

ISSN: 1303-3123
E-ISSN: 2458-7982

OSMANLI BİLİMİ ARAŞTIRMALARI STUDIES IN OTTOMAN SCIENCE

Cilt / Volume 24 - Sayı / Issue 2 - 2023

Osmanlı Bilimi Araştırmaları dergisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü tarafından hazırlanmaktadır. Kapağında bir parçası görülen bilimsel alet, Ay ve Güneş tutulmalarının tarihini önceden belirlemeye yarayan bir 'tutulma hesaplayıcısı'dır. Philippe de la Hire tarafından tasarlanan bu aletin bir örneği, J. B. Nicolas Bion'un Paris'teki dükkânında Osmanlı Devleti'nin Fransa Sefiri Said Efendi için 1741 yılında üretilmiştir. Bu bilimsel alet 2010 yılında İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü'nün logosu olarak kabul edilmiştir.

Aletin tamamının çizimi için bkz. Feza Günergün, "The Ottoman Ambassador's curiosity coffer: Eclipse prediction with De La Hire's 'machine' crafted by Bion of Paris," in *Science between Europe and Asia: Historical Studies on the Transmission, Adoption and Adaptation of Knowledge*. Eds. F. Günergün & D. Raina (Dordrecht, Heidelberg, London, New York: Springer, 2010), 117. Aletin grafik çizimi, N.Bion'un eserindeki çizime dayanılarak Atilla Bir ve Mustafa Kaçar tarafından yapılmıştır. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*'nın kapak tasarımı Kaan Ata tarafından gerçekleştirilmiştir.

Dizinler / Indexing and Abstracting

SCOPUS

TÜBİTAK-ULAKBİM TR Dizin

DOAJ

ERIH PLUS

EBSCO Academic Search Ultimate

EBSCO Central & Eastern European Academic Source

SOBIAD

Scopus®

DOAJ DIRECTORY OF
OPEN ACCESS
JOURNALS

ERIH PLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

EBSCO

EBSCO Central & Eastern
European Academic
Source

SOBIAD

Sahibi / Owner

Hayati DEVELİ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
Istanbul University, Faculty of Literature, Istanbul, Türkiye

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Manager

Sevtap KADIOĞLU

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
Istanbul University, Faculty of Literature, Istanbul, Türkiye

Yazışma Adresi / Correspondence Address

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü,
Balabanağa Mah. Ordu Cad. No. 6, Laleli, Fatih, 34134 İstanbul, Türkiye
Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00 / 15978
E-mail: oba@istanbul.edu.tr
<https://iupress.istanbul.edu.tr/tr/journal/oba/home>
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuoba>

Yayıncı / Publisher

İstanbul Üniversitesi Yayınevi / Istanbul University Press
İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü, 34452 Beyazıt,
Fatih / İstanbul, Türkiye
Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00

Baskı / Printed by

İlbey Matbaa Kağıt Reklam Org. Müc. San. Tic. Ltd. Şti.
2. Matbaacılar Sitesi 3NB 3 Topkapı / Zeytinburnu, İstanbul, Türkiye
www.ilbeymatbaa.com.tr
Sertifika No: 51632

Dergide yer alan yazılardan ve aktarılan görüşlerden yazarlar sorumludur.
Authors bear responsibility for the content of their published articles.

Yayın dili Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Almanca'dır.
The publication languages of the journal are Turkish, English, French and German.

Ocak ve Temmuz aylarında, yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası,
hakemli, açık erişimli ve bilimsel bir dergidir.
*This is a scholarly, international, peer-reviewed and open-access journal
published biannually in January and July.*

Yayın Türü / Publication Type: Yaygın Süreli / Periodical

DERGİ YAZI KURULU / EDITORIAL MANAGEMENT BOARD

Baş Editör / Editor-in-Chief

Feza Günergun

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – fezagunergun@yahoo.com

Baş Editör Yardımcısı / Co-Editor-in-Chief

Kaan Ata

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – kaan_ata@yahoo.com

Yazı Kurulu Üyeleri / Editorial Management Board Members

Mehmet Canatar

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – canatar@istanbul.edu.tr

Sevtap Kadioğlu

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – kadioglusevtap@gmail.com

Meltem Kocaman

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – kocamanmeltem@gmail.com

Gönenç Göçmengil

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – gonencgocmengil@istanbul.edu.tr

Arzu Terzi

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – arzuterzi@mynet.com

Dil Editörleri / Language Editors

Elizabeth Mary Earl

İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, İstanbul, Türkiye – elizabeth.earl@istanbul.edu.tr

Rachel Elana Kriss

İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, İstanbul, Türkiye – rachel.kriss@istanbul.edu.tr

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Ackermann, Silke

Oxford University History of Science Museum, Oxford, UK – silke.ackermann@hsm.ox.ac.uk

Ageron, Pierre

Université de Caen Normandie Laboratoire de Mathématiques, Caen, France – pierre-marc.ageron@unicaen.fr

Ágoston, Gábor

Georgetown University in Qatar, Department of History, Doha, Qatar – agostong@georgetown.edu

Bir, Atilla

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – atilabir@gmail.com

Brentjes, Sonja

Max-Planck-Institut für History of Science (MPIWG), Berlin, Germany – brentjes@mpiwg-berlin.mpg.de

Bret, Patrice

Centre Alexandre-Koyré, membre honoraire, Paris, France – patrice.bret@yahoo.fr

Değer, Özkan

İstanbul Üniversitesi, Fen Fakültesi, İstanbul, Türkiye – ozdeger@istanbul.edu.tr

Dölen, Emre

Marmara Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi emekli öğretim üyesi, İstanbul, Türkiye – emredolen@gmail.com

Etker, Şeref

T.C. Sağlık Bakanlığı, Uzman Hekim, Emekli, İstanbul, Türkiye – serefetker@gmail.com

Fazlıoğlu, İhsan

İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – ihsanfazlioglu@gmail.com

Georgeon, François

Directeur de recherche émérite au CNRS, CETOBaC, Paris, France – georgeon@ehess.fr

Görkey, Şefik

Koç Üniversitesi, Tıp Fakültesi, İstanbul, Türkiye – sgorkey@ku.edu.tr

Günergun, Feza

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – fezagunergun@yahoo.com

Kaçar, Mustafa

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – mustafa.kacar@gmail.com

Kadioğlu, Sevtap

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – sevtap@istanbul.edu.tr

Kocaman, Meltem

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – kocamanmeltem@gmail.com

Kuriyama, Shigehisa

Harvard University Radcliffe Institute for Advanced Study, Cambridge, MA, USA – hkuriyam@g.harvard.edu

Küçük, Harun

University of Pennsylvania School of Arts and Sciences, Philadelphia, USA – kucuk@sas.upenn.edu

Martykanova, Darina

Universidad Autónoma de Madrid Faculty of Philosophy and Letters, Madrid, Spain – darinamartykanova@yahoo.es

Nicolaïdis, Efthymios

National Hellenic Research Foundation, Athens, Greece – efnicol@eie.gr

Sertöz, Ali Sinan

Bilkent Üniversitesi, Fen Fakültesi, Ankara, Türkiye – sertoz@bilkent.edu.tr

Şen, Ahmet Tunç

Columbia University, Department of History, New York, USA – ats2171@columbia.edu

Toprak, Zafer

Koç Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – ztoprak@ku.edu.tr

Varlık, Nükhet

Rutgers University School of Arts & Sciences-Newark, New Jersey, USA – varlik@newark.rutgers.edu

Vlahakis, George

Hellenic Open University, Patra, Athens, Greece – gvlahakis@yahoo.com

Yalçinkaya, Alper

TED Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Ankara, Türkiye – alper.yalckinkaya@tedu.edu.tr

Yıldız, Sara Nur

Max-Planck-Institut für History of Science (MPIWG), Berlin, Germany – saranuryildiz@gmail.com

Zorlu, Tuncay

İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – zorlu@itu.edu.tr

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Editör'den	x
From the Editor	xii

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Türkiye Tıp Tarihinin Latince Kaynakları: <i>Dissertatio Inauguralis Medica De Peste Orientali, ... Marcus Marchand, Constantinopolitanus (1831)</i>	275
<i>Theses in Latin as Sources for Turkish Medical History: Dissertatio Inauguralis Medica De Peste Orientali, ... Marcus Marchand, Constantinopolitanus (1831)</i>	275
Tomas Terziyan, Şeref Etker	
Kuraklık ve Kıtlıkla Gelen Felaket: Osmanlı Sıhhiye İdaresi Hekimlerine Göre 1858-1859 Bingazi Veba Salgını	311
<i>Disaster Caused by Drought and Famine: The Plague of Benghazi in 1858-1859 According to the Physicians of the Ottoman Sanitary Administration</i>	311
Özgür Yılmaz	
Pisanello'da Ası (İdam)	351
<i>Hanging as a Form of Execution in Pisanello</i>	351
Şefik Görkey	
Cumhuriyet Dönemi Trahom Mücadelesi ve Malatya Örneği	369
<i>The Fight Against Trachoma During the Turkish Republic Era: The Case of Malatya</i>	369
Gülten Dinç	
Yok Sayılan Bir Bölüm: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi İkinci Cerrahi Kliniği	395
<i>A Neglected Department: The Second Surgery Department of Ankara University Faculty of Medicine</i>	395
Sarper Yılmaz	
Tanıdık Bir Hikâye: Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti / Direction Générale de l'Assistance Publique de Constantinople (1909-1912)	429
<i>A Familiar Story: The Istanbul General Directorate of Public Assistance (1909-1912)</i>	429
Cem Hakan Başaran	

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- İstanbul'da Bir Nazi Doktor: Max Clara - Tıp Terörü Kurbanlarının Peşinde569
A Nazi Doctor in Istanbul: Max Clara and the Search for Victims of Medical Terror569
Erdem Bağatur
- 1915 Çanakkale Savaşında Şehit Düşen Tıbbiye Sınıfı Miti611
Medical Students Martyred in the 1915 Gallipoli Campaign: A Myth?611
Fatma Özlen
- Osmanlı-Türk Psikiyatrisinde Kraepelin627
Kraepelin in Ottoman-Turkish Psychiatry627
Şahap Erkoç, Fatih Artvinli
- Kimyager-i Hazret-i Şehriyârî Mühendis Kimyager
Dr. phil. Kyriakos Leonidas Syngros (1869 – 1955)673
Chemist to His Majesty the Sultan: Engineer Chemist
Dr. Phil. Kyriakos Leonidas Syngros (1869-1955).....673
Emre Dölen
- The Foucault Pendulum of the Phanar Greek Orthodox College in
Istanbul: The First in Istanbul?.....723
İstanbul Fener Rum Ortodoks Lisesi'nin Foucault Sarkacı:
İstanbul'da Bir İlk mi?723
Panagiotis Lazos
- Bi't-tecrübe İsbât: On Dokuzuncu Yüzyıl İstanbul'unda Deney ve Fizik Aletleri
Üzerine Notlar (1809-1876).....743
"Confirmed by Experiment": Notes on Physics Instruments and
Experimentation in 19th-Century Istanbul (1809-1876).....743
Feza Günergun
- İslam ve Osmanlı Dönemi Bilim Tarihi Yazımı için İhtarlar: Ahmed Midhat
Efendi'nin *Tarih-i Ulûm'*una Cevdet Paşa'nın Tenkitleri801
Admonitions for Writing History of Science in the Islamic and Ottoman
Period: Cevdet Pasha's Critique of Ahmed Midhat's Tarih-i Ulûm801
Kenan Tekin
- Tıbb-ı Cedîd Ne Kadar Yenidir? Osmanlı Tıbbında Yenilik Tartışmaları
ve Yeninin Mahiyeti (1650-1750).....841
How New is New Medicine (Tıbb-ı Cedid)? Debates on Novelty in
Ottoman Medicine and the Nature of the New (1650-1750).....841
Mustakim Arıcı, Esra Aksoy

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- Milli Mücadele Döneminde Samsun'da Kurulmuş Bir Eczacı Derneği:
Anadolu Türk Eczacı Birliği (1922).....877
*A Pharmacist Association Established in Samsun During the Turkish War
of Independence: The Turkish Pharmacists Union of Anatolia (1922)877*
Eyüp Talha Kocacak

- Diyabette Beslenmenin Bir Asırlık Serüveni: Dr. Mehmet Kâmil ve Dr. Muzaffer
Beylerin *Şekerliler Ne Yemelidir?* Adlı Eseri - Değerlendirme ve Çeviri yazı909
*A Century-Long Adventure of Nutrition in Diabetes: An Assessment and
Transliteration of Dr. Mehmet Kâmil and Dr. Muzaffer's What
Should Diabetics Consume?909*
Elif Günalan

Anılar / Recollections

- İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İstanbul Üniversitesi Eczacı Okulu Öğrencisi
Nahide Bursa (Torolsan)'dan Anılar ve Heybeliada Florası Herbarium Defteri.....945
*Recollections of Nahide Bursa (Torolsan), a Student at Istanbul University's
School of Pharmacy During World War II, and her Herbarium
Notebook on the Princes Islands.....945*
Berrin Torolsan

Sergi Notu / Exhibition Note

- Sergi – Deney ile Eğitmek: İstanbul Saint-Joseph Lisesinde Deneysel Fizik
(5 Nisan – 28 Mayıs 2023)955
*An Exhibition – Educate Through Experience: Experimental Physics at the
Lycée Saint-Joseph of Istanbul (April 5th – May 28th, 2023)955*
Mustafa Aktar

Yayın Tanıtımı / Book Review

- Global Origins of Modern Science967
Modern Bilimin Küresel Kökenleri967
Abdüssamet Yılmaz

Editör'den

Osmanlı Bilimi Araştırmaları dergisinin ilk sayısını 1995 yılında yayına hazırladığımda, derginin 28. yılına kavuşacağını aklımdan geçirmemişim. İkinci cildini yayımlayamama endişesiyle, ilk sayının üzerine “Cilt 1, Sayı 1” yazmaktan çekinmişim. Zira o yıllarda, Osmanlı dönemi bilimsel faaliyetleri üzerine yapılan araştırmalar az sayıdaydı. İkinci cilt ancak 1998’de yayınlanabildi. Hatta daha sonraki yıllarda dergiye gelen makale sayısının düşüklüğü sebebiyle ara sıra iki sayıyı bir arada yayımladığımız yıllar oldu. Başlangıçta, makale gönderen yazarlar genellikle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü’nün mensupları ve İstanbul’da yaşayan araştırmacıları. Bugün İstanbul’dan, Anadolu üniversitelerinden ve hatta yurtdışından gelen makaleler Osmanlı dönemi bilim, teknoloji ve tıp tarihi araştırmalarının kazandığı ivmeye tanıklık etmektedir. Zamanla derginin yazar profili genişlediği gibi, makalelerin konuları da zenginleşti. Makale sayısı arttı ve derginin elektronik olarak yayınlanmasıyla makalelere ulaşım kolaylaştı.

2001 yılında hakemli dergi statüsüne geçiş süreci, bilim tarihi konusunda uzmanlaşmış hakem bulma zorluğu sebebiyle sıkıntılı oldu. Bir kısım hakemi, makaleyi derinlemesine okumaya, yeni kaynaklar önermeye, düzeltmeler yapmaya yöneltmek kolay olmadı. Bu sebeple editör, hakem raporları geldikten sonra bile her makaleyi bir hakem gözüyle tekrar tekrar okumak, yazardan düzeltme ve değişiklik istemek zorunda kaldı. Dergiyi zamanında baskıya verebilmek için, hakemlere ve yazarlara sürekli olarak hatırlatma notları göndermek editörün bir diğer vazgeçilmez göreviydi ve bu görev bugüne kadar devam etti. Ancak bir grup hakem, kendilerine gönderilen makaleleri vakit geçirmeden dikkatle okumuş, yazara önerilerini ve gerekli düzeltmeleri ayrıntılı olarak raporlamışlardır. Özveriyle çalışmış olan bu hakemlerin başında Dr. Şeref Etker’in geldiğini burada özellikle vurgulamak isterim. Dr. Etker, çok sayıda makaleye hakemlik yapmış, her makaleyi titizlikle okumuş, fikirleri, eleştirileri ve önerileriyle makaleleri zenginleştirmiştir. Dergimize ilk yazısını gönderdiği 2003 yılından itibaren, araştırma makaleleri ve kitap değerlendirmeleri ile dergimizin tıp tarihi ayağını güçlendirmiş, bilimsel içeriğini yükseltmiş ve hatta bazı dönemlerde gönderdiği yazılarıyla derginin yaşama tutunmasını sağlamıştır. **Dr. ŞEREF ETKER’in dergimizin bu sayısını, yıllar boyu yazar ve hakem olarak dergimize verdiği destek, emek ve katkıya ufak bir teşekkür olarak kabul etmesini ümit ederiz.** Elinizdeki bu sayı, Şeref Etker’e armağan olarak gönderilen bir dizi tıp tarihi makalesi yanında, çeşitli dallardaki bilim tarihi araştırmalarını da içermektedir. Bu özelliği ile hem tıp hem de bilim tarihi meraklılarının ilgisini çekmesini bekliyoruz.

Osmanlı Bilimi Araştırmaları’nın Temmuz 2023 sayısının (cilt 24, sayı 2) ardından, emekli olmam sebebiyle editörlük görevimden ayrılmaktayım. Yirmi sekiz yıl süren bu görevi

bırakırken, öncelikle araştırmalarını dergiye emanet eden yazarlara içtenlikle teşekkür ederim. Bu uzun süreç içinde aramızdan ayrılan hocalarımı rahmet ve saygıyla anarım. Derginin Yazı Kurulu ve Yayın Kurulu üyelerine, hakemlik yapan uzmanlara, 2019 yılından itibaren derginin yeni formatında yayını için teknik destek veren ve derginin dizinlere (Ulakbim TR-Dizin, Scopus, Doaj, Ebsco Academic Search Ultimate, Ebsco Central & Eastern European Academic Source, Erih Plus, Sobiad) girmesi için gayretle çalışan İstanbul Üniversitesi Yayınevi görevlilerine ve yayın süreci boyunca yardımlarını esirgemeyen İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü'ndeki meslektaşlarıma teşekkürü borç bilirim. Bundan sonra, editör olarak değil ama sadık bir okuyucu olarak *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*'nı izleyeceğim ve yeni sayılarını merakla bekleyeceğim.

Editörlüğü bırakırken aşağıdaki soruları sormaktan kendimi alamadım. Acaba, otuz yıla yakın süre içinde dergide yayınlanan yazılar, Osmanlı dönemi bilimsel faaliyetlerine dair görüşlerimizi değiştirdi mi? Değiştirdiyse ne ölçüde değiştirdi? Diğer bir ifadeyle Osmanlı bilimi, Dr. Adnan Adıvar'ın yazdığı gibi Orta Çağ İslam dünyasından alınan bilim mirasının on sekizinci yüzyıldan itibaren Avrupa'dan aktarılan teknik bilgiyle zenginleştirilmesinden mi ibaretti? Osmanlı, yeni bilgi üretmiş miydi?

Derginin yayınına devralacak ekibe başarı dilekleriyle...

Prof. Dr. Feza Günergun

From the Editor

When I edited the first issue of the *Studies in Ottoman Science* in 1995, it never crossed my mind that the journal would see its 28th year in the press. I was even hesitant to put the *Volume 1, Issue 1* numeral on the title page. In those years, research focusing on scientific activities in the Ottoman period was rare, and our second volume could only be published in 1998. There were times when we had to prepare double issues because submissions were insufficient.

In the beginning, most authors were from the Department of History of Science of the Istanbul University Faculty of Letters, and researchers who resided in Istanbul. Today, the volume of submitted papers by scholars from Istanbul, and academic centers around the country and abroad, testify to an increasing interest in the field of Ottoman science, technology and the history of medicine. In the same period, we observed an expansion in the authors' profiles and enrichment in the content. More articles were published and the Open Access e-journal version invited a wider readership.

The peer-review conditions enacted in the year 2001 necessitated a pool of referees in the relative field of the history of science, which was difficult to recruit. Some referees were not prepared to spend time reading in-depth and proposing new references and revisions. Even after receiving the commentary of the referees, it was the Editor's task to review the papers repeatedly and request emendations. The Editor also had to remind the referees and the authors of the deadlines, so the journal could reach the press on the deadline – an obligation that has continued to the latest issue. There were, however, a group of referees who reviewed papers diligently and reported their assessments and suggestions in detail. I must note that Dr. Şeref Etker was one of the committed referees. He has carefully reviewed many articles and has contributed to the texts with his comments and critique. **Dr. ŞEREF ETKER, since his first submission of his paper in 2003, has supported the history of medicine section of the journal with original articles and book reviews and added much to its scientific content and the viability of the journal. We hope the present issue will demonstrate our appreciation of his efforts over the years, both as author and referee.** This issue includes articles on the history of medicine, dedicated to him, and articles on other chapters of the history of science. We expect this collection of articles will be of interest to historians of medicine and science alike.

Due to my retirement, my term of Editorship ends with the July 2023 issue (volume 24, issue 2) of *Studies in Ottoman Science*. I am greatly indebted to the authors who have valued

the journal and have entrusted their research to its pages over the past twenty-eight years. I also cherish the memories of professors and colleagues who have since passed away. I am grateful to the Editorial Management Board, the Editorial Board, referees from various disciplines, as well as the staff of the Istanbul University Press who have worked hard to meet the requirements of the various social sciences indexes (Ulakbim TR-Dizin, Scopus, Doaj, Ebsco Academic Search Ultimate, Ebsco Central & Eastern European Academic Source, Erih Plus, Sobiad). I am also grateful to my colleagues at the Department of the History of Science of the Istanbul University Faculty of Letters who supported the publication of the journal in various ways. From now on, I shall be one of the close followers of the *Studies in Ottoman Science*, if not as Editor, but as a reader eagerly awaiting each new issue.

As I am handing over the editorship of the journal, I could not shy away from asking a few questions: I am curious to know if the articles published over the past 30 years have altered our perception of Ottoman science in any way. Can we consider this alteration significant? Viewed from another angle and postulated by Dr. Adnan Adivar, is Ottoman science merely an adaptation of Medieval Islamic science which was supplemented by technical know-how imported from Europe after the 18th century? In essence, have the Ottomans produced scientific knowledge?

I wish the new Editorship success...

Professor Feza Günergun, Ph.D.

Türkiye Tıp Tarihinin Latince Kaynakları: *Dissertatio Inauguralis Medica De Peste Orientali,...* *Marcus Marchand, Constantinopolitanus (1831)*

Theses in Latin as Sources for Turkish Medical History: *Dissertatio Inauguralis Medica De Peste Orientali,...* *Marcus Marchand, Constantinopolitanus (1831)*

Tomas Terziyan¹ , Şeref Etker²

¹MSc., İstanbul, Türkiye

²Dr., İstanbul, Türkiye

ORCID: T.T. 0000-0001-5855-4063;

Ş.E. 0000-0001-6966-8816

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Şeref Etker,

İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: serefetker@gmail.com

Başvuru/Submitted: 09.02.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:

21.03.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:

22.03.2023

Kabul/Accepted: 22.03.2023

Atıf/Citation: Terziyan, Tomas ve Şeref Etker.

"Türkiye Tıp Tarihinin Latince Kaynakları:

Dissertatio Inauguralis Medica De

Peste Orientali,... Marcus Marchand,

Constantinopolitanus (1831)." Osmanlı Bilimi

Araştırmaları 24, 2 (2023): 275-309.

<https://doi.org/10.26650/oba.1249604>

ÖZ

Dr. Marko Marchand (İstanbul, 1807 - İstanbul, 1879) Viyana Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden, 29 Ocak 1831 tarihinde *De Peste Orientali* (Şark vebası) üzerine hazırladığı tezini savunarak mezun olmuştur. Marchand'ın Latince olarak kaleme aldığı 34 sayfalık (5.600 sözcük) mezuniyet çalışması aynı yıl içinde Viyana'daki Mikhitarist manastırı matbaasında basılmıştır. Bir süre St. Petersburg Akademisi'nde de öğrenim gören Dr. Marchand, Türkiye'ye dönüşünde 1839'da Meclis-i Umur-ı Sihiye üyeliğine atanmıştır. Osmanlı bürokrasisi içinde Marşan Efendi, Rum toplumunda ise Markos Marsan (Μάρκος Μαρσάβ) olarak tanınan Dr. Marchand, Dersaadet Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahanesi ile Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin kurucularındandır; Meclis-i Tahaffuz'da (Conseil supérieur de Santé) yöneticilik yapmış ve Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin başkanlığında bulunmuştur.

Marchand, "[Bu tezi] yapmaya beni zorlayan başlıca neden vatanımın amansız düşmanı... [ve] bugüne kadar alt edilemeyen hastalığın bizzat kendisidir" girişiyle, ülkesindeki yıkıcı etkisi yüzünden veba üzerinde çalışmayı seçtiğini belirtmiştir. Döneminin vebaya değgin "limologia" literatürünü gözden geçiren Marchand, çalışmasına kişisel gözlemlerini, "*novi ipsemet Constantinopoli...*" girişiyle katmıştır. Dr. Marko Marchand'ın yaşamöyküsü yayımlanmış nekrolojisine ve arşiv belgelerine dayanılarak ortaya çıkarılmıştır. Bu çalışmada, tıp tarihimizde veba ve salgın hastalıkların tarihsel literatüründe değerlendirilmemiş Latince bir kaynak olan Marcus Marchand'ın *De Peste Orientali* başlıklı tezinin özgün metni incelenmiş ve Türkçe çevirisi sunulmuştur

Anahtar sözcükler: Marcus Marchand, Marşan Efendi, Veba, *De Peste Orientali*, Latince Tezler, Tıp Tarihi

ABSTRACT

Dr. Marcus Marchand (b. Istanbul, 1807 – d. Istanbul, 1879) graduated on January 29, 1831 from the Vienna University Medical Faculty after defending his inauguration thesis on the so-called “Oriental plague” titled *De Peste Orientali*. This text was composed in Latin, and printed at the Mechitarist Congregation Press in Vienna as a small, 34-page (5,600 word) booklet in the same year. Marc Marchand had also attended the St. Petersburg Academy, and was appointed as a member of the General Health Council (*Meclis-i Umur-ı Sıhhiye*) in 1839 on his return to Istanbul. He was renown as Marshan Effendi within bureaucratic circles, and as Markos Marsan (Μάρκος Μαρσάν) within the Greek Catholic community. Dr. Marchand was one of the founding members of *La Société impériale de Médecine de Constantinople* (later as the Turkish Medical Society, est. 1856), and of the Ottoman Red Crescent (est. 1868), and served as the Sanitary Intendant on the International Quarantine Board in Istanbul.

Marcus Marchand stated that “the reason he felt impelled to choose that subject matter for his medical thesis, was because the disease [pest] itself, which had been an implacable foe in his homeland, could not, at that time be quelled”. In his thesis, Marchand reviews the literature on the plague as penned by lœmologists (i.e. physicians treating plague and pestilential/infectious diseases), and includes personal observations highlighted with the remark “*novi ipsemet Constantinopoli*” [as known by myself in Constantinople]. The present study gives a biography of Dr. Marc Marchand based on a published obituary and on archival records, followed by a reading and Turkish translation of *De Peste Orientalis* – as a notable, yet overlooked source for the history of medicine.

Keywords: Marcus Marchand, Markos Marsan, Plague, *De Peste Orientali*, Latin Theses, History of Medicine

Extended Abstract

Medical dissertations composed in Latin by Ottoman authors have been largely neglected in historical research. Dr. Marcus Marchand’s *De Peste Orientali* has been discovered as one of these published theses. Marcus Marchand (b. Istanbul, 1807 – d. Istanbul, 1879) attended the Vienna University Medical Faculty between the years 1824 and 1830, and received his *Doctoris Medicinæ* degree on January 29, 1831 by defending his inauguration thesis on the so-called “Oriental plague”, titled *De Peste Orientali*. In his concise text comprised of 13 sections, Marchand reviews the nosology and pathology of the bubonic plague as observed in epidemics prevalent in the Levant and Eastern Europe, relying on current lœimology (i.e. related to plague and pestilential/infectious diseases) literature and etiological concepts, with emphasis on clinical conditions and therapeutics. *De Peste Orientali* was printed in the same year at the Mechitarist Congregation Press in Vienna in a slim (5,600-word, 34-page) booklet. Six extant copies of the publication are catalogued in library holdings. The copy of the thesis the authors have been able to study herein is from a private collection and bears the author’s dedication and the library stamp of Dr. Constantinos Caratheodory (1802-1879), professor of obstetrics and surgery at the Imperial Military Medical Academy in Istanbul.

Marc Marchand attended the St. Petersburg Academy (Académie Impériale des Sciences) after completing his studies in Vienna. On his return to Istanbul, he opted to collaborate in the sanitary reform efforts of Sultan Mahmud II (r. 1808 –1839) and was appointed member of the General Health Council (*Meclis-i Umur-ı Sıhhiye*) in 1839. Marchand was known as Marshan Effendi within bureaucratic circles, and as Μάρκος Μαρσάν [Markos Marsan]

within his Greek Catholic community. Subsequently, Dr. Marchand became one of the founding members of the *La Société impériale de Médecine de Constantinople* (later the Turkish Medical Society, est. 1856) and was elected president of the society in 1860. Marc Marchand was also among the initial board of the Ottoman Red Crescent (est. 1868). Marchand fulfilled a life-tenure in the capacity of Sanitary Intendant (*intendant sanitaire des quarantaines de l'Empire Ottoman*) on the International Quarantine Board. In 1872, Dr. Marchand participated as the Ottoman delegate in the International Conference on Rinderpest (cattle plague) that convened in Vienna. In secondary sources, the name of Dr. Marchand is mentioned erroneously as a French or European representative on the Quarantine Board.

In his introduction to *De Peste Orientali*, Marc Marchand states that “the reason he felt impelled to choose the subject matter for his medical thesis, was that the disease [pest] itself, had been an implacable foe of his homeland, that had not been able to be quelled up to that time”. Marchand’s personal observations are highlighted throughout the text with the remark “*novi ipsemet Constantinopoli*” [as known by myself in Constantinople]. Marchand then re-expresses his views on quarantining and protection with the comment: “by commenting that when the plague raged in Constantinople, families [who had] avoided company with the infected remained unharmed” (“... *si sententia nostra alicujus esse posset ponderis, perbene scimus, tempore quo pestis Constantinopoli saevit, familias consortium cum infectis vitantes, incolumes manere*”). References Marchand cites in his thesis include Daniel Samoïlowitz’s (Самойлович), *Mémoire sur la Peste de Moscou, qui, en 1771, ravagea l'Empire de Russe* (1783), and Dominique-Jean Larrey’s *Relation historique et chirurgicale de l'Expédition de l'Armée d'Orient en Egypte et en Syrie* (1803). Marchand quotes the latter title for descriptions of post-mortem findings of plague victims that were conducted in Ottoman Palestine as early as 1799, during the Napoleonic campaigns in the Eastern Mediterranean.

Dr. Marchand was a staunch proponent of contagionism and stood, in particular against the European physicians who opposed maritime quarantine on mercantile grounds. He published polemical articles in the *Gazette médicale de Paris* and the *Gazette médicale d'Orient* (Istanbul) challenging their position. In 1842, Dr. Marcus Marchand, together with Drs. Antonio Pezzoni and André Leval of the International Quarantine Board, presented a memorandum to the Académie des Sciences in Paris outlining their epidemiological studies titled: *Recherches relatives à la Question de Contagion de la Peste et au Système des Quarantaines*, that disputed anti-contagionist claims. Marc Marchand’s conclusions with regard to the contagiousness of the plague and the effectiveness of quarantining for containing of epidemics were to become emblematic for cholera, as well as other communicable diseases.

In his thesis, Marchand subdivides the “cure” for the bubonic plague into three sections (viz. direct, vital, and symptomatic), and attributes the diversity of expert opinions to the confusing and elusive character of its symptomatology. The armamentarium of procedures and remedies mentioned in *De Peste Orientali* for treating the plague amount to a *materia*

medica, none of which are deemed specific to the plague (*Pharmacon absolutum non datur*, Thesis V).

The present study gives a biography of Dr. Marc Marchand based on his published obituary and archival records, followed by a reading and Turkish translation of his thesis *De Peste Orientali*.

Giriş

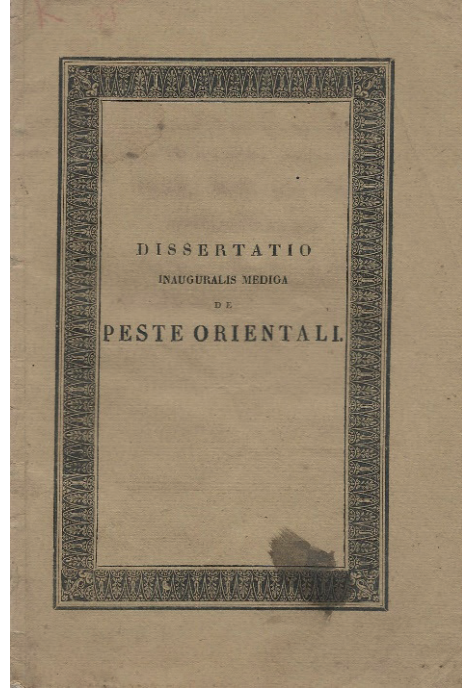
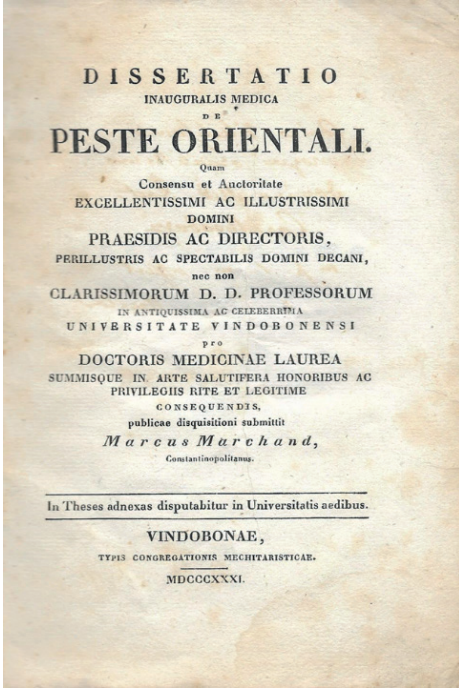
Türk tıp tarihi araştırmaları içinde Osmanlı öğrencilerin Avrupa üniversitelerinde hazırladıkları Latince tezler incelenmemiş ve gözardı edilmiştir. Bu tezler tıbbi içerikleriyle nitelikçe önemlidir ve yayımlanan örnekleri 17. yüzyıla kadar uzanmaktadır.¹ Sayıları kesin olarak bilinmemekle birlikte, 1622 ile 1830 yılları arasında yalnız İtalya’da Padova Üniversitesi’nde Osmanlı uyruklu (en az) 23 öğrencinin tıp öğrenimi gördüğü dikkate alınır,² Latince tıp tarihi kaynaklarının nicelik olarak da önemsenmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır. Leiden gibi büyük merkezlerde de Osmanlı öğrencilerin tıp öğrenimi gördüğü saptanmıştır.³

Çalışmamızda İstanbullu Dr. Marko/Marcus Marchand tarafından 1831 yılında Viyana’da yayımlanan, kısa adı *De Peste Orientali* (Şark Vebası) olan Tıp Doktorası tezi ve yazarı tanıtılacaktır. Tezin tam künyesi şöyledir:

Dissertatio Inauguralis Medica de Peste Orientali, quam Consensu et Auctoritate Excellentissimi ac Illustrissimi Domini Praesidis ac Directoris, Perillustris ac Spectabilis Domini Decani nec non Clarissimorum D.[omini] D.[ecani] Professorum in Antiquissima ac Celeberrima Universitate Vindobonensi pro Doctoris Medicinae Laurea, summisque in Arte Salutifera Honoribus ac Privilegiis Rite et Legitime Consequendis, publicae disquisitioni submitit Marcus Marchand, Constantinopolitanus, Vindobonae, Typis Congregationis Mechitaristicae, MDCCCXXXI [20x13 cm, 34 s.]

XIV. Türk Tıp Tarihi Kongresi’nde (8-11 Haziran 2022, Antakya, Hatay) sunulan sözlü bildirin genişletilmiş metnidir.

- 1 Şeref Etker, “İskerletzede Aleksandros Mavrokordatos’un *Pneumaticum Instrumentum Circulandi Sanguinis sive De Motu et Usu Pulmonum* (1664) Başlıklı Tezinin Çevirileri,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 19, 1 (2017): 141-149.
- 2 Padova Üniversitesi’nin arşivinde bu konuda bir tarama yapan Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü öğrencisi sayın M. Eren Gür’den alınan sözlü bilgi, 21 Mayıs 2022.
- 3 Örneğin, Prof. Herman Boerhaave’nin İstanbullu tıp öğrencisi: “**George de Johan, Constantinopolitan**” (Γεώργιος Γιάννης/Ιωάννης Yeorgios Yuannis) Leiden Üniversitesi’ne 11 Aralık 1733 tarihinde kayıt yaptırmıştır. Dr. J. Mart van Duijn (curator Post-Medieval Western Manuscripts and Archives at the Leiden University Libraries) tarafından e-posta ile iletilen bilgi, 2 Mayıs 2017. Ayrıca bkz. *Boerhaave’s Correspondence*, vol. 2, ed. G. A. Lindeboom (Leiden: Brill, 1964), 7.

M. Marchand, *De Peste Orientali* (1831)

Dr. Marko Marchand (Marşan Efendi, 1807-1879)

Literatürde Dr. Marchand'dan genellikle yabancı olarak söz edilmiştir.⁴ Fransızca yazılan soyadına bakılarak “ecnebi”,⁵ Avrupalı⁶ ya da Fransız⁷ bir hekim olduğu varsayılmıştır. Bunun yanında, Karantina Meclisi'nde birlikte görev yapan iki İstanbullu doktordan Stefano Bartoletti “Efendi” olarak anılırken,⁸ Marko Marchand'a “Mösyö” unvanı yakıştırılmıştır.

- 4 Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi: Sağlık Teşkilatı, Salgınlar, Bulaşıcı Hastalıklar ve Mücadele, Koruyucu Sağlık Kurumları, Hastaneler, Tıp Eğitimi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi - Avrupa Kültür Bakanlığı Ajansı, 2010), 23. “[Meclis-i Tahaffüz] üyeler: Dr. Minas, Dr. MacCarthy, Dr. Neuner, Dr. Karl Ambros Bernard, **Dr. Marchand** ve Dr. Franceschi... Başkan [Mustafa Hıfzı Paşa] dışında bütün üyeler yabancıydı.”
- 5 Karl Holubar, “Carl Ludwig Sigmund in der Türkei insbesondere seine Besuche in Istanbul im Mai, Juli und August 1849,” Yay. haz. Arslan Terzioğlu ve Erwin Lucius, *Die hohe Medizinschule Galatasaray und ihre Bedeutung für die moderne türkische Medizin* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1993) içinde, 103. “... neben anderen ausländischen Ärzten (Dr. McCarthy, **Dr. Marchand**, Dr. Fauvel, u.a.)”
- 6 Daniel Panzac, *La Peste dans l'Empire Ottoman (1700-1850)* (Leuven: Editions Peeters, 1985), 483. “... quatre médecins européens, les Drs. Leval, **Marchand**, Bartoletti et Mc Carthy.”
- 7 Bedi N. Şehsuvaroğlu, “Introduction à l'Histoire de la Quarantaine en Turquie / Türkiye Karantina Tarihine Giriş [IV],” *İstanbul [Üniv.] Tıp Fakültesi Mecmuası* 22, 1 (1959): 321 (‘Ord.Prof.Dr. Akif Şakir Şakar Özel Sayısı’ndan ayrılmış). “Fransız doktorlarından, L. Robert’e muavin olan **Dr. Marchand**, yine Fransız hekimlerinden André Leval...”; s. 342; “[Dr. Louis] Robert a succédé au Dr. [Franz] Minas. Son assistant le **Dr. Marchand**, le Dr. André Leval français tout deux...” (André Leval için bkz. dn. 27.)
- 8 Dr. Stefano (Étienne) Bartoletti (İstanbul 1809 - İstanbul 1895). Étienne Tunda, “Feu Bartoletti Effendi,”

Gerçekte Osmanlı bürokrasinin “*tabib izzetlü Marşan Efendi*” olarak tanıdığı Dr. Marko Marchand,⁹ Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane’nin 1856’daki kurucu üyelerinden biridir¹⁰ ve 15 Şubat 1860 tarihinde derneğin başkanlığına seçilmiştir.¹¹ Daha önemlisi, adı derneğin 40 kurucu üyesi içindeki on Osmanlı üye arasında sayılır.¹² Dr. Marko Marchand, Hilal-i Ahmer Cemiyetinin kurucu üyeleri arasında da yer alacaktır.¹³ Karantina Meclisinde 1840 yılında atandıktan sonra,¹⁴ kurumda yöneticilik (*intendant sanitaire des quarantaines de l’Empire Ottoman*) yapacaktır.¹⁵

Markos Marchand’ın özgeçmişiyile ilgili özet bilgiler *Gazette médicale d’Orient*’da yayımlanan nekrolojisinde verilmiştir.¹⁶ Burada 1808’de İstanbul’da doğduğu bildirilmektedir. Şişli Rum Ortodoks Kabristanındaki mezartaşının yazıtına göre, Μάρκος Μαρσών [Markos Marsan] 16 Ekim 1879’da ölmüştür. (Nekrolojisinde verilen ölüm tarihi 17 Ekimdir; *Stamboul* gazetesi ise biraz daha geç bir tarih vermiştir.¹⁷) Babası Grigorios (Ligor) Marchand Efendi Yanyalı bir “avocat”tır.¹⁸

Dr. Marko Marchand’ın öğrenim gördüğü Viyana Üniversitesi’nin arşivinden edinilen bilgilere göre: Marcus Marchand, 18 Aralık 1807 tarihinde İstanbul’da doğmuştur. Katolik Rum milletindedir.¹⁹ Orta öğrenimini Cenevre ve Paris’te yapan Marko,²⁰ 1824/25 ders yılında Viyana Üniversitesi’nin

-
- Stamboul* (İstanbul), 29 Mai 1895, s. 1, s. 2, s. 2, s. 1.
- 9 “*Meclis-i Umur-ı Sıhhiye azasından ve Daire-i Sıhhiye kudema-yı memurinden tabib izzetlü Marşan Efendi.*” T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Hariciye (İ.HR.) 00253-15067 (4 Zilhicce 1288/4 Şubat 1287/16 Şubat 1872).
- 10 Süheyl Ünver, “Türk Tıp Cemiyeti: Cemiyeti Tıbbiye-i Şâhâne,” *Türk Tıp Cemiyeti “Cemiyeti Tıbbiye-i Şâhâne” 1856-1956*, yay.haz. A. Süheyl Ünver ve Bedi N. Şehsuvaroğlu (İstanbul: Yeni Türkiye Basımevi, 1956) içinde, 7-16.
- 11 *Gazette médicale d’Orient* (İstanbul) 4, 1 (avril 1860): 24.
- 12 Alexandre (Aleksandros) Avlonitis, “Discourse panégyrique lu dans la séance solennelle du 14 février 1907,” *Dersaadet Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane’nin Ellinci sene-i devriyesi (1856-1906) / Cinquantenaire de la Société Impériale de Médecine de Constantinople (1856-1906)* (Constantinople: Imp. L. Babok & Fils, 1907) içinde, 7. “...les noms des médecins du pays”. Derneğin diğer Osmanlı kurucu üyeleri arasında, Dr. Konstantinos Karatodori (Carathéodory) ve Dr. Stefano (Étienne) Bartoletti vardır.
- 13 *Société Ottomane de Secours aux Blessés et Malades militaires: Constituée d’après la Convention de Genève: Annuaire 1877-78*, c.1 (Constantinople: Typographie et Lytographie du journal *La Turquie*, 1878), 7-9’dan aktaran, Hüsnü Ada, “Osmanlı Devletinin Hizmetinde İlk Modern Osmanlı Sivil Toplum Örgütü: Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti (1868-1911)” (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2011), Ek 15.
- 14 Dr. Marchand’ın atanmasıyla ilgili olarak bkz. Ahmet Mithat Efendi, “Devlet-i Aliyye-i Osmâniye’de Karantina yani Usûl-i Tahaffuzun Târihçesi,” çev. Abdullah Köşe, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 5, 1 (2003): 97-98.
- 15 *Intendance générale de la Santé publique de l’Empire Ottoman* olarak da adlandırılan sağlık otoritesi.
- 16 “Marc Marchand” (Nécrologie), *Gazette médicale d’Orient* 22, 9 (1879): 72.
- 17 Dr. Marchand’ın ölüm tarihini daha geç bir tarihte veren gazete haberi: “Nous enregistrons avec regret la mort du Dr. Marchand, directeur du service sanitaire, décédé dans la nuit de mardi à mercredi [28/29 Ekim 1879], après 40 ans des service supprès du gouvernement ottoman,” *Stamboul* (İstanbul), 31 octobre 1879, s. 1, s. 5.
- 18 “Marc Marchand” (Nécrologie), 72.
- 19 Dr. Ulrike Denk, MAS (Universität Wien, Bibliotheks- und Archivwesen) tarafından 21.02.2021 tarihinde verilen bilgi.
- 20 İlk öğrenimini (premières études) İstanbul’da yaptığı bildirilmektedir, “Marc Marchand” (Nécrologie), 72.

Tıp Fakültesi'ne kaydolmuş; 1830 yılı Mart ve Temmuz aylarında iki doktora sınavına girdikten sonra, 29 Ocak 1831 tarihinde, *De Peste Orientali* (Şark Vebası) konulu tezini savunarak 7 Şubat 1831'de Tıp Doktoru derecesiyle mezun olmuştur.²¹ St. Petersburg Akademisi'nde de öğrenim gören Marko Marchand, kendisini “*Docteur en Médecine de l'Université de Vienne et de l'Académie de Saint-Petersbourg*” olarak tanıtır.

Marko Marchand, tez konusunu seçerken: “Kural gereği yazmak zorunda olduğum incelemenin konusu olarak, tıp ilminin geniş sahasında yer alan Şark Vebasını seçtim... Bunu yapmaya beni zorlayan başlıca neden: vatanımın amansız düşmanı olan hastalığın kendisidir.”²²

Nekrolojisinde, Dr. Marko Marchand mezuniyetinden hemen sonra İstanbul'a döndüğü belirtilmektedir. Marchand, kariyeri için, pratisyen olarak çalışmak yerine, II. Mahmut tarafından oluşturulan Umur-ı Sıhhiye (Karantina) Meclisi'nde (*Conseil supérieur de Santé de l'Empire Ottoman*) görev almayı seçmiştir. Meclisin kuruluşundaki (1838) kadroda yer alan Marchand'ın bu kararında, gözlemlendiği salgın hastalıkların bulaşma biçimi (*contagion*) konusundaki inancının etken olduğu anlaşılmaktadır.²³ Dr. Marchand Sıhhiye Meclisi'ndeki görevini yaşamının sonuna kadar sürdürecektir.

Dr. Marko Marchand'ın *De Peste Orientali* konulu tezinden başka, İtalyan meslektaşı Dr. Antonio Pezzoni²⁴ ile birlikte kaleme aldıkları “*Quelques documents pour servir à l'histoire de la peste et des quarantaines*” başlıklı bir makalesi,²⁵ ve *De la contagionabilité de la peste, fondée principalement sur les résultats obtenus par les quarantaines en Turquie* (1847) adlı bir derlemesi vardır.²⁶ Ayrıca, M. Marchand, A. Pezzoni ve André Leval'in Fransız Bilimler

21 Arşiv belgelerine göre Marko Marchand, fakülteye “*außerordentlicher*” öğrenci olarak kayd olduktan sonra, Prof. Josef Franz von Jacquin'den botanik ve kimya, Prof. Michael Mayer'den anatomi, Prof. Julius Czermak'dan fizyoloji, Prof. Franz von Löweneck'den teorik cerrahi, Prof. Johann von Raimann'dan iç hastalıkları, Prof. Karl Hartmann'dan patoloji ve farmakoloji, Prof. Anton von Rosas'dan oftalmoloji ve Prof. Josph Bernt'den adli tıp dersleri almıştır.

22 Marchand, *De Peste Orientali*, 5. “*Dissertationem aliquam ut more praeceptum est scribendam compulsus, ex vasto medicinae campo, pestem orientalem prothematē selegi... Causa princeps, quae me ut hoc facerem impulsit, est morbus ipse, qui patriae meae hostis implacabilis.*”

23 “*...pour lui le contagionisme était une véritable religion, il se défendait avec talent et ardeur contre les sceptiques obstinés*”, “*Marc Marchand*” (Nécrologie), 72.

24 Dr. Antonio (Antoine) Pezzoni (Lodi, 1776 - Livorno, 1861), Madrid'de eğitim görmüş, Karantina Meclisinden önce İspanya, daha sonra Rusya İmparatorluğunun delegesi olarak görev yapmıştır. Kuruçeşme'de 1806'da açılan Rum hastanesi ve tıp okulunun başhekimi idi.

25 Antoine Pezzoni et Marc Marchand. “*Quelques Documents pour Servir à l'Histoire de la Peste et des Quarantaines*,” *Gazette des Hôpitaux civils et militaires* (Paris, 19e année, série 2) 8, 111 (22 septembre 1846): 441-442; 8, 112 (24 septembre 1846): 445-446.

(Dr. François Cholet (1836) ve Dr. Albert Brayer'in (1836) kitaplarında Türkiye'de görülen veba, bulaşma biçimi ve önlemler konusundaki görüşlerinin eleştirildiği yazı *Journal de Constantinople*'de da yayımlanmıştır.)

26 Antoine Pezzoni et Marc Marchand, *De la Contagionabilité de la Peste, fondée principalement sur les Résultats obtenus par les Quarantaines en Turquie* (İstanbul-Galata: Imprimerie du *Journal de Constantinople*, 1847). [National Library of Medicine (Bethesda) HMD Collection; WCG P522d 1847], erişim 5 Mayıs 2022,

Akademisi'ne (*Académie des Sciences*) veba konusunda ortak bir memorandum ilettikleri bilinmektedir.²⁷ Marcus Marchand'ın bulaşma ve karantina karşıtlarıyla (*anti-contagioniste*) giriştiği polemikler *Gazette médicale de Paris*²⁸ ve *Gazette médicale d'Orient*'da yayımlanmıştır.²⁹

Dr. Marko Marchand'ın İstanbul Şişli'deki kabri³⁰

<https://collections.nlm.nih.gov/ext/dw/64850720R/PDF/64850720R.pdf>

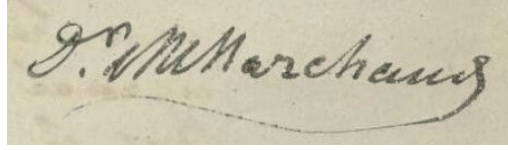
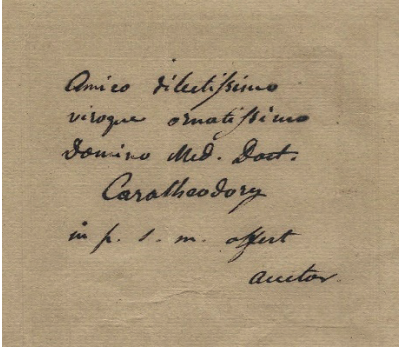
- 27 *Recherches relatives à la Question de Contagion de la Peste et au Système des Quarantaines* par Antoine Pezzoni, André Leval et Marc Marchand (17 juin 1842). Dr. André Leval (İstanbul, 1812 - İstanbul, 1861), Meclis-i Umur-ı Sıhhiye (Karantina Meclisi) üyesi.
- 28 [Louis] Robert et [Marc] Marchand, "Lettre sur la Contagion de la Peste" (par MM. Robert, directeur-général des Quarantines de l'Empire ottoman, et Marchand, médecin de l'Intendance Sanitaire), *Gazette médicale de Paris* 11, 11 (18 mars 1843): 175-176, erişim 8 Eylül 2022, <https://www.biusante.parisdescartes.fr/histoire/medica/resultats/index.php?do=page&cote=90182x1843x11&p=177>
- Dr. Eusèbe-François de Salle'nin cevabı için bkz. "La peste est elle contagieuse ?" (Lettre en réponse à MM. Robert et Marchand), *Gazette médicale de Paris* 11, 17 (27 Avril 1843): 269-270.
- 29 [Marc] Marchand, "De la Doctrine des Principes contagieux et des Maladies contagieuses, Considérée dans ses Rapports avec le Système de la Prophylaxie publique, Réponse à l'Ouvrage de M. le Dr. Bô," *Gazette médicale d'Orient* 1, 4 (juillet 1857): 56-62; 1, 5 (août 1857): 79-87.
- 30 Μάρκος Μαρσάν Markos Marsan, ölüm tarihi 16 Ekim 1879, yaş 70. Dr. Marko Marchand ve eşi Maria (Mavros), Rum Katolik kilisesine bağlı buldukları halde Şişli Rum Ortodoks Mezarlığına defnedilmişlerdir (Kabir, 18.08.2022 tarihinde görülmüştür. T. Terziyan).

Viyana’da toplanan sıgır vebası uluslararası konferansına [“Veba-yı Bakarı Beynelmilel Konferansı” : Internationalen Conferenz zur Erzielung eines gleichförmigen Vorgehens gegen die Rinderpest: gehalten vom 16. März bis 6. April 1872 in Wien] Osmanlı delegesi olarak katılan tabib Marşan Efendi, 4. rütbeden Mecidiye Nişanı ve murassa İftihar Nişanı yanında, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun *Komturkreuz des Kaiserlich-Österreichischer Franz-Joseph-Orden* nişanı ile ödüllendirilmiştir. Marko Marchand’ın Beyoğlu’ndaki konağında ölümünden sonra,³¹ ailesi zengin tıp kitaplığını Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane’ye bağışlamıştır.³² Ancak, parlak bir hekimlik kariyeri olmasına karşın, Dr. Marko Marchand’ın adı ne “limoloji”³³ yazınında³⁴ ne de tıp tarihinde layık olduğu konumu edinmemiştir.³⁵

***De Peste Orientali* ve İstanbul’da Veba**

De Peste Orientali nadir bir eserdir; kitaplıklarda 6 nüshası bulunmaktadır: İtalya kitaplıklarında üç, ABD’nde bir nüshası bulunmaktadır;³⁶ Avusturya³⁷ ve Romanya’daki birer kopyasına internet erişimi vardır.³⁸ Elimizdeki 7. kopya yazarın ithaf ve imzasını taşımaktadır.

- 31 Dr. Marchand’ın Konağı: Kuloğlu Mah., Başağa Çeşmesi sok. no. 5; J. Pervititch haritalarında Pafta 32 (Agha-Hamam, Tchoukour-Djouma [Ağa Hamam, Çukurcuma]) Ada 1093, “Agha-Tcheshme” Ağa Çeşme sokağı üzerinde “École bulgare” (Bulgar İlkokulu) olarak gösterilen binadır, bkz. *Jacques Pervititch Sigorta Haritalarında İstanbul*, yay. haz. Seden Ersoy ve Çağatay Anadol (İstanbul: AXA OYAK ve Tarih Vakfı yay., 2000), 106.
- 32 Kitaplarıyla birlikte Dr. Marchand’ın bir portresi de ailesi tarafından Cemiyet’e armağan edilmiştir. Bu resim bulunamamıştır. Markos Marchand’ın İstanbul doğumlu – dedesinin adını taşıyan – torunu Markos Zavitsianos (1884 – Cenevre, 1923) tanınmış bir ressamdır. Bkz. Méropi Anastassiadou-Dumont, “Médecine hygiéniste et Pédagogie sociale à Istanbul à la Fin du XIXe siècle. Le cas du docteur Spyridon Zavitziano,” *Médecins et Ingénieurs ottomans à l’Age des Nationalismes*, yay. haz. Méropi Anastassiadou-Dumont (Paris & İstanbul: Maisonneuve & Larose & Institut Français d’Études Anatoliennes (IFEA), 2003) içinde, 73, 75-76.
- 33 Λοιμολόγος [limologos]/ loimologie / læmology: veba ve salgın hastalıklarla ilgili tıp dalı. Çağdaş Yunancada enfeksiyon hastalıkları uzmanlığı için λοιμωξιολόγος [limoksiologos] terimi kullanılmaktadır.
- 34 Nükhet Varlık, “New Science and Old Sources: Why the Ottoman Experience of Plague Matters,” *The Medieval Globe* (ed. Monica H. Green) 1 (2014): 193-227, erişim 3 Haziran 2022, <https://scholarworks.wmich.edu/tmg/vol1/iss1/9/>; Nükhet Varlık, “‘Oriental Plague’ or Epidemiological Orientalism ? Revisiting the Plague Episteme of the Early Modern Mediterranean,” *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean*, ed. Nükhet Varlık (Kalamazoo: Arc Humanities Press, 2017) içinde, 57-86; Fezanur Karaağaçlıoğlu, “Epidemics, Urban Life, and Sanitation: Pera and the End of the Plague.” (Yüksek lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2019).
- 35 İlginç olan Marko Marchand (Μαρσάν) adının İstanbullu Rum hekimler arasında da geçmemesidir. Bkz. Constantinos Trompoukis, *Η Ελληνική Ιατρική στην Κωνσταντινούπολη, 1856-1923* [İstanbul’un Rum Hekimleri, 1856-1923] (Αθήνα: Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχολιτών, 2000).
- 36 Biblioteca civica Bertoliana, Vicenza, Biblioteca civica di Rovereto ve Biblioteca centrale di medicina Università degli studi di Trieste (İtalya); U.S. National Library of Medicine (Bethesda, Ma); Universitatea de Medicină, Farmacie, Ştiinţe şi Tehnologie “George Emil Palade” din Târgu Mureş (Romanya); Österreichische Nationalbibliothek (Viyana, Avusturya).
- 37 *De Peste orientali*. Österreichischen Nationalbibliothek, erişim 5 Mayıs 2022, http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ169127900
- 38 *De Peste orientali*. Universitatea de Medicină, Farmacie, Ştiinţe şi Tehnologie “George Emil Palade” din Târgu Mureş (Romanya), erişim 5 Mayıs 2022, <http://dspace.umftgm.ro/jspui/bitstream/123456789/385/1/Dissertatio%20Inauguralis%20Medica%20de%20Peste%20Orientali.pdf>

Dr. Marko Marchand'ın ithafı³⁹ ve Dr. Konstandinos Karatodori'nin özel kitaplık mührü⁴⁰

De Peste Orientali, İçindekiler :

(Lectori Benevelo)

1. Morbi definitio
 2. Pestis discursus
 3. Morbi exitus
 4. Autopsiae cadaverum
 5. Nosogenia pestis
 6. De causa nocente
 7. Contagii pestilentis natura et forma
 8. Quomodo principium contagiosum, corpus humanum adgretitur ?
 9. Prognosis
 10. Therapia
 11. Cura directa
 12. Cura vitalis
 13. Cura symptomatica
- (Theses defendae [I-XIII])

Marchand tezinde veba literatürünü gözden geçirirken yararlandığı başlıca kaynakları göstermiştir:

39 *Amico dilectissimo / Viroque ornatissimo / Domino Med.[icine] Doct.[or] / [Constandinos] Caratheodory / in p.[erpetuam] s.[ui]m.[emori]am offert / Auctor.*

40 Dr. Konstandinos Karatodori (Κωνσταντίνος Α. Καραθεοδωρή, Edirne, 1802 - İstanbul, 1879) Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin cerrahi ve jinekoloji ve obstetrik muallimidir. Bkz. Constantinos Trompoukis & John Lascaratos, "The professor Constantinos Caratheodory (1802-1879): His Biography by Spyridon Mavrogeni Pasha," *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* (İstanbul) sayı 7 (2001): 27-33.

Isbrandi de Diemberbroeck, *Tractatus de Peste*,... (Amstelædami [Amsterdam], 1665); Adami Chenot, *Tractatus de Peste* (Vindobonæ [Viyana], 1766); Daniel Samoïlowitz [Самойлович], *Mémoire sur la Peste de Moscou, qui, en 1771, ravagea l'Empire de Russie...* (Paris, 1783); Dominique-Jean Larrey, *Relation historique et chirurgicale de l'Expédition de l'Armée d'Orient en Egypte et en Syrie* (Paris, 1803). Ayrıca, Birleşik Krallığın bir süre İzmir'de yaşayan diplomatı George Baldwin'in *Political Recollections Relative to Egypt* (London, 1802) içindeki notlarına değinir.⁴¹

Bu kaynaklar içinde Dr. Dominique-Jean Larrey'in gözlemleri Türk tıp tarihi için özellikle ilginçtir. Fransız ordusu ile birlikte Filistin ve Suriye'ye kadar gelen Dr. Larrey, 1799'da burada çıkan veba salgınının tanığı olmuştur.⁴² Yafa'daki hastalar arasında Türk savaş esirleri vardır ve Larrey vebadan ölenler üzerinde otopsiler yapmıştır.⁴³

Marko Marchand, tezinde ilginç İstanbul gözlemlerine yer vermiştir:

"İstanbul'da sekizinci kez veba ile mücadeleye çalışan bir adamı bizzat tanıdım".⁴⁴ Marchand'ın bu notu vebanın değişik klinik tablolarını ve ateşli, döküntülü hastalıkların karıştırılabileceğini gösterirken,⁴⁵ onun kişisel gözlemlerine de tanıklık ettiğini söyleyebiliriz. Marchand, kendi gözlemlerini yetersiz bulduğunu açıklamaktan da kaçınmamıştır.⁴⁶

"İstanbul'da pek çok olan köpek ve kedi gibi evcil hayvanlar arasında ölümcül hastalıkların görülmesi de salgının bir belirtisi sayılabilir",⁴⁷ derken veba ve diğer bulaşıcı hastalıkların epizootik özelliğine değinmiş olmaktadır. Marko Marchand'ın yaşadığı çağda İstanbul sokaklarında kedi ve köpek çoktur; Marchand bu hayvanlar arasında bulaşıcı hastalıklar görülebildiğini ve enfeksiyonlara kaynak oluşturabileceklerini vurgulamıştır.

41 George Bladwin, *Political Recollections Relative to Egypt* (London: W. Bulmer & Company, 1802) içinde, 250-270 ("Essay on Plague" başlıklı bölüm, 1791). Baldwin'in veba hastaları için önerdiği zeytinyağı ile ovma (friksiyon) yönteminin İzmir'deki San Antonio hastanesinde yapılan uygulamaları için, bkz. Leopold Berchtold, *Descrizione del Nuovo Rimedio Curativo e Preservativo Contro la Peste, Presentemente Usato con Felicissimo Successo nello Spedale di Sant'Antonio in Smirne*, Vienna, Francesco Antonio Schraembl, 1797.

42 "*Il Comandante taumaturgo*" [mucizeler yaratan kumandan] Napolyon Bonapart'ın Dr. R.-N. Dufriche-Desgenettes ile birlikte 11 Mart 1799 tarihinde vebalıları ziyaret ederek bir Türk hastabakıcıya yardım ettiği söylemi özellikle yayılmıştır: "... Bonaparte visita l'hôpital de Jaffa, et aida un infirmier turc à souler et transporter un blessé pestiféré." A.-J. Gros'un "Bonapart'ın Yafa'da vebalıları ziyareti" (1804) tablosunda da (şalında lale motifliyle tanıtılan) bir Türk hekimin vebalı hastanın sol koltukaltındaki hıyarcığını neşterle açışı gösterilir. Antoine-Jean Gros, "Bonaparte visitant les Pestiférés de Jaffa (11 mars 1799), Musée du Louvre (Paris), erişim 5 Ocak 2023, <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010062570>

43 Dominique-Jean Larrey, *Relation Historique et Chirurgicale de l'Expédition de l'Armée d'Orient en Egypte et en Syrie* (Paris: Demonville et Sœurs, 1803), 130 vd.

44 Marchand, *De Peste Orientali*, 16, cf. "Novi ipsemet **Constantinopoli**, hominem qui contendebat octies peste laborasse."

45 "Pest" kavramı için bkz. Stefanie Künzel, "Concepts of Infectious, Contagious, and Epidemic Disease in Anglo-Saxon England" (Ph.D. Thesis, University of Nottingham, 2017), 17-18.

46 Marchand, *De Peste Orientali*, 5. "Verum ab observationibus propriis inops,..."

47 Marchand, *De Peste Orientali*, 8. "Epidemiae mortiferae inter animalia domestica, uti canes, feles, quod **Constantinopoli** vulgo, pro indicio certo pestis habetur."

Marchand'ın önemli bir uyarısı ise vebanın bulaşıcılığı ve hastalık kaynağından uzaklaşmanın sağlayabileceği korunma ile ilgilidir: “Eğer kanaatimizin bir değeri varsa, vaktiyle İstanbul'u kasıp kavuran veba salgınında şüpheli topluluklardan kaçınan ailelerin vebadan masun kaldıklarını pekâlâ biliyoruz”.⁴⁸ Dr. Marko Marchand'ın savunduğu karantina uygulamaları veba ve diğer bulaşıcı hastalıklardan korunmayı sağlayan bir önlem ve örgütlenme kapsar.

***De Peste Orientali* : Yorum ve Türkçe Çeviri**

Marchand'ın tezinde veba nedenleri (etiyojoloji) olarak, literatürde kabul gören *miasma*, *miasma narcotico-septicum* / *venenorum septico-narcoticum*, *atmosphæram corrumpunt* / *Putredinem atmosphærae, volatilia, spirant pestiferam* gibi “patojenler” sayılır. Aynı bağlamda, Marchand'ın veba tohumları: *seminum pestis* kavramını ise daha çağdaş bir anlamda kullandığını düşünebiliriz.⁴⁹

Marchand'a göre, veba hastalığının farklı görünüşleri sağaltımının “bulutlarla örtülü” olmasının nedenidir.⁵⁰ Limologlar arasında görüşbirliği oluşmamıştır: Kan alma [*venaesectiones/phlebotomia*], kusturma [*emetica*], müshiller [*purgantia*], tiryaklar ve antidotlar [*alexipharmaca*], ter söktürücüler [*diaphoretica*], hepsi denenmiştir. *De Peste Orientali* içinde veba için bir *materia medica* oluşturacak kadar ilaç ve sağaltma yöntemi sayılmıştır.

Dr. Marcus Marchand, vebayı ilgilendiren güncel bilgiyi derlerken seçici olduğu kadar klinik deneyimlerinden yararlanmış ve pratiğe öncelik vermiştir. Buna karşılık, kariyer olarak karantina örgütlenmeleri çerçevesinde hijyen ve koruyucu hekimliğe yönelmiş olması nedeniyle, Marchand'ın özel uygulamalarının ayrıntılarını öğrenemiyoruz. Bununla birlikte, Marchand'ın veba incelemeleri salgınla savaşımın ilkelerini belirlemiştir. Dr. Luigi Mongeri [sen.], Girit'teki kolera salgını üzerine Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'ye sunduğu raporda, “Size kolerayı, sayın meslektaşım Dr. Marchand'ın veba konusunda vardığı sonuçlarla anlatabilirim” dedikten sonra, hastalığı şöylece özetler:⁵¹

1. Kolera bulaşıcı bir hastalıktır.
2. Kolera hastalar tarafından bulaştırılır; hastanın kullandığı eşya hastalığı bulaştırabilir.

48 Marchand, *De Peste Orientali*, 24-25, “... si sententia nostra alicujus esse posset ponderis, perbene scimus, tempore quo pestis **Constantinopoli** saevit, familias consortium cum infectis vitantes, incolumes manere.”

49 *Seminum pestis* ve *seminum morbi* (*morbi semen*) kavramları için bkz. Vivian Nutton, “The Seeds of Disease: An Explanation of Contagion and Infection from the Greeks to the Renaissance,” *Medical History* (London) 27, 1 (1983): 1-34.

50 Marchand, *De Peste Orientali*, 27. “Methodus igitur pestem curandi , ut tot alia hunc morbum spectantia, nubibus tecta est.”

51 Louis Mongeri (sen.). “De la Nature contagieuse du Choléra, et des Devoirs des Médecins sanitaires [II].” *Gazette médicale d'Orient* 1, 9 (décembre 1857): 155-158. “...enfin pour m'autoriser à adopter les conclusions émises par mon honorable collègue le Dr. Marchand à propos de la peste...”

3. Kolera, hasta insandan sağlam insana ve hastalıklı hayvan sürülerinden insanlara bulaşır.
4. Tek kolera olgusu bir salgının başlangıcı olabilir.
5. Günümüzdeki bilgiye göre, karantina uygulaması koleranın yayılmasının ve salgının sınırlanmasındaki en etkili yöntemdir.

Dr. Marchand'ın hekimlik yaptığı çağda genellikle deride döküntü, kanama, kabarıklık vb. belirtileri olan bulaşıcı ateşli hastalıklar (humma, ısıtma/sıtma) için kullanılan *typhus* (tifus/tifüs) sözcüğü çeviride korunmuştur. Tifüsün tanımı ancak 19. yüzyılın sonuna doğru: tifüs (*typhus exanthemicus*, lekeli humma) ve tifo (*typhus abdominalis*, humma-i tifoidi) olarak ayrışacaktır. Tezde geçen "*typhosa contagiosa*" da genel anlamda kullanılmıştır.

Türkçe çeviride, orijinal metindeki bazı Latince sözcükler korunurken, bir kısmı köşeli parantez içinde verilmiştir. Bunun bir nedeni aynı sözcüklerin günümüz tıp dilinde aynen kullanılmasıdır. Türkçe metinde yer verilen Latince sözcükler orijinal metnin izlenebilmesini de kolaylaştırmaktadır. Marko Marchand'ın doktora tezi, dönemin tez formatına uygun olarak "Savunulacak tezler" [*Theses defendendae*] ile son bulmaktadır.⁵²

Makalenin dn. 54 ve onu izleyen dipnotları *De Peste Orientali*'nin orijinal metnine aittir. Latince metinle karşılaştırma için, 37 ve 38. dipnotlarda verilen web adreslerine bakılabilir. Çevirinin sonuna tezin Latince-Türkçe paralel yayımına örnek olarak bir sayfa eklenmiştir.

52 Doktora tezleri sınavdan önce basılarak, savunulacak tezler duyurulmuş olmaktadır. Savunulacak tezlerin ilan edilmesi geleneği bazı Orta Avrupa ve İskandinav üniversitelerinde sürdürülmektedir.

Marko Marchand, *De Peste Orientali*

Çeviren: Tomas Terziyan, MSc.

[1]

ŞARK VEBASI

İSTANBULLU MARCUS MARCHAND'IN

KADİM VE MEŞHUR VİYANA ÜNİVERSİTESİ'NİN

PEK SAYGIDEĞER REKTÖR VE YÜKSEK YÖNETİCİLERİ,
AYNI DERECEDE SAYGIDEĞER PROFESÖRLERİ VE DEKANININ

ONAY VE YETKİSİYLE,

TIP MESLEĞİNİN ÂDETİ VEÇHİLE PEK İSTİSNAİ VE YÜCE BİR ŞEREFLE
ELDE EDİLEN DOKTORLUK PAYESİ İÇİN, ALENİ TAKDİRLERİNE SUNDUĞU

TIP DOKTORASI TEZİ

İncelemeye dair ekli Tezler Üniversite mekânında tartışılmıştır.

Viyana,

Mıkhitarist Tarikatı Baskısı

MDCCCXXXI

[3]⁵³ Pek minnettar oğlundan
Babaların en iyisine

[5]

Yüce Gönüllü Okura

Kural gereği yazmak zorunda olduğum incelemenin konusu olarak, tıp ilminin geniş sahasında yer alan Şark Vebası'nı seçtim. Tabibin meslek hayatının sınırlı olması, gücümün yetersizliği, en parlak şahsiyetlerin dehasının şimdiye kadar layıkıyla elden geçirdiği kanıtları ele almanın zorlukları beni gerçekten korkutmuş ve öne sürülen meseleleri nakletmemi adeta engellemiştir. Bunu yapmaya beni zorlayan başlıca neden, vatanımın amansız düşmanı, daha dünyanın çocukluk çağında canımıza saplanıp bugüne

53 Kitabın 2 ve 4. sayfaları boştur.

kadar alt edilemeyen hastalığın bizzat kendisidir. Doğrusunu söylemek gerekirse, kendi gözlemlerimin yetersizliğini görüp veba ilmiyle uğraşan limologların değişik eserlerini yardıma çağırdım ve zorluklara karşı onların açtığı gedikten birkaç sayfa kaleme aldım. [6] Birçok şeyin açıklanması gerektiğine inanıyorum; yine de ümitliyim, çünkü yüce gönüllü okurun bu ilk tıbbi denemeye hoşgörülükle vermeyi lütfetmesini istediğim hüküm çok da ağır olmayacaktır.

[7]

Hastalığın Tanımı

Veba [pestitis]⁵⁴, Şark tifüsü, vebamsı tifüs [typhus pestilens] ya da şirpençeli veya hıyarcıklı tifüs [anthracicus, bubonicus], ateşli veba [limopyra], Yunanca *λοιμός* [limos] ve halk dilinde *πανώλη* [panoli], *σκορδέλα* [skordela], *θανατικέν* [thanatiken] tabir edilen, pek hızlı ilerleyen (had), çoğu kez ölümcül, kâh ateşli kâh ateşsiz gelişen; karakteristik emarelerini, ileri aşamalarda deride kanama [petechiae] ve açılmalara neden olan, hıyarcıkların [bubones], şirpençe [anthraces] ya da ortası kararan kızarıklıkların [carbonculi] oluşturduğu bulaşıcı bir hastalıktır.

Vebanın bu tanımı hastalığın sık görülen formu hakkında genel bir fikir verirse de değişik görünümelerini kapsayacak kadar sağlam sayılmaz. Vaktiyle vebamsı döküntülerle [exanthemata pestilentis] kendisini belli etmeye başladığında veba teşhisi konulmamakta, hastalık azgınlaşıp da önünde hiçbir engel tanımadığında çabucak ölümle sonuçlanmaktaydı.

Bu şartlar altında, hayli değişken [proteiforma] bir tabiat arz eden korkunç hastalık çoğu zaman iltihabi ateşler, sinirsel durumlar [nervosis], bulaşıcı tifo [typho contagiosa] ve başka illetlerle karıştırılabilir.⁵⁵ Dolayısıyla vebanın kesin bir teşhisini koymaya çalışan tabip haklı olarak gelişmeleri çok dikkatlice izlemek durumundadır.

[8] Vakıa birçok insan aniden hastalanıp ilk, ikinci ya da üçüncü yirmi dört saatte can veriyor; hastalar belli bir neden olmaksızın baş dönmesi, şiddetli baş ağrısı, aniden bastıran takatsizlik, göğüs ağrıları, bilinç bulanıklığı [delirium], kusma, esriklikten mustarıpler ve ölüm hızlı adımlarla ilerliyor ise, vebadan değilse bile, en çok kuşulanılması gereken hastalık akla gelmelidir. Eğer gerçekten, ölümler ile hastaların sık sık vebaya maruz kalmış bölgelerden gelenlerle, gemiciler ya da aynı yerlerden gelen diğer şahıslarla temas kurdukları teslim edilebilirse; eğer, veba yakın civarda canlanmış, imdi veba denilecek hastalık mevcutsa, bir süre için de olsa vebanın deri döküntüleri görülecektir. Keza limograflara göre, hastalığın çıkmasına yakın önceden haber veren birkaç emare vardır. Bu ön belirtiler şunlardır: kedi, köpek gibi evcil hayvanlar arasında gelişen öldürücü, İstanbul [Constantinopolis] halkını

54 İlk anlamının *πιπτω*, düşmek fiilinden geldiği, oradan da *πέσημα*, yani düşme ve *πέσητός* [pestitis], veba olduğu söylenmektedir.

55 Vebayı ona benzeyen diğer hastalıklardan ayırt etmek ne kadar zor olsa gerekir. [Anton von] Haen, *Von der Pest* (Basel: [Flick], 1789).

da bariz bir şekilde vebaya maruz bırakan salgınlar; Mısır'da sık sık gözlemlendiği gibi öldürücü çiçek hastalığı [variola maligna] ve kötü seyirli ateşler [febris maligna]. Öldürücü hastalıklara yol açan açlık her çağda vebanın habercisi olmuştur. Hıyarcık [bubo] ya da şarbon [carbunculum] yaralarındaki acılar bu hastalıkta bir başka vahim durumda devreye girer ve çoğu zaman gebeliklerde son kertede düşüklere neden olurlar⁵⁶.

[9] Vebanın ömrünü söylemekten aciziz; bu konuda söylenebilecekler aşağı-yukarı ihtimallerden ibarettir. Bununla birlikte onun çok eski bir hastalık olduğundan şüphelenmemiz pek yerindedir. Nitekim tıbbın atası Hipokrat böyle bir hastalığı kaydetmişse tarifini de yapmamış mıdır? Sözüünü ettiği salgınlar vebayı tam olarak kapsamıyor.⁵⁷ *Thucydides*'in⁵⁸ gerçeklikle tasvir ettiği, o zamanlar Atina'yı sarsan salgının veba olduğu kesinlikle söylenemiyor. Tabipler bu konuda çeşitli kanaatlere sahipler; kanıtlamaya çalıştıkları, Mısır'ın her zaman vebanın kaynağı olduğu argümanları okuru ikna etmiyor.

Mısır'ın pek eski zamanlardan beri en verimli ve en yeşil bölge olduğunu tarihten biliyoruz. Mısır'ı titizlikle ele alan Herodotus bu kalabalık bölgeyi vuran bir salgın olsaydı böyle bir felaketi anlatmadan geçmezdi.

Başlarda çiçek hastalıklarını tarif eden Arap hekimleri böyle bir hastalığa hiç değinmemişlerdir. Mısır'ın, *Sesotris* zamanındaki muazzam nüfusuna ve *Josephum*'a⁵⁹ göre, kendi zamanında İskenderiye sakinlerinden maada yedi milyon beşyüz bin sakine ulaşan nüfusa ne demeli ? Nihayet veba kelimesi değişik şekillerde kullanıldı ve ta baştan, bu hastalıktan bahsedildiği anlaşılacaktır. Şu ya da bu ad altında tek bir şekilde karar kılınmadı.⁶⁰

[10]

Vebanın Seyri

Vebanın geçirdiği değişimler pek çoktur ve bu yüzden, katettiği evrelerde salgının tezahürleri aynı olmayıp, böyle süratle gelişen hastalıkta evreler çoğu kez pek ölümcül görülmediği için, uygulamada hastalığın gerçekten veba olup olmadığı konusunda hataya düşülebilmektedir.⁶¹

56 P. J. Ferro'nun *Untersuchung der Pestansteckung* adlı çalışmasında, alışılmadık derecede sayısız böcek tezahürü, kuşların kaçıışı, kuyruklu yıldızlar ve benzer birçoklarının faaliyeti anlatıldığında müstakbel vebanın işaretlerinin görülmediği yanlışlıkla kaydedilmiştir. Ünlü Forestus ve Mindererus, çocukların cenaze merasimi oyunu esnasında vebanın o zamanki öncü işaretleri arasında, hastalık görülmeden önce büyük bir ölü sayısı haber veren belirtileri saydıklarını aktarırlar.

57 *Ἀφροριδῆ. Προγνώς. Ἐπιδ.*

58 *Thucydides De Bello Peloponnensi Historia. L. II.*

59 *De bello Judaico. L. II. Cap. XVI.*

60 "Hisce omnibus Catilina cum summa Reipublicae salute ei cum tua peste ei pernicie etc." Cicer. *Catell. Orat.*, I. [Cicero, Catilina'ya Karşı hitabında ona atfen "hastalık, illet" anlamında pestis kelimesini kullanıyor. – ç.n.]

61 Dolayısıyla yanlışla düşünülüyor ve hızla seyreden, neredeyse her hastada hıyarcıklar oluşturan olağandışı hastalığın yakın geçmişte saldırıya geçtiğini gören tabipler hastalığın iyi niyetli olduğunu ve veba olmadığını

Bununla birlikte hastalık daha hafif bir şekilde, keza daha uzun süre seyrederse şu evreleri ayırt etmek yine de mümkündür: Bulaşma [enfeksiyon] evresi, başlangıç [prodromal] evresi, ateş evresi, zirve evresi, kriz evresi ve iyileşme.

Aslında bu evrelerin seyri her zaman düzensiz olup böyle bir seyri baştan sona kurallara uyarak gözlemleyen tabibin bile dikkatini nadiren çeker.

- 1) Enfeksiyon evresinde, bulaşma insan organizmasında henüz eyleme geçmektedir. Keza hastalığın tezahüründe o ana kadar hiçbir semptom görülmez. Bunlar bulaşma gerçekleşip de etkisi hayati veçhelere daha çok yayıldığında ilk kez fark edilebilirler. Bulaşmanın başladığı zaman ile hastalığın görüldüğü zaman arasında geçen süre şu ana kadar pek belirlenebilmiş değil. Bulaşma gücünün derecesi ve farklı organizmaların tepkisi hastalığın ortaya çıkışını kâh hızlandırmakta kâh geciktirmektedir.

[11] Ünlü *Samoëlowitz*,⁶² *Chenotus* ile *Dimerbroekius*⁶³ bu alanı oldukça genişlettiler. Yine de, temasta bulunulan son kişinin aylarca barındırdığı onca azgın zehirin [venenum] herhangi bir etki görülmeksizin organizmaya nasıl girebildiğini açıklamak zorluğunu sürdürmektedir. Bununla birlikte bulaşmayı beş ay ve iki hafta boyunca vücudunda barındıran, ardından hastalığın ortaya çıktığı kişiden de bahsediliyor. Elbette yazar saygıyı hak ediyor; keza, işler böyle gelişebilmişse, sözü edilen karantinanın hiçbir faydası olmayacak; ama bunun aksine inananlar var.

- 2) Başlangıç evresinin ilk belirtileri vücutta gayritabii bir durgunluk, hastalıklı hal, yorgunluk, iştah kesilmesi, başta ağırlık, uyuşukluk, sersemliktir. Hastalığa yakalananlar sebepsiz yere ağlarlar; o kadar kayıtsızdırlar ki en sevimli şeylere karşı bile hiçbir arzu duymazlar; daha önce veba kelimesiyle korkuya kapılanlar, bunu üzerlerinden atmışlardır. Bunlar hastalığın başlangıçtaki geçici belirtileridir: Velhasıl, bir gün sonra başka tezahürler söz konusu olacaktır.
- 3) Ateşli evre. Kâh kulakta üfürme, kâh kısa süreli ve pek hafif bir soğuk, kâh soğuk su akıtılıyormuş hissinden mütevellit ürpermeler; zaman zaman aralıklarla bastıran, aralıklı ateşlerle gelen yalancı nöbet; çokça görülen güç kaybı bu evrenin başlangıcını haber veren emarelerdir. Bunların ardından keskin, inatçı ya da aralıklarla vuku bulan bir baş ağrısı, böbreklerde ağırlık hissi ve ağrı;

söylemekle yanılıyorlardı. Chenot,[us] *Tractatus de Peste*. Vindob. MDCCLXXVI [1826]. Vebalı salgınların tarihini dikkatle inceleyecek olursak en iyi tabiilerin hastalık ne zaman ortaya çıksa onun veba mı yoksa bir başka hastalık çeşidi mi olduğuna son derecede kuşkuyla yaklaştıklarını görürüz. *De peste, dysenteria et ophthalmia Aegyptiaca*. Auctore Lud.[wig] Frank, Viennae 1820.

62 *Ueber die Pest*. Leipzig 1778.

63 Isbrandi de Dimerbroeck, *Tractatus de Peste*. Ultrajecti 1685.

esriklik, narkotik etkili bir zehirin yol açtığından farklı olmayan sersemlik; görme bozuklukları; kâh yüzde aşırı kızarıklık, [12] kâh solgunluk, bitkinlik. Neredeyse sarhoş gibi olan hastalar sayıklarlar. Bütün bunlar hastalığa has, alışıldık tezahürler olup söz konusu vakıaların veba teşhisini kolaylaştırdığı düşünülmektedir. Giderilemeyen bir susuzluk; bulantı, kusma çabaları, sümüklü-safıralı devamlı kusmalar; sütle kaplıymış gibi beyaz, tutuk, kimi zaman kuru, çorak, orta kısmı kararmış, kenarları kırmızı ve nemli bir dil.⁶⁴ Nefes alıp vermede hızlanma; kaygı; hafif, kesik, inatçı öksürükler. Midede şişme, ağrı; bağırsaklarda gürültü. Deride kuruma ve yanma. Nabız atışları daha hızlı, dolgun ve güçlüdür. Kaldı ki bu emareler kalıcı ve değişmez olmayıp aslında görünüşte en hafif hasta insan için yıkıcı hastalıkların belirtileridir.

Zaman zaman koltuk altlarında sarsıcı zonklamalar; kasıklarda, kulak bezlerinde şişme görülür. Hastaların hiçbirisi, sağlıkları gerilediğinde, veba çıbanlarının gerçek habercileri [apostematum] olan bu işaretleri kale almaz. Çok geçmeden, eş zamanlı olarak ya da farklı zamanlarda hıyarcıklar [bubo] ve şirpençeler [anthrax] peyda olur. Söz konusu evrede vebadan hiç kuşulanılmaz. Veba hıyarcığı kasık, koltukaltı, boyun nahiyesi ve diğer lenf bezlerinin derin ve ağırlı iltihabi tümördür [tumor inflammatorius]. Yavaş yavaş büyüyerek tavukgillerin yumurta büyüklüğüne ve daha da ötesine erişir ve vücut hayatiyet gücünü kaybedince süratle büzüşür. Daha olumlu bir seyirde irin akıntısıyla giderilip temizlenerek ve dahi kangrenle sonuçlanır.

Ünlü *Chenotus*, hıyarcıkların sert urlara [scirrhos] dönüştüğünü kendi vücudunda tecrübe eder ve bunlara benzer [13] bir hıyarcığa 1718 yılında vebaya yakalanmış olan, yine de herhangi bir olumsuzluk yaşanmadan üstlendiği bir insanda görür. Diğer yandan *Larrey* ve *Samoëlowitz*, hıyarcıkların hiçbir zaman lenf bezlerinin temel dokularına [parenchyma] erişmediğini, aslında daima bezlerin [ganglia] ya altında ya da etrafında tezahür ettiğini doğrularlar.⁶⁵ Hıyarcıkların sayısı değişkendir; pek çok kez sadece tek olup kimi kasıkta, kimiye koltukaltında yer eder. Şişen tükürük [parotis] bezlerinin koltukaltı ya da kasıklardaki hıyarcıklarla ortaklık arz ettiği bir vakıadır.

Yıkıcı karakabarcıklar [carbunculus] ve şirpençeler sert, yakıcı, çokça iltihaplı ve vücudun neresinde görünürlerse görünsünler, küçük bir sivilceden [pustula] hızla gelişen şişliklere yol açarlar.⁶⁶ Bunların tepesinde üstderiden [epiderm] deriyle ayrılmış, rengi kırmızıdan sarıya çalan, mavi ve nihayet siyaha dönüşen ifrazat [humor] dolu, kimi daha küçük ve kimi daha büyük genişlikte, altında derinin ve bizzat etin tükenip öldüğü küçük keseler görmek mümkün.

64 Paris ve Grohmann, dildeki bu hali patognomonik saymışlardır.

65 *Dictionnaire des sciences médicales*. C. XII, 549.

66 Helmontius ve başkaları karakabarcık şeklinde bir yaranın karında görüldüğüne tanıklık ederler; Dimerbroekius ise buradan yola çıkarak aynı hastalığın iç organlara bulaşabileceği sonucuna varır.

Şirpençelerin sayısı ve yaygınlığı genellikle değişmektedir. *Chenotus*, bu iki şeyin bir arada en büyüğünü askerdeyken görür. İmdi alt batın nahiyesi tamamen dolmuştur; bu durum iyileşince, o nahiyeye daha bir güçsüzleştiği ve soğuğa karşı dayanıksız olduğu rahatsızlığını nakleder. Aynı yazar on iki adede kadar şirpençenin uç verdiğine tanıklık eder. Bunlar kışın, yaz ve ardından gelen sonbahar mevsimlerinde olduğundan daha nadir görülseler gerektir.

Hastalığın çoğu kez ölümle sonuçlandığı daha hafif seyrinde henüz zavallıların ıstıraplarının giderilmiş olmadığı bu evreden bir ya da iki gün sonra gelen: [14]

- 4) Zirve evresi. Bu evrede güç kaybı artar. Keder, ürkeklik, dış dünyaya karşı hissizlik, kâh hafif kâh azgın sayıklamalar, kötü kokulu nefes, dilde yumuşama, gözle görülür titremeler, yürek çevresinde büyük ağırlar, tendonlarda seğirme; zayıf, yumşak ve kesintili nabız atışları; miyüri, hırıltılı nefes alıp verme, karında şişkinlik, kötü kokulu ve çokça terleme, dalgalılık, keza ishal ve değişik kanamalar belli başlı belirtilerdir. Karakabarcıklar kangrenleşir, hıyarcıklar gözden kaybolur ya da sulu akıntılar halinde giderler. Siyah ve mor renkli kanamalar altında çatlaklar oluşur. Tüm bunlar, uzanmış yatan hastanın ölümünün eşikte beklediğinin habercisidir.

Kanamalar [petechiae] *Malpighi*'nin öne sürdüğü müköz membranlarda az miktarda kanamadan oluşan, noktadan mercimeğe kadar ve daha da öte büyüklükte, ayrıık ya da yaygın kırmızı, mor, mavimtırak ve nihayet kara lekelerdir. Bunlar çoğu zaman, hastalık vahamet kazandığında ön kol, uyluk kemiği, ayak ve göğüste ortaya çıkar. En kötöleri, hıyarcık ve şirpençelerden de önde gelen mavimtırak ve siyah renkte olanlardır.

Kamçılanan kişilerde gözlemlenmesi mümkün, aynı zamanda benekli mor, mavimtırak, siyah hatlı kanamalar, kimi zaman tek başına, özellikle sırtta ve çok geçmeden derinin altında tendonlara yayılıp çatlaklara yol açtıkları kısımlarda görülür. Hastalığın en üst derecesi addedilen bu içinden çıkılmaz durumda ölüme karşı mücadele eden hayat nadiren galip çıkar. Daha iyimser tahminlere göre, kriz hastalığın altı ya da yedinci gününde başlar.

- 5) Kriz evresi. Veba krizinin genellikle beklendiği bu evre birkaç saate yayılır. Krize elverişli fenomenler: ılımlı sıcaklıktaki deriden ter boşalmasıyla hastanın görünüşünde [15] rahatlama; burun deliklerinde ölçülü miktarda kanama; bol miktarda tortulu idrar; ishal. Her şeye rağmen, iyiye yorulacak emareler daha nadirdir. Bu çeşitli boşalmalar sayesinde bütün bünye kısmen de olsa miyasmayı vücuttan atmaya çalışmaktadır. Bu yüzden ateş yükselmekte, aynı zamanda hıyarcıkların açılıp irin boşalımıyla temizlenmesini harekete geçirmektedir. İyiye delalet anlamındaki küçük kanamalar [petechiae] kırmızıdır ve vücudun takati artmaktadır. Genellikle, hayat güçleri ölüme direndiğinde krizin iyiye meylettiği söylenmeli; çeşitli boşalmalar bildik kuralları destekler mahiyettedir. Aksi takdirde işlerin kötüye gittiğine işarettir.

- 6) İyileşme evresi. Krizin iyiye meylettiği bu evre yavaş adımlarla gelişir. Ürkütücü semptomlar hafifler; hastalar derin uykudan uyanırcasına kendilerini daha iyi hissederler; nabız atışları yeniden canlanır; dil ıslanır; derideki sertlik azalır; terleme ılımlılaşır. Bulantı, kusma, kalp ağrısı, kaygınlık, uyku hali, sayıklama yavaş yavaş kesilir ya da en azından azalır. Fizyonomi toparlanır; baş daha hafifler, şuur yerine gelir. Bununla birlikte unutkanlık kalır, kulaklardaki çınlama devam eder, susuzluk azalır, iştah açılır, uyku sık ve çokça güçlendiricidir; karakabarcıklarda kangren oluşur ve etten ayrılır, hayat güçleri artar. Bu durum beş ya da yedi günlük bir zaman diliminde vuku bulur.
- 7) Nekahat evresi. Hastalıktan geriye varsa izlerinden başka hiçbir şey kalmaz: belden aşağı uyluk, özellikle bacak ve ayaklarda had safhada zayıflık, takatsizlik; keza işitme kaybı ya da tam anlamıyla sağırılık; saçların dökülmesi; tabii arzularla artış; tıkmırcasına yeme [bulimia] radesinde oburluk; tıkanmalar ve aşırı adet kanamaları sıklıkla gözlemlenir. Nekahat evresindeki hastaların [16] nefesleri hâlihazırda veba yaymaya yatkın olup yeni enfeksiyonlara yol açmaktan geri kalmazlar.⁶⁷ Bütün bunlar farkına varılmadan yavaş yavaş ortadan kaybolur; diğer hastalıklarda olduğundan çok daha süratle, tam bir sağlık haline yeniden kavuşulur.

Hakkındaki eserlerin sınırlılığı ve imkânlarımızın darlığı yüzünden çeşitli tezahür ve değişimlerini layıkıyla sayamadığımız vebanın seyri genellikle böyle gözlemlenmektedir. Bununla birlikte çeşitli fenomenlerle az ya da çok düzenli olarak ilerleyen, görüldüğü her yerde vebayla aynı şekilde gelişen herhangi bir salgın hastalığın veba olup olmadığı konusunda birçok limografin hemfikir olmadıklarına dikkat çekmeliyiz. Nitekim hastalığı başka mahallerde gözlemleyen Rusya'da ünlü *Samoëlowitz* ve *Mertinus*, Mısır'da *Desgenettus*, *Savaresius*, *M. Gregorius*, on sekizinci yüzyıl Marsilya'sında *Dimerbroekius*, *Noviomagi*, *Bertrandus* diğerlerinin bu konudaki görüşleri birbirinden ayrılmaktadır. Konunun açıklığı iklimin etkisi, hastaların kişilikleri, hastalığın şiddeti, içinde bulunulan mevsim ve diğer hastalıklarla yaşanan komplikasyonların ne ölçüde pay sahibi olduklarına göre değişecektir.

Hastalıktan Ölüm

Veba iyileşebilirken, diğer hastalıklarda sıkça görüldüğü gibi, ölümle de sonuçlanır.

Veba, eğer bireyin bünyesi hastalıktan önce zayıf düşmemiş ve sağlam; veba alışlageldikten daha hafif ve basit olup çok farklı özellik taşıyorsa; kriz bunaltıcı ve semptomlar şiddetli değil; hastalar bilinen yöntemlere göre uygun olarak tedavi edilirse iyileşme göstermektedir. Vebadan böyle [17] kurtulmak nadirattan olmakla birlikte büyük çapta bünyenin iyileştirici

67 İstanbul'da, sekizinci kez vebayla mücadeleye çalışan bir adamı bizzat tanıdım.

gücü, kısmen tıp mesleğinin dirayeti ve özellikle elverişli şartlar sayesinde bu mümkün. Tıp sanatı, birinci ve ikinci evreler hariç, insan bünyesinde yer eden bu saldırgan enfeksiyonu yenmek için tabiatın gücünün yardımıyla herhangi bir şey yapabiliyorsa eğer, hiç değilse buna yaklaşmış ya da yapıyor sayılır.

Kriz eksik, düzensiz, bunalımlı bir seyir izler; nekahet gecikir; hasta diğer hastalıklar tarafından tehdit edilir; dâhili ve harici metastazlar önemli organlara yürüyüp müzmin baş ağrısı, sağırılık, zafiyet [phthises], ülser, bezlerde siroz ve daha birçok çeşitli arazlara yol açar ise, veba başka hastalıklara doğru meyleder.

Veba çoğunlukla ölümle sonuçlanır ama veba bulaşan herkes vebadan ölmez. Zira kaderin kendisini nahak yere yüzüstü bıraktığını görüp ruhi rahatsızlıklarla heba olan her zavallı, insani yardımdan pek çok kez yoksundur. Felci, hayati güçlerin kırılmasını ve kangreni ölüm izler. Kanamaya bağlı felç, nadiren de sinir krizi [nervosa] hastalığın birinci, ikinci ya da izleyen gününde vuku bulur; vebanın yükseldiği şehirlerde birdenbire sokakta ölenlerin ölümünün böyle olduğu söylenmektedir. Hayati güçler aşırı kanama, ishal ve terlemeyle tükenmektedir. Ölüm dâhili kangren nedeniyle daha beş ya da altıncı günde kendini belli eder; deri yapışkan ve soğuk bir terle kaplanır, hastalar had safhada susuzluk ve yakıcı hararetin baskısı altında yataklarını çırılçıplak terk eder ve engellenmediklerinde üzerlerine seğirtecekleri sarnıçlar ararlar.

[18]

Kadavraların Otopsi

Vebanın yol açtığı dehşet, birçoklarını bu hastalıktan ölenlerin kadavralarını açmaktan korkutmaktadır. Yine de toplumun sağlığı uğruna bu azgın hastalığın kaynağını aydınlatmak için ölüm tehlikesini göze alan hümanist insanlar yok değil. Araştırmalarımla bunlardan derleyebildiğim birincil nedenlere değineceğim. Altıncı yüzyılda vebalı kadavralar dehşetengiz şirpençe ve kangren dışında hiç açılmazdı. On yedinci yüzyılda ise kangrenli iç organlar görüldüler; kalp, akciğerler ve karaciğerde koyu, katı safrayla dolu kara lekeler kaydedildi; bağırsaklar pıhtılaşmış kanla doluydu. *I. F. Schreiberus* 1738'de Ukrayna'da kangrenle tahrip olmuş, kararmış kadavra akciğerlerine, aşırı dolu safra keselerine değinir. *Samoëlowitz*, şişmiş bağırsaklar, mide, safra kesesi, iltihap emareleri göstermeye başlayan sağ karaciğer lobuna rastlar. Kafa içi, diyafram, akciğerler, perikard normal durumdadır; kalbin boşluklarında kaz yağını andıran sarı maddeler bulunmaktadır.

Yine, *Savaresius Pelusio*, kesilen üç kadavrada ventriküllerin cidarlarında ve bağırsakların yakınında sararan mukozalar ve çok yoğun, hacimsiz beze yığınları gözlemler.

*Larrey*⁶⁸ *Yafa*'da, kadavranın karın alt nahiyesinin dikkat çekici derecede gergin, iç organ askısının [epiplon] sararmış; kangrenli lekeler olduğunu kaydeder. Bağırsaklar genleşmiş,

68 *Relation chirurgicale de l'Armée d'Orient en Egypte.*

esmerleşmiş; mide büzülmüş, mide çıkımına [19] yakın birçok yer kangrenle harap olmuştur. Karaciğer hacimli, safra kesesi şişkin, kötü kokan koyu safra ile doludur. Akciğerlerin beyazdan siyaha meylettiği, koyu renkli çizgiler fark edilmektedir. Kalbin soluk beyazdan kırmızıya dönüştüğü, organların parankimi kolayca parçalandığı, aralarının koyu, kanlı sıvıyla dolduğu; bronşların aynı sıvıyı içerdiği gözlemlenmektedir.

Bir diğer kadavrada karaciğer daha büyük hacimli, safra kesesi çok geniş, perikardium kanla karışık serum içermekte; buradaki hücre dokusu adeta bir ağla kaplı, damarlardan gelen koyu bir sıvıyla doludur; geri kalan özellikler bir önceki kadavrada olduğu gibidir. *Chicoyneau*, *Verny* ve *Soulier* Marsilya'yı istila eden onyedinci yüzyıl vebasında hemen hemen aynı şeyleri gözlemlədiler: nitekim beyin damarlarını, beyin zarları ve beyin venöz sinüslerini kararmış, pıhtılaşmış kanla şişmiş buldular. Bu kadavralarda çoklukla, iltihaplı humma [febribus putridus] ölenlerin saldığı dayanılması güç bir koku duyulmaktaydı. Beri yanda uzuvlar esnek, etler pek yumuşak, deri amfizemli ve ödemlidir.

Vebanın Sınıflandırılması

Herhangi bir hastalık insanları yatkınlıkları ve rastgele nedenler yüzünden ya da tahripkâr etkilerle yakalar. Keza insanda hastalığa yatkınlık genel ve özel olmak üzere iki şekilde görülür. Genel olarak yatkınlık, bizzat insan tabiatında kök saldığı için herkesi etkiler. Özel olarak yatkınlık ise insanın sadece ferdi hayatıyla sınırlı kendine has nedenler ve ölçülerden kaynaklanır. Bunlar, genel yatkınlık bir yana, insanın hayatına dizginsiz bir şiddetle [20] saldırıp ölümüne yol açan yıkıcı etkilerdir.⁶⁹

Vebanın bulaşması hayatı bu ölçüde etkiler; hastalığın sadece genel yatkınlık ve yıkıcı nedenlerle insanları istila ettiğı buradan anlaşılmalıdır. İmdi genel yatkınlık bütün insanlar için geçerli iken, nasıl oluyor da hastalığın yıkıcı etkilerine açık olan insanların hepsine veba bulaşmıyor? Zira veba ile devamlı olarak haşır neşir olup da zarar görmeyenler var. Bu meseleye açıklık getirmek için çeşitli şartlara bağlı genel yatkınlık derecelerinin bilinmesi gerekir. Bilindiğı üzere deri, hastalığın bulaşmaya başladığı eşiktir.

Dolayısıyla derinin kâh yüksek kâh düşük geçirgenliğı, bulaşmaya kimi zaman izin verir, kimi zaman vermez. Böylece yaşlıların sert derisinin salgın hastalıklara karşı niçin dirençli olduğı; niçin hareketsiz, ağır kanlı [phlegmaticus], vücudunda sıvı toplanmış, baca temizleyen, kazmacı-lağımçı kişilerin sağlığa zararlı unsurlar arasında bulunanlarda vebanın neden daha nadir ve hafif geçtiğı; niçin yağlı maddelerle ovmanın en iyi koruyucu [prophylacticum] olduğı kolayca anlaşılmalıdır. Birçok kez vebayı gözlemleyen, İngiltere'nin Mısır konsolosu *D. Georgorius Balduinus* [George Baldwin], aynı yerde vebadan ölen binlerce kişi arasında, bütün gün zeytinyağı nakliyatıyla uğraşanlardan birinin dahi ölmediğini doğrulamaktadır.

69 Ph. Caroli Hartmann, *Theoria morbi*. Vindob. 1828.

Vebaya genel yatkınlığı çeşitli şekillerde değiştiren etkenler asabi mizaç, derinin kadınlarda ve narin gençlerde ölüm sayısını [21] büyük çapta artıran yumuşaklığı, ölçüsüzlük, bünyeyi zayıf düşüren her çeşit aşırılıklar, yararlı sıvıların kaybıdır. *Dr. Bruckman*, alışık olmayan kişilerin haddinden fazla cinsi münasebette bulduklarında kısa zamanda vebaya yakalandıklarını, dahası Kharon'un teknesiyle (ölüm) Elyse Bahçelerine [Cennet] gittiklerini söyler. Aşırı beden faaliyeti, ruh çökkünlüğü, hastalık hastalığı [hypochondria], histeri, çeşitli sıvı boşalmaları, rutubetli konutlar, havanın sıcaklığı, kötü gıda şartları vs., kötü etkenler olup iyi niyetlilik, karakter, uygun diyet, ölçülü beden faaliyeti, ölçülü şarap tüketimi vs. birçok konuda sağlığa katkıda bulunmaktadır. Bütün bu birbirine karşıt etkenler hastalığa genel yatkınlığı çeşitli şartlar altında kâh artırmakta kâh ılımlılaştırmaktadır.

Zarar Verici Nedenlere Dair

Vebayı kışkırtarak yayan neden, vebanın bulaşıcılığıdır [contagium]. Öyleyse, bulaşmaya yol açan nedenler hangileridir ? Veba hakkında yazan birçokları hastalığın tohumlarını [semen] eken etkenin sağlıklı şartlar olduğunu ileri sürmektedirler. Bunlar: kimi yıllar mahsulün güçlüklerinden kaynaklanan açlık, kimi uzun süreli su baskınları, kimi savaşlar ve tedhiş, fukaralık gibi sonuçlarının vahameti, hastalığın yol açtığı kötü doğumlar, yıkımlar vs. devamlı yağmurlu ve sıcak hava; ekme, su ve atmosferdeki havanın çeşitli şekillerde bozulması. Bütün bu şartlar aynı zamanda teker teker ya da birçoğu birden devreye girebilir. Bununla birlikte vebaya yol açtığı söylenen, her yerde geçerli her bir nedenden söz etmek hayli uzun kaçacağından, sadece, Mısır'da veba bulaşmaya başladığında aynı şekilde vuku bulanlara hafifçe temas edeceğim; [22] veba tohumlarının, toplum sağlığındaki özensizlikler sonucunda dünyanın o köşesinden arta kalan bölgeleri zehirlediği görülmüştür.

Nitekim Nil'deki taşmaların ardından sayısız varlık: bitkiler, su canlıları, keza fena halde sular altında kalan insanların cesetleri tabiat kanunları icabı çürümeye başlayarak atmosferi bozmuş ve en kötü hastalıklara kapı açmıştır. Diğer nedenler arasında bu bölgede sık rastlanan salgın hayvan hastalıkları [epizootiae] yer almakta; hasta hayvanların etini yiyenler ağır ateş ve şirpençelere maruz kalmaktadırlar. Mısır'daki bir diğer ciddi durumu oluşturan etken açlıktır, zira açlığın yol açtığı hastalıkların habis bir karaktere sahip olduğu kaydedilmiştir. Kutsal kitaplardaki anlatıya göre, geçmişte, Musa⁷⁰ zamanında Habeşistan'dan gelen çekirgelerin sayısı o kadar büyüktür ki gökyüzü görünmez olur. Bu hayvan kalabalığı sadece açlık değil, aynı zamanda iklimin [clymate] bozulmasına, dolayısıyla çeşitli türden ağır hummalara [febres malignae] yol açmaktadır. Mısır'da çoğu kez hüküm süren ölümcül çiçek hastalığı [variola], sadece hayvanları değil, bitkileri etkileyen bizatihi ölümcül ciddiyette, iklime bağlı tahripkâr etkenlerdir. Halkın had safhadaki cehaleti; zehrin iğrenç zindanlardaki

70 “Ve Musa değneğini Mısır diyarı üzerine uzattı ve bütün gün ve bütün gece Rab memlekete şark yeli estirdi ve sabah olunca şark yeli de çekirgeleri getirdi. Ve bütün Mısır diyarı üzerine çekirge çıktı ve Mısır'ın bütün hududuna kondu.”

gibi az-çok etkisini gösterdiği küçük, sefil kulübelerde yaşayan insanların son derecede uyuşuk, batıl inançlı hayat tarzları vebanın bulaşmasının başlangıç aşamasında pek vahim başka etkilere zemin hazırlar.

Bu yıkıcı şartlar sadece Mısır'da değil ama başka bölgelerde de aynı şekilde [23] vuku bulur, sonunda gerçek vebayı doğuran çok habis hastalıklar üretirler. Hastalık esas itibariyle derinin, hücre dokusunun ve sinir sisteminin iltihaplanarak [inflammatio] felçli zafiyete ve uyuşturucu-zehirli [narcotico-septicum] miyasmanın belirlediği başlangıç kangrenine doğru hızla seyretmesi şeklinde cereyan eden bir bileşimdir.

Veba Bulaşımının Tabiat ve Şekli

Vebanın bulaşmasının yangılı-zehirli [phlogistico-septicus] bulaşma biçimine uygun olduğu ve bulaşmanın nedenlerinin buradan çıkarılabileceği ifade edilmiştir. Nitekim cisimlerin kaynaşp mayalanmasıyla [fermentatio] çürüme ve bozulmaların [putrida] geliştiğini; bunların bizzat, canlı insan bünyesindeki uyuşma, çözülme ve vücut sıvılarının geneli, hastalık semptomları, çeşitli boşalmalar [effluvia] ve patolojik oluşumlar üzerindeki rolünün şüpheye yer bırakmadığını göstermeye çalışıyoruz. Çözülme [liquatio] işleminin sonucunda ortaya çıkacak olan, bol mikdarlarda oksijen [phlogiston], hidrojen, karbon, azot ve amonyumdan başka bir şey değildir. Bu konuda:

- Canlı insan bünyesinde beliren etkiler iltihabi-uyuşturucu [septicco-narcoticus] zehirlenme, uyuşukluk ve felç ile aynıdır. Bununla birlikte, bu zehirlerin gücünün baskın hidrojene bağlı olduğu kaydedilmekte,
- Bulaşma konusunda elde edilen tecrübeler bu kanaati kısmen desteklemektedir. Zira veba yapan bulaşmanın cisimlerinin yangılı-zehirli bir tabiata sahip olduğu, içerdikleri oksijen oranında zehirli olduğu kanıtlanmıştır. [24]
- Aynı şey vebaya büyük çapta benzer bir hastalık olan bulaşıcı tifüs [typhoso] için de geçerlidir⁷¹.
- Söz konusu bulaşmanın başlarında, vebalının hastalık soluğu [exhalationes] nefessiz kalarak boğulma [asphyxiae] fenomenine yol açması, hastalığın iltihabi [phlogisticus] olduğu; bu iltihaplı başlangıçların kendiliğinden bulaşıcı olmadığı, nitekim bulaşmanın kendisinin canlı bir karakter arz eden bir konu; canlı tabiat karakteri ya da bütün bulaşmalarda ortak olan yoğruluk [plasticitas] meselesi olduğu söylenmektedir.

Bugüne kadar birçok doktorun vebanın bulaşma şekline dair kanaatleri değişiklik arz etmektedir. Ancak onun uçuşan şeyler [volatilia] marifetiyle vuku bulduğunu söyleyen

71 Ph. Car. Hartmann , *Die Theorie des ansteckenden Typhus und seine Behandlung*. Wien 4842.

hepsi hataya düşüyor olsa gerekir. Zira bulaşma öyle havadan oluyorsa atmosferdeki hava ile büyük mesafeler kat etmez mi? Nitekim vakalar tersini söylüyor ve bunları yalanlamak için yeterliler. Veba, tifüsün bulaşmasında olduğu gibi, öyle ne hastaların etrafındaki ne de ötesindeki havadan bulaşmaz çünkü bulaşma vücut hararetinin derecesine bağlıdır; bu özellik bulaşma olur olmaz ortaya çıkan aşırı sıcaklıkla kaybolur. *Desgenettus*,⁷² ayrık bir mevzi ile vebanın tahribatına karşı engeller koydu, böylece sağlıklıları [askerleri] bulaşıklardan ayırmayı başardı. Lazaretlerin [karantina hastaneleri] üstün bilgilileri Avrupa'nın büyük bir kısmının böyle bir hastalıktan bağışık olmasına hizmet ediyor ve bizler, eğer bir kanaatimizi belirteceksek, vaktiyle İstanbul'a tebelleş olan bulaşma şüpheli topluluklardan kaçınan ailelerin [25] vebadan masun kaldıklarını pekâlâ biliyoruz. Bir zaman sonra bulaşan veba, elbiseleri ve ev eşyalarını sadece hararete düşürdüğü insan bedenlerinden daha uzun süre ve sıkıca saracaktır. Nihayet, son zamanların veba yazarları [limograflar] hastalığın bulaşmasının uçan canlılar marifetiyle havadan olduğunu tamamen reddediyorlar. Eğer başka türlü olsaydı, vay insanlığın haline!

Bulaşmanın Başlangıcı İnsan Vücudunda Nasıl Vuku Buluyor?

İnsan organizmasıyla temasla gelen miyasma ya da veba bulaşması, ilk etkisini deride gösterir ve oradan da iç kısımlara doğru ilerler. Nitekim, derinin bulaşmaya maruz kalan ilk organ olup organizmanın kalan kısımlarına da bulaştırdığını hastalığın semptomları göstermiştir. Vebanın deride yol açtığı enfeksiyondan sonra, hastalığın karakteristik emareleri olan hıyarcıklar [bubones], şirpençeler [anthraces], kanamalar [petechiae] ve çatlaklar [vibices] onun ilk aşamasını oluşturur. Özellikle çabucak dikkat çeken hıyarcık, derinin bulaşmaya maruz kaldığının ilk işaretini verir; deri altındaki bezelerin iltihabı ve şişmesi derideki enfeksiyonun artçıları değil midir? Yılancıkta [erysipelate], lenf bezlerinin ağrılı şişliklerinde, insanlara ve ineklere musallat olan çiçek hastalıklarında koltuk altları bezelerinde, kasiğe vuran sidik borusu iltihaplarında [urethritidus] da aynı şeyler sıklıkla görülür vs. Derinin iç organlarla karşılıklı temas halinde bulunduğu her yerde hastalık mukoza ve sinir kılıfları [membrana] aracılığıyla iç organlara yayılır; bu evrede eğer bulaşmanın gücü organizmanın reaksiyonunu yenersen sinirleri ve kanı istila ederek hayatı çabucak söndürür.

Vebada vücut sıvıları [humores] başta etkilenmez. Ünlü [26] *Valli*, *Millmanni* ve *Vaccà*, eğer söylendiği gibi veba kanda herhangi bir değişikliğe yol açarsa, hastalığa yakalanan herkesin iyileşmeyeceği görüşlerine tanıklık ederler; nihayet, kâmilen ve kendiliğinden iyileşenler de vardır. Bu arada, vebanın insan organizmasına bulaşma şekli hususuna hiç değinmeden bunu daha sonra icra edilecek araştırmaya bırakmak arzusundayız. En ünlü şahısların araştırmalarının bile aydınlığa kavuşturamadığı bu husus şimdiye kadar sırrını korumuştur.

72 *Histoire médicale de l'Armée d'Orient*. p. 240.

Hastalığın Seyri

Hastalığın şiddet ve habaseti, adet üzere önceden varılan en kötü teşhisin habercisidir. Ben, der *D. Lud. Frank*, biri hastalığı atlatırsa bunu olağanüstü talih eseri sayarım. Ve tersine, semptomların hafifliği, sonucun kurtuluş olacağını bildirmeye hiçbir şekilde izin vermez çünkü hastalığın seyri ortasında sık sık ölümle karşılaşılır. Arada, hayati güçlerin istikrarından pay biçerek daha iyi bir prognoza meyledilir. Ve böylece genç yaş, erkeklik, basit hastalık, daha ılımlı salgın seyri, ağırkanlı mizaç, güçlü bünye, hafif ve istikrarlı terleme, iyileşme ümidi, ilaçlara duyulan güvenle birlikte iyi şeylerin tahminini mümkün kılarlar. Kötüye alamet olanlar ise: kesif ve istikrarsız hararet, sertlik arz eden ya da gücün azalmasıyla gerileyen hıyarcık [bubo]; keza iltihaplanmayan ve açılan karakabarcık [carbunculus], yoğun terleme [sudores colliquativi], kusma ve yaygın ishal, geniş ve kara kanamalar, konuşma zorluğuyla birlikte ani ve büyük güç kaybı olur. Skorbüt ya da frengi [syphilis] hastalığın komplikasyonlarını artırır. Genellikle semptomlar ne kadar çok, ne kadar daha ciddi olur ise enfeksiyon hali o kadar vahim demektir.

[27]

Tedavi

Vebanın tedavisine koşulacak olan tabip, her bakımdan büyük güçlüklerin baskısı altındadır, çünkü veba gibi hızlı gelişen bir hastalığa karşı sağlam bir tedavi yöntemi şimdiye kadar bulunmuş değildir. Vebanın tedavisi çeşitli sistemleri etkisi altına aldığı için veba bilimi uzmanlarının [limologus] farklı kanaatleri söz konusudur. Nitekim, kimileri vebayı iltihaplı, kimileri safralı ve kimileri de tahripkâr, habis bir hastalık şeklinde yaşıyor; bu yüzden kan alma [venasectio], kusturma [emetica], antidotlar [alexipharmaca] ve ter söktürücüler [diaphoretica] ile yapılan uygulamalar hiçbir fark gözetmeksizin hepsinde rağbet görmektedir. Keza bütün hastalarda hepsi de her bir kişi üzerinde aynı şekilde peşpeşe denendi. Dolayısıyla vebayı tedavi yöntemi, hastalık onca farklı veçhelerle görüldüğü için bulutlarla kaplıdır.

Şimdilik vebanın tedavisi doğrudan, dolaylı ya da hayati, semptomatik olarak üçe ayrılabilir. Doğrudan tedavide organizmada yayılan miyasma bertaraf edilir ve hastalığa başa dönülmedikçe herhangi bir yarar sağlanabilir. Dolaylı tedavi, insan vücudunda artık daha genişçe yayılan bulaşma [contagium] baskılanıp durdurulsun diye hayati güçleri [vires vitales] kalkındırmaya çalışır. Semptomatik tedavi ise çokça aciliyet kesp eden hastalığın dolaylı tedaviyle ortadan kaldırılamayan belirtilerini kendine has yollarla ya yumuşatmak ya da tamamen gidermeye bakar.

Doğrudan Tedavi

Bulaşmayı insan organizmasından atmak için ihtiyaç duyulan tıbbi panzehir [antidotum] darlığı çekildiği andan itibaren tabipler aşağıdaki [28] çarelere başvurur ve bunda gerçekten başarı kaydederler.

Kusturucular [emetica]. Kusma ile sadece başlıca kanallar tortular ve safralı maddelerden kurtulmaz, aynı zamanda bütün vücuttaki bunalımlı rahatsızlık giderilmiş olur ve bütün bunların ortak etkisiyle derideki terleme artar. Beri yandan, birbiri peşi sıra kusmaların hastanın durumuna zarar verdiği düşünüldüğünde bundan tamamen vazgeçmek gerekecektir. Ünlü *Chenotus*, tecrübelerin bize birçoklarının düşündüğü gibi, kusmanın vebaya aslında iyi gelmediğini ama daha ziyade, yağlı maddelerin eksikliğinin daima zarar verdiğini öğrettiğini söyler.

Çoğu zaman hastalığın bütün seyri boyunca tatbik edilen ter söktürücüler [diaphoretica] ve müshiller [purgantia] dikkatle ve ölçüyle verilmelidir; bunlar yüzünden pek kolayca ortaya çıkan aşırı terleme ve ishal hastanın hayati güçlerini kısa zamanda tüketir. Deride kusturucularla [emetica] kıskırılan terleme, ılımlı bir vücut harareti rejimini destekleyecek şekilde uygulanmalıdır.

Hidroklorik asit [acidum muriaticum], oksijenli hidroklorik asit [acidum muriaticum oxygenatum], nitrik asit, sülfirik asit, sirke, ağaç kavunu suyu [succus citri] gibi çok miktarda asitli su içeren maddeler çeşitli şekillerde uygulandığında bulaşmanın gücünü kırar ve bu nedenle, ishal korkusu ile yasaklanmadıkça, kullanımda başarı sağlarlar. *Wilhelmus Fordyce*, her dört saatte bir kırk damla verilen oksijenli hidroklorik asidin vebanın tesirli bir şekilde tedavisinde yararlı olduğunu söyler.⁷³ Aslında ünlü *Lud. Frank*'ın mineralli asitlerin [acidum mineralium] yararı hakkındaki kanaati çok zayıftır; nitekim bunlardan beklenen iyileştirici tesirlere daima kuşkuyla bakılmıştır.

Ünlü *Samoëlowitz*'in hayata geçirdiği ilaçlı su ile yıkama [lotio] ve soğuk su uygulaması [perfusio] vebaya karşı pek tesirli olmakla övülmektedir. Hastalar iyi korunsun ve havadan etkilenmesinler diye daha çok kuru deriye birçok [29] gün boyunca ve çok dikkatle tekrarlanan aynı yıkama işlemleri [lotiones] uygulanmaktadır. *D. Balduini*'nin gözlemlerinden ve kardeşi *Ludovicus*'un maruz kaldığı sayısız tehlikeden sonra ılık zeytinyağı [oleo olivarum] ile oğma [frictio] baştan beri daima hayranlık uyandırmış ama bunların övülen tesirleri, bu yöntem marifetiyle terlerin aşırı bolluğunun henüz insanlarca söylendiği gibi olumlu olduğu tecrübeyle sabit olmadığından tam bir güvenle doğrulanmamıştır.

Haricen tedavi için, canlıların atmosferdeki havada serbestçe dolaşan, kokuşmuş ve bulaşıcı soluğunun muriatik sodasından [NaCl – ç.n.] oluşan hidroklorik asit gazlarının dokuz ölçüğü dört ölçük yoğunlaştırılmış sülfirik asitle [acidi sulfurici] birleştirilerek cam ya da porselen bir kaba doldurulur.

73 Samml. auserl. *Abhandlungen für practische Aerzte*. XIV. B., 452.

Hayati Tedavi

Hayati tedavi bizzat hastalıkla birlikte başlar ve zaten söylendiği üzere, hastanın gücünü layıkıyla toparlayıp korumak ve bu amaç karşısındaki engelleri kaldırmakla uğraşır. Tabip, ateşli evre semptomları görülür görülmez ateşin derecesi ve karakterini, keza salgının cinsini büyük bir dikkatle inceler. Tedavi, ateşin, iltihap çeşidinin ne kadar zaman ve ne seviyede seyrettiğine bağlı olarak az ya da çok enflamasyonu önleyici [antiphlogistica] olacaktır. İmdi, genellikle seçilenlerin hepsi de tedbirli bir tabibin hastalığın ve hastanın gerektirdiği ölçüde her bir duruma uyarladığı, ölçülü bir durum sağlayan, hafifletip yumuşatan, serinleten ilaçlardır. Hastalığın semptomlarını hastadan alınan kanda [venaesectio] gözlemlemeye çalışmak çok dikkat gerektiriyor; tabiplerin büyük bir çoğunluğu vebalı kanın tehlikeli ve tahripkâr olduğunu belirtmektedir. [30] *D. Lud. Frank*, damarlar öyle sıklıkla ve metotlu bir şekilde açıldı ki, başka hiçbir hastalığın tedavisi uğruna bu kadar çok sayıda ve de bu yolla deney yapılmadığını kesinlikle doğrulayabiliriz, der. Ancak, tabipler bu sayede herhangi bir kazanım elde edebildiler mi? Hiç de. Yine de veba uğruna damardan kan alma [phlebotomiam] uygulamasını tamamen reddetmiyor, ama sadece bazı hastaların ve hastalığın içinde bulunduğu şartları ve bünyenin gücünün muhafazasının vebada pek çok gerekli olduğunu daima göz önünde bulunduruyorlar.

Keza vebanın başlarında daha sık görülen büyük çapta güçten düşme, enflamasyonu önleyici [antiphlogistica] yöntemi sınırlar; tabipler uzun süre antiseptiklere, canlandırıcı ve güçlendirici ilaçlardan daha az ihtiyaç duyarlar. Hastalığın asabi, durgunluk arz eden dinamik [adynamicus] semptomlarla kuşatılmış dördüncü evresinde görülen güçsüzlük, uyuşukluk emareleri vermekte ve özellikle artmaya eğilimlidir. Dolayısıyla, aklıselim sahibi tabipler tedaviyi aciliyet kesb eden tek bir meseleye yöneltirler. Uyuşukluk hali arz eden güçsüzlüğe karşı tercih edilen ilaçlar: öküzgözü [arnica], loğusa otu cinsinden *Serpentaria virginiana*, kediotu [valeriana], kâfur, lokman ruhu [aetheres], geyik boynuzu ruhu [spiritus cornu cervi: amonyum karbonat karışımı – ç.n.], *Hoffmann* mineral likörü, gibi daha güçlü uyarıcılardır [stimulantia fortiora]. İmdi, kangrenden korkulmadığı yerlerde pehlivan [vesicantia] ve hardal [sinapismos] yakılarına başvurulur. Kantarid tentüründen ibaret tahriş ediciler [tinctura cantharidum emollientibus juncta. Kantarid tentürü, bir koleopter türünün kurutulup, toz edildikten sonra alkolde maserasyonu ile elde edilen preparat/ilaç olup, deri kabartıcı veya gözenek oluşturucu (vésicant) olarak kullanılır, ç.n.] ve aromatik, kâfurlu alkoller ile omurgaya uygulanan oğmalar, bol şarap kullanımı sinirleri güçlendirip uyarır ve miasmaların yol açtığı uyuşukluğu gözle görülür şekilde giderir. Asabi güçsüzlüğe [debilitas erethica] karşı, değişik güç derecelerinde tecrübeyle sabit başarı sağlayan ilaçlar: kediotu kökü [radix valerianae], mayıs papatyası [flores chamomilla], kunduz esansı [castor], misk, şeytantsi [assa foetida], lokman ruhu, kâfur vd. dir. Canlılığını çokça kaybeden, fiziki ve dahi fikri zafiyet emareleri gösteren hastalar için güçlendiriciler, örneğin: oleo-sakarozlar,

şuruplar ve imbikten geçirilmiş su ile [31] örneğin, Peru kabuğu [Cortex peruvianus, kınakına – ç.n.], söğüt [salicis], meşe [quercus] vd. birlikte değerlendirilmelidir.

Kriz belirtileri [phaenomena] görülür görülmez, tabibin bütün yapacağı tabiatın yararına bir çabayı elden bırakmamak olmalıdır. İmdi, çokça uyarıcı ilaçların azaltılması ve karıştırlıkların olmamasına dikkat etmek gerekecektir. Veba krizi kendisini daha çok terlemeyle gösterdiğinden, bu durumda hastaya hoş bir uyarıcı niyetine ılık su içirmek, hararet altında uygulanan rejimde elverişli bir yöntem oluşturur.

İyileşme evresinde, hastaların durumlarına uygun olmadığı ve de reddettikleri için, güçlü uyarıcı ilaçlar bir yana bırakılır. Bununla birlikte hastaların güçlerini yeniden toparlamak amacıyla onlara aromatik köklerin demlenmesiyle, aromatik sularla vd. hazırlanmış, hoşlarına giden daha hafif ilaçlar verilir

Vebanın nekahet evresindekilerin, güçlerine güç katacak ilaçlar, iyi gıdalara ve çoğu kez uzun ve itici gelen cerrahi tedaviden başka hiçbir şeye ihtiyaçları yoktur. Her türlü aşırı diyetten büyük bir dikkatle kaçınılmalı ve nekahet hastaları olabildiğince temiz tutulmalıdırlar. Beşeri cemiyette gözetilen kurallardan toplum sağlığına katkıda, hıfzıssıhhanın idaresinde de yararlanılmaktadır.

Semptomatik Tedavi

Kusma, ishal, kanama, hıyarcık ve karakabarcıklar özel bir dikkat ister. Hafiflemeyen ve hastaların durumunu daha da tehlikeye atıp sıkıntılarını artıran azgın kusmaları, eğer hastanın içinde bulunduğu diğer şartlar engel oluşturmuyorsa, müsekkin ve narkotiklerle durdurmak gerekir. Doğal afyon tentürü karıştırılmış nane, oğulotu [melissae], *Riverius* antiemetiği sıklıkla [32] ve başarıyla kullanılır. Bunların dâhilen kullanılmasının tavsiye edilmediği durumlarda karın nahiyesine sıcak, hoş kokulu, narkotik merhemler uygulanmalıdır.

Hayat gücünü süratle çökerten, dahası vebada önem arz eden derinin etkinliğini sarsan aşırı ishalde [diarrhoea] katılaştırıcı, helmeli, ağrı giderici lavmanlar [clysmata] yapılmalı ve de karnın üzerine hoş kokulu, kâfurlu kompresler [fomenta] uygulanmalı ve ihtiyaç hâsılında bizzat afyona ustalıkla başvurulmalıdır.

Kanamalar [haemorrhagiae] vebada vahim bir şekilde ortaya çıkar ve görüldüklerinde hemen baskılanmaları gerekir. Kanamalar arasında en çok rastlanan burun kanaması olup büzme ile ya da burun deliklerine sirke, alkol [spiritu vinu], kateşu tentürü karıştırılmış buzlu soğuk su zerk ederek ve de cerrahi aletlere has, *tampon* tabir edilen gereçleri kullanarak durdurulması gerekir.

Bütün limograflar hıyarcıkların hızla gelişerek ilerleme kaydettiğini hep bir ağızdan teslim etmekte. Buna karşı mücadelede mor hatmi, keten ya da zeytin yağı, çavdar unu ile

kolayca hazırlanabilen yumuşatıcı kataplazmalar [caraplastmata] ve aynı vasıfta güçlendirici yakılar yeterlidir. Bunlar, hıyarcıkların ağrıları hastalara fazlaca rahatsızlık verdiğinde ağrıya karşı daha etkili olması için örneğin banotu, baldıran otu ile karıştırılabilir; bazen herhangi bir ölçek Andromachus tiryakı da yeterli sonuçlar verir. Tam bir olgunluğa erişen hıyarcıklar, içlerindeki maddelerin dışarı boşaltılması için, kendi kendilerine olmazsa tıbbi müdahaleyle açılmalıdırlar. Nitekim açıldıklarında ortaya çıkan sıradan irinler tamamen basit abse gibi tedavi edilirler. Keza hıyarcıklar patlayıp açılmadığı ya da içeri kaçıp tekrarlanmasından korkulduğu zamanlarda bunlara karşı kabartıcılar, hardal yakıları, kantarid tentüründen ibaret uyarıcılar, yumuşatıcılarla birlikte iyi sonuç vermektedir.

[33] Karakabarcıkların [carbunculorum] iltihaplanma olan ilk evresi, iltihaplanmaya karşı [antiphlogisticam], iltihabın yayılmasını, acı ve şiddetini sınırlayan ilaçlar gerektirir. Eğer durağan, hafifçe acıyan karakabarcıklar görülürse yumuşatıcılara sirke, ekmeq mayası, kurtluca, sedefotu ve ekinezya [chinacae] lapası eklenir. Yine bazı yazarlar karakabarcıklara karşı köpekdişi otunun kökünü [Radix cynoglossi] övmektedirler. Oluşan kabuklar eğer kendiliğinden giderilmezse canlı dokudan ayrılması için bıçakla [scalpello] kazımak gerekir. Canlı dokudaki lezyondan özenle kaçınmalı, çünkü ağrı ve iltihabı artırır. Hastalığın her evresindeki diyet rejimi yardımcı ilaçlarla birlikte sürdürülür. Hava temiz, kuru, az biraz serin olsun; hastaların çökkün ruhu canlanır, şenlenir.

[34]

Savunulacak Tezler

I.

Frengi cıvasız iyileşmez.

II.

Mısır ülkesi her zaman vebaya kaynaklık etmedi.

III.

Vebada kan alımı [venaesection] tamamen reddedilmemelidir.

IV.

Veba bulaşımı varlığı sabit vakalar arasında sayılmalıdır.

V.

Kesin bir ilaç verilmiş (gösterilmiş) değil.

VI.

Asabi ve iltihaplı ateş [febris nervosa et putrida] bazen bulaşıcı bir mahiyet kazanır.

VII.

Göbek kordonunun bağlanmaması nedeniyle öldürücü kanamalar vuku bulabilir.

VIII.

Anneye zarar vermeden cenini öldüren ilaç mevcut değildir.

IX.

Tutumluluk uzun yaşamaya hizmet eder.

X.

Tabip sık sık hastaların tepkilerini incelemelidir.

XI.

Vebaranın yegâne teşhisini hıyarcıklar [bubones] ve şirpençeler [anthraces] belirler.

XII.

Her düşük, ortadan kaldırılmayı gerektirir.

XIII.

Tabiatıyla, hayali olmayan hayali hastalıkları var.

Ek. *De Peste Orientali*, (s. 7) ile Türkçe Çevirisinin Paralel Yayımlarına Örnek

Morbi Definitio

Pestis,¹ typhus orientalis, typhus pestilens, sive anthracicus, sive bubonicus, loimopyra, graece λοιμός, et vulgo πανώλη σκορδέλα, θανατικόν, est morbus contagiosus, acutissimus, valde lethalis, nunc cum, nunc sine febre decurrens, cujus signum characteristicum, bubones constituunt et anthraces s.[ive] carbunculi, quibus, sub majori morbi vehementia, petechiae et vibices subjunguntur.

Haec definitio pestis, ideam exprimit morbi generalem, qualis plerumque adparere solet, nequaquam autem adeo firma est, ut pro omni illius forma conveniret, quum detur pestis absque ullo exanthematis pestilentis indicio, quod, tunc praepremis accidit, ubi morbus ad summum ferociae gradum caput extollens, nullisque ipsi obicibus positus, citissime necat.

Sub talibus circumstantiis, morbus atrox, naturae proteiformis, haud raro cum febris putridis, nervosis, typho contagioso, et aliis malignis confundi potest.² Medicus igitur qui diagnosim pestis firmare studet, ad sequentia rite attendit.

(1) Etymon derivatum dicitur a verbo πίπτω, cado, unde πείσμα, casus, et πείσις pestis.

(2) Quam difficile sit, pestem ab aliis morbis illi similibus distinguere testatur. Haen, von der Pest, Basel, 1789.

Hastalığın Tanımı

Veba [pestis],¹ şark tifüsü, veba ateşli ya da şirpençeli yani hıyarcıklı veba, ateşli veba yunanca λοιμός [liymos] ve halk dilinde πανώλη [panoli], σκορδέλα [skordela], θανατικόν [thanaiken] tabir edilen, pek huzala ilerleyen, çoğu kez öldürücü; kâh ateşli kâh ateşsiz gelişen, karakteristik emarelerini ileri aşamalarda deride lekeler [peteşi] ve çatlamalara yolaçan hıyarcıkların, şirpençe [anthrax] olarak bilinen karbonkül oluşturduğu bulaşıcı bir hastalıktır.

Bir çok hastalık formuyla örtüştüğü için doğrusu yeterince sağlam olmayan sayısız tanımı olan vebaranın bu tanımı onun hakkında genel bir fikir vermektedir. Vaktiyle vebamsı döküntülerle kendisini belli etmeye başladığında veba teşhisi konulmamakta, hastalık gemi azya alıp da önünde hiçbir engel tanınmadığında çabucak ölüme sonuçlanmaktaydı.

Bu şartlar altında, hayli değişici bir tabiat arz eden korkunç hastalık çoğu zaman, sarsıcı, asabi bir ateş, bulaşıcı tifo ve başka illetlerle karıştırılabilir.² Dolayısıyla vebaranın kesin bir teşhisini koymaya çalışan tabip haklı olarak sonraki gelişmeleri izlemek durumundadır.

(1) İlk anlamın πίπτω, düşmek fiilinden geldiği, oradan da πείσμα, yani düşme ve πείσις ös [pestis], veba olduğu söylenmektedir.

(2) Vebayı ona benzeyen diğer hastalıklardan ayırt etmek ne kadar zor olsa gerekir. Haen, von der Pest, Basel, 1789.

Teşekkür: Yazarlar, *De Pesti Orientali*'nin bu çalışmada kullandıkları nüshasını kendilerine veren sayın Prof.Dr. Emre Dölen'e; tezin yazarıyla ilgili belgelere ulaşmalarını sağlayan Viyana Üniversitesi Arşivi uzmanlarından Dr. Ursula Denk, MAS, ve yardımcıları için Leiden Üniversitesi Kütüphanesi yazmalar kütatörü Dr. J. Mart van Duijn'e teşekkür ederler.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemişlerdir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmişlerdir.

Acknowledgement: The authors express their gratitude to Prof. Dr. emer. Emre Dölen for the copy of *De Peste Orientali* studied herein, and to Dr. Ursula Denk, MAS for the biographical information on the author conserved in the Vienna University Archives, and to Dr. J. Mart van Duijn, curator of manuscripts at the Leiden University Libraries for their discretion.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Arşiv Kaynakları / Archival Sources

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

İrade Hariciye (İ.HR.) 00253-15067

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

Ahmet Mithat Efendi. "Devlet-i Aliyye-i Osmâniye'de Karantina yani Usûl-i Tahaffuzun Târihçesi." Çeviren Abdullah Köşe. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 5, 1 (2003): 89-119.

Anastassiadou-Dumont, Méropi. "Médecine hygiéniste et Pédagogie sociale à Istanbul à la Fin du XIXe Siècle. Le Cas du Docteur Spyridon Zavitziano." *Médecins et Ingénieurs ottomans à l'Âge des Nationalismes*. Yayına hazırlayan Méropi Anastassiadou-Dumont içinde 63-99. Paris & Istanbul: Maisonneuve & Larose & Institut Français d'Études Anatoliennes (IFEA), 2003.

Avlonitis, Alexandre. "Discourse panégyrique lu dans la séance solennelle du 14 février 1907." *Dersaadet Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin Ellinci Sene-i Devriyesi (1856-1906)/Cinquantenaire de la Société Impériale de Médecine de Constantinople (1856-1906)* içinde 3-48. Constantinople: Imp. L. Babok & Fils, 1907.

Berchtold, Leopold. *Descrizione del Nuovo Rimedio Curativo e Preservativo Contro la Peste, Presentemente Usato con Felicissimo Successo nello Spedale di Sant'Antonio in Smirne*. Vienna: Francesco Antonio Schraembl, 1797.

Bladwin, George. *Political Recollections Relative to Egypt*. London: W. Bulmer & Company, 1802.

Boerhaave's Correspondence, vol.2. Edited by G. A. Lindeboom. Leiden: Brill, 1964.

Etker, Şeref. "İskerletzade Aleksandros Mavrokordatos'un *Pneumaticum Instrumentum Circulandi Sanguinis sive De Motu et Usu Pulmonum* (1664) başlıklı tezinin çevirileri." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 19, 1 (2017): 141-149.

Gazette médicale d'Orient (İstanbul) 4, 1 (Avril 1860): 24.

Holubar, Karl. "Carl Ludwig Sigmund in der Türkei insbesondere seine Besuche in Istanbul im Mai, Juli und August 1849." *Die hohe Medizinschule Galatasaray und ihre Bedeutung für die moderne türkische Medizin*, yayına hazırlayan Arslan Terzioğlu ve Erwin Lucius içinde 95-106. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1993.

Jacques Pervititch Sigorta Haritalarında İstanbul. Yayına hazırlayan Seden Ersoy ve Çağatay Anadol.

İstanbul: AXA OYAK ve Tarih Vakfı Yayınları, 2000.

Larrey, Dominique-Jean. *Relation Historique et Chirurgicale de l'Expédition de l'Armée d'Orient en Egypte et en Syrie*. Paris: Demonville et Sœurs, 1803.

“Marc Marchand” (Nécrologie). *Gazette médicale d'Orient* (İstanbul) 22, 9 (1879): 72.

[Marchand, Marcus] *Dissertatio Inauguralis Medica de Peste Orientali, quam Consensu et Auctoritate Excellentissimi ac Illustrissimi Domini Praesidis ac Directoris, Perillustris ac Spectabilis Domini Decani nec non Clarissimorum D.[omini] D.[ecani] Professorum in Antiquissima ac Celeberrima Universitate Vindobonensi pro Doctoris Medicinae Laurea, summisque in Arte Salutifera Honoribus ac Privilegiis Rite et Legitime Consequendis, publicae disquisitioni submitit Marcus Marchand, Constantinopolitanus*. Vindobonae: Typis Congregationis Mechitaristicae, MDCCCXXXI.

Marchand, [Marc]. “De la Doctrine des Principes contagieux et des Maladies contagieuses, considérée dans ses Rapports avec la Système de la Prophylaxie publique, Réponse à l'Ouvrage de M. le Dr. Bô.” *Gazette médicale d'Orient* 1, 4 (Juillet 1857): 56-62; 1, 5 (Août 1857): 79-87.

Mongeri [Louis (sen.)]. “De la Nature contagieuse du Choléra, et des Devoirs des Médecins sanitaires [II].” *Gazette médicale d'Orient* 1, 9 (Décembre 1857): 155-158.

Nutton, Vivian. “The Seeds of Disease: An Explanation of Contagion and Infection from the Greeks to the Renaissance.” *Medical History* (London) 27, 1 (1983): 1-34.

Panzac, Daniel. *La Peste dans l'Empire Ottoman (1700-1850)*. Leuven: Editions Peeters, 1985.

Pezzoni, Antoine et Marc Marchand. “Quelques Documents pour Servir à l'Histoire de la Peste et des Quarantaines.” *Gazette des Hôpitaux civils et militaires* (Paris, 19e année, série 2) 8, 111 (22 septembre 1846): 441-442; 8, 112 (24 septembre 1846): 445-446.

Pezzoni, Antoine et Marc Marchand. *De la Contagionabilité de la Peste, fondée principalement sur les Résultats obtenus par les Quarantaines en Turquie*. İstanbul – Galata: Imprimerie du Journal de Constantinople, 1847.

Robert [Louis] et [Marc] Marchand. “Lettre sur la Contagion de la Peste.” *Gazette médicale de Paris* 11, 11 (18 mars 1843): 175-176.

Salle, Eusèbe[-François] de. “La peste est-elle contagieuse ?” (Lettre en réponse à MM. Robert et Marchand). *Gazette médicale de Paris* 11, 17 (27 Avril 1843): 269-270.

Sarıyıldız, Güliden. *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.

Société Ottomane de Secours aux Blessés et Malades militaires: Constituée d'après la Convention de Genève: Annuaire 1877-78, vol. 1. Constantinople: Typographie et Lytographie du journal *La Turquie*, 1878.

Samboul (İstanbul). 31 octobre 1879.

Şehsuvaroğlu, Bedi N.. “Türkiye Karantina Tarihine Giriş / Introduction à l'Histoire de la Quarantaine en Turquie [IV].” *İstanbul [Üniv.] Tıp Fakültesi Mecmuası* 22, 1 (1959): 319-349.

Trompoukis, Constantinos ve John Lascaratos. “The professor Constantinos Caratheodory (1802-1879): His Biography by Spyridon Mavrogeni Pasha.” *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* (İstanbul) sayı 7 (2001): 27-33.

Τρομπούκης, Κωνσταντίνος [Trompoukis, Constantinos]. *Η Ελληνική Ιατρική στην Κωνσταντινούπολη, 1856-1923* [Hē hellēnikē iatrikē stēn Kōnstantinoupolē, 1856-1923]. Αθήνα: Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχολιτών, 2000.

Tunda, Étienne. “Feu Bartoletti Effendi.” *Samboul* 29 Mai 1895.

Ünver, Süheyl. “Türk Tıp Cemiyeti: Cemiyeti Tıbbiyei Şâhâne.” *Türk Tıp Cemiyeti “Cemiyeti Tıbbiyei*

Şâhâne” 1856-1956. Yayına hazırlayan A. Süheyl Ünver ve Bedi N. Şehsuvaroğlu içinde 7-16. İstanbul: Yeni Türkiye Basımevi, 1956.

Varlık, Nükhet. “‘Oriental Plague’ or Epidemiological Orientalism? Revisiting the Plague Episteme of the Early Modern Mediterranean.” *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean.* Edited by Nükhet Varlık içinde 57-86. Kalamazoo: Arc Humanities Press, 2017.

Yıldırım, Nuran. *İstanbul’un Sağlık Tarihi : Sağlık Teşkilatı, Salgınlar, Bulaşıcı Hastalıklar ve Mücadele, Koruyucu Sağlık Kurumları, Hastaneler, Tıp Eğitimi.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi - Avrupa Kültür Başkenti Ajansı, 2010.

Tezler / Theses

Ada, Hüsnü. “Osmanlı Devletinin Hizmetinde İlk Modern Osmanlı Sivil Toplum Örgütü: Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti (1868-1911).” Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2011.

Karaağaçlıoğlu, Fezanur, “Epidemics, Urban Life, and Sanitation: Pera and the End of the Plague.” Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2019.

Künzel, Stefanie. “Concepts of Infectious, Contagious, and Epidemic Disease in Anglo-Saxon England.” Ph.D. Thesis, University of Nottingham, 2017.

Elektronik kaynaklar / Electronic Sources

Gros, Antoine-Jean Baron. “Bonaparte visitant les Pestiférés de Jaffa (11 mars 1799).” [Musée du Louvre (Paris) INV 5064 ; MR 1782]. Erişim 5 Ocak 2023. <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010062570>

Larrey, Dominique-Jean. *Relation Historique et Chirurgicale de l’Expédition de l’Armée d’Orient en Egypte et en Syrie.* Paris: Demonville et Sœurs, 1803. Erişim 5 Mayıs 2022. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k96765795.textelimage>

Marchand, Marcus. *De Peste Orientali.* Wien, 1831. [Österreichische Nationalbibliothek Sammlung von Handschriften und alten Drucken: 138864-B]. Erişim 5 Mayıs 2022. http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ169127900

Marchand, Marcus. *De Peste Orientali.* Wien, 1831. [Universităţii de Medicină, Farmacie, Ştiinţe şi Tehnologie “George Emil Palade” din Târgu Mureş Biblioteca de Medicină şi Farmacie, CV 248]. Erişim 5 Mayıs 2022.

<http://dspace.umftgm.ro/jspui/bitstream/123456789/385/1/Dissertatio%20Inauguralis%20Medica%20de%20Peste%20Orientali.pdf>

Pezzoni, Antoine & Marc Marchand. *De la Contagionabilité de la Peste, fondée principalement sur les Résultats obtenus par les Quarantaines en Turquie.* İstanbul: Imprimerie du Journal de Constantinople, 1847. [National Library of Medicine (Bethesda) HMD Collection; WCG P522d 1847]. Erişim 5 Mayıs 2022. <https://collections.nlm.nih.gov/ext/dw/64850720R/PDF/64850720R.pdf>

Robert, [Louis] et [Marc] Marchand. “Lettre sur la Contagion de la Peste.” *Gazette médicale de Paris*, 11, 11 (18 mars 1843): 175-176. Erişim 8 Eylül 2022. <https://www.biusante.parisdescartes.fr/histoire/medica/resultats/index.php?do=page&cote=90182x1843x11&p=177>

Varlık, Nükhet. “New Science and Old Sources: Why the Ottoman Experience of Plague Matters.” *The Medieval Globe* 1 (2014): 193-227. Erişim 3 Haziran 2022. <https://scholarworks.wmich.edu/tmg/vol1/iss1/9/>

Kuraklık ve Kıtlıkla Gelen Felaket: Osmanlı Sıhhiye İdaresi Hekimlerine GÖre 1858-1859 Bingazi Veba Salgını

Disaster Caused by Drought and Famine: The Plague of Benghazi in 1858-1859 According to the Physicians of the Ottoman Sanitary Administration

Özgür Yılmaz¹

¹Prof. Dr., Samsun Üniversitesi İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakın Çağ Anabilim Dalı, Samsun, Türkiye

ORCID: Ö.Y.0000-0002-1970-2315

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Özgür Yılmaz,

Samsun Üniversitesi İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakın Çağ Anabilim Dalı, Samsun, Türkiye

E-posta/E-mail: ozgur.yilmaz@samsun.edu.tr

Başvuru/Submitted: 07.10.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
03.03.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
08.03.2023

Kabul/Accepted: 18.04.2023

Atıf/Citation: Yılmaz, Özgür. "Kuraklık ve Kıtlıkla Gelen Felaket: Osmanlı Sıhhiye İdaresi Hekimlerine GÖre 1858-1859 Bingazi Veba Salgını." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 2 (2023): 311-349.
<https://doi.org/10.26650/oba.1185872>

ÖZ

Tarih boyunca milyonlarca insanın ölümüne neden olan veba salgınları on sekizinci yüzyılın başlarından itibaren Batı Avrupa için bir sorun olmaktan çıksa da ticaret yollarının üzerinde bulunan Osmanlı coğrafyasında görülmeye devam etmiş ve on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısına kadar Osmanlı ülkesini etkilemeyi sürdürmüştür. Veba, 1830'lardan sonra eski gücünü yitirse ve kısmen kontrol altına alınsa da imparatorluğun değişik yerlerinde görülmüştür. Dönemin tıp çevrelerini şaşırtacak şekilde vebanın ortaya çıktığı yerlerden birisi de Bingazi olmuştur. 1858'de ortaya çıkan salgın önceleri tifüs zannedilmiş; ancak daha sonra yapılan incelemeler ile veba olduğu ortaya çıkmıştır. Bu salgını ilginç kılan özelliklerden birisi de Osmanlı Sıhhiye İdaresi'nin salgınla mücadele kapsamında bölgeye gönderdiği hekimler ve faaliyetleriydi. Bu hekimlerin bölgede yaptıkları incelemeler ve gerçekleştirdikleri faaliyetler hakkındaki raporları, 1858-1859 Bingazi veba salgını hakkında ayrıntılı incelemeler yapmayı mümkün kılmaktadır. Bu çalışma, hekimlerin raporları ve arşiv belgeleri üzerinden bu salgının hikâyesini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar sözcükler: Veba, Bingazi, Osmanlı Sıhhiye İdaresi, Meclis-i Tahaffuz, Sıhhiye müfettişi

ABSTRACT

Although plague epidemics which killed millions of people throughout history, ceased to be a problem for Western Europe from the early eighteenth century on, outbreaks continued to occur in the Ottoman Empire. Located at the crossroads of major trade routes, Ottoman lands experienced plague outbreaks until the first half of the nineteenth century. If plague lost its former power after the 1830s and was partially controlled, it continued to be seen in different parts of the empire. One of the places where it emerged, surprising the medical authorities of its time, was Benghazi. The epidemic that emerged in 1858 was previously thought to be typhus; however, later investigations

revealed that it was plague. One of the features that made this epidemic interesting was the activities of the physicians that the Ottoman Sanitary Administration sent to the region as part of the battle against the epidemic. The reports of these physicians about their investigations and the activities they carried out in the region make possible to conduct a detailed study of the 1858-1859 Binghazi plague epidemic. This study aims to reveal the story of this epidemic through physicians' reports and archival documents.

Keywords: Plague, Binghazi, Ottoman Sanitary Administration, Quarantine Council, Sanitary Inspector

Extended Abstract

Although plague epidemics which killed millions of people, ceased to be a problem for Western Europe from the beginning of the 18th century on, outbreaks continued to be seen in the Ottoman Empire. In the 19th century, while the plague was thought to have disappeared, it continued to be seen in different parts of the empire, albeit regionally, and continued to be a worry for the state and the medical community. After a long break in the first half of the century, the first place where the plague occurred in 1858 was Binghazi. The Binghazi epidemic emerged after disasters such as drought, famine, and mass animal deaths that continued for three to four years, in which living conditions were shaken to the core. This epidemic which effected the rural areas where the Bedouins lived, was important in several respects. First, it overturned the prevailing belief in the medical circles that the plague had lost its devastating effects in the Ottoman Empire in the first half of the 19th century, and showed that the disease plague was not over yet. The second feature was the geography where the plague occurred. Its appearance in the south of the Mediterranean, such as the Tripoli Province, and between Egypt and Europe caused concern and forced the introduction of strict quarantine measures for a while for the safety of both Istanbul and the navigation in the Mediterranean. Another feature of this epidemic was its relatively short-term effect in the site where it appeared, without spreading around and then dying out. In this respect, the Binghazi plague of 1858 represents a typical example of "plague epidemics with regional effects" that emerged in the 19th century.

The Ottoman government took several measures in order to fight against the epidemic. First of all, priority was given to Istanbul: Strict quarantine measures were taken to ensure the sanitary safety of the city. As Binghazi was quite far from the capital, the State's intervention came, albeit late for taking the outbreak under control. For this reason, the Ottoman government, through the Tripoli Province administration, sent orders to the officials of the places where the epidemic was effective, and asked for the implementation of the sanitary measures and security. The most important step taken by the government was undoubtedly the sending of physicians affiliated to the Ottoman Sanitary Administration, from Istanbul to Binghazi to determine the nature of the disease and control the outbreak.

As first commission the physicians sent to Benghazi were Dr. Bartoletti (1808-1894) and Dr. Amadeo. Their short-term mission to Benghazi not only revealed the nature of the disease, but also guided the measures to be taken in the future. His short inspection revealed that more physicians were needed to control the disease in the regions and to carry out the necessary studies. Therefore, a commission consisting of five physicians, headed by Dr. Amadeo as an inspector-physician, was formed and sent to the region. However, it is unclear whether commission was active in the places where it served, especially in Benghazi. Since the inadequacy of this second commission caused complaints from the health authorities in Istanbul, this commission was dismissed and third commission headed by Dr. Barozzi was sent to the region. During Barozzi's inspectorship, the epidemic lost its power and disappeared. Barozzi has been a successful inspector: He effectively combat the obstacles faced by physicians who went to the region before, and to "scientifically" examine the epidemic in detail in accordance with the expectations of the health authorities in Istanbul.

Previously, there was uncertainty about the type of disease afflicting Benghazi. It seems that this uncertainty arose primarily from the wrong decisions taken by the physician in charge of Benghazi regarding the disease, as well as from the belief that the plague had completely disappeared because it had not occur for a long time. On the other hand, since the plague would bring strict quarantine measures, the official announcement of the disease in Benghazi created undesirable conditions in terms of "local interests". Therefore, it was only about three months after the appearance of first cases that the disease was officially declared to be a plague and the necessary measures started to be taken. In this process, doubts about "nature of the disease" were removed after the investigations of competent and experienced physicians sent to the region, and it was accepted that the disease was plague.

İnsanoğlunun belleği Bingazi Sancağı'nda şimdiye kadar böylesine büyük bir felakete tanık olmadı... Sirenayka'da etkili olan kıtlığa salgın hastalıklar da eklendi. Bir araya gelen bu felaketler vebanın da yolunu açtı. Veba daha önce başlayan yıkıma son şeklini verdi.

Dr. Barozzi

Giriş

Tarih boyunca insanoğlunun doğal çevreye müdahalesi ve değişen yaşam koşulları daha evvel bilinmeyen yeni ve yıkıcı pek çok yeni hastalığın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu hastalıkların kaynağını teşkil eden mikroplar özellikle yerleşik yaşama geçiş ve tarım kültürünün gelişmesi ile farklılaşan ortamlarda daha fazla etkin bir hal almışlardır. Doğal ortamın değişmesi diğer canlıların da yaşam doğal ortamlarına müdahale anlamına geldiğinden aynı ortamda yaşayan fareler, keneler ve sivrisinekler kitlesel ölümlere neden olan veba ve sıtma gibi hastalıklara neden olmuştur.¹ Bu hastalıklar sağlıklı ortamlar, çevre dengesinin bozulması, kıtlıklar ve doğal afetler gibi etkenler sonucunda kısa sürede salgın şeklini alarak uzak mesafelere yayılmış ve tedavi usulleri bulunmasına kadar toplu ölümlere yol açmıştır.² Bu hastalıklar içinde insanoğlunun en çok muzdarib olduğu salgınlar şüphesiz veba salgınlarıydı. *Yersinia pestis* adlı bir bakterinin neden olduğu veba, esas itibariyle bir hayvan hastalığıydı. İnsanlara rastlantı ile bulaşmakta ve belli yerlerde uygun zamanlarda epidemik karakter kazanmaktaydı. İnsanlarda hıyarcıklı (bubonik) veba ve akciğer (pnömonik) vebası olmak üzere iki farklı şekilde ortaya çıkmaktaydı. Bunların bir ileri aşaması olan ve hastayı ölüme götüren formu ise septisemik veba olarak bilinmekteydi.³ Hıyarcıklı vebanın insana bulaşması enfeksiyonlu bir pirenin ısırması ile oluyor, kurbanda ortaya çıkan siyah lekeleri koltuk altlarında, kasıklarda veya boyunda oluşan yumurta benzeri şişlikler izliyordu. Ateş ve hezeyanın eşlik ettiği hıyarcıklı veba vakaları bir hafta içinde kurbanlarının yarısından fazlasını ölümüne neden olmaktaydı. Akciğer vebası ise pireden bulaşmamakta, enfeksiyonlu bir kişinin tükürüğü ile yayılarak yirmi dört saat içinde kurbanlarını ölümüne götürebilmekteydi. En bulaşıcı olan bu veba türünde bakterilerin akciğerde gelişmesi sonucu başta solunum sıkıntısı, göğüs ağrısı, kanlı hapsirik ve öksürükler ortaya çıkmakta ve bu şekilde hastalık hava yolu ile başkalarına bulaşabilmekteydi.⁴

- 1 Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı, Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, çev. Selahattin Erkanlı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), 28-32.
- 2 William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, çev. Alâeddin Şenel (Ankara: Kaynak Yayınları, 1985), 169; Nükhet Varlık, "Disease and Empire: A History of Plague Epidemics in the Early Modern Ottoman Empire (1453–1600)" (Doktora tezi, The University of Chicago, 2008), 14; Ayrıca bkz. Nükhet Varlık, *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World: The Ottoman Experience, 1347-1600* (Cambridge, Cambridge: University Press, 2015); John Morris Roberts, *Avrupa Tarihi*, çev. Fethi Aytuna (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2010), 202; William Hardy McNeill, *Plagues and Peoples* (New York: Anchor Press, 1976), 9-45.
- 3 Sean Martin, *Kara Ölüm Orta Çağ'da Veba*, çev. Cumhur Atay (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2011), 17-19.
- 4 Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölüm 1914-1918* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005), 21-22; Orhan Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi, 2004), 18; Martin, *Kara Ölüm*, 18-19.

Veba, bölgenin bulunduğu coğrafyaya göre yılın değişik dönemlerinde görülebilmekteydi. Kuzey yarım kürede genellikle ilkbahar ve yaz aylarında ortaya çıkmaktaydı. İkinci pandemisini yaptığı Geç Orta Çağ'da “kara ölüm” olarak adlandırılan vebanın en karakteristik özelliği kan ve iltihapla dolu koyu renkli şişiklere neden olmasıydı.⁵ Modern tıp biliminin on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru ortaya koyduğu üzere veba hastalığı, “pire-kemirgen-insan” üçgeni arasında ortaya çıkan etkileşimin doğurduğu bir hastalıktı. Ancak bu üçgenin çok büyük salgınlar ortaya çıkaracak boyuta ulaşmasında iklim değişiklikleri, kuraklık, sel ve deprem gibi, hastalığın kaynağını insanların yaşam alanlarına daha da yaklaştıran doğal afetler oldukça önemli bir faktördü.⁶ Bu doğal afetlerin etkilediği yaşam koşulları ve hijyen eksikliği de hastalığın ortaya çıkmasını tetikleyen diğer faktörlerdi.

Üç büyük pandemi⁷ şeklinde milyonlarca insanın ölümüne neden olan veba, on sekizinci yüzyılın başlarından itibaren Batı Avrupa için bir sorun olmaktan çıkarsa da ticaret yollarının üzerinde bulunan Osmanlı coğrafyasında görülmeye devam etmiş ve önemli yıkımlar yapmıştır. Başta başkent İstanbul olmak üzere İzmir, Halep ve Selanik gibi ticari merkezler veba salgınları nedeniyle büyük kayıplar vermiştir.⁸ Her ne kadar veba, Avrupa için erken bir dönemde büyük bir tehdit olmaktan çıkmış ise de Osmanlı ülkesi için henüz son sözü söylememiştir: Bölgesel olsa da veba, imparatorluğun değişik yerlerinde, Bingazi, İstanbul, İzmir ve Antalya'da on dokuzuncu yüzyılın ikici yarısında da görülmeye ve bu salgınların etkileri dönemin tıp dünyasını meşgul etmeye devam etmiştir.⁹ Bu bağlamda Panzac'ın tespitleri ile ortaya çıkan “vebanın on dokuzuncu yüzyılın büyük bir kısmında artık görülmediği”ne yönelik tespiti bu çalışmanın da gösterdiği gibi sorgulanmaya açıktır.¹⁰

- 5 Bu salgının “kara ölüm” olarak adlandırılması hakkında bkz. Nühket Varlık, “Why is Black Death *Black*? European Gothic Imaginaries of ‘Oriental’ Plague,” *Plague Image and Imagination from Medieval to Modern Times*, ed. Christos Lynteris (Palgrave Macmillan, 2021) içinde, 11-35.
- 6 Murat Keçiş ve Sare Bodur, “Orta Çağ'da Veba: Bir Son mu, Yeni Bir Başlangıç mı?,” *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Veba*, ed. Eren Akçiçek, Fevzi Çakmak, Şükran Köse, ve Ahmet Çağrı Büke (Ankara: Gece Kitaplığı, 2021) içinde, 29.
- 7 Bunlardan ilki Justinianus Vebası (541-549); ikincisi Orta Çağ Avrupa'sında (1346-1353) Kara Ölüm olarak bilinen ve üçüncüsü ise Çin'de başlayan ve 1855-1859 yılları arasında etkili olan pandemidir.
- 8 Suraiya Faroqhi, “Krizler ve Değişim 1590-1699,” *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, c.2, çev. Süphan Andıç, yay. haz. Halil İnalçık ve Donald Quataert (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004), 571; Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005), 24-29; Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, çev. Ayşe Berktaş (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 175; Bruce McGowan, “Ayanlar Çağı, 1699-1812,” *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, c. 2, çev. Süphan Andıç, yay. haz. Halil İnalçık ve Donald Quataert (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004) içinde, 774-775.
- 9 Nühket Varlık, “The Rise and Fall of a Historical Plague Reservoir,” *Disease and the Environment in the Medieval and Early Modern Worlds*, ed. Lori Jones (New York: Routledge, 2022) içinde, 159-183; Ann G. Carmichael, “Plague Persistence in Western Europe: A Hypothesis,” *Pandemic Disease in the Medieval World: Rethinking the Black Death*, ed. Monica H. Green (Amsterdam University Press, 2015) içinde, 157-191.
- 10 Konuyla ilgili bazı çalışmalar hakkında bkz. Hande Yalınzoğlu Altunay, “The Making of an Ottoman Quarantine Post: Baghdad's Quarantine Infrastructure, 1848-1865,” *Journal of Turkish Studies* 55 (2021): 43-64; Isacar A. Bolaños, “The Ottomans during the Global Crises of Cholera and Plague: The View from Iraq and the Gulf,” *International Journal of Middle East Studies* 51, 4 (2019): 603-20; Michael W. Dols, “The Second Plague

Öyle ki çağdaş çalışmaların da ortaya koyduğu gibi büyük pandemiler sonrasında vebayı ortaya çıkaran faktörler devam etmekte ve uygun şartlara sahip olduklarında tekrar salgın yapabilmekteydi.¹¹

On dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan veba salgınları daha önceki yüzyıllarda görülen ve kitlesel ölümlere neden olan büyük çaplı salgınlar değildi ve genellikle çok büyük yayılma göstermeden ortaya çıktıkları yerde ve yakın civarlarında etkili olmuşlardı. Elbette bunda salgın hastalıklara karşı alınan tedbirler etkili olsa da hastalığın gösterdiği bu değişim, dönemin tıp çevrelerinde farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştu. Vebanın oldukça sınırlı bir alanda etkili olmasından hareket eden bazı hekimler, vebanın artık eski özelliklerine sahip olmadığına ve doğasının zorunlu olarak değişikliklere uğramış olduğunu iddia ederken, diğerleri daha ileri giderek veba mikrobulunun yeniden ortaya çıkışına itibar etmeyerek hastalığın varlığını tamamen inkâr etmişlerdi. Bu sonuncu görüşte olanlar, hastalığa kötü huylu ateş, hıyarcıklı tifüs gibi yeni patolojik isimler koyarak vebanın varlığını görmezden gelmeye çalışmışlardı.¹² Ancak bu tartışmalara karşın bu yüzyılda Kuzey Afrika ve Ortadoğu'da görülmeye devam eden salgınlar vebanın henüz son sözü söylemediğini göstermekteydi.¹³ Bu bakımdan 1858'de veba ile yüzleşen Bingazi'nin durumu özellikle dikkat çekicidir.

Amaç, Yöntem ve Kaynaklar

Bu çalışma arşiv belgeleri ve Osmanlı Sıhhiye İdaresi'nde görevli hekimlerin yazdıkları raporlar üzerinden vebanın uzun süre büyük bir tehlike ortaya çıkarmadığı on dokuzuncu yüzyılın ortalarında, kaynaklarda “peste foudroyante” (ölümcül veba) olarak geçen 1858-1859 Bingazi veba salgını hakkında yeni bilgiler ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmada öncelikle kaynaklar ve yazarlarına ilişkin bilgilerden sonra hastalığın ortaya çıkışı ele alınacak ve arkasından bölgeye gönderilen hekimlerin çalışmaları ve bu çalışmalara ilişkin incelemeleri değerlendirilecektir.

Mevcut çalışmaların da gösterdiği gibi, salgın hastalıkların etkilerini belirli bir bölge özelinde inceleyebilmek, döneme ilişkin kaynakların çeşitliliğine bağlıdır. On dokuzuncu yüzyılda salgın hastalıklar ve etkileri hakkında olan kaynaklar pek çok etkene bağlı olarak çeşitlenmiştir. Özellikle kolera salgınlarının daha iyi bir şekilde incelememize imkân tanıyan

Pandemic and its Recurrences in the Middle East,” *Journal of the Social & Economic History of the Orient* 22 (1979): 162-89; Panzac, Daniel, “Politique sanitaire et Fixation des Frontières: L'Exemple ottoman (XVIIIe – XIXe siècles),” *Turcica* 31 (1999): 87-108.

11 Nükhet Varlık, “New Science and Old Sources: Why the Ottoman Experience of Plague Matters,” *Pandemic Disease in the Medieval World: Rethinking the Black Death*, ed. Monica H. Green (Amsterdam University Press, 2015) içinde, 193-228.

12 Léonard Arnaud, *Essai sur la Peste de Benghazi d'Afrique* (Paris: Imprimerie F. Pichon, 1888), 7-8.

13 Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, çev. Serap Yılmaz (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), 1.

bu çeşitlilik bu dönemde görülen diğer hastalıkların etkilerini göstermek açısından da kıymetli bilgiler sunmaktadır. Devletin kamu sağlığı ile kurumsal manada ilgilenmeye başlaması ve bu doğrultuda tesis edilen sağlık kurumları ve istihdam edilen hekimlerin raporları, salgın hastalıkların bu dönemdeki etkilerini daha önceki yüzyıllara göre çok daha ayrıntılı bir şekilde incelemeye imkân vermektedir. Bu bağlamda “kolera asrı” olan on dokuzuncu yüzyılda Bingazi’de ortaya çıkan bu veba salgınına da farklı kaynaklardan incelemek mümkün olmaktadır. Her şeyden önce yukarıda da görüldüğü üzere Avrupa’nın hemen yanı başında, Akdeniz’in güneyinde uzun zamandır görülmeyen bir hastalık olarak vebanın ortaya çıkması ve önemli bir etki yapması, dönemin tıp çevrelerinde şaşkınlık yarattığı gibi halk sağlığı için de ciddi endişelere neden olmuştu. Öyle ki, tam olarak bu dönemde, İskenderiye-Kahire-Süveyş demiryolu hattı ile Kızıldeniz ile Akdeniz’deki buharlı gemi taşımacılığını birleştirilmişti. Bu da başta kolera olmak üzere salgın hastalıkların Doğu’dan Batı’ya doğru yayılma tehlikesini daha da arttırmıştı.¹⁴ Bundan dolayı hastalığın bölge hekimleri tarafından “veba şüphesi” ile nitelendirilmeye başlanması ile Osmanlı Devleti gerekli incelemeleri yapmaya ve tedbirleri almaya çalışmıştı. Bu tedbirlerin en önemlisi bölgeye hekimlerin gönderilerek hastalığın araştırılmasıydı. Bu görevli hekimlerin hastalığa ilişkin raporları, Bingazi veba salgınına nedeni, gelişmesi, etkileri ve sona ermesi açısından ayrıntılı bir şekilde inceleme imkânı ortaya koymaktadır.

Çalışmanın kaynaklarının salgın hastalıklar ile mücadelenin önde gelen aktörleri olan Karantina Meclisi, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne’nin hocaları, bir kısmı Karantina Meclisi’nin üyesi olan İstanbul’daki yabancı elçiliklerin hekimleri ve bazıları özel olarak İstanbul’a davet edilen Avrupalı doktorların raporları olduğu görülmektedir. Bu kurumlar ve burada görev yapan hekimlerin ortaya çıkardığı kaynaklar üzerinden bu dönemde gerek İstanbul’da gerekse de ülkenin değişik yerlerinde ortaya çıkan salgın hastalıklar ve etkilerini incelemek mümkündür. Bu bakımdan Fransa’nın Meclis-i Tahaffuz’daki delegesi Dr. Antoine Sulpice Fauvel¹⁵ ile Fransız Elçiliği arasında yapılan ve (CADN) Nantes Diplomatik

14 M. Murat Baskıcı ve Çiğdem Baskıcı, “Lozan Barış Antlaşmasına Ekli “Sağlık Sorunlarına İlişkin Bildiri”: Anlamı ve Arka Planı,” *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları-I, 90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu (13-15 Kasım 2013, Ankara)*, c. 2, yay. haz. Duygu Türker ve Murat Saygın (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2015) içinde, 893.

15 Kasım 1813’te Paris’te doğan Fauvel, 1835 yılında tıp eğitimini tamamlamış ve 1836-1840 yılları arasında stajyer hekim olarak çalıştıktan sonra 1840’ta kapiler bronşit konulu tezi ile doktor unvanını almıştır. Bir süre Paris’teki değişik hastanelerde görev yapan Fauvel, 1847’de İstanbul’a gelmiş ve bir yıl sonra Meclis-i Tahaffuz’un (Karantina Meclisi) Fransa delegesi olmuştur. Fauvel, aynı sene Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane’de patoloji profesörü olarak görev yapmaya başlamıştır. 1867’ye kadar İstanbul’da kalan Fauvel, bu süre zarfında pek çok göreve imza atmış ve önemli raporlar hazırlamıştır. Fauvel, Meclis-i Tahaffuz’da görev yaptığı sürede, imparatorluk coğrafyasında halk sağlığı ile ilgili gelişmeleri Fransız elçiliğine bildirmiştir. Bkz. Daniel Panzac, “Vingt Ans au Service de la Médecine turque: le Dr Fauvel à Istanbul (1847-1867),” *Santé, Médecine et Société dans le Monde arabe*, ed. Elisabeth Longuenesse (Paris: Harmattan, 1995), 165-181; Özgür Yılmaz, “Fransız Epidemiyolog Antoine Fauvel’in Osmanlı Devleti’ndeki Çalışmaları (1847-1867),” *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, yay. haz. M. Fatih Gökçek (Ankara: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014) içinde, 190-206; “Sulpice Antoine Fauvel (1813-1884) French Epidemiologist,”

Arşivi'nde arşivinde bulunan yazışmalardan ortaya çıkan belgeler de halk sağlığına ve karantina düzenlemelerine ilişkin önemli bilgiler vermekte ve aralarında, Bingazi vebası hakkında Meclis-i Tahaffuz'a gelen salgın, ilerleyişi ve alınan tedbirler hakkındaki raporlar bulunmaktadır.¹⁶

Bu salgın hakkında en önemli kaynaklar, bizzat Bingazi'ye giderek hastalığı yerinde izleyen hekimlerin raporlarıdır. Bu raporlar *Gazette Médicale d'Orient* (*Şark Tıp Gazetesi*) adlı tıp dergisinde yayınlanmıştır.¹⁷ İki İtalyan hekimin kaleminden çıkan bu raporların ilki veba kuşkularının ortaya çıkmasından sonra Meclis-i Tahaffuz'un gerekli incelemeleri yapmak üzere bölgeye gönderdiği Dr. Bartoletti'nin (Bartoletti Efendi)¹⁸ raporudur.¹⁹ İkincisi ise Dr. Bartoletti'nin raporuna göre çok daha detaylı olarak hazırlanan Dr. Barozzi'nin

The Journal of American Medical Association 214, 3 (1970): 585-586; *Candidature à l'Académie de Médecine. Titres et Travaux scientifiques du Dr. A. Sulpice Fauvel* (Paris : Imprimerie de E. Martinet, 1867), 3.

- 16 Centre des Archives diplomatiques de Nantes (CADN), Constantinople, (Ambassade), Série E, *Questions Sanitaires*, Tome 464-465; Fauvel'nin raporlarının bazıları daha sonra "Recueil des Travaux du Comité Consultatif d'Hygiène Publique de France et des Actes Officiels de l'Administration Sanitaire" adlı seride de yayınlanmıştır.
- 17 1856 yılında İstanbul'da Avrupalı hekimler tarafından kurulan Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin (Société Impériale de Médecine) yayın organı olan bu dergi 70 yıl boyunca yayın hayatını sürdürmüş ve Osmanlı dönemi Türkiye'sindeki en uzun süreli tıp dergisi olmuştur. Dergide, cemiyet oturumlarının zaatları ve vaka takdimlerinin yanında on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ülkesindeki tıbbi gelişmeler, hastalıklar, halk sağlığı, İstanbul'daki ölümler hakkında yazılar yer almıştır. Feza Günergun ve Nuran Yıldırım, "Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye Getirdiği Eleştiriler (1857-1867)," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 3, 1 (2001): 19.
- 18 1808'de İstanbul'da doğan Bartoletti, babası tarafından Napoli'ye din eğitimi almak üzere gönderilmiş, ancak burada tıp eğitimi almayı tercih ederek Napoli Tıp Okulu'ndan mezun olduktan sonra İstanbul'a gelerek Osmanlı hizmetine girmiştir. Bartoletti, Osmanlı Sıhhiye İdaresi'nde uzun seneler görev yapmıştır. Veba konusunda tecrübeli bir hekim olan Bartoletti 1841-1842 yıllarında Erzurum Eyaleti'nde etkili olan veba salgınının sona erdirilmesi için başarıyla çalışmıştır. 1848 yılında, Osmanlı-İran sınırında kurulacak yeni karantina kordonunun tesisinde görevlendirilmiş ve bu görev doğrultusunda, imparatorluğun doğu sınırında incelemeler ve hastalıkların ülkeye giriş yolları hakkında önemli gözlemler yapmıştır. 1851'de Paris'teki Sıhhiye Konferansı'nda Osmanlı Devleti'ni de temsil etmiştir. 1856'dan itibaren de Meclis-i Tahaffuz'da üye olarak görev yapmıştır. 1858'de Bingazi'deki görevinden sonra uzun yıllar sıhhiye müfettişi olarak görev yapmış ve 1866'da İstanbul'da toplanan Uluslararası Sıhhiye Konferansına da Osmanlı Devleti'nin temsilcisi olarak katılmıştır. "Bulletin", *Gazette Médicale d'Orient* (GMO) 2, 5 (Août 1858): 82; Pierre de Ségur-Dupeyron, *Mission en Orient. Rapport Adressé à Son Excellence le Ministre de l'Agriculture et du Commerce* (Paris: Imprimerie Royale, 1846), 49-52; Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, 54-55; Emine Melek Atabek, *1851'de Paris'te Toplanan I. Milletlerarası Sağlık Konferansı ve Türkler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1974), 44; Özgür Yılmaz, "1829-1851 Kolera Pandemisi ve Osmanlı-İran Sınırında Yeni Karantina Sistemi," *İmparatorluğun Son Asrında Osmanlılar*, yay. haz. Fatih Bozkurt ve Burhan Çağlar (İstanbul: Kronik Yayınları, 2021) içinde, 246-267; Yeşim Işıl Ülman, "Portraits of Italians in Health Affairs in 19th Century İstanbul: Dr. Castaldi, Pharmacist A. Calleja, Midwife Messani," *Oriente Moderno* sayı 6 (2008), 139; Ahmet Mithat, "Devlet-i Aliyye-i Osmâniye'de Karantina Yani Usûl-i Tahaffuzun Tarihçesi," çev. Abdullah Köşe, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 5, 1 (2003): 89-119; Birsan Bulmuş, *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire* (Edinburg: Edinburg University Press, 2012), 141.
- 19 Dr. Bartoletti, "La Peste de Benghazi," *GMO* 2, 6 (Septembre 1858): 105-111; CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465.

ayrıntılı incelemesidir.²⁰ Dr. Barozzi'nin²¹ ayrıntılı incelemesi 1858 Bingazi veba salgınına tam olarak anlamak açısından oldukça önemli detaylar içermektedir. Bunların yanında, 1858'de Bingazi'de ortaya çıkan veba salgını ile ilgili olarak öncelikle zikredilmesi gereken diğer kaynaklar Osmanlı arşiv belgeleridir. Arşiv belgeleri, salgınla mücadele kapsamında hükümet tarafından atılan adımlar, karantina tedbirleri, görevlendirilen hekimler, Trablusgarp Eyaleti ile yazışmalar vb. konular hakkında bilgiler vermektedir. Bu belgeler içinde Meclis-i Tahaffuz'un hükümetten taleplerinin yer aldığı Fransızca belgeler olduğu gibi Bingazi'de görevli hekimlerin İtalyanca raporları da bulunmaktadır.²²

On Dokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Kara Ölümün Geri Gelmesi: 1858-1859 Bingazi Veba Salgını

1842'de Erzurum'da etkili olan salgından sonra Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde başka bir veba vakasının ortaya çıkmaması, vebanın etkisini kaybettiğine dair bir görüşün ortaya çıkmasına da neden olmuştu. Ancak bu tarihten yaklaşık 15 sene sonra vebanın

- 20 Barozzi'nin 1861'de *Gazette Médicale d'Orient*'ta başlayan ve yazı dizisi olarak neşrettiği bu raporun son kısmı gazetenin 1869 yılı sayılarında yayınlanmıştır. Raporun sayıları için bkz. "Relation de la Peste qui a Régné la Province de Benghazi (Cyrénaïque) en 1858-1859 par Barozzi, D.-M.P.," *GMO* 4, 11 (Février 1861) : 176-179; 4, 12 (Mars 1861): 191-194; 5, 1 (Avril 1861): 4-8; 5, 2 (Mai 1861): 22-26; 6, 10 (Janvier 1863): 158-164; 6, 12 (Mars 1863): 188-192; 7, 3 (Juin 1863): 38-42; 9, 1 (Avril 1869): 3-6; 9, 2 (Mai 1869): 19-21; 9, 4 (Juillet 1869): 52-54; 9, 6 (Septembre 1869): 84-89.
- 21 İtalyan asıllı Katolik Levanten bir ailenin üyesi olan Evariste Antoine Barozzi'nin (1821-1876), Bingazi'deki veba salgınına incelediği yazısında, Edirne'de 1836'da etkili olan veba salgını döneminde burada çocuk yaşta olduğunu belirtmesinden hareketle (Barozzi, "Relation de la Peste," *GMO* 13, 6 (Septembre 1869): 84) 1834 yılında Yunanistan'ın Edirne'ye konsolos yardımcısı tayin ettiği Josef Barozzi ile akrabalığı bulunduğu tahmin edilmektedir ("Ottoman Empire", erişim 12 Temmuz 2022, <https://200years.mfa.gr/en/diplomatic-consular-relations-en/ottoman-empire/>). Paris Tıp Fakültesi'ndeki öğrenci bilgilerine göre 1821 yılında Nakşa Adası'nda (Naksos, Yunanistan) dünyaya gelen Barozzi 1847'de başladığı tıp eğitimini 1853 tarihinde Zatülcenp (Plörezi) hakkında hazırladığı tez ile tamamlamıştır ("Barozzi, Evariste Antoine," *Bibliothèques d'Université Paris Cité*, erişim 12 Temmuz 2022, <https://www.biusante.parisdescartes.fr/histoire/biographies/?cle=24181>). Barozzi, Paris Tıp Fakültesi'nden mezun olduktan sonra İstanbul'a gelmiş ve 1859'da Meclis-Tahaffuz'un hizmetine girmiştir. İstanbul'daki görevine başladıktan hemen sonra Meclis-i Tahaffuz tarafından Bingazi'ye gönderilmiş ve yukarıda da ifade edildiği gibi salgın hakkında oldukça ayrıntılı bir inceleme kaleme almıştır. Bunun yanında Barozzi, Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin üyesi olmuş, cemiyetin yayın organı olan *Gazette Médicale d'Orient*'in yayın komisyonunda yer almış, salgın hastalıklar ve halk sağlığı konusunda yazmıştır. Barozzi ayrıca Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de salgın hastalıklar ve patoloji konularında uzman olarak dersler vermiştir. 1864 Kafkas Göçü sırasında ise Meclis-i Tahaffuz tarafından Trabzon ve Samsun'a gönderilerek burada sıhhi tedbirlerin alınmasında görev almış ve göç sürecinde bölgede yaşananlar hakkında önemli raporlar kaleme almıştır. Barozzi ailesine ait soy ağacına göre 1876'da 56 yaşında Büyüka'da hayatını kaybetmiştir. Bkz. Ülman, "Portraits of Italians", 148; Nuran Yıldırım, *A History of Healthcare in Istanbul* (İstanbul: Düzey Matbaacılık, 2010), 82; Özgür Yılmaz, "An Italian Physician in the Caucasian Migration of 1864: The Mission of Dr. Barozzi in Trabzon and Samsun", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 14, 28 (2014): 5-44; "Evariste "Antoine" (Dr) Barozzi (de Barozzi)," Geneanet, erişim 12 Temmuz 2022, <https://gw.geneanet.org/marmara2?n=barozzi&oc=&p=evariste+antoine+dr>
- 22 Osmanlı arşiv belgelerinin verdiği bilgilerden hareketle 1858-1859 Bingazi veba salgınında salgınla mücadelede alınan tedbirler hakkında bkz. Metin Menekşe, "XIX. Yüzyılda Bingazi'de Görülen Salgın Hastalıklar (Veba ve Tifo)," *Dr. Cezmi Karasu Armağanı: Ustaya Saygı*, yay. haz. Mikail Kolutek, Çağsan Sarı ve Orhan Köksal (Ankara: Gazi Kitabevi, 2021) içinde, 216-221.

Trablusgarp Eyaleti'ne bağlı Bingazi Sancağı'nda ortaya çıkması hem yetkililer arasında hem de tıp dünyasında şaşkınlık yarattı. Bu süreçte en çok merak edilen husus da salgının kaynağıydı. İlerleyen dönemlerde hekimlerin yapacağı gözlemler ve hastalığın çıkış yerine yönelik bulgular, o zamana kadar “vebanın beşiğinin Mısır olduğu”na yönelik genel kanaatin de değişmesine neden olacaktı.

Bingazi'deki veba salgınına ilişkin ilk haberler, Haziran 1858'de İstanbul'a ulaşsa da bölgeye gönderilen hekimlerin incelemeleri aslında burada daha önceki dönemlerde de vebanın belirtilerinin var olduğunu göstermekteydi. Hastalığın ikinci evresi olan 1859 yazında bölgede incelemeler yapan Dr. Vadala'nın tespitlerine göre 1856'da bölgede veba belirtilerinden kaynaklanan ölümler gerçekleşmişti. Ancak bu belirtiler bölgede tifüs ve koleranın etkili olduğu bir ortamda ortaya çıkmıştı. Diğer taraftan, yetkin bir hekimin incelemeler yapmadığı bir ortamda hastalığın niteliği tam olarak anlaşılmamıştı. Bu bakımdan Dr. Vadala, 1858'de Bingazi'de yeniden ortaya çıkan vebanın 1856 yılında görülen bu belirsiz hastalığın sonucu olarak geliştiğini ortaya koymaya çalışmaktaydı. Bunun yanında, hastalığın bu şekilde gelişmesini kolaylaştıran unsurlar ise 1858'de hüküm süren ve bu bölgelerde olağan olmayan sürekli atmosferik değişimler ve bunun neden olduğu kıtlıktı. Öyle ki bu kıtlık döneminde, temel geçim kaynaklarından mahrum olan Bingazi halkı Avrupalılara satmak üzere toprak altında olan insan ve hayvan kemiklerini bir ticaret ürünü olarak kullanarak hayatta kalmaya çalışıyorlardı.²³

Aslında, salgının çıkışı ile salgınla mücadeleye başlanması arasında önemli bir zaman olduğu görülmektedir. Bunun nedeni de, Fauvel'e göre, Bingazi ile İstanbul arasında doğrudan bağlantı olmamasıydı. Bingazi'de görevli hekim Dr. Vadala, Nisan ayında gerekli incelemeleri yapıp 2 ve 31 Mayıs 1858 tarihli raporları hazırlamış olsa da, bu raporlar yelkenli gemiler vasıtasıyla İskenderiye üzerinden epey bir gecikme ile İstanbul'a ulaşmış, bu da gerekli adımların atılmasını geciktirmişti. Hekimlerin raporlarına göre Nisan ayının ortalarında hastalığın ilk tespit edildiği yer Bingazi'ye sekiz saat mesafede yer alan bedevi Arapların ikamet ettiği ve sefaletin pençesinde kıvranan Eum-el-Gazlin (Amalisgalen-Fiddaar) adlı bir konak yeri idi. Buraya giderek gerekli incelemeleri yapan Dr. Vadala, ölümlerin nedenini bedevilerin içinde yaşadığı sefil koşulların neden olduğu tifüse bağlamıştı.²⁴ Vadala'nın tespitlerine göre, 1 Mayıs'ta 20 hastadan yedisi hastalıktan dolayı ölmüştü. Bölgeye giderek detaylı incelemeler yapan Bartoletti'ye göre ise Mayıs ayının başlarında hastalık belirtileri Bingazi'de de görülmeye başlamıştı. Ayın başlarında günlük ölüm sayıları 4 civarındaydı. Bu sayı Haziran ayının başlarında yükselmeye başlamış ve 20 Haziran'da 29'a çıkmıştı. Bir ara gerileyen hastalık Temmuz ayında yeniden yükselme evresine geçmişti. Bartoletti'nin

23 *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d'Hygiène Publique de France et des Actes Officiels de l'Administration Sanitaire*, cilt 4 (Paris: 1875), 210-212.

24 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Fauvel'den Thouvenel'ye, Péra, 22 Haziran 1858.

hesaplamalarına göre bu sayı Mayıs'ta 95; Haziran'da 542 ve Temmuz'un ilk yarısında 169 idi. Bu şekilde 806 can kaybının olduğunu hesaplayan İtalyan hekime göre bu dönemde görülen 1.340 vakanın 806'sının ölümle sonuçlanması % 60 oranında bir kayıp ortaya koymaktaydı. Ancak Bartoletti'ye göre bu sayı, gerçeğin çok altındaydı. Bunun bir nedeni ölenlerin pek çoğunun gece defnedilmesi ve salgından kaynaklanan korku nedeniyle halkın kırsal kesime doğru kaçmasıydı. Salgın öylesine bir korku uyandırmıştı ki Bartoletti nüfusun sadece üçte birinin Bingazi'de kaldığını ve önemli bir kısmının ise İskenderiye ve Malta'ya sığındığını görmüştü.²⁵

Resim 1. Antoine Sulpice Fauvel
(1813-1884)²⁶

Resim 2. Dr. Bartoletti (Bartoletti Efendi,
1808- 1894)²⁷

Fauvel'in 10 Temmuz tarihli raporuna göre, Bingazi'deki hekimden gelen 23 Haziran tarihli rapor hastalığın niteliği hakkında kafa karışıklığına neden olmuştu; ancak Malta'dan 5 Temmuz tarihinde İstanbul'a ulaşan bir telgraf Bingazi'den gelen bir mektuptan bahsetmekteydi. Mektuba göre Bingazi'de etkili olan salgın şüpheye mahal vermeyecek

25 Bartoletti, "La Peste de Benghazi," *GMO* 2, 6 (Septembre 1858): 108; "Bulletin," *GMO* 2, 5 (Août 1858): 81.

26 "Antoine Sulpice Fauvel," Find a Grave, erişim 12 Temmuz 2022, https://www.findagrave.com/memorial/49146229/antoine_sulpice-fauvel

27 Görsel için bkz. "Hilal-i Ahmer'in Kurucuları-Bir Grup İdealist Doktor," erişim 12 Temmuz 2022. <http://kizilaytarikh.org/dosya008.html>.

derecede “veba”ydı ve günde 45-50 arasında bir ölüme neden oluyordu. Diğer taraftan İskenderiye’deki sağlık idaresi ise 5 Haziran’da Bingazi’ye giderek 14’ünde limana geri dönen bir gemide bir kişinin öldüğünü, geminin İskenderiye’de karantinaya alındığını ve 17 Haziran’da da mürettebattan birinin daha öldüğünü belirtmekteydi. Ne var ki altı hekimden oluşan bir komisyonun bu kişi üzerinde yaptıkları incelemede ölümün “tifüsten” kaynaklandığı belirtilmekteydi. Bundan dolayı Fauvel, Meclis-i Tahaffuz’un bir an önce bir heyet seçerek bunu Bingazi’ye gönderme kararı aldığını ifade etmekteydi. Bunun yanında Fauvel, Meclis-i Tahaffuz’un yayınladığı genelgede olduğu gibi, Akdeniz’den gelerek Boğazlardan geçecek olan gemilere yönelik karantina kararının alınmasından bahsetmekteydi.²⁸ Fauvel’in de ifade ettiği gibi Meclis-i Tahaffuz, 9 Haziran 1858 tarihinde, her ne kadar hastalığın adını belirtmese de “salgın” şüphesiyle 7 maddelik bir genelge yayınlayarak ilk aşamada alınacak tedbirleri belirledi.²⁹

“Hastalığın Teşhisi”: Dr. Bartoletti ve Dr. Amadeo’nun Bingazi’ye Gönderilmesi ve Salgın Hakkındaki Tespitleri

Fauvel’in raporlarına göre Osmanlı hükümeti, geç haberdar olduğu Bingazi’deki gelişmelere müdahale etmekte de geç kalmıştı. Bunun üzerine Meclis-i Tahaffuz acil olarak iki tedbirin alınmasına karar vermişti. Osmanlı Sıhhiye İdaresi de hastalığın vebadan kaynakladığına dair kanaatin oluşmasından sonra bazı tedbirler almaya çalıştı. Öncelikle, Bingazi’deki haberler hakkında Avrupalı devletleri bilgilendirdiği gibi bölgeye bir komisyon göndermeye karar verdi. Bunların dışında alınan tedbirlerden ilki Trablusgarp tarafından gelişlerin tümünde “temiz pratika” talep edilmesiydi. İkincisi ise, Osmanlı hükümetinin bir buharlı gemi ile Bingazi’ye bir komisyon göndererek alınacak tedbirler hakkında araştırma yaptırmasıydı. Meclis-i Tahaffuz, durumun ehemmiyetini içeren bir yazı ile Osmanlı hükümetinin acil tedbir almasını talep etmişti.³⁰ Böylece Bartoletti’nin maiyetindeki bir başka hekim ve 30.000 kuruş harcırah ile bu görevi ifa etmek üzere Bingazi’ye gönderilmesine karar verildi.³¹ Ancak Fauvel’e göre, Meclis-i Tahaffuz’un bu erken uyarılarına rağmen, hükümet böylesine önemli bir meselede yavaş hareket etmekteydi.³² Öyle ki İstanbul’daki hekimler zaman geçtikçe Bingazi’deki koşulların daha da kötüye gideceğini öngörmekteydi. Çünkü Malta üzerinden İstanbul’a ulaşan 5 Temmuz tarihli bir telgrafa göre Bingazi’de günlük ölümler 45-50 arasındaydı. Yaklaşık 15 günlük bir gecikmeden sonra Dr. Bartoletti ve maiyetinde yer alan Dr. Amadeo, hükümet tarafından tahsis edilen bu buharlı gemi

28 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Fauvel’den Thouvenel’e, Péra, 10 Temmuz 1858.

29 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Marchand’dan Fauvel’e, Constantinople, 9 Temmuz 1858.

30 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İ. DH. 406/26838, 22 Haziran 1858.

31 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Fauvel’den Thouvenel’e, Pera, 22 Haziran 1858; BOA, A. MKT. NZD. 258/73, 21 Za 1274 (3 Temmuz 1858).

32 *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d’Hygiène Publique*, 154-155.

ile Bingazi'ye gitmek üzere 8 Temmuz'da İstanbul'dan yola çıktı.³³ Dr. Bartoletti ve Dr. Amadeo'ya masrafları ve harcırahları verildiği gibi, kendilerini Trablusgarp'a götürecek bir buharlı tahsis edildi. Ayrıca, Trablusgarp Eyaleti idarecilerine de bu hekimlerin çalışmalarına yardımcı olmaları yönünde yazılar gönderildi.³⁴

1858 Temmuz ayının başlarında, Sıhhiye İdaresi özellikle salgının İstanbul'a ulaşması riskine karşı ciddi tedbirler aldı. İdarenin yayınladığı bir genelgeye göre özellikle hekimlerin görevlerinden uzaklaşmaması ve izne çıkmaması isteniyordu. Bir diğer tedbir olarak sadece Bingazi'den değil, Girit, Malta, İskenderiye, İzmir ve Selanik'ten gelen yelkenli ve buharlı gemilerin Çanakkale'de gece-gündüz kontrol edilmeleri ve karantinaya alınmaları ve buraya yeni bir hekim görevlendirilerek daha sıkı tedbirlerin alınması isteniyordu. Bu tedbirin icrası için Çanakkale'deki konsolosluk birimlerinin de yardımcı olması isteniyordu.³⁵ Bu talepler doğrultusunda, Akdeniz'den gelerek Boğazlardan geçmek isteyen gemilerin Çanakkale'de kontrol edilmeleri için küçük bir buharlı gemi tahsis edilmişti.³⁶

İstanbul'dan yola çıkan sağlık heyeti 15 Temmuz'da Bingazi'ye ulaştı. Heyetin burada yapmış olduğu kısa süreli incelemelerden sonra, hastalığın, bütün karakteristik özelliklerini sergileyen "veba" olduğu anlaşılmıştı. Öyle ki görevli hekimler, hastalarda yoğun ateş, kusma, hezeyan, bitkinlik, dilde beyazlaşma, hıyarcık, peteşi ve çok sınırlı olarak gözlenen şarbonlara (yaralara) rastlamıştı. Bunun üzerine Meclis-i Tahaffuz da Bingazi'deki salgının vebadan kaynaklandığını resmen kabul etmiş ve yayınladığı yeni bir sirküler ile bazı önemli tedbirlerin alınmasına karar vermişti. Bu tedbirler arasında, Dr. Bartoletti ve Dr. Amadeo'dan başka, vakit geçirmeksizin biri müfettiş olmak üzere beş hekimden oluşacak yeni bir komisyonun bir an önce gerekli incelemeleri yapmak üzere Bingazi'ye gönderilmesi de vardı. Aynı şekilde Bingazi'ye gönderilen sağlık heyetine gerekli kolaylığı göstermesi için de Trablusgarp'taki idarecilere emirlerin verilmesi kararlaştırıldı. Sekiz maddelik genelgenin geri kalanı ise Akdeniz'den gelerek Boğazlardan geçmek üzere giriş yapan gemilere yönelik karantina veya diğer geçiş uygulamaları hakkındaydı.³⁷

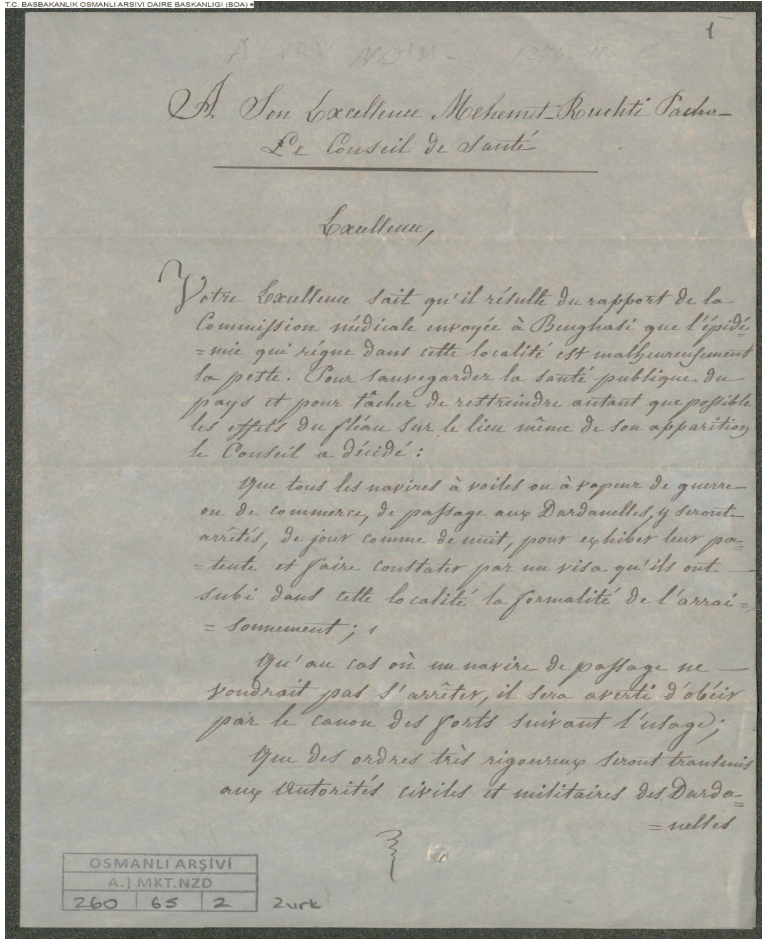
33 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Fauvel'den Thouvenel'ye, Pera, 10 Temmuz 1858.

34 BOA, A. MKT. MHM. 133/61, 16 Za 1274 (28 Haziran 1858).

35 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Sıhhiye İdaresi'nden Fauvel'e, Constantinople, 9 Temmuz 1858; BOA, A.MKT. NZD. 260/65, 24 Temmuz 1858.

36 BOA, A. MKT. NZD. 260/85, 24 Z 1274 (5 Ağustos 1858).

37 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Marchand'dan Fauvel'e, Constantinople, 25 Temmuz 1858.

Belge 1. Meclis-i Tahaffuz'un, Bingazi'deki veba salgını çerçevesinde alınması gereken tedbirlere ilişkin Karantina Nazırı Mehmet Rüşti Paşa'ya (Mütercim) hitaben yazısı³⁸

Bartoletti'nin Bingazi'de çok fazla kalmadığı ve hastalığa ilişkin gözlemler yaptıktan sonra İstanbul'a döndüğü görülmektedir: 22 Temmuz'da Çanakkale'de bulunan Dr. Bartoletti, buradan Meclis-i Tahaffuz'a gönderdiği bir yazıda vebanın Bingazi ve Derne'de etkili olduğunu vurgulamıştır.³⁹ Bu yazıya göre, salgın endişesi ile sıradan zamanlarda 10-12 bin kişi arasında değişen Bingazi nüfusunun çoğu şehri terk etmişti. Ancak salgın asıl etkisini bedeviler arasında yapmıştı. Bu kısa süre içinde Dr. Bartoletti'nin elde ettiği verilere göre 1.500 veba vakasından 800'ü ölümle sonuçlanmış, 200 kişiden oluşan Bingazi'deki garnizona ise 120 veba vakasından 30'u hastalığın kurbanı olmuştu. Bunlardan başka,

38 BOA, A.MKT. NZD. 260/65, 24 Temmuz 1858.

39 BOA, İ. DH. 409/27044, 17 Z 1274 (29 Temmuz 1858).

komisyon hem şehirde hem de hastanede, veba belirtileri gösteren 20'den fazla hasta olduğunu gözlemlemiştir. Bundan dolayı bu hekimler, yerel yönetime, bulaşmanın etkilerini sınırlandırmayı ve hastalığın mevcut olduğu yerlerin dışına yayılmasını engellemeyi amaçlayan bir dizi önlemin uygulanmasını tavsiye etti. Ancak Bartoletti'ye göre bu tedbirlerin alınması öncelikle eyalet merkezi olan Trablus'taki yönetimin göstereceği etkili idareye bağlıydı.⁴⁰

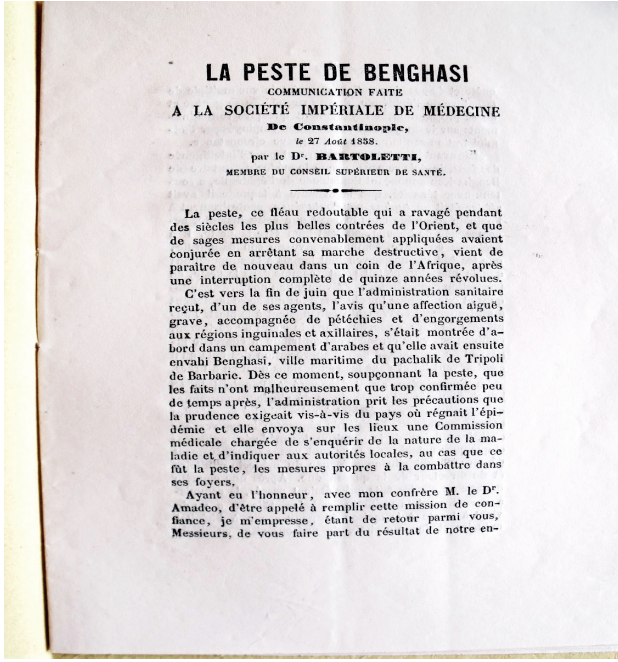
Meclis-i Tahaffuz'un vebanın Bingazi dışına yayılmasının önüne geçmek için hemen bazı tedbirler almaya başladığı görülmektedir. Bunlardan ilki karantina uygulamalarıydı. Zira hastalığın Bingazi'den dışarı yayılıp yayılmadığı sorusu, bu süreçte en çok endişe uyandıran sorulardan idi. Bunun için İskenderiye ve Malta gibi bölgeye yakın yerlere ulaşan gemiler sıkı karantina tedbirlerine maruz kalıyordu. Haziran ayında İskenderiye'ye gelen bir gemideki iki yolcu tifüs nedeniyle ölmüştü. Ağustos ayının başında ise 215 yolcusu ve "temiz pratika" ile İskenderiye limanına giren İngiliz buharlısı *Pactolus*'un bir yolcusu, çok kısa bir süre sonra ölmüştü. Lazaretto'ya taşınarak burada dokuz hekim tarafından incelenen bu kurbanın Bingazi'den gelen diğer vakalarda görüldüğü gibi, "peste foudroyante" yani veba atağı nedeniyle öldüğü tespit edilmesinden sonra gemi "bulaşık" olarak kabul edildi ve Malta'dan gelen tüm gemilerin aynı muameleye ve 15 gün karantinaya tabi olmalarına karar verildi.⁴¹ Diğer taraftan Mısır, Fas, Cebelitarık ve Septe'den gelecek gemiler de "şüpheli" kabul edilerek 10 günlük karantinaya alınmalarına karar verildi.⁴² Ancak çok geçmeden Bingazi'den gelen bir yolcunun İskenderiye'deki tahaffuzhanede (lazaretto) nedeni bilinmeyen bir hastalıktan dolayı ölmesi üzerine bu kez de İskenderiye'den gelenler de "bulaşık" kabul edilmeye başlandı.⁴³

40 Bartoletti'nin 22 Temmuz 1858 tarihli mektubu. *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d'Hygiène Publique*, 158-159.

41 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Sıhhiye İdaresi'nden Fauvel'e, Constantinople, 14 Ağustos 1858.

42 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Fauvel'den Thouvenel'e, Péra, 15 Ağustos 1858.

43 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Sıhhiye İdaresi'nden Fauvel'e, Constantinople, 23 Ağustos 1858; BOA, A.MKT. MHM. 137/26, 27 Z 1274 (8 Ağustos 1858).

Belge 2. Dr. Bartoletti'nin Bingazi vebası ile ilgili olarak Cemiyet-i Tibbiye-yi Şahane'nin 27 Ağustos 1858 tarihli oturumuna sunduğu raporunun ilk sayfası⁴⁴

Hastalığın bizzat yerinde tetkik edilmesi amacıyla Bingazi'ye gönderilen Dr. Bartoletti'nin hazırladığı rapor veba salgınının nasıl ortaya çıktığını ve Bingazi'deki durumu ortaya koyması açısından oldukça önemlidir. 27 Ağustos 1858'de Cemiyet-i Tibbiye-i Şahane'ye sunduğu bu rapor, İtalyan hekimin Bingazi'de yaptığı faaliyetleri sergilerken hastalığın nasıl ortaya çıktığını da anlamaya çalıştığını göstermektedir. Bu rapora göre, Bingazi'deki görevli hekim Dr. Vadala burada bir salgın hastalık olduğunu duyurmuş; ancak vebanın tüm belirtilerini göstermesine karşın bu hastalığı “bulaşıcı olmayan tifüs” olarak nitelendirmiş, belirtilerin vebaya benzemediğini ve ölüm oranlarının da veba kadar yüksek olmadığını iddia etmişti. Ancak Bartoletti'ye göre görevli hekimin bu değerlendirmeleri oldukça hatalıydı.⁴⁵

Bartoletti ve Amadeo'dan oluşan sağlık komisyonu Bingazi'de hastalık hakkında bilgi almak için pek çok kimseyi sağlık idaresine çağırmış, karantina hekimi ve müdürünün de bulunduğu bir ortamda bunlardan bilgi almıştır. Bunlar arasında Bingazi'nin idarecileri, garnizondaki askeri yetkililer, askeri hekimler ve bazı ileri gelenler yer alıyordu. Komisyon, takip eden ikinci aşamada bu kez hastaları ziyaret etmiş ve hükümet konağı, askeri hastane ve şehrin değişik mahallelerinden 20-30 kadar hastayı gözlemlenmiştir. Hekimlerin özellikle

44 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465; Bartoletti, “La Peste de Benghazi,” *GMO* 2, 6 (Septembre 1858): 105-111.

45 Bartoletti, “La Peste de Benghazi,” 105.

15 hasta üzerinde yaptıkları tetkikler hastalığın kaynağının tifüs olmadığını ortaya koymaya yetmiştir. Ancak bu tetkiklerde, bilinen veba belirtilerinden farklı özellikler de tespit edilmişti. Mesela hastalardaki şarbonlar bilinenin aksine oldukça nadirdi. Aynı şekilde hıyarcıklarda irin akıntısı ise seyrek görülen bir belirtiydi. Bu bağlamda Bartoletti, bu farklılıkları mevsim ve sıcaklık gibi yerel koşullar ile açıklamaya çalışmaktaydı. Bunun yanında hastalığın ortaya çıkışını da açıklamaya çalışan Bartoletti öncelikle bölgenin coğrafyası hakkında bilgiler verme gereği duymuştu. Buna göre Derne, Garb, Şark ve Audjla (Awjila) adlı beş kazadan müteşekkil olan Bingazi Sancağı'nı oluşturan geniş arazi kuzey ve batıdan Akdeniz; güney ve doğudan Sirenayka Ovasını ortaya çıkaran hafif yüksek bir dağ sırası ile çevrilmişti. Bölgenin sakinleri büyük oranda çadırlarda yaşayan bedevi Araplardı. Her birinin 12 bin civarında nüfusu olan Bingazi ve Derne, sancağın iki önemli şehrini oluşturmaktaydı.⁴⁶

Yukarıdaki rakamlarda da görüldüğü gibi, Bartoletti salgının şiddetini ortaya koymak için bölgeden elde ettiği bilgiler ekseninde 15 Temmuz 1858'e kadar olan vaka ve ölüm sayılarını belirlemiş ve salgının oldukça hafif seyreden bir karaktere sahip olduğunu ortaya koymuştu. Ancak salgından kaynaklı panikten dolayı insanların bölgeyi terk etmesi nedeniyle gerçek nüfus 3-4 bine kadar gerilemişti. Bundan dolayı Bartoletti oranların bu kalan nüfus üzerinden hesap edilmesi gerektiğini de belirtmekteydi. Diğer taraftan İtalyan hekim, Temmuz ayının ortalarına kadar olan bu dönemde vebanın bedeviler üzerinde yaptığı etkiyi hesaplamanın da zor olduğunu; bunun yanında vebanın deniz yolu ile Derne ve Merc taraflarına da sirayet ettiğine işaret etmekteydi.⁴⁷

Bartoletti raporunda hastalığın kaynağına ilişkin iki hipotez üzerinde durmaktadır. Bunlardan ilki hastalığın Eum-el-Gazlin'de ortaya çıktığı; diğeri ise buraya dışardan geldiğiydi. Bu görüşlerden öncelikle ikincisi üzerinde duran Bartoletti, en son 1842'te Erzurum Eyaleti'nde görülen salgından sonra imparatorluk sınırları içinde başka bir veba salgınının ortaya çıkmadığını, bu durumun Mısır ve Afrika'nın iç kesimleri için de geçerli olduğunu ifade etmekteydi. İkinci teori olarak o günün tıp camiası arasında da tartışılan "mikrop teorisini" değerlendirmeye alan Bartoletti'ye göre, vebaya neden olan mikrobun uzun süre saklı kalabilmesi ve bir şekilde Eum-el-Gazlin'deki bedevi konak yerine ulaşarak burada salgına neden olması kanıtlanabilir bir fikir değildi. Öyle ki İtalyan hekim, büyük şehirlerde kalabalık ve insanların birbirleriyle sürekli temas halinde olduğu yerlerde uzun süre ortaya çıkmayan veba mikrobunun sadece akrabaları ve komşularıyla ilişkileri olan, dış dünyayla ticareti olmayan, kendilerini barınacak bir çadırdan, yatacak bir hasırdan ve üzerlerini örtmek için kullandıkları paçavralardan başka bir şeyi olmayan bedevilerde ortaya çıkmasının açıklanabilir bir durum olmadığını belirtmekteydi. Diğer taraftan, vebaya neden olan mikrobun Eum-el-Gazlin'de ortaya çıkması ihtimalini de dikkate alan Bartoletti, mikrobun

46 Bartoletti, "La Peste de Benghazi," 106-108.

47 Bartoletti, "La Peste de Benghazi," 108.

uzun bir süre bu bedeviler arasında saklı kalmasının da mümkün olmadığı düşüncesiyle bunun desteklenebilir bir hipotez olmadığını belirtmekteydi. Dolayısıyla, İtalyan hekimin burada “hastalığın kaynağı” konusunda kesin bir hüküm veremediği anlaşılmaktadır. Buna karşın Bartoletti’nin “hastalığın neden bedevi konağında patlak verdiği ve etkili olduğunu” açıklayacak başka makul gerekçeleri vardı.⁴⁸

Salgın hastalıkların etkisini araştırmaya çalışan hekimler yerel koşulları da dikkate almaktaydı. Öyle ki hava koşulları ve kuraklık gibi insan yaşamını etkileyen faktörler hastalıkların yayılmasını da kolaylaştırmaktaydı. Bu bağlamda Dr. Barozzi ve Dr. Amadeo da Bingazi’de incelemeler yaptıkları sürede, salgından önce ne tür faktörlerin etkin olduğunu öğrenmeye çalışmışlardı. Bu hekimlerin gözlemlerine göre antik dönemlerden itibaren meşhur olan ve Sirenyka ve Pentapolis ovalarını içeren Afrika kıtasının bu bölgesi (Libya’nın doğusu), yakın zamana kadar önemli bir hububat, yün ve sığır ihracat yeriydi. Ancak, bölgede dört yıl boyunca devam eden kuraklık, hasadın başarısız olmasına ve ardından korkunç bir kıtlığa neden olmuştu. Bu şartlar altında bedeviler dört yıldır güneşten kavrulmuş ve tamamen kurumuş bir toprakta, bulmakta güçlük çektikleri yabancı köklerle beslenmek zorunda kalmışlardı. Bu kıtlık bedevilerin sürülerini de büyük ölçüde kırıp geçirmiş, aynı şekilde öküzleri de vuran bir salgın hastalık nedeniyle toprağın işlenmesi de imkânsız hale gelmişti. Tüm bu koşullar bölgede büyük bir kıtlığa ve aç kalan bedevilerin yiyecek aramaya gittikleri kasabalarda açlıktan ölmesine neden olmuştu. Kıtlığa karşı Selanik’ten 30 bin kile arpa gönderilmiş; ancak bunun sadece 17 bin kilesi Trablus’a ulaşmıştı. 7 bin kilesi Bingazi’de muhtaçlara dağıtılırken Derne’de bu miktar çok daha az olmuştu. Bedevilerin konakladıkları yerler ise bu yardımdan istifade edememişti. Dolayısıyla bu kısıtlı yardım kıtlığın neden olduğu bu sefaleti gidermek için yeterli olmamıştı.⁴⁹

Bartoletti’nin elde ettiği bilgilere göre eyaletin bu durumu o zamandan beri pek fazla bir değişiklik göstermemişti. Bölgede kıtlık ve halkın içinde olduğu sefalet devam ediyordu. 1841 yılında Erzurum Eyaleti’nde görülen kıtlığın vebanın etkisini arttırdığını müşahade eden Bartoletti,⁵⁰ Bingazi’de yine kıtlığın etkileri üzerinde durmakta ve hastalığın etkisini arttıran ana faktör olarak kıtlığı görmekteydi. Ancak Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane’nin yayın organı *Gazette Médicale d’Orient* ise “kıtlığın” tek başına hastalığın kaynağı olamayacağını; zira kıtlığın olduğu her yerde vebanın patlak vermediğini, hastalığın kaynağının başka özel bir faktörden ileri gelmiş olması gerektiğini ifade etmekteydi.⁵¹ Nitekim Bartoletti’nin de hastalığın kaynağı konusunda kesin bir hüküm veremediği anlaşılmaktadır.

48 Bartoletti, “La Peste de Benghazi,” 109.

49 Barozzi, “Relation de la Peste qui a Régné la Province de Benghazi (Cyrénaïque) en 1858-1859,” *GMO* 5, 2 (Mai 1861): 25; Bartoletti, “La Peste de Benghazi,” 109-110.

50 Bartoletti, “La Peste de Benghazi,” 110.

51 “Bulletin”, *GMO* 2, 6 (Septembre 1858): 102.

Bölgede etkili olan hastalığın tifüs değil de veba olduğunu ortaya koyan Bartoletti'ye göre Bingazi'de tifüsü ortaya çıkaracak derecede olumsuz koşullar mevcut değildi. Öyle ki kalabalık bir yaşam söz konusu değildi, bölge halkı geniş bir ovada, açık havada ve sağlıklı bir iklimde birbirinden izole bir şekilde yaşamaktaydı. Sıtma, dizanteri ve oftalmi (göz enfeksiyonu) gibi endemik hastalıklar ise bölgede çok görülen hastalıklar değildi. Bölgede sıra dışı bir koşul olarak sadece Haziran ve Temmuz aylarında normal sıcaklık değeri 30-35 derecelerde olması gerekirken 15-18 dereceye düştüğü gözlemlenmişti. Bu değerlendirmeleri yapan Dr. Bartoletti, vebanın Nisan ayının başlarında Eum-el-Gazlin'deki bedevi konak yerinde kendiliğinden ortaya çıktığını, yukarıda ifade edilen etkenlere bağlı olarak geliştiğini ve bir ay sonra Bingazi'nin bütün mahallelerine sirayet ettiğini belirtmekteydi.⁵² Salgının patlak vermesi ile Eum-el-Gazlin'in güneyindeki yaylada yaşayan kabileler, hastalığın varlığını öğrenir öğrenmez kendilerini izole ederek salgından kurtulabilmişlerdi. Ne var ki salgının şehirde ortaya çıkması ve yayılması halk arasında paniğe neden olmuş, şehir sakinleri iki ila beşer çadırılık küçük gruplar halinde ovaya dağılmış; fakat burada da vebanın kurbanı olmaktan kurtulamamışlardı. Bu panik havası ile veba 15 Haziran'da Merc'de, 25 Mayıs'ta ise Derne'de görülmeye başlanmıştı. Bartoletti bu şekilde kurulan bağlantılar nedeniyle salgının yayıldığını; ancak bedevi Araplar arasında temasın az olmasından dolayı salgının bedevi konak yerlerinde çok etkili olmadığını belirtmekteydi.⁵³

Dr. Bartoletti'nin Bingazi'deki kısa süren bir teftiş görevi sadece "hastalığın niteliğini" anlamaya hizmet etmiş ve hastalığın Eum-el-Gazlin'de kendiliğinden gelişerek yerel koşulların da etkisiyle salgın halini aldığını da ortaya koymuştu. Hastalığın önüne geçilmesi ve gerekli tedbirlerin alınması için yapılacak önemli çalışmalar söz konusuydu. Hastalığın etkisini devam ettirdiği 1858 yılı Temmuz ayının ortalarında alınan tedbirler sadece başkent İstanbul'u salgından korumak için alınan karantina önlemlerinden ibaretti. Bunun için Bartoletti, Osmanlı Sıhhiye İdaresi'nin alması gereken başka tedbirlerin olduğunu ve bunların salgınla mücadeledeki neticelerinin de zamanla görüleceğine işaret ediyordu. Bu noktada salgınla mücadelede bir ikinci aşama beş hekimden oluşan yeni bir komisyonun Bingazi'ye gönderilmesi idi.⁵⁴

Bingazi'ye Yeni Bir Komisyon Gönderilmesi: Dr. Amadeo'nun Sıhhiye Müfettişliği

Dr. Bartoletti'nin kısa süren Bingazi görevinin salgınla mücadele etmek gibi bir amacı söz konusu değildi. Dr. Bartoletti ve Dr. Amadeo ile İstanbul'a dönmelerinden sonra salgın hakkında bilgi akışında sorunlar yaşanmaya başlanmıştı. Bu bağlamda Temmuz 1858 sonlarında Meclis-i Tahaffuz, Bingazi'deki veba salgını ile mücadele etmek üzere biri müfettiş

52 Bartoletti, "La Peste de Bengehazi," 110.

53 Bartoletti, "La Peste de Bengehazi," 110-111.

54 Aynı yer.

olmak üzere beş hekimden oluşacak yeni bir komisyonun bir an önce gerek incelemeleri yapmak üzere Bingazi'ye gönderilmesini tavsiye etmişti.⁵⁵ Bu karar doğrultusunda Osmanlı Sıhhiye İdaresi beş kişilik yeni bir komisyon kurulmasını kabul etti.⁵⁶ Ağustos ayı ortasında bu komisyonun kimlerden müteşekkil olacağına ve hangi talimatlara göre çalışacağına karar verildi. Osmanlı Sıhhiye İdaresi'ne bağlı olan bu hekimlerin Bingazi'ye gitmek üzere görev yaptıkları bölgelerden İstanbul'a gelmeleri beklendi. Ancak Fauvel'e göre bu komisyonun Bingazi'ye gidişi yine "Osmanlı idaresinin olağan yavaşlığı" nedeniyle Eylül ayının başlarını buldu.⁵⁷

Bu yeni komisyon, müfettiş hekim olarak Dr. Amadeo'nun başkanlığında Gaiurski, Rarès⁵⁸, Cavalieri ve Grabscheid adlı hekimlerden oluşmaktaydı.⁵⁹ Osmanlı Arşiv belgelerine göre Dr. Amadeo'nun müfettişliğinde görevlendirilen hekimlerden Rarès, Bingazi'de daha önce görev yapmıştı. Gaiurski Samsun'da, Grabscheid İskenderiye'de ve Cavalieri de Burgaz'da görev yapmaktaydı.⁶⁰ Bu hekimlerin ihtiyaç duyduğu gardiyan ve çadırları temin için İstanbul'da Maliye Nezareti tarafından gerekli hazırlıklar da yapıldı.⁶¹ Bu ihtiyaçların karşılanması için Trablusgarp Eyaleti valisine ve Bingazi Sancağı mutasarrıfına, hekimlerin salgınla mücadele etme sürecinde hastane ve tahaffuzhanelerde kullanılmak üzere çadır ve çeşitli eşyaların tedarik edilmesi konusunda emirler verildi.⁶² Aynı şekilde buradaki karantina uygulamalarının sorunsuz devam ettirilmesi için Bingazi ve Trablusgarp tahaffuzhanelerinin tamir edilerek eksikliklerinin giderilmesi⁶³ ve hekimlerin bir an önce Bingazi'ye ulaşmaları ve görevlerine başlamaları için buharlı bir geminin tahsis edilmesi istendi.⁶⁴ Komisyon gerekli talimatlar ve yetkiler ile donatılarak 3 Eylül'de İstanbul'dan hareket etti. Malta'da bir süre bekledikten sonra ilk önce Trablus'a ulaştı ve buradan da 20 Eylül'de Bingazi'ye vardı.⁶⁵ Bingazi mutasarrıfının bu hekimlerin görevlerine dair İstanbul'a gönderdiği yazıya göre Müfettiş Dr. Amadeo ve maiyetindeki dört hekim Bingazi'ye varduktan sonra yanlarına gardiyanlar, müdür vekilleri ve yazıcılar tahsis edilerek hastane ve tahaffuzhane tesis edilecek yerlere gönderildi. Bunun yanında hekimlere çadır ve diğer gerekli eşyalar ve masrafları

55 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Marchand'dan Fauvel'e, Constantinople, 25 Temmuz 1858.

56 BOA, A. MKT. NZD. 261/62, 5 M 1275 (15 Ağustos 1858); BOA, İ. DH. 409/27051, 21 Z 1274 (2 Ağustos 1858).

57 *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d'Hygiène Publique*, 61-162.

58 Fauvel'in raporlarında Barrès olarak geçmektedir. *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d'Hygiène Publique*, 203.

59 "Bulletin", *GMO* 2, 6 (Septembre 1858): 103.

60 BOA, A. MKT. MHM, 139/27, 26 M 1275 (5 Eylül 1858).

61 Aynı belge.

62 Aynı belge.

63 BOA, A. MKT. MHM. 139/61, 29 M 1275 (8 Eylül 1858); BOA, İ. DH. 410/27176, 16 M 1275 (26 Ağustos 1858).

64 BOA, A. MKT. MHM. 138/36, 12 M. 1275 (22 Ağustos 1858).

65 BOA, A. MKT. MHM. 142/42, 3 Ra 1275 (11 Ekim 1858).

için gerekli kaynak da tahsis edildi. Dr. Amadeo Bingazi’de kalırken diğer hekimler görev bölgelerine dağılmışlardı.⁶⁶

Başlıca misyonu “veba salgınını belli bir sınırlı alanda tutmak, salgını etkili olduğu yerlerde ortadan kaldırmak ve bunları yaparken de salgını yapısı ve nedenleri açısından açıklamaya çalışmak”⁶⁷ olan komisyon, 21 Eylül 1858 tarihli ilk raporunu hazırlayarak İstanbul’a gönderdi. Buna göre Bingazi’de veba salgını halen devam ediyordu; ancak şiddeti önemli oranda azalmıştı. Şehrin 5-6 bin kişilik nüfusu içinde hastalığın pençesinde sadece 100 civarında kimse vardı. Günlük ölüm oranı ise 1 ila 3 arasında değişmekteydi. Sayısı 200’den 120’ye düşen Bingazi’deki garnizondan ise sadece 6 kişi vebalıydı. Komisyon Derne’deki günlük ölüm oranını tam olarak tespit edememişti. Merc’de ise iki günde bir ölüm meydana gelmekteydi. Hekimler peteşi ve şarbonların nadir görüldüğünü; buna karşın hıyarçıkların en sık rastlanan belirti olduğunu tespit etmişti.⁶⁸ Komisyonun Ekim ve Kasım aylarında Bingazi’den gönderdiği raporlara göre veba yavaş yavaş etkisini kaybediyordu.⁶⁹

Diğer taraftan görevleri gereği komisyonu oluşturan hekimler salgının etkili olduğu bölgelere yayılarak vebayı yerinde incelemeye başlamışlardı. Bingazi, müfettiş hekim olan Amadeo’nun görev bölgesiydi. Polonya asıllı Fransız hekim Dr. Gaiurski’nin görev bölgesi ise Merc idi. Derne’de Dr. Rarès, Auldjlah’da Dr. Grabscheid ve Guegueb’de ise Dr. Cavalieri görev yapmaktaydı. Dr. Gaiurski’nin Merc’e varmasından hemen sonraki gözlemlerine göre sadece iki askerde veba görülmesine karşın tüm Merc’de koşullar oldukça kötüydü. Dr. Amadeo’nun Bingazi’deki gözlemleri de bölgede etkili olan sefaletle odaklanmaktaydı. Dr. Bartoletti’nin de ifade ettiği gibi, dört yıl boyunca bölgede etkili olan kuraklığın arkasından gelen kıtlık, hastalıkların da gelişmesine katkı yapmaktaydı. Bu sefaleti önlemek için Dr. Amadeo, Trablusgarp Eyaleti idaresinden yiyecek ve giyecek talep etmiş; Bingazi’deki yerel idarenin ortaya koyduğu zorlukların bertaraf edilmesini istemişti. Bu doğrultuda Meclis-i Tahaffuz özellikle Bingazi’nin çevresi ile olan bağlantısının kesilmesi ve sefalet içindeki halka yardım yapılması için gerekli adımların atılması konusunda hükümetin dikkatini çekmişti.⁷⁰ Bingazi’deki bu kötü koşullara rağmen Dr. Amadeo’dan gelen raporlar, vebanın burada tedricen azaldığını ortaya koyuyordu. Buna göre Ekim’de veba 23 kurban almışken bu sayı Kasım’da 6’ya kadar gerilemişti. Derne’de görevli Dr. Rarès’in verilerine göre ise 10 Ekim ile 14 Kasım arasında 409 veba vakasından 225’i ölümle sonuçlanmıştı. Merc’de 28 Eylül-17 Kasım arasında 66 veba vakasından 39’u ölümle sonuçlanmıştı. Guegueb ve Auldjlah’dan ise açık bir bilgi gelmemişti. Hekimlerin verdiği bu bilgiler veba salgınının

66 BOA, A. MKT. NZD. 270/14, 15 S 1275 (24 Eylül 1858).

67 “Bulletin”, *GMO* 2, 6 (Septembre 1858): 102-103.

68 “Dernières nouvelles de Benghasi,” *GMO* 2, 7 (Octobre 1858): 139; CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Marchand’dan Fauvel’e, Constantinople, 30 Kasım 1858.

69 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Fauvel’den Thounevel’e, Constantinople, 4 Kasım 1858.

70 *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d’Hygiène Publique*, 180-181.

Bingazi’de etkisini yitirdiğini; buna karşın Merc ve Derne’de devam ettiğini, Audjlah’a henüz sirayet etmediğini göstermekteydi.⁷¹

Bu şekilde bölgede görevli hekimlerden gelen bilgiler daha çok yerel koşullara, vaka ve ölüm sayılarına odaklanmaktaydı. Komisyonun çalışmalarını İstanbul’a gönderilen rapor üzerinden inceleyen Fauvel’e göre bölgedeki hekimlerin etkili bir çalışma icra edememelerinin önünde halkın hekimlere karşı düşmanca tutumu, bölgedeki iletişim imkânlarının olmaması ve belki de en önemlisi komisyonu teşkil eden hekimlerin “tecrübesizliği” gibi bazı engeller vardı. Özellikle Bingazi’de Dr. Amadeo raporlarında salgınla ilgili bilgiler aktarmak yerine görevini icra ederken karşılaştığı zorluklardan bahsetmekteydi.⁷² Bu zorluklar arasında hekimlerin çalışmalarına nezaret edecek ve kordon uygulamaları için tahsis edilen askerlerin sayısının azlığı da yer almaktaydı. Askeri gücün azlığından dolayı kordon uygulamaları deliniyordu ve bu da yapılan çalışmaları sekteye uğrattıyordu. Bundan dolayı hekimlerin nezaretinde görev yapacak askeri gücün artırılması talep edilmişti.⁷³

Aralık 1858’de salgın, 1 ölüm vakası dışında Bingazi’de neredeyse ortadan kalkmıştı. Ancak, Derne’de şiddetli bir şekilde devam ediyordu.⁷⁴ 15 Kasım ile 5 Aralık arasında görülen 364 vakadan 192’si ölüm ile sonuçlanmıştı. Merc’de ise 17 Kasım-8 Aralık arasında 36 vakadan 31’i kaybedilmişti. Dr. Gaiurski’nin verdiği bilgilere göre veba, Merc kasabasında ve yakınlarındaki bedevi konak yerlerinde etkili olmaya devam etmekteydi. Guegueb’dan bilgi alınmazken Audjlah’da ise halk sağlığı gayet iyi durumdaydı.⁷⁵ Dr. Grabscheid, kendisini güvende hissetmediği görev yeri Audjlah’da vebanın ortaya çıkmamasını ve halk sağlığının iyi olmasını, veba söylentileri çıkar çıkmaz kasabanın etrafı ile olan bağlantısını kesmesine bağlamaktaydı. Sancak merkezi olan Bingazi’de ise Dr. Amadeo önemli zorluklarla karşılaşmaya devam ediyordu. Bu yüzden, Meclis-i Tahaffuz bu zorlukların üstesinden gelmek üzere öncelikle Bingazi’ye gıda yardımının yapılmasını, komisyonun hizmetinde olmak üzere 500 kişilik bir süvari gücünün bölgeye gönderilmesini, bölgedeki önemli kişilerin hekimler ve yerel halk arasında arabuluculuk yapmasını ve Bingazi’deki yerel idarecilere yönelik emirlerin verilmesini talep etmişti.⁷⁶ Meclis-i Tahaffuz’un 18 Aralık 1858 tarihinde Osmanlı hükümetine ilettiği talebe göre; hastalık Merc ve Derne civarında etkili olmaya devam ediyordu. Bunun yanında görevli hekimler halkın direnci ve yetkililerin de isteksizliği nedeniyle iş yapamaz durumdaydı.⁷⁷ Öyle ki hekimlerin Bingazi ve diğer yerlerde karşılaşmış oldukları zorluklar İstanbul’da basının gündeminde bile yer almaya başlamıştı.⁷⁸

71 “État de l’Épidémie de Peste dans la Province de Benghasi,” *GMO* 2, 10 (Janvier 1859): 200.

72 *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d’Hygiène Publique*, 180-181.

73 BOA, A. MKT. MHM., 146/72, 14 R 1275 (21 Kasım 1858).

74 *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d’Hygiène Publique*, 187.

75 “État de l’Épidémie de Peste,” *GMO* 2, 11 (Février 1859): 226.

76 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Fauvel’dan Lallemand’a, Constantinople, 19 Kasım 1858; *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d’Hygiène Publique*, 185.

77 BOA, İ. DH. 421/27830, 18 Aralık 1858.

78 BOA, HR. MKT. 282/67, 6 C 1275 (11 Ocak 1859).

Dr. Amadeo, Bingazi’de gözlemlendiği 62 veba vakası üzerine bir rapor hazırlayarak İstanbul’a gönderdi. Ancak Fauvel’nin değerlendirmelerine göre Amadeo’nun gönderdiği bu rapor, hastalığın niteliğine dair doğru çıkarımlar yapamayacak derecede eksik ve tutarsız bilgiler içermektedir. Meclis-i Tahaffuz da, Dr. Amadeo’nun raporlarından onun bu görevi icra edecek kapasitede olmadığını anlamıştı. Dahası, Dr. Amadeo da görevden ayrılma talebinde bulunmuştu. Bu bağlamda bölgeye gönderilen hekimlerin hem hastalığı kontrol altına alma hem de bilimsel açıdan inceleme konusunda bekleneni verememeleri üzerine Ocak 1859’da bu komisyonun geri çekilmesine karar verdi. Çünkü hekimler gerek idarecilerin gevşekliği gerekse de halkın tutumu ile faydalı çalışmalar gerçekleştiremiyordu. Bölgedeki yetkililere komisyonun çalışmalarına her türlü yardımın yapılmasına yönelik emirler gitse de istenilen çalışmaların yapılamadığı anlaşılmaktadır.⁷⁹ Elbette burada en büyük engel, hekimlerin, karantina kararının devam ettirilmesine yönelik ısrarıydı. Öyle ki Dr. Amadeo’nun Haziran 1859’da vebanın yeniden ortaya çıktığına dair haberi, yetkililer tarafından asılsız olduğu gerekçesiyle şikâyetlere neden olmuştu.⁸⁰

1859 yılı başlarında görevlerine devam eden hekimlerin gönderdikleri bilgilere göre Bingazi’deki veba salgını 16 Ocak’ta tamamen sona ermişti. Derne’den gelen 8 Şubat tarihli rapora göre hastalık azalma eğilimi gösterse de etkisini devam ettiriyordu. 6 Aralık 1858-3 Ocak 1859 tarihleri arasında 271 veba vakasından 154’ü ölümlle sonuçlanmıştı. 24 Ocak-7 Şubat arasında ise 39 vakanın 24’ü ölümlle sonuçlanmıştı. Derne’deki vakaların bu şekilde azalma göstermesi üzerine, burada görevli olan Dr. Rarès Bingazi’ye dönmüştü. Merc’de ise bazı bedevi konak mahallerinde vakalar görülmeye devam ederken Guegueb’den sarıh bir bilgi alınmamıştı.⁸¹ Şubat ayı başında Bingazi ve çevresinde vakalarının yeniden ortaya çıkması, yerel idareciler ile komisyonda görevli hekimlerin yeniden çatışma yaşamasına neden oldu. Zira hekimler bu vakaların veba olduğunda ısrar ederken ticari kaygılar ile hareket eden yerel yöneticiler ve konsoloslar aksini iddia ediyorlardı. Bingazi’deki bu husumet bir şekilde şikâyetlerin İstanbul’a da taşınmasına neden oldu. Meclis-i Tahaffuz’un, doktorların tutumunu tasdik etmesine rağmen Bingazi’den çıkan gemilere temiz pratika verilmesini ön planda tutan yerel idare geri adım atmadı. Bunun üzerine müfettiş hekim olarak görev yapan Dr. Amadeo görevinden istifa etti. Diğer yandan Bingazi’de bunlar olurken Merc’de görev yapan Dr. Gaiurski nedeni bilinmeyen hastalıktan dolayı görevinin başında ölmüştü. Derne’de ise veba vakaları azalma gösteriyordu; ancak ortaya çıkanlar ise şiddetli ataklar ile ani ölümlere neden oluyordu. Bundan dolayı 21 Şubat ile 14 Mart arasında 40 veba vakasının 32’si ölümlle sonuçlanmıştı.⁸²

79 BOA, A. MKT. NZD. 274/17, 5 C 1275 (10 Ocak 1859); BOA, A. MKT. MHM. 150/70, 5 C 1275 (8 Ocak 1859); BOA, A. MKT. UM. 342/64, 25 C 1275 (30 Ocak 1859).

80 BOA, A. MKT. MHM. 157/65, 29 L 1275 (1 Haziran 1859).

81 *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d’Hygiène Publique*, 91.

82 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Fauvel’den Lallemand’a, Constantinople, 31 Mart 1859.

Bu şekilde Dr. Amadeo'nun başkanlığında ve Gaiursrski, Rarès, Cavalieri ve Grabscheid'den oluşan bu ikinci komisyon da Meclis-i Tahaffuz'un beklentilerini karşılayamadı. Bundan dolayı İstanbul'da yeni bir müfettiş arayışı söz konusu oldu. Fauvel'nin değerlendirmelerine göre Dr. Barozzi bilimsel yetkinliği ve sağlam kişiliği ile bu görevi yerine getirecek donanıma sahipti. Meclis-i Tahaffuz da Dr. Barozzi'nin bu görev için uygun bir hekim olduğu kanaatindeydi. Hükümetin de bu teklifi kabul etmesi üzerine Dr. Barozzi 13 Şubat 1859'da Bingazi'ye sıhhiye müfettişi olarak görevlendirildi.⁸³

Üçüncü Girişim: Dr. Barozzi'nin Bingazi Misyonu ve Buradaki Faaliyetleri

Dr. Barozzi, 20 Mart'ta Trablusgarp'a asker nakleden bir firkateyn ile İstanbul'dan ayrıldı ve 5 Nisan'da Trablus'a ulaştı.⁸⁴ Yeni oluşturulan komisyona Fransız hekim Dr. Laval ve uzun seneler Osmanlı karantinalarında hekim olarak görev yapan bir başka Alman hekim görevlendirildi. Ayrıca daha önce Bingazi'de görev yapan beş kişilik komisyondan iki hekim, Dr. Rarès ve Grabscheid, Dr. Barozzi'nin müfettişliğinde de görevlerine devam ederek salgının sona ermesine kadar bölgede kalmaya devam etti.⁸⁵ *Gazette Médicale d'Orient*'a göre Barozzi'nin maiyetinde görevlendirilen yeni hekimler Laval, Awerbach ve Heiseneman'dı.⁸⁶

Dr. Barozzi'nin Bingazi'ye varmasından evvel Bingazi'de Nisan 1859'un başında halk sağlığı açısından oldukça iyi bir manzara söz konusuydu. Öyle ki Trablusgarp Eyaleti valisi Ahmet İzzet Paşa'nın tahriratına göre "Bingazi, illet-i mezkureden varest" bir durumdaydı.⁸⁷ Bingazi'de görevli hekimler Dr. Vadala, Dr. Nani, Dr. Grabscheid ve Dr. Cavalieri de ortak imzaladıkları İtalyanca raporda 2 Mart itibarıyla herhangi bir veba vakasının görülmediğini ortaya koymuşlardı.⁸⁸ Bu gelişme üzerine Bingazi'de görevli hekim Dr. Vadala hastalığa ilişkin bir değerlendirme yaparak yaklaşık ölüm rakamlarını ortaya koymaya çalıştı. Buna göre Mayıs 1858'de Bingazi'de patlak veren vebadan Mayıs'ta 95; Haziran'da 542, Temmuz'da 260, Ağustos'ta 94, Eylül'de 30, Ekim'de 21, Kasım'da 8 ve Aralık'ta 1 kişi hayatını kaybetmişti. Sağlık idaresine bildirilmeyen 300 ölüm daha söz konusuydu. Bu durumda sadece Bingazi'de Mayıs 1858-Mart 1859 tarihleri arasında 1.355 kişi vebanın kurbanı olmuştu. Ölüm oranlarını bölgelere göre de gösterme gereği duyan Dr. Vadala'ya göre veba, Bingazi çevresinde 600; Eum-el-Gazlin (Amaligalen-Fiddaar) ve yakın yerlerdeki bedeviler arasında 500, Derne'de 800 ve Merc'de 300 kişinin ölümüne neden olmuştu.

83 BOA, İ. DH. 424/28087, 16 B 1275 (19 Şubat 1859); BOA, A. MKT. MHM. 153/65. 24 B 1275 (27 Şubat 1859); *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d'Hygiène Publique*, 189.

84 *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d'Hygiène Publique*, 196-198.

85 Barozzi, "Relation de la Peste qui a Régné la Province de Benghazi (Cyrénaïque) en 1858-1859," *GMO* 4, 11 (Février 1861): 178.

86 *GMO* 2, 3 (Juin 1859): 67.

87 BOA, A. MKT. UM. 347/77-1, 28 Ş 1275 (2 Nisan 1859).

88 BOA, A. MKT. UM. 347/77-2, 12 Mart 1859.

*Cifra totale dei decessi di Peste avvenuti
nella Provincia di Bengasi ove ha esistito la Peste
Principio dell'Epidemia di Bengasi in Maggio 1858.*

*Nel mese di Maggio morti n° 95. - Nel mese di Giugno morti n° 542.
Nel mese di Luglio morti n° 260. - Nel mese di Agosto morti n° 94.
Nel mese di Settembre morti n° 30. - Nel mese di Ottobre morti n° 21.
Nel mese di Novembre morti n° 8. - Nel mese di Dicembre morti n° 1.*

Morti non rivelati alla Sanità nel fuor dell'Epidemia 300 circa

Totale decessi nella sola Città di Bengasi 1355.

*Decessi di Peste nei contorni di Bengasi durante l'Epidemia 600 circa
Decessi di Peste avvenuti nelle tribù di Amaligalen Fiddaw che formano
parte del Distretto di Bengasi, ed in altre tribù del distretto circa 500.
Distretto di Uerna - il morbo scoppiò in Giugno 1858. ed in nove mesi ch'esso
esiste i decessi ammontano a circa 800 con i contorni.*

*Nel Distretto del Merici il Morbo scoppiò in Giugno, ed in circa sette
mesi ch'esso esiste i decessi ammontano a circa 300.*

Nel Distretto del Sheikh e di Ogila la Peste non ha esistito

*Per quel che si conosce di tutta la Provincia il totale
numero dei decessi di Peste ammonta a circa 4000.
rivestito di meno che di più*

*Il Medico Sanitario Dr. Vadala
Bengasi 12. Marzo 1859.*

A. MKT. UM 347/77-3

Belge 3. Dr. Vadala'nın 1858 yılında Bingazi ve çevresinde vebadan ölenlere ilişkin raporu.⁸⁹

Bingazi'de veba vakaları 17 Nisan'da yeniden patlak vermeye başladı. Böyle bir ortamda Bingazi'ye gelen Barozzi, hastalığın seyri hakkında raporlar göndermeye başladı. Bu raporlara göre, Bingazi'de 17 Nisan-12 Mayıs arası 50 kişi veba nedeniyle ölmüştü. Derne'de de sınırlı da olsa vakalar görülmeye devam ediyordu. Barozzi'nin Bingazi'de geçirdiği süre onun yerel idarecilerin salgın sürecindeki tutumlarını anlaması için yeterli olmuştu. Barozzi'ye göre bölgedeki yerel idareciler veba salgını ile mücadele edecek kapasitede değildi ve bu konuda

89 BOA, A. MKT. UM. 347/77-3 (12 Mart 1859).

gerekli gayreti de göstermiyorlardı. Ancak Barozzi'nin şikâyetlerine maruz kalan sadece idareciler değildi. Bingazi'deki konsolosluk görevlileri de Barozzi'nin çalışmalarına karşı olumsuz bir tavır takılmaktaydı. Bundan dolayı İstanbul'dan yapılan çalışmalara özellikle konsoloslukların da dâhil olması istenmekteydi.⁹⁰ Barozzi bu ilk raporlarında İstanbul'dan gelen emirlere karşın bunların faydasız olduğunu, Bingazi'deki çalışma koşullarının iyileştirilmemesi durumunda ise görevinden istifa edeceğini beyan ederek Bingazi'deki durumu ortaya koymaya çalışıyordu.⁹¹ Bunun üzerine Meclis-i Tahaffuz, hükümetten, mutasarrıfın acilen görevden alınmasını, Bingazi'de etkili bir kamu gücünün tesis edilmesini, idarecilere ödeme yapılması için izin verilmesini ve vebanın etkili olduğu bölge ile İstanbul arasında daha hızlı bir iletişim için bir buharlı geminin tahsis edilmesini talep etti.⁹² Dr. Barozzi ise, Bingazi'deki çabaları sayesinde mutasarrıfın ve diğer görevlilerin direncini kırmayı başarmıştı. Zira bu süreçte Dr. Barozzi'nin başında olduğu komisyon aldığı sağlık tedbirleriyle şehirde mutasarrıf, İngiltere, Fransa ve Toscana konsolosları ile karşı karşıya gelmişti.⁹³ Yine de Bingazi'de daha önce Dr. Amadeo'nun bir türlü uygulamaya koyamadığı bazı hijyen önlemlerini alabildi ve vebalı hastaların tedavi edildiği bir revir kurdu.⁹⁴ Öyle ki Bingazi Askeri Hastanesi, Dr. Barozzi'nin kullanımına tahsis edildi ve bu uygun bina tüm veba hastalarının tedavi edildiği bir merkeze dönüştürüldü.⁹⁵

Dr. Barozzi'nin 10 Haziran'da Bingazi'den gönderdiği haberlere göre 20 Mayıs'tan itibaren veba vakaları azalmaya; Haziran ayının başından itibaren ise çok daha nadir bir hal almaya başlamıştı. Mayıs ayında vebadan ölen sadece 59 kişi kaydedilmişti. Barozzi vebanın bu gerilemesini çok sayıda insanın hasat için şehirden ayrılarak komşu kırsal kesime dağılmasıyla ve şehrin nüfusunun 2000'e kadar düşmesiyle açıklamaktaydı. Bunun yanında, şehir civarında veba vakaları yeniden görülmeye başlanmıştı. Bundan dolayı Barozzi, kırsal kesimde orakçılık yapmak üzere şehirden ayrılan kesimlerin yeniden Bingazi'ye dönmesiyle hastalığın yeniden yükselişe geçebileceğinden endişe ediyor ve bunların şehre vebayı yeniden getirmemeleri için önlemler alınacağını ifade ediyordu. Kırsal kesim için ise, Barozzi bedevilerin veba korkusu ile hastalığın etkili olduğu yerlerden kendilerini oldukça iyi koruduklarını belirtmekteydi.⁹⁶

Bingazi'den gelen raporlar üzerinden değerlendirmeler yapan Dr. Fauvel'e göre Dr. Barozzi'nin buraya gitmesinden beri daha önce halkın Dr. Amadeo'ya karşı gösterdiği

90 BOA, HR. MKT. 292/8, 13 Za 1275 (14 Haziran 1859).

91 Barozzi, "Relation de la Peste," *GMO* 4, 11 (Février 1861): 178.

92 BOA, A. MKT. UM. 353/98, 15 Za 1275 (16 Haziran 1859).

93 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Marchand'dan Fauvel'e, Constantinople, 30 Nisan 1859; Fauvel'den Lallemand'a, Péra, 16 Haziran 1859.

94 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Fauvel'den Lallemand'a, Constantinople, 16 Haziran 1859; *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d'Hygiène Publique*, 198-201.

95 Barozzi, "Relation de la Peste," *GMO* 4, 11 (Février 1861): 178.

96 *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d'Hygiène Publique*, 202.

düşmanca tutum da değişmiş ve Barozzi yaptığı faydalı çalışmalar ile halkın desteğini kazanmayı başarmıştı. Bunu da “kendisini dışarıya kapatmak ve emirler yağdırmak” yerine “halkı ziyaret edip yardım faaliyetlerini bizzat organize ederek” gerçekleştirebilmişti. Bingazi halkı Dr. Barozzi’de “kendisini kamu yararına adanmış” bir hekim görmüştü. Dr. Barozzi Bingazi’de oldukça sınırlı kaynaklar ile hijyen tedbirleri olarak düzenli bir sağlık hizmeti vermeye başladı. Ne var ki halen daha Trablusgarp eyalet idaresinden gerekli yardımı alamamaktan ve Bingazi’de sancak kasasının boş olmasından şikâyet ediyordu. Trablus’tan üst düzey bir subay Bingazi’ye gelmiş olsa da, ne ihtiyaç duyulan askeri gücü ne de gerekli parayı yanında getirmişti. Bundan dolayı Barozzi, görevlilerin ücretlerini ödemek için borç almak durumunda kaldı. İtalyan hekimin talebi doğrultusunda daha sonra valilik 60 asker ve 75 bin kuruş gönderdi.⁹⁷

Dr. Barozzi görevinin ilk ayağı olan Bingazi’de işleri bu şekilde yoluna koyduktan sonra Merc ve Guegueb’i ziyaret etti. Arkasından 23 Haziran’dan itibaren haber alınamayan ve salgının en çok etkili olduğu Dr. Rarès’in görev yeri Derne’ye gitti. Yolculuk boyunca Arap kabileleri ziyaret etti ve buralarda hiçbir veba vakasının olmadığını gözlemledi. Derne’de ise vebanın gerilediğini tespit etti. Mayıs ayında kasabada 65 veba vakası olmuş ve bunların 25’i ölümlerle sonuçlanmıştı. Barozzi’nin Derne’de karşılaştığı durum aslında Bingazi’den farklı değildi. 2.500-3.000 nüfuslu Derne’de kaza müdürü salgını idare etmede yetersizlik gösteriyordu. Diğer taraftan bağınaz bir nüfusun içinde görev yapmakta zorlanan Dr. Rarès ise salgını idare etme konusunda yetkin bir hekim değildi. Halkın sefalet içinde olduğu Derne’de gerekli maddi kaynaklar da olmadığı için önerilen tedbirler de dikkate alınmamıştı. Dahası Dr. Rarès’e karşı bir husumet de ortaya çıkmıştı.⁹⁸

Tüm bu olumsuz koşullar içinde doktorların da önceden beri duyurdukları üzere bölgedeki veba vakaları sona erdi. Dr. Barozzi’nin 2 Ağustos 1859 tarihli mektubuna göre diğer bölgelerden gelen haberler halk sağlığının gayet iyi bir durumda olduğunu bildiriyordu. Bingazi’de ise 18 Haziran’dan beri herhangi bir veba vakası görülmemişti. Öyle ki Temmuz ayında Bingazi’de sağlık idaresi sadece olağan hastalıklardan kaynaklı altı ölüm rapor etmişti. Derne’de de en son veba vakası 18 Haziran’da görülmüştü. Dr. Barozzi hastalığın geçici bir süreliğine değil de kesin bir şekilde ortadan kaybolduğunu ifade etmekteydi. İtalyan hekim bu kanaatini vebanın tamamen yok olmadan önce kademeli olarak gösterdiği azalmaya, son veba vakalarından sonra geçen 40 günlük uzun bir döneme ve nihayet hüküm süren hastalığın fizyonomisine dayandırmaktaydı. Zira salgın döneminde neredeyse yok olan grip gibi sporadik ve endemik hastalıklar yeniden görülmeye başlamıştı.⁹⁹ Bunun yanında yaz döneminde bölgedeki insan hareketliliğinin oldukça yüksek olduğu bir dönemde hiçbir veba

97 *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d’Hygiène Publique*, 203.

98 *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d’Hygiène Publique*, 202-204.

99 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Fauvel’den Lallemand’a, Constantinople, 24 Ağustos 1859; *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d’Hygiène Publique*, 204.

vakasının ortaya çıkmaması da Barozzi'nin bu kanaatini de güçlendirmişti. Diğer taraftan önceki senelere kıyasla 1859 yılının hasadı oldukça boldu.¹⁰⁰ Barozzi'nin İstanbul'da Meclis-i Tahaffuz'un üyelerine verdiği bu teminat üzerine meclis 13 Aralık 1859 tarihli oturumunda Trablusgarp taraflarına uyguladığı karantinalara son verdi.¹⁰¹

18 Haziran 1859'dan sonra bölgeden başka veba vakası ortaya çıkmaması üzerine Trablusgarp taraflarından gelen gemilere yönelik karantina uygulaması bir müddet daha devam ettirildi. Diğer taraftan, Barozzi'nin de bölgede etkili olan veba salgını hakkında “bilimsel çalışmasını” hazırlamak üzere Aralık 1859'a kadar Bingazi'de kaldığı anlaşılmaktadır. Barozzi'nin İstanbul'a dönmelerinden sonra da hükümetin Bingazi'deki durumu müfettiş hekim olarak orada kalan Dr. Laval vasıtasıyla takip etmeye devam etti. Görevli diğer iki hekim de Bingazi ve Derne'de görev yapacak; ancak civar yerlerde halk sağlığı ile ilgili gelişmeleri takip edeceklerdi. Bu bakımdan Barozzi, Bingazi'den ayrılırken yürürlükte bıraktığı sağlık sisteminin ve tedbirlerin sürdürülmesini talep ediyor ve bu şekilde eyalet genelinde salgın endişesi olmadan serbest dolaşımın mümkün olabileceğini vurguluyordu.¹⁰²

Bir Salgın Hikâyesi: Dr. Barozzi'nin İncelemelerine Göre Bingazi Vebası

Dr. Fauvel, 22 Haziran 1859 tarihli bir raporunda üçüncü bir sağlık komisyonu olarak bölgeye gönderilen Dr. Barozzi ve ona bağlı hekimlerin bölgedeki vebayı sona erdirecek bir etkisinin olmadığını; ancak Barozzi ve maiyetinin buradaki çalışmalarının “bilimsel veriler açısından” faydalı sonuçlar doğuracağını umduğunu belirtmişti.¹⁰³ Fauvel'nin bu beklentisini haklı çıkaracak şekilde Dr. Barozzi, Bingazi'deki faaliyet ve gözlemlerinden hareketle oldukça ayrıntılı bir çalışma ortaya koymaya muvaffak oldu. Barozzi'nin “Relation de la Peste” başlıklı bu raporu, hastalığı ve görüldüğü mekânları ayrıntılı bir şekilde ortaya koyan tıbbi bir incelemedir. Ancak bu kısımda raporun tıbbi ayrıntılarına girilmeyecek, sadece Barozzi'nin hastalığın nedeni, seyri ve sonuçları üzerindeki değerlendirmeleri dikkate alınacaktır.

Barozzi bu raporda ilk olarak hastalığın hangi koşullarda geliştiğini ortaya koymak üzere Sirenayka'nın sıhhi topografyasını değerlendirme gereği duymuştur. Bölgenin coğrafyasını ayrıntılı bir şekilde ortaya koyan Barozzi, eskiden Sirenayka olarak bilinen bölgenin Trablusgarp Eyaleti'nin Bingazi Sancağı'nı oluşturduğunu ve bölgenin iki önemli şehrinin, Bingazi ve Derne olduğunu belirtmekteydi. Diğer yerleşim yerleri ise koşulları oldukça kötü

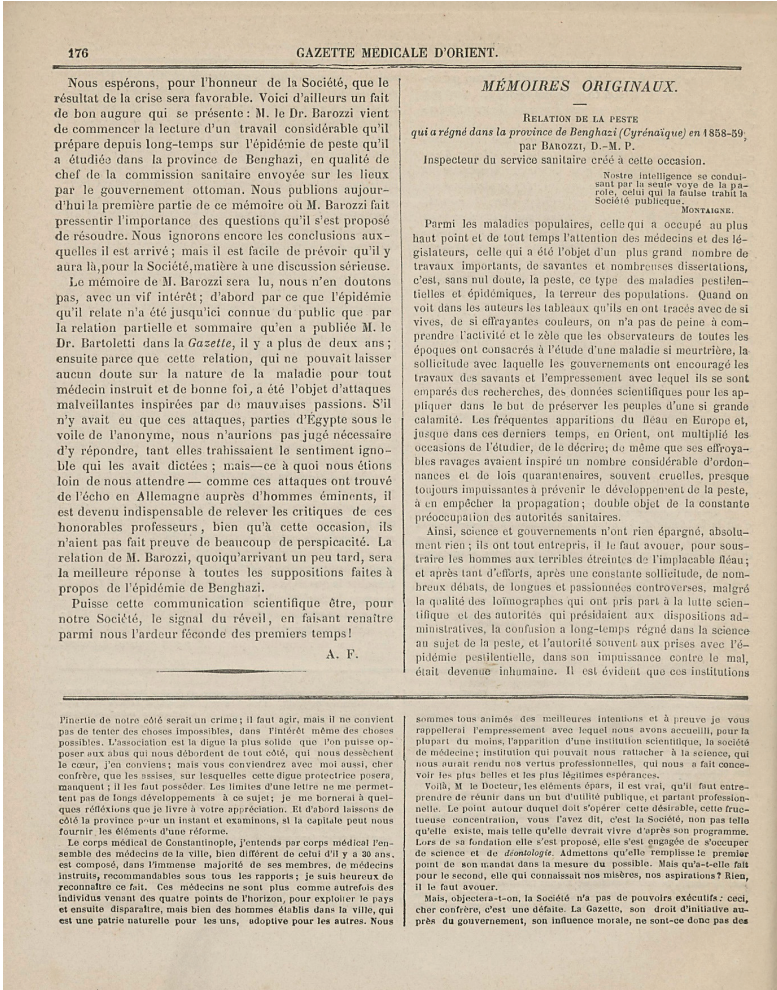
100 *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d'Hygiène Publique*, 209-210.

101 CADN, Constantinople, (Ambassade), Série E, Tome 465, Sıhhiye İdaresi'nden Fauvel'e, Constantinople, 19 Aralık 1859; BOA. A. MKT. MHM. 169/72, 11 R 1276 (7 Kasım 1859); BOA, HR. MKT. 319/21, 26 Ca 1276 (21 Aralık 1859).

102 *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d'Hygiène Publique*, 209-210.

103 *Recueil des Travaux du Comité Consultatif d'Hygiène Publique*, 201.

olan küçük kasabalardı. Bu alan geniş bir plato ve sahilden müteşekkildi. Bölgenin arazileri ekilebilir tarım alanlarıydı. Araziler oldukça verimliydi. 1859'da hasadın bol olduğu bir dönemde 1/60 oranında bir ürün elde edilebiliyordu. Bölgenin başlıca tarım ürünleri arpa ve buğdaydı. Buğdayın yüksek fiyatı nedeniyle daha çok arpa ekimi yapılıyor ve tüketiliyordu. Diğer taraftan bölgenin verimli bahçelerinde değişik türden meyveler yetişebiliyordu. Ancak bu geniş ova, Barozzi'nin bizzat gözlemediği gibi su kaynakları bakımından yetersiz bir alandı.¹⁰⁴

Belge 4. Dr. Barozzi'nin 1858-1859 Bingazi vebası ile ilgili raporunun ilk sayfası¹⁰⁵

104 Barozzi, "Relation de la Peste," *GMO* 4, 12 (Mars 1861): 191-194.

105 Barozzi, "Relation de la Peste," *GMO* 4, 12 (Mars 1861): 191.

Bir taraftan Akdeniz diğer taraftan da çöl araziler arasında kalan Bingazi bölgesindeki sahile yakın yerler denizin etkisinde iken, iç kısımlarda aşırı sert iklim koşulları hâkimdi. Bu sebeple, bölge, kötü yaşam koşulları altındaydı. Öyle ki antik dönemde Pentapolis (Beşşehir) olarak bilinen Libya'nın bu kısmı, harabelerden ve kötü durumdaki evlerin birlikteliğinden başka bir şey sunmuyordu. Bunu daha iyi göstermek için Bingazi, Derne, Guegueb, Merc ve Bingazi şehirleri hakkında ayrıntılı bilgiler veren Barozzi burada şehirlerin nüfusları, başlıca mahalleleri, yapıları ve halkın yaşam koşulları hakkında değerlendirmeler de yapmıştı.¹⁰⁶ Barozzi, raporunun bir sonraki bölümünde, salgına neden olan koşulların anlaşılması için bölgenin salgın öncesindeki durumunu ele almıştı. Barozzi'ye göre bu bahis "salgının ortaya çıkışını da aydınlatacağı için" özel bir önem arz etmekteydi.¹⁰⁷

Dr. Barozzi'nin işaret ettiği ilk husus, bölgede etkili olan kuraklıktı. Öyle ki tarım ve hayvancılığa bağlı olan bölge için hava koşulları hayati derecede önemliydi. Yağmurların seyrek görüldüğü dönemlerde bölge şiddetli kuraklıklar ile yüzleşiyor; kurak dönemler birkaç yıl devam ettiği zamanlarda Sirenayka'nın arazileri çöle döndüğü zaman insan ve hayvanlar kırlıyordu. Bölge için 1852 yılı, 1859 yılı gibi oldukça verimli bir seneydi; ancak 1853 yılı hububat rekoltesi açısından oldukça düşük bir yıl olmuştu. 1854 yılı ise orta değerde bir hasat ortaya çıkarmış; 1855 yılı ise tam bir felaket senesi olmuştu. Hiç yağmurun yağmadığı bu yıl, arazi ekilememişti. Bu durumda açlıktan kırlan sürüler besin değeri düşük çeşitli bitkiler ile beslenmek zorunda kalmış ve yetersiz beslenme hayvanlar arasında salgın bir hastalığın ortaya çıkmasına neden olmuştu. Bu durum bölgenin üzerine çöken felaketin ilk aşamasıydı. Öyle ki yeterli beslenemeyen sürüler hızlı bir şekilde toplu ölümler göstermeye başlamıştı. Bingazi'de görevli hekim Formoso, 31 Ağustos 1855 tarihli raporunda "Bingazi'nin arkasındaki meydanın ve sahilin açlıktan ölen hayvan leşleriyle dolu olduğunu" belirtiyordu. Sirenayka Ovası da çürümek üzere olan hayvan leşleriyle kaplanmıştı. Dr. Barozzi bu hayvanlar üzerinde yaptığı incelemelerde hayvanların midelerinde bitki lifleriyle karışık halde kızıl topraktan kaynaklanan topaklanmalar olduğu tespit etmişti. Bölgenin sakinlerinden Şeyh Adoulli bu koşullar altında 75 öküz, 276 keçi, 200 oğlak, 16 deve, 10 kısra ve büyük bir koyun sürüsünü bu salgın hastalığa kurban vermiş ve elinde sadece bir kısra ve bir devesi kalmıştı. Açlığın pençesindeki bölge halkı hayatta kalabilmek için ölen hayvanların kemiklerini ufalamak ve bundan elde ettikleri undan yaptıkları bulamacı yemek zorunda kalmıştı. 1855 yılında bu şekilde olan koşullar 1856'da son raddesine ulaşmıştı. Bir zamanlar hali vakti yerinde olanlar bile bu koşullar altında ellerindekini kısa sürede tükettiklerinden bitki kökleri için fakir kesimler ile kavga etmeye başlamıştı. Barozzi'nin bölgede yaptığı görüşmelerden elde ettiği bilgilere göre açlığın pençesinde olan ve yiyecek hiçbir şey bulamayan bazı kimseler hayatta kalmak için "açlıktan ölen insanları parçalayarak yemek"ten bile çekinmemişti.¹⁰⁸

106 Barozzi, "Relation de la Peste," *GMO* 5, 1 (Avril 1861): 4-8.

107 Aynı yer.

108 Barozzi, "Relation de la Peste," *GMO* 5, 2 (Mai 1861): 24-25.

Aslında kuraklık, bölgede ilk kez karşılaşılan bir durum değildi. Önceki senelerde kuraklık görüldüğü zamanlarda bölge sakinleri, bölgeler arası bağlantılar sayesinde hayvanları için yiyecek temin edebiliyorlardı. Ancak son kuraklık döneminde hayvanların hastalık nedeniyle kırılmaları üzerine bölge halkı elindeki her şeyi yitirmişti. Bu durumda kırsal kesimde açlıktan kırılan halk çareyi gıda maddelerinin oldukça yüksek fiyatlara ulaştığı Bingazi'ye sığınmakta bulmuş ve şehri açlıktan kırılan insanların yığıldığı bir sefalet merkezine dönüştürmüştü. Bu insanlar, taşıdıkları hastalıklardan dolayı zaten tükenmişken son anlarında Bingazi sokaklarında açlıktan ve susuzluğa kurban gitmekteydiler. Hükümetin bölgeye yönelik sınırlı yardımı sefaleti ortadan kaldırmak için yeterli olmamıştı. Bölgede kıtlığın neden olduğu yıkıma bir diğer faktör olarak salgın hastalıklar da eklenmişti. Vebadan önce bölgede etkili olan bu hastalıklar çiçek, kolera ve Bingazi'de görevli hekim Dr. Formoso'nun "tifüs" olarak nitelediği; ancak Dr. Barozzi'nin belirtileri itibarıyla başka bir hastalığa işaret ettiği bir hastalık hâkimdi. Birbirini takip eden dönemlerde etkili olan bu hastalıklardan kolera Derne'de Kasım 1855'te 22 günde 322 cana mal olmuştu. Aynı şekilde Mayıs 1856'da etkili olan tifüs salgını ise yine Bingazi'de 965 can almıştı. Bu hastalıklara Nisan 1858'de hıyarcıklar ve peteşiler ile kendini belli eden bir dördüncü hastalık olarak hekimlerin söz birliği ettiği veba da eklenmişti.¹⁰⁹

Dr. Barozzi'nin Bingazi'deki incelemelerinde mesaisinin önemli bir kısmını hastalığın yapısını incelemek için harcadığı görülmektedir. *Gazette Médicale d'Orient*'da yayınladığı yazı dizisinin 1863 yılındaki kısımlarında öncelikle hastalığın genel görünümünü ortaya koymuştur. Buna göre Dr. Barozzi, görevli hekimlerin de teyitleri ile bölgede etkili olan hastalığın şüpheye mahal vermeyecek şekilde veba olduğunu tespit etmişti. Bunu daha iyi açıklamak için de, Bingazi askeri hastanesindeki vebalılar üzerindeki gözlemlerini ve hastalardaki en belirgin semptomlar olan hastaların yüzündeki değişimleri, vücutlarının değişik yerlerinde ortaya çıkan hıyarcıklar ve şarbonlara ilişkin tespitlerini sıralamıştı.¹¹⁰ Raporun devam eden bölümünde ise Dr. Barozzi, Bingazi'de hekimlerin hastalığa yönelik olarak teşhis ve tedavi yöntemlerini ele almıştı.¹¹¹

Dr. Barozzi raporunda son olarak veba salgınının başlamasına, ilerleyişine, süresine ve nasıl yayıldığına dair gözlemlerini aktarmıştır. Çalışmanın önceki kısımlarında da görüldüğü gibi Dr. Barozzi, salgının başlangıcı olarak gösterilen "30 Nisan 1858" tarihine kuşkuyla yaklaşmaktaydı. Bunu ortaya koymak için gerek Dr. Vadala'nın salgın öncesindeki "tifüs olarak nitelendirdiği" vakalara gerekse de kendi yaptığı bireysel gözlemlere dayanarak hastalığın 1858 yılının başlarından itibaren etkili olduğunu iddia etmiştir. Bingazi'de 20 vaka üzerinde yaptığı incelemeler ile hastalığın işaret edilen tarihten üç ay önce belirgin

109 Barozzi, "Relation de la Peste," *GMO* 5, 2 (Mai 1861): 25.

110 Barozzi, "Relation de la Peste," *GMO* 6, 10 (Mai 1863): 158-164; 6, 12 (Mars 1863): 188-192.

111 Barozzi, "Relation de la Peste," *GMO* 7, 3 (Juin 1863): 38-42.

semptomlar ile Şubat 1858'den itibaren; bedevilerin konak yerlerinde ise Ekim 1857'den itibaren görüldüğünü belirlemiştir. Barozzi'ye göre Mart 1856'da Bingazi'deki görevli hekim Dr. Formosa'nın tespitleri önemlidir. Formosa, İstanbul'da Sıhhiye İdaresi'ne yazdığı bir mektupta bölgede etkili olan hastalıkların tifüs olmaması durumunda vebadan kaynaklanabileceği ihtimalini dile getirmişti. Ancak Formosa, tam olarak tanımlayamadığı bu hastalığa 20 Haziran'da kurban gittiği için daha fazla bilgi gönderememişti. Dr. Barozzi'nin, ailesinden aldığı bilgilere göre, ölmeden önce Formoso'nun vücudunun değişik yerlerinde hıyarcıkların belirmiş olması, Dr. Formoso'nun tifüs olarak tanımladığı pek çok vakanın vebadan başka bir şey olmadığını ve Formoso'nun da vebanın kurbanı olduğunu göstermekteydi.¹¹²

Dr. Barozzi için hastalığın nasıl bir yayılma gösterdiğini ortaya koymak da kolay değildi. Yine de İtalyan hekim elde ettiği bilgilerin yetersizliğini kabul etmekle birlikte hastalığın eş zamanlı olarak birden farklı bölgede ortaya çıktığı tespit etmişti. Süresi itibarıyla Haziran 1859'da ortadan kalkan salgın 14 aylık bir dönemde etkili olmuştu. Ancak Dr. Formosa ve Dr. Vadala'nın tifüs olarak nitelediği hastalıkların da veba olduğu tahmin eden Dr. Barozzi vebanın bölgede kuraklık ve kıtlığın etkili olduğu dönemden itibaren var olduğu sonucuna varmıştı. Tam olarak cevaplanamayan bir diğer önemli soru da veba salgının ne kadar kişinin hayatına mal olduğuydu. Dr. Barozzi'nin bölgenin ileri gelenlerinden elde ettiği bilgilere göre veba Bingazi Sancağı'nın toplam nüfusunun altıda biri oranında, yani 7-8 bin arasında bir kayba neden olmuştu. 14 aylık dönemde Bingazi'nin 6.002 sakininden 2.589 kişi vebaya yakalanmış; bunların 911'i hastalığın kurbanı olmuştu.¹¹³

Bingazi'deki uzun incelemelerinde Dr. Barozzi'nin cevabını aradığı sorulardan en önemlilerinden biri de hastalığın kaynağıydı. Bu konuda hekimlerin ortaya attığı ilk hipotez “vebanın Bingazi'ye dışardan geldiği” görüşüydü. Barozzi'nin tespitlerine göre son veba salgınının başlaması ve bitmesi öncesindeki 40 yıllık dönem boyunca Trablusgarp Eyaleti'nde hiçbir veba salgını görülmemişti. Aynı şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nun herhangi bir bölgesinde ve Afrika'nın iç kısımlarında da veba görülen bir hastalık değildi. Bundan dolayı Barozzi'ye göre hastalığın Bingazi'ye dışardan bulaşması zayıf bir olasılıktı. Diğer bir görüş olan “etkisini yitirmiş veba mikrobunun yeniden canlanması” konusunda ise Dr. Barozzi bölgede vebanın görülmediği 40 yıllık bir dönemden sonra veba mikrobunun bu kadar uzun süre oldukça mütevazı ve sade bir hayat yaşayan bölge halkının arasında kendini muhafaza edemeyeceğini iddia ediyordu. Bu durumda Dr. Barozzi üçüncü en makul teori olarak “vebanın Bingazi'de kendiliğinden geliştiği” fikri üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Öyle ki bunu açıklamanın bilimsel açıdan zor olduğunu da kabul eden Barozzi bölgede bedevi kabilelerin şeflerinden elde ettiği bilgilerden hareketle vebanın Pentapolis bölgesinde aynı koşullarda ve eş zamanlı olarak ortaya çıktığını örnekleriyle ortaya koymaktaydı.¹¹⁴

112 Barozzi, “Relation de la Peste,” *GMO* 13, 1 (Avril 1869): 3-4.

113 Barozzi, “Relation de la Peste,” *GMO* 13, 1 (Avril 1869): 4-5.

114 Barozzi, “Relation de la Peste,” *GMO* 13, 2 (Mai 1869): 19-21.

Dr. Barozzi için salgının neden Bingazi’de çıktığı sorusunun da cevaplandırılması gerekliydi. İtalyan hekimin bu konuda yapmış olduğu değerlendirmelere göre hastalığın burada patlak vermesinde genel bazı koşullar etkili olmuştu. Bunların başında kıtlık gelmekteydi. Buna göre altı seneden beri bölgede eksik olmayan felaketlerden ilki olan kuraklık hayvanların ölümüne ve bölge halkının kıtlıkla yüzleşmesine neden olmuştu. Bu bakımdan ana etken, bölgeyi kırıp geçiren kuraklıktı. Öyle ki, insanları “çürümeye yüz tutan cesetleri bile yemeye zorlayan” bu koşullar, bölgede vebadan önce etkili olan diğer hastalıklar ve kıtlıklar ile bir araya gelince Bingazi, Osmanlı İmparatorluğu’nda vebanın uzun bir aradan sonra yeniden patlak verdiği bir yer haline gelmişti.¹¹⁵

Dr. Barozzi’nin bu uzun incelemesinde ele aldığı son konu hastalığın nasıl yayıldığıydı. Dr. Barozzi, yukarıda da görüldüğü gibi hastalığın kaynağının Eum-el-Gazlin olduğu fikrini bölgede yaptığı uzun araştırmalar ile çürütmüş ve vebanın daha önceki dönemlerde Bingazi Sancağı’nın değişik yerlerinde aynı dönemlerde görülmeye başladığını ortaya koymuştu. Bu bağlamda Dr. Barozzi vebanın Eum-el-Gazlin’de ortaya çıktığı, buradan Bingazi’ye; Bingazi’den de Derne, Merc ve bedevi Arapların konakladıkları yerlere bulaştığı görüşünün doğru olmadığını ortaya koymuştur. Bingazi gibi şartların oldukça kötü olduğu bir yerde Dr. Barozzi doğru bir “filiasyon” yaparak hastalığın yayılmasını ortaya koymanın zor olduğunu da belirtmekteydi. Yine de salgının aynı dönemde farklı bölgelerde patlak vermesinden hareketle, vebanın “bulaşma ile yayılmadığı görüşünü” ortaya koymaktaydı. Bunu yine bölgedeki incelemeleri ile kanıtlamaya çalışan Barozzi gerek şehirde gerek bedevi konaklama yerlerinde gerekse de salgın döneminde Bingazi’den ayrılan gemilerde tespit ettiği veba vakalarından hareketle vebanın, “hastalık bulaşmış kişiler, bunların hayvanları veya eşyaları vasıtasıyla yayılma göstermediği” sonucuna varmaktaydı.¹¹⁶

Dr. Barozzi’nin tespitlere göre hastalık tüm karakteristik özellikleriyle daha önce de bölgede görülen veba salgınlarından biriydi ve bazı etkenlere bağlı olarak kendiliğinden ortaya çıkmıştı. Hekimlerin de açıklamakta zorlandıkları bilinmeyen bazı faktörlerin yanında veba sefaletin, kıtlığın, uzun süren kuraklığın ve salgın bir hayvan hastalığının olduğu bir ortamda ve aynı dönemde pek çok yerde ortaya çıkmıştı. Hastalık bölgede görevli hekimler tarafından uzun süre teşhis edilememiş ve bulaşıcı olmayan tifüs olarak tanımlanmıştı. Bu yanıştan dolayı Bingazi’nin çevresiyle olan bağlantısına herhangi bir sınırlama getirilmemiş; ancak bu serbestlik halk sağlığı için büyük bir tehlike ortaya çıkarmamıştı. Hastalığın kuluçka süresi ortalama beş gün iken bazı vakalarda bu süre iki güne kadar inmekteydi. Bunların yanında hastalık, vebalılarının veya onlara ait olan eşyaları vasıtasıyla bir yayılma göstermemişti. Hastalığın ortaya çıktığı yerlerin dışında vebalılarının teması ve buradan taşınan ticaret eşyası vebayı başka bölgelere taşımamıştı.¹¹⁷

115 Barozzi, “Relation de la Peste,” *GMO* 13, 4 (Juillet 1869): 52-54.

116 Barozzi, “Relation de la Peste,” *GMO* 13, 6 (Septembre 1869): 84-88.

117 Barozzi, “Relation de la Peste,” *GMO* 13, 6 (Septembre 1869): 88-89.

Değerlendirme ve Sonuç

Veba ile ilgili literatürde ‘1858 Bingazi Vebası’ olarak geçen, Trablusgarp Eyaleti’nin başlıca iki önemli şehrinde Bingazi ve Derne ile bedevilerin yaşadığı kırsal kesimde etkili olan bu salgın birkaç açıdan önemliydi. İlk olarak vebanın on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu sınırlarında yıkıcı etkilerini kaybettiğine dair inanç, 1858’de ortaya çıkan salgın ile alt üst olmuş ve vebanın henüz son sözü söylemediği anlaşılmıştı. İkinci özelliği ise yeniden görüldüğü coğrafyaydı. Salgının Trablusgarp Eyaleti gibi Akdeniz’in güneyinde, Mısır’da ve Avrupa’nın orta yerinde görülmesi endişeye neden olmuş ve gerek İstanbul’un gerekse de Akdeniz’deki seyrüseferin güvenliği için bir süre sıkı karantina tedbirlerinin yürürlüğe konulmasını zorunlu kılmıştır. Bir diğer özelliği de bu salgının etrafına yayılma göstermeden ortaya çıktığı yerde bir süre etkili olup sonra sönmesiydi. Bu bakımdan on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan ve bölgesel etkilere sahip olan veba salgınlarının tipik bir örneğini ortaya koymuştu.

Vebanın uzun bir süre görülmediği bir dönemde Bingazi’de etkili olan hastalığın ne olduğuna ilişkin önceleri bir belirsizlik ortaya çıkmıştı. Öyle anlaşılıyor ki bu belirsizlik Bingazi’deki görevli hekimin hastalığa ilişkin yanlış tespitlerinden kaynaklandığı gibi vebanın uzun bir süre görülmemesi ve tamamen ortadan kalktığına dair bir kanaatten de beslenmiş olmalıdır. Diğer taraftan, bu dönemde sıkı karantina tedbirlerini de beraberinde getireceği için Bingazi’deki hastalığın veba olduğunun resmi olarak ilan edilmesi “yerel çıkarlar” açısından istenmeyen koşullar ortaya çıkaracaktı. Tüm bu etkenler bir araya geldiğinde hastalığın niteliğinin resmi olarak ilan edilmesi ve gerekli tedbirlerin alınmaya başlaması ilk vakalardan yaklaşık üç ay sonra mümkün olabilmişti. Bu bakımdan ilk dönemlerde hastalığa ilişkin olarak İstanbul’da Sıhhiye İdaresi’nde kuşkuya neden olan belirtiler, hastalığı yerinde teşhis etmek üzere bölgeye gönderilen yetkin ve tecrübeli hekimlerin incelemeleri ile ortadan kalkmış ve hastalığın veba olduğu kabul edilmişti. Böylece Osmanlı hükümeti, öncelikle “başkent in güvenliği” için vebanın etkili olduğu yerlerden gelen gemilere karantina uygulama kararı almıştır. Daha sonra bölgeye görevli hekimler gönderilerek salgının etkili olduğu yerlerde kontrol altına alınması ve incelenmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda hükümet, Trablusgarp Eyaleti idaresi vasıtasıyla salgının etkili olduğu yerlerdeki görevlilere yönelik emirler göndererek sıhhi tedbirlerin uygulanmasına yardımcı olunmasını istemiş ve asayişin sağlanması için güvenlik gücü tahsis etmiştir. Ancak dönemin kaynaklarının gösterdiği üzere bu dönemde İstanbul’dan vebanın görüldüğü bölgelere yönelik en önemli müdahale, geniş yetkilere sahip hekimlerin bölgeye gönderilerek salgınla mücadele sürecinin yürütülmesiydi.

Dr. Bartoletti’nin kısa süren Bingazi misyonu hastalığın niteliğini açık olarak ortaya koyduğu gibi daha sonra atılacak adımlar konusunda da yol gösterici olmuştu. Bu kısa teftiş sonucunda hastalığın görüldüğü bölgelerde kontrol altına alınması ve gerekli çalışmaların

yapılması için daha fazla hekime ihtiyaç olduğu görülmüş ve Dr. Amadeo'nun müfettişliğinde beş kişilik bir komisyon görevlendirmiştir. Ne var ki bu komisyonun başta Bingazi olmak üzere görev yaptıkları yerlerde ne tür faaliyetler gerçekleştirdiği belirsizdir. İstanbul'daki sağlık otoritelerinin de zamanla şikâyetlerine neden olan bu durum, bu ikinci komisyonun görevden alınmasına ve Dr. Barozzi'nin başında olduğu üçüncü bir komisyonun görevlendirilmesine neden olmuştur. Bu şekilde her ne kadar Dr. Barozzi'nin salgınla mücadelede ne tür tedbirler aldığı konusunda ayrıntılı bilgilere sahip olmasak da onun müfettişliği döneminde salgın etkisini kaybetmiştir. Dr. Barozzi'nin müfettişliğini başarılı kılan ise daha önce Dr. Amadeo'nun karşılaştığı engeller ile daha etkin bir şekilde mücadele etmesi ve salgını "İstanbul'daki sağlık otoritelerinin beklentisine uygun olarak bilimsel açıdan ayrıntılı bir şekilde inceleyebilmesiydi." Bu bağlamda hastalığa yönelik araştırmaları açısından Dr. Bartoletti ve Dr. Barozzi'nin incelemeleri arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır. Hastalığın nasıl ve hangi şartlarda ortaya çıktığına dair Dr. Bartoletti'nin tespitleri Dr. Barozzi tarafından da onaylanmıştır. Bunun yanında Dr. Barozzi çok daha uzun süre ikamet ettiği salgın belgesinde sadece Bingazi'de gözlemler yapmamış, hastalığın görüldüğü diğer yerleri ve bedevi konak mahallerini de ziyaret ederek mümkün mertebe hastalık hakkında doğru bilgilere ulaşmaya çalışmıştır. Bu çerçevede hastalığı ortaya çıkaran koşullar açısından her iki hekim de bölgeyi üç dört seneden beri etkisi altına alan kuraklık ve kıtlığı sorumlu tutmuştur.

Vebayla mücadelede devletin ne tür yardımlar yaptığı ve nasıl bir salgın yönetim süreci gösterdiğine dair ayrıntılı bilgiler yoktur. Çalışma kapsamında değerlendirilen bölgeye giden hekimlerin Osmanlı Sıhhiye İdaresi'ne gönderdikleri raporlar ve haberler bazı noktalarda cevapsız sorular ortaya çıkarmaktadır. Öncelikle salgının ne kadar bir kayba neden olduğuna ilişkin kesin bir rakam söz konusu değildir. Bu belirsizlik elbette salgınla mücadelede sistemli bir şekilde hareket edilememesinin yanında hastalığın kasaba merkezleri yanında kırsal alanda bedeviler arasında etkili olmasından ve kayıpların her yerde kayda geçirilememesinden ileri gelmiş olmalıdır. Bu bakımdan hekimlerin raporları "hastalığın etkileri ve yapılan çalışmalar" açısından oldukça zayıftır. Bunun yanında, hastalığın "nasıl ortaya çıktığı ve yayılma gösterdiği" de hekimlerin cevabını bulamadıkları bir başka soruydu. Cevabı bulunamayan bu sorunun ağırlığını hastalığın neden Bingazi ve çevresinde etkili olduğuna yönelik izahatlar ile azaltmaya çalışan hekimler aynı şekilde vebanın nasıl ortadan kalktığını da tam olarak açıklayamamışlardır.

Tarih boyunca görülen salgın hastalıkların kaynağı çoğu zaman ilahi bir kaynağa dayandırılmış olsa da hastalıkların nedenlerini araştıran dönemin tıp çevreleri hastalıkları ortaya çıkaran ve yayan koşullara dikkat çekmişlerdi. Bu çerçevede vebanın en azından Akdeniz çevresinde büyük bir tehdit olmaktan çıktığı ve yerini koleraya bıraktığı on dokuzuncu yüzyılda vebayı görüldüğü yerlerde anlamaya çalışan hekimler yerel koşullara odaklanmaya devam etmişlerdir. Bu bağlamda 1858 Bingazi veba salgını da üç-dört yıl boyunca devam

eden kuraklık mevsimin ve bu kuraklığın getirdiği kıtlıkların ve kitlesel hayvan ölümleri gibi yaşam koşullarının temelden sarsıldığı felaketler sonrasında ortaya çıkmıştı. Daha önce de kuraklık yaşayan bölgede vebanın bu şekilde bir yıkım yapması çiçek, kolera ve tifüs gibi hastalıkların vebadan önce önemli kayıplara neden olmasından ileri geliyordu. 1858 vebası da bir dizi felaketin arka arkaya gelmesiyle ortaya çıkmış ve bölgedeki yıkımı tamamlamıştı. İlginç bir şekilde 1853-1855 yılları arasındaki koşullar daha sonra da bölgede görülmeye devam etmiştir. 1874'te Bingazi Sancağı'na bağlı Merc'de de bir kez daha patlak veren veba salgınını da yerinde incelemek üzere bölgeye gönderilen Dr. Léonard Arnaud'un tespitlerine göre veba salgını 1871, 1872 ve 1873'te bölgeyi kırıp geçiren kuraklık ve kıtlık sonrasında ortaya çıkmıştı.¹¹⁸

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Arşiv Kaynakları / Archival Sources

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

İrâde Dâhiliye (İ. DH): 406/26838; 409/27044; 409/27051, 410/27176, 421/27830; 424/28087.

Sadaret Mektubî Kalemi, Nezaret ve Devâir Evrakı (A. MKT. NZD): 258/73; 260/65; 260/85; 261/62; 274/17; 270/14.

Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı (A. MKT. MHM): 133/61; 137/26; 39/27; 139/27; 139/32; 139/61; 150/70; 153/65; 138/36; 142/42; 146/72; 157/65; 169/72; 319/21; 282/67; 292/8.

Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A. MKT.UM): 342/64; 347/77; 353/98.

Centre des Archives diplomatiques de Nantes (CADN) (Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Arşivi, Fransa)

Constantinople (Ambassade), Série E: Question Sanitaires, Tome 465.

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

Ahmet Mithat. "Devlet-i Aliyye-i Osmâniye'de Karantina Yani Usûl-i Tahaffuzun Târihçesi." Çeviren Abdullah Köşe, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 5, 1 (2003): 89-119.

Akyay, Necmettin. "Türkiye'de Veba Salgınları ve Veba Hakkında Eski Yayınlar." *Mikrobiyoloji Bülteni* 8, 2 (1974): 209-219.

Altunay, Hande Yalnızoğlu. "The Making of an Ottoman Quarantine Post: Baghdad's Quarantine Infrastructure,

118 Arnaud, *Essai sur la Peste de Benghazi d'Afrique*, 77-79; Léonard Arnaud, *Essai sur la Peste de Benghazi en 1874* (Constantinople: Typographie et Lithographie Centrales, 1875).

- 1848-1865.” *Journal of Turkish Studies* 55 (2021): 43-64.
- Arnaud, Léonard. *Essai sur la Peste de Benghazi d’Afrique*. Paris: Imprimerie F. Pichon, 1888.
- Arnaud, Léonard. *Essai sur la Peste de Benghazi en 1874*. Constantinople: Typographie et Lithographie Centrales, 1875.
- Atabek, Emine Melek. *1851’de Paris’te Toplanan I. Milletlerarası Sağlık Konferansı ve Türkler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1974.
- Barozzi. “Relation de la Peste qui a Régné la Province de Benghazi (Cyrénaïque) en 1858-1859 par Barozzi, D.-M.P.” *Gazette Médicale d’Orient* (İstanbul) 4, 11 (Février 1861): 176-179; 4, 12 (Mars 1861): 191-194; 5, 1 (Avril 1861): 4-8; 5, 2 (Mai 1861): 22-26; 6, 10 (Janvier 1863): 158-164; 6, 12 (Mars 1863): 188-192; 7, 3 (Juin 1863): 38-42; 9, 1 (Avril 1869): 3-6; 9, 2 (Mai 1869): 19-21; 9, 4 (Juillet 1869): 52-54; 9, 6 (Septembre 1869): 84-89.
- Bartoletti. “La Peste de Benghazi.” *Gazette Médicale d’Orient* (İstanbul) 2, 6 (Septembre 1858): 105-111.
- Baskıcı, M. Murat ve Çiğdem Baskıcı. “Lozan Barış Antlaşmasına Ekli “Sağlık Sorunlarına İlişkin Bildiri”: Anlamı ve Arka Planı.” *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları-I*, 90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu (13-15 Kasım 2013, Ankara), cilt II, yayına hazırlayanlar D. Türker ve M. Saygın içinde 885-919. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2015.
- Bolaños, Isacar A. “The Ottomans during the Global Crises of Cholera and Plague: The View from Iraq and the Gulf.” *International Journal of Middle East Studies* 51, 4 (2019): 603-20.
- Bulmuş, Birsen. *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire*. Edinburg: Edinburg University Press, 2012.
- “Bulletin.” *Gazette Médicale d’Orient* (İstanbul) 2, 5 (Août 1858): 82-84.
- Candidature à l’Académie de Médecine, Titres et Travaux scientifiques du Dr. A. Sulpice Fauvel*. Paris: Imprimerie d’E. Martinet, 1867.
- Dols, Michael W. “The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East.” *Journal of the Social & Economic History of the Orient* 22 (1979): 162-89.
- Dupeyron, Ségur. *Mission en Orient: Rapport Adressé à Son Excellence le Ministre de l’Agriculture et du Commerce*. Paris: Imprimerie royale, 1846.
- Faroqhi, Suraiya. “Krizler ve Değişim 1590-1699.” *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, cilt II, çeviren Süphan Andıç, yayına hazırlayanlar Halil İnalçık ve Donald Quataert içinde 545-759. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004.
- Carmichael, Ann G. “Plague Persistence in Western Europe: A Hypothesis.” *Pandemic Disease in the Medieval World: Rethinking the Black Death*, editör Monica H. Green içinde 157-191. Amsterdam University Press, 2015.
- Günergun, Feza ve Nuran Yıldırım. “Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane’nin Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’ye Getirdiği Eleştiriler (1857-1867).” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 3, 1 (2001): 19-63.
- Keleş Murat ve Sare Bodur. “Orta Çağ’da Veba: Bir Son mu, Yeni Bir Başlangıç mı?” *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Veba*, yayına hazırlayanlar Eren Akçipek, Fevzi Çakmak, Şükran Köse, ve Ahmet Çağrı Büke içinde 25-58. Ankara: Gece Kitaplığı, 2021.
- Kılıç, Orhan. *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti’nde Salgın Hastalıklar*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi, 2004.
- Martin, Sean. *Kara Ölüm Orta Çağ’da Veba*, çeviren Cumhur Atay. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2011.

- McGowan, Bruce. "Ayanlar Çağı, 1699-1812." *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, cilt II, çeviren Süphan Andıç, yayına hazırlayan Halil İnalçık ve Donald Quataert içinde 761-884, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004.
- McNeill, William Hardy. *Dünya Tarihi*. Çeviren Alâeddin Şenel. Ankara: Kaynak Yayınları, 1985.
- McNeill, William Hardy. *Plagues and Peoples*. New York: Anchor Press, 1976.
- Menekşe, Metin. "XIX. Yüzyılda Bingazi'de Görülen Salgın Hastalıklar (Veba ve Tifo)." *Dr. Cezmi Karasu Armağanı: Ustaya Saygı*, yayına hazırlayanlar Mikail Kolutek, Çağsan Sarı ve Orhan Köksal içinde 211-237. Ankara: Gazi Kitabevi, 2021.
- Nikiforuk, Andrew. *Mahşerin Dördüncü Atlısı, Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, çeviren Selahattin Erkanlı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Özdemir, Hikmet. *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005.
- Panzac, Daniel. "Vingt Ans au Service de la Médecine turque: le Dr. Fauvel à İstanbul (1847-1867)." *Santé, Médecine et Société dans le Monde arabe*, editör E. Longuenesse içinde 165-181. Paris: Harmattan, 1995.
- Panzac, Daniel. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, çeviren Serap Yılmaz. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.
- Panzac, Daniel. "Politique sanitaire et Fixation des Frontières: L'Exemple ottoman (XVIIIe – XIXe Siècles)." *Turcica* 31 (1999): 87-108.
- Quataert, Donald. *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, çeviren Ayşe Berktaş. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Recueil des Travaux du Comité Consultatif d'Hygiène Publique de France et des Actes officiels de l'Administration Sanitaire*, cilt 4. Paris: Librairie J. B. Bailliere & Fils, 1875.
- Roberts, John Morris. *Avrupa Tarihi*, çeviren Fethi Aytuna. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2010.
- "Sulpice Antoine Fauvel (1813-1884) French Epidemiologist." *The Journal of American Medical Association* 214, 3 (1970): 585-586.
- Ülman, Yeşim Işıl. "Portraits of Italians in Health Affairs in 19th Century İstanbul: Dr. Castaldi, Pharmacist A. Calleja, Midwife Messani." *Oriente Moderno* sayı 6 (2008): 135-149.
- Varlık, Nükhet. "Disease and Empire: A History of Plague Epidemics in the Early Modern Ottoman Empire (1453–1600)." Doktora tezi, The University of Chicago, 2008.
- Varlık, Nükhet. "Why Is Black Death *Black*? European Gothic Imaginaries of 'Oriental' Plague." *Plague Image and Imagination from Medieval to Modern Times*, editör Christos Lynteris içinde 11-35. Palgrave Macmillan, 2021.
- Varlık, Nükhet. *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World: The Ottoman Experience, 1347-1600*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Varlık, Nükhet. "The Rise and Fall of a Historical Plague Reservoir." *Disease and the Environment in the Medieval and Early Modern Worlds*, editör Lori Jones içinde 159-183. New York: Routledge, 2022.
- Varlık, Nükhet. "New Science and Old Sources: Why the Ottoman Experience of Plague Matters" *Pandemic Disease in the Medieval World: Rethinking the Black Death*, editör Monica H. Green içinde 193-228. Amsterdam University Press, 2015.
- Yıldırım, Nuran. *A History of Healthcare in İstanbul*. İstanbul: Düzey Matbaacılık, 2010.
- Yılmaz, Özgür. "1829-1851 Kolera Pandemisi ve Osmanlı-İran Sınırında Yeni Karantina Sistemi."

İmparatorluğun Son Asrında Osmanlılar, yayına hazırlayanlar Fatih Bozkurt ve Burhan Çağlar içinde 246-267. İstanbul: Kronik Yayınları, 2021.

Yılmaz, Özgür. “An Italian Physician in the Caucasian Migration of 1864: The Mission of Dr. Barozzi in Trabzon and Samsun.” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 14, 28 (2014): 5-44.

Yılmaz, Özgür. “Fransız Epidemiyolog Antoine Fauvel’in Osmanlı Devleti’ndeki Çalışmaları (1847-1867).” *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, yayına hazırlayan M. Fatih Gökçek içinde 190-206. Ankara: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014.

Elektronik Kaynaklar /Electronic Sources

“Ottoman Empire.” Erişim 12 Temmuz 2022. <https://200years.mfa.gr/en/diplomatic-consular-relations-en/ottoman-empire/>

Geneanet. “Evariste “Antoine” (Dr) Barozzi (de Barozzi).” Erişim 12 Temmuz 2022. <https://gw.geneanet.org/marmara2?n=barozzi&oc=&p=evariste+antoine+dr>

“Barozzi, Evariste Antoine,” Erişim 12 Temmuz 2022. <https://www.biusante.parisdescartes.fr/histoire/biographies/?cle=24181>

Find a Grave. “Antoine Sulpice Fauvel.” Erişim 12 Temmuz 2022. https://www.findagrave.com/memorial/49146229/antoine_sulpice-fauvel

“Hilal-i Ahmer’in Kurucuları - Bir Grup İdealist Doktor.” Erişim 12 Temmuz 2022. <http://kizilaytarih.org/dosya008.html>

Pisanello'da Ası (İdam)

Hanging as a Form of Execution in Pisanello

Şefik Görkey¹

¹Prof. Dr., Koç Üniversitesi Tıp Fakültesi, Temel Tıp Bilimleri Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

ORCID: Ş.G. 0000-0001-7313-2301

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Şefik Görkey,

Koç Üniversitesi Tıp Fakültesi, Temel Tıp Bilimleri Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: sgorkey@ku.edu.tr

Başvuru/Submitted: 22.01.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:

15.03.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:

17.03.2023

Kabul/Accepted: 18.04.2023

Atıf/Citation: Görkey, Şefik. "Pisanello'da Ası (İdam)." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 2 (2023): 351-368. <https://doi.org/10.26650/oba.1240541>

ÖZ

Ası (idam), yüzyıllar boyunca sanatçıların da ilgisini çekmiştir. Giotto (1267/1277-1337), Ambrogio Lorenzetti (1285/1290 – 1348), Leonardo da Vinci (1452 – 1519), Andrea del Sarto (1486 – 1531), Annibale Carracci (1560 – 1609), ilk akla gelen örnekler arasında sayılabilir. Yine İtalyan fresklerindeki cehennem betimlemelerinde de idam edilmiş figürlere sıkça rastlanır. Burada tıp tarihi açısından ilk akla gelen, sanatçının gerçek bir idam görüşü görmediği, gördüğünü ne denli gerçekçi olarak bizlere aktardığı konusunda bir değerlendirme yapmak / yapmaya çalışmaktır.

Pisanello'nun konumuzunu oluşturan ası (idam) betimlemesi, Verona'da bulunan Sant'Anastasia Kilisesinin Pellegrini Şapelindeki "Aziz George ve Trabzon Prensesi" freskinde sol arka köşede yer almaktadır. Sanatçının günümüze ulaşan, freskleri için hazırladığı taslak çizimler arasında da ası sahneleri vardır. Freskte yer alan soldaki figürün boyun kısmındaki ipin durumu "atipik ası", sağdaki figürdeki durumu ise "tipik ası"ya uymaktadır. Bu da Pisanello'nun gerçek hayatta idam edilen figürleri gördüğünü ve çok kuvvetli bir gözlem gücü olduğunu göstermektedir.

Anahtar sözcükler: Pisanello, Ası, İdam, Tıp Tarihi, Tıp ve Sanat, Sanat ve Ası, Tıpta İnsan Bilimleri

ABSTRACT

Hanging as a form of execution has attracted the attention of artists for centuries, with Giotto (d. 1337), Ambrogio Lorenzetti (d. 1348), Leonardo da Vinci (d.1519), Andrea del Sarto (d. 1531), Annibale Carracci (d. 1609), and Pisanello (c.1395-c.1455) being among the first examples to come to mind. Executed figures are also frequently encountered in the depictions of hell in Italian frescoes. The first thing that comes to mind here in terms of medical history is to make an evaluation about whether artists had seen a real execution or not and how realistically they conveyed what they had seen. Pisanello's depiction of a hanging located in the back left corner of the *Saint George and the Princess of Trebizond* fresco in the Pellegrini Chapel in the Church of Sant'Anastasia, Verona, North Italy, constitutes this study's subject. The hanging scene sketches Pisanello prepared for this fresco have survived to the present day. The placement of the rope on the neck of the figure on

the left in the fresco corresponds to an atypical hanging, while the situation of the figure on the right corresponds to a typical hanging. This shows that Pisanello had seen the executed figures in real life and had had a very strong power of observation.

Keywords: Pisanello, Hanging, History of Medicine, Medicine and Art, Art and Hanging, Medical Humanities

Extended Abstract

Hanging as a form of execution has been practiced as a punishment for centuries and continues to be practiced in many countries today. Undoubtedly, this tragic method of punishment has attracted the attention of artists for centuries. Giotto (d. 1337), Ambrogio Lorenzetti (d. 1348), Leonardo da Vinci (d.1519), Andrea del Sarto (d. 1531), Annibale Carracci (d. 1609), and Pisanello (c.1395-c.1455) are among the first examples that come to mind. Executed figures are also frequently encountered in the depictions of hell in Italian frescoes. The first thing that comes to mind here in terms of medical history is to make an evaluation about whether artists had seen a real execution or not and how realistically they conveyed what they had seen.

Depictions of hangings in art are generally used as a symbol for the provision of justice. Images of hanging have often been depicted in relation to law, war, suicide, punishment, and lynching throughout history. In Christian iconography, depictions of executed figures can be found regarding the lives of martyrs and also in scenes of hell. The depiction of a hung Judas also frequently appears in scenes of hell. In the Late Middle Ages, the concepts of justice and judgment reached lay people as images through the depictions of the *Last Judgment* and *Hell*. The death penalty was certainly frequently among these descriptions as a method of punishment. For example, a group of executed figures is seen in Giotto's Last Judgement scene in the Arena Chapel in Padua. These figures were hung on the gallows, as a reminder of the punishment for which they'd been executed. For example, liars were hung from their tongues, adulterous clergy and women were hung from their genitals. Undoubtedly, these are symbolic hangings, as the organs cannot possibly carry the weight of the whole body. However, the depiction of the positions of the feet of executed figures corresponds to reality from the perspective of forensic medicine. The execution scenes found in the frescoes of Taddeo di Bartolo (c.1363-1422) in San Gimignano can be counted among examples to be given in this regard.

Executed figures can also be found in Italian frescoes regarding descriptions of secular subjects. Some secular frescoes contain execution scenes as symbols of justice. Perhaps the most well-known depictions of executions regarding secular subjects is Ambrogio Lorenzetti's *Allegories of Good and Bad Government in City and Country* in the Palazzo Pubblico in Siena, Tuscany.

Pisanello (Antonio Pisano, c.1395-c.1455) is known as an Italian painter and medalist. He is thought to have likely been from Pisa and is known to have spent his first years as an artist in Verona. Because of his successful works, he went on to work in the Vatican and the palaces of northern Italy. Unfortunately, most of his works have not survived. *The Annunciation* and *St. George and the Princess of Trebizond* frescoes, as well as other fresco fragments and sketches, are all that remain of his limited works that have survived to the present day. Pisanello is also known as the most important portrait medalist of the entire Renaissance period. Sources generally state that his success was based on his sharp observation skills. Pisanello went to Ferrara in 1438 and also made the medallion of the Byzantine emperor Johannes Paleologus (1392-1448), who was in the city due to the Ferrara Council that had gathered to unite the Eastern and Western churches. Sources mention Pisanello's career as a medalist to have started with this work. Pisanello also made medallions for Gianfrenesco Gonzaga (1439-1440), Filippo Maria Visconti (1440), Francesco Sforza (1442), Lionello d'Este (1441-1443), Sigismond Pandolfo Malatesta (1445), Ludovico III and Cecilia Gonzaga (1447), Lodovico Gonzaga, Novello Malatesta, and Alfonso of Aragon. However, Pisanello most surely identified himself as a painter, as his name is mentioned on his medallions as PISANUS PICTOR. The artist died in 1455, with no documented work occurring after 1449.

Pisanello's depiction of hangings located in the back left corner of the *Saint George and the Princess of Trebizond* fresco in the Pellegrini Chapel in the Church of Sant'Anastasia, Verona, North Italy constitutes the subject of the study. The sketches of the hanging scenes Pisanello prepared for this fresco have survived to the present day. These sketches and drawings consist of six executed bodies with two figures drawn on a single page and are found in the collection of the British Museum. Pisanello drew the figures from different angles and used them in the upper section of the *Saint George and the Princess of Trebizond* fresco. After being executed, the corpses of prisoners were known to be exhibited on the scaffold for a while. Some of the sketches mentioned above are known to have been made after a certain period of time had passed due to the decomposition of the corpses. It is difficult to distinguish whether these two figures on the fresco represent the same prisoners drawn on the single page mentioned above. The hands of the figures in the drawings are tied behind their backs. Today, this position is defined as full judgment in forensic medicine terminology. In other words, this serves as another indication that the executed had been executed as a result of a given punishment. The position of the feet of these executed figures also corresponds to reality. The placement of the rope on the neck of the figure on the left in the fresco corresponds to an atypical hanging, while the situation of the figure on the right corresponds to a typical hanging. This shows that Pisanello had seen the executed figures in real life and had had very strong observation skills. Another drawing by Pisanello, found in the Frick Collection also includes executed figures. Taking off the clothes of those sentenced to death and exposing their naked bodies to the public before the execution was also practiced from time to time as a part of the punishment.

In the Middle Ages, local courts in cities such as Florence and Siena could issue sentences for humiliating the convicted person by walking them around naked in public. The trousers of the figures in Pisanello's drawings and frescoes were partially peeled off. This may have been done with the aim of dishonoring people as part of the punishment, as well as suggesting that they had been convicted of a crime such as rape, incest or homosexual intercourse. The presence of symbols related to the punishment of the executed persons in the hanging depictions makes us think that this option was also likely to have occurred.

Giriş

Ası (idam) yüzyıllardır bir ceza (şekli) olarak uygulanmış, günümüzde de pek çok ülkede uygulanmaya devam etmektedir. Bu trajik ceza yöntemi kuşkusuz yüzyıllar boyunca sanatçıların da ilgisini çekmiştir. Giotto (1267/1277 – 1337), Ambrogio Lorenzetti (1285/1290 – 1348), Leonardo da Vinci (1452 – 1519), Andrea del Sarto (1486 – 1531), Annibale Carracci (1560 – 1609), ilk akla gelen örnekler arasında sayılabilir. Yine İtalyan fresklerindeki cehennem betimlemelerinde de idam edilmiş figürlere sıkça rastlanır. Burada tıp tarihi açısından ilk akla gelen, sanatçının gerçek bir idam görüp görmediği, gördüğünü ne denli gerçekçi olarak bizlere aktardığı konusunda bir değerlendirme yapmak / yapmaya çalışmaktır.¹

Asının tarihi

Ölüm cezası tarihsel süreç içinde -hemen hemen tüm kültürlerde, ülkelerde- yaygın olarak kullanılmış bir ceza türü olmuştur. Günümüzde artık uygulamadan kalkma eğilimi görülse de pek çok ülkede uygulanmaya devam etmektedir. Tarihsel süreçte, ölüm cezası, suçlunun başının kesilmesi, çarpmıha germe, zehirleme, boğma, kızgın yağda haşlama, parçalara ayırma olarak gerçekleştirilirdi. Bunlar arasında, sonraki yüzyıllarda, atış mangası ile vur(ul)ma ve idam en yaygın olan uygulamalardı.² İngiltere özelinde idam cezası uygulamalarının 5. yüzyılda Jütler, Angle ve Saxonlar arasında görüldüğü bildirilmektedir.³ İngiltere’de II. Henry (1133 – 1189) döneminde ise her kentte idam cezası uygulanıyordu ve 12. yüzyıldan 1868’e kadar ise infazlar topluma açık olarak gerçekleştiriliyordu. İlk dönemlerde idam edilecek kişi önce yukarı kaldırılıyor daha sonra idam sehpasından sarkıtılıyordu. Bu uygulama boğulmanın, dolayısı ile ölüm sürecinin uzamasına neden oluyordu. Yakınları tarafından idam sehpasından alınanların yeniden hayata döndürülmesi veya ölüm için iki veya üç kez ası uygulanması zaman zaman görülen olaylardı. Yüzyıllar içinde idam tekniklerinde bazı

-
- 1 Ası sahnelerinin resim ve fresklerde rastlanan örnekleri Antalya’da (2009) ve Padova’da (İtalya) iki kez gerçekleştirilen (2014, 2015) *Medical Humanities, Italian Perspectives* konulu yaz okulunda sunulmuştur. Bkz. Şefik Görkey, “Hanging in Art from Medieval Age till Today” (IVth Mediterranean Academy of Forensic Sciences Meeting’de verilen konferans, Antalya, 14-18 Ekim 2009); Şefik Görkey, “Hangings Scenes in Italian Paintings including Giotto Frescoes in Scrovegni Chapel” (Fondazione Lanza tarafından düzenlenen ‘Medical Humanities, Italian Perspectives’ konulu Yaz Okulu’nda verilen konferans, Padova, 7-12 Eylül 2014); Şefik Görkey, “Hangings Scenes in Italian Paintings including Giotto Frescoes in Scrovegni Chapel” (Fondazione Lanza tarafından düzenlenen ‘Medical Humanities, Italian Perspectives’ konulu Yaz Okulu’nda verilen konferans, Padova, 6-11 Eylül 2015)
 - 2 Hugo A. Bedau, “Death Penalty Overview,” *Encyclopedia of Violence, Peace and Conflict*, ed. Lester R. Kurtz and Jennifer E. Turpin (Elsevier, 2008), 541-546.
 - 3 Bu erken dönem görsel malzemenin bazı örnekleri için bkz. Wendy Davies, *Short Oxford History of The British Isles. From The Vikings to The Normans* (Oxford: Oxford University Press, 2003), 10. Sekiz hırsızın asılması konulu minyatür için bkz. “Hanging of Eight Thieves” from *Life and Miracles of Saint Edmund*. c. 1130. Pierpont Morgan Library. New York (M736, fol. 19v), James Snyder, Henry Luttikhuisen, and Dorothy Verkerk, *Art of the Middle Ages* (Prentice Hall, 2006), 199.

değişiklikler görüldü. Darağacına merdivenle çıkarılan suçlunun buradan aşağı atılması veya suçlunun altında olan at arabasının aniden hareket ettirilmesi gibi. Ancak yine de bu yöntemlerde ölüm uzun süreli ve güç gerçekleşiyordu. On sekizinci yüzyıl sonlarına doğru idam uygulamalarında bir standart sağlanması gündeme geldi. 1866'da Dr. Samuel Haughton (1821-1897), suçlunun ağırlığına göre dar ağacının ölçüleri ve asılacak ipin uzunluğu konusunda tablolar içeren bir dizi yayın yaptı. Bu dönemde idamda kullanılan ipin düğümünün suçlunun başının neresine yerleştirileceği de hekim ve hukukçular tarafından gündeme getirildi.⁴

Orta Çağda İtalya'da Ası

İtalya'da, 14. yüzyıldan 16. yüzyıl ortalarına kadar idam cezalarının uygulanmasına bazı kurallar getirildiği görülmektedir. İdam edilecek kişiye, *Martyr*'lerin ölüm sürecinde yaşadıkları ve İsa peygamberin çarmıha gerilme sürecinde yaşadığı acılar hatırlatılıp, idam sürecinde çekeceği gerek bedensel gerek ruhsal acılar, sabırla ve teslim olarak sonucu kabul etmesi telkin ediliyordu. Bu süreçte telkinleri yapacak din adamlarının nasıl davranacakları, ne söyleyecekleri, hangi duaların ve ilahilerin okunacağı konusunda el kitapları bile hazırlanmıştı.⁵ Bu telkinler idama mahkûm edilen kişilerin hapiste tutulduğu süre içinde başlar, idamdan önceki gece ve saatlerde daha da yoğunlaşırdı. Bu süreçte görev alan din adamı, darağacına kadar idam mahkûmuna eşlik eder, onun sürekli İsa peygamberin çektiği acılara odaklanmasını amaçlardı. İsa peygamberin acılarının tasvir edildiği küçük resimler de (*tavoletta*) mahkûmun yüzüne tutularak sadece bu konuya odaklanmasına yardımcı olunurdu.⁶ Din adamlarının (*conforteria*) suçluyu savunmak gibi bir işlevi yoktu. Onların görevi dini telkinlerle suçluyu sakinleştirmek, yakınları ve çevrede toplananlarla göz teması veya iletişim kurmasını engellemek ve idam sürecinin “daha kolay” gerçekleşmesini sağlamaktı.⁷ Canlı figürlerden çizim yapan ressamın öncülerinden olan Annibale Carracci'nin *Bir Ası (İdam)* isimli çiziminde bu uygulama çok belirgin bir şekilde yer alır.⁸

4 Peter Vanezis, *Pathology of Neck Injury* (London: Butterworth and Company, 1989), 79-80.

5 Kathleen Favley, “Scaffold and Stage. Comforting Rituals and Dramatic Traditions in Late Medieval and Renaissance Italy,” in *The Art of Executing Well. Rituals of Execution in Renaissance Italy*, ed. Nicholas Terpstra (Kirkville, Truman State University Press, 2008), 13-30; Pamela Gravestock, “Comforting with Song. Using Laude to Assist Condemned Prisoners,” in *The Art of Executing Well. Rituals of Execution in Renaissance Italy*, ed. Nicholas Terpstra (Kirkville: Truman State University Press, 2008), 31-51.

6 Tavoletta'lar hakkında bilgi için bkz. Massimo Ferretti, “In Your Face. Paintings for the Condemned in Renaissance Italy,” in *The Art of Executing Well. Rituals of Execution in Renaissance Italy*, ed. Nicholas Terpstra (Kirkville: Truman State University Press, 2008), 79-97; Samuel Y. Edgerton, *Pictures and Punishment. Art and Criminal Prosecution during the Florentine Renaissance* (Ithaca: Cornell University Press, 1985), 165-221.

7 Nicholas Terpstra, “Theory into Practice. Executions, Comforting and Conforters in Renaissance Italy,” in *The Art of Executing Well. Rituals of Execution in Renaissance Italy*, ed. Nicholas Terpstra (Kirkville: Truman State University Press 2008), 118-179.

8 Annibal Carracci'nin sözünü ettiğimiz çizimi 1599 civarında çizilmiş olup Windsor kalesi, Kraliyet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Eser pek çok kaynakta yayımlanmıştır. Bazı örnekler için bkz. David Freedberg, *The Power of Images. Studies in the History and Theory of Response* (Chicago: The University of

Roma, Bologna ve Venedik gibi kentlerde idamlar kent merkezindeki meydanlarda, Floransa ve Siena gibi Toskana kentlerinde ise şehir surlarının dışında gerçekleştirilirdi.⁹ Uygulama idamın ötesinde karmaşık bir ritüel, suçlunun hem bedeninin hem de ruhunun çektiği acıların teatral bir uygulaması idi. Mahkûmun ölümünden sonra ölü bedeni bir süre darağacında sergilenir, ardından bazen parçalanır, şişlenir bazen de üniversitede anatomi derslerinde dikkatle parçalara ayrılarak diseksiyon yapılırdı. Halk arasından dileyen kişiler belli bir ücret karşılığı bu işlemleri izleyebilirdi. Bu topluma açık diseksiyonlar İtalyan kentlerinde, özellikle Bologna’da uygulanırdı¹⁰ ve günlerce sürebilirdi.¹¹ İnfaz gerçekleşikten sonra yerel yönetimin hukuk işlerinden sorumlu olan yöneticisi (*auditore*) cesedin defin işlemlerinin yapılması veya üniversitede topluma açık olarak yapılacak anatomi dersinde bir hafta süre ile kullanılması için yazılı bir belge verirdi.¹² Ölüm cezaları genelde idam olarak gerçekleşmekle birlikte, suçlu, başı kesilerek, giyotin benzeri bir aletle (*mannaia*) başı gövdesinden ayrılarak, vücudu parçalara ayrılarak veya kent meydanında yakılarak da infaz edilebilirdi. İdama mahkûm edilenlerin genelde hırsızlık veya isyan suçlarını işledikleri söylenirdi ancak suçlu bulunanlar arasında protestanlar, ensest veya eşcinsel ilişki ile itham edilenler de bulunmaktaydı.¹³

Fresklerde ve Resimlerde Ası (İdam) Sahneleri

Sanatta ası (idam) betimlemeleri, genelde adaletin sağlanması adına bir sembol olarak kullanılmıştır. Ası imgeleri tarihsel süreçte sıklıkla hukuk, savaş, intihar, cezalandırma ve linç ile ilgili olarak resmedilmiştir. İdam edilmiş bir figüre bakma, ölümü hatırlatmakta ve korku uyandırmaktadır.¹⁴ Antik Yunan mitolojisinde idam ile ilgili pek çok örnek bulunmaktadır. Bunlardan en çok bilineni *Marsyas*’tır. Avrupa’da Latin ve Cermen kültürlerde ceza amacı ile gerçekleştirilen asılar, tanrıların görmesi için açık alanlarda yapılmaktaydı.¹⁵

Chicago Press, 1991), 7; Edgerton, *Pictures and Punishment*, 143. Günümüze ulaşan Tavoletta örneklerinin Bologna’dan olması ve Carracci’nin de Bologna’da bulunması, idamlara şahit olduğunu düşündürmektedir.

9 Terpstra, “Theory into Practice,” 118-179.

10 Adriano Prosperi, “Consolation or Condemnation. The Debates on Withholding Sacraments from Prisoners,” in *The Art of Executing Well. Rituals of Execution in Renaissance Italy*, ed. Nicholas Terpstra (Kirkville: Truman State University Press, 2008), 98-117.

11 Ocak 1523’de Bologna’dan Isabella d’Este’ye yazan Vincenzo di Preti şöyle der: “Bugün idam edilen iki hırsızdan birinin diseksiyonu yarın başlayacak. Oldukça az rastlandığı ve eğitimleri için çok gerekli olduğu için tüm öğrenciler toplanmaya başladı. İşlem yaklaşık on veya on iki gün sürecek.” A. Luzio “Ercole Gonzaga allo Studio di Bologna,” *Giornale Storico della Letteratura Italiana* 8 (1886): 374-81’den aktaran Adriano Prosperi, “Consolation or Condemnation. The Debates on Withholding Sacraments from Prisoners,” in *The Art of Executing Well. Rituals of Execution in Renaissance Italy*, ed. Nicholas Terpstra (Kirkville: Truman State University Press, 2008), 99.

12 Terpstra, “Theory into Practice,” 118-179.

13 Aynı yer.

14 Janice McCullough, “Hanging,” in *Encyclopedia of Comparative Iconography. Themes Depicted in Works of Art*, c.1, ed. Helen E. Roberts (London: Fitzroy Dearborn Publishers, 1998), 383.

15 Aynı yer.

Hristiyan ikonografisinde, idam edilmiş figür betimlemelerine *martyr*'lerin hayatlarında ve cehennem sahnelerinde rastlanır. Yahuda'nın idam edilmiş olarak betimlemesi de sıkça cehennem sahnelerinde yer alır.¹⁶

İtalyan fresklerinde gerek cehennem veya *Son Yargı* sahnelerinde, gerekse seküler konularla ilgili betimlemelerde idam edilmiş figürlere rastlanır. Orta Çağ'da, Floransa ve Siena gibi kentlerde, ceza alanların bazıları, cezanın bir parçası olarak, toplum içinde çıplak olarak gezdirilir ve bu süreçte onlara aşağılayıcı hakaretler edilirdi. Seküler konuları tasvir eden bazı fresklerde de, adaletin simgesi olarak idam sahneleri yer alırdı.

Geç Orta Çağ'da “adalet” ve “yargılamanın” okuma yazması olmayan geniş kitlelere imge olarak ulaşması “Son Yargı” ve “Cehennem” betimlemeleri (yolu) ile oluyordu. Bir ceza yöntemi olarak idam, kuşkusuz bu betimlemeler arasında sık sık yer almaktaydı. Örneğin Giotto'nun Padova'da Arena Şapel'indeki *Son Yargı* sahnesinde bir grup idam edilmiş figür görülür. Bu figürler idam edildikleri cezaları anımsatan şekilde darağacına asılmışlardır. Örneğin yalan söyleyen dilinden, zina yapan din adamı veya kadın cinsel organlarından asılmışlardır. Kuşkusuz bunlar sembolik asılar olup söz konusu organların tüm vücudun ağırlığını taşıması mümkün değildir. Bununla birlikte idam edilen figürlerin ayaklarının pozisyonlarının tasviri gerçeğe uymaktadır.¹⁷ Taddeo di Bartolo'nun (yak. 1363 – 1422) San Gimignano'daki fresklerinde rastlanan idam sahneleri de bu konuda verilecek örnekler arasında sayılabilir.

Seküler konularda idam betimlemelerinin belki de en çok bilineni Siena'da Palazzo Pubblico'da bulunan, Ambrogio Lorenzetti'nin “kent ve kırsal yörelerdeki iyi ve kötü yönetim alegorileri”dir (*Allegories of Good and Bad Government in City and Country*). Duccio'nun (yak. 1255-1260 – yak. 1318-1319) ölümünden sonra Siena'da en etkili sanatçılardan biri olan Lorenzetti'nin Palazzo Pubblico'da dekoratif amaçla yaptığı bu eseri Avrupa'da, günümüze kadar gelen en eski seküler konulu freskler arasındadır.¹⁸ Bu muazzam freskte kentin girişini gösteren betimlemede de gerek adalet gerekse yasalara uymayanları idam cezası konusunda uyaran bir figür ile idam edilmiş bir suçlu görülür.¹⁹ Edgerton'a göre ise bu

16 Aynı yer.

17 Giotto'nun fresklerindeki ası sahneleri, çeşitli makale ve kitaplarda yayınlanmakla birlikte adli tıp açısından değerlendirilmemiştir. Bazı örnekler için bkz. Ursula Schlegel, “Zum Bildprogramm der Arena Kapelle,” *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 20, 2 (1957): 125-146; Edgerton, *Pictures and Punishment*, 28; McCullough, “Hanging,” 383; Francesca Flores D'Arcais, *Giotto* (New York: Abbeville Publishers, 2011). Giotto'nun Padova'daki Arena Şapelindeki ası sahnelerinin adli tıp açısından değerlendirilmesi için bkz. Şefik Görkey, “Hanging in Art from Medieval Age till Today” (konferans, Antalya, 2009); Şefik Görkey, “Hangings Scenes in Italian Paintings” (konferans, Padova, 2014); Şefik Görkey, “Hangings Scenes in Italian Paintings” (Yaz okulu, Padova, 2015).

18 John White, “Ambrogio Lorenzetti,” *The Thames and Hudson Dictionary of the Italian Renaissance*, ed. J. R. Hale (London: Thames and Hudson, 2006), 192.

19 Pietro Lorenzetti ve Ambrogio Lorenzetti. *The Great Italian Painters from the Gothic to the Renaissance* (Florence: Scala, 2003), 247-323.

figür, kent sınırları içinde insanların korkusuzca yaşamalarını, bu düzeni ihlal edenlerin idam ile cezalandırılacağını hatırlatan sembolik bir betimlemedir.²⁰

Baş Aşağı Asılmış İnsan Figürleri Örnekleri

26 Nisan 1478’de Floransa Katedralindeki ayin sırasında Lorenzo Medici’ye (1449 – 1492) suikast girişiminde bulunulmuş, Lorenzo Medici yaralanmış kardeşi Giuliano ise öldürülmüştü. Aynı gün öğleden sonra ve sonraki günlerde suikast girişiminden sorumlu olan Pazzi ailesi üyeleri ve şüpheliler idam edilmiş ve Floransa’daki Palazzo Vecchio ile çevresindeki binalardan ölü bedenleri sarkıtılarak teşhir edilmişti.²¹ Suikastı gerçekleştirenlerden Bernardo di Bandino Baroncelli, kaçmayı başarsa da bir yıl sonra Osmanlı başkentinde yakalanmış, Floransa’ya getirilmiş ve itibarının düşürülmesi amacı ile Müslüman giysileri giydirilerek idam edilmiş, cesedi teşhir edilmişti.²² Bu olaydan sonra Floransa’da binaların dışına, üst kattaki pencerelerden bırakılan iplere cezalıların asılması uygulaması başlamıştır. Cezalıların toplum önünde aşağılanmasını da amaçlayan bu uygulama 1499 yılına kadar devam etmiştir.²³ Sanatçılara da, özellikle kentin ileri gelenlerinin suçlu bulunması durumunda evlerinin duvarlarına baş aşağı asılmış resimlerinin yaptırılması yaygınlaşmıştır. 1465’den itibaren Andrea del Castagno’ya (1419 – 1457) bu amaçla bir dizi resim ısmarlanmıştır. Floransa’daki Uffizi Galerisi’nde Andrea del Sarto’ya ithaf edilen bir dizi çizimde tek ayağından baş aşağı pozisyonda asılmış figürler yer alır. Bu figürlerden biri çıplak, diğerleri askeri giysiler içinde olup tümü erkektir. Bu figürlerin “Floransa’nın düşmanı” olan kişilerin itibarlarını düşürmek için tasarlanan bir resim çalışması için taslak olarak çizildikleri sanılmaktadır.²⁴ Toplum önünde “Floransa düşmanları”nın itibarını düşürmek amacı (*pittura infamanta*) ile evlerinin duvarına yapılan bu freskler zamanla kişilerin itibarını düşürmek yerine, izleyenlerin fresklerin sanat boyutuna odaklanması nedeni ile amacından sapmış, Andrea del Sarto’nun sözü edilen freskleri de 1530 yılında beyaza boyanarak kapatılmıştır.²⁵

20 Edgerton, *Pictures and Punishment*, 129.

21 *A.g.e.*, 104-105.

22 *A.g.e.*, 106; Bernardo di Bandini Baroncelli’nin idamı ile ilgili Leonardo da Vinci’nin Musée Bonnat’da (Bayonne) bir eskizi bulunmaktadır. 1479 yılına tarihlenen bu eskiz pek çok eserde yayınlanmıştır. Bazı örnekler için bkz. Edgerton, *Pictures and Punishment*, 107; Charles Nicholl, *Leonardo da Vinci. The Flights of the Mind* (London: Penguin Books, 2007), 140; Franco Cesati, *The Medici. Story of a European Dynasty* (Firenze: Mandragora, 1999), 40.

23 Edgerton, *Pictures and Punishment*, 50.

24 *A.g.e.*, 59; Andrea del Sarto’ya ait bu çizimlerin örnekleri için bkz. Edgerton, *Pictures and Punishment*, 115-121; David Freedberg, *The Power of Images. Studies in History and Theory of Response* (Chicago: University of Chicago Press, 1991), 252.

25 Edgerton, *Pictures and Punishment*, 122-124.

Pisanello'nun Yaşamı

Pisanello (Antonio²⁶ Pisano) (yak. 1395 – 1455 ?) İtalyan ressam ve madalyon sanatçısıdır. Pisa'lı olduğu düşünülmektedir. Sanatçı olarak ilk yıllarını Verona'da geçirdiği, başarılı eserleri nedeni ile de Vatikan ve kuzey İtalya'daki saraylarda çalıştığı bilinmektedir. Gentile da Fabriano (yak. 1370 – 1427) ile birlikte İtalyan Gotik tarzının önde gelen temsilcilerinden biri olmasına rağmen eserlerinin çoğu günümüze ulaşmamıştır. *Meryem'e Müjde* (The Annunciation), *Aziz George ve Trabzon Prensesi* (St. George and the Princess of Trebizond) freskleri ve bazı fresk parçaları ile eskizleri günümüze kadar gelen sınırlı eserleridir. Son yıllarda Pisanello'ya ait olduğu belirlenen bazı eserler de gün ışığına çıkmıştır.²⁷ Pisanello aynı zamanda tüm Rönesans döneminin en önemli portre madalyonları yapan sanatçısı olarak da bilinir. Bu başarısının keskin bir gözlem gücüne dayandığı kaynaklarda belirtilmektedir.²⁸ 1438'de Ferrara'ya giden Pisanello, doğu ve batı kiliselerini birleştirmek amacı ile toplanan Ferrara Konsili nedeni ile kentte bulunan Bizans imparatoru Johannes Paleologus'un (1392–1448)²⁹ da madalyonunu³⁰ yapmıştır. Kaynaklar, Pisanello'nun madalyon sanatçısı olarak kariyerinin bu eseriyle başladığından söz etmektedir.³¹ Pisanello, Bizans imparatorunun

- 26 Sanatçının ilk ismi önceleri Vittorio olarak bilinirken, Verona'daki Biblioteca Comunale kütüphanecisi Guiseppe Biadego tarafından yapılan yayımla, gerçek adının Antonio olduğu ortaya çıkarılmıştır: George Francis Hill, "New Light on Pisanello," *The Burlington Magazine for Connoisseurs* 13, 65 (1908): 288. Aynı makale Pisanello'nun ailesinin tarihi ile ilgili ayrıntılı bilgi içermektedir. Zaman içinde Biadego'nun Pisanello'nun yaşamına ilişkin arşiv belgelerine dayanan bilgileri yayınladığı ve George Francis Hill'in de bu bilgileri uluslararası literatüre aktardığı görülmektedir. Bu yayınlar sayesinde Pisanello'nun yaşam öyküsü biraz daha açıklığa kavuşmuş, hangi tarihlerde Venedik, Ferrara ve Mantua'da bulunduğu netleşmiştir: George Francis Hill, "Recent Research on Pisanello," *Burlington Magazine for Connoisseurs* 17, 90 (1910): 361-362.
- 27 Mantua'da bulunan bazı freskleri bunlar arasında sayılabilir: Ilaria Todesca, "More About the Pisanello Murals at Mantua," *The Burlington Magazine* 118, 882 (1976): 622, 624, 629; Michael Baxandall, "Pisanello by Giovanni Paccagnini and Jane Carroll" *The Art Bulletin* 57, 1 (1975): 130-131 (Review); Luciano Bellosi, "The Chronology of Pisanello's Mantuan Frescoes Reconsidered," *The Burlington Magazine* 134, 1075 (1992): 657-660.
- 28 "Pisanello," *The Concise Oxford Dictionary of Art and Artists*, ed. Ian Chilvers (Oxford: Oxford University Press, 1994), 361; "Pisanello", *The Thames and Hudson Dictionary of Art and Artists*, ed. Herbert Read (United Kingdom: Thames and Hudson, 1994), 282-283.
- 29 Ferrara Konsülü doğu ve batı kiliselerini birleştirmek için toplanmış, Bizans imparatoru Johannes Paleologus da maiyetinde götürdüğü Bizanslı bilgin ve din adamları ile birlikte bir yıl kadar Ferrara ve Floransa'da kalmıştır. Bu süre içinde Pisanello, imparatorun madalyonunu yapmanın yanı sıra, Benozzo Gozzoli de Floransa'daki Medici Riccardi sarayına yaptığı fresklerde imparatorun betimlemesine yer vermiştir. Bu iki eser nedeni ile görüntüsü hakkında en çok bilgi sahibi olduğumuz Bizans imparatoru Joannaes Paleologus'tur. Bkz. John Julius Norwich, *Byzantium. The Decline and Fall* (London: Penguin Books, 1996), 397-409; Lisa Jardine ve Jerry Brotton, *Global Interests. Renaissance Art Between East and West* (Ithaca: Cornell University Press, 2000), 23-32; Piero della Francesca'nın da imparatoru İtalya ziyaretinde gördüğü ve Arezzo'daki fresklerinde betimlediği iddia edilmektedir: Piero della Francesca. *The Protagonists of Italian Art* (Florence: Scala, 2001), 7-82.
- 30 Semavi Eyice de Cem Sultan ile ilgili makalesinde Pisanello'nun yaptığı madalyondan söz etmektedir: S. Eyice, "Sultan Cem'in Portreleri Hakkında," *Belleten* 37, 145 (1973): 1-48.
- 31 Bernhard Degenhart, "Pisanello," *Encyclopedia of World Art* (New York: McGraw-Hill Book Comp., 1959), 369-375; "Pisanello," *A Biographical Dictionary of Artists*, ed. L. Gowing (New York: Facts on Files, 1995), 533-534. Son dönemdeki bazı yayınlar, Pisanello'nun aynı zamanda, meslek olarak, kumaş ticareti ile de ilgili

ardından Gianfrancesco Gonzaga (1439-1440), Filippo Maria Visconti (1440), Francesco Sforza (1442), Lionello d'Este (1441-1443), Sigismond Pandolfo Malatesta (1445), Ludovico III ve Cecilia Gonzaga (1447), Lodovico Gonzaga³², Novello Malatesta³³ ve Aragon'lu Alfonso'nun portrelerinin yer aldığı madalyonlar da yapmıştır³⁴. Daha çok yetiştiği kent Verona'da, Ferrara'da (Este Sarayı) ve Mantua'da (Gonzaga sarayı) çalışan Pisanello 1448'de Napoli'de Aragon'lu Alfonso'nun sarayında da madalyon sanatçısı olarak eserler vermiştir.³⁵ Ancak Pisanello'nun söz konusu madalyonlarında ismi PISANUS PICTOR olarak geçtiği için kendini ressam olarak tanımladığından emin olabiliyoruz.³⁶ 1449'dan itibaren belgelenecek bir eserine rastlanamayan sanatçı 1455'de ölmüştür.³⁷

Pisanello'nun Eserleri

Pisanello'nun eserleri ancak 20. yüzyıl başlarında dikkat çekmeye başlamıştır.³⁸ Zaman içinde eserleri farklı yazarlar tarafından da incelenen Pisanello³⁹ ile ilgili olarak son dönem Londra'da gerçekleştirilen bir sergi, sanatçı ile ilgili bilgileri daha kapsamlı hale getirmiştir.⁴⁰ Bu serginin kataloğundaki bilgilere göre Pisanello'nun dönemindeki tek rakibi Bellini'dir.

-
- olduğundan söz etmektedir: Joanna Woods-Marsten, "Pisanello Redux. Pisanello : Painter to the Renaissance Court by Luke Syson and Dillian Gordon," *Renaissance Quarterly* 55, 2 (2002): 662-676 (Kitap tanıtımı); Bazı kaynaklar, kişilerin anılması için madalyonlarının yapımının Pisanello tarafından başlatıldığını yazar: Bkz. Gordon Campbell, "Pisanello," *The Grove Encyclopedia of Decorative Arts* (New York: Oxford University Press, 2006), 217-218.
- 32 Charles Seymour Jr., "Pisanello Medal," *Bulletin of the Association in Fine Arts at Yale University* 19, 3 (1952): 19.
- 33 William M. Milliken, "A Medal by Pisanello," *The Bulletin of Cleveland Museum of Art* 27, 1 (1940): 5-7, 11.
- 34 "Pisanello," *A Biographical Dictionary of Artists*, ed. L. Gowing (New York: Facts on Files, 1995), 533-534.
- 35 Pisanello tarafından yapılmış madalyonlar ile ilgili yayınlara örnek olarak bkz. Henry Grunthal, "Picininus Medal by Pisanello," *Museum Notes (American Numismatic Society)* 7 (1957): 255-256; Ulrich Middeldorf, "A New Medal by Pisanello," *The Burlington Magazine* 123, 934 (1981): 19-21.
- 36 Carl Brandon Strehlke, "Pisanello," *The Burlington Magazine* 144, 1186 (2002): 38-40.
- 37 "Pisanello," *A Biographical Dictionary of Artists*, 533-534.
- 38 Bu konuda ilk inceleyenleri yapanlardan biri G. F. Hill'dir. Yazarın bir eserinin tanıtım yazısına rastlanmakla birlikte, kitabın tam künyesine maalesef ulaşamamıştır. Bkz. "Pisanello by G. F. Hill," *The Collector of Art Critic* 2, 4 (1905): 58; G. F. Hill'in Pisanello ile ilgili makaleleri için bkz. "Pisanello's Portrait of a Princess," *The Burlington Magazine for Connoisseurs* 5, 16 (1904): 408, 413; "Some Drawings from the Antique Attributed to Pisanello," *Papers of the British School at Rome* 3, 4 (1905): 297-303; "New Light on Pisanello," *The Burlington Magazine for Connoisseurs* 13, 65 (1908): 288; Venturi, Manteuffel ve Van Marle yine 20. Yüzyıl başlarında Pisanello konusunda eserler vermişlerdir. Ayrıca bkz. George Martin Richter, "Pisanello Studies I," *The Burlington Magazine for Connoisseurs* 55, 317 (1929): 58-61, 64-66.
- 39 Maria Fossi Todorow, "The Exhibition 'Da Altichiero a Pisanello' in Verona," *The Burlington Magazine* 101, 670 (1959): 10, 12-15; Andrew Martindale, "The Sala di Pisanello at Mantua – A New Reference," *The Burlington Magazine* 116, 851 (1974): 101; Ilaria Todesca, "A Frieze by Pisanello," *The Burlington Magazine* 116, 853 (1974): 210-211, 213, 214; C. Jean Campbell, "Framework, Personification, and Pisanello Poetics," in *Personification. Embodying Meaning and Emotion*, ed. Walter S. Melion ve Bart Ramakers (Leiden: Brill, 2016), 143-161.
- 40 Söz konusu serginin kataloğuna (L. Syson ve D. Gordon, *Pisanello: Painter to the Renaissance Court* (London: National Gallery, 2001) ulaşamadık ancak sergi kataloğu konusunda kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Strehlke, "Pisanello," 38-40; Pisanello'nun eserleri ile ilgili daha güncel bir değerlendirme için bkz. John T. Paoletti ve Gary M. Radke, *Art in Renaissance Italy* (London: Laurence King, 2001), 187-192.

Pisanello, yavaş çalışan ve yavaş üreten bir sanatçı olmuştur. Bunda, ayrıntılı çizimlere önem vermesinin etkili olduğu düşünülmektedir. Günümüze ulaşan eserleri çok sınırlı olsa da önemli sayıda çizimi müze koleksiyonlarında bulunmaktadır. Bu çizimler arasında atlar, çeşitli av hayvanları, şövalyelerin kullandıkları zırhlar yer almaktadır. Çizimlerin niteliği, bunların sadece eskiz olmayıp bazılarının sanatçı tarafından diğer kişilere de gösterilmek üzere kullandığını düşündürmektedir.⁴¹

Pisanello'da Ası

Pisanello'nun konumuzu oluşturan ası (idam) betimlemesi, Verona'da bulunan Sant'Anastasia Kilisesinin Pellegrini şapelindeki "Aziz George ve Trabzon Prensesi" freskinde sol üst köşede yer almaktadır.⁴²(Resim 1a, 1b, 1c).

Resim 1a (üstte), 1b (altta solda), 1c (altta sağda). Pisanello'nun Verona'da Sant'Anastasia Kilisesinin Pellegrini şapelinde bulunan "Aziz George ve Trabzon Prensesi" isimli freski ve iki detay.⁴³

41 Albert Boime, "Studies of the Monkey by Seurat and Pisanello," *The Burlington Magazine* 111, 791 (1969): 79-81.

42 Paolo Uccello, Domenico Veneziano, Jacopo Bellini gibi sanatçıların bazı resimlerinin arka planında da idam edilmiş figürlere rastlanmaktadır. McCullough, "Hanging," 384.

43 "Pisanello - St George and the Princess of Trebizond," Wikipedia, erişim 15 Kasım 2022, <https://>

Pisanello'nun günümüze ulaşan freskleri için hazırladığı taslak çizimler arasında asi sahneleri de yer almaktadır. Bu çizimlerden British Museum koleksiyonunda bulunan, tek sayfa üzerine çizilmiş altı idam edilmiş beden ve iki figürden oluşan çizimler, G. F. Hill'e göre, ilk kez 1894'de Campbell Dodgson tarafından tanımlanmıştır.⁴⁴ (Resim 2).

Resim 2 (solda). Pisanello'nun 1434 – 1438 yıllarına tarihlenen kâğıt üzerine mürekkep ile yaptığı çizimleri (26,6 x 19,7 cm, British Museum No: 1895.9.15.441).⁴⁵

Resim 3 (sağda). Pisanello, 1435. Frick Collection (New York).⁴⁶

Pisanello figürleri farklı açılardan çizmiş ve üst sağda yer alan figürü (Resim 2) ve (Resim 3) Verona'da bulunan Sant'Anastasia Kilisesindeki Pellegrini Şapelindeki "Aziz George ve

it.m.wikipedia.org/wiki/File:Pisanello_-_St_George_and_the_Princess_of_Trebizond_%28right_side%29_-_WGA17874.jpg#/media/File%3ASaint_George_and_the_princess_by_Pisanello_-_Pellegrini_Chapel_-_Sant'Anastasia_-_Verona_2016_(2).jpg

44 G. F. Hill, "Gallow-Studies by Pisanello," *The Burlington Magazine for Connoisseurs* 36, 307 (1920): 305-307+309.

45 John T. Paoletti ve Gary M. Radke. *Art in Renaissance Italy* (London: Laurence King, 2001), 189.

46 "Pisanello's Hanged Men (and others)," Spencer Alley, erişim 15 Kasım 2022, <http://spenceralley.blogspot.com/2018/04/pisanellos-hanged-men-and-others.html>

Trabzon Prensesi” freskinde kullanmıştır⁴⁷ (Resim 1a, 1b ve 1c). İdam gerçekleştirildikten sonra, mahkumların cesetlerinin bir süre dar ağacında topluma teşhir edildikleri bilinmektedir. Çizimlerin (Resim 2) orta kısmında yer alan iki figürün idam edilmelerinin üzerinden belli bir süre geçtiği cesetlerdeki çürümeden anlaşılmaktadır. Bu iki figürün yukarıdaki çizimlerle aynı mahkumlar olup olmadığının ayırt edilmesi güçtür. Çizimlerde yer alan figürlerin elleri arkadan bağlanmıştır. Bu pozisyon günümüzde adli tıp terminolojisinde “hükmi tam ası” olarak tanımlanmaktadır. Bir başka deyişle idam edilenlerin verilen ceza sonucu idam edildiklerinin bir başka belirtisidir. İdam edilen figürlerin ayaklarının pozisyonu gerçeğe uymaktadır. Freskte yer alan soldaki figürün boyun kısmındaki ipin durumu “atipik ası”, sağdaki figürdeki durumu ise “tipik ası”ya uymaktadır.⁴⁸ Bu da Pisanello’nun gerçek hayatta idam edilen figürleri gördüğünü ve çok kuvvetli bir gözlem gücü olduğunu göstermektedir.

Resim 3 (detay). Pisanello’ya ait bir çizim. Frick Koleksiyonu.⁴⁹

Frick Koleksiyonunda bulunan, yine Pisanello’ya ait olan bir başka çizimde de idam edilmiş figürler bulunmaktadır (Resim 3). İdam cezasına hükmedilenlerin infazdan önce

47 Freskin 1433-1438 tarihleri arasında yapıldığı sanılmaktadır. Degenhart, “Pisanello,” 371.

48 İdam edilenlerin darağacındaki pozisyonlarının adli tıp açısından değerlendirilmesi için görüşlerinden yararlandığım Prof. Dr.ERCÜMENT AKSOY, Prof. Dr. AKİF İNANCI ve Prof. Dr. BAŞAR ÇOLAK’a teşekkür ederim. Ayrıca bkz. Zeki Soysal ve Canser Çakalır, *Adli Tıp*, c. 1 (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1999), 416.

49 Robert Fossier (ed.), *The Cambridge Illustrated History of Middle Ages*, vol. 3 (1250 – 1520) (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 92.

giysilerinin çıkarılması ve çıplak bedenlerinin topluma teşhir edilmesi de zaman zaman cezanın bir parçası olarak uygulanıyordu. Orta Çağ'da Floransa ve Siena gibi kentlerdeki yerel mahkemeler, ceza alan kişinin çıplak olarak toplum içinde gezdirilerek aşağılanmasına yönelik cezalar verebiliyordu.⁵⁰ Pisanello'nun gerek çizimlerinde gerekse freskinde yer alan figürlerin pantolonları kısmen sıyrılmıştır. Bu da cezanın bir parçası olarak kişilerin onursuzlaştırılması amacı ile olabileceği gibi tecavüz, ensest, eşcinsel ilişki vb bir suçtan mahkûm olduklarını da düşündürmektedir. Ası betimlemelerinde idam edilen kişinin cezası ile ilgili işaretler / semboller de yer aldığından (örneğin hırsızlık yapanların bedenlerinin yanında keselerin de yer alması gibi⁵¹) ikinci seçeneğin de mümkün olabileceğini düşündürmektedir.

Sonuç

Ası (idam) yüzyıllar boyunca sanatçıların da ilgisini çekmiş ve eserlerine yansımıştır. Tıp tarihi açısından bu eserlerin değerlendirilmesi, sanatçının gerçek bir idam görüp görmediği ve bu gözlemini gerçekçi olarak eserine yansıtıp yansıtmadığı bağlamında olabilmektedir. Erken dönem Rönesans sanatçılarından Pisanello da bu sanatçılar arasında yer alır. Pisanello'nun günümüze sınırlı sayıda eseri ulaşmış olsa da, gerçek hayatta yer alan idam sahnelerine şahit olduğu, bu idamları kuvvetli bir gözlem gücü ile izlediği, gerçek figürlerden çizimler yaptığı ve bu çizimleri Verona'da bulunan Sant'Anastasia Kilisesinin, Pellegrini şapelindeki "Aziz George ve Trabzon Prensesi" adlı freskinde kullandığı ve bu eserlerinin detaylarının günümüz adli tıp bilimindeki ası bulgularına büyük oranda uyduğu görülmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

Baxandall, Michael. "Pisanello by Giovanni Paccagnini and Jane Carroll." *The Art Bulletin* 57, 1 (1975): 130-131 (Review).

Bedau, Hugo A. "Death Penalty Overview." In *Encyclopedia of Violence, Peace and Conflict*, edited by Lester R. Kurtz and Jennifer E. Turpin, 541-546. Elsevier, 2008

Belloso, Luciano. "The Chronology of Pisanello's Mantuan Frescoes Reconsidered." *The Burlington*

50 Edgerton, *Pictures and Punishment*, 27; Paoletti ve Radke de fahişelik yapan kadınların da ceza olarak giysilerinin bellerine kadar sıyrılarak sokaklarda dolaştırıldıklarını aktarmakta ve Pisanello'nun eskizlerine bu anlamda çağrışımında bulunmaktadır: Paoletti ve Radke, *Art in Renaissance Italy*, 189.

51 Bu konuda Bizans döneminden bir fresk örneği için bkz. Cyril Mango, *The Oxford History of Byzantium* (Oxford: Oxford University Press, 2002), 163.

- Magazine* 134, 1075 (1992): 657-660.
- Boime, Albert. "Studies of the Monkey by Seurat and Pisanello." *The Burlington Magazine* 111, 791 (1969): 79-81.
- Campbell, Gordon. "Pisanello." In *The Grove Encyclopedia of Decorative Arts*, 217-218. New York: Oxford University Press, 2006.
- Campbell, C. Jean. "Framework, Personification, and Pisanello Poetics." In *Personification. Embodying Meaning and Emotion*, edited by Walter S. Melion and Bart Ramakers, 143-161. Leiden: Brill, 2016.
- Cesati, Franco. *The Medici. Story of a European Dynasty*. Firenze: Mandragora, 1999.
- D'Arcais, Francesca Flores. *Giotto*. New York: Abbeville Publishers, 2011.
- Davies, Wendy. *Short Oxford History of The British Isles. From the Vikings to The Normans*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Degenhart, Bernhard. "Pisanello." In *Encyclopedia of World Art*, 369-375. New York: McGraw-Hill Book Company, 1959.
- Edgerton, Samuel Y. *Pictures and Punishment. Art and Criminal Prosecution during the Florentine Renaissance*. Ithaca: Cornell University Press, 1985.
- Eyice, Semavi. "Sultan Cem'in Portreleri Hakkında." *Belleten* 37, 145 (1973): 1-48.
- Favley, Kathleen. "Scaffold and Stage. Comforting Rituals and Dramatic Traditions in Late Medieval and Renaissance Italy." In *The Art of Executing Well. Rituals of Execution in Renaissance Italy*, edited by Nicholas Terpstra, 13-30. Kirksville: Truman State University Press, 2008.
- Ferretti, Massimo. "In Your Face. Paintings for the Condemned in Renaissance Italy." In *The Art of Executing Well. Rituals of Execution in Renaissance Italy*, edited by Nicholas Terpstra, 79-97. Kirksville: Truman State University Press, 2008.
- Freedberg, David. *The Power of Images. Studies in History and Theory of Response*. Chicago: University of Chicago Press, 1991.
- Fossier Robert (editor). *The Cambridge Illustrated History of Middle Ages*, vol.3 (1250 – 1520). Cambridge: Cambridge University Press 1998.
- Gravestock, Pamela. "Comforting with Song. Using Laude to Assist Condemned Prisoners." In *The Art of Executing Well. Rituals of Execution in Renaissance Italy*, edited by Nicholas Terpstra, 31-51. Kirksville: Truman State University Press, 2008.
- Grunthal, Henry. "Picininus Medal by Pisanello." *Museum Notes (American Numismatic Society)* 7 (1957): 255-256.
- Hill, George Francis. "Pisanello." *The Collector of Art Critic* 4, 2 (1905): 58.
- Hill, George Francis. "Pisanello's Portrait of a Princess." *The Burlington Magazine for Connoisseurs* 5, 16 (1904): 408-413.
- Hill, George Francis. "Some Drawings from the Antique Attributed to Pisanello." *Papers of the British School at Rome* 3, 4 (1905): 297-303.
- Hill, George Francis. "New Light on Pisanello." *The Burlington Magazine for Connoisseurs* 13, 65 (1908): 288.
- Hill, George Francis. "Recent Research on Pisanello." *Burlington Magazine for Connoisseurs* 17, 90 (1910): 361-362.

- Hill, George Francis. "Gallow-Studies by Pisanello." *The Burlington Magazine for Connoisseurs* 36, 207 (1920): 305-307, 309.
- Jardine, Lisa ve Jerry Brotton. *Global Interests. Renaissance Art Between East and West*. Ithaca: Cornell University Press, 2000.
- Mango, Cyril. *The Oxford History of Byzantium*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Martindale, Andrew. "The Sala di Pisanello at Mantua – A New Reference." *The Burlington Magazine* 116, 851 (1974): 116.
- McCullough, Janice. "Hanging." In *Encyclopedia of Comparative Iconography. Themes Depicted in Works of Art*, vol. 1, edited by Helen E. Roberts, 383. London: Fitzroy Dearborn Publishers, 1998.
- Milliken, William M. "A Medal by Pisanello." *The Bulletin of Cleveland Museum of Art* 27, 1 (1940): 5-7,11.
- Middeldorf, Ulrich. "A New Medal by Pisanello." *The Burlington Magazine* 123, 934 (1981): 19-21.
- Nicholl, Charles. *Leonardo da Vinci. The Flights of the Mind*. London: Penguin Books, 2007.
- Norwich, John Julius. *Byzantium. The Decline and Fall*. London: Penguin Books, 1996.
- Paoletti, John T. ve Gary M. Radke. *Art in Renaissance Italy*. London: Laurence King, 2001.
- "Pietro and Ambrogio Lorenzetti." *The Great Italian Painters from the Gothic to the Renaissance*, 247-323. Florence: Scala, 2003.
- "Pisanello." In *The Concise Oxford Dictionary of Art and Artists*, edited by Ian Chilvers, 361. Oxford: Oxford University Press, 1994.
- "Pisanello." *The Grove Encyclopedia of Decorative Arts*. Oxford: Oxford University Press. 2006.
- "Pisanello." In *The Thames and Hudson Dictionary of Art and Artists*, edited by Herbert Read, 282-283. United Kingdom: Thames and Hudson, 1994.
- "Pisanello." In *A Biographical Dictionary of Artists*, edited by Lawrence Gowing, 533-534. New York: Facts on Files, 1995.
- Prosperi, Adriano. "Consolation or Condemnation. The Debates on Withholding Sacraments from Prisoners." In *The Art of Executing Well. Rituals of Execution in Renaissance Italy*, edited by Nicholas Terpstra, 98-117. Kirksville: Truman State University Press, 2008.
- Richter, George Martin. "Pisanello Studies I." *The Burlington Magazine for Connoisseurs* 1929:55(317):58-61, 64-66.
- Schlegel, Ursula. "Zum Bildprogramm der Arena Kapelle." *Zietchrift für Kunstgeschichte* 20, 2 (1957): 125-146.
- Seymour Jr., Charles. "Pisanello Medal." *Bulletin of the Association in Fine Arts at Yale University* 19, 3 (1952): 19.
- Soysal, Zeki ve Canser Çakalır. *Adli Tıp*, cilt 1. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1999.
- Snyder James, Henry Luttkhuizen ve Dorothy Verkerk, *Art of the Middle Ages*. Prentice Hall, 2006.
- Strehlke, Carl Brandon. "Pisanello." *The Burlington Magazine* 144, 1186 (2002): 38-40.
- Terpstra, Nicholas. "Theory into Practice. Executions, Conforting and Conforters in Renaissance Italy." In *The Art of Executing Well. Rituals of Execution in Renaissance Italy*, edited by Nicholas Terpstra, 118-179. Kirksville: Truman State University Press, 2008.

- Terpstra, Nicholas (editor). *The Art of Executing Well. Rituals of Execution in Renaissance Italy*. Kirksville: Truman State University Press, 2008.
- The Great Italian Painters from the Gothic to the Renaissance*. Florence: Scala, 2003.
- The Protagonists of Italian Art*. Florence: Scala, 2001
- Todorow, Maria Fossi. "The Exhibition 'Da Altichiero a Pisanello' in Verona." *The Burlington Magazine* 101, 670 (1959): 10+12-15.
- Todesca, Ilaria. "A Frieze by Pisanello." *The Burlington Magazine* 116, 853 (1974): 210-211+213+214.
- Todesca, Ilaria. "More About the Pisanello Murals at Mantua." *The Burlington Magazine* 118, 882 (1976): 622+624-629.
- Vanezis, Peter. *Pathology of Neck Injury*, 79-80. London: Butterworths and Company, 1989.
- White, John. "Ambrogio Lorenzetti." In *The Thames and Hudson Dictionary of The Italian Renaissance*, edited by John R. Hale, 192. London: Thames and Hudson, 2006.
- Woods-Marsten, Joanna. "Pisanello Redux. Pisanello: Painter to the Renaissance Court by Luke Syson and Dillian Gordon." *Renaissance Quarterly* 55, 2 (2002): 662-676.

Konferanslar / Conferences

- Görkey, Şefik. "Hanging in Art from Medieval Age till Today." IVth Mediterranean Academy of Forensic Sciences Meeting'de verilen konferans, Antalya, 14-18 Ekim 2009.
- Şefik Görkey, "Hangings Scenes in Italian Paintings including Giotto Frescoes in Scrovegni Chapel." Fondazione Lanza tarafından düzenlenen 'Medical Humanities, Italian Perspectives' konulu Yaz Okulu'nda verilen konferans, Padova, 7-12 Eylül 2014.
- Görkey, Şefik. "Hangings Scenes in Italian Paintings including Giotto Frescoes in Scrovegni Chapel". Fondazione Lanza tarafından düzenlenen 'Medical Humanities, Italian Perspectives' konulu Yaz Okulu'nda verilen konferans, Padova, 7-12 Eylül 2015.

Elektronik kaynaklar / Electronic sources

- Wikipedia. "Pisanello - St George and the Princess of Trebizond." Erişim 15 Kasım 2022. [https://it.m.wikipedia.org/wiki/File:Pisanello_-_St_George_and_the_Princess_of_Trebizond_%28right_side%29_-_WGA17874.jpg#/media/File%3ASaint_George_and_the_princess_by_Pisanello_-_Pellegriini_Chapel_-_Sant'Anastasia_-_Verona_2016_\(2\).jpg](https://it.m.wikipedia.org/wiki/File:Pisanello_-_St_George_and_the_Princess_of_Trebizond_%28right_side%29_-_WGA17874.jpg#/media/File%3ASaint_George_and_the_princess_by_Pisanello_-_Pellegriini_Chapel_-_Sant'Anastasia_-_Verona_2016_(2).jpg)
- Spencer Alley. "Pisanello's Hanged Men (and others)." Erişim 15 Kasım 2022. <http://spenceralley.blogspot.com/2018/04/pisanellos-hanged-men-and-others.html>

Cumhuriyet Dönemi Trahom Mücadelesi ve Malatya Örneği

The Fight Against Trachoma During the Turkish Republic Era: The Case of Malatya

Gülten Dinç¹

¹Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

ORCID: G.D. 0000-0002-8746-9068

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Gülten Dinç,

İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: gultendinc@yahoo.com

Başvuru/Submitted: 11.01.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested: 24.02.2023

Son Revizyon/Last Revision Received: 16.03.2023

Kabul/Accepted: 18.04.2023

Atıf/Citation: Dinç, Gulden. "Cumhuriyet

Dönemi Trahom Mücadelesi ve Malatya Örneği"

Osmanlı Bilimi Araştırmaları 24, 2 (2023): 369-393.

<https://doi.org/10.26650/oba.1232465>

ÖZ

Trahom, Türkiye tıp tarihi açısından önemli bir halk sağlığı sorunu yaratan bulaşıcı bir göz hastalığıdır. Birinci Dünya Savaşı'na kadar Güneydoğu Anadolu'da endemik olarak görülen trahom, savaş sırasında ülkenin her yerine yayılmış ve insanda görme kaybına ve körlüğe neden olmuştur. Trahom ile mücadele, ilk kez Cumhuriyet'in ilanından sonra gündeme gelmiştir. Sağlık Bakanı Prof. Dr. Refik Saydam, ülkenin sağlık alanındaki gereksinimlerini belirlemek için yaptığı listeye diğer bulaşıcı hastalıkların yanı sıra trahomu da eklemiştir. Zira 1923 yılında ülkede üç milyon trahomlu hasta vardı. Böylece, Sağlık Bakanlığı ve Hıfzıssıhha Dairesi tarafından sıtma, verem, frengi ve trahom gibi bulaşıcı hastalıkları ortadan kaldırmak için büyük bir mücadele başlatılır. Konu hakkında şimdiye kadar yapılan yayınlar sadece genel bilgiler içerdiğinden, bu makalede dönemin gazeteleri incelenmiş ve Malatya tarihini çalışan araştırmacılarla görüşülerek bölgedeki trahom mücadelesi ve mevcut kurumlar hakkında bilgi toplanmıştır. Bu kapsamda makale, Cumhuriyet döneminde özellikle Malatya'da yapılan trahomla savaş faaliyetlerini ortaya çikarmayı amaçlamaktadır.

Anahtar sözcükler: Trahom Tarihi, Trahom, Trahom Savaşı, Bulaşıcı Hastalıklar, Malatya, Türkiye

ABSTRACT

Trachoma is an infectious eye disease and a significant public health issue in terms of the history of Turkish medicine. Trachoma was endemic to Southeast Anatolia until World War I, when it then spread all over the country and caused vision loss and blindness in many people. The fight against trachoma went on the government's agenda only after the proclamation of the Turkish Republic. Due to the country having three million trachoma patients in 1923, the Minister of Health Dr. Refik Saydam added trachoma to the list of infectious diseases to be fought. As a result, the Ministry of Health (*Sağlık Bakanlığı*) and the Department of Public Hygiene (*Hıfzıssıhha Dairesi*) instigated a great initiative to eradicate infectious diseases such as malaria, tuberculosis, syphilis, and trachoma.

The present article focuses on the fight against trachoma in the city of Malatya. As only general information is available about the trachoma initiative conducted in the region, the present article examines new sources in order to study it in detail. The study has obtained new detailed information by going through newspapers of the period and interviewing researchers specialized in the history of Malatya, revealing the work undertaken in the fight against trachoma in Malatya during the Republican era.

Keywords: History of Trachoma, Fight Against Trachoma, Infectious Diseases, Malatya, Türkiye

Extended Abstract

Trachoma is an infectious eye disease and was a significant public health issue in terms of the history of Turkish medicine. Trachoma was endemic to Southeast Anatolia until World War I, when it then spread all over the country and caused vision loss and blindness in many people. The Turkish Republic had three million trachoma patients (70% of the population in some regions) when it was founded in 1923. Although the Ottoman government had listed trachoma among the diseases to be reported since 1915, the systematic fight against trachoma in the country didn't begin until after the proclamation of the Turkish Republic. Starting in 1925, the Ministry of Health and the Department of Public Hygiene initiated work to eradicate trachoma as well as other infectious diseases such as malaria, tuberculosis, and syphilis. The Trachoma Control Program was implemented first, and laws and regulations to fight trachoma were also enacted. Due to the success of this program, trachoma cases decreased in number over the years, and the work of the institutions diminished with time.

The region including Adıyaman and Malatya, was one of the areas with the greatest number of trachoma cases, which made the struggle most difficult. For this reason, the war against trachoma was started in 1925 by establishing trachoma hospitals in Adıyaman (20 beds) and Malatya (10 beds), as well as opening dispensaries in both cities. At the same time, specialist doctors, nurses, secretaries, health officers, and caregivers were appointed. Treatment included both surgical interventions and medication.

After the decision was made to combat trachoma, ophthalmologist Dr. Vefik Hüsni Bulat was sent to the region to conduct an inspection. Vefik Hüsni prepared a report on trachoma that he then presented at the National Turkish Congress of Medicine in Ankara in 1927. The report included information about the spread of the disease in Türkiye, its characteristics, and the ways through which it had entered the country.

The fight against trachoma was given a prominent place in the Public Health Law of 1930. The fight continued in the 1930s with the creation of institutions, including the trachoma institute, hospitals, dispensaries, and village treatment houses. Mobile teams consisting of

physicians and health officers who traveled in the region first on horseback and later on motorized vehicles carried out highly efficient work to eradicate the disease. The number of hospitals, dispensaries, and beds in affected regions gradually increased, with the number of hospitals and dispensaries growing to 120 by 1933.

Separate schools were established for children infected with trachoma. Between 1933 and 1934, 25 such schools were found across the country that educated students with trachoma. Efforts were also made to inform the public about the measures to be taken in order to avoid the disease. Free movie viewings were organized, informative posters and brochures were distributed, and books and magazines were published.

The trachoma war zone expanded over the years to include nine provinces. By 1950, 16 trachoma hospitals with a total of 225 beds had been placed into operation, as well as 40 trachoma dispensaries and 115 trachoma village treatment houses. During this time, the World Health Organization (WHO) occasionally sent experts to help prepare annual work programs, with UNICEF also contributing in the fight against trachoma by sending motor vehicles, drugs, and other materials. In Malatya, the combat against trachoma continued intensively through hospitals, dispensaries, and courses, until the end of the 1930s when positive results began being obtained.

In 1951, the fight against trachoma was run by three regional directorates situated in Adana, Diyarbakir, and Malatya. The provinces of Malatya (Adiyaman), Bingl, Erzincan, Erzurum, and Tunceli were affiliated with the Malatya regional directorate. As a result of these establishments, trachoma gradually ceased being a serious health problem, especially in the city center of Malatya with the development of urbanism and social life. In 1966, one dispensary was closed due to the decreased rate of trachoma in the city. The Malatya regional directorate for trachoma continued to function until the early 1980s, with the last hospital and dispensary closing in 1984.

“Doktorama başlamadan önce tanıma şansına eriştiğim ve tarih araştırma yöntemi konusunda kendisinden çok şey öğrendiğim Dr. Şeref ETKER'e”

Giriş ve Kısa Tarihçe

Tarih boyunca genellikle az gelişmiş ülkelerde büyük salgınlar yaratan ancak günümüzde artık kontrol altına alınmış bir hastalık olan trahom, özellikle gelişmekte olan ülkelere yarattığı salgınlar nedeniyle ciddi bir sağlık sorunu oluşturur. Yunanca pürüzlü, pürtüklü anlamına gelen trachus kökeninden türetilen trahom sözcüğü, konjonktivanın ve korneanın kronik bir bakteriyel enfeksiyonunu ifade eder. Trahom nedeni ile oluşacak körlüklerin oldukça basit ve ucuz ilaçlarla önlenbilmesine karşın tedavisiz bırakılan olgular göz kapaklarında ciddi şekil bozuklukları, konjonktivada skatrisler, ilerleyici görme yetersizliği ve körlükle sonuçlanır. Hijyenik koşulların kötülüğü, nüfus yoğunluğu, savaşlar, göçler ve yoksulluk trahomu yaygınlaştıran etkenler arasındadır. Hastalık, kişinin göz ve burun salgılarıyla doğrudan temas, karasinekler, hastanın salgılarıyla bulaşık eşyalar, kıyafetler, havlular gibi araçlar ya da anneden bebeğe doğum yoluyla bulaşabilir.¹ Trahomun, diğer ciddi hastalıkların yanında ayrı bir özelliği ise öldürücülüğünün olmaması ancak tedavi olmayan insanların gözlerini kör ya da tahrir ederek belki de daha rahatsız edici bir görüntü ortaya koymasındır.²

Çok eski dönemlerden beri bilinen trahomun dünyaya Mısır'dan yayıldığı sanılır. Hastalık, çok yaygın görüldüğü Kuzey Afrika ülkeleri ile Orta Doğu ülkelerinin Osmanlı İmparatorluğu toprakları içinde bulunması, bu bölgelerin tarih boyunca siyasî ve askerî göçlere sahne olması ve ayrıca askerlerin Mısır, Yemen, Arabistan ve Suriye'de savaştıktan sonra ülkeye dönmeleri nedeniyle Anadolu'da da giderek yaygınlaşır. Farklı görüşler bulunmasına karşın hastalığın genel olarak Anadolu coğrafyasına I. Selim'in (salt. 1512-1520) Mısır Seferi ile ve yine Mısırlı askerlerden oluşan Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın (1769 – 1849) oğlu İbrahim Paşa (1789-1848) komutasındaki ordunun Anadolu seferi sırasında girdiği kabul edilir. Hastalığın Mısır'dan geldiği yönünde kuvvetli kanıtlar nedeni ile trahom bazı yörelerde *Mısır hastalığı* olarak adlandırılmakta, bazı kaynaklarda ise, hastalığı Suriye'den gelen askerlerin getirmesi nedeniyle *Suriye hastalığı* olarak söz edilmektedir. Birinci Dünya Savaşı'na kadar ülkenin yalnız Güney ve Güney-Doğu illerinde endemik olarak bulunan trahom, savaşın

1 Nejat Ayberk, *Trahom Mücadele Kılavuzu* (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1937), 36-37; Nejat Fehmi [Ayberk], *Muhtasar Oftalmoloji* (İstanbul: Milli Mecmua Matbaası, 1932), 70; Cahit Örgen, “Cumhuriyet Döneminde Trahom Sorunu,” *Atatürk ve Cumhuriyet Döneminde Sağlık Hizmetleri Açık Oturumu* (Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1982) içinde, 89; Kadircan Keskinbora, “Atatürk Döneminde Trahomla Mücadele Tarihçesine Bakış,” *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938) Bildirileri (6-9 Kasım 2007, İzmir)*, editörler Mustafa Mutluer ve Eren Akçiçek (İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2009) içinde, 418.

2 Yücel Yanıkdağ, “Hijyenik Modernlik: Son Dönem Osmanlı ve Erken Cumhuriyette Trahom Coğrafyası,” *Toplumsal Tarih* sayı 296 (2018): 70.

sebepler olduğu nüfus hareketliliği nedeniyle daha da artar ve İç Anadolu Bölgesi'ne kadar yayılır. Halk, hastalığı hijyenik yönden anlamadığından ve tıbbi bir müdahale olmadığından trahomluların sayıları gitgide artar. Hastalık trahomlu ve dikkatsiz anneler yüzünden 15-20 günlük çocuklarda bile görülmeye başlar. Öyle ki kaynaklar, Türkiye'de 1923 yılında üç milyon trahomlu hastanın bulunduğunu yazmaktadır. Bu yıllarda özellikle Güneydoğu Bölgesi'ndeki illerde nüfusun %70'i trahomdan muzdariptir ve trahom kaynaklı körlük oranı %3,5'dir. Bu dönemde trahomla savaş, hastalığı taşıyanları sağlıklılardan ayırmak ve olabildiğince diğer sağlık önlemlerini almak biçiminde yürütülür. 1915'te yürürlüğe giren *Emrâz-ı Sâriye ve İstilâiye Nizamnamesi*'nde haber verilmesi zorunlu hastalıklar arasında trahomun da sayılmasına karşın, ülkede trahomla savaş sistemli olarak Cumhuriyet'in ilanından sonra, özellikle de 1925'ten itibaren başlar.³

Bu kapsamda, resmi olarak 29 Ekim 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, sağlık açısından birçok savaştan çıkmış, yorgun ve hastalıklarla zayıflamış bir ülke ve halk devralmıştır. Dönemin en büyük sağlık sorunu bulaşıcı ve salgın hastalıklardır. Atatürk'ün önderliğindeki Cumhuriyet hükümeti, öncelikle bu hastalıklarla mücadelenin asıl yolunun bunların bireysel bir sorun olmayıp bir halk sağlığı sorunu olduğu ve çözümün devletin temel görevlerinden biri olduğunu kabul ederek işe başlar. Yani devlet, halka sağlık hizmetlerini sunmak konusunda kendisini artık birinci dereceden sorumlu tutmaktadır. Bu ön kabulden sonra, o dönemde büyük halk sağlığı sorunu oluşturan sıtma, frengi, verem ve trahom gibi bulaşıcı ve salgın hastalıklara karşı devlet eliyle sistemli bir mücadeleye girilir ve başarılı sonuçlar alınır. Böylece oluşturulan bir sağlık politikası kapsamında bulaşıcı hastalıklarla mücadele programını yürüten dönemin Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam'ın koruyucu ve sağaltıcı sağlık hizmetlerini köylere kadar götürebilmek için verdiği uğraş çok önemlidir.⁴ Bu dönemde yürütülen trahom ile savaş programı da hem Sağlık Bakanlığı hem de Cumhuriyet tarihi ile yaşıt sayılabilecek en önemli mücadele programlarından biridir.

Özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayanların yarısından fazlasının trahomlu olduğu 1925'lerde soruna bir çözüm bulabilmek amacıyla Sağlık Bakanlığı tarafından

- 3 “Vekâletin 10 Yıllık Mesaisi,” *Sıhhiye Mecmuası Fevkalâde Nüshası* 29 Birinci Teşrin 1933, 65; *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl* (Ankara: Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, 1973), 129-130; Ekrem Kadri Unat, “Türkiye’de Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş için Kuruluşlar ve Çalışmalar,” *Türkiye’de Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş Toplantısı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1982) içinde, 16-17; Meliha Özpekan, “Büyük Millet Meclisi Tutanaklarına göre Türkiye Cumhuriyeti’nde Sağlık Politikası I,” *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* sayı 7 (2001): 125; Hamdi Doğan, “Cumhuriyet Döneminde Adıyaman ve Besni’de Trahom (1925-1975),” *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16, 2 (2017): 462; Sevilay Özer, “Türkiye’de Trahomla Mücadele (1925-1945),” *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* sayı 54 (Bahar 2014): 120; Yanıkdağ, “Osmanlı ve Erken Cumhuriyette Trahom Coğrafyası,” 71.
- 4 Erdem Aydın, *Dünya ve Türk Tıp Tarihi* (Ankara: Güneş Tıp Kitabevleri, 2021), 245-247, 251; Erdem Aydın, *Türkiye’de Sağlık Teşkilatlanması Tarihi* (Ankara: Naturel Yayınları, 2002), 35; Erdem Aydın, “Cumhuriyet Döneminde Sağlık Örgütlenmesi,” *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* sayı 5 (1999): 145-146; Gülten Dinç, “Ortaasya Türk Topuluklarından Günümüz Türkiye’sine Bulaşıcı ve Salgın Hastalıkların Gelişimi,” *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* sayı 18 (2012): 95.

Dünyaya örnek olmuş bir Trahom Kontrol Programı başlatılır. İlk olarak 981 numaralı *Trahomla Mücadele Kanunu* (1925) çıkarılır ve yapılacak mücadele kapsamında, hastane ve dispanserler ile gezici ekiplerin bulunduğu bir teşkilat kurulmasına karar verilir. Trahom Kontrol Programı'nın başarılı olması sayesinde trahomun görülme sıklığı yıllar içinde azalacak ve sorun azaldıkça da örgüt küçültülecektir.

Trahom savaş teşkilâtı, sabit ve gezici olarak yapılandırılan bir teşkilattır. Sabit teşkilât; trahom enstitüsü, trahom hastaneleri, trahom dispanserleri ve trahom/köy tedavi evlerinden oluşur. Seyyar teşkilât ise, önce at sırtında sonraları motorize araçlarla görevini icra eden gezici tabipler ve sağlık memurları tarafından yürütülür.⁵

Adıyaman ve Malatya'yı da içine alan bölge, ülkede trahom oranının en yüksek seyrettiği ve mücadelenin en çetin geçtiği yerlerdendir. Bu nedenle hastalığa karşı mücadeleye başlanan ilk yerler de Adıyaman ve Malatya olur. Öyle ki bu şehirler, trahomun en yoğun olduğu ve yol açtığı ağır komplikasyonların en sık görüldüğü yerler olmaları **körler diyarı / beldesi** olarak anılır. Tüm bu nedenlerle trahoma karşı savaşta önce Adıyaman ve Malatya'da 1925 yılında birer trahom hastanesi ve dispanseri kurulur.

Adıyaman (Hisn-ı Mansur) o zamanlar Malatya'nın bir kazasıdır. 1930 yılında yine o dönemde Malatya'ya bağlı bir kaza olan Besni ilçesinde de 10 yataklı bir trahom hastanesi ile dispanseri açılır. Aynı yıl Kilis ilçesiyle Gaziantep ilinde açılan trahom hastane ve dispanserleri ile mücadele ağı genişletilir ve Adana'da da 40 yataklı bir trahom hastanesi açılır. 1933'de eski teşkilata ek olarak Urfa merkezde 15, Maraş ve Siverek'te 10 yataklı birer dispanser ve hastane ile hizmeti en ucra yerlere kadar götürmek amacıyla Gaziantep, Besni, Kilis, Malatya, Urfa ve Siverek'te oluşturulan önce at ve eşekler, 1936'dan itibaren ise arabalardan oluşan gezici/seyyar teşkilat da mücadeleye dâhil edilir. 1950'lerde sayıları 16'ya ulaşan hastaneler daha sonraları hastalık geriledikçe kapatılır.⁶

Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde trahomla mücadele kararının ilk adımları 1924 yılında atılır. Dönemin Sıhhat Vekili Dr. Refik Saydam, 1924 yılında, önce çeşitli vilayet hastanelerinin göz servislerinden konu ile ilgili bilgi alır. Devlet ve sağlık görevlilerinin harekete geçmesi için öncelikle ülkedeki mevcut sağlık şartlarının doğru bir tablosunun oluşturulması şarttır. Bu nedenle eski bir ordu tabibi olan Ankara Numune Hastanesi Göz Doktoru Vefik Hüsnü (Bulat)'ı inceleme yapması için üç aylığına Güney ve Orta Anadolu'ya gönderir. Dr. Vefik Hüsnü bu bölgelerdeki okul, hapishane ve çarşı gibi yerlerde yaptığı

5 *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, 131-132; Mahmut Işık, "Türkiye'de Trahom ve Trahom Mücadelesi," *Sağlık Dergisi* 40, 1-2 (1966): 71-72.

6 "Vekâletin 10 Yıllık Mesaisi," *Sıhhiye Mecmuası Fevkalâde Nüshası*, 65; 80. *Yılda Tedavi Hizmetleri (1923 - 2003)* (Ankara: Sağlık Bakanlığı Tedavi Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2004), 8; İnci Hot, "Ülkemizde Trahom ile Mücadele," *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği - Hukuku - Tarihi* sayı 11 (2003): 24; Nejat Fehmi Ayberk, "Etüdler; Türkiye Trahom Mücadelesi Tarihçesine Ait Hatıralarım," *İstanbul Göz Kliniği Bülteni* 19, 10 (1961): 129.

tarama ve incelemelerini *Türkiye’de Trahom Coğrafyası* başlıklı raporunda toplar. Raporunu 1927 yılında Ankara’da toplanan ve ana konuları trahom ve verem olan II. Millî Türk Tıp Kongresi’nde sunar.⁷ Kongrenin ilk günü tamamen trahoma ayrılmıştır. Dr. Vefik Hüsnü raporunda trahomun tarihçesine de değinerek, hastalığın Türkiye’de yayıldığı yerleri, özelliklerini ve ülkeye hangi yollarla girdiğini ortaya koyar. Aynı kongrede Prof. Dr. Niyazi İsmet (Gözcü) de *Trahom Tedavisi ve Trahomla Mücadele* başlıklı bir rapor sunarak trahomun tedavi yöntemlerini anlatır.⁸ Kongre’ye sunulan raporlarda, trahomun özellikle Güneydoğu Anadolu’da önemli derecede tahribata neden olduğu belirtilerek, kaza ve nahiyelerde takınılan lakayt tavır ile ihmallerin tablonun bu derece vahim bir hal almasındaki rolü üzerinde durulur. Kongre kürsüsünde konuşanlar, bölge halkının hemen hemen yarısının bu hastalığa yakalandığını belirtir, hatta bazı şehir ve kasabalarda kör değneğiyle gezenlerin değneksiz olarak gezenlerden daha fazla olduğunu dile getirirler. Bunun üzerine, Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti, çeşitli hastanelerden gelen bilgilerin yanı sıra Dr. Vefik Hüsnü ile Dr. Niyazi İsmet’in raporlarına da dayanarak trahomun yoğun olarak görüldüğü Malatya ve Adıyaman’dan başlatılacak bir trahom mücadelesine girişir.⁹

Trahom ve trahomlularla ilgili bir dizi nizamname bulunmasına karşın, devlet 1930’da hijyeni daha sıkı bir kanunla düzenlemeye karar verir, sosyal yaşam ve sağlıkla ilgili çeşitli konuları içeren bu kanun devletin ve devlet görevlilerinin yetkilerini genişletir.¹⁰ Böylece 1930 yılında çıkarılan *Umumi Hıfzıssıhha Kanunu*’nda trahom savaşına ayrı bir önem verilir. Kanunda, trahomun bildirim zorunlu hastalıklar listesinde yer aldığı, halkın büyük kısmının trahoma yakalandığı belirlenen mahallerde Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti tarafından mücadele heyetlerinin oluşturulacağı, hastalığın tedavisi için gereken tüm işlemlerin parasız olarak yapılacağı, trahom mücadele mahallerinde oluşturulacak heyetlerin ahalinin muayene edilmesinden tedavisine kadar geçen süreç içerisinde geniş yetkilerle donatılacağı, gerek trahom mıntıklarında gerekse memleketin diğer yerlerinde trahomun yayılma devresinde bulunan hastaların bu devre devam ettiği müddetçe mektep, fabrika ve imalathane gibi işyerlerine devam etmelerinin yasak olduğu, trahom mücadele mıntıklarındaki çocukların öğrenimi için Sıhhat ve Maarif Vekâletlerinin ortaklaşa tedbirler alacağı, askeri makamların da askeri kıtaat ve teşkilatta trahom mücadelesi yapacakları ve alınan önlemleri sağlık

7 Hot, “Ülkemizde Trahom ile Mücadele,” 23; Ayberk, “Etüdler,” 129; Yücel Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak; Osmanlı Savaş Esirleri, Tıp ve Milliyetçilik, 1914-1939*, çev. Nurettin Elhüseyni (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), 180.

8 Ayten Ankan, *Millî Türk Tıp Kongreleri (1923-1968) ve Türkiye Sağlık Politikalarına Etkileri* (İstanbul: Türkiye Tıp Akademisi, 2010), 36-37.

9 Gürkan Sert, “İkinci Millî Tıp Kongresi’nde (1927) Dr. Vefik Hüsnü Bulat’ın Sunduğu ‘Türkiye Trahom Coğrafyası’ İsmi Bildirinin Türkiye Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi,” 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı, c.3* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2005) içinde, 1518-1520; Sadet Altay, “Bulaşıcı ve Müzmin bir Sosyal Afet: Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Trahom Hastalığı ve Mücadele Çalışmaları (1924-1938),” *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi – CTAD*, 12, 23 (Bahar 2016): 173-174.

10 Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak; Tıp ve Milliyetçilik, 1914-1939*, 185.

memurlarına bildirecekleri maddeler halinde belirtilir. Böylece ilk defa olarak trahom ile mücadele, genel devlet işleri arasına girerek yasal bir hal alır.¹¹ Daha sonraki yıllarda çıkarılacak olan ek kanun ve çalışmalarla da giderek trahomun kökünün kurutulacağı bir yola girilir.

Mücadele kapsamına alınan Anadolu'nun güney ve güneydoğu yörelerinde trahomla savaş, sabit ve seyyar (gezici) ekiplerle iki koldan sürdürülür. Mücadele, il ve ilçelerde hastane ve dispanserler açmak suretiyle sabit, köylerde ise önceleri atlı sağlık memurları, sonraları otomobil ile köy tedavi evleri ve seyyar/gezgin ekipler yoluyla yürütülür. Bu bölgelerdeki hastane, dispanser ve yatak sayıları artırılarak, 1933'de hastane sayısı dokuza, yatak sayısı 120'ye, dispanser sayısı da dokuza çıkarılır. Nüfusun ve trahomlu hasta oranının yüksek olduğu yerlerde açılan hastanelerde göz ameliyatları yapılır, trahomlu hastalar tedavi edilir, dispanserler bazı yerlerde poliklinik, bazı yerlerde de her türlü muayene ve tedavinin yapabileceği birer klinik olarak çalışır, köy tedavi evleri de mütevazı birer sağlık birimi işlevi görür. Gezici teşkilatta köylerin dolaşılması, bulunan hastaların tedavisi ve hastalığın yayılmaması için önlemler alınması temel ilkedir.¹²

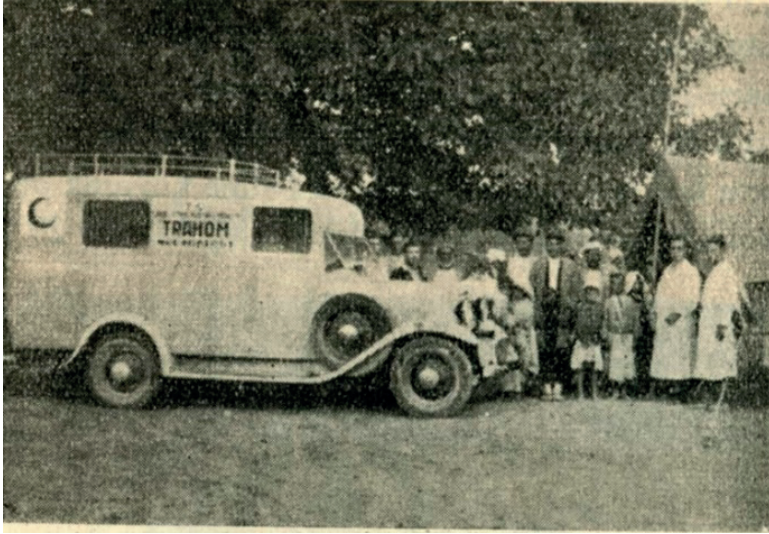

Resim 1. Bir trahom dispanserinde hastaların ilaç ile tedavisi.

Nuri Ayberk, *Trahom ile Mücadele Kılavuzu* (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1937), 61.

-
- 11 “Umumi Hıfzıssıhha Kanunu,” Kanun Numarası: 1593, Kabul Tarihi: 24 Nisan 1930,” *Resmî Gazete*, 6 Mayıs 1930, Sayı 1489; “Vekâletin 10 Yıllık Mesaisi,” 17.
- 12 Ayberk, *Trahom Mücadele Kılavuzu*, 61-64; *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, 131-132; Ekrem Kadri Unat, “Türkiye Cumhuriyetinde Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş,” *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi* 12 (1981, Özel Ek Sayı): 392.

Giderek seyyar mücadelede yer alan at ve merkep sırtında dolaşan memurlar yerine, birbirine yakın 8-10 köyün bir ünite kabul edilmesiyle ortalarında bulunan büyükçe bir köyde sabit köy tedavi evlerinin kurulması sağlanır. Bu evlerde kalan sağlık memurları, buldukları köy ve buralara yakın köylerde halkın tedavisini yaparak, şişe ile ilaç dağıtırlar. Haftada iki defa seyyar bir hekimin bu köy evlerini kontrol etmesi sağlanır. Aynı zamanda yeni bir düzenlemeye gidilerek, trahomlu öğrencisi fazla olan şehirlerde hasta çocukların sağlamlarla bir arada okutulması sakıncalı olduğundan bunların öğrenimlerini ayrı okullarda ve doktor gözetiminde sürdürmelerinin sağlanmasına çalışılır. Bu amaçla trahomlular için ayrı okullar kurulur, buralara her gün giden sağlık memurları çocuklara düzenli olarak ilaç verirler. 1933-1934 yıllarında ülke genelinde trahomlu öğrencilerin okutulduğu; Adana’da yedi, Gaziantep’te altı, Kilis’te dört, Urfa’da üç ve Besni, Adıyaman, Malatya, Maraş ve Siverek’te birer olmak üzere toplam 25 adet okul bulunur.¹³

Resim 2. Seyyar/gezici trahom ekibi

Nuri Ayberk, *Trahom ile Mücadele Kılavuzu* (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1937), 63.

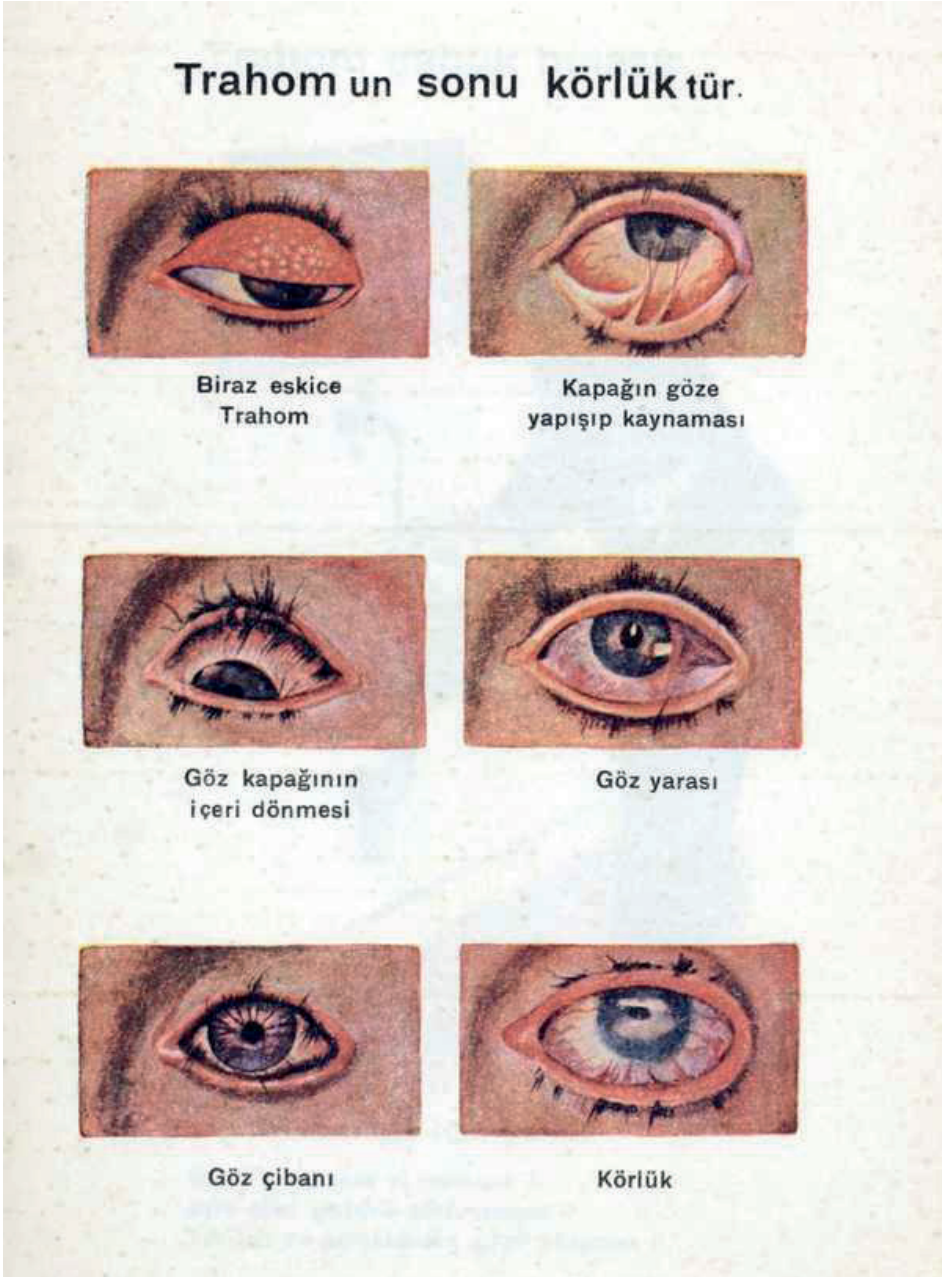
13 İzzet Bilger, “Adana Okullarında Trahom Savaşı,” *Sağlık Dergisi* 24, 9 (1950): 529.; Nejat Fehmi Ayberk, “Etüdüler II; Türkiye Trahom Mücadelesi Tarihçesine Ait Hatıralarım,” *İstanbul Göz Kliniği Bülteni* 19, 11 (1961): 144.

Resim 3. Bir köydeki seyyar hastanede trahomlu hastanın ilaç ile tedavisi.
Nuri Ayberk, Trahom ile Mücadele Kılavuzu (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1937), 64.

1930’lu yıllarda, çıkarılan yasa ve yönetmeliklerin yanı sıra halkı trahom konusunda eğitmek ve bu konuda alınması gereken önlemleri duyurmak amacıyla da büyük çaba harcanır. 1931 yılında Dresden’deki Alman Hıfzıssıhha Müzesi aracılığıyla bastırılan trahomla ilgili levhalar, herkesin görebileceği yerlere asılır, bulaşıcı hastalıklar ve sağlıklı yaşamla ilgili filmler yurt dışından getirilerek sıhhat müdürlükleri aracılığıyla halka ücretsiz gösterilir, halkı bilgilendirmek amacıyla hazırlanan birçok afiş ve broşür trahom savaş bölgelerine gönderilir. Halkı aydınlatıcı ve uyarıcı bu çalışmaların yanı sıra kitap ve dergiler yayımlanır. Radyo yayınları, konferanslar, sağlık personeline kurslar ve karasinek mücadelesi de diğer trahomla mücadele yöntemleridir. Bütün bunlar savaştan henüz çıkmış genç Cumhuriyet’in zorlu şartlarında, o yokluk ve yoksulluk döneminde yapılır.¹⁴

14 “Vekâletin 10 Yıllık Mesaisi,” 68; *Cumhuriyet’in İlk 15 Yılında Sağlık Hizmetleri (Cumhuriyet Halk Partisi tarafından yayınlanan 15. Yıl kitabının “Sıhhat ve İctimaî Muavenet Vekâleti” bölümü)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yay., 1998), 358-359; Ayberk, “Etüdler II,” 145-146.

Resim 4. Trahom bilgilendirme broşürü. İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Arşivi'nin izni ile.

Trahoma karşı başlatılan mücadelenin daha sistemli bir şekilde sürdürülebilmesi ve aynı zamanda Vekâlet ile mücadele teşkilatının bağlantısının sağlanması amacıyla 1930 yılında merkezi Gaziantep'te olan bir Trahom Mücadele Reisliği kurulur. 1934 yılında Teşkilatın başına Dr. Nuri Fehmi Ayberk getirilir. Ayberk, göreve başlar başlamaz trahom savaş bölgesinde sağlıklı verilere ulaşabilmek için genel bir tarama yapılmasını ister. Altı ay süren tarama çalışması; bir hekim, iki sağlık memuru ve bir kâtipten oluşan ekiplerle yapılır. Böylece trahom mücadele mıntıkasında bulunan nüfusun %75'i genel bir muayeneden geçirilir. Halkın % 25'i çeşitli nedenlerle muayene edilememiş olsa bile taramada muayene edilen 204.472 kişiden, 133.547'sinin trahomlu olduğu yani trahom mücadele bölgesinde trahom oranının ortalama % 65.3 olduğu tespit edilir. Dr. Nuri Fehmi Ayberk'in çalışma yöntemi, bir yandan hastaları tedavi ederken öte yandan halkı aydınlatma ve korumaya yöneliktir. Bu amaçla halkı aydınlatma ve trahom teşkilâtında görev alacak hekim ve sağlık personelinin yetiştirilebilmesi için de kitap ve broşürler hazırlanmasına önem verilir.¹⁵

Trahom savaş bölgesi yıllar içerisinde Adana'dan Siirt'e kadar dokuz ili içine alacak şekilde genişletilir. 1950 yılına gelindiğinde teşkilatta; 225 yataklı 16 trahom hastanesi, 40 trahom dispanseri ve 115 trahom köy tedavi evi bulunur. Bu kuruluşlara hekimlerin yanı sıra, hastaları köylerinde ve evlerinde ziyaret ederek onlara ilaç veren personel de bağlanır. Bu süreçte Dünya Sağlık Örgütü zaman zaman uzmanlar göndererek ve yıllık çalışma programlarının hazırlanmasına yardımcı olur. UNICEF de motorlu araç, ilaç ve malzeme yardımı ile trahom savaşına katkıda bulunur.¹⁶

Malatya'da Trahom

Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde tüm Güneydoğu'da olduğu gibi Malatya'da da trahom halkın en çok muzdarip olduğu hastalıklardandır. Ancak 1924 yılında henüz etkin bir mücadele başlamamıştır, Malatya Memleket Hastanesi'nde göz hekimi yoktur.¹⁷ Dönemin Sıhhiye Müdürü Mazhar Mustafa Bey Malatya Gazetesi'ndeki röportajında hastanenin kadrosu ile ilgili olarak; *"Bu seneki kadroya emrâz-ı dahiliye mütehassısı ve bakteriyolog bir tabib ilâve ediyoruz. Meclis-i Umumi'nin kabul edeceğini bilsem bir göz mütehassısı da ilave ederdim. Mamefih henüz fırsat fevt olmamıştır. Bunu da kabul ederlerse memlekette operatör, bakteriyolog ve göz mütehassısı bulunacaktır."* der.¹⁸ Aynı gazetenin 25 Aralık 1924 sayısında ise Vilayet Sıhhiye Müdüriyeti emrinde istihdam edilmek üzere trahom mücadelesine sıhhiye memuru Lütfi Efendi'nin tayin edildiği haberi yer alır.¹⁹ Dönemin

15 Özer, "Türkiye'de Trahomla Mücadele," 127-128; Ziya Oykut, "Nuri Fehmi Ayberk ve Trahom," *İstanbul Göz Kliniği Bülteni* 8 (1961): 94-95.

16 *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, 134, 336; Işık, "Türkiye'de Trahom ve Trahom Mücadelesi," 72-73.

17 "Sıhhat-i umumiyenin muhafaza ve memleket hastahanesinin tekemmülü hakkında Sıhhiye Müdürü Mazhar Mustafa Bey'le muhabirimizin mülâkâtı," *Malatya Gazetesi* 12 Kanun-ı Sani 1340 [12 Ocak 1924], 1.

18 "Sıhhiye Müdürü Mazhar Mustafa Bey'le mülâkât," 1.

19 "Trahom Mücadele Memuru," *Malatya Gazetesi*, 25 Kanun-ı Evvel 1340 [25 Aralık 1924], 3.

gazetelerinde Hısn-ı Mansur'daki (Adıyaman) göz hastalığından “*umumi ve sari bir şekilde olup ahalisi fevkalade bir hal-i ızdıraptadır*” satırlarıyla yakınılır ve “*bir talip zuhurunda göz mütehassıslığına tayin ve i'zâm edileceği*” bildirilir.²⁰ Bölgede trahom mücadelesine bu koşullarda başlanır ve 1925 yılında Adıyaman'da 20 yataklı bir hastane ve bir dispanser ile Malatya'da da 10 yataklı bir hastane ve bir dispanser açılır. Bu sırada göz hekimi sorunu da aşılmaya çalışılmakta zaman zaman bazı görevden alma ve atamalar yapılmaktadır. *Malatya Gazetesi*'nde Vilayet Trahom Mücadele Tababeti vekâletini yürütmekte olan Belediye Tabibi Cafer ve Sıhhiye Memuru Lütfi Beylerin 1 Nisan 1341 (1925) tarihinden itibaren görevlerine son verildiği ve körlük sorunuyla uğraşan bu önemli kadronun lağvedildiğine dair haberler yayımlanırken²¹ 16 Temmuz 1925 tarihli *Malatya Gazetesi*'nde yer alan “*Malatya ve Hısn-ı Mansur göz dispanserleri tabipliklerine tayin edilen mütehassıs İhsan (Ahmed) ve Ömer Kaşif Beyler mahall-i memuriyetlerine muvasalat etmişlerdir*” haberinden yeni hekim atamalarının yapıldığı, Hısn-ı Mansur'da Kaşif Ömer Bey'in, Malatya'da ise İhsan Ahmet Bey'in göreve başladığı anlaşılır.²²

Bölge, trahom savaşının ilk başladığı, ülkede trahom oranının en yüksek seyrettiği ve mücadelenin en çetin geçtiği yerlerdendir. Bu nedenle hastalığa karşı savaş 1925 yılından itibaren öncelikle Adıyaman ve Malatya'da birer trahom hastanesi ve dispanserinin açılmasıyla başlatılır. Malatya'daki ilk mücadele merkezleri ile ilgili ayrıntılı bilgi de yine dönemin yerel gazetesinde şöyle yer alır:

Daha milli mücadele senelerinde türlü türlü düşmanla uğraşırken hükümetimiz, halkımızın bu ıstırabına bigâne kalmamıştır ve şayan-ı kayd ve şükrandır ki memleketimizde ilk trahom mücadele müesseseleri vilayetimiz dahilinde açılmıştır. Bununla trahomon vilayetimizde pek fazla olduğunu veya yalnız vilayetimize münhasır bulunduğunu kasetmiş olmuyoruz. Diyarbakir, Urfa, Gaziyıntab, Maraş ve bütün havali aynı derecede trahomla musâbdır denilebilir. İlk trahom mücadele müesseselerinin vilayetimiz dahilinde tesisini evvel emirde sıhhiye vekil-i muhteremi Dr. Refik Beyefendiye ve bidayeten vilayetimize gönderdikleri muhterem göz doktorlarının kıymetli teşebbüslerine medyunuz. Hısn-ı Mansur'da bir trahom hastahanesi ve Malatya'da bir trahom dispanseri açılmak süratıyla başlayan mücadeleye devam olunmaktadır. Hısn-ı Mansur kasaba itibarıyla en fazla trahomlu bir yer olmakla beraber hastalık kazanın şimali dağlık kısmında o derece münteşir bir halde değildir. Vilayetimiz dahilinde trahomon nisbeten en mütekâsif bulunduğu yer, bizce maatteessüf Malatya şehri ve civarıdır. Elimizde bu kanaatimizi teyid edecek bir istatistik olmamakla beraber Malatya'ya girerken şehrin Elaziz ve Sivas yolları medhalindeki Kazmalıbaba mescidinin içinde açılan trahom dispanserinin defterleriyle bu hükmümüzü az çok tevsik edebiliriz. Dr. İhsan Bey'in idaresinde bulunan 10 yataklık bu küçük ve temiz dispansere,

20 “Hısn-ı Mansur Göz Mütehassıslığı,” *Malatya Gazetesi*, 23 Temmuz 1340 / 23 Temmuz 1924, 2.

21 “Trahom mücadelesinin lağvı,” *Malatya Gazetesi*, 9 Nisan 1341 [9 Nisan 1925], 1.

22 “Muvasalat,” *Malatya Gazetesi*, 16 Temmuz 1341 [16 Temmuz 1925], 2; “Kaza'da Trahom Mücadelesi,” *Malatya Gazetesi*, 6 Ağustos 1341 [6 Ağustos 1925], 1.

mebde-i küşadı olan 1 Teşrin-i Evvel 1341 tarihinden 30 Nisan 1927 tarihine kadar 17 ay zarfında 6083 müracaat vuku bulmuş ve 3149 trahomlu ayakta tedavi ve ameliyat görerek ayrıca da 151 ihtilât ameliyatı yapılmıştır. Şimdiye kadar dispansere yatırılan 126 hastadan 72 hastaya büyük ameliyat icra edilmiştir. Muhtelif ve muhtelit göz hastalıklarından da 196 ameliyat yapılmıştır.²³

Malatya Mebusu Dr. Hilmi Bey de *Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası*'nın 15 Mayıs 1927 tarihli sayısında yayımlanan makalesinde Malatya Vilayeti'ndeki trahom mücadelesi ile ilgili olarak

“ilk trahom mücadele kurumunun vilayetlerinde açıldığını, bununla trahomun Malatya'da çok fazla olup sadece orayla sınırlı olduğunu kastetmediklerini, Diyarbakır (Diyarbakır), Urfa, Gaziantep (Gaziantep), Maraş ve bütün bu yörenin trahomdan aynı derecede etkilendiğini, Hısnımansur'un (Adıyaman) kasaba olarak en fazla trahomlu bulunan yer olmasıyla birlikte Vilayet dahilinde Adıyaman da o dönemde Malatya vilayetinin bir kazasıdır) trahomun en yoğun bulunduğu yerin Malatya şehri ve civarı olduğunu, elinde bunu teyit edecek bir istatistik olmamasına karşın şehrin Elaziz (Elazığ) ve Sivas yolları girişindeki Kazmalıbaba mescidinin içinde açılan trahom dispanserinin defterleriyle bu görüşünün az çok doğrulanabileceğini, Dr. İhsan Bey'in yönetimindeki 10 yataklı dispansere açıldığı 1 Ekim 1925 ile 10 Nisan 1927 arasında 6.083 başvuru olduğunu, bu hastalara ayakta tedavi ile büyük ve küçük ameliyatların yapıldığını ancak trahom afetinin gerçek sayısına yaklaşmak için bu rakamları üç ile çarpmak gerektiğini, çünkü Malatya Trahom Mücadele Dispanseri'ne halkın henüz gereken rağbeti göstermediğini, bunun nedenlerinin dispanserde sadece bir hekim bulunması, yatak sayısının azlığı ve dispanserdeki tedavi ve ameliyatların ücretsiz olduğunun halk tarafından bilinmemesi yani halkın tedaviyi paralı sanması olduğunu” belirtir.²⁴

7 Temmuz 1927 tarihli *Malatya Gazetesi*'nde ise Ankara Numune Hastanesi Göz Tabibi Vefik Hüsni Bey'in trahomun şehirdeki oranı hakkında bilgi edinmek üzere tekrar Malatya'ya geldiği haberi görülür.²⁵

1930'da Malatya'nın Besni ilçesinde de bir trahom hastanesi ve dispanserinin açılmasıyla savaş genişletilir. Her hastanede ikişer uzman doktor, bir hemşire, bir kâtip, 2-3 sıhhat memuru ile yeterli miktarda hastabakıcı ve hademe görev yapar. 1934-1935 yıllarında yapılan taramalarda trahom endeksi Malatya'nın kazaları olan Adıyaman ve Besni'de %80, Malatya'da %53 olarak bulunur. Ancak Besni, Adıyaman ve Malatya'da mücadele en önce başlamasına karşın hastalığın gelişmiş formlarının oranı bir süre yüksek seyredir. Dr. Ayberk'e göre bunun sebebini “mücadelenin başarısızlığında değil, bu yerlerdeki trahomun çok vahim şekiller arzemesinde ve halkın başka yerlere nazaran daha fena şerait-i sıhhiye ve

23 “Trahom,” *Malatya Gazetesi*, 14 Nisan 1927, 1.

24 [Hilmi], “Trahom,” *Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası* 69 (1927): 3425-3426.

25 “Trahom Teftişatı,” *Malatya Gazetesi*, 7 Temmuz 1927, 1.

ictimaiye içinde yaşamasında aramak icabeder."²⁶ 1938'e kadar binlerce kişi hastanelerdeki cerrahi müdahaleler ve ilaç ile tedavi edilir, böylece hasta oranı giderek düşürülmeye başlanır. Trahom bölgelerinde, okul çağındaki ve daha küçük yaşlardaki çocukları korumak ve bunlar arasında trahomun yayılmasını engellemek amacıyla, trahomlu öğrenciler için okullar ve sınıflar ayrılarak görevli memurlar bu öğrencilerin düzenli tedavilerini sağlar. Trahomlu öğrencilere tahsis edilen okullardan biri de Malatya'dadır. Nasuhi Caddesi'nde 1907'de İnas (Kız) Mektebi olarak açılan; sonraları karma eğitim verilen Derme İlkokulu, 1930'lu yılların sonunda sadece trahomlu çocukların eğitim ve tedavi gördüğü bir okula dönüşür. Malatya Valiliği tarafından önce Derme İlkokulu'ndaki tüm sağlıklı öğrenciler Fırat İlkokulu'na nakledilir, daha sonra ildeki tüm trahomlu öğrenciler Derme İlkokulu'nda toplanır. Bundan sonra, trahomlu öğrencilerin eğitim-öğretim ve tedavilerine burada devam edilir. Okulun adı da halk arasında bu uygulamadan dolayı Trahom Mektebi'ne döner.²⁷

Resim 5. 1930'lu yılların sonunda trahomlu öğrencilere ayrılan ve bu nedenle halk arasında Trahom Mektebi olarak bilinen Derme İlkokulu. Gazeteci Celal Yalvaç Arşivi'nden, Celal Yalvaç'ın izni ile.

Adıyaman, Besni ve Kâhta o dönemde Malatya'ya bağlı kaza merkezleridir. 1954 yılında Adıyaman'ın il olmasıyla Kâhta ve Besni de Adıyaman'a bağlanır ve Malatya'dan ayrılırlar.

- 26 Doğan, "Cumhuriyet Döneminde Adıyaman ve Besni'de Trahom," 477, 481; *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, 132; Nejat Ayberk, *Türkiye'de Trahom Mücadelesi* (İstanbul: Kader Basımevi, 1936.), 5, 15; Hot, "Ülkemizde Trahom ile Mücadele," 25-26; Kemal Çelik, "Atatürk Dönemi CHP ve Hükümet Programlarında Sağlık," *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi* (İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2009) içinde, 301; Nejat Fahmi Ayberk, "Trahoma ve Trahom Mücadelesine Genel Bir Bakış," *Altıncı Ulusal Türk Tıp Kurultayı* (Ankara, 7-9 Birinci Teşrin, 1935) (İstanbul: Kader Basımevi, 1936) içinde, 212, 220.
- 27 Ayberk, "Türkiye'de Trahoma ve Trahom Mücadelesine Genel Bir Bakış," 224-225; Göknur Gögebakan, *Fotoğraflarla Geçmişte Malatya* (Malatya: Malatya Belediyesi Kültür Yayınları No: 11, 2004), 79.

1930'lu yıllarda Adıyaman ve Malatya'daki trahom çalışmalarının öncülüğünü göz doktoru Kâşif Ömer Bey yapar. Dr. Kâşif Ömer, 1926'da Adıyaman Trahom Hastanesi'nde başhekim iken istifa ederek Malatya merkezdeki Trahom Hastanesi'ne atanır ve arkadaşı göz hastalıkları uzmanı Dr. İhsan Ahmet Bey ile birlikte trahomla mücadele hizmetlerini buradan yürütür.²⁸ Kâşif Ömer ve İhsan Beylerin Hısn-ı Mansur ve Malatya göz dispanserine atanmaları dönemin gazetelerine de yansır:

Malatya Dispanseri: Yatak 10 (Tabib: Maaş: 200 lira, Aded: 1, Sıhhiye memuru: Maaş: 50 lira, Aded: 2, Hademe: Maaş: 25 lira, Aded: 2, Aşçı: Maaş: 25 lira, Aded: 1). Malatya ve Hısn-ı Mansur göz dispanserleri tabibliklerine tayin edilen mütehasıs İhsan ve Ömer Kaşif Beyler mahall-i memuriyetlerine muvasalat eylemişlerdir. Geçen sene umum vilâyete şamil olmak üzere bir tabiple bir sıhhiye memurundan mürekkeb basit bir teşkilât vücuda getirilmiş ve bundan memleketimiz behemehal müstefid olmakta iken her nedense o da bu sene ibtidasında lağvedilmişti. Fakat bunun herhalde gayr-i müsbet olduğu anlaşılmiş olacaktır ki Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti teşkilâtı tevsiaten ihya ve kadrosunda görüleceği üzere mücadeleyi daha müttekâmil bir hale ifrağ eylemiştir.²⁹

Dr. Kâşif Ömer Bey Malatya'da görev yaptığı süre içinde *Malatya Gazetesi*'ne trahomun Malatya ve Adıyaman'daki durumu ile ilgili birçok makale yazar, şarlatanlar ve otçuların trahom mücadelesinde yarattığı risklere dikkat çeker, böylece halkı bilgilendirip bilinçlendirme yönünde çaba harcar. Kâşif Ömer Bey, Malatya'da göz hekimliği yaptığı sırada şehrin sosyal yaşamında da etkin rol alır. Malatya ve Havalisi Türk Ocakları Mümessili olarak çalışır, bugün Atatürk Evi olarak kullanılmakta olan Türk Ocağı binasının yapılmasına emek sarf eder, gazetelerde yazılar yazar ve sosyal toplantılar düzenler.

1933 yılında, 10 yataklı ve seyyar teşkilatı olan Malatya Hastane ve Dispanserinin kadrosu; birer tabip, seyyar tabip ve hemşire, dört seyyar ve iki sabit sıhhat memuru ve lüzumu kadar müstahdemden oluşur. O dönemde Kâşif Ömer Bey Malatya Trahom Mücadele Reisi iken, Dr. İsmail Hakkı Bey Malatya Trahom Hastane ve Dispanseri'nde görevlidir.³⁰

28 "İstifa," *Malatya Gazetesi*, 127, 25 Mart 1926, 2.

29 "Göz hastalıkları için teşkilât," *Malatya Gazetesi*, 16 Temmuz 1341 [16 Temmuz 1925], 3.

30 Altay, "Bulaşıcı ve Müzmin Bir Sosyal Afet," 186, 188.

Resim 6. Dr. Kâşif Bey. Araştırmacı-Yazar Adnan Işık arşivinden, Adnan Işık'ın izni ile.

Resim 7. Malatya Trahom Mücadele Dispanseri. *Son Posta*, 22 Ekim 1934.

Malatya'da trahom mücadelesi hastane, dispanser ve açılan kurslar aracılığı ile yoğun biçimde sürdürülür ve 1930'ların sonuna doğru artık iyi sonuçlar alınmaya başlanır. Dr. İsmail Hakkı Bey ve seyyar teşkilât doktoru Mecdi Bey de bu ortamda mücadeleyi yorulmaksızın sürdürürler.³¹

Trahom Savaş Teşkilatı, 1951'de Adana, Diyarbakır ve Malatya'da örgütlenen üç Trahom Savaş Bölge Başkanlığı aracılığı ile yönetilir. Malatya Bölge Başkanlığı bünyesinde Malatya (Adıyaman), Bingöl, Erzincan, Erzurum ve Tunceli illeri bulunur.³²

Trahomun tamamen çözülmesi için, bölgeler arasındaki ekonomik ve sosyal farkın azaltılması, taşra bölgelerine gelişmiş belediyecilik anlayışının götürülmesi ve temizlik için gerekli olan su ve sabun gibi temizlik malzemelerinin halka ulaştırılması gerekir.³³ Bu yönde yapılan sağaltım çalışmaları sonucunda trahom epidemiyolojisi yönünden önde gelen illerden birisi olan Malatya'da şehircilik ve halkın sosyal yaşamındaki gelişmeyle birlikte trahom da özellikle il merkezinde giderek ciddi bir sağlık sorunu olmaktan çıkar. 1962 yılında şehrin en yoksul semtlerinde yapılan taramada trahom oranının %5'in altına indiği belirlenir. Bununla beraber 1965'lerde ilçe ve köylerde halen ciddi trahom odaklarına rastlanır. Malatya'nın Arapkir, Akçadağ, Hekimhan gibi ilçelerindeki trahom mücadelesi bu ilçe merkezlerindeki dispanserler aracılığıyla yürütülür, trahom salgınının olduğu köylere ise gezici mücadele ekipleri gönderilir. 1966'da şehirdeki trahom oranının son derece azalması nedeniyle dispanserlerden biri kapatılır, diğerleri ise oftalmi salgınları ve konjonktivitleri tedavi için görevlerine devam eder.³⁴

1966 yılına kadar, Sağlık İşleri Genel Müdürlüğü'ne bağlı Trahom Şubesi'nce yürütülen trahom mücadelesi, bu tarihte bağımsız bir müdürlük haline getirilen birime aktarılır, sonradan çıkarılan kanunla da Trahom Savaş Müdürlüğü olarak örgütlenir.³⁵ En son Trahom Savaş Memuru Kursu 1973'de üç ay için açılır. 1977'de sadece üç trahom hastanesi işler durumdadır. Bunlar, Diyarbakır (15 yataklı, yatak işgal oranı % 41), Gaziantep (50 yataklı, yatak işgal oranı % 49) ve Kilis (30 yataklı, yatak işgal oranı % 65) Trahom Hastaneleridir.³⁶

Bugün izi bile kalmayan Malatya'daki dispanserlerin yerleri ile ilgili tanıklıklarına başvurduğumuz Gazeteci Celal Yalvaç, Gazeteci Raşit Kısacık, Araştırmacı Adnan Işık ve

31 "Malatya'da Trahom Mücadelesi: Mücadele Dispanserinin Şimdiye Kadar Aldığı Neticeler Çok İyidir," *Akşam Gazetesi*, 10 Mayıs 1935, 6; "Trahom Mücadelesi," *Akşam Gazetesi*, 31 Ocak 1938, 4; "Trahomla Mücadele İçin Açılan Kurslar," *Cumhuriyet Gazetesi*, 12 Kasım 1934, 4; "Malatya'da Trahom Mücadelesi," *Son Posta*, 22 Ekim 1934, 4.

32 Hot, "Ülkemizde Trahom ile Mücadele," 25.

33 Gizem Daşpunar, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Salgın Hastalıklarla Mücadele: Sıtma, Trahom, Frengi ve Verem (1923-1950)," (Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2020), 133-134.

34 Işık, "Türkiye'de Trahom ve Trahom Mücadelesi," 69, 72-73.

35 Doğan, "Cumhuriyet Döneminde Adıyaman ve Besni'de Trahom (1925-1975)," 484.

36 *Yataklı Tedavi Kurumları 1977 Yılı Bülteni* (Ankara: SSBY Tedavi Kurumları Gn. Md. Yay., 1978), 11, 49, 55.

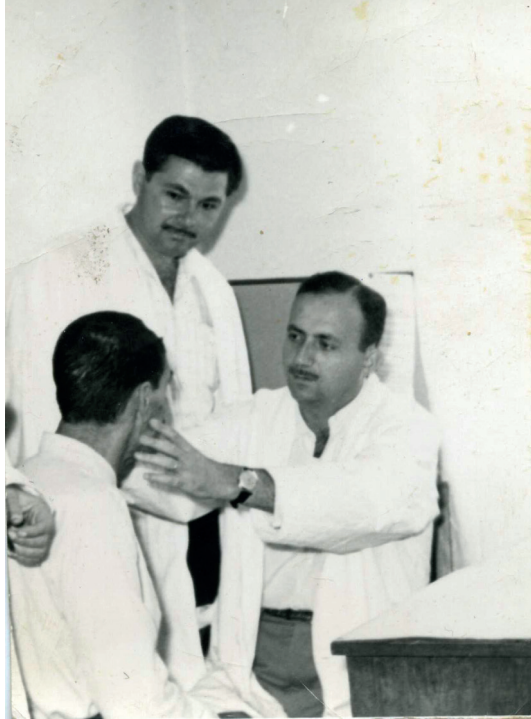
Prof. Dr. Gönül Şimşek ile yaptığımız görüşmelerde aldığımız bilgilere göre; Sivas Caddesi zerindeki trahom dispanseri işlevini uzun yıllar sürdürmüş ve her türlü göz hastalıklarının tedavisi yapılmaya devam edilmiştir. 1980’li yıllara kadar işlevini sürdüren Malatya Trahom Bölge Müdürlüğü ise Fuzuli Caddesi’nde hizmet vermiştir. Tüm bu dönemlerde trahomla mücadele merkezin dışında Malatya’nın; Arapkir, Akçadağ, Hekimhan gibi ilçe merkezlerindeki hastane ve dispanserler aracılığıyla da etkin olarak yürütülmüŐ, trahom salgınının olduğu köylere, gezici mücadele ekipleri gönderilmiştir.

Resim 8. 1970’li yıllarda Malatya Trahom Bölge Müdürlüğü önünde bir grup personel. Prof. Dr. Gönül Şimşek’in izni ile.

Resim 9. Malatya Trahom Bölge Müdürlüğü Ayniyat Saymanı Kemal Dinç kayıt tutarken. Prof. Dr. Gönül Şimşek'in izni ile.

Resim 10. Malatya Trahom Bölge Müdürlüğü'nde trahom muayenesi. Ayakta duran Ayniyat saymanı Kemal Dinç. Prof. Dr. Gönül Şimşek'in izni ile.

Şehir halkının trahomla bu denli iç içe yaşadığı dönemlerde hastalık tabii ki halkın belleğinde de silinmez izler bırakır. Malatyalı gazeteci Raşit Kısacık çocukluk anıları arasında 1960'lı yıllarda işlevini sürdüren Sıtmapınarı'ndaki Trahom Dispanseri'nden şöyle söz eder:

Cezaevinin (günümüzde Malatya Öğretmenevi) Dörtüol bölümüne doğru yanı başında ise hemen yolun karşısından taşınan o dönemlerin en gerekli sağlık tesislerinden Trahom Savaş Dispanseri vardı... Dispanserde kutu kutu ilaç verilmez, tüm hastalar sabah erken saatlerde dispanserin önünde kuyruk oluşturlardı. Mesai başlar başlamaz görevliler ellerinde kırmızı olduğunu hatırladığım ilaçları hastaların her iki gözüne birer damla damlatır, birer küçük pamuk vererek yolcu ederlerdi. Hastaların çokluğundan dolayı sabah erken saatlerde tam karşısındaki Suyolu denilen sonradan ismi Barutçu Sokağı olan sokakta özellikle genç kızlar evlerinin önünde oturarak (Sıtmapınarındaki) Trahom Savaş Dispanseri'ne giden gözleri kan çanağına dönmüş kişiler için "Küfte (köfte) suyu süzüldü / körler yola dizildi" diye tempo tutarlar o trahomluların da bunun karşısında sesleri çıkmazdı.³⁷

Malatya'nın yerel hafızası olarak bilinen Gazeteci Celal Yalvaç da trahomla ilgili olarak aşağıdaki bilgileri verir:

Evlerimizde ve şahıs düzeyinde temizlik ve hijyenin özellikle sabunun toplum hayatına girmesiyle birlikte 1980'lerde Malatya da trahom tamamen yok olmuştur. 2000'li yılların başında da -trahom dispanseri- kaldırıldı ve Sağlık Müdürlüğü bulaşıcı hastalıklar şube bünyesinde bir birim oldu. En son trahom dispanseri başkanı Dr. Mediha Taştepe'dir. O' da bu yıl (28 Aralık 2015) vefat etti.

Celal Yalvaç, çocukluk yıllarındaki trahoma dair tanıklığını aşağıdaki cümlelerle aktarır:³⁸

Benim hatırladığım yıllarda Mayıs ayı geldiğinde sair göz hastalıkları da ortaya çıkar, bu durum Eylül-Ekim aylarına kadar devam ederdi. Durumu iyi olan aileler kendi ilaçlarını alıp evlerinde kullansalar bile, ekseriyet gene göz dispanserlerinden hizmet almak zorunda kalırlardı. Göz tedavisi için yapılan -kocakarı ilaçları- da oldukça rağbetteydi. Yeni gelenler ve genç kızlar, dispanserlere gitmekten imtina eder, genellikle -ot- tabir edilen yapma göz ilacını kullanırlardı.

Celal Yalvaç ayrıca 'Mazideki Yaşam-Malatya' adlı şiirinin iki kıtasında da trahoma değinir;

Hesaba alınmazdı haklıca sözlerimiz,
Mayıs ayı geldikte ağırdı gözlerimiz,
Mihnetle konulurdu, göze bir damla ilaç,
'Karne Ekmek'iyile de, doymazdık, kalırdık aç.
'Moda' tabir edilen ilaç konurdu göze,
Tatlıca bir kızıllık verirdi o da yüze,

37 Raşit Kısacık, "60'lı Yıllarda Sıtmapınarı ve Çevresi," *Malatya Haber*, 3.11.2017), erişim 14.08.2020, <https://malatyahaber.com/haber/sitmapinari/>

38 Gazeteci Celal Yalvaç ile 11 Haziran 2015 tarihinde Malatya'daki ofisinde yapılan yüz yüze görüşme notlarından.

Mıymış mıymış bakardı, o güzelim gelinler,
Pek etkili olmazdı, idareyi telinler.³⁹

1950’de sayıları tüm ülkede 16’ya ulaşan trahom hastaneleri, hastalık kontrol altına alındıkça zaman içinde yavaş yavaş kapatılmaya başlanır. 1982 yılında ise artık hiçbiri kalmaz. 1979 yılında trahom teşkilatında; 374 trahom teknisyeni, dokuz göz hekimi, sekiz pratisyen hekim ve 42 sağlık memuru çalışmaktadır. 1981 yılında Diyarbakır, Gaziantep ve Kilis’te 1930’da kurulmuş olan trahom hastaneleri, 1982’de ise bağımsız şube müdürlükleri kaldırılır ve Temel Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklar Daire Başkanlığına bağlı bir şube müdürlüğüne (Koruyucu Göz Sağlığı Şube Müdürlüğü) dönüştürülür. 1984 yılından sonra Trahom Savaş Dispanserleri de kapatılır. 1980’li yıllardan itibaren trahomlular, 19 ilde Sağlık Müdürlükleri Bulaşıcı Hastalıklar Şubesine bağlı olarak izlenir, tedavi edilir ve istatistikleri toplanarak bakanlığa iletilir.⁴⁰

Sonuç

Sonuç olarak; bir yokluk-yoksulluk dönemi hastalığı olan ve I. Dünya Savaşı sonrasında ülkenin belli bölgelerinde halkın %80 kadarını etkileyen trahomun sağaltımı, tüm ülkede olduğu gibi, hastalığın Anadolu’da en çok görüldüğü yerler olan Adıyaman ve Malatya’da Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren sistemli ve başarılı bir şekilde sürdürülmüştür. Trahom ile mücadele için oluşturulan özel bir teşkilat yoluyla iyi sonuçlar alındıkça, açılan hastane ve dispanserler, sonuncusu 1984 yılında olmak üzere, zamanla kapatılmıştır. Bugün halen Güneydoğu Bölgesi’nde zaman zaman endemik trahom vakalarına rastlansa da artık körlükle sonuçlanan trahom vakaları görülmemektedir. Bu durum, Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren sürdürülen mücadele çalışmalarının bir sonucudur.

Teşekkür: Araştırmam sırasında verdiği değerli bilgi, kaynak ve resimler için Gazeteci Celal Yalvaç’a; değerli bilgi, kaynak ve Malatya Gazetesi’nin trahomla ilgili bilgiler içeren sayılarını veren araştırmacı-yazar Adnan Işık’a büyük minnet borçluyum. İçinden geçtiğimiz COVID-19 pandemisi sürecinde Adnan Işık’ı 23 Aralık 2020’de kaybettiğimizi öğrenmekten derin üzüntü duydum. Yine çocukluğunun Malatya’sındaki trahom hakkında verdiği bilgiler için teşekkür borçlu olduğum gazeteci Raşit Kısacık’ı da COVID-19 pandemisi sürecinde (7 Aralık 2021) kaybetmekten dolayı çok üzgünüm. İÜ-C Cerrahpaşa Tıp Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Gönül Şimşek’e, Malatya Trahom Bölge Müdürlüğünde uzun yıllar ayniyat saymanı olarak çalışan rahmetli babası Kemal Dinç’in döneme ışık tutan resimlerini makalede kullanmama izin verdiği için en içten teşekkürlerimi sunarım. Tüm bu araştırmacıların bana sağladığı belge, bilgi ve resimler Malatya’da trahomun seyrinin ve pek çok Malatyalının çocukluk anılarında yeri olan ancak kaynaklardan net olarak belirlenmesi mümkün olmayan Malatya Trahom Bölge Müdürlüğü ile diğer trahom dispanserlerinin yerlerinin netleşmesinde büyük katkısı oldu. Kendilerine minnettarım.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

39 Celal Yalvaç, “Mazideki Yaşam Malatya,” *Malatya Haber*, erişim 14.08.2020, <https://malatyahaber.com/haber/malatya-manzumesi/>

40 Keskinbora, “Atatürk Döneminde Trahomla Mücadele Tarihçesine Bakış,” 419-420. Dinç, “Ortaasya Türk Topuluklarından Günümüz Türkiye’sine Bulaşıcı ve Salgın Hastalıkların Gelişimi,” 98.

Acknowledgement: I owe a great gratitude to journalist Celal Yalvaç for the valuable information, resources and pictures he provided during my research, and to researcher-author Adnan Işık who provided valuable information, resources and the issues of the newspaper Malatya Gazetesi containing information about trachoma. I was deeply saddened to learn that we lost Adnan Işık on December 23, 2020, during the COVID-19 pandemic we went through. I am also very sorry to lose journalist Raşit Kısacık during the COVID-19 pandemic (December 7, 2021), to whom I owe a big a thank you for the information he gave about trachoma in his childhood in Malatya. I would like to express my sincere thanks to IU-C Cerrahpaşa Faculty of Medicine faculty member Prof. Dr. Gönül Şimşek for allowing me to shed light on the period by using the pictures of her late father Kemal Dinç in the article, who worked as a treasurer, in the Malatya Trachoma Regional Directorate for many years. The documents, information and pictures provided to me by all these researchers have greatly contributed to the clarification of the course of trachoma in Malatya and environs served by the Malatya Trachoma Regional Directorate and the Trachoma Dispensaries, which have an impression in the childhood memories of many Malatya resident, but could not be particularly identified from our sources. Therefore, I am grateful to all who have been of assistance to my research.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

- Altay, Sadet. “Bulaşıcı ve Müzmin Bir Sosyal Afet: Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Trahom Hastalığı ve Mücadele Çalışmaları (1924-1938).” *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi – CTAD* 12, 23 (Bahar 2016): 167-211.
- Arıkan, Ayten. *Milli Türk Tıp Kongreleri (1923-1968) ve Türkiye Sağlık Politikalarına Etkileri*. İstanbul: Türkiye Tıp Akademisi, 2010.
- Ayberk, Nuri Fehmi. “Etüdlar; Türkiye Trahom Mücadelesi Tarihçesine Ait Hatıralarım.” *İstanbul Göz Kliniği Bülteni* 19, 10 (1961): 127-134.
- Ayberk, Nuri Fehmi. “Etüdlar II; Türkiye Trahom Mücadelesi Tarihçesine Ait Hatıralarım.” *İstanbul Göz Kliniği Bülteni* 19, 11 (1961): 141-148.
- Ayberk, Nuri Fehmi. *Muhtasar Oftalmoloji*. İstanbul: Milli Mecmua Matbaası, 1932.
- Ayberk, Nuri. *Trahom Mücadele Kılavuzu*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1937.
- Ayberk, Nuri. *Türkiye’de Trahom Mücadelesi*. İstanbul: Kader Basımevi, 1936.
- Ayberk, Nuri Fehmi. “Türkiye’de Trahoma ve Trahom Mücadelesine Genel Bir Bakış.” *Altıncı Ulusal Türk Tıp Kurultayı, Ankara, 7-9 Birinciteşrin, 1935* içinde 206-237. İstanbul: Kader Basımevi, 1936.
- Aydın, Erdem. “Cumhuriyet Döneminde Sağlık Örgütlenmesi.” *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* sayı 5 (1999): 141-169.
- Aydın, Erdem. *Dünya ve Türk Tıp Tarihi*. Ankara: Güneş Tıp Kitabevleri, 2021.
- Aydın, Erdem. *Türkiye’de Sağlık Teşkilatlanması Tarihi*. Ankara: Naturel Yayınları, 2002.
- Bilger, İzzet. “Adana Okullarında Trahom Savaşı.” *Sağlık Dergisi* 24, 9 (1950): 523-532.
- Çelik, Kemal. “Atatürk Dönemi CHP ve Hükümet Programlarında Sağlık.” *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi* içinde 287-305. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2009.
- Dinç, Gülten. “Ortaasya Türk Topuluklarından Günümüz Türkiye’sine Bulaşıcı ve Salgın Hastalıkların Gelişimi.” *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* sayı 18 (2012): 73-104.
- Doğan, Hamdi. “Cumhuriyet Döneminde Adıyaman ve Besni’de Trahom (1925-1975).” *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16, 2 (2017): 461-489.

- Gögebakan, Göknur. *Fotoğraflarla Geçmişte Malatya*. Malatya: Malatya Belediyesi Kültür Yayınları, 2004.
- Hilmi. "Trahom." *Türkiye Hilâl-i Ahmer Mecmuası* 69 (1927): 3423-3429.
- Hot, İnci. "Ülkemizde Trahom ile Mücadele." *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği – Hukuku - Tarihi* sayı 11 (2003): 22-29.
- Işık, Mahmut. "Türkiye'de Trahom ve Trahom Mücadelesi." *Sağlık Dergisi* 40, 1-2 (1966): 66-87.
- Keskinbora, Kadircan. "Atatürk Döneminde Trahomla Mücadele Tarihesine Bakış." *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938) Bildirileri*, editörler Mustafa Mutluer ve Eren Akçiçek içinde 413-422. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Oyut, Ziya. "Nuri Fehmi Ayberk ve Trahom." *İstanbul Göz Kliniği Bülteni* 8 (1961): 93-95.
- Örgen, Cahit. "Cumhuriyet Döneminde Trahom Sorunu." *Atatürk ve Cumhuriyet Döneminde Sağlık Hizmetleri Açık Oturumu* içinde 89-94. Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1982.
- Özer, Sevilay. "Türkiye'de Trahomla Mücadele (1925-1945)." *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 54 (Bahar 2014):119-150.
- Özpekcan, Meliha. "Büyük Millet Meclisi Tutanaklarına Göre Türkiye Cumhuriyeti'nde Sağlık Politikası I." *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* sayı 7 (2001): 105-160.
- Özpekcan, Meliha. "Büyük Millet Meclisi Tutanaklarına Göre Türkiye Cumhuriyeti'nde Sağlık Politikası II." *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* sayı 8 (2002): 163-274.
- Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*. Ankara: Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, 1973.
- Sert, Gürkan. "İkinci Milli Tıp Kongresi'nde (1927) Dr. Vefik Hüsnü Bulat'ın Sunduğu 'Türkiye Trahom Coğrafyası' İsimli Bildirinin Türkiye Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi." *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı, Cilt III* içinde 1517-1521. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005.
- 80. Yılda Tedavi Hizmetleri (1923-2003)*. Ankara: Sağlık Bakanlığı Tedavi Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2004.
- "Sıhhat ve İctimaî Muavenet Vekâleti." *Cumhuriyet'in İlk 15 Yılında Sağlık Hizmetleri (Cumhuriyet Halk Partisi tarafından yayınlanan 15. Yıl Kitabı)* içinde 358-359. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1998.
- "Trahom Bilgilendirme Broşürü." İÜ-C, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Arşivi.
- Unat, Ekrem Kadri. "Türkiye Cumhuriyetinde Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş." *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi* 12 (1981, Özel Ek Sayı): 383-397.
- Unat, Ekrem Kadri. "Türkiye'de Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş İçin Kuruluşlar ve Çalışmalar." *Türkiye'de Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş Toplantısı* içinde 5-20. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1982.
- Yanıkdağ, Yücel. "Hijyenik Modernlik: Son Dönem Osmanlı ve Erken Cumhuriyette Trahom Coğrafyası." *Toplumsal Tarih* sayı 296 (2018): 70-76
- Yanıkdağ, Yücel. *Millete Deva Olmak; Osmanlı Savaş Esirleri, Tıp ve Milliyetçilik, 1914-1939*. Çeviren Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.
- Yataklı Tedavi Kurumları 1977 Yılı Bülteni*. Ankara: SSBYB Tedavi Kurumları Genel Müdürlüğü Yayınları, 1978.

Tezler / Theses

Daşpunar, Gizem. “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Salgın Hastalıklarla Mücadele: Sıtma, Trahom, Frengi ve Verem (1923-1950).” Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2020.

Elektronik Kaynaklar / Electronic Sources

Kısacık, Raşit. “60’lı yıllarda Sıtmapınarı ve çevresi.” *Malatya Haber*. Erişim 14 Ağustos 2020. <https://malatyahaber.com/haber/sitmapinari/>

Yalvaç, Celal. “Mazideki Yaşam Malatya.” *Malatya Haber*. Erişim 14 Ağustos 2020. <https://malatyahaber.com/haber/malatya-manzumesi/>

Gazete Makaleleri / Articles from Newspapers

“Göz Hastalıkları İçin Teşkilât.” *Malatya*, 16 Temmuz 1341 [16 Temmuz 1925].

“Hisn-ı Mansur Göz Müttehassıslığı.” *Malatya*, 23 Temmuz 1340 [23 Temmuz 1924].

“İstifa.” *Malatya*, 25 Mart 1926.

“Kaza’da trahom mücadelesi.” *Malatya*, 6 Ağustos 1341 [6 Ağustos 1925].

“Malatya’da Trahom Mücadelesi.” *Son Posta*, 22 Ekim 1934.

“Malatya’da Trahom Mücadelesi: Mücadele Dispanserinin Şimdiye Kadar Aldığı Neticeler Çok İyidir.” *Akşam*, 10 Mayıs 1935.

“Muvasalat.” *Malatya*, 16 Temmuz 1341 [16 Temmuz 1925].

“Sihhat-i Umumiyenin Muhafaza ve Memleket Hastahanesinin Tekemmülü Hakkında Sihhiye Müdürü Mazhar Mustafa Bey’le Muhabirimizin Mülâkâtı.” *Malatya*, 12 Kanun-ı Sani 1340 [12 Ocak 1924].

“Trahom.” *Malatya*, 14 Nisan 1927.

“Trahom Mücadele Memuru.” *Malatya*, 25 Kanun-ı Evvel 1340 [25 Aralık 1924].

“Trahom Mücadelesi.” *Akşam*, 31 Ocak 1938.

“Trahom Mücadelesinin Lağvı.” *Malatya*, 9 Nisan 1341 [9 Nisan 1925].

“Trahom Teftişatı.” *Malatya*, 7 Temmuz 1927.

“Trahomla Mücadele İçin Açılan Kurslar.” *Cumhuriyet*, 12 Kasım 1934.

“Vekâletin 10 Yıllık Mesaisi.” *Sihhiye Mecmuası Fevkalâde Nüshası*, 29 Birinci Teşrin 1933.

“1593 Sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu.” Kabul Tarihi: 24 Nisan 1930, *Resmi Gazete*, 1489, 6 Mayıs 1930.

Yok Sayılan Bir Bölüm: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi İkinci Cerrahi Kliniği

A Neglected Department: The Second Surgery Department of Ankara University Faculty of Medicine

Sarper Yılmaz¹

¹Prof. Dr.
Ankara, Türkiye

ORCID: S.Y. 0000-0002-3078-2264

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Sarper Yılmaz,
Ankara, Türkiye
E-posta/E-mail: sarper@bilkent.edu.tr

Başvuru/Submitted: 28.02.2023
Revizyon Talebi/Revision Requested:
30.03.2023
Son Revizyon/Last Revision Received:
17.04.2023
Kabul/Accepted: 18.04.2023

Atf/Citation: Yılmaz, Sarper. "Yok Sayılan Bir Bölüm: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi İkinci Cerrahi Kliniği." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 2 (2023): 395-427.
<https://doi.org/10.26650/oba.1256399>

Öz

Yakın zamana kadar gerek üniversite tıp fakültelerinde gerekse eğitim veren devlet hastanelerinde aynı uzmanlık alanı adı altında farklı klinikler bulunuyordu. Bugün artık anabilim dalı olarak adlandırdığımız klinikler, o zamanlarda başlarına bir numara getirilerek tanımlanıyordu. Örneğin, I. Cerrahi Kliniği, II. Üroloji Kliniği, III. Dahiliye Kliniği vb. Bu klinikler idari açıdan özerk bir konumdaydılar ve her birinin bölüm başkanı, başkan yardımcıları, eğitim ve asistan kadroları bulunuyordu. Bugün artık mevcut olmayan bu sistemin oluşması, mantığı ve lağvedilmesiyle sonuçlanan dinamikler incelenmeye muhtaç olmakla birlikte, ayrı ve kapsamlı bir çalışma gerektirir. Mevcut çalışmada bu kliniklerden biri olan Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi II. Cerrahi Kliniği'nin kuruluşu ve gelişmesinin tarihçesi ele alınmıştır. İkinci Cerrahi Kliniği'nin kuruluşundan başlayarak her aşamasında sıkıntılar ve tartışmalar eksik olmamıştır. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesindeki genel cerrahi kliniklerinin 1974 yılında birleştirilmesinden sonra dahi öğretim üyelerinin Birinci ya da İkinci Cerrahi Kliniği aidiyeti önemli olmuş, bu zeminde gruplaşmalar meydana gelmiş, bu da İkinci Cerrahi Kliniği'nin çalışmalarının, yaptığı katkıların Birinci Cerrahi Kliniği lehine kasıtlı olarak görmezden gelinmesi sonucunu doğurmuştur.

Anahtar sözcükler: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Birinci Cerrahi Kliniği, İkinci Cerrahi Kliniği, Birinci Şirürji Kliniği, İkinci Şirürji Kliniği, Eduard Melchior, Muhittin Ülker, Kamil Sokullu, Osman Akata, Orhan Toygar

ABSTRACT

Until recently, some medical faculties of universities and state-funded teaching hospitals had multiple departments under the name of the same medical specialties. More than one clinic or department (i.e., the *Anabilim Dalı*) for a certain specialty had occurred at the same time and been named things such as *I. Cerrahi Kliniği* [First Surgical Clinic], *II. Üroloji Kliniği* [Second Urology Clinic], *III. Dahiliye Kliniği* [Third Internal Medicine Clinic]. These departments were administratively independent from one another, with each department enjoying a chief of medicine, vice chairs, and research

assistants. The dynamics that ensued following their emergence, as well as the rationale and abolition of these now nonexistent organizations, require a distinct comprehensive study. The objective of the current study is to look at the history of foundation and evolution of the *İkinci Cerrahi Kliniği* [Second Surgical Clinic] at the Ankara University Faculty of Medicine as one these types of departments. Each stage of this department including its foundation was disputed and contentious. Whether one belonged to the *Birinci* [First] or *İkinci* [Second] *Cerrahi Kliniği* particularly mattered even after the surgery clinics combined. A result of this was that studies and contributions from the Second Surgical Clinic were intentionally ignored in favor of the first clinic.

Keywords: Ankara University Faculty of Medicine, general surgery, *Birinci Cerrahi Kliniği*, *İkinci Cerrahi Kliniği*, Eduard Melchior, Muhittin Ülker, Kamil Sokullu, Osman Akata, Orhan Toygar

Extended Abstract

Until recently, some university medical faculties and state-funded teaching hospitals in Türkiye had more than one clinic / department (presently called *Anabilim Dalı*) for the same medical or surgical specialty. Thus, in the example of a surgical department, these clinics would be named the 1st, 2nd, or 3rd surgical clinics. These departments were administratively independent from one another, under the direction of a chief, and had deputies and clinical research assistants as staff. The decisions that led to the formation of second and third departments and the eventual abolition or merging of these departments constitutes a part of institutional and academic history and deserves comprehensive study. The objective of the present study is to shed light on the establishment and evolution of the Second Surgical Clinic (*II. Cerrahi Kliniği*) at Ankara University Medical Faculty.

Originally, the Ankara Medical Faculty had two surgical departments: *I. Cerrahi Kliniği* [First Surgical Clinic] had been composed of the staff from the Surgery Department of Gülhane Military Hospital, which had transferred from Istanbul to Ankara in 1941. This department was located at the Cebeci Military Hospital in Ankara under the chair of Professor Kamil Sokullu (1903-1957). The *II. Cerrahi Kliniği* [Second Surgical Clinic] of the Medical Faculty was located at the Ankara Numune Hospital of the Ministry of Health and Social Assistance under the chair of Professor Eduard Melchior (1883-1974), a well-known senior German surgeon who had worked at the same hospital since 1936. Located in separate hospital buildings distant from each other, these two departments started to work independently in a relatively uncoordinated manner from the very beginning. Following its foundation in 1945, the Second Surgical Clinic of the Ankara University Medical Faculty enjoyed working within the surgical clinic of Ankara Numune Hospital. However, when Prof. Melchior, the only professor of the department, retired and returned to his native country in 1954, problems began to arise around the administration and status of the department. In the

end, the Second Surgical Clinic was transferred to the premises of Cebeci Hospital where the First Surgical Clinic operated. Evidently, re-establishing relations between these surgical clinics was far from uneventful, and following this reorganization, things became even more complicated. The Second Surgical Clinic experienced a number of troubles that seemed to have never faded away, being the newcomer at the hospital and lacking any reputable department head, at least at the beginning. Belonging to either the First or Second Surgical Clinic was a particularly serious matter, even after the clinics united in later years. Apart from the aloof nature of their relationships, the main point of concern for the Second Surgical Clinic after moving to Cebeci Hospital was always the lack of adequate work space within the surgical building. This issue became worse in 1959, and the problems encountered when electing a chair for the Second Surgical Clinic gave rise to the Third Surgical Clinic (*III. Cerrahi Kliniği*). Fortunately, this incident did not precipitate into a further fracture among the existing surgical departments.

The Second Surgical Clinic of Ankara University Medical Faculty was founded and directed by Dr. Melchior for about nine years. Melchior himself seems to have mastered a strong and novel surgical tradition in his department, which was greatly appreciated by his colleagues and students, in addition to being a very prolific author who'd written numerous academic texts and articles. Following his retirement, the members of the department continued to perform special surgical procedures and upheld the academic standards of publication. For instance, the first surgical treatment of an abdominal aortic aneurysm in Turkey with the employment of a synthetic vascular graft was accomplished by Dr. Osman Akata (b. 1923), a member of the Second Surgical Clinic. However, many recent publications dealing with the history of the General Surgery Department (*Genel Cerrahi Anabilim Dalı*) established by the merging of the three surgery departments in 1974 have tended to ignore the significant contributions from the Second Surgical Clinic and from its founder Dr. Eduard Melchior, instead attributing the majority of achievements to the First Surgical Clinic. Therefore, past circumstances need to be addressed and revised for the sake of investigating what actually happened in the surgical field. This article is fortunate to have had the help of centenarian Dr. Akata, a witness to the history of the Second Surgical Clinic of Ankara University Medical Faculty.

Giriş

Tıp dallarındaki kliniklerin tarihçelerinde daha çok kronolojik ve standart bir anlatımın tercih edildiğini görürüz. Oysa bu olayların bizzat içinde yaşamış kişilerin nadiren de olsa kaleme aldıkları eserlerde daha farklı bir atmosfer fark edilir. Elbette bunun en önemli nedenlerinden biri bu metinlerin büyük ölçüde sübjektif yaklaşımla kaleme alınmış olmalarıdır. Yine de bu bilgiler perspektifimizi geliştirmek için faydalı fırsatlar sunar. Günümüzde artık var olmayan, daha doğrusu çoktan Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Genel Cerrahi Anabilim Dalının ayırt edilemez bir parçası haline gelmiş olan Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi II. Cerrahi Kliniği bize bu fırsatı sağlayan, ilginç bir maziye sahiptir. Bu kliniğin, 1930'lu yıllara uzanan yapı taşlarını, zaman içinde değişen dinamiklerini, farklı bakış açılarını da göz önüne alarak değerlendirmenin hem klinik tarihçelerine hem de bizzat klinik yaklaşımlarımıza katkı sunabileceği ümit edilmektedir.

Ankara Tıp Fakültesi'nin Kuruluşu

Bir üniversite çatısı altında toplanmadan önce Ankara'da Hukuk Fakültesi (1925), Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi (1935), Fen Fakültesi (1943) ve Tıp Fakültesi (1945) hizmete girmişti. Ankara Üniversitesi, TBMM'nin çıkarttığı kanunla 18 Haziran 1946'de kuruldu ve bu fakülteler üniversiteye bağlandı.¹ Aslında Ankara'da bir tıp fakültesi kurulması kararı daha 1937 yılında alınmış ve proje Fransız mimar Jean Walter'a verilmişti. Bugünkü Morfoloji binası ve arkasındaki hastane kompleksinden oluşan bu proje 1942 yılında başlamakla birlikte savaşın etkileri nedeniyle sürdürülemedi. Tıp Fakültesi 1945 yılında Hıfzıssıhha Okulu laboratuvar binalarından ve Ankara Numune Hastanesi klinikleri ile şimdi Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Cebeci Kampüsü olan Cebeci Hastanesi (o zaman Gülhane Askeri Hastanesi) kliniklerinden faydalanılarak kurulmuştu.² Ankara Tıp Fakültesi kadrolarının oluşturulmasının sancılı olduğu Prof. Dr. Rıdvan Ege'nin şu cümlelerinden anlaşılmaktadır:

Tıp Fakültesinin ilk 14 öğretim üyesi Tevfik Sağlam, Noyan ve Fahri Arel hocaların ağırlığıyla yapılmıştı ama Gülhane'den cerrahi hocası Recai Ergüder ve kulak hocası Vahdettin Ozan gibi çok değerli hocalar fakülteye alınmamıştı. Dâhiliyeye Abdülkadir Noyan Hoca'nın ordinaryüs profesör olarak atanması hoş karşılanmamıştı. Noyan Hoca, Zeki Hakkı Pamir ve İrfan Titiz gibi değerli iç hastalıkları hocası varken kendisinin dışarıdan İç Hastalıkları Kliniği Ordinaryüs profesörlüğüne atanmasını kendisi de yadırgıyordu.³

Rıdvan Ege, Abdülkadir Noyan'ın bakanlık atamasıyla ordinaryüs yapılmasına dönemin Gülhane komutanı Prof. Dr. Nazım Şakir Şakar'ın itiraz ederek, Noyan'ın ordinaryüslüğünün

1 Musa Çadırcı ve Azmi Süslü, *Ankara Üniversitesi Gelişim Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 1982), 11-12.

2 Sabahattin Payzin, *Ankara Üniversitesi Ankara Tıp Fakültesi'nin Dünü, Bugünü, Yarını* (Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1967), 1.

3 Rıdvan Ege, *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi 50. Yılı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 1996), 7-8.

profesörler kurulunca değerlendirilmesini önerdiğini; İç Hastalıkları hocası Prof. Dr. Zeki Hakkı Pamir'in de Eduard Melchior, Albert Eckstein, Nazım Şakir gibi yayınları olan meşhur hocalara da bu unvanın verilmesi gerektiğini ifade ettiğini yazar.⁴ Abdülkadir Noyan, yazmış olduğu *Ankara Tıp Fakültesi Kuruluş Tarihçesi* kitabında bu konulara ayrıntılı olarak değinmiştir. Noyan, profesörler kurulunda ordinaryüs profesörlük konusunun açıldığını, kendisinin sınıf arkadaşı olan Prof. Dr. Nazım Şakir'in, atamayla bu unvanın alınmasının mahzurlu olduğunu, bunun kurul tarafından verilmesi gerekliliğini dile getirdiğini; Prof. Dr. Zeki Hakkı Pamir'in üniversitede tek bir ordinaryüs profesör olmasının sakıncalarından bahsederek bazı diğer kıdemli profesörlere de bu unvanın verilmesini önerdiğini yazar. Ancak, Rıdvan Ege'nin vurguladığının aksine, Noyan'ın kendisinin ordinaryüs olarak atanmasını yadırgadığına dair bir ifade kitapta yer almaz. Aksine, Noyan kendisine sunulan öneriyi kabul ettiğini ve ertesi gün kitap, broşür ve makalelerini kurul masasının üzerine "yığdığını" yazar. Bir sonraki kurulda bu konu konuşulurken toplantıya Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel gelmiş, fakültenin yeni kurulduğunu, bu konunun daha sonra değerlendirilmesinin iyi olacağını ifade etmiş, bunun üzerine ordinaryüs profesörlük konusu kapanmıştır. Ancak Nazım Şakir bu gelişme üzerine istifa etmiş ve Noyan'ın ısrarlarına rağmen bu fikrinden geri dönmemiştir.⁵ Görüldüğü gibi, ordinaryüs profesörlük konusu fakültenin kuruluşunun daha ilk toplantılarında bir kriz yaratmış ve sonuçta Nazım Şakir fakülteden ayrılmıştır. Rıdvan Ege'nin bu konuda yaptığı kişisel yorum ise herhalde gerçeği yansıtmaktan uzaktır. Zira Noyan, Pamir ve Titiz'den hem askerlikte hem de hekimlikte kıdemli olmakla kalmayıp, onların hocalığını da yapmış bir kişiydi.⁶

Ankara'da bir tıp fakültesinin kurulması aşamasında, şehirde bu projeye önemli katkı sağlama potansiyeli olan iki sağlık kuruluşu bulunuyordu. Bunlar, Osmanlı döneminde faaliyete geçmiş olan Ankara Gureba Hastanesinden tevarüs eden Ankara Numune Hastanesi⁷ ve 1941 yılında İstanbul'dan Cebeci Askeri Hastanesi'ne nakledilen Gülhane Askeri Tababet Okulu ve Hastanesi idi. Kurum, 1947'den itibaren "Gülhane Askeri Tıp Akademisi (GATA)" ismini almış ve 1952'ye kadar Ankara Tıp Fakültesi ile ortak faaliyet yürütmüştür.⁸ Ankara Tıp Fakültesi kuruluşuna karar veren komisyonda İstanbul Üniversitesi rektörü Ord. Prof. Dr. Tevfik Sağlam ve İstanbul Tıp Fakültesi dekanı Fahri Arel yer almaktaydı.⁹ Tıp Fakültesinin kuruluşu için görev tümgeneral rütbesi ile Milli Müdafaa Vekaleti Sağlık Dairesi Başkanlığında bulunan Prof. Dr. Abdülkadir Noyan'a verilmişti. Noyan, 1938

4 Ege, *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi 50. Yılı*, 7-8.

5 Abdülkadir Noyan, *Ankara Tıp Fakültesi Kuruluş Tarihçesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1959), 24.

6 Noyan, *Ankara Tıp Fakültesi Kuruluş Tarihçesi*, 22.

7 *50. Yıllarda Ankara Numune Hastanesi* (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1977), 9-17.

8 Adnan Ataç, *Gülhane Askeri Tıp Akademisi 100. Yılında: 1898-1998* (Ankara: Gülhane Askeri Tıp Akademisi, 1998), 45-47.

9 Noyan, *Ankara Tıp Fakültesi Kuruluş Tarihçesi*, 3.

yılında Gülhane İç Hastalıkları Kliniği profesörlüğünden ordu stajına çıkmış, yerine de eski başasistanlarından İrfan Titz'i önermiş olduğunu yazar.¹⁰ Gülhane kökenli kıdemli bir hoca olmasına rağmen 1938 yılında üniversite görevinden ayrılmış olan Noyan'ın böyle bir göreve atanmasının özellikle Gülhane çevresinde bir rahatsızlık yarattığı görülmektedir. Benzer rahatsızlıklar diğer kliniklerin profesörlükleri için de ortaya çıkmıştır.

Ankara Tıp Fakültesi I. ve II. Cerrahi Kliniklerinin Kuruluşu

Ankara Tıp Fakültesi Cerrahi kliniklerinin kuruluşuna geçmeden önce Millî Mücadele'ye katılmak üzere İstanbul Gülhane Hastanesindeki görevlerinden ayrılarak Ankara'ya gelen ve savaş boyunca burada görev yapan hocalardan kısaca bahsetmek yararlı olacaktır. Gülhane Hastanesinin Fransızlar tarafından 1918 yılında işgalini takiben, klinikler Gümüşsuyu Askeri Hastanesine nakledilirken cerrahi kliniği ikiye ayrılmış, I. Cerrahi Kliniği'nin direktörlüğüne Prof. Dr. Mim Kemal Öke, II. Cerrahi Kliniği'nin direktörlüğüne de Prof. Dr. Murat Cankat atanmıştı.¹¹ Kurtuluş Savaşı'nın başlamasıyla Mim Kemal Öke, Murat Cankat ile birlikte Gülhane'nin diğer hocalarından Abdülkadir Noyan, Nazım Şakir ve Talat Arif Ankara'ya gelerek Cebeci Merkez Hastanesinde çalışmaya başlamışlardı.¹² Savaşın kazanılmasından sonra Öke ve Cankat Gülhane Tıp Fakültesindeki görevlerine geri döndüler.¹³ İkinci Dünya Savaşı sırasında Gülhane Askeri Hastanesinin Ankara'ya taşınması kararı alındı ve 1941 yılında bütün klinikler Ankara'ya nakledildi. Aynı yıl I. Cerrahi Kliniği direktörü Prof. Dr. Mim Kemal Öke yaş haddinden emekliye ayrıldı,¹⁴ ve yerine Prof. Dr. Kâmil Sokullu atandı. Prof. Dr. Murat Cankat ise II. Cerrahi Kliniği direktörü olarak görevine devam etti. Cankat'ın 1944 yılında emekli olması üzerinde yerine Prof. Dr. Şevket Pek atandı ancak bu görevde iken 1945 yılında myokard enfarktüsü nedeniyle vefat edince onun yerine II. Cerrahi Kliniği direktörlüğüne Prof. Dr. Recai Ergüder getirildi.¹⁵ Ankara Tıp Fakültesi kurulma aşamasındayken Cebeci Hastanesinde bulunan Gülhane Askeri Tababet Okulu, Cerrahi Kliniklerinin durumu bu şekildeydi. Öte yandan Ankara Numune Hastanesi, Ankara'daki ilk sağlık kuruluşu olarak kabul edilen ve 19. yüzyılın son çeyreğinde faaliyete geçmiş olan Ankara Gureba Hastanesi'nin devamı olup,¹⁶ en azından Ankara'da Gülhane Hastanesinden daha köklü olarak kabul edilebilecek bir kurum olarak işlevini sürdürüyordu. Numune Hastanesine dönüşen kurumun ilk operatörü ve cerrahi kliniği şefi, uzun bir süre başhekimlik

10 A.g.e., 2,10.

11 Ataç, *Gülhane Askeri Tıp Akademisi 100. Yılında*, 294.

12 Abdülkadir Noyan, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarımız* (Ankara: Ankara Tıp Fakültesi Yayınları, 2019), 127.

13 Ataç, *Gülhane Askeri Tıp Akademisi 100. Yılında*, 294-298.

14 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30-11-1-0, 145/9/4, 21.04.1941.

15 Ataç, *Gülhane Askeri Tıp Akademisi 100. Yılında*, 298-299.

16 *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Ankara Numune Eğitim ve Araştırma Hastanesi* (Ankara: Ankara Numune Eğitim ve Araştırma Hastanesi, 1998), 9-11.

de yapmış olan Ömer Vasfî Aybar'dı.¹⁷ Aybar, 1922-1937 yılları arasında burada görev yapmış, sonrasında Şişli Etfal Hastanesine atanmıştı.¹⁸ Daha sonra 1933 yılında Op. Dr. Şerif Korkut'un cerrahi kliniğine şef olarak atandığı, 1936 yılında Prof. Eduard Melchior göreve başladığında kendisine cerrahi kliniği direktörlüğünün verildiği, Op. Dr. Şerif Korkut'un 1945 yılına kadar klinik şefi olarak görevine devam ettiği anlaşılmaktadır.¹⁹

Ankara Tıp Fakültesi'nin kadroları oluşturulurken Cerrahi Kliniği kadrolarının belirlenmesinde fikir ayrılıkları olduğunu, fakültenin kurucu dekanı Prof. Dr. Abdülkadir Noyan anlatır. Birinci Cerrahi Kliniği profesörlüğü için dönemin İstanbul Tıp Fakültesi Dekanı Fahri Arel, Gülhane'den yeni emekliye ayrılmış olan Murat Cankat'ı önermiş ancak Noyan bu görüşe "emekliye ayrılan arkadaşlardan birini alırsak, geride Prof. Dr. Mim Kemal gibi diğer emekli profesörleri gücendirir ve dava açılmasına meydan vermiş oluruz" şeklinde bir gerekçe ile karşı çıkmış, yerine Gülhane I. Hariciye Kliniği profesörü Kâmil Sokullu'yu önermiştir. Sonuçta Noyan'ın görüşü kabul edilmiş ve Ankara Tıp Fakültesi I. Cerrahi Kliniği şefi olarak Kamil Sokullu atanmıştır.²⁰ İkinci Cerrahi Kliniği şefliğine Prof. Melchior'un atanması konusunda bir tartışma yaşanıp yaşanmadığına dair Noyan herhangi bir yorum yapmamıştır. Ancak, Rıdvan Ege'nin, fakültenin kuruluşunda hoca seçimindeki tartışmalardan bahsederken Gülhane II. Hariciye Kliniği şefi Recai Ergüder'in yeni kurulan fakülteye alınmamış olmasını vurgulaması, bu konuda da bir tartışma yaşanmış olduğu hissini uyandırmaktadır.²¹ Sağlık Bakanlığı, 1933 yılında Numune Hastanesi binaları ile altyapı projelerinin tamamlanmasını takiben aldığı kararlarla servislere yabancı uzmanlar getirmeye karar vermiştir. Bu şekilde gelenlerden birisi de 1936 yılında Hariciye klinik şefliğine atanan Prof. Eduard Melchior idi.²² Melchior, 1945 yılına kadar geçen süre içinde Numune Hastanesinde hem sevilen ve başarılı bir klinik şefi olmuş hem de bilimsel üretimine devam etmiş bir kişiydi.²³ Numune Hastanesinde çalışmakta olan bazı Alman hocaların Ankara Tıp Fakültesinde görevlendirilmeleri konusunda hükümetin etkisi olmuş olmalıdır. Osman Akata'nın aktardığına göre Refik Saydam bizzat Melchior'a "Senden bir Melchior kliniği istiyorum" demiştir.²⁴ Ankara Numune Hastanesinde çalışan üç hoca, Çocuk Hastalıklarında Prof. Eckstein, Deri Hastalıklarında Prof. Marchionini, Cerrahi'de Prof. Melchior, Tıp Fakültesi kadrosunda yer almışlardı. Hoca seçimi konusundaki tartışmalar Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'in toplanan ilk profesörler kurulunda yaptığı konuşmaya da yansımıştır:

17 Op. Dr. Ömer Vasfî Aybar, Numune hastanelerinin isim babası ve kurucularındandır. Biyografisi ve çalışmaları için ayrıca bkz. Ayrıca Cem Hakan Başaran ve Nilüfer Demirsoy, "Operatör Doktor Ömer Vasfî Aybar ve Ankara'da Yayımladığı Türk Hekimi Dergisi," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 21 (2020): 71-100.

18 40. Yıl Münasebetiyle Ankara Numune Hastanesi (Ankara, Ankara Numune Hastanesi, 1965), 13-23.

19 A.g.e., 175-176; 50. Yıllarda Ankara Numune Hastanesi, 24-26.

20 Noyan, *Ankara Tıp Fakültesi Kuruluş Tarihçesi*, 10.

21 Ege, *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi 50. Yılı*, 7.

22 50. Yıllarda Ankara Numune Hastanesi, 8.

23 Kaya Yorgancı, *Bilgi ve Belgelerle Cerrahi Tarihimiz* (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2019), 117.

24 Osman Akata, Sarper Yılmaz'ın yaptığı kişisel görüşme, 26 Ocak 2023.

Ankara Tıp Fakültesi'nin kuruluşunda Gülhane'nin gösterdiği yardımları minnet ve şükranla içimde duymaktayım. Yabancı profesör arkadaşlarım da esasen vatandaş olmuşlardır. Birbirimizi iyi tanımışızdır. Onlar da samimi olarak bu memleket evlatlarına bütün bilgilerini verecekler ve onları yetiştirmek için bütün gayretlerini harcayacaklardır, bundan eminim. Ankara Tıp Fakültesi'nin kuruluşunda bazı sözleri sizlere intikal ettirmek istiyorum. Biri şudur: Gülhane bu kuruluşta çoğunluğu teşkil ettiği için bitaraf kalamaması tehlikesi vardır. Ben bu kanaatte değilim. Sizin tamamıyla bitaraf olarak alacağınız kararlarda parmaklarınız vicdanlarınızın ifadesini taşıyacaktır. Bu bitaraflığınızın sadece vicdandan ilham alacağına eminim. Her şeyin bir adaleti vardır.²⁵

Bu şekilde yeni Tıp Fakültesinin I. ve II. Cerrahi klinikleri kurulmuş oluyordu. Birinci Cerrahi Kliniği Cebeci Hastanesinde Gülhane'nin bir devamı, uzantısı olarak, İkinci Cerrahi Kliniği de Numune Hastanesindeki yerinde aynı kliniğin devamı olarak hizmet verecekti. Bu klinikler hiçbir zaman aynı fakültenin birlikte çalışan iki servisi gibi olmayacaklar ve aralarında daima bir gerginlik sürecelecekti. Numune Hastanesinde Melchior'un direktörlüğünde Tıp Fakültesi II. Cerrahi Kliniği'nin açılması aşamasında, kliniğe doçent olarak giren Muhittin Ülker'in anıları, bu gerginliği doğrular niteliktedir. Ülker'in ifadesine göre kendisi ile aynı klinikte çalışan Doç. Dr. Orhan Toygar, Prof. Melchior ile sorunlar yaşamaya başlayınca I. Cerrahi Kliniği'ne nakledilmiş ve burada Melchior aleyhine propaganda yapmaya devam etmişti. Ülker'e göre bu, Prof. Dr. Kâmil Sokullu'nun arayıp bulamayacağı bir malzeme idi ve Sokullu ile birlikte Prof. Dr. Kemal Serav, Melchior'u göndermek için çaba gösteriyorlardı.²⁶ Ülker'in anılarını yazarken duygusal bir üslup kullandığı, kişiler hakkındaki görüşlerini sözünü sakınmadan açıkça ortaya koyduğu, hatta bunu yaparken de zaman zaman nezaket sınırlarını zorladığı net bir şekilde görülmektedir. Bununla birlikte, Melchior'un aleyhinde olan bir cephenin varlığını doğrulayan başka tanıklıklar da mevcuttur. Melchior'un asistanlığını yapmış Op. Dr. Nezihe Yener, 1961 yılında yayımlanmış olan *Ankara Numune Hastanesi Bülteni*'nde kaleme aldığı bir makalede, hocası hakkında şu yorumu yapmıştır:

Prof. Melchior'un yanında çalışmamış olanlar onun hakkında nasıl bir söz sahibi olabilirler? Şu veya bu düşünce veya emelle aleyhinde konuşanlar ancak kendisini hiç tanımayanlardır. Ondan feyz almış hiç kimse yoktur ki kendisinden hürmet ve muhabbetle bahsetmesin.²⁷

Nezihe Yener'in bu cümleleri hocasının ayrılışından 7 yıl sonra kaleme alıyor olması geçmişte yaşananların hâlâ hafızalarda canlı olması ile açıklanabilir mi?

Melchior ile 17,5 yıl aynı klinikte çalışan Op. Dr. Nimet Taşkiran hocasını şöyle anlatmıştır:

Prof. Melchior gençlere gerçek çalışmanın, klinik disiplinin ne olduğunu gösteren bir insandır. ... İyi insandı. Çalışkandı. Bilgindi. Geniş bir umumi kültüre sahipti. Sanatkârdı.

25 Noyan, *Ankara Tıp Fakültesi Kuruluş Tarihçesi*, 12.

26 Muhittin Ülker, *Benim Hayatım* (Ankara: Türkiye Trafik Kazaları Yardım Vakfı, 1978), 158-172.

27 Nezihe Yener, "Ord. Prof. Eduard Melchior," *Ankara Numune Hastanesi Bülteni* 1, 1 (1961): 12.

Bu meziyetlerinin yanında vefakâr olmaması bir kusurdur. Kendisini seven ve sayanları bir türlü tanıyamamış, kimin dost olduğunu anlayamamış ve bu yüzden birçok defalar aldatılmış ve yenilgilere uğratılmıştır.²⁸

Bu makalenin amacı Melchior'u, onun dönemini ve onun Türk Cerrahisine yaptığı katkıları incelemek değildir. Bununla birlikte, Türkiye'de 18 yıla yakın bir süre hizmet etmiş, cerrahlar yetiştirmiş ve hatırı sayılır miktarda bilimsel çalışmalar yayınlamış olan Melchior hakkında şimdiye dek kayda değer bir inceleme yapılmamış olmasının önemli bir eksiklik olduğunun vurgulanması gerekir. İkinci Cerrahi Kliniğinin asıl ilginç hikayesi Melchior'un ayrılmasından sonraki dönemde başlayacaktır.

İkinci Cerrahi Kliniğinin Cebeci'ye Taşınması ve Sonrasındaki Gelişmeler

Melchior, 1953 yılı sonunda istifa ederek Türkiye'den ayrılır. Bu ayrılışın ayrıntıları hem Muhittin Ülker²⁹ hem de Osman Akata³⁰ tarafından açıklanmıştır. Buna göre 1953 yılının sonunda yabancı hocaların kontratlarının yenilenmeyeceğine dair yaygın görüş oluşmuştu. Bu durum asistanları tarafından Melchior'a iletilmiş, kendisi de “zaten ben de gitmeyi düşünüyordum” diyerek istifa edip memleketine dönmüştür. Muhittin Ülker, Türkiye'de onun eline su dökcek bir cerrahın olmadığını ve gidişiyile Türkiye'nin pırlanta kadar kıymetli bir bilim adamını kaybettiğini yazar. Melchior'un ayrılmasından sonra profesörü kalmayan II. Cerrahi Kliniği'nin Cebeci Hastanesine taşınmasına ve klinikte bir profesör bulunmasına kadar I. Cerrahi Kliniği profesörü Kâmil Sokullu'nun yönetimi altında çalışmasına karar verilir. İkinci Cerrahi Kliniği, Cebeci Cerrahi binasında başhekimliğin boşalttığı yere taşınır.³¹ Ancak II. Cerrahi Kliniği'ne tahsis edilen, 15-20 civarında hasta yatağı içeren iki odadan ibaretti. Daha önce 120 civarında yatağa sahip olan ve sirkülasyonu yüksek bir klinik için bu yatak sayısı oldukça yetersizdi. Ülker, II. Cerrahi Kliniği'nin yeterli hasta sayısı olmadığı için ilmi çalışmalarda yetersiz kaldığını, 2 yıla yakın bir süre kliniğin çile çektiğini ifade eder. Bir süre sonra II. Cerrahi Kliniği için bir profesörlük kadrosu açılır. Bu kadroya 1954 Temmuz'unda Prof. Sokullu'nun tam desteğini alan Doç. Dr. Orhan Toygar atanır. Bundan 7-8 ay sonra da Muhittin Ülker için bir kadro açılır ve o da profesör olur. Artık iki profesörü olan II. Cerrahi Kliniği müstakil bir yönetime sahip olabilecektir.³² Ancak I. Cerrahi Kliniği Şefi Kâmil Sokullu buna karşı çıkarak, bu durumda II. Cerrahi Kliniği'nin Cebeci Cerrahi bünyesinden de ayrılması gerektiği konusunda ısrarcı olur.³³ Bu arada, II. Cerrahi Kliniği şefliği konusunda profesörler kurulunda uzun tartışmalardan sonra şefliğe Orhan Toygar ile Muhittin Ülker'in birer yıl dönüşümlü klinik şefliği yapmaları kararı alınır

28 40. Yıl Münasebetiyle Ankara Numune Hastanesi, 28.

29 Ülker, *Benim Hayatım*, 172-173.

30 Akata, Sarper Yılmaz'ın yaptığı kişisel görüşme, 21 Ekim 2021.

31 Ege, *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi 50. Yılı*, 75.

32 Ülker, *Benim Hayatım*, 214-215.

33 Akata, Sarper Yılmaz'ın yaptığı kişisel görüşme, 21 Ekim, 2021.

ve Prof. Dr. Orhan Toygar, ilk yıl için II. Cerrahi Kliniği Şefi olur.³⁴ Bunun üzerine kliniğe yeni yer bulunması gerekliliği ortaya çıkar. Uzun tartışmalardan sonra, klinik Keçiören’de Atatürk Sanatoryumunun zemin katındaki son derece uygunsuz ve yetersiz bir yere taşınır.³⁵ Ancak ulaşım sorunları ve yetersiz mekân yüzünden klinik çalışamaz ve yaklaşık dokuz ay sonra Cebeci Cerrahi binasının tavan arasında 20-30 yataklı bir yer ve bir ameliyat salonu bulunarak profesörler kurulu kararı ile yine Cebeci Hastanesine döner. Bir süre burada çalıştıktan sonra Cerrahi binasının alt katının boşaltılması üzerine bu kata taşınır.³⁶ Bundan sonraki süreci Akata şöyle anlatır:

Bu arada Orhan Toygar bir yıllık süre bittiğinde istifa etmez. Aslında ortada hukuki bir sorun da olmayıp, sadece yapılmış bir centilmenlik anlaşması vardı. Ancak bu durumda Prof. Dr. Muhittin Ülker mağdur olmuştur.

Görülüyor ki bu duruma sebep olan da en başta dönüşümlü başkanlık yöntemini ısrarla öneren profesörler kurulu üyeleri olmuştur. Bu süreçte dekanlık görevine yeni gelmiş olan Prof. Dr. Kazım Aras, III. Cerrahi Kliniği’nin açılarak II. Cerrahi Kliniği’nin ikiye bölünmesine ve iki kliniğin aynı katta çalışması şeklinde bir uygulamaya gitti. İkinci Cerrahi Kliniği şefliğine Muhittin Ülker getirilirken, yeni ihdas edilen III. Cerrahi Kliniği şefliği ise Prof. Dr. Orhan Toygar’a verildi.³⁷

Uzun yıllardır çözülemeyen yönetim sorunu çözülmüş gibi görünse de uygulamada sıkıntılar devam edecekti. Zira II. Cerrahi Kliniği ikiye ayrılmıştı ve yer olarak daha dezavantajlı bir duruma geçmişti. Poliklinik ve pansuman odası sıkıntısı vardı; kütüphane ve laboratuvar yoktu. Bu durum Prof. Dr. Muhittin Ülker’i II. Cerrahi Kliniği’ne yeni bir klinik yapılmasına yönelik olarak bir dernek kurularak bağış toplanması çabasına yöneltti. Kendisinin daha önce bir Kanser Hastanesinin yapılmasına yönelik dernek çalışma tecrübesi vardı. Bu deneyim pekâlâ II. Cerrahi Kliniği’ne yeni bir bina yapılması için kullanılabilirdi.³⁸

Modern Cerrahi Eğitim ve Araştırma Derneğinin Kuruluşu

Derneğin kuruluşu tamamen Prof. Dr. Muhittin Ülker’in fikri ve girişimleriyle olmuştur. İlk kurulduğu zaman derneğin adı “Modern Cerrahi Hastaneler ve Cerrahi Araştırma Laboratuvarları Yaptırma ve Yaşatma Derneği” idi ve öncelikli amacının Ankara Üniversitesi

34 Ege, *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi 50. Yılı*, 215; bu olay Muhittin Ülker’in anılarında daha farklı anlatılmaktadır. Ülker, profesörler kurulunda yapılan oylamada kendisine 13, Toygar’a 12 oy çıktığını, ama diğer hocaların kendisini birer yıllık dönüşümlü şefliğe ikna ettiklerini yazar. Bkz. Ülker, *Benim Hayatım*, 216-217.

35 Akata, Sarper Yılmaz’ın yaptığı kişisel görüşme, 21 Ekim 2021.

36 Ülker, *Benim Hayatım*, 217, 218.

37 Akata, 21 Ekim, 2021; Osman Akata, Orhan Toygar’ın kendisine “Bu adama devredersem bir yıl sonra bana kesinlikle görevi vermez, ona hiç güvenmiyorum” şeklinde bir açıklama yaptığını nakletmiştir.

38 Ülker, *Benim Hayatım*, 218-219.

Tıp Fakültesi II. Cerrahi Kliniği'ne yönelik olduğu tüzükte açıkça belirtilmiş idi.³⁹ Ülker'in anlatımına göre gerek profesörler kurulunda gerekse dekanlık nezdinde kliniğin yetersiz çalışma koşullarını sözlü ve yazılı olarak defalarca gündeme getirmiş olduğu bu konuya ilgi gösterilmemişti. Bunun sonucunda Ülker, 6 Mayıs 1964 tarihinde derneği kurarak hazırladığı tüzüğün esaslarını belirlemiştir.⁴⁰ Derneği kurucuları şu şekildeydi:

Madde 3 – KURUCU ÜYELER		
Prof. Dr. Muhittin Ülker	Bahçelievler, 2. Cad., 80/3, Ankara	T.C.
Canan Ülker	Bahçelievler, 2. Cad., 80/3, Ankara	T.C.
Cihan Ülker	Bahçelievler, 2. Cad., 80/3, Ankara	T.C.
Hikmet Kerem	Bebek, İnşirah Sok., No. 15, İstanbul	T.C.
General Mahmut Berköz	Bebek, İnşirah Sok., No. 15, İstanbul	T.C.
Prof.Dr. Osman F. Berki	Emek Mahallesi, Ankara	T.C.
Belkis Berki	Emek Mahallesi, Ankara	T.C.
H. Sezai Erkut	Bahçelievler, 25. Sok., 7, Ankara	T.C.
Lebibe Perinçek	İsrail Evleri	T.C.
Sadık Perinçek	İsrail Evleri	T.C.
Prof.Dr. İhsan Doğramacı	Bahçelievler, 5. Sok., No. 14	T.C.
Osman Yaşar	Tuna Cad., Konya Ap., 39/10	T.C.
Kemal Tuğcu	Kamer Han yanı, Umut Sok., 44/9	T.C.
Prof.Dr. Osman Akata	Bahçelievler, 4. Cad., 29/7, Ankara	T.C.
Dr. Nazan Akata	Bahçelievler, 4. Cad., 29/7, Ankara	T.C.
Doç.Dr. Kamil İmamoğlu	Gazi Mustafa Kemal Bulvarı, 105/10	T.C.
Esin İmamoğlu	Gazi Mustafa Kemal Bulvarı, 105/10	T.C.
Dr. Demir Uğur	Bahçelievler, 4. Cad., No. 80/6	T.C.
Perihan Uğur	Bahçelievler, 4. Cad., No. 80/6	T.C.
Mehmet Turgut	Yenimahalle, Ragıp Tüzün Cad., No. 226	T.C.
Rasim Güla	Hamamönü, Şair M. Akif Ersoy Sok., 21	T.C.
Dr. Mecit Doğru	İçcebeci, Şehit H. Haraca Sok., 30/4	T.C.
Dr. Erdoğan Alpay	Kurtuluş, Taşkent Sok., No. 30/4	T.C.
Dr. Hamdi Atalay	İmrahor Cad., Öğretmen Necati Ap., 92	T.C.
Dr. Ali Sümer	Yenimahalle, Ragıp Tüzün Cad., No. 226	T.C.
Dr. Orhan Gölpinar	Anıttepe, Ar Sok., Ar. Ap., No. 23	T.C.
Dr. Nevzat Okur	Mamak Cad., İşlek Ap., Kat 3, No. 6	T.C.
Dr. İhsan Erdamar	Anıttepe, Hedef Sok., No. 19/9	T.C.
Dr. Hasan Erdoğan	İsrail Evleri, No. 4	T.C.
Arif Hikmet Onat	İsrail Evleri, 4. Cad., 4/4	T.C.
Prof.Dr. Muharrem Köksal	Bahçelievler, 25 Sok., No. 7, Ankara	T.C.
Neclâ Ökten	Sakarya Mah., Çıra Sok., No. 7/1, Konservatuar	T.C.
Nihal Şentürk	Seymen Sok., No. 9/1	T.C.
Nimet Sevinç Ketken	İstasyon karşısı, Tuzlucaıyır, No. 245	T.C.

39 *Modern Cerrahi Hastaneler ve Cerrahi Araştırma Laboratuvarları Yaptırma ve Yaşatma Derneği Ana Tüzüğü* (Ankara: Akın Matbaası, 1964); “Derneğin tüzüğündeki esas Tıp Fakültesi II. Cerrahi Kliniğinin senelerden beri çektiği bina sıkıntısı göz önüne alınarak II. Cerrahi Kliniği için bir binanın tesisi idi. Bu dernek, II. Cerrahi Kliniği bünyesinde teessüs eden bir dernek idi.” Bkz. Ülker, *Benim Hayatım*, 221.

40 Ülker, *Benim Hayatım*, 220.

Zeki Kumrulu	Bahçelievler, 6. Cad., No. 10	T.C.
Dr. Doğan Vural	Aksu Sok., Uz Ap., 9/19, Ankara	T.C.

Modern Cerrahi Hastaneler ve Cerrahi Araştırma Laboratuvarları Yapıtırma
ve Yaşatma Derneği kurucuları⁴¹

İkinci Cerrahi Kliniği'nin hoca ve asistanlarının çoğu ile Prof. Dr. İhsan Doğramacı derneğin üyeleri arasında yer alıyorlardı. Yalnız, Ülker'in arasının iyi olmadığı⁴² Doç. Dr. Naci Ayrıl kurucular arasında bulunmuyordu.⁴³ Prof. Ülker dernek başkanlığına, Prof. Doğramacı derneğin koruyucu başkanlığına seçildi. Derneğin ilk toplantısında Hukuk Fakültesinden Prof. Dr. Osman Berki ve eşi Belkis Berki, Aydınlikevler'deki arsalarını bağışladılar. Takiben Türkiye çapında bir eşya piyangosu düzenlenerek derneğe gelir elde etme gayreti içine girildi.⁴⁴ Derneğin aldığı ilk kararlardan birisi modern bir hastane kurmak amacına yönelik bir arsa temin etmek amacıyla Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Dekanlığı nezdinde teşebbüse geçilmesi idi.⁴⁵ Kasım ayında yapılan yönetim kurulu toplantısında “derneğin isminin çok uzun olması nedeniyle kısaltılmasına ve Eğitim tabirinin ismine ilave edilmesi sonucu bazı dış yardımları alabileceğimiz gerekçesiyle isminin *Türkiye Modern Cerrahi Bilimler Eğitim Derneği* şeklinde değiştirilmesi” kararı alındı.⁴⁶ Dernek yönetimi, dekanlık nezdinde girişimde bulunmanın yanı sıra, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesinin Orta Doğu Teknik Üniversitesi ile yürüttüğü bir vaziyet planı çalışmasını haber alıp, ilgili üniversitenin Mimarlık Fakültesi ile temasa geçti. Ancak, II. Cerrahi Klinik yönetimi ve derneğin haberi olmadan Tıp Fakültesi Dekanlığı ile ODTÜ Mimarlık Fakültesinin, mevcut cerrahi binasının üzerine bir kat eklenerek sorunun çözülebileceği şeklinde bir kararın alındığı, hazırlanan plana da son şeklinin verildiği öğrenildi. Cerrahi klinikler sorununun mevcut bina üzerine bir kat çıkılarak halledilmesinin imkansız olduğu derneğin karar defterine kaydedildi.⁴⁷ Ülker, anılarında dekanın da yer aldığı bir profesörler kurulu toplantısında, II. Cerrahi Kliniğinin talebini gündeme getirdiğinde, durumun oluşturulacak bir komisyona havale edilmesi kararının alındığından, daha sonra da dekan Lütfü Tat ile Prof. Naci Ayrıl'ın işbirliği yaparak, kendisinin bilgisi dışında ve görüşü alınmadan binaya yarım kat eklenmesine karar verildiğinden bahseder. Ülker'e göre bu çözüm yetersiz olmakla birlikte olumlu bir gelişmedir. Derneğin yardımı ile belki bu katın tamamlanabileceğini düşünür. Ancak daha sonra Ülker, Naci Ayrıl'dan müstehzi bir mektup aldığını yazar, mektuptaki ifade şu şekildedir: “Siz senelerden beri II. Cerrahi Kliniği yapacağım diye uğraşırdınız.

41 *Modern Cerrahi Hastaneler ve Cerrahi Araştırma Laboratuvarları Yapıtırma ve Yaşatma Derneği Ana Tüzüğü*, 2-3.

42 Ülker, *Benim Hayatım*, 214.

43 *A.g.e.*, 220.

44 *A.g.e.*, 222-224.

45 *Modern Cerrahi Derneği Karar Defteri*, 01.10.1964 tarihli toplantı tutanağı, Karar No. 9.

46 *Modern Cerrahi Derneği Karar Defteri*, 01.11.1964 tarihli toplantı tutanağı, Karar No. 11.

47 *Modern Cerrahi Derneği Karar Defteri*, 01.09.1965 tarihli toplantı tutanağı, Karar No. 35.

Fakat yapamadınız. Halbuki biz kısa zamanda yarım katta, II. Cerrahi Kliniği'ni kurduk. Talih size gülmedi, fakat bize güldü".⁴⁸

Tamamını bilmediğimiz için mektubun içeriği ile ilgili yorum yapmamız mümkün değildir, ancak bizzat kendisi de İkinci Cerrahi profesörlerinden olan Naci Ayrıl'ın yazdığı bu mektup anlaşıldığına göre Muhittin Ülker'i ileri derecede incitmiştir:

Bunu II. Cerrahi Kliniği profesörlerinden Naci Ayrıl yazıyordu. Bu kahraman bana meydan okuduğu gibi kim bilir kliniğin diğer üyelerine neler diyordu. Çünkü, kendilerini asistan, uzman, doçent, profesör yaptığım öğretim üyeleri dışlarını bana göstermekte tereddüt etmiyorlardı. Toplu halde karşıma geliyorlar, basit bir meseleyi tartışmak için sebep arıyorlardı.⁴⁹

Ülker kitabında bundan sonra, 1968 yılında derneğin II. Cerrahi Kliniği ile yollarını ayırdığını ve hiçbir ilişkinin kalmamış olduğunu yazar.⁵⁰ II. Cerrahi Kliniği için bir üst kat inşaatına dair karar 1965 yıllarının sonlarına doğru alınmıştı. Yine de bu ayrılma sürecinin tedrici bir karakterde olduğu görülmektedir. Örneğin, 1967 yılı sonunda klinik kütüphanesinin tesisi için Naci Ayrıl'dan alınan mecmualar için kendisine 2.000 lira ödenmişti.⁵¹ Ocak 1968'de yeni inşa edilen kliniğe tahsis edilen üst katla ilgili çalışmalardan bahsediliyor,⁵² 1968 yılının son ayına kadar dernekten II. Cerrahi Kliniği'nin ihtiyaçları için harcamalar yapılıyordu.⁵³ Bu durumda 1968 yılı sonunda dahi derneğin II. Cerrahi Kliniği ile ilişkisi henüz kesilmemişti. Öte yandan yine 1969 Ocak ayında Balgat semtinde bir hastane inşası için Ankara Belediyesine ait olan bir arsanın tahsisinden bahsediliyor,⁵⁴ 1969 Nisan'ında ise Acil Trafik Hastanesi yapımına imkân verecek bir tüzük tadili için olağanüstü genel kurul toplantısı çağrısı yapılıyordu.⁵⁵

Bundan sonra Modern Cerrahi Eğitim ve Araştırma Derneği farklı bir yola giriyordu. Balgat'ta edinilen arsa üzerinde bir Trafik Hastanesi kurulması hedeflenecek, bunun için yine Muhittin Ülker tarafından Trafik Kazalarına Yardım Vakfı kurulacak ve bu proje gerçekleştirilecekti. Muhittin Ülker 1977'de vefat edene kadar bu projenin sahibi olarak kaldı, bunun yanında 1974 yılına kadar da II. Cerrahi Kliniği Başkanlığı görevini yürüttü. Bununla birlikte özellikle 1969 yılından itibaren II. Cerrahi Kliniği'nin diğer öğretim üyelerinin Muhittin Ülker'e karşı tavırlarının değiştiği konusunda Rıdvan Ege'nin yukarıda bahsedilen yorumunda doğruluk payı vardır. Modern Cerrahi Derneği'nin misyonunun

48 Ülker, *Benim Hayatım*, 225.

49 *A.g.e.*, 226.

50 Aynı yer.

51 *Modern Cerrahi Derneği Karar Defteri*, 31.12.1967 tarihli toplantı tutanağı, Karar No. 45, 75.

52 *Modern Cerrahi Derneği Karar Defteri*, 31.01.1968 tarihli toplantı tutanağı, Karar No. 46, 77.

53 *Modern Cerrahi Derneği Karar Defteri*, 09.11.1968 tarihli toplantı tutanağı, Karar No. 7, 108.

54 *Modern Cerrahi Derneği Karar Defteri*, 13.01.1969 tarihli toplantı tutanağı, Karar No. 10, 113.

55 *Modern Cerrahi Derneği Karar Defteri*, 19.04.1969 tarihli toplantı tutanağı, Karar No. 13, 117.

farklı yöne evrilmesi nedeniyle bu durum anlaşılabilir. Fakülte dışında bir hastane kurma düşüncesi, cerrahi binasının yeni inşa edilmiş üst katına geçerek bir ölçüde rahatlamış olan öğretim üyeleri için fazla radikal ve belki de gereksiz bir hedef olarak değerlendirilmişti. Akata, Muhittin hocanın diğer hocalarla arasının daha resmi bir hal aldığını ifade eder. Kendisi, Muhittin Hoca ile farklı bir hastane projesi konusunda aynı fikirde olmamakla birlikte ilişkisini saygı çerçevesinde sürdürmüş ve Trafik Hastanesi açıldığında kendisini ziyaret etmiştir.⁵⁶

II. Cerrahi Kliniğinin 1974'e Kadar Olan Çalışmaları

Kliniğin başında 1974 yılına kadar Prof. Dr. Muhittin Ülker bulunuyordu. Aynı şekilde I. Cerrahi Kliniği'nde Prof. Dr. Hilmi Akın, III. Cerrahi Kliniği'nde ise Prof. Dr. Orhan Toygar 1958-1974 yılları arasında klinik şefliğini yürüttüler.

	I. Cerrahi Kliniği	II.Cerrahi Kliniği	III.Cerrahi Kliniği
1945-1954	Prof. Dr. Kâmil Sokullu	Prof. Dr. Eduard Melchior	-
1955-1957	Prof. Dr. Kâmil Sokullu	Prof. Dr. Orhan Toygar	-
1957-1959	Prof. Dr. Hilmi Akın	Prof. Dr. Orhan Toygar	-
1959-1974	Prof. Dr. Hilmi Akın	Prof. Dr. Muhittin Ülker	Prof. Dr. Orhan Toygar

İkinci Cerrahi Kliniği'nin ikiye ayrıldığı tarih çok net değildir. Muhittin Ülker 1960 yılında yayımlanan *II. Cerrahi Yıllığı*'nda bu bölünmenin 1959 yılında olduğunu bilgisini verir.⁵⁷ 1958 yılı başında I. ve II. Cerrahi Kliniklerinin öğretim üyesi kadroları şu şekildedir:

I. Cerrahi Kliniği	II.Cerrahi Kliniği
Prof. Dr. Hilmi Akın	Prof. Dr. Orhan Toygar
Prof. Dr. Orhan Bumin	Prof. Dr. Muhittin Ülker
Doç. Dr. Galip Urak	Doç. Dr. Naci Ayrıl
Doç. Dr. Sermet Akgün	

II. Cerrahi Kliniği'nin kadrolarında yıllar içindeki değişimleri mevcut kaynaklardan yola çıkarak eksiksiz olarak ortaya ne yazık ki şimdilik mümkün görünmemektedir. Elimizdeki en sağlam kaynaklar şüphesiz II. Cerrahi Kliniğinin 1960-1961-1962 yıllarında yayımlanmış olan yıllıklardır. Öğretim üyeleri hariç tutulursa gerek 1945-1954 gerekse 1955-1959 dönemlerindeki kadro net değildir. Takip eden 1963-1974 arası dönem için de aynı şeyi söyleyebiliriz. Kliniğin 1960-1961-1962 yıllarında düzenli olarak yayımlanmış olan kadroları içeren toplu tablo şu şekilde oluşturulmuştur:

56 Akata, Sarper Yılmaz'ın yaptığı kişisel görüşme, 21 Ekim 2021.

57 *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi II. Cerrahi Kliniği Yıllığı 1960* (Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1962), 7-9.

58 Semih Baskan, "Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Genel Cerrahi Anabilim Dalı'nın Tarihçesi," *Ulusal Cerrahi Dergisi* 22, 1 (2006): 37-47.

Tablo 3. II. Cerrahi Kliniği'nin 1960-1962 arası öğretim üyesi, uzman ve asistan kadroları⁵⁹		
1960	1961	1962
Prof.Dr Muhittin Ülker	Prof.Dr Muhittin Ülker	Prof.Dr Muhittin Ülker
Prof.Dr. Naci Ayrar	Prof.Dr. Naci Ayrar	Prof.Dr. Naci Ayrar
Doç.Dr. İsmail Kayabalı	Doç.Dr. İsmail Kayabalı	Doç.Dr. İsmail Kayabalı
Baş As. Op.Dr. Osman Akata	Doç.Dr. Osman Akata	Doç.Dr. Osman Akata
Baş As. Op.Dr. Hüseyin Gürsoy	Op.Dr. Hüseyin Gürsoy	Op.Dr. Hüseyin Gürsoy
Baş As. Op.Dr. Mecit Doğru	Op.Dr. Mecit Doğru	Op.Dr. Mecit Doğru
Baş As. Op.Dr. Kamil İmamoğlu	Op.Dr. Kamil İmamoğlu	Op.Dr. Kamil İmamoğlu
As.Dr. Bülent Timlioğlu	Op.Dr. Demir Uğur	Op.Dr. Demir Uğur
As.Dr. Ahmet Sarıönder	As.Dr. Bülent Timlioğlu	Op.Dr. Bülent Timlioğlu
As.Dr. Erdal Gürdağ	As.Dr. Ahmet Sarıönder	Op.Dr. Ahmet Sarıönder
As.Dr. Yurdakul Yurdakul	As.Dr. Erdal Gürdağ	As.Dr. Erdal Gürdağ
As. Dr. Hüseyin Hızarcı	As.Dr. Yurdakul Yurdakul	As.Dr. Yurdakul Yurdakul
As.Dr. Fikret Akbaş	As.Dr. Hüseyin Hızarcı	As.Dr. Hüseyin Hızarcı
As.Dr. Ahmet Özkoçak	As.Dr. Fikret Akbaş	As.Dr. Fikret Akbaş
As.Dr. Hilmi Üner	As.Dr. Ahmet Özkoçak	As.Dr. Ahmet Özkoçak
	As.Dr. Hilmi Üner	As.Dr. Hilmi Üner

Ülker'in, anılarında, özellikle 1969 yılından sonra başında olduğu klinikle ilgili herhangi bir bilgiye yer vermemiş olması dikkate değerdir. Hoca'nın 1969 yılında görgü ve bilgi arttırmak için üç aylığına yurtdışına gitme arzusunun, eski asistanlarından olan öğretim üyesi Doç. Dr. Demir Uğur'un girişimi ile bir dönemlik süre için de olsa engellenmesi, Ülker'in kendi kliniği ile ilişkilerinin pek iyi olmadığını gösterir.⁶⁰ Ülker'i yakından tanıyan ve kendisinin Modern Cerrahi Derneği ve Trafik Kazalarına Yardım Vakfında selefi olarak uzun yıllar başkanlık yapan Prof. Dr. Rıdvan Ege şu cümleleri, aradaki ilişkilerin gerginliğini destekler:

Prof. Dr. Muhittin Ülker ilkin müstakil bir cerrahi binası planı yaparak bu projenin benim halen başkanı olduğu Modern Cerrahi Derneğince Cebeci'de yaptırılmasını önermişti. Buna, kürsüde beraber çalıştıkları Prof. Dr. Naci Ayrar ve asistanlığından beri yanında büyük bir bağlılıkla çalıştığı halde sonradan tutum değiştiren rahmetli Prof. Dr. Demir Uğur ve halen emekli olan Prof. Dr. Hüseyin Gürsoy başta olmak üzere birçok çalışma arkadaşı karşı geldiler. Fakülte kurulunda aylarca bu konu sonuca vardiirılmadan gündemde tartışıldığı için Muhittin Hoca Fakülteye ve özellikle çok güvendiği çalışma arkadaşlarına kırıldı.⁶¹

Rıdvan Ege, bu konuda aynı kitabın ilerideki sayfalarında daha ayrıntılı yorumlar yapmıştır:

59 *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi II. Cerrahi Kliniği Yıllığı - 1960* (Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1962), 7-9; *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi II. Şirürji Kliniği Yıllığı - 1961* (Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1963), 7; *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi II. Şirürji Kliniği Yıllığı - 1962* (Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1965), 7.

60 Ülker, *Benim Hayatım*, 239.

61 Ege, *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi 50. Yılı*, 75-76.

Cebeci bahçesinde yaptırmak istediği fakat fakülte kurulunun ve özellikle kliniğine asistan olarak alıp profesör olmalarına kadar her aşamada yardımcı olduğu kendi kürsü arkadaşlarının amansız direnişi sonunda Balgat'ta Trafik Hastanesi olarak yaptırdığı iki abide onu ölümsüzleştirmiştir. Fakat özellikle asistanlığında ve ilk doçentliklerinde Muhittin Hoca'ya tapar gibi sevenlerin kurullardaki çirkin ve hafif davranışlarını unutmak mümkün değil.⁶²

Gerek Muhittin Ülker'in gerekse Rıdvan Ege'nin ifadelerinden, yaptırılacak hastanenin yeri ve niteliği konusunda Modern Cerrahi Derneğinin omurgasını oluşturan II. Cerrahi Kliniği'nde bir yol ayırımının gerçekleşmiş olduğu anlaşılmaktaysa da bunun ne zaman ve ne şekilde olduğu net değildir.

Cerrahi binasına yeni bir katın eklenmesini takiben II. ve III. Cerrahi kliniklerinin çalışma ortamının bir miktar rahatladığı anlaşılmaktadır. İkinci Cerrahi Kliniği, 1974 yılında bütün ana branş kliniklerinin tek bir yönetim altında birleştirildiği tarihe kadar çalışmalarını Prof. Dr. Muhittin Ülker ve hemen hemen aynı hoca kadrosu ile sürdürmeye devam etmiştir, aynı durum III. Cerrahi Kliniği için de söz konusudur. 1974 yılında bütün cerrahi kliniklerinin birleştirilmesinin hemen öncesinde cerrahi kliniklerinin kadro durumları Rıdvan Ege editörlüğünde 1974 yılında yayımlanan *Cumhuriyetin 50. Yılında Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesinin Gelişimi* adlı kitapta şu şekilde verilmiştir:⁶³

Tablo 4. Cerrahi kliniklerinin 1974 yılındaki kadro durumları		
I.Şirürji Kürsüsü	II.Şirürji Kürsüsü	III.Şirürji Kürsüsü
Prof. Dr. Hilmi Akın	Prof. Dr. Muhittin Ülker	Prof. Dr. Orhan Toygar
Prof. Dr. Orhan Bumin	Prof. Dr. Naci Ayral	Prof. Dr. İsmail Kayabalı
Prof. Dr. Ahmet Yayıoğlu	Prof. Dr. Osman Akata	Prof. Dr. Mecit Doğru
Prof. Dr. Ferruh Uzer	Prof. Dr. Kamil İmamoğlu	Prof. Dr. Zeki Candar
Prof. Dr. Şadan Eraslan	Prof. Dr. Demir Uğur	Prof. Dr. Ali Rıza Arat
Prof. Dr. Kazım Ergin	Prof. Dr. Hüseyin Gürsoy	Doç. Dr.ERCÜMENT Gürel
Prof. Dr. Muttalip Ünal	Prof. Dr. Bülent Timlioğlu	Dr. Ergun Kansu
Doç. Dr. İbrahim Ceylan	Dr. Tuncay Ertunç	Dr. Sevinç Uysal
Doç. Dr. Dikmen Arıbal	Dr.ERCÜMENT Kuterdem	Dr. Gündüz Atilla
Uz. Dr. Mahmut Bali	Dr. Ragıp Çam	Dr. Necdet Ayhan
Dr. Nusret Torun	Dr. Bilsel Baç	Dr. Hasan Tüzel
Dr. Akın Önbayrak	Dr. Demir Önal	Dr. Ertuğrul Ünlü
Dr. Canbek Seven	Dr. Ertuğrul Karahüseynoğlu	Dr. Cansun Tulunay
Dr. Semih Baskan	Dr. Adil Baykan	Dr. Salih Uluözyurt
Dr. Nusret Aras	Dr. Mahmut Avat	Dr. Adnan Kaynak
Dr. Haluk Gökçora	Dr. Selçuk Eskibuçuk	Dr. Cankat Borçbakan
Dr. Edip Berk	Dr. Bülent Alıç	Dr. Vecdi Müderrisoğlu
Dr. Halit Bayramoğlu	Dr. Hikmet Akgül	Dr. Celalettin Keleş

62 Ege, *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi 50. Yılı*, 585.

63 *Cumhuriyetin 50. Yılında Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesinin Gelişimi*, ed. Rıdvan Ege (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1974), 108-109.

Dr. Erdal Anadol	Dr. Ziya Şaylan	
Dr. Şükrü Ducer		
Dr. Atilla Törüner		
Dr. Ertan Tatlıcıoğlu		
Dr. Bahattin Korucu		

Ancak diğer kliniklerin I. Cerrahi Kliniği ile olan ilişkileri daima bir resmiyet çerçevesinde olmuştur. Bu yaklaşımın en tipik tezahürü Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi tarafından yayımlanan *Cumhuriyet'in 50. Yılında Fakültemiz Kürsü ve Kuruluşlarının Gelişimi* isimli eserde yer alan ve kürsü başkanı Prof. Dr. Hilmi Akın tarafından kaleme alınmış olan “Cumhuriyetimizin 50. Yılında I. Şirürji Kliniğinin Cerrahiye olan katkıları” isimli bölümdür.⁶⁴ Burada açıkça bir ötekileştirme yapılarak diğer aynı üniversitenin yan yana hizmet veren diğer iki cerrahi kliniği yok sayılmış ve onların katkılarından hiç bahsedilmemiştir. İkinci Cerrahi Kliniğinin ve hocalarının görmezden gelinmesine bir diğer örnek 2017 yılında Genel Cerrahi Anabilim Dalı Başkanı olan Prof. Dr. Sadık Ersöz’ün bir internet platformunda yayımlanan bir mülakatında göze çarpar.⁶⁵ Bu söyleşide Ersöz, kliniğin tarihçesi hakkında şunları söylemiştir:

Kliniğimiz modern cerrahinin Türkiye’deki en önemli temsilcilerinden biridir. Şu an hayatta olmayan Prof. Dr. Kâmil Sokullu, Prof. Dr. Hilmi Akın ve sonraki jenerasyondaki diğer hocaların da katkılarıyla günümüzdeki konumuna gelen kliniğimiz 60 yılı aşkın bir geleneğin ve ilklerin temsilcisidir. Türkiye’de ilk kez yapılan pek çok girişim bu klinikte gerçekleşmiştir. Özellikle damar cerrahisinin kurulmasında ve gelişmesinde çok önemli rolü vardır.

Görüldüğü gibi Melchior’un kurup öncülük ettiği II. Cerrahi Kliniği ekolü adeta görmezden gelinmekte, adı anılmamakta, sadece I. Cerrahi Kliniği’nin kurucusu ile onun selefi olan hocadan bahsedilmektedir. Ne Prof. Dr. Eduard Melchior’un ne sonrasında II. ve III. Cerrahi Kliniklerine 20 yıla yakın başkanlık eden Prof. Dr. Muhittin Ülker ve Prof. Dr. Orhan Toygar’ın ne de damar cerrahisinde ilk girişimleri yapan Osman Akata’nın adları anılmaktadır.⁶⁶ Cerrahi kliniğinde ilklerden bahsedilecekse en başta anılması gereken

64 Hilmi Akın, “Cumhuriyetin 50. Yılında I. Şirürji Kliniğinin Cerrahiye Olan Katkıları,” *Cumhuriyetin 50. Yılında Fakültemiz Kürsü ve Kuruluşlarının Gelişimi*, haz. Rıdvan Ege (Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1974) içinde, 31-36.

65 “Genel Cerrahi” [Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Genel Cerrahi Anabilim Dalı Tarihsel Gelişim], Antitusif, erişim 20 Şubat 2023, <https://www.antitusif2020.com/viewtopic.php?t=813&start=10>; Antitusif adlı web sitesinde yayımlanan bu mülakat 01 Mayıs 2017’de yayımlanmış olmakla birlikte yazının sonunda 10.09.2007 tarihi bulunmaktadır. Prof. S. Ersöz, 2006-2009 arası anabilim dalı başkanı olduğuna göre bu mülakat 10.09.2007 tarihine ait olmalıdır. Bu bilgi adı geçen web sitesinin *Medimagazin* gazetesinden yaptığı bir alıntı olmalıdır ancak ilgili gazetenin web sayfasından bu söyleşiye ulaşılammıştır.

66 Prof. Dr. Sadık Ersöz, uzmanlık eğitiminin sırasında birlikte çalıştığım, benim üstüm olan, çok sevdiğim ve saygı duyduğum, ülkenin en iyi cerrahlarından biridir. Bana da çok faydası dokunmuş, çok yönlü, sportif bir insandır. Antitusif’te yayımlanan mülakattaki bilgi, kasıtlı ve bilinçli bir eğilimden ziyade klinikte yıllardır egemen olan algıyı yansıtmaktadır.

II. Cerrahi Kliniğinde henüz başasistanken Osman Akata'nın başarmış olduğu abdominal aort anevrizmasının sentetik vasküler greftle tedavisidir. Akata'nın bu başarısı ülkede bir ilk olmasının da çok ötesinde bir anlam taşır. Zira Akata, mutad olduğu üzere, bu ameliyatı yurtdışında bir süre görüp, izleyerek öğrenip uygulamış değildir. Akata, yurtdışında kongrede sentetik damar greftlerinin gündemde olduğunu öğrenip, oradan getirdiği çeşitli boylardaki sentetik greftleri önce defalarca köpekler üzerinde uygulayarak kendi deneyimini bizzat kendisi geliştirmiştir. İlk denekleri trombüs, kanama gibi nedenlerle kaybetmiş, daha sonra bu sorunların üstesinden geldikten sonra parapleji ve genital bölgede nekroz gibi sorunlar karşılaşmış, hatta bu komplikasyonlar nedeniyle Veterinerlik Fakültesinde başlamış olduğu deneyleri sonlandırarak çalışmasının devamını Cebeci'deki poliklinik ortamında yapmak durumunda kalmıştır. Sonunda başarılı bir sonuç elde edilmiş ve aortuna sentetik greft yerleştirilen köpek bir trafik kazası sonucu ölene kadar bir yıl yaşamıştır. Köpeğin ölümünü takiben otopsi yapılmış ve lümenlerin açık olduğu gözlenmiştir. Bu tecrübeleri takiben 1960 yılı başlarında kliniğe başvuran abdominal aort anevrizmalı bir hastaya anevrizma rezeksiyonunu takiben teflon sentetik grefti başarıyla uygulanmıştır. Bu hem Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesinde hem de Türkiye'de uygulanan başarılı ilk aort anevrizması ameliyatıdır.⁶⁷ Bu durum, I. Cerrahi Kliniği'nde de gıpta ve belki biraz da kıskançlıkla karışık olsa da, yoğun bir ilgi uyandırmıştır. Zira I. Cerrahi Klinik Başkanı Hilmi Akın, kalp ve damar cerrahisine meraklı olup mitral darlığı olgularında çok sayıda kapalı mitral komissürotomi deneyimi vardı. Bu vakayı takiben kendisine başvuran başka bir aort anevrizmalı hastayı ameliyat etmesinde kendisinde yardımcı olması için Osman Akata'yı davet etmiş ve birlikte bu ameliyatı yapmışlardı. Akata, daha sonra bu ameliyatı Naci Ayrıl'a da yaptırdığını, ileriki yıllarda arteria karotis kommunis'e de greft koyduğunu anlatmıştır. Akata'yı en çok mutlu eden olaylardan birisi yıllar önce klinikten ayrılmış olan Melchior'un kendisine mektup yazarak "gözlerime inanamadım Osman" diyerek hararetle tebrik etmesidir.⁶⁸

Bu döneme tanıklık etmiş olanlardan birisi de o zaman asistan olan Prof. Dr. Ömer Şensöz'dür. Şensöz, 1972 yılında uzmanlığını Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi II. Cerrahi Kliniğinden almış, daha sonra Plastik ve Rekonstrüktif Cerrahi ihtisasını tamamlayarak Plastik Cerrahi uzmanı olmuştur. Uzun yıllar Ankara Numune Hastanesi Plastik Cerrahi Kliniği Şefliğini yürüten, çok sayıda makale kaleme almış ve uzman yetiştirmiş olup halen aktif cerrah olarak çalışmaktadır. Kendisi Muhittin Ülker'in asistanlığı dışında Modern Cerrahi Derneği üyelerinden olup Ülker'e dernek işleri konusunda en çok yardım eden kişilerden biri olup gerek cerrah klinikleri arası gerekse de II. Cerrahi Kliniği'nin iç sorunlarını yakından yaşamıştır. Bütün sorunlara rağmen II. Cerrahi Kliniği'nin Muhittin Ülker, Naci Ayrıl, Osman Akata, Demir Uğur, Hüseyin Gürsoy gibi hocaların denetiminde son derece düzenli

67 Osman Akata, "Sentetik Vasküler Greftlerin Yurdumuzda İlk Uygulamaları: İlk Aorta Abdominalis Anevrizma Ameliyatı," *Damar Cerrahisi Dergisi* 20 (2011): 22-25.

68 Akata, Sarper Yılmaz'ın yaptığı kişisel görüşme, 21 Ekim 2021.

çalışan ve bilimsel tarafı ağır basan bir klinik olduğunu, aynı zamanda çalıştığı süre içinde I. Cerrahi Kliniği tarafından dışlanma duygusunu kendisinin de hissettiğini net bir şekilde ifade etmektedir.⁶⁹

Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Genel Cerrahi Anabilim Dalı Tarihçesi Üzerine Çalışmalar

Bu çalışmaların öncülüğü 2006 yılında *Ulusal Cerrahi Dergisi*'nde yayımlanan ve Prof. Dr. Semih Baskan tarafından kaleme alınan bir makaleye aittir.⁷⁰ Makalede pek çok önemli ve değerli bilgi verilmekle birlikte, verilen hiçbir bilgi için referans kullanılmadığı yalnızca sonda bir kaynakça verildiği dikkati çekmektedir. Bununla birlikte, bu tarihten 2 yıl önce yayımlanmış aynı yazarın aynı isimli bir kitap çalışması daha mevcuttur ve bu kitaba ulaşmak çok zordur. Piyasada, sahaflarda bulunmayan, internette online pdf'si bulunmayan kitaba ancak Sağlık Bilimleri Üniversitesi Tıp Tarihi ve Deontoloji Kütüphanesinin Ankara'daki merkezinde ulaşılabilmiş ve görüntüler alınabilmektedir.⁷¹ Makale, kitabın bir özeti durumundadır ne kitapta ne de makalede metin içinde referans verilmemiştir, sadece sonda kaynakça mevcuttur. Hem kitabın hem de makalenin kaynakçaları birebir aynıdır. İlginç bir şekilde 2006 yılında yayımlanan makalede, 2004 yılında yayımlanan kitap kaynak olarak gösterilmemiştir. Makaledeki bazı önemli hatalara ve çelişkileri ele almak faydalı olacaktır. Bunlardan ilki II. Cerrahi Kliniğini kuran Prof. Melchior'un kontratının yenilenmemesi sonucu ülkesine döndüğü bilgisidir. Daha önce de belirtildiği gibi bu yanlış bir bilgidir Baskan'ın hem makalesinde hem de kitabında bu bilgi yer almıştır.⁷² Daha sonraki yıllarda yayımlanan bazı makaleler, aynı bilgiyi Baskan'ın makalesini refere ederek vermişler, aynı yanlışın yayılmasına vesile olmuşlardır. Daha önce de belirtildiği üzere Melchior 1953 yılı sonunda istifa ederek üniversiteden ayrılmıştı. Bu durum hem Rıdvan Ege⁷³ tarafından belirtilmiş hem de Muhittin Ülker tarafından ayrıntıları ile yazılmıştı.⁷⁴ Bu bilgiler hâlâ hayatta olan, bu olayın birinci derece tanığı olan Prof. Dr. Osman Akata tarafından doğrulanmıştır.⁷⁵ Kitap ve makalede Melchior'un ayrılışından sonra II. Cerrahi Kliniğinin durumuna ilişkin olarak birbiri ile çelişen ve eksik ifadeler dikkati çeker. Örneğin yazıda II. Cerrahi Kliniği 1956 yılında Keçiören Atatürk Sanatoryumuna taşındığı, kısa bir sonra 1957 yılında Cebeci'ye taşındığı bilgisi verilirken, birkaç paragraf sonra bu sefer "II. Cerrahi

69 Ömer Şensöz, Sarper Yılmaz'ın yaptığı kişisel görüşme, 12 Şubat 2023.

70 Baskan, "Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Genel Cerrahi Anabilim Dalı'nın Tarihçesi," *Ulusal Cerrahi Dergisi* 22, 1 (2006): 37-47.

71 Semih Baskan, *Bir Ulu Çınarın Gövdesinden Yetişenler: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Genel Cerrahi Kliniği* (Ankara: Türkiye Klinikleri Ofset Tesisleri, 2004).

72 Baskan, "Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Genel Cerrahi, 39; Baskan, *Bir Ulu Çınarın Gövdesinden Yetişenler*, 10, 49.

73 Ege, *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi 50. Yılı*, 579.

74 Ülker, *Benim Hayatım*, 172-173.

75 Akata, Sarper Yılmaz'ın yaptığı kişisel görüşme, 21 Ekim 2021.

Kliniği 1955 Ekim-1956 Mayıs ayları arasında geçen 8 aylık sürede Keçiören Hastanesinde görev yaptı” denilmektedir.⁷⁶ Tarihlerin çelişkili olması bir tarafa, kliniğin Melchior’un ayrılmasından sonra önce Cebeci’ye taşınarak bir süre çok sınırlı bir yatak kapasitesi ile burada çalıştığı, Toygar’ın klinik şefi olmasından sonra Keçiören’e taşındığı dönemden hiç bahsedilmemiştir. II. Cerrahi Kliniği’nin hem kurucusu olan hem de bu kurumda uzun süre hizmet veren Melchior hakkında, sözleşmesinin yenilenmemesi nedeniyle ayrıldığı şeklindeki yanlış bilgi dışında başka hiçbir bilginin verilmemiş olması da dikkat çekicidir. Yine II. Cerrahi Kliniğinden Muhittin Ülker, Orhan Toygar, Naci Ayral, Hüseyin Gürsoy, Osman Akata gibi hocaların yaptıkları katkılardan, yayınlardan hiç bahsedilmemiş, bu hocaların sadece aldıkları görevler, unvan alma ve ayrılma tarihleri belirtilmiştir. Aynı Kliniğin hocalarından Demir Uğur, makalede, Ankara Cerrahi Derneğinin amblemini zarif bir şekilde çizmesi münasebeti ile yer alabilmiştir. Başkan’ın makalesi neredeyse baştan sonra I. Cerrahi Kliniğinin başarıları ile doludur. Osman Akata’nın Türkiye’de ilk defa aort anevrizmasında sentetik greft ameliyatını başardığından hiç bahsedilmemiş, damar cerrahisinde onun öncülüğü hiç söz konusu edilmemiştir. Makalenin sonunda geçen bir ifade özellikle dikkat çekicidir: “Gülhane ve Numune Hastanelerinin içerisinde misafir gibi kurulan Genel Cerrahi Kliniğimiz”. Bu yorum, makale yazarının bu kliniklerin kurulduğu 1945 yılının genel atmosferi hakkında bilgisinin sathi olduğunu ortaya koyar. Bu klinikler oralarda misafir gibi olmak bir yana, buldukları mekanların gerçek sahipleriydiler. Numune hastanesindeki cerrahi kliniği Melchior gelmeden önce dahi sistemli bir şekilde çalışıyorlardı. Nimet Taşkıran ve Suat Orbay tecrübeli klinik şefleri olarak orada görev yapıyorlardı ve Melchior geldikten sonra da onunla uyum içinde çalışmaya devam etmişlerdi. Ankara Tıp Fakültesi II. Cerrahi Kliniği Numune Hastanesinde oluşuktan sonra kadroların bir miktar artması dışında pek fazla bir değişiklik olmamıştı. Kadroya Orhan Toygar ve Muhittin Ülker eklenmiş ve dört klinik sorumlusu birlikte çalışmışlar, Osman Akata ve İsmail Kayabalı asistan olarak üniversite kadrosunda yer almışlardı.⁷⁷ Diğer taraftan, 1942’den beri Cebeci Hastanesinde görev yapan Gülhane I. Cerrahi Kliniği Kâmil Sokullu başkanlığında çalışmaya devam etmiş, burası da Ankara Üniversitesinin I. Cerrahi Kliniği olmuştu. Asıl misafirlik hissini yaşayan, Melchior’un ayrılışından sonra başkansız kalarak Cebeci’ye taşınmak ve burada kısıtlı bir yatak kapasitesi ile çalışmak zorunda kalan II. Cerrahi Kliniği olacaktır.

Başkan’ın her iki eserinde de bulunan önemli bazı tablo hataları vardır. Makaledeki birinci⁷⁸ kitaptaki ikinci tabloda ⁷⁹ 1955-1957 ve 1957-58 yılları arasında Prof. Dr. Orhan Toygar III. Cerrahi Kliniğinin başkanı olarak gösterilmiştir. Oysa o dönemde III. Cerrahi Kliniği henüz oluşmamıştı, zaten bu durum bizzat hem makalenin hem de kitabın metninde

76 Başkan, “Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Genel Cerrahi Anabilim Dalı’nın Tarihçesi,” 37-47.

77 Akata, Sarper Yılmaz’ın yaptığı kişisel görüşme, 21 Ekim 2021.

78 Başkan, “Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Genel Cerrahi,” 38.

79 Başkan, *Bir Ulu Çınarın Gövdelerinden Yetişenler*, 6.

açıkça yazılıdır. Tablodaki diğer önemli hata, 1955-1957 ve 1957-58 yıllarında II. Cerrahi Kliniği Başkanı olarak Prof. Dr. Muhittin Ülker'in yer almasıdır; oysa o dönemde II. Cerrahi Kliniğinin başında Prof. Dr. Orhan Toygar bulunuyordu. Semih Baskan'ın kitabının 11.⁸⁰ve makalesinin 3. tablosunda⁸¹ kliniklerin 1971-80 dönemi öğretim üyesi kadrolarını verir. Ancak bu tablo sadece 1974 yılına kadar geçerlidir, sonrasında klinikler birleştirilmiştir. Dahası I. Cerrahi Kliniği öğretim üyelerinden Muttalip Ünal ve Dikmen Arıbal bu tabloda yer almamaktadırlar. Kitapta yer alan 9. tabloda Naci Ayrıl'ın profesörlük tarihi 1962 olarak verilmiştir, bu tarih hatalıdır.⁸² İşin ilginç tarafı aynı eserin 55. sayfasında Naci Ayrıl'ın biyografisinde bu tarih doğru olarak verilmiştir.⁸³ Cumhuriyet Arşivinde rastladığımız bir belge de bunu doğrulamaktadır.⁸⁴ Aynı eserin 13. tablosunda Demir Uğur'un profesörlük tarihi hatalıdır,⁸⁵ ama ilerideki sayfalarda biyografisinde bu tarih doğru olarak verilmiştir.⁸⁶ Aynı şekilde Bülent Timlioğlu'nun da doçentlik tarihi tabloda hatalı, biyografisinde doğru olarak yazılmıştır.⁸⁷ Eserin bazı tablolarında I., II., ve III. Cerrahi kliniklerinin ayırımı yapılırken bazılarında bu yapılmamıştır.

Klinik tarihlerini inceleyen bir makale kaleme alınırken çok daha titiz bir çalışma yapılmasının, belgelerin ve kaynakçanın düzgün bir şekilde tanzim edilmesinin gerekliliği açıktır. Gerek kitap gerekse makale önemli bilgileri bize iletirken bazı konularda kafa karışıklığına da neden olmuştur, bu nedenle bunları kaynak olarak kullanırken dikkatli olunması gerekir.

Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Genel Cerrahi Kliniği'nin tarihçesine değinen ikinci yazı Prof. Dr. İbrahim Ceylan tarafından kaleme alınmıştır. Aslında bu *Türklerde Cerrahinin Gelişimi* isimli bir kitap çalışması olup içinde Ankara Tıp Fakültesinin gelişimine ait geniş bir bölüm vardır. Bu bölümde Melchior için ayrı bir alt başlık açılarak şu bilgileri verilmiştir:

1936 yılında Ankara Numune Hastanesinde kendisine teklif edilen hastanenin cerrahisi ve bölümünün yönetimini üzerine aldı. Bu hastanede 1946 yılına kadar görev yaptı ve birçok ünlü Türk meslektaşını yetiştirdi ve birçokları ile birlikte çalıştı. 1945'te Ankara Tıp Fakültesinin kuruluşundan sonra 1946-1954 yılları arasında bu fakültede II. Cerrahi kürsüsünde direktör ve öğretim üyesi oldu. Kısa zamanda Türkçeyi öğrenerek Türkiye'yi ikinci vatan olarak gördü. Cerrahi kliniğinde teknik uygulamaları, bilimsel çalışmaları, titizliği, gözlem yeteneğiyle o günün şartlarında büyük katkılarda bulunmuştur. O yıllar boyunca birkaç kuşak Türk cerrahları yetiştirdi. 1954'te emekliye ayrılarak Almanya'ya döndü.⁸⁸

80 A.g.e., 16.

81 Baskan, "Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Genel Cerrahi," 40.

82 Baskan, *Bir Ulu Çınarın Gövdesinden Yetişenler*, 13.

83 A.g.e., 54-55.

84 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 30-11-1-0, 284/6/10, 12.04.1961.

85 Baskan, *Bir Ulu Çınarın Gövdesinden Yetişenler*, 19.

86 A.g.e., 52.

87 A.g.e., 13, 64.

88 İbrahim Ceylan, *Türklerde Cerrahinin Gelişimi*, (Ankara: Türk Cerrahi Derneği, 2012), 100-101; Ceylan bu

Bu bilgilerin Widmann'ın (1999) *Atatürk ve Üniversite Reformu* adlı eserinden alıntılındığı görülmektedir.⁸⁹ Ceylan'ın kitabında Melchior hakkında başka bir yorum yer almaz; Ceylan da Başkan gibi Melchior'un 1954 yılında kontratının yenilenmemesi sonucu ayrıldığı bilgisini herhangi bir referans vermeden yineler.⁹⁰ Ceylan'ın cerrahi tarihçesine ilişkin verdiği bilgiler tamamen I. Cerrahi Kliniği'ni ile hocalarını öne çıkaran bir tarzdadır. 1960'lı yıllardan başlayarak öncelikle Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesinde, ağırlıklı olarak I. Cerrahi Kliniği'nde ve İstanbul Üniversitesi Çapa Cerrahi Kliniği'nde periferik damar cerrahisi uygulamaları başlamıştır.⁹¹

Damar hastalıklarına, özellikle arter sistemi hastalıklarına, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi I. Cerrahi Kliniği kürsü başkanı Prof. Dr. Hilmi Akın, birikimleri ve uygulamaları ile özel bir önem vermektedir. Bu nedenle 1960-1962 yılları arasında, uzmanlık döneminde iken Dr. Ahmet Yayıoğlu, Almanya'da damar cerrahisinde ün yapmış Würzburg Üniversitesi Genel Cerrahi Kliniğine gönderilmiş, orada Prof. Dr. G. Carstensen ile periferik damar cerrahisi konusunda çalışarak büyük birikimle kliniğe dönmesinden sonra hasta akışında ve bilimsel ve teknikte büyük değişim olmuştur.⁹²

İşin ilginç tarafı, Yayıoğlu yurtdışına damar cerrahisi için gönderildiğinde, Dr. Osman Akata Türkiye'de ilk aort anevrizması rezeksiyonu ve sentetik greft ameliyatını yapmıştı. Birkaç yıldır köpekler üzerinde çalıştığı ve önce köpekte bu ameliyatı yaptığı da biliniyordu. Akata'nın ifadesine göre kendisinin bu başarısı takdir edilmekle birlikte biraz rahatsızlık da yaratmıştı. Akata'nın bu ameliyatından yaklaşık 2 yıl sonra Prof. Dr. Hilmi Akın kendisine gelerek “Ya Osman, bir vaka var, sen bu ameliyatı yaptın, gel de bana yardım et, birlikte yapalım” demiştir. Bu ameliyat Akata'nın yardımı ile Akın tarafından yapılmış ve başarılı sonuç elde edilmiştir.⁹³ Ceylan bu olayı nakletmesi ise şu şekilde olmuştur; önce bir cümle ile ülkemizde ilk aort anevrizması rezeksiyonu ve greft ameliyatının II. Cerrahi Kliniğinde 1960 yılında Dr. Osman Akata tarafından yapıldığını belirterek hakkını teslim ettikten sonra, Akın ile Akata'nın birlikte yaptıkları ameliyatı şu cümle ile aktarır:

1962'de de I. Cerrahi Kliniğimizde de ilk aorto-iliak tıkanıklık nedeniyle ile Prof. Dr. Hilmi Akın başkanlığında Doç. Dr. Osman Akata, Uz. Dr. Şadan Eraslan, ve As. Dr. İbrahim Ceylan'dan oluşan ekip ile ülkemizde ilk defa aorto-iliak tıkanıklıkta tahminen 5 saat kadar süren bir ameliyatta dacron aorta-bifemoral bifurkasyon greft konmuştu.⁹⁴

bilgilere kaynak olarak Horst Widman'ın (1999) *Atatürk ve Üniversite Reformu* adlı eserini vermiş ve iki tane de fotoğraf eklemiştir.

89 Horst Widmann, *Atatürk ve Üniversite Reformu*, çeviri ve ilaveler Aykut Kazancıgil ve Serpil Bozkurt (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 1999).

90 Ceylan, *Türklerde Cerrahinin Gelişimi*, 132.

91 *A.g.e.*, 138.

92 *A.g.e.*, 139.

93 Akata, Sarper Yılmaz'ın yaptığı kişisel görüşme, 26 Ocak 2023.

94 Ceylan, *Türklerde Cerrahinin Gelişimi*, 139.

İbrahim Ceylan bizzat bu ameliyatta bulunmuş bir asistan olarak ameliyatın detaylarını bildiği halde, Akata'nın ameliyattaki kritik katkısını vurgulamadığı, onu diğer ekip üyeleri arasında kaydettiği görülmektedir. Ceylan, 2016 yılında yazdığı kitapta bir cümle ile de olsa Akata'nın hakkını teslim etmiş olmasının özel bir yönüne de vurgu yapmak gereklidir, zira Ceylan, 1992 yılında yayımlanmış olduğu bir makalede aort anevrizmasında rezeksiyon ve teflon greft uygulamasının ilk kez 1960'ta Hilmi Akın, Osman Akata ve arkadaşları tarafından uygulandığını yazmış ve bu bilgiye kaynak olarak da Osman Akata'nın bir cerrahi ders kitabında yazmış olduğu cerrahinin tarihi gelişimi adlı bölümü vermişti.⁹⁵ Oysa bahsedilen bölümde konuya ilişkin sadece şu cümle yer alıyordu: "Bizde de 1960'da bir aorta anevrizmasında rezeksiyon ve teflon greft uygulaması ilk önce tarafımdan yapıldı"⁹⁶ Ceylan, 2011 yılında kaleme aldığı *Vasküler Cerrahi Derneği Tarihçesi* adlı kitapta ise kendisinin de katıldığı, Hilmi Akın ve Osman Akata tarafından yapılan aorta-bifemoral greft uygulamasını 2012'de yazmış olduğu kapsamlı kitabından biraz daha farklı anlatarak olgunun aorto-iliak tıkanıklık olduğunu belirtmişti. Oysa, 2011 yılından kaleme aldığı eserde ise bunun aort ve iliakları içeren bir anevrizma olduğunu yazıyordu.⁹⁷ Kitabın ilerideki sayfalarında tekrar aynı konuya dönülerek olgu tekrar anlatılmıştır. Anlatım tarzı açısından, önemli olduğu düşünülerek bazı cümleleri paylaşmak aydınlatıcı olacaktır:

Organik dejeneratif arter hastalıklarıyla ilgili yeterli bilgi ve uygulama birikimi olan I. Cerrahi Kliniğinde ilk aorta abdominalis ve kısmen de iliakları içine alan bir anevrizma ameliyatı ile ilgili, ülkemizde ilk olan bir ameliyatın bilinmesi gerekir. 1962 yılında ben ikinci sene asistanıyım. Kliniğimize esmer, oldukça zayıf, renal arterler altında, kısmen iliakları da içine alan, aorta abdominalis anevrizması olan Van'lı kadın bir hasta yatırılmıştı. Hocam Prof. Dr. Hilmi Akın'ın sık sık odasına gelen Doç. Dr. Osman Akata ile birlikte aorta-bifemoral greft uygulaması ameliyatının bu hastada cerrahi kliniğimizde yapılmasına karar verilmiş ve hazırlıklara başlanmıştı. Bu ameliyat ülkemizde ilk olacaktı. Yanında Amerika'dan getirdiği bir teflon birfünkasyon grefti vardı. Bir seferinde hocamızla konuşurken elindeki grefti yaşamımda ilk defa gördüm ve hayranlıkla inceledim. 15-20 gün kadar hazırlık yapıldı. Çok zor şartlarda 15 ünite kadar kan temin edildi. Prof. Dr. Hilmi Akın, Doç. Dr. Osman Akata, (Dr. A. Yayıoğlu), Dr. Ş. Eraslan, Dr. İ. Ceylan'dan oluşan ekip aorta-bifemoral by-pass ameliyatını, tahminen 6-7 saat süren çok heyecanlı ve yorucu bir uğraştan sonra başarı ile tamamlamıştı.⁹⁸

Sürekli olarak bu ameliyatın Türkiye'de ilk olduğu vurgusunun biraz zorlama olduğu açıktır. Aort anevrizması rezeksiyonu ve sentetik greft uygulaması 2 yıl önce yapılmıştı, bu ameliyattaki farklılık rezeksiyonun iliak damarları da içermesi ve pantolon greft

95 İbrahim Ceylan ve Uğur Bengisun, "Vasküler Cerrahi Tarihine Bakış," *Damar Cerrahisi Dergisi* 1(1992): 4-6.

96 Osman Akata, "Cerrahinin tarihi gelişimi," *Cerrahi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1988) içinde, 13.

97 İbrahim Ceylan, *Ülkemizde Vasküler Cerrahinin Başlangıcı: Vasküler Cerrahi Derneği Tarihçesi* (Ankara: Ulusal Vasküler Cerrahi Derneği, 2011), 25.

98 Ceylan, *Vasküler Cerrahi Derneği Tarihçesi*, 33.

kullanılmasıydı. Üstelik, her ne kadar Ceylan muğlak bir şekilde geçitirse de, belli ki grefti Amerikan getiren de Osman Akata idi. Ama asıl dikkati çeken ve de garip olan daha önce hiçbir kaynakta adı geçmemiş olan Dr. Ahmet Yaycıoğlu'nun ameliyat ekibine, üstelik de nedeni anlaşılamayan şekilde bir parantez içinde eklenmiş olmasıdır. Damar cerrahisinin Hilmi Akın ile birlikte Ahmet Yaycıoğlu öncülüğünde I. Cerrahi Kliniğine hasredilme gayreti 1960'lı yılların başından başlayarak devam ettiği, 2020'li yıllara gelindiğinde ise bunun artık hikmetinden sual olunmaz bir gerçeklik haline geldiğini söylemek çok da hatalı olmasa gerektir. Ceylan'ın kitabında refere ettiği Hacettepe Üniversitesi eski rektörü Prof. Dr. Yüksel Bozer, kendisinin de ihtisas yaptığı Ankara Üniversitesi I. Cerrahi Kliniğini öne çıkarmak konusunda belki daha bile nettir:

Birinci Cerrahi Kliniği o yıllar içerisinde Ankara'da tanınmış ve halk tarafından çok iyi not alan bir klinikti ve önemli hastalar hep Birinci Cerrahi Kliniğine Kamil Sokullu'ya veya Hilmi Akın'a gelirdi.⁹⁹

Bu makalenin yazarı 1991-1993 yılları arasında Plastik ve Rekonstrüktif Cerrahi asistanı olarak 2 yıl bilfiil Ankara Üniversitesi Genel Cerrahi Kliniğinde rotasyon yapmış, aort anevrizması ameliyatı da dahil olmak üzere pek çok ameliyata girmişti. Bir genel cerrahi kliniğinde abdominal aort ve periferik damar cerrahisinin nasıl olup da bu kadar yoğun uygulandığını araştırdığında karşısına daima bunun Prof. Dr. Ahmet Yaycıoğlu tarafından başlatıldığı bilgisi çıkıyordu. Kendisi de Akata'nın yaptığı ilk ameliyatı 40 yıla yakın bir süre sonra öğrenecek ve sonraki nesil cerrahların çoğunun bundan haberi olmadığını şaşırarak karşılayacaktı. Osman Akata ile yapılan görüşmelerde kendisinin bu ameliyatı sadece hocası Hilmi Akın'a değil, Naci Ayrıl ve başka arkadaşlarına da gösterdiğini ve yaptırdığını söylemiştir.¹⁰⁰

Akata'nın damar cerrahisi konusundaki donanımı ve makale üretimi şimdiye kadar bahsedilen köpek deneyi ve anevrizma vakası ile sınırlı değildir. Akata, 1964 yılında iki olguda arteria karotis kommunis'e sentetik greft uygulaması yapıp tecrübesini bir makale haline getirmiştir. İlk olgu genç bir hastada bıçak yaralanmasına bağlı travmatik bir arteria karotis kommunis yaralanması olup, arterde oluşan defekt çok geniş olduğu için sentetik greft uygulanmasına karar verilmiş ve başarılı bir sonuç alınmıştı. İkinci olgu ise 77 yaşında boyunda kitle olan bir hastaydı. Ameliyatta tümörün karotis kommunis'e tamamen yapışık olduğu görülünce arterden 8 cm'lik bir segment çıkarılarak araya dacron greft uygulanmıştı. Ancak daha sonra greftin üzerindeki ciltte enfeksiyona bağlı nekroz gelişmesi üzerine greft çıkartılarak karotis bağlanmış, takipte beyinde herhangi bir iskemik komplikasyon

99 Ceylan, *Türklerde Cerrahinin Gelişimi*, 138; Ceylan'ın burada kullandığı kaynak belirsizdir. Kaynakçada "Yüksel Bozer, *A.Ü. I. Cerrahi Kliniği Anıları*, 20.05.2009" şeklinde bir bilgi verilmiş olmakla birlikte bu başlıklı bir makale ya da yazı bulunamadı.

100 Akata, Sarper Yılmaz'ın yaptığı kişisel görüşme, 9 Şubat 2023.

gözlenmemiştir.¹⁰¹ II. Cerrahi Kliniği'nin perferik arter yaralanmaları ile yoğun bir şekilde uğraştığı, 1966 yılında yayımlanan 18 olguluk seriden anlaşılmaktadır. Bu yayında her olgu tek tek incelenmiş, arter yaralanmalarında yara enfeksiyonu konusu araştırılmıştır.¹⁰² Akata ayrıca daha ilerdeki yıllarda yapmış olduğu aort anevrizması olgularını hem 1975 yılında hem de emekli olmadan 3 yıl önce, 1987 yılında Erdal Anadol ve Tarık Çağa ile birlikte yayımlayarak tecrübelerini paylaşmıştı.¹⁰³

Ankara Üniversitesi Genel Cerrahi tarihçesine değinen bir diğer çalışma Prof. Dr. Ayhan Kuzu tarafından hazırlanan *Cerrahi Sanatına El Verenler* başlıklı bir eserdir.¹⁰⁴ Bu çalışmada kliniğin geçmişinin akademik bir açıdan ele alınması amaçlanmamış, tarihçe konusunda daha önce yazılmış olan ve kısmen II. Cerrahi Kliniği açısından kritik etmiş olduğumuz üç eserden faydalanılmıştır. Bununla birlikte, genel cerrahi kliniklerinin tüm hocaları ve buralardan uzmanlık alan genel cerrahların isimleri ve imkân olduğunca fotoğrafları derlenmiş, ayrıca geçmişten bugüne bir panorama sunan güzel bir görsel albüm oluşturulmuştur.

Tartışma ve Sonuç

Tıp tarihi araştırmalarında, özellikle de kurumların tarihi yazılırken kronolojik, yüzeysel ve de kuru bir anlatım tarzı bir gelenek haline gelmiştir. Genellikle mevcut bilgiler sıralanarak ortaya bir makale, bazen de kitap çıkar. Hatta bazen de ürkütücü kalınlıkta, oldukça yoğun bilgi içerdiğine şüphe etmeyeceğimiz kalınca bir külliyat önümüze çıkarılır. Bu görünümler ne yazık ki hemen daima yanıltıcıdır. Bu eserlerde bolca resim, çok çeşitli tablolar, uzun isim listeleri bulunurken anlamlı bilgi çok sınırlıdır. Yine de iyi ki yazılmışlardır, en azından konuyu araştırmak isteyenlere bir ölçüde yol gösterirler.

Olayların merkezinde yer alan ve anılarını kaleme alan bazı kişiler, yaşadıkları bazı olayların perde arkasını, duygusal ve sübjektif de olsa bize ulaştırmışlar, çok da iyi yapmışlardır. Bu çalışmamızla ilgili bu açıdan ilk anmamız gereken kişi Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi kurucu dekanı Prof. Dr. Abdülkadir Noyan'dır. Kuruluş esnasındaki bazı sıkıntıları açık sözlülükle dile getirmiştir. İkinci önemli şahıs Melchior'un yanında II. Cerrahi Kliniğinde önce doçent sonra klinik şefi olarak çalışmış olan, Modern Cerrahi Derneğini, takiben Trafik Kazalarına Yardım Vakfını kuran, Kanser Hastanesini ve sonrasında Trafik Hastanesini hayata

101 Osman Akata, "Arteria Karotis Kommunite Sentetik Greft Transplantasyonu," *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 17 (1964): 469-472.

102 Osman Akata, "Çevre Arter Yaralarının Tedavisinde Enfeksiyon Etkisi," *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Dış Hekimliği Yüksek Okulu Bülteni* 1, 4 (1966): 186-193.

103 Osman Akata, Tuncay Ertunç, Ercüment Kuterdem ve Ragıp Çam, "Aorta Abdominalis Anevrizmalarında Rezeksiyon ve Dacron Greft," *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 27, 3 (1975): 926-934; Osman Akata, Erdal Anadol ve Tarık Çağa, "Abdominalis Anevrizmalarında Cerrahi Tedavi ve Sonuçları," *Ankara Tıp Mecmuası* 40 (1987): 169-180.

104 Mehmet Ayhan Kuzu, *Cerrahi Sanatına El Verenler: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Genel Cerrahi Anabilim Dalı: 1945-2022* (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2022).

geçiren Prof. Dr. Muhittin Ülker'dir. Bunların dışında Prof. Dr. Rıdvan Ege de özellikle I. ve II. Cerrahi klinikleri arasındaki sıkıntıları, yaşanan sorunları kendi bakış açısından olabildiğince açık bir şekilde yazma çabasında olmuştur. Ancak bu çalışmanın belkemiğini oluşturan kaynak Prof. Dr. Osman Akata'nın bizzat kendisidir. Yüz yaşına gelmiş olmasına rağmen son derece berrak bir hafıza ve sağlam bir analitik değerlendirme yetisine sahip olması ve mevcut dağarcığını bizimle paylaşması bu çalışmanın ortaya çıkmasına imkân vermiştir. Yine Muhittin Ülker'in gerek anıları gerekse Modern Cerrahi Derneğindeki faaliyetlerini anlatan kitap ve dergi kayıtları çalışmanın önemli dayanaklarıdır. Eldeki verilerin göreceli olarak fazla olması ve Osman Akata'nın birincil kaynak olarak mevcudiyeti, bu çalışmada kendisinin ön planda olmasına neden olmuşsa da II. Cerrahi Kliniğinin diğer hocalarının nitelikleri ve çalışmaları bizzat Akata tarafından sürekli vurgulanmıştır. Ayrıca II. Cerrahi Kliniğinin 1960, 1961, 1962 yıllarına ait yıllıkları yapılan yayınlar ve ameliyatlara gibi tüm faaliyetleri kaydetmişlerdir. Bunlar daha geniş bir çalışmanın konusu olmayı hak etmektedirler. Prof. Dr. Orhan Toygar her ne kadar 1959 yılından itibaren III. Cerrahi Kliniğinin şefi olsa da bu tarihten öncesinde neredeyse 14 yıl II. Cerrahi Kliniğinin hocalığını, üç yıl süreyle de şefliğini yapmıştı. Kendisi hakkında çok sınırlı bilgi vardır. Osman Akata, Toygar'ın Almanya'da eğitim görmüş, Almanca ve Fransızca'yı çok iyi bilen kültürlü bir kişi olduğunu aktarır. Belki de bu nedenle ilk zamanlardan başlayarak Melchior ile arasında bir gerginlik söz konusuydu. Akata Toygar'ın travmatolojiyi sevdiğini, Almanya'da bunun eğitimini aldığını ama Melchior tarafından bu ameliyatlara klinikte yapılmasına izin verilmediğini anlatır. Süreç içinde Toygar muayenehane açıp bu ameliyatlara kendi kliniğinde yapmaya başlamıştı.¹⁰⁵ Prof. Dr. Orhan Toygar hakkında ne yazık ki bir yazı kaleme alacak kadar bilgi mevcut kaynaklarda bulunmamaktadır. Ancak bir tesadüf eseri karşımıza çıkmış olan 1948 tarihli bir çalışmasından bahsetmek isterim. Bu çalışma Ekim 1948 yılında Ankara'da düzenlenen VI. Türk Cerrahi Kongresinde sunulmuş olan "Kaza İstasyonları Teşkilatı" adlı basılmış bir sunumdur. Son derece kapsamlı bir şekilde hazırlanmış olan 54 sayfalık bu yazı kaza istasyonları ve hastanelerinin kurulmasının önemini ve gerekliliğini vurgulayan bir çalışmadır. Toygar, bunun ayrı bir uzmanlık gerektirdiğini, ülkemizde böyle kurumlara olan ihtiyacın her geçen gün daha da arttığını uzun uzun anlatmıştır.¹⁰⁶ Bu düşüncenin yaklaşık 20 yıl sonra gündeme gelmesi ve 1974 yılında Prof. Dr. Muhittin Ülker tarafından bir Trafik Hastanesi olarak hayata geçirilmiş olması ilgi çekicidir. Özellikle son yıllarda aralarında ciddi sorunlar olmasına rağmen bu iki rahmetli hocamız herhalde daha eski zamanlarda birlikte ve/veya toplu halde sohbet edip fikir alışverişinde bulunuyorlar, hatta dertleşiyorlardı. Bir ihtisas hastanesi olarak trafik hastanesi konusunun o zamanlarda gündeme gelmiş olması hiç de imkânsız değildir.

Bu çalışma, II. Cerrahi Kliniği'nin tarihçesini bütün yönleriyle ortaya koymak iddiasında değildir. Tam tersine amaç, neredeyse unutulmuş olan bir konunun, ilginç hikayesi olması

105 Akata, Sarper Yılmaz'ın yaptığı kişisel görüşme, 9 Şubat 2023; Ege, *Tıp Fakültesi 50. Yılı*, 577.

106 Orhan Toygar, "Kaza İstasyonları Teşkilatı," *VI. Türk Cerrahi Kongresi* (İstanbul: Kader Basımevi, 1948).

vesilesiyle gündeme getirilmesi, bunu yaparken de aslında geçmişle ilgili ne kadar az şey vakıf olduğumuzun tespit edilmesidir. İkinci Cerrahi Kliniği'nin kadrolarının tam olarak tespit edilmesi bile eldeki kaynaklarla en azından tarih metodolojisi açısından henüz mümkün değildir. Bunun yapılabilmesi için resmî belge niteliğine sahip ya da en azından onun yerine geçebilecek yazılı kaynaklara dayanılması gerekmektedir. Bunlar atama/yükseltme/ayırılma/emeklilik belgeleri, fakültelerin, bölüm başkanlıklarının resmi yazıları, bölümleri karar defterleri vb. olabilirler. Ancak bunlar incelendikten sonra çok daha sağlam bilgiye sahip olabiliriz. Şimdiye kadar bu konuda yazı kaleme alanların bu kaynaklara hiç başvurmamış olmaları elbette düşünülemez. Hatta Prof. Dr. Ayhan Kuzu editörlüğünde 2022 yılında yayımlanan *Cerrahi Sanatına El Verenler* adlı kitabın teşekkür kısmında yazılanlar böylesi bir çalışmanın aslında yapılmış olduğunu bize gösterir:

Geçmiş yıllara ait görsel materyalin kronolojik diziliminde benden yardım ve desteğini esirgemeyen değerli hocalarım Prof. Dr. Osman Akata, Prof. Dr. İbrahim Ceylan, Prof. Dr. Altan Tüzüner, Prof. Dr. Sevinç Uysal ve Prof. Dr. Semih Baskan'a, hazırlık aşamasında tüm arşivi tarayarak bu verileri tozlu raflardan gün ışığına çıkaran Mustafa Muteber, Metin Özdemir ve bölüm sekreterimiz Birsen Demir'e teşekkürlerimi sunuyorum".¹⁰⁷

Bu tür çalışma anlamlı ve değerli olmakla birlikte, "tozlu raflarda" tam olarak neler olduğunun belirtilmesi, bunların kontrol edilebilir olması ve belgelerinin görüntülerinin ulaşılabilir olması mutlaka gereklidir. Mevcut yazıdan örnek vermek gerekirse, Muhittin Ülker öncülüğünde 1964 yılında kurulmuş olan Modern Cerrahi Derneğinin tüzüğü ve kurucular listesi ulaşılabilir ve liste tablo olarak verilmiştir. Aynı şekilde II. Cerrahi Kliniğinin 1960/1961/1962 yıllıkları birincil kaynaklar olarak ulaşılabilir durumdadırlar. Ama ne Rıdvan Ege'nin ne Semih Baskan'ın ne İbrahim Ceylan'ın ne de Ayhan Kuzu'nun eserlerindeki bilgilerin kaynağının ne olduğu tam olarak belli değildir. Bu nedenle II. Cerrahi Kliniği'nin belgelere dayanan sağlam bir kronolojik bir hoca/asistan listesinin yapılması hiç kolay olmayıp, kurum arşivinde kapsamlı bir çalışmayı gerektirir. Kuzu'nun eserinde Cerrahi Kliniği'nden uzmanlık alanların bir listesi kişilerin fotoğrafları ile birlikte verilmiş ama uzmanlıkların özellikle 1974 öncesinde hangi klinikten alındığı bilgisi burada yer almamıştır. Bu çalışmada II. Cerrahi Kliniği'nde görev yapmış öğretim üyelerinin, doçent ve profesör oldukları tarihlerle birlikte bir listesi oluşturulmaya çalışılmıştır, ancak burada eksiklikler bulunması olasıdır.

107 Kuzu, *Cerrahi Sanatına El Verenler*, 4.

Tablo 5. II. Cerrahi Kliniğinde görev yaptığı bilinen öğretim üyeleri¹⁰⁸		
	Doçent	Profesör
Eduard Melchior	-	1945
Orhan Toygar	1946	1954
Muhittin Ülker	1946	1955
Naci Ayrıl	1950	1961
İsmail Kayabalı	1959	1967
Osman Akata	1961	1967
Kamil İmamoglu	1963	1970
Demir Uğur	1964	1970
Hüseyin Gürsoy	1967	1973
Bülent Timlioğlu	1971	1978

İkinci Cerrahi Kliniğinin geçmişte yaşadığı sıkıntılı bir dönem söz konusudur; Muhittin Ülker bunu defalarca yazmış ve hâlâ hayatta olan Osman Akata ve Ömer Şensöz de bu görüşü doğrulamışlardır. Bunun yansısı İkinci Cerrahi Kliniği kendi içinde de sorunlar yaşanmış ve bunun neticesinde Üçüncü Cerrahi Kliniği ortaya çıkmış ve yirmi yıla yakın varlığını sürdürmüştür. Bu klinikler hakkında çok sınırlı bilgimiz olması bir yana, daha güçlü olan I. Cerrahi Kliniği hakkında da bilgilerimiz şaşırtıcı derecede azdır. Bir kliniği anlamak ve tarihini yazmak için kısa biyografiler, yapılan neşriyatlar, vaka çizelgeleri, tablolar yeterli değildir. Bunun için şimdiye kadar yaygın olarak yapılmış olan standart anlatım tarzını bir tarafa bırakarak gerçekçi bir yaklaşımın hayata geçirilmesi gereklidir. Bu nedenle bu çalışma sadece unutulmaya yüz tutmuş, kurucusu ve emektarı olan kişi neredeyse silinmiş, mensupları dertli olan İkinci Cerrahi Kliniği'nin mevcudiyetini hatırlatmak için kaleme alınmıştır. Böyle pek çok yaşanmışlık olduğuna da hiç kuşku yoktur.

Bugünün Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Genel Cerrahi Anabilim Dalı'nın mensupları (hocalar, uzmanlık alanlar ve asistanlar) bu çalışmanın konusunu anlamakta zorluk çekebilirler. Zira bu konu 1974 yılında yapılan yasal bir düzenleme ile gündemden silinmiştir. Artık gerek üniversitelerde gerekse eğitim veren devlet hastanelerinde uzmanlık branşları tek bir yönetim (anabilim dalı) altında birleşmişlerdir. Ankara Üniversitesindeki Genel Cerrahi Kliniklerinin birleşmesi sonucu birleşik kliniğin seçimle başkanlığına gelen Prof. Dr. Osman Akata'ya göre bu yasal düzenleme devrim niteliğinde olmuştur. Sayıları bazen neredeyse onu bulan aynı branş klinikleri kütüphane, laboratuvar, idari personel gibi pek çok konuda sıkıntı çekerken, bu düzenleme ile hem bir rahatlama sağlanmış hem de göreceli bir demokratik ortam oluşmuştur. Bu konunun artık çoktan gündemden çıkmış olması göz önüne alınırsa, bu görüşte önemli bir doğruluk payının olduğu düşünülebilir.

108 Prof. Dr. Orhan Toygar daha sonra kurulan III. Cerrahi Kliniği Başkanlığına getirilmiş, Doç. Dr. İsmail Kayabalı ise III. Cerrahi Kliniği kadrosuna geçmiştir. Doç. Dr. Kenan Kayır'ın da bir dönem II. Cerrahi Kliniği kadrosunda olduğunu ama 1966 yılında vefat ettiğini yazar. Bkz. Ege, *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi 50. Yılı*, 583.

Tıp Fakülteleri özelinde konuşmak gerekirse, kişisel anlaşmazlıklar, uyumsuzluklar, gruplaşmalar, nezaket ve rekabet sınırını çokça aşan tartışma ve çekişmeler sadece ülkemizde değil, dünyanın her yerinde ve her dönemde olmuştur ve olmaya devam edecektir. Bunlar sanki hiç yokmuş gibi, suya sabuna dokunmadan, yüzeysel metinlerle yetinmek ne tıp tarihine ne de bilim tarihine hiçbir fayda sağlamayacaktır. Hazırlamış olduğum, ana teması Ankara’da cerrahide ilkler olan bir takvim çalışmasında, Muhittin Ülker ile kıyasıya bir rekabete giren ve sonrasında ihdas edilen III. Cerrahi Şefliğini yaklaşık 19 yıl sürdüren Prof. Dr. Orhan Toygar’ın ismini o zaman çalışmakta olduğu kurumun başındaki bir büyüğümüz tarafından yapılan bir uyarı ile çıkarmak zorunda kalmam bu duruma üzücü bir örnektir. Bu çalışmada III. Cerrahi Kliniğine çok az değinilmiştir ve bu klinik karanlıkta kalmaya devam etmektedir. Öte yandan cerrahi branşlarda, diğer branşlara kıyasla rekabet çok daha ileri boyutlara varabilmektedir. Bu durumun hiç de ülkemize özgü olmadığını not etmek gerekir. Bunun en ünlü örneklerinden birisi ünlü kalp cerrahları Dr. Michael E. DeBakey ve Dr. Denton A. Cooley arasında oldukça uzunca bir süre devam eden ve birbirlerini dava etmeye kadar varan anlaşmazlıktır. Başlangıçta birlikte çalışan bu iki kalp cerrahının zaman içinde birbirlerine karşı düşmanlık noktasına varan bir kavgaya dönüştüğü bilinmektedir.¹⁰⁹ Yine Gülhane I. Cerrahi Kliniği Şefi Kamil Sokullu ile II. Cerrahi Kliniği Şefi Recai Ergüder’in aralarının iyi olmadığı bilinmektedir.¹¹⁰ İyiyeye ulaşmak için rekabetin gerekliliği konusunda fazla bir fikir ayrılığı olmadığı kabul edilebilir, ayrıca insanın doğasında olan bu eğilimin tamamen bertaraf edilmesi de zaten pek mümkün olmasa gerektir. Ancak bu rekabetin yaşanmışlıkları ve gerçekleri yok sayma noktasına gelmesine de seyirci kalmamak gerekir.

Çalışmanın bir amacı da, Eduard Melchior’a ülkece olan vefa borcumuzun hatırlatılmasıdır. Kendisinin arkadaşı olan ve İstanbul Üniversitesinde Melchior’a göre çok daha kısa bir süre hizmet verdikten sonra ayrılan Prof. Rudolf Nissen hakkında göreceli olarak çok daha fazla bilgi bulabilmek mümkünken, ülkemizde 18 yıl kalan, derslerini kısa süre içinde Türkçe vermeye başlayan ve çok sayıda bilimsel araştırma yayımlayan Melchior’un artık neredeyse sadece listelerde yer alan biri isim haline gelmesi kabul edilebilir bir durum değildir. Kendisiyle bizzat çalışan Muhittin Ülker, Osman Akata, Nezihe Yener ve Nimet Taşkıran’ın tanıklıkları Melchior’un hem cerrah hem de insan olarak ayrıcalıklı nitelikleri konusunda bir fikir vermek için yeterlidir. Nimet Taşkıran açık sözlü bir şekilde Melchior’un eleştirilecek yönlerini ve zayıf taraflarını da yazmıştır. Melchior’un özellikle Emetin adlı ilaç konusundaki ısrarı hem kendisi aleyhinde olan gruplar hem de kendisini sevenler tarafından çokça eleştirilmiştir. Melchior zamanında, yaygın pelvik peritonit olan kötü durumdaki bir kadın hastada tesadüfen verilen Emetin’in hastanın hızla düzelmesine neden olduğunu gözlemiş ve bundan sonra bu ilacı inanarak kullanmaya başlamıştı. Melchior Türkiye’ye geldiği zaman (1936), penisilin henüz çıkmamıştı; Türkiye’ye ilk geldiği yıllarda

109 Denton A. Cooley, “Feuds,” *The Texas Heart Institute Journal* 37, 6 (2010): 649-651.

110 Ege, *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi* 50. Yılı, 73.

da kendisinin bu ilaca karşı temkinli olduğu anlaşılmaktadır. Penisilin yerine alışıık olduğu Emetin'i tercih ediyordu. Buna karşın alt kadrosunun kimi riskli, genç hastalarda gizlice penisilin verdikleri bilinmektedir. Bu durum Melchior'un Emetin'e karşı olan inancının daha artmasına neden olmuş olmalıdır. O kadar ki Melchior Türkiye'den ayrıldıktan sonra Emetin isimli bir kitap yazıp, bunu eski öğrencisi Osman Akata'ya göndermişti.¹¹¹ Öte yandan Melchior, mide ülseri nedeniyle yapılan mide rezeksiyonlarının çoğunu gereksiz buluyor ve bunlara karşı çıkıyordu. Bu nedenle de Melchior antipati topluyor ve eleştiriliyordu. Oysa zaman, bu konuda onun haklılığını net bir şekilde tescil etti. O zamanlar aşırı miktarda ve hevesle yapılan bu ameliyatlar bugün artık neredeyse tamamen terkedilmiş durumdadır. Akata, Melchior'un akut karın tanısı konusundaki katkılarının çok önemli olduğu, akut apandisit erken tanı ve erken tedavisinin yaygınlaşmasında Melchior'un önemli rol oynadığı görüşündedir. Bugün batın muayenesinde artık ciddi bir akut karın şüphesi uyandırdığı sabit olan "rebound tenderness" fenomeninin ilk vurgulayanlardan birinin Melchior olduğunu, bunu ondan öğrendiklerini belirtmiştir.¹¹²

İster tıpla isterse başka bir disiplinle ilişkili kurumların tarihsel açıdan incelenmesi kapsamlı ve bütüncül olmalıdır. Bunların içine ister istemez insan denen varlığa ait bütün meziyet ve arzular girmektedir ve bunlar yok sayılamazlar. Bunlar ayıklanarak ortaya gerçekçi ve yararlı bir tablo konması anlamlı değildir, doğru da değildir. Bugün gerek Bilim Tarihi gerekse Tıp Tarihi disiplinleri bu açıdan zayıf durumda olduklarının yeni yeni farkına varmaktadır.

Teşekkür: Bu çalışmanın ortaya çıkmasına vesile olan dönemin Modern Cerrahi Derneği Başkanı sayın Av. Dilek Dermancıoğlu'na, Op. Dr. Behçet Sepici'ye, bana saatlerini ayırarak ses kaydına izin veren ve çalışmanın temelini oluşturan çok değerli hocam Prof. Dr. Osman Akata'ya, döneme ilgili bilgilerini aktaran kıymetli hocam Prof. Dr. Ömer Şensöz'e, bu çalışma için beni motive eden değerli büyüğüm Op. Dr. Şeref Etker'e teşekkürü borç bilirim.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Acknowledgement: I am grateful to Barrister Dilek Dermancıoğlu, former President of the Society for Modern Surgery, who initiated this study, to Dr. Behçet Sepici, orthopedic surgeon, and to my esteemed Professor Osman Akata for his kind permission to record our interview, which provided the basis for my research. I also thank my dear tutor Professor Ömer Şensöz for his acumen with respect to the period under review, and my senior colleague Dr. Şeref Etker for motivating me to pursue my enquiries.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

111 Akata, Sarper Yılmaz'ın yaptığı kişisel görüşme, 26 Ocak 2023.

112 Aynı görüşme.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Arşiv Kaynakları / Archival Sources

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

30-11-1-0, 145/9/4, 21.04.1941 ve 30-11-1-0, 284/6/10, 12.04.1961.

Modern Cerrahi Derneği Karar Defterleri

01.10.1964 tarihli toplantı tutanağı, Karar No. 9

01.11.1964 tarihli toplantı tutanağı, Karar No. 11

01.09.1965 tarihli toplantı tutanağı, Karar No. 35

31.12.1967 tarihli toplantı tutanağı, Karar No. 45, 75

31.01.1968 tarihli toplantı tutanağı, Karar No. 46, 77

09.11.1968 tarihli toplantı tutanağı, Karar No. 7, 108.

13.01.1969 tarihli toplantı tutanağı, Karar No. 10, 113.

19.04.1969 tarihli toplantı tutanağı, Karar No. 13, 117.

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

40. Yıl Münasebetiyle Ankara Numune Hastanesi. Ankara: Ankara Numune Hastanesi, 1965.

50. Yıllarda Ankara Numune Hastanesi. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1977.

Akata, Osman. "Çevre Arter Yaralarının Tedavisinde Enfeksiyon Etkisi." *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Dış Hekimliği Yüksek Okulu Bülteni* 1, 4 (1966): 186-193.

Akata, Osman. "Cerrahinin Tarihi Gelişimi." *Cerrahi* içinde, 13. Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1988.

Akata, Osman. "Sentetik Vasküler Greftlerin Yurdumuzda İlk Uygulamaları: İlk Aorta Abdominalis Anevrizma Ameliyatı." *Damar Cerrahisi Dergisi* 20 (2011): 22-25.

Akata, Osman. "Arteria Karotis Kommuniste Sentetik Greft Transplantasyonu." *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 17(1964): 469-472.

Akata, Osman, Tuncay Ertunç, Ercüment Kuterdem ve Ragıp Çam. "Aorta Abdominalis Anevrizmalarında Rezeksiyon ve Dacron Greft." *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 27, 3 (1975): 926-934.

Akata, Osman, Erdal Anadol ve Tarık Çağa. "Abdominalis Anevrizmalarında Cerrahi Tedavi ve Sonuçları." *Ankara Tıp Mecmuası* 40 (1987): 169-180.

Akın, Hilmi. "Cumhuriyetin 50. Yılında I. Şirürji Kliniğinin Cerrahiye Olan Katkıları." *Cumhuriyetin 50. Yılında Fakültemiz Kürsü ve Kuruluşlarının Gelişimi*. Hazırlayan Rıdvan Ege içinde, 31-36. Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1974.

Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi II. Cerrahi Kliniği Yıllığı-1960. Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1962.

Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi II. Şirürji Kliniği Yıllığı-1961. Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1963.

Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi II. Şirürji Kliniği Yıllığı-1962. Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1965.

- Ataç, Adnan, *Gülhane Askeri Tıp Akademisi 100. Yılında: 1898-1998*. Ankara: Gülhane Askeri Tıp Akademisi, 1998.
- Baskan, Semih. "Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Genel Cerrahi Anabilim Dalı'nın Tarihçesi." *Ulusal Cerrahi Dergisi* 22, 1 (2006): 37-47.
- Baskan Semih. *Bir Ulu Çınarın Gövdesinden Yetişenler: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Genel Cerrahi Kliniği*. Ankara: Türkiye Klinikleri Ofset Tesisleri, 2004.
- Başaran, Cem Hakan ve Nilüfer Demirsoy. "Operatör Doktor Ömer Vasfi Aybar ve Ankara'da Yayımladığı Türk Hekimi Dergisi." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 21 (2020): 71-100.
- Ceylan, İbrahim. *Ülkemizde Vasküler Cerrahinin Başlangıcı: Vasküler Cerrahi Derneği Tarihçesi*. Ankara: Ulusal Vasküler Cerrahi Derneği, 2011.
- Ceylan, İbrahim. *Türklerde Cerrahinin Gelişimi*. Ankara: Türk Cerrahi Derneği, 2012.
- Ceylan, İbrahim ve Uğur Bengisun. "Vasküler Cerrahi Tarihine Bakış." *Damar Cerrahisi Dergisi* 1(1992): 4-6.
- Cooley, Denton A. "Feuds." *The Texas Heart Institute Journal* 37, 6 (2010): 649-651.
- Cumhuriyetin 50. Yılında Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesinin Gelişimi*. Editör Rıdvan Ege, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1974.
- Cumhuriyetimizin 75. Yılında Ankara Numune Eğitim ve Araştırma Hastanesi*. Ankara: Ankara Numune Eğitim ve Araştırma Hastanesi, 1998.
- Çadırcı, Musa ve Azmi Süslü. *Ankara Üniversitesi Gelişim Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 1982.
- Ege, Rıdvan. *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi 50. Yılı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 1996.
- Kuzu, Mehmet Ayhan. *Cerrahi Sanatına El Verenler: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Genel Cerrahi Anabilim Dalı: 1945-2022*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2022.
- Modern Cerrahi Hastaneler ve Cerrahi Araştırma Laboratuvarları Yapıtırma ve Yaşatma Derneği Ana Tüzüğü*. Ankara: Akın Matbaası, 1964.
- Noyan, Abdülkadir. *Ankara Tıp Fakültesi Kuruluş Tarihçesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1959.
- Noyan, Abdülkadir. *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarımız*. Ankara: Ankara Tıp Fakültesi Yayınları, 2019.
- Payzın, Sabahattin. *Ankara Üniversitesi Ankara Tıp Fakültesi'nin Dünü, Bugünü, Yarını*. Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1967.
- Toygar, Orhan. "Kaza İstasyonları Teşkilatı." *VI. Türk Cerrahi Kongresi*. İstanbul: Kader Basımevi, 1948.
- Ülker, Muhittin. *Benim Hayatım*. Ankara: Türkiye Trafik Kazaları Yardım Vakfı, 1978.
- Widmann, Horst. *Atatürk ve Üniversite Reformu*. Çeviri ve İlaveler Aykut Kazancıgil ve Serpil Bozkurt. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 1999.
- Yener, Nezihe. "Ord. Prof. Eduard Melchior." *Ankara Numune Hastanesi Bülteni* 1 (1961): 12-16.
- Yorgancı, Kaya. *Bilgi ve Belgelerle Cerrahi Tarihimiz*. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2019.

Elektronik Kaynaklar / Electronic Sources

Antitusif. “Genel Cerrahi [Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Genel Cerrahi Anabilim Dalı Tarihsel Gelişim.” Erişim, 20 Şubat 2023. <https://www.antitusif2020.com/viewtopic.php?t=813&start=10>.

Kişisel görüşmeler / Interviews

Akata, Osman. “Sarper Yılmaz’ın yaptığı kişisel görüşme”, ses kaydı yapılmıştır, 21 Ekim 2021.

Akata, Osman. “Sarper Yılmaz’ın yaptığı kişisel görüşme”, ses kaydı yapılmıştır, 26 Ocak 2023.

Akata, Osman. “Sarper Yılmaz’ın yaptığı kişisel görüşme”, ses kaydı yapılmıştır, 9 Şubat 2023.

Şensöz, Ömer. “Sarper Yılmaz’ın yaptığı kişisel görüşme”, 12 Şubat 2023.

Tanıdık Bir Hikâye: Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdiriyeti / Direction Générale de l'Assistance Publique de Constantinople (1909-1912)

A Familiar Story: The Istanbul General Directorate of Public Assistance (1909-1912)

Cem Hakan Başaran¹

¹Arař. Gör. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Eskişehir, Türkiye

ORCID: C.H.B. 0000-0002-4041-975X

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Cem Hakan Başaran,

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Eskişehir, Türkiye

E-posta/E-mail: cemhakanbasaran@gmail.com

Başvuru/Submitted: 15.03.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:

23.04.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:

26.04.2023

Kabul/Accepted: 26.04.2023

Atf/Citation: Başaran, Cem Hakan. "Tanıdık Bir Hikâye: Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdiriyeti / Direction Générale de l'Assistance Publique de Constantinople (1909-1912)." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 2 (2023): 429-568. <https://doi.org/10.26650/oba.1265712>

öz

İkinci Meşrutiyet'ten sonra, mevcut sağlık kurumlarının fiziki ve idari sorunlarını düzeltmek, yeni hastaneler ve hayır kurumları açmak için İstanbul'da kurulan Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdiriyeti, 1909-1912 yılları arasında faaliyette bulunmuştur. Müdür Dr. Muhittin Nuri ve Müfettiş Dr. Ahmed Nureddin Beyler belediyeleri ve sağlık kurumlarını teftiş etmek için Avrupa'ya gönderilmişler ve hazırladıkları raporlar çerçevesinde oluşturulan bir program ile müdürlük kurulmuştur. Kuruluşundan kapandığı tarihe kadar mali problemler ve bütçe kısıtlamaları ile hareket etmek durumunda kalan müdürlük, mevcut kurumları modernleştirmek ve yeni kurumlar açmak için çalışmıştır. İdare heyeti, nizamname çalışmaları sürerken, yönetimindeki hastanelere hekim atama hususunda Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye ile sorunlar yaşamıştır. Kolera salgını nedeniyle bütçesinin büyük bir bölümünü salgınla mücadeleye ayırmak durumunda kalan müdürlük, söz verilen bütçenin tahsis edilmemesi ve Haseki Mecanin Müşahedehanesi'nin açılması ile ekonomik krize girmiştir. Müdür Dr. Muhittin Nuri Bey, Haziran 1912'de yolsuzluk ve başka şeylerle suçlanarak görevinden uzaklaştırılmış ve müdürlük, Ekim 1912'de, Belediye Başkanı Dr. Cemil Topuzlu'nun başkanlığında toplanan Cemiyet-i Umumiye-i Belediye toplantısında kapatılmıştır.

Anahtar sözcükler: Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdiriyeti, II. Meşrutiyet, Yolsuzluk, Tıp Tarihi, Kolera, Frengi

ABSTRACT

The *Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdiriyeti* [The Constantinople General Directorate of Public Assistance] was established after the Second Constitutional Era (*II. Meşrutiyet*) with the aims of solving the physical and administrative problems of existing health institutions and of opening new hospitals and charitable institutions. The directorate was active between 1909-1912. The Director Dr. Muhittin Nuri and General Inspector Dr. Ahmed

Nureddin were sent to Europe to inspect municipalities and health institutions, and the Directorate was established with a program based on their reports. From its establishment until its closure, the Directorate tried to modernize existing institutions and open new ones while dealing with financial problems and budget constraints. The Board of Directors encountered problems with the *Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye* [Council of Civil Medicine and Public Health] while working on its statutes regarding the appointment of physicians to the hospitals under its administration. The Directorate experienced financial difficulties due to subsidy non-payment, costs for fighting the cholera epidemic, and the opening of the *Haseki Mecanin Müşahedehanesi* [Haseki Mental Observatory]. Accused of corruption and other charges, the Director Dr. Muhittin Nuri Bey was suspended in June 1912. Finally, the Directorate was closed down in October 1912 at a meeting of the *Cemiyet-i Umumiye-i Belediye* [Municipal Council of Istanbul] that had been convened under Istanbul Mayor Dr. Cemil Topuzlu.

Keywords: Direction Générale de l'Assistance Publique de Constantinople, Second Constitutional Era, Corruption, History Of Medicine, Cholera, Syphilis

Extended Abstract

This article provides a modest contribution to the history of the General Directorate of Public Assistance of Constantinople (*Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdiriyeti*), which formed an important step in Türkiye's social policy history. With the Second Constitutional Era and the Young Turks Revolution (*II. Meşrutiyet*), the reorganization of health organizations (*teşkilat-ı sıhhiye*) became necessary due to many reasons such as institutions' financial conditions, corruption in hospitals and institutions, mismanagement, dysfunction in Istanbul's health organizations, the new government's need for caderization. Following the Second Constitutional Era, health workers had great expectations that the order would change, and the Constitutional administration quickly began to purge the cadres from the Abdul Hamid II era (*tensikat*); however, the expectations did not bear fruit, and civilian physicians began to protest in front of the Ministry of Health (*Sıhhiye Nezareti*). Many articles emphasized the financial and moral statuses of municipal physicians in the provinces. In the meantime, the new government sent Dr. Muhittin Nuri and Dr. Ahmed Nureddin to Europe to inspect municipalities and health institutions and establish a new health administration specific to Istanbul (*Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdiriyeti*) for managing certain hospitals and charitable institutions there. The institutional structure of the directorate was modeled on the Assistance Publique organization in Paris, which transparently managed hospitals and charities from one location. Many debates occurred during the drafting of the regulations of the directorate, which was directly affiliated with the Istanbul municipal council (*Cemiyet-i Umumiye-i Belediye*) and indirectly with the Council of Civil Medicine and Public Health (*Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye*) and the Ministry of the Interior (*Dahiliye Nezareti*). An administration of 20 members, including a president and a general inspector, as well as deputy mayors, merchants, and physicians, took over and organized the budget, kept tenders free of corruption, and improved hospitals.

Protracted disputes occurred between the directorate and the Council of Civil Medicine and Public Health, which wanted to take the appointment and dismissal of physicians working in the hospitals under its own authority, and this authority was eventually taken away from the directorate. The Istanbul municipality had been providing the budget for the directorate but suffered a financial crisis after the Second Constitutional Era and sought to borrow money. This loan was not used effectively, and the required payments were not transferred to the directorate. In addition to dealing with financial crises and austere policies, the directorate was subordinate to the Istanbul municipal council, which meant that many matters were difficult to resolve. Significant modernizations were made in almost all hospitals under the directorate's administration; however, syphilis, tuberculosis, and cholera epidemics could not be prevented. In addition to this, the Toptaşı Mental Hospital had received a new annex, thus increasing its patient capacity, and the Haseki Mental Observatory (*Haseki Mecanin Müşahedehanesi*) had been opened to serve mentally ill patients. The directorate experienced financial difficulties as a result of the subsidy non-payment, the cost of fighting the cholera epidemic that had broken out in 1910, and the opening of the Haseki Mental Observatory. The reasons for the directorate's failure include the financial crisis, a lack of interinstitutional coordination, political struggles, and epidemics. Upon being accused of corruption and other charges, the director Dr. Muhittin Nuri Bey was suspended in June 1912. Finally, the Directorate was closed down in October 1912 at a meeting of the *Cemiyet-i Umumiye-i Belediye* [Municipal Council of Istanbul] that had been convened in Istanbul, Mayor Dr. Cemil Topuzlu. In 1919, Dr. Abdullah Cevdet, the Director General of Health (*Sıhhiye Müdür-i Umumisi*), attempted to reestablish the directorate, but these attempts yielded no results. In general, the directorate had carried out important modernization activities in hospitals and made institutions functional with the instructions it had issued. In Türkiye's social policy history, the directorate is one of the critical steps toward institutionalization.

Söz koşullarla ve olayla ilişkili olmalıdır; tam yerinde olma özelliğini yitirirse konusunu yitirir. Yazıya gelince, aksine, onun için tehlike, söze fazla benzemesi ve söz gibi yok olup gidebilir olmasıdır. Meydana geldiği ân aşmayan hiçbir şey, yazıya emanet edilmeyi hak etmez. Yazı, hayatın tesadüflerinin bizi her ân ayırdığı, bizim de her zaman yeniden kavuşmak istediğimiz düşünceleri korursa ancak gerçek rolünü yerine getirebilir. Sadece kanaat etkisi yaratmaya yöneltilirse değersizleşme riski taşır. Sözün ancak bazen başarabildiği üslup olmadan yazı bir hiçtir.

Louis Lavelle¹

Hocam Dr. ŞEREF ETKER'e muhabbetle²

Giriş³

Bu makale, Türkiye'nin sosyal politika tarihinde önemli bir yer tutan ve belki de hakkında doktora tezi yazılması gereken Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdiriyeti'nin (MHSM) hususi tarihini enine-boyuna inceleme iddiasında olmamakla birlikte, kurumlarla ilgili (bimarhane ve diğer hastaneler) bugüne kadar yapılagelmış bazı tartışmaların bağlamına oturması ve müdiriyetin tarihine bir giriş oluşturması bakımından literatüre mütevazı bir katkı olarak okunmalıdır. Daha önce yayımlanan özellikle kurum, hastalık ve hastalık savaşımı tarih(çe) lerinde –genellikle aynen aktarılmak suretiyle– MHSM yıllığı birincil kaynak olarak çokça kullanılmıştır.⁴ Kanımca MHSM tarihini belki de yarattığı ılımlı hava ve mevcut eleştiri

1 Louis Lavelle, *Söz ve Yazı: Sessizlikten Çılgıya*, çev. Işık Ergüden (İstanbul: Fol, 2021), 13.

2 Şeref ağabey iltifatı sevmez; kaldı ki ben, ona ne iltifat edecek ne de onu takdir edecek konumdayım. Kaderin cilvesidir ki sözün ve yazının gerçek ustası olup –sahnenin arkasında– görünmeyen kim varsa kıymeti hep, pek sonra bilinmiştir. Söz ve yazı ustası kıymetli ağabeyim, hocam Şeref Etker ile yollarımızın kesişmesi zihni açıyan büyük bir talih.

3 Metin içinde kısaltmalar: Cemiyet-i Umumiye-i Belediye [CUB], Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye [MHS], Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi [MHSİ], Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdiriyeti [MHSM], Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti [EUM], Meclis-i Tıbbiye/Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye [MUTMvSU]. Ekleri ve metin içi çeviriyazıları olabildiğince günümüz Türkçesine yakın tuttuğumu belirtmek isterim, böylelikle bu hacimli yazının daha kolay okunabileceğini düşünüyorum.

4 Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi (MHSİ) yıllığının ana kaynak olarak kullanıldığı bazı çalışmalarda yanlış okumalar göze çarpmaktadır: “Müessesat-ı Hayriye bu dönemde yapılanları şöyle kaydediyor: “Teneffüşhanelerdeki **pikelerle** taahhânedeki sıralara keçeler **fers** ettirilmiş ve koşullara yol keçeleri tefriş, sobasız olan koşullara yeniden soba vaz’ edilmiş [...] hasta muayenesi için **şerlong ve frankoyetro** âletleri, ma’tefferuat bir harik tulumbası [...]” Ayten Altıntaş, “Üsküdar’da Bir Akıl Hastanesi (Toptaşı Bimarhanesi 1873-1927),” *Üsküdar Sempozyumu IV 3-5 Kasım 2006 Bildiriler, c. II* (İstanbul: Üsküdar Belediyesi Yayınları, 2007) içinde, 402. (Vurgular yazar tarafından eklendi). *Doğrusu*: Teneffüşhanelerdeki **peykelerle** taahhânedeki sıralara keçeler **fers** ettirilmiş ve koşullara yol keçeleri tefriş, sobasız olan koşullara yeniden soba vaz’ edilmiş [...] hasta muayenesi için **şezlong ve kraniyometri** [craniométrie] âletleri [...]. Metnin orijinalinde franbiometro “فرانبيومترو” şeklinde yanlış bir yazım/basım bulunmaktadır. *Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdiriyeti / Direction générale de l'Assistance publique de Constantinople* (İstanbul: Matbaa-i Arşak Garoyan, 1327), 45 (*Müessesat II*). Esasen orijinal metinde muayene için kraniyometri/kraniyometr-craniométrie/craniomètre yani

kültürsüzlüğü nedeniyle dönem kaynakları, gazeteleri, dergileri ve arşiv belgelerinden (resmi kayıtlar) yola çıkarak kurgulamak oldukça zor bir iş, esasen bu kanıyı bile esaslı kılacak yeteri kadar tanıklık ve belgeyi de bu makaleyi hazırlarken bulamadığımı itiraf etmeliyim.⁵ II. Meşrutiyet'in ilanıyla sağlık teşkilatının (*teşkilat-ı sıhhiye*) yeniden düzenlenmesi; kurumların maddi koşulları, hastane/kurumlardaki yolsuzluklar, kötü yönetim, belediye sağlık teşkilatının işlevsizliği, yeni idarenin kadrolaşma arzusu (*tensikat*)⁶ ve daha pek çok sebeple zaruri olmuştur. Arşivler incelendiğinde 1908 öncesi bazı teşebbüslerin⁷ olduğunu gözlemek mümkün olsa da II. Meşrutiyet öncesinde elle tutulur bir reform gerçekleştiril(e) memiş, dönemin moda tabiriyle idare-i maslahat edilmiş, yolsuzluklar artmış, hayatın geri kalanı gibi kurumlar da yozlaşmıştır. “İstibdat” idaresinden devralınan ekonomik enkaz, adam kıtlığı (kaht-ı rical), toplumsal cehalet ve siyasi istikrarsızlık, kurumların ıslahı şöyle dursun, salgın hastalıklarla mücadeleyi dahi başarısız kılmıştır. Bu çerçevede MHSM İstanbul'daki bazı hastaneler ve hayır kurumlarının Paris'teki *Assistance Publique* teşkilatı⁸

- kafatası ölçüm aletleri alındığı ilan edilmektedir. Gilbert o dönemde akıl hastalarının morfolojik incelemesini iki bölüme ayırır: Tanımlayıcı karakterler ve antropometrik muayene. Örneğin kafatasının muayenesi üç aşamalıdır: inspeksiyon, palpasyon (tanımlayıcı karakterler) ve ölçüm (kraniyometri). Ayrıntılı bilgi için bkz. Gilbert Ballet, et al, *Traité de Pathologie mentale* (Paris: Octave Doin, Éditeur, 1903): 75-84. Yıllıktaki Beyoğlu Nisa Hastanesi ile ilgili kısmın çevirisinde yapılan yanlışlara bir örnek için bkz. “Klortonya [doğ. klor tutyu], mecra-ı bolye ve atık rahimleri [doğ. mecra-yı beviye ve unk-ı rahimleri], fevk-i manganiyet potas [doğ. fevk manganit potas/potasyum permanganat], azotiyet fudda [doğ. azotiyet-i fidda/gümüş nitrat], beyn-el azelat emlâh-ı zübkiye [doğ. beyne'l-adalât emlâh-ı zibakiye/cıva klorür] [...]” Feryal Saygılıgil Gündüz, *Osmanlı Devleti'nde İstanbul'da Kadınlara Hizmet İçin Açılan Hastane ve Klinikler* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı, 1999), 81-83.
- 5 Şüphesiz dönemin mizah dergilerini ayrıntılı irdelemek bile konuyu tekrar ele almak isteyen araştırmacıların ufkunu açacaktır. Buna ek olarak müdüriyet tarafından hazırlanan bazı talimatnameler çevrimiçi kataloglarda olmayıp bazı özel müzayedelerde satıldığından, bunlar müdüriyet kapatıldıktan sonra yayımlanan diğer talimatnamelerle karşılaştırılmalı olarak incelenmelidir. Örneğin 1328/1912 tarihli *Şehremaneti Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti: Nisa, Etfal ve Zükur Hastaneleri Talimatnamesi* (Dersaadet: Matbaa-i Arşak Garoyan, 1328), 91 s., 12x17 cm. Bu talimatname, *Phebus Müzayedecilik* tarafından 24 Ekim 2021'de satılmıştır. Şehremaneti ve Sıhhiye Müdüriyeti-i Umumiyesi tarafından yayımlanan talimatnamelerde muhtemelen MHSİ tarafından hazırlanan talimatnameler esas alınmıştır. Örnek olarak bkz. 1 Kânunuevvel 1329/13 Aralık 1913 tarihli *Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti: Nisa, Etfal ve Zükur Hastaneleri Talimatnamesi* (Dersaadet: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, 1329) ve *Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyetine Merbut Tebhirhaneler Memurin ve Müstahdemini Talimatnamesi* (Dersaadet: Ahmed İhsan ve Şürekası, 1329).
- 6 Mali dengeğin sağlanması amacıyla kamu istihdamının azaltılması demek olan tensikat, kadrolaşmanın bir aracı olarak da görülebilir. Tensikat sırasında –II. Abdülhamid dönemi kadrolarının tasfiye sürecinde– fazlası acemilıklar yapılmıştır. 1908 yaz ve sonbaharında yürürlüğe konulan ve çerçevesi oldukça geniş tutulan tensikat hareketinin toplumsal hafızada açtığı yaraların devrim coşkusu yok ettiği ve telafisi uzun yıllar alacak sosyo-ekonomik sorunlara yol açtığını iddia eden bir tez için bkz. Erkan Tural, *II Meşrutiyet Dönemi'nde Devletin Restorasyonu Bağlamında 1909 Teşkilat ve Tensikat Kanunu* (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2006).; Ayrıca bkz. Erkan Tural, *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi, II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bürokratlar, İtihatçılar ve Parlamenterler* (Ankara: İmge Kitabevi, 2016).
- 7 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki (BOA) 1890 tarihli belgelerden hükümetin dönemin Fransa Büyükelçisi Mahmud Esad Paşa (gör.1880-1894) aracılığıyla Paris *Assistance publique* teşkilatı hakkında bilgi almak istediği anlaşılmaktadır. Bkz. BOA, HR.SFR.04.451-10 (02/06/1890); HR.SFR.04.451-11 (23/07/1890).
- 8 Bugün “Assistance Publique - Hôpitaux de Paris (AP-HP)” adıyla bilinen kurum/idari organizasyon, yapısını düzenleyen ve görevlerini tanımlayan 10 Ocak 1849 tarihli yasa ile kurulmuştur. 1801-1848 yıllarında Paris'in

gibi tek merkezde, şeffaf bir şekilde idare edilmesi gerektiği ülküsüyle doğmuştur. Ancak kurum, belediyede vukubulan kavga ve anlaşmazlıklar, maddi imkânsızlıklar,⁹ salgınlar ve idari engellerle mücadele içinde, başarı ve başarısızlıklarla dolu bir tarihe sahiptir. Bu yazıda daha ziyade ekler bölümünde MHSM ile ilgili bazı tartışmaları ve daha önce yayımlanmamış ve –belki de– bilinmeyen bazı meseleleri görünür kılmaya çalıştım.

II. Meşrutiyet'in İlanı ve Hemen Sonrası: Askeri ve Sivil Hastanelerin ve Sıhhiye Memurlarının Durumuna Kısa Bir Bakış

İkinci Meşrutiyet'in (23 Temmuz 1908) ardından, seçimler yapılmış, seçimleri ittihatçılar kazanmış ve ardından oluşan yeni Meclis-i Mebusan Aralık 1908'de çalışmalara başlamıştı. II. Abdülhamid dokuz ay sonra -- 31 Mart Vakası'nın ardından -- 27 Nisan 1909'da, tahttan indirilmişti. İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile başlayan büyük beklenti ve hesaplaşma kuyruğunun başını çeken meslek gruplarından biri de hekimlerdi. Bu dönemde, eski rejim ile derhal hesaplaşılmasını isteyenler (devr-i sabıkcılar), bu hesaplaşmayı bir sürece yaymak isteyenler (ılımlılar) ve devr-i sabık yaratmaya ve II. Abdülhamid'e saygı duyulmasını isteyenler (Saray yanlıları) şeklinde çeşitli çıkar grupları bulunmaktaydı. Sesler yükselmeye başlamıştı ve sağlık teşkilatının genel görünümü şu şekildeydi:

iki büyük yardım hizmeti de (hastaneler ve evde yardım) aynı idare tarafından yönetilmiştir denilebilir: 1848 yılına kadar Paris'in yoksul nüfusunu ilgilendiren tüm tıbbi ve sosyal konulardan sorumlu olan *Le Conseil général des Hospices*, 1849 tarihli yasa ile görevlerini *Assistance publique*'e devretmiştir. Bkz. https://francearchives.gouv.fr/fr/pages_histoire/39977 Le Conseil général des Hospices hakkında bir doktora tezi için bkz. Antoine Ermakoff, *Le Conseil Général d'Administration des Hospices Civils de Paris: Science d'Administration des Hôpitaux et Médecine Clinique (1801-1832)* (Paris: Histoire, Philosophie et Sociologie des Sciences-Université Paris, 2012). <https://theses.hal.science/tel-01583542v1/document>

- 9 İkinci Meşrutiyet öncesinde senelik 300.000 liraya yakın geliri olan belediyenin Meşrutiyet sonrası (Ziver Bey'in başkanlığı döneminde 10 Ağustos 1908-19 Mart 1909) ihtiyaç ve harcamaları birkaç misli artmasına rağmen geliri yarı yarıya azalmıştır. 1909 senesi bütçesinde masraf sütunu 76.315.185 kuruş ve bütçe açığı 48.917.750 kuruş raddesindedir. Hakiki gelir görünen 27.398.735 kuruş (293.987,37 lira) ise ancak bazı tarifelere zam yapılarak (birçok vergi Cemiyet-i Umumiye-i Belediye (CUB) tarafından yeniden düzenlenerek) temin olunabilmektedir. Hükümetin belediyenin çeşitli kalemlerde gelirlerine el koymasıyla emanet bütçesi uzun yıllar zarar etmiştir. MHSM resmi olarak Şehremini Halil Edhem [Eldem] döneminde (2 Ağustos 1909-19 Ocak 1910) açılmış, Halil Edhem Bey mevcut belediye kanununun yetersizliği, İstanbul Vilayeti ile Şehremaneti'nin birleştirilmesinin mevcut ekonomik buhrana çare olamayacağı, gelirlerin artırılması için önerdiği ek vergi önerilerinin dikkate alınmadığı, Şehremaneti'nde bu koşullarda hizmet vermenin mümkün olmadığı ve bunu vicdanına yediremediği için istifa etmiştir. Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, haz. Ahmed Nezih Galitekin (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996), 211-213, 238-239. İstanbul Belediyesi'nin halinin eskisinden de kötü olduğu, gelirinin azaldığı ve bazı gelirlerinin hazineye aktarıldığı, sonradan köprü gelirlerinin belediyeye terkedilmesi, belediyenin Dahiliye Nezareti'ne bağlı olmasından dolayı borçlanma meselelerinde bile hükümeti kefil göstermek mecburiyetinde kalıp bu gündemlerin Meclis-i Mebusan'da görüşülmek durumunda kalınması ve bu yüzden belediyenin borçlanamayıp köprü gelirlerini elde edememesi gibi durumlar gazetelerde çokça ele alınmıştır. Örneğin bkz. Hüseyin Cahit [Yalçın], "Siyasiyat: Şehremaneti İstikrazı," *Yeni Tanin* 1, 16 (27 Kânunuevvel 1325 / 9 Ocak 1910): s.1, s.1-3. Zamane kamusu hazırlayıp tefrika halinde yayımlayan *Cem* dergisi, Şehremaneti'nin icraatlarını tiye alarak Şehremaneti'ne karşılık olarak şunu önermiştir: *Şehremaneti: Yalnız köprüler hasılatını toplamağa mahsus daire*. "Zeyl-i Kamus-u Umumi," *Cem/Djem* 1, 23 (2 Nisan 1327): 6. Köprüler 1326/1910'da hükümetçe Şehremaneti'ne devredilmiştir.

Osmanlı sağlık teşkilatının bir enkaz devraldığı iddia edilmekte, İstanbul'da özellikle Haydarpaşa Asker Hastanesi başta olmak üzere askeri hastanelerin perişan vaziyeti, kadro ve tıbbi malzeme eksikleri, hasta ölüm oranlarının yüksekliği ve sıhhiye idaresinin duruma kayıtsızlığı eleştirilmekteydi.¹⁰ *Tanin*'de yayımlanan bir mektupta hastane idarelerinin kötü yönetimine, hastalara bir tabak ıspanak bile yedirilemediğine, hastane ve ordu merkezlerinde mütehassis hekim azlığına değinilmekte, birçok hastanede kimyevi tahlil laboratuvarı ve bakteriyolog bir hekim bulunmadığı için askerlerin yok yere vefat ettiği Van Merkez Hastanesi örneği üzerinden aktarılmaktaydı.¹¹ Bir başka gazetede Meclis-i Mebusan'a açık mektup yazan Adanalı Dr. Ahmet Şükrü Bey Meclis'in, istibdat devrinde yapılan yolsuzluklardan (ve dönemin zalim kumandanlarından) intikam alması gerektiğini vurguluyor ve –belki de abartılı bir coşkunlukla– “*Hastanelerde oğullarımızın aç bi-ilaç, elbisesiz, çirkefler içinde yattıklarını, abdesthanelerine ayakkabısız gittiklerini, öldükleri vakit yarı var yarı yok kefen ile topraklar altına gömülerek mezar tahtası yerine semer tahtası (kestane odunları) içine vaz ettiklerini siz tahkik edeceksiniz. Hastanelerin tamiri maksadile toplu toplu ceplere giren yani sayısı na-mahdud altınların hesaplarını siz taharri edeceksiniz.*” diyordu.¹² Diğer eleştirilerinde –özellikle askeri hastanelerde– hastaların giyecek, içecek, yatak, çamaşır, yorgan gibi temel ihtiyaçlarının bile karşılanmadığını, engelli hizmetçilerin/neferlerin hastanelerde çalıştırılıp sağlam neferlerin paşa(lar) hizmetine verildiğini iddia ediyordu.¹³ Bütün bunlara rağmen hekimlerin şikayetlerini Sıhhiye Dairesi'nin duymadığını, amacının ise Harbiye Dairesi'ne duyurmak olduğunu belirtmekte, bu şikayetlerin basına yansımaları üzerine nazır paşanın Haydarpaşa Hastanesi'ni ziyaret ettiği ve hastaların diğer hastanelere sevkini emrettiği ve bu emirle hastaların Beylerbeyi ve Humbarahane hastanelerine gönderildiğini aktarmaktaydı. Ancak kendisinin esasen Humbarahane Hastanesi'nin içler acısı halinden bahsettiğini ve Humbarahane Hastanesi'ne gönderilen 103 hastanın halinin Paşa'nın ve Haydarpaşa Hastanesi doktorlarının umurunda olmadığını iddia etmekte ve Paşa hazretlerinin hastaneyi bir kere bile ziyaret etmediğinden bahisle Paşa'ya “Humbarahane Hastanesi'ni Çamlıca'da mürtefi mahaldeki sabık Serasker Paşa'nın köşkü mü zannettiniz?” diye sormaktaydı.¹⁴ Hastaneleri ziyaret edenlerin mütalaaları basına yansıyor ve nazırlara veryansınlar devam ediyordu. Örneğin bir ziyaret yazısında Haydarpaşa Hastanesi'nde 500'den fazla hastaya tahsis edilen 30 lirayla süt, yoğurt gibi yiyecek masrafının bile karşılanmadığı vurgulanmış,

10 Bir Doktor, “Hastahanelerimiz,” *Tanin* 1, 198 (5 Şubat 1324 / 18 Şubat 1909): 4, s. 1-3.

11 “Hastahanelerimiz,” *Tanin* 1, 204 (11 Şubat 1324 / 24 Şubat 1909): 3, s. 1-2.

12 Doktor Adanalı Ahmet Şükrü: “İhya-yı Evmat: Milletın Sevgili Meclisine,” *Serbesti* 1, 30 (2 Kânunuevvel 1324 / 15 Aralık 1908): 2-3, s. 6 ve 1-2.

13 Adanalı Doktor Ahmet Şükrü, “Hastahanelerimiz,” *Serbesti* 1, 43 (15 Kânunuevvel 1324 / 28 Aralık 1908): 2-3, s. 6 ve 1.

14 Doktor Adanalı Ahmet Şükrü, “Ağlar mısın Güler misin?,” *Serbesti* 1, 53 (26 Kânunuevvel 1324 / 8 Ocak 1909): 3, s. 3-5. Humbarahane Hastanesi'nin durumunu anlattıktan sonra Dr. Halim Paşa'nın hastaneyi ziyaretini aktaran Ahmet Şükrü Bey, eksiklikler, malul askerlerin ayrılmasına rağmen evrak işlerinin geciktirilmesi ve sıhhiye dairesinin ataletini başka bir yazısında eleştirmiştir. Doktor Adanalı Ahmet Şükrü, “Ataletimiz Badi-i Sefaletimiz,” *Serbesti* 1, 72 (15 Kânunusani 1324 / 28 Ocak 1909): 2, s. 2-3.

yatak olmadığı için hastalar için yer yatakları serildiği aktarılmıştı.¹⁵

Sağlık çalışanları Meşrutiyet'ten sonra düzenin değişeceğine (*sıhhiye tensikatına*) dair büyük beklentiler içindeydi. Beklentiler sonuç vermeyince Sıhhiye Nezareti önünde sivil hekimlerin protestoları başladı. Özellikle taşradaki belediye hekimlerinin içinde buldukları maddi ve manevî sıkıntılar gazetelerde dile getiriliyordu. Gazetelerde bu sıkıntılar ve bürokratların zulümleri betimleniyor, taşra belediye tabiplerinin bir kısmının hürriyetin ilanından cesaretle görev yerlerini terk edip İstanbul'a gelerek merkeze atanmanın yollarını aradıkları ve bu arada halkta hekimlere karşı düşmanlığın arttığına dikkat çekilmeye çalışılıyor, Sıhhiye Nezareti'nin buna çözüm üret(e)meysiğine isyan ediliyordu.¹⁶ Hekim ihtiyacı olan belediyelerin ancak yarısına atama yapılabildiği, taşranın hekimsiz ve gayrisıhhi durumu, hekimlerin kötü çalışma koşulları (çoğu bölgede hem belediye hem de adli tabip olarak görev yapmaları) ve mali durumları, yurtdışından diploma alan hekimlere tıp fakültesince yapılan bir prosedür sınavıyla (kolokyum sınavı) denklik verilmesine rağmen bu sınavın bir ciddiyetinin olmadığı da eleştiriliyordu.¹⁷ Bunun yanısıra zorba veya cahil belediye reislerinin idaresi altında 600 kuruş maaşla çalışmak zorunda kalan taşra hekimlerinin çoğu beldede bu maaşı alabilmek için bile reislere yalvarmak zorunda kaldığı, Meşrutiyet sonrası verilen sözlerin tutulmadığı iddia edilmekteydi.¹⁸

- 15 "Büyük Şikâyetler –Harbiye Nazırı Paşa'ya–: Haydarpaşa Merkez Askeri Hastanesini Ziyaret," *Serbestî* 1, 125 (9 Mart 1325 / 22 Mart 1909): 3, s.3-4. Taşradan da sesler yükseliyordu: Hastaneler köhne, edevat-ı tıbbiye ve malzeme eksik, asker çıplak ölü, yatacak yeri topraktan ibaret bulunursa 40 paralık ilaçla mağdur bir tabip –bütün beyanat ve istirhamatı nazar-ı itibara alınmazsa– ne yapsın? diye soruluyor 18 senelik yüzbaşılardan 20 senelik sol kolağalarının hâlâ terfi alamamış, hastane ve hekimlerin mali olarak perişan durumda oldukları aktarılıyordu. Üçüncü Ordu-yu Hümayun Kosova Fırka-i Askeriyesi Heyet-i Sıhhiyesi Namına, "Etibba-yı Askeriye," *Mizan* 1, 54 (8 Eylül 1324 / 21 Eylül 1908): 233, s. 1-2.
- 16 Mezunen Dersaadet'de Bulunan ... Sancağı Merkez Tabibi ..., "Taşradaki Etibba-yı Belediye Hakkında," *Mizan* 1, 68 (22 Eylül 1324 / 5 Ekim 1908): 288-9, s. 2-3 ve 1.
- 17 "Taşra Ahvâl-i Sıhhiyesi – Etibba-yı Belediye," *Yeni Tasvir-i Efkâr* 1, 117 (25 Eylül 1909): 3, s. 1-3. Kolokyum sınavının kayıtsızlığından kaynaklandığı, maaşların belediyelerce değil maliyeye verilmesi gerektiği vurgulanmaktaydı. "Bugünün Meselesi: Belediye Etibbası," *Tanin* 3, 958 (20 Nisan 1327 / 3 Mayıs 1911): 3, s. 6; Sivil hekimlerin sıkıntılarına dair pek çok makale yazılmıştır. Örneğin bkz. "Taşralarda Etibba-yı Mülkiye," *Yeni Gazete* 2, 481 (28 Kanunuevvel 1909): 1, s. 2-3; Çözumsuz bırakılan bu sıkıntılar hekimleri toplu halde istifa düşüncesine zorlamış, gazetelerde tehditkâr ilanlar görülmeye başlamıştır: "Biz taşra belediye etibbasının çekmekte olduğumuz sefalet artık pek müellim bir dereceye varmış olduğundan bu cihetle kâffe-i memurine teşmil buyurulan muamele-i adaletkâriden bu sene dahi mahrumiyetimiz halinde cümleten istifaya mecbur kalacağız." Konya Vilayeti Belediye Etibba Namına Sıhhiye Müfettiş Vekili Habib, "Taşrada Etibba-yı Belediye," *Yeni Gazete* 3, 965 (3 Mayıs 1911): 2, s. 2. Mülki tabipler sefalet içinde meslek hayatını sürdürmeye çalışırken Mısır'da kasaba doktorlarının bile dolgun maaş aldıkları, doktorlar bu sefaletten kurtarılmazsa bu işin sonunun felakete varacağı aktarılıyor, doktorların yine de vatanperver davranıp mesleği bırakmaması gerektiğine dair nasihatvari yazılar da göze çarpyordu. Bkz. Dr. Burhanettin, "Ahval-i

Avanzade Mehmed Süleyman sıhhiye tensikatu ile ilgili –kendi mağduriyetlerini de anlattığı– yazı dizisinde, taşradan gelen ve açığa alınmış olan yüzlerce sıhhiye memurunun İstanbul’da sıhhiye dairesi şubeleri önünde beklediğini, özellikle askeri doktorların onda dokuzunun zaruret içinde olduğunu dile getirmişti. Özetle İstanbul’daki aristokrat askeri hekim grubunu eleştirmiş, adam kayırmacılığa, taşra askeri hekimlerinin rütbe mağduriyetlerine, tensikat komisyonuna eczacı ve cerrahların alınmayışına değinmiş, askeri tabiplerden kaldırılan sol kolağalık rütbesinin eczacı ve cerrahlarda bırakılmasını eleştirmiş ve bu iki mesleğin itibarının kimsenin umurunda olmayışına isyan etmişti. Ayrıca Haydarpaşa Hastanesi (Tatbikat Mektebi) bünyesinde açılan cerrah ve eczacı okulunun kötü koşullarına, 15 yıl orduda düşük maaşlarla mecburi hizmet zorunluluğuna, bu okul mezunlarının bir kısmının diplomasız ve rütbesiz olarak görev yaptığı ve orduda yıllardır devam eden diplomalı-diplomasız, rütbeli-rütbesiz eczacı sorununa değinmiş, rütbe terfilerinde nepotizme ve taşra-merkez becayişlerinde yine haksızlık yapıldığına dikkat çekerek Sıhhiye ve Harbiye Nezareti’ni eleştirmiş ve bu sorunlara çeşitli çözüm önerileri sunmuştur.¹⁹ Dr. Nejat Ekrem Bey de Sıhhiye Dairesi’nin tensikatını şu sözlerle eleştirmiştir: [Harbiye Nezareti] *Teftiş-i İnsani Komisyonuna bakalım, bu etibba ekseriyetle müsün [yaşlı] muayeneye gayr-ı muktedir şayan-ı tekaüt bir kısım zevatla devr-i istibdat bakiyesi malumat-ı tbbiyeden mücerred (tıbbi bilgiden bile yoksun) paşa veya mahdum beylerden mürekkeptir. Cihet-i askeriyemizin malumat-ı sıhhiyesinin bu heyet elinden çıkması ayrıca şayan-ı teessüftür. Devr-i istibdat nasıl bir mağduriyet içinde etibba hukukunu zayi etmiş ise devr-i hürriyet de yine siyâk-ı minval üzere dir. Nazarımız artık kadro tensikatına ve milletvekillerinin tasdikine matuftur.*²⁰

İstanbul’daki sivil hastanelerin vaziyeti de askeri hastanelerden farksızdı ve bu durum sık sık eleştiriliyordu. Gazetelerde Etfal Hastanesi’nin inşası sırasında sıhhi kanunlara riayet edilmediği, Meşrutiyetten sonra ise yapılan tensikat ve isim değişikliğiyle hastanenin

Sıhhiyemiz ve Doktorlar,” *Yeni Gazete* 2, 662 (28 Haziran 1910): 3, s.1-2.

- 19 Avanzade Mehmed Süleyman Bey’in yazılarında Haydarpaşa Tatbikat Mektebi ile ilgili verdiği tarihi bilgiler hatalıdır. Avanzade Mehmed Süleyman (Müntesibin-ı Tıptan Yüzbaşı), “Sıhhiye Tensikatu Doktorlar ve Eczacılar 1,” *Serbesti* 1, 39 (11 Kânunuevvel 1324 / 24 Aralık 1908): 3, s. 1-3; “Sıhhiye Tensikatu Doktorlar ve Eczacılar 2,” *Serbesti* 1, 44 (16 Kânunuevvel 1324 / 29 Aralık 1908): 3-4, s. 4-5 ve 1; “Sıhhiye Tensikatu-Doktorlar ve Eczacılar 3,” *Serbesti* 1, 45 (17 Kânunuevvel 1324 / 30 Aralık 1908): 2, s. 4-5; “Sıhhiye Tensikatu Doktor ve Eczacılar 4,” *Serbesti* 1, 46 (18 Kânunuevvel 1324 / 31 Aralık 1908): 2-3, s.5 ve 1-2; “Sıhhiye Tensikatu Doktorlar ve Eczacılar 5,” *Serbesti* 1, 49 (31 Kânunuevvel 1324 / 13 Ocak 1909): 2, s. 1-3. Yine Ahmet Şükrü Bey, Sıhhiye Dairesi önündeki –200’den fazla hekimin katıldığı– protestolara dairenin kulak asmayıp, hekimlerin hastanelerdeki hastalara bakmadığına dair asılsız iddialara dairenin cevap vermeyişine: *Sıhhiye Dairesi hangi müfettişi tayin etti de hastaneleri dolaştı? Hangi memur hastane doktorlarının vaziyeti hakkında bilgi aldı? Hürriyetin 15. günü hastanelere –doktorlarca malum– bir müfettiş paşanın gönderildiği hastalara yemek yiyor musunuz su içiyor musunuz? sualile teftişini sonlandırıp ne doktor odalarını ne mutfak ve hastanenin diğer kısımlarını ziyaret edip (hastanelerdeki doktor odaları köpeklerin bile oturmayacağı haldedir) (...) sözleriyle isyan etmiştir. Ahmet Şükrü (Doktor, Adanalı), “Umum Hastaneler ve Doktorlar Namına Bir Feryat,” *Serbesti* 1, 47 (19 Kânunuevvel 1324 / 1 Ocak 1909): 3, s. 2-4.*
- 20 Nejat Ekrem (Doktor), “Sıhhiye Dairesinin Hal-i İhtizarı,” *Serbesti* 1, 48 (20 Kânunuevvel 1324 / 2 Ocak 1909): 2, s. 4-5. Harbiye Nezareti Teftiş-i İnsani Komisyonu’na (hıfzıssıhha müfettişliğine) II. Meşrutiyet’ten sonra atanan doktorlardan biri Muallim Sakızlı Ali Çalıklı Paşa’dır (1856-1936).

taşradaki gureba hastaneleri seviyesine düştüğü iddia ediliyor, Ocak (1909) ayından beri hastane bütçesi ve yatak sayısı azaltıldığı için belediyenin bütçesi yetmiyorsa hastanenin yarı yarıya ücretli olması veya yönetilemeyecekse kapatılması teklif ediliyordu.²¹ Darülaceze'ye aktarılan Adalar vapurunun on paralık iaşesinin ne(re)lere kullanıldığını araştıran başka bir yazıda Darülaceze'nin devr-i istibdatta daha iyi durumda olduğu:

Darülaceze'nin şimdiki hali devr-i sabıktaki haline binlerce rahmet okutuyor! Yemek ağza alınmaz bir hale geldi. Sabunsuzluktan bütün aceze kir pas içinde kaldı. Ortalığı bitler kapladı. Bir hasta odası en aşağı 18 derece hararete bulunacak iken odunun killetinden zatürre gibi soğuktan mütevellit hastalıklar 14 derecede tedavi ediliyor. Süt çocuklarının bezleri bu kış gecelerinde soğukta değiştiriliyor! Ateşsizlikten o zaman da bittabi buz kadar soğuk süt içiriliyor. Neredeyse hamam da yakılmayacak. Biçare aceze güya meşrutiyet yüzünden neye uğradıklarının şaşırılmışlar! Kendi evleri olan Darülaceze'den kapı dışarı atılırlar korkusuyla ağız dahi açamıyorlar! Hizmetçiler kendi ceplerinden kibrit parası vermekten usanmışlar, lambalar şişesiz kaldı. Süpürge alınmaz oldu. Fukara-yı müsliminin gözlerini sakatlamamaları için bahçeye bir iki lüks lambası konulmuş idi. Şimdi onlar da söndürüldü. Ortalık zindan haline konuldu!..

sözleriyle aktarıyor, amirlerin kendi maaşlarını arttırmak için bu yolsuzlukları yaptıkları iddia ediliyordu. Bunların Darülaceze idaresinin dahiliye müsteşarlığına devrinden sonra müsteşarlığın atadığı amirlerce yapıldığı, kurumun şimdi de Şehremaneti'ne devrinin konuşulduğu ve bunun lüzumu ele alınıyor:

Şimdi bir de tensikat yapılıyor. Yukarıda yazdığımız ahval-i menhuse ve mekruheyi meydana getiren amirlerden biri kalem memuriyetini, bir diğeri de itibayı tensik ediyor! Hasbinallah u yapılan tensikat da fevkalade gizli tutuluyor. Bunun da sebebi lâyiha Meclis-i Mebusan'a tasdik ettirilerek Darülaceze memuriyetinin böylece bir emr u vaki karşısında bulundurulması imiş!

denilerek, mendil, havlu gibi malzemenin yüksek fiyattan alındığı, Darülaceze'nin kapısından girmeyen malzemenin alınmış gibi gösterildiği yolsuzluk örneklerinden bahsediliyordu.²² Özetle kurumlar yozlaşmış, giderler karşılanamaz olmuş, çalışanların maddi refahı azalmış

21 *Hasılı bu hastanenin intizam-ı sabıkı muhafaza edilmemek ve bu suretle evvelce söylediğim gibi taşralardaki bazı gureba hastaneleri münzilesine indirilmek maksut ise, o müessese-yi azimeye acımalı ve böyle yapmaktan ise hastaneyi takimile (alet-edevatıyla) satılmağa çıkararak bir yed-i takdir ve ihtimama devretmelidir.* "Dahiliye Nezaretile Şehremanetinın Nazar-ı Dikkatine," *Tanin* 1, 267 (18 Mayıs 1325 / 31 Mayıs 1909): s.2 sü 4; Tıbbi cihazlardan da yeteri kadar yararlanılmıyordu. Vatanın geri kaldığı fenlerden birinin elektrik fenni olduğunu aktaran Dr. İbrahim Vasıf, yalnızca tıbbi kısmının iltifat görerek hastanelere birkaç röntgen cihazı alındığını ancak hekimlerin elektriğin tıbbi kısmına rağbet etmediğinden bu cihazlardan istenilen derecede istifade edilemediğini aktarır. Eftal Hastanesi'ndeki cihazın kullanıldığını, tıp fakültesi dahiliye kliniğindeki cihazın senelerdir kullanılmayıp sergilendiğini, Haydarpaşa Hastanesi'ndeki cihazın cerrahbaşının odasında senelerdir bir köşede durduğunu, esasen bakımları yapıldığında hizmete girebileceklerini aktarır. Bkz. İbrahim Vasıf (Dr., Gülhane Hastanesi Radyoloğu), "Elektrik-i Tıbbi," *Tanin* 1, 154 (21 Kânunuevvel 1324 / 3 Ocak 1909): 2, sü. 4.

22 "Darülaceze: Devr-i Sabıkta - İlan-ı Meşrutiyetten Sonra - Acezenin şimdiki hali - Darülaceze amirleri -Teessüf!," *Tanin* 1, 168 (6 Kânunusani 1324 / 19 Ocak 1909): 4, sü. 1-2.

ve memnuniyetsizlik artmıştı. Uzun süredir kötü koşullara mahkûm edilmiş hekimler isyan etmeye başlamıştı. Kurumların ıslah edilmesi, şeffaf ve hesap verebilir bir idare ile yönetilmesi gerekmektedir. Meşrutiyetin sağladığı –geçici– fikir ve ifade özgürlüğü sayesinde basında eleştiriler yayımlanabiliyor, kurumların ıslah edilmesi, şeffaf ve hesap verebilir bir idare ile yönetilmesi gerekliliği vurgulanıyordu.

MHSM'nin Kuruluşu ve Kapatılması

II. Meşrutiyetten sonra Ziver Bey'in Şehremanlığı döneminde (10 Ağustos 1908-19 Mart 1909) Op. Dr. Ahmed Nureddin ve Hekimbaşızade Muhittin Nuri Bey Avrupa'ya gönderilmiş,²³ dönüşte Muhittin Bey'in İstanbul belediye teşkilatının ıslahını ele alan ve bu zamana kadar *erbab-ı fennin küçük görülmesi ve liyakatsızlıkla bu duruma gelindiğine* dikkat çeken ve Ahmed Nureddin Bey'in “*İşbu maruzat-ı âcizanemden anlaşılacağı veçhile ekseriyette hastegâna layıkile bakılmayan ve umur-ı muamelatı gayr-ı muntazam ve israfata müsaid olan hastanelerin ıslahı Avrupa memaliğinde olduğu gibi bunların bir idare-i merkeziyeye merbutiyetile kaimdir.*” sözlerini içeren layihalarının (Bkz. Ek 1 ve 2) ardından hastanelerin merkezî idaresi olacak olan Müessesat-ı Hayriye İdaresi/Komisyonu teşkil edilerek çalışmalara başlanmıştır.²⁴ Bu gelişmeden önce belediye tabipleri ve Hıfzıssıhha-yı Umumiye Komisyonu'nun merkezi olan Şehremaneti Sıhhiye Dairesi/Komisyonu²⁵ (Bkz. Ek 2) oluşturulmuş, Cemiyet-i Umumiye-yi Belediye'nin (CUB) 26 Aralık 1908'de göreve başlamasıyla da çalışmalar hızlanmıştır.²⁶ CUB'nin tasvibi ve Şura-yı Devlet kararı ile 1 Mart 1325 / 14 Mart 1909 tarihinde idarenin kurulmasına karar verilmiştir. 31 Mart Hadisesi ve Dr. Muhittin Nuri Bey'in hadiseden sonra teşkil olunan Yıldız Komisyon-ı Mahsusa riyasetinde bulunması nedeniyle MHSİ resmen 1 Teşrinievvel 1325 / 14 Ekim 1909 tarihinde açılma da,²⁷ idare bu tarihten daha önce (Eylül ayı başında) faaliyetlerine ve nizamname hazırlığı çalışmalarına başlamıştır.²⁸

23 *Tanin* 1, 62 (18 Eylül 1324): 7, sü. 4.

24 Şehremaneti'nde Müessesat-ı Hayriye İdaresi namile bir idare teşkil edilmiş, riyasetine Şehremaneti azasından Dr. Muhittin, azalığa Bimarhane etibbasından Avni [Mahmud] Bey, Dr. Derviş Paşa, Gureba-yı Müslimin Hastanesi etibbasından tabib-i sani İhsan Paşa, Nisa Hastanesi etibbasından Kemal, Nisa Hastanesi sertabibi Ahmed Nureddin, sıhhiye umur-u idare müfettişi Ziver Beyler tayin edilmiştir. (...) ‘Müessesat-ı Hayriye İdaresi,’ *Tanin* 1, 110 (7 Teşrinisani 1324 / 20 Kasım 1908): 4, sü 1.

25 “Şehremaneti Sıhhiye Komisyonu,” *Tanin* 1, 60 (16 Eylül 1324 / 29 Eylül 1908): 7, sü. 3-4.

26 CUB bünyesinde hızlıca dört komisyon oluşturulmuştur: Bütçe Komisyonu, Hıfzıssıhha-i Belediye ve Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Komisyonu, Tedkik ve Tadil-i Mukavelat Komisyonu, İmarat ve Tezyinat-ı Belediye Komisyonu. “Cemiyet-i Umumiye-i Belediye Komisyonlarının Dünkü İştigalâtı,” *Yeni Gazete* 1, 134 (1 Kânunusani/Ocak 1909): 4, sü. 2.

27 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, c. 6 (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, 1995), 3542-3546.

28 *Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi: 1325 senesi Eylül ibtidasından Şubatı gayesine kadar mukarrerat ve icraatı mübeyyin rapordur* (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası, 1326), 3 (*Müessesat* I).

Resim 1. “Bakmasam ben böyle kendim işlere / Şehir olur baştan başa bir mezbele”²⁹

MHSİ, 22 Eylül 1909 tarihinde müessese reisi Dr. Muhittin Bey riyasetinde, Şehremini Halil [Edhem Eldem] Bey, azadan daire-i sadise reis-i sanisi Mustafa, sekizinci daire reis-i sanisi Ligoraki ve yedinci daire azasından Yakup Efendi ve etibbadan İhsan Paşa, Ahmed Nureddin, Avni [Mahmud], Kemal, Rıza Nuri Beyler, tüccardan Azaryan ve Hristonidi Efendilerin katılımlarıyla ilk toplantısını gerçekleştirmiş, toplantıda Velihaht Yusuf İzzettin Efendi fahri riyasete getirilmiş ve Dr. Muhittin Nuri Bey aşağıdaki nutku söylemiştir.³⁰

Yapılacak işlerimiz ve üstümüzdeki sema kadar bi-had ve payan, âmâk-ı bahr derecesinde gayr-ı kabil-i mizan olduğundan asla fütür getirmeyip mütemadiyen çalışmak mecburiyetindeyiz. Vazifemizin ilk devresi ihtimâl ki biraz müz’iç ve müşkül olacaktır. Fakat ileride teşebbüsatımızın âsâr-ı fiiliyesini görmeğe başladıkça yorgunluğumuzu unutup huzur ve istirahat-ı vicdan ile yeniden kesb-i kuvvet edeceğiz. Mevcutların ıslah ve imarı ile beraber Çamlıca civarında bir sanatoryum, Alemdağı’na doğru bir koloni agrikol

29 *Davul* 1, 7 (26 Teşrinisani 1324 / 9 Aralık 1908): sayfa sayısı yok. Ziver Bey, Op. Dr. Ahmed Nureddin ve Muhittin Nuri Beyleri Avrupa’ya göndermiş (akabinde MHSM kurulmuş), 1293 (1877) Belediye Kanunu’nu yeniden yürürlüğe koymuştur (bu düzenleme ile belediye daire sayısı 20’ye yükselmiş, belediye seçimleri ve mebus seçimleri yapılmıştır). CUB ise 26 Aralık 1908’de ilk toplantısını yapmıştır. Karikatürde bu tarihe kadar şehrin tüm yükünü Şehremini Ziver Bey’in çektiğine atıf yapıyor.

30 “Müessese-i Hayriye-i Sıhhiye İlk İçtima,” *Yeni Gazete* 2, 388 (23 Eylül 1909): 1-2, s.6 ve 1-2. Bu toplantıdan iki hafta evvel Şehremini Halil Bey riyasetinde toplanan CUB, emanet namına akdedilen 100bin liradan 8bin liranın MHSİ’ne, MHS komisyon reisi Muhittin Bey’in 11 maddeden ibaret tanzim eylediği nizamname kıraat olunarak hastanelerin tesisi için atyarışı hasılatının müessesata tahsisine, şehremaneti tarafından tesis edilecek piyanonun %20’sinin MHSİ’ne terkine, Darülaceze’nin ıslahı için tayin edilen heyet-i murakabenin ibkasına ve Darülaceze masarifatı ayrıca idare olunmak üzere nezaretinin (yönetiminin) MHSİ’ne aidiyetine karar vermiştir. “Cemiyet-i Umumiye-i Belediye,” *Yeni Gazete* 2, 373 (8 Eylül 1909): 2, s.4-5.

[tarım kolonisi], sur haricinde hastaneler, daülefrenç müdavathaneleri, enva-i eytamhaneler, ırzahaneler, viladethaneler, erkek ve kadın hastabakıcı ve sağır, dilsiz, âmâ mektepleri gibi müessesat-ı hayriye ve sıhhiyenin birer birer saha-i ara-yı vücut olması bunları vücuda getirmeğe muvaffak olanlar için ne kadar âli bir mazhariyet, ne büyük bir meserret olacaktır. Veremlerin alameti tahfif ile beyne'l-beşer sirayetini tahdit ve hatta külliyyen imha etmek, daülefrençin intişarına set çekmek, inleyen fukara-yı merzanın layıkile istirahatini, gıda ve devasını temin eylemek, sem' ve basar ve lisandan mahrum kalan biçaregân-ı etfali söyletip sanat sahibi eylemek için çalışmaktan daha büyük, daha insaniyetperver ne hizmet olabilir? İşte ancak bu mesai-i vatanperverane sayesinde ki lâlm ve sefalet-i beşeriye tahfif ve gözyaşları tadil edilir ve bu suretle cemiyet-i beşeriye en nafi hizmetler ifasile hakkile iftihar olunur. Müsaade buyursanız vazifemize ait programın da neden ibaret olacağını biraz izah edeyim. Malumunuzdur ki bir şehrin mamuriyeti yalnız sokaklarının asfalt ile döşeli olmasından, bulvar ve palaslarının genişliğinden, opera vesair binalarının tezyinatından ibaret değildir. Letafet-i mevkiiye ile sıhhat ve saadet-i umumiye hem ahenk olmak için şu yukarıda tadat eylediğim müessesat ile beraber teftişat-ı sıhhiyeye tabi olduğundan dolayı müessesat-ı sıhhiyeden addedilecek olan hallere, suları gayr-ı kabil-i nüfuz borular yollar içinde seyreden mükemmel bentler, etrafına neşr-i taaffün etmeyecek surette kanalize edilmiş kâriz-i umumiye [umumi lağım], şehir haricindeki selhhaneler... ilh birtakım müessesat-ı mühimme-i sıhhiyeye vabestedir. Sıhhi ve imari bu iki tev'em iş içtima eder ise şehir mamur olur. Ahalisi de istirahat ve saadetle yaşar. Hasad-ı beşere nihayet verilir. Sıhhat-i umumiye tesis eder. Sanayi ve ticaret de o nisbette artar. İşte bir şehrin muamelat-ı maliye, iktisadiye ve içtimaiyesi ancak bu sayede temin olunabilir. Senede 1500 tifo vukuatından yüzde otuz-kırk derecesinde telefata veren bir şehirde ahali nasıl müsterih yaşar, hangi ecnebi züvvarı gelir de uzun vakit geçirir, memlekete para bırakır? Paris Belediyesi azasından Mösyö Henri Turot'un³¹ "Belçika Hükümetine muadil bir bütçeye yani 18 milyon liraya mâlik olan belediyemizin bir kısım varidatı şehrimizin mamuriyet ve sıhhat-i umumiyesini tergiben gelen züvvar-ı ecnebiyeden temin olunmaktadır" zeminindeki sözleri ne kadar doğrudur! Biz bugün Avrupa'da mevcut müessesat-ı sıhhiyeden memleketimize kabil-i tatbik olanların projelerini hazırlamak ile beraber elimizdeki müessesatın ıslah ve terakkisi ile meşgul olmalıyız. Şimdilik başlıca işgalatımız Haseki, Mecruhin, Altıncı Daire Nisa ve Etfal Hastaneleri ile Bimarhane'nin ve Nuhkuyusu, Mirgün [Emirgan], Samatya Hastanelerinin³² Haseki Nisa Hastanesi şubesinin

31 Henri Turot'un 1908'de *İkdam*'da görülen bir makalesini Osman Nuri Ergin daha sonra yayımlamıştır. Osman Nuri, "Umranı Kısım: İstanbul'un Umranı Hakkında Bir Fransızın Fikri," *İstanbul Şehremaneti Mecmuası* 1, 4 (1 Kânunuevvel 1340): 39-41. Çeviriyazısı için bkz. https://ataturkkitapligi.ibt.gov.tr/Content/publications/102/Sehremaneti%20Mecmuasi_4_sayi.pdf

32 4. Daire-i Belediye [Samatya] heyetinin ikamet eylediği konak esasen hastane ittihaz olunmak üzere iştirah edilmiş olduğundan belediye heyetinin oradan münasip bir mahale naklile konağın hastane ittihaz edilmek üzere MHS'ye terki dün CUB'ce taht-ı karara alınmıştır. "Hastahane," *Yeni Gazete* 2, 438 (14 Teşrinisani 1909): 3, s.2.; Birkaç günden beri gazetelerde dördüncü daire-i belediyenin bulunduğu konağın hastane ittihazı mukarrer olduğundan ve halbuki mahallat arasında hastane inşası muvafık olamayacağından bahisle nazar-ı dikkati calıp fıkralar görülmektedir. Bizim malumatımıza göre mezkur konak vaktile bir heyet-i tbbiye ve fenniye tarafından muayene ve tedkik olunarak her veçhile hastane ittihazına elverişli olduğu, vasi ve ferahfeza bir mahalde mebni bulunduğu görüldüğünden şehremaneti tarafından 1200 küsur liraya mubayaa edilmiş ve ahiren civarında bir arşını mütecaviz bir arsa dahi erbab-ı fütüvvet ve hasenattan bir zat tarafından bu husus için terk ü teberrü edilerek mukaddema inşaat olmak üzere oraya geçen sene bir pavyon dahi inşa edilmiştir. Mahall-i mezkurun hastane ittihazına elverişli olmadığı esas itibarile muvafık görülemez...

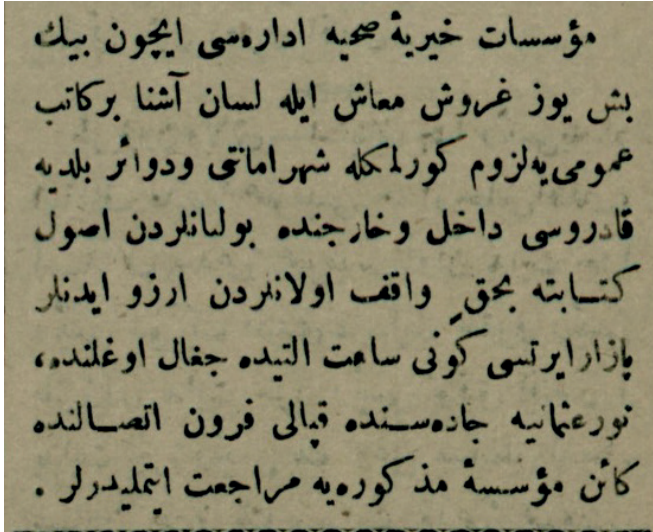
ve heyet-i murakabe ikmâl-i vazife edince bize tevdi edilecek olan Darülaceze'nin umur-u idarelerini tanzim ve ıslahat ve tamirat-ı mukteziyeyi ifa ve her türlü mübayaatı tevhid ile iktisada riayet eylemekten ibaret olacaktır. Müessesat-ı mezkure için 1325/1909 bütçesinde 5.151.764 kuruş mevcuttur. Bunun Bimarhane'den dolayı 619.300, Etfal Hastanesi'nden dolayı 737.494 ki min-haysü'l-mecmu 1.356.794 kuruşunu Maliye Nezareti, 715.470 kuruşunu Altıncı Daire ve mütebaki 3.079.500 kuruşunu dahi Şehremaneti tesviye eylemektedir. Şu hâlde Darülaceze bize rabtedildiği zaman müessesemiz seksenbin lira ile işe başlıyor demektir. Paris müessesat-ı hayriye ve sıhhiyesinin varidat-ı seneviyesi ise 4-5 milyon raddesindedir. Böyle bir bütçeyi şimdiden düşünmek hayal nevinde ise de birkaç sene zarfında onun aşeri [10'da biri] derecesinde bir varidata nail olmak imkân dahilinde bulunduğu için buna el birliğiyle çalışmaklığımız lazımdır. Şehremanetinin bir milyon liralık istikrazı³³ için mahal-i sarf aranılıyor ki pek doğrudur. Fikrimce bunun yüzbin lirasını bent sularına, altmışbin lirasını 500 yataklı mükemmel bir hastaneye, 30 bin lirasını ufak mikyasta bir hal inşasına mütebakisini de düyunun ve rıhtım ve köprü gibi bazı imtiyazatın tesviye-i hesabiyesinde ve mehmaemken yollara sarfetmek muvafıktır. Çünkü bunların bir kısmı borcun faiz ile beraber re'sü'l-malına medar olacak bir hasılat ve şerefiye bahşedebilecek bir kısmı da sıhhat-i umumiye gibi en kârlı bir sermaye-i hayat temin edecektir. Umumi mecralar için ise bu para kifayet etmez. Binaenaleyh muayyen bir müddet için İstanbul ahalişi ufak bir muavenette bulunmalıdır. Tifo dizanteriden ana, baba, evlat zayi etmekten ise mahiye beş-on kuruş kadar cüzi bir iane vermek kimseye güç gelmez. Bu suretle yedi-sekizyüzbin nüfusluk bir halk dört-beş senede bir-iki milyon liradan ibaret olan kanalizasyon parasını hissetmeden tesviye eylemiş bulunacaktır. Hülasa-yı kelim mesaimiz ile beraber millet ve hükümetin muavenet ve müzaheret-i ciddiyesi sayesinde Paris'in asamm [sağır], ebkem [dilsiz] ve âmâ mektepleri gibi bir mektebe, Cenevre'deki Bel-Air Darüşşifası gibi bir bimarhaneye, Münih'in her türlü terakkiyât-ı asriyeyi ihtiva etmekle beraber gıda ve hatta cenaze nakliyatı bile tahtelarz vukua gelen hastane gibi

- “Samatya Hastanesi,” *Yeni Gazete* 2, 441 (17 Teşrinisani 1909): 2, sü.6. Samatya Hastanesi ile ilgili haberler basına yansısı da bu hastane ile ilgili planlar MHSM tarafından rafa kaldırılmıştır.
- 33 Şehremaneti'nin 1.100.000 liralık istikrazı Şehremini Subhi Bey dönemine (2 Haziran 1910 – 8 Ağustos 1911) rastlamaktadır. Bütün münakaşaların ve geçimsizliklerin sebebi olan parasızlık geçici olarak ortadan kalkmış belediye daireleri bir dereceye kadar inşaat ve imarla meşgul olmaya başlamışlardı. Ancak 20 belediye dairesinin bulunması bu dairelerde olan yolsuzluklara müdahale edil(e)memesi, daire sayısının 4 ile 7'ye indirilmesi ve Meclis-i Emanet'in kapatılmasıyla Şehremaneti erkânı ve daire müdürlerinden mürekkep bir meclisin kurulmasıyla ıslaha başlanması tartışmalarını beraberinde getirmiştir. Subhi Bey'in yerine Şehremini olan Hüseyin Kâzım Bey, gazetelere demeçler vermiş ve iki genelge yayımlamıştır; Kâzım Bey, işe başladığında, Meşrutiyet'in ilanından beri belediyenin tecrübesizlik ve parasızlıktan dolayı bir eser-i hayat ve faaliyete gösteremediğini, istikraz olunan bu paranın (borçlanılan bu paranın anapara ve faizinin ödenmesine Gazhane ve Köprü hasılatı karşılık tutulmuş, Şehremaneti lüzumsuz ve faydasız bir borç altına girmiş, Gazhane'nin geleceği meçhul bırakılmıştır) da şehre faydalı olacak bir tarzda kullanmadığını belediye dairelerine bildirmiş, belediye dairelerinde en adi vazifeleri bile yerine getirmeyen memur ve doktorları göreve çağırmıştır. Bunlar neticesinde belediye daireleri ve Şehremaneti arasında bir itiraz tufanı kopmuş, belediye daireleri Fatih Belediye'sinde (üçüncü daire-i belediye) toplanarak Dahiliye Nezareti ve Şehremaneti'ne iki müşterek mazbata tanzim ve takdim etmiştir. Bunun üzerine, Hüseyin Kâzım Bey, belediye daireleri meclislerinin lağv edilerek yeniden seçim yapılmasını Dahiliye Nezareti'ne yazmış, teklifi kabul edilmeyince de istifa etmiştir (Hüseyin Kâzım Bey, 8 Ağustos - 10 Eylül 1911 [1 ay 2 gün] tarihleri arasında Şehreminliği yapmıştır). Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, 242-244, 252-264. Bu borcun Cumhuriyet'e uzanan etkileri için bkz. İrmak Karabulut, “II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Uzanan Bir Borçlanma Örneği: 1909 İstanbul Şehremaneti İstikrazı,” *Asya Studies* 4, Özel Sayı 1 (Aralık 2020): 39-50.

mükemmel bir hastaneye, Bükreş'in derdest-i inşa bulunan abattoir [mezba] gibi bir selhhaneye, hiç olmazsa Zürih şehri kadar bir kâriz-i umumiye, Peşte'nin akvaryumu havi hali kadar üstü örtülü yiyecek çarşısına, Londra'nın müzahrefat ve ecyâf fabrikaları gibi bir fabrika inşasına muvaffakiyetleri temenni eylerim.

MHSİ'nin kuruluşuyla halkın artık derin bir “oh” çekebileceği, İstanbul'un genel sağlık işlerinin çözüleceği, bundan böyle Anadolu'ya yönelmesi gerektiği ilan ediliyordu.³⁴ İdarenin kuruluşuyla hastane teftişleri sıklaşmış,³⁵ eksiklikler yerinde denetlenerek hastanelere müteahhitlerce verilen erzakın hileli olduğu görülmüştür.³⁶

- 34 “Artık derin bir oh çekebiliriz... Bundan sonra İstanbul halkının sıhhatini düşünmeğe memur bir müessesesi-i mahsusamız olacak. Bunun için ne kadar sevinsek azdır. Çünkü şimdiye kadar *sıhhat-i umumiye* terkibi bizim için yalnız makam-ı istihzada kullanılabilecek mevhum [vehmedilen] bir şeydi. Şehremanetin bu yeni ve mühim teşebbüsü bazı neticesiz icraatı gibi telâki edemeyiz. Resm-i küşadı hakkında dünkü malumat-ı mufassala verdiğimiz müessesesi-i sıhhiye Avrupa müessesat-ı sıhhiyesi hakkında tedkikat-ı vasiada bulunan Muhittin ve Nureddin Beyefendilerin gayretile küşad olunmuş ve riyaseti Muhittin Bey'in yed-i iktidarına tevdi edilmiştir. Yeni müessesenin şehrimizin sıhhat-i umumiyesi hakkında bugün Avrupa'nın büyük şehirlerinde olduğu kadar tedabir ve takayyüdât icra etmediğine bittabi intizar edemeyiz... *Yeni Gazete* idaresi kutlamanın devamında Düring Paşa'nın Almanca yayımladığı kitabına atıfla Kastamonu'nun dörtte üçünün frengiye müptela olduğu, diğer vilayetlerde de salgın hastalıkların yaygınlığı, Anadolu'nun tip ve sıhhat nokta-i nazarından acınacak halde olduğu, hekim bulunmadığını vurgulamış ve bir Alman hekimin Anadolu seyahatindeki intibaları aktarılmıştır. *Yeni Gazete* “Umur-u Sıhhiye-Şehrimizde Müessesat-ı Sıhhiye, Anadolu'yu da Düşünelim,” *Yeni Gazete* 2, 389 (24 Eylül 1909): 1, s. 3-4. Ayrıca CUB tarafından tanzim olunup Babiali'ye takdim edilen MHSİ'ne ait madde-i münferide-i kanuniye layihası (*MHSİ'nin vezâifi*: Üçüncü maddede gösterilen bilcümle müessesat-ı hayriye-i sıhhiyeyi tesis ve mevcutları ıslah ve tanzim eder ve bunlara müteallik ve Cemiyet-i Umumiyece musaddak bütçede mahsus bilcümle varidatı bir muhasib-i mesul marifetile ahz u kabz ve mecalis-i belediye misüllü meclis idaresi kararile sarf ile işbu müessesatın kâffe-i umur ve muamelatının suret-i idaresi ve meclis idaresi azasının intihabatı ve memurinin tayini keyfiyeti ayrıca tanzim olunacak nizamname-i dahili ile tayin olunur) ile İstanbul'un az zaman zarfında pek muntazam hastanelere malik olacağı şüphesiz addediliyordu. Bkz. “Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Hakkında,” *Yeni Gazete* 2, 455 (1 Kânunuevvel 1909): 1, s. 4-5.
- 35 Sıhhiye Müfettiş-i Umumi Dr. Ahmed Nureddin Bey, Bimarhane'yi teftiş etmiş birkaç ekzik dışından memnun kalmış ve Serstabip Avni Bey'e müesseseye bir teşekkür varakası gönderceğini belirtmiştir. Etfal Hastanesi ziyaretinden memnun kalmamış, pavyonların gayrisıhhi halini, bilhassa ameliyat pavyonlarından sular sızdığını ve kalorifer sisteminin bozuk olduğunu görmüştür. “Müessesat-ı Hayriye (Bimarhane ve Etfal Hastanesi),” *Yeni Gazete* 2, 429 (5 Teşrinisani 1909): 2, s. 2-3. Dahiliye Nazırı Talat Bey'in hastaneleri teftiş ve ziyaret intibaları için ayrıca bkz. “Dahiliye Nazırı Hastaneleri Ziyaret Ediyor,” *Yeni Gazete* 2, 465 (11 Kânunuevvel 1909): 1, s. 5-6. Hastaneleri ziyaret eden bir yazar, “Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi, geçen Eylül ayında bu suretle vücuda getirildi. Şimdi hastanelerimizde masraf – öyle devr-i sabıkta olduğu gibi – gayrı muayyen, nisbetsiz, ya pek az, yahud fahiş bir raddede değildir” diyerek idareyi övmüş ve idarenin bütçe yetersizliğini dile getirmiştir. D. K. “Müessesat-ı Hayriye,” *Sabah* 21, 7392 (7 Nisan 1326/ 20 Nisan 1910): 1, s. 1-4.
- 36 Hastanelere müteahhitler tarafından verilmekte olan erzakın, bilhassa yağ ve sabunların mağşuş (hileli) olduğu görüldüğünden müteahhitler MHSİ'ne çağrılarak uyarılmış ve kendilerinden taahhüt alınmıştır. “Hastaneler Levazımı,” *Yeni Gazete* 2, 429 (5 Teşrinisani 1909): 3, s. 1. Ayrıntılı bilgi ve geçmiş ihalelerdeki tüm usulsüzlükler için bkz. “Münakasat ve Mübayaatta Temin Edilen Menafi-i Maddiye ve Sıhhiye” ve “Ecza ve Levazım-ı Tıbbiye Muamelatında Temin Edilen Fevaid-i Maddiye ve Sıhhiye,” *Müessesat* I, 12-17. Kimyahane tesisi gündeme geldiğinde ise Darülaceze ve Etfal Hastanesi'nde bulunan fahiş fiyata alınmış alet-edevatın kullanılması gündeme gelmiş, ancak senelerdir çürümeye terk edilip kullanılamaz halde olduğu görülmüştür. *Müessesat* I, 18-19.

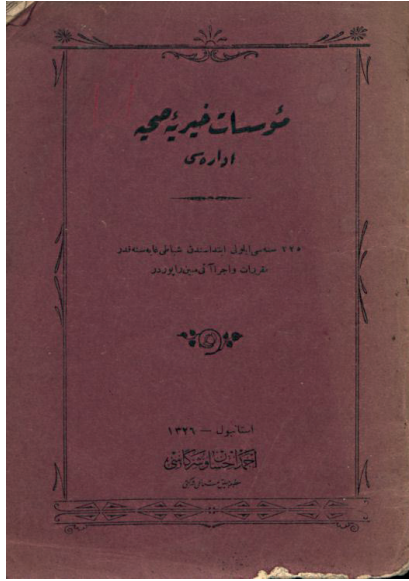

Resim 2. MHSİ için 1500 kuruş maaşla işe alınacak kâtib-i umumi ilanı³⁷

İdarenin açılışından kısa bir süre sonra Çağaloğlu'nda bir konak kiralanarak burası merkez idare haline getirildi. Yeterli bütçe olmamasına rağmen ihalelerde yapılan yolsuzlukların önlenmesi ve daha kaliteli ürünlerin ucuza mal edilmesiyle daha ilk iki ayda önemli tasarruflar sağlandı.³⁸

37 *Yeni Gazete* 2, 391 (26 Eylül 1909): 4, sü. 4.

38 Şehrimizde teşekkül eden MHS Eylül ibtidasından beri kemal-i faaliyetle çalışıyor. Şehrimizin en mühim bir meselesi ile sıhhatle iştigal eden bu müessesenin neler yaptığını bittabi karilerimiz merak ederler. Bunun için bazı tahkikat icra ettik. Karilerimizi de haberdar etmek istiyoruz: evvela Çağaloğlu'nda bir konak kiralanarak merkez idare haline getirilmiştir. Küçük hastanelerde yevmi lâakal [aşarî] 8 kuruş olmak üzere bir masraf yapılmış işbu hesap bazı hastanelere tatbik edilmiş ise de belediye varidatının adem-i vüsatine mebni Haseki Nisa Hastanesile Bimarhanede 5 kuruştan fazla tahsis mümkün olamamıştır. Mamafih [1]326 senesinde mubayaat ve münakasat hususunda olunacak dikkat ve ihtimam ve temin edilecek varidat ve inanat-ı muhtelifе sayesinde bunların da 7-8 kuruşa kadar tezyidi imkânı hasıl olarak... Şimdiye kadar bimarhanede Üsküdar ve Kadıköy şirketinin suyu şürb ve istimal edildiği anlaşılacak bundaki mehazir-i sıhhiye dahi nazar-ı dikkate alınmış fımabad Çamlıca suyu içilmek için bir araba ile fiçılar ve bir de at mubayaası için sertabibe müsaade edilmiştir. Hastanelerin yiyecek ve giyecek müteahhitleri müesseseye çağırılmış ve daha kaliteli ve dayanıklı ürünler daha ucuza maledilmiştir (ve daha nice kalemlerde: tıbbi malzeme, elektrik vs, tasarruf edilmiştir). Bkz. "Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Neler Yapıyor?," *Yeni Gazete* 2, 437 (13 Teşrinisani 1909): 1-2, sü. 5-6 ve 1-2. Hatta ilk yıllıkta: "mekulatin temin-i nefaseti ve miktarının müessese talimatnamesi mucibince itası yüzündendir ki her sene bu aylarda adem-i tagaddî [beslenememe] neticesi olarak otuzdan ziyade vefiyat vukubulmakta olan Bimarhane'de lehü'l-hamd bu sene vefeyat-ı sabıkına nisbetle şayan-ı memnuniyet derecede tenakus, vesair hastahanelerde ise nisfına tenezzül eylemiştir" sözleriyle müessese talimatnamesi ve yeni idari düzen sayesinde beslenme yetersizliğine bağlı ölümlerin azaldığına dikkat çekilmiştir. Bkz. *Müessesat* I, 5. Kurumların fiziki koşullarının düzelmesi, muntazam idare edilmesi, ihalelerde yüzde 20'den 50'ye tasarruf sağlanması, ölümlerin önceki senelere nispetle azalması, onbir ay zarfında onbin liradan fazla tasarruf edilmesi Şehremaneti tarafından tebrik edilmişti. Bkz. "Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye ve Hidemat-ı İnsaniyetkaranesi," *Sabah* 22, 7587 (22 Teşrinievvel 1326/ 4 Kasım 1910): 3 sü. 4-5; "Takdirname İrsali," *Tanin* 3, 779 (20 Teşrinievvel 1326/2 Teşrinisani 1910): 3, sü 3.

Resim 3. Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi'nin ilk yıllığı/raporu [Müessesat I]: Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi: 1325 [1909] senesi Eylül ibtidasından Şubatı gayesine kadar mukarrerat ve icraatı mübeyyin rapordur (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası, 1326/1910).

Tablo 1. Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdare Meclisi Heyeti ³⁹		
I. Yılıktan (1326/1910)	II. Yılıktan (1327/1911)	1328 Salnamesi ⁴⁰
Meclis-i Emanet Azasından: Muhittin Bey (Reis)	Muhittin Bey (Reis)	Muhittin Bey (Reis)
Haseki Nisa Hastanesi Sertabibi: Ahmed Nureddin Bey (Müfettiş)	Âyandan CUB Reis-i Sanisi: Prens Said Halim Paşa	CUB Reisi Said Halim Paşa
Ticaret ve Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliyeye Cemiyeti Reisi: Şefik Bey	Müfettiş-i Umumi ve Haseki Nisa Hastanesi Sertabibi: Ahmed Nureddin Bey	Dr. Ahmed Nureddin
Bimarhane Sertabibi: Avni [Mahmud] Bey	Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliyeye Cemiyeti Reisi: [Yağcızade Hacı] Şefik Bey	Tüccardan Hulusizade Osman Nuri Efendi
Tüccardan: Azaryan Efendi	Meclis-i Emanet Azasından Mehmed Paşa	Meclis-i Emanet Reisi Mehmed Paşa
Meclis Umur-ı Sıhhiye Azasından ve Haseki Nisa Hastanesi Etibbasından: Akil Muhtar Bey	Bimarhane Tabibi: Avni [Mahmud] Bey	Bimarhane Sertabibi: Avni [Mahmud]
Altıncı Daire-i Belediye Reis-i Sanisi: Mustafa Bey	Tüccardan ve Bağdat Demiryolu Meclis-i İdaresi Azasından: Azaryan Efendi	Tüccardan Azaryan Efendi

39 Müessesat I, 2.; Müessesat II, 106.; MHS riyasetine asaleten Dr. Muhittin Bey, onun yerine şehremaneti meclis azalığına müfettiş-i umumi Dr. Rıza Nuri [Birgi] Bey, müfettiş-i umumiliğe muavini Dr. Edhem Bey, muavinliğe Darülaceze müdürü Dr. Temo Bey'in tayinleri tensib olunmuştur. Bkz. "Etibba-yı Sıhhiye," *Yeni Gazete* 2, 694 (31 Temmuz 1910): 3, s.3.

40 *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye* 67. Sene (Dersaadet: Selanik Matbaası, 1328), 214-15.

Şehremâneti Hey'ât-ı Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi: Rıza Nuri [Birgi] Bey	İkinci Daire-i Belediye Reisi: Tahir Bey	İkinci Daire-i Belediye Reisi: Tahir Bey
İkinci Daire-i Belediye Reisi: Tahir Bey	Cerrahpaşa Hastanesi Sertabibi: Rıza Servet Bey	Dr. Rıza Servet
Haseki Nisa Hastanesi Etibbasından: Hacı Kemâleddin Bey (İdare Müfettişi)	Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Azasından: Bahaeddin Şakir Bey	Dr. Bahaeddin Şakir
Yedinci Daire-i Belediye Azasından ve Şark Demiryolları Hukuk Müşaviri: Yakup Bey	Altıncı Daire-i Belediye Reisi: Hacı İhsan Bey	Gureba-yı Müslimin Hastanesi Tabib-i Sanisi Hacı Kemaeddin
Beyoğlu Nisa Hastanesi Tabib-i Mühassısı ve Gureba Hastanesi Sertabib Vekili: İhsan Paşa	Altıncı Daire-i Belediye Azasından: Mustafa Bey	10. Daire-i Belediye Reisi Suni Bey
Tüccardan Sekizinci Daire-i Belediye Reis-i Sânis: Ligoraki Efendi	Etfal Hastanesi Sertabibi: Şevket Celâl Bey	Dr. Şevket Celâl
Tüccardan ve 15. Daire-i Belediye Azasından: Karabet Basmacıyan Efendi	Beyoğlu Nisa Hastanesi Tabib-i Evveli: Necmeddin Arif Bey	Dr. Necmeddin Arif
Tüccardan ve 11. Daire-i Belediye Azasından: Haritonidi Efendi	15. Daire-i Belediye Azasından: Karabet [Basmacıyan] Efendi	Karabet Basmacıyan Efendi
“Şehremaneti Heyet-i Fenniyesinden Mimar: Terziyan Efendi	II. Ordunun Sabık Eczacıbaşısı: Mahmud Bey	II. Ordunun Sabık Eczacıbaşısı: Mahmud Bey
	Bimarhane Sertabib Muavini: Ali Muhlis Bey	Dr. Ali Muhlis
	Tüccardan ve On Birinci Daire-i Belediye Azasından: Haritonidi Efendi	Tüccardan Haritonidi Efendi
	Darphane Kimyageri: İbrahim Edhem [Ulagay] Bey	İbrahim Edhem
	Şehremaneti Heyet-i Fenniyesinden Mühendis: Ali Bey	Şehremaneti Heyet-i Fenniyesinden: Ali Bey
<i>Başkâtip:</i> Osman Nuri Bey	<i>Başkâtip:</i> Osman Nuri [Ergin] Bey	<i>Başkâtip:</i> Osman Nuri
<i>Muhasebeci:</i> Besim Bey	<i>Muhasebeci:</i> Mustafa Vasıf Bey ⁴¹	<i>Muhasebeci:</i> Mustafa Vasıf
	<i>Laboratuvar Müdürü Kimyager:</i> Mustafa Muhlis Bey	<i>Laboratuvar Müdürü Kimyager:</i> Mustafa Muhlis
	<i>Dava Vekili:</i> Sadık Şahabettin	<i>Dava Vekili:</i> Sadık Şahabettin

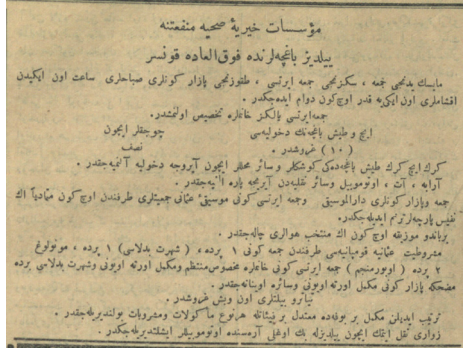
CUB kararıyla MHS menfaatine konserler verilirken,⁴² hastanelerin ıslahı için çalışmalarına başlandı.⁴³ İlk altı ayda hastanelerin fiziki koşullarında önemli düzelmeler görüldü, hatta

41 İdaremizin bîdayet-i küşadından beri muhasebecilik vazifesini hüsn-i ifa eden Besim Bey ahvâl-i sıhhiyesinin adem-i müsâidesine mebni 7 Teşrinisani 1326 / 20 Kasım 1910 tarihinde istifa etmiş ve müessesece de mumaileyhin istifası kabul olunup yerine tarih-i mezkûrdan itibaren Vasıf Bey tayin olunmuştur.

42 “Cemiyet-i Umumiye-i Belediye,” *Yeni Gazete* 2, 443 (19 Teşrinisani 1909): 1, s. 6.

43 “Hastahanelerin Islahı” *Yeni Gazete* 2, 443 (19 Teşrinisani 1909): 2, s. 1; “Cemiyet-i Umumiye-i Belediye,” *Yeni Gazete* 2, 464 (10 Kânunuevvel 1909): 2, s. 1.

bütçe fazlası verildi.⁴⁴

Resim 4. Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Menfaatine Yıldız Bahçelerinde Fevkalade Konser ve Tiyatro⁴⁵

Bundan sonraki süreçte denetimlerin azaldığı, Eylül 1910 tarihi itibarıyla İstanbul'da yayılmaya başlayan kolera sebebiyle idarenin mesaisinin büyük bir bölümünü hastaneler,

44 1909 yılı Eylül ayı başından 1910 yılı Şubat ayı sonuna kadar açıklanan bilançoda toplam bütçeden 4000 lira tasarruf edilmiştir. *Müessesat I*, tablolar.; Dr. Muhtit Bey hastanelerin durumunu iyileştirmeyi başardı. Buna ikna olmak için, Osmanlı Bankası'na %3 faizle yatırılan 4.000 lirayı biriktirebildiğimiz beş aylık bilançoya bir göz atmak yeterli. Bu katma değer, gıda alımlarının zamanında, toplu ve açık arttırma usulü ile yapılmasından kaynaklanmaktadır. Bkz. "L'Assistance publique," *La Turquie: Journal français, quotidien, politique, commercial, financier* 5, 107 (10 mai 1910): 3, s. 3. MHSİ'nin kurumların her türlü demirbaş eşya, ecza, yiyecek, giyecek vs ihtiyacını münakasa usulüyle ihale ettiği, gazetelerdeki ilanlardan izlenebilmektedir: Hastanelerin koton hidrofif, gaz hidrofif, pamuk vs. ihtiyacı için verilen bir ilan için bkz. "Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiyeden," *Yeni Gazete* 2, 635 (1 Haziran 1910): 4, s. 6. Senelik bir yiyecek-içecek ihalesi için bkz. "Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiyeden," *Tanin* 4, 1372 (12 Haziran 1328/25 Haziran 1912): 5, s. 6. Bimarhane için bir eşya ihalesi için bkz. "Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresinden," *Tanin* 4, 1410 (21 Temmuz 1328/3 Ağustos 1912): 6, s. 2. Şu ilanlara da ayrıca bakılabilir: "Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiyeden," *Tanin* 3, 840 (23 Kanunuevvel 1326/5 Kanunusani 1910): 4, s. 4 ; "Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdiriyetinden," *Tanin* 3, 1022-7 (23 Haziran 1327/6 Temmuz 1911): 5, s. 5; "Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresinden," *Tanin* 4, 1403 (14 Temmuz 1328 / 27 Temmuz 1912): 6, s. 4; "Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdiriyetinden," *Tanin* 5, 1420 (10 Ağustos 1328 / 23 Ağustos 1912): 6 s. 4. İdarenin birçok malzemenin teminine yönelik gerçekleştirdiği ihalelerde şeffaf davranmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Kurumların (tebhirhaneler, müşahedehane vs.) tamiri ve yeni inşa edilmek istenen binaların (ahır, pavyon vs.) keşif mucibince belirlenen masrafları da yayımlanmış ve ihale şartları için kuruma başvurmaları gerektiği belirtilmiştir: Tebhirhanelerin tamir masrafları için bir ihale ilanı için bkz. "Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdiriyetinden," *Tanin* 2, 688 (19 Temmuz 1326 / 1 Ağustos 1910): 4, s. 4. Müesseseye yardımda bulunan hayırseverlerin isimleri de yayımlanmıştır: Bkz. "Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiyeden," *Tanin* 3, 840 (23 Kanunuevvel 1326 / 5 Ocak 1911): 4, s. 4; Osmanlı Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi ve diğer bağışçılar tarafından Etfal Hastanesine yapılan yardımlar için bkz. "Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiyeden," *Tanin* 5, 1491 (22 Teşrinievvel 1328/4 Teşrinisani 1912): 5, s. 3. İdare bazı ihalelerde usulsüzlük ve suiistimal yapıldığına dair suçlanmış, bu iddialar inkâr edilmiştir. Bkz. "Şehremanetinden," *Tanin* 2, 518 (29 Kanunusani 1325/11 Şubat 1910): 3, s. 6.

45 MHSİ'nin kuruluşundan itibaren gelir elde etmek için konserler verilmiş ve piyngolar tertip edilmiştir: "Yıldız'da Üç Günlük Konser," *Yeni Gazete* 2, 435 (11 Teşrinisani 1909): 2, s. 4-5; *Yeni Gazete* 2, 623 (20 Mayıs 1910): 3, s. 4-5.; *Sabah* 21, 7421 (6 Mayıs 1326/19 Mayıs 1910): 4, s. 5; *Tanin* 2, 607 (28 Nisan 1326/11 Mayıs 1910): 4, s. 5; *Tanin* 2, 614 (5 Mayıs 1326/18 Mayıs 1910): 4, s. 6; *Tanin* 2, 615 (6 Mayıs 1326/19 Mayıs 1910): 4, s. 5; "Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiyeden," *Tanin* 3, 1011-35 (12 Haziran 1327/25 Haziran 1911): 6, s. 2; *Tanin* 3, 1018-3 (19 Haziran 1327/3 Temmuz 1911): 6, s. 1.

tahaffuzhane ve tebhirhanelerin modernizasyonu,⁴⁶ yeni inşaatlar ve kolera mücadelesine ayırdığı anlaşılıyor. Şehremaneti, borçlanılan (istikraz) bir milyon liranın 80bin lirasının MHSM'ne tahsis edilmesine karar vermiş,⁴⁷ ancak –Muhittin Nuri Bey'in beyanına göre– bu paradan yalnızca 16bin kûsur lira reis Muhittin Nuri Bey'in görevden azledildiği Haziran 1912 tarihine kadar müdüriyete aktarılmıştır.

23 Temmuz 1911'de (10 Temmuz 1327) hizmete giren Haseki Mecanin Müşahedehanesi giderleri müdüriyetin bütçesini iyice sarstı.⁴⁸ Öyle ki 1328/1912 bütçe görüşmelerinde hekim maaşlarının azaltılması gündeme geldi.⁴⁹ Cerrahpaşa ve Haseki Hastanelerinde devam eden inşaatlar için ise bütçe sağlan(a)madı.⁵⁰

Reis Muhittin Nuri Bey, görevli olduğu dönemde üç defa istifa etmiştir. Şehremanetince borçlanılan paradan 80bin liranın müdüriyete aktarılması kararlaştırılmışken bu tahsisatın önce 50bin liraya düşürülmesi, daha sonra Meclis-i Emanet'in bu bütçeye de itirazı üzerine Muhittin Nuri Bey ikinci defa istifasını vermiştir. Ocak-Şubat 1912 tahsisatının müdüriyete aktarılmaması ile ekonomik buhrana sürüklenen müdüriyet, pahalılık nedeniyle tahsisatı kalmamış olan Mecanin Müşahedehanesi'ne belediyenin mali yardımda bulunmaması ve müdüriyet bütçesine aktarılması kararlaştırılmış olan 50bin liradan kalan meblağın aktarılmaması nedeniyle Reis Muhittin Nuri Bey Şubat 1912'de bir kere daha istifasını vermiş, ancak verilen sözlerin yerine getirileceği vaadiyle istifadan vazgeçmiştir. 29 Haziran 1912 tarihli CUB toplantısında ise yolsuzluk ve başkaca şeylerle suçlanarak görevinden azledilmiş ve Şehremini Cemil Paşa'nın (Topuzlu) teklifi üzerine 22 Eylül 1328 / 5 Ekim 1912 tarihli CUB toplantısında alınan kararla müdüriyetin lağvına karar verilmiştir (bkz. Ek 10).

46 “Cemiyet-i Umumiye-i Belediye,” *Yeni Gazete* 2, 667 (3 Temmuz 1910): 2-3, s. 6 ve 1.

47 Şehremaneti birmilyon liralık istikrazının 80.000 lirasını hastaneler idare-i merkeziyesine tahsis etmeğe karar vermiştir. İdare-i mezkure bu meblağ ile müceddeden iki hastanesini inşa edecektir. “Hastanelerin İdare-i Merkeziyesi,” *Yeni Gazete* 2, 575 (2 Nisan 1910): 2, s. 5.

48 Üsküdar'da kâin bimarhane müşahedehanesinde muktezî tahsisatın adem-i kifayesine mebni gelecek Marttan itibaren 60bin kuruşun ilâve-i tahsisat olarak itası hususu Şehremaneti'nden Dahiliye Nezareti'ne derdest-i iş'ar bulunmuştur. “Toptaşı Bimarhanesi,” *Yeni Gazete* 4, 1261 (28 Şubat 1912): 3, s. 6. Dahiliye Nezareti'nden Şehremaneti'ne gönderilen 2 Teşrinievvel 1328/ 15 Ekim 1912 tarihli bir tezkerede MHSİ'ne merbut Mecanin Müşahedehanesi'ne atanan ve müşahedehanenin tahsisat yetersizliğinden dolayı maaşı ödenemeyen bir hekimin isteği üzerine uygun bir memuriyete atanması istenmiştir. BOA, DH. MTV. 40.2-46.

49 “Hastane Etibbası Maaşatı,” *Yeni Gazete* 4, 1262 (29 Şubat 1912): 2, s.3.

50 “Cemiyet-i Umumiye-i Belediye: Nutk-u ifitahi,” *Yeni Gazete* 4, 1362 (7 Haziran 1912): 3, s. 1. CUB'nin icraatları *Cem Dergisi*'nde tiye alınmıştır, cemiyet kolera salgını nedeniyle bir müddet tedbiren toplanmamış, toplantıların da bir sonuç vermediği eleştirilmiştir: *CUB üç senede yedi defa içtima ederek hiçbir şey meydana çıkaramadı, bundan da namütenahi bir tenasüp kurarak bulurum kendimce tamamen kani olurum ki cemiyet-i mezkura ilâ ahirü'l-kıyâm* [kıyamete kadar] *içtima üzere bulunsa yine eski hamam eski tas.* “İstatistik Merakı,” *Cem/Djem* 1, 31 (18 Haziran 1327 / 1 Temmuz 1911): 2 (Vurgular yazar tarafından eklendi).

MHSİ ile MUTMvSU Arasındaki Nizamname Kavgası

MHSİ kurulduktan yaklaşık dokuz ay sonra nizamnamesinin ancak yürürlüğe girmesinin arkaplanında MUTMvSU ile yaşanan iktidar kavgası bulunmaktadır.⁵¹ CUB göreve başladıktan kısa bir süre sonra belediye daireleri ve belediyeye bağlı hastanelerin kadro ve maaşlarını düzenlemiştir,⁵² vukubulan şikayetler üzerine atamaların Meclis-i Tıbbiye/Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye (MUTMvSU), görevden azillerin ise CUB tarafından yapılmasına karar verilmiştir.⁵³ Bu karar MUTMvSU ile Dahiliye Nezareti arasındaki birtakım yazışmalar sonrası alınmıştır. Belgelerde 7 Nisan 1909 tarihinden önceye gidilemese de MUTMvSU'nin II. Meşrutiyet sonrası başlayan tensikat sırasındaki ihraçlara itiraz ettiği, bu yetkinin kanunen kendinde olduğunu Dahiliye Nezareti'ne bildirerek gereğinin yapılmasını istediği anlaşılıyor.

Dahiliye Nezareti'nden Şehremaneti'ne gönderilen 25 Mart 1325 / 7 Nisan 1909 tarihli tezkereye zeyilde Dersaadet'te bulunan hastaneler, Darülaceze ve tebhirhanelere emanet heyet-i sıhhiyesince etibba tayin edilmesi üzerine, bu durumun mevcut nizama uygun olmadığı, Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'ne gelen şikayetler dikkate alınıp etibba hukukunun korunması için Şehremaneti'nin bu atamalara karışamayacağı bildirilmiş ve

51 Nizamname CUB tarafından Ocak 1910'da tasdik edilerek Dahiliye Nezareti'ne gönderilmiş ise de, ancak Haziran 1910'da yürürlüğe girmiştir. *Yeni Gazete* 2, 490 (7 Kânunusani 1910): 4, s.2.

52 CUB'nin 20 Mayıs 1909 tarihli Cafer Bey'in riyasetindeki toplantıda belediye hekim maaşları her daire için 1500 ile 1000 kuruş [tabib-i müvellid] arasında belirlenmiştir. "Cemiyet-i Umumiye-i Belediye," *Yeni Gazete* 1, 271 (21 Mayıs 1909): 2, s. 3-4; Hastane sıhhiye memurlarının maaşları: Haseki Nisa Hastanesi (170 Yataklık): Sertabip ve operatör 4000 kuruş, Tabib-i sani 2000, Dahili tabibi ve istatistik memuru 2000, Dahili tabibi 1250, Operatör muavini 1000, Emraz ve ameliyat-ı viladiye tabibi 1000, KBB tabibi 700, Kimyager 700, Teşrih-i marazi ve hurdebini mütehasısı 700, Ameliyat-ı aynıye tabibi 700, Röntgen mütehasısı 700, Kabile [ebe] 600, Dişçi 400, Sereczacı 1000, Eczacı-ı sani 600, dört eczacı her birine 400, İdare memuru 1250, debboy ve dahiliye memuru 800, Sarf memuru 550 kuruş vd.; Beyoğlu Nisa Hastanesi (35 yataklık olup 65 yatağa çıkarılacak): Sertabip ve operatör 2000 kuruş, Tabib-i sani 1250, Operatör muavini 1250, Eczacı 500, İdare memuru 500, iki hizmetçinin her birine 150 kuruş vd.; Toptaşı Bimarhanesi (500 yataklık): Sertabip 4000 kuruş, Tabib-i sani 2250, Tabip 1500, Tabip 1250, Tabip 1000, Sereczacı 1000, Eczacı 700, Eczacı 600, Tımarcı 550, Etiv memuru 400, İdare memuru 1500, Katip ve fen rapor muharriri 900, Katip 500, Mubassır 650 kuruş, diğer memurlar ve 73 hademe (muhtelif maaşlar); Beyoğlu'nda mevcut Nisa Hastanesi: Sertabip ve heyet-i teftiş-iye komisyonu reisi 1250 kuruş, Heyet-i teftiş-iye müfettiş-i sıhhiyesi 1000, Müfettiş-i sıhhi 1250, Hastane müdürü 1250, Bakteriyolog 800, Hastaneyeye ve umumhaneleri muayeneye memur 9 tabip her birine 800 kuruş vd.; Gedikpaşa, Tophane, Üsküdar'da vaki üç tebhirhane: Tebhirhane müdürü ve katip 1000, makinist 600, beş adet 1.sınıf tathir ve tebhir memuru her birine 500, beş adet 2. sınıf 400, beş adet 3. sınıf 300 vd. olarak belirlenmiştir. "Cemiyet-i Umumiye-i Belediye: Şehremanetine Merbut Hastanelerin Tensikati Defteri," *Yeni Gazete* 1, 273 (23 Mayıs 1909): 2, s. 4-5. Bu tablodan MHSİ'de idare heyetindeki hekim maaşlarının diğer uzman hekim maaşlarına kıyasla oldukça yüksek olduğu anlaşılıyor.

53 Gerek Şehremaneti idaresindeki hastanelere gerek devair-i belediye[ye] lüzumu olan etibba, yakın zamana kadar belediyeler tarafından intihap olunuyorlardı. Halbuki bu hâl birtakım mehazirden salim olamayacağından ve Meclis-i Tıbbiye [MUTMvSU] etibbayı daha yakından tanıdığından, badema hastane ve devair-i belediyeye lazım olacak etibbanın Meclis-i Umur-u Tıbbiye tarafından bilmüsabaka intihabı ve fakat ifa-yı vazifede müsamaha ve tekasülleri görülenlerin meclis-i umumiye-i belediye [CUB] tarafından azl edilmeleri taht-ı karara alınmıştır. "Hastaneler ve Devair-i Belediye Etibbası," *Yeni Gazete* 2, 406 (11 Teşrinievvel 1909): 2, s.1-2.

Şehremaneti uyarılmıştır.⁵⁴ Şehremini Hazım Bey Dahiliye Nezareti'ne yazdığı 4 Haziran 1325 / 17 Haziran 1909 tarihli tezkerede Dersaadet'te bulunan hastanelerle, Darülaceze ve tebhirhanelere emanet heyet-i sıhhiyesince etibba tayininin nizamat-ı mevcudeye mugayir bulunması kararının ve Daire-i Umur-u Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'nden gönderilen iki kıta tezkerenin incelendiği ve Etfal Hastanesi'ne yapılacak atama için CUB'de alınan kararla atamaların muhakkak müsabaka ile yapılması gerektiğini bildirmiştir.⁵⁵ Dahiliye Nezareti'nden Şehremanetine gönderilen 4 Haziran 1325 / 17 Haziran 1909 tarihli tezkereye yazılan 12 Haziran 1325 / 25 Haziran 1909 tarihli cevapta Etfal Hastanesi'ne atanacak hekimlerin MUTMvSU'ce müsabaka ile atanacağı bildirilmiştir.⁵⁶ MUTMvSU reisi Besim Ömer Paşa, Dersaadet ve taşra belediye daireleri ile müessesat-ı sıhhiyeye tayin olacak etibbanın MUTMvSU'den intihabı lüzumunu ve gereğinin yapılması hususunu 22 Temmuz 1325 / 4 Ağustos 1909 tarihli tezkeresiyle Dahiliye Nezareti'ne bildirmiştir.⁵⁷ Dahiliye Nezareti durumu 16 Ağustos 1325 tarihli tezkeresiyle Sadaret'e aktarmıştır.⁵⁸ 20 Ağustos 1325 / 2 Eylül 1909 tarihli CUB'nin MUTMvSU'nin atamaları uhdesine almak istediği karara itiraz eden yeni bir tezkerenin ilavesiyle Dahiliye Nezareti tekrar Sadaret'e bir tezkere göndermiştir.⁵⁹

54 BOA, DH. MUİ. 8-8-1. Şehremaneti Dersaadet Belediye Kanunu'nu gerekçe göstererek bu atamaları yapmıştır. BOA'nde "Gerek İstanbul gerekse taşradaki hastanelere yapılan tayinler. Belediye tabiblerinin istihdam şekli. Ecnebi mekteblerinden mezun doktorların istihdam edilmemesi. Tabib tensikatının yapılarak kadroların tahsisi. Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi Nizamnamesi'nin irsali. (BOA, DH. MUİ. 8-8.)" künyesiyle özetlenmiş belge grubunda MHSİ, MUTMvSU, Şehremaneti ve Dahiliye Nezareti arasındaki nizamname tartışmaları ve protesto telgrafları, görevden alınmalara itirazlar, vilayet sıhhiye müfettişlerinin atamaları vd. konusunda muhtelif tarihlerde – alakalı-alakasız – 180 poz belge bulunmaktadır. Bu bölümde kullanılan belgelerin büyük bir kısmı bu belge dosyası içinde yer almaktadır. Belgeler kronolojik olarak tarihleri ile birlikte metin içinde serimlendiği için dipnotlardaki belgeler tarihsiz verilmiştir.

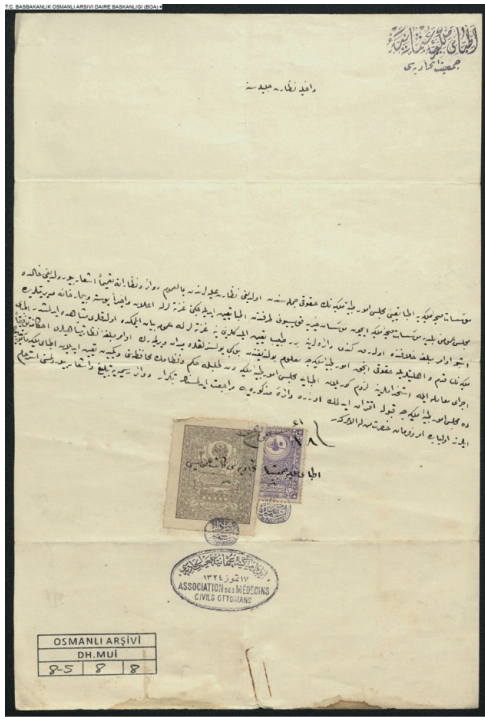
55 BOA, DH. MUİ. 8-8-3.

56 BOA, DH. MUİ. 8-8-2.

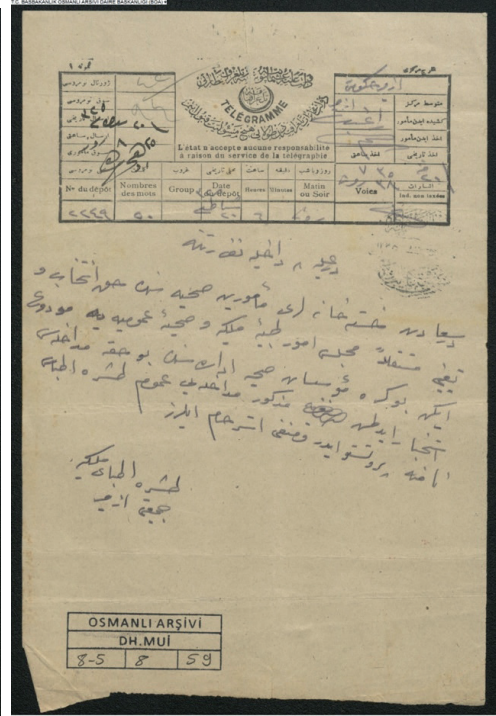
57 BOA, DH. MUİ. 8-8-5.

58 BOA, DH. MUİ. 8-8-6.

59 BOA, DH. MUİ. 8-8-7.

DH.MUI.00008.5.00008.008

DH.MUI.00008.5.00008.059

Resim 5 (solda). *Etibba-yı Mülkiye-i Osmaniye Cemiyet-i İttihadiyesi*'nin CUB MHS komisyonunun sivil hastanelere hekim tayin edeceğinin gazetelerde görülmesi üzerine, cubu yolsuzluk olarak nitelediği ve bu hakkını MUTMvSU' e ait olduğunu Dahiliye Nezareti'ne bildirdiği ve gereğinin yapılmasını arz ettiği 18 Ağustos 1909 / 31 Ağustos 1909 tarihli dilekçesi. **Resim 6 (sağda).** *İzmir Taşra Etibba-yı Mülkiye Cemiyeti*'nin MHSİ'nin hastanelere hekim tayinini kendi uhdesine alması üzerine umum taşra etibbası adına Dahiliye Nezareti'ne iletilmek üzere MUTMvSU'ye gönderdiği 20 Şubat 1910 / 5 Mart 1910 tarihli protesto telgrafı.⁶⁰

Başka belgelerde, örneğin Darülaceze sertabibi Dr. Burhaneddin Halis Bey'in görevden alınması üzerine 15 Teşrinievvel 1325 / 28 Ekim 1909'da Sadaret ve Dahiliye Nezareti'ne yazdığı dilekçelerde, belediyeden ehliyetsiz bir grubun kendisini görevden aldığı bildirildiği ve görevine iadesini talep ettiği göze çarpmaktadır.⁶¹ Bu başvuru üzerine Dahiliye Nezareti MUTMvSU riyasetine yazdığı 28 Teşrinievvel 1325 / 10 Kasım 1909 tarihli tezkere ile Dr. Burhaneddin Halis Bey'i görevine iade etmemiş ancak hazakat ve ehliyetine binaen münasip bir memuriyete tayinini istemiştir.⁶² Altıncı Daire-i Belediye Mecruhin Hastanesi (Beyoğlu

60 BOA, DH. MUİ. 8-8-8; BOA, DH. MUİ. 8-8-59.

61 BOA, DH. MUİ. 8-8-16/17. Meşrutiyet'in ilanından sonra Darülaceze ihalelerindeki yolsuzlukların ortaya (gün yüzüne) çıkması üzerine sertabib Zühdü Paşa görevden alınmış yerine yine Darülaceze tabiplerinden biri olan Dr. Burhaneddin Halis Bey [tabibi müvellid] 23 Şubat 1909'da sertabipliğe getirilmiştir. Nuran Yıldırım, *İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi* (İstanbul: Darülaceze Vakfı, 1996), 187.

62 BOA, DH. MUİ. 8-8-15.

Zükur Hastanesi) operatör ve başhekim iken askeri hekim olmasından dolayı Şehremaneti bünyesinde oluşturulan etibba komisyonu tarafından görevinden ihraç edilen Dr. İzidor Greyver Paşa (Isidor Greiwer) hakkında da Dahiliye Nezareti, Şehremaneti'ne yazdığı 29 Teşrinievvel 1325 / 11 Kasım 1909 tarihli tezkere ile - Dr. İzidor Greyver Paşa'nın dilekçesi ve MUTMvSU riyaseti tarafından verilen tezkere eklenerek - iade-i memuriyetini istemiştir.⁶³

Bu yazışmalar sürerken MHSİ resmen olmasa bile fiilen kurulmuş, hatta muhtemeldir ki belediyede tensikatı yapan etibba komisyonunda idare reisi Muhittin Bey de bulunmuştur.⁶⁴ Başlangıçta, fiilen kurulmuş olan idarenin hazırlanan nizamname layihasında idareye bağlı kurumlara atanacak hekimlerin atama ve ihraç süreçlerinin -CUB'ye bağlı- MHSİ yetkinde olması planlanmıştır. Ancak bu bölümün ilk paragrafında değinilen Ekim 1909'da 'vukubulan şikayetler üzerine atamaların MUTMvSU, görevden azillerin CUB tarafından yapılmasına karar verilmesi' sonrası, MHSİ, tasarladığı görece özerk idare şekli ve programına istinaden müessesat-ı hayriye-i sıhhiye etibbasının tayin ve azl işlemlerinin idare meclisinde olması gerektiğine dair aşağıdaki kararı almış ve bu kararı gazetede yayımlamıştır:⁶⁵

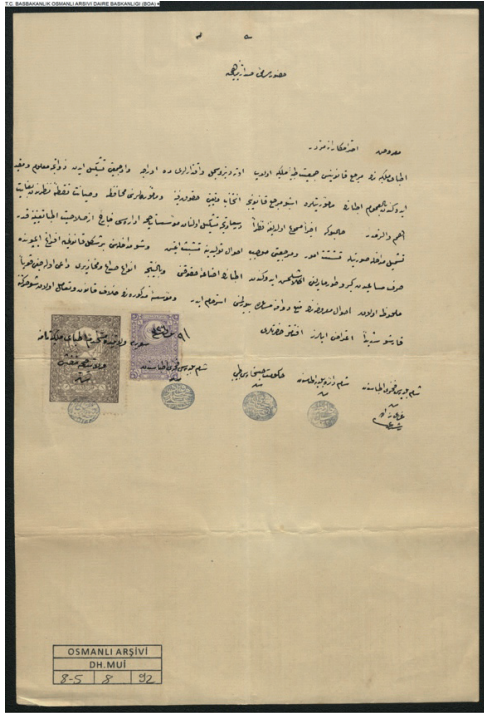
Devair-i belediye ve MHS'de istihdam olunacak etibbanın intihap ve azilleri hususunun MUTMvSUce icrası hakkında Dahiliye Nezareti'nden yazılan tezkere üzerine Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiyece atideki kadar ittihaz olunmuştur: Dahiliye Nezaret-i Aliyesinin

- 63 BOA, DH. MUİ. 8-8-19. Vilayetlerde de tensikat devam ediyordu. Kurulan tensikat komisyonları eski kadroları ihraç sürecine başlamış, yerlerine atanacak hekimlerin atanmasında bazı karışıklıklar yaşanmıştı. MUTMvSU riyaseti vilayetlerde oluşturulan tensikat komisyonlarının hekim kadrolarında kendilerine danışılmadan yaptığı tensikatlar için 23 Kânunuevvel 1325 / 5 Ocak 1910'da Dahiliye Nezareti'ne bir tezkere vermiş, 7 Kânunusani 1325 / 20 Ocak 1910 tarihli cevapta Nezaret, Tensikat Kanunu'nun 1. maddesine dayanarak oluşturulan tensikat komisyonlarına ihraç edilen kişilerin görevlerine dönemeyeceği ancak yerlerine tayin edileceklerin MUTMvSU riyasetince seçileceğini bildirmiştir. BOA, DH. MUİ. 8-8-42. Ayrıca bkz. BOA, DH. MUİ. 8-8-41; BOA, DH. MUİ. 8-8-40. Örneğin Şam Belediye tabipleri tensikat komisyonunca görevlerinden ihraç edilmiş ve yerlerine Şam Mekteb-i Tıbbiyesi'nden mezun hekimlerin atanması şikâyet konusu olmuştur. Bkz. BOA, DH. MUİ. 8-8-43/44/45/68/69/74/75/76/77/78/83/99. MUTMvSU, vilayetlere ecnebi mekteplerinden diploma alan hekimlerin atanmasına da Dahiliye Nezareti'ne bir tezkere (9 Şubat 1325) yazarak itiraz etmiştir. Bunun üzerine Nezaret, ecnebi mekteplerinden diploma alan hekimlerin atanmaması hususunda vilayetleri uyarmıştır. (18 Şubat 1325). Bkz. BOA, DH. MUİ. 8-8-47/48/50.
- 64 Yukarıdaki belgelerde 'emanet heyet-i sıhhiyesi' olarak geçen ve Burhaneddin Halis Bey'in dilekçesinde 'belediyeden ehliyetsiz bir grubun' ifadesiyle nitelediği heyetin, doğrudan doğruya 1908 yılı sonu itibarıyla görevde olan Müessesat-ı Hayriye İdaresi/Komisyonu heyeti olması muhtemeldir (Bkz dn. 24).
- 65 "Devair-i Belediye ve Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye'de İstihdam Olunacak Etibba," *Yeni Gazete* 2, 441 (17 Teşrinisani/Kasım 1909): 2, s.5-6. Bu duruma *Yeni Gazete* idaresinin yorumu şöyle olmuştur: *Müessese intihap ve tayin-i etibbayı MUTMvSU ve Tıp Fakültesi ile bilistişare yapmak suretini kabul etmekle büyük bir hulus-u niyet göstermiş oluyor. Bittabi bu üç merci-i fennini bu babda ittihat ve istişare ile müessesata yeniden intihap olunacak etibbayı, icabına göre bittakdir veyahut bilimtihan tayin ve tavzif etmesi pek muvafık bir mütalaa olmakla bu hususta meclisin itilaf ile [uyuşarak] hareket eylesini selamet-i vatan namına temenni ederiz.* Ayrıca bkz. BOA, DH. MUİ. 8-8-21. Dahiliye Nezareti'nden Şehremaneti'ne yazılan 19 Teşrinisani 1325 / 2 Aralık 1909 tarihli başka bir tezkerede MHSİ ile MUTMvSU arasında ileride oluşabilecek ihtilafları önlemek için, MHSİ tarafından tanzim olunan nizamnamenin tedkik edilmesi için MUTMvSU riyasetine gönderilmesi istenmiştir. BOA, DH. MUİ. 8-8-25. Bu tezkere MUTMvSU riyaseti tarafından Dahiliye Nezareti'ne yazılan 16 Teşrinisani 1325 / 29 Kasım 1909 tarihli tezkere nedeniyle Şehremaneti'ne yazılmıştır. Bkz. BOA, DH. MUİ. 8-8-26.

mühesseseye muhavvel işbu tezkeresi mütalaa olundu. Devair-i belediyede müstahdem etibbanın intihap ve tayini ve azl ve tebdili hakkında işbu tezkere-i aliyede muharrer MUTMvSU'nin mütalaaı doğru ve kanunidir. Çünkü gerek İstanbul'da gerek vilayatta sıhhat-i umumiyeden meclis-i mezkur mesul olmakla sıhhat-i umumiyenin vesait-i icraiye-i fenniyesi bulunan belediye etibbasının intihap ve tayini ve azl ve tebdili hakkı da meclis-i mezkura ait olmak tabiidir. Belediye etibbasının bir talimatname dairesinde sa'y ve kusurlarını murakabe [denetleme] hakkı ise belediye meclislerine mevdu olduğu için bunların azl ve tebdilleri keyfiyeti de bir dereceye kadar meclis-i mezkureye ait olabilir. *Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye etibbasına gelince*: İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi [1871] hastanelerin bugünkü gibi tadat ve tekessüre müstaid olarak, MHSİ gibi bir merci-i fenni ve merkez-i idarisi bulunmadığı bir zamanda tanzim edilmiş ve Şura-yı Devlet kararı ahiri dahi MHSİ'nin teşekkülünden evvel sadır olmuş olduğundan bî-terafane ve mantıkî bir surette düşünülmediği halde MHS'ye mensup etibbanın intihap ve tayini ve azl ve tebdili keyfiyetlerinin yeniden tedkik ve müzakereye muhtaç olduğu meydan-ı vuzuha çıkar. Madem ki MHSİ – bu kere tanzim ve derdest-i tasdik bulunan nizamnamesinde de beyan olduğu üzere – sekiz tabib ve beş belediye azasile üç tüccardan müteşekkildir ve madem ki etibbası meyanında tıp fakültesi heyet-i talimiyesinden ve MUTMvSU'den birer aza mevcuttur. Ve bir de müessesat-ı sıhhiyede birbirinden gayr-ı kabil-i infikâk olan fenni ve idari mesailden müessese mesuldür, şu hâlde intihap ve tayin keyfiyetinden de az-çok bir salahiyeti olmak lazım gelir. Binâberin MUTMvSU ile MHSİ bilistişare bu işi yaparlar ise bittabi daha muvafık-ı maslahat ve ma'delet [hakkaniyetli] olacak çünkü bu suretle intihap ve tayini yalnız bir meclisin değil, her ikisinin de nazar-ı tedkik ve tasvibinden geçmiş bulunacağından ittihad-ı efkâr ile terakkî ve tekamüle muhtaç olduğumuz şu devirde meclis-i mezkurun bu nokta-i mühimmeyi musib görerek hüsn-i telâkki edeceği şüphesizdir. Etibbayı azl ve tebdil hususunun meclis-i belediyeye terk edilmesi ise hiçbir vech ile doğru olamaz. Çünkü bilfarz Bimarhane veya Haseki Hastanesi hangi daire-i belediyeye merbuttur ki o daire meclisi bu işi görsün? Bununla beraber etibbanın hastanelerde ne iş gördükleri ve vazifelerinde kusur edip-etmedikleri ancak MHS'ce malum olabilir. Hususile MHS meclis-i idaresinde CUB'den müntehas ve cemiyetin yani bütün meclis-i belediyenin vekili sıfatile beş belediye azası bulunduğu cihetle etibbanın azl ve tebdili meselesinin de doğrudan doğruya meclisimize aidiyeti lazım gelir ki bu da o suretle nizamnamemize dercedilmiştir. Mütalaa-yı maruza Dahiliye Nezaret-i Celilesince malum olmak üzere işbu derkenar suretinin leffile nezaret-i müşarünileyhaya cevap tastiri lazım gelir.

MHSİ, 1909 yılı sonunda nizamname çalışmasını tamamlamış, tanzim olunan idareye bağlı kurumlara atanacak etibbanın tayin ve azillerinin keyfiyetini idareye bırakan nizamname layihası CUB'ce görüşülmüş ve 21 Kânunuevvel 1325 / 3 Ocak 1910'da Dahiliye Nezareti aracılığıyla MUTMvSU riyasetine gönderilmiştir.⁶⁶

66 BOA, DH. MUİ. 8-8-20/36/37/39; *Yeni Gazete* 2, 490 (7 Kânunusani 1910): 4, s. 2.

Resim 7 (solda). Halep'te muvazzaf sivil tabiplerin, MHSİ'nin hastanelere hekim tayinini kendi uhdesine alması üzerine, Dahiliye Nezareti'ne iletilmek üzere MUTMvSU'ye gönderdiği 14 Nisan 1326 / 27 Nisan 1910 tarihli protesto dilekçesi **Resim 8 (sağda).** Şam ve Suriye'de muvazzaf sivil tabiplerin MHSİ'nin hastanelere hekim tayinini kendi uhdesine alması üzerine Sadaret'e gönderdikleri dilekçe.⁶⁷

MUTMvSU riyaseti, tabiplerin atama ve ihracının idare uhdesinde olduğunu belirten maddesi nedeniyle MHSİ nizamnamesini uygun bulmamış, MHSİ'nin vazifeleri ve derece-i salahiyeti hakkında Dersaadet Belediye Kanunu'na ilavesi CUB'ce kararlaştırılan münferit bir madde ilavesi layihası, MUTMvSU'nin ve MHSİ'nin itirazları da eklenerek meselenin Şura-yı Devlette görüşülmesi için Dahiliye Nezareti, 25 Şubat 1325 / 10 Mart 1910 tarihinde Sadaret'e bir tezkere yazmıştır.⁶⁸ Bu tartışma yalnızca resmi makamlar aracılığıyla vuku bulmamış, MHSM Reisi Dr. Muhittin Nuri Bey, 21 Şubat 1325 (6 Mart 1910) tarihinde MUTMvSM reisi Besim Ömer Paşa'ya hitaben yazdığı dilekçesinde, müessese nizamnamesine başhekim atamalarının MHS meclis idaresi tarafından yapılması ve yine idare meclisine danışılmadan memur ataması yapılmasını önleyecek şekilde maddelerin düzenlenmesi ricasında bulunmuştur:⁶⁹

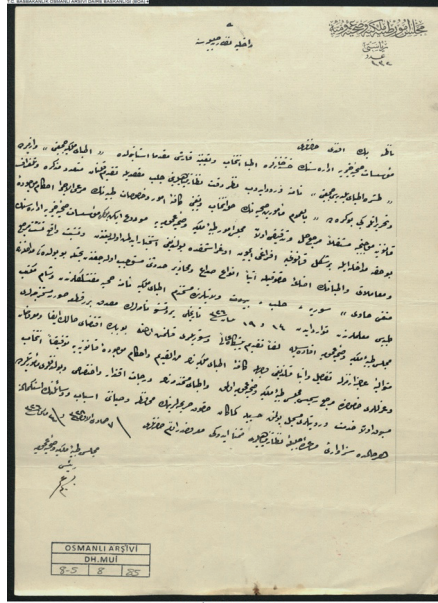
67 BOA, DH. MUİ. 8-8-91; BOA, DH. MUİ. 8-8-92.

68 BOA, DH. MUİ. 8-8-51.

69 BOA, DH. MUİ. 8-8-54. Bu dilekçeye MUTMvSU tarafından cevap verilmiş ve Muhittin Bey'in bu istekleri

Zat-ı alilerinizden sonra rüfeka-yı meclisten bazıları ile de görüştüm. Onların da muhik [yerinde] mütalaaları var. Malum-ı biraderaneleri olduğu üzere hastanelerimizde sertabipler vezaif-i tıbbiye derecesinde, belki daha ziyade vezaif-i idariye ile meşgul ve talimatnamemize icabınca ondan mesuldürler ve nev'ummâ [bir derece] müdür-i umumi vazifesile mükelleftirler. Binaenaleyh maliyat ve sarfiyat vesair bilcümle hususattan bilhassa mesul olan meclis-i idaremiz hastanelerin kendilerinin tayin edecekleri idare memuru meyanında en başta sertabibi görmek ister. Madem ki yarın bir-iki mesele için nizamname tekrar müzakere edilecek şu hâlde behemehal [mutlaka] *'hastaneler vesair müessesat sertabipleri müessesenin talimatnamesi mucibince müdür-i umumi vazifesini ifa etmekte olmasına nazaran müessese meclisi tarafından intihap ve tayin olunurlar'* kaydının ilavesini ve *'emakinde müstahdem memurin-i sıhhiyeyi Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye intihap ve tayin eder'* cümlesinin başına *'müessesenin lüzum göstereceği'* sözünün ilavesini bilhassa rica ederim, çünkü bilahare bütçe muamelelerinde iş karmakarışık olacağından şimdiden nazar-ı dikkat-i alilerini celbederim.

21 Şubat 1325 / imza: Muhittin

Resim 9. MUTMvSU'nin reisi Besim Ömer Paşa'nın 4 Mayıs 1326 / 17 Mayıs 1910 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne yazdığı tezkere.⁷⁰

reddedilmiştir. Dilekçede müessese tarafından açılması planlanan kimya ve bakteriyoloji laboratuvarlarının yalnızca müessesat-ı sıhhiyeye ait gıda maddelerinin tahlil ve muayenesine mahsus olması ve müessesenin bunların merci-i idaresi olduğu ibaresinin nizamnameye ilavesinin münasip olacağı bildirilmiştir. BOA, DH. MUİ. 8-8-53. Bkz. Nizamname madde-1.

⁷⁰ BOA, DH. MUİ. 8-8-85. Bu tezkereye Etibba-yı Mülkiye-i Osmaniye Cemiyet-i İttihadiyesi, İzmir Taşra Etibba-yı Mülkiye Cemiyeti, Suriye, Halep, Beyrut vilayetlerinde görevli sivil tabipler namına sıhhiye müfettişlerinden ve Şam Tıbbiye Mektebi muallimleri tarafından meclise gönderilen protesto telgrafları (14 ve 19 Nisan 1326 tarihli) eklenmiş, hekimlerin tayini ve azli ve hukukunun muhafaza ve himayeleri hususunda tek resmi merciin meclisin olduğunu bildirilmiş ve gereğinin yapılması Dahiliye Nezareti'nden istenmiştir.

MHSİ reisi Muhittin Nuri Bey'in Besim Ömer Paşa'ya hitaben yazdığı bu dilekçenin ertesi günü (7 Mart 1910) MUTMvSU riyaseti, *İzmir Taşra Etibba-yı Mülkiye Cemiyeti*'nin protesto telgrafını da ekleyerek (Resim 6) MHSİ'nin hastanelere etibba tayin edemeyeceğini, Meclis'in (MUTMvSU) mülki tabiplerin hukukunu koruyacak tek merci olduğunu bildirdiği tezkeresini Dahiliye Nezareti'ne göndermiştir.⁷¹ MUTMvSM, nizamnamenin ne şekilde değiştirilmesi gerektiğini de Dahiliye Nezareti'ne bildirmiş, ancak Dahiliye Nezareti, MHSİ'nin itirazlarını da dikkate alarak Meclis reisi Besim Ömer Paşa ile müessese reisi Muhittin Bey'i Dahiliye Nezareti'ne çağırarak görüşmüş ve nizamnamenin Meclis'in istediği yönde değiştirilerek Şura-yı Devlet'e göndereceği konusunda Sadaret'i bilgilendirilmiştir.

Nizamnamenin resmi olarak yayımlandığı tarihe kadar MUTMvSM, taşra tabiplerinin toplu protestolarını içeren itirazlarını (Resim 5-9) Dahiliye Nezareti'ne iletmış ve MHSİ'ne bağlı hastanelere atanacak hekimleri atayacak tek merciin kendisi olduğu hususunda bir taviz vermemiştir.

MUTMvSU'nin 4 Mayıs 1326 / 17 Mayıs 1910 tarihli tezkeresine (Resim 9), Dahiliye Nezareti 11 Mayıs 1326 / 24 Mayıs 1910 tarihinde yanıt vermiş, MHSİ nizamname layihasının hekim atamalarına ait maddelerin nezarete idare reisi Muhittin Bey'in muvafakatleri ile tadil edildiğini ve o tadilata göre hastanelere etibba tayini keyfiyeti MUTMvSU'ye ve azilleri hususunun idareye bırakılmasına dair yazının, Sadaret-i Uzma'da (Sadrazamlığa) imza, Şura-yı Devlet'te tasdik aşamasında olduğunu bildirmiştir.⁷² Nezaretin bu tezkeresine cevaben MUTMvSU reisi Besim Ömer Paşa, 27 Mayıs 1326 / 9 Haziran 1910 tarihinde aşağıdaki tezkereyi vermiştir:⁷³

Dahiliye Nezaret-i Celilesine

Nazır Beyefendi Hazretleri

Muhaberat-ı Umumiye Dairesi'nin dördüncü şubesi ifadesiyle şeref-varid eden 11 Mayıs 1326 tarihli ve 99 numaralı tezkere-i aliyye-i nezaretpenahileri cevaptır: Her ne kadar idaresi MHS'ye mevdu hastaneler etibbasının nasb u tayinlerinin MUTMvSM'ye ve yalnız azillerinin müessesat-ı mezkureye aidiyeti takarrür etmiş ise de esbab-ı azillerinin meclis-i mezkur riyasetine işarı mucceb-i muhassenat ve dafi-i kıyl ü kal ve şikayat olacağından olvechile ifa-yı muamele hususu nazar-ı dikkate alınmak üzere Şura-yı Devlet riyaset-i aliyyesine tebliğ ve işarı hususunun pişgâh-ı ali-i nezaretpenahilerine arz u izbarı meclis-i mezkurdan ifade kılınmıştır. Bervech-i maruz ifa-yı muktezasına müsaade buyurulması maruzdur efendim hazretleri. Fi 2 Cemaziyelahir sene 328 ve Fi 27 Mayıs 1326 Besim Ömer.

71 BOA, DH. MUİ. 8-8-55 (22 Şubat 1325 / 7 Mart 1910). MUTMvSU aynı protesto telgrafını ekleyerek 22 Mart 1326 / 4 Nisan 1910 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne tekrar başvuruda bulunmuştur. Bkz. BOA, DH. MUİ. 8-8-56.

72 BOA, DH. MUİ. 8-8-84. MUTMvSU, 23 Mayıs 1326 / 5 Haziran 1910 tarihinde, Dahiliye Nezareti'ne 4 Mayıs 1326 tarihinde (Resim 9) verdiği tezkereye benzer ve daha ağır ifadeler içeren bir tezkere daha verir. Bu tezkereye bahsi geçen protestonameleri yine ekleyerek tabiplerin atama ve azillerinin meclisçe yapılmasını ister. BOA, DH. MUİ. 8-8-89.

73 BOA. ŞD. 2795-20.

En nihayet Nizamname'deki ilgili madde (bkz. Ek 3, Madde 10) MUTMvSM'nin yukarıda istediği – hekim atamalarında yetkinin MUTMvSM'ye, ihraçlarında ise yine MUTMvSM'ye bildirme koşulu ile MHSİ'ne bırakıldığı – şekliyle değiştirilip, nizamname iki gün sonra (29 Mayıs 1326/11 Haziran 1910 tarihinde) onanmış ve yürürlüğe girmiştir.⁷⁴

MHSİ'nin icraat ve teşebbüsleri

Haseki Nisa, Etfal, Beyoğlu Zükur ve Nisa Hastaneleri, Bimarhane, Darülaceze, Cerrahpaşa'da yeni açılan zükur hastanesi, tebhirhaneler, müdürlük merkezinde kurulan kimyahane, Karahisar Maden Suyu, Cerrahpaşa ve Nuhkuyusu'nda açılan müşahedehaneler, kolera ve bulaşıcı hastalığı olan kişilerin tecridine mahsus Servi Burnu Tahaffuzhanesi,⁷⁵ 1910 kolerası zamanında Şehremaneti Sıhhiye Fevkalade Komisyonu'nun kararı ile müessesece vücuda getirilen Demirkapı, Şişli, Yenibahçe Kolera Pavyonları (geçici hastaneleri)⁷⁶ MHSİ tarafından yönetilmiştir. MHSİ tarafından bir nizamname (yukarıda anılan 11 Haz. 1910'da yürürlüğe giren nizamname) ve talimatname hazırlanmış, her yıl bütçe düzenlemesi yapılmış, muhaberat-ı ecebîye şubesi kurulmuş, mevcut tüm eşya ve levazımın muntazaman kaydı yapılmış, kurumların ihtiyacı olan malzemelerin gümrük ve rıhtım vergilerinden muafiyeti için teşebbüslerde bulunulmuş, kurumlar sigorta ettirilmiş ve ihtiyaç duyulan telefon şebekesi ile elektrik tesisatında belirli imtiyazlar elde edilmiştir.⁷⁷

Gerçekleş(e)meyen projeler

MHSİ'nin kuruluşundan beri programında yer alan Nuhkuyusu, Mirgün [Emirgan] ve Samatya'da açılması planlanan hastanelerle, yine Emirgan'da açılması planlanan bir sanatoryum, bir frengi hastanesi ve bir hastabakıcı mektebi ve bir de sağır, dilsiz, kör darüttalimi, tarım kolonisi ve saire bilcümle müştemilat ve levazımı da havi olacak bir Bimarhane açılması projeleri hayata geçirilememiştir.⁷⁸

74 Nizamname tatbiki konulduktan sonra, Şehremaneti, 24 Haziran 1326 / 7 Temmuz 1910 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne başvurmuş ve Muhittin Bey'in oybirliği ile reis olarak seçildiği ve atamasının yapılmasını arz etmiştir. Nezaret, 26 Haziran 1326 / 9 Temmuz 1910 tarihli cevabıyla, Muhittin Bey'in MHSM sabık reis-i fahrîsi olarak tayini münasip görmüştür. BOA, DH. MUİ. 111-55. Dahiliye Nezareti daha sonra Kaymakam Muhittin Bey'in MHSM'ne kaydının yapılması için Harbiye Nezareti ile yazışmıştır. BOA, DH. MTV. 2-25 (12 Kanunusani 1326 / 25 Ocak 1911).

75 Ağustos 1911'de Harbiye Nezareti'ne devredilmiş, Nezaret tarafından askeri tahaffuzhane olarak kullanılmıştır.

76 *Müessesat* II, 94-96. Şehremaneti'nin 26 Şubat 1911 tarihli tezkeresiyle bu geçici hastanelerden yalnız Nuhkuyusu pavyonunun idaresi MHSİ'de bırakılarak Demirkapı'dakiler Emanet-i Sıhhiye Müfettiş-i Umumiliğine, Şişli'de bulunan geçici hastane Altıncı Daire-i Belediye'ye, Yenibahçe'deki de Dördüncü Daire-i Belediye'ye devredilmiştir.

77 *Müessesat* II, 4-13.

78 Şehremaneti'nin bir milyon liralık istikrazından asgari yüz bin liranın MHSİ'ne verilmesi beklenirken, mali sebeplerle bu pay otuz beş bin liraya indirilmiş, müessesatın kapanmasına yakın bir tarihte Dr. Muhittin Bey'in verdiği bilgiye göre müesseseye yalnızca 16 bin lira aktarılmıştı. Bu para ile Bimarhane'nin yüz kişilik Darülhadis şubesi ve Haseki Mecanin Müşahedehanesi inşa ettirildi. Ayrıca Cerrahpaşa'da yeni bir hastanenin ve Haseki'de cerrahiye pavyonunun inşaatına başlandı (Bkz. Ek 10).

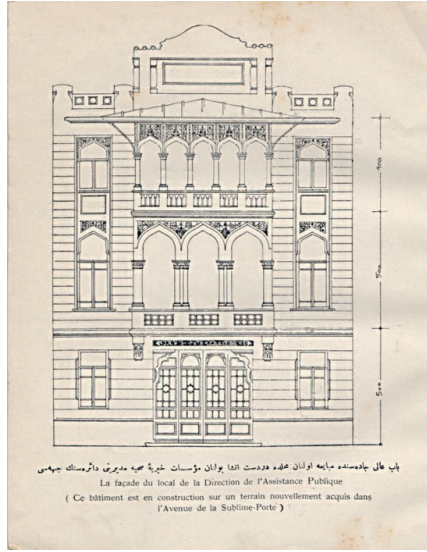
Resim 10. Aman şu bir milyonu kaçırayım. Onu da sel götürecek...⁷⁹

Müessese merkezi için 1910 yılı tahsisatından tasarruf olunan meblağ ile hem idare merkezi şubelerini hem de kimyahaneye ve bakteriyolojihane ile merkez deposunu ihtiva edecek, münasip bir arsa üzerine yeni bir bina inşasına teşebbüs edilmiş, uzun süren yazışmalar bir sonuç vermemiştir. Eldeki meblağ hastanelerdeki eksiklerin tamamlanması ve kolera mücadelesine ayrıldığı için kalan bin dokuz yüz kûsur lira ile Şubat 1326 [Şubat/ Mart 1911] tarihinde verilen müsaade üzerine Babıali Caddesi'nde Resimli Kitap İdarehanesi olan bina satın alınmış ve orada kimyahaneyi de ihtiva etmek üzere bir merkez binası inşası kararlaştırılmış ancak bu proje de tamamlanamamıştır.⁸⁰ Her sene Etfal Hastanesi ve Darülaceze için sekiz yüz Osmanlı lirasını aşan bir paranın Terkos Kumpanyası'na ödenmekte olduğu anlaşılması üzerine Kağıthane Ayazma Suyu'nun Darülaceze'ye ve Etfal Hastanesi'ne (bu kurumların daha sonra fiziki olarak genişleyeceği ve su giderlerinin artacağı da hesaba katılarak) getirilmesi için teşebbüsler yapılmış ancak bu proje de hayata geçirilememiştir.⁸¹

79 *Karagöz* 2, 203 (9 Haziran 1326/22 Haziran 1910): 4. Bu dönemde şehrin altyapı sorunları, yağmur yağdığında sokakları sürekli su basması ile yollarda oluşan çamurlar, şehrin pisliği, hatta çöp arabalarının şehri daha çok kirletmesi gibi konular gündeme getirilerek Şehremaneti hicvedilmiştir. Kayıttaki çuvalda *Şehremaneti İstikrazı* yazmaktadır. Borçlanılan bu paranın (bir milyon liranın) akıllıca kullanılmadığı daha sonra çokça eleştirilmiştir.

80 *Müessesat* II, 4-13. Eylül 1911 sonlarında satın alınan bu binada iki haftaya kadar yeni bir inşaat başlayacağı bilgisi basına yansımışsa da idare bu binaya yaşadığı mali kriz nedeniyle taşınmamıştır. "Müessesat-ı Sıhhiye," *Tanin* 4, 1104 (16 Eylül 1327/29 Eylül 1911): 3, s. 4.

81 *Müessesat* II, 4-13.; Devr-i sabıkta Yıldız Sarayı'na isale edilmek üzere yirmibin lira bir meblağ sarf ile Kağıthane'deki mükemmel bir makine dairesi yapılmış ve her nedense bilahare hali üzere terk olunmuştu. Ahiren suyun nefis ve şurba salih olduğu MHS Kimyahanesinde icra edilen tahlilat-i fenniye neticesinde tebeyyün etmesi üzerine emanet hey'et-i fenniyesine yapılmış olan keşf vechile mezkur suyun Hürriyet-i

Resim 11. Babıali Caddesi'nde mübayaa olunan mahalde derdest-i inşa bulunan MHS dairesinin cephesi⁸²

*Kimya Laboratuvarı*⁸³

1910 yılında, MHSİ'inde bulunan Bimarhane, Darülaceze, tebhirhaneler ve hastanelerdeki her türlü yiyecek, içecek ve ilacı muayene ve tahlil etmek üzere, müessesese binası içinde umumi bir kimya laboratuvarı kurulmuştur.

*Merkez Deposu*⁸⁴

İdareye sıhhi, idari, mali birçok fayda ve menfaat sağlayacak bir depo tesisi için girişimler yapılmış ancak bu girişimler bir sonuç vermemiştir. Daha sonra Nuruosmaniye İmaretî, MHSİ'nin merkez deposu olarak kullanılmıştır (Bkz. Ek 10).

Ebediye Tepesile Darülaceze ve Etfal Hastanesine nakli Cemiyet-i Umumiye-i Belediye tarafından takarrür eylediğinden hem salıfüzzi makine dairesinin harabiden muhafazasile beraber merza ve eytam-ı etfalın iyi su içmelerini temin ve hem de dört beş yüz lira ile kabil olabileceğine binaen senevi su bedeli olmak üzere Terkos Kumpanyasına verilmekte olan 900 liranın nisfının tasarruf olunması zımında bermuceb keşf-i muktezi meblağın itası müessesese-i mezkure müdiriyetinden Şehremaneti'ne işar kılınmıştır. "Kağıthane Suyu," *Tanin* 3, 1038-21 (9 Temmuz 1327/22 Temmuz 1911): 4, sü. 5.

82 *Müessesat* II, s. yok.

83 *Müessesat* II, 14-15. Kimyahanenin masrafları ve senelik tahsisatı 61.039 kuruştur.

84 *Müessesat* II, 16-17.

*Karahisar Maden Suyu*⁸⁵

Daha önce Etfal Hastanesi gelir kalemlerinden biri olan Karahisar Maden Suyu, hastahane ile beraber idareye devredilmiş, idarece suyun yeniden ihyası için çalışmalar yapılmış, Ticaret ve Nafia Nezareti ile Anadolu Demiryolları Kumpanyası nezdinde teşebbüslerde bulunularak nakliye fiyatlarında indirim sağlanmış, üretim arttırılmış, reklam, dağıtım ve satış politikasında değişiklikler yapılarak elde edilen gelir arttırılmıştır.

*Haseki Nisa Hastahanesi*⁸⁶

MHSİ tarafından hastane modernize edilmeye çalışılmıştır: Daha önce pavyon sisteminde inşa edilmiş hastanenin 12 adet pavyonu 1910 yılı içerisinde tamir ettirilmiş, 5 numaralı pavyon frengi hastalarına uygun şekilde, 4 numaralı pavyon ise dahili hastalıkların tedavisine uygun şekilde düzenlenmiştir. Hastanede bulunun tüm karyolalar değiştirilmiş, tıbbi ve cerrahi alet-edevat yenilenmiştir. Ayrıca frengililere mahsus yeni bir pavyon inşasına teşebbüs edilmiştir (daha sonra “Nurettin Bey -Cerrahî- Pavyonu” olarak anılacak olan ve yapımına 1911’de başlanıp 1924’de tamamlanan bu cerrahi pavyonunun yapılabilmesi için frengililere ayrı bir yer tahsis edilmesinin gerekçe gösterildiği anlaşılmaktadır).⁸⁷

85 *Müessesat II*, 18-19. 1910 yılı altı ayı zarfında satıştan 48.113 kuruş, 1911 senesi Mart, Nisan ve Mayıs ayları aylarında 20.000 kuruş hasılat elde edilmiştir.

86 *Müessesat II*, 20-25. MHSİ yıllığındaki Haseki Nisa Hastanesi bölümü çevirisi için bkz. Nimet Taşkıran, *Hasekinin Kitabı* (İstanbul: Yenilik Basımevi, 1972), 306-314.

87 Bu maksada ulaşabilmek (yeni bir ameliyat-ı cerrahiye pavyonu inşası) için Sanayi-i Nefise Mektebi Fenn-i Mimarî muallimi mimar Mösyö Monceri [Giulio Mongeri] ve dö Nari’ye [Edoardo de Nari] bir plan, proje ve sözleşme tanzim ettirilmiş ve işbu plan ile proje Ahmed Nureddin Bey Paris’deki cerrahi kongresine gittiği sırada Paris *Assistance publique* mimarlarından Mösyö Reno [Paul-Louis Renaud] ve Milano şehri mimarlarından Mösyö Agostino Caravati ve Piero Manganoni’ye de gösterilip tasdik ettirilmiş ve Ahmed Nureddin Bey taraflarından lüzum gösterilen tadilat ve ilaveler dikkate alındıktan sonra tasdik edilmek üzere ilgili makama takdim edilmiştir. Giulio Mongeri (1873–1951), psikiyatri tarihimizin meşhur hekimlerinden Luigi Mongeri’nin (1815–82) oğludur. Giulio Mongeri hakkında geniş bilgi için bkz. Damla Çinici, “Başkent Ankara’nın İnşasında Etkin Bir Mimar Giulio Mongeri ve Yaşam Öyküsü,” *Ankara Araştırmaları Dergisi* 3, 1 (2015): 13-41. Dr. Luigi Mongeri hakkında geniş bilgi için bkz. Fatih Artvinli, “Pinel of Istanbul: Dr Luigi Mongeri (1815–82) and the birth of modern psychiatry in the Ottoman Empire,” *History of Psychiatry* 29, 4 (2018): 424-437; Edoardo de Nari (1874-1954) hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet Baha Tanman, *Değişen Zamanların Mimarı: Edoardo De Nari (1874-1954)* (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2012); Paul-Louis Renaud [1856-1918] hakkında bir nekroloji için bkz. “Nécrologie: M. Paul-Louis Renaud (1856-1918),” *L’Architecture: Bulletin publié par la Société centrale des Architectes pendant la Durée de la Guerre*, 10 (1 octobre 1918): 156; Yıllıkta, Agostino Caravani “اغوستينو قراواني” olarak yazılan kişi Agostino Caravati [1875-1925] olmalıdır; Yıllıkta Piero Mankoni “پيه رومانقوني” olarak yazılan kişi Pietro/Piero Manganoni olmalıdır. İtalyanca bazı yıllık ve şehir rehberlerinde ‘Architetto Pietro Manganoni di Milano’ ibaresiyle görülebilir. Pietro Manganoni Milano’daki mühendis ve mimarlar kolejinin sanat bölümü üyelerinden biridir. Bkz. *Atti del Collegio degli Ingegneri ed Architetti in Milano XLVII*, 1 (25 Gennaio 1914): 23-24. Ayrıca Piero Manganoni 1911’de Roma’da yapılmış olan 9. Uluslararası Mimarlar Kongresi’nin genel komitesinde görev almaktadır. “IXe Congrès International des Architectes, Rome 25 Mai 1911,” *Bulletin des Sociétés artistiques de l’Est* 17, 8 (août 1911): 86-87.

*Etfal Hastanesi*⁸⁸

Hastane idare tarafından kötü bir vaziyette devralınmış, başlangıçta etraflı bir kadro düzenlemesi yapılmış, Maliye Nezareti tarafından hastane için tahsis edilen bütçe, yapılan müracaat sonucu artırılmış, hastanenin açılışından beri tamir görmeyen pavyonları ve ameliyathaneleri tadil edilmiş ve başkaca maksatla yapılmış olan kısımlar bulaşıcı hastalıklar pavyonu ve ameliyathanelere dönüştürülmüştür. Eczane genişletilerek içinde bir laboratuvar açılmış, peyzaj düzenlemesi için teşebbüslerde bulunulmuş, hastane etrafındaki bir mahal istimlak edilmiştir. Tıbbi ve cerrahi alet ve edevatın yanısıra röntgen dairesi yenilenmiş, kısaca idare tarafından hastanede önemli bir modernizasyon faaliyeti yürütülmüştür.

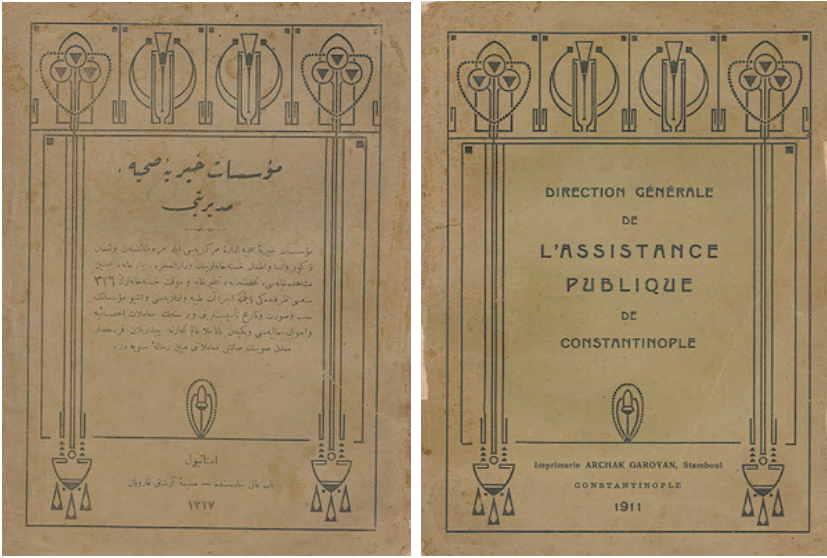
*Toptaşı Bimarhanesi*⁸⁹

MHSİ döneminde Toptaş Bimarhanesi'nde yaşanan gelişmeler, Artvinli'nin belirttiği gibi iki eksenle özetlenebilir: Birincisi, Toptaş Bimarhanesi'nin ıslahı için yapılan çalışmalar, ikincisi ise yeni bir bimarhane (Sahra Çiftliği Projesi) ve yeni bir müşahedehane inşası (Haseki Mecanin Müşahedehanesi) için yapılan girişimlerdir.⁹⁰

88 *Müessesat* II, 26-33.

89 *Müessesat* II, 34-52.

90 Müessesat'ın yıllığı ve arşiv belgeleriyle Bimarhane'nin MHSİ dönemindeki koşulları; yapılan modernizasyon, Müşahedehane ve Safra Çiftliği projesine dair Artvinli'nin değerlendirmesi için bkz. Fatih Artvinli, *Delilik Siyaset ve Toplum: Toptaş Bimarhanesi (1873-1927)*, 3. bs. (İstanbul: Telemak Kitap, 2022), 219-258; Haseki Mecanin Müşahedehanesi'nin 10 Temmuz Milli Bayramı'ndaki açılış duyurusu için bkz. "Mecnunlara Müjde," *Yeni Gazete* 3, 1029 (6 Temmuz 1911); 4. Ekim 1911'de Tımarhane'de kolera tekrar zuhur etmiş, ancak alınan önlemler sayesinde salimen atlatılmıştır. "Tımarhane'de Kolera," *Yeni Gazete* 4, 1144 (1 Teşrinisani 1911): 3, sü.6. Bimarhane'de kolera zuhur etmesine mebnî Demirkapı Hastanesi'nde bulunan hastegân nakline mahsus arabalar dün Bimarhane'ye gönderilmiş ve hastalar hastane ve tecrithanelere sevk edilmiştir. Hasta bulunanların mevad-ı süfliyesi Bakteriyojihanecce tedkik olunmuş ve vibriyonlu buldukları anlaşılmiştir. Dün dahi 3 vukuat olmuştur. Bimarhane sertabibi Avni ve Dr. Rıza ve Üsküdar ve Anadolu ciheti sıhhiye müfettişi Sami Beyler mahall-i mezkura dün azimet ederek tetkikat-ı fenniye de bulunmuşlardır. Hastaların eşyalarının bir kısmı ihrak olunmuştur. Hastalık zuhur eden mahal kordon altına alındığı gibi temas edeler dahi diğer mahallere nakl olunmuşlardır. Bkz. "Bimarhane'de Kolera," *Yeni Gazete* 4, 1147 (4 Teşrinisani 1911): 4, sü.1. Bu salgının da 1309/1893 kolerası gibi olacağından korkulmuş ancak MHSİ'nin aldığı ciddi önlemler sayesinde salimen atlatılmıştır. Bkz. "Bimarhane'de Kolera," *Yeni Gazete* 4, 1150 (7 Teşrinisani 1911): 4, sü.1.

Resim 12: Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdiriyeti / Direction générale de l'Assistance publique de Constantinople [Yıllık, Müessesat II], İstanbul: Matbaa-i Arşak Garoyan, 1327/1911.⁹¹

Cerrahpaşa Hastanesi⁹²

1893 kolerası sırasında Şehremaneti tarafından alınıp bir müddet hastane olarak kullanılan Takiyüddin Paşa Konağı'na idarenin kurulmasından bir yıl evvel kargir bir pavyon daha yapılmış, binayı bu halde teslim alan idare, belediye bütçesi yetersiz olmasına rağmen tasarruf edilen meblağ ile konağı tamir ettirmiştir. Ayrıca Yıldız Sarayı'ndan getirilen ve yeniden satın alınan eşyalarla konağı tekrar hastane haline getirmiş ve 23 Temmuz 1910 tarihinde hastane hizmete açılmıştır. Açılıştan kısa bir süre sonra başlayan kolera salgını nedeniyle on yedi bin küsur kuruş sarfiyla hastane bahçesinde yirmi dört yataklı bir pavyon inşa ettirilmiş, kadın hastalar için 12 yataklı demontabl bir pavyon Avrupa'dan getirilerek inas tecrithanesi olarak kullanılmış,⁹³ burada tedavi ve tecrit altına alınan hastalar daha sonra Servi Burnu Tahaffuzhanesi'ne nakledilmiştir.

91 MHSİ yılığı ve müessese faaliyetleri hakkında yazılanlar için bkz. Bedri Kâmil, "Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye," *Sabah* 23, 7962 (20 Teşrinisani 1911): 3, s. 1; "Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdiriyeti," *Tanin* 4, 1173 (26 Teşrinisani 1327/9 Kanunuevvel 1911): 4 s. 3-4; "Administration l'Assistance publique de Constantinople," *La Turquie: Journal français, quotidien, politique, commercial, financier* 6, 292 (9 août 1911): 2, s. 5-6; "Administration l'Assistance publique de Constantinople (Suite)," *La Turquie* 6, 293 (10 août 1911): 2, s. 6; "Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Risale-i Seneviyesi," *Yeni Gazete* 4, 1159 (16 Teşrinisani 1911): 3, s. 4-5; "Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İstatistiki," *Tanin* 4, 1150 (1 Teşrinisani 1327/14 Kasım 1911): 3, s. 4.

92 *Müessesat* II, 53-56.

93 Kolera salgını etkisini yitirdiğinde bu pavyonlar dezenfekte edilip demontabl pavyon cerrahi hastalıklara ve büyük pavyon ise frengi hastalarına tahsis edilmiş, ayakta muayene ve tedavi edilmek üzere hastaneye başvuran hastalar için üç odalı bir de muayenehane açılmış, hastane müştemilatından olan kargir bina tamir ettirilmiştir. İdare, pavyon sisteminde yeni bir hastane inşa etmek için çeşitli girişimlerde bulunmuştur.

*Beyoğlu Zükur Hastanesi*⁹⁴

Hastane müesseseye devredildiğinde, biri asıl bina diğeri sonra vücuda getirilen pavyon olmak üzere başlıca iki kısımdan oluşmaktaydı. Her iki bina da kargir ve muntazam olduğundan, tamirat cüzi tutulmuş, yemek masaları yaptırılmış ve hastane telefonla merkeze bağlanmıştır. Hastanenin tüm maaş ve masrafları idare tarafından üstlenilip hastanede görevli altı rahibeye ancak bin kuruş kadar bir meblağ verilerek hastanenin idari işleri doğrudan doğruya idareye bağlanmış ve kurum, belediye hastanesi şeklini almıştır. Hastane yönetiminde birtakım belirsizlikler oluşmuş ve çeşitli iddialar ortaya atılmış (hastane istimlakı, yeni yapılan pavyon, ameliyathane ve diğer masrafların Lazaristlerce karşılanması nedeniyle) Altıncı Daire-i Belediye azası ve idare heyeti tabipleriyle bir komisyon kurularak idarede yaşanan bu belirsizliklerin çözümü için çalışmalar başlatılmıştır.

*Beyoğlu Nisa Hastanesi*⁹⁵

Hastanenin ıslahı ve zührevi hastalıklarla mücadele için idare tarafından bir komisyon kurulmuş, hastane binası tamir ettirilmiş, tıbbi ve cerrahi alet-edevatı yenilenmiş, muayene ve tedavi hususunda daha fazla ihtimam gösterilmiş, ancak frengi mücadelesinde başarılı olunamamıştır (bkz. Ek 5).

*Darülaceze*⁹⁶

Devr-i sabıkta yolsuzluk ve suiistimallerle işlevsiz durma gelen Darülaceze'nin bütçesi tekrar düzenlenmiş, gelir kalemlerinde takibat başlatılmış, MHSİ talimatnamesi ile kurum işler bir hale getirilmiştir. Bunun yanısıra Milli Müzik Heyeti teşkil edilmiş, daha önemlisi mecanin için hususi koşullar hazırlanmıştır. Toptaşı Bimarhanesi'nden yaklaşık 100 hasta Darülaceze'ye sevk edilerek bimarhanenin yoğunluğu azaltılmış, akıl hastalarının yaşlılık dönemlerinde bir nebze rahat etmeleri sağlanmıştır. İmalathanelerin bir kısmı kapatılarak ciddi bir tasarruf sağlanmış, binalarda önemli tamiratlar yapılmıştır.

*Tebhirhaneler*⁹⁷

Gedikpaşa, Üsküdar ve Tophane Tebhirhanelerini devralan idare metruk haldeki bu tebhirhaneleri bir hayli masrafla yeniden kullanılabilir hale getirmiş, alet-edevat alınmış,

94 *Müessesat* II, 57-60. Hastanenin II. Meşrutiyet öncesi tarihi için bkz. Ceren Gülser İlikan Rasimoğlu, "On Dokuzuncu Yüzyıl İstanbul'unda Sağlık: Filles de la Charité ve Beyoğlu Belediye Hastanesi," *Tarihin Dönüşümü, Dönüşümün Tarihi*, der. Gözde Orhan (İstanbul: Altınbaş Üniversitesi Yayınları, 2022) içinde, 32-61.

95 *Müessesat* II, 61-68.

96 *Müessesat* II, 69-88. İdare zamanında Darülaceze'ye elektrik ve kalorifer tesisatı kurulamamıştır.

97 *Müessesat* II, 89-93. Tophane Tebhirhanesi'nin harap hali yıkılıp başka bir mahalde yeniden inşası projesi bütçe yetersizliğinden dolayı gerçekleşmemiş, idare kapatılıncaya kadar ara ara gündeme gelmiştir. "Cemiyet-i Umumiye-i Belediye," *Yeni Gazete* 4, 1254 (21 Şubat 1912): 2, s.3; "Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Tesisi," *Yeni Gazete* 4, 1288 (25 Mart 1912): 2, s. 6.

yeni kadrolar oluşturulmuş, 1910 yılındaki kolera salgınıyla mücadelede tebhirhaneler önemli işlere imza atmıştır (bkz. Ek 8).

Dr. Abdullah Cevdet'in Sıhhiye Müdür-i Umumiliği (1919-1920) Döneminde MHSİ'nin Yeniden Açılmasının Gündeme Gelmesi

MHSİ'nin 1912 yılı Ekim ayında lağvedilmesinin ardından uzun bir süre kurumun ismi anılmadı. 1912 yılında meşhur sopalı seçimler ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidara tam hakimiyeti, hemen ardından girilen Balkan ve Birinci Dünya savaşları sürecinde, sağlık alanı neredeyse sadece askeri gündeme hapsedi. Savaş yılları boyunca sağlık kurumlarında yaşanan sefalet ve yönetim sorunları, taşrada hekimlerin içinde buldukları durum, atamalar, liyakatsizlik ve yolsuzluk konuları, eskisi gibi gazetelerde yer bulamadı. Mondros'un imzalanmasının ardından İstanbul'da sağlık bürokrasisinde yeniden bir kıpırdanma ve yine bir reform söylemi dillendirilmeye, gazetelerde hastane ve hayır kurumlarının mevcut hali eleştirilmeye başlandı. Darülaceze'nin mevcut durumu ile ilgili şu ifadeler durumu özetlemektedir:

Bir hayli zamandan beri Darülaceze'de gayet feci bir sefalet hükümferma olmuştu. Mahza [sırf] müdüriyetin tekâsül [gevşeklik] ve idaresizliği yüzünden birçok zavallılar kışın en tahammülfersa zamanlarında çıplak ve aç bir halde kalmış olduklarından terk-i hayat etmişlerdir. Bu sui-idare ve sefalet, Dahiliye Nezaretince isticar edilmiş olduğundan derhal teftişat icrası için mülkiye müfettişlerinden Haracya ve Zühtü Beyler ile dahiliye muhasebe mümeyyizi Fuad Bey ve iki sıhhiye müfettişinden mürekkep bir komisyon teşkil edilerek mahalline izam edilmişlerdir. Komisyon Darülaceze'yi pek elim bir halde bulmuş ve derhal müdürünü azl ettirmiştir. Cihet-i sıhhiye, maliye ve idaresi hakkında tahkikata devam edilmektedir. Biz burnumuzun dibinde cereyan eden bu hallere memleketin birçok zaman bigâne kalmasını çok garip buluyoruz. Bütün bu sefaleti hazırlayan ve bu hale birçok zaman seyirci kalan müdürün azli kâfi değildir. Şiddetle tecziyesi elzemdir kanaatindeyiz.⁹⁸

Cerrahpaşa Hastanesi (ve İstanbul'un diğer hastaneleri) ile ilgili yazılanlar da pek iç açıcı değildi:

Cerrahpaşa Hastanesi'nin hâl ü mevkiini ve hastanelerin ne elim bir vaziyette bulunduğunu birkaç gün evvel yazmıştık. Birçok fukara-yı hasteganın penâh-ı ilticası olan bu darüttedavinin ıslahı için maatteessüf son günlerde de hiçbir gayret sarfedilmemiştir.

98 “Darülaceze’de Sefalet: Biçare İnsanlar Aç ve Çıplak,” *Memleket* 1, 55 (5 Nisan 1335/1919): 2, sü. 4. Bu dönemde hastanelerin durumunu iyileştirmek için hesaplarını kontrol etmek ve yeni talimatlar düzenlemek için Şehremaneti'nin girişimlerine tesadüf edilmektedir. Bkz. “Müessesat-ı Sıhhiyenin Hesabatı,” *Tasvir-i Efkâr* 9, 2612 (5 Kânunusani 1919): 2, sü. 5; “Müessesat-ı Sıhhiye Komisyonu,” *Tasvir-i Efkâr* 9, 2627 (20 Kânunusani 1919): 2, sü. 5. Etfâl Hastanesi, Darülaceze ve Bimarhane’de yaşanan buhranların suiistimal adı altında günlük gazetelere yansımaları üzerine Sıhhiye Müdürü Abdullah Cevdet Bey izahat vermiş, Darülaceze müdürü Nazmi Bey’i savunmuş, sertabip Hakkı Ferit Bey’in bu göreve layık olmadığını belirtmiş, diğer hastanelerdeki idari kargaşalara da değinmiştir. Bkz. Mazhar Osman [Uzman], “Sıhhiye Müdiriyeti ve Hastahaneler,” *İstanbul Seririyatı* [Paramedikal kısım] 1, 5 (Eylül 1335/1919): ön ve arka kapak iç kısım ve arka kapak.

Hastanenin bütün pavyonları akmakta olup sertababet tarafından sıhhiye müdiriyetine bu hususta vukubulan bütün müracaatlar netice-yi matlubeyi veremeyerek iki pavyon tamir olunabilmiş, ameliyatlı hastalar da müceddeden inşa edilip henüz itmam edilmeyen dairedeki bir koğuşa nakledilmiştir. Diğer taraftan hasta ve ameliyatlılara kâfi bir gıda verilememektedir. Tevzi olunan yemek, kurtlu bakladan ve buna mukayyes olacak kuru sebzelerden ibaret olup pişirmek için de mahrukat fıkdanı yüzünden bahçedeki ağaçların kat'ına mecburiyet hasıl olmuştur. Hastanenin yağ, tuz ve diğer levazım-ı tabhiyesi civardaki bakkallardan tedarik edilmektedir ki Şehremaneti Sıhhiye Müdiriyeti'nin sertababet tarafından verilen raporlara ehemmiyet vermeyerek hastaneyi bu halde bırakması cidden pek ziyade mucceb-i teessüftür.⁹⁹

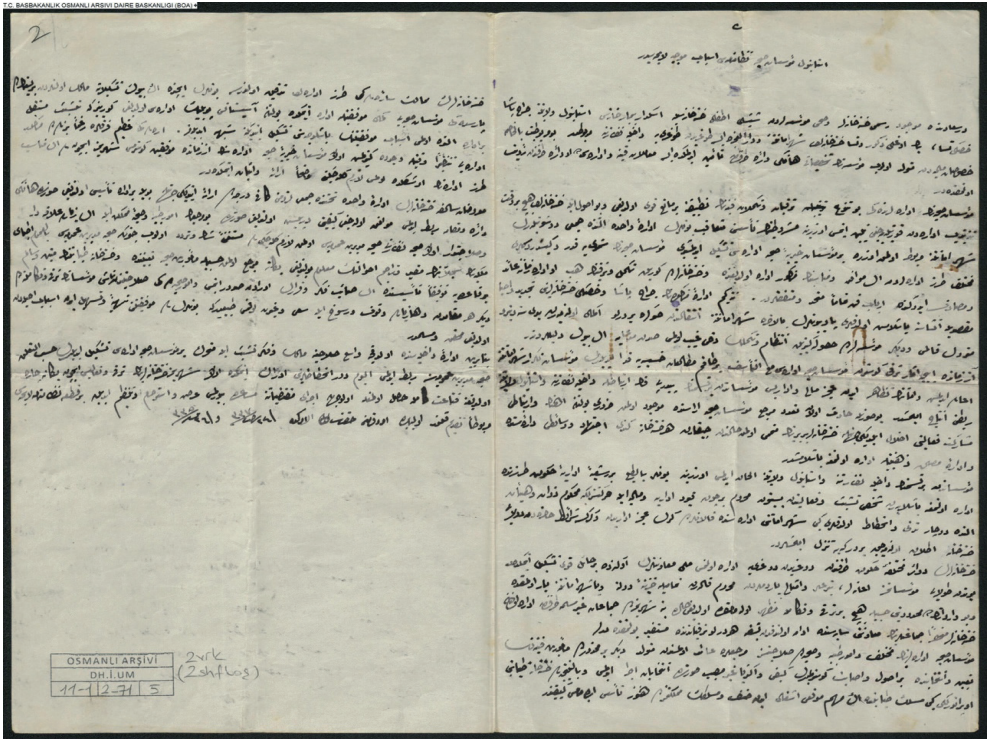
Sıhhiye Müdür-i Umumisi olan Dr. Adnan Adıvar, 27 Mart 1919'de görevinden azledilerek yerine Dr. Abdullah Cevdet Bey getirilmiş¹⁰⁰ ve MHSİ'nin (Sıhhiye Müdiriyet-i Umumiyesine bağlı olmak üzere) tekrar kurulması gündeme gelmiş, Abdullah Cevdet Bey'in başkanlığında bir nizamname ve lâyiha Şura-yı Devlet'e takdim edilmiş, ancak bu proje hayata geçememiştir.¹⁰¹

99 “Cerrahpaşa Hastanesi Ne Halde?,” *Tasvir-i Efkâr* 9, 2612 (5 Kânunusani 1919): 2, s. 5. Gülhane Hastanesi bu tarihlerde Fransızlar tarafından işgal edilmiştir: Gülhane Hastanesi'nin tedaviye mahsus olan kısmı Fransızlar tarafından işgal edilmiştir. Hastanenin malul zabitan ve efradın suni aza, mevad-ı tımarîye, ampul, komprime gibi levazım, kolera tifo vesair emraz için aşı imalathaneleri yine bizim idaremizde kalmıştır. Bu imalathaneler son zamanlara kadar hastane sertabip ve müdür muavinliği vazifesini ifa eden ve eylevm Gülhane malzeme-i sıhhiye-i askerîye imalathaneleri müdürü bulunan Dr. Talat [Arif Çamlı] Bey'in (emraz-ı cildiye muallimi) mesai-i meşkuresile vücuda gelmiştir... Bkz. “Gülhane Hastanesi,” *Tasvir-i Efkâr* 9, 2610 (3 Kânunusani 1919): 1, s. 6. İstanbul'daki ecnebi hastanelerle kıyaslandığında hastanelerin içler acısı hali, torpillerle atanan ehliyesiz sertabip ve müdürlerin entrikaları, yapılan yolsuzluklar, fazlalık memurlar Mazhar Osman tarafından da eleştirilmiştir. Mazhar Osman [Uzman], “Hastahanelerimiz,” *İstanbul Seririyatı* [Paramedikal kısım] 2, 1 (Mayıs 1336/1920): 61-63; “Hastahanelerimiz II,” *İstanbul Seririyatı* [Paramedikal kısım] 2, 2 (Haziran 1336/1920): 65-67. İstanbul'daki hastanelerin ıslahı meselesine dair Dr. Mehmet Kâmil Berk tarafından Sıhhiye Müdiriyet-i Umumiyesi'ne verilen muhtıra için bkz. Dr. Mehmet Kâmil [Berk], “Şehremaneti Hastahaneleri Hâl-i Hazır, Mazisi ve İstikbali,” *İstanbul Seririyatı* [Paramedikal kısım] 2, 4 (Ağustos 1336/1920): 79-83.

100 Abdullah Cevdet Bey sonraki tarihlerde gazeteye verdiği bir demeçte projelerini altı başlık altında açıklamış bir müdür ve meclis tarafından yönetilen ve hastaneler yönetimini birleştiren bir MHSİ [*Assistance publique*] kurma fikrini savunmuş Sıhhiye Nazırı Paşa'ya da bir lâyiha sunmuştur. Proje başlıkları şunlardır: 1-Sıhhiye müdürünün faaliyeti, 2-Müstakbel teşkilat-ı sıhhiyemiz, 3-Neslimizi korumak için teşebbüsler, 4-Sıhhi vergiler hakkındaki layiha, 5-Müessesat-ı sıhhiyenin tevhid-i, 6-Dispanserlerin fevaidi ve teksiri. “Sıhhi Teşkilat ve İslahat: Sıhhiye Müdür-i Umumisi Projelerini Tanzim ve İkmâl Eyledi,” *Dersaadet*, 65 (18 Eylül 1336/1920):1 s. 2-5.

101 *Gazetelere haberler erkenden yansımıştır*: Sıhhiye Müdiriyet-i Umumiyesi'ne merbut bulunmak üzere Müessesat-ı Sıhhiye Müdiriyeti [MSM] teşkil olunmuştur. MSM, Sıhhiye Müdiriyeti tarafından idare edilmekte olan Etfal Hastanesi, Bimarhane, Mecanin Müşahedehanesiyle Şehremanetine merbut Haseki Nisa ve Zükür Hastaneleri, Beyoğlu Zükür Hastanesi ve diğer müessesat-ı sıhhiyeyi doğrudan doğruya idare edecek ve bu suretle vahdet-i idare husule gelmiş bulunacaktır. Şehremaneti evvelce kendi tarafından idare edilmekte olan müessesatın tahsisat ve ücretatını Sıhhiye Müdiriyeti'ne te'diye edecektir. MSM evvelce bir defa daha ihdas edilmiş ve idarenin yed-i vahidde bulunması dolayısıyla pek ziyade muhassanat meşhud olmuş ise de her nasılsa o zaman bunun bazı esbab ve avamil hasebile devamına maatteessüf imkân kalmamıştı. Bu defa müceddeden tesis olunan MSM'nin devamını temenni ederiz. “Müessesat-ı Sıhhiye Müdiriyeti,” *İstiklâl* 1, 149 (22 Mayıs 1335/1919): 2. Bilumum müessesat-ı sıhhiyenin Sıhhiye Müdiriyeti'ne rabt ile idareleri hususu için Sıhhiye Müdiriyeti tarafından tanzim edilen lâyiha Şura-yı Devletçe tedkik ve kabul edilmiş ve Meclis-i Vükela'ya tevdi olunmuştur. “Müessesat-ı Sıhhiye,” *Tasvir-i Efkâr* 9, 2749 (8 Haziran 1919): 2, s. 5. Ayrıca bkz. Mazhar

Savaş yıllarında başkent İstanbul'da, MHSİ tarafından dile getirilen reformlar çoktan unutulduğu gibi, var olan durum, görünen o ki MHSİ öncesini de aratır hale gelmişti. Örneğin, Abdullah Cevdet tarafından Toptaşı Bimarhanesi'ne sertabip olarak atanan Mazhar Osman ve genç asistanlarının bimarhanenin durumu hakkında yazdıkları, Darülaceze'den farklı değildir. Örneğin Dr. Şükrü Hazım Tiner, hatıralarında Toptaşı'nda karşılaştıkları ilk manzara için, "bir hastane olmaktan ziyade akıl hastaları için bir temerküz kampı gibiydi" demektedir.¹⁰² Mazhar Osman ise, bimarhanede "...ocağında odun bile olmadığı için çığ kabağı ısıra ısıra yiyecek ve yalnız ekmeğe diye haykıran deliler"den bahsetmektedir.¹⁰³

Resim 13. Sıhhiye Müdiriyeti-i Umumiyesi tarafından verilen 24 Recep 1337 / 25 Nisan 1919 tarihli İstanbul Müessesat-ı Sıhhiye Nizamnamesi Esbab-ı Mücibeleri Layihası.¹⁰⁴

- Osman [Uzman], "Sıhhiye Müdiriyeti-i Umumiyesi'nde," *İstanbul Seririyatı* [Paramedikal kısım] 1, 1 (Mayıs 1335/1919): ön ve arka kapak iç kısmı.
- 102 Şükrü Hazım Tiner, "Onun Manevi Huzurunda," *İstanbul Seririyatı Mazhar Osman Uzman Anma Sayısı* (1952): 21-24.
- 103 Mazhar Osman Uzman, *Tababeti Ruhîye 3.bs* (İstanbul: Kader Basımevi, 1941), 64.
- 104 Lâhiyada MHSİ'nin şimdiye kadar muhtelif tarz-ı idarelerden en faydalısı olduğuna, hastanelerde görülen terakkinin idare zamanından kalma olduğuna, nitekim Cerrahpaşa ve Haseki Hastanelerinin tecdit ve ihyasının idare zamanında başladığına, başlanan pavyon inşaatlarının idare kapandıktan ve hastaneler Şehremaneti'ne devredildikten sonra yedi senedir bitirilemediğine ve hastanelerde intizamın kaybolduğuna dikkat çekilmektedir. BOA.DH.İ.U.M.11-2 [Belge grubu]

Dr. Abdullah Cevdet Bey'in MHSİ'nin yeniden teşkili projesinin yanısıra askeri ve sivil hastanelerin tevhidini için bir girişimi olduğu, ancak bu mesele konusunda, dönemin Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi Reisi Dr. İsa Ruhi Paşa ile aralarında ihtilaf olduğu anlaşılmaktadır. İsa Ruhi Paşa gazeteye aşağıdaki demeci vermiştir:

Muharrirlerimizden biri dün Sıhhiye-i Askeriye dairesi reisi İsa Ruhi Paşa'yı ziyaret etmiş ve askeri hastanelerin müessesat-ı sıhhiye-i mülkiye ile tevhidini meselesi hakkında bervech-i ati mülakat eylemiştir: Hal-i hazırda İstanbul'da mevcut ve Harbiye Nezareti'ne merbut askeri hastaneler, Gümüşsuyu, Tatbikat Mektebi, Maçka ve Yıldız İplikhane, Zeytinburnu Haydarpaşa, Selimiye hastanelerile fakülte ve teferruatından ibarettir. Bundan maadâ Çamlıca'da bir nekahethane ve bir de aza-yı snaiye imalathanesi vardır. İmalathanede cihet-i askeriyeye mensup olanlara meccanen ve sivillere ücret mukabilinde aza-yı snaiye imal olunmaktadır. Müessesat-ı sıhhiye-i askeriyenin müessesat-ı sıhhiye-i mülkiye ile tevhidini hakkında Sıhhiye Müdiriyeti tarafından geçenlerde bir teşebbüs vukubulmuştu. Fakat muamelat-ı askeriyeye ile alakası olanlar pek iyi bilir ve takdir ederler ki bu müessesatın tevhidini, hal-i hazırda mümkün değildir. Herhalde Abdullah Cevdet Bey arkadaşımız biraz istical [acele] etti, buna henüz zemin ve zaman müsait değildir. Hastaneler için ihtiyar edilen masarifat hakkında bittabi size kat'i bir miktar söyleyemem. Hastanelerde tedavi edilmekte olan hastaların miktarı her zaman mütebeddil [değişken] olduğu için masrafları da daima mütebeddildir. Vilayatta pek çok müessesat-ı sıhhiye-i askeriyemiz vardır. Fakat ahval-i hazırda binaen maatteessüf hiçbir haber alamıyoruz. Malul gazilerimizin terfihini için bir içtima akdettik. Bu içtimalara devam edeceğiz. Malul gazilerimiz hakkında elimden gelen fedakârlığı ifadan geri durmayacağım ve her türlü vesaite müracaat edeceğim. Bu suretle gazilerimizin idkar [kudret] ve terfihini hususunda muvafık olacağımızı ümid ediyorum.¹⁰⁵

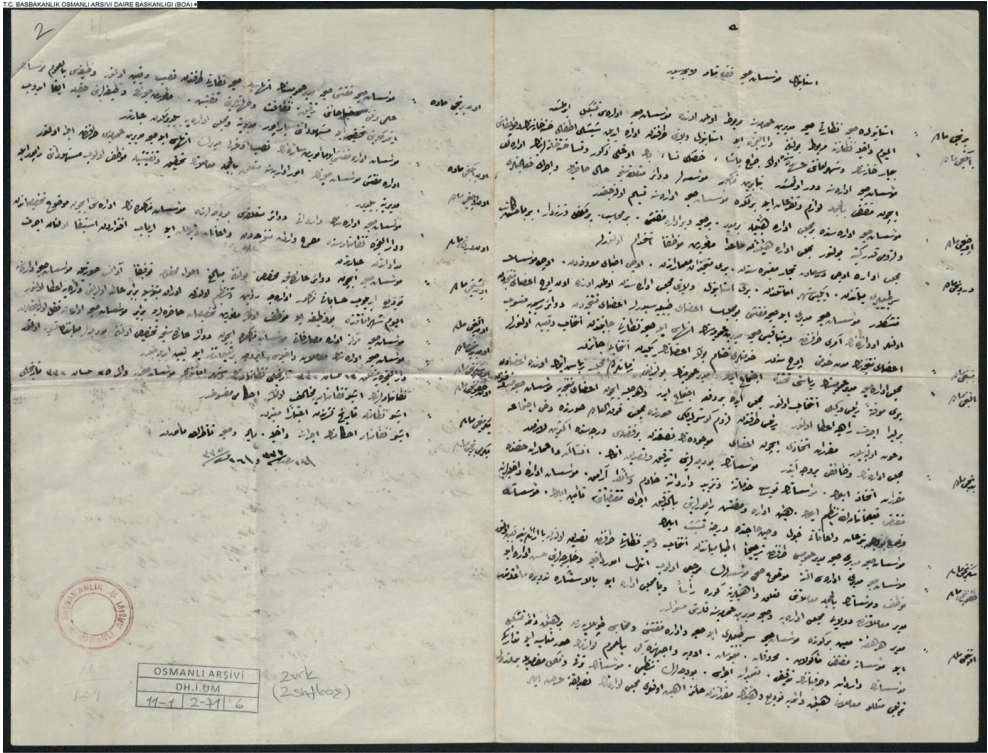
Bu projeler tartışıldığı sırada,¹⁰⁶ Maliye Nezareti'nin yetersiz hastane tahsisatlarını arttıracak bir bütçesi bulunmamaktaydı.¹⁰⁷ Askeri ecza depolarında yolsuzluklar yapılmakta¹⁰⁸ ve üstelik İstanbul işgal altındaydı. Özetle uzun savaş yılları, sefalet, yolsuzluk ve kötü idare MHSİ dönemini mumla aratır olmuş, eski reçete eski hastalığa çare olacak şekilde yeniden sunulmuştu.

105 "Müessesat-ı Sıhhiyemiz: Askeri Hastanelerimizin Miktarı," *Dersaadet* 1, 9 (16 Temmuz 1336/1920):1, sü.2. Abdullah Cevdet Bey İsa Ruhi Paşa ile görüşmeleri sürdürmüştür. "Müessesat-ı Sıhhiye Meselesi," *Dersaadet*, 12 (19 Temmuz 1336/1920): 3, sü. 2. Bazı askeri hastanelerin Sıhhiye Müdiriyetine devredildiğine dair haberler basına yansımıştır. "Sıhhiye'ye Devredilen Hastahaneler," *Dersaadet* 1, 18 (25 Temmuz 1336/1920): 3, sü. 2.

106 "Hastahanelerin Tevhidini," *Dersaadet*, 48 (1 Eylül 1336/1920): 2, sü. 3.

107 "Hastahaneler Tahsisatının Tezyidi," *Dersaadet* 1, 98 (21 Teşrinievvel 1336): 2, sü 2.

108 "Mazeme-i Sıhhiye Suiistimalatı," *Dersaadet* 1, 98 (21 Teşrinievvel 1336): 2, sü 2. Dr. İsa Ruhi Paşa ve Abdullah Cevdet Bey yakın tarihlerde görevden ayrılmışlardır. Sıhhiye Müdir-i Umumisi Abdullah Cevdet Bey'in bazı esbaba mebni istifa edeceği haber alınmıştır. "Sıhhiye Müdir-i Umumisi," *Dersaadet* 1, 98 (21 Teşrinievvel 1336): 2 sü. 1. Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi Riyasetine Erkân-ı Divan-ı Harbi azasından tabip Miralay Yusuf Ziya Paşa tayin kılınmıştır. "Sıhhiye Dairesi Riyaseti," *Dersaadet* 1, 98 (21 Teşrinievvel 1336/1920): 2, sü 1.

Resim 14. Sıhhiye Müdiriyyet-i Umumiyesi tarafından verilen 24 Recep 1337 / 25 Nisan 1919 tarihli İstanbul Müessesat-ı Sıhhiye Nizamname Layihası.¹⁰⁹

Sonuç Yerine Bir İki Söz

Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdiriyeti hakkında kapsamlı bir tarih yazabilmek için daha fazla bilgi ve belgeye, daha esaslı bir okumaya ihtiyaç olduğu kadar disiplinlerarası iş birliğine de ihtiyaç vardır. Söz konusu aktörlerin, adı geçen bürokratların biri aktüel diğeri politik olmak üzere ikili gündeme ve hesaba sahip olduklarını daima hatırdta tutmak gerekir. Son dönem Osmanlı siyaseti, sağlık alanında belki de diğer alanlardan çok daha karşılıklı ilişki ve hesap içerisindedir; II. Abdülhamid’e, ardından Saray’a, İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne ya da muhalefete yakınlık-uzaklık ve çıkar ilişkileriyle örülmüş girişim zeminde, küçük bir kayma ya da ittifak belli ki kadroları da etkilemiştir.

Müdiriyyet açıkladığı program çerçevesinde ihtiyaç duyduğu bütçeyi üç yıllık zaman diliminde temin edememiş, ironik bir şekilde kapanma gerekçelerinden biri, idarecilerin maaş fazlalığı nedeniyle tasarrufa gidilmesi olmuştur (bkz. Ek 10). Esasen müdiriyyet ve dönemine

109 BOA.DH.İ.U.M.11-2 [Belge grubu]

ait söylenebilecek elbette çok söz vardır: Bilhassa idari ve tıbbi kadrolar, post-Abdülhamid psikolojisi, toplumsal aydınlanma ve reform/devrim fırsatlarından birinin yine nasıl yitip gittiği hakkında. II. Meşrutiyet sonrası hastaneler (sivil ve askeri), Darülaceze ve diğer hayır kurumlarının mevcut durumuna dair bu metinde değinilmeye çalışılan iddiaların bir bölümünün bile – en hafif tabirle – doğru olma ihtimali, yozlaşmanın boyutunu gözler önüne sermektedir. Ancak, MHSİ tarafından devralınan kurumların hemen hepsinde bakımsızlık ve suiistimler olmakla birlikte, idarenin kurumları bütçenin elverdiği ölçüde modernize ettiği anlaşılıyor.

MHSM'nin 1912 yılında yayımlanan yıllıkının “Muhaberat ve Usul-ı Tahririn Basit ve Sade Bir Hâle Getirilmesi” başlıklı bölümünde şu ifadeler yer almaktadır:

İdareimiz devr-i Meşrutiyet'de müceddeden tesis etmiş bir daire olduğu için umur ve muamelat-ı tahririyenin de Meşrutiyet'e muvafık bir tarz ve lisanda muntazaman cereyanı arzu edildiğinden “bürokrasi” denilen usul-ı kadime mümkün mertebe tadil ve muhaberatta vuzuh, sadelik ve tabiiilik esas ittihaz olunmuş ve fazla olarak *bir idarenin ruhî müşabihesinde* olan kuyudatın tekemmülü için en mükemmel ve fakat basit bir dosya usulü kabul ve tatbik olunup bunun için iktiza eden evrak ve defatir tab ettirilmiştir. İdareimiz fazla memur ile iş görmek cihetini asla nazar-ı itibare almayıp ancak vukuflu, seri ve çalak [çevik], vazifeperver memurin-i muktedirere tefviz-i umur etmek [iş ehline vermek] tarik-i sevabını ihtiyar ve bundan mütehasıl fevaidi idrak eylemiş olduğundan gerek bu sebepten, gerek muhaberat ve muamelatta iltizam edilen sadelik ve mütehad olan usulün mükemmeliyetinden naşi tahrirat kaleminde mevcut üç kâtip marifetile bir sene zarfında meclis-i idare mukarreratıle beraber sekiz bini mütecaviz evrakın muamelesi hemen günü gününe denilecek derecede süratle ikmâl olunduğu gibi bir muhasip, bir muavin ve bir kâtip ve bir veznedardan mürekkep heyet-i hesabiyece de hâl-i mâli cetvelinde tafsilatı muharrer 94 bin liralık muamelât-ı hesabiye en muntazam bir müessesesi-i maliye gibi suret-i ciddiyede ifa olunmuştur [...].¹¹⁰

Bu defterler şimdilik bulunamasa da, icraatlar hesap verilebilirlik ilkesi adına toplumun daha evvel alışık olmadığı şekilde kayıt altına alınıp, *devr-i sabık*ın hastaneleri ne durumda bıraktığı idarenin resmi ağzıyla yerilirken, yıllık bir taraftan da yeni idarenin heyecan ve acullüğünü gözler önüne sermektedir. Hatta yer yer yıllık, sanki edebi bir metin okunduğu hissi vererek MHSİ'nin içinde bulunduğu *ruhi* ahvali de sezdirmektedir. Bürokrasi usulünün değiştirilip, hızlıca, yetersiz plan ve programla hareket edilip her şeye yetişilmeye çalışılmasının sonuçları ise tartışmaya açıktır.

Dr. Muhittin Nuri Bey, bimarhaneye 100 kişilik yeni bir alan açacak olan Darülhadis dairesinin tamiri için CUB'ye sunduğu layihada (bkz. Ek 7) ‘Belçika hükümetinin varidat-ı

110 Müessesat II, 6. Vurgular yazar tarafından eklendi. ‘Ruhî müşabihe’ tamlaması son derece ilginçtir, Meşrutiyetten önce Hamidiye Etfal Hastanesi tarafından yayımlanan Fransızca-Türkçe yıllıkların ardından, Meşrutiyet sonrası ilk defa MHSM tarafından kurumsal bir yıllık yayımlanmıştır. Yıllıkta, ‘devr-i istibdat’i her fırsatta yeren ve faaliyetlerini meşrulaştıran duygusal söylem dikkat çekmektedir.

umumiyesine muadil bir varidata yani onsekiz milyon Fransız lirasına mâlik olan Paris Belediyesi'nin bütçesini tedkik eylediğim zaman dört milyon liranın MHS'ye (*Assistance publique*), ve buna yakın bir meblağın da hıfzıssıhha-yı umumiyeye ifraz edilmiş [ayrılmış] olduğunu görerek hayatın kadr u kıymetini layık olduğu derecede tebci eden Fransız kavmi necibine karşı takdirhan olmuş idim.' sözleriyle örtük olarak, hayatın kadr u kıymetini bilmeyen *devr-i sabık* umursamazlığı ve toplumsal duyarsızlığına atıfla yeni idarenin ihtiyaçlarını dile getirmiştir. Frengi ile mücadelede başarısızlık ve bu kadirbilmezlik, hastalığın yayılmasına ve Cumhuriyet'ten sonra bile uzun yıllar sürüp devlet ve halka pahalıya mâl olacak bir mücadeleye neden olmuştur. Celaleddin Muhtar Bey (Bkz. Ek 5) raporunda frengiyle mücadelede durumu 'Ancak Altıncı Daire-i Belediye dahilindeki evlere tatbik olup mezkur daire haricine tatbik olunamayan talimatın her tarafa teşmili lazımdır; meselâ Şişli'de tramvay yolunun sol tarafındaki haneler kayıt ve muayene edilebilir sağ tarafına tesadüf edenler Sekizinci Daire-i Belediye (Beşiktaş) merbut oldukları için kayıt ve muayene edilemedikleri ve birçok kızların şu suretle muayene-i sıhhiyeden kurtuldukları ve hastalıklarını keyfemayeşa neşrettikleri nazar-ı dikkate alınırsa şimdi yapılan icraatın **fıraklı bir komediden** ibaret olduğu tezahür eder! **Memleketin sıhhatini böyle her veçhile yolsuz, her tarafı noksan bir talimata tevdi etmek ancak hamiyetsizliğe ve cinnete atfolunabilir.**' sözleriyle dile getirmiştir. MHSİ tarafından durumun vahameti değerlendirilmiş, vakit kaybetmeden hemen bir talimatname tanzimi ve fuhuşa ve fahişelere yapılacak teftişlerin Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından yapılması (İdare, MUTMvSU'nin Dahiliye Nezareti'ne bağlı olması ve bir idarenin diğer bir daire-i hükümete devri gibi nezarete ait bir mesele karşısında bulunduğu için nezarete yazılmak üzere Şehremanetine durumu bildirmiştir) önlemleriyle hastalıkla mücadeleye başlanması gerektiği bildirilmiştir. Yine aynı ekte İdare'ye, Beyoğlu Nisa Hastanesi'ne yabancı hekimleri atadığı ve denetlemediği için suçlamalar yöneltile de İdare, yalnızca hastanenin idaresinden sorumluydu ve frengi mücadelesinde aksiyon alacak bir kanuni yetkiye sahip değildi.

İdare tarafından Darülaceze'de – esasen amaç tımarhanenin yoğunluğunu azaltmak için bile olsa – matuh (yaşlı/bunak) deliler için bir daire açılmış, bu insanlar bu daireye nakledilerek *tımarhanede deli (ya da daha da delirtilmiş)* çürütme adetine palyatif de olsa bir çözüm dolaylı olarak bulunmuştur. İstanbul'da bazı hapishanelerin içindeki (bazen karakol karşısında kiralanmış bir daire içerisinde gözetlenerek) hücrelerde müşahede altına alınan akıl hastaları yahut akıl hastalığı şüphesi olanlar için Haseki Mecanin Müşahedehanesi açılmış ve hastaların çok daha iyi şartlarda müşahede altına alınmaları sağlanmış, mecnunların tımarhane ve müşahedehaneye yatış prosedürleri eskiye nazaran daha sistematik uygulanmış ise de, koordinasyonsuzluk, usulsüzlük, maddi imkânsızlık ve daha birçok sebeple yetersizlikler olmuştur.

Kolera salgını sırasında Şehremaneti ve şehreminleri daima hedef tahtasında olmuştur.¹¹¹ Öncesinde ise hükümet, Rusya’da ciddi kayıplara neden olan ve ülkeye yayılma ihtimali her geçen gün artan koleraya karşı ciddi bir önlem almamıştır. Şehremini Hüseyin Kâzım Bey, Hasköy kolerası sırasında emanette çadır ve pülvarizatör olmadığını, *lakayt memurları döverek işe başladığını* aktarmaktadır. MHSİ, maliyenin tebhirhane ve etüv sayısını arttırmak ve diğer ihtiyaçlar için bütçesinin olmadığı bir dönemde, bütün yokluklara rağmen idareye devredilen üç tebhirhanenin tamir, ıslah ve eksikliklerinin giderilmesi ve hastanelerde geçici kolera pavyonlarının açılması için uğraşmıştır (koleraya son derece hazırlıksız ve parasız yakalanılmıştır). Kolera, frengi ve diğer bulaşıcı hastalıklarla mücadelede tebhirhanelerin, kısa bir süre tahaffuzhanenin (ve bütçenin elverdiği ölçüde yenilenmesi) ve hastanelerin idaresi dışında İdare’nin bir yetkisi olmadığı gibi, bu sürede Şehremaneti, MUTMvSU ve bağlı bulunduğu Dahiliye Nezareti zaman zaman birbirini suçlamış, iş bölümü ve iş birliği olmadan yürütülen mücadelede başarısızlığın faturası – sorunlar yine büyük ölçüde çözümsüz bırakılarak – birilerine kesilmiştir (Bkz. Ek 8).

Müdüriyet, tensikat keşmekeşi,¹¹² bütçe belirsizliği, yönetsel sorunlar ve iktidar kavgaları arasında aceleyle kurulmuş bir kurumdur; CUB, MUTMvSU, Dahiliye Nezareti ve Şehremaneti arasında gerçekte bir iktidarı ve inisiyatifi, hatta planlı ve programlı bir ıslahat çerçevesi olmadan kurumların modernizasyonu ile uğraşmış, bütçenin eskiye nazaran daha tasarruflu kullanılmasına gayret etmekten başka bir iş –bu siyasi ve ekonomik atmosferde– becerilememiştir. MUTMvSU riyasetinin ise mülki hekimlerin hukukunu ne ölçüde koruduğu esasen başka bir tartışma konusu olmakla birlikte arşivde yer alan bazı suiistimaller anılan Meclis’in bazı hususlarda yerine ve adamına göre şekillenen politik tutumunu gözler önüne sermektedir.¹¹³ Elbette doğrudan Dahiliye Nezareti’ne, dolaylı olarak Sadaret’e bağlı olan Meclis’in bu dönemde ne tür baskılara maruz kaldığı ve yetkilerinin ne ölçüde kısıtlandığı tahmin edilebilir. Yine de döneme damgasını vuran mülki (sivil) ve askeri hekimler arasındaki

111 “İstanbul’da başlayan kolera neticesinde Haseki ve Cerrahpaşa hastanelerinde tecrid mahalleri ayrıldı. Diğer hastanelerin şüpheli vakayii kabul etmemesi için bazı yerlere haberler gönderildi. Şehremanetin her tedbiri gibi bu da nakıs. Bu keyfiyetten her hastanenin malumatı yok. Hele ecnebi hastaneleri katiyen bir şeyden haberdar değildir. Vakalar nadir şimdiye kadar şüpheli, şüphesiz 25 vakayı tecavüz etmiyorsa da ibtida Bulgaristan karantinayı koydu.” Bkz. “Şuun-u Tıbbiye,” *Tababet-i Hazıra* 2, 14 (29 Eylül 1910): 223.

112 Tensikat sonrası memurlara ödenen tazminatlar nedeniyle ekonomik problemler derinleşmiş, çok sayıda memur –Tensikat Kanunu’nun [1 Temmuz 1909] onuncu maddesi uyarınca –tazminatsız ihraç edilmiş, bu keyfilik birçok travmayı da beraberinde getirmiştir.

113 Örneğin ilginç bir vaka olarak Emniyet-i Umumiye sertabibi Dr. Nikolaki vakası incelenebilir: Emniyet-i Umumiye müdir-i sabıkı Şakir Efendi mensup olduğu İttihat ve Terakki Fırkası’nın nüfuz ve kuvvetini kullanarak biraderi Kolağası Tabip Burhan Efendiyi Emniyet-i Umumiye sertababetine yerleştirmiştir. Dr. Nikolaki, 31 Mayıs 1328’de İstanbul Polis Müdüriyeti’nin teşkilinde memuriyeti lağvedilerek maaşsız açığa çıkarılmış, Emniyet-i Umumiye Sertababeti ismi İstanbul Polis Müdüriyeti Sertababeti olarak değiştirilerek başına Burhan Efendi getirilmiştir. Burhan Bey’in askeri vazifesine sevki emredilmişken Mahmud Şevket Paşa’nın eliyle engellenmiş ve sevk edilmemiştir. Dr. Nikolaki’nin hakkını aradığı metinler için bkz. Dr. Nikolaki, “Polis Sertababeti: Harbiye Nazırı Nazım Paşa Hazretlerine,” *Tanzimat/Le Tanzimat* 1, 359 (23 Eylül 1912): 4, s. 3-4.; BOA, DH.İD. 48-38; BOA, DH.İD. 48-53.

ekonomik, sosyal farklılık ve tartışmalar, başlangıçta MHSM'nin bu kavgayı körükleyen bir unsura dönüşmesi, çağdaş bir kavrayış eksikliği ve umursamazlık olarak sağlığın korunması (hıfzıssıhha) ve bulaşıcı (sâri) hastalıklarla mücadelenin yeterli siyasi destek bulamaması ve bunun yıkıcı etkileri tartışılması gereken konular olarak göze çarpmaktadır.

Reis Muhittin Nuri Bey, görevli olduğu zaman diliminde üç defa istifa etmiş, nihayet 1911 yılı sonundan, görevinden uzaklaştırıldığı (Haziran 1912) tarihe kadar müdüriyet maddi ve manevi desteğini kaybederek iş yapamaz hale getirilmiştir. Faaliyetlerin yıllardır CUB'ye hesap verilerek yürütülmesine rağmen müdür Muhittin Nuri Bey'in yolsuzlukla suçlanması, idarenin vilayete bağlanmak istendiğine (daha özerk bir hale gelmek istediği) dair dolanan dedikodular, hastaneler ve tebhirhane araçlarındaki *tabela*'ların idarenin lağvedilmesi sürecini hızlandıran suçlamalar olduğu anlaşılıyor (Bkz. Ek 10). MHSM Şehremaneti'ne bağlı olmasına rağmen kolera mücadelesinde başarısız olan ve her fırsatta yerilen Şehremaneti, imajını kurtarmak, belki de toplum nezdinde faaliyetlerinin görünürlüğünü artırmak ve kendini aklamak isteyerek, tabelalardan Şehremaneti/Şehir lafzının kaldırılmasına böyle karşılık vermişti. En nihayet MHSM, Şehremini Cemil Paşa'nın (Topuzlu) başkanlık ettiği bir CUB toplantısında kapatılmıştır.

Müdüriyetin hikâyesi sersemlemiş bir bedeninin hemen ayaklanmaya çalışarak tökezleyip/tökezletilip düşmesi gibi *müessesat-ı hayriyenin pek hayrına* olmamıştır. Ekim 1912'de başlayan Balkan Savaşı ve sonraki süreçte Müdüriyet'e bağlı kurumların idaresinde yaşanan karmaşa ve yozlaşma dikkate alınarak 1919'da müdüriyetin tekrar teşkilinin gündeme getirilmesi, faaliyette olduğu dönemde önemli işler yaptığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Sağlık politikaları ve kurumsallaşma hem özgünlük ve sürdürülebilirliği hedeflemeli hem de kurumlara işlerlik ve zaman (hizmetlerin standardizasyonu ve sistematik hale getirilmesi açısından) kazandırmalıdır. Fakat her şeyden önce verimlilik, etkinlik ve tutumluluk ilkelerine dayanmalıdır. II. Meşrutiyet sonrası yazılmış bu hikâye bugünden bakıldığında biraz tanıdık görünüyor.

EK 1. DR. HEKİMBAŞIZADE MUHİTTİN NURİ BEY'İN LÂYİHASI¹¹⁴

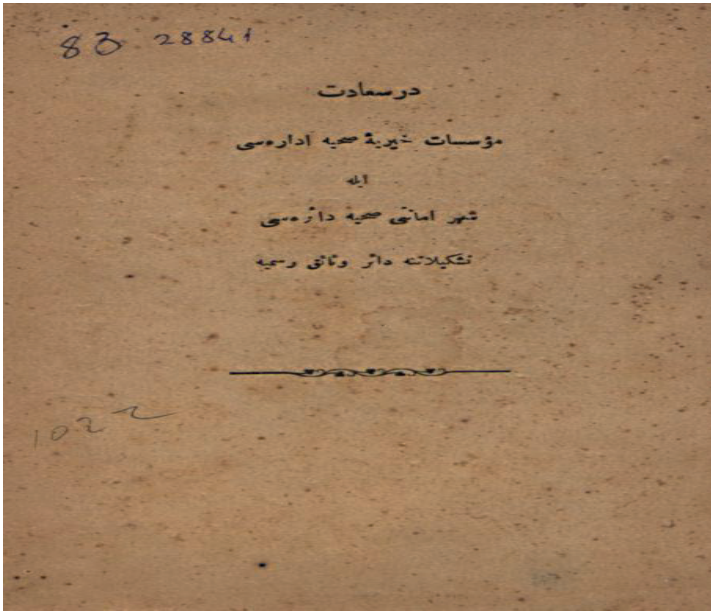
Şehremaneti meclis-i azasından Dr. Muhittin Bey umur-u belediye ve hıfzıssıhha-yı umumiye hakkında tedkikatta bulunmak üzere Avrupa'ya gönderilmişti. Netice-i memuriyetinde emanetin tensikat ve teşkilatı, rüsum-u belediyenin tanzim ve teminine ve Dersaadetçe icrası lazım olan tezyinat-ı belediyeye dair verdiği layihayı ufak bir tadil ile derc ediyoruz:

Minelkadim, devair-i sairede olduğu gibi, şehremanetinde de makus bir usul-i idare hükümfermadır ki bu şekl-i idare ile muamelât-ı belediyenin tanzim ve tedvini, şehrimizin tertip ve tezyini adımı'l-ımkândır. Öteden beri şehremaneti ve belediyelerde mühendis, tabip, mimar gibi imar-ı memleketin vasıta-ı esasıyesi olan memurin-i fenniyenin mevkileri yükselmemiş, bunların vazifeleri memurin-i saire nazarında pek ehemmiyetsiz add u telâkki olunmuştur. Halbuki memalik-i mütemeddininin hiçbirisinde fen memurları bu derece muhakkir değildir. Her yerde, her zeminde yüksek mevkiler, nüfuz-u idare erbab-ı fenne mevdu olup diğerleri bu hey'et-i muktedirinin mukarrerat ve icraatını kayd u tahrir, zabt u hesaba memurdurlar. İşte ancak bu sayededir ki Avrupa belediyeleri bu hâl-i mükemmeliyete vasil olmuşlar, bütün o güzel şehirler şöhretleri nisbetinde iktisab-ı mamuriyet eylemişlerdir. Şu hâlde tensikat ve teşkilat hususunda herşeyden evvel aranılacak cihet fen memurlarının mevkilerini yükseltip umur-u idarede mühim mevkileri bunların uhde-i dirayet ve iktidarlarına tevdi eylemektir. Evveleminde Paris, Berlin, Londra şehremanetlerinde olduğu gibi mükemmel bir mimar ve mühendis daireleri teşkil olunmak lazımdır. Bunlara mektepten yetişmiş mühendisler de alınıp umumi planı yapmak üzere şehrimize gelecek olan Paris şehri mimar ve mühendisleri refakatinde bulundurarak tevsi-i malumat ettirilmelidir. Plan yapmak hususunda mühendis yetiştirmek ileride memalik-i Osmaniyenin herbirinin planlarının tertibi için Avrupa'ya müracaattan bizi müstağni kılacağı cihetle şayan-ı ehemmiyettir. Mamafih bununla da iş bitmez. Belediyeye ait hal, selhane, lağım kanalizasyonu... ilh tesisat-ı nafianın emr-i inşaatında kesb-i ihtisas eylemek üzere birkaç mühendisin Avrupa'ya izamı iktiza eder. Aklâm-ı muamelatının kısa ve salim bir usule rabtı begayet elzemdir. Bununla beraber muhasebeden evsaf-ı lazımevi haiz lisan-ı aşına iki zatın âdetâ bir fen halinde bulunan muamelât-ı hesabıye-i belediyeye kesb-i vukuf etmek için bir ay müddetle Avrupa'ya gönderilmesi zaruridir. Tensik-ı etibba komisyonu belediye etibbası ile bimarhane ve emanete mensup bilcümle hastanelerin tensikatını ilk teşkilat olmakla beraber yine esaslı bir kaideye rabteylemiştir. Etibba-yı belediyenin mercii ve hıfzıssıhha-yı umumiye

114 “Şehremanetinde tensikat ve teşkilat,” *Tanin* 1, 126 (6 Kânunuevvel 1908): 2, s. 2-5. Dr. Muhittin Nuri Bey'in İstanbul'a dönmeden evvel Paris'ten gönderdiği bazı mektupları da *Tanin*'de yayımlanmıştır. 13 Ekim 1908 tarihli bir mektubunda İstanbul'dan ayrılışı 12 gün olduğunu belirtmektedir. Dr. Muhittin Nuri, “Açık Sütunlar: Paris'ten Mektup –13 Teşrinievvel 1908–,” *Tanin* 1, 91 (19 Teşrinievvel 1324 / 1 Kasım 1908): 2-3, s. 5-6 ve 1-2.

komisyonunun merkezi olmak üzere *Şehremaneti Sıhhiye Dairesi* namile ayrıca bir daire teşkil olundu. Bu daire bir reis ile bir de muavini tarafından idare olunacaktır. Hıfzıssıhha-yı umumiye komisyonunun yevm-i in'ikadında dahi daire-i mezkurenin azasından bulunan bir kimyager ile bir bakteriyolog ile meclis-i emanetin tabip azası ve karantinanın delegesi hazır bulunacaklardır. Elyevm şehremanetine mensup bilcümle darülhayrlar müessesat-ı hayriye namile müstakil bir idareye rabt edilmiştir. Memâlik-i mütemeddinenin cümlesinde müessis bulunan bu idare-i mühimmenin lüzum ve ehemmiyeti, makasid-ı âliyesi CUB'de tezekkür edilecek olan Dr. Ahmed Nureddin Bey'in layihasında etrafile izah ve beyan edilmiş olduğundan burada tafsilini zevaiden addeylerim. Meclis-i emanetin de vazifesi tayin ve tedvin olunmalıdır. Emanet azalarının herbiri her iş ile meşgul olamaz. Bu suretle kuvve-i ihtisasiye zayıflar. Tekâmülü temin eden taksim-i a'mâl kaidesi bozulur. Kararlar da yolunda olmaz. Binaenaleyh herbirinin vazifesi ayrılmak icab eder. Bunlardan biri rüsum-u belediye ile muhasebeye ait işler ile iştilgal eder ise diğeri tenvirat, mezbeleler, zabıta-i belediye, hal, marşe [marché/pazar], selhhane ve hamamlara müteallik umur ile meşgul olmalı. Üçüncüsü su işleri, su kumpanyası vesait-i nakliye, umumî bahçeler, müze ve kütüphanelere ait işlere bakmalı. Dördüncüsü mimar ve mühendisliğe, beşinci[si] tababet ve hıfzıssıhha-yı umumiye müteallik proje ve evrakın tefahhusuna memur, altıncısı emanet ve belediyelerin cihet-i hukukiyesine taalluk eden umurun jürisi, hülâsa-yı kelâm azanın herbiri mütehasıs bulunduğu umurun raportörü olmalıdır. Elyevm meclis-i emaneti işgal eden bir iki iş vardır ki bunlardan da meclisin kurtarılması elyevm hem umur-u sairenin hüsn-i rüyeti hem de o işlerin doğruluğu için elzemdir. Bunlardan birincisi tahminen emlak muamelatının istinafen rüyet edilmesi kaziyesidir [hususudur]. Esasen bu işin bidayeten merci-i rüyeti belediye dairelerinde belediyelere mensup olmayan vergi kalemlerinde olduğu cihetle meclis-i emanetin buna bir mahkeme-i istinaf olamayacağı tabii ve emlak kıymetini takdir eylemek başka bir ihtisasa menut [bağlı] bulunduğu cihetle bunun evveleminde meclis-i belediyece bade't-tayin ve mühendishane-i emanette istinafa rüyeti taht-ı vücubdadır. Nüfus muamelatının esas belediyelerde tesis olunacak hususi bir kaleme tevdi olunmalıdır. Bu suretle hem nüfus muntazaman zabt u kayd hem de ahalinin bu hususta uğradığı müşkülât izale edilir. Avrupa belediyelerinde tevellüdat [doğumlar], münâkehât [nikahlar], vefiyatın mercii bu kalemlerdir. Bervech-i maruz [bildirildiği gibi] merkez-i emanetçe esaslı bir tensik ile beraber vezaif tayin ve tasrih edilir ise belediyelerin eşkal-i hazırası ile ibkası – ki bir müddet için lazımdır – şayan-ı kabul görüldüğü takdirde umum devair-i belediyenin buna imtisal edeceği hatta taşra belediyeleri de numune alacağı tabiidir. Avrupa şehirlerinde şekl-i idare-i hükümete göre belediye idareleri üçe münkasımdır. Birincisi cumhuriyete makarr olan şehirlerde caridir. Cenubi İsviçre'nin merkez-i idaresi olan Cenevre'de belediye memurları ihale tarafından intihap olunur. Her mahalleden mebus 41 adet belediye azaları içlerinden rey-i hafî ile belediye meclis-i idare reis ve azalarını intihap ve tayin ederler. İkincisi kralların makarr-ı hükümeti olan şehirlerde vakidir. Mesele Bükreş'te bir belediye

reisi ile iki reis muavini bir de meclis azaları vardır. Gerek bunlar gerek belediye dairesini teşkil eden mektubî kalemi, sıhhiye dairesi, muhasebe bürosu, nafia şubesi (su, hal, selhane, ilh müessesata memur mühendishane, mimarhane) gibi devair-i aklâm heyet-i hükümet tarafından mensuptur. Ahali tarafından müntahap azalar bunların icraatını tedkike memurlardır. Paris gibi büyük devletlere merkez-i idare olan cesim, muhteşem şehirlerde şehremaneti ve kabinesi erkanı ile şehremanetin sair bilcümle memurini hep hükümet tarafından nasb u tayin olunur. Her mahallede birer – ki bütün Paris'ten 80 adet – belediye azası bir kuvve-i kanuniye olarak şehremanetin kanunlarını yapar, icraatine nezaret eder, bütçesini tertip eyler. Bunların herbiri geçen de şehrimize gelmiş olan Henri Turot gibi ya bir muhasip ve muharrir yahut bir tabip, mühendis, bir avukattır. Paris'te yirmi adet belediye idaresi vardır. Bunlar başlıca nüfus işleri ile meşguldürler. Şehrin münâkalât [ulaştırma], tenvirat, telefon, köprü gibi müessesata ait imtiyazatı doğrudan doğruya şehremanetine aittir. Eğer her belediye dairesi daire-i şümulünde bulunan bu imtiyazatı ahz etmiş olsa idi Paris de umumiyeti itibarile mamur olamaz idi. Birçok yerleri harap kalır idi. İstanbul büyük bir Türk imparatorluğuna merkez-i idare olmakla elbette Paris gibi bir şehremanetine ve belediyelere mâlik olması lazımgelir.

Resim 15. *Dersaadet Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi ile Şehremaneti Sıhhiye Dairesi Teşkilâtına Dair Vesâik-i Resmîye* [Baskı tarihi ve matbaa bilgisi yok]

EK 2. DERSAADET MÜESSESAT-I HAYRİYE-İ SİHHİYE İDARESİ İLE ŞEHREMANETİ SİHHİYE DAİRESİ TEŞKİLÂTINA DAİR VESAİK-İ RESMİYE

[Vesika] 1: Op. Dr. Ahmed Nureddin Bey'in Lâyihası¹¹⁵

Dersaadet hastanelerinin derecât-ı medeniyette teali etmiş olan bilâd-ı meşhure hastanelerine göre istihsal-i esbab-ı tanzim ve istikmâli şehremanetçe tasavvur ve arzu olunarak Haseki Nisa Hastanesi Sertabibi Operatör Nureddin Beyefendi başlıca hastaneleri görmek ve suret-i idarelerini tedkik etmek üzere Avrupa'ya izam edilmiş idi. Müşarünileyh müşahedatı ve tedkikat-ı amikesi üzerine lâyiha-i atıyeyi tahrir ve ita eylemiştir:

İstanbul şehr-i aziminin ihtiyacat-ı mübremesinden bulunan fukara ve aceze hastanelerinin adem-i kifayesi cihetile yeniden üç cesim hastanenin sür'at-i inşası makam-ı emanet-i aliyelerince nazar-ı dikkate alınması üzerine işbu inşaat-ı cesimeye mütefferri' mevadd ile hastanelerin tertibat-ı dahiliyesi ve usul-i idare ve nizamatinın ve buna müteallik bilcümle teferruatının tedkiki zımında telakki eylediğim emr-i aliye imtisalen bir buçuk mâh mukaddem Avrupa'ya azimet eylemiş idim.

Bükreş'den bed'an ile Peşte, Viyana, Münih, Paris ve Cenevre gibi merakiz-i medeniye'nin hastane idareleriyle inşaat-ı cedide ve teferruatı hakkında hâsil eylediğim malumatı şehrimizde tatbik eylemek fen-i tıb ve iktisat nokta-i nazarından pek mühim olmasına mebni maruzatımı ikiye taksim ederek evvela hastanelerin usul-ı idaresini ve muahharen terakkiyat-ı ahire-i fenniye tatbikan suver-i inşaiyelerini arz eylemeyi münasip gördüm.

Hastanelerin usul-i idaresi: Avrupa hastanelerinin usul-i idare-i merkeziyesini izah etmeden akdem şehrimizde mevcut hastanelerin hâlihazırdaki şekli-i idarelerinden bahsedilmesi ledelmukayese menafi-i mühimmeye hizmet eyleyeceği cihetle bu babda hülâsaten arz-ı malumat ediyorum şöyleki; şehrimizde mevcut fukara ve acezeye mahsus emakin-i sıhhiyenin kısm-ı küllisi şehremanetine ve kısmen Evkaf-ı Hümayun ve Dahiliye Nezaret-i Celilelerine merbut bulunarak idare edilmektedir. İşbu müessesatın beherinde birer idare heyeti icra-yı vazife eder. Merbut buldukları devairden havalât ve varidat suretile sandıklarına idhal eyledikleri mebalîği birer veçhile sarf ederler. Hey'at-i mezkurenin mezuniyet-i sarfiyatı hiçbir nizama tabi olmamak üzere bazısında pek sık ve bazılarında da pek vasi olarak gayr-ı muttarid [intizamsız] bir haldedir. Kendi hey'et-i idareleri marifetile sarfiyatından başka levazım-ı fevkalâdelerini de bâ-mazbata merbut buldukları devairden talep ederler sür'at-i tedarik ve irsaline ihtiyaç olan bu levazım alekser miadından sonra ita edilir veyahud istizahata ve muhaberata zemin ittihaz edilir mesela herkesten ziyade

115 *Dersaadet Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi ile Şehremaneti Sıhhiye Dairesi Teşkilâtına Dair Vesaiik-i Resmîye* [Baskı tarihi ve matbaa bilgisi yok], 2-13. Ayrıca burada yayımlanmıştır bkz. "Mühim bir teşebbüs-i içtimai: Hastanelerimiz," *Yeni Gazete* 1, 128 (26 Kânunuevvel 1908): 1.

hastegâna lüzumu gayr-i münekker bulunan vesait-i teshiniye yazdan düşünölmek lazım iken kışın nısfı sobasız geçirilerek nihayet ancak kânunlarda [Aralık, Ocak aylarında] türlü müşkilât ile sobalar vaz' edilir odun kömür şitanın hulûlünde münakasaya vaz' edilir velhasıl gerek memurin ve gerek hastegân için ne kadar müşkilât tasavvur olunabilirse o nisbette suubete [zorluğa] tesadüf edilir, şu suretle dağınık muamelatın netice-i hesabiyesi idare heyetlerini günlerce aylarca belki senelerce işgal ettiği gibi devair-i muhasebat aklâmında da hastaneler uğurunda birçok masaları işgal eden memurin-i hesabiyeyi bizar ve muztarr [usanmış ve çaresiz] bırakan birçok hesabat-ı muallâka müşahede olunur muamelat-ı mezkurenin heyet-i umumiyesini tedkike memur olan mecalis zaten hastaneler umur-ı idaresine vakıf olmadıkları cihetle ya ihtisaslarına ait vezaif-i mühimmelerini bırakarak hastaneler muamelatıyla uğraşırlar veyahut mevadd-ı saireye vakf-ı zaman dikkat ederek hastaneler hakkındaki evrak-ı müsta'celeyi senelerce hâl-i metrukiyette bırakırlar. Hastaneler muamelatının tehiri nezaretlerdeki memurin-i âidesinin adem-i takayyüdüne atfedilmek muvafık-ı insaf olmayıp şehremaneti evkaf vesair nezaretlere müteallik ne kadar muamelat-ı merkeziye ve hariciye var ise cümlesi mecalise veyahut inşaat memurinine tahmil olunmak yüzünden derece-i sâniyede kalan hastaneler muamelatı bittabi duçar-ı teehhür olur. Bundan maada hastanelerin merbut bulunduğu devair-i resmiedeki memurinin bu hususta vukuf-ı idariye ve fenniyeleri bulunmaması hasebiyle birçok defalar hastane idareleri tarafından yazılan rapor ve tezkereleri yine aynı memurların re'y ve tensibine müracaat etmekle hâl ve icraya mecbur olurlar. İşte muhtasaran arz eylediğim izahattan anlaşılacağı veçhile devair-i merkeziye-i memurinin vezaifinden başka hastanelerle uğraşması hem kendi vazifelerini ve hem de hastaneler muamelatını müşkilâta düşürmekten başka bir netice vermez.

Hastanelerin revabıt-ı hariciyelerinden başka muamelat-ı dâhiliyeleri de gayr-i muntazamdır şöyle ki: Hastane tesisinden maksat müracaat eden fakir hastegânın temin-i esbab-ı istirahat ve maişetleriyle suret-i müdavatının hariçteki etibbadan daha muktedir tabipler tarafından taht-ı tedaviye alınmaları ve bu veçhile kabil-i şifa olanların iade-i âfiyetle müteşekkiren hastaneden çıkarak erbab-ı hayra duahan olmalarıdır, hâlbuki hastane memurin-i tibbiyesi askerî hastaneleri usulü bakayasından olarak vezaif-i tibbiyeden maada hastanelerin umur-ı idare-i dâhiliye ve hariciyeleriyle işgal eylediklerinden bu hâl hastegânın hüsn-i suretle tedavisine ve bervech-i maruz matlub olan hidematın husulüne imkân bırakmamaktadır. Usul-ı kadime veçhile teessüs eden idare heyetleri güyâ hastanenin kâffe-i muamelatı malumatları tahtında cereyan eylediğini musaddak mazabıt ve defatiri temhir ederek ve devair-i aidesinde muhasebat idareleri işbu şifreli mazbatalarla yevmiye varakalarını tedkik ile günler aylar velhasıl birçok zamanlar kaybederler mecalis tamamile kanaat-ı vicdaniye hâsıl edecek surette tedkikatını ifa edemezler zira onları tedkik ile şayan-ı kabul olanları ayıklamak bu idarelerde mütehasıs olmağla mütevakkıftır yani idarenin en ufak tabakasından bed'an ile yetişmiş memurun nazar-ı dikkatine atılmak tahte'z-zemindedir. Şu veçhile cereyan eden muamelenin müfredatına gelince, hastanelerdeki idare memurları

veymî muamelatı diledikleri veçhile istihzar ederler pusulacıkları defterleri velhasıl umum mübayaat ve muamelat-ı nakdiyeye ait evrakı memurin idare ve sıhhiyeden mürekkep heyet-i umumiyyeye tasdik ettirirler.

Hastanelerin vazife zamanı devair-i sairenin gayrı olarak sabahları bed'an edip öğleye kadar imtidat etmek her memlekette kaide-i umumiye olduğundan şu dört saat zarfında hastegânın muayenesini istişare-i tibbiyelerini ameliyatlarını ve levazım-ı tibbiyelerini düşünecek etibbanın işbu vezaif-i mühimme ve müsta'celeleri arasında irae olunan idare işlerine ne kadar dikkat edebilecekleri veyahut mesuliyet-i maddiyeden azade olabilmeleri için umur-ı idareyi nazar-ı ehemmiyete alarak aynı zamandaki vazifelerine ne kadar ihtimam edebilecekleri vazıhan anlaşılır.

İşte usul-ı kadimenin sakamet-i idariyesinden bir kısmını da umum hastanelere müteallik muamelat şekil ettiğinden her gün ıslah ve teshil-i muamelata sa'y ü gayrette yekdiğerile müsabaka etmekte olan Avrupa merakiz-i medeniyesinin hastaneler hakkındaki usul-i idaresine tatbikan şehrimizde de yapılması icab eden tensikat ve tadilatı bervech-i zir [aşığıda] arz ve izah ediyorum.

Memleketimizdeki emakin-i sıhhiye ve hayriyenin varidatını her şeyden akdem nazar-ı dikkate almak lâzım olmasına mebni evvela şehremanetine merbut bulunan Haseki Nisa Hastanesi'nin misafir-i umumiyesi şehremaneti bütçesinin bir kısım-ı mühimini işgal etmekte olmasının şayan-ı kayd u tezkâr addederim.

Sâniyen: Yine şehremanetine merbut Bimarhane'nin varidat-ı umumiyesinin vilayattan gelip maliye hazine-i celilesinden ita edilen kısmından noksan kalan masarif-i umumiyesi yine şehremaneti bütçesine bâr olmaktadır [yük olmaktadır].

Sâlisen: Altıncı Daire-i Belediye Mecruhin Hastanesi esasen rahibeler tarafından teşkil edilmiş ise de Tophane Dairesi arkasındaki harik mahallinden daire-i mezkureye ait arsanın bedel-i fûruhtundan sonra ilâvesi iktiza eden meblağ daire veznesinden ita edilmek suretile hâlihazırdaki hastaneyi vücuda getiren şehremaneti yine mezkur hastane etibbasının maaşatı mahrukutını ekmek et ve buna mümasil levazım-ı sairesini itadan başka otuz yataklıktan ibaret olan işbu hastane şehri [aylık] beş bin kuruş müteferrika masrafı vermekle beraber bu hastanenin ne muamelat-ı sıhhiye ve idaresini tedkik ve ne de taht-ı tedavide bulunan mecruhin ve hastegânın tebaa-i devlet-i âliyeden olmasına rağmen bu babda bir günâ hakk-ı teftiş-i istimali cihetine gidilmemiştir.

Râbian: Yine Daire-i Sâdis [Altıncı Daire-i Belediye] dâhilindeki Nisa Hastanesi'nin gerçi varidat ve masarifinin suret-i resmiyede dâhil-i muvazene edilmemesi Şura-yı Devlet kararı iktizasından ise de orada taht-ı tedaviye alınan fukara-yı nisvan nazar-ı dikkate alınmasa bile beldenin sıhhat-i umumiyesi nokta-i nazarından ve ez cümle vatanın müdafileri

olan askerlerimizin tahrib-i bünyesine sebep olarak ırk-ı kavmi tehlikeye koyan maraz-ı müdhişden belde ve vatanın istikbali nazar-ı itibara alınarak bunların bir intizam-ı idare tahtına vaz'ı fennen elzem olduğunu kemâl-i ehemmiyetle arz eylerim.

Hâmisen: Kolera ve veba musabinine tahsisen yapılmış olan ve yapılmakta bulunan hastanelerin ayn-ı veçhile nezaret-i mütemadiye tahtında bulunmaları iktiza eder.

Sâdisen: Memalik-i mütemeddinenin her mahallinde şehremanetine merbut idare-i hususiye tarafından nezaret edilmekte olan Darülaceze ve buna benzeyen bilcümle eytamhane ve hayrathaneler idare-i merkeziyeye merbuten idare edilmekte olduğu cihetle onların da pek muğlak ve müzebzeb olan umur-ı idare-i dâhiliyelerine artık nihayet verilerek aceze-i şehrin bihakk-ı temin-i istifadesi yine şehremanetine ait vezaiftendir.

Sâbian: Bizim Âlem-i Valide Sultan hayratından olbu zükura tahsisen Yenibahçe'de mevcut Gureba-yı Müslimin Hastanesi de hakikaten pek garip bir halde bulunduğundan vakfa hakk-ı nezaret baki kalmak üzere varidatının teşekkül edecek idareye itasına bunun fukara-yı belde üzerinde hakk-ı rüçhanı olan şehremaneti idare-i merkeziyesine terki hâlihazırdan daha mükemmel ve usul-ı fenniyyeye muvafık surette idaresini temin eyleyeceği derkâdır.

İşbu maruzat-ı âcizanemden anlaşılacağı veçhile ekseriyette hastegâna layıkile bakılmayan ve umur-ı muamelatı *gayr-ı muntazam ve israfata müsaid olan hastanelerin* ıslahı Avrupa memaliginde olduğu gibi bunların bir idare-i merkeziyeye merbutiyetile kaimdir.

Şehremanetine merbuten icra-yı vazife edecek olan hastaneler idaresine (*Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi*) namını verdikten sonra heyetini hastanelerimizde senelerden beri tecrübesi sebketmiş memurin-i sıhhiyeden teşkil etmek lâzım gelir. Zira hastaneler levazımının intihabı tayin-i kıymeti lüzum ve adem-i lüzumunun takdiri miktar-ı sarfiyatın takarrürü inşaat-ı mukteziyenin vücuda gelmesi bunların ehemmiyetlerine göre hangilerinin tesri veya tehiri lazım geleceğinin tedkiki kabilinden muamelat mutlaka vukuf ile mümkündür. Binaenaleyh bir reis ve dört imza ile bir hastaneler sıhhiye müfettiş-i umumisi ve bir de hastaneler idare müfettiş-i umumisinden ibaret olan heyet-i idare maiyetine muhasip ve muhasip muavini veznedar ve katib-i umumi lisan-ı ecnebi kâtibi ve kâtib-i hususiden ibaret verilecek bir heyet-i tahririye ile alelumum hastanelerin kâffe-i muamelatı kemâl-i sür'at ve sühuletle ifa edileceği muhakkaktır. Mubayaanın cümlesi merkezde ve doğrudan doğruya fabrikalardan icra edileceği cihetle levazım merkezden her hastanenin ihtiyacına göre sevk edilir (hususî olarak kaleme alınacak nizamnameye göre idarenin vezaifi taayyün edecektir).

Hastanelerde zâid [ilave] memurlara lüzum görülmeyeceğinden bir idare memuru bir veznedar ve bir de kâtipten ibaret olan memurlar tekmil hastane muamelatını ifaya muktedir olurlar. Fakat bunların erbab-ı iktidar ve gayretten intihap edilmeleri şarttır (memurin-i

mumaiylehimin vezaifi mufassalan takdim kılınacak lâyiha-i nizamiyede münderiç bulunacaktır).

Memurin-i sıhhiyeye gelince: Mevcut hastanelerimiz maraz-ı hususiyeye göre tesis edilmiş olmasına mebni bunların teşkilatı idare-i mezkurede bade't-tezekkür tensikâtı icra edileceği gibi yeniden inşa olunacak hastaneler de emraz-ı muhtelifeyi cami olacakları cihetle beher kısım muallimin derecesinde bulunan bir tabib-i mütehasşısın nezareti tahtında bulundurulur. Ve her kısma ehemmiyet ve cesametine göre mektepten henüz neş'et edenlerden altı ayda bir tebdil edilmek üzere müdâvimler intihap olunur (Darülfünun-u Osmani Tıp Fakültesince taht-ı karara alınmıştır) bu suretle etibba-yı cedidenin ikmâl-i mümâresesine hizmetle beraber verilecek ücret cüziyat kabilinden olacağından iktisada da riayet edilmiş olur.

İdare işlerinden azade olarak artık mülâzımlarıyla beraber hastalarını tedaviye hasr-ı itina eden etibba-yı muvazzafa ile erbab-ı liyakat ve gayretten bulunmaları lâzımeden olan mülâzımın-i etibba sayesinde hastaneler tesisinden muntazar-ı maksadın [umulanın] temin edileceğine şüphe yoktur.

İdaresi teessüs eden hastanelerin temin-i varidat ve tevsi-i muamelatı cihetine gelince bu bâbda Bükreş hastanelerini bir misal olarak arz ederim. Mezkur hastaneler hükümetin hiçbir muaveneti olmaksızın ahalinin iane ve himmetile vücuda gelmiştir.

Ahalinin emniyetini celbetmiş bulunan bir idare-i sıhhiye-i belediyeye fakir zengin kâffe-i ahali herkes kendi istitâatı dairesinde cüz'i küllî ianede bulunurlar. Ve emindirler ki bu idare alınan parayı mahalline sarf eder bu idare şehremanetinin bir şube-i mühimmesi demek olup her sene icraatını ve hesabatını ale'l-müfredat ilân eder varidatın birinci kısmını teşkil eden ianattan mâadâ ahali hastaneler vergisi namile serveti nisbetinde bir resm [rüsüm/ vergi] verdiği gibi tiyatrolar yarışlar ve mesire mahallerinde ufak oyunlar ve buna mümasil eğlence mahalleri bir hastane resmine [vergisine] tabidir. Fazla olarak suret-i hususiyede verilen oyunlarla piyangolarla tevsi-i varidata cehd edildiği misüllü ağniyânın [zenginlerin] terk eyledikleri mağaza, hane, dükkân gibi emval-i gayr-i menkule de varidatın bir kısm-ı mühimini teşkil eder. Yevmen fe yevmen [günden güne] mütezayid bulunan hastaneler varidatıle hâlihazırdakilerin idareleri ve tamirat-ı umumiyesi temin edildikten sonra fazla kalan para ile yeniden hastaneler ve eskilerine ilâveler ve hastanelerden akdem elzemiyeti tahakkuk eden hademe mektebi gibi müesseseler inşa eden idare-i mezkure daima hüsn-i icraatını gösterip ahalinin nazar-ı hoşnudisini kazanır ve herkeste iane itası şevkini uyandırır. Bu idarelerin bir senelik icraatı hülâsa edilerek şehremanetine li-ecli't-tedkik takdim kılınır zira şehremaneti ahalinin istirahat ve sıhhatini temine vazifedar olduğu gibi ağniyâ ve fukarasına ait umur ve hususatın da hüsn-i cereyanını nezarete borçludur. Emakin-i sıhhiye-i hayriyenin teşşiyet-i umuruna vazifedar olan işbu idare-i hususiyenin teşkilinden sonra inşası mukarrer bulunan hastaneler usul-ı hâzıra-i fenniyyeye göre memâlik-i mütemeddinenin

cümlesinde mevcut olanlardan sonra yapılacağından bunların daha muntazam bulunması teessüs etmek üzere bulunan hükümet-i hâzıranın mukteza-yı şeref ve şanı olmağla bu mebanî şehre ma'nen ve maddeten hidemat-ı fevkalâde temininden başka tezyinat-ı beldeye de hadim olmuş olur. Dünyanın her tarafında mâ-bihi't-tatbik olan iktisada riayetle sade ve metin ve levazım-ı fenniyyeye mutabık yapılması ve icabattan olan bu hastaneler şehrin tadili için Avrupa erbab-ı vukufuna tanzim ettirilmek lazımeden bulunan umumi bir plana göre tayin edilecek mahal-i muayyenede vücuda getirilmelidir (hastaneler inşaatına taalluk eden tafsilat ile tertibat ve intizam-ı dâhililerine ait tafsilat ayrıca takdim kılınacaktır).

Avrupa'da mer'î usul numune ittihaz edilerek her muameleyi sahib-i ihtisas bir idare-i hususiyeye rabt etmek suretile teshil-i muamelat ve tahfif-i mesuliyet eylemek elbette daha muvafık olacağından daire-i emanetçe de elyevm hastaneler muamelat ve mübayaatle iştigal eden şehremaneti meclis muhasebesini bu fazla meşguliyetten kurtararak teessüs edecek hususi bir idareye rabt-ı muamele edildiği hâlde intizam ve iktisada riayet edilmiş olacağı gibi bu suretle devr-i sabıktaki adem-i emniyeti ref' eden meşrutiyet-i idare sayesinde tesis buyurulacak idare-i cedideye ashab-ı hayr dahi parasını ve emlakını verebilecek bir mahall-i emin bulmuş olacağından işbu idare-i hayriyenin sermayesi günden güne tevessü ile bilahare şehremanetinin veznesine bâr olmayarak temin-i mevcudiyete muvaffak olacağı şüphesizdir.

Bervech-i maruz bir "Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye" idare-i umumiyesinin teşkilile alelumum hastanelere ait umur ve muamelatın bu idareye tevdi gerek mevcut olan ve gerek bundan sonra vücuda getirilecek olan kâffe-i müessesat-ı sıhhiyyeye ait hususun intizam dairesinde temin-i cereyanına çare-i yegâne olacağı gibi bu suretle şehremaneti memurini de bir meşgale-i müz'iceden [bunaltıcı işlerden] kurtularak şehrin şubat-ı saire-i muamelatına ait vezaife eskiden ziyade hasr-ı itina ve dikkat edebileceğinden esasen bu suretin kabul ve tatbiki mukteza-yı hâlde muvafık gibi mütalaa kılınmakta ise de yine herhalde emr ü ferman hazret-i men lehü'l emrindir.

[Vesika] 2: [Nureddin Bey'in lâyihasını inceleyen komisyonun mazbatası]¹¹⁶

Nureddin Beyefendi'nin bâlâdaki lâyihası müşarünileyhin taht-ı riyasetinde olarak Meclis-i Emanet Azasından Muhittin ve Bimarhane Sertabibi Avni [Mahmud] Beyefendilerle

116 *Dersaadet Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi ile*, 14-17. 23 Teşrinisani 1324 / 6 Aralık 1908 tarihli bu rapor CUB'de okunmuş, MHSİ'nin teşkili için Babıali'den müsaade istenmiştir. CUB'nin tasvibi ve Şura-yı Devlet kararı ile 1 Mart 1325/14 Mart 1909 tarihinde idarenin kurulmasına karar verilmiştir. 31 Mart Hadisesi ve Dr. Muhittin Nuri Bey'in hadiseden sonra teşkil olunan Yıldız Komisyon-u Mahsusa riyasetinde bulunması nedeniyle MHSİ, 1 Teşrinievvel 1325 / 14 Ekim 1909 tarihinde resmen açılabilmiştir. Çeviriyazısı verilen bu rapor ve Şura-yı Devlet Maliye Dairesi'nin karar mazbatasını Osman Nuri Ergin tarafından yayımlanmıştır. Osman Nuri Bey'in yayımladığı raporda ek olarak MHSM heyet-i idaresinin haftada üç gün içtima edip her içtimada reis ve azalara üçer Mecidiye, seyyar bulunacak müfettişlere ise aylık 5er yüz kuruş verileceği bildirilmektedir. Bkz. Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, c.6, 3542-3546. CUB'nin resmi ilk toplantısı 26 Aralık 1908 tarihindir, Ergin'in belirttiği raporun tarihi muhtemelen yanlıştır.

Bimarhane tabib-i sanisi Derviş Paşa ve Hey'at-ı Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi Rıza Nuri [Birgi] ve Haseki Nisa Hastanesi etibbasından Kemaleddin Beyefendiler ve Altıncı Daire Nisa Hastanesi Sertabibi İhsan Paşa'dan mürekkep bir komisyona havale edilmiş idi. İşbu komisyon mezkur lâyhayı tedkik ve müzakere ederek atideki mazbatayı tanzim eylemiştir:

Paytaht-ı saltanat-ı seniyyede hükümet namına vücuda getirilmesi tasdim buyurulan measir-i nafia meyanında hayata taalluku nokta-i nazarından cümlesine racih ve ihtiyac-ı hakikisi vazıh olan müessesat-ı sıhhiye olması Avrupa devletlerinin makarr-ı hükümetlerinde [paytahtlarında] terakkiyat-ı medeniye ve fenniye ile mütenasip suverle [suretle] vücuda getirilmiş olan müessesat-ı sıhhiyenin tarz-ı tesisleri ve usul-ü idareleri muayene ve tedkik ve masarif-i tesisiyeleri tahkik olunarak buraca saha-i tatbika vaz'a muvafık görülenlere dair arz-ı malumat-ı sahiha ve kâfiye memuriyetile Avrupa'ya izam buyurulan Meclis-i Emanet Tabip Azası Muhittin ve Haseki Nisa Hastanesi Sertabibi Nureddin Beyefendilerle heyet-i âcizânemizden mürekkep olarak irade-i aliyye-i emanet-penâhileri mucibince akdolunan encümen-i müzakerede müşarünileyhimanın müşahadat ve mütâlaat-ı vâkîalarına binaen Nureddin Beyefendi tarafından tanzim ve takdim olunarak havale buyurulan merbut lâyiha bi'l-kirae ariz ve amik teati-i efkâr ile neticesinde Dersaadet'in cesametçe Avrupa devletlerinin üç dördünden mâadâsının paytahtlarından kebir ve nüfus-ı mütemekkesi de kesir olduğu hâlde müessesat-ı lazime-i sıhhiye cümlesinden pek geride kalmış ve bu da idare-i sabıkaca levazım-ı mühimme-i saire misüllü avarız-ı sıhhiyeden temin-i selâmet-i umumiye farızasının mebde-i iltizamı beraber umur-ı tesisiye-i sıhhiyenin hüsn-i idareye muktedir bir heyet-i mesule-i fenniyyeye tevdi ve sıhhat-ı umumiyyeyi haleldâr eden arazın ve alelhusus resmî istatistiklerle müsteban olduğu üzere sıhhiyyunu duçar-ı endişe edecek surette icra-yı hükm ve tesir eden verem ve frengi ile diğer bazı sari emrazın teksir-i müessesat-ı sıhhiye ile imhası çare-i kat'isinin o heyet-i fenniyyeye tefri' edilmemekten münbais olup yarım asırdan beri vücuda getirilen birkaç müessesenin hemen ibtidai gibi bir hâlde kalarak terakkiyat-ı asriyeye layık bir mertebe-i mükemmeliyete isal edilmemeleri de devair-i muhtelifeye merbutiyet ve idarelerinde tehalüf-i meşrutiyet gibi idaresizlik ve yolsuzluk netice-i müessifesi bulunmuş olmasına ve halbuki münasebat-ı medeniye ve muamelat-ı iktisadiye icabatı olarak memalik-i ecnebiye ile vukubulan mevaridat ve ihtilâat dolayısıyla Dersaadet'in ahval-i sıhhiyesi ekser paytahtlardan pek ziyade şayan-ı nazar-ı ehemmiyet iktisab eylediği ve ale't-tevalî sirayet ve intikalinde şüphe olmayan her nev' emrazın tesirat-ı muhribesini [tahripkâr tesirlerini] izale için Dersaadet'de paytaht-ı Osmani şerefine layık ve terakkiyat-ı fenniye ve medeniyyeye bi'l-vücûh muvafık surette ve ihtiyaçla mütenasip miktarda hastaneler vücuda getirilmesi nâ-kâbil-i tehir havayic-i mübrime ve mültezmeden bulunmasına binaen evvelemirde bu uğurda hizmete olan arzu-yu hakikiye cedir [layık] bir suret-i sadıkada ifa-yı vazife ile mükellef olarak Dersaadet'de mahsus bir *Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye* idaresi teşkil kılınması ve bu idare heyetinin mezkur lâyhada ber-tafsil ifade kılındığı veçhile bir taraftan hemen elyevm mevcut olan

müessesat-ı sıhhiyenin terakkiyat-ı fenniyeve tevfikân ıslâh ve tanzim edilmeleri ve diğer taraftan müessesat-ı mukteziye-i cedidenin Avrupa makarr-ı hükümetlerinde mevcut olan ve usul-ı tesisiye ve idariyeleri tedkik edilen asara tatbiken vücuda getirilmeleri suretlerini bi't-tezekkür arzetmesi ve fî-mâba'd müessesat-ı sıhhiyenin işbu heyet-i müteşekkile canibinden münhasıran idare olunarak ahenk-i intizamlarının tevhid ve teyidi zımında müessesat-ı mebhusenin envaı ve idarelerinin usul ve fûruunu ve heyet-i idarenin vezaifini havi bir nizamname lâyihasının tanzim olunarak arz edilmesi elzem olduğuna ve hakkımızda ibraz-ı asarile mübahi bulunduğumuz hüsn-i zan ve itimada müteşekkiren idare-i mezkurenin fahrî olarak Meclis-i Emanet Tabip Azalığı uhdesinde kalmak üzere mumaileyh Muhittin Bey'in taht-ı riyasetinde olmak ve azalıkları da [Emanet-i Sıhhiye İdaresi Reisi Rıza Nuri ve] Bimarhane'nin sertababetini ifa etmekde olan Avni Beyefendi ile tabib-i sanisi Derviş Paşa, Haseki Nisa Hastanesi etibbasından Kemaleddin Beyefendi ile daire-i sâdise [Altıncı Daire] Nisa Hastanesi Sertabibi İhsan Paşalardan mürekkeb bulunmak ve azalık sıfatile heyet-i idareden madudiyet şartile bilumum hastaneler umur-ı sıhhiyesi Müfettiş-i Umumiliği Haseki Nisa Hastanesi Sertabibi Nureddin Beyefendi ve İdare Müfettiş-i Umumiliği dahi Bimarhane Müdürü Ziver Efendi taraflarından ifa kılınmak üzere teşkili hâlinde husul-u maksada hizmete itina olunacağı misüllü heyet-i idarenin fennen zî-iktidar ve müessesat-ı sıhhiye umuruna bi't-tecrübe vukufdar zevattan olması ve idarenin refakatında bir kâtib-i umumi ve bir kâtib-i hususi ile bir el sine-i ecnebiye kâtib-i muhasip ve bir muhasip muavini ile bir veznedardan ibaret bir heyet-i tahririye ve hesabiye bulundurulması da mukteza-yı maslahattan bulunduğuna bi'l-ittihad karar verilmiştir. İdarenin bu suretle taraf-ı acizanemizden deruhte edilmesi ise şahıs namına olmayıp bidayet-i itibarına ve atiyen dahi matlab-ı iktisada riayeten memuriyat-ı hâliyemizde bulunacakların bu uğurda hizmet-i fahiye ile mükellefiyetleri esas ve efkârına mübtenî olmasına göre teyid-i isabeti vâ-beste-i takdir ve maahaza idarenin maslahata daha muvafık ve makbul ve vezaifinin teemmülât-ı acizanemize mütefevvik ve makul görülecek şekil ve emel üzere tertib ve tensibi heyet-i umumiyenin ârâ-yı musibesine ait bir tedbir olduğuna nazaran suver-i maruze heyet-i umumiye vaz'-ı mevki tezekkür buyurulmak üzere mütâlaat ve teemmülât-ı acizanemizin ber-tafsil arzına ibtidar kılındı. Ol bâbda emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir.

[Vesika] 3: Dersaadet İdare-i Sıhhiyesi Teşkilatına Dair Mazbata¹¹⁷

Şehremanetin havi olduğu on daire-i belediyenin mevki-i tatbika vaz' olunan Dersaadet Belediye Kanunu¹¹⁸ mucibince yirmiyeye taksim ve merkez-i emanetle devair-i münkasıma hey'at-ı idaresinin lüzum ve ihtiyaca göre tertip ve tanziminde hey'at-ı sıhhiyenin de devairin taksimatına tevfik ve umur-ı sıhhiye-i memleket temin ve tevsik kılınmak üzere

117 *Dersaadet Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi ile*, 18-21. Bu mazbatanın daha ayrıntılısı, Şehremaneti Sıhhiye Müdiriyesi tarihçesi ve MHSİ'nden sonra aldığı şekil için bkz. Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye* c.6, 3138-52.

118 1877 tarihlidir.

şimdilik mücerred taklil-i masarif [masrafları azaltmak] maksadile on beş sene mukaddem teşkil edilen Hıfzıssıhha-i Umumi Komisyonu'nun ilgası ve devair hey'at-ı sıhhiyesindeki etibba-yı askeriye ile mükerrer maaş alanların hizmetlerinden bi'l-afv etibba-yı mülkiyenin ifası ve devair-i emanette şimdilik Müfettiş-i Umumilik Riyaseti altında refakatindeki tabip ile hıfzıssıhha müfettişi ve Tebhirhaneler Müdür-i Umumisile on daire-i heyet-i sıhhiyesi rüesasından ibaret olarak haftada bir iki defa içtima ile hususat-ı sıhhiyenin bi't-tezekkür memlekete nafi mukarrerat-ı sıhhiye ittihaz ve icrası zımında teşkili hususuna bi'l-muhabere Babialice karar verilerek irade-i seniyyesi istihsal olunmuş olan Emanet Heyet-i Sıhhiye-i Merkeziyesile devair etibbası buna göre bi't-tertib iki mâhdan beri idare-i umur edilmekte ise de devair-i belediyenin taksimat ve memurin-i idaresinin tertibatı icra kılınmış bulunmak cihetile hey'at-ı sıhhiyenin de bervech-i maruz devair-i taksimatına tevfiq ve mültezem olan umur-ı sıhhiyenin hüsn-i cereyanını temin için müstahdem muhassasatının tenasüp sa'y ü amel kaidesince tensiki elzem olarak kıdem ve hadem ashabı etibba-yı müstahdeme tarafından dahi ma'delet-i tensikiye talep ve takip kılındığına binaen telakki edilen irade-i aliye-i emanet-penahileri veçhile icra-yı müzakerat ile neticesinde Avrupa merakiz-i medeniyesinde sıhhat-ı umumiyenin temin-i muhafazası için vücuda getirilen measir-i sıhhiyenin pek çok envaina ihtiyac-ı kat'îsi bedidar olan Dersaadet'de tababet noktasından calib-i inzar ve teessüfe sezâvâr bulunan ahval-i hakikiye-i sıhhiye ve sıhhat-i umumiyei tehdit eden avarız-ı maraziyei tayin ve takdir ve çâresâz olacak tedabir-i sıhhiye ve tahaffuziye-i fenniyei ehemmiyetlerle mütenasip surette tezekkür ve takrir ile mehalik-i maraziyeden selâmet-i âmmenin cidden temini vazifesinin bir heyet-i muktedireye tevdi ve işbu heyetin hıfzıssıhha-i umumiye ile etibba-yı belediyeye ait bilcümle mesailde Şehremanetine merbut olarak müstakilen bir merci-i mahsus olması a'zam-ı levazım ve akdem-i vesail-i sıhhiye-i belediyeden olduğundan mülga hıfzıssıhha komisyonu makamına kaim olan hey'et-i sıhhiye-i merkeziyeye Avrupa merakiz-i medeniyesinde hıfzıssıhha-i umumiye nokta-i nazarından teşkil ve tertib olunan idare-i sıhhiye gibi *Şehremaneti Sıhhiye Dairesi* namı verilmesi ve idare-i sıhhiye-i mezkurenin etibbadan bir reis-i evvel ve sıhhi istatistik tanzimile de mükellef bir reis-i sani ve Tebhirhaneler Müdür-i Umumisi ve bir bakteriyologdan ve bir kimyager ile daire-i sıhhiyeye mensup bir tabipten mürekkebe olmak ve Meclis-i Emanetin tabip azası da iştirak eylemek ve devairin yirmiye inkısamile muamelat ve muhaberat-ı sıhhiyenin bittabi tarz-ı sabık-ı idarenin iki misli radesinde ziyadeleşeceği cihetle bir başkâtip ile üç kâtipten ibaret olarak refakatinde bir hey'et-i tahririye bulunmak üzere tertibi umur ve muamelat-ı sıhhiyenin terakkiyat-ı feniye ve ihtiyacat-ı sıhhiyeye daha şümüllü bir suret-i muntazama ve salimede ifasını müstevcib olacağı ve hey'at-ı sıhhiye etibbasının ahval-i sıhhiye-i umumiyei hemîşe tahkik ve mahiyet-i emraz vakıayı tedkik ile hakikati tebeyyün ve il-i sariyeye karşı ittihaz-ı tedabir-i sıhhiye ve icra-yı tathirat-ı feniye ile hıfzıssıhha-i umumiyei temin etmek ve emraz-ı sariye musabinile muhtacin-i ahaliye bi'l-muayene müsavatını ve telkih-i cederî ameliyatını ifa ve muayene-i emvat ile tedfin için rapor ita eylemek ve daire-i

memuriyetleri dahilinde teftişat-ı mütevaliyede bulunarak muzırrü's-sıhha ahvali izale ve imha ve lazım gelen ıslahat-ı sıhhiyeyi icra ettirmekle mükellefiyetlerine nazaran adetlerinin devairin vüs'at ve umur-ı sıhhiyelerinin kesretile mütenasip bir raddede bulundurulması taht-ı elzemiyette olduğundan birinci ve ikinci ve sekizinci ve on sekizinci devaire üçer ve üçüncü ve dördüncü devaire dörder ve altıncıya beş ve yedinci ve onuncu ve on ikinci ve on yedinci ve on dokuzuncu devaire ikişer ve dokuzuncu ve on birinci ve yirminci devaire birer tabip tayini ve birinci ikinci ve üçüncü sınıf itibar olunmak üzere cümlesinin üç sınıfa ve muhassasatlarının ona göre tertibi muvafık-ı maslahat bulunacağı ve bu suretle istihdam olunacak etibbadan yirmisi birinci ve on sekizi ikinci on biri üçüncü sınıf itibar olunmak ve emraz-ı nisa ve tevellüdat-ı asîre [zor doğumlar] için şimdilik İstanbul devairine bir ve Rumeli cihetine iki ve Anadolu cihetine iki ve Adalar ile Makriköy devairine bir ki cem'an yedi nefer tabib-i müvellidin istihdamına lüzum görülmekte olup etibba-yı müvellide dahi üçüncü sınıfa idhal kılınmak ve bunların fenn-i viladedeki derece-i ihtisasları Darülfünun-ı Osmani Tıp Fakültesi'nce musaddak bulunmak lazım geleceğine müttefiken karar verilmiş ve şu suret-i teşkilat ancak payitaht-ı Osmaniyenin ahval-i sıhhiyesini muhafazaya bir zaman olacağı tabii bulunmuştur.

EK 3. MÜESSESAT-I HAYRİYE-İ SİHHiYE NİZAMNAMESİ¹¹⁹ 3 CEMAZİYÜLAHİR 1328 / 29 MAYIS 1326

(*Takvim-i Vakayı* ile neşr ve ilân: 19 Şevval 1328/10 Teşrinievvel 1326/23 Ekim 1910, Numero 654)

Madde 1: Şehremanetine merbut olmak üzere İstanbul'da bir "MHS" idaresi teşkil edilmiştir.

Madde 2: MHSİ zükür ve inas ve etfal hastaneleriyle bimarhaneler, viladethaneler, darülacezeler, miskinhaneler, eytamhaneler, ırzahaneler, zükur ve inas hastabakıcı ve sağır ve dilsiz ve a'mâ ve ebleh etfal mektepleri ve müessesat mualecat ve mekulâtını tahlil etmek üzere bir kimya ve bakteriyoloji laboratuvarı ve belediyeye ait tahaffuzhaneler ve muvakkat hastaneler ve bunlara mümasil olarak belediyeye mensup bilcümle emakin-i hayriye-i sıhhiye ve tevabiinin mercii ve merkez-i idaresidir.

Madde 3: MHS'nin bir müdürü ve bir meclis-i idaresi bulunup müdür meclise riyaset dahi eder. Meclis-i idare yirmi azadan mürekkep olup bunların üçü Dersaadet tüccar-ı muteberesinden, beşi devair-i belediye rüesa ve azası meyanından, biri şehremaneti

119 Numero 97–Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Nizamnamesi. *Düstur Tertib-i Sani*, Cilt 2 (Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1330), 316-320; BOA, DH.MUİ. 105-34-2-1/2-2 (2 Cemaziyülahir 1328/29 Mayıs 1326/11 Haziran 1910); Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediyeye*, c.6, 3548-51. Nizamnamenin uygulanması için Dahiliye Nezareti'nden Şehremaneti ve MUTMvSU riyasetine gönderilen 5 Haziran 1326 tarihli emir için bkz. BOA, DH. MUİ. 105-34-1-1.

meclis azasından, biri şehremaneti heyet-i fenniyesinden, sekizi müesseseye merbut hastaneler sertabiplerinden veyahut meslek-i tababet ve umur-ı idare ve sıhhiyede iktidar ve tecrübeleriyle maruf etibbadan ve biri muteber eczacılar meyanından ve biri kimya ve bakteriyolojide mütchassis ve müesseseye mensup etibbadan intihap ve tayin olunacaktır.

Madde 4: Belediyelere mensup azanın her altı ayda bir tebeddül etmek üzere intihapları veya hitam-ı müddetlerinde ibkaları CUB'ye aittir. Tüccar aza Ticaret Odası tarafından iki sene müddetle intihap ve müddet-i muayyene hululünde tebdil veya ibka olunur. Meclis-i Emanet ile heyet-i fenniyeden tayin olunacak aza kezalik iki sene müddetle şehremini tarafından intihap ve tayin kılınır. Tabip azanın müddeti dahi iki sene olup yalnız ilk defaya mahsus olmak üzere dördü iki sene nihayetinde kur'a ile tebdil ve yerlerine meclis-i idarenin ekseriyet-i ârâsile diğerleri intihap olunur ve diğer dördünün müddeti dördüncü sene nihayetinde hitam bularak yerlerine kezalik meclis-i idarenin ekseriyet-i ârâsile diğerleri intihap olunur ve ondan sonra her iki senede bir inhilâl azalıklara meclisce diğerleri intihap veya evvelkiler ibka olunur.

Madde 5: Alelumum azanın memuriyeti şehremininin tasdikine bi'l-iktiran icra olunur.

Madde 6: Meclis-i idare haftada bir gün inikad edecek ve eyyam-ı inikadında müessese müdüründen mâadâ isbat-ı vücud eden azadan her birine müessesat sandığından yarım lira ita olunur. Fakat müessese müdürü tarafından görülen lüzum üzerine her hafta zarfında daha ziyade içtima vukubulduğu hâlde bu içtimalar için azaya bir şey verilmez.

Madde 7: Müessesenin müdürü muvazzaf olup meclis-i idare azası tarafından rey hakkı ile tabip aza meyanından bi'l-intihab memuriyeti şehremanetinden tasdik ve Dâhiliye Nezareti'ne inha edilir.

Madde 8: Meclisce tabip aza meyanından müntahap ve memuriyeti şehremanetince musaddak bir müfettiş-i umumi ile meclis-i idare azası meyanından bir müddet-i muayyene için intihap olunacak üç azadan ve bir de kâtipten mürekkep olarak bir "Umur ve Hesabiye Kontrol Heyeti" olacak ve bundan başka bir idare müfettişi istihdam olunacaktır.

Madde 9: MHSİ'nde muvazzaf müdürden mâadâ memurin-i daime olarak bir başkâtip, bir kâtip, bir Fransızca kâtibi ve bir mukayyitten mürekkep heyet-i tahririye ile bir muhasip, bir muhasip refiki, bir kâtip ve bir veznedardan ibaret heyet-i hesabiye vardır ve lüzumu meclis-i idarece tahakkuk edip CUB'nin tasdikine iktiran ettiği hâlde ketebe ve memurinin adedi tezyid edilir.

Madde 10: MHS İdare-i merkeziyesiyle zîr-i idaresinde bulunan müessesatın bilumum memurininin azl ü nasbı meclis-i idarenin karar ve inhasıyla şehremanetince icra edilir ancak fakülte ile münasebeti bulunmayan ve tahsisatını müessese bütçesi meyanından ahz edecek

olan memurin-i sıhhiye Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye tarafından intihap ve tayin olunur. Bunların azli müessese meclisine ait ise de esbab-ı mucibe-i azli Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye'ye bildirilecektir. Meclis-i idareden istimzaç edilmek şartile Meclis-i Umur-ı Tıbbiye tarafından intihap ve tayin edilir. Bunların azli doğrudan doğruya MHS Meclis-i İdaresi'ne ait ise de esbab-ı mucibesinin Meclis-i Umur-ı Tıbbiye'ye bildirilmesi lazımdır.

Madde 11: MHSİ'nin varidat ve masarifat-ı umumiyesini mübeyyin her sene meclis-i idarece bir bütçe tanzim ve li-ecli't-tasdik CUB'ye tevdi olunur. Tasdik olunacak bütçe dairesinde bilcümle mübayaat ve sarfiyat meclis-i idare kararıyla icra ve her ay nihayetinde varidat ve sarfiyatın bir kıt'a hülâsa-i hesabiyesi şehremanetine ita ve gazetelerle de ilan olunur.

Madde 12: Şehremaneti heyet-i fenniyesi memurinden meclis-i idare azalığında bulunan zat tarafından tanzim olunacak proje ve keşifnameler dairesinde inşaat ve mübayaat-ı umumiye ile bunlara mümasil mevad hakkındaki münakasalar, müzayedeler, şartnameler ve mukavelenamer meclis-i idare tarafından yapıp icra edilir. Kabil-i münakasa olmayanlar emaneten yapılır.

Madde 13: MHSİ'nin varidatı bunun için şehremaneti bütçesine idhal edilecek meblağ ile her nev' ianat ve teberruat ve tıp fakültesinden verilecek tahsisattan ve lede'l-icab tiyatroya ve müsamereler gibi cem'-i ianata medar olacak tertibattan hâsıl olacak mebalığdan ibarettir.

Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdiriyeti'nin Vezaifi

Madde 14: Meclis-i idarenin mukarreratını mevki-i icraya koymak ve idare-i merkeziye ile bilcümle müessesat-ı sıhhiyenin umur-ı idare ve feniyesine nezaret etmek ve meclis-i idarece taht-ı karara alınan sarfiyatı ifa eylemekten ibarettir. Müdür gerek teftişata memur olanların gerek kontrol heyetinin ita edecekleri raporlarına veyahut ahval ve esbab-ı mühimme ve müstaceleye binaen mesuliyetini deruhte ederek bir memurun elini işten çektirebilir ve her hâlde keyfiyeti esbab-ı mucibesile meclise beyan eder. İdare-i merkeziye ile merbutu bulunan bilcümle emakin-i hayriye-i sıhhiyeye müteallik umur ve muamelât için yalnız müdüriyete müracaat olunur. Müdürün meclis-i idarede hasbe'l-ma'zere isbat-ı vücud edemediği zamanlarda vazife-i riyaset müfettiş-i umumi tarafından deruhte ve ifa olunur.

Meclis-i İdarenin Vezaifi

Madde 15: MHS'nin umur-ı idare ve sıhhiyesinin hüsn-i temşiyetine ve temin-i mükemmeliyetine ait tedabirin ittihazıyla beraber her müessesenin vezaif-i mahsusasını ve suver-i icraiyesini tayin ve irae edecek talimatname-i dahililerin tanziminden ve müzayedelerle münakasaların icrasından ve her türlü levazımın mübayaatından ittihaz-ı mukarrerattan ibarettir.

Başkâtibin Vazifesi

Madde 16: İdarenin kâffe-i muhaberatına ve meclis-i idare mukarreratına ait umur-ı tahiriye ile kayd ve hıfz-ı evrak muamelâtını ifa ve idareden ibaret ve bu vazifenin intizam-ı cereyanından müdüriyete karşı mesuldür.

Müfettiş-i Umuminin Vazifesi

Madde 17: İdareye merbut MHS'nin teftişinden ibaret olup hastegânın suret-i müdatat ve icra-yı ameliyatları hususundaki takayyüdatı ve inşaat-ı cesime ve sagirenin fenn-i tıbbın terakkiyat-ı hâzırasına muvafık bir hâlde bulunup bulunmadığını ve bilumum memurin-i sıhhiyenin talimatname mucibince vazifelerine devam ve lâyıkı vechile ifasına ikdam edip etmediklerini bi't-tedkik müşahadat-ı vakıası üzerine icap eden suver-i ıslahiyeyi tayin ve nevakıs-ı meşhudenin derece-i ehemmiyetine göre memurin-i müteallikasına ya doğrudan doğruya yahut müdüriyet vasıtasıyla ihtarat-ı lâzımeye tevessül eyleyecektir. Bundan başka teftişat-ı cariyeye ve mukannene neticesini mübeyyin ve mütalaat-ı fenniye ve lâzımeyi havi olarak her ay nihayetinde müesseselerden her biri için başka başka birer rapor tanzim ve müdüriyete ita edecek ve müdüriyetçe netice-i teftişat ve icraata dair muntazaman şehremanetine ita-yı malumat edilecektir.

İdare Müfettişinin Vazifesi

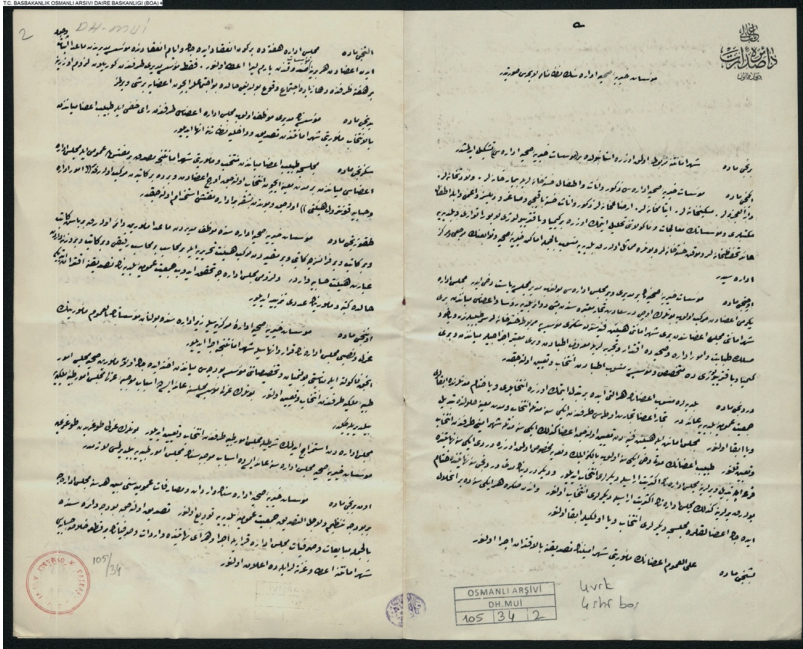
Madde 18: Hastaneler vesair emakin-i mevcude-i sıhhiyenin umur-ı idaresine müteallik kâffe-i hususatın tedkik ve teftişiyle mükellef olup idare ve mübayaa memurlarının vazifelerini hüsn-i ifa edip etmediklerini ve taharet ve nezafete dikkat olunup olunmadığını, matbahlar, çamaşırhaneler, hamamları, erzak, mahrukat, elbise ve çamaşır ambarlarını tedkik ve teftiş ile müdüriyete ita-yı malumat edecek ve her ay nihayetinde müesseseler hakkındaki netice-i teftişat ve müşahadatını mübeyyin olmak üzere ayrı ayrı birer rapor tanzim ve müdüriyete ita eyleyecektir.

Muhasebecinin Vazifesi

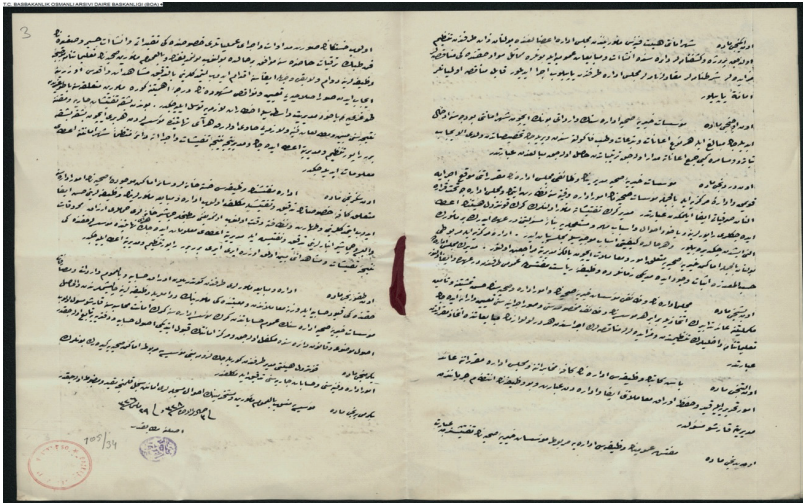
Madde 19: İdare ve mübayaa memurları tarafından gönderilen evrak-ı hesabiye ve bilumum varidat ve masarifat hakkındaki kuyud-ı hesabiye ile vezne muamelâtından ve maiyetindeki memurinin devamlarıyla vazifelerine çalışmalarından velhasıl MHSİ'nin umum hesabatından gerek müessese idaresine gerek emanet muhasebesine karşı mesul olup usul-i mevzua ve kanun dairesinde mükellef olacak ve merkez emanetin kabul ettiği usul-i hesabiye ve defteriyeye tabi olacaktır.

Madde-20: Kontrol heyeti müdür tarafından görülecek lüzuma mebni müesseseye merbut emakin-i sıhhiyeye giderek bunların umur-ı idare ve fennesini ve hesabat-ı cariyesini tedkik ile mükelleftir.

Madde-21: Müesseseye mensup bilumum memurin ve müstahdeminin ahvâl-i müessesceleleri emanet sicil kalemince mukayyet ve mazbut olacaktır. 3 Cemaziyülahir 1328/29 Mayıs 1326

DH.MUİ.00105.00034.002

DH.MUİ.00105.00034.002

Resim 16 ve 17. MHSİ'nin vazifeleri ve memuriyeti hakkında tanzim olan nizamname sureti¹²⁰

120 BOA.DH.MUİ. 105-34 (2 Cemaziyülahir 1328/29 Mayıs 1326/11 Haziran 1910).

EK 4. MÜESSESAT-I HAYRİYE-İ SİHHİYE TALİMATNAMESİ¹²¹

Madde 1: Dersaadet’de mevcut ve belediyeye mensup zükur ve inas ve etfal hastaneleriyle darülaceze, bimarhane ve tebhirhanelerin merci ve merkez-i idaresi Şehremaneti MHSM’dir.

Hastanelerin Memurin-i Sıhhiye-i İdariyesi

Madde 2: Sertabip, sertabip muavini ve sereczacıdan ibarettir.

Hastanelerin Memurin-i Sıhhiyesi

Madde 3: Seririyat-ı dâhiliye şef dö servisi – şef dö klinikler “muavinler” – seririyat-ı cerrahiye şef dö servisi – “operatör” – şef dö klinikler “muavinler” – seririyat-ı aynıye şef dö servisi – seririyat-ı üzniye, hançereviye, enfiye şef dö servisi – seririyat-ı vilâdiye şef dö servisi – seririyat-ı cildiye şef dö servisi – şubat-ı muhtelif asistanları – kimyager – röntgen mütehasısı – bakteriyolog ve teşrih-i marazî mütehasısı – kabile [ebe] – dış tabibi – sereczacı – [sereczacı] muavini – servis eczacıları ve eczacı asistanlarından ibarettir.

Memurin-i Sıhhiyenin Teşkilatı

Madde 4: Hastanelerde vezaif-i tıbbiye başlıca biri seririyat-ı dâhiliye diğeri seririyat-ı cerrahiye olmak üzere ikiye münkasımdır. Şubat-ı mezkurenin her birinde birer şef dö servis bulunacak ve bunların refakatinde de seririyatın cesametine göre birer şef dö klinik ve lüzumu kadar tabip asistanı istihdam olunacaktır. Seririyat-ı aynıye, üzniye, hançereviye, enfiye, vilâdiye ve cildiye için ayrıca birer tabip mütehasısı bulunacak ve lüzumunda maiyetlerine birer asistan verilecektir. Kimyager, bakteriyolog ve teşrih-i marazî ve röntgen mütehasısı seririyat-ı dâhiliye ve hariciye şeflerine merbut bulunacaktır. İşbu memurin-i sıhhiyenin kâffesi gerek fenni ve gerek idari hususatta sertabibin taht-ı nezaretindedir.

Hastanelerin Memurin-i İdaresi

Madde 5: İdare memuru, kâtip ve muavini, debboy memuru, mübayaa memuru, makineler memuru kapu çokdârı [çuhadarı], imam ve gassalden ibarettir.

Zükur Hizmetçilerin Teşkilatı

Madde 6: Mubassırlar, serhademe “yalnız lüzumu olan hastanelerde istihdam edilecektir” kapıcılar, külhan ve makineler hademeleri, odacılar, laboratuvar hademesi, eczahane sermüvezzi ve müvezzileri bilumum hademeler, çamaşırcılar, terziler ve kafesçiler, hamamcılar, berberler, aşçılar ve bahçivanlardan ibarettir.

121 Talimatnamenin sonundaki 46 Maddelik “Darülaceze Memurin-i İdare ve Sıhhiyesinin Vezaifini Mübeyyin Talimatname”, Nuran Yıldırım tarafından yayımlandığı için burada yer verilmemiştir. Bkz. Nuran Yıldırım, *İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi*, 370-383.

İnas Hizmetçilerin Teşkilatı

Madde 7: Mubassıralar, hademeler, gassale ve muavineleri, hamamcılar, çamaşırcılar, terziler ve kafesçilerden ibarettir.

Zükur ve İnas Müstahdeminin Suret-i İntihab ve Kabulü

Madde 8: Mubassır, mubassıra, serhademe, kapıcı, aşçı, bahçıvan ve alelumum bilcümle hademeler idare memurlarınca bi'l-intihab sertabip tarafından tayin olunurlar.

Madde 9: Mubassır, mubassıra ve bilcümle hademe hidemat-ı şâkkada [ağır hizmetlerde] kullanılacakları cihetle esna-yı intihabda:

Evvelen: Kaviyyü'l-bünye ve marazdan sâlim oldukları anlaşılmak için muayene-i tıbbiye tabi tutulmaları.

Saniyen: Yirmi yaşından dûn [aşağı] ve otuz yaşından efzûn [yukarı] olanların kabul olunmaması.

Salisen: Onbeş gün istihdam olunduktan sonra işe elverişli olduğu idare memurları tarafından tasdik edilir ve istihdam edilecek hademe dahi namus ve iffetini temin edecek şehadetname ibraz ederse kabul olunması.

Rabian: Onbeş gün istihdam olup işe elverişli olduklarını ispat ve namus ve iffetini temin edecek şehadetname ibraz edenlere iki ay müddetle yüzer kuruş itası ve bu müddet zarfında dahi ehliyet ve kifayeti katiyen takarrür eder ise ücretlerinin diğerleri misüllü tam olarak tesviyesile devam-ı istihdamı.

Hamisen: Okuyup yazma bilenlerin ve evvelce diğer hastanelerde hizmet etmiş olduklarını birer vesika-i resmiye ile ispat edenlerin tercihen kabulü ve fakat bu misüllü hastanelerde hizmeti sebketmiş olanların dördüncü şart mucibince ücretlerinden tevfikân icra edilmeyerek tamamen tesviyesi.

Memurin-i Sıhhiyenin Vezaifi

Madde 10: Sertabibin vazifesi: Hastanelerin bilcümle umur-ı tıbbiye ve muamelat-ı idariyesinin nezareti sertabibe ait olup MHSÎ'yle yalnız sertabip tarafından muhaberat icra edilir. Sertabip eyyam-ı tatiliye-i resmiyeden mâadâ her gün sabahleyin etibba-yı saireden evvel hastaneye gelerek daire-i ihtisasındaki vazife-i tıbbiyesini ifa ile beraber etibba tarafından viziteleri icra edilen hastegân emrazının teşhis ve suret-i müdatını tedkik ve umumiyet itibarile hastane mevcudunun ahvâl-i sıhhiyesine bakarak etibbanın yevmiye reçeteleri mucibince eczacılar tarafından ihzar olup hastegâna tevzi edilmekte bulunan edviyenin usul-ı fenniye dairesinde tertip olup olunmadığını gayr-ı muayyen bir zamanda teftiş eder.

Pavyonların taharet ve nezafet ve kavaid-i sıhhiye dairesinde muntazam bulunmasını temin için daima nezareti altında bulundurarak hastegânın elbise ve yatak takımlarını velhasıl hastegâna muktezi bilcümle edevatın tahareti hususunda müşahede edeceği nevakısı derhâl memurin-i aidesine ihtar ve icabını icra ettirir. Hastegânın teşhisinde tereddüt hâsıl eden etibbanın vukubulacak müracaatına göre sertabip heyet-i sıhhiye-i hastaneden icab edenleri cem ederek riyaseti tahtında istişare-i tıbbiye icra ettirir.

Talimatnamenin ahkâmı veçhile alelumum memurinin evkat-ı muayyenede devamını temin ve vezâifini icra ettirmekten sertabip mesuldür. Hastegâna ita edilen et, sebze ve erzak-ı mütenevvia-i yevmiyenin muzırr-ı sıhhat bulunmamasını ve usul-ı tabhı muvafık ve temiz olmasını etibba-yı muvazzafa-i saireden mâadâ sertabip de teftiş ile mükelleftir. Âlât ve edevat-ı cerrahiye'nin bir esas defteri sertabibin nezdinde bulunacağı gibi mütehassıslara teslim ettiği âlât ve edevatı yedlerinde bulunacak defterleri mucibince muavin veya asistanlara her hafta kontrol ettirerek noksanını taharri eder.

Madde 11: Sertabip muavininin vazifesi: İhtisasına göre tevdi olunan vazife-i tıbbiyesini ifa ile beraber sertabibin gaybubeti [yokluğu] zamanında onuncu maddede muharrer vezâifi bi'l-vekâle ifa ve her gün duhul eyleyen hastegâni tıbbi protokol defterine kayd, huruç ve vefat eden hastegânın teşhis ve tedavileri ile müşahedatını defter-i mezkurun hane-i mahsuslarına muhtasaran sebt ve tahrir ve her ay nihayetinde bir aylık ve sene-i gayesinde bir senelik umumi istatistiki tanzim ederek sertabibe ita eder.

Madde 12: Seririyat-ı dâhiliye şef dö servisinin vazifesi: Vakt-i muayyende hastanede ki servisine girerek evvelce teşhisini vaz' eylediği hastegânın tedavisini icra ve yeni dâhil olanların da vizite zamanından evvel asistanları tarafından alınan müşahede varakasıyla verecekleri tafsilat-ı lazıme-i fenniye üzerine teşhisini vaz' ile tedavisini icra eder muayenehanedeki hususi cetvelde gösterildiği veçhile yevm-i muayyende hariçten müracaat eden emraz-ı dâhiliye musabinini muayene ve tedavi eder.

Madde 13: Seririyat-ı dahiliye şef dö kliniklerinin “muavinler” vezâifi: Her gün şef dö servisten evvel hastaneye gelerek emraz-ı dâhiliye musabininden servise dâhil olmuş bulunan hastegânın asistanlar marifetiyle alınan müşahedelerini tedkik ve hastegâni da ayrıca yegân yegân muayene ile mütalaatını müşahadata ilâve ve muayene-i hurdebiniye [mikroskobik muayene] ve idrar tahlili gibi vaz'-ı teşhise medar olacak tatbikat-ı lazıme-yi de icra ettikten sonra şef dö servisin vürudunda vizite zamanında beraber bulunarak asistandan mâadâ malumat-ı müstahsalasını şefe beyan eder şu veçhile yirmi dört saat zarfında servis dâhilindeki hastegânın emrazında tebdil-i araz edenleri [septom değıştirenleri] ve ihtilâtatı [komplikasyonları] zuhur eyleyenleri velhasıl alelumum emraz-ı dâhiliye musabininin uğradığı tagayyürat-ı maraziye-yi gözden kaçırmayarak umum hastegânın emrazı hakkında malumatı şef dö servisin istişaresine arz eder.

Asistanlar şef dö kliniklere karşı mesul olduğu gibi servisin ahvâlinde şef dö klinik de asistanlarla beraber şef dö servise karşı mesuldür şef dö klinik şef dö servisin gaybubetine ifa-yı vekâletle mükelleftir.

Madde 14: Seririyat-ı cerrahiye şef dö servisin “operatör” vazifesi: Hergün etibba-yı saire gibi hastaneye vakt-i muayyende gelerek seririyat-ı hariciye servisi vizitesinin icrasında hazır bulunup yeni duhul eden hastegânın vaz’-ı teşhisiyle tedavilerini icra eder. Ve ameliyata lüzum olanlarına sırasıyla icra-yı ameliyat eder. Ameliyat bulunmayan günler operatör nezareti tahtında asistanlar tarafından tımarları [pansumanları] icra edilen hastegân yaralarının usul-ı fenniye dairesinde tımar ve tedavileri hususunda icab eden tafsilat-ı fenniye-i cerrahiye ba’de’l-ita bunlar meyanında ameliye-i sagireyi istilzam ettirir. Hastegân hakkında tatbikat-ı fenniyeyi icra edeceği gibi mukaddema [evvelce] üzerinde ameliyat-ı mühimme-i cerrahiye icra edilmiş olan hastegânın tımarlarını derece-i ehemmiyetine göre bizzat ifa eder velhasıl hastane dâhilinde ameliyat-ı cerrahiye icrasına lüzum görülen umum hastegânın müdavat-ı lazıme-i cerrahyesinden ve operatör muavini ile asistanların tatbikat-ı fenniye hususundaki ikdam ve gayret ve tekâsüllerinden operatör mesuldür.

Lüzum-ı mübayaası tahakkuk eden âlât ve edevat ve levazımat-ı cerrahiye için vakt ü zamanıyla sertabibe bâ-rapor beyan-ı keyfiyet ile mübayaasını talep edeceği gibi hüsn-i muhafaza edilmesine de nezaret edecektir. Gayr-ı muayyen bir zamanda zuhur eden ameliyat-ı müstacele-i cerrahiye için nöbetçi asistanlardan alacağı davete icabetle derhâl hastaneye gelerek ifa-yı vazife ile mükelleftir.

Cerrahi-i umumiye müteallik ameliyat-ı mütenevviyanın her mâh [ay] ve sene zarfında istatistikini ba’de’t-tanzim zîrini tahtim ederek [düzenledikten sonra altını/belgeyi mühürleyerek] sertabibe ita eder. Muayenehanedeki hususi cetvelde gösterildiği veçhile yevm-i muayyende hariçten müracaat eden emraz-ı hariciye-i umumiye musabinini muayene ve tedavi eder.

Madde 15: Seririyat-ı cerrahiye şef dö kliniklerinin “operatör muavini” vezaifi: Her gün operatörden evvel hastaneye gelerek operatörle beraber seririyat-ı hariciye servisinin vizitesini ba’de’l-icra operatörün irae edeceği veçhile derece-i ehemmiyetine göre hastegânın sırasıyla tımarlarının bazılarını bizzat ifa ve mütebakisini de asistanlara yaptırarak lüzumu tahakkuk eden amele-i hakire-i cerrahiye [küçük cerrahi işlemleri]¹²² icra eder ve operatörün gaybubeti zamanında müstaceliyeti derkâr olan ameliyat-ı cerrahiye-i muhtelifeyi asistanlarla birlikte yapar.

Hastanenin âlât ve edevat-ı cerrahyesinin tathir [sterilizasyon] ve muhafazasile mükellef olup istimalden sâkıt [kullanılamaz] olanlar için operatöre ita-yı malumat eder ve her mâh ve

122 “amele-i hakire-i huraciye” olarak yanlış basılmıştır.

sene nihayetinde emraz-ı cerrahiye ait istatistiki bi't-tertib sertabibe verilmek üzere zîrini tahtim ederek operatöre vereceği gibi ameliyat-ı müstacele [âcil ameliyatlar] zuhurunda operatörle birlikte hastaneye gelerek ifa-yı vazife eder ve muayenehanede eyyam-ı mahsusasında emraz-ı cerrahiye musabinini de tedavi eder.

Madde 16: Seririyat-ı vilâdiye şef dö servisinin vazifesi: Her gün vakt-i muayyende hastaneye gelerek hamilelerin muayenesile emraz-ı nisaiyeye mübtelâ olanların tedavisini icra eder, lohusalar meyanında ez-cümle ameliyat-ı viladiye ile tevlit edenlerin müteakiben duçar oldukları emrazın tedavisi hususunda müdavat-ı lazıme-i fenniye bizzat ifa edeceği gibi derece-i ehemmiyetine göre icab edenleri de asistanına havale ve tavsiye eder. Gayr-ı muayyen bir zamanda zuhur edeceği pek tabii olan ameliyat-ı vilâdiye için asistanların davetine icabetle hastaneye gelerek icra-yı ameliyat eyler. Hususi cetvelde gösterildiği veçhile muayyen günlerde hariçten müracaat eden fenn-i viladeye müteallik merzânın tedavisini icra eder. Her mâh ve sene gayesinde ameliyat-ı vilâdiye ve nisaiyeye müteallik mufassal bir istatistik tanzim ederek zîrini ba'de't-tahtim sertabibe ita eder. Âlât ve edevat-ı viladiyenin hüsn-i muhafazasile beraber nevakısını bâ-rapor sertabipten ister.

Madde 17: Seririyat-ı ayniye, üzniye, enfiye, hançereviye ile cildiye şef dö servislerinin vezaifi: Haftada üç gün etibba-yı saire gibi vakt-i muayyende hastaneye gelerek emraz-ı mezkure musabininin tedavi-i lazımesini ifa ile beraber iktiza eden ameliyatlarını icra ve yevm-i mahsusuna kadar icab eden tedavi ve tedabirin icrasını asistanlarına havale ve tembih ederler.

Emraz-ı mezkureye ait âlât ve edevat ve levazımat-ı vesaireyi hüsn-i muhafaza etmekle beraber nevakısını [bâ-]rapor sertababetten talep ederler ve her mâh ve sene gayesinde ameliyat-ı mezkureye müteallik istatistikleri bi't-tertib zîrini tahtim ederek sertabibe ita ederler. Müstacelen icrası iktiza eden ameliyat-ı lazıme için vukubulan davete icabete mecbur oldukları gibi hususi cetvelde irae olunduğu veçhile hastaneye geldikleri günler yani haftada iki gün de hariçten müracaat eden emraz-ı mezkure musabinini de muayenehanede muayene ve tedavi ederler.

Madde 18: Kimyagerin vazifesi: Her gün vakt-i muayyende hastanede bulunarak emraz-ı dâhiliye ve hariciye mütehasıslarile sair etibba-yı mütehasısa tarafından gönderilecek ifrağat ve mevad-ı maraziye ve sertababet tarafından gönderilecek hastaneye ait bilcümle mekulat ve meşrubat-ı vesaireyi muayene ve tahlil ile raporunu ait olduğu tabibe ita ve bir suretini de defter-i mahsusuna kayd ü zabt eder.

Madde 19: Bakteriyolog ve teşrih-i marazî mütehasısının vazifesi: Her gün vakt-i muayyende hastaneye gelerek operatör tarafından gönderilecek kıtaat-ı maraziye ile etibba-yı mütehasısa tarafından mersul kan, kaş'ât [gönderilen kan, balgam] misüllü mevad-ı

maraziyeyi teşrih-i marazî ve hurdebini nokta-i nazarından muayene ederek icab eden raporunu ait olduğu mütehassıslara ita ve bir suretini de numero tahtında defter-i mahsusuna kayd ü zabt eder.

Madde 20: Röntgen ve elektrik mütehassısının vazifesi: Haftada üç gün vakt-i muayyende hastanede bulunarak röntgen şuaatını tatbik ile tedavi ve muayene-i cerrahiye icrasile mükellef olup radyografi ahz ve istihzarile li-ecli't-tedkik operatöre ita eder ve yevm-i mahsuslarının gayrı zamanında müstaceliyeti tahakkuk eden hastegânın muayenesi için davete icabet eyler ve etibba tarafından irae edilecek hastegâna ve hariçten müracaat edecek olanlara elektrik tatbik eder ve her mâh ve sene gayesinde mesai-i müstahsalasını istatistik hâlinde tanzim ve tahtim ile sertabibe ita eder.

Hariçten müracaat eden hastegânı mütehassıslar tarafından irae olunacak rapora göre röntgen dairesine kabul ederek tatbikat-ı ameliyede bulunur.

Noksan olan levazımâtını bâ-rapor sertababetten talep eder ve röntgen dairesinde mevcut olan bilcümle âlât ve edevatın hüsn-i muhafazasına mecbur olup ziyâından mesuldür.

Madde 21: Tabip asistanların vezaifi: Hastanelerin mevcuduna göre asistanların adedi MHS Meclis-i İdaresi'nce tayin edilerek seririyat-ı hariciye ve dâhiliye ile seririyat-ı sairede tavzif edilirler. Bunların ihtisas-ı kesb edecekleri şubeye göre sertabibin tensibi veçhile etibba-yı mütehassısa nezdine verildikten sonra mütehassısın irae edeceği usul-i fenni dairesinde ifa-yı vazife ile mükellef bulunacaklardır. Her sabah etibba-yı mütehassısın viziteye mübaşeretinden evvel servise gidip yeni duhul etmiş bulunan hastegânın baş tabela[sı]nda kalem odasına ait olarak yazılmış olan aksamından mâadâ tahriri iktiza eden kısımlarını da imlâ ederek hülâsaten müşahadatını zabt edip tabip mütehassısın vürudunda tafsilât-ı lazıme-i tibbiyeyi bi'l-ita alacağı malumat-ı fenniye göre mufassalen müşahadatını öğleden sonra müşahede varakasına kayd ü zabt edecek ve bu esnada idrar tahlili ve kan muayenesi gibi taharriyat-ı lazıme-i tibbiyeyi de yaparak aynı varakaya dercedeceği gibi derece-i hararetini aldırıp derece kâğıdına işaret etmek ve hastegânda zuhur eden tebeddülât-ı maraziyeyi günü gününe müşahede dosyasına kayd ü imlâ eylemek cümle vezaifindedir. Hasta çıkarken müşahede varakasını itmam ederek teşhis-i marazî ile hastanın ne hâlde hastaneyi terk ettiğini ber-tafsil yazarak zirini tabib-i mütehassısa imza ettirdikten sonra eşyasının itasına dair muamelesinin icrasile künye defterine kayd olunmak üzere baş tabelayı muvakkaten idare-i memurine ve hülâsa-i fenniye hususi matbu pusulaya bi'l-implâ protokole kayd olunmak üzere sertabip muavinine ita edecektir. Badehu idare-i memurine muvakkaten verdiği baş tabelayı de alıp dosyaya idhâl ettikten sonra esamiye göre elifba sırasıyla tanzim edilmiş olan servisin dosya muhafazasına mahsus dolabında saklayacak ve hastalıkların elifba sırasıyla kayd olunmuş ufak bir defteri de yine asistan nezdinde bulunacaktır. Hastaneden huruç edecek hastegânı servis şefi tarafından ihracına müsaade edilip tabelası imza edilmedikçe

asistanlar çıkaramazlar. Asistanlar daima hastanede bulunmağa mecbur iseler de yalnız gece vazifesini ifa için biri dâhili ve biri harici asistanından olmak üzere behemehâl iki nöbetçi tabibi bulunur.

Bunlardan mâadâsı sertabibin meznuniyeti ile akşamüzeri hastaneyi terk edebilirler fakat servislerinde bulunan hastegâna ait vezaifin ifasını rûfekasına tevdi ile sabahleyin etibbaya mütehasısadan evvel işlerine mübaşeret ederler ait oldukları servislerin vizitelerinde mütehasıslar ile birlikte bulunarak ve mütehasısların tavsiye eyleyecekleri bilcümle umur-ı tıbbiyeyi ifa ile beraber seririyat-ı hariciye asistanları derece-i istidatlarına göre ameliyatlara muavenet ve tevdi olunan hastegânın tımarlarını icra edeceklerdir. Öğleden sonra servis tabip mütehasısları tarafından tavsiye olunan muamelât-ı tıbbiyeyi ve umum hastegânın akşam vizitelerini ve sabah vizitesinden sonra duhul eden hastegânın muayene ve tedavi-i evveliyelerini icra eyleyecekleri gibi geceleri emrazı iştidad [şiddetlenen] eden hastegânın tedavi-i lazımesini de yapacaklardır, şayet hemen ameliyatı istilzam eden bir hasta veyahut bir lohusa veya mecruh getirilir ise ait olduğu mütehasıs derhâl davet eyleyecekler ve mecruhlarla madrubların [darbedilmişlerin] velhasıl zabıtaya taalluk eden ahvâlde muayenesinin icrasile lazım gelen raporunun itası için zabıta tababetine derhal ihbar-ı¹²³ keyfiyet edeceklerdir.

Hastane muayenehanesine li-ecli't-tedavi öğleden sonra müracaat eden hastegânı o gün nöbetçi asistanı bi'l-muayene müdavat-ı lazımesini icra ile beraber lüzum görürlerse tabip mütehasısı tarafından görülmek üzere yevm-i mahsusunda gelmelerini tavsiye edeceklerdir. Hastaneye yatmak üzere müracaat eden hastegânı da bi'l-muayene işbu talimatnamenin mevad-ı mahsusasına tatbikan şayan-ı kabul olanlarını hastaneye yatırıp esamisile mübtelâ oldukları hastalıklarını takribi olarak bi't-teşhis yevmiye raporuna ayrıca idhâl ederek beyan-ı malumat eyleyecekler ve et sût sebze gibi mevad-ı gıdaiye-i yevmiyeyi de muayene için idare memurları tarafından vukubulacak müracaata derhâl icabet ve et'imenin tabhından sonra da suret-i tabh muvafık olup olmadığını tekrar muayene eyleyecekler ve yirmi dört saat zarfında hastane dâhilinde vukua gelen umur-ı sıhhiye ve idariyeye müteallik bilcümle mevad-ı müşir yazacakları yevmi raporu defter-i mahsusa kayd ile bi'l-imza sabahları sertabibe ita edeceklerdir. Asistanların işe ve beytütetleri [konaklaması] hastanelere aittir.

Madde 22: Etibbanın idari vezaifi: Hastanede bilcümle etibba ale'd-derecat memur oldukları servisleri dâhilinde sıhhi ve idari olmak üzere sertabibe karşı mesul buldukları cihetle mubassır ve hademelerin vazifelerini hakkıyla ifa edip etmediklerine nezaret ve hıfzıssıhhaya mugayir hâlâtın vukuuna meydan verilmemek üzere servisin her veçhile taharet ve nezafetine itina ile hastegâna lâyıkile bakılmaması, muâlecâtın [ilaçların] vakt ü zamanile verilmemesi ve eczacılar tarafından istihzar edilen muâlecâtın fen dairesinde

123 "ahyar" olarak yanlış basılmıştır.

yapılıp yapılmaması gibi görecekları muğayir-i talimat hâlâtı bâ-rapor sertabibe bildirmekle mükelleftirler, hastegânın ağdıyesini [beslenmesini] de lüzum-ı fenni dairesinde cetvel-i mahsus mucibince tabelanın kısım-ı mahsusuna kayd ve işaret edeceklerdir.

Madde 23: Kabilenin vazifesi: Haftada üç gün vakt-i muayyende seririyat-ı vilâdiye şef dö servisi ile beraber hastanede bulunarak hamilelerin beheri için tabib-i müvellid tarafından tayin olunacak hatt-ı hareket hakkındaki malumat-ı fenniyei ahz eyleyler.

Ve her vakit hamileler meyanında ağrısı bed' edenler [başlayanlar] için derhâl hastaneye gelip anın vaz'-ı hamli netice-pezir olmadan [doğumu sonlanmadan] hastaneye terk edemez.

Madde 24: Diş tabibinin vazifesi: Haftada iki gün vakt-i muayyende hastaneye gelerek umum hastegân meyanında dişlerinde mustarip bulunanları ve muayenehaneye hariçten müracaat edecek olanları muayene ve tedavi ve ameliyatı icra eder ve hastanede mütedavi hastegân için lüzumunda vukubulacak davete icabet eder.

Madde 25: Eczacı-i evvelin vazifesi: Diğer eczacılardan akdem [önce] hastaneye gelerek eczanenin istihzarat-ı yevmiyesine nezaret eder. Servis eczacılarının hususi cetvelde gösterildiği veçhile vizitelerine, etibba-yı mütehasısı ile birlikte çıkmalarına ve vizitelerden sonra beherinin topladığı hastegânın tayinat ve müteferrikalarını birleştirerek tanzim eylediği cetveli kalem odasına ita etmeğe ve ecza-i yevmiye defterlerinde zabt ü kayd eyledikleri reçetelerin suret-i tahrir ve tertibini tedkik eylemeğe mecbur olmak ile beraber vakt ü zamanile ilaçların ihzar ve tevzi edilip edilmemesinden mesuldür.

Eczacılar tarafından sarf olunan edviyenin yevmi sarfiyatını eczacı-i evvel muavininden alıp bir araya toplayarak defter-i mahsusuna kaydeder ay nihayetinde sarfiyat ile mevcud-ı anbar olan eczayı bildirir bir cetvel tanzim ederek ba'de't-tahtim sertabibe verir ve sene gayesinde sertabip tarafından tayin edilecek etibbadan mürekkep bir komisyon muvacehesinde mevcud-ı anbar olan edviyeyi vezn ve tadat ile muamele-i devriyeyi bi'l-ifa bir senelik me'hûzat ve medfûatını [gelir ve giderlerini] mübeyyin umumi bir defter tanzim ederek sertabip vasıtasıyla MHSİ'ne ita eder.

Eczacı-i evvel eczanenin idari ve fenni kâffe-i umur ve hususatından mesul bulunduğu cihetle edviyenin hüsn-i muhafazasına ve telef ve ziyadan vikayesine [korunmasına] ve eczanenin taharet ve nezafet ve intizamına dikkat ve itina eyleyecek ve hitam bulmak üzere olan veyahut mütehasıslar tarafından talep edilen edviyenin defterini tanzim ile mübayaa edilmek üzere sertababet vasıtasile MHSİ'nden talep edecektir.

Eczahanede sarf olunacak edviyenin deposu eczacı-i evvelin taht-ı mesuliyetinde olduğu cihetle kanun dairesinde mükeffel [kefil] bulunacaktır, kendisiyle beraber ancak üç eczacı bulunan hastanelerde eczacı-i evvel de nöbet bekleyecek ve viziteye çıkacaktır.

Madde 26: Eczacı-i evvel muavininin vazifesi: Diğer eczacılar misüllü vakt-i muayyende hastaneye gelerek tevdi olunan servisin tabibi ile birlikte viziteye çıkar, tertip olunan edviyenin reçeteleri ile hastegânın tayinatını zabtederek vizite defterinin zîrini tabibe imza ettirdikten sonra ilaçlarını imal ve ihzar eder ve yevmi sarfiyatını mübeyyin eczacılar tarafından hülâsa edilen pusulaları tevhid ederek yevmiye defterine kayd olunmak üzere eczacı-i evvele ita eder.

Eczanede hülâsa [ekstre/extrait] ve tentürler gibi umumi istihzaratı yapacağı gibi cetvel-i mahsusunda gösterildiği vechile yirmi dört saat nöbet bekleyecek ve eczacı-i evvelin gayububetine ona ait olan vezaifin cümlesini ifa edecektir.

Madde 27: Servis eczacılarıyla asistanların vezaifi: Her sabah vakt-i muayyende hastanede bulunup muvazzaf oldukları servislerin tabipleri ile beraber vizitelerine çıkarak tabip tarafından tertip olunan reçeteleri ve tayinatı zabt-ı defter ettikten sonra zîrini tabibe imza ettirirler. İşbu deftere göre tayinat ve müteferrika pusulasını bi'l-hülâsa eczacı-i evvel veya muavinine verirler, defterleri mucibince mualecatı [ilaçları] istihzar edip müvezzî ile birlikte ve defterleri ile tatbik etmek şartile hastegâna tevzi ederler işbu muamelâtın hitamında edviyenin sarfiyat-ı yevmiyesini hülâsa eyledikten sonra eczacı-i evvel muavinine ita ederek nöbetçi eczacısından gayrısı hastaneyi terk ederler.

Madde 28: Nöbetçi eczacısının vazifesi: Nöbet vakti yirmi dört saat hastaneden çıkmayıp eczacılığa müteallik lüzum görülen her bir umurun ifasıle mükelleftir ve müddet-i nöbeti zarfında işesi hastaneden temin edilir.

Hastanede Tatbikat-ı Ameliye Görmek Üzere Devam Edecek Harici Talebenin Suret-i Kabulü ile Riayet Edecekleri Şerait

Madde 29: Darülfünun Osmanî Tıp Fakültesi'nden gönderilecek muayyenü'l-mikdar talebe hastane sertababetince bi'l-kabul muayyen zamanda şubat-ı muhtelifeye devam ettirileceklerdir.

Esna-yı ameliyatta hazır bulunacakları gibi servisi tabip mütehasısları tarafından derece-i istidat ve liyakatleri nazar-ı dikkate alınarak tevdi-i vazife edilmedikçe hiçbir şeye hakk-ı müdahaleleri olamayacağı ve mütehasıslardan müsaade istihsal olunmadıkça hastegân meyanına duhule hakları bulunamayacağı gibi hastaneye esna-yı duhullerinde kapıcı ve memurin-i saire tarafından sual vaki oldukça hüviyet varakalarını ibraza mecburdurlar.

Bâlâdaki şeraite riayet eyleyerek umur-ı dâhiliyeye müdahalede bulunanlar ve mütedavi hastegân taraflarından haklarında şikâyet edilenler veyahut sui-ahvâli meşhut olanlar hastaneye kabul edilemeyecek vuku-u hâl fakülte riyasetine bildirilmek üzere sertababetten MHSM'ne bâ-tezkere iş'ar edilecektir.

Memurin-i İdarenin Vezaifi

Madde 30: İdare memurunun vazifesi: Hastane umur-ı hesabiyesinin hüsn-i temşiyetinden ve hastanenin umumi surette taharet ve nezafetinden ve kalem odasında cereyan eden bilumum muamelât-ı hesabiye ve kuyudiyeden mesuldür. Memurin-i idarenin mercii olmakla beraber sertabip maiyetinde bulunduğu cihetle idareye müteallik muamelâtın ifasından evvel sertabibi haberdar edip badehu icra edecektir.

Her ay kilâr [kiler] muamelâtile sene nihayetinde icra edilecek umum devr-i muamelâtını tedkik için sertabip tarafından tayin edilecek komisyona riyaset edecektir.

Gerek nakde ve gerek hususat-ı saire-i idareye müteallik hastane muamelâtını MHSİ'nde takip edecektir. Kâtipler, mübayaa memuru, mubassır ve mubassıralar ile beraber bilcümle memurin ve hademenin maaşat ve ücretini sertabip tarafından tayin olunacak memurin muvacehesinde tevzi edilecektir. Hastaneye duhul eden hastegânın emanet akçeleri ile vefat edenlerin muhallefatını [terekelerini] mübeyyin bir defter tutacak ve icabına göre üç aydan akall ve altı aydan fazla olmamak üzere vefat edenlerin muhallefatı hülâsa-i hesabiyesini nüshateyn [iki nüsha] olarak bi't-tanzim birini hastaneye ait nakd ile beraber MHSİ'ne ve diğerini dahi maliyeye ait nukudun [nakitlerin] miktarını gösterir bir pusula ve beytülmal marifetile satılan eşyanın defteri ile beraber sertabip tarafından yazılacak tezkere ile beytülmal idaresine ita edecektir. Bir şahsa mahsus olmak üzere muhallefat meyanında mevcut mebalîğ yirmi liradan fazla olursa ya MHSİ veznesinde veyahut idare-i mezkurenin irae edeceği bankada muhafaza edilecektir.

Beytülmal idaresinden muhallefatın talebi vukuunda evvelâ vefat edenlerden beherinin eşyanın satılmasından hâsil olan mebalîğ ile nakd-i mevcudiyenin yekunu kırkbeş kuruştan dûn [aşağı] ise techiz ü tekfîn [yıkayıp kefenleme] masarifi karşılığı olarak hastane namına MHSİ'ne teslim olunur ve kırkbeş kuruştan fazlası zuhurunda kırk beş kuruş bi't-tenzil [düşülerek] mütebakisi vâris zuhurunda verilmek üzere beytülmal idaresine gönderilir.

Madde 31: Kâtibin vazifesi: Kâtip umur-ı hesabiye ve tahririye ve kuyudiyeden mesuldür. Etibbadan evvel gelerek duhul eyleyen hastegânın mevcut ilmühaberler vesair kabul evrakı mucibince künye defterine kuyudunu icra ve işbu kaydı tabelalarına imlâ eyleyerek mubassır veya mubassıraya ita eyleyecektir. Eczanenin yevmi vizite mucibince tanzim ettiği cetvel üzerine yevmiye tabelasına istihkakı bilhesab idare memurluğunca kontrol edildikten sonra icmâl defterine kaydederek mübayaa memuruna teslim edecektir. Vizitelerden sonra asistanlar tarafından ita edilecek tabelalara göre huruç veya vefatı vukubulan hastegânın kayıtlarını bilicra vefat edenlerin karantina varakalarını imlâ ve irsal edecektir. Kiler ve elbise deposunda mevcut eşya ve mevad-ı sairenin kayıtlarını müşir birer defter tutacak ve her mâh ve sene nihayetinde vukubulacak devir muamelâtını tahrir eyleyeceği gibi tanzim

edeceği mezabıtı [mazbataları] memurin-i âide-i mesulesi ve idare memuru ile beraber tasdik eyleyecek ve işbu mezabıtın bir aynını da kalem odasında mevcut defatire geçirerek ol-veçhile kuyudatı tashih edecek ve netice-i vukuatı MHSİ'ne bildirilmek üzere sertabip verecektir. Hastanenin kâffe-i muamelâtı hakkında sertababetten yazılacak muhaberatin müsveddelerini yaparak tebyiz edecek [temize çekecek] ve evrak-ı mersule ve mevrude [gönderilen ve gelen evraklar] için ayrı ayrı kayıt defterleri tutacaktır. Evrak-ı mevrudeyi bi'l-hıfz zıyaından mesul olacak ve idare-i memurinin gaybubetinde ifa-yı vekâlet edecektir. Tanzim olunacak cetvel mucibince yirmi dört saat nöbet vazifesile mükelleftir.

Madde 32: Kâtip muavininin vazifesi: Kâtibin vazifesine bi'l-iştirak her suretle muavenet edecektir ve tanzim olunacak cetvel mucibince yirmi dört saat nöbet vazifesiyle mükelleftir.

Madde 33: Depo memurunun vazifesi: Hastanede mevcut bilcümle eşya ve edevat “demirbaş eşya” namile depo memuruna teslim ve sebt-i defter edilmiş bulunacaktır.

Bunlardan miadı hululile köhneleşmiş veya istimalden sakıt olmuş olanlarını MHSİ müfettişine bi'l-irae defterini tasdik ettirdikten sonra kayıtlarını terkin edecektir [silecektir]. Eczaneye ve servis hademelerine, odacılara açığıbaşıya teslim eylediği demirbaş eşyanın bir pusulasını tanzim ve zîrini tahtim ile idare-i memurine de tasdik ettirdikten sonra nezdinde muhafaza ve demirbaş eşya defterine işaret eyleyecektir, işbu eşyanın tebdilinde tashih-i kaydı idare-i memurinin malumatile icra edilecektir.

Vürut eden hastegânın tabelasındaki ismini, elbise ve künye numerosunu ve eşyanın müfredatını yedinde bulunan defterin hane-i mahsusuna kayıt ile mevcut numarolu torbalara vaz' ederek ambarda aynı numeroda bulunan gözde muhafaza edecek ve hastanın nezdinde parası veya zî-kıymet eşyası varsa nöbetçi idare memuru ile mubassır veya mubassıra muvacehesinde bi't-tadad miktar ve cinsini aynı deftere kayıt ile aynı numarolu kesenin derununa koyarak hıfz olunmak üzere nihayet yirmi dört saat zarfında idare-i memurine teslim ve her teslimde yedindeki defterin hane-i mahsusunu imzalatacaktır.

Duhul eden hastegânın elbisesini etüve vaz' ile takim ettirecek ve mukayyet olan numerosu mucibince ambarda mahall-i mahsusunda muhafaza edecek ve hastanın hurucunda para ve zî-kıymet eşyası varsa idare memurundan bi'l-ahz mubassır veya mubassıra muvacehesinde sahibine teslim edecek ve ol-veçhile defterine de işaret edecektir. Vefat vukuunda ihtiyat torbalarından birine numero ile ismini ve tarih-i vefatını kaydederek muhallefat ambarına hâlile nakl ve defterine işaret eyleyecek ve vefat edenin parası ile zî-kıymet eşyası varsa li-ecli't-tefrik idare-i memurine malumat verecektir. Küll-i yevm çamaşır, elbise ve yatak takımları, çocuk takımı vesaire servis hademelerile teslim ve tesellüm olunacaktır. Sene nihayetinde debboyun muamele-i devriyesi icra edilecek ve nezafet ve intizamı daima sertabip ve idare-i memurinin taht-ı teftişinde bulunacaktır. Depo memuru usul-i kanuniye

dairende mükteffil bulunacaktır, memurin-i idareden bulunduğu cihetle cetvel-i mahsusuna göre yirmi dört saat nöbet vazifesile de mükelleftir.

Çamaşırhanenin taharet ve nezafeti ile çamaşırıcıların ihmâl ve tekâsül ve teseyyüplerinden velhasıl çamaşırhanenin her bir hâlınden depo memuru mesuldür.

Madde 34: Mübayaa memurunun vazifesi: On beş günde bir defa MHSİ'nden alınacak para ile yevmi vukubulan masarifat-ı müteferrikayı icra edecek ve bayiinden [satıcısından] aldığı senedatın muhtevi olduğu mevadın iştirâ ve hastaneye teslim olunduğu idare memuru ile ve asistanlara tasdik ettirerek işbu senedatı yekdiğerine rabt evrak-ı müsbete makamında hıfz ile on beş gün nihayetinde tanzim edeceği defterini ba'de't-temhir idare-i memurine senedat-ı mezkure ile beraber bi'l-ibraz kontrol edildikten sonra defter-i mezkurun zîri idare memuru ve kâtip tarafından tasdik olunarak evrak-ı müsbetesile beraber MHSİ'ne takdim olunacak ve böylece almış olduğu paradan dolayı zimmeti usulü dairende kapatmadıkça ikinci on beş gün için para talebine hakkı olamayacak ve bu suretle gerek bu hususta ve gerek sair vezaif-i mevduasını hüsn-i ifa eylemediği takdirde mesul tutulacaktır. Hastane kileri kendisine teslim edildiği cihetle erzak odun kömürü sairenin kabz ve sarf ve muhafazasından mesuldür. Müteferrik surette vaki olacak mübayaat için her şeyi mahall-i mahsusundan alarak ehveniyet ve nefasetine dikkat ve itina edecektir. Kilere duhul eden erzakın makbuzat ve sarfiyatını müşir birer defter tutacaktır. Üç ayda bir lâzım olan erzak için idare memuru ile beraber bir defter tanzim ederek MHSİ'nden talep olunacak ve erzak-ı mezkurenin hastaneye hîn-i tesliminde meclis-i idare azasından tayin olunacak memur ile beraber idare memuru ve memurin-i sıhhiyeden birisi kilerde hazır bulunacaktır.

Yevmiye tayinatını eczane ve kalem odasının tanzim edeceği tabela mucibince bi'l-vezn ita eyleyecektir et süt sebze ve ekmek gibi yevmiye vürut edecek bilcümle mevad-ı gıdayeyi nöbetçi tabip asistanlarına muayene ettirerek bi'l-vezn icap edenlerini li-ecli't-tabh matbaha teslim edecektir.

Her ay ve sene nihayetinde idare memuru ve etibbadan birisi muvacehesinde kileri devr ve vezn edip neticeyi müşir tanzim edeceği icmalî işbu memurlara tasdik ettirerek kiler defteri ile kontrol edilip mezkur icmal kalem odasına teslim edilecek ve veznde zuhur edecek fazla ve noksandan mesul olacaktır. Erzak vesaireye vâzi'u'l-yed olduğu cihetle mükteffil bulunacaktır, tanzim edilecek cetvel mucibince hastanede yirmi dört saat nöbetçi kalacaktır.

Madde 35: Makineler memurunun vazifesi: Tebhir makinesi ile pülverizatörü ve röntgen cihazının motorunu ve kalorifer echizesini hüsn-i hâlde bulundurarak tathir ve tanzifinde ve tamiratının icrasında vazifedar olduğu gibi hastegânın duhul eylediği zamanda üzerinde bulunan muhtac-ı takım elbise ile hastanede mevcut ve hastalara iksâ edilen [giydirilen] elbise ve kullanılan yatak takımlarını da haftada üç gün veya lüzumuna göre sair günlerde de

makineyi işleterek usul-ı fenniyesine tevfikân tebhîr eyleyecek ve mevsim-i şitâda kalorifer cihazını her gün ve röntgen motorunu da mütehasşısın emri tahtında işletecektir. Emraz-ı sariye musabınınin yataklarını ve yattıkları pavyonları hastegânın hîn-i hurucunda usul-u fenniyye tevfikân tebhîr ve tenzîf ve tathîr eyleyecektir.

Emraz-ı âdiyye mübtelâ hastaların yatak takımlarını da etibbanın karar vereceği müddette tebhîr eyleyecek ve ziyadan muhafazasına itina edecektir.

Madde 36: Kapu çuhadarının vazifesi: MHSÎ'ne ve makamat-ı saireye irsal kılınacak evrakın muamelâtını takip ve neticesinden haberdar eylemekle muvazzaf olup her sabah vakt-i muayyende hastaneye gelerek sertabibin malumatı tahtında takib-i muamele için hastaneyi terk edecektir.

Madde 37: İmamın vazifesi: Her gün hastaneye memurin-i saire misüllü devam ederek vefatı vukubulan zükur ise gasledecek, inas ise gassale tarafından gasl ve teşhîz ve tekfini icra kılınıp fakat imam efendi hazır bulunan cenazeyi tezkiye edecek ve ba'de namazını bi'l-eda kabristana kadar hademe ile beraber giderek cenazenin şer-i şerife ve adab-ı İslamiyye ve âdet-i beldeye tevfikân defnine nezaret edip telkin verecektir.

Her ay nihayetinde defnine nezaret eylediği cenazenin adedini ve bunlardan kaçının lahde ve kaçının açtırılan mekabire tahta ile defnedildiğini mübeyyin bir defter tanzim edip kalem odasına tevdi eyleyecektir.

Madde 38: Gayr-ı müslimlerden vefatı vukubulanlar mensup oldukları merakiz-i ruhaniye tarafından merasim-i diniye ifasıle defnedilmek üzere tabi oldukları kiliseler memurin-i ruhanisine teslim edilecektir.

Madde 39: Nöbetçi idare memurunun vazifesi: Yirmi dört saat zarfında umur-ı idareye müteallik kâffe-i muamelâtı tedkik ve icra ile vazifedar olup öğle ve akşam taamlarına teferruatının tevzi ve taksimine memurdur. Hastanenin gündüzleri yalnız bir kapısı açık bulunacak ve gurub-i şemsten itibaren kapının anahtarı nöbetçi memurine teslim edilecektir, gece onun malumatı tahtında kapı açılacaktır. Vazifeten hastanede kalmağa mecbur bulunacak memurlar ile nöbetçi idare memurunun iaşesi de diğer nöbet memurları gibi hastaneye aittir.

Mubassırlarla Hademenin Vezaifi

Madde 40: Mubassır ve mubassıraların vezaifi: Servislerdeki âlât ve edevatın hüsn-i muhafazasına zıya ve teleften vikâyesine ve temiz tutulmasına dikkat edecekler ve memur buldukları servislerdeki hastegânın istikmâl-i esbab istirahatlerine ve etibba tarafından verilen vesâyâ-yı tıbbiyenin tatbikine ve servislerin taharet ve nezafetine, hülâsa servislerin kâffe-i teferruatına nasb-ı nazar ve ber-vech-i bâlâ muamelâtın tamamı-i icrasına hasr-ı vücut eyleyeceklerdir.

Hademeler mubassır veya mubassıraların kâffe-i evamirine mutî ve münkad olacakları gibi mubassır ve mubassıralar da hademelerin vazifelerindeki adem-i takayyütlerinden tevellüt edecek kâffe-i mahazir ve şikâyata karşı mesul olacaklardır. Hastegân et'imesinin tevzi ve taksimine ve elbise ve yatak takımlarının miadında tebdiline nezaret eyleyecekler ve çamaşırhanede yıkanan çamaşırların temizliğine depo memuru ile birlikte nezaret edeceklerdir, tabela mucibince matbaha verilen erzak, et, süt ve ekmek misüllü ağdıyenin keyfiyet-i tabh ve tevziinde hazır bulunacaklardır, hademelerin gece nöbet bekleyip beklemediklerine, vezaif-i daimelerine itina edip etmediklerine dikkat ile icabı hâlinde memurin-i aidesini keyfiyetten haberdar edeceklerdir. Hususat-ı zatiyelerinin tesviyesi için hastaneden çıkacakları vakit sertabipten mezuniyet istihsaline¹²⁴ mecburdurlar.

Bimarhane mubassırları fazla olarak mezuniyet aldığı hastaları sahipleriyle görüştürmeğe ve bilâ-mezuniyet hasta irae etmemeğe dikkat edecektir. Mecaninden hastalananları derhal nöbetçi tabibe haber verecek ve taht-ı müşahedede bulunanların ahvalini gizlice teftiş edip her gün viziteden evvel meşhudatını tibbaya bildirecek ve hastanın muayenesinde hazır bulunacaktır, her akşam kendi taksiminde mevcut mecanini tadat ederek memurin-i aidesine malumat verecektir.

Madde 41: Hastabakıcı hademenin vezaifi: Pavyonlarla hastegân yataklarını tanzim ve tathir edecekler ve hastegânın her bir hidematını icra eyleyeceklerdir maiyetlerinde bulunduğu mubassır ve mubassıralara itaat-ı tâmmede bulunarak her bir hususattan onları haberdar eyleyecekler ve geceleri hastalara bakmak ve dörder saatte değişmek üzere nöbet bekleyeceklerdir.

Depo memurunun teslim eylediği elbise ve eşyanın muhafazasına ihtimam edip şayet zâyî ve kaybolur ise bedelini müştereken tazmin eyleyeceklerdir. Her on beş günde bir defa yirmi dört saat mezun bulunacaklardır.

Hademeler bahşış namile hastegândan ve hastalarını ziyarete gelen taallukatından hiçbir şey almayacaklardır, aldığı tebeyyün edenlerin kaydı terkin olunacaktır.

Ameliyathaneye mahsus hademe ameliyathaneyi ve operatör odasını gayet temiz ve pak tutacak ve esna-yı ameliyatta giyilen gömlekleri vesair eşyayı her defasında tathir eyleyecek ve âlât ve edevat-ı tıbbiye ve cerrahiyeyi tarif olunduğu vech üzere mubassır veya mubassıranın nezareti tahtında tathir ederek muhafazalarına itina edecektir. Âlât ve edevatın zâyî ve kaybolmamasına fevkalade itina edecektir.

Madde 42: Mecanin hademelerinin vazifesi: Zükur ve inas hademeler memur edildikleri taksimleri daima taharet ve nezafet üzere bulundurmak ve pencere ve kapılarını açık havalandırmak ve hasta çamaşırlarını vakt-i muayyeninde değiştirmek, hastaların yemeklerini

124 istihaline (استحاله) olarak yanlış basılmıştır.

matbahtan getirip tevzi etmek ve ba'de't-taam kapları hemen açığıya teslim eylemek, mecaninin ellerini yıkamak ve tırnaklarını kesmek ve saçlarını taramak ve zayıf bulunanlar gezdikleri esnada yanlarında bulunup muavenet etmek ve mecaninin yekdiğerini rahatsız etmemelerine ve etibba tarafından tertip edilen ilaçların vakt ü zamanyıla ita ve istimaline kemâl-i derece itina ve dikkat etmek ve helâları tathir eylemek velhasıl bimarhanenin dâhilen ve haricen lüzum görülen kâffe-i hidematı ifa etmek vazifeleri ile mükelleftirler. Mecaninin üzerlerinde mevad-ı müştâil [yanıcı madde] ve âlât-ı câriha [yaralayıcı alet] bulunmamasına ve koğuşların kâffe-i eşyasile beraber hasta çamaşırının telef ve ziyadan vikayesine kemâl-i derece itina edeceklerdir.

Madde 43: Serhademenin vazifesi: Her pavyona mahsus meydan hademesile hidemat-ı muhtelifede bulunan diğerk hademelerin hüsn-i suretle vazifelerini ifa edip etmediklerine nezaret ile hademeleri kabiliyetleri nisbetinde hidemat-ı müteferrikada istihdam edecek ve ihmâl ve tekâsülleri görülenlere ihtarat-ı lazımede bulunarak idare memurlarına her gün malumat verecektir. Mübayaa memuru tarafından irae olunacak mahaldeki erzak, sebze vesaireyi alıp hastaneye getirmek ve getirtmek hususunda memurünileyh emrine tabi olarak esna-yı râhda [yolculukta] muhafazasına ve nöbetçi memurları muvacehesinde hastaneye teslime itina edecektir.

Vazifeşinaslık, ahlak ve terbiye hususunda diğerk hademelere numune-i imtisal olacak evsafı cami olarak hademelere ait kâffe-i hususat ile pavyonlardan hariç tanzimat ve tathirat ve buna mümasil bilcümle işlerden idare memurlarının nezareti tahtında mesul tutulacaktır. Hastanede nöbet vazifesile mükellef olan bilcümle hademelerin vazifelerine bakıp bakmadıklarını tedkik için mubassırlarla beraber serhademe de cetvel mucibince gece nöbeti bekleyecektir.

Madde 44: Meydan hademesinin vazifesi: Her pavyonun bir nefer hademesi bulunup pavyona ait harici hidematın cümlesi bu hademe marifetile icra edilecek yani pavyonun suyunu, et'imesini odun ve kömürünü getirmek, süprüntü sandığını dökmek ve buna mümasil hidematı ifa eylemek, etüve gönderilecek eşyayı nakletmek bu hademenin vezaifi cümlesinden olduğı gibi pavyonun hidemat-ı hariciyesinden mâadâ cenaze taşımak, odun yarmak, hastanenin harici tanzifatında bulunmak, mübayaa memuru maiyetinde istihdam olunmak misüllü hidemat-ı müteferrikayı icra eyleyeceklerdir. Bunlar daima hastanede bulunmağa mecbur olup idare memurları tarafından on beş günde bir yirmi dört saat mesaide verilir ve gece nöbetine tabidirler.

Madde 45: Kapıcıların vazifesi: Büyük kapıda bulunacak kapıcı erbab-ı müracaatı suret-i nazikânde kabul eyleyerek şahs ve hüviyetine göre zâirine odacılar vasıtasile memurin nezdine isal edilmek üzere irae tarik eyleyecek ve vürut eden hastegâni tabip asistanlar malumat vererek alacağı emr üzerine yatırılmak üzere mubassır veya mubassırlara teslim

eyleyecektir.

Hastasının hâlimden sual edenlere hüsn-i muamele ibraz ederek ahz-ı malumat için mubassır veya mubassıraları irae eyleyecektir. Hastasını görmeğe gelenlerin nezdinde hastegâna verilmek üzere eşya ve yiyecek ve âlât-ı câriha ve müştaiile ve mevad-ı muzırre-i sâire varsa nöbetçi memurine malumat verecek ve hastaneden çıkanların hastane eşyasından bir şey alıp götürmelerine meydan vermeyerek dikkat ve itinada bulunacaktır.

Matbah ve kiler cihetinde bulunan kapılar yalnız erzak ve eşya-yı saire ile tanzifat arabalarının vürudunda açılacaktır.

İşbu kapıcılar haftada bir gece mezun olduklarından hademeden birisi icra-yı vekâlet eder.

Bimarhane Nisa Kapıcısı: Fazla olarak memurin-i idare ile etibbadan gayri hiç kimseyi nisa dairesine salıvermeyecek ve hasbe'l-icab nisa dairesine girecek memurların dahi yalnız girmeleri kat'iyen memnu olduğundan daima bir iki kişi ile birlikte girmelerine dikkat edecektir.

Bimarhane kapıları tulû'-i şemsde küşâd ve gurubda seddedilerek nisa dairesinin kapısı ile hamama açılan kapısının anahtarı nöbetçi olan idare-i memurine teslim olunacaktır.

Madde 46: Eczahane sermüvezzi ve müvezzilerinin vezaifi: Nöbetçi eczacısının irae edeceği miktar veçhile sabahları erkenden matbuhları [ilaçları] kaynatmak ve toz hâline ifrağ olunacak mevad-ı uzviye ve kimyeviyeyi sahk etmek ve eczanenin terazi ve dirhemleriyle matbuh ve menku' kaplarını ve havanları temiz tutmak velhasıl eczahane derununda bulunan bilcümle mevad ve eşyanın taharet ve nezafetine ihtimam etmekle mükelleftirler. Müvezziler eczacı efendiler tarafından istihzar olunan edviyeyi hastegâna götürerek onların muvacehesinde tevzi etmek ve ertesi sabah boş şişeleri toplayarak derhâl tathir eylemekle mükellef olup hademe-i saire gibi daima hastanede bulunmağa mecburdurlar.

Madde 47: Külhan ve makineler serhademesinin vazifesi: Odunun istihlâkına [tükenmesine] meydan vermeyecek ve her gün hamam külhanını makineler ve kalorifer ocaklarını yakacak ve röntgen motorunun tahrikinde de makine memuruna muavenet edecek ve işbu dairelerin taharet ve nezafetine dikkat ve itina ile beraber ateş bulunduğu müddetçe ocaklardan ayrılmayarak yangının adem-i vukuuna fevkalade itina edecektir.

Madde 48: Laboratuvar hademesinin vazifesi: Laboratuvarların taharet ve nezafetine ve derununda bulunan bilcümle eşyanın ziyadan vikâyesine ve şef dö laboratuvarın laboratuvara ait evamirini tamamile infaza mecbur olup hademe-i saire misüllü gece nöbetile mükelleftir.

Madde 49: Hamamcılarının vazifesi: Duhul eden hastegânı derhâl hamama sokup güzelce tathir ettikten sonra temiz çamaşır giydirip ait olduğu servis mubassırına teslim edecek ve mevcut hastegân meyanında ttibba tarafından istihmamı emredilenleri keza hamama

sokarak bi't-tathir pavyon hademeleri vasıtasile mahallerine iade edecek ve hamamın dâhil ve haricini temiz tutacağı gibi hastegândan banyoya ihtiyacı olanlara tabibin tarifi veçhile banyo yaptıracaktır.

Madde 50: Berberlerin vazifesi: Hastaneye duhul eden hastegâni istihmamdan evvel tıraş edip saçlarını keserek hamama göndereceği gibi mevcut hastegân arasında tıraş ve saçlarının kesilmesine ihtiyacı olanların sık sık tıraşlarını yapmakla beraber tabip tarafından nevahi-i ameliyedeki [ameliyat bölgesindeki] kılların tıraş edilmesi tembih edildiği hâlde ameliyattan bir gün evvel onların da tıraş edilmesi ve usturaların tabibin tavsiyesi veçhile tathir edilmesi ve bilcümle hastane hademelerinin tıraş ve saçlarının kesilmesi mükelleftir. Berberler de sair hademeler misüllü gece nöbetine iştirak edecektir.

Madde 51: Aşçıların vazifesi: Nöbetçi memurları muvacehesinde bi'l-muayene teslim olunan et ve sebze ile kilerden alacağı erzak-ı mütenevviayı suret-i matlube ve nefisede tabh ile tevzie memurdurlar. Et'imenin keyfiyet-i tabh ve tevziinden aşçıbaşı mesul olacak ve et'ime kable't-tevzi nöbetçi tabip asistanlarıyla mubassır veya mubassıraların muayenesinden geçecektir.

Hastanelerde sabahları zevali saatle saat sekizde çorba, zuhrda [öğlenleyin] öğle taamı, akşam beşte akşam taamı ve bimarhanede sabahları saat dokuzda ve akşamları beşte et'ime-i muayyene tevzi olunacaktır. Tevziat aşçıbaşı tarafından icra olunup matbahın her bir cihetinin taharet ve nezafetinden ve kapların temizliğinden aşçıbaşı mesul olacaktır.

Madde 52: Oda hademelerinin vazifesi: Memurun dairesinin taharet ve nezafeti ve etibba ve memurin taamlarının istihzari ve bunların hidematında bulunmak hususlarıyla mükelleftirler.

Memurin dairesine gelen eshab-ı müsâlaha zâirini [ziyaretçisini] kemâl-i nezâketle kabul edip taleb-i mülakat eylediği zata isal ederek hakkında hürmet-i mukteziyede bulunacaklardır.

Geceleri asistanlar ile nöbette kalan memurinin hizmetlerini ifa eylemek dahi vazifeleri cümlesindedir.

Madde 53: Bahçıvanların vazifesi: Evvelâ bahçe yollarının temiz bulundurulması çiçeklerin vakt ü zamanile yetiştirilmesi budanması, icap eden ağaçları budayarak bahçenin intizamını temin etmesi ve ufak ağaçların keza şekl-i mahsus dairesinde budanması ve her gün bahçenin sanata tatbiken sulanması ve mevsim-i şitâda icap eden mahallerin tebdilile tarlaların tanzimi velhasıl bahçe derununda muhafaza-i intizam için yapılacak işlerin vakt ü zamanile ifası ve kışın yollarda teraküm eden karların hademelerle beraber ref'i ile pavyonlara yol açılması cümle-i vezaifindedir. İnde'l-iktiza kapıcılar mezun olur ve zükur hademeler de işte bulunur ve bahçıvanların da işleri olmaz ise kapıcıya vekâlet ile mükellef olacaklardır.

Madde 54: Çamaşırcılar kafesçiler ve terzilerin vezaifi: Depo memurunun parça hesabı teslim eylediği kirli elbise ve yatak takımlarını haftada dört gün gayet temiz yıkayacaklar ve üç gün zarfında kurutup terziler marifetile söküklükleri dikilerek tamirat-ı mukteziye icra edildikten ve ütülendikten sonra devşirilip [katlanılıp] aldıkları parça kadar temizlerini depo memuruna teslim eyleyeceklerdir, şayet teslim edilen çamaşır elbise, yatak takımı zayi ve kaybolacak olur ise müştereken bedelâtını tazmin eyleyeceklerdir, bunlar da on beş günde bir defa yirmi dört saat izinli olacaklar ve çamaşırhane ve depoyu mükemmelen tathir ve tanzif eyleyeceklerdir.

Madde 55: Gassal ve gassalenin vazifesi: Hâlet-i nez'de bulunan hastegâna Kur'an-ı azîmü'ş-şân tilavet ederek dinen lâzım gelen muamelâtı ifa edecek ve ba'de'l-vefat gasilhaneye naklinde bir mukteza-yı şer'-i şerif enver-i gasli icra ve teşhiz ve tekfini bi'l-ifa imam ve zükur hademe tarafından cenaze kaldırılacaktır.

Madde 56: Gassal ve gassale muavinlerinin vazifesi: Su ısıtmak ve keyfiyet-i gasle muavenet etmek gibi her bir hususatta gassale yardım edecektir, gassal ve gassale izinli buldukları zamanlarda onların vazifelerini ifa eyleyeceklerdir, bunlar da on beş günde bir yirmi dört saat mezun [izinli] olabileceklerdir.

Müddet-i Vezaif-i Yevmiye

Madde 57: Memurin-i sıhhiye ve idare zevâli saat ile saat dokuzda hastanede bulunarak hemen vazifelerine mübaşeretle ba'de'l-itmam-ı vazife memurin-i sıhhiye öğle vakti hastaneden çıkacaklar memurin-i idare ise öğleden sonra saat üçte hastaneyi terk edebileceklerdir. Bilâ-mazeret-i meşrua vazifelerine gelmeyenlerden kîste'l-yevm icra edilir bir senede müddet-i mezuniyet haricinde yirmi gün gelmeyen ve birbiri üzerine bir hafta devam etmeyen memurin bilâ-kayd ü şart hizmetlerinden afv olunacaklardır.

Mezuniyet

Madde 58: Vazife-i müştereke eshabından olan memurin-i sıhhiye ve idareden her biri haftada bir defa vazifesini diğer refikine tevdi ederek sertabibin malumatı tahtında tatil-i eşgal edebilecektir.

Memurinin Badi-i Şikâyat Hâlâtı Vukuu

Madde 59: Memurin-i sıhhiye ve idare bilâ-istisna hastegâna hüsn-i nazar ve muameleye mecbur olmasına mebnî bunun hilâfı harekatta buldukları tebeyyün eyleyenler birinci defasında ihtar, ikinci defasında tevbih ve tekdir ve üçüncü defasında hizmetinden afv edilmek üzere taraf-ı sertababetten bâ-tezkire MHSM'ne bildirilir.

Hastegânın Suret-i Kabulü

Madde 60: MHSİ'ne merbut hastanelerden Haseki Nisa Hastanesi nisaya, Etfal Hastanesi iki yaşından on iki yaşına kadar olan erkek ve on dört yaşına kadar olan kız çocuklara, Üsküdar Toptaşı Bimarhanesi mecanine, Beyoğlu Zükur Hastanesi zükura, Cerrahpaşa Zükur Hastanesi zükura, Beyoğlu Nisa Hastanesi dahi gayrimüslim nisvandan emraz-ı zühreviyeye musap bulunanlara mahsustur.

Madde 61: Hastanelere kabule şayan olan hastalar bi't-tedavi veyahut bi'l-ameliyat şifayab olabilecek ilel ve emraza mübtelâ o[la]nlar ile tedavi neticesinde ahval-i maraziyelerinde hiffet ve itidal istihsal olunabileceklerdir.

Madde 62: Felc-i esfel [*paraplégie*] misüllü yarı belinden aşağısı veyahut bir el veya bir ayağı tutmayan kötürümler ve terakki-i sinn [yaşlılık] hasebile veyahut maraz-ı kühl ve ateh tabir olunan veya teleyyün-i dimağîye [*ramollissement cérébral*] duçar yani bunak ve yatalak olanlar veyahut dumur-ı asab-ı basarî [*nervus opticus atrophiesi*] ve glokom-i müzmin gibi karasu denilen ebedi körlüğe duçar olanlar ve iltihab-ı üz-n-i dâhili-i müzmin [*l'otite interne chronique*] gibi ebedi sağır olanlar seretanın ve dâü'l-efrencin müterakki kısmı misüllü gerek bi't-tedavi ve gerek bi'l-ameliyat hiçbir veçhile istihsal-i şifası gayr-ı mümkün bulunan malulin ve cüzam tabir olunan miskin illetine mübtelâ olanlar hastaneye kabul edilmezler.

Madde 63: Hastanelerin mukannen olan [miktarı belli] yataklarından fazla hastegân müracaatında boş yatak vukuunda talikan kabulleri tehir olunur.

Madde 64: Tezkire-i Osmaniyeleri [kimlikleri] nezdinde bulunmayan hastegân hastaneye kabul olunmazlar.

Hastegân Kabulü İçin İfasi Lâzım Gelen Muamelât

Madde 65: Hastanelerde tedavisini arzu eden hastegân Dersaadet ve bilâd-ı selasedeki mahallatta sakin iseler beççiler vasitasile mensup oldukları devair-i belediye tabiplerine muayene ettirilerek 62'nci maddede tadat edilen ilele duçar olmadıkları tebeyyün eylediği takdirde hastanede tedaviye şayan olduğuna dair rapor alarak veyahut mahalle ilmühaberi zîri etibba-yı belediye ve mahallat etibbasından biri tarafından tasdik edilerek hastaneye müracaat edeceklerdir.

Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti'nden sevk olunacak hastegân dahi müdiriyet-i müşârünileyhâ etibba dairesince muayene olunarak 62'nci maddede musarrah gayr-i kabil-i şifa emraza duçar olmadıkları anlaşıldığı takdirde polis müdiriyeti müzekkiresinin zîrine ol-veçhile hastalığın kabil-i şifa ve hastanede tedavisini istilzam ettirdiğine dair şerh verilerek gönderilecektir.

Madde 66: Hasta ve bî-kesliği hasebile bir hastaneye yatırılmak üzere polis müdüriyetine müracaat eyleyen veyahut Nisa Tevkifhanesi'nde bulunanlardan hastalığını iddia edenlerin Emniyet-i Umumiye-i Etibba Dairesi'nce muayeneleri bilicra eğer hastalıkları ehemmiyetsiz ve az müddette kabil-i şifa ise veyahut darp ve cerh hâlâtı misüllü vahametten azade bulunarak cüz'î ise oraca tımar ve tedavileri bilicra hastanelere gönderilmeyeceklerdir.

Vilâyat ve elviye-i müstakille ve mülhak kazalardan gönderilecek hastegânın evveleminde fakir ve sahib-i servet olanları bi't-tefrik muhtaç-ı tedavi bulduklarına dair sakin buldukları mahallerden aldıkları ilmühaberler mahalli meclis idareleri tarafından görülerek ve belediye etibbası taraflarından da bilmuayene hastalıkları 62'nci maddede tadat olunan gayr-i kabil-i şifa illetlerden biri olmadığı tasdik ve hakikaten muhtac-ı tedavi ve ameliyat olduğu zikredilerek tanzim kılınacak rapor ve mazbatalar ile vilâyat ve elviye ve kazalardan yazılan tahriratı hamilen hastanelere müracaat edecekler ve bu misüllülerin on beş günlük ücret-i müdavâtı mahalli belediyelerinden peşinen hastane idaresine gönderilecektir.

Madde 67: Hastalığı hasebiyle nisa hastanelerine kabul olunan bir validenin bi'l-mecburiye nezdinde bulundurduğu sağlam çocuklarından yalnız üç yaşından dün [küçük] bir senede evlatları beraberce kabul olunur.

Madde 68: Valide ve pederinin birisi veyahut ikisi birden vefat eyleyerek bî-kes kalan memedeki çocuklar veyahut memerr-i nas olan mahallata terk olunan nevzad-ı etfal Darülaceze'deki etfal-i sagire dairesinde ırza ve terbiye edilmek üzere Darülaceze'ye gönderilerek nisa hastanelerine izam kılınmayacaklardır.

Madde 69: Gerek Dersaadet'den gerek taşradan berây-ı tedavi veyahut li-ecli'l-ameliyat [ameliyat maksadıyla] hastanelere gönderilerek bi't-tedavi veya bi'l-ameliyat mübtelâ oldukları emrazdan şifayab olduktan sonra velileri ve ekarib ve eshabı [akraba ve arkadaşları] zuhur etmeyerek hastanelerde kalan zükur, nisvan ve etfal velilerine ve eshab ve ekaribine teslim kılınmak ve taşralı olanlar da memleketlerine sevk edilmek üzere suret-i vüruduna nazaran şehremaneti müfettişliğine veyahut Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti'ne iade kılınacaklardır. Zükur ve nisvan ve etfal-i mezkure eshabı taharri olunmak kaydıle veyahut binecekleri vapurun hareketi gününün hululüne talikan misafireten alıkonulması gibi meşruhat ile tekrar hastanelere gönderilmeyeceklerdir.

Madde 70: Mevad-ı mahsusesinde mezkur olan mahalle ilmühaberi ile etibba raporu veya şehremaneti müfettişliği veyahut Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti müzekkiresini hâmil olmayarak doğrudan doğruya müracaat eden hastegânın muamele-i resmiyesinin hitamına talikan kabulleri tehir olunur.

Fakat bu misüllü hastegândan inde'l-muayene müstacelen ameliyatı mucip veyahut serian muhtac-ı tedavi bir hastalığa mübtelâ olduğu anlaşılınlar muamelât-ı mebhuseye talik edilmeyerek kabul olunurlar.

Hastanelere Hamile Kadınların Suret-i Kabul ve İhracı Hakkında İfası Lâzım Gelen Muamelât

Madde 71: Sakine buldukları mahallin vaz'-ı hamle [doğuma] gayr-ı müsait olduğu fennen tebeyyün eden veyahut efkâr-ı fukaradan olmaları hasebile ebe celbine ve masarif-i saire ihtiyarına hâl ü vakti müsait olmayan ve hamli dokuzuncu ayın hitamına resîde bulunan [erişen] hamile kadınlar devair-i belediye etibbasınca bi'l-muayene ber-vech-i mezkur ahvâlî tebeyyün ile tasdik olunduğu takdirde berây-ı vaz'-ı haml hastanelere kabul olunurlar.

Tevlid-i asire [zor doğuma] duçar oldukları fennen lâzım gelen ameliyat-ı viladiyenin icrasına buldukları mekânın gayr-ı müsait olduğu daire-i belediye etibbası tarafından bâ- rapor tasdik olunan hamileler de berây-ı ameliyat kabul olunurlar.

Madde 72: Tabii olarak vaz'-ı haml eyleyenler bir ârıza-i maraziyyeye duçar olmadıkları takdirde ba'de'l-vilade lâ-akall on beş gün ve ameliyat-ı viladiye ile tevlit ettirilenler de hiçbir ihtilâtat-ı maraziyyeye duçar olmadıkları hâlde lâ-akall yirmi bir gün hastanede kalmadıkça ihraçları hususunda velev ebeveyn ve zevcinin ısrarları bile olsa nazar-ı itibare alınmayarak lüzumu kadar müddet taht-ı tedavide bulundurulacaktır.

Madde 73: Hamli dokuz mâhın dünunda bulunan kadınlar beyhude yere yatak işgal etmemek üzere hastanelere kabul olunmazlar.

Fakat kendisinde vaz'-ı haml alâimi başladığı fennen anlaşılın hâmileler yedinci mâhda bile olsalar kabul olunurlar.

Madde 74: Gerek tabii surette vaz'-ı haml eyleyen gerek ameliyat ile tevlit ettirilen lohusalar doğurdıkları çocukları hastanelerde terk etmek isterlerse hastanelerde ırzahane olmadığı cihetle talepleri isaf olunmayarak [kabul edilmeyerek] müddet-i muayyene hitamında çocukları ile birlikte çıkarlar.

Bimarhaneye Mecaninin Suret-i Duhul ve Huruçları

Madde 75: Kendisinde alâim-i cinnet-i rûnümâ olan [cinnet alametleri görülen] her şahıs –gerek Dersaadet'de olsun gerek taşrada bulunsun– doğrudan doğruya بیمارhaneye sevk olunmayıp evveleminde Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti idaresinde bulunan müşahedehane bir müddet taht-ı müşahedeye alınarak cinneti fennen tebeyyün ettikten sonra mezkur müşahedehane etibbasının göstereceği lüzum üzerine berây-ı tedavi بیمارhaneye sevk olunurlar.

Aksi takdirde yani doğrudan doğruya بیمارhaneye gönderilirler ise bu misüllü alâim-i cinnet ibraz edenlerin hukuk-ı medeniyelerini ihlâlden tevakki maksadile kabul olunmayarak geldikleri mahallere iade olunacakları cihetle bî-lüzum-ı muhaberat icrasına mahall

birakılmamak için zabıta ve belediye idareleriyle taşra hükumat-ı mahalliyesince bilhassa bu noktaya yani mecaninin evvelemerde müşahedehaneyeye gönderilmesine son derece dikkat olunması lazımdır.

Bununla beraber her bir mecnunun bimarhaneye kabul olunabilmesi için evvelan sureti zîrde muharrer suallerin mehmâemken cevapları yazılarak ve mecnun askerin gayri ise hükümet-i mahalliye etibbası tarafından muayene edilerek evrakın ona göre tasdik olunması ve mecnun asakir-i Osmaniyeden ise yine bu suallerin cevapları yazılıp mensup olduğu ordu merkez hastanesinin tabib-i evveli ve tabip bulunmayan mahallerde dahi hükümet-i mahalliye tasdiki tahtında olarak Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti'ne merbut müşahedehaneyeye gönderilmek meşrutur.

Vürut eden mecaninin evrakı ba'de'l-mütalaa kabule şayan görüldükde teslim ilmühaberi mecnunu getiren memura bimarhanece ita ve ba'de otuzüçüncü maddede musarrah olduğu veçhile muamele olunur. Nöbetçi tabibi tarafından ahvâl-i cismaniye ve ruhaniyesi nazar-ı teftişten geçirildikten sonra istihmam-ı vesaire misüllü lazime-i taharet bi'l-ifa karantina koğuşuna yatırılır ve bilahare hangi taksime gönderilmesi icap ederse oraya izam kılınır. Bulunduğu taksim tabibi tarafından müşahedenamesi bi'l-ımlâ kabulüne dair vürut eden evrakına rabt ile sertabibe irae olunarak muayenesi icra ettirilir.

Tamamile kesb-i âfiyet ettiği sertabib tarafından bi'l-muayene tahakkuk edenler tanzim edilecek raporuyla mahall-i vüruduna iade ve teslim olunacaklardır. Kesb-i âfiyet etmedikleri hâlde akrabası tarafından çıkarılmaları talep olunursa bu bâbda Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti'ne ve asakir-i Osmaniyeden ise mensup olduğu nezarete bir istida takdim etmesi tavsiye olunacak ve nezaret-i müşarünileyha ile cereyan eden muamele üzerine sertabip veya muavini tarafından mecnun bi'l-muayene ihracında fennen bir mahzur görülmediği tebeyyün ettiği takdirde nefesine veyahut sairine bir güna mazarrat iras ettirilmemek şartile ve kefaletle rabtolunmak üzere mazbatalı raporu [*rapport officiel*] tanzim ve takdim ve eğer mecnunun hâli müsait ise mezkur rapor [*rapport*] ile beraber izam dahi olunabilecektir.

Kesb-i âfiyet edenlerin zî-kıymet eşya ve nukutu 33'üncü madde mucibince hîn-i huruçlarında kendilerine teslim olunacak ve bi'l-kefale huruç edenlerin elbise ve zî-kıymet eşyası ve nakdi cüz'i bulunduğu hâlde akrabasına veyahut ihracını talep eden şahsa teslim ve defter-i mahsusuna imza ettirilecektir. Zî-kıymet eşyası ile ziyadece nukutu var ise usulü dairesinde kendisine teslim edilmek üzere zabıtaya gönderilerek makbuz ilmühaberi alınacağı gibi ihraç olunanların teslim olundukları mahallerden teslim ilmühaberleri dahi ahz edilecektir, vefat edenler hakkında 33'üncü madde mucibince muamele olunur. Filhakika mecnun olanlarla şüphe üzerine taht-ı müşahedeye alınmak için bimarhaneye gönderilenlerin her gün tabipler tarafından buldukları taksimlerde bilvasıta muayeneleri icra olunarak kezalik netayic-i mütehasıla sertabibe ifade olunacaktır.

Şuurca olan hastalığınan başka vücutça olan hastalığına mebnî hastane koğuşlarında tedavi olunanların tabelalarının havi olduğu tarz-ı müdat ile cins ve ihtilâl-ı maraz ve netice-i mütehasılası sertabip muavini tarafından hastegân protokolüne kayd ve tabela kâğıtları nezdinde hıfz olunur.

Berây-ı Tedavi Bimarhaneye Gönderilecek Zükur ve İnas Mecaninin Ahvâl-i Sabıkasına Dair Ahz-ı Malumat Edilmek Üzere Hastaya Bakmış Olan Tabip veyahut Hastanın Akrabası Tarafından Atideki Suallerin Cevapları Tahrir Edilerek Hasta ile Beraber Evvelemirde Müşahedehaneye Gönderilmesi İktiza Eden Tarifnamedir.

1. Hastanın isim ve mahlası, pederinin ismi ve şöhretleri.
2. Hastanın sini, mahall-i viladet ve ikameti.
3. Hizmet ve sanatı
4. Hasta mütehhil veya bekâr mıdır veyahut ıyâli vefat etmiş veya müfarakat [boşanma] vukubulmuş mudur ve kaç defa tehhül etmiştir.
5. Çocukları var mıdır, var ise kaç neferi zükur ve kaç neferi inastr. Vefat edenler var ise kaç yaşlarında ve ne hastalıktan vefat etmişlerdir.
6. Ebeveyninin veya mahallesi ahalisinin arzusile mı hanesinden alınmış veyahut zabita tarafından sokakta mı bulunmuştur veyahut taşradan mı gönderilmiştir.
7. Hangi tarihte hastalanmış ve ibtida-yı cinnetinde ne güne [türlü] harekette bulunmuş ve ne kelâmlar söylemiş olduğu ve bimarhaneye gönderilmesine badi olan her ne ef'ali var ise tamamen bildirilmesi ve bâ-husus vurup kırmak ve ateş etmek ve kendisine suikast eylemek ve taam ekl etmemek ve bağırıp çağırarak veyahut kendi kendine söylenmek gibi hâlleri vaki ise tafsilen işarı.
8. Eğer mariz kadın ise ilk tamsı [adeti] kaç yaşında vaki olmuştur. Ve şimdi vezaif-i tamsiyesi ne haldedir ve hiç hamil olmuş mu ve çocuk düşürmüş mü, hamlin adedile suret-i vukuu, vakt-i nifası [loğusalığı] nasıl geçirmiştir. Emraz-ı rahmiyeye mübtelâ olmuş mudur bertafsil işarı.
9. Marizin ihtilâl-i şuuru birinci defa mıdır eğer birinci defa değilse evvelki cinnetinde ne hâlde bulunmuştur ve ne kadar zamanda kesb-i âfiyet etmiştir.
10. Cinnetine atfolunabilecek esbab-ı muhtemele hangileridir. Akrabasından vefat eden, yahut malca zayıtı, veya diğerleriyle bir mal davası veyahut birine alâkası var mıdır?
11. Hastada sar'a illeti var mıdır var ise kaç yaşında iken mübtelâ olmuştur.

12. Rakı, şarap, konyak, veya sair güna müskirat istimal eder mi, afyon ve esrar, kullanır mı şayet kullanıyor ise ne kadar müddetten beridir.

13. Bir tarike intisabı var mıdır?

14. Ailesi arasında cinnet, sar'a, ihtinak-ı rahim [histeri], belahet, sekte-i dimağiye, vesaire misüllü emraz-ı dimağiye-i asabiyye mübtelâ olanlar var mıdır? Ve akrabalarından kimlerde bu hastalıklar vaki olmuştur.

15. Ebeveyninden vefat eden varsa sebeb-i vefatı olan hastalığın işarı.

16. Cinnet hâli bir hastalıktan sonra mı gelmiştir eğer böyle ise o hastalık nedir yani (romatizma, humma, sıtma, frengi, vesaire misüllü) veyahut bir korkuya mübtelâ olmuş mudur? Bir mahalden düşüp yaralanmış mıdır ve cimaya devamı çok mudur veyahut istimna-yı bilyede [mastürbasyona] mübtelâ mıdır?

17. Marizin tabiatı ne haldedir. (şen, mahzun, hadidü'l-mizaç [öfkeli])

18. Okumak, yazmak, bilir mi ve çalışmağa hevesi var mıdır?

19. Hastalığı esnasında ne suretle tedavi olunmuştur.

20. Hasta katl-i töhmeti [cinayetle] veyahut sair bir cünha¹²⁵ ile müttehim ise [suçlanıyorsa] evrak-ı ibtidaiye ve istintakiye vesairesinin nesh-i musaddakalarının [resmî belgelerinin] mahallerinden beraberce gönderilmesi.

21. Daha başkaca malumat varsa işarı.

Ücret-i Müdavat İstifası

Madde 76: Fukara ve acezeden bulunduğu musaddak olan hastegân MHSM idaresinde bulunan hastanelerde meccanen tedavi olunurlar.

Madde 77: Eshab-ı iktidardan bulunan hastegân ise hastanelere ücretle kabul olunurlar bunlar da iki sınıftır birinci sınıfta bulunanlar yevmiye on beş ve ikinci sınıfta bulunanlar yevmiye on kuruş ücret vereceklerdir. İşbu ücret-i müdavatın derece-i tedavi ve ameliyatta nazaran lâ-akall bir haftalığı veya on beş günlüğü peşinen ahz edilir.

Bir aile nezdinde emektar bulunarak hastalanan hastegân için de eshabı ve velileri tarafından kezalik derecesine nazaran ücret-i müdavat peşinen ita edilecektir on beş günden evvel hastaneyi terk edenlere evvelce verdiği paranın mütebakisi iade edilmez.

İlletleri ameliyat-ı cerrahiyye ihtiyaç messettiren ilel-i cerrahiye musabini hîn-i duhullerinde ameliyathane masarifine karşılık olmak üzere birinci sınıftan olanlar bir lira-yı

125 Cezayı gerektiren, kabahatten ağır, cinayetten hafif suç.

Osmani ita edecekleri gibi duhulünün ertesi gününden itibaren yevmiye yirmi kuruş ücret-i müdavat ve ikinci sınıftan olanlar kezalik ameliyathane masrafı olmak üzere yarım lira ve yevmiye on kuruş ita edecekler ve bunların da on beş günlüğü peşinen ahz olunacaktır.

Hastanelerde ücretle yatacak hastegânın adedi yüzde on nisbetinde olacaktır. Etibba hususi olarak ücret alamazlar.

Madde 78: Madrup ve mecruh olmaları hasebile berây-ı tedavi Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti'nden izam kılınan hastegânın ücret-i müdavatı Adliye Nezareti ve Polis Müdiriyeti'nce darib ve carihlerinden [döven ve yaralayan şahıslardan] tahsil kılındığı cihetle bu makule [çeşit] madrup ve mecruhlar ile nisa tevkifhanesinden li-ecli't-tedavi [tedavi için] gönderilen mevkufe [tutuklu] hastaların tedavi masrafları olarak hastanede kaldıkları müddet için bâlâdaki mevada tevfikân ücret talep olunacak ve bunlar hakkında her altı mâhda bir defa hastanece tanzim ve idare-i merkezîyeye takdim edilecek defterler üzerine merkez idare muhasebesince devair-i mezkure veznelerinden tahsilât vukubulacaktır.

Hastanelere Duhul Eden Hastegân ile Hastalarını Görmeğe Gelenlerin Riayete Mecbur Oldukları Hususat

Madde 79: Hastanelere duhul eden hastegân bilâ-istisna kendi elbise ve eşyasını hastane memurlarına teslim ederek yeniden ita olunan elbiseyi giymeğe ve gösterilen yatakta yatmağa ve ita olunan kaplarda verilen kaşık ile tayinatını yemeğe, sürahi ile ita olunan suları verilen bardaklar ile içmeğe ve vakt-i muayyende verilen yemeği nihayet bir saat zarfında yiyip kapları iade etmeğe ve kendilerine mahsus dolaplarında kaşık, havlu, baş örtüsü, mendil gibi dâima bulunması lâzımgelen eşyadan başka hiçbir nesne saklamamağa ve verilen terlikleri yalnız pavyon dâhilinde giyip bahçeye çıkarken ihtiyaten bulundurulacak takunya ve sokak terliklerini giyerek çıkmağa mecburdurlar. Eşya-yı mezkureden yırtık kirli ve istimali muzır-ı sıhhat görünenleri hastegân derhal her gün nezarete memur olan mubassır veya mubassıralara bildirecekler ve bunlar ısga [kabul] etmedikleri halde servis tabibine ve bu da mümkün olmazsa her gün nezaret eden sertabibe şikâyet edebileceklerdir.

Madde 80: Vizite tabiplerinden talep edilecek müteferrik et'ime hastane talimatname-i dahiliyesine muvafık olmadığı hâlde tabip yazıp ita ettirmediklerinden dolayı mesul olamayıp hastegânın et'imesi doğrudan doğruya servis tabibinin reyî ile ita edileceğinden aksi halinde hastegânın şikâyatı mesmu olamaz ve şu usul idarenin adem-i kabulünde ısrar edilen hastegân ile 79'uncu maddede izah edilen eşyanın taharet ve nezafeti muhakkak olduğu hâlde istimalini reddedenler hastane umur-ı dahiliyesile inzibat-ı sıhhiyesinin halelden vikayesi için hastaneden ihraç edilerek eshabına teslim edileceklerdir.

Madde 81: Hastegân meyânında ahval-i mezmumesi [makbul olmayan halleri] hasebile diğer hastegânın ezhanını teşviş edenler [zihinlerini karıştıranlar] yani hastegânı iffet ve

namusunu lekedar edecek yola sevk eylediği anlaşıl原因 olarak tebdil-i ahvali tavsiye edildiği hâlde ısga [kabul] etmeyenler veyahut ahval-i maraziyenin verdiği ızdırab müstesna olmak üzere diğer hastegânın şikâyat ve rahatsızlığını mucip olacak ahval-i gayr-i lâyikesi ve tasdiatı görülenler hastaneden ihraç edilerek yakın bulunan polis merkezine teslim edilirler.

Madde 82: Hastegânı ziyarete gelen akraba ve taallukatı Cuma ve Salı günleri öğleden sonra saat bir de kabul olunup nihayet iki saat devam eden müddet-i ziyaretten sonra hastaneden çıkmağa mecburdurlar.

Bimarhane’de öğleden üç saat evvelinden akşam ona kadar müracaat edebilirler ancak hastasile görüşmesinde bir mahzur-ı tıbbî ve fenni olduğu nöbetçi tabibi tarafından bildirilir ise o zaman; hastanın göremeyeceği fakat zâirin hastayı görebileceği mahall-i mahsuslardan hastegân gösterilebilir. On yaşından dün olan çocukların mecanin ile temasları caiz değildir.

Hastanelerin vezaif ve muamelât-ı muhtelifesine hâlel gelmemek için bu zamanın gayrısında herhangi bir sebep ve bahane ile hastegânı görmeğe gelmek kat’iyyen memnudur. Bu ziyaret esnasında istifsar-ı hatır için getirecekleri eşya kapıda memurları tarafından aranılacağı cihetle nöbetçi memurlarının malumatı olmadan hastegâna verilemeyecektir.

Hastegân Çamaşırlarının Tebdili ve İstihmam

Madde 83: Hastegânın dâhili çamaşırı haftada iki defa; entari, hırka takke ve baş örtüsü ile mendil ve çorabı haftada bir defa yatak takımı kezaik haftada bir defa tebdil edilecek, fakat hastalığının icabatına göre ve tabibin vereceği emre imtisalen daha sık olarak da tebdil edilebilecektir.

Madde 84: Hastegândan emraz-ı humeviyeye [sıtmaya] mübtelâ olmayanların sırasile ve tabibin tensibi veçhile haftada bir defa ve lüzum-ı fenniye göre daha evvel istihmam edecekleri gibi tehiri de yine tabibin reyine vabestedir.

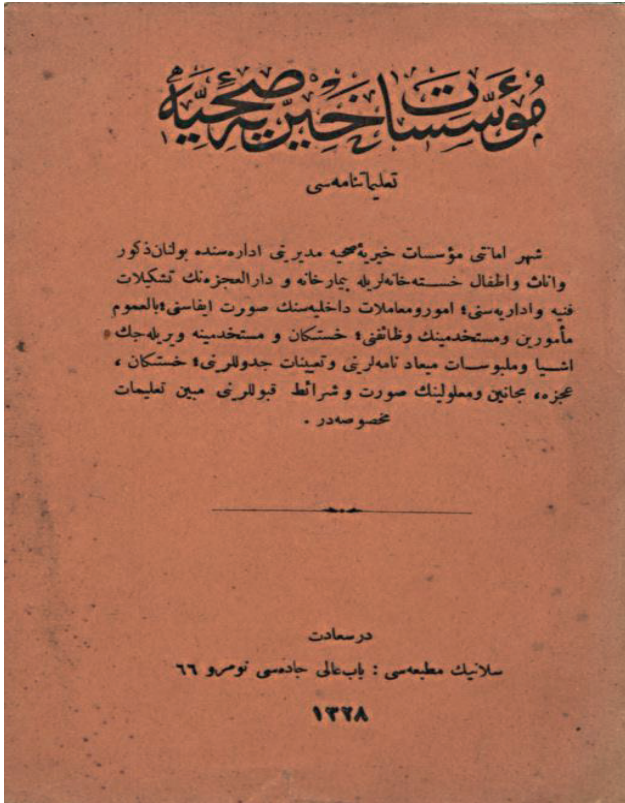
Madde 85: Hastegân et’imesinin her hafta ibtidasında yedi günlük listesi tertip olunarak cinsi ve nev’i evvelce tayin edilerek badehu sırasile ita edileceğinden intizam-ı umumiye ve suret-i tabhına hâlel gelmemek için tertib-i yevmi haricinde hiçbir şey hastaya ayrıca verilemeyecektir. Bu liste mübayaa memuru ile aşçıbaşı tarafından tertip olunup sertabibe irae olunduktan sonra ve pavyonların dâhilindeki mahall-i mahsuslarına talik edilir.

Madde 86: Hastanede vefatı vukubulanlar meyanında hâl-i hayatında teşhis-i marazî kabil olamayanlar ba’de’l-vefatı sebep-i vefatı anlaşıl原因 ve terakkiyat-ı fenniye nokta-i nazarından cemiyet-i beşeriyeye daha faydeli hidematta bulunmak üzere ailesi tarafından muhalefet edilmediği hâlde veyahut bî-kes olduğu takdirde sertabibin malumatı tahtında işbu meyyit üzerinde feth-i meyyit tıbbî ameliyesi yapılır ve tekrar aza-yı mevcudesi mahallerine vaz’ ile aksam-ı hariciyesi dikildikten sonra usul-ı şer’iye ve diniye dairesinde defnedilir.

Şettâ

Madde 87: Hastegân ve hademeye ait olan nizamât ayrıca yazılarak her pavyonun görülebilecek bir mahalline talik olunacağı gibi umum talimat dahi bir kâğıda yazılarak memurin dairesinin bir mahall-i münasibine asılacaktır.

Madde 88: İşbu talimatnamenin ileride icap eden tadilatı MHS Meclis-i İdaresinin rey ve tensibi ile icra ve tebliğ edilinceye kadar bâlâdaki mevad-ı mukarrerinin bu defaki tarih-i tebliğinden itibaren tamamen tatbikine sertabipler memur ve mecburdurlar.

Resim 18. MHS Talimatnamesi: Şehremaneti MHSM idaresinde bulunan zükûr ve inas ve etfal hastaneleriyle بیمارخانه و دارالمجزةنك teşkilat-ı fenniye ve idariyesini; umur ve muamelât-ı dâhiliyesinin suret-i ifasını; bilumum memurin ve müstahdeminin vezâifini, hastegân ve müstahdemine verilecek eşya ve melbusat miadnamelerini ve tayinat cetvellerini; hastegân, aceze, mecanin ve malulinin suret ve şerait-i kabullerini mübeyyin talimat-ı mahsusadır (İstanbul: Selanik Matbaası, 1328).

EK 5. CELALEDDİN MUHTAR ÖZDEN’İN FRENGİ RAPORU, MHSİ’NİN KARARLARI, BELEDİYE VE İDAREYE YÖNELTİLEN BAZI SUÇLAMALAR

Aşağıda çeviriyazısı verilen Dr. Celaleddin Muhtar Özden’in Beyoğlu Nisa Hastanesi’nin durumu hakkında [BNH] MHSİ göreve başladığı dönemde verdiği rapora göre, MHSİ, BNH hakkındaki programını açıklamış müessesenin iki yıllığında da bu program yerini almıştır. Ancak hastanenin durumu iyileştirilmesine rağmen bu program uygulanamamış MHSİ’nin lağvedildiği tarihe yakın bir tarihte Dr. Celaleddin Muhtar (gevşeklik gösterdiği gerekçesiyle) ve BNH Başhekimisi Necmeddin Arif Bey görevlerinden alınmıştır.¹²⁶ *Ek*’te ayrıca Dr. Nureddin Ramih Ener’in Şehremaneti heyet-i sıhhiyesi tarafından Yunan doktorların belediye hekimliklerine kolera salgını fırsat bilinerek usulsüz olarak atanması ve MHSİ tarafından BNH ve umumhanelerin teftişine atanan iki Yunan tabibin –göz yumarak– hastalığın yayılmasına neden olduğunu iddia ettiği yazısına yer verilmiştir.

Bir Derd-i İçtimai [Frengi] ¹²⁷

Frengi sirayetinin meni fuşşiyata karşı tatbik olunan talimatın derece-i mükemmeliyetine mütevakkıftır denilebilir. Elyevm bizde tatbik olunan talimat maksadı temine gayrıkafidir. Muallim Miralay Agop Handanyan Bey’in vefatı ile münhal kalan Altıncı Daire-i Belediye Nisa Hastanesi komisyonuna mekteb-i tıbbiye tarafından mütehasıs aza tayin edilmekliğim üzerine mezkur talimatın ikmâl u itmamını talep ve bütün servisin belediyeden zabıtaya devri lüzumunu kerrat ile bildirdim. Fakat devr-i istibdatta bu reyimin Şehremaneti’nin hoşuna gitmediğini gördüm. Çalışarak mezkur talimatın bazı noktalarını kısmen tamire muvaffak oldum. Birçok kişinin sıhhatini ihlal edenlerden ceza olarak 25 kuruş alınmakta iken ısrarım üzerine biraz daha kuvvetli ceza tayin edilebildi. Fakat tevahhuş eden kızların –talimatın nevakısından bilistifade– firar edip Kumkapı, Boğaziçi, Adalar ve Pendik’e giderek

126 Altıncı Daire-i Belediye heyet-i teftişiyesi reisi yerine Halid İzzed Bey atanmış, umumhanelerde frenginin yaygınlığı için rapor hazırlaması istenmiş Celelettin beyin gösterdiği gevşeklik yüzünden hastalık yayılmıştır... [...] “Musib Bir Tedbir ve Celaleddin Muhtar Bey’in Azlı,” *Yeni Gazete* 5, 1450 (4 Eylül 1912): 3, s.3; Gurebayı Müslimin Hastanesi sertababetine Beyoğlu Nisa Hastanesi sertababi Necmeddin Arif Bey tayin edilmiştir. “Necmeddin Arif Bey,” *Yeni Gazete* 5, 1450 (4 Eylül 1912): 3, s.5. *Beyoğlu’nda umumhanelerin tayin olunan etibba tarafından laykile muayene edilmemesinden dolayı frengi hastalığının ziyadeleştiğini ve umumhanelerin teftişine memur Celaleddin Muhtar Bey’in azledildiğini dünkü nüshamızda yazmıştık. İstihbar olduğuna göre Şehremini Cemil Paşa umumhaneleri bu kere de teftiş eylemişler ve birçoklarının frengi hastalığına duçar olduğunu maatteessüf müşahade etmişlerdir. Müşarünileyh Cemil Paşa’nın “muayene ediliyor musunuz?” sualine karşı kadınlar yalnız ağızlarının muayenesile iktifa edildiği cevabını vermişlerdir. Şu hale nazaran laykile muayene olunmadıkları anlaşılmıştır. Bunun üzerine Emanet Heyet-i Sıhhiye Reisi Edhem Bey riyasetinde frengi hastalığının izalesi için haftada bir ve icabı halinde iki defa içtima etmek üzere bir komisyon teşkilini ve hemen işe başlamasını emir buyurmuşlardır. [...] “Frengi Hastalığı,” *Yeni Gazete* 5, 1451 (5 Eylül 1912): 3, s. 1-2.*

127 Dr. Celaleddin Muhtar [Özden], “Bir Derd-i İçtimai,” *Tanin* 2, 446 (16 Teşrinisani 1325 / 29 Kasım 1909): 2, s. 2-3.

hastalıklarını neşre devam ettiklerini ve Altıncı Daire-i Belediye Nisa Hastanesi komisyonu mezburelerin mahall-i firarını haber alamadığını ve haber aldığı da tutup getirmeğe muvaffak olamadığını gördüm. Hasılı içinden çıkılmaz bir daire içinde bulunduğunu anladım. Keza gizli hane açıldığı zaman işin ehemmiyet ve vüsatine nazaran lâşey [önemsiz] derecede addedilecek on adet çavuşla açıldıklarını haber alıp umumhane olduğunu ispat edebilmek pek güçleşiyor, böylece birçok hane ve kızlar muayenesiz kalıyor. Mahall-i âhara [diğer bölgeye] gideceğine iddia ve 15 kuruş ile istihsal olunan bir mürur tezkeresile kayıtlarını sildirenlerin İstanbul'dan hareket edip etmediğini anlamak ve hemen avdet edenlerini bulup yeniden kayıt edip hastalığın sirayetine mâni olmak mümkün olamıyor. Şu haller hergün tesadüf olunan ahvaldendir. Frengi illeti de memleketin ta ciğerine işliyor! Hükümet, millet, matbuat, memurlar vazifelerini icrayı düşünmüyorlar. Fakat her mahalle ve sokakta memurları bulunan zabıta için hastalıklı kaçak kızları bulmak ve açılan gizli haneleri hemen günü gününe haber alıp, tahkik edip muayene-i tıbbiyyeye tabi tutmak işten bile değildir. Şu mukaddemadan sonra hastalığın intişar ve sirayet tehlikesinin meni için ittihazı lazım gelen tedabiri arz eyliyorum: *Evvela*–Her işi sekiz-on çavuşun himmetinden bekleyen komisyonun bu emr-i mühimmi başa çıkaramayacağı bedihi bulunmakla servisin Avrupa'da olduğu gibi icra ve ihbarat kısmı mükemmel olan EUM'ne rabtı vücubü aşıkardır. Yahut komisyon vesait-i icraiyesini o dereceye vardırabilmelidir. Halbuki bütçenin tahammülü olmamasından bu şık kabil-i icra değildir. *Saniyen*– Ancak Altıncı Daire-i Belediye dahilindeki evlere tatbik olunup mezkur daire haricine tatbik olunamayan talimatın her tarafa teşmili lazımdır; meselâ Şişli'de tramvay yolunun sol tarafındaki haneler kayıt ve muayene edilebilip sağ tarafına tesadüf edenler Sekizinci Daire-i Belediyeye (Beşiktaş) merbut oldukları için kayıt ve muayene edilemedikleri ve birçok kızların şu suretle muayene-i sıhhiyeden kurtuldukları ve hastalıklarını keyfemayeşa neşrettikleri nazar-ı dikkate alınırsa şimdi yapılan icraatın ***fıraklı bir komediden*** ibaret olduğu tezahür eder! ***Memleketin sıhhatini böyle her veçhile yolsuz, her tarafı noksan bir talimata tevdi etmek ancak hamiyetsizliğe ve cinnete atfolunabilir.*** Binaenaleyh talimatın yakın bir zamanda – icabat-ı zaman ve mahalle göre – tadil ve ıslah edilerek frengi illetinin memleketimize ika eylediği hasaratı takdir eyleyen evlad u vatanın meyusiyetinden kurtarılacakları ümidini beslemekteyim. *Salisen*– Yeniden bir talimat yapılması iktiza eder. Gizli fuhşiyat icra eden ve ettirenler ve sagireleri fuhşiyata sevkedenler hakkında şiddetli mücazat tayin etmelidir. *Rabian*–Varidatı umumhanelerden alınan muayene-i sıhhiye ücretinden ibaret olan komisyonun bütçesini tanzim ve ıslah etmeli. Meselâ mukayyet 400 kızın muayenesini beş tabip kâfi ve evvelce bu miktarla idare olduğu halde bir zamandan beri servisi varidatı nazar-i dikkate alınmayarak pekçok memur tayin ve kızlardan ücret-i muayene ve tedavi olarak alınan şehri 270 liradan 240 lirası memurlara verildiğinden bugün hastane bir ahırdan daha pis ve hastalarda –her masrafı kendileri tarafından verilerek yapılan bir mahalde– bit içinde yüzüyorlar denilecek raddeye gelmiştir. ***Memur kayırılmak suretile hastanenin intizamına halel getirildiğinden*** muktezî

etibbanın bilmüsabaka tavzifile bu vech ile de tevazün husulüne ve binaenaleyh elyevm pek perişan bir halde bulunan hastanenin ve bütün servisin ıslahına imkân bırakılması. *Hamisen*: Hastanenin ahvâl-i maliyesi ne derecede ıslaha muhtaç ise kısm-ı fennisinin de o nisbette, belki de kat kat ve seviye-i hazıra-i ilme göre tanzim ve ıslahı derece-i vücubdadır. Filhakika Mayısın 19. günü hastanedeki kızların ahvâl-i sıhhiyeleri tarafımdan tedkik olundukda birçoklarının teşhisleri “kuruh-i efrenciye” gibi umumi bir unvan tahtında kayıt edilip sarahat-ı fenniyeyi natık bulunmaması ve “karha-i basite” teşhis edilmiş bir hastanın karhaları “şankre-i efrenciye” olduğu ve dört-beş hastada bulduğum uyuz illetinden teşhissiz ve tedavisiz 20 gün kadar diğer hastalar ile beraber bulundurulmuş olması ve araz-ı efrenciye ile müterâfik seyelan-ı rahme [vajinal akıntıya] mübtelâ hastaların yalnız araz-i efrencileri tedavi edilerek seyelanları teşhissiz ve tedavisiz bırakıldığı müşahede olunmuştur. Bervech-i maruz teşhis hatalarından başka frengi illetile giren kızların beş-on gün tedaviden sonra icra-yı sanatta muhtar [özgür] bırakılması nazar-ı istiğrab [hayretimi] ve teessüfümü celbetmiştir. Müntesibin-i fennin havsalasına sığmayan bu ahvalin vaki olduğu, hastane kuyudatına müracaatla tezahür eder. Ve bu da fennin bugünkü derece-i nezaketine vakıf mütehasıs etibbanın müsabaka imtihanı ile tayini vücub ve lüzumunu tamamilen ispat eyler.

Dr. Celaleddin Muhtar

Frenğiye Karşı: Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Riyasetinden¹²⁸

Türkçe gazetelerden birinde Dr. Celalettin Muhtar Bey'in "Derd-i İçtimai" serlevhası altında bir makale-i mühimme-i hayatiyesi ile evvelki günkü nüshanızda yine bu serlevha ile bir fıkra-i muhikke görüldü. İş esası müessesede müzakere edilerek takarrür eylemiş olduğundan efkar-ı umumiyenin tenviri için cereyan eden muamelenin izahen beyanına mecburiyet hasıl olmuştur: Beyoğlu Nisa Hastanesi'nin pek müşevveş olan umur-u idaresile Altıncı Daire-i Belediye dahiline münhasır emraz-ı zühreviye teftişatının ıslahı hakkında Dahiliye Nezaret-i Aliyesinden, Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti'nden, Şehremanet-i aliyesinden mevrud tezkerelerle erbab-ı vukuf ve ihtisas canibinden ita olunan raporlar – ki bu meyanda Celalettin Muhtar Bey'in raporu da mevcuttur. Bittedkik kâffesi hülâsa edildikten sonra Celal Bey de dâhil olduğu halde erbab-ı ihtisastan ve taalluku hasabile Altıncı Daire azasından mürekkeb bir komisyon teşkil olunmuş idi. Komisyon uzun uzadıya müzakereden sonra şu yolda karar vermişti.

Evvela: Badema hastane umur ve muamelatının teftişattan kat'iyen tefrikile bunun diğer hastaneler gibi doğrudan doğruya müessesece rüyeti

128 "Frenğiye Karşı: Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Riyasetinden," *Yeni Gazete* 2, 458 (4 Kanunuevvel 1909): 2, s.3-4.; *Müessesat I*, 35-37; *Müessesat II*, 62; Osman Nuri Ergin frenği mücadelesindeki başarısızlık ve bu programın neden uygulanamadığına dair şunları yazmıştır: *İşbu mukarreratla müessesece yalnız hastahanenin umur-u idaresi deruhte olunup teftişat meselesi kemakân [eskisi gibi] Altıncı Daire'ye bırakılmış idi. Bu hal müessesenin lağvı tarihine kadar devam ettiği gibi hâlâ dahi o suretle idare olunmaktadır. İnkılabdan beri tababet-i belediye'nin her şubesinde az çok tecceddüdat vukua geldiği halde emraz-ı zühreviye teftişatı meselesiyle ciddi surette uğraşmamış daha doğrusu çalışılmış ama bazı esbab-ı mania haylûletiyile [engeliyle] muvaffak olunamamıştır. Bunun esbabı müteadeldir:* Evvela yaşlı talimat ahkâmı yalnız Altıncı Daire-i Belediye dahiline münhasır olduğu için Dersaadet ve bilâd-ı selasenin diğer mahallerinde tatbik olunamıyordu. Hatta garaibden olarak nakledebiliriz ki Şişli cadde-i kebirinin son ciheti eski altıncı ve sağ tarafı eski sekizinci daireye ait olduğu için caddenin sol tarafındaki nisvan muayeneye tabi tutulur, çünkü orası talimatnamenin tayin etmiş olduğu hudut dahilindedir, sağdakilere bir muamele yapılamazdı. İşte mahza [yanlızca] bu sebepten dolayı Galata ve Beyoğlu'nda emraz-ı sariye-i efrençiyeye mübtelâ olan kadınlar İstanbul'un diğer semtlerine firar ederek hem heyet-i sıhhiyenin daire-i nüfuzundan kurtuluyor hem de neşri maraz ediyorlardı. Kapitülasyonlar dolayısıyla tabiyet-i ecnebiyede bulunanların hanesine girilememek meselesi de emri-ı muayene ve teftiş – velev ki Altıncı Daire dahilinde olsun – tamamıyla akim bırakmakta idi. Bir de balada muharrer komisyon mukarreratında da mevzubahis olduğu üzere memalik-i sairede bu hususa zabıtaca nezaret olunduğu halde bade'l-inkilab cereyan eden muhaberat-ı adiyeye rağmen İstanbul'da zabıta bu ciheti deruhte etmedi. Fazla olarak yalnız İstanbul'un bir dairesi için değil payitaht ile diğer bilad-ı Osmaniyede dahi seyyanen tatbik olunmak üzere umumi bir nizamname veya talimatname tanzim ederek mevki-i tatbik vaz' ettirmek Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin cümle-i vezaifinden iken şimdiye kadar meclis-i mezkurca atıye sureti dercolunan ve esas itibariyle taşraya ait bulunan talimattan başkası neşrolunmadı. İşte bu gibi esbab-ı mania ve mücbire karşısında Emanet Sıhhiye Müdiriyeti bittabi belli başlı bir icraatta bulunamazdı. Mamafih 1328 teşkilatından sonra müdiriyet-i mezkurece emri-ı muayenenin diğer devair dahiline teşmili hususlarında hayli mesai sarfolunmuş ve dispanser dahi bu zamanlarda açılmıştır. Esbab-ı manianın en mühimmi olan kapitülasyonlar lehü'l-hamd 18 Eylül 1330/1914 döneminden itibaren kaldırılmış ve zabıta-i belediye dahi kısmen polise devredilerek bu babda memurin-i zabitanın muaveneti temin edilmiş olduğu 114' üncü sahifede de mevzubahis olmak üzere 1331 senesinden itibaren bu husus hakkında Emanet Sıhhiye Müdiriyetince mutasavver olan teşkilatın icrasına tevessül olunacağı tabii olduğu gibi Sıhhiye Müdiriyet-i Umumiyesince de bu babda umumi bir nizamname tanzim ve neşredilmesine intizar olunur. Ergin, *Mecelle-i Umûr-i Belediyeye*, c.6, 3300-2.

Saniyen: Teftişat-ı hususinin – Avrupa’da olduğu gibi – belediyeye nisbetle vesaiti daha nüfuzlu ve salahiyeti daha vasi olan Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından deruhte olunması.

Salisen: Yalnız Altıncı Daire için değil belki İstanbul vilayete bilumum memalik-i Osmaniye’deki emraz-ı zühreviyenin muayene ve teftişatı ve men’-i tevessü ve sirayeti hakkında MUTMvSU’ce umumi bir karar ittihaz edilip olbabda iktiza eden talimatname yapılmıncaya kadar ziyâ-ı varidata ve sirayet-i maraza mahal kalmamak için elyevm mer’i usul-u mahsusa-i teftişenin Altıncı Daire-i Belediyece kemal-i hamiyetle idame ve tatbiki. İşbu mukarreratla idaresi müesseseye terk edilmiş olan Nisa Hastanesi’nin derhal tanzim ve tensik-i muamelatına ibtidar edilerek orada daimî surette hastane umurule meşgul olmak üzere komisyonun tensibi ile mevcudu meyanında iki tabip ibka olundu. Mevcut hastanenin bu isme asla layık bir halde bulunması ve daha doğrusu bir ahırdan hiç farklı olmaması hasebile derhal bunun islahına teşebbüs edildi. Zira bu mahallin muntazam olması orada ikamet edecek hastegâni suhuletle buraya girmeği kabule sevk edeceği cihetle gayet mühimdir. Hastane eski halinde kaldıkça birçok kadınların hastalıklarını gizlemek hususunda bin türlü hilekarlığa müracaat edecekleri bedihidir. Evvelemirde derununda tedavi değil alelade ikamet bile caiz olmayan ve hususile manzarası pek çirkin bulunan Yüksek Kaldırım’da kâin hastane binası terk edilerek bir aralık Şişli’de evsaf-ı lazime-i fenniyeyi haiz bir hane isticar olunup oraya nakle teşebbüs edilmiş ise de bazı taraflardan vukubulan müracaat ve şikayat üzerine bu babda ihtiyâr olunan masraf –aza-yı hamiyetmendân tarafından verilen iane akçesinden bittesviye – akdolunan kontrato fesh olundu ve eski hanede bir müddet daha kalınacağı anlaşılması üzerine oranın mümkün mertebe tamirine iki hafta evvel teşebbüs olunup yakında ikmâli tabii bulunduğu gibi hastanenin melbusat, mefruşat vesair kâffe-i levazımı –kat’iyyen istimalle sâlih olmadığı için– kısmen mahv ü ihrak kısmen dahi etüvden geçirilerek diğer hususatta istimal edilmek üzere hıfzedildi. Tamiratın ikmâlinden sonra hastanenin suret-i mükemmelede tefrişi derdesttir ve münasip bir mahalde iane suretile bir hastane inşa eylemek için teşebbüs edildi. MHS sair hastanelerin idaresile meşgul olduğu cihetle velev tamirat velevse mübayaat hususlarında birçok menfaat temin edebildiğinden tamamilen tecdidi elzem olan Beyoğlu Hastanesi’nin de idaresi kendine teklif olunmuştu. Şu izahattan anlaşılıyor ki müessesesine tevdi olunan vezaifi [im]kân ve zamanın müsaadesi nisbetinde ifa ederek asarını göstermiştir. Diğer hususata gelince: işbu mukarrerat ittihaz olduğunun ertesi günü talimatname tanzimi ve teftişatın Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından deruhtesi –hususî– ki MUTMvSU’nin Dahiliye Nezaretine merbutiyeti ve alelhusus bir idarenin diğer bir daire-i hükümete devri gibi nezaret-i müşarünileyhaya ait bir mesele karşısında bulunduğu için –Dahiliye Nezaret-i Aliyesine yazılmak üzere şehremanet-i aliyesine bildirildi. Muahharen muayene ve teftişat neticesi olarak hastane idaresini işgal eden bazı mehazir nazar-ı dikkati celbettiğinden yapılacak olan talimatnamede bazı nukatın nazar-ı dikkate alınması ve umumhaneler hasilatı ile ne muayene ve teftiş muamelatının ne de

hastane idaresinin kabil olamayacağından bu babda hükümet ve belediyelerce muavenette bulunulması lüzumu 28 Teşrinievvel 1325 tarihinde tekid edildi. Zaten bütün memalik-i mütemeddinde olduğu gibi bizde de emraz-ı zühreviye gibi bir bela-yı içtimaiyenin men-i sirayeti herhalde hükümetin muavenet ve fedakarlığına mütevakkıftır ve bu tezkerede talimatnamenin bir an evvel tanzim ve mevki-i tatbikiye vaz'ı ve muayene ve teftişat hususunun bir an evvel Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne devri hususları da tekid olundu. Keyfiyet şehremanetinden dahi Babıali'ye yazıldı. Mamafih böyle bir mesele-i mühimme hakkında ne Meclis-i Tıbbiye'nin birkaç gün içinde bir talimatname vücuda getirebilmesi, ne de teftişat hakkında Dahiliye Nezaret-i Aliyesinin bu babda müsâraaten [süratle] bir karar ittihaz edebilmesi mümkün olamayacağından tehir-i vaki de şayan-ı muaheze görülemez. Binaenaleyh müessese ittihaz olunan mukarreratın ait olduğu makamca icrası lâzımgelen cihetlerini vakt ü zamanile yazıp bildirmiş ve muahharen tekid eylemiş olmağla beraber doğrudan doğruya kendisine ait olan hususları da tamamen ifaya gayret ederek muvaffak dahi olmuştur. Hatta mezkur gazetede neşriyat üzerine Dr. Celalettin Muhtar Bey müesseseye gelerek Mayıs'ta verdiği bir raporun neşri bugüne tesadüf etmesinden dolayı beyan-ı teessürle, hemen tashih edeceğini beyan etmiş olduğu için ceride-i muteberelerince de tashih-i keyfiyet buyurulması temenni olunur.

Şehremaneti Heyet-i Sıhhiyesinin Yeni Hikmetleri Yunan Doktorlarının Etibba-yı Osmaniye Tercihi¹²⁹

Masdar-ı ahvâl gûnâgûn olan Şehremaneti ve Heyet-i Sıhhiye-i Emanetin yeni yeni hikmetlerine, garibelerine karşı insanın fart-ı teessüründen ya gülmesi ya teessüf-han olması lazımgeliyor da bu heyet-i sıhhiyenin icraat-ı keyfiyesine, kanun-u meşrutiyet indirdiği darbelerle karşı hakk-ı murakabesi olan nezaretlerin ve MUTMvSU'nin neden sükût ettiği ne bir türlü mana veremiyor! Bugün İstanbul sıhhat-i umumiyesini düş-i hamiyetinde (!) tutan böyle bir mahfel-i tıbbi odasından fen namına, insaniyet ve tababet namına, hamiyet namına sudur eden hikmetler halet-i ruhiyemizin ne derecede bozulmuş olduğunu pek güzel ispat ediyor. Hayat-ı içtimaiyede öyle halat-ı ruhiye ve vicdaniyeye tesadüf olunuyor ki bir şahsın kibir ve gururuna, azamet-füruşluğuna esir olan bazı zavallı insanlar o şahs-ı müstebidin bir peyk-i riyakârı olduktan sonra mevkiini tahkim edebiliyor. Mezâyâ-yı ilmiye ve insaniyeden mahrum dimağlardan istibdad-ı efkârı musavver haller, garibeler zuhur eder ise insan o kadar müteessir olmayabilir; çünkü onları humk u cehl ile itham ederek cemiyat-ı beşeriyenin bir vazife-i sefiline indirir, atar; fakat neyyir-i ilm ve maarifle münevver dimağlardan çıkan muamele-i keyfiye ve müstebide alelhusus etibba gibi hadım-ı insaniyet olan kimselerden böyle garip, hayretten hayrete düşülecek hikmetlere, keyfi muamelelere tesadüf olunur ise failine bir sıfat bulunamaz. Bakınız Şehremaneti Heyet-i Sıhhiyesini[e] ne garibelere, ne

129 Nureddin Ramih [Ener] "Bizde Hekimlik: Şehremaneti Heyet-i Sıhhiyesinin Yeni Hikmetleri Yunan Doktorlarının Etibba-yı Osmaniye Tercihi," *Tababet-i Hazıra* 2, 22 (29 Kânunusani/Ocak 1911): 348-349.

cüretlere kadar kalkışıyor; heyet-i sıhhiye müfettiş-i umumiliği unvanile sandalyesinde oturan Edhem Beyefendi yukarıdan, meclis-i emanetten tuhaf, garip emirler alıyor; bu emirleri muhakeme-i dimağîye ve vicdaniyesinde muhakemeye vakit bulamıyor. Çünkü selefî müfettiş-i umumi beyefendinin kendisine bir şart ile terk etmiş olduğu bu sandalyenin ayaklarını ancak kendi tedvir edeceği, azl nasb u tayine, terfie kendi karışacağı[nı] bir kayıt altına alıyor. Latif, pek ahenkdar sözlerle meshur olan biçare etibba-yı belediye tatlı vaatler, ümitler içinde muahharan acı rüyalar gördükleri ve bir gün sonra bu rüyaların birer mahz-ı hakikat olduğunu anlayarak yine bu bâzîçede [oyunda] kendilerinin yandıklarını tasvir-i fen namına tababetin haysiyetini lekedar etmektedir. Şehremaneti muzlim, mahuf bir gecenin kabusunu millet-i Osmaniye'nin etibbası üzerine yağdırmakta devam ettikçe etibba-yı mülkiye yetiştirmek neye yarar. Birkaç şahsın amal-i keyfiyesine göre ve icraat-i garibesine alet olan işbu heyet-i sıhhiye odasından çıkan yeni yeni hikmetlere karşı Osmanlı mekteb-i tıbbiyesini evliya-yı kiram hazeratımız kapamalıdır. Daha geçen gün *İkdam Gazetesi* feryatlar koparıyordu. Taşrayı, Anadoluyu, biçare memleket ahalisini tek mil Yunan etibbası ellerine almış, bir taraftan memleketin hazine-i nukudunu çekiyor, bir taraftan cehillerle ahalimizi işgal ve malul bıraktıklarını uzun uzadıya yazıyordu. Evet darülfünun-u tıbbiyyeyi kapamalıdır! Çünkü Yunan mektebinden çıkmış olan ve okuyup yazmağa gayr-ı muktedir etibbayı Şehremaneti kanun-u meşrutiyete hod-be-hod bir darbe ile kendisine mal ediyor. Bakınız! mesele ne suretle inkişaf ediyor: İstanbul'da zuhur eden kolera münasebetile MUTMvSU tarafından etibbanın fıkdanına binaen mütekait etibba-yı askeriye muvakkaten alındığı gibi İstanbul'da icra-yı tababet eden Yunan tıp fabrikasından çıkmaları lisan-ı Türkiyi okuyup yazmaktan âciz olduklarını bildiği halde zaruri olarak bunları da muvakkaten almış idi. Buna kimse bir şey diyemez. Çünkü şehrin üzerinde dönen bir bela-yı azimi bastırıp def etmek için çare aranılıyordu. Fakat bihamdih teâlâ kolera mündefi oldu. Etibba-yı muvakkatenin vazifelerine hitam veriliyor. Lakin bazı zevat-ı kiramın hastegânını meccanen tedavi ettiği için bir mecdiye vermekten çekinerek bunu da milletin hazinesine yükletmek üzere Büyükdere 12. Daire-i belediyeye muvakkaten alınan İspanya Sefarethanesi ve Büyükdere'de Nektar Bira Fabrikası tabibi, Atina Darüssınaa-yı Tıbbından neşet eden ve lisan-ı Türkiyi okuyup yazmaktan âciz Lefkopiridis Efendi işbu Büyükdere daire-i belediyesine asaleten tayin olunuyor ve kendisine de tebliğ ediliyor. Heyet-i sıhhiye-i emanetin asl-ı ruhu olup elan vazifesinden hariç işler ile iştigal eden tabip beyefendinin vicdanları, Meclis-i Emanet aza-yı kiram hazeratı ile beraber bu hale isyan edemiyor. Çünkü yapan kendileridir. Lefkopiridis Efendi bir aylık muvakkat hizmetine mükafaten memurin-i hükümet adadına geçiyor; o bir tarafta Anadolu'nun en ücra köşelerinde 600 kuruşa çalışan vatanımızın yetiştirdiği etibba ile memuriyet peşinde meclis kapılarında duran etibba inim inim inliyor. Evvelce MHSİ böyle bir icraat-ı keyfiye ile yaptığı tensikatta iki Yunan mektebinden çıkan tabibi umumhanelerin teftişine kabul etmiş değil miydi? İstitrâden şunu söyleyelim ki: Fen namına ağlanacak daha ne garaib-i ahvâl bu Şehremaneti'nden sudur etmiştir. Bundan bir sene mukaddem Beyoğlu

Nisa Hastanesi hastaneden ziyade bir sefaletaneyeye, bir mezbeleliğe benzeyerek umumhanelerin teftişinde gösterilen müsamaha ve iğmâz-ı ayn [gözyumma], mezun randevular içinde gizli gizli icra-yı fuhşiyat ile memlekete, Anadolunun köşelerine, efrad-ı millete frengi zehiri saçanlara karşı hastane heyet-i teftişiyesinin ruy-i iltifatile muayeneden muaf tutulmaları hastanenin âciz birkaç tabibin[in] vicdanında azim bir isyan uyandırmış, Şehremaneti'nden MHSİ'nden ricalar ile, feryatlar ile, levayih-i fenniye takdim ederek müsebbiblerinin tevbih olunmalarını talep etmiş idi. Netice birkaç zatın izzet-i nefsinı kırıyor. Sarf-ı mesai hamiyet ve insaniyetten ziyade bin kuruşa ihtiyacı katiyen olmadığı halde perestîş edenlerin kuvvetleri karşısında fen azalıyor, tabâbet ağlıyor, sıhhat-i umumiye harap oluyor, levayih-i fenniye yazanlardan intikam alınmak isteniliyor. Muayene-i bakteriyoloji ile teşhis olunan bel soğukluğu, frengi, şankre-i leyyine, levihat-ı basite ve efrençiyeye dünyanın her hastanesinde günbegün bakteriyoloji üzerinde hatve ber-endaz-ı terakkî olduğuna rağmen Beyoğlu Nisa Hastanesi'nden lağv u fesh olunuyor. Artık tababet 30 sene evvelki haline rücu ediyor. Şahıstan ziyade memleket sıhhat-i umumiyesinden intikam alınıyor. Bel soğukluğunun adı akıntılardan tefriki tabibin muayene-i ayniye ve vicdaniyesinde terk olunuyor. *Tababet-i Hazıra* bunu da defter-i hatıratının bir köşesine evvelce kaydetmişti. Fakat zannediyordu ki devr-i sabıkın seyyiat-ı faciasından döküntü kalan bu mülevves haller artık yavaş yavaş mahvolup gidecek! Halbuki heyet-i sıhhiye-i emanetin yine pek cüretli işlerden usanmadığını görerek teessüf ve telehhüfünü açıktan açığa etibbaya beyan ediyor. Bu heyet-i sıhhiyenin açıktan açığa şu cüretine karşı acaba Şehremini Beyefendinin vicdanı nasıl galeyana gelmeyerek Yunan diplomasını caiz ve sefaret-i ecnebiye ile Yunan şirketinin bir doktoruna hazine-i milletten mahiye bin kuruş vermek için mucibince işaretini çekiyor! Bu hale karşı vicdan ve hamiyeti olan insanlar teessüf etmelidir, ağlamalıdır. Böyle memurin-i kiram hazeratı kanun-u meşrutiyeti, Kanun-u Esasi'yi kendi ellerile yıkmaya çalışırlar ise yarın huzur-u millete ne yüzle çıkacaklardır?! Maluliyet-i ruhiyesile tekaüt edilerek askeri tekaüt sandığından mahsus maaşı olan diğer bir tabip dahi yine muvakkat etibba meyânında iken 1. Daire-i belediyeye nasbolunuyor. Meşy ve hareketten mahrum birçok mültemesler ise komşuluk hatırı için sıhhiye müfettişliklerle taltif olunuyor. Acaba şu türlü ahvâl-i elime ve müessifenin masdar-ı gûnâgûnu olan bu heyet-i sıhhiye-i emanetin karşısına çıkacak bir kuvvet yok mudur? Biz bu kuvveti doğrudan doğruya Dahiliye Nezareti'nden, MUTMvSU'den ve Şehremini Beyefendinin hamiyetlerinden bekleriz. Çünkü vatanımızın genç, münevver dimağları böyle birkaç müteffiz ellerde bâzîce olamaz. Buna insanlık namına, tababet namına teessüf etmelidir. Koleranın devamı müddetince heyet-i sıhhiye-i emanetin aza ve müfettiş beylerinin icraat-i sıhhiyeleri de pek güzel görüldü. Mezayat-ı ilmiye ve fenniye ziyade muamelat-ı keyfiye ve icraat-ı hikmet-füruşaneyeye vakıf olan tabip beylere bugün tekâpu [dalkavukluk] ederek memuriyet alan bu gibi etibba acaba hakikat-i insaniyenin karşısında hangi sermaye-i ilim ve fen ile, hangi yüzle yarın arz-ı endam edeceklerdir? Artık bize el etek öperek mevkiini tahkim eden cahiller lazım değil, terakkiyat-ı hazıra-i tıbbiye

takip eden münevver dimağlar lazımdır. Bunu zaman pek güzel ispat edecektir.

Nureddin Ramih [Ener]

EK 6. DR. NURİ BEKİR İLE MHSİ'NİN BİMARHANE TARTIŞMASI VE YANSIMALARI

Bimarhanemiz¹³⁰

Bir bimarhaneyi ziyaretten sonra cinnet üzerine itikadat-ı batıla namile “Kütüphane-i ilmü’r-ruh-u tecrübi”ye yeni bir eser tevdi eden “Prenses Lubomirska”¹³¹ gelse de bir de bizim bimarhaneyi gezse eminim ki kapısından heyet-i içtimaiyemize karşı büyük bir kin ve adavetle çıkar, bugün bimarhanemiz o kadar kablettarih, o derece sefil ve perişandır. Peşin arz ederim ki bu makaleyi yazmaktaki emelim hiçbir ciheti tahatti[y]e ve tenkit tarafında matuf değildir. Buna istitaatım müsait olmadığı gibi olsa da tenkit edilecek cihet mazidir. O geçti... şimdi şehrimizde, müessesat-ı sıhhiyemizin bu sefaletlerini kapayacak bir heyet var [MHSİ]. Gazetelerle Yıldız’da, hastaneler menfaatine konser vereceğini ilan ediyor. Ve *Yeni Gazete* de memleketin bu meselesi yani hayatile layık olduğu derecede iştilal ediyor. İşte maksadım o menfaatin taalluk edeceği bir yere bu sütunlar üzerinde halka gezdirmektir. Şehrimizin metruk, ismi anılmayan, anıldığı vakit de tahaffüf, garip nazarlarla bakılan bu yerine karşı eğer yazdıklarım bir hiss-i rikkat uyandırırsa okuyanlardan bazıları da ziyaretlerine gitmek kadar bir zahmeti ihtiyâr buyurlarsa Toptaşı’nın üç, dört yüz mecnunu için vakt-i refah, hatta derecata göre vakt-i şifa takarrüp etmiş demektir.

Kadınlar Kısmı

130 Dr. Nuri Bekir, “Bimarhanemiz,” *Yeni Gazete* 2, 469 (15 Kânunuevvel 1909): 3, sü.1-3. Nuri Bekir Bey bu eleştirisinden üç ay kadar evvel bir açık mektubunda 2-3 ay kadar önce bimarhane hekimi Derviş Paşa’nın vefatı üzerine boşalan kadroya Şehremaneti’nin müsabaka ile hekim alacağını bildirmiş olduğunu ve bunun üzerine kadroya müracaat ettiğini aktarmış, müracaatının geçiştirilmesi ve gizlice kadroya birinin alınması üzerine eleştirilerini yazmıştır. Bkz. Dr. Nuri Bekir, “Herkes Ne Diyor?: Tıp Fakültesi Heyet-i Muallimesile Şehreminliğine Açık Müracaat,” *Yeni Gazete* 2, 392 (27 Eylül 1909): 3-4, sü. 6 ve 1. Nuri Bekir Bey eleştirilerine daha sonra da devam etmiştir: Bimarhanenin mevcut haline, özellikle nisa [kadınlar] dairesinin perişan vaziyetine dair önemli eleştiriler getirmiştir: “[...] Şimdi Toptaşı yine o Toptaşı...Kadınlarla erkekler yine o müteaffin, rutubetli, karanlık kubbeler altında. İstanbul’daki böyle, Manisa’daki öyle, Edirne’deki bir imarette deliler hâlâ, Fransa’da Pinel’in bir asır evvel kırıp kopardığı zincirler içinde: bunlara kim bakacak? Bunları kim düşünecek? Hepimiz sis içinde dümeni elden bırakmış kaptanlara benziyoruz. Bir emr-i insanî karşısında el oğuşturup: para yok ki... diyoruz. [...] Yeniden bir bimarhane inşası tasavvuru var. Bunun kuvveden file çıkmasına zaman ister. O zamana kadar zaten yüz, yüzyirmiden ibaret olan hasta kadınlarımızı başka bir yere nakletmeliyiz: Göztepe, Erenköy taraflarında haczolunmuş eski rical köşkerlerinden birine, mesela. [...]”. Dr. Nuri Bekir, “Tımarhanelerimiz,” *Tanin* 2, 568 (2 Nisan 1910): 2; Artvinli, *Toptaşı Bimarhanesi*, 237 dn. 2. Dr. Nuri Bekir Bey’in bu yazıyı yazdığı sırada *Yeni Gazete*’nin başyazar ve editörlerinden biri olduğunu ve Mütareke Dönemi’nde ise gazetenin ortaklarından biri olduğunu belirtmekte fayda var.

131 Princesse Lubomirska (1873-1934). Adı geçen *Bibliothèque de Psychologie Expérimentale et de Métapsychie* serisinden çıkan “Princesse Lubomirska, *Les Préjugés sur la Folie* (Paris: Librairie Bloud & Cie, 1908).” künyeli eserdir.

“Darüşşifa!” namile yad olunan بیمارhanenin kadınlar dairesi hastanenin en acınacak bir mihrak-ı muhribidir. Hayat-ı içtimaiyemizin gizli, kapalı, sesi çıkmaz duran bu kısım-ı mühimmi orada da gizli, kapalı, kısılmış, örtülmüştür. Dar, karanlık, topraktan bir dehliz sizi o kısma doğru götürür; taş bir mer[d]ivenden çıkar, tıpkı hamam medhallerini andıran bir kapının önüne gelirsiniz, ihtiyar bir kapıcı iri anahtarile büyük bir kilidi çatırdata çatırdata açtıktan ve bir çingirakla hariçten bir kimsenin vürudunu içeriye, hizmetçilere anlattıktan sonra size yol verir: Sefalet!... Taştan bir mağara!... Kayadan kavuklar!... Ve oralarda kızlarımız, kadınlarımız!... Bu kısmı tekmil taştan iki katlı murabbauşşekl [kare] bir yerdir. Ortası açıktır. Eğer demek caizse orta bir bahçe olmak üzere bırakılmıştır. Murabbain bu bahçeye, açıklığa nazır olan ciheti üst katta demir parmaklıkla çevirilmiş, diğer ciheti de hastaların hastanelerine, yatakhanelerine tahsis edilmiştir. Alt katta da yine hastane ve yemekhaneler bulunur. Hastanelerin, yatakhanelerin, yemekhanelerin, velhasıl bu daire içindeki her bir noktanın muvafık-ı fen, değil muvafık-ı fen, muvafık-ı insaniyet olmadığını söylemek pek zaidir. Havasızlıktan, ziyasızlıktan, rutubetten bu izbe ve vahşi yerler iğrenç, iğrenç kokar; yemekhane denilen körkaranlık yerler insanı boğar, dört kaba, nadan, alık hizmetçi elinde bütün hastalarımız, kıymetli kadınlarımız, bir hayvan sürüsü gibidir. İtilirler, kakılırlar, yemekhanelerin, hastanelerin, yatakhanelerin, tekmil her yerin taş olan koridorlarında zavallı kadınlarımız, kızlarımız sefil, çıplak gezerler. Bahçe diyordum, bahçe bahçe değil bir göldür. Dört tarafın taş koridorlarından akan sular orada toplanıp birikirler. Bunların öyle müterakim [birikmiş] halde kalmasından maltalar üzerinde yeşil yeşil tenebbütat hasil olmuştur. Ve şüphesiz böyle bir muhit içinde hiçbir suretle teskin edilemeyen elim bir vaveyl-i hezeyan ruhunuzu kemirir, kemirir, cinnetten ağlayan, tehevüründen [öfkeden] haykıran, malihülyasile mahzun mahzun düşünen o hasta kızlarımızın, kadınlarımızın bütün bu hallerile karşılarında bir müttehim-i azab ve havfi içinde kalırsınız. Tekmil hastalar birarada, bu velvele ve arbedenin içerisinde. Hâlbuki şifada esas hastayı tecrit etmektir. Böyle daimî bir gulgule içinde müctemian yaşamak¹³² iyi olmağa yüz tutanları tekrar çıldırtır, kaybettiği mevcudiyet-i ruhiyesini tekrar iktisaba başlayan bir hasta kendini bir mecma’ cünun içinde mahpus, sefil bulunca yeniden deli olur. Bazı hastalar gelir: cinnetinden şüphe edilmiştir. Bilfarz bir kadın bir isteri nöbeti geçirmiş, deli zannolunmuş, بیمارhaneye getirilmiştir. Orada müşahede altında duracak, cinneti tebeyyün ederse tedavi! için alıkonulacak, etmezse iade edilecektir. Akıllı ve isterisi, hulkiyeti, teşekkülü itibarile hassas bir kadının o muhite dahili olunca, dimağının o muhitte edindiği intibaattan iyiliğine hükm verilinceye kadar çıldıracağı muhakkaktır. Zor zoruna bir hayatı hukuk-u şahsiye, hukuk-u insaniye, hayat-ı zatıyesinden tecrid etmek... Bunun ne demek olacağı teemmül olunsun! Kadınlar dairesi için şimdilik pek muhtasar olarak bu kadarını kâfi görüyorum. Bununla görüldü ki: Orası hayat içinde hududu kalın, kalın taş duvarlarla kesilmiş bir vahşi mahbustur. Teşekkür olunur ki vasat-ı mahallin üstü açık. Dört taraftan şimdiye kadar hemcinslerinin samiasına erişemeyen yüzelli kadın

132 Orijinal metinde kelime “یشایش” olarak basılmıştır.

nida-yı nalanı hiç olmazsa semaya yükselecek bir menfez bulmuş. Zavallı bizler!...

Erkekler Kısmı

Erkekler kısmı hastanenin daha göze, göze kör, daha vasiaca bir yerinde olduğundan nisbeten orada daha bir başkalık vardır. Fakat bu başkalık büyük bir şey olmak üzere telâkki edilmemelidir. Biz şimdiye kadar delilerimizi hiç adam yerine saymamışız. Heyet-i içtimaiyeyi akılsızlık şerrinden muhafaza etmek için onları içimizden ayırmış, bir kışlaya tıkış: “işte burada otur, ye, iç” diye önlerine birkaç lokma ekmek atmışız. Onlar orada unutulmuşlar, başlarında duran etibba şikâyet edememişler, etseler de dinlenememişler.. Burası arz ettiğim üzere biraz daha geniş olduğu için iki, üç kısımdır. Bir kısmı – ki bimarhanenin en vasi yeridir – gayr-ı kabil-i şifa bir hale gelmiş olanlara tahsis edilmiştir. Burada kapısından başka fethası olmayan kapalı, muzlim [karanlık] yerlerde on senelik, yirmi senelik artık insanlıktan tecrit et[dil]miş deliler ratıp [yaş] duvarların kenarlarındaki tahta peykeler [kanepeler] üzerinde pineklerler. Bir kısmı da orta yerdeki meydanda dolaşırlar. Diğer kısımların hep müzdehim [kalabalık] olan mecnunları da o vasatta [ortamda] kaldıkça birer birer bu gayr-ı kabil-i şifa kısmına nâmzed hastalardan ibarettir. Tafsilattan anlaşılıyor ki bugün bimarhanemiz hastaların hastalıklarını teşditten [şiddetlendirmekten], hasta olan hüviyet-i ruhiyelerini gayr-ı kabil-i tamir bir istihaleye doğru sevketmekten başka bir şeye yaramaz. Bugünkü bimarhanemiz kurun-u evveli [ilkçağ] yeridir. Yalnız lale [mecnunların boynuna takılan lale şeklindeki tasma] ve zincir yok. Hastalar, o zamanlar yapıldığı gibi dövülmüyor, yakılmıyor, demir kafesler içerisine konulup gezdirilmiyor... Bir yere kapatılıp hıfzediliyor. Gerçi tedavi de ediliyor... Fakat bundan ne çıkar? Öyle bir muhit içinde hasta tedavi etmek su içinde bir adama üşümesin diye esvap giydirmeye benzer. İlk evvel onlara ruhlarını okşayacak, canlar sıkmayacak, kendilerini meşgul edecek muvafık bir muhit tedarik etmek lazımdır. Mecnun baskı istemez, deli canavar değildir. Onlarla görüşülmeli, konuşulmalı, takayyüd [ve] nezaret lâzımsa bile bunu hiç onların haberi olmadan, onlar nezaret altında bulundurulduklarını hissetmeden taht-ı tarassutta [gözlem altında] bulundurulmalıdırlar. Bu da icab edenler için. Hastane müstahdemininden biri hikâye ediyordu: “Eski vakitte hizmetçiler aylık alamadıkları için birer ikişer hastaneyi terk etmişler, hastane hizmetçisiz kalmış. O zaman, hastalar ağası olan bu adam delilere hizmet gördürmeye başlamış. Kimisini kapıcı, kimisini tablakâr kimisini bilmem ne, hülâsa çoğuna birer vazife tahmil etmiş, hatta ellerine bıçak verip sebze ayıklatmış. Diyordu ki: Ekseriyetle olan vukuat-ı dahiliyeden o zaman hiçbir eser yoktu. Herkes kendi işini biliyor, vazifesini ikmâl can atıyordu. Bunun faidesini gördük: Bu meşguliyet yüzünden birçok hastalarımız şifa bulup hastaneyi terk ettiler...” İstanbul’da bir bimarhane mevcut olduğu ve mecnunların kendi evlerinde bakılmaları pek kabil olmadığı için buraya birçok aceze-i milletten başka hâli ve vakti iyi, okuyup yazmış, mekatib-i aliyeden neşet etmiş, doktor gibi, zabıt gibi ve mekatip talebesi gibi hastalar da geliyorlar. Cinnetin tezahüratı şahsa, şahsiyete göredir. Bir cinsten olan cinnetler şahsın terbiye-i fikriye

ve ruhiyesine göre muhtelif tarz ve tesirlerle gözükür. Kadınlar kadın kısmında, erkekler erkek kısmında bütün böyle seviye-i ruhiyeleri muhtelif hastalar hep bir arada, beraber düşer kalkarlar. Haydi dışarıda taş toprak üstünde düşüp kalkan aceze için taş koğuşlar üstündeki karyolalar, yemekler bir mahiyet-i mahsusayı haiz olsun, diğerleri için? Kaldı ki bunu böyle ayırmak da büyük bir hatadır. Biz hastanın mevcudiyet-i içtimaiyesini değil şifaya vusul için terakkiyât-ı fenniye'nin tatbikini düşüneceğiz... Aynı zamanda demeyiz diyemeyiz ki son terakkiyât-ı fenniye'yi tatbik edelim, memalik-i mütemeddinedeki gibi bimarhanemiz bahçeleri, darüssınaaları, tiyatro vesaireleriyle küçük bir belde numunesi olsun, oralarda yapıldığı gibi hiçbir sanat sahibi olmayan delilere bimarhanede hasta bulunduğu müddetçe sanat öğretilerek ve bu öğrendiği sanata gündelikle çalıştırılarak iyi olduktan sonra hem sanat, hem sermaye sahibi yapılsın, konserler verilsin, tiyatrolarında, aktörleri doktor olan oyuncular tarafından hissi, ahlaki piyesler temaşa ettirilsin... Bunu talep gülünç bir hayal-i histir. Fakat bu kadar arazi-i miriye var, onlardan birine birkaç pavyon inşa edip gece yatmaları temin edilemez mi? Yüz, yüzelli kadınımaza büyücek bir bahçe ortasında havadar, ziyadar, kır, dağ, deniz görür beş, altı kulübe yapıp meşgul edilebilecek gibi olanlarına orada dikiş de mi diktiremeyiz? Korkmayalım, onlar bize hiç bâr [yük] olmaz, kendi mesailerini, kendi ihtiyaçlarını belâğan mâ-belâğ [kâfi derecede] telafi eder.

Dr. Nuri Bekir

Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresinden: Bimarhanemiz¹³³

Muteber *Yeni Gazete*'nin çarşamba günü ve 469 numarolu nüshasında *Bimarhanemiz* serlevhasile münderiç makalede devr-i sabik seyyiatını tecessüm ettiren ve Avrupalıların hâlihazırdaki terakkiyatına ağız sulandırır bir tarzda Toptaşı Bimarhanesi'nin ikmâl-i nevakısı inzar-ı müşfike-i millete arz olunmuştur. Makale dikkatlice okunur ve hülâsası düşünülürse, evvela devr-i meşrutiyette bimarhane memurininin bu hususta bir teşebbüsü vaki olmuş mudur, olmuşsa ne neticeye iktiran eylemiştir? Bu cihetlerden hiç bahsolunmayarak efkâr-ı umumiye-i milletin asabiyetini galeyana getirecek bir şairiyet-i ifadeden ibarettir. Millet işini gördürmek için para verdiği adamlardan iş bekler, onların iş görmesi elzemi lazıme tercihen hükümetin bahşedeceği salahiyet dahilindedir. Bugün vakte inhisar edip nakde delâlet etmeyen her şey Bimarhane'de icra olunmaktadır. Ve hatta münasip bir mahalde hâlihazır-ı fenne muvafık surette bir bimarhane inşası ve bu mükemmel müessesenin inşasına kadar geçecek zamana Toptaşı Bimarhanesi'nin hâlihazırına mücedded duşane ilavesi, muhtelif mahallere filtreler vaz'ı, koğuşlarda cereyan-ı hava için menfezler küşadı, etfal-i belhaya [zeka geriliği olan çocuklara] mahsus mektep ile mecaninden ahvâl-i cismaniye ve akliyelerini müsait olanların çalıştırılması için bir koloni agrikol tahsis vesaire gibi ilâve icrası elzem olduğunu mübeyyin mukaddema şehremanetine mufassal bir lâyiha takdim olunmuş ve

133 "Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresinden: Bimarhanemiz," *Yeni Gazete* 2, 472 (19 Kanunuevvel 1909): 2, sü.6.

şehremanetince dahi icra edilecek iktikrazın [borçlanmanın] münasip miktarının bu hususa sarfi CUB’ce karargir olduğu gibi, yeni bimarhane inşasına kadar gidecek birkaç sene zarfında hâlihazırın dahi mümkün meritebe ıslahı için MHSİ’nce teftişat ve keşfiyât-ı lazıme badelicra onbeş gün kadar ber-mucib [gereğince] keşf-i tamirat ve ıslahata ibtidar olumak üzere mezuniyet dahi ita olunmuştur. Maahaza bimarhanedeki taharet ve nezafete ve mecaninin emr-i müdavatlarile hüsn-ü muaşeretlerine elden geldiği meritebe gayret olunduğu ve bu sene zarfında melbusat ve mekulat ve meşrubatça bir hayli ıslahat icra kılındığı müessese müfettiş-i umumiliği tarafından bir tarz-ı takdirkârânede müşahede edilerek keyfiyet muteber gazatelerile dahi ilan edilmişti. Binaenaleyh bimarhanenin hâlihazır fenne tatbiken ıslahı mümkün olamayacağı cihetle yeniden bir bimarhane tesis ve vilayat-ı Osmaniye’de dahi küçük mikyasta Bimarhaneler inşası elzem olup ancak Avrupa vüs’at-i beşeriyesinin bu biçareler hakkında bezlettiği [cömertçe verdiği] iltifatı millet-i Osmaniyenin dahi ez-cân u dil-bahş edeceği tabii olduğundan bu mülahaza ile gece ve gündüz ziyarete şitab edecek efrad-ı millete kapıların küşade bulundurulmakta olduğunun ceride-i feridelerine derci temenni olunur.

Bizde Hekimlik: Bursa Mebus-u Muhteremi Tahir Beyefendiye Teşekkür ve Müessesat-ı Sıhhiye'ye Bir İki Söz¹³⁴

Geçen hafta içinde, MHSİ'nin hastaneler menfaatine vereceği konseri vesile edinerek halkı bu konsere teşvik etmek emelile bimarhanemizin hâl-i sefil ve mu'limi muhitinde hissettiğimiz mahsusatı *Yeni Gazete* ile neşretmiş idik. Bunu bu suretle tasvire oraya halkı acındırmak ve dolayısıyla de insaniyet namına alâ-kadri'l-istitâa [elden geldiği kadar] bir iyilik edebilmekten başka hiçbir menfaatimiz ve tasviratımızda da bir kelimelik mübalağamız yoktu. Hakiki insaniyet namına aynen ve hatta noksanile ortaya koymuştuk... Nedendir bilemeyiz, veyahud bilmek istemeyiz, bimarhanenin böyle bütün sefil çıplaklığıyla aynen yevmi bir gazete ile enzar-ı kariin önünde açılivermesi alâkadaran-ı umuru oldukça sarstı. Bir gün sonra yine *Yeni Gazete* ile MHSİ'nin bir beyannamesi gözüksü. Bu beyanname tamamile devr-i

134 Dr. Nuri Bekir, "Bizde Hekimlik: Bursa Mebus-u Muhteremi Tahir Beyefendiye Teşekkür ve Müessesat-ı Sıhhiye'ye bir iki söz," *Tababet-i Hazıra* 1, 20 (20 Kânunuevvel 1909): 301-302. Aynı sayıda Dr. Mazhar Osman da MHSİ'ni eleştirmiştir: "Müessesat-ı [Hayriye-i] Sıhhiye İdaresi'nin beyanatına bakılırsa daha pek çok şeyler yapılmış. Bununla beraber –itiraf etmeliyiz ki – bütün bu mesaiye rağmen Şehremaneti [Toptaşı] Bimarhanesi henüz bir şeye benzeyememiş, benzemek ihtimali de yok. Bimarhane böyle olmaz. Bu bina içinde insan yatmaz, hasta hele hiç yatmaz. Bu hususta hastanedeki arkadaşlarımızın da bizle hemfikir olduklarına, şimdiye kadar pek çok layihalar takdim ettiklerine şüphem yok. Eskiden haya veya havf sevkıyla [utanmaktan veya korkudan] ecebilere göstermekten çekindiğimiz bu müessese bugün artık tarih sahifelerinde kalmalı, koca bir hükümetin bir tanecik olsun fenne muvafık bir bimarhanesi bulunmalıdır." Mazhar Osman [Uzman], "Bimarhanemiz," *Tababet-i Hazıra* 1, 20 (20 Kânunuevvel 1909): 302-3; Artvinli, *Toptaşı Bimarhanesi*, 299. Mazhar Osman, Hükümet tarafından [Ayastefanos/Yeşilköy] Sıhra çiftliği arazisinde yapılması planlanan yeni akıl hastanesi projesinin tartışılıp rafa kaldırıldığı dönemde eleştirilerine devam etmiştir. Bkz. Mazhar Osman [Uzman], "Bimarhaneler," *Tababet-i Hazıra* 2, 12 (16 Ağustos 1326/29 Ağustos 1910): 186-7; Artvinli, *Toptaşı Bimarhanesi*, 300. Bu tarihe yakın tarihlerde Rum ve Ermeni bimarhanelerini gezen Dr. Zıgarelakizade Salih Nabi Bey'in özellikle Ermeni bimarhanesinin kötü durumu hakkındaki tanıklığı dikkat çekicidir. "Hocam Mazhar Osman Bey'e Talebeniz Zıgarelakizade Salih Nabi," *Tababet-i Hazıra* 1, 22 (16 Kanunusani 1325/18 Kanunusani 1909 [doğrusu: 29 Ocak 1910]): 334-5; Şeref Etker, "Dr. Zıgarelakizade Salih Nabi: Psikiyatri ve Müzik." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 10, 2 (2009): 140-142. *Tababet-i Hazıra* gazetesinin sahibi Şükrü Kâmil Bey'in tanıklıkları da dikkat çekicidir: Etfal Hastanesi ve Bimarhaneye ziyaret eden Şükrü Kâmil Bey MHSM idaresindeki Etfal Hastanesini muntazam bulmuş, ancak "hastanede henüz erbab-ı servetten veya vakt-i halî müsait olanlardan ücret-i maktua mukabilinde hasta kabul etmek usulünün ihdas edilmediğini," "Etfal Hastanesinde ücretli bir kısım açmanın umur-u muazzamadan olmadığını" belirtmiştir. Bimarhanenin erkek kısmının 300 kadın kısmının 150 kişilik kapasitesini ve bimarhane binasının ıslaha imkân vermediğini belirtmiş ancak bimarhaneyi muntazam bulmuştur, hademe maaşlarının azlığını eleştirmiş, Sertabip Avni Mahmud'un hizmetlerini övmüştür. Şükrü Kâmil [Talimcioğlu], "Bizde Hekimlik: İstanbul Hastanelerini Ziyaret – Etfal Hastanesi-Bimarhane –" *Tababet-i Hazıra* 2, 18 (29 Teşrinisani 1910): 282-284. Bu yazısından sonra MHSİ'nden bir tezkere almış ve Cerrahpaşa ve Haseki Nisa Hastaneleri hakkında da intibalarını yazmıştır: Cerrahpaşa Hastanesinin bahçesine kolera salgını nedeniyle konulan seyyar barakaların eskidiğini ancak hastaneyi muntazam bulduğunu, 25 binlira sarf edilerek yapılacak yeni hastanenin şimdiki mahalde ancak uzakta şehir haricinde geniş bir arsa üzerinde inşa edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Haseki Nisa Hastanesini de muntazam bulan Şükrü Kâmil Bey hastanenin şimal ve garp cihetlerinin istimlak edilerek genişletilmesinin ve Cerrahpaşa Hastanesinin sur haricine yapılarak Haseki Hastanesini merkez itihaz ederek buradan Cerrahpaşa'ya hasta sevkinin daha muvafık olduğunu böylece erkek hastalar için buranın aynı zamanda bir sevk merkezi olabileceğini belirtmiş, hastane yemekhanesinin olmamasını ve burada da paralı hastaları kabul eden bir servis olmamasını eleştirmiştir. Etfal veya Nisa Hastanesinde aptal çocuklar için bir pavyon ihtiyacının olduğundan dem vurmuştur. Şükrü Kâmil [Talimcioğlu], "Cerrahpaşa ve Haseki Nisa Hastaneleri" *Tababet-i Hazıra* 2, 21 (14 Kânunusani 1911): 330-332.

sabık tarz-ı kitabetini andırır bir surette imlâ edilmiş bulunuyordu. Neşrettiğim makalenin “efkâr-ı umumiye-i milletin asabiyetinin galeyannı...” muceb olması için yazıldığından bahs ile “şairane ifadattan” ibarettir cümlesile hakikatin hayâl kabilinden bulunduğu ima edilmek isteniliyor ve daha aşağılardaki “millet para verdiği adamlardan işler bekler” kaydından sonra nakde muhtaç olmayan herşeyin yapılmakta olduğundan bahsedilerek hâlihazır terakkiyat ile mütenasip bir bimarhanenin inşası zamana mütevakıf olduğu zikrolunuyordu. Bimarhaneyi gezip görmüş olanlar yazdıklarımın hakikatin bir fotoğrafı olduğunu gördükleri ve gezip görmemiş olanlar da yine aynı makalemle gezip görmelerini tavsiye etmiş olduğum cihetle hakikati aynen orada görmüş olacakları için sıdk-ı ifadatıma karşı müessesenin bu bühtanına alenen cevap vermekte ısrar ve istical etmedim “efkâr-ı umumiye-i milletin asabiyetini galeyana getirir” tabirini alâkadaranın bâlâda zikrettiğim halet-i ruhiyesine atfederek sükût ettim. Ahvâl-i ruhiyesini anlattırır bu tabirle hakikatlı olan lisanları ihafe ederek susturdum diye ortaya bir azamet-i müstebidane savuran müessese iyi bilsin ki eğer ben meslek nokta-i nazarından hiç düşünmeyerek hareket etmiş olsa idim iş oldukça uzar ve kendilerinin mantıken sükutlarıyla neticelenirdi. Bunu bu sebepten ceraid-i yevmiye ile pek yapmak istemedim. Neredeyiz; efkâr-ı umumiyenin galeyanı, filanı gibi tabiratla hakikat setredip adam tehdit etme devrinde değiliz! Bir de müessese beyannamesinde diyor ki “millet para verdiği adamlardan iş bekler” millettten para almayan adamlar efrad değil midir ki o millete, kendi milletine, iş görmek istemesin... Bu nasıl sözdür? Biz o parayı almadığımız halde iş görmek istiyoruz, görüyoruz ve gördük. İşte bimarhanemizi gezip, gören Bursa mebus-u muhteremimiz [Bursalı Mehmed] Tahir Beyefendi bimarhane hakkında bundan bir evvelki içtimada bir takrir verdiler,¹³⁵ hastanenin bir an evvel ıslahı için takrir sıhhiye encümenine gitti. Kendilerine burada alenen bimarhanenin bütün hastegâni bilhassa nisvanı namına teşekkürü boynuma borç addederim. İslahatın paraya mütevakıf olduğunu hep bilenlerdeniz, fakat şahsın alakadar olduğu umura bütün hissiyet ve hüviyetle çalışması paradan daha kuvvetli bir sermayedir. Müessese eş, dost memnun etmek için, hasta kadınlar taş koridorda donsuz, gömleksiz, bir entari ile çınlıçplak gezerlerken, erkekli kadınlı bütün hastalar uyuz içinde yüzerlerken, umumi bir kayıtsızlık yüzünden hastahânedede hastaların kafaları kolları kırılırken yine *Yeni Gazete* sütunlarında bimarhaneyi medh ettirmiş idi, yoksa hakikat böyle beş, on gün sonra meydana çıkınca mı kıran geldi, kıran geldi de bunu yazandan hınç almak için efkâr-ı umumiye-i galeyana mı getirmek istediler! Biz hususi olarak birkaç defa söyledik ki: yeni bir bimarhanenin inşası vakte, nakte muhtaçtır. O zamana kadar kadınlar buldukları dairede, mahbeste duramazlar, bunları muvakkaten Erenköy ve Göztepe'deki ricâl-i sabıkanın köşklerine nakledeyim, orada pek rahat oturur ve tedavi olunurlar... Bunu

135 “Riyaseti Celileye cidden muhtaç-ı ıslah ve calib-i nazarı merhamet olan bimarhanelerin ıslahı için lüzumlu tedabirin ittihazına tevessül olunmasını arz ve istirham eylerim. Bursa Mebusu Tahir.” Bursa Mebusu Tahir Bey’in Bimarhanelerin ıslahı için tedabir-i lâzimenin ittihazına dair takriiri. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima Senesi 2 (17. İnikad, 7 Kânunuevvel 1325 Pazartesi): 348. <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MECMEB/mmbd01ic02c001/mmbd01ic02c001ink017.pdf>

ben maddeten hastane ile alakadar olmadığım halde söyledim, hiç olmazsa maddeten alakadar oldukları için manen de alakadar olmaları icap edenler neden bu veyahud buna mümasil tedabir düşünerek hissiyat-i insaniyelerini ibraz etmediler? Buda mı sarf olunmaz nakde mütevakkıftı? Haydi bu da öyle... Kadınlar dairesinde yoklukta kullanılabilir bir bahçe var, buraya kadınlar çıkamaz mı diye sorduğumuz vakit etraftan görülür cevabı verildi, duvarların üstüne bir tahta perde çekmekte mi nakde mütevakkıf?... Bunlar tedabir-i fenniye değil, tedabir-i adiyel... Gazete okuyan bir adam bile iş başında bu cihetleri düşünür, bulur... Bu kadar adi tedabiri istibdatta yapmamak hata – çünkü yapılabilirdi – ve meşrutiyetin ilanı anındanberi geçen bu kadar zamanda yapmamak ise gayr-ı kabil-i afv bir hatadır. Kaldı ki hakiki cerha, inkara çalışmak.

Dr. Nuri Bekir

EK 7. MÜESSESAT-I HAYRİYE-İ SİHHİYE REİSİ HEKİMBAŞIZADE MUHİTTİN NURİ BEYEFENDİ TARAFINDAN BİMARHANELERİN TESİS VE İMARINA DAİR OLMAK ÜZERE CEMİYET-İ UMUMİYE-İ BELEDİYE'YE İTA EDİLEN LAYİHA¹³⁶

MHS reisi beyefendi tarafından Bimarhanelerin tesis ve imarına dair olmak üzere CUB'ye ita edilen layihayı ehemmiyetine binaen aynen derceyiyoruz.

Bimarhane işleri, sıhhat ve hayat-ı umumiyyeye ait umur-u esasiyeden bir cüzdür. Onun için evveleminde esasa badehu fer'a [ikincil] mütalaatımı CUB'nin nazar-ı dikkat-ı alisine arz etmek istiyorum. Malum olduğu üzere Avrupa'da *Assistance Publique*, bizde *Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye* denilen idare yalnız kadın, erkek ve çocuk hastalıklarının tedavisi ile meşgul bulunan hastanelerin merkez-i idaresi değildir. Böyle ola idi buna Avrupa'da "Administration des hôpitaux" bizde de hastaneler idaresi denilir idi. Halbuki bu idareye mütehattim [lüzumlu] olan vezaif pek mütenevvi, pek müteaddittir. Fukara ve acezenin iskan ve iâşesi, etfal-ı metrukenin himaye ve talim ve terbiyesi ve bu maksad ile kreşler, orfelinalar vücuda getirilmesi, sanatoryumlar tesisi, hamile kadınlar için viladethaneler – *maternière*ler – ve bu münasebetle ırzahaneler küşadı, mecruhin ve müsabin için dispanserlerin teksiri, sağır, dilsiz, âmâ ve ebleh etfal ve hastabakıcı mekteplerinin yapılması, miskinhanelerin ıslahı, kolera ve veba gibi emraz-ı müstevliye-i vehimeye karşı – *lazaret*ler – tahaffuzhaneler vücuda getirilmesi gibi sıhhat ve hayat-ı beşeriye nokta-i nazarından en mühim işler hep bu idareye yükletilmiş ağır vazifelerdir. Şu hâlde bimarhane bu esasa merbut bir fer' [şube] olduğundan fer'a atf-ı ehemmiyet için esası nazar-ı itibara almak lazımgeldiği cihetle bu

136 Hekimbaşızade Muhittin Nuri, "Sıhhat-i umumiye – İttihazı lâzımgelen tedabir," *Yeni Gazete* 2, 623 (20 Mayıs 1910): 3, s.1-3.

babda düşündüklerimi arz etmek mecburiyetindeyim. Çünkü emraz-ı muhtelif tesiri ile mahv olmakta olan ırk u neslimizi ıslah ve takviye için işi esasından tutmak iktiza ediyor. Şayan-ı dikkattir ki bilad-ı mütemeddinede bu işlere fevkalade ehemmiyet verilmektedir. Belçika hükümetinin varidat-ı umumiyesine muadil bir varidata yani onsekiz milyon Fransız lirasına mâlik olan Paris Belediyesi'nin bütçesini tedkik eylediğim zaman dört milyon liranın MHS'ye, ve buna yakın bir meblağın da hıfzıssıhha-yı umumiyeye ifraz edilmiş [ayrılmış] olduğunu görerek hayatın kadr u kıymetini layık olduğu derecede tebcil eden Fransız kavm-i necibine karşı takdirhan olmuş idim. Paris'in oktruva resmi [duhuliyeye vergisi] ve santim komünali [centime communal/mahalli vergi] altı-yedi milyonu bulduğuna nazaran belediye işbu rüsumun [vergilerin] hasılat-ı safiyesini umur-u hayriye-i sıhhiyeye ayırmış demek oluyor. Zürih gibi ufak şehirler – ki varidat-ı seneviyesi bir milyonu bulmaz – bu husus için senevi iki-üçyüzbin lira kadar büyük bir fedakarlıktan geri durmuyorlar. Bükreş'de iken belediyeye mensup bir zat şehir hakkında fikrimi sormuş idi. Bükreş tezyinat-ı be-cihetle Berlin'in şark yolunda ufak miyasta “---”¹³⁷ demiş idim. Buna cevap olarak sözümü tasdik ile beraber evvela şehrimizin imar ve tezyinine teşebbüs eyledik, müessesat-ı sıhhiyeye geç başladık demiş idi. Şüphe yok belediyeler herşeyden evvel asfaltlı bulvarlar, mükemmel planlar, muntazam opera binaları ve ruh-efza millet bahçeleri vücuda getirip ahaliye karşı hüsn-ü hizmetinde bulunmak isterler. Bu pek tabii ve muhik bir say u vazifedir. Biz de birbuçuk-iki senedir hasbelvazife bu işlere iştirak etmekteyiz. Ancak bugün re'sen bulunduğum vazifeye ait olarak tezahür eden eninler, gözyaşları, sefalet beni imar-ı belde ile sıhhat-i amme arasında bir nisbet bularak varidattan o nisbet dahilinde müessesat-ı hayriye-i sıhhiyeye hassa ayırmağa çalışmak için sevk ü icbar ediyor. CUB'nin esasen kendi teşkilatı olan müessese hakkındaki himayet ve müzaheretine ne kadar teşekkür edilse yeni azdır. Tevali etmekte olan teveccühat müessese heyeti tarafından daima tebcil edilmektedir. Mamafih heyetimiz bu teveccühü hüsn-i istimalden de geri durmamaktadır. Şu kadar ki yukarıda ta'dad eylediğim müessesat-ı muhtelifeyi medeniyet-i Osmaniyenin altıncı asrı ile mütenasip olarak mehmâemken vücuda getirmek için en azdan elzem olan yüzbin liranın bir milyon liralık istikrazdan tefriki icap eder ki bu talep Avrupa'da imar-ı belde ile sıhhat-ı umumiye arasındaki müsavat nisbetine mukabil onda bir nisbetinde bir kanaat ile cemiyet-i muhteremenizden niyaz edilmektedir. Hülasa-yı kelim cemiyet-i alileri esas hakkındaki şu mütalaatımı ve müesseseye ayrılacak para hakkındaki teklifatımı kabul buyurduktan sonra bimarhaneye dair arzedeceğim hususâtı kabul eylemek kolay olur. Malum olduğu üzere payitaht ile bütün memalik-i Osmaniy'e'deki mecaninin yegâne melce ve darüşşifası olarak elimizde vaktile medrese olarak yapılmış olan bir Toptaşı Bimarhanesi vardır. Bunun hakkında müesseseye neler yapıldığını burada bahsedecek değilim. Müessesese nizamnamesinin bir maddesinde müessesat-ı muhtelifede vukubulan icraata ve muamelat-ı hesabiyeye dair

137 “---” ile belirtilen kelime baskı hatası nedeniyle okunamamaktadır, muhtemelen ‘bir benzeri’ ya da ‘bir taklidi’ anlamına gelebilecek bir kelimedir.

her altı ayda bir kere cemiyet-i umumiyyeye bir rapor itasının musarrah olmasına göre geçen senenin altı ayı zarfında yapılan işlere ve varidat ve sarfiyat-ı vakıyaya dair tanzim ve tab ve takdim olunan rapordan bu hususa müteallik olarak ifa edilen hizmetin derecesi tebeyyün eder. Bugün arz etmek istediğim mesele açıkta kalmış olan mecaninin yerleştirilmesi ve ati için müesseseye teemmül ve icra edilen şeylerdir. İstiab-ı fennisi ancak üçyüz hastaya müsait olan Toptaşı Bimarhanesi elyevm kadın, erkek beşyüz hasta ile serapa memludur. Bununla beraber cinnet gösteren bir şahsın mutlaka mecnun olmayıp tesirat-ı ruhiye neticesi olarak rahatsız olabilmesi ihtimaline mebni doğrudan doğruya bimarhaneye sevki kendisinin hakk-ı medenisini ihlal edeceğinden evvela Avrupa'da olduğu gibi bizde de emniyet-i umumiye idaresinde bulunan müşahede dairesine gönderilerek birkaç gün taht-ı müşahedeye alınmak lazımgeldiği halde o da lüzumundan kat kat fazla dolu olduğu cihetle, buna da imkân bulunamamaktadır. Hemen hergün İstanbul vilayetile taşradan mecaninin sevk olunduğuna dair tezkereler, telgrafnameler gelir. Yalnız evrak ile değil inzibat ve medeniyet nokta-i nazarından ibkası caiz görülemediği için hasta da müesseseye gönderilir. Bunların içinde genç kadınlara da tesadüf olunur. Her taraf memlu olduğu, bir yatak bulmak imkânsız bulunduğu için bu ahvâl-i müellimenin karşısında ve vicdan azabı içinde hastanın geldiği yere iadesinden başka çare kalmaz. Bunun için müesseseye bazı şeyler düşünüldü. Bimarhanede ateh getirmiş [bunamış] mecaninin Darülaceze'ye nakli – ki İstanbul vilayetinin de eş'arı bu merkezde idi – ilk tedbir olarak hatıra geldi. Halbuki bir taraftan darülhayr-ı mezkure İstanbullu ve aceze olanların kabulü kaydının bir nizam altında bulunması ve bütçenin kifayetsizliği, diğer taraftan nakledilenler meyanında cinnet asarı gösterip de tekrar bimarhaneye iadeleri icap edenlerin hasıl eylediği müşkilât ve mezahime rağmen yine otuz kadar matuhin-i mecanin Darülaceze'ye nakl ü sevk edilmiş ise de onların yeri de tamamen dolmuş, yine birçok mecanin açıkta kalmıştır. Mülahazat ve teşebbüsümüzden ikincisi de müsâraaten [süratle] bir müşahede dairesi yaptırmak oldu. Komisyonca bu babda yapılan plan ve proje ile masarifat-ı tesisiye daima icmalî emniyet-i umumiye bütçesine ilâve edilmek üzere Dahiliye Nezaret-i Celilesine takdim edildi. Üçüncü iş olarak ziraatle iştilgal eden mecanından bir kısmının kesb-i âfiyet etmesi ve terakkiyât-ı hazıraya muvafık bir surette yapılacak olan bimarhane paviyonlarından birinin ashab-ı yesardan [zengin kimselerden] malul olanlara ve birinin de ebleh etfale tahsisi mütalaasına mebni Ayastefanos civarında mîrî [devlete ait] bir çiftlik bulunup bir taraftan bunun müesseseye itası Dahiliye Nezaret-i Celilesine, diğer taraftan binanın masarifat-ı inşaiyesi için cemiyet-i alinize arz ve müracaat edilmiştir. Elyevm taşra mecanininden dolayı maliyeden senevi beş-altı bin, İstanbul mecanini için de Şehremaneti'nden hemen o kadar bir meblağ müesseseye ita olunmakta olup yeni yapılacak olan bimarhane pavyonlarından birinin erbab-ı servet ve haysiyete tahsisi halinde bundan edilecek istifade ile emanetin tediyatı tahfif edilecektir. Bu suretle senevi iki-üç bin lira temin olunacağı şüphesiz olduğundan inşaat için verilecek parayı on, onbeş sene zarfında ödeyecek bir varidat vücuda getirilmiş olacaktır. Dördüncü tedbir ise Bursa, Edirne,

İzmir, Halep, Şam, Bağdat'da eslaf-ı kiramımızın tesis eyleyip de elyevm harap ve metruk ve kısmen de külliye kaybolmuş olan Bimarhanelerin yeniden ihyası emrinde kuyudat-ı vakfiyenin bildirilmesi zımında Evkaf Nezaret-i Celilesine ve bu babdaki malumat mahalliye beyan edilmek üzere vüllât-ı kirama [valilere] müracaat olunmuştur. Şam Mekteb-i Tıbbiyesi'ne gittiğim zaman tedkikatın neticesinde bundan altıyüz sene evvel Atabegan'dan Nureddin Şehid'in Maristan-ı Kebir ve Sagir namlarıyla pek mühim müessesat-ı işfaiye yapmış olduğunu ve Şam'ın hemen rub'unu [dörtte birini] bunlara vakf u tahsis eylemiş olduğunu anlamış idim. Şu halde makamat-ı aidesince vukubulacak olan tedkikatın neticesinde taşralarda pekçok müessesat yeniden vücut bulmağa müsait bulunacak ve bittabi oralardan mecanin gelmeyeceğinden burada suhulet olacak ise de bu zamana muhtaç olduğundan şimdilik Toptaşı Bimarhanesi'nin ittisalinde Darülhadis namı altında bulunup zaman-ı sabıkta inşaatına başlanmış ve sülüsânı [üçte ikisi] ikmâl edilmiş olduğu halde bazı esbaba mebni tatil edilmiş olan dairenin yüz mecnun istiabına elverişli bir hale ircaı katiyyen elzemdir. Esasen 1325/1909 senesi bütçesine tamirat için ikiyüz yetmişbeş bin kuruş terkim edilmiş ve bunun şimdiye kadar ancak kırkaltı bin beşyüz elli kuruş kadarı alınmış olup mütebakisinin mezkûr inşaat ve tamirata ve mefruşat için talep olunan binlira ile ikibin lira masarifat-ı daimi ki minhayatulmecmuu beşbin liranın 1326 senesi bimarhane bütçesine terkimi hususuna müsaade buyurulmasını rica ederim. Şunu da ilaveten arzetmek isterim ki ihtiyacat-ı mühimme altında bulunan bir idare, hususile sıhhat ve hayat-ı umumiyeye hadim bir heyet-i idareye bütçesini tadil u tanzim için sarf-ı mesaiden bir gün geri duramaz. Çünkü buna saik olan müessir, her dakika kulub-u insaniyeti dâ'zâr eden elâm u sefalet-i beşeriyedir. Binaenaleyh bu sa'y-ı mecburun mehafil-i aidesine karşı tevliid eylediği tasdiat mazur görülür zannediyorum. Malumunuzdur bütün avalim-i medeniyede artık tadile ihtiyacı kalmamış bir bütçe elde edebilmek için her sene tadil ve tanzim edilmek şartile yirmibeş sene mütevaliyen uğraştılar. Binnisbe bütçeleri daha muntazam olan New York, Berlin ve ikinci derece Sofya Belediyeleri bile tam bir bütçeye mâlik değildir. Hadisat-ı fevkalade, ihtiraat ve teceddüdat-ı asriye ile tekamülât-ı umur-u hesabiye her sene bütçelerin tebdiline sebep olur. 1325 senesi Eylülünde teşekkül eden müessese musaddak [resmi onaylı] bir bütçe karşısında bulundu. Müessese heyeti kendisinin yapmadığı bir bütçede devamı muhal [imkânsız] bazı cihetler gördü. Filhakika bütçe tanzim olduğu vakit Yıldız Komisyon-u Mahsusu'nda bulunduğum için bütçe encümenine kanaatbahş olacak olan teklifatımı dermeyan edememiş idim. Böyle bir bütçe ile iş görülemeyeceği anlaşılması üzerine ya 1326/1910 senesi bütçesinin zaman-ı tedkikine değin yani sekiz ay işi halile terk etmek veyahut hertürlü müşkilata iktiham ile [göğüs gererek] tadiline çalışarak müthiş bir sefalet-i hayatiyeyi tahfif eylemek lazımgelir idi. Heyetimizce bu ikinci şık kabul olundu. Bimarhanede tavan dökülmüş, hastaların üzerine yağmur yağıyor, melbusat mefkud, gıda hadd-ı kifayede değil; yüzbin liralık avansdan sekizbin liranın müesseseye ifrazına dair olan ilk karar-ı aliniz üzerine ahiren ellibin liradan şu hesap ve karara göre dörtbin liranın itasına müsaade buyurulması emrinde müracaatta

bulunduk. Kabul buyuruldu. Bu ikinci kararınız idi. Bادهu keşifname ve şerait-i ihaleler yapıldı. Emanet muhasebesi Etfal Hastanesi bütçede dâhil olmadığından itirazatta bulundu. Tekrar müracaata mecbur olduk. Bir şehrin mamuriyeti mebanisinin de mamuriyeti ile mütenasip olduğundan imar-ı belde namına istikraz edilen paradan bu hastanenin de tamiratı büyük bir mantık ile muvafık görülerek karar-ı sabık muhafaza edildi. İşte bir tamir meselesi bu suretle birkaç defa cemiyet-i muhteremenizin kararına iktiran edildi. Kararların taaddüdü müesseseyi kışkandırır bir surette teccüsse vesile oldu. Halbuki üç hastanenin tamiri ve bir yeni hastanenin tesisi için şimdiye kadar müessesenin aldığı para üçbin lirayı müteceviz değildir. Bununda beraber 25 bin kuruş varidatı olan bir hastane parasından onda dokuzu maaşata veriliyor idi. Biri hastane masrafına kalıyor idi ki hastabaşına yevmiye yirmi para isabet ediyor idi. Bunu tadile mecbur idik. Maaşatı tenkis [azaltma] ederek artacak para ile hastaların gıda ve devasını tedarik etmek üzere teklifatta bulunduk. Birçok esbab tesiri ile bu tadilat dahi cemiyet-i muhteremenizi birkaç defa işgal eyledi. Nihayet bu da kabul buyuruldu. Yağ, su, süt... ilh.. tahlilatta müstahdem kimyagerlerin iktidarları ile beraber ne derecede namuslu olmaları lazımgelceğini izaha hacet yoktur. Lüzumuna mebni hastanelerimizin birinde böyle muktedir ve müstakim bir kimyagerin istihdamına Harbiye Nezareti'nden istihsal-i müsaade eyledik. Ancak mümaileyhin tahsisat-ı askeriyesi bittabi kat' edilmiş olduğundan Marttan itibaren maaş tahsisini cemiyet-i alinize arz ile müsaade almak lazım gelir idi. Müracaat eyledik. Buna da müsaade buyuruldu. Bunun gibi birtakım teklifatımız ile mevsimsiz olarak cemiyet pekçok meşgul oldu. Fakat hastalar da mahfuz binalarda iyi giyip iyi yemeğe başladı. Netice-i kelim bu ahvâl bir daha tekrar etmemek için teklifatımız dahilinde bütçemizin kabulünü ve bu cümleden olarak marülarz Darülhadis dairesine ait masarifatın tasdik buyurulmasını tekrar niyaz ederim.

Cemiyet-i Umumiye-i Belediye azasından Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Reisi Muhittin

Ek 8. MÜESSESAT-I HAYRİYE-İ SİHHİYE MÜDİRİYETİ DÖNEMİNDEKİ KOLERA SALGININA DAİR BİRKAÇ NOT VE MÜDÜRİYETİN İCRAATLARI

Sultan V. Mehmed'in (Mehmed Reşad, sal.1909-1918) saltanatı sırasında 1910-1913 yılları arasında süren kolera salgın(lar)ında,¹³⁸ yedi hükümet (MHSM döneminde İstanbul'da –Tevfik Bey iki defa olmak üzere– yedi belediye başkanı) değişmiş, 1909-12 yıllarında Arnavut isyanları, 19 Ocak 1910'de Çırağan Sarayı, 6 Şubat 1911'de Babıali¹³⁹ ve 23 Temmuz 1911'de Aksaray Yangınları olmuş, Yemen'de Ocak 1911'de başlayan isyan ve akabinde 29

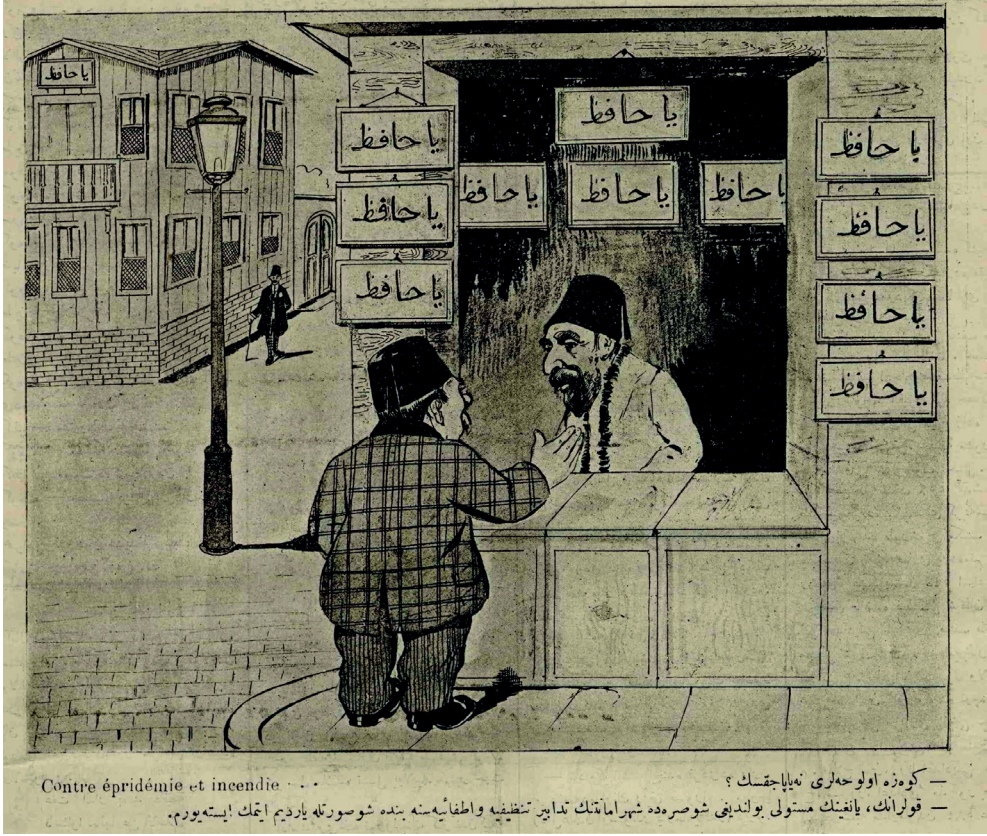
138 Ayrıntılı bilgi için bkz. Ekrem Kadri Unat, "Osmanlı İmparatorluğunda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarla İlgili Olaylar," *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* sayı 5 (1995): 55-65.

139 Babıali yangınlarının sosyo-ekonomik ve idari etkileri için bkz. Kemalettin Kuzucu, *Babıali Yangınları ve Sosyo-Ekonomik Etkileri (1808–1911)* (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000).

Eylül 1911’de Trablusgarp Savaşı başlamış,¹⁴⁰ ardından 8 Ekim 1912’de başlayan Balkan Harbi ve yaşanan göçler, siyasi istikrarsızlık (fırkacılık) ve ekonomik buhran (ve daha pek çok sebeple) nedeniyle toplumsal bunaltı had safhaya gelmiş, bu felaketlerin ortasında devam eden kolera salgınlarında halkın –ve yönetimin– cehaletine (hastaların halk tarafından saklanması, tedbirlere riayet edilmemesi, salgın yönetimindeki başarısızlıklar vs.) gazetelerde yer yer isyan edilmiştir.¹⁴¹ Bu bölümde Dr. Tevfik Salim’in hükümetin kolerayla –salgının muhtasar tarihini de içeren– mücadelesine dair eleştirisi, MHSM’nin salgınla mücadelesinde tebhîr ve tathîr faaliyetleriyle ilgili yayımladığı rapora ve salgının MUTMvSU riyasetini istifaya götürme sürecine, Şehremaneti ile meclis arasındaki kolera mücadelesindeki ihtilafa dair Esat Paşa’nın verdiği mülakata yer verilmiştir.

140 *Bir taraftan mel’un İtalyanlarla harbin imtidadı yüzünden memleket hayat-ı iktisadiyesinde az-çok hissedenler gevşekliğe maazallah bir de kolera felaketi inzımam edecek olursa halimizin neye müncer olacağı tahmin edilemez. [...] Kolera âfet-i siyahı iki-üç senedir memleketimize ve şehrimize dadandı, Anadolu’da köyler kapandı, güçlü, kuvvetli genç, zinde kollar topraklar altında kaldı, bu pis murdar illetin tehlike-i sirayetile güzel köylerimiz, güzel yerlerimiz, güzel memleketimize karşı oralarda dolaşanlara, buraları gözleri önüne getirenlere pek tabii olarak bir çekinme bir tikslenme hissi geldi. Heyet-i sıhhiye diye oralara izam edilenlerden işittiğimiz menakıb-ı ye’s ve teessürler hâlâ kulaklarımızda çınlıyor. Ne âlât var ne edevat var, dezenfeksiyon namile süblime dolu gaz tenekelerine batırılmış tavan süpürgelerile iş görülüyor. Halk cahil, merci-i aidi gafil, bu cehalet bu gaflet içinde o güzelim yerler, o güzelim Anadolu heder oluyor, mahvoluyor, hergün bu yüzden, gündün güne sükuta, zevale doğru gidiyor. Hele payitaht... [...] Yangınlar oluyor, basturamıyoruz, söndüremiyoruz... Mahdud kalacak bir ateş bir mahalleyi bir civarı, gözümüzün önünde koca bir kıta-yı memleketi kavuruyor, karşısında hayran, mütehaşi bakıyoruz... “Koleraya Tutulmak En Büyük Hamiyetsizliktir: Şehrimizde Kolera Şayiası,” *Yeni Gazete* 4, 1341 (17 Mayıs 1912): 1, s. 1-3.*

141 *Fen, hepimizi o kadar terhib eden [korkutan] koleranın nasıl doğduğunu, ne gibi şerait altında tevessü ve sirayet eylediğini, nasıl çarelere tevessülle geçeceğini veyahut kendisinden tevakkî olunabileceğini meydana koymuştur. Ve en fena ve en müthiş bir âfât zannedilen bu hastalığın en kolay kabil-i tahaffuz bir şey olduğunu isbat etmiştir. Hâl böyle iken nasıl oluyor da biz üç senedenberi kendimizi bu hastalıktan kurtaramıyoruz? [...] Halbuki bugün kolera yalnız alelade kabil-i sirayet bir maraz-ı tıbbî ve uzvî değil belki bir cehalet, sefalet ve vahşet hastalığıdır ve bunun panzehiri ise medeni ve fenni olmaktan başka birşey değildir. Kolera huyul-u istilayesini ancak şems-i medeniyetin, şems-i irfanın istediği yerlerde zulmet-gedeler de kullanabilir. Binaenaleyh kolera ile gayr-ı medeni ve gayr-ı kabil-i islah olmak arasında bir münasebet-i kat’iyye ve şedide vardır. [...] Ahalimiz artık her türlü hissiyat-ı gafilanedan ayrılarak bu hakikati anlamalı, ona göre herşeyden evvel kendi vazifemizi idrak ve ifa eylemeliyiz. Biz şahsen kendimizi hastalıktan korumaz, sakınmaz isek hiç kimse bize dâd-res olamaz [yardımmıza koşamaz]. Artık yeter bir parça insan! “Bugünkü Meseleler: Kolera ve ahvalimiz,” *Yeni Gazete* 5, 1518 (8 Kânunuevvel 1912): 1, s. 2-6.*

Contre épidémie et incendie ...

— کوهزه اولو جهاری نه یا حافظسک؟

— قولرائک، بانفیک مستولی بولندی شو صرده شهرامانک تدابیر تظفیه و اطفا یسته بنده شو صورتله یاردم ایتک ایسته یورم.

Resim 19. Contre épidémie et incendie ... [Epidemi ve yangına karşı: YA HAFIZ levhaları] –Geveze o levhaları ne yapacaksın? / –Koleranın, yangının müstevli bulunduğu şu sırada şehremanetinin tedabir-i tanzifiye ve itfaiyesine ben de şu suretle yardım etmek istiyorum.¹⁴²

142 *Yeni Geveze* 2, 138 (21 Temmuz 1327 / 3 Ağustos): 4. Şehremanetinin salgın ve yangınlar karşısındaki acziyeti, alınan önlemlerin yetersizliği tiye alınmıştır. “Ya Hafiz” levhaları dağıtan bir adam ve sol arkada ahşap bir binanın üst katına asılan levha dikkati çekmektedir.

Kolera¹⁴³

Memleketimizde kolera kemal-i şiddetle icra-yı ahkâm ediyor. 31 Ağustos tarihine kadar İstanbul'da musabinin adedi 1756, vefiyat 987'dir; vefiyatın nisbeti %56 demektir. Avrupa memalik-i mütemedinesinden sarfinazar, etrafımızdaki küçük memleketlerde bile

- 143 Dr. Tefvik Salim [Sağlam], “Şuun-u Tıbbiye: Kolera,” *Osmanlı Seririyat Mecmuası* 2, 7 (Eylül 1327 / 1911): 336. Kolera İstanbul ve memalik-i Osmaniyenin diğer birçok nokatında kemal-i şiddetle hüküm sürüyor. İstanbul'da musabinin adedi 400'e yaklaştı. Buna karşı devair-i aidesinin icraatı **hiç** kelimesile hülâsa edilebilir. Bu adem-i vukuf ve lakaydi devam ettikçe akıbet pek vahim olacağı tabiidir. Koleraya karşı memleketimizde tatbik edilen dezenfeksiyon, karantina usuller[i] yirminci asırda yüz kızartacak sersemliklerdendir. “Şuun-u Tıbbiye,” *Osmanlı Seririyat Mecmuası* 2, 6 (Ağustos 1327 / 1911): 288. Şehremaneti, Sıhhiye Dairesi ahaliyi heyecana getirmemek maksadile gerek şehir derununda ve gerekse civar mahallatta tek, tük bulunan ilk kolera vukuatını ilan etmemişlerdi. Hamdolsun ki hastalık da o kadar vahim olmadığı gibi musabinin adedi de az idi. Böyle olmasa idi yevmiye musabın ve vefiyatın adedi pek ziyade olması lazımgelir idi. Maatteessüf vesait-i tahaffuziyenin layıkile tatbik edilememesi hastalığın izdiyadını mucip olmuştur. Sarf u istimali icab eden edevat, dezenfeksiyon için iktiza eden âlât ve edevat, hasta ve mülevves eşya nakline mahsus araba gibi birtakım vesaitin ve memurin-i lazıminen fıkdanı buna sebep veriyor gibi görünüyor. [...] **son not**: Bu nüshamız biraz tehir ettiğinden kolera hakkındaki beyanatımız geçen aya ait idi. Halbuki bu son günler zarfında hastalık şiddetini artırmış ve bunlar meyânında beş adedi de çocuklardan vefiyat vaki olmuştur. [...] Dr. Giovanni Battista Violi, “İstanbul Şehrini İcmal-i Sıhhi,” *Türkiye'de Emraz-ı Etfal / La Pédiatrie en Turquie* 3, 7 (18 Temmuz 1327 / 31 Temmuz 1911): 73-74. Kolera mücadelesinde belediyeye çokça eleştiri ve suçlama yöneltilmiştir bazıları için bkz. Haydarpaşa'dan trenle Gebze'ye giden Dr. Nuri Bekir'in Tuzla'da tatbik olunan tedabir-i fenniye ve tathirat hakkındaki eleştirileri için bkz. Nuri Bekir, “Karantina Kepazelikleri,” *Yeni Gazete* 3, 1076 (23 Ağustos 1911): 2, s. 5-6. Bu yazıya Tuzla tahaffuzhanesi tabibi Recep Ferdi Bey *Alemdar* gazetesinde cevap vermiş bunun üzerine Dr. Nuri Bekir tekrar bir yazı kaleme almıştır. Bkz. Dr. Nuri Bekir, “Hayret!,” *Yeni Gazete* 3, 1081 (28 Ağustos 1911): 3, s. 5-6. Dr. Nureddin Ramih Bey'in emanet heyet-i sıhhiyesine eleştirileri, belediye tabiplerinin tecrübesiz ve salgın hastalıkların tanı ve tedavisi hakkındaki cehaletleri, MUTMvSU'nin başvuru yapan Yunan diplomalı tabiplerin kaydını yapıp kolera mücadelesine dâhil etmesi, Büyükdere belediye tabibi (Yunan tabiplerden) Dr. Vardopoulos'un 22 Temmuz 1327'de [4 Ağustos 1911] Büyükdere'de hastalanan bir kadına koyduğu yanlış tanı yüzünden koleranın nasıl yayıldığına dair eleştirileri için bkz. Nureddin Ramih [Ener, Dr.] “Şehremini Beyefendiye: Büyükdere Kolerası Nasıl Tevessü Etti?– İlk Menba-i İntan–Yanlış Teşhis– Kolera Etibbayı Belediye Nazarından Nasıl Kaçıyor, Nasıl İntişar Ediyor?–Belediyenin Ataleti–İstirhamatımız,” *Yeni Gazete* 3, 1077 (24 Ağustos 1911): 3, s. 1-3. Eylül 1911'de Selanik ve Manastır vilayetlerinde de şiddetlenen kolera salgını yönetilememiştir. Selanik'de koleranın varlığına inanmayan bazı Musevi gruplar taşkınlıklar çıkararak kolera kordonlarını bozmuş, hastalığı doktorların bir menfaat vasıtası olarak kullandığı ve hastalananlara zehir içirdikleri şayialarıyla hastalık şehre yayılmıştır. Manastır'da hükümet tarafından şiddet kullanılmayarak ahalinin isteklerinin körü körüne yerine getirilmesi, Selanik halkında koleranın varlığı aleyhindeki fikirlerin kuvvetlenmesine neden olmuştur. M. Şakir, “Manastır'daki Rezalet Şehrimizde de Canlandırılmak İsteniyor. Hükümet-i Vilayet Bî-ruh,” *Silah* 3, 315 (5 Eylül 1327): 1-2; İ. Arda Odabaşı, “Selanik 1910-1911: Kolera Salgınları, Kahraman Bir Doktor, Yahudi İşçilerin İsyanı ve Serseri Gazeteciler,” *Toplumsal Tarih*, 296 (Ağustos 2018): 56-63. *İstanbul'dan da Manastır'daki vakaya şiddetli tepkiler gelmiştir*: İstanbul'da şeriat isteyen cühelâ-yı avam, Manastır'da koleraya aşık... Bu aşk-ı iptila, bu hırs-ı behimi, bu cinnet-i taassup, bu tuğyan-ı cehalet bir kitleyi kudurtmuş *kahrolsun doktorlar* terane-i vahşetile hak ve hakikate, ilm ü fenne, nur-u irfana, pek zayıf olan ebvab-ı hükümete saldırtıyor. [...] İshakiye Camii'nde vaaz veren müderris-i şehir beysiz kafasına biraz beyin vermesini Cenab-ı Hak'dan dua etsin. İstedikleri kavun, karpuz... ilh herşeyi yesinler, zaten insanın hayvaniyeti yemekle kaimdir. Bu ahmaklar ise bu hakikati ispat için haykırıyorlar. Gureba hastanesindeki hastaları cebren alsınlar, vilayetin sıhhiye müfettişi ve heyet-i sıhhiyesini kaçırınlar, doktorların vakıa mecanine de hizmet ve nef'i varsa da bu kudurmuşları daülkelb müessesesine sevk etmekten başka çare yok. [...] Yaşamağa değeri olmayan böyle sefil ve akur bir sürünün hakiki insanları tazibine ne salahiyetleri var? 5 Eylül 1327/18 Eylül 1911, Haydarpaşa. Esad Kemal (Dr.), “Manastır Vakası Münasebetile: Kahrolsun Doktorlar,” *Mehtab* 1, 10 (11 Eylül 1327): 122-123.

kolera salgını olmayışı ve ilk vaka zuhur eder etmez afetin derhal söndürülüşü her Osmanlıyı derin düşündürerek bir meseledir. Yeryüzünde koleranın daimî membaları durdukça ister mütemeddeden, ister vahşi olsun, her memleket koleranın tehdidi altındadır; karantinalar bu sirayeti menaa [maniye] kâfi değildir. O memleketin vazifesi ilk vaka zuhur eder etmez söndürmek, intişar ettirmemektir. Bunun da pekâlâ mümkün olduğunu her günkü vakayı ispat etmektedir. Kolera istilasının zuhur etmemesi için yapılacak himmette en büyük vazife hükümetin uhdesinde müterettiptir. Halbuki geçen sene Rusya'da kolera şiddetle hüküm sürüyordu. Memleketimizin Rusya ile bu kadar sıkı münasebeti mevcut olduğuna nazaran er geç koleranın bize de gireceği muhakkak idi. Talihin bir luft-u mahsus olmak üzere birkaç aylar istiladan masun kaldık. Bu müddet bizim için gayet kıymettar idi. Evliyâ-yı umur (bittabi burada evliyâ-yı umur-ı tbbiye[yi] murad ediyoruz) bu müddetten istifade etmediler. Nihayet bizde de ilk vaka zuhur etti. Geçen seneki nüshalarımızda beyan ettiğimiz veçhile: Bizde ilk vaka zuhur edinceye kadar Rusya'da musabının adedi 178.000'e balığ olmuştü. Geçen sene şehrimizde istila birkaç aylar sürdü. Hastalık kendi kendine mütefi oldu [söndü]. Yapılan tedabir hiçbir programa müstenit değildi; daha doğrusu makamat-ı aidesi ne yapacağını bilmiyor[d]u. Geçen seneki şu hale bakılırsa bu sene yazın hululile beraber kolera zuhura geleceği pek muhtemel idi. Bu müddetten de istifade edilmedi. Yine rehavet, yine tekâsül [gevşeklik]; yine bilmemezlik. Nihayet kolera zuhur etti. Tek tük epeyce bir müddet devam etti. Bu sene geçen seneki kadar da telaş edilmiyordu. 400'den fazla musab oldu. Nihayet bir gün Hasköy'de birdenbire günde 50, 100 musab olunca bir telaş koptu; fakat bu telaş yine kopmazdı. Bereket versin vaka gayur bir şehremininin ibtida-yı memuriyetine isabet etti; o koştü, koşturdu, şehre de iyice yayıldı ve istila bugünkü hale geldi.¹⁴⁴ İşkodra'da

144 *Hasköy kolerası Hüseyin Kâzım Bey'in şehreminliği dönemine denk gelmiş ve Hüseyin Kâzım Bey Osman Nuri Ergin'e gönderdiği mektupta şunları söylemiştir:* Nihayet Hasköy'de bir gece içinde 62 kolera vakasının görüldüğü ve derhal bunun önüne geçilmek lazım geldiği hakkında Sıhhiye Müdürü Besim Ömer Paşa'dan aldığım bir haber üzerine işe başlamaya mecbur oldum. Fakat sizi temin ederim ki, Emanet sandalyesine bir kerre olsun oturmam; ve orada maaş da almam!.. Hasköy'deki kolera bir facia idi. Hastalığın her tarafa sirayeti ihtimali vardı. Besim Ömer Paşa, Dr. Esat Paşa, Sıhhiye Müfettişi Nizameddin ve Mehmed Ali Beylerle Hasköy iskelesine çıktığım zaman halk orada toplanmış idi. Ne gibi tedbirler alınacağını düşünmeden evvel, en vahim bir hastalık ile (bir dâ-i udâl=doktorları aciz bırakan hastalık) karşılaştım, Mehmed Ali Bey Kasımpaşa'daki doktorları celbetmek üzere vakanın otuz çıktığı bir saatte göndermek istediği iki belediye çavuşunun kendisine hakarete bulduklarını anlattı. Hasköy halkının gözü önünde o iki asi memuru tokatlarla tekmelerle tedib ederek tard ettim ve işe de böyle başladım! Emanet'te çadır ve pülvarizatör olmadığını ve derhal tedarikine imkân bulunmadığını söylediler. Halbuki halkı tecrid için çadıra şiddetle ihtiyaç vardı. Harbiye Nazırı'na telefonla müracaat ettim. Beni daime teveccüh ve iltifata mazhar eden Mahmud Şevket Paşa merhum, istediğim yüz çadıra karşı iki yüz çadır gönderdi ve kordon için lüzumu olan askeri de Beyoğlu'ndan derhal sevk ettirdi. İş pulvarizatör bulmaya kalmıştı. Bunun yerine yangın tulumalarını getirttim ve onlarla mahalleyi baştan başa yıkattım. En sonra da koleranın menbaı olan üç evi –bedelini def'aten vermek ve içlerinde oturan fakirleri hamamda yıkattırıp yeni elbiseler giydirmek suretiyle– yaktırarak hastalığı bir gün için durdurmağa muvaffak oldum. Hasköy halkı, kâmilen açık sahada kurulan çadırlara çıkartıldı, köy temizlendi, hastalar tedavi altına alındı ve bütün sıhhi tedbirler de ittihaz edildi. Bundan sonra şehrin muhtelif yerlerinde çıkan kolera ile uğraşmaya, şuradan buraya koşmaya mecbur oldum. Emanet'in işlerini tedvire Rıza Paşazâde İsmet Bey'i memur etmiştim. Bu arada yalnız (mütegallibe) ile değil aceze ile de belâyâ kalıyordum. Büyükdere'de Subhi Bey adında bir belediye müdürü: “Ben halkın uşağı değilim, bundan fazla iş göremem!”

taahşid edilen asakir meyânında da kolera zuhur etti; koleranın tesirinden masun hemen hiçbir vilayetimiz kalmadı. Nüfusumuz için diğer esbab-ı tenâkus kâfi gelmiyormuş gibi bir de kolera yüzünden binlerce zayıat verdik. Hükümet birçok da masraf altına girdi. Makamat-ı aidesi ise muntazaman musab ve vefiyat cetvellerini tebliğ etmek ve musab nakline, ölü def[ni]ne sarf olunmak üzere icab eden mebalîge mezuniyet vermekle meşgul. Bu istilanın mesuliyeti doğrudan doğruya hükümete ve onun bu işlerle meşgul olması lâzımgelen makamınadır. Eğer bu sene de milletin soracağı sual “şuraya şu kadar kilo asit fenik ve şu kadar kuruş gönderdik” gibi cevaplarla kapanacaksa *inna lillah* demekten başka çare kalmaz.

Dr. Teyfik Salim

demmişti. Bu adamın derhal memuriyetine nihayet verdim. Hasköy'deki belediyenin başında bir (inekçi) bulunuyordu. Bu zât da: “Bana yazı ile emir vermeyecek olursanız bir iş görmem” diyordu. Ona da işten çekilmesini söyledim. Arnavutköy'ündeki belediyede eski Mabeyncilerden Rıza Bey bulunuyordu. Bu zâtta da aradığım gayret ve faaliyeti bulamadığım ve bütün istediklerini fazlasıyla temin ettiğim halde yine hiçbir şey yapmadığını gördüğüm için onu da işten uzaklaştırdım. Üsküdar'daki iki belediyeden birisinin başında Hendese muallimimiz mütekaid Ferik Ahmed Şükrü Paşa bulunuyordu. Evinde kolera çıkan bir adamın gösterdiği mümanaattan dolayı belediye doktorunun vazifesini yapmadığını ve zabitanın muaveneti temin edilmek üzere Polis Müdürü Mazhar Bey'e müracaat etmeğimi tavsiyede bulunun ve hak ve salahiyetinden bu derecede gaflet eden bir zata, eski hocama karşı ne yapabilirdim? İşte koleranın yayılmasına maruz olan payitahtta belediye işleri böyle adamların elinde idi! Beylerbeyi'nde orta oyununda pişekârlık ve yardıakılık edebilecek bir adama rast geldim ve “la havle guyân” başımı çevirdim.” Said Halim Paşa biçaresinin, bu emel ve ihtiras kumkumasının ilkaatına kapılarak ve müthiş bir mesuliyeti yüklenen şehreminini belediye teşkilatı nezdinde hükümetin bir komiseri sıfat ve memuriyetinde göstererek muhalefetten ve bütün haklı itirazlara ve intikadlara karşı isyandan başka bir şey düşünemiyerek ortalığı fesada veren şahısların neler yaptıklarını siz herkesten daha iyi görüp anladınız ve yazdınız. Bu hale tahammül edilemezdi. O zaman belediye intihabının yenilenmesini Dahiliye Nezareti'ne yazdım. Kanun bu hakkı şehreminine veriyordu. Halil Bey'in bu işarımı tervic ederek sadarete arz ettiğini de yazıyorsunuz. Bu müracaatın Babrali'ce kabul edilmediği surette istifaya mecbur olacağımı bildirdiğim sırada Nazır'ın “Ben sizin işarınızı tervicen sadarete yazdım. Oraca red cevabı verilecek olursa sizden evvel ben istifa ederim” tarzında yazı ile cevap vermiş olduğuna da vakıf bulunuyorsunuz. Sonradan bana İsmet Bey'i göndererek “şimdilik yalnız muhalefette en ileri giden on dairede yeniden intihab yapılmasına muvafakat etmeğimi” teklifte bulunmuştu. O zaman İttihatçılık ve fırkacılık tesirlerini açıkça görmüşüm. Halil Bey kendi fikrinde ortalama bir hal sureti bulunmuştu. Koleranın önünü almak ve İstanbul'u tehdit eden bir beliyeyi def etmek için gösterdiğim sa'y ü gayret ve hayatımı istihkâr ediş, vergi vermekten imtina eden ecnebilerin bile dikkatlerini çekiyor ve Emanet'e gelen bir heyet “Belediye vergilerini vermeye hazır olduklarını temine lüzum görüyordu. Babali'nin iki yüzlü siyasetinden nefret ediyordum. Ali Fuad Bey'e verdiğim vaadi tutmuşum. İstifamın suretini ve sebebini biliyorsunuz ve bunu geri aldırma için yapılan resmi ve hususi teşebbüslerden ve müracaattan da haberdar bulunuyorsunuz. Benim teşhis ettiğim hastalık Cemil Paşa tarafından tedavisi imkânı bulunmuş ise, bundan dolayı müftehirim. Bir müddet sonra çıkan Trablusgarp hadisesi üzerine Hakkı Paşa istifaya mecbur olmuş ve Said Paşa Sadaret makamına gelmişti. Müşarünileyh de tekrar Emaneti kabul etmeğimi bana ısrarla teklifte bulunduğu halde özür diledim. Kendi âlemimde yaşamak istiyordum. Sadi'nin “Ne ber esteri suvarem, ne çüher bezir barem / Ne hüdavend-i raiyyet ne gulâm-ı şehriyârem” tavsifine mazhariyet indimde en büyük nimet ve saadettir. Yine bu emel yüzündendir ki Talat Paşa merhumla aramız açılmıştı. Bunun sebeplerini *10 Temmuz İnkılabı ve Netayici*'nde tafsilten yazdım ve ye's ve elem saikiyle gidip altı sene Beyrut'ta ikameti ihtiyar ettim ki buna bir (nefy- i ihtiyârî) diyebilirsiniz. Bundan sonra vak'alar Şehremaneti'ne ve sizin mevzuunuza taalluk etmez. Bu izahat ile yazmış olduğunuz sözleri istikmal etmiş olduğuma inanıyorum. Hakkı ve hakikati görüp anlamış ve bunu açıkça söylemiş olmanız sizin için sonsuz fahri mucib ve benediz için de tesliyet ve itminane baistir. En samimi hürmetlerimi ve teşekkürlerimi takdim ile mübahi olurum. Muhterem ve muazzez beyim efendim. Muhlisiniz Hüseyin Kâzım. Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, 271-273.

Mühim Bir Rapor: Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdiriyeti'nin Tathirat ve Tebhirat-ı Fenniyyeye Dair İta Eylediği Rapor¹⁴⁵

Tebhirhaneler, idaremize mevdu vezaifin onda birini teşkil eder. Bununla beraber elyevm memleketimizde koleranın hükümferma olmasından dolayı vakit ve kudretimizin onda dokuzunu buna sarf eylediğimiz halde her tarafın ihtiyacına bihakkın yetişilemediğinden dolayı beyan-ı itizara mecburiyet hissediyorum. İstanbul gibi vasi, arızalı, vesait-i nakliyesi noksan, ebniye ve mecarisi [su yolları] gayr-ı muntazam bir şehirde tathirat ve tebhirat-ı umumiyenin günü gününe tamamen ifasının ne kadar müşkül, hatta gayr-ı mümkün olduğu malumdur. Buna mehmaemken yetişebilmek için mevcut üç tebhirhanenin beşe iblağını ve beş adet *etüv* siparişi ve ona göre memur, araba, hayvan vesair levazımın ihzarı lazımdır. Bu levazım-ı mühimme-i sıhhiye talep ve niyaz olunmuş ise de ahvâl-i maliyenin adem-i müsaadesine mebni kabul ettirilememiştir. Bunlara muvaffak olunamayacağı anlaşılması üzerine bütün yokluklarla geçen sene idaremize tevdi olunan üç tebhirhanenin tamirine ve memurinin ıslahile nevakısın ikmâline sa'y olunmaktan başka çare kalmadığı cihetle bu hususa ikdam ile bir sene zarfında elde edilen meblağ ile Gedikpaşa Tebhirhanesi, Avrupa mütehasıslarının bile mucib-i takdiri olduğu derecede tadılan tamir edilmiş, diğerleri mehmaemken ıslah ve tamir ve cümlesine sür'at-i muameleyi temin maksadile telefon vaz olunmuştur. Etüvleri tamir, kazanları tecdit olunduğu gibi tebhirhanelere dokuz adet demirden nakliye arabaları yaptırılmış ve o nisbette hayvan mübayaa edilmiştir. Memurin-i mevcude tensik ve ıslah edildiği gibi cümlesine iş elbiseleri, muşamba, serpuş ve çizmeler yaptırılmıştır. "Géneste Herscher" fabrikasının en maruf olan çift musluklu el pülverizatörlerinden 60 adet getirilmiş burada da yüze yakın arka pülverizatörü, hararlar [çuvallar], torbalar vesair levazım imal ve ihzar ettirilmiştir. İşbu pülverizatörlerden bir kısmı vukubulan talep üzerine beray-ı muavenet bazı yerlere hatta Hicaz Sıhhiye Komisyonu'na da verilmiştir. Avrupa'dan bilhassa Londra'dan süblime, formol, asit fenik ilh.. ondokuz nev edviye celbolunarak bu edviye ile geçen sene bütün dezenfeksiyon işleri idare olunduğu gibi bu senenin beş ayı onun bakiyesi ile idare edilmektedir. İşte bir vukuf, ihtisas ve iktisat ile edilen bu istihzarat ve tedarikat sayesinde 1326/1910 senesinde araba, tramvay, hane, otel .. ilh 89970 adet vesait-i nakliye ve emakin dezenfekte edilmiş ve büyük-küçük 182.631 parça eşya tebhir olunmuştur ki Avrupa tebhirhanelerinin istatistiklerinde bile üç tebhirhane için bundan büyük bir yekuna tesadüf olunamaz. Geçen seneki bu istihzarat ve tedarikata bu sene dahi devam olunarak bütçenin kifayetsizliğine ve tahsisat-ı fevkalade olarak alınabilen cüzi bir meblağa rağmen bir hayli vesait ve levazım tedarik olunmuş ve olunmakta bulunmuştur. Mine'l-cümle şu birkaç gün zarfında bir hayli iş elbisesi, çizme, harar vesaire alındığı gibi

145 "Mühim Bir Rapor: Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdiriyeti'nin Tathirat ve Tebhirat-ı Fenniyyeye Dair İta Eylediği Rapor," *Yeni Gazete* 3, 1078 (25 Ağustos 1911): s.2, s.ü. 3-5. Bundan sekiz ay önce de *Servet-i Fünun*'da müdüriyet tarafından benzer bir rapor yayımlanmıştır. Bkz. "Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi ve Tebhirhaneler," *Servet-i Fünun* 40, 1020 (9 Kânunuevvel 1326 / 22 Aralık 1910): 141.

40 adet arka pülverizatörü yaptırılmış, 20 adet de Avrupa'ya sipariş olunmuş ve Géneste Herscher'e yaptırılmakta olan bir adet mükemmel formol etüvü ikmâl olunduğu için ankarib [en kısa zamanda] vüruduna intizar olunmakta bulunmuştur. Şu tafsilattan maksadım, umur-u tathiriye ve tebhiriye için rüfekam ile beraber vüs'-i beşerin [insan gücünün] yettiği kadar çalıştığı halde bazı cihetlerden edilen tenkidat ve tarizata, hayatını tehlikeye koyarak kolera ile pençeleşmekte olan memurinin maneviyatını kırmakta ve bu da binnetice işe tesir etmekte olduğunu söylemektir. Bunun için beş maddenin nazar-ı ehemmiyete alınmasını rica ederim:

Birinci madde – Bir-iki aydanberi istirahat yüzü görmeyen tebhirhane müfettişleri ile müdürleri ve memurlarının taraf-ı ali-i emanetpenahilerinden taltifi ile kuvve-i maneviyelerinin muhafazası

İkinci madde – Kırılan arabalar, pülverizatörler vesairenin tamiri, lüzum hasıl oldukça mübayaa olunacak veya tamir edilecek hararlar, iş elbiseleri, çizmeler ve bilhassa edviye vesair muhtelif ve mütenevvi levazım ile ihtiyac-ı yevmiye göre istihdam olunacak muvakkat tathir memurlarına ait tahsisat için ayrı ayrı talepte bulunarak ve bunlara müteallik evrakı takip ile karar ve para istihali için uğraşarak günler, haftalar kaybetmektense bütün masraflar için emanet-i aliyelerinden mebalig-i kâffiyenin itası, bittabi bunların mahall-i sarfi evrak-ı müsbitesi ile beraber irae ve takdim olunacağından bilahare başkaca vukubulacak talebin bu paranın mahsubundan sonra verilmesinin usul-ü ittihazı.

Üçüncü madde – Tebhirhaneler nizamnamesi iktizasınca tebhirhaneler ve levazım ve memurini yalnız dezenfeksiyon ve tebhirat işlerinde kullanılabileceklerinden atide beyan olduğu üzere bunun haricindeki umur ile meşgul edilerek vazife-i asliyelerini sekteye uğratmamak için devair-i belediye rüesasiye heyet-i sıhhiyeye tamimi lâzımgelen şeyler: 1–Tebhirhane arabalarının meyyit naklinde kullanılmaması. 2–Tebhirhane arabalarile süpürüntü nakledilmemesi. 3–Tebhir memurlarına devairce yatacak yer ve yatak iraesı. 4–Tebhirhane memurlarının meyyit naklinde vesair işlerde kullanılmaması. 5–Lalettayın bir hastaya celbolunan bir tabibin yanında memur ve pülverizatör götürülmesi ve geçen sene yapılan talimatname mucibince etibba gittikleri yerlerde koleralı veya şüpheli birine tesadüf ederlerse yanındaki belediye veya sıhhiye çavuşu ile memur ve makine celbeylemesi. 6–Sıhhiye Fevkalade Komisyonu'nun kararı veçhile kordonların fekkinde mutlaka bir tabip bulunması ki bu husus tatbikat-ı fenniyenin bihakkın ifasıçün elzemdir. 7–Demirkapı ve Nuhkuyusu Hastanelerine birer etüv vaz ile küllü yevm [dâima] oralardan tebhirhanelere eşya nakli için bir-iki araba ve memurların işgal ve birçok masraf ihtiyâr edilmemesi. 8–Tebhirhanelerdeki edviye, koleralı olan mahaller ile kolera çıkması melhuz bulunan han, bekar odası vesaire gibi yerlerin tebhirhane memurları vasıtasile istimal edilebileceği cihetle meselâ daire-i belediye tarafından sokaklara döktürülen kireç ve asit fenik gibi şeylerin tebhirhanelerden talep olunmaması.

Dördüncü madde – Tebhirhaneler MHS'den madud ve bunların vazifesi herkesin sıhhat ve hayatına müteallik bulunduğundan Avrupa'dan celbolunan levazım için evvelce olduğu gibi gümrük ve rıhtım resminden [vergisinden] ve tebhirhanelere teslim olunan eşyanın tesellüm ilmühaberlerine ne tebhirhanelerin pul ılsakına vakt u nakti müsait, ne de ahaliye büyük bir teklifte bulunmak caiz olamadığından işbu ilmühaberlerin puldan muafiyetinin temini.

Beşinci madde – Şimdilik seyyar etüv olarak bir tane Hasköy'de mevcut olup yukarıda beyan olduğu üzere bir formol etüvü Avrupa'ya sipariş edilmiş olduğundan talep olunan beş etüvden baki üç otomobil etüv için tahsisat-ı lazıme itası.

Hülasa-yı kelâm 1328 [1912] bütçesine mücedded iki tebhirhanenin masarif-i tesisiye ve daimesi vaz u kabul edilinceye değin mehmaemken idare-i hâl edilebilmek için ikinci ve beşinci maddede mahall-i sarfi gösterilen işler için 2750 liranın itası ve üçüncü maddedeki işler için devair-i belediye rüesasile heyet-i sıhhiyeye tebligat-ı kat'ıye icrası ve dördüncü madde için Duyûn-u Umumiye ile Maliye Nezareti'ne veyahut her ikisi için hükümete arz-ı keyfiyet edilmesi ve birinci maddede taraf-ı ali-i emanetpenahiden rica olunan takdirin dirîğ¹⁴⁶ edilmemesini niyaz eder ve muvakkat tebhir memurluğuna alınan adamları bir kısmı işe yaramadığı gibi bir kısmı da terk-i vazife etmekte olduklarından 54 muvazzaf ve işe yarayabilen 20-30 muvakkat memur ile ale't-tahmin her taraftan muallim [eğitilmiş] olarak 200 memura, bu derecedeki ihtiyaca karşı yine idare-i hale çalıştığıının malum-u ali-i emanetpenahileri olmasını arz eylerim efendim.

Tahaffuzhane ve Kolera Hastaneleri Hakkında Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdiriyeti'nin Raporu¹⁴⁷

Geçen sene bütçe münasebetile Haziran'da idaremize devrolunan Serviburnu Tahaffuzhanesi esasen pek fena yapılmış olmakla beraber 1310 senesi kolerasından yani 16 senedenberi metruk bırakılmış olduğu için pekçok ıslahat ve tadilata muhtaç görülmüş idi. Bir ay sonra koleranın da zuhurile beraber her türlü mesuliyeti deruhte ederek mezkur tahaffuzhane az bir zaman içinde mükemmelen tamir edildiği gibi lüzumu olan iki daire yeniden yaptırılmış ve civarındaki menbasuyu tahaffuzhaneye celbolunmuş ve etrafına tel duvar çekilmiş ve mehmaemken lüzumu ikmâl olunmakla beraber bir de etüv nakl ve tesisile fen nokta-i nazarından bir tahaffuzhane haline irca u ifrağ olunarak koleraya karşı iyice hizmetler ifa edilmiştir. Nuhkuyusu Hastanesi'nde ise âcilen on iki yataklık bir pavyon ve lüzumuna mebni bilahare birkaç gün içinde ayrıca büyük bir pavyon ile teferruatı yaptırılmış ve tahsisatının kifayeti derecesinde levazımı da ikmâl olunmuştur. Buraya ve gerek o vakit idaremizce bi't-tesis umur-u idaresi deruhte olunmuş olan Demirkapı Kolera Hastanesi'ne

146 Orijinal metinde “دریج” olarak yanlış basılmıştır.

147 “Mühim Bir Rapor ...” *Yeni Gazete* 3, 1078 (25 Ağustos 1911): s.2, sü. 3-5. Üstteki raporun devamıdır.

banyo daireleri, etüv vesaire gibi lüzumu olan nevakısın ikmâli ile bir emraz-ı müstevliye hastanesi haline ifrağı teklif olunmuş ise de nakd ve bütçenin kifayetsizliği cihetile yaptırılmamıştır. Muahharen Demirkapı Hastanesi makam-ı alilerinin emrile emanet heyet-i sıhhiyesine, Şişli Kolera Pavyonları da Altıncı Daire-i Belediye'ye tevdi olunmuş ve Serviburnu ile Nuhkuyusu Hastanesi bizde bırakılmıştır. Vakia işbu hastaneler bütçe nokta-i nazarından idaremizde görünüyor. Fakat hakikatte böyle değildir. Sal-i hâl bütçesinde iki bekeçi maaşı ve müteferrikaları gibi beş-onbin kuruş bir tahsisat-ı seneviyeden başka bir şey yoktur. Bunların etibbası heyet-i sıhhiyeden gönderilir. Bize irtibatları yoktur. Fevkalade masarifatı ise yine emanet-i aliyelerinin emrile devair-i belediyece temin ediliyor. Şu hâlde müessesenin bunlar üzerindeki vaziyeti paralarını tahsil ile devaire tevdiinden ibaret kalıyor. Bununla beraber Serviburnu Tahaffuzhanesi'nin ikmâl-i nevakısına çalışıldığı gibi dün de birlikte gidilen Nuhkuyusu Hastanesi'nin talep olunan levazımı irsal u ikmâl olunmuş ise de bunların merci ve emr-i idarelerine bir şekli-i muayyen vermek lazımeden olduğu gibi cümlesinin esaslı bir surette ıslahı ile banyo daireleri veya hiç olmazsa şimdilik banyoluklar vazı ve serum levazımınının tedariki ile tedavi-i bilma ve bilmaslın tatbiki ve mine'l-cümle Serviburnu Tahaffuzhanesi gibi Nuhkuyusu ve Demirkapı Hastanelerine birer etüv vazı elzem idüğünü [olduğunu] arz eylerim efendim.

Meclis-i Tıbbiye/Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Reis Vekili Esat Paşa'nın Azli, Sonrasında Vukubulan İstifalar ve Sıhhiye Müdiriyet-i Umumiyesi'nin Kurulması¹⁴⁸

Meclis reis vekili Esat [Işık] Paşa'nın azli ve sonrasında tüm üyelerin istifası *İkdam Gazetesi*'ne yansımış sebep olarak “dürüşti-i ifadat ve harekât [kaba ifade ve hareketler] gösterilmiş” bunun üzerine *Tasvir-i Efkar* gazetesi muharrirlerinden biri azledilen reis vekili Dr. Esat Paşa ile mülakat yapmıştır. Esat Paşa şunları söylemiştir:¹⁴⁹

148 Görevden alınmalar öncesinde MUTMvSU'nin firakıcılık ve adam kayırmacılığına, taşra tabiplerinin 600 kuruş maaşla inim inim inlerken meclis azalarının safa sürdürdüğüne dair haber ve şikayetler basına yansımaya başlamıştı. Hükümetin tüm memurlardan bir firkaya mensup olmadığına dair senet aldığı bir ortamda meclis azalarının bu senedi verip vermediğine dair sorular soruluyordu: *Firkacılık yüzünden memleket 4 senedir bu hale geldi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne intisap etmek eskiden Yıldız'a intisap etmekle bir oldu. Edenler kayırıldı, mal, mülk, iş-güç sahibi oldu. Etmeyenlerle tenkit edenler bu memleketin yabancı, hain efradı addolundu. [...] Bugün Meclis-i Umur-u Tıbbiye'yi teşkil eden zevat ve bu zevat arasında bazıları kendilerinden senet de alınsa yine bi-tarafılıklarını muhafaza edeceklerine inanılmayacak derecede siyasetle meşguldürler. Acaba bir iki yerde memuriyetleri olup da o mecliste de aza olan bu zevattan senet alındı mı? “Bir mesele-i mühimme: Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Azalarından Senet Alındı mı?,” *Yeni Gazete* 4, 1430 (15 Ağustos 1912): 2-3, s. 6 ve 1.*

149 “Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye ile Dâhiliye Nezareti Arasındaki İhtilaf,” *Tasvir-i Efkar* 4, 627 (13 Kânunuevvel 1328 / 26 Aralık 1912): 3, s. 3-4. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin istifasına mebni yeniden teşekkül eden heyet riyasetine Dr. Mahmud Hakkı Paşa ve azalıklarına Kehhal Dikran Acemyan Bey, Aristidi Paşa, Muallim Raşid Tahsin, Tabib-i Müvellid Hikmet, Tabib-i adlî Vasfî, Tabib-i dahili Vamık Beylerle Eczacı kimyager Vartanyan ve Vasilyadi Efendiler tayin edilmiştir. “Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye,” *Tasvir-i Efkar* 4, 627 (13 Kânunuevvel 1328 / 26 Aralık 1912): 3, s. 4. MUTMvSU Riyasetine Mahmud Hakkı Paşa tayin edilmiş bunun üzerine meclis azaları istifalarını vermiştir. “Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye Riyaseti,”

Paşa hazretleri, meclis-i mülkiye [MUTMvSU] hakkında bugünkü *İkdam Gazetesi*'nde görülen¹⁵⁰ azl ve istifa meselesine dair hakikatin tenviri için lütfen bazı malumat ita buyurulur mu?

–Peki söyleyeyim. *Bidayet-i teşekkülünden beri kanun ve fenden başka tesirata tabi olmayan bu meclisi çekemeyenlerin ötedenberi ilk işleri mevki-i ikbale gelir gelmez ona hücum oldu. Meclisle Dahiliye Nezareti arasındaki ihtilaf ahir morg ve kolera meselesine başlamıştır. En nihayet bütün memlekete şamil bir teşkilat-ı sıhhiye meselesi hakkında Babiali'de içtima eden komisyona bu babda elyevm mer'ü'l-icra mevad-ı kanuniye serdile itiraz ve adem-i iştiraki mutazammın meclis tarafından ittifak-ı ara ile verilen bir karara dair reis vekili namına nezarete takdim ettiğim tezkere üzerine azlim cihetine gidilmiştir.*

Muceb-i azl olarak ne gibi esbab dermeyan edildi? *İkdam Gazetesi*'nde düriştane tavsif edilen bu muharrerat hakkında lütfen malumat verir misiniz?

– *Dahiliye Nezareti'nin azlime dair olan tezkeresinde esbab-ı mucibe-i azl olarak bir müddettenberi meclisle nezaret arasında cereyan eden muhaberat-ı resmîyede daima iş'arat-ı nezaretpenahilerinin tahtiesi (suçlanması) cihetine gidilmesi ve lisan-ı resmîye yakışmayacak surette yazılmış olması gösteriliyordu. Halbuki kanuna muhalif görülen iş'arata şüphesiz usul-i resmi dairesinde ve delail-i kanuniye ve makbule serdile itiraz edilmiştir. Doğru söz acı gelir derler. Evvelce dediğim gibi bu meclisin rehberi ötedenberi yalnız kanun ve fen olmuştur.*

Morg ve kolera meselelerinin esasları hülasa olarak lütfen izah buyurulur mu?

–*Yeni ismine ibtinaen meşher-i emvat [ölüler sergisi] zannedilen morg bir müessese-i tıbbiye-i adliyedir. Bütün memalik-i mütemeddine böyledir. Bizde dahi bu maksatla tesis edilmişti. Halbuki Dahiliye Nezareti morgu yalnız teşhir-i emvata mahsus add ile Şehremaneti'nin iş'arına atfen Rıza Nur Bey'i Morg Müdiriyeti'ne tayin ettiğini ve müessese-i mezkurenin meclisten fekk-i iribatile Şehremaneti'ne rabtedildiğini emir buyur[d]u. Morg müessesesi umur-ı adliye-i tıbbiyenin rü'yet edildiği daireye ait olması zaruri olduğundan Meclis-i Mebusan kararile meclisimize rabtedilmişti. Meclis de meseleyi etrafîle şerh etmek suretile daha müdürün suret-i tayini hususuna girişmeyerek morgun Şehremaneti'ne rabti*

Yeni Gazete 5, 1534 (24 Kânunuevvel 1912): 3, s. 4.

150 *İkdam*'da haber için bkz. Memleketin her tarafına şamil esaslı bir Sıhhiye Nizamnamesi tanzimi için Meclis-i Tıbbiye ile Tıp Fakültesinden ikişer, Hilal-i Ahmer ile Sıhhiye Nezareti'nden birer ve memlekette tanınmış diğer birkaç zattan mürekkep Dahiliye Nazırının riyasetinde ve Şehremininin riyaset-i saniyesinde bir komisyon teşekkül etmiştir. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye heyet-i hazırası buna serd-i itiraz ile meclis-i mezkura iştirak edemeyeceklerini dürişt-i lisan ile ba-tezkere bildirmişlerdir. Esasen Meclis-i Tıbbiye reisi [Besim Ömer Paşa] meşguliyet-i hususiyesi vesilesile meclise devam edemeyerek muamelat reis vekili Esad Bey tarafından ifa edildiği gibi [...] “Sıhhiye-i Umumiye Komisyonu ve Meclis-i Tıbbiye Azaları,” *İkdam* 5692 (24 Aralık 1912): 4, s.1. *Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye* unvanı da *Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye* olarak değiştirilmiştir. “*Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye*,” *İkdam* 5693 (25 Aralık 1912): 4, s.2.

hem kanunen gayr-ı caiz, hem de selamet-i umur itibarile pek çok mehazırı bais olduğunu yazmıştı. Kolera hususuna gelince bu babda dahi İstanbul kolerasının mahiyeti izah edilmek ve bilhassa mehd-i Osmani olan Anadolu'ya men-i sirayeti düşünölmek suretile tedabir-i lazime serd edilmiş ve Şehremaneti'nin hareket-i hazırası fennen tenkit olunmuştu. Hatta bu layihamız Şehremaneti-aliyesine havale edilmiş ve Cemil Paşa [Topuzlu] bizzat meclisi teşrif buyurarak taht-ı riyasetlerinde teşekköl eden fevkalade komisyonda meclisin iş'arat-ı vakıası tamamile tasdik edilmişti.

Bütün meclis azalarının sebep-i istifaları hakkında malumatınız var mı?

–Evet, muahharan azadan bazıları söylediler. Benim sebep-i azlim olarak gösterilen muharreratın, hepsinin müttefikan karar ve iştirakile olduğu, hatta sebep-i aslı teşkil ettiği nezaret-i celilenin reviş-i tebligatından anlaşölan son kararın müzakeresinde tesadüfen bulunduğum düşünöülerek esbab-ı mesrude-i azlin aynı derecede kendileri için dahi mevcut olduğunu hissetmişler ve müttefikan çekilmişler.¹⁵¹

EK 9. MÜESSESAT-I HAYRİYE-İ SİHHİYE MÜDİRİYETİ'NİN ACEZE VE MECANİNLE İMTİHANI VE SON TAMİM

MHSM'nce aceze ve bikesler hakkında yalan beyanda bulunan imam ve muhtarlar (ve diğere şahıslar) hakkında kanuni takibat icra edilmesi için zaman zaman tezkereler hazırlamak, Darülaceze'ye kimlerin gireceğine dair nizamnamede açık hükümler bulunmasına rağmen gazetelerde tamimler yayımlamak durumunda kalınmıştır.¹⁵² Müessesese lağv edilmeden önce

151 Esat Paşa, azlinden sonra Şura-yı Devlette dava açmıştır. İstifa eden MUTMvSU'nin heyet erkânı şunlardır: Besim Ömer Paşa, Esat Paşa, Zoiros Paşa, Aristidi Paşa, Bahaeddin Şakir Bey, Veliyüddin [Tahsin] Bey, Akil Muhtar Bey, Samuel Abreveya, Dr. Avni Bey [laboratuar santral şefi], Ali Rüşti Paşa (fevt), Hamid Hüsnü Bey, Mustafa Bey (sihhiye müfettişlerinden), Ekrem Bey (eczacı). “Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Meselesi,” *İntihab-ı Efkâr [Tasvir-i Efkâr]* 4, 2-628 (26 Aralık 1912): 4 [Tarih 26 Kânunuevvel 1912 olarak yanlış basılmıştır. 27 Kânunuevvel 1912 olmalı]. Yeni heyet hemen bir teşkilat-ı sıhhiye komisyonu kurarak çalışmalara başlamıştır: *Mahmud Hakki Paşa'nın tahtı riyasetinde ve Hüsamettin Rifat [1863-1922], Hikmet ve Petraki Beylerden mürekkep bir komisyon teşkil olunmuş ve dün Dahiliye Nezareti'nde içtima ederek teşkilat-ı sıhhiye hakkında kaleme alınacak nizamname layihalarının tanzimile iştilal eylemiştir.* “Teşkilat-ı Sıhhiye Komisyonu,” *Yeni Gazete* 5, 1534 (24 Kânunuevvel 1912): 3, sü. 4. Bundan bir ay sonra 20 maddelik yeni teşkilat-ı sıhhiye projesi Dahiliye Nezareti'ne takdim edilerek daha sonra Sıhhiye Müdiriyyet-i Umumiyesi kurulmuştur: *Şehremini Cemil Paşa Hazretlerinin taht-ı riyasetinde müteşekkil Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiyece [MUTMvSU] teşkilat-ı sıhhiye hakkında tanzim kılınan proje dün cemiyet-i mezkure reisi Mahmud Hakki Paşa tarafından Dahiliye Nezaretine takdim olunmuştur.* “Yeni Teşkilat-ı Sıhhiye Projesi,” *Yeni Gazete* 5, 1561 (20 Kânunusani 1913): 3, sü. 3-5. Esasen MUTMvSU'nin lağvı ile Dahiliye Nezareti'ne bağılı Sıhhiye Müdiriyyet-i Umumiyesi kurulması hakkındaki kanun layihası tasdik edilmek üzere Meclis-i Mebusan Riyasetine 20 Mayıs 1328 / 2 Haziran 1912'de gönderilmiştir. BOA, MV. 165-88.

152 Bkz. “Darülaceze'ye Girecekler Hakkında,” *Yeni Gazete* 4, 1158 (15 Teşrinisani 1911): 3, sü.5-6. ; Beşiktaş Ekmekçibaşö Mahallesi İmamı Mehmed Zuhdü Bey'in yalan beyanıyyla Darülaceze'ye verilmek istenen iki aylık bebekle ilgili gerçeğinin ortaya çıkmasıyla MHSİ'nin takibat-ı kanuniye icrası için yazdığı tezkere için bkz. “Müesses-i Hayriye'ye Girecek Bikesler,” *Yeni Gazete* 4, 1193 (22 Kanunuevvel 1911): 3, sü.4.; Beşiktaş Naib-i sabıkö Osman Sabit Efendinin zevcesinin büyük validesi olup aceze olmayan bir kişi için Şehzadebaşö kurbunda Emin Nureddin Mahallesi İmamı Hafız Tevfik Efendinin bir yaşlı için verdiği ilmühaberin yalan

kurumun otoritesinin sarsıldığı, kurumlar (belediye daireleri, zabıta, polis müdüriyeti vd.) arası resmi ilişkilerde ciddiyetin azaldığı ve iş bölümüne riayet edilmediği anlaşılmaktadır. Bu bölümde müdüriyetin Nuruosmaniye'deki merkezi önüne polis memurları (yahut velileri) tarafından mecnun ve acezelerin resmi işlemleri tamamlanmadan bırakıliverilmesi sonrası yayımlanan – müdüriyetin içinde bulunduğu maddi imkânsızlıkları ve dönemin gerekli resmi prosedürlerini yansıtan – tamimin çeviriyazısı verilmiştir.

MHSM'nden Mecanin ve Aceze Hakkında Muhik Bir Tamim¹⁵³

Darülaceze'ye sevki icabeden keşândan [kişilerden] olup geçenlerde *dépôt centrale* [merkez deposuna] gönderilen beş şahsın müessesesece iade kılındığı ve kabulleri telefonla işar ve tekrar izam kılındığı halde merkuruların evrakı yedlerine verilerek sokağa salıverildiği anlaşılmış olduğundan bahisle icra-yı icabı hakkında İstanbul Polis Müdüriyeti'nden vukubulan işar üzerine bilmuhabere MHSM'nden alınan tezkerede Darülaceze Nizamnamesi'nin 14. ve 15. ve Men-i Teseül Nizamnamesi'nin 8. ve 9. maddelerinde acezenin toplattırılması ve Darülaceze ile taşraya sevki ve kefalete rabtı lazım gelenlere ait muamelenin ifası zabıta ile devair-i belediyye tahmil edilmiş bir keyfiyet olduğundan ve bu kanun elyevm mer'ü'l-icra bulunduğundan hükm-ü kanunun muhafazası zaruri olup mamafih acezenin *dépôt centrale* izamı tensip edilmiş ve birzamandan beri de olvehile muamele yapılmakta bulunmuş olduğu cihetle bu tarz-ı muamelenin devamı tensip edildiği takdirde Darülaceze'ye gönderilecek acezenin müesseseye değil, *dépôt centrale* izamı lazımgeleceği ve halbuki müdüriyet-i müşarünleyha müteferrika memurluğunca geçenlerde 19 mecnun Hasan Paşa Karakolhanesi'nden çıkarılıp aç açık ve muhafazasız bir surette müessesenin bulunduğu Nuruosmaniye Caddesi'ne salıverilmiş olduğu gibi önünden biri hergün üç-beş

çıkmasına dair bkz. "Darülaceze'ye Girecekler Hakkında," *Yeni Gazete* 4, 1286 (23 Mart 1912): 2, s.3-4.; Kazanlıklılı olup Darülaceze'ye kabulü istenen kişiler için MHS'den gelen gelen tezkere: Darülaceze'ye ancak malul, muhtaç ve kendisine bakacak kimsesi olmamakla beraber İstanbullu veyahut tul-u müddet payitahta ikamet etmiş taşralı eşhas ve muhacirin kabul olduğu ve binaenaleyh memleketlerinden memalik-i Osmaniye'ye hicret ederek taşrada tavattun etmiş [yerleşmiş] olan yahut an-asıl [aslında] oralı bulunanların müessesese-i mezkura kabulü ahkamı nizamiyye mugayir olduğu cihetle [...] "Darülaceze Hakkında," *Yeni Gazete* 4, 1356 (1 Haziran 1912): 3, s.3; Belediye dairelerince nizamnameye aykırı surette gönderilen aceze ve hastaların engellenmesine yönelik 2 Mart 1327 / 15 Mart 1911 tezkereye rağmen aykırı hareket edildiği, özellikle taşradan gelenlerin reddedildiği ve bunun için bazı vilayetlere de Darülaceze gibi müessesat-ı hayriye-i sıhhiye yapılmasına yönelik karar alındığına dair. "Darülaceze," *Yeni Gazete* 3, 984 (22 Mayıs 1911): 3, s.1. Darülaceze aidatlarının toplanmasında yaşanan problemler de zaman zaman basına yansımıştır: *Menaifi-i maddiye ve iktisadiyesi mahdud ve galâ-yı es'ar münasebetle elim bir ihtiyaç karşısında bulunan müslüm ve gayrimüslüm 1200'ü mütecevaz aceze ve etfal-i eytamı infak u işe etmekte olan Darülaceze'nin menabi-i varidatından olup devair-i belediye dahilinde icra-yı lubiyat etmekte olan tiyatrolardan tahsil edilen Darülaceze aidatının ziyadan vikayesi için tahsildarların hasbulmeşguliyeye yetişemedikleri günlerde memurin-i belediyenin inzımam-ı muavenetinin temini suretile aidat-ı mezkurenin tahsili ve hasilatın %10'u tahsil eden memure başında tesviye edilerek mezkur sandık mütebaki hasilatla Darülaceze muhasebesine gönderilmesi hususunun tamimen izbarı MHSM'nden işar kılınarak icabı icra olunmuştur.* "Darülaceze Aidatı Hakkında," *Yeni Gazete* 4, 1387 (2 Temmuz 1912): 2.

153 "Mecanin ve Aceze Hakkında Muhik Bir Tamim," *Yeni Gazete* 4, 1391 (6 Temmuz 1912): 3, s.5.

mecnun aceze ve hastaya bermutat polis memurları tarafından yahut bizzat velileri canibinden getirilip müessesese kapısına veyahut müessesenin bulunduğu sokağın ortasına bırakılarak ve evrakı var ise kapıdan içeri fırlatılarak savuşulduğu anlaşılması ve bu cümleden olarak geçenki Pazartesi günü bir ihtiyalle [hileyle] dilsiz bir çocuğun yine bu suretle Nuriosmaniye Caddesi'ne bırakılmış olduğu müessesese memurları tarafından görülmesi üzerine –kanunen aceze sevki ve nakli müesseseseye ait olmadığı halde– pek çirkin manzara irae eden bu hale hatime verilmek için hemen masarifi Darülaceze muhasebesince bittesviye merkurmlar bir arabaya irkab edilerek Darülaceze'ye sevk edilmiş olup ahvâl-i adiyede bile devair-i resmiye beyninde teslim ve tesellüm kaidesi cari iken İstanbul Polis Müdüriyeti memurini bu usule riayet etmeyerek evrakı aceze ve seele [dilenciler] ile mecaninin eline teslim ederek bırakıp gitmekte ve kanunen uhdelerine terettüp eden vazifeyi müesseseseye tahmil etmek istemekte oldukları ve halbuki müessesede bu vazifeyi gördürecek ne vesait ne de sevk masrafı namile bir tahsisat mevcut olmadığı binaenaleyh kanun ile tayin ve talimatname ile tavazzuh etmiş evsafi haiz olan aceze ve seelenin kemâkân [eskisi gibi] cihet-i zabıta ile devair-i belediyece Darülaceze'ye sevk ve nakline devam olunarak bu gibi ahvâl-i müessife mahal bırakılmaması esbabının istikmâli lüzumu gösterilmesi üzerine keyfiyet meclis-i emanete havale olunarak yazılan derkenarda seelenin suret-i sevki bu babdaki nizamname ile muvazzah ve belediye memurlarına müteallik bir vazife ve Darülaceze mevkiinin dahi muayyen ve malum olması hasebile ahkâm-ı nizamiye ve usul ve teslim ve tesellüme riayet edilmek ve mecnunların ise böyle yanlarında kimse olmayarak müessesese önüne bırakılmaması kat'iyen caiz olamayacağından usul-ü mevzuaya riayet edilmiş olmak üzere evveleminde bunların evrakı müesseseseye gönderilerek muamelesi icra edildikten sonra mecaninin doğruca ve mahfuzan Müşahedehane veya Bimarhane'ye sevkedilmek lazımgeleceği ve şu halin tamamen tatbik ve icrası halinde müessesese önünde birtakım aceze ve mecaninin içtimai gibi ahvale de meydan kalmayacağı beyanile keyfiyetin devair-i belediye rüesasile Polis Müdüriyeti'ne ve bu gibi hastegân müesseseseye sevkedilecek olursa velev vakitsiz bir zamanda olsun müessesese tarafından hangi hastaneye sevki icabedeceği anlaşılacağı cihetle hastane müteferrikasından masarif sevkiesi tesviye olunarak ahvâl-i nâ-muvafikenin tezauf ve temadisine meydan verilmemesi lüzumunun dahi müessesese-i mezkure müdüriyetine işarı icabedeceği bildirilmiş ve keyfiyet lazımgelemlere tebliğ olunmuştur.

EK 10. YOLSUZLUK İDDİALARI: MUHİTTİN BEY'İN GÖREVDEN AZLI VE MÜESSESAT-I HAYRİYE-İ SİHHİYE MÜDİRİYETİ KAPATILMADAN EVVEL YAŞANAN TARTIŞMALAR

Cemiyet-i Umumiye-i Belediye'nin Şehremini Tevfik [Türegün] Bey'in riyaasetindeki 29 Haziran 1912 tarihli toplantısında Tevfik Bey Muhittin Bey'i yolsuzluk ve başkaca şeylerle suçlamış ve aynı toplantıda Muhittin Bey görevden alınmıştır:

Tevfik Bey MHS reisi Muhittin Bey'in müesseseyi müstakil olarak idare ettirdiğini müessesede kanunen teşekkül etmiş olan meclis-i idarenin kararlarına muhalif harekatta bulunduğunu ve sıhhiye idaresile tebhirhaneler ve arabalar üzerinde Şehr-i Müessesat-ı Hayriye ve Sıhhiye ibaresinden “Şehir” lafzını tayyettirdiğini [kaldırttığını] ve meclis-i idarenin reyine müracaat etmeksizin icra-yı muamelat eylediği ve Avrupa'dan geldikten sonra dahi arabalara ilave ettirilmiş olan şehir lafzını tekrar kaldırtıldığını ve MHSİ'ne istikraz parasından ellibin lira verildiği ve müesseseye 66bin lira ita olunup bu paradan hastaneler inşası ve mevcut hastanelerin ikmâl-i levazımına sarfolunması lazım geldiği halde 20bin lira sarfile ikmali husule geleceğini ve verilen tahsisat mâ-vaz'-ı lehine sarfedilmemiş ve Şehremaneti'nden icra kılınan tebligata itaat olunmamış bulunduğunu ariz ve amik-i basit ve temhid eylemiştir. Şehremaneti Muhittin Bey'in CUB'nin mukarrerat[1] aleyhinde muamelatta bulunduğunu MHS'nin İstanbul vilayetine rabtı fikrinde olduğunu da anlatmış, bunun üzerine üçüncü daire-i belediye reisi Rifat ve birinci daire-i belediye azasından Kemal Beyefendiler bazı esbab-ı mucibe serdederek mumaileyh Muhittin Bey'in azl ve mesul edilmesini ve ister ise kendisini müdafaa etmek üzere Şura-yı Devlet'e müracaat eylemesi ve cevaz-ı istihdam kararı alması icap edeceğini beyan etmişler ve mumaileyhin yerine bir vekil tayini lazım geleceğini söylemişler ve bu ifadat cümle rüesa ve aza tarafından kabul edilmiştir. Bundan sonra keyfiyet heyetçe müzakere olunmuş ve mumaileyh Muhittin Bey'in azli ve hemen işten el çektirilmesi ve verilmiş olan 66bin liranın hesabının tedkik ve rüyet edilmesi ve açığı zuhur ettiği halde tazmin ettirilmesi hususu karargir olmuştur.¹⁵⁴

Bu kararın aleyhinde bir itirazname kaleme alan Muhittin Bey bu itiraznameyi Dahiliye Nazırı ve müsteşarına takdim etmiştir.¹⁵⁵

Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye'den Varid Olmuştur [Muhittin Bey'in savunması/ itiraznamesi]¹⁵⁶

Geçen Pazar günü intişar eden gazetelerde levha meselesinden dolayı MHS müdürünün azledildiğini ve CUB azasından, hakşinaslık ve bi-taraflığını bütün âlem-i insaniyete karşı ispat etmiş olan Samuel Efendinin “Müessese müdürünün de müdafaası olduğu ve aksi halde azil kararının doğru olamayacağı” yolundaki ifadat-ı meşrua ve mantığıyesi üzerine müdafaatı var ise Şura-yı Devlet'e müracaat etmesi lüzumu beyan olunduğu mütalaa edilmesi üzerine levha meselesine ait olan müdafaat şura-yı müşarünileyhaya arz edilmek üzere Dahiliye Nezaret-i Celilesine müracaat edilmiş idi. Dün ehibbadan bir zatın gönderdiği *Yeni Gazete*'de şehremanetinin levha meselesinden başka hakkımda daha bazı şikayetleri

154 “Cemiyet-i Umumiye-i Belediye,” *Yeni Gazete* 4, 1385 (30 Haziran 1912): 2, s. 4-5.

155 CUB tarafından MHSİ reisi Muhittin Beyefendinin azline karar verildiğini dün yazmıştık. Karar-ı mezkur aleyhinde mir-i mumaileyh tanzim ettiği itiraznameyi dün Dahiliye Nazırı Hacı Âdil ve müsteşarı Ali Fuad Beyefendilerle mülakat ederek takdim etmiş ve bazı ifadatta bulunmuştur. “Muhittin Bey'in İtiraznamesi,” *Yeni Gazete* 4, 1386 (1 Temmuz 1912): 3, s. 5; “Le Conseil général municipal,” *Stamboul: Journal quotidien, politique et littéraire* 46, 156 (1 juillet 1912): 2, s. 5.

156 “Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye'den Varid Olmuştur,” *Yeni Gazete* 4, 1388 (3 Temmuz 1912): 2, s. 3-6.

de olduğu anlaşılmasına binaen¹⁵⁷ gerek levha meselesi gerek diğer hususat hakkındaki mütalaatımı CUB'ye arz u iblağa mecbur oldum. Bu şikayatin heyet-i umumiyesine karşı cevaben diyeceğim ki: Müessesese müdürü bu şikayata müstahak ve şayan-ı azl ise bidayet-i memuriyetinden bugüne kadar **üç defa** vukubulan istifasının kabulü lazım gelirdi. *Bunlardan birincisi müesseseseye memur olduğum ilk günlerde vukubulmuş ve mamañih istifa kabul edilmeyerek neticesi Cerrahpaşa Zükur Hastanesi'nin tesisine vesile olmuştur. İkincisi meclis-i emanet azası sıfatile CUB'de bulunduğum zamanlarda İstanbul müessesatının ihtiyacat-ı âcile ve mübremesi arz u izah edilerek cemiyet-i müşarünileyhaca istikraz parasından müesseseseye ifrazına muvaffak olunan 50bin lira hakkında muahharen meclis-i emanetten vaki olan mütalaata karşı istifa edilmiş, Maahaza CUB reis-i muhteremi Said Paşa Hazretlerile şehremin-i esbakı Subhi Beyefendinin delaletlerle bir şekl-i itilaf bulmasına binaen istifa geri alınmıştır. Üçüncüsü 1327 senesi Kânunusani ve Şubat [Ocak-Şubat 1912] tahsisatlarının adem-i itasile istikraz parasından inşaata mahsus ve mâ-vaz'-ı lehinin gayriye sarfi caiz olmayan meblağın maaşat ve masarîfata itası hakkında verilen emirden ve müesseseden istizah keyfiyet olunmaksızın emanetçe yapılp bugünkü buhran-ı idariyi tevlid eden bütçe tadilatından ve bir de galâ-yi es'ar [pahalılık] sebeble tahsisatı kalmamış olan Mecanin Müşahedehanesi(ne) emanetçe muavenet-i mahsusada bulunulmamasından ve 50bin liradan mütebaki meblağın ita edilmemesinden vesair bazı esbabdan dolayı dört ay evvel vaki olmuş ve mamañih işbu tadad olunan mevad dâhil olduğu halde diğer sekiz mesele-i muallakanın yapılacağına dair şehremininin imzasile alınan tezkere üzerine bu defa da istifadan sarf-ı nazar olunmuştur.* Müessesese müdürünün CUB kararı ve Şura-yı Devlet ile Meclis-i Vükela'nın tasvibile irade-i seniyye hazret-i padişahiye iktiran edip elyevm mamul bih olan MHS Nizamnamesi'nin müdüriyete ve meclis-i idareye bahşeylediği salahiyet dairesinde hareket ettim ve müessesatın hasbü'l-icab gayr-ı kabil-i tehir olan ihtiyacat-ı mübreme ve âcilesine karşı mütevaliyen temenniyatta bulunduğu halde nizamnameye müstenit olan bu gibi halâtın şekl-i istiklâlde görülmesi doğru olmayıp filvaki bu hareket-ı müstakille ve serd olunan şikayat vaki ise müessesede henüz hiçbir işe başlanılmadığı birinci istifa, yahut işin yarısında bulunulduğu ikinci istifa veya bütün bu şikayati mucip halâtın gelip geçmiş olduğu üçüncü istifa zamanında istifanamemin kabulü lazım gelirdi. Halbuki üçüncü istifadan bir-iki gün sonra mezuniyet alınarak Avrupa'ya gidilmiş ve henüz işe başlayalı ancak bir ay kadar bir zaman mürur etmiş olduğu cihetle işbu şikayat vaki farz olursa bile yeni hadis olmuş şeylerden değildir. Mamañih şikayat-ı mesrude hakkındaki mütâlaat bervech-i ati izah olunur.

Bu şikâyatta altı şey görülmektedir.

1- Bilmünasebe yukarıda söylenildiği veçhile müessesese müdüriyetinin nizamname-i mahsusun bahşeylediği salahiyet dairesinde hareket etmekte olması müstakil görülmektedir ki bu doğru değildir.

157 Bu şikayetlerin yer alabileceği tarih aralığındaki *Yeni Gazete* sayılarını ne yazık ki göremedim.

2- Meclis-i idare kararı haricinde hiçbir harekette bulunulmamıştır. Meclis-i idare mukarreratını havi defatir tedkik olunursa hakikat meydana çıkar.

3- Levhalar meselesinde evvelemerde tebhirhane arabaları hakkındaki mütâlaat gayr-ı varittir. Çünkü tebhirhaneler sal-i hâl (bu yıl) ibtidasından itibaren emanete müdevver olup oraca idare olunmaktadır. MHS levhaları meselesine gelince bervech-i zir izah olunur. Bu defa mezunen Avrupa'da bulunduğu sıralarda Şehremaneti'nin izhar eylediği arzu üzerine MHS meclis-i idaresinde hastane ve emsali müessesatın levhalarındaki "Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye" kelimesinin hazfile [silinerek] yerine "Şehremaneti" yazılması karargir olarak icabı icra edilmiş ise de meclis-i idare azasından iki zat buna muhalif kalmış diğerleri içinde bir kısmı da nizam ve mıntika mugayir olmakla beraber Şehremaneti'nin arzusuna muhalefet etmemek için kabulde muztar [mecbur] kalmışlardır. Bu karar üzerine bazı müessesat derhal levhaları tebdil eylemiş yani levhalar üzerindeki MHS ismini hakettirerek [kazıtarak] yerine Şehremaneti ibaresini yazdırmış ve tahsisatları emanet-i müşarünileyhaca ita olunmayan bazı müessesat da şimdiye kadar bunun icrasında mütereddit bulunmuşlardır. Avrupa'dan avdetimde diğer bazı mesail-i müşkile ve muallaka ile bu meselenin de daire-i makulede hâl u faslı için münasip zamana intizâren müessesat kapılarının taşları üzerine mahkuk olmayıp muallâk bulunan levhalar merkeze aldırılmıştır ki maksad-ı aslî de levhalar üzerindeki Şehremaneti ismini kaldırmak değil bu levhalara müessese nizamnamesi mucibince MHS ismini vaz ettirmektir. Elyevm Şehremaneti ismi levhaların cümlesinde mevcuttur. Levhalardan silinen Şehremaneti değil MHS ismidir.

4- Melfuf cetvelde gösterildiği veçhile istikraz parasından şimdiye kadar ancak 16bin küsür lira kadar bir para alınmıştır. Bununla beraber CUB kararile ve Babıali'nin tasvibile istikraz parasından hastaneler ve bimarhaneler için müesseseye müfrez [ayrılmış] 50bin liradan iştirildigine göre meclis-i emanet kararile şehremanetince tebhir memuru Mösyö [Eugène] Mondragon'a¹⁵⁸ 1200 ve Etfal Hastanesi yoluna 2000 lira verilmiştir. Müesseseye ita olunan 16bin küsür liradan CUB kararı veçhile bimarhane ittisalinde Darülhadis namı verilen yüz kişilik bir bimarhane şubesi ve İstanbul'da da müşahede namile bir bimarhane vücuda getirilmiş, Cerrahpaşa'da mücedded bir hastane ile Haseki'de son sistem bir ameliyat-ı cerrahiye pavyonu inşaatına başlatılarak kariben inşaatı derdest-i ikmâl bulunmuş ve cetvelde görüleceği veçhile sair ufak tefek bazı tamirat, inşaat ve istimlakat dahi yapılmıştır. Mütebaki 28 bin lira tamamen verildiği halde inşaatı ikmâl edilecek olan Cerrahpaşa ve Haseki pavyonunun kalorifer vesair instalasyonu [kurulumu] yapılacağı gibi

158 1893 kolerasında mukavele imzalanarak görevlendirilen Eugène Mondragon'un, Osman Nuri Bey'in bildirdiğine göre kontratı anlaşılmayan sebeplerle defaatle uzatılmış ve 15 yıl devam ettirilmiştir. Bu müddet zarfında 15bin lira alan Mösyö Mondragon'un ilan-ı hürriyetle kontratı 3 yıllığına bir kere daha uzatılmış ve bu 1200 lira bu sebeple kendisine verilmiştir. Osman Nuri Bey, bu 15 yılda Mösyö Mondragon için ödenen 16200 lira ile "herhalde 3-4 tebhirhane inşa edilebilir yahut bu para daha faydalı bir yere sarf edilebilirdi, şu muamele idare-i sabıkanın garaib-i icraatına bir numunedir" notunu düşmektedir. Mukavele için bkz. Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, c.6, 3221-22.

Nuhkuyusu'nda da mücedded bir hastane inşa olunarak CUB'nin mukarreratı tamamilen tatbik ve ifa edilecektir. Binaenaleyh mâ-vaz'-ı lehine sarfolunmadığı beyan olunan şeylerin müesseseye ait olmadığı şu izahatte tebeyyün eder.

5- Müessesatın İstanbul vilayetine rabtı meselesidir ki bu da sırf eser-i fesad ve nifak olmak üzere Şehremaneti'ne söylenilen erâciften [yalanlardan] biri olmakla fazlaca müdafaaya değmez.

	Kuruş	Para
Haseki Nisa, Cerrahpaşa ve Müşahedehane inşaatına	880.209	
Haseki Nisa çamaşırhanesile ebniye istimlakı için	101.300	
Haseki'deki ebniyelerin istimlakı bakıyye-i bedeli	13.203	25
Darülhadis tamirâtı için	323.589	
Darülhadis masarîf-i tefrişiyesi için	74.000	
Beyoğlu Zükur tamiratına	7.931	
Cerrahpaşa istimlakatına	7.182	
Haseki Nisa bahçesinin tarh u tanzimine	34.652	36
Cerrahpaşa'da istimlak olunan haneler bedelatile harc-ı kazana? (من ارف)	57.661	8
Mecanin Müşahedehanesi tamirâtı masarîfine	201.732	
Yekun	1.701.490	29
Haseki Nisa ve Cerrahpaşa inşaatı için	174.420	
Yekun	1.875.910	29

Resim 20. Kolera münasebetile: Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresince yeniden imal olunan tebhirhane arabalarından biri (Araba üzerinde Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Hayr-ı Aliyesi? yazmaktadır)¹⁵⁹

159 *Servet-i Fünun* 40, 1020 (9 Kânunuevvel 1326 / 22 Aralık 1910): 128.

MHSM Kâtibi Osman Nuri Ergin MHSİ'nin kapanışı ve hizmetleri hakkında şunları yazmıştır: MHSİ 1325 [1909] senesinde CUB ve Şura kararları dairesinde tedvir-i umura hasr-ı mesai eylemiş ise de muahharan bir nizamname ile tayin-i vezaifine lüzum görülerek icabı bilicra kaleme alınan nizamname layihası CUB'ce tadilen kabul edilip Babıali'ye takdim olunmuş ve alelusul Şura-yı Devlet'çe de tedkikatı bilikmal lede'l-arz 5 Haziran 1326/1910 tarihinde irade-i seniyyesi istihsal olunarak mevki-i tatbiki vaz olunmuştur. İdare-i mezkureye muahharan tayin ve tahmil edilen vezaif nizamnamede münderiç bulunduğu burda tekrarına hacet görülmemiştir. Ancak nizamname veçhile tedvir-i umura gayret etmekte ve bidayeten icraat ve muamelatında merciinin mazhar-ı muaveneti olmakta iken 1327 [1911] senesi nihayetlerine doğru hadis olan bazı sui tefehhümler ve yanlış tefsirat dolayısıyla emanet-i celilenin bidayet-i küşatta bi-dirîğ buyurduğu teshilat ve muavenetten müessese mahrum bırakılmış ve artık bu surette idame-i mevcudiyet mümkün olamayacağı için lağvı bir emrivaki hâlini almıştı. 1328 senesi Eylül'ünde [5 Ekim 1912] o zaman makam-ı emanette bulunan Cemil Paşa hazretlerinin doğrudan doğruya CUB'ye vaki olan teklifi üzerine müşarünileyhaca sureti atıye dercolunan karar ita olunarak lağvolunmuştur¹⁶⁰: “MHS namile mukaddema vücuda getirilmiş olan idareye merbut hastanelerden bir kısmının muhassasatı devletçe ve diğerlerinin belediyelerce tesviye edilmekte olmasına ve vakia sair bilad-ı mütemeddinede MHS mevcut ise de bunlar ashab-ı hayr ve fürüvvetin ianat ve teberruatıle vücuda getirilmekte bulunmasına nazaran zaten mikdarı kalil olan işbu hastahanelerin idaresi için ayrıca bir merkez-i idare masarifi ni temine varidat-ı belediyenin halihâzır mütehammil olmayacağı beyanile müessese merkezi idaresi müdür ve memurin-i idare maaşatı tasarruf edilerek evvelce kabul-i aliye iktiran etmiş olan müessese nizamnamesinde beyan olunan Meclis-i İdare'nin Merkez-i Emanet'te içtimayla hastanelerin yine mezkur nizamname mucibince idaresi halinde bir hayli tasarruf hasıl olacağı ve memurin-i idareden açıkta kalanların da az zaman zarfında Emanet'çe iktidarı mümkün olabileceği hakkında Şehremini paşa hazretleri tarafından şifahen vaki olan izahat üzerine mezkur müessese merkez-i idaresinin Daire-i Emanet'e nakli ile bedel-i icardan ve müdür ve memurin ve müstahdemini maaşatının tasarruf edilmesi ve müessese nizamnamesi mucibince müessesat-ı hayriyeyi idare için CUB azasile nizamnamede musarrah zevat-ı saireden mürekkep meclis-i idarenin Daire-i Emanet'te şehremininin riyaseti tahtında içtima heyet-i umumiyece de tasvip olunarak ol veçhile tarih-i karardan itibaren iktiza-yı hâlin ifası için Emanet'e mezuniyet itası.” Kararın tarz-ı tahririnden idarenin büsbütün lağvı cihetine

160 Öncesinde basına haberler yansımıştır: Şehremini Cemil Paşa hazretleri devair-i belediye teşkilatı için belediye ve ebniye kanunlarının yeniden tanzimi sırasında MHSİ'nin lağvile hastanelerin umur-u hesabiye ve muamelatının şehremanetine tevdiini tasavvur eylemektedirler. “Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye,” *Yeni Gazete* 5, 1468 (24 Eylül 1912): 2, s.6 ve 1. Müessese kapanmadan kısa bir zaman önce müşahedehanenin mali durumunun da gündeme geldiği anlaşılıyor: Cemil Paşa riyasetinde dün toplanan CUB'de Mecanin Müşahedehanesi'ne taşradan çok başvuru olmasından dolayı hükümete devri yahut tahsisatının artırılması için nezarete başvuru yapılması gündeme gelmiştir. “Cemiyet-i Umumiye-i Belediye,” *Yeni Gazete* 5, 1440 (25 Ağustos 1912): 2, s.5.

gidildiği anlaşılmıyor ise de, müessese heyeti merkeze naklettikten sonra meclis-i idare ancak bir kere içtima edebilmiş ve kısım-i azamı fahriyen ve hamiyeten devam eden meclis-i idare azası bu içtimada cereyan eden müzakere ve münakaşadan esas meseleyi anlayarak bir daha Emanet'e gelmedikleri ve memurin-i mevcude dahi mahsus maaşlarıyla aklâm-ı emanete tevzi edildikleri için tabiatile mülga olan müessesenin vazifesi o tarihten sonra Emanet-i Sıhhiye Müdüriyeti'ne tevdi ve ilave olunmuştur. 1329 [1913] senesi teşkilatında Müessesat-ı Sıhhiye Müfettişliği namile Sıhhiye Müdüriyeti maiyetinde bir memuriyet ihdas olup, burası müessesat-ı sıhhiyeye bidayeten merci gösterilmiş olduğundan el-yevm Darülaceze'den maada müessesat bu suretle idare edilmekte bulunmuştur. MHSİ belediye tarihinde ve bilhassa sıhhiye-i belediyede üç senelik bir mevki işgal ve bu müddet zarfında müessesat-ı sıhhiye-i belediyenin idare ve idame-i mamuriyetine hasr-ı evkat eyleyerek tasarruf ve iktisatta, intizam, ciddiyet ve sür'at-i muamelatta birçok dairelere tefevvukla iyi bir nam bırakmış şubat-ı belediyedendir.¹⁶¹

161 Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, c.6, 3546-7. Ziver Bey'in biyografisinde yeniden kurulması ve açılmasından bahsolan MHS'yi Cemil Paşa lağv etmiştir. Bu idare Fransızların assistance publique dedikleri müessesedir. Mesai hududu İstanbul'daki belediye hastahanelerini, tebhirhaneleri, Darülaceze'yi ve bimarhaneyi idareye münhasır idi. Yirmi kişilik bir meclis ve Emanet'den ayrı bir binada bir de idare merkezi vardı. 1325/1909 senesi Teşrinievvelinde açılan ve 1328/1912 senesi Eylül'ünde kapatılan bu idarenin İstanbul sıhhi müesseselerinin ıslahı, yenilenmesi her türlü levazım ve eşyasının yenileştirilmesi hususunda çok büyük hizmetleri geçmiştir. Bu günkü Cerrahpaşa Hastahanesi'nin temelini atan, anılan hastahänenin memurin dairesiyle cerrahi pavyonunu ve yine Haseki Hastahanesi'nin cerrahi pavyonunu inşa ettiren ve Haseki'de Atık Bimarhane binasını ıslah ve tadil ederek deliler müşahedehanesi adı altında şehre yeni bir sıhhi müessese kazandıran bu idare idi. Müesseselerin sarf edeceği ve tüketeceği erzak, ecza ve diğer levazımı toptan ve bir defada –tabiidir ki gayet ucuz olarak– mevsim ve zamanında satın alıp muayene ve tahlilden sonra merkez deposu yapmış olduğu Nuruosmaniye İmareti'ne koyarak ihtiyaç nisbetinde müesseselere dağıtırdı. Bu günkü Emanet Kimyahanesi'nin esasları da orada ve bu müessese tarafından kurulmuştu. Müesseselerin idaresi için Emanet'in vermiş olduğu tahsisattan –salt satın alma ve ihale ve satın almalarındaki eksiltmelerde ettiği dikkat ve ihtimam sayesinde– tasarruf ettiği parayla Babıali Caddesi'nde 2000 liraya bir bina satın alıp yıkarak üzerine mükemmel bir merkez binası ve bir de kimyahane inşasına girişmişti. İşte böyle ciddi hizmetler yaparken Cemil Paşa bazı telkin ve teşviklere kapılarak bu idareyi lağv etmişti. İdare lağv edildikten sonra müessesat-ı sıhhiye, Emanet Sıhhiye Müdüriyeti emrine verilerek birçokları bakımsızlıktan dolayı kendisine başka melce ve merci aramış ve ezcümle Darülaceze Dahiliye Nezareti'ne yeniden bağlanmış ve Etfal Hastanesi'yle Bimarhane ve Mecanin Müşahedehanesi İstanbul Vilayeti Sıhhiye Müdüriyeti idaresine geçmişti. Cemil Paşa'nın bu hayırlı müesseseyi hatta mevcut nizamnamesini tadil veya feshe bile lüzum görmeksizin lağv etmiş olması şehrin zararına bir hareket olmuştur. Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, 339-340.

EK 11. TABLO-MÜESSESAT-İ HAYRİYE-İ SİHİHYE MEMURLARI¹⁶²

II. Yılıktan (1327/1911)			
MHS Memurini Heyet-i Teftişîye Müfettiş-i Umumi ve HNH Sertabibi: Ahmed Nureddin Müfettiş Muavini: İsmail Müfettiş Muavini ve HNH EV Müt.: Orhan Tahsin İdare Müfettişi ve EH İdare Memuru: Hasan Dava vekili: Sadık Şahabeddin	Darülaceze Memur-ini Sıhhiyesi ve İdariyesi Müdür: Mustafa Nizameddin Tabib-i Evvel ve ED Müt.: Emin ¹⁶³ ED Müt.: Markopoulo(s) EC ve Dâhiliye Müt.: Servanidi(s)	EH Memur-ini Sıhhiyesi ¹⁶⁴ Sertabib ve BvTM Müt.: Şevket [Celâl] ¹⁶⁵ SM ve SH Şef dö Servisi: Raif [Nuri] SD Şef dö Servisi: Kadri Raşid [Anday] SÜHvE Şef dö Servisi: Tabta [Nikolaos Taptas]	HNH Memur-ini Sıhhiyesi Sertabib ve SH Şef dö Servisi: Ahmed Nureddin SH Şef dö Kliniği: İsmail Hakkı SH Asistanı: Servet SH Asistanı: Ahmed Hamdi SM ve SD Şef dö Servisi: Ahmed Ferid ¹⁶⁶

- 162 *Tablodaki Kısaltmalar:* Haseki Nisa Hastanesi (HNH), Etfal Hastanesi (EH), Toptaşı Bimarhanesi [TB], Haseki Mecanin Müşahedehanesi [HMM], Beyoğlu Nisa Hastanesi [BNH], Beyoğlu Zükür Hastanesi [BZH], Cerrahpaşa Hastanesi [CH], Mütessas: Müt., Sertabib Muavini (SM), Seririyat-ı Hariciye [SH], Seririyat-ı Cerrahiye (SC) Seririyat-ı Dâhiliye (SD), Seririyat-ı Ayniye (SA), Seririyat-ı Vilâdiye (SV), Seririyat-ı Üzniye Hançereviye ve Enfiye (SÜHvE), Seririyat-ı Cildiye (SC), Röntgen ve Tedavi-i Elektrikî (RvTE), Bakteriolog ve Teşrih-i Marazî (BvTM), Emraz-ı Dâhiliye (ED), Emraz-ı Viladiye (EV), Emraz-ı Cildiye (EC), Emraz-ı Etfal (EE), Emraz-ı Ayniye (EA), Emraz-ı Hariciye (EH), Emraz-ı Efrenciye (EEf), Eczacı-i Evvel (ECZ.E), Dâhiliye Memuru (DM), Kapı Çuhadarı (KÇ). *Müessesat II*, 106-112. Bu listede (resmi yıllıkta) olmayan bazı isimler bulunmaktadır. Örneğin Sicil Ahval defterlerine göre; MHSİ müfettişi Dr. Ahmed Nureddin Bey'in oğlu Diş Hekimi Mehmed Basri Bey 14 Aralık 1908'de HNH dış tababetine, oradan da 8 Ağustos 1910'da Cerrahpaşa Hastanesi'ne tayin edilmiştir. BOA, DH. SAİD. 183-1. Kimyahaneye ve merkez deposu (yıllık yayımlandıktan sonra bir merkez deposu kiralanmıştır) kadrosu da bu listede yer almamıştır. MHSİ Kimyahanesi Kimyager İbrahim Etem Ulagay tarafından kurulmuş, İbrahim Etem Bey'in 1911 yılında Darphane-i Amire kimyagerliğine tayiniyle yerine Feshane Fabrikası Kimyageri Mustafa Muhlis Ünal atanmıştır. İdarenin lağvedilmesiyle kimyahanenin alet-edevatı Etfal ve Haseki Hastanelerine dağıtılarak Belediye Kimyahanesi kapatılmıştır. "Tayin," *Yeni Gazete* 3, 1010 (17 Haziran 1911): 3.; Mehmet Ali Kâğıtçı, "Türkiye'de Kimyagerlik -3-," *Tarih Konuşuyor* 8, 59 (Aralık 1968): 4015-4018. Şehremanetinde bir kimyahaneye tesis olunarak umur idaresine etibbada İbrahim [Etem] ve Mustafa [Muhlis] Beyler tayin edilmişlerdir "Kimyahaneye Tesisi," *Yeni Gazete* 5, 1559 (18 Kânunusani 1913): 3, sü.4. MHSİ Merkez Deposu (*dépôt central*) Aşir Bey tarafından yönetilmiştir. "Administration l'Assistance publique de Constantinople," *La Turquie: Journal français, quotidien, politique, commercial, financier* 6, 292 (9 août 1911): 2, sü. 5-6.
- 163 Darülaceze sertababetine, Darülaceze etibbasından Dr. Emin Beyefendinin tayin edilmiş olduğunu kemal-i muhabetle istihbar ettik. Dr. Emin Beyefendiyi tanıyanlar meziyet ve ırfanını, vatanını, vatanını muhabetini bildikleri ve kendisini umumiyetle takdir ettikleri için bu tayinden cumleten memnun olacaklarında şüphe yok. Samimane tebrikle daima muvaffakiyetini temenni ederiz. "Dr. Emin Bey," *Yeni Gazete* 2, 697 (3 Ağustos 1910): 3, sü.2. Emin Beyden evvel Dr. İbrahim Temo bu görevi yürütmüştür. Atama haberi için bkz. "Darülaceze Müdüriyet ve Sertababeti," *Yeni Gazete* 2, 433 (9 Teşrinisani 1909): 3, sü.1. Görev yaptığı sırada fırka reisliğinden istifa etmiştir. *Darülaceze müdürü İbrahim Temo Bey'in sıfat-ı memuriyetle kabil-i telif olmayan Demokrat Fırkası riyasetinden istifa eylediği haber alınmıştır.* "İbrahim Temo Bey," *Yeni Gazete* 2, 626 (23 Mayıs 1910): 3, sü.6.
- 164 1912 yılığında Operatör Prof. Bier, Dr. Şevket Celâl ve Raif Nuri Beylerle beraber idari kadroda görünmektedir. *Annuaire Oriental, Commerce, Industrie, Administration, Magisture de l'Empire Ottoman* (Constantinople: The Annuaire Oriental LTD, 1912), 917.
- 165 Etfal Hastanesi Sertabibi birinci ferik İbrahim Paşa duçar olduğu hastalık hasebile ifa-yı vazife edemeyeceğinden bahisle istifasını vermiş ve yerine vekaleten tabib-i sani Şevket Bey tayin edilmiştir. "Etfal Hastanesi Sertababeti," *Tanin* 1, 282 (2 Haziran 1325/15 Haziran 1909): 3, sü. 6. İbrahim Paşa'nın oğlu Süreyya Bey Almanya'da Bonn şehrinde kimya tahsilindeyken intihar etmiştir. *Etfal Hastanesi sertabibi sabıkı Kaymakam İbrahim Bey'in mahdumu olup Almanya'da Bonn şehrinde kimya tahsili ile işteğ eden, hükümet hesabına beş sene evvel Almanya'ya gönderilen Ahmed Süreyya Bey'in intiharı [...]* "Süreyya Bey'in İntiharı," *Yeni Gazete* 2, 484 (1 Kânunusani 1910): 4, sü. 1. [Tarih 31 Kânunusani olarak yanlış basılmıştır]
- 166 HNH tabib-i sanisi Ahmed Ferid Bey evvelki gün irtihal-i dar-ı beka eylemiştir. Mütedefva-yı mümaileyh

<p>Tebhrihaneler Müfettişliği Müfettiş: Bahaeddin Burhan Müfettiş Muavini: Rıza Kâtip: Davud Sermakinist: Ali</p> <p>Heyet-i Kalemiyye Münevvid: Fehmi Fransızca Kâtibi: Mahmud Mübeyyiz: Seyfeddin Mukayyid: Mehmed Saim</p> <p>Heyet-i Hesabiyye Mümeyyiz: Bahaeddin Veznedar: Ahmed Kemâl Muvazene Kâtibi: Mehmed Zeki Yevmiye Kâtibi: Saim</p> <p>Depo Santral Müdiriyeti Müdür: Hüseyin Aşir Ecza memuru: Nizameddin Kâtip: Seyfi Kâtip: Nail</p> <p>Karahisar Maden Suyu Satış Memurluğu Satış Memuru: İbrahim Memurin-i Müteferrika Kâtip: Seyfi Kâtip: Nail</p> <p>HMM Etibba ve Memurini Tabib Müt.: Ali Muhlis Tabib Müt.: Veliyüddin Tahsin Tabib: Yuvanaki [Papadopoulos] İdare Memuru: Şemseddin Kâtib-i Evvel: Recep Kâtip: Yaver Depo Memuru: Osman Mübayaa Memuru: Arif KÇ: Şevki</p>	<p>EE Müt.: Kadri Raşid EA Müt.: Salih Said [Aytün] EE ve Efrençiyce Asistanı: Ohannes ECZ.E: [Mehmed] Kâmil Eczacı: [İbrahim] Cemâl[eddin] Eczacı Asistanı: Mümtaz Muhasebeci: Hacı Hüseyin Muhasebeci Refiki: Cemil Veznedar: İsmail Kâtip: Recep Hesap Kâtibi: Zeynelabidin Tahrirat Kâtibi: Mahmud Sicil Kâtibi: Hamdi Mukayyid: Ata Hastane Kâtibi: Mesud Tayinat Kâtibi: Edhem Kâtip: Hidâyet DM: Bedri DM Muavini: Ömer Depo Memuru: Recep Mübayaa Memuru: Bekir Kiler Memuru: Said KÇ: Hacı Rıza Mektep Muallim-i Evveli: Nuri Mektep Muallim-i Sanisi: Muhiddin Mektep Mubassır: Rıza Tımarcı: Rıza Hastane İmamı: Emin İmam: Abbas Vâiz: Emrullah Müezzin: Muharrem Tamirat Memuru: Muhiddin Tiyatrolar Ser-Müfettişi: Abdurrahman Müfettiş: İlyas Müfettiş: Mecdeddin Müfettiş: Ali Rıza</p> <p>BZH Memurin-i Sihhiyesi ve İdariyesi¹⁶⁷ Tabib-i Evvel ve SD Şefi: Nazım Hamdi [Duman] Operatör SH Şefi: [Isaac De] Taranto İmam: Osman Mübayaa Memuru: Ernest [Clementschtisch]</p>	<p>SA Şef dö Servisi: Salih Said [Aytün] SC Şef dö Servisi: Talat [Arif Çamlı] RvTE Müt: İsmail [Süleyman Türküm] Diş Tabibi: Arşak Sürenyan SH Şef dö Kliniği: Şefik [Hidayet] SD Şef dö Kliniği: [Selanikli Ali] Rıfat [İnsel] Dâhiliye ve Laboratuvar Asistanı: Ali Vahid Dâhiliye ve Cildiye Asistanı: [Mehmed] Memduh Hariciye, Üzniye, Hançereviye, Enfiye Asistanı: Kemâl Hariciye Asistanı: Yorgaki [Georges]¹⁶⁸ ECZ.E: Mahmud Celâleddin Eczacı: Corci [Georges Agapitidês]¹⁶⁹ Eczacı: Sarandi [Sarandi Zissimopoulos]¹⁷⁰ Eczacı: Ahmed Bedii</p> <p>Memurin İdariyesi İdare Memuru: Hasan Tahsin Kâtip: Ahmed Necati Kâtip Muavini: Hüseyin Cemil Depo Memuru: Veli Mübayaa Memuru: Âdil İmam: Mehmed Eşref KÇ: İsmail Hakkı</p> <p>Üsküdar Tebhrihanesi Müdür ve Kâtip: Hacı Mehmed Makinist: Bekir</p> <p>I. Sınıf Memurin: Memur: Rıza, Safvet, Fevzi, Mahmud Kâmil</p> <p>II. Sınıf Memurin: Memur: Sadık, Hasan İhsan, Yaşar, Kemâl, Mustafa, Rıza</p> <p>III. Sınıf Memurin: Memur: Necip, Yusuf, Emin, Rıza, Derviş Kemâl, Şerif, Aziz</p>	<p>SD Asistanı: Ahmed Rüşti [Çapçı] SD Asistanı: Hasan Sadi SV Şef dö Servisi: Orhan Tahsin SA Şef dö Servisi: Dikran [Acemyan] SÜHve Şef dö Servisi: Rıza Servet RvTE Müt: Medeni BvTM Müt: Akil Muhtar [Özden] Diş Tabibi: Nişanyan ECZ.E: [Ali] Süreyya [Kalemcioglu] ECZ.E Muavini: Hüseyin Eczacı: Anastas Eczacı: Ahmed Enveri [Fidan] Eczacı Asistanı: Ömer İzzet</p> <p>Memurin İdariyesi İdare Memuru: Mustafa Mısıri Kâtip: Mehmed Talat Kâtip: İsmail Murad Depo ve Dâhiliye Memuru: Ahmed Hamdi Mübayaa Memuru: Habib Makineler Memuru: Alâeddin İmam: Mehmed Hayri Kapı Çuhadarı: Şahin</p> <p>Gedikpaşa Tebhrihanesi Müdür ve Kâtip: Refik Makinist: Süreyya</p> <p>I. Sınıf Memurin: Memur: Ahmed, Mehmed Halid, Hafız Mustafa, Asaf, Davud</p> <p>II. Sınıf Memurin: Memur: Ahmed Süleyman, Ziya, Hasan Sırrı, Mehmed Zeykut, Mehmed Bin Arif, Mihal</p> <p>III. Sınıf Memurin: Memur: Ruhî, Mehmed Tevfik, Mehmed Ali, Halil, Süleyman, Ali Tahir, Necip</p>
--	--	---	--

mekteb-i tıbbiyyenin yirmibeş sene evvel yetiştirdiği en müstaid etibbamızdan ve hakikaten vücudile iftihar olunur evlad-ı vatandan idi. Mümaileyhin henüz vücudundan istifade edildiği bir zamanda ansızın vaki olan gaybubet-i [...] “İrtihal,” *Yeni Gazete* 5, 1494 (20 Teşrinievvel 1912): 4, s. 4-5. Yedi dil bilen ve ayaklı kütüphane diye anılan Ahmed Ferid Bey hakkında küçük bir biyografi için bkz. Bedi N. Şehsuvaroğlu, “Bizde Anatomi Öğretimine Dair,” *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası* 15, 1 (1952): 392-393.

167 Hastanenin Laboratuvar şefi Papadopoulos’dur. “Administration l’Assistance publique de Constantinople (Suite),” *La Turquie* 6, 293 (10 août 1911): 2, s. 6.

168 *Annuaire Oriental*, 918.

169 *Aynı yer*.

170 *Aynı yer*.

<p>CH Memurin-i Sıhhiyesi¹⁷¹ Sertabib ve SÜHvE Müt.: Rıza Servet SM ve EH Müt.: Fethi Salih Operatör: Theseos Papadopoulos¹⁷² ED ve Efrenciye Asistanı: Neşet [Şükrü Üner] ED Asistanı: İsmail ECZ.E: Saim [Nazif] ECZ.E Muavini: Feridun [Hersoy] Eczacı: Mehmed Hulusi CH Memurin İdariyesi İdare Memuru: Ali Rıza Kâtib-i Evvel: Hikmet Refik Kâtip: Muzaffer Depo Memuru: İbrahim Mübayaa Memuru: Mehmed Ali İmam: Kemâleddin Kapı Çuhadarı: Hafız Hüseyin</p>	<p>BNH Memurin-i Sıhhiyesi ve İdariyesi Tabib-i Evvel ve EEf Müt.: Necmeddin Arif Bey¹⁷³ Tabib Muavini ve EEf Müt.: Ali Rıza İdare Memuru Doktor: Cemal Kâtip: Mehmed</p>	<p>TB Memurin-i Sıhhiyesi Sertabib: Avni [Mahmud] Sertabib Muavini: Ali Muhlis Tabib: Ali Niyazi Tabib: Lütfi Akif [Orbay] Tabib Asistanı: Receb Sabri [Yoldaşcan] Tabib Asistanı: Vasil Dimitri Tabib Asistanı: İsmail Hakkı ECZ.E: Misak Eczacı Muavini: Kosti Eczacı: Sabri Eczacı Asistanı: Ahmed [Mehmed]¹⁷⁴ Memurin-i İdariyesi İdare Memuru: Tefvik Kâtib-i Evvel: Galib Kâtip Muavini: Kâzım Depo Memuru: Kadri Mübayaa Memuru: Ali İmam: Tefvik Efendi Kapı Çuhadarı: Hüseyin Mecanin Mubassırı: Mehmed SC Mubassırı: Hamid Makine Memuru: Ali</p>	<p>Tophane Tebhirhanesi Müdür ve Kâtip: Mehmed Pertev Makinist: Ali I. Sınıf Memurin: Memur: Hacı İbrahim, Mehmed Ali, Hacı Mehmed, Serop Asaduryan, Derviş II. Sınıf Memurin: Memur: Hafız İhsan, Mustafa Halid, İrfan, Ali Osman, Seyyid Mehmed, Kâzım III. Sınıf Memurin: Memur: Mehmed İhsan, Yorgi, Ahmed Bin Mehmed, Ferid Efendi, Mehmed Selâhaddin, Abdulvahid, Kosti</p>
--	---	--	---

171 1327 Salnamesinde Masaj Mütchassısı Dr. Şemseddin Bey'de hekim kadrosunda gösterilmektedir. *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye* 66. *Sene* (Dersaadet: Selanik Matbaası, 1327), 225. Hastane ilk açıldığında Dr. Şükrü Kâmil Bey'in dergisinde atamaya (ve müsabakaya) dair haberler işneleyici bir dille verilmiştir. *Cerrahpaşa'da Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi'ne merbut olmak üzere bir hastane tesis olunmuş ve Temmuz onunda resmi küşadı icra edilmiştir. Bir iki gün evvelki gazetelerde sertabipliği vesair memurini hakkında müsabaka açıldığı ilan edildiği halde henüz müsabaka havadisi İstanbul surlarına bile yayılmadan bildiğimiz bir tarzda memurlarının serian intihap olundukları mesmumuz olmuştur.* "Şuun-u Tibbiye" *Tababet-i Hazıra* 2, 10 (29 Temmuz 1910): 159.; *Yeni açılan Cerrahpaşa Hastanesi'ne MHSİ reis ve azalarından Muhiittin, Rıza Servet, Rıza, Nureddin Beylerle operatör Fethi Bey'in tayin olduğunu yevmi gazeteler yazıyor müessese-i hayriyenin bu hayrı kendi hayırlarına tesis ettikleri pek iyi anlaşılıyor!* "Şuun-u Tibbiye," *Tababet-i Hazıra* 2, 14 (29 Eylül 1910): 223.

172 Müsabaka ile atandığına dair atama haberi için bkz. "M. Th. Pupadopoulos," *Presse médicale* 18, 76 (21 Septembre 1910): 767. Dr. Theseos Papadopoulos Paris'ten Dr. Tuffier'nin asistanıdır, bir haberde St-Georges Çocuk Hastanesi cerrahı Dr. Aleksandros Sarantis-Papadopoulos'un da MHSİ'ndeki bir hastaneye cerrah olarak görevlendirildiği bildirilmektedir. "Dans l'Assistance publique," *La Turquie: Journal français, quotidien, politique, commercial, financier* 5, 201 (24 août 1910): 1, s. 3. Dr. Theseos Papadopoulos, Dr. Aleksandros Sarantis-Papadopoulos'un oğludur.

173 Gureba-yı Müslimin Hastanesi sertababetine BNH sertabibi Necmeddin Arif Bey tayin edilmiştir. "Necmeddin Arif Bey," *Yeni Gazete* 5, 1450 (4 Eylül 1912): 3, s. 5.

174 Üsküdar'da Toptaşı Bimarhanesi eczacılarından Ahmed Mehmed Bey, Nail Halid [Tipi], *Musavver Eczacı Nevşali*, (Dersaadet: Kader Matbaası, 1328/1912), 104 (resim).

EK 12. MÜESSESAT-I HAYRİYE-İ SİHHİYE İDARESİ REİSİ HEKİMBAŞIZADE DR. MUHİTTİN NURİ BEY'İN TERCÜME-İ HALİ VE BİR NEKROLOJİ

Resim 21 (solda). Beyoğlu Vilâyeti Hilâl-i Ahmer Reisi Hekimbaşızade Dr. Muhittin Nuri Bey¹⁷⁵,
Resim 22 (sağda). Osmanlıların muktedir muharrirlerinden Hekimbaşızade Dr. Muhittin Bey¹⁷⁶

Doktor Muhittin Bey, mekteb-i tıbbiyemizin müessisi Hekimbaşızade Mustafa Behçet ve Abdülhak Efendi biraderinin hafidi ve şair-i azam Abdülhak Hamit Beyefendinin amcazadesi olup 1288'de İstanbul'da tevellüt ve 1308 senesinde mekteb-i tıbbiyeden birincilikle neşet eylemiştir. Bir müddet mekteb-i tıbbiye fizyoloji muavinliğinde bulunduktan sonra Baytar Mektebi fizyoloji muallimliğine ve Etfal Hastanesile Darülaceze'nin kulak, boğaz, burun tabip mütehasıslığına tayin edilerek on beş sene bu vazifeleri hüsn-i ifa etmiştir. Talebe iken Kerder isimindeki emraz-ı üzniye eser-i mühimmini tercüme eylediği gibi meşhur Cullen fizyoloji-i tatbikiyesini selis bir ifade ile tercüme ederek memleketimizde fizyoloji-i baytarinin esasını vaz eylemiş ve müteakiben kendisine has sade bir üslup ile Rehber-i Mekulât, Rehber-i Mekulâtın Zeyli, Emraz-ı Enfiye, Enfiye-i Belumiye, Kuşpalazı, Valideyne İhtar, Sağır, Dilsiz ve Âmâ Çocukların Talim ve Terbiyesi, Kulağın Hıfz-ı Sıhhati, Rehber-i Sıhhat, Rehber-i Hayat, Sıhhat ve Hayat-ı İslâm, Saç ve Sakalın Sıhhat ve Hayatı, Şeker İletine Mahsus Hıfz-ı Sıhhat, Sinir İletine Mahsus Hıfz-ı Sıhhat, İksir Hükümü, Şişmanlığa Mahsus Hıfz-ı Sıhhat

175 "Beyoğlu Vilâyeti Hilâl-i Ahmer Reisi Hekimbaşızade Dr. Muhittin Nuri Bey," *Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası* 5, 56 (1 Şevvâl 1344/15 Nisan 1926): 396-398. Bir başka biyografi için bkz. Nil Sarı, "Hekimbaşızade Dr. Muhiddin Bey (1871-1936)," *50 Yıl Önce Ölen 8 Büyük Türk Hekimi İçin Anna Töreni Kitabı*, yay. haz. Prof. Dr. Ekrem Kadri Unat (İstanbul: İ.Ü Cerrahpaşa Tıp Fakültesi ve Türk Tıp Tarihi Kurumu, 1986) içinde, 55-66.

176 Hekimbaşızade Dr. Muhittin, "Derdest-i Tesis Bulunan Dilsiz Mektebi Münasebetile: Sağır, Dilsiz, Âmâ Çocukların Terbiye ve Talimi," *Mektebli* 1, 23-24 (5 Kânunuevvel 1329 / 19 Aralık 1913): 385-388. (Fotoğraf s. 385). Sağdaki fotoğraf burada künyesi verilen makalede yayımlanmıştır.

isimleriyle on beş, yirmi parça fennî, sıhî, terbiyevî, içtimai kıymettar, faideli eserler telif ve neşr eylemiştir. Mumailiyh Meşrutiyeti müteakip Meclis-i Emanet ve CUB azalığına tayin ve intihap olunmuş ve [1]324 [1908] senesinde taraf-ı hükümetten Avrupa belediyelerinin tedkiki için Avrupa'ya izam edilmiştir. Avdetinde umur ve müessesat-ı belediye ve sıhhiyeye dair Şehremâneti teşkilat ve tesisatına esas olan mükemmel bir proje ihzar eylemiştir. [1]325'de [1909] Yıldız Komisyon-ı Mahsus Riyasetini maruf olan istikâmeti ile bi'l-ifa Şehremaneti'ne bir hayli varidat teminine muvaffak olmuştur. [1]325 nihayetlerinde bizzat teşkil ve tesis eylediği MHSM-i Umumiyesi'ni deruhte ile iki-üç sene zarfında memlekete en hayırlı, en kıymetli hizmetler ifa eden Cerrahpaşa Hastanesi, Şehir Kimyahanesi ve Mecanin Müşahedehanesi'ni tesis ve Haseki Nisa Hastanesi'nde son sistem bir ameliyat dairesi inşa ettirmiş ve el-yevm Daülkelp Müessesesi bulunan binayı Fransız rahibelerinden satın alıp şehre mâl ettikten sonra orada Beyoğlu Zükûr Hastanesi'ni ihya ve Haseki Nisa, Etfal, Beyoğlu Nisa Hastaneleri'nde de bir hayli ıslahatla beraber röntgen daireleri ve laboratuvarlar yaptırmış ve tebhirhaneleri asrî bir şekle irca eylemiş ve Darülaceze'de esaslı ıslahat ile eytam-ı etfalden altmış kişilik bir muzika takımı vücuda getirmiş¹⁷⁷ ve o vakit Karahisar maden suyunu yeniden işletmeğe muvaffak olmuştur. MHSM-i Umumiyesi'nde iken Hilâl-i Ahmer'e şayan-ı takdir hidematı meşhut olduğundan kendisine Hilal-i Ahmer müessisliği unvan-ı fahiri verilmiştir. Balkan Muharebesi'nde bulunduğu zaman maalesef MHSM lağv edildiğinden ba'de'l-harb İstanbul'a avdetinde meclis-i umumi-i vilayete aza intihap olunmuş ve bu sırada cüz'î bir menfaat mukabilinde Şehremaneti'nin Zürihli bir şirkete bi'l-ihale li-ecli't-tasdik meclise takdim eylediği mezbaha mukavelenamesini müdafaat-ı muhikkasıyla redde sebep müstakil olarak bugün varidat-ı emanetin mühim bir kısmını teşkil eden belediye mezbahasının vücuduna bais olmuştur. Ahiren intihab olunduğu Beyoğlu Vilayeti Hilal-i Ahmer ve Himaye-i Etfal riyasetlerinde de meşkûr faaliyetinden büyük istifade edilmekte olduğundan sıhhatle devam-ı muvaffakiyatını temenni ederiz.

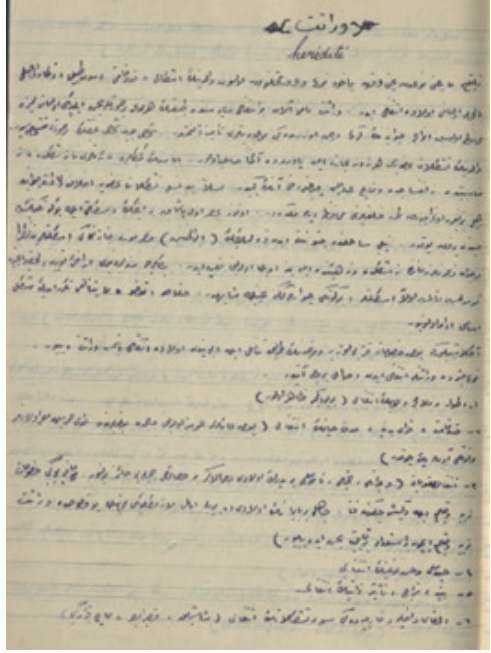
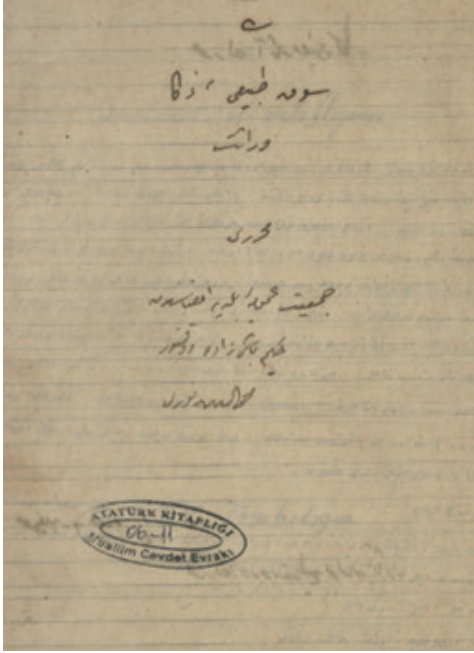
Hekimbaşızade Muhiddin¹⁷⁸

Vefatından pek geç haberdar olduk, muazzez ruhundan aflar dileriz. Pek iyi bir arkadaşımızdı, zeki, faziletkâr, malumatlı eli kalem tutar bir meslekdaşımızdı. Tıbbi ve hijyeni halk ve münevverler arasında talim edecek birbirinden güzel kitaplarla bazı gazetelerdeki makaleleriyle herkes tarafından tanınmıştı. Hekimbaşı Zade Muhiddin göz hekimi Esad Paşa, Cenab Şahabeddin, Ali Emin'in sınıf arkadaşı idi. İstibdad zamanında uzun seneler Askeri Baytar Mektebi'nde fisiyoloji hocası idi, aynı zamanda en meşhur kulak hastalıkları mütehassıslarındandı. Meşrutiyet inkılâbını müteakip teşekkül eden asistans publik müdürlüğüne tayin olundu, umum hastanelere müdür olmuştu... bu iş yürümedi, dağıldı, lakin

177 Darülaceze muzikası ve mecain dairesinden sitayişle bahseden bir yazı için bkz. Şevket Nuri, "Darülacezeyi Ziyaret," *Yeni Gazete* 5, 1443 (28 Ağustos 1912): 3, s. 2-3.

178 Mazhar Osman Uzman, "Hekimbaşı Zade Muhiddin," *İstanbul Seririyatı* [Paramedikal kısım] 19, 2 (Şubat 1937): 10.

Muhiddin’in ikbali bir müddet sonra söndü... mütareke senesinde itilafçılar tarafından Yıldız Sarayı’nın yağma edilen eşyalar[ın]dan mes’ul tutuldu, mahkemelere verildi.¹⁷⁹ O zaman zavallının sınırları bozuldu, artık ondan sonra ne adam akıllı sınırları, ne de talii düzeldi. Mısır’a gitti, boş el döndü, hükümetin şefkati ile Diyarbekir belediyesine tayin edildi. Orada da o parlak zekâsını, vasi bilgisini gösterdiğini duyuyor, münşerih oluyorduk. Hayatın bin cilvesini gören Hekimbaşı Zadeyi de nihayet kaybettik ve pek çok acıdık.

Resim 23 ve 24. Hekimbaşızade Muhittin Nuri Bey’in CUB azalığı sırasında kaleme aldığı “Sevk-i tabii, Zekâ, Veraset” başlıklı eserinin el yazması nüshasından sayfalar, İBB Atatürk Kitaplığı, Demirbaş No: MC_Evr_000006-11

179 Yıldız Sarayı’nın yağmalandığı iddiasıyla (1919) Divanıharp kararıyla sanık olanlar için bkz. Ebubekir Hâzım Tepeyran, *Zâlimâne Bir İdam Hükümü* (İstanbul: Milli Mecmua Basımevi, 1946), 105-106. Davada tutuklu yargılanan Dr. Muhittin Bey, 7 Eylül 1920 tarihli nihai kararla –tahdit kılman üç sene kürek cezasına indirimine gidilerek– beş yıl sürgün cezasına çarptırılmış, haiz olduğu nişan ve madalyaların geri alınmasına karar verilmiş ve askerlik mesleğinden ihraç edilmiştir. Yağma iddiaları ve daha ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Ali Polat ve Osman Akandere, “Yıldız Sarayı’nın Yağmalandığı İddiası, Mütareke Dönemindeki Yağma Davası ve Neticesi,” *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 5, 1 (2020): 339-389. Yıldız Sarayı’ndan alınmış eşyaların bazılarının müzayede mahallinde satışa çıktığı haber alınması üzerine Şehremanetine gönderilen 22 Temmuz 1336/1920 tarihli tezkere ile MHSİ’ne kayıtlı eşyalar soruşturma kapsamına girmiştir. Yürütülen soruşturma sırasında; MHSİ’ne ait eşyaların Hazine-i Hassa’ya devri için Hazine-i Hassa tarafından 4 Kânunusani 1337 / 4 Ocak 1921 tarihli başka bir tezkere verilmiş ve MHSİ binasındaki eşyaların müessese kapatıldıktan sonra Haseki Nisa ve Cerrahpaşa Hastanesi’ne oradan da diğer kurumlara dağıtıldığı, zamanla eskijen ve lüzumsuz hale gelen eşyaların da yine Haseki Nisa Hastanesi ve Sandal Bedesteni’nde bir depoya kaldırıldığı anlaşılmış ve eşyaların satışına engel olunmuştur. BOA. DH. UMVM. 97-22 [Belge grubu].

EK 13. MHSM'NE BİR “ESKİ TAS, ESKİ HAMAM” ELEŞTİRİSİ

Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdiriyeti'nin (MHSM) faaliyetine ilişkin eleştirel bir yazı bulmak oldukça zordur. Olanlar ise bir araştırma dosyası olmadığı gibi genellikle kulaktan olma bilgilerle derlenip, eleştirel ve yapıcı bir üslupta olmayıp, aksine kinayelerle dolu suçlamalar içermektedir. Kurumun faaliyetini ve mali yapısını ancak resmi yıllıklarından takip edebiliyoruz çünkü kurum arşivi (tüm resmi evraklar) muhtemeldir ki kapatıldıktan sonra ilgisizlikten yok olmuştur. Son faaliyet yılı olan 1912 yılına ait bir yıllık yayınlan(a) madığı gibi o yıl, müdür Muhittin Nuri Bey yolsuzluk ve suiistimallerle suçlanmış (Bkz. Ek 10) ve müdürlük, kapatılmadan önce, belediye tarafından görevlendirilen müfettişlerce – Belediye Reisi ile İdare Reisi arasındaki husumet nedeniyle bir açık bulmak gayesiyle – denetlenmiştir.¹⁸⁰ Ancak özellikle belirtildiği gibi idarenin 1912 yılı olaylı geçmesine rağmen şimdilik bu yılda yaşananlara dair az şey biliyoruz. *Türkiye* gazetesinde 1910 yılında yayınlanan ve aşağıda metni verilen “Eksiklikler” başlıklı yazıda, MHSM'ne ve müdür Muhittin Nuri Bey'e, yukarıda değinildiği gibi, bir eleştiri / suçlama yer almaktadır.

Eskilikler¹⁸¹

Yeni Gazete'nin evvelsi günü nüshasında “Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Hidemat-ı Ciddiye ve Meşkûresi” serlevhalı Şehremini beyin bir takdirnamesi yani bir eskilik münderiç idi.¹⁸² Yeni idare de, eskiliklere yani devr-i istibdad-ı menhûsun bu biçare milleti ne dereceye kadar sahte tefahüre (övünmeye) alıştırdığına ve hatta tababet gibi en güzide ve mensubiyeti için mucib-i fahr ü mübahat olabilecek bu san'at ehli vatanın en mühim ve fikirli evlatlarından olmaları lâzımgelen ve payitaht ahalisinin hayatları yed-i iktidarlarına tevdi edilen itibbaya kadar bu fena hasletin nüfuz ettiğine delâlet eden bu takdirnameyi kariin-i kirama tekrar okumalarını tavsiye ederiz.

Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye, ezcümle müdürleri bey onbir ay zarfında Haseki Nisa ve Etfal Hastanelerinin ve Bimarhanenin kâmil denilecek derecede tecdit ve tamir edildiklerinden ve yüzde bilmem kaç tasarruf edildiğinden, nâfi şerait ile her şey tedarik olduğundan, Karahisar suyundan yüzbin şişe doldurduklarından, tebhirhane için edevat-ı tebhiriye ve mevad-ı muzad-ı taaffüniye mübayaa olduğundan, Darülaceze'nin umur-ı idariye ve muamelat sıhhiyesinden ve nâkabil-i tahsil kalmış olan birçok varidatın tahsil olduğundan onbir ay zarfında onbin lira tasarruf edildiğinden velhasıl hep indî [temelsiz] olarak gösterilen bazı icraatından dolayı Şehremaneti tarafından takdir olunuyor.

180 Bundan iki ay evvel Şehremaneti tarafından MHSM'nin muamelat-ı idariye ve hesabiyesini tedkike memur olan heyet bu kere ikmâl-i tahkikat ile raporunu emanete takdim eylemiştir. Makam-ı emanetçe dahi meselede suiistimal ve idareye dair birşey mevcut olmadığına kanaat hasil olmuştur. “Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye,” *Senin* 5, 44-1437 (9 Eylül 1912): 4, s. 5.

181 “Eskilikler,” *Türkiye* 1, 10 (23 Teşrinievvel 1326/5 Kasım 1910): 3, s. 3-4.

182 İlgili takdirname için bkz. “Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Hidemat-ı Ciddiye ve Meşkûresi,” *Yeni Gazete* 3, 787 (21 Teşrinievvel 1326/3 Kasım 1910): 3, s. 3.

Müdür bey de takdirname suretini bir tezkire-i zâtiyesine terdifen umum memurine tamim etti[r]iyor, okutuyor, böyle bir takım garip harekâta bulunuyordu. Biliriz, hamiyetin mükâfatı olmamakla beraber Avrupa’da huddam-ı millet takdir olunur, tebciil edilir fakat: “*Ayinesi iştir kişinin lafa bakılmaz*” fehvasınca onlar iş ehilleridir.

Bir ihtira, bir keşif üzerine onları milletleri takdir eder. Bizim şeyhin kerameti ise kendinden menkuldür. Hakikat ise vezahatile [açıklıkla] meydanda:

Etfal Hastanesi, Haseki Nisa Hastanesi, Bimarhane, Darülaceze hep eski devrin göze çarpan iyiliklerinden, müessesat-ı hayriyesindedir. Bu müesseselerin biraz tamir ve termin gördüğü inkâr olunamaz. Lâkin, elde senevî binlerce lira tahsisat bulduktan sonra yirmi kişilik bir heyet değil, bundan az miktarda bir heyet dahi bu kadar iş görebilir. Mübayaada yüzde yirmi, otuz tenzilata, onbir ay zarfında onbin lira tasarrufa gelince bu herşeyden gariptir. Bir tüccar malından yüzde on bile kazanmadığı halde, yüzde otuz tenzilat ile mal vereceğine, iş göreceğine, elhâsıl bu sarih mantıksızlığa kimsenin inanmayacağı tabiidir. Müessesat-ı hayriyenin yüzde otuz fazla fiyat ile hastanelere ferş ettirdiği muşambalar veyahut Darülaceze’de, dikimhane var iken hademeye beheri altmış şu kadar kuruşa yaptırılan elbiselerden mi iktisat olundu? Takdirnamede Darülaceze’ye ait birçok varidatın tahsilinden umur-ı idare ve sihiyesinin intizama konulduğundan bahis olunuyor. Hangi varidat tahsil olunmuş? Ramazan-ı şerifte tiyatro ve kahvehanelerin kapılarına konulan müteaddit memurlar ile yine bu ahaliden toplanılan para mı? İdare-i mahsusadaki bakaya hâlinde kalan altıyüz şu kadar bin kuruştan. Düyun-ı gayr-ı muntazamaya geçirilen maliyedeki bir milyon ikiyüz bin kuruştan, vilayette kalan yarım milyon kuruşu müteceviz Defter-i Hakani hissesinden eski imalathane satıcılarından kalan kim bilir kaç yüz liradan acaba on para tahsil olundu mu?!

Darülaceze müessesata iltihak etmezden evvel Dersaadet’de bir dilenci bile kalmamış idi. Darülaceze’nin maksad-ı tesisi men-i teseül iken, müessesesat idaresine geçeliden beri sokakların her köşesi [...] ¹⁸³ ile doldu. Dört aydan beridir Darülaceze atalet içinde bulunuyor. Binlerce liralık eşya-yı mamule çürümektedir. Ramazan-ı şerifte aceze-i etfalin hâli açınacak bir şekilde idi. Darülaceze varidatının sülüsü [üçte biri] memurine tahsis olunmuştur.

Bimarhanenin ne derece tevsi ve ıslâha ihtiyacı olduğunu anlamak isteyenler Ayasofya Polis Merkezi’nin yani eski zaptiyenin alt katına gidip görsün. Bir koğuş dolusu altmış-yetmiş biçare mecanin çır-çıplak tahtalar üzerinde yatıyor. Bu vatandaşlar tedavi olunmak şöyle dursun, canilerden beter muamelata maruz oluyurlar, bu devr-i medeniyette hayvanlara bile lâyük olmayan bir hâl-i esef-i iştimalde bulunuyorlar. Kelbleri [köpekleri] İstanbul’dan biraz zalimane bir surette kaldırdığımızdan bizi protesto ettiler. Zât-ı şevketmeab-ı hazret-i padişahiye kadar istirhamatta bulundular.

183 Gazete sayfasındaki kopukluktan dolayı ilgili kısım okunamamıştır.

İcraat-ı hayriyesi bir daire-i resmîyeden takdir olunan bu müdür beyin ve azanın insanlara karşı Avrupa'daki sahabet-i beşer cemiyetleri görseler, müessesat-ı hayriyeye karşı ne gibi telgraflar yağdırırlar.

Bu satırları, idare-i sabıkada olduğu gibi ahalinin gözlerine perde çekecek birtakım efsanelere mukaddime olur korkusuyla, karalıyoruz. Mamafih binası pek harap bir haneden ibaret bulan Cerrapaşa Hastanesile, pek çok noksanı olan Beyoğlu Kadınlar Hastanesi'ne sarfolunan himmeti ve şehremini beyin umur-ı sıhhiyemiz hakkındaki hüs-ni niyetini takdir ederek müessesattakiler için: *Kurt tüyünden geçer, huyundan geçmez*, darbimeselini irad ederek Şehremanetinin o takdimnamesini, milletin enzar-ı tetkikine vaz ederiz.

İmza mahfuzdur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Arşiv Kaynakları / Archival Sources

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD.): 48-38.; 48-53.

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH.İ.UM.): 11-2 [Belge grubu].

Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH. MUİ.): 8-8 [Belge grubu]; 105-34; 111-55.

Dahiliye Nezareti Mütenevvia (DH. MTV.) 2-25; 40.2-46.

Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri (DH. SAİDd.): 183-1.

Dahiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü Evrakı (DH. UMVM): 97-22 [Belge grubu].

Hariciye Nezareti-Sofya Sefareti (HR.SFR.04.): 451-10; 451-11.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV): 165-88.

Şûra-yı Devlet Evrakı (ŞD): 2795-20

İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB) Atatürk Kitaplığı

Muallim Cevdet Evrakı, Demirbaş No: MC_Evr_000006-11

Basılı kaynaklar / Printed Sources

Annuaire Oriental, Commerce, Industrie, Administration, Magisture de l'Empire Ottoman. Constantinople:

- The Annuaire Oriental LTD, 1912.
- Altuntaş, Ayten. “Üsküdar’da Bir Akıl Hastanesi (Toptaşı Bimarhanesi 1873-1927).” *Üsküdar Sempozyumu IV, 3-5 Kasım 2006 Bildiriler, c. II* içinde 391-412. İstanbul: Üsküdar Belediyesi Yayınları, 2007.
- Artvinli, Fatih. *Delilik Siyaset ve Toplum: Toptaşı Bimarhanesi (1873-1927)*. 3. bs. İstanbul: Telemak Kitap, 2022.
- Artvinli, Fatih. “Pinel of Istanbul: Dr Luigi Mongeri (1815–82) and the Birth of Modern Psychiatry in the Ottoman Empire.” *History of Psychiatry* 29, 4 (2018): 424-437.
- Ballet, Gilbert et al. *Traité de Pathologie mentale*. Paris: Octave Doin, Éditeur, 1903.
- Çinici, Damla. “Başkent Ankara’nın İnşasında Etkin Bir Mimar Giulio Mongeri ve Yaşam Öyküsü.” *Ankara Araştırmaları Dergisi* 3, 1 (2015): 13-41.
- Dersaadet Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi ile Şehremaneti Sıhhiye Dairesi Teşkilâtına Dair Vesaik-i Resmîye* [Baskı tarihi ve matbaa bilgisi yok]
- Violi, Giovanni Battista. “İstanbul Şehrinin İomal-i Sıhhi.” *Türkiye’de Emraz-ı Etfal / La Pédiatrie en Turquie* 3, 7 (18 Temmuz 1327 / 31 Temmuz 1911): 73-74.
- Mehmet Kâmil [Berk]. “Şehremaneti Hastahaneleri Hâl-i Hazırı, Mazisi ve İstikbali.” *İstanbul Seririyatı* [Paramedikal kısım] 2, 4 (Ağustos 1336/1920): 79-83.
- Tevfik Salim [Sağlam]. “Şuun-u Tıbbiye: Kolera.” *Osmanlı Seririyat Mecmuası* 2, 7 (Eylül 1327 / 1911): 336.
- Düstur Tertib-i Sani Cilt 2*. Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1330.
- Ergin, Osman Nuri. *İstanbul Şehreminleri*. Hazırlayan Ahmed Nezih Galitekin. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996.
- Ergin, Osman Nuri. *Mecelle-i Umûr-ı Beledîyye* c.6. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, 1995.
- Ermakoff, Antoine. *Le Conseil Général d’Administration des Hospices Civils de Paris: Science d’Administration des Hôpitaux et Médecine Clinique (1801-1832)*. Paris: Histoire, Philosophie et Sociologie des Sciences-Université Paris, 2012.
- Etker, Şeref. “Dr. Zigardelakizade Salih Nabi: Psikiyatri ve Müzik.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 10, 2 (2009): 134-145.
- Karabulut, İrmak. “II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Uzanan Bir Borçlanma Örneği: 1909 İstanbul Şehremaneti İstikrazı.” *Asya Studies* 4, Özel Sayı (Aralık 2020): 39-50.
- Kâğıtçı, Mehmet Ali. “Türkiye’de Kimyagerlik 3.” *Tarih Konuşuyor* 8, 59 (Aralık 1968): 4015-18.
- M. Şakir. “Siyasiyat: Manastr’daki Rezalet Şehrimizde de Canlandırılmak İsteniyor. Hükümet-i Vilayet Bîruh.” *Silah* 3, 315 (5 Eylül 1327): 1-2.
- Mazhar Osman [Uzman], “Bimarhanemiz,” *Tababet-i Hazıra* 1, 20 (20 Kânunuevvel 1909): 302-3; “Bimarhaneler,” *Tababet-i Hazıra* 2, 12 (16 Ağustos 1326/29 Ağustos 1910): 186-7; “Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi’nde.” *İstanbul Seririyatı* [Paramedikal kısım] 1, 1 (Mayıs 1335/1919): ön ve arka kapak iç kısım; “Sıhhiye Müdüriyeti ve Hastahaneler.” *İstanbul Seririyatı* [Paramedikal kısım] 1, 5 (Eylül 1335/1919): ön ve arka kapak iç kısım ve arka kapak; “Hastahanelerimiz.” *İstanbul Seririyatı* [Paramedikal kısım] 2, 1 (Mayıs 1336/1920): 61-63; “Hastahanelerimiz II.” *İstanbul Seririyatı* [Paramedikal kısım] 2, 2 (Haziran 1336/1920): 65-67; “Hekimbaşı Zade Muhiddin,” *İstanbul Seririyatı* [Paramedikal kısım] 19, 2 (Şubat 1937): 10.

Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi: 1325 senesi Eylül ibtidasından Şubatı gayesine kadar mukarrerat ve icraatı mübeyyin rapordur. İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası, 1326/1910.

Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdiriyeti / Direction générale de l'Assistance publique de Constantinople. İstanbul: Matbaa-i Arşak Garoyan, 1327/1911.

Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Talimatnamesi. İstanbul: Selanik Matbaası, 1328/1912.

Nail Halid [Tipi]. *Musavver Eczacı Nevsali.* Dersaadet: Kader Matbaası, 1328/1912.

Odabaşı, İ. Arda. "Selanik 1910-1911: Kolera Salgınları, Kahraman Bir Doktor, Yahudi İşçilerin İsyanı ve Serseri Gazeteciler." *Toplumsal Tarih* sayı 296 (Ağustos 2018): 56-63.

Polat, Hasan Ali ve Osman Akandere. "Yıldız Sarayı'nın Yağmalandığı İddiası, Mütareke Dönemindeki Yağma Davası ve Neticesi." *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 5, 1 (2020): 339-389.

Princesse Lubomirska. *Les Préjugés sur la Folie.* Paris: Librairie Bloud & Cie, 1908.

Rasimoğlu, Ceren Gülsel İlikan. "On Dokuzuncu Yüzyıl İstanbul'unda Sağlık: Filles de la Charité ve Beyoğlu Belediye Hastanesi." *Tarihin Dönüşümü, Dönüşümün Tarihi.* Derleyen Gözde Orhan içinde 32-61. İstanbul: Altınbaş Üniversitesi Yayınları, 2022.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye 66. Sene. Dersaadet: Selanik Matbaası, 1327/1911.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye 67. Sene. Dersaadet: Selanik Matbaası, 1328/1912.

Sarı, Nil. "Hekimbaşı-zâde Dr. Muhiddin Bey (1871-1936)." *50 Yıl Önce Ölen 8 Büyük Türk Hekimi İçin Anma Töreni Kitabı.* Yayına hazırlayan Ekrem Kadri Unat içinde 55-66. İstanbul: İ.Ü Cerrahpaşa Tıp Fakültesi ve Türk Tıp Tarihi Kurumu, 1986.

Şehremaneti Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdiriyeti: Nisa, Etfal ve Zükur Hastaneleri Talimatnamesi. Dersaadet: Matbaa-i Arşak Garoyan, 1328/1912.

Şehremaneti Sıhhiye Müdiriyeti: Nisa, Etfal ve Zükur Hastaneleri Talimatnamesi. Dersaadet: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, 1329/1913.

Şehremaneti Sıhhiye Müdiriyetine Merbut Tebhirhaneler Memurin ve Müstahdemini Talimatnamesi. Dersaadet: Ahmed İhsan ve Şürekası, 1329/1913.

Şehsuvaroğlu, Bedi N. "Bizde Anatomi Öğretimine Dair." *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası* 15, 1 (1952): 365-412.

Şükrü Kâmil [Talmicioğlu]. "Bizde Hekimlik: İstanbul Hastanelerini Ziyaret – Etfal Hastanesi-Bimarhane." *Tababet-i Hazıra* 2, 18 (29 Teşrinisani 1910): 282-284.

Şükrü Kâmil [Talmicioğlu]. "Cerrahpaşa ve Haseki Nisa Hastaneleri." *Tababet-i Hazıra* 2, 21 (14 Kânunusani 1911): 330-332.

Tanman, Mehmet Baha. *Değişen Zamanların Mimarı: Edoardo de Nari (1874-1954).* İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2012.

Taşkıran, Nimet. *Hasekinin Kitabı.* İstanbul: Yenilik Basımevi, 1972.

Tepeyran, Ebubekir Hâzım. *Zâlimâne Bir İdam Hükümü.* İstanbul: Milli Mecmua Basımevi, 1946.

Tiner, Şükrü Hazım. "Onun Manevi Huzurunda." *İstanbul Seririyatı Mazhar Osman Uzman Anma Sayısı* (1952): 21-24.

Tural, Erkan. *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi, II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenterler.* Ankara: İmge Kitabevi, 2016.

Unat, Ekrem Kadri. "Osmanlı İmparatorluğunda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarla İlgili

Olaylar.” *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 5 (1995): 55-65.

Uzman, Mazhar Osman. *Tababeti Ruhîye 3.bs.* İstanbul: Kader Basımevi, 1941.

Yıldırım, Nuran. *İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi.* İstanbul: Darülaceze Vakfı, 1996.

Gazete Makaleleri / Articles from Newspapers^{184*}

Ahmet Şükrü [Adanalı]. “İhya-yı Emvat: Milletin Sevgili Meclisine.” *Serbesti* 1, 30 (2 Kânunuevvel 1324 / 15 Aralık 1908): 2-3; “Hastahanelerimiz.” *Serbesti* 1, 43 (15 Kânunuevvel 1324 / 28 Aralık 1908): 2-3; “Umum Hastaneler ve Doktorlar Namına Bir Feryat.” *Serbesti* 1, 47 (19 Kânunuevvel 1324 / 1 Ocak 1909): 3; “Ağlar mısın Güler misin?.” *Serbesti* 1, 53 (26 Kânunuevvel 1324 / 8 Ocak 1909): 3; “Ataletimiz Badi-i Sefaletimiz.” *Serbesti* 1, 72 (15 Kânunusani 1324 / 28 Ocak 1909): 2.

Avanzade Mehmed Süleyman. “Sıhhiye Tensikatı Doktorlar ve Eczacılar 1.” *Serbesti* 1, 39 (11 Kânunuevvel 1324 / 24 Aralık 1908): 3; “Sıhhiye Tensikatı Doktorlar ve Eczacılar 2.” *Serbesti* 1, 44 (16 Kânunuevvel 1324 / 29 Aralık 1908): 3-4; “Sıhhiye Tensikatı- Doktorlar ve Eczacılar 3.” *Serbesti* 1, 45 (17 Kânunuevvel 1324 / 30 Aralık 1908): 2; “Sıhhiye Tensikatı Doktor ve Eczacılar 4.” *Serbesti* 1, 46 (18 Kânunuevvel 1324 / 31 Aralık 1908): 2-3; “Sıhhiye Tensikatı Doktorlar ve Eczacılar 5.” *Serbesti* 1, 49 (31 Kânunuevvel 1324 / 13 Ocak 1909): 2.

Bedri Kâmil. “Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye.” *Sabah* 23, 7962 (20 Teşrinisani 1911): 3..

Burhanettin. “Ahval-i Sıhhiyemiz ve Doktorlar.” *Yeni Gazete* 2, 662 (28 Haziran 1910): 3.

Celaleddin Muhtar [Özden]. “Bir Derd-i İhtimai.” *Tanin* 2, 446 (16 Teşrinisani 1325 / 29 Kasım 1909): 2.

Esad Kemal. “Manastır Vakası Münasebetile: Kahrolsun Doktorlar.” *Mehtab* 1, 10 (11 Eylül 1327): 122-123.

Habib. “Taşrada Etibba-yı Belediye.” *Yeni Gazete* 3, 965 (3 Mayıs 1911): 2.

İbrahim Vastf. “Elektrik-i Tıbbi.” *Tanin* 1, 154 (21 Kânunuevvel 1324 / 3 Ocak 1909): 2.

Hüseyin Cahit [Yalçın]. “Siyasiyat: Şehremaneti İstikrazı.” *Yeni Tanin* 1, 16 (27 Kânunuevvel 1325 / 9 Ocak 1910): 1.

Muhittin Nuri. “Açık Sütunlar: Paris’ten Mektup –13 Teşrinievvvel 1908–.” *Tanin* 1, 91 (19 Teşrinievvvel 1324 / 1 Kasım 1908): 2-3; “Derdest-i Tesis Bulunan Dilsiz Mektebi Münasebetile: Sağır, Dilsiz, Âmâ Çocukların Terbiye ve Talimi.” *Mektebli* 1, 23-24 (5 Kânunuevvel 1329 / 19 Aralık 1913): 385-388.

Nejat Ekrem. “Sıhhiye Dairesinin Hal-i İhtizarı.” *Serbesti* 1, 48 (20 Kânunuevvel 1324 / 2 Ocak 1909): 2.

Nikolaki. “Polis Sertababeti: Harbiye Nazırı Nazım Paşa Hazretlerine.” *Tanzimat/Le Tanzimat* 1, 359 (23 Eylül 1912): 4.

Nureddin Ramih [Ener]. “Bizde Hekimlik: Şehremaneti Heyet-i Sıhhiyesinin Yeni Hikmetleri Yunan Doktorlarının Etibba-yı Osmaniyeye Tercihi.” *Tababet-i Hazıra* 2, 22 (29 Kânunusani/Ocak 1911): 348-349; “Şehremini Beyefendiye: Büyükdere kolerası nasıl tevessü etti?– İlk menba-i intan–Yanlış teşhis– Kolera etibbayı belediye nazarından nasıl kaçıyor, nasıl intişar ediyor?–Belediyenin ataleti–İstirhamatımız.” *Yeni Gazete* 3, 1077 (24 Ağustos 1911): 3.

Nuri Bekir. “Herkes Ne Diyor?: Tıp Fakültesi Heyet-i Muallimesile Şehreminliğine Açık Müracaat.” *Yeni Gazete* 2, 392 (27 Eylül 1909): 3-4; “Bimarhanemiz.” *Yeni Gazete* 2, 469 (15 Kânunuevvel 1909): 3; “Tımarhanelerimiz.” *Tanin* 2, 568 (2 Nisan 1910): 2; “Karantina Kepazelikleri.” *Yeni Gazete* 3, 1076 (23

184 * Yazarı olmayan gazete haberleri OBA dergisinin yazım kuralları (Chicago) çerçevesinde dipnotlarda verilmiş ancak Kaynakça’ya alınmamıştır.

Ağustos 1911): 2; “Hayret!.” *Yeni Gazete* 3, 1081 (28 Ağustos 1911): 3.

Şevket Nuri. “Dartılacezeyi Ziyaret.” *Yeni Gazete* 5, 1443 (28 Ağustos 1912): 3.

Tezler / Theses

Gündüz, Feryal Saygılıgil. *Osmanlı Devleti'nde İstanbul'da Kadınlara Hizmet İçin Açılan Hastane ve Klinikler*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi, 1999.

Kuzucu, Kemalettin. *Babıâli Yangınları ve Sosyo-Ekonomik Etkileri (1808–1911)*. Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi, 2000.

Tural, Erkan. *II Meşrutiyet Dönemi'nde Devletin Restorasyonu Bağlamında 1909 Teşkilat ve Tensikat Kanunu*. Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, 2006.

Elektronik Kaynaklar / Electronic Sources

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kütüphanesi. “İstanbul Şehremaneti Mecmuası 4, Kânunuevvel 1340 [Aralık 1924].” Erişim 04.01.2023

https://ataturkkutuplugu.ibb.gov.tr/Content/publications/102/Sehremaneti%20Mecmuasi_4_sayı.pdf

Türkiye Büyük Millet Meclisi. “Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi.” Erişim 20.01.2023

<https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MECMEB/mmbd01ic02c001/mmbd01ic02c001ink017.pdf>

France Archives. ‘L'Assistance Publique 10 janvier 1849.’ Erişim 12.02.2023

https://francearchives.gouv.fr/fr/pages_histoire/39977

Ermakoff, Antoine. “Le Conseil général d'Administration des Hospices civils de Paris : Science d'Administration des Hôpitaux et Médecine clinique (1801-1832).” Doktora Tezi, Université Paris 7 - Denis Diderot, 2012. Erişim 04.04.2023. <https://theses.hal.science/tel-01583542v1/document>

İstanbul'da Bir Nazi Doktor: Max Clara - Tıp Terörü Kurbanlarının Peşinde

A Nazi Doctor in Istanbul: Max Clara and the Search for Victims of Medical Terror

Erdem Bagatur¹

¹Prof. Dr. (Tıp doktoru)
İstanbul, Türkiye

ORCID: E. B. 0000-0002-7732-0382

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Erdem Bagatur,
İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: erdembagatur@gmail.com

Başvuru/Submitted: 05.02.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:
02.03.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
22.04.2023

Kabul/Accepted: 25.05.2023

Atıf/Citation: Bagatur, Erdem. "İstanbul'da Bir Nazi Doktor: Max Clara - Tıp Terörü Kurbanlarının Peşinde." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 2 (2023): 569-610.

<https://doi.org/10.26650/oba.1247906>

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, Max Clara'nın (1899–1966) İstanbul'daki yaşamının son dönemini (1950–1966) ve buradaki bilimsel faaliyetlerini incelemektir. Clara'nın nasyonal sosyalist dönemdeki ve öncesindeki kariyeri ayrıntılı olarak ortaya konulmuştur, ancak savaş sonrası dönemde akademik hayattan uzaklaştırılmasını izleyen son yılları, eski meslektaşları ve akademik dünya ile olan ilişkileri hakkında neredeyse hiçbir bilgi mevcut değildir. Bu çalışmada, Max Clara'nın İstanbul'daki hayatı, İstanbul Üniversitesi Arşivi'ndeki birincil kaynaklara dayandırılarak belgelenmiştir. Arşiv belgeleri, İstanbul Üniversitesi'nin tarihi ve Türkiye'deki mülteci akademisyenler hakkında mevcut literatür, Clara hakkındaki literatür ve Clara'nın yayınlarının analizleriyle desteklenmiştir. Ayrıca, Clara'nın Almanya'dan getirdiği histolojik ve anatomik materyal alındığı nasyonal sosyalist dönem kurbanlarının kimliklerine ulaşmak amacıyla bulunmaya çalışılmıştır. Max Clara'nın İstanbul yıllarında hayatı, akademik çalışmaları ve dış dünya ile ilişkileri açık ve kapsamlı bir şekilde gün ışığına çıkarılmıştır. Ancak üç bölüme ayrılan histolojik ve anatomik materyaline, materyalin yeni sahipleri olan üniversiteler ve öğretim üyelerinin isteksizliği nedeniyle ulaşılamamıştır. Clara'nın nasyonal sosyalist dönemde mahkumlar üzerinde tıbbi deneyler ve idam edilenlerin etik olmayan bir şekilde temin edilen bedenlerini kullanma gibi etik olmayan uygulamalara karıştığı ayrıntılarıyla ortaya çıkarılmıştır. Akademik yayınlarının analizi, kendi içlerinde büyük tutarsızlıklar ve çarpıtmalar olduğunu ve bu yayınların sanıldığı kadar önemli olmadığını ortaya koymuştur.

Anahtar sözcükler: Max Clara, Tıp Tarihi, Histoloji Tarihi, Nasyonal Sosyalizm, Nazi Almanyası, Mülteci Akademisyenler, Tıbbi Deneysel, İnsan Dokusu, Nazi ötanazisi, İrk İslahı

ABSTRACT

The present study aims to examine Max Clara's (1899–1966) life and his scientific activities in Istanbul between 1950-1966. Clara's career before and during the National Socialist era has been extensively studied. However, information is lacking regarding his later years and his relationships with his

old colleagues and the academic world after being dismissed from academic life in the postwar period. This article presents information about Max Clara's life in Istanbul based on primary sources kept at the Istanbul University Archives. Archival documents were supplemented by analyses on literature about the history of Istanbul University, refugee scholars in Turkey, Max Clara's life, and his publications. Furthermore, the study attempted to find the histological and anatomical material Dr. Clara had brought with him from Germany in order to identify the National Socialist era victims from whom the materials had been harvested. This article clearly and extensively brings Max Clara's life, academic work, and relations with the outside world during his Istanbul years into light. However, his histological and anatomical collection, which was divided into three parts after his passing, could not be accessed due to the reluctance the relevant institutions, faculty members, and new owners of the materials had. This study also deals with Clara's involvement in unethical practices during the National Socialist era, such as medical experiments on prisoners and the use of the unethically procured bodies of the executed. The analysis of his academic publications reveals that they involved great inconsistencies and distortions and that these publications were not as important as was thought.

Keywords: Max Clara, History of Medicine, History of Histology, National Socialism, Nazi Germany, Refugee Scholars, Medical Experiments, Human Tissue, Nazi Euthanasia, Race Hygiene

Extended Abstract

World War II not only brought the horrors of war but also unimaginable medical atrocities and crimes against humanity. Along with the racist policies that eventually led to the Holocaust, terrible medical experiments had been carried out on prisoners in the name of the advancement of medicine and scientific research, with even the corpses of the executed being abused to that end. Institutionalized criminal medical practices in the name of public health, eugenics, and scientific research was one of the priorities of the Nazi regime. Medicine was diverted from the right path by the state, and political and social pressures had completely corrupted medical values. Without the apparent voluntary contributions of medical doctors, formulating, directing, implementing, and benefiting from Nazi policies would have been completely impossible. During the period between Nazi's ascension to power and the start of World War II (1933-1939), the path to creating a new society consisting of individuals with pure Aryan blood who were physically healthy and productive and mentally committed to the National Socialist morality first occurred through inappropriate medical policies. In retrospect, German doctors had obviously not been forced into committing crimes. They had been very active, willing, and eager to participate in irrational acts and medical crimes under the guise of scientific research and served the Nazi ideology without question. They knew the experiments they were conducting violated every standard of moral research on humans.

Although these medical crimes physicians committed are believed today to be unlikely to be repeated, reality may not be so. Today, physicians and other health personnel are known to exist who torture or direct the torture of detainees, especially those working with intelligence agencies. The horrors and medical crimes of World War II must be told and retold to honor and commemorate the victims of the Nazi regime in order to promote the basic humanism of medicine in a world where genocide and state-mandated and doctor-supervised torture and executions continue.

As one member of the Nazi Party and a symbol of Nazi medical crimes, Dr. Max Clara (1899-1966) spent the last part of his life as a lecturer at Istanbul University. The present study examines the last period of Max Clara's life in Istanbul (1950-1966), as well as his scientific activities, and shows that ethical violations continued even years after the war and the Doctors' Trial in Nuremburg. Max Clara's life in Istanbul was documented based on primary sources in the Istanbul University Archives. Archival documents have been supplemented by the existing literature on the history of Istanbul University, on refugee academicians in Turkey, on Max Clara's life, and on an analysis of his publications.

Carrying out medical procedures on dead bodies without the consent of the person or their relatives is an unethical medical crime, just as is conducting experiments on living people without their consent. Unbeknownst to prisoners who were to be executed, Clara had given them vitamin C beforehand and removed various organs immediately after the execution to conduct research on how vitamin C had been distributed in these organs in his laboratory. However, this mode of action in its mildest form involves cooperating with murderers and is morally reprehensible.

Following the war, Clara moved to Istanbul in 1950 because he had been unable to find an academic position in Germany, thus bringing samples from the executed prisoners and continuing to work on them. The current study also attempted to access the histological and anatomical material that Clara had brought from Germany, but to no avail. Separated into three parts, the materials could not be accessed due to the reluctance of the universities and faculty members who currently own them. If the material had been able to be accessed, victims from the National Socialist period could have been identified as well.

This work reveals in detail Clara's involvement in unethical practices during the National Socialist era, such as medical experiments on prisoners and the use of unethically supplied bodies of the executed. In addition, the analysis of his academic publications reveals great inconsistencies and distortions to be present and these publications to not be as important as was thought.

Max Clara left a strong long-lasting mark on Turkish medicine as an educator and scientist. Upon looking back 55 years after his death, however, he obviously was not the innocent, hard-working scientist he pretended to be. Perhaps Clara had not joined his colleagues in experiments in concentration camps, euthanasia killings, or racial hygiene implementations because he was a histologist. However, he has been revealed to have possessed the same mindset as them through the vitamin C research he had carried out on death row victims. Max Clara stands out as a historical figure who should be scrutinized for his careerist machinations and unethical research which has become more and more evident and concrete with the critical reading of his publications. What happened in Nazi Germany can happen anytime and anywhere, because science and medicine have never been apolitical.

“Bu hikâye, kurban olanları onurlandırmak için anlatılmalı ve yeniden anlatılmalı.
Onların kahramanca eylemleri tarihte kaybolmamalı,
tersine çevrilemez bir şekilde tarihte güvence altına alınmalıdır.”
Edzard Ernst¹

İnsanlığın İkinci Dünya Savaşı'nın gerçeklerini ve *Holokost*'un dehşetini ve Nazi doktorların işlediği tıbbi suçları unutup olmasa gerçekten mümkün mü? Diğer bir bakış açısıyla, belki de savaş sırasında hekimler tarafından işlenmiş olan tıbbi suçların artık dünyanın değişmiş olması nedeniyle bir daha işlenme olasılığı olmadığından o dehşeti hatırlamamıza gerek yoktur. Ama öyle değil. Tıp ve hekimler eliyle, en azından yardımcılarıyla günümüzde de belirgin suçlar işlenmeye devam edilmektedir. 12 Eylül Darbesi'nden sonra yapılan işkencelerde doktorlar aktif olarak yer almışlardır. İşkence altındakileri daha kolay konuşturmak için anestezi ilaç verilmesini öneren öğretim üyesi hekimler bile olmuştur.² Günümüzde de özellikle istihbarat teşkilatlarıyla birlikte çalışarak gözaltındakilere işkence yapan ya da işkenceleri yönlendiren hekimler ve diğer sağlık personeli olduğu bilinmektedir.^{3,4}

Soykırımın, devlet emriyle işkencenin ve doktor gözetiminde devlet infazlarının devam ettiği bir dünyada hekimliğin temel hümanizmini teşvik etmek amacıyla Nazi rejiminin kurbanlarını onurlandırmak ve anmak için İkinci Dünya Savaşı'nın dehşeti ve tıbbi suçları anlatılmalı ve yeniden anlatılmalıdır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan önce ve savaş sırasında safkan bir Nazi olan, savaştan sonra 1950-1966 yıllarında İstanbul Üniversite'sinde saygın bilim adamı rolü oynayan Max Clara'ya odaklanmadan önce Nazilerin ve Nazi tıbbının arka planına bakmak gerekiyor. Bu gerçek öyküde, bir hekimin ve bir bilim adamının belirli bir siyasi görüşe, ideolojiye gönül vererek yandaşlığını çıkarları için kullanmasının ve sapkın bir ideolojinin bir bilim adamının

- 1 Edzard Ernst, “A Leading Medical School Seriously Damaged: Vienna 1938,” *Annals of Internal Medicine* 10 (1995): 792.
- 2 Şahika Yüksel, “Türkiye’de İşkence Yoktur: Lancet’e Mektuplar. 30. Yılında 12 Eylül: Toplumsal bir Travmanın Güncel Sonuçları,” *Türkiye Psikiyatri Derneği Bülteni* 2 (2010): 9, erişim 5 Ocak 2023, https://psikiyatri.org.tr/uploadFiles/publicationsFile/file/1079_TPDB2_web.pdf.
- 3 George J. Annas ve Sondra S. Crosby, “Post-9/11 Torture at CIA “Black Sites”– Physicians and Lawyers Working Together,” *New England Journal of Medicine* 24 (2015): 2279.
- 4 Sondra S. Crosby ve Gilbert Benavidez, “From Nuremberg to Guantanamo Bay: Uses of Physicians in the War on Terror,” *American Journal of Public Health* 1 (2018): 36. El-Kaide tarafından 11 Eylül 2001’de Amerika Birleşik Devletleri’ne (ABD) yapılan saldırılardan sonra ABD’nin başlattığı *Teröre Karşı Savaşta*, Ebu Garib, Bagram ve Guantanamo Körfezi’ndeki ABD askeri gözaltı merkezlerinde bulunan “Kara Bölge” olarak adlandırılan sorgu merkezlerinde doktorlar ve diğer sağlık personeli devlet destekli işkence programlarının tasarlanmasında ve uygulanmasında kritik bir rol oynamışlardır. Guantanamo Körfezi’ndeki işkenceciler mahkemeye çıkarılmış ve su altında tutarak havasız bırakma, küçük kutulara koyma, uykusuz bırakma gibi işkence yöntemlerini uygulayan psikolog James Mitchell pişmanlık duymadığını belirtmiş ve “Bugün olsa yine yapardım.” demiştir. Bkz, “CIA’in ‘gelişmiş sorgulama tekniklerini’ tasarlayan psikologlardan biri 11 Eylül Davası’nda ifade verdi: ‘Bugün olsa yine yapardım,’” BBC News Türkçe, erişim 5 Ocak 2023, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51206634>

nasıl değiştirdiğinin ve bunca yıl sonra hâla bu konunun neden önemli olduğunun ipuçları bulunmaktadır.

En başta gelen neden, Nazilerin 1933'te iktidara gelmelerinin üzerinden doksan, İkinci Dünya Savaşı'nın 1945'te sona ermesinin üzerinden yetmiş sekiz yıl geçmiş olmasına karşın Nazi tıbbi suçlarının ciddi toplumsal, tıbbi ve biyoetik tartışmalara yol açmaya devam etmesidir. Tıp, Nazilerin iktidara gelmeleri ile İkinci Dünya Savaşı'nın sonu arasında geçen on iki yılda (1933-1945), rejimin ırkçı sosyal politikalarının ve kısmen de savaş stratejilerinin uygulanmasında en önemli araçtı.^{5,6} Nazi dönemi Almanya'sında tıp, iktidarın sosyal, askeri ve ekonomik amaçlarına hizmet etmekle yükümlü ideolojinin ölümcül bir ögesi idi. Halk sağlığı, ırk ıslahı ve bilimsel araştırma adı altında kurumsallaştırılmış kriminal tıbbi uygulamalar Nazi rejiminin önceliklerinden biriydi.^{7,8} Tıp, devlet eliyle doğru yoldan saptırılmış, siyasi ve sosyal baskılar tıbbi değerleri bütünüyle bozmuştu.^{9,10} Almanya'daki her insan, her uygulama, her yönetmelik, her karar, her düşünce, kısacası her şey gibi tıp da yüksek nasyonal sosyalist amaçlara hizmet etmekle yükümlüydü. Bu hizmetin yerine getirilmesi sırasında tıbbi gelenekler, tıbbi etik, moral değerler ve vicdan hiçe sayılmıştı. Önemli olan belirlenmiş amaçlara ulaşmaktı.

Genel anlamıyla tıp, daha özeldede tıp doktorlarının belirgin gönüllü katkıları olmasaydı Nazi politikalarını oluşturmak, yönlendirmek, hayata geçirmek ve sonuçlarından yararlanmak hiçbir şekilde mümkün olamazdı.^{11, 12, 13} Nazilerin iktidara gelmeleri ile İkinci Dünya Savaşının başlangıcına kadar geçen sürede (1933-1939) saf Aryan kanı taşıyan bireylerden oluşan, bedenene sağlıklı ve verimli, zihnen nasyonal sosyalist ahlaka bağlı yeni bir toplum oluşturmanın yolu öncelikle buna uygun tıbbi politikalardan geçiyordu.

Nazi Sağlık Politikaları

Naziler tıbbi uygulamalarına, iktidara gelir gelmez başladılar. Nasyonal sosyalist dönem Alman tıbbını üç başlık altında incelemek olasıdır.¹⁴

- 5 Angelica Ebbinghaus, "Introduction: Reflections on the Medical Trial," *The Nuremberg Medical Trial 1946/47. Guide to the Microfiche Edition*, haz. Johannes Eltzhic ve Michael Walter (München, Germany: K. G. Saur, 2001) içinde, 7.
- 6 Klaus Dörner vd., *The Nuremberg Medical Trial 1946/47. Transcripts, Material of the Prosecution and Defense, Related Documents. English Edition. Microfiche Edition* (Munich, Germany: K. G. Saur, 1999), 23.
- 7 Ebbinghaus, "Introduction," 8.
- 8 Dörner, vd, *The Nuremberg Medical Trial*, 9.
- 9 Yehuda G. Adam. "Aide Mémoire - The Role of the German Medical Establishment in the Holocaust: A Retrospective on the 60th Anniversary of the Liberation of Auschwitz." *Israel Medical Association Journal* 3 (2005): 139.
- 10 Hartmut M. Hanauske-Abel. "Not a Slippery Slope or Sudden Subversion: German Medicine and National Socialism in 1933," *British Medical Journal* 313 (1996): 1459.
- 11 Adam, "Aide Mémoire," 140.
- 12 Hanauske-Abel, "Not a Slippery Slope," 1460.
- 13 Omar S. Haque, vd, "Why Did So Many German Doctors Join the Nazi Party Early?" *International Journal of Law and Psychiatry* 35 (2012): 473.
- 14 Ebbinghaus, "Introduction," 8.

A. Öjeni ve Halk Sağlığı Politikaları

Öjeni ve halk sağlığı politikalarıyla ilgili en önemli uygulama savaştan çok önce başlanılan *Aktion T4* programıdır. *Aktion T4*'ün iki amacı vardı. Birinci basamak, öjenik amaçlarla, yani genetik olarak zihnen ve bedenen tamamen sağlıklı bir ulus oluşturmak için yalnızca genetik olarak “kusursuz” bireylerin üremesini sağlamak, “kusurlu” bireylerin üremesini engelleyerek ırkı ıslah etmektir.^{15, 16, 17} Bu amaçla dört yüz bin kişi zorla kısırlaştırıldı. İşlemlerin hepsi hekimler tarafından uygulandı.^{18, 19, 20}

Öjenik uygulamaların ikinci basamağı kimlerin safkan Nordik ırkına mensup olduğunun ve olmadığının analizi için antropolojik çalışmalar ile saf Aryan ırkının geliştirilmesi için gerekli olan kalıtsal ve genetik çalışmaların yapılmasıydı.²¹ Sağlıklı Aryan bireyler için koruyucu tıp politikaları oluşturulup uygulanması ancak doktorlar tarafından yapılabilirdi.

Öjeni ve halk sağlığı politikalarıyla ilgili olan bir diğer amaç da toplumda gençlere ve sağlıklı vatandaşlara yer açmak için bakıma gereksinimi olan yaşlı, bedensel veya zihinsel engelli, iyileşme olasılığı olmayan ve psikiyatrik hastaların, Nazilerin bakış açısıyla “faydasız yiyici” vatandaşların ortadan kaldırılması için endüstriyel boyuttaki ötanazi uygulamalarıydı.²² Ötanazi uygulananların büyük bir bölümü, zihinsel veya bedensel engelli çocuklardı. Resmî olarak uygulandığı iki yıl içinde üç yüz bin insan ötanazi programı çerçevesinde karbon monoksit gazı veya fenol enjeksiyonları ile öldürülmüştür.²³ Bu programları doktorlar olmadan planlayıp yürütmek mümkün değildi.^{24, 25, 26}

B. Toplama Kamplarındaki İnsan Deneyleri ve Soykırım

İkinci Dünya Savaşı sırasında ırk ıslahının Nazilere göre en önemli aşaması olan toplumu “istenmeyen unsurlardan” yani başta Yahudiler olmak üzere Romanlar, Slavlar, Asyalı ve Afrikalılardan temizlemek için toplama kamplarında insanların endüstriyel boyutlarda

15 Ebbinghaus, *a.g.e.*, 14.

16 Dörner, vd, *The Nuremberg Medical Trial*, 12.

17 Haque, “Why Did So Many German Doctors Join the Nazi Party early?,” 477.

18 Dörner, vd, *The Nuremberg Medical Trial*, 16.

19 William E. Seidelman, “Academic Medicine during the Nazi Period: The Implications for Creating Awareness of Professional Responsibility Today,” *Medicine After the Holocaust: From the Master Race to the Human Genome and Beyond*, haz. Sheldon Rubinfeld (New York, NY: Palgrave-Macmillan; 2010) içinde, 33.

20 Lawrence A. Zeidman, “Neuroscience in Nazi Europe Part I: Eugenics, Human Experimentation, and Mass Murder,” *Canadian Journal of Neurological Sciences* 5 (2011): 700.

21 Ebbinghaus, “Introduction,” 15.

22 Zeidman, “Neuroscience in Nazi Europe,” 701.

23 Jay Joseph ve Norbert A. Wetzel, “Ernst Rüdin: Hitler’s Racial Hygiene Mastermind,” *Journal of the History of Biology* 46 (2013): 4.

24 Dörner, vd, *The Nuremberg Medical Trial*, 16.

25 Hanauke-Abel, “Not a Slippery Slope,” 1459.

26 Seidelman, “Academic Medicine during the Nazi Period,” 34.

öldürülmesi ve ortadan kaldırılması ancak doktorların önderliğinde mümkündü.²⁷ Bu arada “işe yarayacak” tutsakların Alman savaş sanayiinde çalıştırmak için seçilmesini de yine doktorlar yapıyordu.

Tabii, savaştan sonra tüm dünyada büyük yankı uyandıran tıbbi uygulamalardan biri de savaş sırasında toplama kamplarındaki insan deneyleriydi. Bu deneylerin arkasında bir gereklilik ve bilimsel mantık var gibi görünse de aslında hepsi birer insanlık suçu olan sapıkça kriminal uygulamalardı.^{28,29} Üç grup deney vardı.

Birinci grup deneyler Nazilerin ırkçı ve nasyonal sosyalist ideolojilerini desteklemek üzere yapılan, öjenik/ırk ıslahı ve ötanazi amaçları taşıyan deneylerdi. Bunlara örnek olarak ırkçı genetik araştırmalar için ikiz çocuk ve cüce deneyleri, Yahudileri ve Romanları öldürmeden köle işçi olarak kullanmak ama üremelerini de engellemek amacıyla kitlesel olarak kısırılaştırmak için ucuz ve etkin yöntemler araştıran kısırılaştırma deneyleri ve eşcinsel erkekleri hormon vererek “tedavi etme” deneyleri gösterilebilir.

İkinci grup deneyler arasında askeri personelin zor koşullarda hayatta kalmalarını sağlamak için yapılan uçaksavar ateşinden sakınmak için basınçsız uçak kabinleriyle ne kadar yükseğe çıkılabileceğini araştıran yüksek irtifa deneyleri, Kuzey Buz Denizine düşen pilotların donmalarını önlemek için yapılan hipotermi deneyleri ve gemileri batırılan denizcilerin deniz suyu içerek hayatta kalıp kalamayacaklarını araştıran tuzlu su içme deneyleri vardı.

Üçüncü grup deneyler cephede hastalanan ya da yaralanan Alman askerlerinin tedavisinde kullanılmak üzere ilaçların ve bulaşıcı hastalıklar için aşıların geliştirilmesi için yapılan deneylerdi. Bunlar zehirli gazlar ve kimyasal silahlar için antidot deneyleri, sıtma, bulaşıcı sarılık, tifüs aşısı deneyleri, başta gazlı kangren olmak üzere iskelet sistemi enfeksiyonlarının önlenmesi ve tedavisi için antibiyotik deneyleri, ateşli silahlarla yaralanma sonucunda ortaya çıkan kemik defektlili kırıkların tedavisinde kullanılmak amacıyla bir insandan diğerine kemik nakli deneyleri ve savaş yaraları nedeniyle yapılmış olan amputasyonlar için tüm uzuv nakli deneyleriydi.

1941’de Avrupa Yahudilerinin yok edilmesi süreci- (*Holokost*) başladı ve sonuçta altı milyon Yahudi ölüm kamplarında öldürüldü. Totalitarizm Almanya’yı esir almıştı.

27 Joseph ve Wetzel, “Ernst Rüdin,” 7.

28 Angelica Ebbinghaus ve Karl Heinz Roth, “Die kriegschirurgischen Experimente in den Konzentrationslagern und ihre Hintergründe” *Vernichten und Heilen. Der Nürnberger Ärzteprozess und seine Folgen*, haz. Angelica Ebbinghaus ve Klaus Dörner (Berlin: Aufbau-Verlag, 2001) içinde, 189.

29 Erdem Bagatur, “Nazi Medicine — Part I: Musculoskeletal Experimentation on Concentration Camp Prisoners during World War II,” *Clinical Orthopaedics and Related Research* 10 (2018): 1904. Yazar, bu çalışması için Alman Ulusal Kütüphanesi’nde bulunan yaklaşık kırk bin sayfalık *Nürnberg Doktorlar Davası* dosyasındaki birincil kaynakları kullanmıştır. Bu belgeler arasında savcının iddianamesi, tanıklıklar, fotoğraflar, nasyonal sosyalist dönemde yapılmış olan hükümet yazışmaları ve tıbbi deneyleri yapan doktorların tuttukları notlar vardı.

C. Hekimlerin Devletle/Yeni Rejimle Olan İlişkileri

Doğal olarak yukarıda sıralananların hiçbiri doktorların planlama ve yürütmesi olmasa yapılamazdı. Büyük resme bakıldığında öjeni, ötanazi, toplama kamplarındaki insan deneyleri ve soykırım ile hekimlerin yeni rejimle olan ilişkilerinin birbirinden ayrılamayacak kadar içe içe geçmiş tek bir konu olduğu görülecektir.^{30, 31, 32}

Nazilerin ilk icraatlarından biri, ülkedeki çeşitli cumhuriyetçi tıp örgütlerini kapatıp, doktorları *Nasyonal Sosyalist Doktorlar Birliği* adında yeni kurulan bir dernek altında toplamak olmuştu. Doğal olarak, bu sırada faşist ideoloji yanlısı doktorlarla Nazi Partisi'nin ileri gelenleri arasında belirgin bir iş birliği yapılmıştı. Bazı akademik iş birlikçiler aynı zamanda *SS* subaylarıydı, bazıları Nazi Partisi üyesiydi. Akademik hırs ile *SS* ajandalarının kesişme noktaları bilim adamlarının amaç ve beklentilerini açıkça ortaya koymaktaydı.³³ Bir süre sonra, tüm Alman hekimler ülkenin yönetildiği biçimde, Nazi sosyopolitik liderlik ilkeleriyle, *Führerprinzip* ile yönetiliyordu.

Kaygan Yamaç- Bir Mesleğin Çöküşü

Ancak, tüm doktorlar baskı altında değildi. Bir kısmı Nazi ideolojisini ve siyasetini son derece gönüllü olarak, isteyerek savunuyorlardı.³⁴ Canice, tıp ahlakına ve öğretilerine bütünüyle aykırı olan, açıkça insanlık suçu oluşturan bu eylemlere doktorlar nasıl, neden katılmıştı? Hangi faktörler öncelikle Alman doktorların ve genel anlamıyla bütün Alman tıbbının Nazileşmesinde etkili olmuştu?

İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda bu eylemlere katılmış olan, Müttefikler tarafından yakalanabilen ve savaştan sağ çıkmış doktorların yargılandığı *Nürnberg Doktorlar Davası*'nda doktorların hepsi kendilerinin birer memur/asker olduğunu belirterek yalnızca üstlerinin emirlerini yerine getirdiklerini söylemişler. İnsanlar üzerinde bu tür deneyler yaptıklarını inkâr etmemişler, ancak eylemlerinden sorumlu tutulmamaları gerektiğini belirtmişlerdi. Sanık doktorlar, mahkemeyi bu eylemlerinin yasal olarak doğru, tıbben gerekli, ahlaki açıdan sorunsuz olduğuna ikna etmeye çalışmışlar ve yalnızca üstlerinin emirlerini yerine getirdikleri konusunda ısrarcı olmuşlardı.^{35, 36} Tıbbi suç işlemek üzere verilmiş olan emirleri yerine getirip getirmemek bir yana, durum gerçekten böyle miydi?

Savaştan önce Alman tıbbı kuşkusuz dünyanın en ilerisiydi. Her ne kadar Anglosakson tıbbi gün geçtikçe ilerlemekteyse de hiçbir ülke Almanların bilimsel yöntemlerine dayanan

30 Dörner, vd, *The Nuremberg Medical Trial*, 21.

31 Hanauske-Abel, "Not a Slippery Slope," 1459.

32 Seidelman, "Academic Medicine during the Nazi Period," 32.

33 Seidelman, *a.g.e.*, 33

34 Hanauske-Abel, "Not a Slippery Slope," 1454.

35 Ebbinghaus, "Introduction," 15.

36 Dörner, vd., *The Nuremberg Medical Trial*, 16.

ve deney temelli gerçek bir ekol olan disiplinli tıp uygulamalarına yakın değildi. Tıpta on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda elde edilmiş olan dev ilerlemelerin büyük çoğunluğu Almanya, Avusturya ve Çekoslovakya'daki Almanca ile öğretim yapan üniversitelerde gerçekleşmişti.

Deneysel fizyoloji ve patolojiden cerrahiye, psikiyatriden dış hekimliğine Alman tıbbı her biri alanında gerçek bir otorite olan tıp adamları tarafından yönetiliyordu. Katı bir hiyerarşi ve disiplinle yönetilen tıp fakültelerinde akademik olarak yükselmek de çok zordu. Öğretim üyesi olabilmek için gerekli habilitasyon tezi için mutlaka yeni bir şey bulmak ve bunu deneysel olarak kanıtlamak gerekiyordu. Bir genç doktorun herhangi bir nedenle kayırılması neredeyse mümkün değildi. Habilitasyon tez savunması ve sonrasındaki sınav kapalı kapılar ardında değil, katı bir disiplinle ama tüm fakülteye açık olarak yapılıyordu. Ancak gerçekten parlak, çalışkan ve bilimsel bireyler akademik basamakları tırmanabiliyor ve gelecekte söz sahibi olabiliyorlardı.

Diğer yanda, çok iyi işleyen bir sağlık sistemi vardı. Gerek aile hekimleri gerekse uzman doktorlar aldıkları eğitim sonucunda mesleklerine son derece hakimlerdi. Ayrıca, ülkedeki tüm hekimler aldıkları Orta Avrupa eğitimi ve birikimi sonucunda felsefeden müziğe, edebiyattan resme çok kültürlü insanlardı. Bir orta Avrupa klasiği olarak felsefe ve hümanizma konusunda derin bilgilere sahip, genellikle güzel sanatlarla ilgili hobileri olan saygın, toplumda sevilen insanlardı.

Peki ne oldu da bu saygın insanlar kısa sürede Nazileşti? Nasıl oldu da bu doktorlar bu tür zulümlere karıştılar? Ülkedeki terör etkisi nedeniyle zorla mı dönüşüme uğramışlardı? Zihinsel olarak son derece normal ama bedensel engelli masum çocukları kitleler halinde bu doktorlar mı öldürmüşlerdi? Toplama kamplarındaki hiçbir bilimsel dayanağı olmayan, anlamsız, acımasız deneyleri bu doktorlar mı yapmışlardı? Hekimlerin becerilerini yardım etmek ve iyileştirmek yerine işkence yapmak ve öldürmek için kullanmalarına izin veren kişisel, profesyonel ve politik bağlamlar nelerdi? Herhangi bir insanın zulme nasıl dahil olabileceği sorgulanabilir. Ancak, ileri ve uzun eğitimlerinin doğası ve insanlığa hizmet etme ve koruma yemini nedeniyle hekimler toplumda özel bir ahlaki duruşa sahiptir. Öyleyse geriye tek bir olasılık kalmaktadır, bu doktorlar bu sorumlulukları gönüllü olarak üstlenmişlerdir. İyi eğitilmiş, saygın ve yetkin doktorlar ile bilim adamlarının ateşli birer Nazi olmasını bile anlamak güçtür. Bilim ve tıp adına işlenmiş olan akıl dışı bu cinayetler ve zorla yapılmış olan deneyler yetmiş sekiz yıl sonra tıp dünyasını hâlâ etkilemeye devam etmektedir. *Holokost* ile sonlanacak olan ırk ıslahı teorileri, sosyal sorunların tıpla ilişkilendirilmesi ve

tıbbın nasyonal sosyalist ideoloji ile iç içe geçmesiyle bağlantılı olarak tıp ve hekimlerin rolüne dair bazı içgörüler, bize bazı ipuçları verebilir.^{37, 38}

Savaştan sonra Nazi tıbbi suçlarına katılan doktorları savunmak isteyenlerin iki savı vardı. Birincisi bu işlere bulaşan doktorlar tüm Alman doktorlarını temsil etmiyorlardı, yalnızca bir avuç yoldan çıkmış doktorun tıbbi suçlarda payı vardı ve diğer doktorlar ezici çoğunlukla masumdu. İkincisi yoldan çıkmış doktorlar da isteyerek, gönüllü olarak bu yola sapmamışlardı, bu durum “kaygan yamaç” benzetmesiyle açıklanabilirdi. Dik ve kaygan bir yamaçtan insanların önlenemeyen biçimde kaymaları gibi Alman doktorlar da bu işlere istemeden katılmışlar, karşı koyamamışlardı. Alman tıbbının çöküş nedeni “kaygan yamaç”tı.^{39,40}

Kolayca tahmin edileceği gibi, işin aslı böyle değildi. Çöküş 7 Nisan 1933'te başlamıştı. Alman Parlamentosu'nu tamamıyla ele geçirmiş olan Naziler hiç zorlanmadan *Profesyonel Kamu Hizmetinin Restorasyonu Yasası'nı* (*Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums*) çıkarttılar.⁴¹ Yasanın amacı yeni ulusal ve profesyonel bir kamu hizmeti düzeni için başta Yahudiler olmak üzere Aryan ırk kökenli olmayanların memuriyetlerini sonlandırmaktı. Ayrıca, tüm siyasi muhaliflerin de memuriyetleri sonlandırılacaktı. Böylelikle Aryan ırk kökenli olmayanlar ile siyasi muhaliflerin hekim, öğretmen, profesör, yargıç, avukat, noter olmalarının önü kesilmişti.⁴²

Ülkedeki tüm Yahudi veya eşi Yahudi olan ve/veya rejime muhalif tıp doktorları ile tıp fakültelerindeki profesörler bir günde kapı dışarı edildi. 1938'de ise tüm Yahudi doktorların lisansları iptal edildi ve böylelikle Yahudilerin doktorluk yapmaları tamamen engellendi.

Almanya 1938'de Avusturya'yı ilhak ettiğinde Alman yasaları Avusturya'da da geçerli oldu. Avusturya'daki doktorların yüzde ellisi, Viyana'daki doktorların ise yüzde altmış beşi Yahudi'ydi, hepsinin doktorluk hayatı sona ermişti. Viyana Tıp Fakültesi'ndeki mevcut yüz

37 Seidelman, “Academic Medicine during the Nazi Period,” 36.

38 Hartmut M. Hanauske-Abel, “From Nazi Holocaust to Nuclear Holocaust: A Lesson to Learn?” *Lancet* 328 (1986): 273. Çocuk sağlığı ve hastalıkları uzmanı, önemli bir bilim adamı ve bir nükleer savaş karşıtı aktivist olan Alman vatandaşı Dr.Hanauske-Abel'in Alman doktorların Nasyonal Sosyalizmdeki rolü üzerine yazdığı bu makale Almanya'da büyük ses getirmiştir. Yayımlanmasından yalnızca iki hafta sonra yan dal uzmanlığı olan acil tıp lisansı Alman Tabipler Birliği tarafından iptal edilmiş, ancak Alman Yüksek Mahkemesinin kararıyla yeniden tahsis edilmiştir. Bir yıl sonra Dr. Hanauske-Abel, Alman Tabipler Birliğinin yayın organında bu makale ile ilgili olarak birlik başkanıyla yapılmış olan bir röportaj nedeniyle kendisine iftira edildiği iddiasıyla bir dava açmış ve kazanmıştır.

39 Hanauske-Abel, “Not a Slippery Slope,” 1454.

40 Hanauske-Abel, “From Nazi Holocaust,” 272.

41 Paul Julian Weindling, *Nazi Medicine and the Nuremberg Trials: From Medical War Crimes to Informed Consent*. (New York: Palgrave-Macmillan, 2004), 35.

42 Dörner, vd, *The Nuremberg Medical Trial*, 23.

doksan yedi öğretim üyesinin yüz elli üçünün bir günde ilişiği kesilmişti.^{43,44} Savaş bittiğinde Viyana Tıp Fakültesindeki öğretim üyelerinin dörtte üçü Nazi Partisi üyesiydiler.^{45,46}

Geriyeye dönüp bakıldığında Alman doktorların işledikleri suçlara zorla sürüklenmedikleri, bilimsel araştırma kılıfı ile akıl dışı eylemlere, tıbbi suçlara katılmak için oldukça aktif, istekli ve hevesli oldukları ve sorgulamadan Nazi ideolojisine hizmet ettikleri görülebilir. Deneylerin insanlar üzerindeki her ahlaki araştırma standardını ihlal ettiği biliyorlardı.^{47,48}

1933'te Almanya'daki tüm doktorların yalnızca yüzde yedisi Nazi Partisi üyesiyken, 1937'ye gelindiğinde bu oran yüzde kırk beş olmuştu. Dahası, bu doktorlar Nazi ideolojisine yürekten inanmışlardı. Bu oran diğer elit meslekler içinde en yüksek oranı oluşturuyordu. Örneğin avukatların yalnızca yüzde yirmi beşi partiye üye olmuştu. Öte yandan, Almanya'daki doktorların yüzde on altısı ve Berlin'deki doktorların yüzde altmışı Yahudi'ydi. Yahudiler Nazi Partisi'ne katıl(a)mayacağından, Nazi Partisi üyesi olan Alman doktorların oranının aslında yüzde ellinin üzerinde olduğunu varsayabiliriz. Yine, Alman doktorların yüzde yedi buçluğu SS üyesiydi. Bu oran tüm mesleklerin ortalamasının yedi katıydı.^{49,50}

Bu rakamları tersten okursak ortaya ilginç bir durum çıkmaktadır. Demek ki, doktorların yaklaşık yüzde ellisi de parti üyesi değillerdi. Yani ortada bir zorunluluk yoktu. Ayrıca, parti üyeliğinin meslekte yükselmeyi kolaylaştırdığının bilinmesine karşın, çok sayıda parti üyesi olmayan hekim de iyi pozisyonlara gelebiliyor ya da pozisyonunu koruyordu. Kısacası, gönüllülük esastı.

Az sayıda, özellikle sol ideolojilere gönül vermiş doktorlar belirgin bir muhalif hareket içinde olmuş, muhalif yeraltı örgütlerine katılmış, çok sayıda diğer muhalifin hayatını kurtarmış ve bir kısmı yakalanarak idam edilmişse de doktorların genel olarak Nazilere ya destek verdikleri ya da yandaş olmasalar da hiç seslerini çıkarmadıkları söylenebilir.

Birçoğu dünyaca ünlü bilim adamları olan Yahudi doktorların mesleklerini yapmasının engellenmesinin sağlayacağı fayda ortadaydı. Yahudi doktorların ortadan kaldırılması, Aryan kökenli Alman doktorlar ile genç doktorlar için ekonomik ve akademik fırsatlar vaat ediyordu. Bu doktorlar devletteki tüm Nazi eylemlerine her seviyede dahil edildi ve bu da hemen belirgin bir ekonomik fayda sağladı.^{51,52}

43 Hanauske-Abel, "Not a Slippery Slope," 1453.

44 Weindling, *Nazi Medicine and the Nuremberg Trials*, 298.

45 Seidelman, "Academic Medicine during the Nazi Period," 37.

46 Weindling, *Nazi Medicine and the Nuremberg Trials*, 300.

47 Seidelman, "Academic Medicine during the Nazi Period," 37.

48 Weindling, *Nazi Medicine and the Nuremberg Trials*, 302.

49 Hanauske-Abel, "From Nazi Holocaust," 272.

50 Weindling, *Nazi Medicine and the Nuremberg Trials*, 302.

51 Hanauske-Abel, "Not a Slippery Slope," 1459.

52 Weindling, *Nazi Medicine and the Nuremberg Trials*, 302.

Bu arada, toplama kamplarında tıbbi deneyleri yapan doktorlar, akademik sağlık kurumları ile yakın profesyonel bağlar kurmuş ve bu araştırma projelerinin çoğu tıp fakülteleri tarafından planlanmıştı. Hem kamplarda deneyleri yapan doktorlar hem de diğer akademik seçkinler kamplarda zorla yapılan insan deneylerini akademik yükseltmeler ve önemli pozisyonlara atanmalar için bir fırsat olarak görüyorlardı. Garip olan, kriminalize edilmiş tıp uygulamaları yalnızca Nürnberg'de yargılanan SS doktorları tarafından uygulanmamıştı, aynı zamanda güçlü uluslararası bağlantıları olan en yüksek profesyonel standartları temsil eden, akademik doktorlar da suçlara gönüllü olarak katılmışlardı.⁵³

Alman doktorlar daha önce benimsedikleri tüm idealleri bir kenara bırakarak tıbbi ihanet etmişler, tüm tıbbi değerlerin Nazileştirilmesini merkezi hedef haline getirerek kriminal faaliyetlere karışmışlardır. Tıp mesleği siyasi koşulların kurbanı olmamış, aksine Alman tıp camiası 1933'te kendi yolunu isteyerek kendisi seçmiştir.

Alman tıp camiası 1990'lara kadar geçmişin suçlarıyla yüzleşmedi. Savaştan sonra Alman doktorlar Nazi dönemi tıbbi konusundan hep kaçınmaya çalıştı. Faillerin çoğu hiçbir zaman cezalandırılmadı. Savaş sonrası dönemde, gönüllü Nazi doktorlarının çoğu doktorluğa geri döndü ve emekli olana kadar çalıştı. Birçok tanınmış Nazi akademisyen, üniversite ve enstitülerdeki pozisyonlarında çalışmaya devam etti. Bununla birlikte, deneyler tüm Alman tıbbi sistemi üzerinde dev bir kara gölge oluşturdu.

Nazi suçları, tüm mesleğe değil, genellikle yalnızca 400 doktordan oluşan küçük bir gruba atfedildi. Alman tıbbının liderleri, ırkçı Nazi ideallerini toplu olarak izlediklerini reddetti ve Alman tıp mesleğinin etik standartlarını onur ve haysiyetle savundukları konusunda geri adım atmadılar. Tabii, Alman tıp camiasının bir bütün olarak katılması bu suçları mümkün kılmıştır. Tıbbi suçlar mesleğin liderleri tarafından kurumsallaştırılmıştı. *Nürnberg Doktorlar Davası*'nda sadece toplama kamplarında zorla yapılan deneyler için suçlanan yirmi doktor değildi, aynı zamanda tüm Alman tıp camiası da yoldan sapmış olmakla suçlandı.

Diğer yandan, her şeyin bu kadar basit olması da çok inanılır gibi gelmemektedir. Mahkemede yargılanan yirmi hekime bakıldığında hiçbirinin savaş öncesi bireysel hayatlarında, aileleriyle ilişkilerinde bir gariplik, şiddet unsuru yoktu. Birçoğu şefkatli aile babasıydı. Hepsinin akli başındaydı, etik konularda seçim yapabilecek ve sorumluluk alabilecek durumdaydılar. Kısacası önlerine konulanları, birey ya da bir meslek grubu olarak vicdani açıdan reddedecek kapasiteleri vardı. Hepsi iyiye ulaşmak için çalıştıklarını söylüyordu, ama onların iyisine ulaşmak için şeytani, kötücül yollar gerekiyordu. Belki bu durum, toplumun, hatta tüm ulusun etkisi altında kaldığı, *Volk* ve *Reich*'in iyiliği ve yücelmesi için her türlü etik değere ihanet edilmesini doğal gören sistemik nasyonal sosyalist zehirlenmenin etkilerinden hekimlerin de kaçamadığı ile açıklanabilir. İdeoloji ve lidere

53 Weindling, *a.g.e.*, 312.

bağlılık gözlerini kör etmiş, ahlaki değerlerini erozyona uğratmıştı. Aslında ahlaki açıdan bir hekimin “tarafsız” olması bile ahlaka ve insanlığa yakıştırılamaz.

2012 yılında Alman Tabipler Birliği, Nazi egemenliği altındaki tıbbi vahşet için özür dilemiş ve vahşetlerin tanınmasında önemli bir değişiklik olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte, “Nazi” terimi, tarihi bir olayı kapatıp sonlandırmayı önermemeli ve bu tür olayların bir daha gerçekleşmemesi için bir hatırlatma olmalıdır. Yetmiş sekiz yıldan sonra dahi bu hikâyenin anlatılması ve yeniden anlatılması gerekiyor.

1933 Üniversite Reformu ve Türkiye’deki “Göçmen Hocalar”

Almanya’da 1933’de Naziler iktidara geldiklerinde genç Türkiye Cumhuriyeti onuncu yılını kutluyordu. Yıllarca süren yıkıcı savaşların ve kurtuluş mücadelesinin ardından batılılaşma ve mutlak laiklik niyetiyle yeni bir devlet kurulmuştu. 1933 yılına gelindiğinde, devrimci Cumhuriyet hükümeti Osmanlı döneminden kalan eski yüksek öğretim kurumu Darülfünunun değişime inatla direnmesinden ve ülkenin İslami geçmişine bağlılığından bıkmıştı. Sonunda hükümet 31 Mayıs 1933 tarih ve 2252 sayılı bir yasa çıkardı: “*İstanbul Darülfünunu ve ona bağlı bütün müesseseler kadro ve teşkilatlarla beraber 31 Temmuz 1933’ten itibaren mülğadır.*” 1 Ağustos 1933’te İstanbul Üniversitesi kuruldu. Darülfünuna iki temel suçlama yöneltilmişti; birincisi, Darülfünunun Cumhuriyet devrimlerine katkıda bulunmaması ve devrimlere ya direnmesi ya da kayıtsız kalması; ikincisi ise Darülfünunun ciddi bir çalışma yapmadığı ve beklenen bilimsel ve toplumsal ilerlemeyi gösteremediği idi. Reform sırasında yüz elli müderris, muallim ve müderris muavininden yalnızca altmış biri yeni üniversite kadrosuna alınmış, seksen dokuzu ise tasfiye edilmişti. Tıp Fakültesi’nde müderris ve muallimlerin yüzde ellisi görevden alınmıştı.⁵⁴

Aynı yıllarda, Almanya’da akademik hayattan dışlanan ve zulme uğrayan Yahudi öğretim üyelerinin bir kısmı İsviçre’ye kaçmış ve orada nasyonal sosyalist hükümet tarafından Frankfurt Üniversitesi’ndeki görevinden ihraç edilen Yahudi patolog Philipp Schwartz’ın önderliğinde örgütlenmişlerdi. Schwartz Zürih’te *Notgemeinschaft deutscher Wissenschaftler im Ausland*’ı (Sürgündeki Alman Bilim Adamları Acil Durum Komitesi) kurmuştu.^{55,56} Amaç işsiz ve evsiz kalan dışlanmış bilim adamlarına sığınacak bir ülke ve çalışacak bir kurum bulmaktı.

İstanbul Üniversitesi kurulmuştu ama ciddi bir öğretim üyesi sıkıntısı vardı. Cumhuriyet çok sayıda genci öğrenim görmeleri için yurtdışına göndermişti ama dönmelerine daha bir

54 Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi 3. Darülfünundan Üniversite’ye Geçiş: Tasfiye ve Yeni Kadrolar* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), 325.

55 Dölen, *a.g.e.*, 309.

56 Sabine Hildebrandt, “Anatomy in the Third Reich: Careers Disrupted by National Socialist Policies,” *Annals of Anatomy* 194, 3 (2012): 258.

süre vardı. Almanya'yı terk etmek zorunda kalan akademisyenlerin çoğunun bilimsel düzeyi Cumhuriyet hükümetinin amaçlarıyla uyumlu olduğundan, Türkiye'deki üniversite reformu zulme uğrayan akademisyenler için bir fırsat yaratmıştı. Schwartz'ın Türk hükümeti ile yaptığı müzakereler sonucunda, 1936 yılına kadar İstanbul Üniversitesi tarafından seksen sekiz Alman profesör işe alındı ve yaklaşık yüz kişi de diğer Türk kurumlarına yerleştirildi. 1936'da İstanbul Tıp Fakültesi'nde aralarında dünyaca ünlü profesörler Philipp Schwartz, Erich Frank, Joseph Igersheimer, Hans Winterstein ve Rudolph Nissen olduğu yirmi iki göçmen profesör ve kırk dokuz teknik asistan vardı. Mülteci profesörler ve asistanları, Türk meslektaşlarına ödenen maaşın iki buçuk katı maaş alıyordu.⁵⁷ Hükümet sonuçtan memnundu, mülteci bilim adamları da aileleriyle birlikte güvenli bir ortamda bilimsel faaliyetlerine devam edebilecekleri ve iyi bir yaşam için yeterli ücreti alabilecekleri için mutluymdu. İlerleyen yıllarda bazı göçmen akademisyenler, özellikle Amerika Birleşik Devletleri'ndeki akademik pozisyonlar için Türkiye'den ayrıldılar. Gidenlerin yerine çoğunlukla Avusturya'dan yeni gelenler olurken, bir kısmı da savaştan sonra bile Türkiye'de kalmış, Türkiye'de ölmüş ve bazıları devlet töreniyle İstanbul'da defnedilmiştir. Zamanla, akademik üniversite pozisyonları ya mülteci bilim insanları tarafından eğitilen ya da yurtdışındaki önde gelen üniversitelerde eğitimini tamamlayıp yurda dönen Türk öğretim üyeleri tarafından desteklendi.

İstanbul'da bir Nazi Doktor: Max Clara

İkinci Dünya Savaşı bitmişti ve artık yabancı akademisyenler Türkiye'ye gelmiyordu. Ancak 1950 yılında, Almanya'daki yeni siyasi yönetimin geçmişiyle hesaplaşma uygulamaları nedeniyle Nazi geçmişinden dolayı Münih Üniversitesi'nden ihraç edilen gönüllü ve ünlü Nazi Partisi üyesi Alman histolog Max Clara profesör olarak İstanbul Tıp Fakültesi'ne geldi. Üniversite Rektörlüğü'ne verdiği özgeçmişinde "Gücümün elverdiğince Nazi tiranlığına karşı aktif direniş gösterdiğim için siyasi olarak 3 Haziran 1948 kararıyla 'aklandım.'" yazıyordu.

Max Clara'nın İstanbul'dan önceki hayatı çok iyi belgelenmiştir.^{58,59,60} Max(imilian) Josef Maria Clara, 1899'da o zamanlar Avusturya'nın bir parçası olan Güney Tirol'deki Bozen yakınlarında doğmuş ve Avusturya'da Innsbruck Üniversitesi'nde tıp okumuşt. Aynı fakültenin Histoloji ve Embriyoloji Enstitüsü'nde toplam yedi ay asistanlık yapmış ve ölen hekim babasının Tirol'deki kliniğini devralmak için asistanlıktan ayrılmıştı.⁶¹ Max

57 Dölen. *Türkiye Üniversite Tarihi* 3, 494.

58 Erich Brenner, Raffaele De Caro, ve Christian Lechner, "Max Clara and Innsbruck - The Origin of a German Nationalist and National Socialist Career," *Annals of Anatomy* 234 (2021): 1-10.

59 Aron Emmi, vd, "The Academic Career of Max Clara in Padova," *Annals of Anatomy* 236 (2021): 1-5.

60 Andreas Winkelmann ve T. Noack, "The Clara Cell: A "Third Reich Eponym"?", *The European Respiratory Journal* 4 (2010): 723-724.

61 Lawrence A. Zeidman, "Neuroscience in Nazi Europe Part I: Eugenics, Human Experimentation, and Mass Murder," *Canadian Journal of Neurological Sciences* 5 (2011): 700; Ebbinghaus, "Introduction," 15.

Clara nasyonal sosyalist rejimin başlangıcındaki fırsatçı, kariyerist Nazi bilim adamlarından biriydi ve akademik hayatı, nasyonal sosyalist siyasete aktif katılımı sayesinde ilerlemişti. Clara, Avusturya'nın ilhakından önce ve Avusturya'da yasak olmasına karşın 1935'te Nazi Partisi üyesi olmuştu.⁶²

Mezun olduktan sonraki resmi eğitimi, Innsbruck Üniversitesi Histoloji ve Embriyoloji Enstitüsü'nde asistan olarak sadece yedi aydı. Ancak 1928'de Roma Üniversitesi'nde bir habilitasyon tamamlamıştı.⁶³ Anatomi eğitimi olmamasına ve önde gelen anatomistlerin itirazlarına karşın 1935'te otuz altı yaşındayken Leipzig'deki Anatomi Enstitüsü'nün direktörü oldu.⁶⁴ 1936'da Leipzig Üniversitesi'nde *Nationalsozialistischer Deutscher Dozentenbund*'un (Nasyonal Sosyalist Alman Öğretim Üyeleri Derneği) yerel başkanı oldu. Tüm fakültenin şiddetli itirazlarına karşın 1942'den savaşın sonuna kadar daha prestijli bir fakülte olan Münih Tıp Fakültesi'nin Anatomi Enstitüsü'nün direktörlüğünde kaldı.

Max Clara 1937'de insan bronşiyal epitelinde yeni bir salgı hücre tipi tanımlamış⁶⁵ ve daha sonra bu hücre tipi *Clara hücresi* olarak adlandırılmıştır.⁶⁶ Nasyonal sosyalist araştırmacılar tarafından yapılan insan dokusu çalışmalarında sıklıkla olduğu gibi^{67,68} bu araştırma da tıbbi etik değerler açısından kabul edilemez bir uygulama olan idam mahkumlarından alınan dokularla yapılmıştı.⁶⁹ Clara 1935 ile 1945 arasında idam edilen mahkumların dokularını kullanarak yapılmış olan dokuz araştırma makalesi yayımladı.⁷⁰ Öte yandan Clara'nın yaşayan mahkumlar üzerinde deneyler yaptığı ve sonuçlarını yayımladığı da bilinmektedir.⁷¹

Clara, siyasi mahkumların sıklıkla infaz edildiği ve Münih Anatomi Enstitüsü'nün idam edilenlerin cesetlerini aldığı Münih Stadelheim Hapishanesi'nin müdürüne 1943'te yazdığı

62 Winkelmann ve Noack, "The Clara Cell: A "Third Reich Eponym"?", 723.

63 Emmi, vd, "The Academic Career of Max Clara in Padova," 2.

64 Mathias Schütz, vd, "Anatomische Vitamin C-Forschung im Nationalsozialismus und in der Nachkriegszeit: Max Claras Humanexperimente an der Anatomischen Anstalt München," *Medizinhistorisches Journal* 4 (2014): 333.

65 Max Clara, "Zur Histobiologie des Bronchalepithels," *Zeitschrift für mikroskopisch-anatomische Forschung* 41 (1937): 321-347. Son yirmi yılda nasyonal sosyalist dönemde işlenen tıbbi suçların gündeme gelmesiyle o dönemde veya daha önce Nazi araştırmacılar tarafından üretilmiş olan bilginin yine onların adıyla anılması tıp çevrelerinde belirgin bir rahatsızlık yaratmış ve bu eponimler terk edilmeye başlanılmıştır. Max Clara'nın da hem tanınmış bir Nazi olması hem de adıyla anılan bu hücrelerin idam edilen kurbanlardan alınan dokular üzerinde yapılan araştırmalar sonucunda bulunması nedeniyle günümüzde "Clara hücresi" tanımı artık kullanılmamakta, onun yerine hücrelerin şekillerinden dolayı "club cell – sopa hücresi" tanımlaması kullanılmaktadır.

66 Winkelmann ve Noack, "The Clara Cell," 725.

67 Sabine Hildebrandt ve Christoph Redies, "Anatomy in the Third Reich," *Annals of Anatomy* 3 (2012): 225.

68 Sabine Hildebrandt, "Research on Bodies of the Executed in German Anatomy: An Accepted Method that Changed during the Third Reich. Study of Anatomical Journals from 1924 to 1951," *Clinical Anatomy* 3 (2013): 305.

69 Winkelmann ve Noack, "The Clara Cell," 724.

70 Winkelmann ve Noack. *a.g.e.*, 724.

71 Max Clara, "Beiträge zur Histopochemie des Vitamin C im Nervensystem des Menschen," *Zeitschrift für mikroskopisch-anatomische Forschung* 52, (1942): 359–391.

bir mektupta, mahkumların yiyeceklerine beş gün boyunca günde dört kez gizlice C vitamini karıştırılmasını istemişti.^{72,73,74} Clara daha sonra idam edilen bir kurbanın beyin dokularında C vitamini dağılımını incelemiştir. Bu kurbanın diğer organlarını da yardımcılarıyla paylaşmış⁷⁵ ve bu “materyalden” üç makale daha üretilmiştir.^{76,77,78} İdam edilenlerin bedenlerini öğretim ve araştırma amacıyla kullanmak Almanya’da yasaldı, ancak canlı bir kişi üzerinde rızası olmadan deney yapmak yasal değildi.

Clara’nın bilimsel çalışmaları, anatomik araştırmalar yoluyla Aryan ırkının üstünlüğünü kanıtlamak gibi ırkçı veya Yahudi karşıtı amaçlara yönelik değildi ve canlı toplama kampı mahkumları üzerinde korkunç deneyler de yapmamıştı. Bununla birlikte, üniversitenin ırkçı siyasetinde ve nasyonal sosyalist siyaseti açıkça savunmayan ve aynı idealleri paylaşmayan herkese ayrımcılık yapan *Anatomische Gesellschaft*’ın (Alman Anatomi Cemiyeti) yönetiminde aktif olarak yer almıştı.⁷⁹

Savaşın sonra 26 Temmuz 1945’te Amerikan askeri hükümeti tarafından görevinden alınmış, ekim 1945’te tutuklanmış ve bir yıl gözaltında kalmıştır.^{80,81} Pek çok Nazi eski akademik pozisyonlarına döndürülse de Clara Almanya’da bir pozisyon bulamamıştır. Bu arada, Alman Anatomi Cemiyeti de kapatılmış ve 1949’da eski üyeleriyle yeniden kurulmuştu. Ancak Max Clara, yalnızca Nazi geçmişi nedeniyle değil, aynı zamanda yazdığı iki kitaptaki kanıtlanmış intihaller nedeniyle de cemiyete yeniden kabul edilmedi.^{82,83} 1948’de bir mahkemede aklansa da, artık Almanya’da istenmiyordu.

İstanbul’da Histoloji ve Embriyoloji

1949’da, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi’ndeki Histoloji ve Embriyoloji Enstitüsü’nün başkanlığını Almanya’nın Berlin kentinde histoloji ve embriyoloji alanında doktora yapmış olan veteriner hekim Profesör Üveis Maskar (1900-1982) yürütmekteydi. Maskar, 1939’da

72 Winkelmann ve Noack, “The Clara Cell,” 725.

73 Schütz, vd, “Anatomische Vitamin C-Forschung,” 341.

74 Hildebrandt, “Research on Bodies of the Executed in German Anatomy,” 309.

75 Hildebrandt, *a.g.e.*, 309.

76 Lothar Heckel, “Untersuchungen über das Vorkommen von Vitamin C in der Nebenniere des Menschen,” *Zeitschrift für mikroskopisch-anatomische Forschung* 52 (1942): 393-417.

77 Rolf Müller, “Untersuchungen über das Vorkommen von Vitamin C im Hoden des Menschen,” *Zeitschrift für mikroskopisch-anatomische Forschung* 52 (1942): 440-454.

78 Erich Schiller, “Über den Fettgehalt der Leber beim gesunden Menschen,” *Zeitschrift für mikroskopisch-anatomische Forschung* 51 (1942): 309-321.

79 Winkelmann ve Noack, “The Clara Cell,” 724.

80 Winkelmann ve Noack, *a.g.e.*, 723.

81 Schütz, vd, “Anatomische Vitamin C-Forschung,” 341.

82 Mathias Schütz, vd, “Beyond Victimhood. The struggle of Munich Anatomist Titus von Lanz during National Socialism,” *Annals of Anatomy* 201 (2015): 61.

83 Andreas Winkelmann, “How the Anatomische Gesellschaft Excluded Unwanted Members after 1945 - Among them Eugen Fischer and Max Clara,” *Annals of Anatomy* 209 (2017): 30.

İstanbul Kanser Enstitüsü'nde mülteci Yahudi patolog Siegfried Oberndorfer (1876–1944) ile çalışmaya başladı. Bu arada, yine bir başka mülteci bilim adamı, Macar Yahudisi Tibor Péterfi (1883–1953) 1938-1944 arasında Histoloji ve Embriyoloji Enstitüsü'nün başkanıydı.⁸⁴ Oberndorfer'in 1944'te İstanbul'da ölümü ve Péterfi'nin 1946'da ülkesine dönmemesinin ardından Üveis Maskar, Histoloji ve Embriyoloji Enstitüsü'nün başkanı oldu.^{85,86}

Fakültede embriyoloji dersi mülteciler Dr. Peter Ladewig (1909-1992)^{87,88} ve Dr. Werner Laqueur (1910-1985)⁸⁹ tarafından veriliyordu. Ancak, Dr. Peter Ladewig'in 1946'da,^{90,91} Dr. Werner Laqueur'ın de 1949'da⁹² Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmesi üzerine Enstitü'ye bir embriyolog aranmaya başlandı.⁹³

Max Clara'nın İstanbul Yılları: Değişmeyen Nazi

Max Clara'nın 17 Ağustos 1950–13 Mart 1966 tarihleri arasında İstanbul'daki yaşamının analizi, İstanbul Üniversitesi Arşivi'ndeki birincil kaynaklara dayanmaktadır. Max Clara'nın özlük dosyası⁹⁴ İstanbul Tıp Fakültesi tutanakları ile İstanbul Tıp Fakültesi Dekanlığı ve üniversite rektörünün yazışmalarını içermektedir. Almandan tüm çeviriler yazar tarafından yapılmıştır. Bu makalede, söz konusu belgeler, İstanbul Üniversitesi, Türkiye'deki mülteci akademisyenler, Max Clara hakkındaki yayınlar ve ayrıca Max Clara'nın yayınlarının analizleriyle desteklenmiştir (Resim 1).

84 Türkan Erbenği, *Yaşamın Gerçekleri: "Ben ve Türkiye'm,"* (Ankara: Palme Yayıncılık, 2008), 114.

85 Erbenği, *a.g.e.*, 114

86 Üveis Maskar, "Max Clara (12.2.1899–13.3.1966)," *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 2 (1966), 176.

87 Arın Namal, "Junge jüdische Emigranten aus Deutschland und Österreich an der Medizinischen Fakultät der Universität Istanbul im Rahmen der türkischen Universitätsreform von 1933," erişim 5 Ocak 2023, https://www.academia.edu/45540324/Junge_j%C3%BCdische_Emigranten_aus_Deutschland_und_%C3%96sterreich_an_der_Medizinischen_Fakult%C3%A4t_der_Universit%C3%A4t_Istanbul_im_Rahmen_der_t%C3%BCrkischen_Universit%C3%A4tsreform_von_1933

88 Maskar, "Max Clara," 176.

89 "Verner Laqueur," Geni, erişim 5 Ocak 2023, <https://www.geni.com/people/Werner-Laqueur/4949974678320010438>

90 Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi* 3, 501.

91 Maskar, "Max Clara," 176.

92 Maskar, *a.g.e.*, 176.

93 Aynı yer.

94 İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Personel Dairesi Arşivi (İÜA), Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577.

Resim 1. Max Clara, İstanbul Üniversitesi öğretim üyesi cüppesiyle.⁹⁵

Max Clara histoloji ve embriyoloji dünyasında çok ünlü olduğu ve önemli bir embriyoloji ders kitabının yazarı olduğu için Üveis Maskar, Clara'nın Enstitü kadrosuna başvuru haberini memnuniyetle karşıladı. Maskar'ın kişisel ilgisi Clara'ya bildirildikten sonra, Clara özgeçmişini ve yayın listesini Maskar'a⁹⁶ ve Dekanlığa⁹⁷ gönderdi.⁹⁸ Clara mektupta, İstanbul'da hem öğretim üyesi hem de araştırmacı olarak seve seve çalışacağını belirtti. Clara, dekana yazdığı bir başka mektupta, Maskar'ın yanında ancak profesör olarak çalışmaya hazır olduğunu bildirdi.⁹⁹ Eşi Henriette ve küçük kızı onunla birlikte İstanbul'a gelecekti ama yirmi yaşındaki ikiz oğulları Almanya'da eğitimlerine devam edeceklerdi. Aylık brüt bin iki yüz elli Türk Lirası, bu miktarın üçte birinin oğullarının masrafları için Almanya'ya gönderilmesini ve en az üç yıllık sözleşme istedi.

Süreci başlatan üniversitenin inisiyatifi değil, Clara'nın resmi olmayan başvurusuydu.¹⁰⁰ Çabalarına karşın Münih Üniversitesi'nde veya Almanya'nın başka bir yerinde kalıcı bir

95 *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi 1960-61 Stajyerler Albümü*, 1961.

96 İUA, Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577, 20 Ekim 1949/97, Prof. Maskar'dan İstanbul Tıp Fakültesi Dekanlığı'na yazı.

97 İUA, Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577, 10 Ekim 1949, Max Clara'dan İstanbul Tıp Fakültesi Dekanı'na mektup.

98 Maskar, "Max Clara." 177.

99 İUA, Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577, 25 Kasım 1949, Max Clara'dan İstanbul Tıp Fakültesi Dekanı'na mektup.

100 Erdem Bagatur, "Max Clara: Sweet Life in Istanbul with a Bitter End 1950-1966 and the Search for Unethically Obtained Tissue Specimens from his Estate in Turkish Collections," *Annals of Anatomy* 239 (2022): 10.

pozisyon bulamayacağına ikna olmuştu.¹⁰¹ Maskar, Clara'nın olası fakülte pozisyonunu onayladı¹⁰² ve üniversite yönetmeliğine göre adayın uygunluğunu araştırmak için bir komisyon oluşturuldu. Komisyon, Max Clara'yı oybirliğiyle öven ve onaylayan 24 Aralık 1949 tarihli bir nihai rapor hazırladı.¹⁰³ İronik olarak, komisyon başkanı 1933'te babasının Yahudi olması nedeniyle Breslau Üniversitesi'nden atılan ünlü bir mülteci fizyolog olan ve 1941'de Türk vatandaşlığına alınan Hans Winterstein'di (1879–1963).¹⁰⁴

Türkler bu kadar önemli konularda dahi herhangi bir ayırım gözetmeksizin mültecileri karar alma mekanizmalarına dahil ediyorlardı.¹⁰⁵ Üniversite bürokrasisi kesintisiz ve çok demokratik olarak ilerlemiş, hükümet onayından önce son sözü söyleyecek olan fakülte senatosunun kırk üç profesörü ve üniversite senatosunun tüm üyeleri, oybirliğiyle Clara'nın tayinini onaylamıştı.¹⁰⁶ Kimse, hatta Yahudi mülteciler bile ona karşı sesini yükseltmemişti. Clara'nın intihallerinden ve Alman Anatomi Cemiyeti'ne kabul edilmemiş olmasından muhtemelen habersizler veya bilerek göz yumdular. Fakülte senatosunun kırk üç üyesi arasında iki göçmen tıp fakültesi profesörü olan Hans Winterstein ve Erich Frank bulunmaktaydı. Nazi meslektaşlarına içerlemesi gereken ve savaşın bitmesine karşın vatanlarına dönmeyen, nasyonal sosyalistler tarafından hayatları alt üst edilen mülteciler, Nazi meslektaşlarına kucak açmışlar veya umursamamışlardı.

Üniversite uçak bileti gönderdi ve Clara ailesi 17 Ağustos 1950'de İstanbul'a geldi. Başlangıç tarihi 1 Temmuz 1950 olan bir sözleşme imzalandı. Clara'nın aylık brüt bin iki yüz elli lira ve üç yıllık sözleşme istemesine karşın net bin sekiz yüz lira ve iki yıl sözleşme yapıldı. Aile Moda'ya yerleşti. Clara her gün vapurla gidip gelmek zorundaydı ama muhtemelen güzel seçkin mahalle onu şehrin Avrupa yakasındaki tıp fakültesinden biraz daha uzakta yaşayacak kadar cezbetmişti. İstanbul'da çalışma ortamı iyiydi, fakültede ders veriyor ve “Almanya'da iken topladığı materyali” üzerinde çalışıyordu”.¹⁰⁷ Üniversite ondan çok memnun kalmış ve sözleşmesi 1 Temmuz 1967'ye kadar önce beş yıl, ardından iki kez iki ve iki kez üç yıl olmak üzere beş kez uzatılmıştı. Clara 1966'daki ölümüne kadar İstanbul'da kaldı.¹⁰⁸

İlk iki yılın ardından Clara'nın sözleşmesi sona erdiğinde, Rektör Enstitü'ye uzatma isteyip istemediklerini sordu. Bu konuda rapor yazmak üzere yine Winterstein başkanlığında bir komisyon kuruldu. Komisyon toplantısında Maskar olumlu konuşmuştu:

101 Winkelmann ve Noack, “The Clara Cell,” 30.

102 İUA, Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577, 20 Ekim 1949/97, Prof. Maskar'dan İstanbul Tıp Fakültesi Dekanlığı'na yazı.

103 İUA, Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577, 10 Kasım 1949, İstanbul Tıp Fakültesi Dekanı için komisyon raporu.

104 Bagatur, “Max Clara,” 3.

105 Bagatur, *a.g.e.*, 3.

106 İUA, Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577, 7 Ocak 1950, 41028/ 10052, Üniversite Rektörü'nün Maliye Bakanlığı'na yazısı.

107 Maskar, “Max Clara,” 179.

108 İUA, Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577, 16 Mart 1966, 4102-33, İstanbul Tıp Fakültesi'nden Üniversite Rektörlüğü'ne yazı.

“Prof. Clara'nın gelişyle hem öğretimimizde hem de bilimsel çalışmalarımızda büyük bir başarı sağlandı. Burada sürdürme fırsatı bulunduğu ve geçenlerde yayımlanan değerli C vitamini çalışması hepimizin takdirini kazandı. Enstitümüzün asistanları ve benimle birlikte hazırladığı kitap ve diğer bilimsel çalışmalar da yakında yayımlanacak. Tüm zamanımı Enstitümüzdeki çalışmalara ayırmakta, öğrencilere büyük bir ilgi göstermekte ve Enstitümüzün genç çalışanlarına sürekli bilimsel yardımlarda bulunmaktadır.”¹⁰⁹

Tüm yabancı akademisyenlerin sözleşmelerinde açıkça üç yılda Türkçe öğrenip dersleri de Türkçe vermek zorunda olmalarının belirtilmesine karşın çoğu öğrenmedi. Clara da Türkçe öğrenmedi, embriyoloji derslerini bir çevirmen aracılığıyla verdi.

Clara'nın Yayınları: Bitmeyen Etik İhlaller

Clara, İstanbul'da kaldığı on altı yıl boyunca yirmi sekizi Almanca, altısı Türkçe olmak üzere otuz dört dergi makalesi yayımladı. Bilimsel çalışmaları nedeniyle Türk meslektaşları tarafından her zaman övülse de otuz dört dergi makalesinden yalnızca dördü genç Türk meslektaşları ve yalnızca biri başka bir mülteci akademisyenle ortak yazılmıştır. Üveis Maskar ile birlikte tek bir makalesi yoktur.¹¹⁰

1950'ler ve 60'larda Türkiye'de uluslararası düzeyde bilimsel yayınlar hâlâ azdı ve Clara'nın yayınları muhtemelen çok önemli görülüyordu. Bununla birlikte, bazı orijinal katkılar olmasına karşın, makaleleri genellikle orijinal araştırmalardan ziyade, daha çok derleme şeklindeydi.¹¹¹ Makalelerin konuları da tek bir konuya odaklanmamıştı; supraortik ve paraventriküler çekirdeklerin morfolojisinden¹¹² testis Leydig hücrelerinin morfolojisine,¹¹³ deiyonize suyun insan, hayvan ve bitki organizmalarındaki biyolojik etkisinden¹¹⁴ ince bağırsaktaki emilim mekanizmasına¹¹⁵ kadar çok geniş alanları kapsamaktaydı.

Kısacası, dergi yazılarına bakıldığında büyük resim, bir bilim insanının tek bir konuya odaklandığı, yıllar içinde giderek derinleşen ve yeni keşifler yaptığı bir tablo değil, daha çok tutarlılıktan yoksun ve kaliteli de olsa çeşitli konularda ve genel gözlemlerin yapıldığı bir tablodur.

109 İUA, Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577, 10 Mart 1952, İstanbul Tıp Fakültesi Dekanı için komisyon raporu.

110 Bagatur, “Max Clara,” 4.

111 Bagatur, *a.g.e.*, 4.

112 Max Clara, “Beiträge zur Morphobiologie des Nucleus supraopticus und Nucleus paraventricularis,” *Anatomischer Anzeiger* 5-8 (1955): 86–88.

113 Max Clara, “İnsan Testisindeki Leydig Hücrelerinin Morfolojisi Üzerine,” *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 24 (1961): 1-41.

114 Max Clara ve F. Zinnitz, “Über die biologische Wirksamkeit der neutralen Komponente elektroosmotisch getrennten Wassers im Menschen-, Tier- und Pflanzenorganismus,” *Schweizerische Medizinische Wochenschrift* 10 (1952): 260–264.

115 Max Clara, “Beiträge zur Morphologie der Resorption im Dünndarm,” *Medizinische Monatsschrift* 1 (1952): 12-14.

Almanya'dayken yayımlanmış olan kitaplarından embriyoloji kitabı *Entwicklungsgeschichte des Menschen*'in¹¹⁶ beşinci ve altıncı baskıları, arteriovenöz anastomozlar üzerine yazdığı *Die arterio-venösen Anastomosen*'un¹¹⁷ ikinci baskısı ve insan sinir sistemi anatomisi üzerine yazdığı *Das Nervensystem des Menschen. Lehrbuch für Studierende und Ärzte*'nin¹¹⁸ ikinci ve üçüncü baskıları Clara'nın İstanbul yıllarında yayımlandı. Ayrıca, Üveis Maskar ile birlikte yazdığı, ikinci cildi ölümünden sonra olmak üzere, iki ciltlik Türkçe bir histoloji kitabı yayımladı.¹¹⁹

En ünlü kitabı, üç baskı yapan *Das Nervensystem des Menschen. Lehrbuch für Studierende und Ärzte* Clara'nın Herman Braus ve Curt Elze'nin *Anatomie des Menschen. Ein Lehrbuch für Studierende und Ärzte*¹²⁰ adlı kitabından intihal ile hazırlanmıştı.³⁸ Embriyoloji kitabı *Entwicklungsgeschichte des Menschen*'de de Alfred Fischel'in *Grundriss Der Entwicklung des Menschen*¹²¹ kitabından intihal yapılmıştı. Clara, 1943'te Almanya'da intihal konusunda hararetli tartışmalar yaşanmış olmasını ve bu intihal suçlamalarının Alman Anatomi Cemiyetine yeniden kabulünü engellemiş olmasını pek umursamadı.¹²² Almanya'ya geri dönmeyeceğini biliyordu.

C Vitamini Araştırmaları: Yılmak Yok

Clara'nın İstanbul döneminde yazdığı otuz dört dergi makalesinden dördü C vitamini üzerineydi ve bu konuya Almanya'da başlayan ilgisinin devam ettiğini gösteriyordu.¹²³ Bu dört makale, Clara'nın Nazi döneminden bu yana değişmeyen araştırma yaklaşımını belgelediği ve etik olmayan insan denek araştırmalarını sürdürdüğü için daha yakından incelenmeye değer. Bu makaleler:

1. İnsan ve muhtelif memeli hayvanların pankreasında vitamin-C üzerinde histo-topo-şimik incelemeler (Türkçe)¹²⁴
2. İnce bağırsakta emilimin morfolojisine katkılar (Almanca)¹²⁵

116 Max Clara, *Entwicklungsgeschichte des Menschen* (Leipzig: Verlag von Quelle & Meyer, 1938).

117 Max Clara, *Die arterio-venösen Anastomosen* (Leipzig: Verlag J. A. Barth, 1939).

118 Max Clara, *Das Nervensystem des Menschen. Lehrbuch für Studierende und Ärzte* (Leipzig, Verlag: Ambrosius Barth, 1942).

119 Max Clara ve Üveis Maskar, *Histoloji I* (İstanbul: Sermet Matbaası, 1961) ve Max Clara ve Üveis Maskar, *Histoloji II* (İstanbul: Sermet Matbaası, 1970).

120 Curt Elze, *Anatomie des Menschen. Ein Lehrbuch für Studierende und Ärzte. Dritter Band Centrales Nervensystem* (Berlin, Heidelberg: Springer, 1932).

121 Alfred Fischel, *Grundriss Der Entwicklung des Menschen. Zweite Auflage* (Berlin, Julius Springer, 1937).

122 Winkelmann, "How the Anatomische Gesellschaft Excluded Unwanted Members," 30.

123 Bagatur, "Max Clara," 5.

124 Max Clara, "İnsan ve Muhtelif Memeli Hayvanların Pankreasında Vitamin-C Üzerinde Histo-topo-şimik incelemeler," *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 4 (1951): 511-546.

125 Clara, "Beiträge zur Morphologie," 12-14.

3. Giroud ve Leblond'a göre histokimyasal C vitamini tayininin özgülüğü (Almanca)¹²⁶

4. L-askorbik asitin histotopokimyasal tespitinin insan organlarının özel olarak ele alınmasıyla ilgili sonuçları ve sorunları (Almanca)¹²⁷

Clara'nın daha önce sözü geçen Almanya'da yazılmış olan C vitamini makalesinin¹²⁸ değerlendirmesi daha önce yapılmış ve Clara'nın "en az bir yaşayan mahkumla" deney yaptığı vurgulanmıştır.^{129,130} Clara'nın İstanbul'a geldikten sonra yayımladığı ikinci dergi makalesi "İnsan ve muhtelif memeli hayvanların pankreasında vitamin-C üzerinde histo-topo-şimik incelemeler"¹³¹ Türkiye'de Türkçe olarak basılmış ve Almanca uzun bir özeti olmasına karşın, onun için nihai hedef kitle olması gereken Batı Avrupa tıp dünyasında büyük olasılıkla fark edilmemişti.¹³² Belki de Türkiye'deki varlığını pekiştirmek istemişti veya başka bir yerde yayımlayamadığından bir Türk dergisini tercih etmişti. Bu makale ayrıca C vitamini ile ilgili gelecekteki üç makalenin temelini oluşturuyordu.

Bu makale Clara'nın bilimsel çalışmayı savaş sırasında Nazi kurbanlarının cesetlerinden aldığı dokularla yaptığını doğrular. Üveis Maskar'ın Clara'nın "Almanya'da iken topladığı materyali"¹³³ üzerinde çalışmaya başladığını ifade etmesi dışında, insan doku örneklerinin Almanya'dan gelmiş olması olasılığının iki nedeni vardır; birincisi, Türkiye'de infazlar son derece nadirdi ve idam edilen birisinden doku almak imkansızdı, ikinci olarak Clara yazısında insanlara bir Alman müstahzarı olan *Cebion*®'un (Merck) ağızdan verildiğini ve hayvanlara da yine bir Alman müstahzarı olan *Cebion forte*® (Merck) veya bir Türk müstahzarı olan *Vitabiol C forte*®'nin (İbrahim Ethem Ulagay İlaç Sanayii Türk A.Ş.) enjekte edildiğini vurgulamıştı. Clara makalede şunları yazmıştı:

"Burada bildirilen incelemeler için kullanılan materyal, çeşitli dönemlerde hapsedildikten sonra aniden ölen, her iki cinsiyetten 18-72 yaşlarında 23 sağlıklı yetişkinin pankreas dokusu ile çok sayıda sığır, manda, keçi, koyun, domuz, kedi, sıçan ve kobay pankreas dokusunu içermektedir. İnsanlardan üçü, ölümlerinden önceki son anlarda ağızdan sentetik askorbik asit (*Cebion*, Merck) almıştı; 46 yaşındaki biri ölümünden üç saat önce 8 tablet

126 Max Clara, "Über die Spezifität des histochemischen Vitamin-C-Nachweises nach Giroud und Leblond," *Mikroskopie* 11-12 (1952): 387-396.

127 Max Clara, "Ergebnisse und Probleme des histotopochemischen 1-Ascorbinsäurenachweises unter besonderer Berücksichtigung menschlicher Organe," *Vitamine und Hormone* 6 (1953): 12-97. Clara bu yazısında C vitamini için insan organlarının incelenmesi gerektiğini vurgulamış ancak nedenini açıklamamıştı. Tıpta, temel bilim araştırmaları çok önemlidir, ancak bu araştırmalar amaçsız olamazlar. Temel bilim araştırmasının sonucuyla bir "klinik ilişki" kurulamıyorsa, araştırma sonucu hastaların tanı veya tedavisine yansıyan yeni bir bakış açısı getiriyorsa, yalnızca bir şeyi bulmak ya da göstermek için yapılan araştırmalar anlamsızdır.

128 Clara, "Beiträge zur Histotopochemie," 359-391.

129 Winkelmann ve Noack, "The Clara Cell," 725.

130 Schütz, vd, "Anatomische Vitamin C-Forschung," 343.

131 Clara, "İnsan ve Muhtelif Memeli Hayvanların," 511-546.

132 Bagatur, "Max Clara," 5.

133 Maskar, "Max Clara," 179.

Cebion, 35 ve 49 yaşlarındaki diğer ikisi ölümlerinden önce son üç gün içinde günde üç kez iki tablet *Cebion* kullanmıştı”.¹³⁴

Anlıyoruz ki, C vitamini deneyleri yapılan kurbanların sayısı daha önce bildirildiği^{135,136} gibi bir değildi. Clara, nasyonal sosyalist dönemde idam edilen 23 mahkûmdan pankreas dokusu almış ve bunlardan üçüne haberleri ve onayları olmadan C vitamini verilmesini sağlamıştı. Clara ayrıca bir dipnotta, “Aynı kişilerden alınan diğer materyaller beyin, böbrek üstü bezi, testis ve gastrointestinal sistemde C vitamini olup olmadığına yönelik daha önceki incelemelerde kullanıldı” yazmış ve kendisinin¹³⁷ ve eski yardımcılarının makalelerine^{138,139,140} atıfta bulunmuştur. Bu, Clara’nın Leipzig döneminde pankreasların en azından bir kısmının incelendiği anlamına gelir.¹⁴¹ Ancak Clara’nın (1942) insan sinir sisteminde C vitamininin saptanmasına ilişkin makalesinde adı geçen kurban, büyük olasılıkla bu üç kurban arasında yer almıyordu. Bu kurban 34 yaşındaydı ve beş gün boyunca günde dört kez bir *Cebion* tableti almıştı, bu durum da söz konusu mahkûmların sayısını dörde çıkarıyor. Artık yeni üç C vitamini deneginin Münih döneminden olduğunu varsayabiliriz.

Ardından, infazların zamanlamasının mahkûmun hayatına müdahale içeren deneyler için planlandığını kanıtlayan itiraf gelir.¹⁴² “Pankreastan elde edilen ince dilimler veya küçük parçalar, henüz vücut sıcaklığındayken asetik asitle asitleştirilmiş gümüş nitrat çözeltisi ile muamele edildi.”¹⁴³

Clara ayrıca bu yayında histokimyasal C vitamini tayini için kullanılan Giroud ve Leblond tekniğinin bir modifikasyonundan da söz etmektedir. Bu modifikasyon ile daha iyi sonuçlar alındığını, ancak tüm insan ve bazı hayvan incelemelerinin eski teknikle yapıldığını, bazı hayvan incelemelerinin ise yeni teknikle yapıldığını yazmıştır. İdam edilenlerin bedenlerini araştırma için kullanan ve araştırmaların sadece “yaşamdaki kadar taze” materyaller üzerinde yapılmasının daha iyi olacağını belirten bir başka Nazi anatomisti olan Josef Wallraff, bu makaleyi 1949’da yayımlamıştı.¹⁴⁴ Bu nedenle, Clara’nın insan ve bazı hayvan materyallerinin histolojik olarak 1949’dan önce, henüz Almanya’dayken hazırlamış olduğu kesindir.¹⁴⁵

134 Clara, “İnsan ve Muhtelif Memeli Hayvanların,” 513.

135 Schütz, vd, “Anatomische Vitamin C-Forschung,” 343.

136 Hildebrandt, “Research on Bodies of the Executed in German Anatomy,” 309.

137 Clara, “Beiträge zur Histotopochemie,” 359-391.

138 Heckel, “Untersuchungen über das Vorkommen von Vitamin C in der Nebenniere des Menschen,” 393-417.

139 Müller, “Untersuchungen über das Vorkommen von Vitamin C im Hoden des Menschen,” 440-454.

140 Schiller, “Über den Fettgehalt der Leber beim gesunden Menschen,” 309-321.

141 Schütz, vd, “Anatomische Vitamin C-Forschung,” 333.

142 Winkelmann ve Noack, “The Clara Cell,” 725.

143 Clara, “İnsan ve Muhtelif Memeli Hayvanların,” 514.

144 Josef Wallraff, “Histochemische Untersuchungen an den Nebennieren des erwachsenen Menschen,” *Zeitschrift für Zellforschung und mikroskopische Anatomie* 34, (1949): 362-427.

145 Bagatur, “Max Clara,” 6.

Öte yandan bu makale, Clara'nın yeni orijinal materyalini içermesine karşın, bir araştırma makalesinden çok bir literatür taraması niteliğindedir ve o zamanki pankreas-C vitamini ilişkisi hakkında bilinenlere yeni bir şey katmıyordu. Ağızdan alınan yapay C vitamininin rolü veya boşaltım modeli ile ilgili olarak kesin bir sonuca varamamıştı.¹⁴⁶

Bu makale, pankreasta C vitamini varlığını göstermenin neden önemli olabileceğine ışık tutmamıştı. Sonraki yetmiş yılda bu konuya çok az ilgi gösterildi.¹⁴⁷ Tüm yayınları, bu saptamanın klinik uygulamalarla ilişkisini değil, insan deneyleri yoluyla mükemmelleştirmeye çalıştığı¹⁴⁸ C vitamininin histokimyasal olarak saptanmasının metodik doğruluğu hakkındaydı.¹⁴⁹

Çelişkili Bilim Adamı: Bir Kayıp İnsan

Clara, 1952 ve 1953'te yine yeni bir şey eklemeyen ancak kendi araştırmalarının bilimsel değerini vurgulayarak¹⁵⁰ C vitamini üzerine Almanca iki inceleme daha yayımladı.^{151,152} İlk makalesinde¹⁵³ C vitamininin oral veya paranteral olarak uygulanmasının insan ve hayvan hücrelerinde C vitamininin saptanmasını kolaylaştırdığını iddia ediyordu, ancak bu sonuç pankreas araştırma sonuçlarıyla çelişiyordu. Pankreas yazısında "Beklenenin aksine ölmeden önce ağızdan C vitamini alan kişilerde pankreasta C vitamini tespit edemedim." yazmıştı.¹⁵⁴ Nasyonal Sosyalizm dönemindeki C vitamini araştırmalarında Clara'nın birçok kez kendisiyle çeliştiği gösterilmiştir.¹⁵⁵ Örneğin, insan sinir sistemi hakkındaki makalesinde deneklere yalnızca ağızdan C vitamini verilmiş olmasına karşın sonuçlar paranteral alıma göre verilmiştir.¹⁵⁶ Yine pankreas araştırmasında¹⁵⁷ sadece paranteral alımın kullanıldığından bahsetmiştir, ancak başlangıçta "ani ölümle ölen" mahkumlarda C vitamininin yalnızca oral yoldan verildiğini belirtmiştir.¹⁵⁸

Ertesi yıl (1953), Clara'nın C vitamini üzerine son makalesi çıktı.¹⁵⁹ Seksen beş sayfalık bu yazısında C vitamini için insan organlarının incelenmesi gerektiğini vurguladı ancak nedenini açıklamadı.

146 Schütz, vd, "Anatomische Vitamin C-Forschung," 344.

147 Bagatur, "Max Clara," 6.

148 Schütz, vd, "Anatomische Vitamin C-Forschung," 333.

149 Bagatur, "Max Clara," 6.

150 Schütz, vd, "Anatomische Vitamin C-Forschung," 336.

151 Clara, "Über die Spezifität des histochemischen Vitamin-C," 387-396

152 Clara, "Ergebnisse und Probleme des histotopochemischen," 12-97.

153 Clara, "Beiträge zur Histotopochemie," 359-391.

154 Clara, "İnsan ve Muhtelif Memeli Hayvanların," 518.

155 Schütz, vd, "Anatomische Vitamin C-Forschung," 349.

156 Clara, "Beiträge zur Histotopochemie," 362.

157 Clara, "İnsan ve Muhtelif Memeli Hayvanların," 513.

158 Bagatur, "Max Clara," 6.

159 Clara, "Ergebnisse und Probleme des histotopochemischen," 12-97.

“Aşağıda bildirilen gözlemler, on sekiz ile yetmiş iki yaşları arasında sağlıklı elli yetişkinin çok kapsamlı araştırmalarıyla ilgilidir. İncelenecek organlar, ölümden sonra mümkün olan en kısa sürede alındı.”¹⁶⁰

Burada idam edilenlerin sayısı elliye yükseldi. Bu yazı hem anatomik C vitamini tespiti araştırmasını özetliyor hem de kendi araştırmalarının üstünlüğünü vurguluyordu.

Bu yazı ayrıca, Clara'nın Leipzig ve Münih'te görev yaptığı süre boyunca idam edilen kişilerin organları üzerine yaptığı araştırmaları da yansıtıyordu. Bu kez kendi sonuçlarından bazılarını yanlış sundu.¹⁶¹ Saygın bilim adamı Clara'nın samimiyetsizliğinin ve mesleki suiistimalinin nedenleri neydi? Yetmiş yıl sonra, yalnızca spekülasyon yapabiliriz. Clara kendi kariyerini ilerletmek için Nazi rejimiyle suç ortaklığı içinde araştırma yapan, yalnızca kendine hizmet eden sıradan bir Nazi bilim adamı gibi görünüyor. Diğer dergi makalelerinde de orijinal bir araştırma yoktu.¹⁶²

Max Clara'nın Kongre Gezileri

Clara, İstanbul'a gelişinin ilk yılından itibaren bilimsel toplantılara katılmak için sık sık Avrupa'ya seyahatler yapmaya başladı: Altı yüz ile bin lira arasında değişen yol masrafları üniversite tarafından karşılanıyordu.¹⁶³ Bu arada aylık bin sekiz yüz liralık maaşı da kesintisiz ödeniyordu. Her yeni sözleşmede maaşı artırılmış ve 1965'teki son sözleşmesinde yedi bin liraya yükseltilmişti. Bu, Türk meslektaşlarına ödenen ücretten çok daha fazlaydı. Katıldığı toplantılarda nadiren sunum yapıyordu. Anatomiden genel tıbbı, nörolojiden kalp damar cerrahisine, biyokimyadan histolojiye kadar birçok toplantıya katıldı. Ne zaman seyahat etse, bu üç ile altı haftalık bir süre alıyor, bazen arka arkaya üç toplantıya katılıyordu. Örneğin, 16–19 Eylül 1953'te İsviçre'nin Basel kentinde düzenlenen Uluslararası Biyokimya Kongresine katılmış ve oradan 20–25 Eylül 1953'te Vejetatif Nöroloji Sempozyumu'na katılmak için İtalya'nın Floransa kentine gitmiş ve 27 Eylül'de Uluslararası Tabipler Birliği toplantısına katılmak için Almanya'nın Münih kentine geçmişti.¹⁶⁴

Bununla birlikte, kariyerinin ilk yıllarında, Leipzig'deki Anatomi Enstitüsü'nün direktörü olmadan önce on bir yıl boyunca Güney Tirol'de özel muayenehanesindeyken yalnızca bir anatomi toplantısına katılmıştı.¹⁶⁵ Muhtemelen bu toplantı izinleri sırasında Almanya'daki

160 Clara, *a.g.e.*, 15.

161 Schütz, vd, “Anatomische Vitamin C–Forschung,” 345.

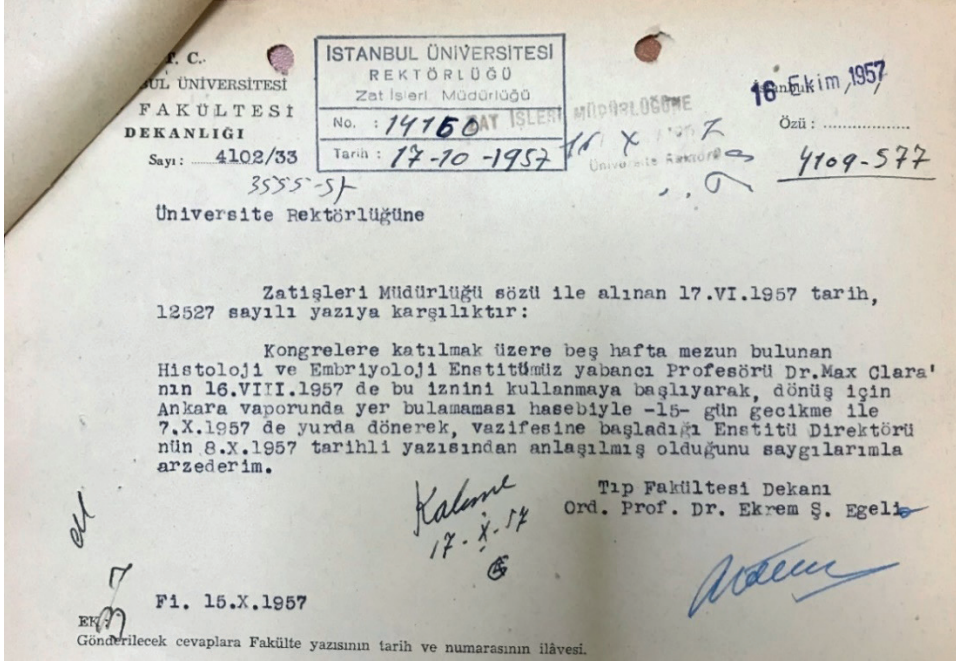
162 Bagatur, “Max Clara,” 7.

163 İUA, Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577, İstanbul Üniversitesi Zatişleri Müdürlüğü'nün toplantılara katılmak için Avrupa'ya gidecek olan Prof. Clara'ya fakülte bütçesinden yoluluk verilmesi hakkında Maliye Vekaleti'ne yazılmış olan yazılar. Örneğin, 8 Haziran 1951/4102-60 ve 20 Mayıs 1953/4109-517 tarih ve sayılı yazılar.

164 İUA, Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577, 20 Mayıs 1953, Üniversite Rektörlüğü'nden Maliye Bakanlığına yazı.

165 Schütz, vd, “Anatomische Vitamin C–Forschung,” 351.

oğullarını da ziyaret ediyor ve kitaplarının yeni baskılarının basımıyla uğraşıyordu. Toplantılar ve izinler¹⁶⁶ ölümüne kadar ara vermeden devam etti, ancak biri ilginçti. 20 Kasım 1957'de Tıp Fakültesi Dekanı, Rektörlüğe 6 Ağustos 1957'den başlayarak Avrupa'daki toplantılara katılmak üzere beş hafta izinli olan Max Clara'nın İstanbul'a gelen vapurda boş yer bulamadığı için on beş gün gecikme ile görevine başladığını bildiren bir yazı göndermişti (Resim 2).¹⁶⁷ Bu, kendisine gösterilen ayrıcalıkların kötüye kullanılması gibi görünmektedir.

Resim 2. Max Clara'nın vapurda yer bulamadığı için kongre izninden geç dönmesini İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü'ne bildiren dekanlık yazısı.¹⁶⁸

Hastalık ve Acı Son

Clara, 1964'te karın ağrısı ve mide-bağırsak semptomları yaşamaya başladı ve önemli ölçüde kilo verdi. Şubat 1965'te Münih'te kronik gastrit ve diyabet tanıları kondu.¹⁶⁹ 4 Mayıs 1965'te hepatit ve şeker hastalığı tanılarıyla dört ay süreyle üniversiteden rapor aldı ve Avusturya'ya gitti (Resim 3).¹⁷⁰ Burada durumu daha da ağırlaştı. 30 Haziran 1965'te

166 İÜA, Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577, tarihsiz, İstanbul Tıp Fakültesi Dekanlığı'na dilekçe: "Ailevi işlerim dolayısıyla Nisan ayı içinde 8 gün için Münih'e gitmek mecburiyetindeyim. Senelik iznime mahsup edilmek üzere gerekli müsaadenin verilmesini saygılarımla rica ederim." [sic]

167 İÜA, Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577, 16 Ekim 1957, 4102-33, İstanbul Tıp Fakültesi Dekanı'nın Üniversite Rektörü'ne yazısı.

168 İÜA, Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577.

169 Maskar, "Max Clara," 173.

170 İÜA, Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577, 4.5.1965, 965/6, Sağlık Kurulu raporu.

Avusturya'da kolesistit ve pankreatit tanılarıyla laparotomi yapıldı.¹⁷¹ Ancak laparotomide karaciğere birden fazla metastaz yapan pankreas kanseri olduğu ortaya çıktı, yine de safra kesesi alındı. Hastalık izni uzatıldı. Clara'nın cerrahı gerçek tanıyı Clara'ya açıklamamayı seçti, ona safra taşı olan safra kesesi iltihabı olduğunu ve safra kesesinin alındığını söyledi.¹⁷²

T. C.
Istanbul Üniversitesi - Tıp Fakültesi
Çapa Klinikleri Sağlık Kurulu

Rapor No 965/6 Tarih: 4-5-1965

Adı : Max Clara

Doğum tarihi : 1899 D. yeri Almanya / Trier

İşi : Profesör

Adresi : Histoloji Enstitüsü

Gönderen makam : Tıp Fak. Dekanlığı

İç hastalıkları :	<u>KC Funks. Tezisi</u> <u>Kardiyal Funks.</u> <u>Kronik</u> <u>Funks.</u> <u>Kan Bilirubin</u> <u>Skleralen Sarılığı</u> <u>Hemokromatoz</u> <u>Diabet</u>
Cerrei hastalıkları :	<u>Salim</u>
Akil ve Sinir hastalıkları :	<u>Normal</u>
Deri hastalıkları :	
Kulak - Boğaz - Burun hastalıkları :	<u>normal</u>
Kadın hastalıkları ve Doğum :	<u>Normal</u> <u>konta</u> <u>erkel</u>
Diğer muayeneler :	
Teşhis :	<u>Hepatit ve Distrofi şekli Diabet</u>
Karar :	<u>Dört ay istirahatı gereklidir.</u>

Kurul Başkanı
İç Hast. Müt. Hissası
Prof. Dr. Cihat Abaoğlu

Deri Hast. Müt. H.
Prof. Dr. Osman Yemil

Kulak - Boğaz - Burun Hast. Müt. H.
Prof. Dr. Safa Karataş

Cerrahi Hast. Müt. H.
Prof. Dr. Bülent Tarcan

Kadın - Doğum Müt. H.
Doç. Dr. Kâzım Arısan Y.
Prof. Dr. E. Kara

Akil ve Sinir Hast. Müt. H.
Doç. Dr. Ayhan Songar
Doç. Dr. Selim Özaydan

İmzalar tasdik olunur.
Tıp Fakültesi Dekanı

Resim 3. Max Clara'nın 4 Mayıs 1965 tarihli dört aylık istirahat raporu.¹⁷³

171 Adı geçen belge.

172 Maskar, "Max Clara," 174.

173 İÜA, Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577, 8 Ağustos 1965, Doçent Dr. Edwin Aurich'in tıbbi raporu.

Clara, Aralık 1965'te İstanbul'a döndü ve şubat ayındaki yarıyıl tatilinde Almanya'nın Münih kentine gitti. Sağlığı daha da bozuldu ve 10 Mart 1966'da Münih Üniversitesi'nde bir laparotomi daha yapıldı, ancak üç gün sonra 13 Mart 1966'da 67 yaşında öldü.¹⁷⁴

Clara, ölümünden çok önce, muhtemelen yine bir toplantı molası sırasında, Münih'ten 18 Ağustos 1960 tarihli bir mektupta Üveis Maskar'a şunları yazmıştı:

“Bugün, eşim ve kızım ile birlikte İstanbul'a uçuşumun tam onuncu senesi; eğer bu on seneyi gözümün önüne serecek olursam, buradan ayrılışım belki bir taktik hata da olsa İstanbul'a gelmiş olmaktan hiç de nadim değilim. Senin şahsında iyi bir dost ve tam anlayışlı bir meslektaş buldum; bu benim için en iyi bir duygudur; dostluğun için sana halisane teşekkür eder ve yine semereli müşterek çalışmamızın devam edeceğini umarım.”¹⁷⁵

Bir yandan samimiydi. İstanbul'a geldiği için mutlu olduğunu söylemiyor, yalnızca sadece pişman olmadığını dile getiriyordu. Açıkçası, Clara'nın kalbi ve ruhu Almanya'da kalmıştı. Öte yandan, aradan on yıl geçmesine karşın sanki İstanbul'u seçmiş gibi bir hava yaratmaya çalışmaktan geri kalmıyordu. Clara bir dizi rastlantının sonucunda “göçmen hocalar”ın sonuncusu olarak Türkiye'ye gelmişti. Yahudi bilim adamlarının kucaklanmasıyla başlayan dönem, kaderin bir cilvesi olarak, bir Yahudi düşmanının gelmesiyle kapanmıştı.

İstanbul'daki hayatı boyunca yayıncılık konusunda çok üretken oldu ama bu üretkenlik bir gün Almanya'da prestijli bir pozisyon bulma ümidine bağlanabilir. *Nürnberg Doktorlar Mahkemesi*'ndeki tıbbi suçların ifşa edilmesine ve tüm dünyadaki yansımalarına karşın idam mahkumları üzerindeki deneylerini tereddüt etmeden yayımlamasının nedenlerinden biri bu olabilir.

Türk meslektaşları tarafından sevilir, beğenilir ve saygı duyulurdu. Aslında kimse durumun ironisinin farkında değildi. Türkiye'de yaptığı yayınların bilim dünyasını derinden etkilediği sanılıyordu. İnsan deneylerinin zaten hiçbir önemi yoktu. Anatomi Enstitüsü Başkanı Prof. Zeki Zeren, ölümünün ardından şunları yazmıştı.

“M. Clara'yı morfoloji bilim dünyasında, yayınlarıyla şöhret yapmış, üstün çalışmalarıyla kendinden sonraki kuşaklara numune olmuş, eserler bırakmış büyük bir bilgin olmasından başka İstanbul Tıp Fakültesi'nde kardeş enstitülerimizin 16 yıllık birbirini yakından izleyen çalışmaları arasında kişisel meziyetleri ve insanlığıyla beni kendisine bağlayan dostluğunu, karşılıklı sevgi ve saygıyla bağlı bu içten samimi dostluğunun eksikliğini içim sızlayarak bütün ömrüm boyunca anacağım.”¹⁷⁶

Clara her zaman Batı Almanya'da köklü bir üniversite enstitüsünde çalışmayı beklemişti.

174 İÜA, Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577, 16 Mart 1965/4201-33, İstanbul Tıp Fakültesi Dekanlığı'ndan Üniversite Rektörü'ne yazı.

175 Maskar, “Max Clara,” 179.

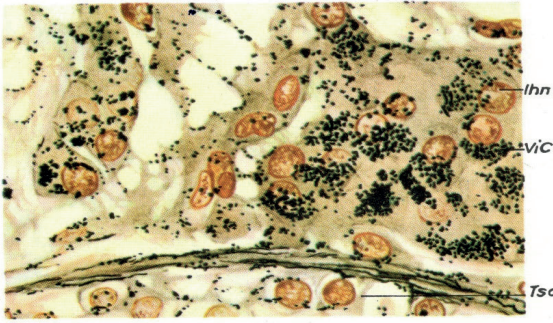
176 Zeki Zeren, “Max Clara ölmemeliydi; onu çok erken kaybettik,” *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 2 (1966): 195.

Bir defasında Doğu Berlin Anatomi Enstitüsü'nde çalışmak üzere davet edildiğini ancak İstanbul'da kalmayı tercih ettiğini söylemişti.¹⁷⁷ Bunun doğru olup olmadığını bilmiyoruz, ancak bir zamanlar Münih Üniversitesi Histoloji Enstitüsü'nün boş pozisyonuna seçilebileceğinden umutliydu. Clara'nın adı, üç isimden oluşan aday listesi içinde yer almıştı.¹⁷⁸ Ancak, bu pozisyona Leipzig'den eski bir asistanı seçildi. Belki de bahsettiği "taktik hatası" buydu; Almanya'da açılan pozisyonlara davet edilmemesini o ortamdan ayrılmasına bağlıyordu.

Histoloji Atlası (1969)

Prof. Dr. Türkan Erbenği (1929–2007), İstanbul Tıp Fakültesi'nde Clara ile birlikte çalışıyordu. Erbenği, Clara'nın ölümünden sonra, 1969'da, yazar olarak kendisinin ve Clara'nın adlarının yer aldığı bir histoloji atlası yayımladı.¹⁷⁹ Erbenği, atlasın önsözünde Max Clara'nın histolojik preparatlardan oluşan çok zengin koleksiyonundan kendisinin yararlanmasını sağladığını yazdı. Atlas'ta histolojik fotoğrafların yanı sıra renkli çizimler de vardı. Önsözde, Clara'nın çizimlerin Leipzig'de birlikte çalıştığı bilimsel ressam Kurt Herschel tarafından yapıldığını belirttiği de yazmaktadır.

Atlas'ta, Clara'nın insan denekleri araştırmasına dair yine sağlam kanıtlar vardı. Örneğin, testisin histolojik çiziminin alt yazısında C vitamini varlığından söz edilmekte ve dokuların alındığı bireyin beş gün boyunca *Cebion* tablet aldığı yazmaktadır. Bu çizim kuşkusuz Clara'nın Leipzig dönemindendi (Resim 4).¹⁸⁰ Atlasın üç baskısı yapıldı.

Res. 300 : *Testis; İnsan.*

(Şahıs 5 gün devamlı *Cebion* tabletleri almış); *İnterstitiel* dokuda LEYDIG hücrelerinde I-Askorbik asitin mevcudiyeti siyah gümüş tanecikleri halinde tesbit ediliyor (VIC); Res. 15 ile mukayese edildikte gümüş taneciklerinde artmanın olduğu aşikârdır. Böylece oral yoldan alınan Vitamin-C, *İnterstitiel* hücrelerde depolanmıştır. lhn: *İnterstitiel* hücre Nukleus; Vic: Vitamin-C reaksiyonu; Tsc: *Tabulus semiferus contortus*.

Boyası: GİROUD-LEBLOND Vitamin-C reaksiyonu-*Kerneckrot*.
Büyük büyütme ile yapılmış Çizim.

Resim 4. *Histoloji Atlası*'nın ilk baskısından (1969) Resim 300. Resmin alt yazısında "Şahıs 5 gün devamlı *Cebion* tabletleri almış" yazılıdır. Bir Alman müstahzarı olan *Cebion®* Türkiye'de bulunmamaktaydı.¹⁸¹

177 Maskar, "Max Clara," 182.

178 Maskar, *a.g.e.*, 182.

179 Türkan Yaramancı (Erbenği) ve Max Clara. *Histoloji Atlası* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1969).

180 Yaramancı (Erbenği) ve Clara, *a.g.e.*, 135.

181 Aynı yer.

Yanıtlanmamış Sorular

Clara beklenmedik bir şekilde öldü. İlk cerrahi müdahalesinin ardından 11 Kasım 1965'te İstanbul'a döndü ve *Entwicklungsgeschichte des Menschen*'in bekleyen altıncı baskısı ve Maskar ile birlikte kaleme aldığı Türkçe histoloji ders kitabının ikinci cildi üzerinde çalıştı. Clara'nın eşinin daha sonra bildirdiği gibi, 9 Mart 1966'da ikinci ameliyatından önceki gün Münih'teki hasta yatağında *Entwicklungsgeschichte des Menschen*'in son düzeltmelerini tamamlamıştı.¹⁸² İyi değildi, ama yakın bir gelecekte kitabının yayını görmeyi umuyordu.

Bu ani ölüm, Clara'nın Almanya'da idam edilen kişilerden elde ettiği "materyal"inin, özellikle de C vitamini araştırmasında kullanılanların şu anda nerede olduğu sorusunu gündeme getiriyor. Almanya ve Avusturya'daki anatomi ve patoloji departmanlarında Nazi terörüne maruz kalanlar, ötanazi kurbanları ile nörolojik ve psikiyatrik hastalardan izinsiz alınan beyin, heterokromik gözler, kafatası, kemikler ve histolojik preparatlar gibi anatomik örneklerin bulunduğu bilinmektedir.^{183,184,185,186} Bu anatomik örnekler, bariz etik nedenlerle 1990lardan başlayarak departman koleksiyonlarından kaldırılıyor.^{187,188,189} Başlangıçta, bu örnekler genellikle örneklerin kaynağı ve kurbanların kimliği araştırılmadan toplu olarak gömüldüler. Ancak günümüzde kurbanların kimliklerinin tespiti, ölüm koşulları ve ölümlerinin ardından bedenler üzerinde yürütülen öğretim ve araştırma faaliyetlerinin açığa çıkarılması büyük önem taşımaktadır.^{190,191}

182 Maskar, "Max Clara," 181.

183 Herwig Czech ve Erich Brenner, "Nazi Victims on the Dissection Table - The Anatomical Institute in Innsbruck," *Annals of Anatomy* 226 (2019): 89,91.

184 William E. Seidelman, "Dissecting the History of Anatomy in the Third Reich - 1989- 2010: A Personal Account," *Annals of Anatomy* 3 (2012): 230.

185 Paul Weindling, "Cleansing" Anatomical Collections: The Politics of Removing Specimens From German Anatomical and Medical Collections 1988-92," *Annals of Anatomy* 3 (2012): 237, 238.

186 Andreas Winkelmann, "Traces of Nazi Victims in Hermann Stieve's Histological Collection," *Annals of Anatomy* 237 (2021): 2.

187 Sabine Hildebrandt, "Anatomy in the Third Reich: An Outline, Part 3. The Science and Ethics of Anatomy in National Socialist Germany and Postwar Consequences," *Clinical Anatomy* 8 (2009): 911.

188 Herwig Czech, Paul Weindling ve Christiane Druml, "From Scientific Exploitation to Individual memorialization: Evolving Attitudes Towards Research on Nazi Victims' Bodies," *Bioethics* 6 (2021): 5.

189 Paul Weindling, vd, "The Problematic Legacy of Victim Specimens from the Nazi Era: Identifying the Persons Behind the Specimens at the Max Planck Institutes for Brain Research and of Psychiatry," *Journal of the History of the Neurosciences* 8 (2021): 4. Nasyonal sosyalist politikaların uygulanmasında dönemin en etkin kurumlarından olan Kaiser Wilhelm Cemiyetinin halefi olan Max Planck Cemiyetinin seçkin iki enstitüsü olan Münih'teki Psikiyatri Enstitüsü ile Berlin'deki Beyin Araştırmaları Enstitüsü hâlâ bu doku örneklerinden kurtulmak için büyük çaba harcamaktadır. Bu iki enstitü Nazi kurbanlarından alınan büyük bir beyin koleksiyonuna sahipler. 1980lerde ilk suçlamalar ortaya çıktığında kurum hepsini reddetmiş, 1990lardan başlayarak da hepsini imha etmeye başlamıştır. 2016'da Beyin Araştırmaları Enstitüsü'nün arşivinde Nazi dönemi insan dokusu örneklerinin yeniden bulunmasının ardından Max Planck Cemiyeti (Enstitü) geçmişte araştırma için kullanılan Nazi kurbanlarını belirlemek için kapsamlı bir araştırma projesi yapmış ve bunun için uluslararası bir komite oluşturarak araştırmayı finanse etme kararı almıştır. Proje 2023'te tamamlanacaktır.

190 Hildebrandt, "Anatomy in the Third Reich," 226.

191 Czech, Weindling ve Druml, "From Scientific Exploitation to Individual Memorialization," 5, 8.

Ayrıca bu konuda “uluslararası bir anma çağrısı” da yapılmıştır.^{192,193} Bu örnekleri anonim toplu mezarlara gömmek yerine, onları onurlandırmak için örneklerin alındığı kurbanların kimlikleri belirlenebilirse, isimlerinin halka açıklanması önerilmiştir. “Kurbanların kimliğinin belirlenmesi, onların bir birey ve insan olduklarının farkına varılmasını sağlamak için gereklidir”.¹⁹⁴ Clara’nın C vitamini ile ilgili İstanbul yayınlardaki materyal idam edilen Alman mahkumlardan elde edildiğinden^{195,196} ve infazlar resmi olarak belgelenen mahkeme kararlarına dayandığından, kurbanların kimliklerine ilişkin tarihsel bilgiler Almanya’da mevcut olabilir.^{197,198} Ayrıca, 1937’den itibaren Clara ve yardımcıları, kurbanların soyadlarının ilk iki-üç harfini “materyal” için tanımlayıcı olarak kullanmışlardı.¹⁹⁹ İnsan testislerinde C vitamini oluşumu ile ilgili makalede 2-4 harfli kısaltmalarla 23 kurbanlık bir liste verilmişti.²⁰⁰ Ayrıca son zamanlarda Berlin’de gömülmüş olan bazı mikroskobik slaytlarda örneğin alındığı kurbanların doğrudan isimleri vardı.²⁰¹ Yeni yayımlanan bir çalışmada Innsbruck Tıp Fakültesi Histoloji ve Embriyoloji Enstitüsü’nde nasyonal sosyalist dönemden kalan yüzlerce histolojik slaytın bulunduğu ve çoğunun üzerinde alındığı bireyin adının, yaşının, nasıl öldüğünün, hangi yöntemle idam edildiğinin yazılı olduğu bildirilmiştir.²⁰² Slaytların birçoğunun Max Clara tarafından Leipzig’den gönderildiğini gösteren açık yazışmalar da bulunmuştur. Bu nedenle, Clara’nın İstanbul’daki C vitamini araştırmasının histolojik slaytları bulunabilirse, kurbanların kimliklerinin izini sürmek mümkündür.²⁰³ Son zamanlarda, Berlinli anatomist Hermann Stieve’nin (1886–1952) histolojik slaytlarından yirmi bireyin adları belirlenmiş ve bunlardan on beşi nasyonal sosyalist dönemde Berlin Plötzensee hapisanesinde idam edilenlerle ilişkilendirilmiştir. Bu histolojik slaytlar, 2019’da Berlin’de törenle gömülmüştür.²⁰⁴

192 Hildebrandt, “Anatomy in the Third Reich,” 226.

193 Paul Weindling, “Collective Burial of Nazi-era Anatomical Specimens,” *Lancet* 394 (2019): 1806.

194 Weindling, vd, “The Problematic Legacy of Victim Specimens from the Nazi Era,” 14.

195 Schütz, vd, “Anatomische Vitamin C-Forschung,” 330.

196 Clara, “İnsan ve Muhtelif Memeli Hayvanların,” 513.

197 Czech, Weindling ve Druml, “From Scientific Exploitation to Individual Memorialization,” 8.

198 Mathias Schütz, Münih Ludwig-Maximilians Üniversitesi, kişisel görüşme, 16 Nisan 2021.

199 Schütz, vd, “Anatomische Vitamin C-Forschung,” 350.

200 Sabine Hildebrandt, “Current Status of Identification of Victims of the National Socialist Regime whose Bodies were used for Anatomical Purposes,” *Clinical Anatomy* 4 (2014): 527-530.

201 Weindling, ““Cleansing” Anatomical Collections,” 241

202 Maximilian Freiling, Lars Klimaschewski ve Erich Brenner, “Innsbruck’s Histological Institute in the Third Reich: Specimens from NS-Victims.” *Annals of Anatomy* 241 (2022): 6-13.

203 Weindling, “Collective Burial of Nazi-era Anatomical Specimens,” 1806.

204 Winkelmann, “Traces of Nazi Victims in Hermann Stieve’s,” 4, 6.

Türkan Erbenği (1929–2007) ve Max Clara (1899–1966). Fotoğraf tarihi: 4 Nisan 1964.
Prof. Dr. Nuran Yıldırım Arşivi.

Clara'nın "Materyalinin" Peşinde

Clara'nın asistanı Erbenği, *Atlas*'ın ikinci baskısının önsözünde, Clara'nın histolojik slayt koleksiyonunu kendisine bıraktığını belirtmiştir.²⁰⁵ Clara bir vasiyetname bırakmadan aniden ve beklenmedik bir şekilde öldüğü için bu durum şüphelidir. Erbenği, 1983 yılında İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi'nden ayrılarak yeni kurulan Marmara Üniversitesi Tıp

205 Türkan Erbenği ve Max Clara. *Histoloji Atlası*, İkinci Baskı (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1979), V.

Fakültesi'ne geçti. Bölümden ayrılırken öğretim üyelerinin itirazlarına rağmen Clara'nın tüm "materyalini" de götürdü. Erbenği anılarında Clara'nın koleksiyonunu kendisine bırakmak istediğini yazmıştır.²⁰⁶ Ayrıca, Clara'nın ölümünden tam bir ay sonra, Clara'nın eşi tarafından imzalanmış 11 Ağustos 1966 tarihli Münih'te alınmış bir noter belgesi de anı kitabında yer almaktadır. Noter belgesinde şunlar yazmaktadır:

Son olarak İstanbul Üniversitesi Histoloji Enstitüsü'nde sözleşmeli profesör olarak görev yapan merhum eşim Sayın Profesör Dr. Max Clara'nın son vasiyetinin yerine getirilmesi için eşimin öğrencisi olan Heidelberg Üniversitesi'nden Profesör Dr. Helmut Ferner'a da danışarak bu enstitüde bulunan genel ve özel konularda ve sinir sistemi ve duyu organlarıyla ilgili demonstrasyon koleksiyonlarını (örnek ve çizimleri) halen İstanbul Üniversitesi Histoloji Enstitüsünde görev yapan Doçent. Dr. Türkan Erbenği'ye bağışlıyor, tek mirasçı olarak ona devrediyorum... Sözü geçen materyalin tümü yalnızca merhum kocama aitti, artık İstanbul Türkiye'den Doçent Dr. Türkan Erbenği'nin mülkiyetindedir. Bu materyalin hiçbirinin satılmaması veya başkasına verilmemesi ve bir bütün olarak bilime hizmet etmeye devam etmesi koşuluyla, tüm kontrol ona devredilmiştir.

Münih, 13 Nisan 1966, Henny Clara.²⁰⁷

Bu makalenin yazarı, anılan noter belgesinin Clara'nın ölümünden sonra Erbenği tarafından Clara'nın eşinden özellikle talep edildiğini ve bir noter belgesine dönüştürülmesinin Erbenği için bir anlamı olduğuna inanmaktadır.

Histolojik slaytlar araştırıldığında bilinmeyen bir miktarının Erbenği tarafından 1998 yılında İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi'ne bağışlandığı ve burada uzun süre sergilendiği anlaşılmıştır (Resim 5).^{208,209} Ne yazık ki bulunduğu tarihi binanın restorasyonu nedeniyle müze 2011 yılında kapatılmış ve Clara'nın histolojik slaytları, diğer tüm eserlerle birlikte bir depoya konulmuştur.²¹⁰ Müze binası restore edilmiş ancak İstanbul Üniversitesinin başka bir birimine (İlahiyat Fakültesi Dekanlığı) tahsis edilmiştir. Tıp Tarihi Müzesi için uygun başka bir yapı arayışı bugün de devam etmektedir. Depodaki Tıp Tarihi Müzesi'ne ait histolojik materyale tüm çabalara rağmen ulaşılamamıştır. Erbenği, 2013 yılında ölmeden önce, Clara'nın koleksiyonundan geriye kalanları, günümüzde ikisi de Acıbadem Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde çalışan, bir histolog ve bir beyin cerrahı arasında paylaşmıştı.²¹¹ Temasa

206 Erbenği, *Yaşamın Gerçekleri*, 114.

207 Erbenği, *a.g.e.*, 115.

208 Nuran Yıldırım ve Hakan Erkin. "İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi Koleksiyonu 1933- 2015," *Sağlık Tarihi ve Müzeciliği Sempozyumu Bildiri Kitabı*, editör Fatma M. Şen (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2016) içinde, 39-53. [OBA Editörünün notu: Adı geçen makalede, 2011 yılında "Yazma eserler, nadir basma tıp kitaplarının önemli bir bölümü, tarihî önemi haiz fotoğraf albümleri, radyografi albümleri, preparat koleksiyonları ile eski fotoğrafların çoğu dijitalize edilir" yazılıdır. Editör, bu makalenin yayın hazırlıkları sırasında, İÜ İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Arın Namal'e 17.05.2023 tarihinde e-mail ile bu preparatların digital baskılarının bulunup bulunmadığını sormuş, ancak cevap alamamıştır].

209 Erbenği, *Yaşamın Gerçekleri*, 116.

210 Arın Namal, İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi, kişisel görüşme, 30 Nisan 2021.

211 Serap Arbak, Acıbadem Üniversitesi Tıp Fakültesi, kişisel görüşme, 30 Mart 2021.

geçildiğinde, histolog öğretim üyesi “öğrenci eğitimi amacıyla kesinlikle embriyolojik olmayan yaklaşık 50 histolojik slayt” olduğunu bildirdi, ancak bunları yazara göstermedi.

Resim 31

- a) Tıp Tarihi Müzesi'nde İst. Tıp Fak. Histoloji Embriyoloji Tarihiçesi
b) Alman hocalarla birlikte açılış.

Resim 5. İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi'nde Türkan Erbenği'nin portresi ile birlikte Histoloji Embriyoloji Tarihi adı verilen standın açılışı. Burada, “Prof. Dr. Max Clara'nın Koleksiyonu” başlığı altında beyin kesitleri sergilenmiştir. Resimde, Türk ve Alman bayrakları ve bir toplantı için İstanbul'a gelmiş olan “Alman hocalar” görülmektedir.²¹²

Erbengi yine anılarında şöyle yazmıştır.

“Beyin ile ilgili koleksiyon preparatlarından bir seri de Marmara Üniversitesi Nörolojik Bilimler Enstitüsü'nde açılan Erbenği Kitaplığı'nda siyah kadife bir altlık üzerine duvar yerleştirilmiş olarak tam yerini bulmuş görünüyor. Böylece Prof. Dr. Max Clara'nın *Das Nervensystem des Menschen* kitabından esintiler de kaybolmadı.”²¹³

212 Erbenği. *Yaşamın Gerçekleri*, 193.

213 Erbenği, a.g.e., 116.

Bunlar bütün beyin kesitleridir ve geçmişte Marmara Üniversitesi Nörolojik Bilimler Enstitüsü'nde sergilenmiştir.²¹⁴ Ayrıca Erbenği'nin anı kitabında da serginin bir fotoğrafı vardır (Resim 6).²¹⁵ Bu beyin kesitleri *Das Nervensystem des Menschen*'de de kullanılmışlardır.²¹⁶ Hepsini de verildiği kişiyle birlikte Marmara Üniversitesi'nden Acıbadem Üniversitesi'ne nakledilmiştir. Yazarın görüşme ve beyin kesitlerini görme talebi de beyin cerrahı öğretim üyesi tarafından reddedilmiştir. Enstitü'nün eski bir müdürü "Camların köşelerinde isimler, baş harfler veya tarihler gibi bazı yazılar olduğunu" hatırlamaktadır.²¹⁷ Sonuç olarak, Henriette Clara'nın "bunların hiçbirinin satılmaması veya başkasına verilmemesi ve bir bütün olarak bilime hizmet etmeye devam etmesi" koşuluna karşın Clara'nın koleksiyonu üç parçaya bölünmüştür.

Sonuç

Max Clara, bir eğitimci ve bilim adamı olarak Türk tıbbında uzun yıllar süren güçlü bir iz bırakmıştır. Ancak ölümünden 56 yıl sonra geriye dönüp bakıldığında, görünmek istediği gibi masum, çalışkan bir bilim adamı olmadığı açıktır. İstanbul yıllarındaki faaliyetlerinden iki önemli sonucun çıktığını görüyoruz. Bunlardan birincisi, tıbbi araştırma adı altında yapılmış olan Nazi zulümlerine karışmış olmasının ortaya çıkması ve araştırmalarında Nazi kurbanlarının dokularını kullanmaya devam etmesidir. Nasyonal sosyalist dönem, Nazi doktorların araştırma kılıfıyla işlediği korkunç tıbbi suçlarla anılmakta ve bu suçlar tıp camiasını hâlâ rahatsız etmektedir. Clara, belki de bir histolog olduğu için, toplama kamplarındaki deneylerde, ötenazi cinayetlerinde veya ırksal hijyen uygulamalarında meslektaşlarına katılmamıştır. Ancak idam mahkumları üzerinde yaptığı C vitamini araştırmasıyla onlarla aynı zihniyette olduğunu göstermiştir.

İkinci ve daha da şaşırtıcı olan sonuç, çağımızda insan denekler üzerindeki araştırma ilkelerini tanımlayan Nürnberg ilkelerinin kaynağı olan 1947'deki *Nürnberg Doktorlar Davası*'na rağmen, İstanbul'a gelişinden sonra, Max Clara'nın, Nazi kurbanları üzerine yaptığı araştırmaları tereddütsüz yayımlamakta ısrar etmesidir. Nürnberg ilkelerinin birinci maddesine göre "İnsan denegin gönüllü rızası kesinlikle esastır."

214 Aydın Sav, Acıbadem Üniversitesi Tıp Fakültesi, kişisel görüşme 7 Temmuz 2021.

215 Erbenği, *Yaşamın Gerçekleri*, 193.

216 Erbenği, *a.g.e.*, 116.

217 Aydın Sav, Acıbadem Üniversitesi Tıp Fakültesi, kişisel görüşme 7 Temmuz 2021.

Resim 33: Marmara Üniversitesi Nörolojik Bilimler Enstitüsü Erbenği Kütüphanesi açılışı. (Prof. Dr. Aykut Erbenği ve Prof. Dr. Necmettin Pamir ile)

Resim 6. Marmara Üniversitesi Nörolojik Bilimler Enstitüsü'nde Erbenği Kütüphanesi'nin açılışı. Beyin kesitlerinin röprodüksiyonları arka planda görülmektedir.²¹⁸

Clara, Nazi terörü kurbanlarının cesetlerini kullandı. Anatomistler, hem genellikle genç ve sağlıklı kişiler oldukları hem de taze “materyal” elde etmenin önceden planlanabileceği için idam edilenlerin bedenlerini her zaman tercih etmişlerdi.²¹⁹ Ancak bu eylem tarzı, en hafif haliyle katillerle iş birliğidir ve ahlaki açıdan kınanması gereken bir eylemdir.

Diğer iyi bilinen bir sorun da 1949'da Alman Anatomi Cemiyetine yeniden kabulünün reddedilmesine yol açan, yazdığı iki kitaptaki kanıtlanmış intihallerdir.²²⁰ C vitamini araştırmasıyla ilgili çekinceler ve diğer yayınlardan daha önce bahsedilmişti. Bunların dışında İstanbul yıllarında çok önemli bir şey daha oldu. Görünüşe göre konuya doğrudan herhangi bir katkısı olmamasına karşın, histokimyasal teknikler onun için çok önemliydi. 1955'te histokimya ile ilgilenen bir grup patolog ve anatomist *Arbeitsgemeinschaft für Histochemie*'yi (Histokimya Çalışma Grubu) kurdu ve 1961'de bu çalışma grubu *Gesellschaft für Histochemie*'nin (Histokimya Cemiyeti) kuruluşunu duyurdu.²²¹ Bu dernek o zamandan beri yıllık toplantılar düzenlemektedir. Clara ne çalışma grubuna ne de cemiyete davet edildi ve toplantılara katılmak için sürekli seyahat ederken de bu grubun toplantılarına hiç katılmadı. Kısaca Clara, görmezden gelindi. Cemiyet, 1958'de resmi yayını olan *Zeitschrift für Zellforschung und mikroskopische Anatomie*'yi (Hücre Araştırmaları ve Mikroskopik

218 Erbenği, *Yaşamın Gerçekleri*, 194.

219 Weindling, vd, “The Problematic Legacy of Victim Specimens from the Nazi Era.”

220 Winkelmann, “How the Anatomische Gesellschaft Excluded Unwanted Members.”

221 Wolfgang Gössner, “A Brief History of the Society for Histochemistry: Its Founders, Its Mission and the First 50 Years,” *Histochemistry and Cell Biology* 118, 2 (2002): 91–94.

Anatomi Dergisi) çıkartmaya başladı. Clara'nın bu dergiyle hiçbir ilgisi olmadı ve bu dergide hiçbir makalesi yayımlanmadı. Histokimya tarihi üzerine olan hiçbir makalede Clara'nın adı geçmemiştir.^{222,223,224} Clara'nın histokimyaya gerçek bir katkı yaptığını kimse düşünmedi. Max Clara, yayımlanan araştırmalarla giderek somutlaşan kariyerist kötülüğüyle ders çıkarılması gereken tarihi bir figür olarak karşımızda duruyor.^{225,226,227} Nazi Almanya'sında olanlar her zaman her yerde olabilir çünkü bilim ve tıp asla apolitik değildir.

Nazi Kurbanlarını Onurlandırma Görevimiz

Yazarın Clara'nın materyaline İstanbul'da ulaşmak için gösterdiği içten ve uzun süreli çabalar ne yazık ki sonuçsuz kaldı. İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi'ndeki müze ileride tekrar açılırsa, Clara'nın histolojik slaytlarına ulaşmak kolay olacaktır. Ancak müzenin ne zaman açılacağı kadar açılıp açılmayacağı da belli değildir. Öte yandan, iki seçkin üniversite profesörü “kişisel” eşyalarını göstermek konusunda büyük olasılıkla Clara'nın Nazi geçmişi nedeniyle isteksiz davrandı. Ancak nasyonal sosyalist dönemin tıbbi uygulamaları bunca yıldan sonra bile önemini koruduğu için bu konu göz ardı edilemez. Ancak o zaman Clara'nın hayatının bu son evresinin öyküsünü tamamlamak ve Nazi zulmüne kurban gidenleri onurlandırmak mümkün olabilir. Biyografileri restore etmek ve kurbanların anılarak onurlandırılmasını sağlamak bir görev ve ayrıcalık olmalıdır. En doğrusu Türkiye'de bulunan bu doku örneklerinin toplanarak bir protokol çerçevesinde kurbanların kimliklerine ulaşmak için Alman tarihçilerle iş birliği yaptıktan sonra hepsini Almanya'ya iade etmek ve törenle gömülmelerini sağlamak olacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

222 Raymond Coleman, “The Impact of Histochemistry – A Historical Perspective,” *Acta Histochemica* 102, 1 (2000): 5–14.

223 M. A. Riva, M. Manzoni, G. Isimbaldi, G. Cesana, ve F. Pagni, “Histochemistry: Historical Development and Current Use in Pathology,” *Biotechnic & Histochemistry* 89, 2 (2014): 81–90.

224 Douglas J. Taatjes, Michael Schrader, Takehiko Koji, ve Jürgen Roth, “Histochemistry and Cell Biology: 61 Years and Not Tired at All,” *Histochemistry and Cell Biology* 152, 1 (2019): 1–11.

225 Winkelmann ve Noack. “The Clara Cell: A “Third Reich Eponym”?”

226 Schütz, vd, “Anatomische Vitamin C–Forschung.”

227 Schütz, vd. “The Munich Anatomical Institute under National Socialism. First Results and Prospective Tasks of an Ongoing Research Project,” *Annals of Anatomy* 195, 4 (2013): 296–302.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Arşiv Kaynakları / Archival Sources

İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Personel Dairesi Arşivi (İÜA). Clara, Max. Personel Dosya No: 4109-577.
Nuran Yıldırım Arşivi. Türkan Erbenği ile Max Clara'nın 4 Nisan 1964 tarihli fotoğrafı.

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

- Adam, Yehuda G. "Aide Mémoire - The Role of the German Medical Establishment in the Holocaust: A retrospective on the 60th Anniversary of the Liberation of Auschwitz." *Israel Medical Association Journal* 7, 3 (2005):139-142.
- Annas, George J. ve Sondra S. Crosby. "Post-9/11 Torture at CIA "Black Sites"– Physicians and Lawyers Working Together." *New England Journal of Medicine* 372, 24 (2015): 2279-2281.
- Bagatur, Erdem. "Nazi Medicine - Part I: Musculoskeletal Experimentation on Concentration Camp Prisoners During World War II." *Clinical Orthopaedics and Related Research* 476, 10 (2018): 1899-1905.
- Bagatur, Erdem. "Max Clara: Sweet Life in Istanbul with a Bitter End 1950-1966 and the Search for Unethically Obtained Tissue Specimens from his Estate in Turkish Collections." *Annals of Anatomy* 239 (2022): 151822.
- Brenner, Erich, Raffaele De Caro ve Christian Lechner. "Max Clara and Innsbruck - The Origin of a German Nationalist and National Socialist Career." *Annals of Anatomy* 234 (2021): 151662.
- Clara, Max. "Zur Histobiologie des Bronchalepithels." *Zeitschrift für mikroskopisch-anatomische Forschung* 41 (1937): 321–347.
- Clara, Max. "Beiträge zur Histotopochemie des Vitamin C im Nervensystem des Menschen." *Zeitschrift für mikroskopisch-anatomische Forschung* 5 (1942): 359–391.
- Clara, Max. "İnsan ve Muhtelif Memeli Hayvanların Pankreasında Vitamin-C Üzerinde Histo-topo-şimik İncelemeler." *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 14, 4 (1951): 511–546.
- Clara, Max. "Über die Spezifität des histochemischen Vitamin-C-Nachweises nach Giroud und Leblond." *Mikroskopie* 7,11-12 (1952): 387–396.
- Clara, Max ve F. Zinnitz. "Über die biologische Wirksamkeit der neutralen Komponente elektroosmotisch getrennten Wassers im Menschen-, Tier- und Pflanzenorganismus." *Schweizerische Medizinische Wochenschrift* 82, 10 (1952): 260–264.
- Clara, Max. "Beiträge zur Morphologie der Resorption im Dünndarm." *Medizinische Monatsschrift* 6, 1 (1952): 12–14.
- Clara, Max. "Ergebnisse und Probleme des histotopochemischen 1- Ascorbinsäurenachweises unter besonderer Berücksichtigung menschlicher Organe," *Vitamine und Hormone* 6 (1953): 12–97.
- Clara, Max. *Das Nervensystem des Menschen. Lehrbuch für Studierende und Ärzte. Zweite Auflage.* Leipzig: Johann Ambrosius Barth, 1953.
- Clara, Max. "Beiträge zur Morphobiologie des Nucleus supraopticus und Nucleus paraventricularis." *Anatomischer Anzeiger* 102, 5-8 (1955): 86–88.
- Clara, Max. *Entwicklungsgeschichte des Menschen. Fünfte Auflage.* Leipzig: Veb Georg Thieme, 1955.
- Clara, Max. *Die arterio-venösen Anastomosen, Zweite Auflage.* Wien: Springer, 1956.

- Clara, Max. "İnsan Testisindeki Leydig hücrelerinin morfolojisi üzerine." *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 24 (1961): 1–41.
- Clara, Max ve Üveis Maskar. *Histoloji I*. İstanbul: Sermet Matbaası, 1961.
- Clara, Max ve Üveis Maskar. *Histoloji II*. İstanbul: Sermet Matbaası, 1970.
- Coleman, Raymond. "The impact of histochemistry—a historical perspective." *Acta Histochemica* 102, 1 (2000): 5–14.
- Crosby, Sondra S. ve Gilbert Benavidez. "From Nuremberg to Guantanamo Bay: Uses of Physicians in the War on Terror." *American Journal of Public Health* 108, 1 (2018): 36–41.
- Czech, Herwig ve Erich Brenner. "Nazi Victims on the Dissection Table - the Anatomical Institute in Innsbruck." *Annals of Anatomy* 226 (2019): 84–95.
- Czech, Herwig, Paul Weindling ve Christiane Druml. "From Scientific Exploitation to Individual Memorialization: Evolving Attitudes Towards Research on Nazi Victims' Bodies." *Bioethics* 35, 6 (2021): 508–517.
- Dölen, Emre. *Türkiye Üniversite Tarihi 3. Darülfünundan Üniversite'ye Geçiş: Tasfiye ve Yeni Kadrolar*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Dörner, Klaus, Angelica Ebbinghaus, Karsten Linne, Karl Heinz Roth, ve Paul Weindling. *The Nuremberg Medical Trial 1946/47. Transcripts, Material of the Prosecution and Defense, Related Documents. English Edition. Microfiche Edition*. Munich: K. G. Saur, 1999.
- Ebbinghaus, Angelica. "Introduction: Reflections on the Medical Trial", *The Nuremberg Medical Trial 1946/47. Guide to the Microfiche Edition*, editörler Johannes Eltzsich ve Michael Walter içinde 11–64. München: K. G. Saur, 2001.
- Ebbinghaus, Angelica ve Karl Heinz Roth. "Die kriegschirurgischen Experimente in den Konzentrationslagern und ihre Hintergründe", *Vernichten und Heilen. Der Nürnberger Ärzteprozeß und seine Folgen*, editörler Angelica Ebbinghaus ve Klaus Dörner içinde 189. Berlin: Aufbau-Verlag, 2001.
- Elze, Curt. *Anatomie des Menschen. Ein Lehrbuch für Studierende und Ärzte. Dritter Band Centrales Nervensystem*. Berlin, Heidelberg: Springer, 1932.
- Emmi, Aron, Veronica Macchi, Andrea Porzionato, Erich Brenner ve Raffaele De Caro. "The Academic Career of Max Clara in Padova." *Annals of Anatomy* 236 (2021): 151697.
- Erbengi, Türkan ve Max Clara. *Histoloji Atlası*. İkinci Baskı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1979.
- Erbengi, Türkan. *Yaşamın Gerçekleri: "Ben ve Türkiye'm"*. Ankara: Palme Yayıncılık, 2008.
- Ernst, Edzard. "A Leading Medical School Seriously Damaged: Vienna 1938." *Annals of Internal Medicine* 122, 10 (1995): 789–792.
- Fischel, Alfred. *Grundriss Der Entwicklung des Menschen*. Zweite Auflage. Berlin: Jullus Springer, 1937.
- Gössner, Wolfgang. "A Brief History of the Society for Histochemistry: Its Founders, its Mission and the First 50 Years." *Histochemistry and Cell Biology* 118, 2 (2002): 91–94.
- Hanuske-Abel, Hartmut M. "From Nazi Holocaust to Nuclear Holocaust: A Lesson to Learn?," *Lancet* 328, 8501 (1986): 271–273.
- Hanuske-Abel, Hartmut M. "Not a Slippery Slope or Sudden Subversion: German Medicine and National Socialism in 1933." *British Medical Journal* 313, 7070 (1996):1453-1463.

- Haque, Omar S., Julian De Freitas, Ivana Viani, Bradley Niederschulte, ve Harold J. Bursztajn. "Why Did So Many German Doctors Join the Nazi Party Early?" *International Journal of Law and Psychiatry* 35, 5-6 (2012): 473-479.
- Heckel, Lothar. "Untersuchungen über das Vorkommen von Vitamin C in der Nebenniere des Menschen." *Zeitschrift für mikroskopisch-anatomische Forschung* 52 (1942): 393-417.
- Hildebrandt, Sabine. "Anatomy in the Third Reich: An Outline, Part 3. The Science and Ethics of Anatomy in National Socialist Germany and Postwar Consequences." *Clinical Anatomy* 22, 8 (2009): 906-915.
- Hildebrandt, Sabine, ve Christoph Redies. "Anatomy in the Third Reich." *Annals of Anatomy* 194, 3 (2012): 225-227.
- Hildebrandt, Sabine. "Anatomy in the Third Reich: Careers Disrupted by National Socialist Policies." *Annals of Anatomy* 194, 3 (2012): 251-266.
- Hildebrandt, Sabine. "Research on Bodies of the Executed in German Anatomy: An Accepted Method that Changed During the Third Reich. Study of Anatomical Journals from 1924 to 1951." *Clinical Anatomy* 26, 3 (2013): 304-326.
- Hildebrandt, Sabine. "Current Status of Identification of Victims of the National Socialist Regime whose Bodies were Used for Anatomical Purposes." *Clinical Anatomy* 4 (2014): 514-536.
- İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi 1960-61 Stajyerler Albümü, 1961.*
- Joseph, Jay, ve Norbert A. Wetzel. "Ernst Rüdin: Hitler's Racial Hygiene Mastermind." *Journal of the History of Biology* 46, 1 (2013): 1-30.
- Maskar, Üveys. "Max Clara (12.2.1899-13.3.1966)." *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 29, 2 (1966): 173-189.
- Müller, Rolf. "Untersuchungen über das Vorkommen von Vitamin C im Hoden des Menschen." *Zeitschrift für mikroskopisch-anatomische Forschung* 52 (1942): 440-454.
- Riva, M. A., M. Manzoni, G. Isimbaldi, G. Cesana, ve F. Pagni. "Histochemistry: Historical Development and Current Use in Pathology." *Biotechnic & Histochemistry* 89,2 (2014): 81-90.
- Schiller, Erich. "Über den Fettgehalt der Leber beim gesunden Menschen." *Zeitschrift für mikroskopisch-anatomische Forschung* 51 (1942): 309-321.
- Schütz, Mathias, Jens Waschke, Georg Marckmann, ve Florian Steger. "The Munich Anatomical Institute under National Socialism. First Results and Prospective Tasks of an Ongoing Research Project." *Annals of Anatomy* 195, 4 (2013): 296-302.
- Schütz, Mathias, Maximilian Schochow, Jens Waschke, Georg Marckmann, ve Florian Steger. "Anatomische Vitamin C-Forschung im Nationalsozialismus und in der Nachkriegszeit: Max Claras Humanexperimente an der Anatomischen Anstalt München." *Medizinhistorisches Journal* 49, 4 (2014): 330-355.
- Schütz, Mathias, Jens Waschke, Georg Marckmann, ve Florian Steger. "Beyond Victimhood. The Struggle of Munich Anatomist Titus von Lanz during National Socialism." *Annals of Anatomy* 201 (2015): 56-64.
- Seidelman, William E. "Academic Medicine During the Nazi Period: The Implications for Creating Awareness of Professional Responsibility Today," *Medicine After the Holocaust: From the Master Race to the Human Genome and Beyond*, editör Sheldon Rubinfeld içinde 29-36. New York, NY: Palgrave-Macmillan, 2010.
- Seidelman, William E. "Dissecting the History of Anatomy in the Third Reich - 1989- 2010: A Personal Account." *Annals of Anatomy* 194, 3 (2012): 228-236.

- Taatjes, Douglas J., Michael Schrader, Takehiko Koji, ve Jürgen Roth. “Histochemistry and Cell Biology: 61 Years and Not Tired at All.” *Histochemistry and Cell Biology* 152,1 (2019): 1–11.
- Wallraff, Josef. “Histochemische Untersuchungen an den Nebennieren des erwachsenen Menschen.” *Zeitschrift für Zellforschung und mikroskopische Anatomie* 34, (1949): 362–427.
- Weindling, Paul Julian. *Nazi Medicine and the Nuremberg Trials: From Medical War Crimes to Informed Consent*. New York, NY: Palgrave-Macmillan, 2004.
- Weindling, Paul. “Cleansing” Anatomical Collections: The Politics of Removing Specimens from German Anatomical and Medical Collections 1988-92.” *Annals of Anatomy* 194, 3 (2012): 237–242.
- Weindling, Paul. “Collective Burial of Nazi-era Anatomical Specimens.” *Lancet* 394, 10211 (2019): 1806.
- Weindling, Paul, Gerrit Hohendorf, Axel C. Hüntelmann, Jasmin Kindel, Annemarie Kinzelbach, Aleksandra Loewenau, Stephanie Neuner, Michał Adam Palacz, Marion Zingler, ve Herwig Czech. “The Problematic Legacy of Victim Specimens from the Nazi Era: Identifying the Persons Behind the Specimens at the Max Planck Institutes for Brain Research and of Psychiatry.” *Journal of the History of the Neurosciences* 30, (2021): 1-22.
- Winkelmann, Andreas ve T. Noack. “The Clara Cell: A “Third Reich eponym”?” *The European Respiratory Journal* 36, 4 (2010): 722–727.
- Winkelmann, Andreas. “How the Anatomische Gesellschaft Excluded Unwanted Members After 1945-Among them Eugen Fischer and Max Clara.” *Annals of Anatomy* 209 (2017): 25–36.
- Winkelmann, Andreas. “Traces of Nazi Victims in Hermann Stieve’s Histological Collection.” *Annals of Anatomy* 237 (2021): 151720.
- Yaramancı (Erbengi), Türkan ve Max Clara. *Histoloji Atlası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1969.
- Yıldırım, Nuran, Hakan Ertin. “İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Müzesi Koleksiyonu 1933- 2015,” *Sağlık Tarihi ve Müzeciliği Sempozyumu Bildiri Kitabı*, editör Fatma M. Şen içinde 39-53. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2016.
- Zeidman, Lawrence A. “Neuroscience in Nazi Europe Part I: Eugenics, Human Experimentation, and Mass Murder.” *Canadian Journal of Neurological Sciences* 38, 5 (2011): 696-703.
- Zeren, Zeki. “Max Clara Ölmemeliydi; Onu Çok Erken Kaybettik.” *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 29, 2 (1966): 195–196.

Elektronik kaynaklar / Electronic sources

- “CIA’in ‘gelişmiş sorgulama tekniklerini’ tasarlayan psikologlardan biri 11 Eylül Davası’nda ifade verdi: ‘Bugün olsa yine yapardım’.” 22 Ocak 2020. Erişim 5 Ocak 2023. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51206634>
- Geni, “VernerLaqueur.” Erişim 5 Ocak 2023. <https://www.geni.com/people/Werner-Laqueur/4949974678320010438>
- Namal, Arın, “Junge jüdische Emigranten aus Deutschland und Österreich an der Medizinischen Fakultät der Universität Istanbul im Rahmen der türkischen Universitätsreform von 1933.” Erişim 5 Ocak 2023. https://www.academia.edu/45540324/Junge_j%C3%BCdische_Emigranten_aus_Deutschland_und_%C3%96sterreich_an_der_Medizinischen_Fakult%C3%A4t_der_Universit%C3%A4t_Istanbul_im_Rahmen_der_t%C3%BCrkischen_Universit%C3%A4tsreform_von_1933
- Yüksel, Şahika. “Türkiye’de İşkence Yoktur: Lancet’e Mektuplar. 30. yılında 12 Eylül: toplumsal bir

travmanın güncel sonuçları.” *Türkiye Psikiyatri Derneği Bülteni*, 13, 2, 2010. Erişim 5 Ocak 2023.
https://psikiyatri.org.tr/uploadFiles/publicationsFile/file/1079_TPDB2_web.pdf

Kişisel Görüşme / Personal Communication

Arın Namal, İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi, kişisel görüşme, 30 Nisan 2021.

Aydın Sav, Acıbadem Üniversitesi Tıp Fakültesi, kişisel görüşme 7 Temmuz 2021.

Mathias Schütz, Münih Ludwig-Maximilians Üniversitesi, kişisel görüşme, 16 Nisan 2021.

Serap Arbak, Acıbadem Üniversitesi Tıp Fakültesi, kişisel görüşme, 30 Mart 2021.

1915 Çanakkale Savaşında Şehit Düşen Tıbbiye Sınıfı Miti

Medical Students Martyred in the 1915 Gallipoli Campaign: A Myth?

Fatma Özlen^{1,2}

¹Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Beyin ve Sinir Cerrahisi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
²Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye

ORCID: F. Ö. 0000-0003-0925-8748

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Fatma Özlen,
İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Beyin ve Sinir Cerrahisi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye
E-posta/E-mail: fatmaozlen@yahoo.com

Başvuru/Submitted: 22.03.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:

30.03.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:

17.04.2023

Kabul/Accepted: 18.04.2023s

Atıf/Citation: Özlen, Fatma. "1915 Çanakkale Savaşında Şehit Düşen Tıbbiye Sınıfı Miti." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 2 (2023): 611-625.
<https://doi.org/10.26650/oba.1269408>

ÖZ

Birinci Dünya Savaşında çok sayıda cephede savaşan Osmanlı İmparatorluğunda genç nüfus azalmış ve bütün gençler gibi üniversite öğrencileri de silahlı savaşta alınmıştı. Cephelede hayatını kaybeden öğrencilerin sayısı ve okullara göre dağılımları kesin olarak bilinmemektedir. Diğer taraftan, ağır kayıpların yaşandığı Çanakkale Savaşlarına gönüllü gittiği ve şehit olduğu ifade edilen lise ve üniversite öğrencilerine dair anlatılar sözel gelenekte zaman içinde mite dönüşebilmektedir.

18 ve 19 Mayıs 1915 harekâtında Çanakkale cephesinde şehit olan tıp öğrencilerine dair bir anlatıda, o sırada birinci sınıfta olan gönüllü öğrencilerin tümünün şehit olduğu ve bu nedenle Tıbbiye'nin 1921 yılında hiç mezun vermediği bildirilmektedir.

1915 yılında Çanakkale Savaşı'na katılan Darülfünun'un Tıbbiye öğrencilerini araştıran bu çalışma, İstanbul Üniversitesi, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı, Millî Savunma Bakanlığı ve T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivlerinde gerçekleştirilmiştir.

Çanakkale Savaşı'nda sekiz doktorun öldüğü belirlenmiş, ancak şehit olan Tıbbiye öğrencilerine dair herhangi bir kayıt bulunamamıştır. 1915 yılında Tıbbiye'nin bir yıl kapalı kaldığı, öğrencilerin ordu hizmetine alındığı için mezun vermediği saptanmış; Darülfünun Tıbbiyesi'nin askeri ve sivil bölümlerinden 1921 yılında mezun verildiği belgelenmiştir. Tıbbiye'de öğrenci mezuniyeti yapılamayan yılın 1921 değil, 1915 olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar sözcükler: Birinci Dünya Savaşı, Çanakkale Savaşları, Darülfünun, Tıbbiye, Gelibolu Cephesi

ABSTRACT

The Ottoman Empire fought on many fronts in World War I, and as the young population decreased rapidly, it recruited university students as they were all young people of conscription age. The exact number of students who lost their lives on the battlefield and their distribution by school are unknown. On the other hand, the narratives of students who were known to have voluntarily joined the Gallipoli front, where heavy losses were experienced

and many were martyred, can transform into myths over time in the oral tradition.

A narrative covering medical students who were martyred on the Çanakkale front during the Allied attacks on May 18-19, 1915 claims that all the volunteer first-year students in the Turkish troops were martyred and that Darülfünun's Medical School in Istanbul had no graduates in 1921.

This study plans to investigate the Darülfünun's Medical School students who participated in the Çanakkale War in 1915 and has been carried out over the archives of the following institutions: Istanbul University, General Staff Military History and Strategic Studies Department (ATASE), the Ministry of National Defense, and the Presidency of the Republic of Türkiye - Directorate of State Archives.

The research establishes that eight doctors had died in the battle of Gallipoli and that no records exist of medical students lost in the battle. Due to the Medical School being closed for the year 1915, the students were conscripted, which is why no graduates appear in the faculty's registers for this year. In fact, students did graduate in 1921 from the military and civil sections of Darülfünun's Medical School. This research concludes that the year in which no students graduated from the Medical School was not 1921, but 1915.

Keywords: World War I, The Dardanelles, Gallipoli Front, Darülfünun, Medical School

Extended Abstract

Based on the study's findings, the *Tıbbiye (Darülfünun's Medical School)* in Istanbul evidently remained closed for the year in 1915, with students being enlisted for military service, resulting in no graduates during that period. Apart from the mandatory conscripts, no documentation could be found regarding students who voluntarily joined the war effort, nor any evidence contradicting this fact. The absence of school records from the investigated period appears to be the primary reason for this lack of information. Similarly, the lists of those who died in battle sheds insufficient light on the matter.

Within the framework of the available information, *Tıbbiye* students were indeed involved in various fronts and served in different capacities during World War I, with some of them perishing in the battlefield. Therefore, medical students were very likely among the doctors who died during the Gallipoli Campaign. Given that the Ottoman Empire was engaged on multiple fronts during this period alongside the presence of epidemic diseases, the population of Anatolia had dramatically decreased, and many volunteers from Istanbul and nearby provinces had gone to the Gallipoli front. However, the claim of an entire class being lost overnight should be noted to not align with reality. The narrative of the 1915 Medical School martyrs constitutes a specific time frame within a certain context, one focused on May 18-19, 1915. The narrative has been embedded within this temporal framework and gained its historical reality as a tragedy. Therefore, it is challenging to isolate and define the narrative separately from this context.

Narratives of wartime events can evolve into myths within oral cultures over time and become ingrained in collective memory. One well-known example is the story of the 5th Norfolk Battalion that is said to have vanished during an attack on the Anafartalar battlefield in the later years of the Gallipoli Campaign. On August 9, 1915 following the Ottoman

forces' victory in the 1st Battle of Anafartalar under the command of Colonel Mustafa Kemal, General Hamilton was preparing an assault to capture Tekke Tepe. The 163rd Brigade, which included the 4th and 5th Norfolk Battalions, was scheduled to advance toward the hillsides the day before the attack. The area to be assaulted was defended by the 1st Battalion of the Ottoman 36th Regiment and the 3rd Battalion of the 35th Regiment. The Norfolk Battalion was ordered to move on August 12, 1915 and launched an attack toward the foothills of Tekke Tepe in Suvla. However, they suffered heavy casualties under intense machine gun fire while advancing into the forest and bushes.

In a statement dated December 11, 1915, General Hamilton dramatically announced, "Among these brave soldiers was a platoon of volunteers from the Royal Sandringham Estate. The battalion plunged into the forest and disappeared; nothing was ever seen or heard from them again, none of them returned." The inclusion of volunteers from the royal staff drew the special attention of King George V and the press. This example sheds light on the dynamics of oral tradition and how complex historical realities can be reduced to simple, believable, and magnificent myths.

The narrative regarding the Tibbiye students of 1915 is known to have originally been articulated by the 1922 graduates who remembered and had commemorated the students who did not return from the war in their medical school anthem for many years. Although none of the 1922 graduates are alive today, to doubt their sincerity would be unfair. When they expressed mourning for the previous year, they were more likely referring to 1915 rather than 1921, as these 1922 graduates had entered the Medical Faculty in 1916-1917, the year immediately after when students had been dispersed to the war fronts, when the school had been closed, and when no graduations had taken place. Their predecessors who never returned would always remain in their memories as their colleagues of that dreadful year of 1915.

In conclusion, while difficulty is had in obtaining definitive information about Tibbiye students in 1915, the available evidence suggests that students had participated in the war effort and that some of them had died. However, one should also consider how narratives undergo changes over time and transform into myths. Therefore, importance is had in evaluating historical narratives objectively and in investigating their accuracy.

Giriş

28 Temmuz 1914 tarihinde başlayıp 11 Kasım 1918 tarihinde sona eren Birinci Dünya Savaşı, Kafkas, Irak, Filistin-Suriye, Çanakkale ve Hicaz-Yemen cephelerinde savaşan Osmanlı İmparatorluğu'nda genç nüfusun hızla tükenmesine yol açmış; göçler, yoksulluk ve bütün bunların kaçınılmaz sonucu olan salgın hastalıklar tabloyu daha da ağırlaştırmıştı. Büyük Savaş olarak da anılan bu dönemde Kasım 1914 ile Ocak 1916 arasında yoğun savaşların yaşandığı Çanakkale Cephesinde ağır kayıplar verilmişti. Seferberlik yıllarıydı; askerlik çağındaki bütün gençler gibi üniversite öğrencileri de silahlı altına alınmış ve özellikle Çanakkale Cephesi toplumun tüm sosyal sınıflarının katıldığı bir savaş olmuştu. Birinci Dünya Savaşı'nın cephelerinde hayatını kaybeden öğrencilerin kesin sayısı ve okullara göre dağılımları bugün hâlâ kesin olarak bilinmemektedir. Buna karşın, Çanakkale cephesine gönüllü gittiği ve şehit olduğu ifade edilen lise ve üniversite öğrencilerine dair çeşitli anlatılar gazete ve dergilerde yayımlanmakta ve toplumsal bellekte yer edinerek zaman içinde mite dönüşebilmektedir.

Çanakkale cephesinde şehit olan öğrencilere dair ilk yazı, Prof. Dr. Cengiz Kuday'ın 10 Ocak 1998 tarihinde *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanan "Sarı-Siyah" başlıklı yazısıdır. Bu yazıda, 1915 yılı mayıs ayında bir grup Darülfünun öğrencisiyle birlikte İstanbul Erkek Lisesi'nin elli öğrencisinin Çanakkale cephesine gönüllü gittiği ve 18 Mayıs'ı 19'a bağlayan gece gerçekleşen taarruzda ikinci tümenin liseli elli öğrenci de dahil olmak üzere çoğu gönüllü öğrenciler olan on bin askerin tamamına yakınının şehit olduğu belirtilmektedir. Yazının devamında, 1915'te birinci sınıfı okuyan öğrencilerini tümüyle şehit veren Tıbbiye'nin bu sebeple 1921'de hiç mezun veremediği bildirilmektedir.¹

İkinci yazı, 14 Mart 1999 tarihli *Milliyet* gazetesinin Pazar ekinde aynı imzayla yayımlanan "Kahraman Doktorlar" başlığını taşımaktadır. Bu yazıda yine liseli ve tıbbiyeli öğrencilerin Çanakkale cephesinde şehit oldukları ve 1915'te birinci sınıfta olan tüm öğrencilerini kaybeden Tıbbiye'nin 1921'de hiç mezun vermediği anlatılmakta; ilk yazının gördüğü ilgiden bahsedilirken İstanbul Üniversitesi tarafından şehit öğrencilerin hatırasına Çanakkale'de bir anıt yapılmasının planlandığı vurgulanmaktadır.² Nitekim, Gelibolu Kabatepe'de İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü tarafından yaptırılan Şehit Tıbbiyeliler Anıtı, 19 Mayıs 2000 tarihinde öğretim üyeleri ve öğrencilerin katıldığı bir törenle açılmıştır.³

Çanakkale cephesinde şehit olan tıp öğrencilerinin anlatıldığı üçüncü yazı, 2003 yılında *Journal of Clinical Neuroscience*'da Kuday ve Özlen tarafından "A Medical Class Lost at

1 Cengiz Kuday, "Sarı-Siyah," *Cumhuriyet*, 10 Ocak 1998, 2.

2 Cengiz Kuday, "Kahraman Doktorlar," *Milliyet Gazete Pazar*, 14 Mart 1999, 3.

3 Ayşegül Aydoğan, "Şehit Tıbbiyeliler Ölümsüzleşti," *Milliyet*, 20.05.2000. Erişim 31.03.2023. <https://www.milliyet.com.tr/egitim/sehit-tibbiyeliler-olumsuzlesti-5318849>

Gallipoli” başlığı ile yayımlanmıştır. Yine bu yazıda da 1915 Mayıs’ında Çanakkale Savaşı devam etmekte iken gönüllü olarak cepheye giden Darülfünun öğrencileri ile onlara katılan elli lise öğrencisinin hikâyesi anlatılmakta; 1915’in birinci sınıf öğrencilerinin tamamının şehit olması sonucunda 1921’de Tıbbiye’nin hiç mezun veremediği belirtilmektedir.⁴

Yukarıda bahsi geçen son yazının ardından Sydney Üniversitesi Tıp Okulu öğretim üyesi Prof. Dr. Garth Nicholson tarafından 14 Nisan 2003 tarihinde Özlen’e hitaben yazılan mektupta Çanakkale’de kaybedilen tıp öğrencileri nedeniyle duyulan derin üzüntü ifade edilerek onların hatıralarına Sydney Üniversitesi’ne bağlı ANZAC Araştırma Enstitüsünde geleceğe dönük tıp araştırmaları ortak projesi ve öğrenci değişim programı planlanması teklifinde bulunulmuştur.⁵ Olumlu yanıtlanan bu teklif sonrasında Nicholson, Sydney Üniversitesi’nde de girişimde bulunmuş, ancak üniversite yönetimi savaş alanında bütün bir tıbbiye sınıfının yitirildiğine dair bu anlatının herhangi bir gerçek belgeye dayanmaması sebebiyle teyit için Australian War Memorial’a başvurmuştur. Kurumun savaş tarihi uzmanı Ashley Ekins savaşta bahsi geçen zaman aralığında son derece ağır kayıplar verildiğini, bu nedenle bütün öğrencilerin hayatını kaybetmesinin mümkün görünmekle birlikte savaş alanlarının mitlere de müsait olması nedeniyle bahsi geçen anlatının güvenilirliği açısından belge ya da belgelere ihtiyaç olduğunu beyan etmiştir.⁶

Bunun üzerine Çanakkale Savaşı’na katılan Darülfünun Tıbbiye öğrencilerini ve akibetlerini araştırmak amacıyla bir çalışma planlanmış ve bu araştırma Temmuz 2003 ile Kasım 2003 tarihleri arasında aşağıda belirtilen kurumlarda gerçekleştirilmiştir: İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Arşivleri; Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivleri; Milli Savunma Bakanlığı Arşivleri; T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri; İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı; İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı; İstanbul Tabip Odası Kütüphanesi; İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi- Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Merkez Kütüphanesi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Taksim Atatürk Kütüphanesi ve Ankara Milli Kütüphane.

Çanakkale Cephesi, 18-19 Mayıs 1915

Mayıs 1915’te Çanakkale’nin savunmasından sorumlu birlikler 5. Ordu Komutanlığı tarafından dört gruba (Anadolu-Güney-Kuzey-Saros) ayrıldı; Arıburnu ve Anafartalar’da konuşlanmış olan Kuzey Grubu 19., 5. ve 16. tümenlerden oluşuyordu.⁷

4 Cengiz Kuday ve Fatma Özlen, “A Medical Class Lost at Gallipoli,” *Journal of Clinical Neuroscience* 10 (2003): 37-39.

5 Garth Nicholson, yazara “University of Sydney Department of Medicine” antetli mektup, 14 Nisan 2003.

6 Ashley Ekins, yazara “Turkish General Staff history of the Gallipoli campaign” başlıklı e-posta iletisi, 25 Haziran 2003.

7 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi V. Cilt: Çanakkale Cephesi Harekâtı 1., 2. ve 3. kitapların özetlenmiş*

10 Mayıs'ta 5. Ordu Komutanı Liman von Sanders ile Çanakkale cephesini teftişe gelen Enver Paşa, Arıburnu bölgesinde Anzak'lara karşı yeni bir taarruz yapılmasına karar verdi.⁷⁻¹² Bunu gerçekleştirmek için Kuzey Grup Komutanı Esat Paşa'nın İstanbul'dan taze kuvvet olarak istediği 2. tümen, 13-16 Mayıs'ta Akbaş iskelesine, buradan da bir süre sonra Kuzey Grubu emrine girmek üzere, Sarafım çiftliğine gönderildi.^{7,9}

17 Mayıs'ta Arıburnu mevzilerinde konuşlanan Kuzey Grubu, kuzeyden güneye doğru 19., 5. ve 16. tümen ile yeni katılan 2. tümenden oluşuyordu; bu tümenin 1. ve 5. alayları birinci hatta, 6. alayı ihtiyatta olmak üzere konumlandı.^{7,9,10} Tüm cephe hattında baskın tarzında bir hücum olarak planlanan 19 Mayıs genel taarruzuna katılacak Kuzey grubu birlikleri toplam 4 tümen (42 tabur), asker sayısı 42 112 idi.⁷

Diğer yanda Anzaklar'ın tuttuğu bölge General Birdwood komutasındaki 17 000 asker tarafından savunuluyordu. Yarımada üzerinde keşif uçuşu yapan Teğmen Thomson'ın Akbaş Limanı'nda indirilmekte olan kuvvetlerle Türk cephe hattının gerisindeki vadilerde toplanmış birlikleri fark etmesi üzerine Anzak Karargâhi olası bir taarruz hazırlığından haberdar olmuş ve 18 Mayıs gece yarısından sonra, bütün Anzak kolordusu silahbaşında bu taarruzu beklemeye başlamıştı.⁸⁻¹³

Aynı gece, taarruz için tahsis edilen Türk birlikleri Karayörük (Legge) Vadisinde toplandı ve ardından saat 03.20'de Gedikdere'ye (Wire Gully) doğru ilerledi.^{7,9,10} 2'nci Tümen, 18 Mayıs akşamı 21:00 sularında, hücum kalkacakları siper hatlarına alınmıştı. Kırmızısirt bölgesinde iki tarafın cephe hatları arasında 80 ila 250 metre mesafe vardı ve baskın tarzında bir taarruza hazırlanan askerlere 02:30 sularında süngü tak emri verilmişti. 2'nci Tümen'in 1'inci Alay cephesinde 1'inci Taburla başlayan taarruz, şiddetli bir ateşle karşılanmıştı. Siperden çıkamadan vurulup düşen askerlere rağmen taarruz devam ettirilmekte ve zayıf giderek artmakta idi. Siperler yaralı ve şehitlerle dolmuştu. Bu durum beklenmiyordu ve birliklerin birbirine karışmasına ve koordinasyonun bütünüyle kaybolmasına yol açmıştı.

tarihi Haziran 1914 Ocak 1916, (Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı, 1997), 78–92.

- 8 Cecil Faber Aspinall-Oglander, *Büyük Harbin Tarihi Çanakkale, Gelibolu Askeri Harekâtı: II. Cilt, 1915 Senesi Mayısından Tahliyeye Kadar*, çev. M. Hulusi (İstanbul: Askeri Matbaa, Genelkurmay Başkanlığı X. Şube, 1940), 20–25.
- 9 Mehmet Esat Bülkat, *Esat Paşa'nın Çanakkale Anıları*, haz. İhsan Ilgar (İstanbul: Baha Matbaası, 1975), 97–108.
- 10 Fikret Güneşen, *Çanakkale Savaşları Birinci Dünya Harbi Belgeseli*, (İstanbul: Kastay Yayınları, 1986), 182–201.
- 11 Robert Rhodes James, *Gelibolu Harekâtı*. (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1972), 259–265.
- 12 Alan Moorehead, *Çanakkale Geçilmez*, çev. Günay Aslan. (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1972), 226
- 13 Ashıhan Kervan “Çanakkale cephesinde 19 Mayıs Türk taarruzu ve 24 Mayıs ateşkesi”, *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi* 3 (2022), 32-50
- 14 Halis Ataksor, *Binbaşı Halis Bey Çanakkale Raporu*. (İstanbul: Arma Yayınları 2003), 165-170.
- 15 Şefik Aker, *Çanakkale-Arıburnu Savaşları ve 27. Alay*. (İstanbul: Askeri Matbaa, 1935), 84–93.

Saat 08.00 sularına kadar devam ettirilen taarruz, kendilerini bekleyen düşmanın şiddetli ateşiyle durdurulmuştu. Sadece 1'inci Alayın zayıyatı 28 subay ve 1800 asker idi.^{7,9,10,13} Sessiz sedasız ani bir süngü hücumu olarak tasarlanan bu harekatta ilk kademeler daha ilk adımlarında öldürüldüler.^{7,9,14} Taarruz sonunda, 2. tümen mevcudunun yarıya yakın kısmını şehit ve yaralı vermiş, bulunduğu mevzileri bile savunmakta zorlanmıştı.^{7,9,10,15} Arıburnu cephesindeki taarruz saat 10.00'dan itibaren durdurulduğunda 10 000 asker düşmüş, 5 000'e yakın asker de iki mevzi arasındaki açıklıkta kalmıştı.^{9,10,12} Genelkurmay kayıtlarına göre bu savaşta verilen kayıp 51'i subay olmak üzere 3 420 şehit, 97'si subay olmak üzere 6 064 yaralı ve 486 kayıptır ve genel toplamın yaklaşık 10 000'i bulduğu ifade edilmektedir.⁷

19 Mayıs hareketinin hemen öncesinde İstanbul'dan 2. tümenin Çanakkale'ye geldiği; bu tümenin özellikle 1. ve 5. alayının saldırıda ön safta yer alması nedeniyle en ağır kayba uğradığı şüphesizdir. Ortalama on bin kişi olması muhtemel bu tümenin subay kadrosu dışında tam bir listesini bulmak mümkün olmamıştır. Genelkurmay ATASE Arşivi Çanakkale şehitleri listesinde 126. alaydan Tabip Binbaşı Mehmet İsmail Efendi ve 64. alaydan Tabip Binbaşı Hasan Fuat Bey'in kayıtları bulunmakta olup; sıhhiye sınıfı şehitleri içinde ve liste genelinde tıbbiye öğrencisi olarak belirtilen herhangi bir kayda rastlanmamıştır. "Seferberlikte tabip muavini olarak istihdam edilen tıbbiye okulu talebelerinin terfi, tayin ve taltifleri" konulu idari dosya, cephe gerisinde görevlendirilen bir tıp öğrencisi ile ilgili yazışmaları içermektedir.¹⁶

Millî Savunma Bakanlığı Arşiv Başkanlığı tarafından, Darülfünun öğrencilerinin "yedek subay adayı" rütbesiyle Birinci Dünya Savaşı'na katıldıkları ve çeşitli cephelerde görev aldıkları görüşü doğrultusunda yapılan incelemede; Mekteb-i Harbiye-i Şahane talebesi Lütfi Efendi ile Mekteb-i Tıbbiye talebelerinden Nuri Efendi, Naim Hamit Efendi ve Ahmet Hamdi Efendi'nin Kafkas cephesinde şehit oldukları anlaşılmaktadır. Birinci Dünya Savaşında şehit olan yedek subay adaylarının çok azı için savaş öncesi öğrenim durumları kaydedilmiş olduğundan, Çanakkale'de şehit olan yedek subay adayları ayrıca irdelenmiştir. Bu liste 116 kişiden oluşmaktadır; maliye ve hukuk mektebi mezunu olarak belirtilen bir şehidin haricindekiler için öğrenim durumlarını belirleyen herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.¹⁷ Bu savaşta bilinen ölü sayısı göz önüne alındığında, bu araştırmaya yol açan anlatıda belirtildiği gibi 2. tümen'in tamamının kaybedilmiş olması mümkün değildir.

Savaş Yıllarında Tıbbiye

Birinci Dünya Savaşı yıllarında, Darülfünun Tıp Fakültesi İstanbul'da Haydarpaşa'da bulunuyordu ve Tıbbiye-i Şahane (askeri) ile Tıbbiye-i Mülkiye (sivil) öğrencileri bu tek fakültede birarada eğitim görmekteydi.¹⁸⁻²²

16 Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi, "Seferberlikte tabip muavini olarak istihdam edilen tıbbiye okulu talebelerinin terfi, tayin ve taltifleri" BDH: 2432 – 98.

17 T.C. Millî Savunma Bakanlığı Arşiv: 3214-57-03/Belge Araştırma İnceleme (3336) Konu: Darülfünun Tıbbiye Öğrencileri. 4 Ağustos 2003.

1914'te Tıp Fakültesi'nin tatil döneminde olduğu ağustos ayında, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile genel seferberlik ilan edildiğinden tıp öğrencilerinin hemen hepsi silahlı olarak alınarak ordulara sevk edilmişti. 1894 (1310) doğumluların hepsi birbuçuk ay Harbiye Mektebi'ne, diğerleri Bostancı'daki Talimgâha sevk edilerek, bölüklere dağıtılırken, Harbiyeliler bölük çavuşu, Tıbbiyeliler de bunların emrinde er ve onbaşı olarak hergün talimgâhta er eğitimi almakta idi.²³

1915 yılında, 1894 (1310) doğumlulardan daha büyük olanlar birliklere dağıtılırken, 3., 4., 5. sınıf öğrenciler ile Şam Tıbbiyesi, Eczacı, Dişçi okulları öğrencileri, kısmen Beykoz'da Serviburnu, kısmen de Çanakkale, Beylerbeyi, Yeşilköy intan hastalıkları hastaneleri ile değişik birliklere dağıtılmışlardı.²³ Askeri ve Sivil Tıbbiyeden askere alınan son sınıf öğrencileri Zabıt vekili, 4., 3. sınıf öğrencileri Başçavuş muavini, 2. ve 1. sınıflar Çavuş rütbesi ile Zabıt namzedi (subay adayı) olmuştu.²³

Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi ile “Askeri İhtiyat Hastane” olarak ayrılan tıp fakültesi bir memleket içi Harp hastanesi olmuş, öğrencilerin çoğu cephelere ve talimgâhlara sevk edildiklerinden staj yapamamışlardı.²²⁻²⁴ Çanakkale'de savaşın başlamasını takiben de çok sayıda yaralı gönderilmeye başlanınca İstanbul'daki birçok büyük okul binası gibi yaralılara ve hasta askerlere hizmet verilmeye başlanmıştı.²²⁻²⁴ Öğretim üyeleri ve öğrencilerin birliklere dağıtılması yüzünden 1915 yılında öğretimin hiç başlamadığı fakülte, bir yıl boyunca kapalı kalmış ve “Mecruhin” (yaralılar) hastanesi olmuştu.²²⁻²⁴

Çanakkale Savaşından sonra Tıbbiye hastanesi lağvedilerek, bir yıllık mecburi tatilin ardından 4 Mart 1916'da (1332) Tıp fakültesi dersanelerini açmış, öğretime yeniden başlanmıştı.^{23,24} Birlik ve kurumlara verilmiş olanlardan sağ kalanlar okula dönmüşlerdi, fakat savaş cephelerinde bulunan hekimlerin birçoğu ölmüştü ve bir bölümü hâlâ çeşitli cephelere bulunuyordu.²²⁻²⁵ Büyük bir hekim açığı ortaya çıkmıştı, bu nedenle tıp öğrencilerinin terhis edilmesinden başka yeni öğrencilerin de kaydedilmesi gerekiyordu.^{23,24}

18 Galib Ata Ataç, *Tıp Fakültesi (Tıp Eğitimi Tarihiçesi)*, haz. Cem Hakan Başaran (İstanbul: Nobel, 2017), 152.

19 Mehmet Ali Ayni, *Darülfünun Tarihi* (İstanbul: Yeni Matbaa, 1927).

20 Hüsrev Hatemi, “Türk Tıp Tarihinin Aşamaları,” *Tıp Tarihi Araştırmaları* sayı 10 (2001): 11–20.

21 Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1982).

22 Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi X*. Cilt (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1980), 545–556.

23 Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri Cilt II* (İstanbul: Yörük Basımevi, 1976), 120–123.

24 Süheyl Ünver, “Birinci Cihan Harbinde Tıp Fakültesi,” *Modern Tedavi Mecmuası (Revue de Thérapeutique Moderne)* 3–1 (1951), 70–74.

25 Abdülkadir Noyan, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarımız* (Ankara: Ankara Tıp Fakültesi Yayınları, 1956), 41–48.

Fakat diğer taraftan, liselerde 1900 doğumlular da askere alınmaya başladığından son sınıfların çoğu kapanmış, yaşları askerlik çağına erişmiş olanlar Talimğâhlara sevk edilmiş, dolayısıyla üniversite çağında çok az sayıda genç insan kalmıştı.^{22,23} Bu durum daha küçük yaştakilerden öğrenci almak zorunluluğunu getirince, Bakanlar Kurulu kararı ile Darülfünun'un yalnız Tıp Fakültesi için lise ve idadi mezuniyeti aranmaksızın öğrenci alınmaya başlanmış ve kaybedilen zamanı telafi etmek amacı ile derslere bütün yıl devam edilme kararı alınmıştı.^{22,23}

Şehit Öğrenciler

Birinci Dünya Savaşı süresince Tıbbiye'de yukarıda özetlendiği gibi her sınıftan öğrencinin önce seferberlik kapsamında askere alındığı, daha sonra Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi ile birlikte çeşitli cephelere gönderildikleri anlaşılmaktadır. Mevcut kaynaklarda tıbbiye öğrencilerinin sınıflarına göre hangi rütbelere orduda görevlendirildikleri belirtilmesine karşın bu öğrencilerin sayısı ve hangi cephelere gönderildikleri açık değildir; ayrıca zorunlu askere alınanlar haricinde gönüllüler olup olmadığına değinilmemiştir ve çok sayıda doktor ile tıp öğrencisinin öldüğü yine rakam verilmeksizin ifade edilmektedir.

Gerçekte ne olduğuna ışık tutmak için, 1914 yılında Darülfünun Tıp Fakültesinde kayıtlı bulunan askeri ve sivil öğrenci isimlerinin bulunarak, bu isimlerin Genelkurmay ve M.S.B. şehit kayıtları ile karşılaştırılmasına gerek duyulmuş, fakat ne yazık ki, İstanbul Üniversitesi arşivlerinde yapılan çalışmada Darülfünun'un 1914 ve öncesine ait öğrenci kayıtlarının bulunması mümkün olmamıştır. Bunun üzerine, kurumun resmi yazışmalarından bilgi edinilebileceği düşüncesi ile İstanbul Üniversitesi arşivlerinde, Darülfünun 1914-1915 Evrak kayıt defterleri incelenmiş ve fakat öğrencilerin askere alınışı, cepheye gidışı ve şehit olanlar ile ilgili herhangi bir evrak kaydına rastlanmamıştır.¹²²⁶ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nde yapılan çalışmada, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO) defterleri esas alınmış olup, Darülfünun'un o dönemde Maarif Vekaleti'ne bağlı olduğu dikkate alınarak seçilen ve seferberlik dönemini kapsayan belgelerin incelenmesi sonucunda, konuya dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.²⁷

Mazhar Osman tarafından yayımlanan Osmanlı Ordusunda I. Dünya Savaşında (1914-1917) şehit olan sağlık subaylarının listesinde 215 kişi yer almaktadır.²⁸ Erkoç ve Kazancıgil

26 Darülfünun 1914-1915 Evrak kayıt defteri II: Muharrerat-ı Sadire (Giden) Min fi 1 Mart 1330 (14 Mart 1914) ila fi 7 Şubat 1916 (20 Şubat 1916) ve Darülfünun 1914-1915 Evrak kayıt defteri IV: Muharrerat-ı Varide (Gelen) min fi 14 Temmuz 1330 ila fi 16 Şubat 1331.

27 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO) defterleri*: BEO 398/146 nr. 315344, BEO 398/164 nr. 316082, BEO 398/240 nr. 318927, BEO 398/117 nr. 322937, BEO 398/177 nr. 325164.

28 Mazhar Osman, "Geçen Senenin Son İçtimasının Hatimesi Olmak Üzere Muallim Mazhar Osman Bey Tarafından İrad Edilen Nutuk ve Muharebe-i Hazirada Vazifeleri Uğruna Terk-i Hayat Eden Meslektaşların Esamisi Listesi", *Şişli Müessesesinde Emraz-i Akliye ve Asabiye Müsamereleri* 6 (1918), 15–22.

tarafından yapılan çalışmada, kaybedilen hekimlerin ölüm nedeninin çok büyük oranda bulaşıcı hastalıklar, özellikle de tifüs olduğu belirtilerek, savaşırken ölümün nadir olduğuna işaret edilmiştir.²⁹ Cephe de çarpışma sırasında gerçekleşen ölümü ifade eden “şehiden” ibaresi, listede yer alan 9 şehit için kaydedilmiştir.²⁹

Sözü edilen liste, görev yerleri ve ölüm tarihleri bakımından incelendiğinde, Çanakkale Savaşı sırasında sekiz doktorun öldüğü anlaşılmaktadır. İncelenen bu listelerde tıbbiye öğrencilerine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.³⁰

1921 Yılında Mezuniyet

Çanakkale’de şehit olan tıp öğrencilerinin hikâyesinde belirtilen diğer bir nokta, “bütün bir sınıfın ölmesi nedeniyle Darülfünun Tıp Fakültesinin 1921 yılında mezun vermediği”dir. Oysa yapılan araştırmada, Darülfünun Askeri ve Sivil Tıbbiye’nin 1921 yılında mezun verdikleri belgelenmiştir: Şöyle ki 1971 yılında yayımlanan *Dirim* dergisinin 7. sayısında, 1921 ders yılında Tıbbiye’yi bitirmiş olan hekimlerin 50. yıl kutlama toplantısının fotoğrafı bulunmaktadır.³¹

İstanbul Tabip Odası tarafından 1971 yılında yayımlanan “Meslekte 50 Yıl” albümünde her iki tıbbiyenin de mezuniyet fotoğrafı ile o tarihte hayatta olanların biyografileri yer almaktadır.³² Askeri Tıbbiye’nin 1921 mezunlarının tam listesi ise *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri* kitabında (Kemal Özbay, İstanbul 1981) yer almaktadır.³¹⁻³⁴

Diğer taraftan Özbay, bir yıllık aradan sonra 1916’da Tıp Fakültesi yeniden açıldığında, kaybedilen zamanı telafi etmek amacı ile derslere bütün yıl devam edilme kararı alındığını; birinci sınıf öğrencileri fizik, kimya, botanik derslerini esasen liselerde okuduklarından üç ay sonra imtihanları yapılarak, ardından altı aylık bir eğitim ve bir ay tatilden sonra haziranda tekrar derslere başlanarak kasımda ikinci sınıfın bitirildiğini, böylece bir yılda iki sınıf okutulduğunu bildirmektedir.²³ Aynı kaynağa göre, bir yıllık askerlik hizmeti yüzünden 1915’te Tıbbiye’den mezun olamayan sınıfın 1916’da diploma aldığı da belirtilmektedir.

1915 yılı boyunca kapalı kalan Tıbbiye’ye yeni öğrenci kaydı yapıldığına dair kesin bir bilgimiz olmamakla birlikte Hadi Gediz, Ziya Büyükaksoy ve Süheyl Ünver tarafından

29 Şahap Erkoç ve Aykut Kazancıgil, “Osmanlı Ordusunda I. Dünya Savaşında 3 Teşrinisani 1330–3 Nisan 1333 tarihleri arasında (1914–1917) şehit olan sağlık subaylarının listesi”, *Tıp Tarihi Araştırmaları (History of Medicine Studies)* 10 (2001), 72–88

30 Birinci Dünya Savaşında (1914–1917) şehit olan sağlık subaylarından, Çanakkale Savaşı sırasında ölenler: Balıkesir Harb Hastanesi Etubbasından Gayri Mükellef Anagastos Efendi, Gelibolu Menzil Hastanesi Etubbasından Mükellef Yüzbaşı Avram Kohen Efendi, 64. Alay Tabibi Evveli Binbaşı Hasan Fuad Bey, Fırka Beş Ser Tabibi Kaymakam Hasan Fuat Bey, 127. Alay 1. Tabur Tabibi Yüzbaşı Hayri Efendi, Gelibolu Menzil Hastanesi Etubbasından Mükellef Yüzbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi, Keşan Hastanesi Etubbasından Mükellef Yüzbaşı Mihran Yazıcıyan Efendi ve 38. Alay Depo Taburu Tabibi Mükellef Yüzbaşı Muammer Hilmi Efendi’dir. Tabip Binbaşı Hasan Fuad Bey ile Tabip Yüzbaşı Hayri Efendi “şehiden” ibaresi ile kayıtlıdır.

hazırlanan *Tıp Fakültesi 1920 Mezunları Albümü* –o dönem tıp eğitimi beş yıl olduğundan- 1915 yılında okula devam edemeyen 1914 yılı girişlileri kapsıyor olmalı.³⁵ Biten bir savaşın ardından gelen ve başka cephelerde savaşın hâlâ sürdüğü bu kaotik ortamda, Tıbbiye’ye yeni öğrenci kayıtlarının yapılmasından başka, rutin eğitim programında da birtakım değişiklikler yapıldığı ortadadır; bu durumun mezuniyet zamanlarında değişikliklerle sonuçlanması kaçınılmazdır.^{18,23,24} Kesin olan yegâne bilgi, Tıbbiye’de öğrenci mezuniyeti yapılamayan yılın 1921 değil, 1915 olduğudur.³²⁻³⁶

Bu çalışmanın bulguları, araştırmanın çıkış sorularının sorulmasına vesile olan ilk maktelede olduğu gibi “tarih notu” olarak aynı dergide yayımlanmıştır.³⁶

Sonuç ve Yorum

Bu çalışmada elde edilen bulguların ışığında, 1915 yılında Tıbbiye’nin bir yıl süre ile kapalı kaldığı, öğrencilerin ordu hizmetine alındığı ve bu nedenle mezun verilmediği açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Seferberlik nedeniyle zorunlu olarak orduya alınanların dışında, savaşa gönüllü olarak giden öğrencilere dair birinci ya da ikinci dereceden herhangi bir belgeye ulaşılamamış olmanın yanı sıra, bu durumun aksini kanıtlayan herhangi bir bulgu da ortaya konulamamıştır. Araştırılan döneme ait okul kayıtlarının olmaması, bu durumun başlıca sebebi olarak görünmektedir. Benzer şekilde, şehit listeleri de durumu tam olarak aydınlatamamıştır.

Mevcut bilgilerimiz çerçevesinde, Darülfünun Tıbbiye öğrencilerinin Birinci Dünya Savaşı süresince, değişik cephelerde ve çeşitli şekillerde ordu hizmetinde buldukları ve bazılarının cephelerde hayatlarını kaybettikleri doğrudur. Dolayısıyla, Çanakkale cephesinde öldükleri bilinen doktorların yanısıra tıbbiye öğrencilerinin de bulunması kuvvetle muhtemeldir; çünkü Osmanlı Devleti’nin birçok cephede birden savaştığı bu dönemde, salgın hastalıkların da eklenmesi ile Anadolu nüfusunun dramatik şekilde azaldığı, özellikle Çanakkale cephesine İstanbul ve yakın illerden pek çok gönüllünün gittiği bir vakıdır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, mevcut anlatıdaki ifade biçimi ile “bir sınıfın bir gecede tümüyle yitirilmiş olduğu” savı gerçekte bağdaşmamaktadır. Bir tarihsel olay olarak “1915 Tıbbiyeli şehitler” anlatısının fonunu belli bir uzamda belli bir zaman kesiti oluşturmakta ve

31 “Olan Bitenler,” *Dirim* sayı 7 (Temmuz 1971): 329.

32 İstanbul Tabip Odası, *Meslekte 50 Yıl Albümü* (İstanbul: 10 Aralık 1971).

33 Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri (Histoire de la Médecine et des Hôpitaux Militaires Turcs)* Cilt III, I. Kitap–Hastaneler A-I (İstanbul: Yörük Basımevi, 1981).

34 Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri (Histoire de la Médecine et de Hôpitaux Turcs)* Cilt III, II. Kitap–Hastaneler I–Z (İstanbul: Yörük Basımevi, 1981).

35 Tıp Fakültesi 1920 Mezunları Albümü, Hazırlayanlar: Hadi Gediz, Ziya B. Aksoy, Süheyl Ünver. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, 1947).

36 Fatma Özlen, “Remembrance of Things Past: An Inquiry into the Fate of the Istanbul Medical Students who Fought in the Gallipoli Campaign,” *Journal of Clinical Neuroscience* 12 (2005): 231–234.

18-19 Mayıs 1915, bu kesitin merkezinde yer almaktadır. Anlatı, bu zaman kesitinin içine gömülmüş, içine yerleştiği bu kesitin tarihsel gerçekliği ve trajikliği içinde bir yer edinmiştir ve sonuçta, anlatıyı bu bağlamdan ayırarak izole bir tanımlamasını yapmak güçlük arz etmektedir.

Savaş olaylarının anlatıları sözlü kültürde evrilerek zaman içinde mitlere dönüşebilmekte ve toplumsal bellekte bu haliyle yer edinebilmekteler. Bunun en iyi bilinen örneklerinden biri Çanakkale Savaşı sırasında “ortadan kaybolan” 5. Norfolk Taburu’nun hikâyesi özetle şöyledir: Albay Mustafa Kemal komutasındaki Osmanlı kuvvetlerinin 9 Ağustos 1915’te 1. Anafartalar Zaferi’ni kazanmasının ardından General Hamilton, Tekketepe’yi ele geçirmek üzere bir taarruz hazırlığındaydı. 4. ve 5. Norfolk Taburlarının da bulunduğu 163. Tugay’ın bir gün öncesinden tepe yamaçlarına doğru ilerlemesi planlanmıştı. Saldırının yapılacağı bölge Osmanlı 36. Alay’ın 1. Taburu ile 35. Alay’ın 3. Taburları tarafından tutuluyordu. 12 Ağustos 1915’te hareket emri verilen Norfolk Taburu, Suvla’daki Tekke Tepe sıradağlarının eteklerine doğru bir saldırıya geçti; bu sırada başlayan ağır bir makineli tüfek ateşinin altında kalan tabur, ormana ve çalılıklara doğru ilerlerken çok zayıyat vermişti.

General Hamilton, 11 Aralık 1915 tarihli yazılı açıklamasında bu olayı dramatik bir şekilde duyurdu: “Kraliyet Sandringham Malikânesi’nden gönüllü bir bölük askerin de yer aldığı bu tabur ormanlığa daldı ve kayboldu; bir daha hiçbir şey görülmedi ve duyulmadı, hiçbiri geri dönmedi.” Kaybolduğu belirtilen taburda Kraliyet çalışanlarından gönüllülerin de olması, kral V. George’un ve basının özel ilgisini çekmişti. Oysa Norfolk Taburu ortadan kalkmamış, deneyimsizlik ve komuta hatalarından kaynaklanan ağır kayıplara uğramış ve taburun önemli bir kısmı tekrar birliğine katılmıştı. Cesetlerin çoğu Türk tarafında kaldığı için mütarekeden sonra bulundu ve 12 Ağustos harekâtında Norfolk Taburu’ndan ölenlerin sayısının 14 subay, 142 er olduğu ve bunlardan 1 subay ve 16 erin Sandringham Malikanesi çalışanları olduğu anlaşıldı.³⁷

Bu örnek, sözlü geleneğin dinamiklerine ve karmaşık tarihsel gerçeklerin nasıl basit, inandırıcı, muhteşem mitlere indirgenebileceğine ışık tutmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında cephelere giden Tıp öğrencileri ve Tıbbiye’nin bir dönem hiç mezun vermediğine dair anlatının evvela 1922 mezunları tarafından dile getirildiği ve okula dönemeyen öğrencilerin yıllar boyunca anıldığı bilinmektedir. Bu sınıfın öğrencilerinin, kendilerinden bir yıl öncesinin yasını tuttuklarını ifade ederken kastedilen yılın 1921 değil 1915 olması muhtemeldir; çünkü onlar öğrencilerin savaş cephelerine dağıldığı, okulun kapalı kaldığı ve mezuniyetin gerçekleşmediği 1915 yılının hemen ardından 1916-1917

37 Tim Travers ve Birten Çelik “Not One of Them Ever Came Back: What Happened to the 1/5 Norfolk Battalion on 12 August 1915 at Gallipoli?”, *The Journal of Military History* 66 (2002), 389-406.

yıllarında Tıp Fakültesine başlamışlardı. Bir daha geri dönmeyen selefleri, anılarında hep “o korkunç 1915 yılının meslektaşları” olarak kalacaktı.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Arşiv Kaynakları / Archival Sources

Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi, “*Seferberlikte tabip muavini olarak istihdam edilen tıbbiye okulu talebelerinin terfi, tayin ve taltifleri*” BDH: 2432 – 98.

T.C. Millî Savunma Bakanlığı Arşiv: 3214-57-03/Belge Araştırma İnceleme (3336) Konu: Darülfünun Tıbbiye Öğrencileri. 4 Ağustos 2003.

Darülfünun 1914-1915 Evrak kayıt defteri II: Muharrerat-ı Sadire (Giden) Min fi 1 Mart 1330 (14 Mart 1914) ila fi 7 Şubat 1916 (20 Şubat 1916) ve Darülfünun 1914-1915 Evrak kayıt defteri IV: Muharrerat-ı Varide (Gelen) min fi 14 Temmuz 1330 ila fi 16 Şubat 1331.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO) defterleri*: BEO 398/146 nr. 315344, BEO 398/164 nr. 316082, BEO 398/240 nr. 318927, BEO 398/117 nr. 322937, BEO 398/177 nr. 325164.

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

Aker, Şefik. *Çanakkale-Arıburnu Savaşları ve 27. Alay*. İstanbul: Askeri Matbaa, 1935.

Aspinall-Oglander, Cecil Faber. *Büyük Harbin Tarihi Çanakkale, Gelibolu askeri harekâtı, II. Cilt, 1915 Senesi Mayısından Tahliyeye Kadar*. İstanbul: Askeri Matbaa, Genelkurmay Başkanlığı X. Şube, 1940.

Ataç, Galib Ata. *Tıp Fakültesi (Tıp Eğitimi Tarihçesi)*. Hazırlayan Cem Hakan Başaran. İstanbul: Nobel, 2017.

Ataksor, Halis. *Binbaşı Halis Bey Çanakkale Raporu*. İstanbul: Arma Yayınları 2003.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi 5. Cilt: Çanakkale Cephesi Harekâtı – Kitap 1-3 (Haziran 1914 Ocak 1916). Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı, 1997.

Bülkat, Mehmet Esat. *Esat Paşa'nın Çanakkale Anıları*. Hazırlayan İhsan İlgar. İstanbul: Baha Matbaası, 1975.

“Olan bitenler.” *Dirim* sayı 7 (Temmuz 1971): 329.

Erkoç, Şahap ve Aykut Kazancıgil. “Osmanlı Ordusunda I. Dünya Savaşında 3 Teşrinisani 1330–3 Nisan 1333 Tarihleri Arasında (1914–1917) Şehit olan Sağlık Subaylarının Listesi.” *Tıp Tarihi Araştırmaları* sayı 10 (2001): 72–88.

Günesen Fikret. *Çanakkale Savaşları (Birinci Dünya Harbi Belgeseli)*. İstanbul: Kastayayınları, 1986.

- Hatemi, Hüsrev. "Türk Tıp Tarihinin Aşamaları." *Tıp Tarihi Araştırmaları* 10: (2001): 11–20.
- İstanbul Tabip Odası. *Meslekte 50 Yıl Albüm*. İstanbul: 10 Aralık 1971.
- James, Robert Rhodes. *Gelibolu Harekâtı*. İstanbul: İstanbul Matbaası, 1972.
- Kervan, Ashlhan. "Çanakkale Cephesinde 19 Mayıs Türk taarruzu ve 24 Mayıs Ateşkesi." *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi* 3 (2022): 32-50.
- Kuday, Cengiz. "Sarı-Siyah," *Cumhuriyet*, 10 Ocak 1998, 2.
- Kuday, Cengiz. "Kahraman Doktorlar," *Milliyet Gazete Pazar*, 14 Mart 1999, 3.
- Kuday, Cengiz ve Özlen Fatma. "A Medical Class Lost at Gallipoli" *Journal of Clinical Neuroscience* 10 (2003): 37-39.
- Mazhar Osman. "Geçen Senenin Son İctimasının Hatimesi Olmak Üzere Muallim Mazhar Osman Bey Tarafından İrad Edilen Nutuk ve Muharebe-i Hazirada Vazifeleri Uğrunda Terk-i Hayat Eden Meslektaşların Esamisi Listesi." *Şişli Müessesesinde Emraz-i Akliye ve Asabiye Müsamereleleri* 6 (1918): 15–22.
- Mehmed Ali Ayni. *Darülfünun Tarihi*. İstanbul: Yeni Matbaa, 1927.
- Moorehead, Alan. *Çanakkale Geçilmez*. Çeviren Günay Aslan. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1972.
- Noyan, Abdülkadir. *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarım*. Ankara: Ankara Tıp Fakültesi Yayınları, 1956.
- Özbay, Kemal. *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri, Cilt II*. İstanbul: Yörük Basımevi, 1976.
- Özbay, Kemal. *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri, Cilt III, I. Kitap–Hastaneler A-I*. İstanbul: Yörük Basımevi, 1981.
- Özbay, Kemal. *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri Cilt III, II. Kitap–Hastaneler I–Z*. İstanbul: Yörük Basımevi, 1981.
- Özlen, Fatma. "Remembrance of Things Past: An Inquiry into the Fate of the Istanbul Medical Students who Fought in the Gallipoli Campaign." *Journal of Clinical Neuroscience* 12 (2005), 231–234.
- Tıp Fakültesi 1920 Mezunları Albümü*. Hazırlayanlar: Hadi Gediz, Ziya B. Aksoy, Süheyl Ünver. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, 1947.
- Topuzlu, Cemil. *İstibdat-Meşrutiyet Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1982.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi X*. Cilt. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1980.
- Travers, Tim ve Birten Çelik. "Not One of Them Ever Came Back: What Happened to the 1/5 Norfolk Battalion on 12 August 1915 at Gallipoli?." *The Journal of Military History* 66 (2002): 389-406.
- Ünver, Süheyl. "Birinci Cihan Harbinde Tıp Fakültesi." *Modern Tedavi Mecmuası (Revue de Thérapeutique Moderne)* 3–1 (1951): 70–74.

Elektronik Kaynaklar /Electronic Sources

- Aydoğan, Ayşegül. "Şehit Tıbbiyeliler Ölümsüzleşti" *Milliyet*, 20.05.2000. Erişim 31.03.2023.
<https://www.milliyet.com.tr/egitim/sehit-tibbiyeliler-olumsuzlesti-5318849>

Kişisel İletişim / Personal Communication

Garth Nicholson, yazara “University of Sydney Department of Medicine” antetli mektup, 14 Nisan 2003.

Ashley Ekins, yazara “Turkish General Staff history of the Gallipoli campaign” başlıklı e-posta iletisi, 25 Haziran 2003.

Osmanlı-Türk Psikiyatrisinde Kraepelin

Kraepelin in Ottoman-Turkish Psychiatry

şahap Erkoç¹ , Fatih Artvinli²

¹Uzm. Dr., Bakırköy Prof. Dr. Mazhar Osman Ruh Sağlığı ve Sinir Hastalıkları Eğitim ve Araştırma Hastanesi, İstanbul, Türkiye

²Doç. Dr., Acıbadem Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

ORCID: ř.E. 0000-0002-1222-2335;
FA.0000-0002-1738-4376

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Fatih Artvinli,

Acıbadem Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: fatihartvinli@gmail.com

Başvuru/Submitted: 18.04.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:
03.05.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
03.05.2023

Kabul/Accepted: 03.05.2023

Atıf/Citation: Erkoç, şahap ve Fatih Artvinli. "Osmanlı-Türk Psikiyatrisinde Kraepelin." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 2 (2023): 627-672.
<https://doi.org/10.26650/oba.1285039>

 z

Alman psikiyatrist Emil Kraepelin'in (1856-1926) günümüz psikiyatrisinde ağdaş kavramların oluşturulmasında ve hastalıkların sınıflandırılmasında önemli yeri vardır. Hastalıkların sınıflandırılmasıyla ilgili koymuş olduğu ilkeler, adlandırmalar ve sınıflamalar günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Kraepelin yalnızca Almanya'dan değil dünyanın farklı ülkelerinden pek çok n ropsikiyatristin yetişmesine katkıda bulunmuştur. Kraepelin'in Osmanlı ve Türkiye psikiyatrisinde ise özel bir önemi ve Türkiye'de psikiyatrinin şekillenmesinde ciddi bir etkisi vardır. Osmanlı son döneminden başlayarak, Türkiye'de psikiyatrinin kurumsallaşmasında önemli katkıları olan   farklı kuşaktan hekimler, Kraepelin ekolünde yetişmiş ve bizzat onun yanında çalışma imkânı bulmuştur. Bu makalede Kraepelin'in Osmanlı-Türkiye psikiyatrisine etkisi ve Türkiye'de farklı kuşaklardan psikiyatristlerin Kraepelin ile ilişkileri ve hakkındaki düşünceleri incelenmektedir.

Anahtar s zukler: Emil Kraepelin, Luigi Mongeri sen., Luigi Mongeri jun., Raşid Tahsin Tuğsavul, Mazhar Osman Uzman, Psikiyatri tarihi

ABSTRACT

Emil Kraepelin (1856-1926), a German psychiatrist, had a significant role in the development of contemporary principles in psychiatry and disease classification. The principles, the nomenclature, and the classifications he devised for diseases are still in use today. Kraepelin was instrumental in the training of many neuropsychiatrists not only in Germany but all over the world. Kraepelin holds a distinctive place in Ottoman-Turkish psychiatric history and had a significant impact on the shaping of psychiatry in Turkey. Starting in the late Ottoman period, three generations of physicians who contributed significantly to the institutionalization of psychiatry in Turkey were taught in Kraepelin's school and had the opportunity to work directly under him. This article investigates Kraepelin's impact on Ottoman-Turkish psychiatry and the relationship between Kraepelin and psychiatrists of different generations in Turkey.

Keywords: Emil Kraepelin, Luigi Mongeri sen., Luigi Mongeri jun., Raşid Tahsin Tuğsavul, Mazhar Osman Uzman, History of psychiatry

Extended Abstract

The article delves into the relationship between Emil Kraepelin (1856-1926), a prominent figure in modern psychiatry, and Ottoman-Turkish psychiatry circles during the late 19th and early 20th centuries. It explores Kraepelin's influence on the development of psychiatric practices and classifications in the Ottoman Empire.

The development of psychiatry in modern Turkey traces back to the mid-19th century, during the period of Tanzimat Reforms (1839-1876), which aimed to modernize the Ottoman State and institutions. Luigi Mongeri senior (1815-1882), known as the Pinel of Constantinople, played a significant role in reforming the Süleymaniye Bimarhanesi, the largest mental asylum in the Ottoman Empire. Mongeri abolished the practice of chaining patients, implemented reforms in patient care, and published statistical data and case studies on insanity. He emphasized the importance of treating mental illness within a medical framework and influenced the perception of insanity and mental hospitals in society. Mongeri later transferred the asylum from Süleymaniye to Toptaşı and prepared the first regulation on mental asylums, which came into effect in 1876.

The first generation of professionally trained neuropsychiatrists in the Ottoman Empire worked at the Süleymaniye and Toptaşı asylums. These physicians, including Luigi Mongeri, Avramino De Castro, and Avni Mahmud, followed the French school of psychiatry and adopted French terminology and classification in their diagnoses. They frequently referenced French psychiatrists like Philippe Pinel, Jean-Étienne Dominique Esquirol, and Bénédict Morel in their work. In the early 20th century, the classification system developed by Régis gained prominence. Until the end of the 19th century, the limited resources on psychiatry and neurology in Turkey heavily relied on the French school.

During the late 19th and early 20th centuries, a Franco-German rivalry emerged in the field of medicine in the Ottoman Empire. Medical school graduates started being sent to Germany, in addition to France, due to the growing interest of the Prussian state and the political response of Wilhelm II to Abdulhamid II's policies. This period witnessed the establishment of psychiatry clinics at the Gülhane Academic Military Hospital and the military medical school Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, which brought in teachers from Austria and Germany. Raşit Tahsin [Tuğsavul] and his student Mazhar Osman [Uzman] played key roles in introducing Emil Kraepelin, a prominent figure in modern psychiatry, to Ottoman-Turkish psychiatry. The historical context allowed Kraepelin's ideas to gain acceptance in the Ottoman Empire.

Emil Kraepelin was a German psychiatrist who played a crucial role in shaping the field of psychiatry of the late 19th century. He emphasized research, observation, and experimentation

in psychiatry, considering it a branch of medical science. Kraepelin focused on investigating the physical causes of mental illnesses and laid the foundation for the modern classification of mental disorders. His major distinction was between “manic-depressive” illness, characterized by affective elements, and “dementia praecox” (later known as schizophrenia), without affective elements. Kraepelin’s classification of mood disorders and his approach to psychiatric diagnosis had a lasting impact on psychiatric thought and clinical practice.

Luigi Mongeri junior established contact with Emil Kraepelin and sent several letters to him from Istanbul, discussing topics such as postpartum madness and seeking guidance on treatment methods. In 1895, Kraepelin visited Istanbul and was guided by Mongeri. Their paths continued to cross, and Kraepelin expressed admiration for Mongeri’s work in improving mental healthcare in the Ottoman Empire. Kraepelin’s influence on Ottoman-Turkish psychiatry was further strengthened through his seminal work, *Psychiatrie: Ein Lehrbuch für Studierende und Ärzte* (4 vols., 1909-1915, *Psychiatry: A Textbook for Students and Physicians*), which was widely translated and read across Europe.

Emil Kraepelin’s influence on Ottoman-Turkish psychiatry was significant during the late 19th and early 20th centuries. His emphasis on research, classification, and a scientific approach to psychiatry resonated with some of the emerging psychiatric practitioners in the Ottoman Empire. Pioneers like Mazhar Osman played a crucial role in introducing and integrating Kraepelin’s concepts into the Ottoman-Turkish psychiatric discourse. They recognized the importance of research, classification, and a scientific approach to psychiatric diagnosis. The impact of Kraepelin’s ideas on Ottoman-Turkish psychiatry was reflected in the publications and research conducted during that period. Many psychiatrists began adopting Kraepelin’s diagnostic categories and classification system. His influence can be observed in the works of prominent Ottoman-Turkish psychiatrists such as Raşid Tahsin and Mazhar Osman. However, it is important to acknowledge that various psychiatric approaches coexisted during this period, and the influence of the French school of psychiatry continued. The development of Ottoman-Turkish psychiatry was shaped by a combination of international influences and local factors, ultimately contributing to the evolution of mental healthcare in modern Turkey.

To conclude, Emil Kraepelin’s impact on Ottoman-Turkish psychiatry during the late 19th and early 20th centuries was profound. His emphasis on research, classification, and a scientific approach resonated with emerging psychiatric practitioners in the Ottoman Empire. Through the work of pioneers like Mazhar Osman, Kraepelin’s ideas were introduced and integrated into the Ottoman-Turkish psychiatric discourse, influencing diagnoses, classifications, and the overall approach to mental healthcare.

Tanışmamızı ve birlikte çalışmamızı sağlayan Dr. ŞEREF ETKER'e

Giriş

Türkiye’de modern anlamda psikiyatrinin ortaya çıkışı ve gelişiminin tarihi, 19. yüzyıl ortalarına uzanmaktadır. Tanzimat Fermanı ile birlikte hızlanan merkezi bürokrasiyi modernleştirerek “tanzim” etme girişimlerinin bir parçası olarak sağlık alanında, sağlık teşkilatlanması ve kurumlarında irili ufaklı adımlar atılmıştır. Bu kapsamda olmak üzere 1840’lı yıllardan itibaren özellikle başkent İstanbul’daki akıl hastalarının durumu ve bimarhanelere yönelik bir iyileştirme ve ıslah çabası gözlemlenmektedir.¹ Osmanlı Devleti’nin en büyük akıl hastanesi olan Süleymaniye Bimarhanesi’nde 1856 yılından başlayarak bimarhanenin Toptaşı’na taşındığı 1873 yılına kadar başhekimliğini yapan Dr. Luigi Mongeri (senior, 1815-1882)² bu dönemde bimarhanenin yönetimi ve hasta bakımına ilişkin önemli reformlar gerçekleştirmiştir. Ünlü Fransız psikiyatrist (*aliéniste*)³ Philippe Pinel’e⁴ benzetilerek, *İstanbul’un Pinel’i* [Pinel de Constantinople]⁵ ya da *Türklerin Pinel’i* [Pinel de la Turquie]⁶ olarak anılan Mongeri, Süleymaniye Bimarhanesi’nde görev yaptığı dönemde, zincir uygulamasını kaldırmak, hastalara kötü muameleyi ve şiddeti yasaklamak, yiyecek, giyecek, altyapı ve hasta bakımını iyileştirmek gibi bazı reformlar⁷ gerçekleştirmenin

- 1 Fatih Artvinli, *Delilik Siyaset ve Toplum: Toptaşı Bimarhanesi (1873-1927)*, 3. bs. (İstanbul: Telemak Kitap, 2022), 55-59.
- 2 Mongeri’nin biyografisi için bkz. Nimet Taşkıran, “Türkiye Hizmetinde Büyük Bir Hekim, Süleymaniye Bimârhanesinin Son Toptaşı’nın İlk Başhekimisi Louis Mongeri,” *Haseki Tıp Bülteni* 11, 1 (1973): 1-18; Şahap Erkoç ve Fatih Artvinli, “Osmanlı Devleti’nde Modern Psikiyatrinin Öncüsü: Dr. Luigi Mongeri,” *Hayat Sağlık* 4 (2011): 58-61; Fatih Artvinli, “Pinel of Istanbul: Dr Luigi Mongeri (1815–82) and the Birth of Modern Psychiatry in the Ottoman Empire,” *History of Psychiatry* 29, 4 (2018): 424-437.
- 3 Psikiyatri kavramı ilk defa 1808 yılında Alman hekim Johann Christian Reil tarafından kullanılmıştır. Mesleği icra eden hekimlerin psikiyatrist olarak tanımlanmasına ancak on dokuzuncu yüzyıl ortalarında başlamıştır. Yabancılaşma anlamında kullanılan ‘aliénation’ kelimesinin diğer anlamı ‘delilik’ tir (*aliénation mentale*); buradan türetilmiş olan ‘aliéniste’ ise “deli doktoru” ya da ‘delilik uzmanı’dır. On dokuzuncu yüzyıl boyunca psikiyatri alanında daha çok Fransız geleneği hâkim olduğu için “aliéniste/alienist” ünvanı, “psikiyatrist” yerine kullanılmaya devam etmiştir. Mongeri de dönemi itibarıyla bir ‘aliéniste’ olup bu ünvanı kullanmıştır. 1872 yılında yayımlanan Türkçe tıp sözlüğü *Lugat-ı Tıbb*’da ‘aliénation’ karşılığı ‘cinnet’, ‘aliéné’ karşılığı ‘mecnun,’ ‘aliéniste’ karşılığı ise ‘tabib-i cünun’ kavramları verilmiştir. Şahap Erkoç, Fatih Artvinli, “Yabancılaşmak mı Delirmek mi? Psikiyatriden Ödünç Bir Kavram: Alienation,” *Psikeart* sayı 17 (Eylül-Ekim 2011): 7-11.
- 4 Philippe Pinel (1745-1826) modern psikiyatrinin kurucularından biri olup Fransız Devrimi’nin ardından 1793 yılında Bicêtre Hastanesi’ndeki delilerin zincirlerini çözmekle ünlenmiştir. Pinel, hastaların fiziksel olarak kısıtlanmasını kaldırmasının yanı sıra *moral treatment* olarak adlandırılan, çeşitli ahlaki ve psikolojik tedavileri içeren akımın öncüsüdür. Edward Shorter, *A Historical Dictionary of Psychiatry* (Oxford: Oxford University Press, 2005), 221.
- 5 Avni Mahmud, *Muhtasar Emraz-ı Akliye* (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şurekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1326 / 1910), 28.
- 6 Mazhar Osman Uzman, *Tababet-i Ruhiye* (İstanbul: Kader Basımevi, 3. bs, 1941), 78.
- 7 Erkoç ve Artvinli, *Osmanlı Devleti’nde Modern Psikiyatri*, 60.

yanı sıra, Türkiye’de ilk defa yorumlarıyla birlikte bimarhane istatistiklerini ve deliliğin etiyojisini ve seyrini incelediği vaka analizlerini yayımlamıştır.⁸ Mongeri, bu yazılarında deliliğin tamamen modern tıbbın bir konusu, bimarhanelerin ise birer tedavi kurumu olması gerektiğini savunmuştur.⁹ Görev yaptığı yıllarda, toplum ve bürokrasi düzeyinde delilik ve bimarhanenin algılanışını belli bir ölçüde değiştirmeyi başaran¹⁰ Mongeri’nin psikiyatri tarihi açısından diğer önemi ise 1873 yılında Süleymaniye Bimarhanesi’ni Toptaşı’na nakletmesi ve 1876 yılında yürürlüğe giren Bimarhaneler Nizamnamesi’ni¹¹ kaleme almasıdır.

Osmanlı Devleti’nde mesleki anlamda profesyonelleşmiş ilk kuşak nöropsikiyatristler Süleymaniye ve Toptaşı Bimarhanesi’nde çalışmıştır. Bimarhane başhekimleri Luigi Mongeri, Avramino De Castro¹² ve Avni Mahmud¹³ daha çok Fransız psikiyatri çevrelerini takip ediyor ve teşhislerinde dönemin Fransız terminolojisi ve sınıflandırmalarını kullanıyorlardı.¹⁴ On dokuzuncu yüzyıl için Pinel, Esquirol, Morel en sık başvurulan isimlerdi; yirminci yüzyıl başında ise Régis’in sınıflandırması temel alınıyordu.¹⁵ Özetle, 19. yüzyıl sonlarına kadar Türkiye’de psikiyatri ve nörolojiye ilişkin sınırlı sayıdaki yazılar ve kaynaklar çok büyük ölçüde Fransız ekolünden besleniyordu.

-
- 8 Artvinli, *Delilik Siyaset ve Toplum*, 77. Mongeri’nin kaleme aldığı tıbbi raporlar için ayrıca bkz. Fatih Artvinli, “Osmanlı Devleti’nde Adli Psikiyatri: Dr. Luigi Mongeri’nin Raporları, Tespitleri ve Bir Vaka Örneği,” *Kebikeç* 47 (2019): 233-268.
- 9 Artvinli, “Osmanlı Devleti’nde Adli Psikiyatri,” 244.
- 10 Artvinli, “Pinel of Istanbul,” 434.
- 11 Bimarhaneler Nizamnamesi, çok az bir değişiklik ve uyarlama dışında, Fransa’da 30 Haziran 1838 tarihinde yayınlanan -ve 1990 yılına kadar yürürlükte kalan- Akıl Hastaları Kanunu’nun (Loi des Aliénés) kısaltılmış bir çevirisidir. Fatih Artvinli ve Şeref Etker, “Bimarhaneler ve Mecanin Yönetimi: İki Taslak ve Süregelen Tartışma,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 9, 2 (2013): 5.
- 12 Avram de Castro (1829-1918), İstanbul’da tıp eğitimini tamamladıktan sonra önce Paris ardından İtalya’da üç yıl eğitim görmüştür. Mongeri’nin asistanı olan De Castro, Mongeri’nin ölümünün ardından 1882-1908 yılları arasında Toptaşı Bimarhanesi’nin başhekimliğini yapmıştır. Aynı zamanda La Paix Hastanesi’nin de başhekimisi olmuştur. De Castro hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fatih Artvinli, “Toptaşı Bimarhanesi Sertabibi Dr. Avram de Castro: Bir biyo-bibliyografi,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 13, 2 (2012): 85-97.
- 13 A. De Castro’dan sonra Toptaşı Bimarhanesi’nin başhekimisi olan Avni Mahmud, *Muhtasar Emraz-ı Akliye* başlıklı kitabını yazarken Fransız psikiyatristi Emmanuel Régis’in *Précis de la Psychiatrie* adlı kitabını temel almıştır. Şahap Erkoç, “Türkiye’de Modern Psikiyatrinin Başlangıcı ve Avni Mahmud’un *Muhtasar Emraz-ı Akliye* Kitabı,” *3P Dergisi* 9, 1(2001):123-126.
- 14 Osmanlı Devleti’nde modern tıp eğitimi 14 Mart 1827’de Tıbhane-i Âmiré ‘nin açılmasıyla başladı ve okul, 1838 yılında Galata Sarayı’na nakledilerek Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane adını aldı. Mekteb-i Tıbbiye’de (Askeri Tıbbiye) dersler Fransızca idi; 1867 yılında sivil sağlık hizmetlerine yönelik olarak açılan ikinci tıp okulu Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’nin öğretim dili ise Türkçeydi. On dokuzuncu yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti’nde ağırlıklı olarak Fransız tıp terminolojisi kullanıldı. Bu dönemde, akıl hastalıklarının adlandırılması ve sınıflandırılmasında da Fransız ekolünün etkisi egemendi. Fatih Artvinli, “Deliliğin Aynası: Osmanlı’dan Günümüze Ruhsal Bozuklukların Toplumsal ve Tıbbi Sınıflandırması,” *Klinik Psikoloji: Bilim ve Uygulama*, ed. Mehmet Eskin, Çiğdem G. Dereboy ve Nuray Karancı (Ankara, Türk Psikologlar Derneği Yayınları, 2020): 329.
- 15 Şahap Erkoç, “Türkiye’de Modern Psikiyatrinin Başlangıcı ve Avni Mahmud’un *Muhtasar Emraz-ı Akliye* Kitabı,” *3P Dergisi* 9, 1(2001): 123-126. Ayrıca bkz. Tarık Tuna Gözütök, “İlk Türkçe Psikiyatri Tarihi: Avni Mahmud’un *Muhtasar Emraz-ı Akliye* Kitabının İlk Bölümü,” *Dört Öge* 7, 14 (2018): 177-210.

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında tıp alanında Fransız-Alman rekabeti yaşanmaktaydı. Prusya devletinin Türkiye'ye yönelik ilgisi ve II. Abdülhamit'in Kayser II. Wilhelm'in siyasetine karşılık vermesinin bir sonucu olarak, Tıbbiye'den mezun olan hekimler, Fransa'nın yanı sıra Almanya'ya da gönderilmeye başlanmıştı. Bu dönemde hem Gülhane Tatbikat Mektebi ve Seririyat Hastanesi'nde hem de Almanya'dan getirilen hocaların öncülüğünde yeniden kurulan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de akliye ve asabiye dersleri yerleşmeye ve fakültenin psikiyatri kliniği oturmaya başlamıştı. Raşit Tahsin ve ardından öğrencisi Mazhar Osman'ın, modern psikiyatrinin önemli isimlerinden biri olan Emil Kraepelin ile tanışması, Kraepelin'in Osmanlı-Türk psikiyatrisine giderek daha fazla nüfuz etmesi, söz konusu tarihsel bağlam içinde mümkün olabilmektedir. Bu makalede Emil Kraepelin'in Osmanlı-Türkiye psikiyatri çevreleriyle ilişkisi, bu ilişkinin seyri ve etkisi, üç kuşak altında sınıflandırılarak incelenecektir.

Emil Krapelin: Psikiyatrye Katkısı ve Mirası

On dokuzuncu yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde ruh sağlığı ve sinir hastalıklarıyla uğraşan yeni bir uzman hekim grubu ortaya çıkmaya başladı. Tıp fakültelerinde psikiyatri ve nörolojinin bağımsız dersler olarak verilmesi, akıl hastaneleri dışında üniversitelere bağlı psikiyatri kliniklerinin açılması hızlanır ve bu alanlardaki araştırmalar artar. On sekizinci yüzyıl sonlarında Philippe Pinel ve J.E. Dominique Esquirol ile başlayıp takipçilerinin yayınlarıyla on dokuzuncu yüzyıl ortalarına kadar devam eden süreçte, akıl hastalıklarına yaklaşımda, kurumları reform girişimlerinde, ruhsal hastalıkları tanımlama, ayırt etme, ve sınıflandırmada Avrupa genelinde ağırlıklı olarak Fransız ekolü egemendi.¹⁶ Yüzyılın sonlarına doğru, Fransız ekolünün ağırlığı azalırken, devlet destekli üniversiteler ve enstitülerde yapılan eğitim ve araştırmalar ile Alman ekolü giderek öne çıkmaya başladı. 1865 yılında Wilhelm Griesinger (1817-1868), hastaların kapatılarak bakım verildiği bir klinik yerine, eğitim ve araştırmanın yapılacağı bir psikiyatri bölümü kurdu. "Akıl hastalıkları, sinir ve beyin hastalıklarıdır" görüşünü savunan ve biyolojik psikiyatrinin ilk dönemdeki öncüsü sayılan Griesinger'in kliniği gibi, pek çok yeni üniversite klinikleri açıldı ve buralarda özellikle beyin incelemeleri yaygınlaştı. 1880'lerden itibaren Almanya, Avusturya ve İsviçre'de beyin anatomisi ve fizyolojisi ile ilgili çalışmalar artarak devam etti.¹⁷ Bu dönemde, beyin ve sinir sistemi üzerinde yoğunlaşan birinci kuşak biyolojik psikiyatri, hastaların bütün yaşamlarıyla değil, belirli kesitiyle ilgilenmekte ve daha çok nörolojik bulgulara odaklanmaktaydı. Çalışmalarıyla psikiyatride "Alman yüzyılı"ni başlatan esas isim ise Emil Kraepelin (1856-1926) oldu.¹⁸

16 Albrecht Hirschmüller, "The Development of Psychiatry and Neurology in the Nineteenth Century," *History of Psychiatry* 10, 40 (1999): 398.

17 Edward Shorter, *A History of Psychiatry From the Era of the Asylum to the Age of the Prozac* (New York: John Wiley&Sons, Inc. 1997), 80.

18 Shorter, *A History of Psychiatry*, 107.

Emil Kraepelin 15 Şubat 1856'da Neustrelitz'de doğdu. 1874'ten 1878'e kadar Leipzig ve Wuerzburg'da tıp eğitimi aldı. Wuerzburg'daki psikiyatri hastanesinde Franz von Rinecker'in (1811-1883) direktörlüğünde misafir öğrenci olarak çalıştı. Profesyonel kariyerine 1878'de Bernhard von Gudden (1824-1886) ile birlikte Münih'teki Bölge Akıl Hastanesi'nde çalışarak başladı ve 1882'ye kadar burada kaldı. Kraepelin daha sonra Paul Flechsig (1847-1929) ve Wilhelm Erb (1840-1921) ile çalışmak üzere Leipzig'e taşındı ve 1883 yılında üniversite öğretim üyeliğine terfi etti. Leipzig'de modern psikolojinin kurucularından ve ilk psikoloji laboratuvarını kuran Wilhelm Wundt (1832-1920) ile ömür boyu sürecek kişisel ve bilimsel ilişkisi başladı. Wundt'un teşvikiyle Kraepelin 27 yaşındayken, *Compendium der Psychiatrie: Zum Gebrauche für Studirende und Aerzte*¹⁹ (4 cilt, 1909-1915, Öğrenciler ve Hekimlerin Kullanımı İçin Psikiyatri Elkitabı) eserini yayınladı ve 1883 yılında yayımlanan bu eser ilerleyen yıllarda genişleyerek, defalarca baskı yapan *Psychiatrie* kitabının temeli oldu.²⁰ Bu eserde temel olarak psikiyatrinin tıp biliminin bir dalı olduğunu ve diğer doğa bilimleri gibi gözlem ve deneylerle araştırma yapması gerektiğini savunan Kraepelin, bir yandan ruhsal hastalıkların fiziksel nedenlerini araştırmaya odaklanırken, diğer yandan ruhsal bozukluklar için modern sınıflandırma sisteminin temellerini atmaya başlıyordu.

Kraepelin çalışmalarını hastaların yaşam öyküleri ve hastalıkların prognozu üzerinde yoğunlaştırarak, tanımlar arasında kes(k)in ayrımlar yapmaya girişti. Çoğu daha önce adlandırılmış olan psikiyatrik hastalıkları 13 grupta toplayan Kraepelin'in akıl hastalıklarını sınıflandırmada getirdiği esas yenilik, iki temel ayrımı yapmasıydı. Herhangi bir organik nedene bağlı olmayan ve akıl hastalıklarının büyük bir kısmını oluşturan bölümü önce kendi içinde affektif (duygulanım) içeriği olanlar ve olmayanlar şeklinde ikiye ayırıyordu. Affektif (duygulanım) ögesi içerenler *manik depresif* hastalık, içermeyenler ise *dementia praecox* sayılıyordu. Bu iki temel ayrım, teşhisi oldukça kolaylaştırıyordu. Eğer hastalar durmadan üzüntülü, kederli, yıkık, melankolik ise ya da neşeli, aşırı hareketliyse, yani depresyon ya da mani belirtileri gösteriyorlarsa *manik depresif* olarak sınıflandırılıyor; eğer psikozlarında affektif bir öge yoksa *dementia praecox* sayılıyordu. Manik depresiflerin iyileşmesi mümkündü fakat *dementia praecox* teşhisi konulanlar büyük olasılıkla iyileşmeyecekti.²¹ Kraepelin, vaka geçmişlerini inceleyerek ve belirli bozuklukları tanımlayarak, kişilikteki bireysel farklılıkları ve hastalığın başlangıcındaki hasta yaşını dikkate aldıktan sonra akıl hastalığının ilerleyişinin tahmin edilebileceğini öne sürüyordu. Kraepelin'in *dementia praecox* (daha sonra şizofreni) ile *manik depresif* hastalık arasında yaptığı ayrım, özellikle de duygudurum bozukluklarının sınıflandırılması, kendisinden sonra da psikiyatrik düşünce ve klinik pratikte etkisini sürdürmüştür.²²

19 Emil Kraepelin, *Compendium der Psychiatrie. Zum Gebrauche für Studirende und Aerzte* (Leipzig: A. Abel, 1883).

20 Paul Hoff, "The Kraepelinian Tradition," *Dialogues in Clinical Neuroscience* 17, 1 (2015): 32.

21 Shorter, *A History of Psychiatry*, 107. Eugen Bleuler, hocası Kraepelin'in 'dementia praecox' olarak adlandırdığı hastalık için 1908 yılında 'şizofreni' terimini kullanacaktır.

22 Eric J. Engstrom, Matthias M. Weber, ve Wolfgang Burgmair, "Emil Wilhelm Magnus Georg Kraepelin (1856-

Kraepelin, 1886 yılında bugün Estonya'nın Tartu kentinde bulunan Dorpat Üniversitesi'ne (günümüzde Tartu Üniversitesi) Psikiyatri Profesörü olarak atandı. Dört yıl sonra, Heidelberg Üniversitesi'nde bölüm başkanı oldu ve 1903 yılında Münih Üniversitesi'nde Klinik Psikiyatri profesörü olarak çalışmaya başladı. Kariyerinin ilerleyen dönemlerinde, giderek artan bir şekilde psikiyatridi sosyal politikalar ve halk sağlığıyla ilişkilendiren yazılar yazmaya başladı. İrsal hijyen, öjeni, alkolizm, suç, dejenerasyon ve histeri gibi konulara odaklanan²³ ve aynı zamanda bir sosyal Darwinist olan Kraepelin, psikiyatri biliminin modern uygarlığın zararlı etkilerini hafifletmeye yardımcı olacağına inanıyordu.²⁴ 1917 yılında Alman Psikiyatri Araştırma Enstitüsü'nü (*Deutsche Forschungsanstalt für Psychiatrie*, günümüzde Münih'te bulunan Max Planck Psikiyatri Enstitüsü) kurdu ve bu enstitü bünyesinde patolojik anatomi, serebral korteks histolojisi, beyin lokalizasyonu, genetik, seroloji, metabolizma ve deneysel psikoloji üzerinde çalışan dönemin en yetenekli bilim insanlarını etrafında toplamayı başardı.²⁵ Neredeyse tüm Batı dünyasında örnek alınan, benzerleri kurulan bu enstitü 1920'li yıllarda dünyanın dört bir yanından gelen psikiyatri araştırmacıları için en önemli merkez haline geldi.²⁶ 1926 yılında vefat eden Emil Kraepelin'in düşünceleri ve özellikle, onun kurduğu pratik psikiyatri sınıflandırması, dünyanın farklı yerlerinden gelecek kendisiyle çalışan psikiyatristler aracılığıyla pek çok ülkede varlığını sürdürdü.

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından, Kraepelinci fikirler ve genel olarak nörobiyolojik yaklaşımlar etkisini yitirdi.²⁷ Psikanalizin ve psikodinamik yaklaşımın yükselişi, biyolojik psikiyatridiye yönelik eleştirilerin artması ile bir süre ismi unutulmuş Kraepelin, bu defa A.B.D.'de başka bir tarihsel bağlamda yeniden gündeme geldi. 1960'larda psikodinamik yönelimli Amerikan psikiyatrisinden memnun olmayan ve psikiyatridi yeniden tıbbi köklerine döndürme iddiasıyla ortaya çıkan Eli Robins, Samuel Guze ve George Winokur, neo-Kraepelinciler olarak adlandırıldı.²⁸ DSM-III (*Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*)'de²⁹

1926),” *The American Journal of Psychiatry* 163, 10 (2006): 1710.

23 Eric J. Engstrom, “On the Question of Degeneration by Emil Kraepelin (1908),” *History of Psychiatry* 18, 3 (2007): 392. Ayrıca bkz. Eric J. Engstrom, *Clinical Psychiatry in Imperial Germany: A History of Psychiatric Practice* (Ithaca: Cornell University Press, 2003).

24 Engstrom, Weber, ve Burgmair, “Emil Wilhelm Magnus Georg Kraepelin,” 1710.

25 Eric J. Engstrom, “Kraepelin, Social Section,” *A History of Clinical Psychiatry: The Origin and History of Psychiatric Disorders*, editörler German E. Berrios ve Roy Porter (London & New Brunswick, NJ: Athlone Press, 1995) içinde, 294.

26 Engstrom, Weber, ve Burgmair, “Emil Wilhelm Magnus Georg Kraepelin,” 1710.

27 Paul Hoff, “The Kraepelinian Tradition,” *Dialogues in Clinical Neuroscience* 17, 1 (2015): 37.

28 James L. Sanders, “A Distinct Language and a Historic Pendulum: The Evolution of the Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders,” *Archives of Psychiatric Nursing* 25, 6 (2011): 398. St. Louis, Washington Üniversitesi Ekibi olarak da adlandırılan bu grubun, esas amacı ve çözüm önerisi “standart tanı ölçütleri geliştirmek”ti. John Feighner, Eli Robins, Samule B. Guze, Robert A. Woodruff, George Winokur, ve Rodrigo Munoz, “Diagnostic Criteria for Use in Psychiatric Research,” *Archives of General Psychiatry* 26,1 (1972): 57–63.

29 DSM-III, Amerikan Psikiyatri Birliği tarafından hazırlanan DSM'nin (Mental Bozuklukların Tanısal ve Sayımsal Elkitabı) 1980 yılında yayımlanan üçüncü sürümüdür. Daha önce psikanalitik akımın etkisi altında ikinci planan itilen tanı, DSM-III ile birlikte psikiyatridin en önemli alanı haline geldi. Böylelikle medikal model

modern psikiyatrik tanımlar için, Kraepelin'in akıl hastalıklarını sınıflandırma sistemi önemli ölçüde katkıda bulundu.³⁰ Halen düşünceleri ve psikiyatriye yaklaşımı tartışılmaya devam eden Kraepelin'in hayatı ve çalışmaları konusunda uzmanlaşmış tarihçiler, Kraepelin'nin günümüzdeki imajı ile tarihsel Kraepelin'in farklı olduğuna dikkat çekerek, Kraepelin'i "beyin temelli ve katı bir nozolojik yaklaşıma sahip, psikoloji karşıtı görüşleri savunan, biyolojik psikiyatri taraftarı" şeklinde değerlendirmenin indirgemeci bir yaklaşım olduğunu belirtmektedir.³¹

Şekil 1. Emil Kraepelin (1870–1926). Dorpat'ta Carl Schulz tarafından çekilen portre fotoğrafı. Tartu Üniversitesi Kütüphanesi Fotoğraf Koleksiyonu.

Kraepelin ile İlk Temas: Oğul Mongeri'nin Mektupları

Türkiye'den Kraepelin ile erken dönemde temas kuran ve birinci kuşak olarak adlandırabileceğimiz iki isim bulunmaktadır: Luigi Mongeri (jun.) ve Raşid Tahsin. Yukarıda kısaca bahsettiğimiz Osmanlı Devleti'nde psikiyatrinin ortaya çıkışında en etkili isim olan Dr. Luigi (Louis) Mongeri (1815-1882)'nin ismini taşıyan ve kendisi gibi psikiyatrist olan oğlu Luigi Mongeri (1869-1912), bilebildiğimiz kadarıyla Kraepelin ile ilk temas kuran Osmanlı hekimidir.

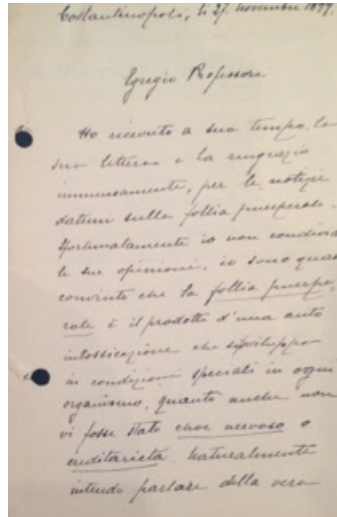
öne çıkarılmış ve ruhsal bozuklukların yalnızca tıbbi hastalıklar olarak ele alınması gerektiği vurgulanmıştır. Soli Sorias, "Bilimsel Devrimler ve yeni Kraepelincilik," *Klinik Psikiyatri Dergisi* 14 (2011): 51-58. Ayrıca bkz. Hannah S. Decker, "How Kraepelinian was Kraepelin? How Kraepelinian are the neo-Kraepelinians? -from Emil Kraepelin to DSM-III," *History of Psychiatry* 18, 3 (2007): 337-360.

30 Ulrich Palm ve Hans-Jürgen Möller, "Reception of Kraepelin's Ideas 1900–1960," *Psychiatry and Clinical Neurosciences* 65, 4 (2011): 318-325.

31 Eric J. Engstrom ve Kenneth S. Kendler, "Emil Kraepelin: Icon and Reality," *The American Journal of Psychiatry* 172, 12(2015): 1190–1196.

İstanbul'da 12 yıl psikiyatrist olarak, La Paix ve Yedikule Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi'nde çalışan oğul Mongeri, 1906 yılında Milano'ya taşınmış, burada birkaç yıl özel bir akıl hastanesi olan Dufour Hastanesini yönetmiş ve 1912 yılında vefat etmiştir.³² Klinik yazılarını ve esas eserlerini İtalya'ya döndükten sonra yayımlayan Mongeri'nin³³ Kraepelin ile ilişkisini iki eksenle ele almak mümkündür. Birincisi Mongeri'nin İstanbul'dan Kraepelin'e gönderdiği mektuplar, ikincisi ise bizzat Kraepelin'in İstanbul ziyaretlerinde kendisine rehberlik ve eşlik etmesidir.

Münih'te Max-Planck-Institut für Psychiatrie bünyesinde bulunan Kraepelin Arşivi'nde Luigi Mongeri tarafından Kraepelin'e gönderilen yedi mektup bulunmaktadır.³⁴ Mongeri, 29 Kasım 1893 tarihinde Milano'dan gönderdiği ilk mektupta, Kraepelin'i ziyaret etmek istediğini belirtmekte, önce Paris'e uğrayacağını ve ardından Heidelberg'e gelerek kendisini ve kliniğini görmek için sabırsızlandığını ifade etmektedir.³⁵ Bu ziyaret büyük olasılıkla gerçekleşmiş ve bu ilk tanışmanın ardından ilerleyen yıllarda Mongeri ile Kraepelin'in yolları farklı şekillerde kesişmeye devam etmiştir. Kraepelin, kısa süre sonra 1895 yılında ilk defa İstanbul'u ziyaret ettiğinde kendisine Mongeri rehberlik etmiştir.

Şekil 2. Luigi Mongeri'nin Emil Kraepelin'e gönderdiği 27 Kasım 1899 tarihli mektubu. Max-Planck-Institut für Psychiatrie, Historisches Archiv, Münih.

- 32 "Necrologie." *Archivio Italiano Per Le Malattie Nervose E Mentali, Rivista sperimentale di freniatria e medicina legale delle alienazioni mentali, organo della Società freniatrica italiana* 49 (1912): 279.
- 33 Oğul Mongeri'nin önemli eserlerinden birisi için bkz. L. Mongeri (jun.), *Patologia speciale delle malattie mentali, con sommarie considerazioni medico legali per gli studenti, medici pratici e giuristi* (Milano: U. Hoepli, 1907).
- 34 Max-Planck-Institut für Psychiatrie bünyesinde bulunan Tarih Arşivi'nde Emil Kraepelin'e ait seksiyonda yer alan mektuplar için üst veri künye bilgisi bulunmamaktadır; yalnızca yurtiçi/yurtdışı, gönderen ismine göre dosyalanmıştır.
- 35 Max-Planck-Institut für Psychiatrie, Historisches Archiv. (Ausland II), Dr. Luigi Mongeri (Mailand, Konstantinopel) 1893.

Mongeri, İstanbul'dan gönderdiği 1 Kasım 1899 tarihli mektubunda, Kraepelin'e "lohusalık deliliği" üzerine araştırma yaptığını belirterek, bu konuda kendisine cevaplaması için bazı sorular göndermiştir. Doğum sonrası ortaya çıktığını gözlemlediği bu hastalığın etiyojisini, Kraepelin'in kendi tecrübelerinde bu türden vakaları ne oranda gözlemlediğini ve hastalık için nasıl bir tedavi yöntemi belirlediğini sormaktadır.³⁶ Kraepelin, bu mektubu kısa sürede cevaplamış olmalı ki, aynı ayın sonuna doğru 27 Kasım 1899 tarihli mektubunda Mongeri, Kraepelin'e özetle şöyle cevap vermektedir³⁷:

Sayın Profesör,

Mektubunuzu zamanında aldım ve bana doğum sonrası deliliğiyle ilgili verdiğiniz bilgiler için çok teşekkür ederim. Maalesef sizinle aynı fikirleri paylaşmıyorum, doğum sonrası deliliğin özel koşullarda her organizmada meydana gelen bir oto-intoksikasyon ürünü olduğunu düşünmüyorum, hatta sinirsel faktörler veya kalıtsallık olmadan bile ortaya çıkabilir. Tabii ki gerçek gebelik deliliği olarak kabul edilebilecek belirtileri olan ve ateşli bir seyir gösteren hastalıkların iyileşme süreci normal seyrinde birkaç hafta içinde gerçekleşir. Ancak doğum sonrası, örneğin bir felç veya daha önce geçirilmiş bir zihinsel hastalığın nüksü gibi durumlarda, artık gerçek bir gebelik deliliği olarak kabul edilemez.

Benim doğanın bulaşıcı olduğuna olan inancım o kadar yüksek ki, bununla ilgili bir örnek ortaya çıkarsa, bu yöntemle (anti-streptokok/anti-streptococcus) tedavi edilir ve harika sonuçlar elde edilir. Ne yazık ki, bu tedaviyi deneyebileceğim örneklerim olmadı ve sonuçları da kesin değil.

Size ve eşinize sevgi dolu selamlarımı kabul ediniz.

Saygılarımla

Mongeri, Kraepelin'in ikinci İstanbul ziyaretinden hemen önce 8 Haziran 1905 tarihli mektubunda, bu defa Kraepelin'in kendisinden istediği bilgi ve sorulara yanıt vermektedir.³⁸ Yedikule'deki Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi'nin akıl hastaları servisinde yöneticilik yaptığını, tedavisi altında yaklaşık 230 erkek ve 110 kadın hasta bulunduğunu, kendisinin göreve başlamasından önceki yıllar hariç, hastaneye girenlerin detaylı kayıtları ve bilgilerine sahip olduğunu belirterek Kraepelin'e bunları sunmanın hem hastane hem kendisi için bir onur olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, De Castro'nun kendisine söylediğine göre, Toptaşı Bimarhanesi'nde kadınları görmek yasak olduğundan sadece erkek bölümünü ziyaret edebileceğini belirterek, bu hastanedeki hastaların geçmişleri konusunda çok az bilgi sahibi olabileceğini hatırlatmaktadır.³⁹

36 Max-Planck-Institut für Psychiatrie, Historisches Archiv. (Ausland II), Dr.Luigi Mongeri (Mailand, Konstantinopel) 1899.

37 A.g.belge.

38 Max-Planck-Institut für Psychiatrie, Historisches Archiv. (Ausland II), Dr.Luigi Mongeri (Mailand, Konstantinopel) 1905.

39 Max-Planck-Institut für Psychiatrie, Historisches Archiv. (Ausland II), Dr.Luigi Mongeri (Mailand, Konstantinopel) 1905. Bu mektubunda Mongeri, ayrıca şu bilgiyi paylaşmaktadır: "Geçenlerde, erken bunama konusunda görüş ayrılığına düştüğümüz Dr. Marandon de Montyel'e bir mektup yazdım. Kendisi, "Dementia praecox, hızlı bir şekilde (aceleyle) demans değildir" diyerek karşı çıktı. Mektubu, ne yazık ki *Annales Médico-Psychologiques* dergisi yayınlamayı reddetti. Bu nedenle İstanbul Tıp Cemiyetinin resmi

Kraepelin'in 1905 yılındaki ikinci ziyaretinde yine kendisine eşlik eden Mongeri, ertesi yılın başında, 31 Ocak 1906 tarihli mektubunda, Floransa'daki psikiyatri hastanesine yaptığı başvuruyu desteklemek için komisyona gönderilmek üzere bir tavsiye mektubu yazmasını rica etmiştir.⁴⁰ Mongeri, 1906 yılı içerisinde Milano'ya taşınmış, ertesi yıl, 4 Haziran 1907 tarihli mektubunda bu defa, Milano'da akıl hastanesi başhekimliği için referans talebinde bulunmuştur.⁴¹ Milano'da Dufour Hastanesini birkaç yıl yöneten Mongeri'nin 1912 yılına kadar Kraepelin ile temasının devam edip etmediğini, ya da ne şekilde devam ettiğine dair maalesef başka bir belgeye rastlayamadık. Ancak Mongeri, özellikle İtalya'ya dönüşünün ardından yaptığı psikiyatri çalışmaları ve yayınlarında Kraepelin'e atıf yapmıştır.

Kraepelin'in “Göz Bebeği”: Raşid Tahsin

Raşid Tahsin (Tuğsavul, 1870-1936), Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den 1892 yılında mezun olmuş, Haydarpaşa Askerî Hastanesi'ne stajyer olarak atanmış ve ertesi yıl, akliye ve asabiye alanında uzmanlık eğitimi için Almanya'ya gönderilmiştir.⁴² 1893-1896 yılları arasında Almanya'da çeşitli üniversite ve kurumlarda eğitim gören Raşid Tahsin, son olarak Heidelberg'de Emil Kraepelin'in yanında çalışmıştır. Yurda döndükten sonra, 1896 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de psikiyatri (akliye) ve nöroloji (asabiye) dersleri vermeye başlamıştır. Daha önce “akliye” konuları dahiliye dersleri içinde “asabiye” adı altında nörolojiyle birlikte anlatılırken Tahsin, ilk iki yıl öğrencilere Kraepelin ekolüne göre teorik eğitim,⁴³ 1898 yılında açılan Gülhane Tatbikat Mektebi ve Seririyat Hastanesi'nde ise klinik

dergisine (*Gazette Medicale d'Orient*) göndereceğim.” Evariste Marandon de Montyel (1851-1908): Ville-Evrard akıl hastanesinin başhekim. Mongeri, bu çalışmasını kısa süre sonra yayınlamıştır: L. Mongeri, “Die Aetiologie und die Behandlung der Puerperalpsychosen,” *Allgemeine Zeitschrift für Psychiatrie und psychisch-gerichtliche Medicin* 57, 2-3 (1900): 397-400. Söz konusu vaka raporunda, post-partum kanamanın ardından gelişen akut deliriumdan muzdarip 22 yaşındaki kadın hastanın ateşinin 38.5 dereceye çıktığı, yemeyi reddeden ve konuşması anlaşılabilir olan hastaya afyon ve kinin verilmesine rağmen ateş ve huzursuzluğunun devam ettiği, bunun üzerine durumun enfeksiyonla ilgili olabileceği düşünülerek anti-streptokok serum enjekte edildiği, uygulamanın ardından ateşin normale döndüğü ve üçüncü enjeksiyonu takiben delirium tablosunun sona erdiği belirtilmektedir.

- 40 Max-Planck-Institut für Psychiatrie, Historisches Archiv. (Ausland II), Dr.Luigi Mongeri (Mailand, Konstantinopel) 1906.
- 41 Max-Planck-Institut für Psychiatrie, Historisches Archiv. (Ausland II), Dr.Luigi Mongeri (Mailand, Konstantinopel) 1907.
- 42 Ekrem Kadri Unat, “Müderis Dr. Raşid Tahsin Tuğsavul,” *50 Yıl Önce Ölen 8 Büyük Türk Hekimi İçin Anna Töreni Kitabı*, ed. Ekrem Kadri Unat (İstanbul: Türk Tıp Tarihi Kurumu, 1986), 20-24. Raşid Tahsin'in biyografisi için ayrıca bkz. “Etibba-i Fahriyeden Emraz-i Akliye ve Asabiye Mütehasşısı Kolağası Raşid Tahsin Efendinin Terceme-i Hali,” *Hamidiye Etfal Hastahane-i Alisi İstatistik Risalesi*, İkinci Sene (Dersaadet, 1317), 363-364.
- 43 Dr. Hüseyin Hulki Bey bir yazısında öğrenciliğinde Mekteb-i Tıbbiye'de akliye dersleri olmamasına rağmen sinir hastalıkları ve adli tıp hocası Dr. İbrahim Şevki'nin emraz-ı akliyeyi öğrencilerine hususi olarak öğretmeye gayret ettiğine işaret etmektedir: “...hususile muharrir-i fakir gibi tababetin şübe-i mühimmi olan ve alelade Avrupa'da dahi mekatib-i tıbbiyede mecburi et-tahsil olmayan il-el-i akliyeyi müşarünileyh [Dr. İbrahim Şevki] teşvikleri ile pişgâh-ı tedrislerinde hususi bir surette zânüzed-i taallüm [dizdize talim usulüyle] tahsil eylemiş ve psiholocya-yı maraziyenin en muzlim [karanlık] cihetindeki mesaili müşarünileyh misbâh-ı malumat ve irşadları sayesinde halle muvaffak olmuş olan bizim gibilere...” Dr. Hüseyin Hulki, “Fünun ve Edebiyat:

psikiyatri eğitimi vermeye başlamıştır.⁴⁴ Raşid Tahsin'in "Emraz-ı asabiye" adı altında verdiği dersler, 1898 yılından itibaren 1908'e kadar haftada iki saat teorik ve iki saat pratik şeklinde devam etmiştir. Bu derslerde öğrencilere akıl hastalıklarını tanıtarak Kraepelinçi yöntemle ayırt etmeyi ve hekimlere gidecekleri yerlerde adli psikiyatriye ilişkin konularda yardımcı olmaya yönelik temel bilgileri veren Raşid Tahsin, aynı zamanda Türkiye'de akademik psikiyatrinin kurucusu olarak nöropsikiyatri alanında çok sayıda öğrenci ve uzman yetiştirmiştir.

Münih'teki Max-Planck-Institut für Psychiatrie bünyesinde bulunan Kraepelin Arşivi'nde Raşid Tahsin tarafından Kraepelin'e gönderilen üç mektup bulunmaktadır. Raşid Tahsin, Münih'ten gönderdiği 8 Haziran 1895 tarihli mektupta, Kraepelin'i ziyaret ederek klinikteki vizitelerine katılmak için izin istemektedir.⁴⁵ Bu mektup aynı zamanda Tahsin'in Almanya yıllarına da ışık tutmaktadır; Kraepelin'in yanına gitmeden önce kimlerle nerede çalıştığını şöyle özetlemektedir.⁴⁶

Bunu imzalayan kişi olarak, Osmanlı İmparatorluğu hükümeti tarafından delilik üzerine çalışmalar yapmak üzere Almanya'ya gönderildim. Ekim 1893'ten beri Almanya'dayım ve önce Berlin'de Profesör Jolly⁴⁷ ve Mendel⁴⁸'in yanında çalıştım. Profesör Flechsig⁴⁹ ile dokuz ay aşkın bir süre Leipzig'de bulundum. Ayrıca, Altscherbitz⁵⁰ akıl hastanesini her

İntihar ve Fikr-i İntiharın Sirayeti," *Mizan* 19 (30 Cemaziyevvel 1304/24 Şubat 1887): 165. Dr. İbrahim Şevki'nin biyografisi için bkz. Ebru Aykut, "Herculine Barbin, "Hüviyet" ve Osmanlı'nın Tardieu'sü Doktor İbrahim Şevki," *Herculine Barbin, Nam-ı diğer Alexina B.*, çeviri Sezin Boyabatlı, transliterasyon Ebru Aykut (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2019): 229-252.

- 44 Günümüzdeki Gülhane Askeri Tıp Akademisi'nin temelini oluşturan Gülhane Tatbikat Mektebi ve Seririyat Hastanesi, askeri hekimlerin klinik becerilerini artırmak amacıyla 31 Ağustos 1898'de açılmıştı. Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi I, Osmanlı Döneminde Darülfünun 1863-1922* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009), 385. Gülhane Seririyat Hastanesi'nin adı daha sonra Tababet-i Askeriye Tatbikat Mektebi ve Seririyat (kısaca Gülhane Askeri Tatbikat Mektebi) olmuştur.
- 45 Max-Planck-Institut für Psychiatrie, Historisches Archiv (Ausland II), (Prof.) Dr. Raschid Tahsin (München, Konstantinopel /Istanbul) 1895.
- 46 A.g. belge.
- 47 Friedrich Jolly (1844-1904): Alman nörolog ve psikiyatrist. Raşid Tahsin'in Prof Jolly ve Prof. Mendel'in yanında bulunduğu dönem, Berlin'de psikiyatri ve nörolojinin ayrışmaya ve önemli adımların atılmaya başladığı dönemdir. Bernd Holdorff, "Founding Years of Clinical Neurology in Berlin until 1933," *Journal of the History of the Neurosciences* 13, 3 (2014): 223-238.
- 48 Emanuel Mendel (1839-1907): Alman nörolog ve psikiyatrist. Mendel, birbirinin tamamlayan iki disiplin olarak psikiyatri ve nörolojinin birleşmesini savunan görüşleriyle tanınmaktadır. Yaşamı ve eserlerini onu alan doktora tezi için bkz. Uta Fleckner, "Emanuel Mendel (1839-1907). Leben und Werk eines Psychiaters im Deutschland der Jahrhundertwende." Doktora tezi, Freie Universität Berlin, 1994.
- 49 Paul Emil Flechsig (1847-1929): Alman nöroanatomist, psikiyatrist ve nöropatolog. Bugün myelinogenesis araştırmasıyla bilinen Flechsig, aynı zamanda Kraepelin'in hocasıdır. Leipzig Üniversitesi'nde 1974 yılında açılan beyin araştırmaları merkezine ismi verilmiştir: Paul-Flechsig-Institut für Hirnforschung.
- 50 Altscherbitz'de 1876 yılında kurulan hastane ve kliniklerin tarihi gelişimi ve bugünkü durumunu anlatan broşür için bkz. Psychiatrische Klinik des Sächsischen Fachkrankenhauses für Psychiatrie und Neurologie Altscherbitz, erişim 11 Mart 2023, https://www.skh-altscherbitz.sachsen.de/fileadmin/user_upload/altscherbitz/pdf/Flyer/Komprimiert_Grau_Psychiatriebroschuere_Aktualisierung_2020_-_05-03-2020_PanoramabildV2.pdf

hafta düzenli olarak ziyaret ettim ve bir ay boyunca Profesör **Binswanger**⁵¹ ve **Ziehen**⁵² ile birlikte Jena’da bulundum.

Nisan 1895’ten bu yana Münih’te Başhekim **Grashey**’in⁵³ yanındayım. Şimdi de sizin kliniğinizi ziyaret etmek ve yöntemlerinizi öğrenmek istiyorum. Lütfen Temmuz ayından itibaren veya birkaç ay sonra Kliniğinizdeki vizitelere katılıp katılamayacağımı öğrenmeme izin verin. Bu konuyla ilgili cevabınızı bekliyorum. En derin saygılarımla.

Raşid Tahsin, Kraepelin’in yanında bir süre çalıştıktan sonra yurda dönüşünde psikiyatri derslerini hocasının üslubuna benzer biçimde işlediğini ve derslerde bol bol Kraepelin’den bahsettiğini görüyoruz. Raşid Tahsin, Kraepelin’e yazdığı ikinci mektubu, onun 1905 İstanbul ziyaretinin hemen öncesinde göndermiştir. Bu mektubunda, tıpkı Mongeri gibi Tahsin de Kraepelin’in Toptaşı Bimarhanesi’nde istediği bilgileri bulamayacağını belirtmektedir: “Çünkü buradaki vakalar genellikle yaşlı / ateh (bunak) deliler ve düzgün bir tedavi almamış vakalardan oluşmakta ve kayıtlarsa neredeyse yok denecek kadar az. Bir de burada dinî yasak (kadınlar servisi için) meselesi var. Bunun yerine, zaten tanıdığımız Dr. L. Mongeri’nin ikinci doktor olduğu Şişli’deki La Paix Hastanesi’ne veya Ermeni ve Rum hastanelerine başvurmanız daha iyi olacaktır.”⁵⁴

51 Otto Ludwig Binswanger (1852-1929): İsviçreli psikiyatrist ve nörolog. Berlin’de Charité Hastanesi’nin psikiyatri ve nöroloji kliniğinde çalışan Binswanger, 1882 yılından 1919 yılına kadar Jena’da akıl hastalıkları hastanesi başhekimisi ve psikiyatri profesörü olarak çalışmıştır. Özellikle epilepsi alanındaki çalışmalarıyla ünlenmiştir. Ünlü hastalarından biri Friedrich Nietzsche’dir. Binswanger’in aynı isimli yeğeni Ludwig Binswanger (1881-1966) ise varoluşsal psikoloji hareketinin en ünlü isimlerindedir. Paul Hoff, “Ludwig Binswanger (1852-1929),” *American Journal of Psychiatry* 159, 4 (2002), 538.

52 Theodor Ziehen (1862-1950): Alman nörolog ve psikiyatrist. Ziehen-Oppenheim sendromunu tanımlamıştır. Ziehen’in çalışmaları Kraepelin’i etkilemiştir. Uwe-Jens Gerhard, “Theodor Ziehen (1862-1950),” *American Journal of Psychiatry* 161, 8 (2004): 1369.

53 Hubert von Grashey (1839-1914), Münih Üniversitesi’nin Psikiyatri Kliniği’nde 1886-1896 yıllarında profesör olan Dr. Grashey fizyoloji çalışmalarıyla tanınmıştır. Bkz. Hans Hippus, Hans-Jürgen Möller, Norbert Müller, ve Gabriele Neundörfer, *Die psychiatrische Klinik der Universität München*, 1904-2004 (Heidelberg, Springer Medizin Verlag, 2005), 40-44.

54 Max-Planck-Institut für Psychiatrie, Historisches Archiv. (Ausland II), (Prof.) Dr. Raschid Tahsin (München, Konstantinopel /Istanbul) 1905.

München d. 8. 6. 95

Hochw. d. Herrn Prof. Dr. Emil Kraepelin

Das vorliegende Schreiben ist von
 dem k. k. Hofrat Dr. Raşid Tahsin
 zum Studium des Verhältnisses
 von Dementia und Epilepsie
 in der in Dresden im Jahre
 1893. in der in Dresden im Jahre
 Prof. Dr. H. M. Kraepelin, dem
 bin ich über B. Monod. Lang in
 Leipzig bei Herrn Prof. Dr. H. M. Kraepelin
 erschienen. Die Dissertation von Leipzig
 über die in Dresden im Jahre
 im Original von Dr. H. M. Kraepelin
 besetzt. Die Dissertation bin ich
 in Bonn bei Herrn Prof. Dr. H. M. Kraepelin
 erschienen und zum Studium
 im April 1895 bis jetzt bin ich

Şekil 3. Raşid Tahsin'in Emil Kraepelin'e gönderdiği 8 Haziran 1895 tarihli mektubu.
 Max-Planck-Institut für Psychiatrie, Historisches Archiv, Münih.

Yakın zamanda yayımlanan ilginç bir mektup, Raşid Tahsin ile Emil Kraepelin arasında öğrenci-hoca ilişkisinin yanı sıra bir dönem hasta-hekim ilişkisi olduğunu ya da olabileceğini düşündürmektedir. Gülhane Hastanesi'nin 1907-1914 yılları arasında yöneticisi olan ve bu dönemde birçok yeniliğe imza atan Julius Wieting Paşa⁵⁵ İstanbul'dan gönderdiği 18 Ocak 1909 tarihli mektupta, Raşid Tahsin'in hastalığı ve durumu konusunda Kraepelin'den yardım rica etmektedir. Daha önce de benzer atakları olduğunu belirttiği Tahsin'in, son birkaç ay içinde sahip olduğu takip edilme düşüncesi, aşırı tedirgin ve anormal hallerinin giderek arttığını, İstanbul'da bir hastaneye yatırmanın çeşitli açılardan sakıncalı olacağını belirterek,

55 Julius Menno Wieting (1868-1922), Gülhane Tıbbi Mektebi ve Seririyyat Hastanesi'nde 1902 yılında öğretim üyesi olarak göreve başlamış, cerrahi ve ortopedi derslerini vermiştir. 1907-1914 yılları arasında Gülhane Seririyyat Hastanesi'nin başhekimliği ve müdürlüğünü üstlenen Wieting, I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte ülkesi Almanya'ya dönmüştür. Wieting Paşa'nın Gülhane'de gerçekleştirdiği yenilikler ve faaliyetleri hakkında bkz. Cem Hakan Başaran, "Prof. Tıp. Mirliva Julius Wieting Tarafından Yazılan "Gülhane Hakkında Üçüncü Lâyiha" Adlı Eserin Çeviri Yazısı," *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* sayı 24 (2018): 53-81.

Kraepelin'den bir şekilde Münih'e ziyaretini ayarlayabileceği Tahsin ile ilgilenmesini ve mümkünse iyileşene kadar bir süre kliniğinde yatırmasını rica etmektedir.⁵⁶ Raşid Tahsin'in 1909 yılı içerisinde Kraepelin'in kliniğinde tedavi gördüğüne dair bir kanıt bulunmamaktadır; fakat ertesini yıl önemli bir kongre vesilesiyle yeniden hocası Kraepelin ile görüştüğünü görüyoruz.

1910 yılında Berlin'de yapılan 4. Uluslararası Akıl Hastalıkları Kongresi'ne katılan Raşid Tahsin, Türkiye'de psikiyatrinin durumu hakkında kapsamlı bilgiler içeren bir Almanca bildiri⁵⁷ sunmuştur. Emil Kraepelin'in de katıldığı kongrede, Raşid Tahsin hocasının tezlerini destekler nitelikte açıklamalar yapmıştır.

Raşid Tahsin, savaş yıllarının ardından büyük olasılıkla 1919 yılında Almanya'da Kraepelin ile yeniden buluşmuştur. 1920 yılında yayımlayabildiği *Seririyat-ı Akliye Dersleri*⁵⁸ başlıklı kitabını, hocası Emile Kraepelin'in *Einführung in die psychiatrische Klinik* (Psikiyatri Kliniğine Giriş)⁵⁹ kitabını model olarak oluşturmuştur. Kitabın birinci bölümünde Kraepelin'in son eserinden alıntılar yer almakta, ikinci bölümü ise dersler halinde yazılmış olup toplam 56 dersten oluşmaktadır.⁶⁰ Raşid Tahsin, kitabın girişinde son Avrupa seyahati sırasında “muhterem hocası” Kraepelin'den aldığı son kitabından istifade ettiğini belirtmektedir.⁶¹ Özellikle psikiyatrik muayene ya da akıl muayenesinde (muayenat-ı akliye) kullanılacak soru cetvelinde (görüşme çizelgesi) yer alan soruların büyük bir kısmının Kraepelin'den doğrudan çeviri ya da uyarlama olduğu kolayca fark edilmektedir. Kraepelin'in kitabının 1916 yılı baskısı ile Tahsin'in 1920 yılında yayımlanan eserinde yer alan sorulardan birkaçını karşılaştırılmalı olarak şöyle gösterebiliriz: ⁶²

56 Emil Kraepelin, *Briefe und Dokumente II: 1876-1926*, editörler Wolfgang Burgmair, Eric J. Engstrom, ve Matthias M. Weber (München: Belleville, 2019), 309-312.

57 Raschid Tahsin Bë, “Die Geisteskrankheiten und die Psychiatrie in der Türkei,” *IV. Internationaler Kongress zur Fürsorge für Geistesranke, Berlin Oktober 1910* (Berlin: Halle a. S. Carl Marhold Verlagsbuchhandlung, 1911): 510-519. Bildiri, Türkçe olarak da yayımlanmıştır: Raşid Tahsin, *Berlin Emraz-ı Akliye ve Asabiye Kongresi* (İstanbul: Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1910). Bu bildiri üzerine inceleme için bkz. Şahap Erkoç ve Tarık Kutlar, “Uluslararası Bir Kongrede Sunulan İlk Türk Psikiyatri Bildirisi: ‘Türkiye’de Ruh Hastalıkları ve Psikiyatri,” *3P Dergisi* 9, 2 (2001): 295-304; Zuhâl Aydın, “Raşid Tahsin'in Berlin'de Yapılan IV. Uluslararası Akliye ve Asabiye Kongresi'nde Sunduğu Bildiri,” *Yeni Symposium* 37 (1999): 29-32; Raşid Tahsin, *Berlin Emraz-ı Akliye ve Asabiye Kongresi*, yay. haz. Ahmet Umut Hacifevzioğlu, çev. Betül Ünal, (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 2020).

58 Raşid Tahsin, *Seririyat-ı Akliye Dersleri* (İstanbul: Arşak Garoyan Matbaası, 1336/1920).

59 Mine Şehiraltı, “Raşid Tahsin [Tuğsavul]un ‘Seririyat-ı Akliye Dersleri’ Adlı Kitabına Göre Akıl Hastalıkları,” *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* sayı 7 (2001): 35-44.

60 Emil Kraepelin, *Einführung in die Psychiatrische Klinik* (Leipzig: Verlag von Johann Ambrosius Barth, 1916).

61 Raşid Tahsin, *Seririyat-ı Akliye Dersleri*, 3.

62 Fatih Artvinli, “Deliliğin Aynası: Osmanlı'dan Günümüze Ruhsal Bozuklukların Toplumsal ve Tıbbi Sınıflandırması,” *Klinik Psikoloji: Bilim ve Uygulama*, editörler Mehmet Eskin, Çiğdem G. Dereboy ve Nuray Karancı (Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları, 2020): 331-332.

- Emil Kraepelin (E.K.): Ormanda ne tür ağaçlar vardır?
 Raşid Tahsin (R. T.): Civar ormanlarımızda ne ağaçları vardır?
 E.K: Alman şehirlerinden hangilerinin ismini sayabilirsiniz?
 R.T: Osmanlı memleketinin büyük şehirlerini sayınız.
 E.K: 1870'te ne oldu?
 R. T: 93'de ne oldu? Ne vardı?
 E.K: Bismarck kimdir?
 R. T: Mithat Paşa kimdir? Âli Paşa kimdir?
 E.K: Papa'nın adı nedir ve nerede yaşamaktadır?
 R. T: Şeyhülislamın ismi nedir? Nerede ikamet eder?
 E.K: Dinlerin isimleri nelerdir? Siz hangisine inanmaktasınız?
 R. T: Kaç mezhep ve diyânet bilirsiniz?
 E.K: Luther kimdir?
 R. T: Zenbilli Ali Efendi kimdir?
 E.K: Tahta neden suda yüzer? Demir neden suda batar?
 R. T: Niçin demir batar ve tahta denizde yüzer?
 E.K: İnsan neden büyüklerinin tavsiyelerini dinlemelidir?
 R. T: İhtiyar adamların nasihatini niçin kabul etmelidir?
 E.K: Büyük ikramiyeyi kazansaydınız ne yapardınız?
 R. T: Büyük ikramiye kazanırsanız ne yaparsınız?

Raşid Tahsin kitabından bir nüshayı Krapelin'e imzalayarak göndermiştir.⁶³ Kitabın yayımlanmasının ardından Kraepelin'e gönderdiği 21 Eylül 1921 tarihli mektubunda⁶⁴ şöyle yazmıştır:

Değerli Hocam,
 Psikiyatride 30 yıllık deneyimim, inançla çalışma ve üniversitede 25 yıllık öğretim üyeliğimin ardından, klinik psikiyatri için kısa bir ders kitabı yazmayı başardım. Kitap 571 sayfa, 56 bölüme ayrılmış ve iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci bölümde, üçüncü baskıdan sizin giriş bölümünüzü aldım ve çevirdim. Münih'e yaptığım son ziyaretimde, beyin-organik psikosendromunun minimal formlarını da keşfettim ve tanımladım. Çalışmam genel olarak, özellikle de öğrenciler ve meslektaşlarım arasında iyi karşılandı. Adresinize bir kopyasını çoktan gönderdim ve umarım size ulaşmıştır.
 Son olarak sizden çalışmam için bir önsöz yazmanızı rica ediyorum. Hem ben hem de öğrencilerim bundan çok memnun oluruz. Desteğiniz ve geri bildiriminiz için şimdiden size minnettarız.
 Saygılarımla,
 Eski ekolden Raşid Tahsin

Kraepelin anılarında Raşid Tahsin'den “eski gözbebeğim” [öğrencim anlamında da kullanılmaktadır] diye bahsetmektedir.⁶⁵

63 Bu kitap Krapelin arşivindedir. Max-Planck-Institut für Psychiatrie, Historisches Archiv, Münih.

64 Max-Planck-Institut für Psychiatrie, Historisches Archiv (Ausland II), (Prof.) Dr. Raschid Tahsin (München, Konstantinopel /Istanbul) 1921.

65 Emil Kraepelin, *Memoirs* [ed. H. Hippus] (Berlin: Springer-Verlag, 1987), 141.

Kraepelin'in İstanbul Ziyaretleri

Kraepelin 1895 ve 1905 yıllarında iki defa İstanbul'u ziyaret etmiştir. İlk ziyaretinde, babası gibi kendisi de psikiyatrist olan oğul Luigi Mongeri kendisine rehberlik etmiştir. İstanbul'un en önemli psikiyatri hastanelerinden biri olan Fransız La Paix Hastanesi'ni⁶⁶ ziyaret eden Kraepelin, hastanede ilginç bir olaya tanıklık etmiştir: Uzun zamandır yatmakta olan ve hangi dili konuştuğu anlaşılamayan bir hastayı görmüş ve hastanın Estonya dilinde konuştuğunu tespit etmiştir.⁶⁷ Kraepelin, bir hafta süren bu ilk İstanbul ziyaretinde şehrin tarihi mekanlarını ve belli başlı turistik alanlarını gezmiş, ayrıca, Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa'nın da katıldığı bir resmigeçidi izlemiştir.⁶⁸

Kraepelin 1905 yılında ikinci defa İstanbul'u ziyaret ettiğinde bu defa bu eski öğrencisi Raşid Tahsin ve onun Alman eşi kendisine rehberlik etmiştir.⁶⁹ Kraepelin bu ziyaretinde yine Mongeri aracılığıyla Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi'nin psikiyatri servisini gezmiştir. Kraepelin, anılarında bu hastane ve klinik ortam hakkında şunları not etmiştir:

Dr. Mongeri'nin yardımıyla İstanbul'daki basit ama uygun şekilde donatılmış bir psikiyatri servisi olan Ermeni Hastanesiyle irtibata geçtim. Her türlü dil engelini aşmak zorunda kalmama rağmen, yakın zamanda hastaneye yatmış birkaç Ermeni hastayı muayene edebildim ve bu serviste ne tip klinik materyal olduğunu inceleyebildim. Muayene ettiğim hasta grubu herhangi bir sonuca varmak için yeterli değildi; ancak bana Alman koşulları ile belirgin bir farklılık olmadığını gösterdi.⁷⁰

Kraepelin çok istemesine rağmen, İstanbul'un en büyük akıl hastanesi olan Toptaşı Bimarhanesi'ni ziyaret edememiştir. Raşid Tahsin ve daha sonraki yıllarda Mazhar Osman, Kraepelin'in bu ziyaret isteğine yetkililerin izin vermediğini belirtmişlerdir.⁷¹ Fakat Kraepelin, Raşid Tahsin'in kendisine, akıl hastanesine ziyareti yasaklayan kişinin Sultan II. Abdülhamid olduğunu söylemiş ise de Sultan hakkındaki bazı ifadeleri "abartılı" bulduğunu da anılarında belirtme gereği duymuştur.⁷² Emil Kraepelin'in İstanbul'a gelmesine rağmen Toptaşı Bimarhanesi'ni ziyaret edememesi, ilerleyen yıllarda Türkçe psikiyatri tarihi metinlerinde sıkça vurgulanmıştır. Başta Raşid Tahsin ve öğrencisi Mazhar Osman olmak üzere sonraki kuşaklar tarafından da Kraepelin'in ziyaretine izin verilmemesi II. Abdülhamid'in baskı rejimi ile ilişkilendirilmiştir.⁷³

66 Rinaldo Marmara, *Osmanlı Hoşgörüsünün Tanığı Lape Hastanesi (1858-2008)* (İstanbul: Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2009).

67 Emil Kraepelin, *Memoirs*, 82.

68 Emil Kraepelin, *Memoirs*, 83.

69 Emil Kraepelin, *Memoirs*, 140-141.

70 Aynı yer.

71 Mazhar Osman Uzman, *Tababeti Ruhiye*, c.1, 3. bs. (İstanbul: Kader Basımevi, 1941).

72 "Sultan Abdülhamid'in despotizmi ve güvensizliği hakkındaki hikâyeleri inanılmaz görünüyordu. Bana, sultanın elektriğin komplocular tarafından kötüye kullanılabileceğinden korktuğu için perişan haldeki atlı tramvayların elektrikli hale getirilmesine izin verilmediğini anlattı". Kraepelin, *Memoirs*, 141.

73 Artvinli, *Delilik, Siyaset ve Toplum*, 216.

Kraepelin'e Tapmak: Mazhar Osman

Emil Kraepelin'i ve psikiyatri anlayışını Türkiye'ye taşıyan ve tanıtan esas kişi Raşid Tahsin'dir. Raşid Tahsin'in öğrencisi ve asistanı Mazhar Osman (1884-1951) ise Kraepelin ekolün Türkiye'deki ikinci kuşak temsilcisidir. Mazhar Osman, hocasının övgüyle bahsettiği Kraepelin'i ilk defa 1905 yılında İstanbul'da Raşid Tahsin'in evinde görmüştür. Mazhar Osman bu ilk karşılaşmalarında, Kraepelin'in Türkiye'de psikiyatriyle ilgili ayrıntılı bilgiler almak için eski öğrencisi Raşid Tahsin'e çeşitli sorular sorduğunu aktarmaktadır. Kraepelin anılarında İstanbul'u kirli ve gürültülü bir kent olarak nitelendirmekle birlikte yine de çok beğendiğini ve hayran kaldığını belirtmektedir.⁷⁴

Mazhar Osman, 1909 yılında Almanya'ya giderek burada Emil Kraepelin'in yanında bir yıl süreyle çalışmıştır. Almanya dönüşünde yaptığı çalışmalar, yayınlar ve hastane yöneticiliğiyle giderek ünlenen Mazhar Osman'ın adı Türkiye'de adeta psikiyatri ile özdeşleşmiş, "akıl hastalığı", "delilik" gibi kavramların ilk çağrıştırdığı isim haline gelmiştir.⁷⁵ Mazhar Osman kitaplarında ve konferanslarında Kraepelin'in deskriptif-organik yaklaşımının savunucusu olmuş, kendi öğrencilerini de bu doğrultuda eğitmiş ve asistanlarından bazılarını kısa sürelerle Kraepelin'in yanına göndererek eğitim almalarını sağlamıştır. Mazhar Osman yazılarında Kraepelin'in adının geçtiği pasajlarda, ondan "*Hocam Kraepelin*" diye saygı ve övgüyle bahsetmiştir. Kurucusu olduğu ve 1919 yılında yayın hayatına başlayan *İstanbul Seririyatı* dergisinde, "Kraepelin'in emekliliği", "Kraepelin'in 70. Yaşgünü" ve "Kraepelin'in Vefatı" vesilesiyle, asistanlarıyla birlikte çeşitli yazılar kaleme almıştır.

74 Kraepelin İstanbul'la ilgili izlenimlerini Mazhar Osman'a "İstanbul Avrupa'da en beğendiğim üç şehirden biridir. Ama İstanbul'da sokakta gezmek sevimsiz, denizden seyretmek harika" şeklinde özetlemiştir. Mazhar Osman, "Kraepelin Öldü," *İstanbul Seririyatı* 8, 7 (1926): 307-313.

75 Şahap Erkoç, "Mazhar Osman ve Türk Psikiyatrisi," *Mazhar Osman ve Dönemi Mecnunları Mekanları Dostları*, editörler Şahap Erkoç ve Olcay Yazıcı (İstanbul: Argos İletişim Hizmetleri, 2006) içinde, 3.

Şekil 4. İstanbul Seririyatı'nın Sene 7, Sayı 11, Mart 1926 kapağı (Kraepelin'in 70. Yaşgünü).

Mazhar Osman'a göre Kraepelin ruhsal hastalıkları gruplandırın, ruhu “maddi bir uzuv gibi didikleleyen” ve psikiyatrinin biyoloji ile birlikte yürümesini sağlayan kişidir:

Kraepelin tababet-i ruhiye alimidir. Cinnet gibi karanlık yolları göstermiştir. Bir şubeyi nurlandıran dehadır. Ondand evvel de cinnetle uğraşıldı, neler söylendi, neler yapıldı biliriz fakat Kraepelin tıpkı diğer hastalıklar gibi arazını gruplara ayırdı, vahdet-i maraziler teşkil etti, hele gayrikabil-i takdir zannedilen inzarlarını (prognozlarını) ilk günden tayin çarelerini öğretti, psikofizik tecrübeleriyle ruhu bir maddi uzuv gibi didiklede, tanıttı. Cinnetin dimağda yaptığı tagayyüratı, kliniğin teşrihe tatbikatını tababet-i ruhiye sahasında gösterdi, yeni bir ilm-i istikşaf yarattı. Ruh tagayyürlerinin mayi-i dimağ-ı şevkide ve kanda tevlihd edebileceği arızaları aramayı, tababet-i ruhiye ile biyolojinin beraber yürümelerini öğretti.⁷⁶

Bir başka yazısında Kraepelin'in psikiyatrye katkısını “*Deliliğin teşrih-i maraziyle [patolojik anatomi] izah edilebileceğini söyleyerek tababet-i ruhiyeyi [psikiyatrye] felsefe ve metafizikten sıyırmış, fenni bir ilim haline getirmiştir*”⁷⁷ şeklinde özetleyen Mazhar Osman, Kraepelin'in Türk psikiyatrye ile bağıını da şöyle ifade etmektedir:

76 Mazhar Osman, “Kraepelin,” *Istanbul Seririyatı* 7, 11 (1926): 1103.

77 Mazhar Osman, “Kraepelin Öldü,” *Istanbul Seririyatı* 8, 7 (1926): 307-313.

Kraepelin'nin ilk Türk şakirdi hocamız Raşid Tahsin beydir. Senelerce Kraepelin'in kitaplarına mülazemet ettim. Nihayet mektepte beş sene hocalık ettikten ve tababeti ruhiye diye iki ciltlik bir eser yazdıktan sonra muhitimin hocalığını müellifliğini Kraepelinin dershane-i fazlında şakirtlik etmeye feda eyledim. Kraepelin'in ikinci Türk talebesi benim. Bu defa da İhsan Şükrü, Fahreddin Kerim, Ahmed Şükrü, Necati Kemal teşvikimle aynı menba-i feyzin son katrelerini topladılar. O dâhinin Türk irfanına da bu suretle pek büyük tesiri olmuştur⁷⁸

Mazhar Osman, ölümü üzerine kaleme aldığı nekroloji yazısında Kraepelin'den tapındığı bir ilim adamı olarak bahsetmektedir:

Kraepelin'i Türk hekimlerine ilk tanıtan Türk Tıp Fakültesi seririyat-ı akliye müderrisi [psikiyatri kliniği profesörü] Raşid Tahsin Bey olmuştur. Raşid Bey'in derslerinde Kraepelin'in yirmi otuz defa zikredilmediği hiçbir saat yoktu. Hocamızın merhuma merbutiyetini [bağlılığını] iptidaları [başlangıçta, ilk zamanlarda] tilmizliğinin [öğrenciliğinin] fazla muhabbetine [sevgisine] atfediyorduk. Zaman geçtikçe biz de Kraepelin'e tapmağa başladık, intisab ettiğim [kendisine bağlandığım] ilmin güneşi Kraepelin olduğuna iman ve itikad ettim. Bugüne kadar binbir müellifin [yazarın] eserleri ve tenkitleri [eleştirileri] veya yirmi bir senedir klinikte geçen ömrüm de akidelerimi [inancımı, imanımı] sarsmadı. Hürmetimi ve itimadımı artırdı.⁷⁹

Üçüncü Kuşak ve Türkiye'de Kraepelin Ekolü

Türkiye'de üçüncü kuşak olarak adlandırılabilen psikyatristler Mazhar Osman'ın öğrencileri olup, onlar da yine Kraepelin ekolünde yetişmişlerdir. Bu öğrencilerinden İhsan Şükrü Aksel (1898-1987), Fahrettin Kerim Gökay (1900-1987), Necati Kemal Kıp (1895-1964) ve Ahmet Şükrü Emed (1898-1970) bizzat Mazhar Osman tarafından Almanya'ya eğitim için gönderilmiştir.⁸⁰ 1922-1924 yılları arasında Berlin, Münih, Hamburg başta olmak üzere Almanya'daki çeşitli kliniklerde ve enstitülerde çalışan bu psikyatristler de temel olarak Kraepelin ekolünü benimseyerek yurda dönmüştür.

78 Mazhar Osman, "Kraepelin," *İstanbul Seririyatı* 7, 11 (1926): 1106.

79 Mazhar Osman, "Kraepelin Öldü," *İstanbul Seririyatı* 8, 7 (1926): 307-313.

80 Şahap Erkoç, "Mazhar Osman ve Alzheimer," *Artimento* 1 (1999): 68-71.

Şekil 5. Mazhar Osman, Münih’de talebeleriyle beraber, 1922. Necati Kemal, İhsan Şükrü, Fahreddin Kerim, Ahmet Şükrü.⁸¹

İhsan Şükrü, Fahrettin Kerim, ve Ahmed Şükrü, Kraepelin’in emekli olduğu 1922 yılında *İstanbul Seririyatı*⁸² dergisinde özel yazılar kaleme almıştır.⁸³ Fahrettin Kerim, 31 Temmuz 1922 günü emekliliğe ayrılan Kraepelin’in yaz sömestri derslerine katılan son öğrencilerinden biri olmakla duyduğu gururu şu sözlerle ifade etmiştir: “*Hocam Mazhar Osman’dan her vakit kıymetli menkıbe-i ilmiyelerini dinlediğim bu üstadın son Türk tilmizi olmak bahtiyarlığına nailiyetim hayatımın şerefli bir hadisesini teşkil eder.*”⁸⁴ İhsan Şükrü ise Kraepelin’in kurduğu Münih’teki Psikiyatri Araştırma Enstitüsü’nün yıldönümü etkinliğini ve izlenimlerini anlattığı yazısında, benzer şekilde Kraepelin geleneğinin bir parçası olmaktan onur duyduğunu belirtmektedir:

Forschungsanstalt’da (Araştırma Enstitüsü) çalışanların mukayyed bulunduğu defteri tetkik ederken beni en ziyade kederlendiren bu müessesede ilk çalışan Türkün serolojide arkadaşım Ahmed Şükrü, seririyatda Fahri, teşrih-i marazide kendim olmaklığımdır.

81 *İstanbul Seririyatı* (Mazhar Osman Uzman Anma Sayısı, 1952): 31. Bu fotoğraf muhtemelen 13-14 Ekim 1922’de Halle’de Alman Nörologlar Derneği’nin yıllık toplantısı (Jahresversammlung der Gesellschaft Deutscher Nervenärzte) sonrasında çekilmiştir.

82 *İstanbul Seririyatı*, Mazhar Osman tarafından 1919 yılında aylık tıbbi dergi olarak yayımlanmaya başlamış ve Mazhar Osman’ın vefat ettiği 1951 yılı Ağustos ayına kadar düzenli olarak çıkmıştır.

83 İhsan Şükrü, “Avrupa Dershanelerinde: Münih’de Taharriyat-ı İlmiye Müessesinin Sene-i Devriyesi,” *İstanbul Seririyatı* 3, 4 (1922): 19-22; Ahmet Şükrü, “Avrupa Dershanelerinde: Münih Taharriyat-ı İlmiye Enstitüsü’nden; Hılt Mayii ve Tavşanlardan Mayi-i Dimaği-i Şevki Alınması,” *İstanbul Seririyatı* 3, 4 (1922): 105-107; Fahreddin Kerim, “Şerefli bir Vedâ’-ı İlmî,” *İstanbul Seririyatı* 3, 5 (1922): 28-30.

84 Fahreddin Kerim, “Şerefli bir Vedâ’-ı İlmî,” 28. Yazının tamamı Ek II’de verilmiştir.

Toptaşı'nda yıkılan Mazhar Osman mektebinin tilmizleri aldıkları yüksek terbiye ve şubelerine karşı duydukları aşk ile bu muazzam ve yegâne müesseseye koşular, cahil ve hıyanetkar bir idarenin irfanlarına suikastından kurtuldular.⁸⁵

İhsan Şükrü ve Fahrettin Kerim'in yazılarının yayınlandığı 1922 yılı sadece Kraepelin'in emekliliği değil aynı zamanda Mazhar Osman'ın başhekimlikten ayrıldığı ve Toptaşı Bimarhanesi hakkında ateşli atışmaların yapıldığı bir yıla denk gelmektedir. Genç asistanlar, bir bakıma Kraepelin'e benzettikleri hocaları Mazhar Osman'ı ve onun idaresi altında yeniden ve Münih Enstitüsü gibi şekillendirmeye çalıştığını ima ettikleri Toptaşı Bimarhanesi'ni de bu yazılar vesilesiyle gündeme getirdikleri görülmektedir. Deyim yerindeyse, Kraepelin ve enstitüsünün önemini anlatırken aynı zamanda bir karşılaştırma yaparak, Mazhar Osman ve ekibinin benzer bir atılımı gerçekleştirmeye çalıştığı fakat engellendiği hatırlatılmaktadır:

...Azim ve iftiharla parlayan bu hoca (Kraepelin) ve asistanların millet tarafından nasıl takdir ve teşviklere nail olduklarını gördükçe binlerce müşkilat içinde bir mekteb-i irfan haline getirilen Toptaşı Bimarhanesi'nde geçen sene tertip olunan "Tababet-i Akliye ve Asabiye Cemiyeti" kongresini göz yaşlarıyla hatırlamaktan kendimi alamadım. İlmî, azm ve imanı buradakilerden belki daha yüksek olan muhterem üstadım Mazhar Osman'ın imkansızlıklar içinde yarattığı bu müessesede bir sürü müştak-ı fen genç en son ilmi usullerle çalışarak sa'yalarını huzzara takdim ettikleri zaman da böyle alkışlanmışlar; fakat daha aradan on gün geçmeden kendileri de şubeleri de büyük bir hıyanete maruz kalmıştı!..

Münih'de taharriyat-ı ilmiye müessesesinin banisi Kraepelin'e gösterilen tazim ve takdir ile bahtsız hocamın Toptaşı Mektebini vücuda getirdikten sonra maruz kaldığı kadir-naşinasane muameleyi telehhüflerle mukayese ettim ve bu tahripkâr, haris-i evliya-i umuru kin ve nefretle andım. Yapamıyorlar; bari yıkmasalardı...⁸⁶

Kraepelin'i "Tababet-i ruhiyenin banisi"⁸⁷olarak gören Fahrettin Kerim, 1926 yılındaki yazısında hocasını siyasi açıdan⁸⁸ da övmektedir:

85 İhsan Şükrü, "Münih'de Taharriyat-ı İlmiye Müessesinin Sene-i Devriyesi," 22.

86 A.g.makale, 19.

87 Fahreddin Kerim, "Kraepelin'in Yetmişinci Yıl Dönümü Münasebetiyle Dediklerim," *İstanbul Seririyatı* 7, 11 (1926): 1107. Fahrettin Kerim, öğrenciler için hazırladığı *Ruh Hastalıkları* başlıklı kitabının 1928 yılındaki 2. baskısının iç kapağında *Hocam Kraepelin'e* ithafına yer vermiştir. Fahreddin Kerim, *Ruh Hastalıkları*, 2. Bs. (İstanbul: Kader Matbaası, 1928).

88 Kraepelin'in anıları incelendiğinde, hayatının büyük bir kısmında "benlik algısı" ve "toplumsal duyarlılıkları" açısından "dar anlamda milliyetçi olmaktan çok Avrupalı" olduğu izlenimi bıraktığını belirten Assen Jablensky, bununla birlikte Kraepelin'in siyasi inaçlarının August Bebel'in sosyal demokrasisine çökümlü bir destekten liberal muhafazakârlığa, ardından ateşli milliyetçiliğe ve I. Dünya Savaşı sırasında Alman ordusunun savunuculuğuna doğru kademeli bir evrim geçirdiği görüşündedir. Jablensky'e göre "Kraepelin'in hayatının son on yılında çoğu yurttaşı gibi, Almanya'nın yenilgisi karşısında psikolojik olarak nasyonal sosyalizmin önünü açmaya yardımcı olan "ulusal aşağılanmışlık duygusu"nu paylaştığı doğru olsa da, 1926 yılındaki ani ölümü nedeniyle, 1933'ten sonra Alman toplumunun ve psikiyatrisinin kaderini görece kadar yaşasaydı görüşlerinin benzer şekilde evrilip evrilmeyeceği sorusunu spekülasyona bırakmaktadır." Assen, Jablensky, "Kraepelin's Legacy: Paradigm or Pitfall for Modern Psychiatry?," *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience* 245, 4-5 (1995): 186-188.

İlminde abideler yapan Kraepelin mesleği ile olduğu kadar vatanına da şiddetle merbut idi. İstiklalsiz bir vatan onun için zindandan farksız olduğundan memleketinin Versay Muahedesiyle maruz kaldığı felaketten fevkalade ızdırıp duyuyor, milli müdafaa ve vatan heyecanı hazırlayan gençlik cemiyet ve teşkilatına yürekten bir alakadarlık gösteriyordu. Türkiye ve Türklüğe olan merbutiyet-i samimanesini her vesile ile izhar eden üstad milli mücadelede muvaffakiyetimizi daima tebrik eder, istiklal hareketini alaka ile takip ederdi, istibadda ziyaret ettiği Türkiye’de Yedikule Rum ve Ermeni Bimarhanelerini gezdiği halde Toptaşı kapılarının kendisine kapalı tutulduğunu teessüfle anlatırdı.⁸⁹

İhsan Şükrü Aksel ve Fahrettin Kerim Gökay, *Allgemeine Zeitschrift für Psychiatrie und Psychisch-gerichtliche Medizin* dergisinin Kraepelin’in 70. Doğum Yılı’na armağan edilen özel sayısı için *Die Geschichte der Psychiatrie in der Türkei*⁹⁰ [Türkiye’de Psikiyatrinin Tarihçesi] başlıklı bir yazı kaleme almıştır. Yazının girişinde Osmanlı İmparatorluğu döneminde hizmet veren akıl hastanelerinden kısaca bahsedildikten sonra, Cumhuriyet’in kuruluşunu takiben Toptaşı Bimarhanesi’nin Bakırköy’e taşınarak daha modern bir akıl hastanesine kavuşulduğu, ertesi yıl ise yine Cumhuriyet sayesinde Elazığ ve Manisa’da birer akıl hastanesi daha açıldığı belirtilerek, Türkiye’de modern psikiyatrinin başlangıcı, Kraepelin’e atıfla şöyle özetlenmektedir:

Türkiye’de psikiyatrinin tarihçesi incelenmek istendiğinde burada en çok E. Kraepelin’in adına rastlanacaktır. İstanbul Üniversitesi’nde ilk psikiyatri profesörü ve Türkiye’de modern psikiyatriyi hayata geçirmiş olan Profesör Raşid Tahsin, Kraepelin’in bir öğrencisidir; aynı şekilde buradaki akıl hastanesinin müdürü olan ve psikiyatriyi en yeni buluşları da dahil olmak üzere öğrenmiş ve öğretmekte olan, ayrıca buradaki bilim enstitüsünü kuran Profesör Mazhar Osman da Kraepelin’in okulundan feyz almıştır. Bu profesörler daima Kraepelin’in sınıflandırmasını uygulamışlardır ve şimdiki genç psikiyatri uzmanları olan öğrencileri de aynı sınıflandırmayı uygulamaktadır. Bundan Kraepelin’in tüm Türk psikiyatrisinde özel bir saygıyla anıldığı ve bu bilimin gelişiminde özel büyük bir rol oynadığı görülmektedir. Türkiye’deki tüm psikiyatristlerin eğitiminin temelini Kraepelin’in eserleri oluşturmaktadır. Prof. Dr. Raşid Tahsin ve Prof. Dr. Mazhar Osman ve son Türk öğrenci Dr. Fahreddin Kerim eserlerinde Kraepelin’in sınıflandırmasını kabul etmişlerdir, böylece Kraepelin’in Türk psikiyatrisinde şükran ve saygıyla anılması için her vesile değerlendirilmektedir.⁹¹

Duyulan şükranın bir ifadesi olarak Türk Tababet-i Akliye ve Asabiye Cemiyeti⁹² 28 Ekim 1925 tarihli toplantısında, Emil Kraepelin’i onursal üye ilan etmiştir.⁹³ *İstanbul Seririyati*

89 Fahreddin Kerim, “Kraepelin’in Yetmişinci Yıl Dönümü,” 1109.

90 İhsan Şükrü [Aksel] ve Fahrettin Kerim [Gökay], “Die Geschichte der Psychiatrie in der Türkei,” *Zeitschrift für Psychiatrie und Psychisch-Gerichtliche Medizin* 84 (1926): 403-407. Almanca yazının Türkçe çevirisi için bkz. Şahap Erkoç ve Tarık Kutlar, “76 Yıl Önce Kraepelin’e Armağan Olarak Yayınlanmış Tarihi Bir Yazı: Türkiye’de Psikiyatrinin Tarihçesi,” *Tıp Tarihi Araştırmaları* sayı 11(2003): 177-183.

91 Erkoç ve Kutlar, “76 Yıl Önce,” 182-183.

92 1914 yılında kurulan Tababeti Akliye ve Asabiye Cemiyeti, 1918 yılında Osmanlı Tababet-i Akliye ve Asabiye Cemiyeti adını almış, Cumhuriyetin kuruluşunun ardından ise Türk Tababeti Akliye ve Asabiye Cemiyeti olarak isim değiştirmiştir. Cemiyet bugün Türk Nöropsikiyatri Derneği adı ile faaliyetlerine devam etmektedir. Fatih Artvinli, Şahap Erkoç ve Fulya Kardeş “Two Branches of the Same Tree: A Brief History of Turkish Neuropsychiatric Society (1914-2016),” *Archives of Neuropsychiatry* 54, 4 (2017): 364-371.

93 Erkoç ve Kutlar, “76 Yıl Önce,” 182.

dergisinin Mart 1926 tarihli sayısında “Kraepelin’in 70. Doğum Yılı”na özel bir bölüm ayrılmış ve Kraepelin hakkında yeni yazılara yer verilmiştir.⁹⁴ Mazhar Osman, yazısında, karanlıkta kalmış bir alan olan psikiyatriyi aydınlatan kişi ve bir deha olarak tanımladığı hocası Kraepelin’in psikiyatriye katkılarından bahsetmiştir.⁹⁵ İhsan Şükrü, psikiyatriyi gerçek bir bilim seviyesine yükselten kişi olarak tanımladığı Kraepelin’in önemini şu şekilde özetlemiştir:

Kraepelin hâkim ve hafız zekâsı ve senelerce süren sa’yı ile (mesaisi ile) dağınık ve isyankâr bir şube diye ihmal edilen, bir köşeye atılmış olan tababet-i ruhiyeyi kabil-i inhina, mazbut ve velud (esnek, düzenli ve verimli) bir ilim haline koyarken bilhassa bir meseleye, tababet-i ruhiyeye teşrih-i maraziyesine büyük bir ehemmiyet verdi ve vücuda getirdiği muazzam ilm-i inkılabında bu sahadaki faaliyetlerden pek çok istifade etti. Filhakika Kraepelin’in bu dahiyane ve esaslı görüşü sayesinde ki yepyeni bir ilim yolcuları, tababet-i ruhiye teşrih-i maraziyecileri seririyat-ı aklıyelerde belirlemeye başladılar. Bunu tababet-i ruhiye biyolojisi takip etti. İşte o tarihten beri emraz-ı akliye şubesi granit bir sütun gibi bütün fen âleminde metin ve yıkılmaz bir heybet ve ihtişamla hükümrana olmaya başladı.⁹⁶

Fahreddin Kerim ise yazısında Kraepelin’in çalışma tarzı ve kişiliğinden bahsederek “tepesi yassı şapkası, üzerinden beş on moda geçmiş potini, yirmi senelik beyaz kravatı, bir o kadar zamanlık ceket ve yeleşti, telleri kopmuş şemsiyesi kendine has orijinalitelerindedir” dediği hocasına dair şu anekdotu aktarmıştır:

Türkiye’de kendisi için bir vakit kapılarını kapayan Toptaşı’nda Münih yuvasına müşabih (benzer) bir ilim ocağı tesis edildiğini söylediğim zaman duyduğu meserret intibaları (sevinci) nurlu nazarlarında (aydınlık bakışlarında) okunuyordu.⁹⁷

İstanbul Seririyatı’nın Kraepelin’e geniş yer veren “70. Doğum Yılı” sayısından kısa süre sonra Kraepelin vefat etmiştir. Mazhar Osman, Kraepelin’in vefatını baş sayfadan şu şekilde duyurmuştur:

Birkaç ay evvel İstanbul Seririyatı’nın yetmişinci yaşını tasyid ettiği (kutladığı) Kraepelin ani bir tarzda vefat etti. 25 gün evvel ziyaretine gitmiştim. Mevsim münasebetiyle izinli olduğumu haber aldım. Sıhhat ve afiyette iyi, bir genç gibi işinin başında çalışmakta imiş. Bu haber kâfi idi.⁹⁸

94 Mazhar Osman, “Kraepelin,” *İstanbul Seririyatı* 7, 11 (1926): 1103-1106; Fahreddin Kerim, “Kraepelin’in Yetmişinci Yıl Dönümü,” 1106-1110; İhsan Şükrü, “Kraepelin için,” *İstanbul Seririyatı* 7, 11 (1926): 1110-1111.

95 Mazhar Osman, “Kraepelin,” 1103-1106.

96 İhsan Şükrü, “Kraepelin için,” 1110. “Bizler bu şubenin Türkiye’deki genç ve ihtiyar bütün yolcuları, 15 Şubat tarihi önünde hürmetle eğilelim ve bu bahtiyar günü tababet-i ruhiyenin en büyük bayramı addedelim.”

97 Fahreddin Kerim, “Kraepelin’in Yetmişinci Yıl Dönümü,” 1110.

98 Mazhar Osman, “Kraepelin Öldü,” *İstanbul Seririyatı* 8, 7 (1926): 307. Yazının tamamı Ek 1’de verilmiştir.

“Kraepelin’i Tutmak” ya da “Kraepelinci Mektep”

Türkiye’de psikiyatrinin gelişimi ve şekillenmesi sürecinde Emil Kraepelin’in ciddi bir etkisi vardır.⁹⁹ Mongeri’nin ilerleyen dönemde Kraepelin çizgisinde ne ölçüde devam ettiğini tam olarak bilemesek de yukarıda bahsettiğimiz ve üç kuşak şeklinde özetlediğimiz psikiyatristlerin Kraepelin hakkındaki yazılarını bir bütün olarak değerlendirdiğimizde kendilerini “Kraepelinci” ya da “Kraepelin ve onun ekolüne sadık” olarak tanımladıkları görülür. Kraepelin’in Osmanlı-Türk psikiyatrisine etkisini, klinik, eğitim ve araştırma açısından kısaca değerlendirmek gerekirse, Raşid Tahsin’den başlayarak klinikte Kraepelin’in sınıflandırma biçimi ve organik-deskriptif yaklaşımının esas kabul edildiğini, eğitimde Kraepelin’in metinlerinin ve ders usulünün benimsendiğini, Kraepelin’in soru ve görüşme çizelgelerinin Türkçe’ye uyarlandığını, araştırma alanında ise Kraepelin’e benzer biçimde bir ekip ve uzmanlık dağılımına dayalı araştırma birimleri, laboratuvarlar kurulduğunu söyleyebiliriz.

Kraepelin’in Münih’teki araştırma enstitüsü, ruhsal bozukluklarla ilgili multidisipliner çalışmalar için özel olarak tasarlanmış bir merkezdi. Kraepelin’in ekibi, nöronların ve gliaların boyanmasına ve mikrofotograflanmasına öncülük etti; korteksin bitişik mikrofotograf haritalarını çıkardı; belirli beyin yapılarının özgül ağırlığını belirlemek için bir teknik geliştirdi; psikiyatrik genetikte soyağacı analizinin ilkelerini formüle etti ve sinematografiyi psikiyatride bir dokümantasyon aracı olarak kullanan ilk ekip oldu.¹⁰⁰ Mazhar Osman’ın asistanlarıyla birlikte Toptaşı Bimarhanesi’nde kurmaya çalıştığı ardından Bakırköy’de yeniden canlandırdığı sistem, Kraepelin’in klinik ve araştırma merkezi modelini esas almaktaydı. Akıl hastanesi bünyesinde “serolojik, anatomik ve psikolojik, genealojik laboratuvarları ve nöroşirurjik ve mekanik-elektroterapötik bölümleri” açılarak Münih’teki klinik ve araştırma enstitüsü gibi “ruh ve sinir hastaları için modern bir kuruluş” ortaya çıkarılmaya çalışılmıştı.¹⁰¹ Mazhar Osman’ın yönetimi altında oluşturulan departmanlar Kraepelin’in enstitüsüne benzer şekilde uzmanlıklara ayrılmıştı; buna göre Şükrü Hazım nöroloji, Abdülkadir Cahit nöroşirurji, Ahmet Şükrü seroloji, İhsan Şükrü anatomi-patoloji ve Fahrettin Kerim ise tecrübî ruhiyat laboratuvarına şef tayin edilmişti.¹⁰² Genç bir tıbbiyeli olarak Rasim Adasal (1902-1982), Avrupa’dan yeni dönmüş bu genç ekibin “ruh hekimliğinde yeni bir çığır” açtıklarını belirterek, ziyareti esnasında gördüğü çalışma ortamını şöyle tarif etmektedir:

99 Vamık D. Volkan, “Turkey”, *World History of Psychiatry*, editör John G. Howells (New York: Brunner/Mazel, 1975), 391-92.

100 Assen Jablensky. “Living in a Kraepelinian World: Kraepelin’s Impact on Modern Psychiatry.” *History of Psychiatry* 18, 3 (2007): 383.

101 Erkoç ve Kutlar, “76 Yıl Önce,” 182.

102 Fahrettin Kerim Gökay, “Bakırköy Sinir ve Akıl Hastalıkları Hastanesi’nin 50. Yılı Dolayısıyla Tarihi Günlere Bakış,” *Bakırköy’de 50 Yıl*, editör Faruk Bayülkem (İstanbul: İstanbul Matbaa Meslek Lisesi, 1977), 103.

Ahmed Şükrü Emet laboratuvarında akıl hastalarının bel suyu tahlillerini yapıyor ve buna ait bir kitap yazıyordu. İhsan Şükrü Aksel anatomopatoloji laboratuvarında durmadan açılan beyinlerde akıl hastalıkları için patolojik lokalizasyon arıyor, Fahrettin Kerim Gökay o zaman bugünün Medikal Psikoloji dersinin yerine geçen ‘Mental Semiyoloji’ kursunu veriyor. Merhum Şükrü Hazım bizlere tahtada renkli tebeşirlerle çizdiği resimlerde modern nöroanatomi ile fizyoloji anlatıyordu.¹⁰³

Kraepelin, söz konusu kuşaklar üzerinde sadece klinik, eğitim ve araştırma açısından değil, aynı zamanda sosyal ve siyasal fikirleriyle de güçlü bir tesir bırakmıştır. Kraepelin’in özellikle içki aleyhtarlığı ve içki ile mücadeleyi aynı zamanda bir akıl sağlığı mücadelesi olarak gören bakışı, Mazhar Osman ve ardından özellikle Fahreddin Kerim tarafından benimsenerek, 1920’ler boyunca önemli bir gündem oluşturmuştur. Dejenerasyon, genetik (ırsi) ve öjeni (ırk hıfzıssıhhası) konularında Kraepelin’in ardından özellikle Rüdin¹⁰⁴ ve Jaureg¹⁰⁵ gibi araştırmacıların yaklaşımları kabul edilmiş fakat akıl hastalarının kısırlaştırılması gibi öjenik uygulamalar Türkiye’de tartışılrsa da ulusal düzeyde bir politika ya da pratik haline gelmemiştir.¹⁰⁶

Kraepelin’in Türkiye psikiyatri tarihinde bir başka açıdan da simgesel önemi vardır. Yukarıda bahsi geçen psikiyatristlerin Kraepelin hakkında ortak izleği ve en sık tekrarladıkları tema, kendisine Toptaşı Bimarhanesi’ni ziyaret izni verilmemiş olmasıdır. II. Abdülhamit dönemi ve Toptaşı Bimarhanesi ile ilgili yazılarda istisnasız biçimde yer alan ve ilerleyen yıllarda da sıklıkla tekrar edilen bu “engelleme” ya da “izin verilmeme” hadisesi, aynı zamanda söz konusu isimlerin eski rejime dair eleştirilerinin en önemli argümanlarından biri olmuştur. Toptaşı Bimarhanesi’ni modern bir akıl hastanesi ve araştırma enstitüsü haline getirmek isteyen Mazhar Osman’ın kısa süren ilk başhekimlik döneminin istifalarla sonuçlanması, hemen ardından asistanların Almanya’ya gidişleri ve dönüşte ekibin tekrar biraraya gelerek Toptaşı ve ardından Bakırköy’de giriştikleri kurumsallaşma sürecine ilişkin anlatılarda Kraepelin’in adı ve onun araştırma enstitüsü sıkça zikredilmiş, Münih’tekine

103 Rasim Adasal, “Toptaşı’ndan Bakırköy’e,” *Bakırköy’de 50 Yıl*, editör Faruk Bayülkem (İstanbul: İstanbul Matbaa Meslek Lisesi, 1977), 119.

104 Ernst Rüdin (1874-1952): Alman psikiyatrist ve genetikçi. Rüdin, 1931 yılında, Kraepelin’in meşhur araştırma enstitüsünü yönetmeye başlamış ve Hitler’in gücü ele geçirmesi ile birlikte Nazi rejiminin öjeni ve ırsal hijyen politikalarının aktif bir destekçisi olmuştur. 1933 yılında çıkarılan Kısırlaştırma Kanunu’nun düşünsel mimarı olarak Rüdin, Alman öjenisine katkılarından dolayı Hitler tarafından iki defa Nazi madalyası ile ödüllendirilmiştir. Bkz. M. Matthias Weber, “Ernst Rüdin, 1874-1952: A German Psychiatrist and Geneticist,” *American Journal of Medical Genetics* 67, 4 (1996): 323-331; Jay Joseph ve Norbert A. Wetzel, “Ernst Rüdin: Hitler’s Racial Hygiene Mastermind,” *Journal of the History of Biology* 46, 1 (2013): 1–30

105 Julius Wagner von Jauregg (1857-1940): Avusturyalı hekim. Paralizi jeneral (general paresis) tedavisinde sıtma mikrobi enjekte edilerek oluşturulan ateşin kullanılabileceğini keşfetmiş ve 1927 yılında bu keşfinden dolayı Nobel Tıp Ödülü almıştır. Fahreddin Kerim’in bir süre yanında çalıştığı Jauregg’in “sıtma ateş tedavisi” ve Türkiye’de uygulaması hakkında bkz. Fatih Artvinli, “More than a Disease: The History of General Paralysis of the Insane in Turkey,” *Journal of the History of the Neurosciences* 23, 2 (2014): 127-139.

106 Fatih Artvinli ve Merve Kardelen Bilir Uslu, “On a Long, Narrow Road: The Mental Health Law in Turkey,” *International Journal of Law and Psychiatry* 86 (2023): 101845.

benzer bir kurumun İstanbul'da oluşumunun engellendiği, nihayetinde Cumhuriyet'in ardından Bakırköy'de tam anlamıyla bir müesseseye kavuşulduğu, ortak bir anlatı haline gelmiştir.

Mazhar Osman ve ekibinin Kraepelin'i modern psikiyatrinin ya da psikiyatri biliminin kurucusu olarak kabul ederken esas üzerinde uzlaştıkları ve öne çıkardıkları husus, ruh ve sinir hastalıklarının biyolojik/organik nedenleri ve temelleridir. Psikiyatryi biyoloji ile buluşturduğu için kutsanan Kraepelin'in psikoloji ile bağı, özellikle klinikte psikolojiye verdiği önem yeterince kabul görmemiştir. Kraepelinci psikiyatrinin bu anlamıyla Türkiye'de "biyolojik psikiyatri"¹⁰⁷ olarak benimsendiği, "psikolojik psikiyatri" tarafının ise zayıf kaldığı görülmektedir.¹⁰⁸ Raşid Tahsin ve Mazhar Osman'ın kendilerini Kraepelinci olarak tanımlamalarını eleştiren İzzeddin Şadan, Kraepelin'in psikolojiyle çok meşgul olmuş olmasına rağmen, Toptaşı ve Bakırköy ekibinin psikiyatride psikolojik araştırmalara yer vermediklerini, psikolojiyi "Edebiyat fakültelerinde okutulan edebi bir mevzu" sayarak tıbbın içinde görmediklerini belirtmektedir.¹⁰⁹

Bahsedilen dönemde Türk psikiyatrisinin "Kraepelinci" vasfını sorgulayan yegâne isim olarak İzzeddin Şadan, bu yaklaşım nedeniyle psikiyatrinin "tek taraflı" kaldığı görüşündedir:

Tabii biz Kraepelin'i tutuyorduk. Bunun ne dereceye kadar Kraepelin'in mektebine uyduğunu pek kestiremiyoruz. Yalnız bir vak'a aklımda kalmış: Azade isminde Toptaşından Bakırköy'e gelen ve senelerden beri Mani kronik teşhisini taşıyan bir hasta vardı. Bu hasta nazarı dikkatimi celbettiği için saklamış olduğum müşahedesini Paris'te tahsilde iken hocam De Fursac'a okudum: Üstat bu Mani kronik değil, Kraepelin'in Demence précoce excité dediği şeydir ve nadir görülür demiştir. Bundan anlıyorum ki, Kraepelin de pek iyi bilinmiyordu. Régis'ten [Emmanuel, 1855-1918] ise, Mazhar Osman hiç hoşlanmazdı. Halbuki bu zat büyük mütehassısların paralizi jeneral'in frengi ile alakası olmadığını iddia ettikleri zaman paralizi jeneral'in frengiden olduğunu ısrarla iddia eden bir müellifti... Halbuki Charcot [Jean-Martin, 1825-1893] ve Déjerine [Joseph Jules, 1849-1917] gibi üstadlar buna iştirak etmiyorlardı. Régis'i tanımamak kanaatimce bir hata idi. Görüldüğü üzere Toptaşı tek taraflı kalmıştı.¹¹⁰

107 Mazhar Osman, psikiyatrinin bilimsel bir disiplin olmasını, ruhsal hastalıkların "biyolojik" temeli ile savunmaktadır: "Ruh hekimliği, felsefe-metafizik bir ilim değildir. Bilgi ve görgüye, seririyat ve laboratuvara, nihayet feth-i meyte [otopsiyeye] ve mikroskopik nesci [hücre] araştırmalarla temeli kurulmuş ve ilerlemekte olan hekimliğin bir şubesidir; o halde delilikler de zatürre, tifo, böbrek iltihabı gibi çeşit çeşit hastalıklardır. Mecnun dimağı bozulmuş, beyinde fizyoloji veya teşrihi değişiklik olmuş, bir hastadan başka bir şey değildir." Mazhar Osman, *Akal Hastalıkları*, 2. bs. (İstanbul: Kader Matbaası, 1935), 11.

108 Mazhar Osman, bir bilim olarak "psikoloji"yi, beyni inceleyen bir "fizyoloji"ye indirgemektedir: "Dimağın ön fussenun kışrı ruhun tecelligâhidir. Bildiğimiz hareket, his, söyleme, yazma, görme, işitme, tatma, koku alma, hafıza, idrak, hayal gibi melekeler de kışırda yer tutmuştur. Ahlâk, seciye, irade de kışrın mahsulüdür. Bunların hepsi ehrami hücrelerin iştiraki suretinde veya yalnız başına faaliyetlerin eseri olduğu için el ve ayağın hareketinden bahseden fizyoloji ile zekâ ve ahlâkla meşgul olan psikoloji arasında bir fark olamaz. Binaenaleyh psikoloji tabirinden metafizik bir ilim değil, kısaca fizyoloji anlıyoruz (...) Psikolojiye ruh ilmi, tababeti ruhiyeye ruh hastalıkları diyoruz." Mazhar Osman, *Tababet-i Ruhiye* (İstanbul: Kader Basımevi, 1941), 107.

109 İzzeddin Şadan [Biril], "Hatırat," *Bakırköy'de 50 Yıl* (İstanbul: İstanbul Matbaa Meslek Lisesi, 1977), 131.

110 İzzeddin Şadan, "Hatırat," 135-136. Şadan'ın psikanalize yaklaşımı inceleyen çalışma için bkz. Kutluğhan

Mazhar Osman ve ekibinin, Toptaşı Bimarhanesi'nin son döneminde sağlamaştırdıkları Kraepelinci psikiyatri anlayışı, Cumhuriyet'in ardından açılan Bakırköy'de de hâkim paradigma olmaya devam etmiştir. Bu dönemde, Kraepelinci ekolden başka ekoller (Şadan'ın deyişiyile “mektef farkları ve telakkileri”)¹¹¹ bulunmadığından, neredeyse İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar tek ve kat'i yaklaşım olmayı sürdürmüştür. Mazhar Osman ve İhsan Şükrü, 1930 yılında “klasikleşmiş olan Kraepelin şemasını gözönünde tutarak”, Türkiye için “Uzman-Aksel sınıflandırması”nı önermiş¹¹², bu sınıflandırma sistemi, 1960'lı yıllara kadar temel sınıflandırma olmuştur.¹¹³

Günsel Koptagel-İlal, Türkiye'de hem ruhsal hastalıkların sınıflandırılması hem de tanı ve değerlendirme yöntemleri açısından uzun süre “Kraepelin'ci öğreti”nin egemen olmaya devam ettiğini, 1950 sonrasında Batı Avrupa ve A.B.D.'nde “psikodinamik ve psikanalitik psikiyatri görüşlerinin iyice yaygınlık kazanması” ve bu ülkelerde ileri eğitim gördükten sonra yurda dönen hekimler arasında da “dinamik anlayışa doğru eğilim”in artmaya başladığını belirtmektedir.¹¹⁴ İkinci Dünya Savaşının ardından pek çok alanda olduğu gibi psikiyatri alanında da “Amerikan etkisi” giderek artmaya başlamış, psikanalitik paradigmanın öne çıktığı A.B.D.'nde eğitim alarak yurda dönen hekimlerle birlikte psikanalitik psikoterapilere ilgi yaygınlaşmaya başlamıştır.

Kraepelin'in deskriptif (tanımlayıcı)¹¹⁵ psikiyatri yaklaşımı, özellikle DSM-III ile birlikte A.B.D.'nde yeniden ortaya çıkmış ve 1980 sonrası Türkiye'de de DSM çizgisi kabul görerek klinikte kullanılmaya başlanmıştır. Washington'daki psikiyatri uzmanlığı sırasında “Yeni Kraepelinci”¹¹⁶ olarak nitelendirilen Guze ve Winokur ile çalışan Oğuz Arkonaç (1932-

Soyubol, “Turkey Psychoanalyzed, Psychoanalysis Turkified: The Case of İzzettin Şadan,” *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 38, 1 (2018): 57-72.

111 Şadan, Raşid Tahsin ve Mazhar Osman'ın Kraepelin'i anlayamadığı gibi Avrupa psikiyatrisini de takip etmediği görüşündedir: “Tıbbiye-i Mülkiyenin muktedir aklıye hocası [Raşit Tahsin] ve Régis'nin talebesi Rüştü Paşa'dan beri teessüs etmekte olan akıl hastalıkları ilmini, göya Kraepelin'den öğrendiğini sandığı garabetlerle dolduran, gülünç, tafrafuruş, sathi, tıbbin mülhem olduğu ilim usullerinden uzak bir ucube haline soktu (...) Bazı akliyeciler Mütarekenin ilk senelerinde mahkemelere düştüler... Ellerine geçirdikleri birkaç sertababet dolayısıyla sanki kendilerini büyük adam sanan bazı akliyeciler, ortaya 'mektef farkları ve telakkileri' atarak şubeyi baltalamaktan hâli kalmadılar. Mektef farkları ilmi telakkilerin uyuşmamasından ileri gelirse anarım. Fakat, mektef telakkisinden, farklarından bahsedenlerin akliye kültürü 'alaylı bir mütehasşıs' olmaktan ileri gitmiyordu. Çünkü Garpten feyz almamışlardı. İhtisaları kendi kavlı mücerretlerinde kalıyor, iktidarlari ise, teşhislerinin yanlışlıkları ve tenakuzlarıyla tekzip ediliyordu.” İzzeddin Şadan [Biril], “Dr. Raşit Tahsin Öldü – Ölülere Ancak Hakikati Borçluyuz,” *Yeni Adam* 115 (1936): 5.

112 İhsan Şükrü Aksel, *Psikiyatri Ders Kitabı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1945), 198-199.

113 Özcan Köknel, “1900-1950 Yılları Arasında Türkiye'de Psikiyatri,” *Türkiye'de Psikiyatrinin Örgütsel Belleği* (Ankara: Türkiye Psikiyatri Derneği Yayını, 2010), 333.

114 Günsel Koptagel-İlal, “Son 100 Yılda Türkiye'de Genel Çizgileriyle Psikiyatri ve Psikosomatik Hekimliği Gelişimi,” *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi- Özel Ek Sayı 12* (1981): 364, 366.

115 Kraepelin, öğrencilerinin gördüğü şeyleri yorumlamalarını değil, sadece tanımlamalarını istiyordu. Hannah S. Decker, “How Kraepelinian was Kraepelin? How Kraepelinian are the Neo-Kraepelinians? -from Emil Kraepelin to DSM-III,” *History of Psychiatry* 18, 3 (2007): 340.

116 Yeni Kraepelinci (Neo-Kraepelinian) yaklaşım için bkz. Wilson M. Comptom ve Samuel B. Guze, “The Neo-

2001)¹¹⁷ Bakırköy’de DSM-III’ün tanıtımı ve kullanımının öncülüğünü yaparak Kraepelinçi yaklaşımın yeniden yaygınlık kazanmasında önemli rol oynamıştır. Bu dönemde psikiyatri eğitiminde de ağırlık psikofarmakoloji, beyin görüntüleme, genetik ve bilişsel davranışçı psikoterapiler lehine ağırlık kazanmıştır.¹¹⁸ Günümüzde psikiyatrinin Kraepelinçi dünyada yaşamaya devam ettiği gibi¹¹⁹ Türkiye psikiyatrisinde de Kraepelin’in etkisi ve yaklaşımının egemenliğini sürdürdüğünü söylemek mümkün görünmektedir.

Şekil 6. Max Planck Psikiyatri Enstitüsü ve Ludwig Maximilian Üniversitesi Psikiyatri Kliniği’ni kuran Emil Kraepelin. Solundaki masanın örtüsü ve üzerindeki cezve dikkat çekicidir. Max-Planck-Institut für Psychiatrie, Historisches Archiv, Münih.

Kraepelinian Revolution in Psychiatric Diagnosis,” *European Archive of Psychiatry and Clinical Neuroscience* 245 (1995): 196–201.

- 117 Uzmanlık eğitimini 1959-1962 yılları arasında Washington Üniversitesi Psikiyatri bölümünde ve S. Louis MO Renard Hospital’da yapan Oğuz Arkonaç’ın, DSM-III sınıflandırmasını temel alarak yazdığı *Psikiyatrik Semptomlar ve Sendromlar* (İstanbul: Bakırköy Akıl Hastanesi Vakfı, 1983) kitabı bu açıdan ayrı bir öneme sahiptir. DSM-III’ün çevirisi Soli Sorias’ın öncülüğünde, Ege Üniversitesi Ruh Sağlığı ve Hastalıkları kliniği çalışanlarınca kullanılmak üzere gerçekleştirilmiştir. Mustafa Yıldız, “Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve Sayımsal Elkitabı DSM-5’in Türkçe Çevirisi Üzerine,” *Türk Psikiyatri Dergisi* 25, 3 (2014): 218.
- 118 Can Cimilli ve Levent Küey, “Türkiye Psikiyatri Derneği ve Psikiyatri Topluluğunun Uluslararası İlişkileri,” *Türkiye’de Psikiyatrinin Örgütsel Belleği* (Ankara: Türkiye Psikiyatri Derneği Yayını, 2010), 76.
- 119 German E. Berrios and R. Hauser, “The Early Development of Kraepelin’s Ideas on Classification: A Conceptual History,” *Psychological Medicine* 18 (1988): 813–821.

Sonuç

Türkiye’de modern psikiyatri 19. yüzyılın ortalarında gelişmeye başlamış ve yüzyılın sonuna dek ağırlıklı olarak Fransız psikiyatrisinin etkisinde kalmıştır. Yüzyıl dönümünden itibaren, İstanbul’da az sayıdaki nöropsikiyatristin (akliye ve asabiye mütehasısı) içinde Alman psikiyatrisinin etkisinin yaygınlaşmaya başlaması, dönemin ünlü Alman psikiyatristlerinden Emil Kraepelin ile kurulan temas ile doğrudan bağlantılıdır. Kraepelin ile erken dönemde tanışan ilk isim, aynı zamanda Kraepelin’in 1895 yılında gerçekleştirdiği ilk İstanbul ziyaretinde kendisine eşlik eden Luigi Mongeri’dir. Aynı yıllarda Kraepelin’in yanında eğitim alan Raşid Tahsin, 1896 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de psikiyatri eğitimini başlatmış ve bu ilk derslerle birlikte başlayan Kraepelin etkisi ilerleyen yıllarda giderek ana akım yaklaşım olarak egemenliğini uzun süre korumuştur. Mongeri ve Tahsin’i birinci kuşak psikiyatristler olarak kabul edecek olursak, ikinci kuşak psikiyatristlerden Kraepelin’in en önemli takipçisi, aynı zamanda Kraepelin’in yanında çalışan Mazhar Osman’dır. Türkiye’de Kraepelinci psikiyatrinin iyice yerleşmesi ve kurumsallaşmasını sağlayan Mazhar Osman, kendi asistanlarından İhsan Şükrü, Fahrettin Kerim, Ahmet Şükrü ve Necati Kemal’i 1922-1924 yılları arasında Almanya’ya göndermiş ve bu üçüncü kuşak psikiyatristler de yine Kraepelin ekolünün sadık takipçileri olmuştur. Özetle yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde Türkiye’de psikiyatrye yön veren belli başlı psikiyatristlerin tamamı Kraepelin çizgisinde kalarak, onun ve deskriptif psikiyatri yaklaşımının ateşli birer temsilcisi olmuştur.

Emil Kraepelin, öğrencisi Raşid Tahsin ve mektuplaştığı Luigi Mongeri sayesinde 1895 ve 1905 yıllarında olmak üzere iki defa İstanbul’u ziyaret etmiş; Şişli’deki Fransız La Paix ve Yedikule’deki Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi’nde gözlemlerde bulunmuştur. Kraepelin için İstanbul ziyareti, farklı ülke ve kültürlerde ruhsal bozuklukların ortak ve özgün yönlerini araştırma ve belki de tasarladığı transkültürel psikiyatri çalışmaları açısından önemli bir katkı iken, yukarıda isimlerini andığımız psikiyatristlerin metinlerinde ise bu seyahatin ‘ziyaret yasağı’na indirgendiği görülmektedir. Mazhar Osman ve ekibinin Toptaşı Bimarhanesi’nin son döneminde tesis etmeye çalıştığı ardından Bakırköy’de yerleştirdikleri klinik sistem ve laboratuvarlar, Emil Kraepelin ve ekibinin Münih’teki araştırma enstitüsüne önemli ölçüde benzemektedir.

Kraepelin’in Türkiye’de anlaşılma biçimi, daha doğrusu Kraepelinci psikiyatri yaklaşımın Türkiye’de anlaşılma esas ögesi ruhsal hastalıkların sınıflandırma ve tanımlanması olsa da Kraepelin’in psikiyatryi bilim haline getirmesini biyolojik temellere oturtması ile açıklanmakta ve böylelikle ruhsal hastalıkları tamamen beyin hastalıkları, beyni ise ruhsallığın fiziksel olarak ikamet ettiği organ şeklinde tasavvur etmelerini beraberinde getirmiştir. Bu yönüyle biyolojik psikiyatrye indirgenmiş görünen Kraepelin’in psikoloji araştırmaları ve esasen klinik sınıflandırmasının temelini oluşturan psikoloji kısmı göz ardı edilmiştir.

EK I - Dr. Mazhar Osman Uzman'ın “Kraepelin Öldü” Başlıklı Yazısı

İstanbul Seririyatı, 8, 7 (Teşrinisani/Kasım 1926): 306-313.

Birkaç ay evvel *İstanbul Seririyatı*'nın 70. yaşını tes'id ettiği (kutladığı) Kraepelin, ani bir tarzda vefat etti. 25 gün evvel ziyaretine gitmiştim, mevsim münasebetiyle izinli olduğunu haber aldım; sıhhat ve afiyette iyi, bir genç gibi işinin başında çalışmakta imiş. Bu haber kâfi idi. Düsseldorf'da en sevdiği eski asistanlarından [Dr. Karl] Weiler'e tesadüf etmiştim. Weiler'de bir tabibe olan muhterem zevcesi de hocamızın afiyetini teyit etmişlerdi. İstanbul'a avdet ettim, birkaç gün sonra üstadın vefatını haber aldım, tabii çok müteessir oldum. Kim müteessir olmaz ki Kraepelin gibi adamlar bir milletin değil bütün insanıyettir. Kraepelin gibi dâhi ve alim yetiştirmekte binlerce darülfünunlarına, mükemmel lâyuad (sayısız) laboratuvarlarına rağmen zaman bahil (cimri) görünüyor. Fabrikaların, laboratuvarların yaptığı toplar zehirler, mekteplerin yetiştirdiği diplomatlar, kumandanlar birkaç dakika içinde şehirler[i] harap ediyor, orduları yere seriyor, bir milletin vücudunu ortadan kaldırıyor. Fakat bu kadar müessese-i ilmiyeler, bu kadar darülfünunlar Kraepelin gibi bir adam yetiştiremiyor.

Kraepelin gibi ömrünü ilm ü fenne hasretmiş büyükleri tanımaz fen adamları, ekseriya bir köşede mahfi kalır. Onları ancak hürmetkarları, ilimle uğraşanlar tanır. Halbuki askerlik, diplomasi, edebiyat, muharrirlik gibi bazı meslekler kolay şöhret temin eder. İskender-i Kebir'i iştmeyen yoktur, fakat Aristo veya Çiçeron'dan kimin haberi vardır. Napolyon meşhur âlimdir, fakat insanıyete Napolyon gibi muzır değil, ebedi iyilikleri ile bütün insanları kendisine minnettar eden Pastör'ü kaç kişi tanır hele bu asırda yumruğu kuvvetli olduğu için [Georges] Carpentier'yi bir palyaço Şarlo'yu veya küçük soytarı Cha-Ü-Kao'yu [Chahut-Chaos] köylülerimiz bile tanıdığı halde mesela Kraepelin'i belki doktorlarımız bile tanımaz. Halbuki Kraepelin tarih-i tıbda büyük inkılap yapmış bir âlimdir. Günden güne dal budağı çoğalan feyizli bir şube-i tıbbiyenin, tababet-i ruhiyenin hakiki banisidir. Şöhretini tesadüfe, talihe değil büyük yaratılmış bir kafayı tam yetmiş sene çalışmakla klinik içinde yürümekle, laboratuvarlarıyla seririyat meşgaleleriyle hakikat aramakla elde etmiştir. Kendi aleminde mütevazı bir alim olduğu halde şöhreti yine afaki tutmuştu. Almanya'da hangi sınıf halktan birine Kraepelin'i sorsanız size bu alimin kim olduğunu söylerler. Ecnebi ve düşman memleketlerinde bile Kraepelin'i sevmeyen ve takdir etmeyen erbab-ı fen pek azdır. Kraepelin'i Türk hekimlerine ilk tanıtan Türk, Tıp Fakültesi Seririyat-ı akliye müderrisi Raşid Tahsin Bey olmuştur. Raşid Beyin derslerinde Kraepelin'in yirmi otuz defa zikredilmediği hiçbir saat yoktu. Hocamızın merhuma bu merbutiyetini ibtidaları, tilmizliğin fazla muhabbetine atfediyorduk. Zaman geçtikçe biz de Kraepelin'e tapmağa başladık. İntisab ettiğim alemin güneşi[nin] Kraepelin olduğuna iman ve itikat ettim. Bugüne kadar binbir müellifin eserleri ve tenkitleri veya yirmibir senedir klinikte geçen ömrümde akidelerimi sarsmadı. Hürmetimi ve itimadımı artırdı. Kraepelin olmasaydı bu şube-i tıbbiye bu günkü müderrec-i terakkisininin

daha ilk basamaklarında mütereddid adımlarla emeklemekte olacağına hiç şüphe etmiyorum. İyi gördü, iyi düşündü, iyi söyledi. Görmek, düşünmek ve söylemekle yetmiş sene etrafına feyiz ve nur saçtı. Fakat şunu bilmeliyiz ki, bir Kraepelin başka bir çorak muhitlerde yetişemez. Allah böyle bir zekayı bu toprağa nasip etse şüphesiz susuzluktan kurur. Ancak Kraepelin müesseseleri ile laboratuvarlarıyla en medeni milletlerin ağzının suyunu akıtan Almanya'da yetişebilirdi. Bu ham elmas en mükemmel üstatlar elinde tıraşide edilmiş (yontulmuş), her suretle terbiye görmüştü. Daha otuzuna varmadan hoca olmak, ilim ve şöhretini nurlandırmak için kemaller göstermişti. Fakat böyle kafa değerine yakın kafaların yardımı olmazsa bu derece feyyaz olabilir miydi? Şüphesiz ki...Hayır... Kraepelin pek iyi düşündüğü halde fikirlerini tashih veya teyid edemeyen, bizim tabirimizce onu anlamayan bir muhitte düşeydi söylediklerine bir müddet sonra kendisi de kıymet vermemeye başlayacaktı. Kraepelin'e klinikte uzun müşahedeleri hazırlayacak birçok asistanlar lazımdı. Onu Alman darülfünunları hiçbir hocadan esirgemez ki... Kraepelin klinikte gördüklerini laboratuvarla teyit etmek isterdi. Başka türlü gördüklerinin kıymeti olamazdı, yahut laboratuvarlarının yardımıyla klinikte yürümek istiyordu. Teşrih-i marazi laboratuvarı açıldı. Misli dünyada olmayan âlimler otuz bu kadar senedir Kraepelin'in yanında bu yeni sahada çalıştı, onlar fen için gece gündüz uğraşırken Kraepelin de onların feyiyle kemale geliyordu. Birinin bıraktığını diğeri takip etmek, mahsul-ı sa'yuları (emeklerinin mahsulü) bütün dünya âlimlerince tetkikten geçirilmek şartıyla, deliliğin teşrih-i maraziyesi olabileceğini düşünen bu alimin müessesesi cihan-ı irfana Nissl,¹²⁰ Alzheimer,¹²¹ Spielmeyer'in¹²² cihan değer mesaisini hediye etti. Şüphesiz Kraepelin'i bu kadar alim eden bu adamların sa'yıdır (emeğidir). Kraepelin tab'ının (mizacının) az çok huşûnetine (katılığına), biraz serbest fikir taşıdığı için Kayzer'in az çok nefretine, hususiyle dalkavukluk bilmediği için kibarlarca adem-i mergubiyetine (istenmemesine) rağmen hükümete istediğini yaptırdı. Heidelberg hocası (Große) Isar deresi kenarındaki pis tumarhane yerine Münih'in en güzel sokağında kâinatta misli bulunmayan bir kliniğe sahip oldu. Sade klinik binasını mı? Ne İtalya'da ne Fransa'da ne Amerika'da ve İngiltere'de misli olmayan mükemmel laboratuvarlara ve onların başında en kâmil mütehasıslara malik oldu. Klinikte en mükemmel mütehasıslarla vakaları takip ederken [Dr. Karl] Weiler gibi ateşeyn bir genç icad ettiği muhtelif cihazlarla ruhi akseleri (nöbetleri, krizleri) muayene ediyor, neticelerini üstada bildiriyor. Bir mütehasıs sinematografla hastaların yürüyüşlerini oturularını zapt ediyor. Psikoloji laboratuvarında tıp ve felsefe doktorlarından mütehasıslar kendisiyle beraber salim adımlarla, tedricen kuule alışanlarda dikkati, hafızayı ölçmeye çalışıyor, düşünülen muayene usulleri zabıtı ile meşhur Alman fabrikalarında hemen mücessem bir halde kliniğe geliyor. Diğer taraftan cinnetlerin

120 Franz Alexander Nissl (1860-1919): Alman nöropsikiyatrist; histopatoloji ve nöroanatomi çalışmalarıyla ünlenmiştir.

121 Alois Alzheimer (1864-1915): Kendi adıyla anılan Alzheimer hastalığını tanımlamıştır. Kraepelin ve Franz Nissl ile birlikte çalışmıştır. Edward Shorter, *A Historical Dictionary of Psychiatry*, 18-19.

122 Walther Spielmeyer (1879-1935): Alman hekim, nöropatolog.

muhtelif sahalarında [Dr. Felix] Plaut gibi bir alim asistanlarıyla kanın terkiibini araştırıyor. Kan ve mayi-i dimaği-i şevkiyi iyiden iyiye tetkike kalkıyor. Seroloji laboratuvarının yardımcıyla Teşhisler daha salim ve daha emin konmağa başlıyor. Diğer bir laboratuvarı, teşrih-i marazi [ile] ölen hastaların dimağlarını uzun uzadıya kesiyor, boyuyor, tetkik ediyordu. Kendisi bir tüp tutmadan seroloji âleminin mesaisine tesahub ediyor, teşrih-i marazi ile hatalarını öğreniyor; [Rüdin] tetkik-i ensal ile irsiyet hakkında çıkardığı neticeleri önüne koyuyor. İşte Almanya'da bir Kraepelin böyle yetişiyor. Kraepelin müessesesinin masrafı bizde 40-50 müesseseye kifayet eder. O ilmi nispetinde takdir görüyor, klinik yanında bir hane veriliyor, memleketin sadrazamından birkaç kat fazla maaş alıyor. Tıbbi tetkikatta bulunmak için [Dr. Ernst] Rüdin'i Cezayir'e yolluyor, kendisi İstanbul'a hatta Cava'ya gidiyor. Harp başlangıcında o koca müessese de üstada dar gelmeye başladı. Taharriyat-ı ilmiye müessesesi açmak istedi. Müracaatları kırılmadı, istenildiği verildi. Alim ve mütehasıs yetişirmek için dünyada misli olmayan bir müessese küşad etti. İhtiyarlığını bahane ederek seririyat-ı ruhiye dershanesinden ayrılırken taharriyat-ı ilmiye müessesesinin başına daha büyük ihtiramla getirildi. Yürümek istedikçe muhiti kollarından eteklerinden tuttu koşturdu, tayyare süratiyle yükseltildi, uçurdu. Kraepelin işte böylece Kraepelin oldu. Çalışırken nikbet görmedi, ektiği tohumları filizlenmiş koca ağaç olmuş, meyve vermiş gördü. İş o destgâhı korumaktı... böyle atölyelerden bu çeşit mallar çıkar. Yoksa ne emekler hüsrana olur. Ben Kraepelin'in yanında çalışırken Cerletti,¹²³ Perusini¹²⁴ gibi birçok İtalyan gençleri daha çalışıyordu. Bugün kitaplarda sa'ylarından hürmetle bahsedilen bu adamlara sorardım: bizi sormayın, fakat siz niçin buralardasınız derdim. Bana ah bu laboratuvarlar... mümkün mü İtalya'da olsun. Burada insan zorla alim olur, çalışmadan öğrenir. Pek büyük gördüğünüz hoca Alzheimer'a bakınız. Bu adamın yerinde kim olsa Alzheimer olur derlerdi. Tabii bu sözler kısmen doğru idi. Fakat bu laboratuvarları yapan, böyle işleyen yine bu adamlardı. Bu müesseseleri bize olduğu gibi nakletseler kapısından bakan olmazdı, ertesi gün örümceklenirdi. Benim asıl gıpta ettiğim bu materyalden ziyade bu personeldi, nasıl çalışıyorlardı, nasıl müsmir oluyorlardı.

Kraepelin ne istemezdi de olmazdı. Kraepelin gibi adamlar memleketlerinde neler yaptırılmazlar. Hükümet müessese müdürünü servetlere gark etmiş, emrine milyonları vermiş, onu bir takım mali ve idari usullerle bağlamamış. Ne isterse yaptırmış, yıktırmış. İsteddiği kadar asistan almış, istediğini yanında tutmuş, işine gelmeyenı bırakmış, geleni ihya etmiş. Ne yapıyorsun denilmemiş. Yaptıkları alkışlanmış, yapacakları sorulmuş... Kendisi öğretmiş, yanındakiler kendisine birçok şey öğretmiş, seririyatın ortasındaki zengin kütüphanede konferanslar tertip ederek muhtelif şube mütehasısalarını dinleye dinleye feyz almış, feyz vermiş...

123 Ugo Cerletti (1877-1963): İtalyan nörolog, Elektroşok tedavisinin (EKT) mucidi.

124 Gaetano Perusini (1879-1915): İtalyan doktor. Alois Alzheimer'ın öğrencisi ve meslektaşdır; Alzheimer hastalığının tanımına katkıda bulunmuştur.

Bir şakird oralarda ne kasavetsiz çalışır. Sabahleyin en geç sekizde kliniğe girersiniz. Karları temizlenmiş tertemiz asfalt yollardan kliniğin kapısına girerken o duyulan zevk nedir? İnsan gayri ihtiyari birçok intibaatın tesirinde kalır. Sabahleyin konforlu pansiyonunuz, temiz bir şehir, işinin başına gitmek için hızlı yürüten insanlar, güzel binalar, üstünüze çamur sıçramayan yollar nihayet klinik, klinikte kaloriferin ılık havası sizi karşılar. Merdivenleri çıkarsınız. Yegâne ettiğiniz zahmet bu, hocalar asansörle çıkar. Şapkanızı koridora koyarsınız. Kocaman bir laboratuvar. Bir masacık üzerinde size ait hurdebin, boya şişeleri, camlar vs. Öğleye kadar çalışırsınız, her masa başında bir dolu kafa çalışıyor bir dakika boş zaman geçiren yok. Laboratuvarların yanındaki odasında yalnız laborantıyla çalışan hoca biraz sonra görünür. Her birinizin masasına ayrı ayrı gelir. Müstahzarlarınızı tedkik eder, mütalaalarını söyler, nihayet öğle yemeği tatili, ikide yine aynı faaliyet. Gece yedi sekize kadar... Oradan pansiyonunuz ve eğlencelere... Binada ses yok. Herkes vazifesini bilir. Bir sertabip nöbetçi onbaşılığı yapmaz, bir doktor hastasının yatak çarşaflarını saymakla gününü geçirmez... Böyle mükemmel muhitleri görmek insanı hem mesut ve hem meftur eder. Fakat vatan oraları gören gençlerden fütur (gevşeklik) değil, hükmünce çarnaçar muhite uymak değil, o kemali buraya da getirmelerini istiyor. Muktedir olabildiğimiz kadar o irfanın misyonerliğini bütün tafsilâtıyla yapmalıyız...

Kraepelin'den feyz alan ikinci Türk benim... Raşid Tahsin Bey üstadın yanında Heidelberg'de bulunmuştu. Ben Münih'de okudum. Kendisini daha evvel İstanbul'da Raşid Bey'in evinde görmüştüm. İstanbul'u ziyarete gelen üstat eski şakirdine uğramıştı, ben de Gülhane'de asistan idim. Hoca bizi kendisine takdim etti. O beş on dakikalık müsafere (misafirliği) esnasında muttasıl Raşid Beyi istintak ediyordu. İstanbul'da kaç Bimarhane var, mecaninin zükur ve inas, ırk ve mezhep miktarı ne kadar, felc-i umumi nisbeti ne derece, erken bunamayı hangi sınıfta görüyorsunuz ve hangi şekillere çok rast geliyorsunuz. Şakirdi cevap verdikçe not alıyordu. Kraepelin'de bu öğrenmek hevesine sonradan da şahit oldum. Münih'e gittiğim vakit Liepmann'ın, Broadmann'ın, Alzheimer'ın hatta Weiler'in derslerini nevehes bir mektep çocuğu gibi dinliyordum. İnkılap senesi Avrupa yolu herkese açılınca Gülhane'yi tıbbiyeyi bıraktım, kendi hesabıma Kraepelin'in yanına gittim. İstanbul'da kadro harici edilerek maaşım kesildiği için ancak bir sömestr yanında bulunabildim. Mecburen İstanbul'a döndüm. İki sene sonra tekrar beş on para kazanarak Avrupa'ya tahsile dönünce artık yanına Kraepelin'in yanına gitmedim. Berlin'deki Ziehen'i¹²⁵ tercih ettim. Çünkü ilk defasında Kraepelin'in zengin kliniğinden fakir memleketime dönmek bana hüsrana vermişti. Ziehen'in kliniği o kadar zengin şubelere ayrılmamıştı. Memleketin o zamanki hali için daha müfid idi. Fakat dört sene evvel asistanlarımı gönderirken hepsine artık Kraepelin'in servisine gitmeliyiz demiştim.

Kraepelin kliniğinin bir hususiyeti de anti-alkolik oluşudur. Seririyatın içine girer girmez içkiden içtinap ediniz levhası göze çarpar. Seririyatta hastalara alkollü hiçbir ilaç verilmez.

125 Theodor Ziehen (1862-1950): Alman nörolog ve psikiyatrist. Ziehen-Openheim sendromunu tanımlamıştır.

Müessesenin içinde gazoz ihzar edilerek bira ve maden suyu yerine hastalara tevzii edilirdi. Münih'te bu mevsimde tekemmül dersleri namıyla emraz-ı akliye ve asabiyeye ait dersler açılır, bu derslerde sabahın sekizinden akşamın yedisine kadar bir hoca çıkar, diğeri girer. Almanya'nın ne kadar meşhur âlimleri varsa üçer dörder saat konferans verir o seneki bütün terakkiyat öğretilir, bu derslere ecnebi etibba gelir. Budapeşte'den Lizbon'dan Roma'dan tutunuz da New York, Boines Aires'ten gelmiş doktorlar vardır. Hatta hekimlerin çoğu memleketinin profesörleri veya benam-ı etibbasıdır (ünlü hekimleridir). Mesela Liepmann afazi, [Max] Isserlin tedavi-i bi'r-ruh, Rüdün veraset, Kraepelin seririyat-ı akliye ve psikoloji-i experimental, Weiler akseler, Plaut¹²⁶ seroloji, Alzheimer teşrih-i marazi, Broadmann kışr-ı dimağın mimarisinden bahsetmişlerdi... On beş yirmi gün kadar devam eden bu derslerden sonra Bavyera dahilindeki muhtelif bimarhaneler gezilir. Bir de gece ziyafeti yapılır herkes kendi cebinden yemeklerini yer, dağılır. Başımdan geçen bir hadiseyi daima hatırlarım: herkes stahlhaus denilen bir lokanta ve gazinoda birer masa başına oturmuş, bir şey getirtmiş içiyordu ben de Madrid, Lizbon, Budapeşte ve Milano'dan birer doktor arkadaş bulmuş konuşuyordum bir de bira ısmarlamıştım. Birkaç dakika sonra merhum hocam Alzheimer masamıza geldi. Bana ne dedi biliyor musunuz? "Meslektaş efendi, Kraepelin seninle çok alakadardır sık sık senden bahsediyor. Ne bünye, ne sa'yı diyor. Sabahleyin sekizde kliniğe giriyor, çok defa öğle yemeğine de çıkmıyor, gece dokuzda kadar... Ne yorgunluk, ne bir şey... Bu niçin bilir misiniz? Bu Müslüman'dır içki içmiyor ondandır diyordu. Halbuki şimdi senin önünde birayı görse şaşırarak." Ben hemen tashih ettim bira getirtişim şarklılığımdandır. Herkesi taklit ettim, madem ki ayıp değildir bir limonata dedim, birayı yollayıp limonata getirttim. Hakikat on dakika sonra Kraepelin geldi, masaları birer birer ziyarete başladı, bizimkine de misafir oldu, masa arkadaşlarımı Alzheimer takdim etti. Bizim için de Münih'te aylardan beri oturuyor ama zannederim daha bir gün Münih'i görmeyen Türk genci, her gün klinikte dedi. Kraepelin Münih'i giderken üç dört günde görebilir. Bırakınız doya doya çalışsın diye memnuniyet gösterdi. İstanbul'dan uzun uzadıya bahsetti. İstanbul'u ziyaretinde Toptaşı'nı gezmesine müsaade etmemişlerdi, bundan çok müteessirdi. Bereket versin Rum ve Ermeni Bimarhanelerini gezdim de sizin delileriniz hakkında bir fikir aldım dedi. Kraepelin Avrupa'da üç şehri pek beğenmiş: Stokholm, Lizbon, İstanbul... Fakat, diyordu, sokağa çıkmamalı, İstanbul'u denizden seyretmeli. Tabii inkılap yaptığımızı, yakında İstanbul'u Avrupa'nın en güzel şehirleri sırasına sokacağımızı söyledim. Türk inkılabıyla bütün dünya alakadar olduğu ve genç Türkler şarkısı herkesin ağzında gezdiği için benim kadar ümitvar ve temennikâr bulundu. 1916'da tekrar üstadı gördüm klinikte kimse kalmamıştı, birkaç ihtiyar hekim ve bizzat kendisi vizitelere bakıyordu. Hocam Alzheimer ölmüş, Rüdün difteriden yatıyor, Weiler asker olmuştu. Beni odasına kabul etti, uzun uzadıya konuştuk... Şişman üstad oldukça zayıflamış, zaten sade olan kıyafeti büsbütün

126 Felix Plaut (1877-1940): Alman psikiyatrist. Psikiyatri Araştırma Enstitüsü'nün Seroloji Bölümünü yöneten Plaut, özellikle sifilisin psikiyatrik hastalıklarla ilişkisi üzerine çalışmış ve serolojik testler geliştirmiştir.

fakire yakınlaşmış, neşesiz ve meyusdu. Bir doktor kızı olduğunu biliyordum. Harble başka alakası var mı anlamak kastıyla evini sordum teşekkür etti. Şahsen benim mutazarrır olduğum yok, fakat memleketin gençleri hudutta iken, memleket boşalmışken insanda neşe ve huzur mu olur dedi. Hocamın istemeye istemeye açılan sözlerinden anladığım biz zaferi nihaiden eminken yani Romanya Harbi'nin bidayetinde bu Alman profesörü Almanya'nın mağlup olacağını yüzde yüz biliyordu. O zaman tesadüf ettiğim her Alman her Macar alimi de Kraepelin'in fikrindeydi. Ben o zaman Almanların fikri bu diye İstanbul'da söylerken Hindenburg karargâhında şampanya ile ağızları tatlanan ve zafer-i nihai teranesi ile mest olan büyüklerimizin istihzalarına uğramıştım.

Kraepelin'le Wasserburg'daki koloni usulü bimarhaneyi ziyarete gidiyorduk. Gayet neşeli idi, kızı son sınıfta doktor namzeti ile refikası da beraberdi. Kompartmanlar sırf etibbaya tahsis edilmişti. Türk nerede diye bağırdıyordur buradayım hocam dedim. Weißwurst'un Türkçesi ne dedi, beyaz sucuk dedim. Niçin sorduğunu anlayamadım, meğer gideceğimiz tımarhanenin sucuğu meşhurmüş. Oradaki deliler istihzar edermiş. Maksudı o değildi, lakırdıya vesile bulmaktı. Bana Isar deresinin yanındaki eski tımarhaneyi gösterdi. Şu binayı görüyor musun, belki sizin Toptaşı gibi bir yer... Vaktiyle biz orada çalıştık. Uğraşa uğraşa böyle güzel müesseseler yaptırdık. Memleketini bilirim, sizde henüz bir şey yok. Sen bunları gördükçe ne kadar nevmid ve meftur oluyorsun, bilirim. Çalış, muvaffak olursun dedi. Ah rahmetli hocam, 22 senedir çalışıyorum, kimse az çalışıyorsun diyemez. Fakat ne yapayım ki ben Kraepelin yaratılmamışım. Sen Isar deresinin yanında Forschungsanstalt'e (araştırma enstitüsü) kadar yükseldin. Bense bütün çabalarım rağmen arkama bakıyorum ki bir buğday boyu yürümüşüm.

Kraepelin ne kendisi içer, ne de ailesinden bir ferde içki içirir. Müthiş içki düşmanı bir adamdı. Ömrünün mühim bir kısmını içki mücadelesine hasretmiş. İçkinin zekâ melekeleri, veraset üzerine ne meşum tesirleri olduğunu en âli tecrübelerle ispat eylemiştir. Forel gibi bir alim-i mütebahhir bile Kraepelin ismini müstesna hürmetle tekrar ederdi.

Kraepelin gayet sade, alayışı sevmez bir adamdı. Almanya'da herkese verilen Geheimrat unvanı saray dalkavuklarından olmadığı için Kraepelin'e çok görülmüştü. Cumhuriyet, Geheimrat demiş, ne de olsa kadirşinas muhit... Er geç hürmetini izharda kusur etmiyor. Bütün ciddi alimler gibi teşrifattan azade, en rahat elbise ve ayakkabı ile gezmekten hoşlanır, ekseriya yaya yürür, tam halk seviyesinde bir babacandı. Sokakta kocaman şapkasıyla daha ziyade bir köy hocasına benzerdi. Kısa boylu, biraz sivrice sakallı, oldukça göbekli idi. Fenni mesaisinden uzun uzadıya bahsetmeyeceğim. Yetmişinci sene-i viladiyesini tes'id ederken bütün şakirtleri gibi biz de bunları lisan-ı mahmedtle yad ettik. O, tababet-i ruhiyenin her sahifesini değiştirdi, her bahsine karıştı. Emraz-ı ruhiyeyi bir seririyat ilmi haline koydu. Laboratuvarlarıyla klinikleriyle müsbet bir ilm-i tıp olduğunu tanıttı. Şubemizi felsefe ve metafizikten tamamen sıyırdı. Tecrübe, seririyat ve fennî taharriyat üzerine tesis etti. Ona

kadar bir deli bir akıllı vardı, o vetire-i maraziyeleri gösterdi. Gruplara ayırdı. Daha ilk gündün enzarlarını (prognozlarını) öğretti, tedavi usullerini büsbütün değiştirdi. Laboratuvar faaliyetleri Kraepelinle başladı. Allah gani gani rahmet eylesin.

EK II - Fahreddin Kerim Gökay'ın “Şerefli Bir Veda-i İlmî” Yazısı¹²⁷

İstanbul Seririyatı 4, 5 (Eylül 1338/1922): 28-30.

Tıp fakültesi müdaviminine

Tababet-i ruhiye dünyasının münbit ve feyz-nâk tarlasını teşkil eden Münih Enstitüsü, tababet-i ruhiye aleminin ser-firaz kutbu 31 Temmuz [1]922 tarihinde büyük ve muhterem üstadı Kraepelin'in şerefli vedama sahne oldu. Bugün tababet-i ruhiyenin emekdar banisi mevkiini mütevazıane gençliğe terk ediyor idi. Son saate kadar hepimize numune-i imtisal olacak tarzda vazifesine devam eden hocalar hocası, üstadımızın üstadı Kraepelin gençlerin feyzine mâni olurum korkusu ile pek sevdiği kürsüsüne veda etti. Bu kararı geçen sene vermiş idi. Talebesinin ve rüfekasının şiddetli ısrarı ancak bu kararın tatbikini bir sene tehir edebilmiş idi... Hocam Mazhar Osman'dan her vakit kıymetli menkıbe-i ilmiyelerini dinlediğim bu üstadın son Türk tilmizi olmak bahtiyarlığına nailiyetim hayatımın şerefli bir hadisesini teşkil eder. Kraepelin'in hayat-ı tedrisiyeye vedaile bir karn-ı ilmi tarihi (bilimin yüzyıllık bir tarihi) kapanmış oluyor. Fakat öyle bir kapanış ki kurduğu esas, Almanya'nın ekseriyet-i azimesini İsviçre, İtalya, Amerika bilhassa Türkiye'de Raşid Tahsin ve Mazhar Osman mektepleri tarafından takip edilmektedir. Tababet-i ruhiyenin elifbasına başlayan her genç bu mübarek ismi işitmiştir. Hiçbir bahis yoktur ki Kraepelin'in ismini, fikirlerini taşımamın... O pek karanlık olan emraz-ı ruhiyeyi muntazam bir tarzda tasnif etmiş ve emraz-ı akliye mektebinin diğer şubat-ı tıbdan hiçbir suretle farkı olmadığını tesis ettiği seririyatı ve oradaki mesaisi ile ispat etmiştir.

Binaenaleyh bu kadar vasi [ve] devamlı bir inkılab-ı ilmi yapan ve bugün pek dinç olduğu halde kürsüsünü terk eden bu zat hakkında meslektaşları tenvir etmeyi kendime bir vazife telakki ederim. Ve aynı zamanda bu vazifemi yaparken fakülteden kimi bankerlik, kimi murahhaslık, [kimi de] cemiyet reisliği yapmakla hayat-ı ilmiyelerine çoktan veda eden üstadlarımıza bu hadisenin bir ders-i insaf olmasını ve onların da yerlerini elyak (lâyık) olanlara bir an evvel bırakmalarını temenni edeceğim. Çünkü talebelik hayatımda

127 Fahreddin Kerim'in Kraepelin hakkında yazdığı biyografik bilgilerin bir kısmı hatalıdır.

kendilerinden hiç istifade etmediğim bu hocalar milletin artık daha fazla tembelliğe tahammülü kalmadığını bilmelidir. Yağmur var nezle olurum diyerek dersini terk eden, kliniği hastasını ziyaret etmeden şemsiyesi elinde evine dönen, siyasi entrikalar arkasında koşan hocalara artık ilim dünyasında ekmek yoktur ve olamaz. Bu hakikati görmek istemeyenlerin başına bugün değilse yarın gençliğin kuvvetli yumruğu inecektir. Binaenaleyh işi tadında bırakmaları, idare edemedikleri bu yerleri kendi rızaları ile terk etmeleri icap eyler.

1856 tarihinde Mecklenburg'da tevellüt eden Kraepelin, ayrılırken 66 yaşında bulunuyordu. Pek genç yaşında hocalık kürsüsüne çıkan üstad sinninin (yaşının) terakkisine rağmen hiçbir dersini herhangi bir vesile ile terk etmemiş idi. Büyük dershane onun derslerinde daima dolar ve talebesi onun dersinden zengin bir hamûle-i ilmiye ile (ilim yüküyle) ayrılır idi. Haftanın dört gününü öğleye kadar sıra ile erkek ve kadınlar dairesi vizitesi ile geçirir. Hasta başında asistanın izahatını dinler, cep defterine üşenmeden kaydeder, usulî (metodik) bir tarzda hastaları takip ederdi. Bundan maada her gün bir saat arkadaşları ile vakayî-i muhtelif ve bilhassa yeni ilmi taharriyat üzerine ağır münakaşat-ı ilmiyede bulunur ve fazla olarak kliniğin idari işlerini de muntazaman kontrol ederdi.

Vaktin nakit olduğunu darbimesel tarzında her vakit tekrar eden ve bir dakikasını mâlâyânîyata (boş ve saçma şeylere) sarfetmeyen üstad ilmi cereyanların başında bulunmaktan pek haz duyar her yirmi günde bir inikad eden (toplanan) taharriyat-ı ilmiye müessesesi içtimalarını müfid münakaşaları ile şereflendirir idi. Vazife-i meslekiyesini yaparken emraz-ı akliyenin tekessürüne (akıl hastalıklarının toplumda artmasına) mâni olmak için vaki içtimai tedbirler alınması hususunda mücadele eder, bilhassa alkolün men-i tevessüü için geceli gündüzlü konferanslar, risaleler, cemiyetler kongreler ile çalışır idi. Bu sene bile yirmi yaşında bir genç gibi çalak (çevik) ve neşeli seririyatta dolaşan Kraepelin'in hayatı hep çetin mesai ile doludur.

1880 senesinde 24 yaşında iken Würzburg Darülfünunu'ndan doktorluğunu alıyor ve asistanlık hayatını geçirdikten sonra 1886 senesinde Rusya Dorpat Darülfünunu'nda Ordinar[yus] Profesör oluyor orada yorulmaz mesaisi ile kendisini tanıttıktan sonra 1891'de profesörlükle Heidelberg'e ve 1903'de Münih kürsüsüne nakledilir. Ve son senelerde Geheimratlık paye-i âlisini alıyor. Ne şerefli bir hayattır ki kendi talebeleri bugün müderrislik kürsüsünde irfan ocaklarında çalışıyorlar. Cümle-i asabiye teşrih-i marazisinin aliheleri (ilahesi) makamında olan hocam Mazhar Osman'nın hocası Alzheimer ile yine genç yaşında hazin bir surette vefat eden Nissl, bugünkü Spielmeier, Tübingen seririyat hocası [Robert] Gaupp, Heidelberg'de [Karl] Wilmanns¹²⁸, Hamburg'da Weyngandt, Kolonya'da (Köln'de) [Gustav] Aschaffenburg, Marburg'da [Paul] Schenk isimdeki müderrisler kendi talebesi olduğu gibi layuad ve layehsa denilecek derecede doçent ve

128 Karl Wilmanns (1873-1945) Alman psikiyatrist, Heidelberg Psikopatoloji Okulu'nun kurucusudur.

sertabip talebeleri vardır. Bunların hepsi üstatlarının eserini takip etmekte ve şubemize kıymetli eserler bırakmaktadır.

Kraepelin bizim fakülte hocalarının pek kaçındıkları kitap yazmaktan çekinmemiş, zengin bir kütüphane-i ilmi tesis etmiştir. Mütahassıslar için dört cilt talebeye klinik dersleri yine iki cilt talebeye klasik kitap yazmış, psikoloji ve klinik üzerine birçok risaleler neşretmiştir. Geçen sene bile kitaplarının yeni tabını bastırmıştır. Bugün çalıştığım klinik binası dünyanın en asri bir seririyatıdır, ki Kraepelin'in eser-i himmetidir. Bu güzel binada çalışanların refah-ı içtimailerini ve maişet-i hayatiyelerini de temin etmek için 1918 senesi Nisanında Forschunganstalt (araştırma enstitüsü) denilen müessesesi-i ilmiyeyi tesis etmiştir ki bugün tedris-i hayatından çekilirken o müesseseyi bırakmıyor ve psikoloji laboratuvarında kendi hesabına ilmi taharriyat ve tettebbuatına fahri devam ediyor, bu müessesesi sayesinde fazla asistan çalışıyor hocalar eserlerini muntazaman neşrediyor, laboratuvarlar işliyor. Tarz-ı mesaiyi ayrı bir makalemde uzun uzadıya tafsilan beyan edeceğim. Yalnız şuracıkta yine bizim minder erkanına hitap etmekten kendimi alamayacağım bir mesele varsa burada binlerce liralar sarfedilirken tesis edilen ve yaşatılmak istenilen bu müesseseyi biz köhne Toptaşımızda muhterem üstadımın yüce himmeti ile aynen tesis etmiş ve kendi yağımızla kavruarak ilmi mesaimizi ilerlemede bulmuş idik. Âcibâne maksad ile bizim bu samimi mesaimiz çiğnendi, hâlâ ne cahilâne vicdansız bir inatla bu hatâ tamir edilmiyor, hakikat her vakit acı da olsa hakikattir. Şunu söyleyeyim ki burada milletimin iftiharını mücib olacak surette ve hiç acemilik duymaksızın klinikte çalışıyoruz. Ve en yeni hadisat-ı ilmiye üzerinde serbestçe münakaşa yapıyoruz. Bunu ancak Toptaşı mektebine ve hocasına medyunuz. Bu ve bu vukufumuz (tefahür addedilmesin) Almanları hayrete düşürüyor. Ve müessesemiz hakkında alâkadarâne – sualler soruyor ve Türkiye’de tababet-i ruhiye[nin] bu derece terakki ettiğine şaşıyorlar. Ben bütün suallerine cevap verirken sıkılıyorum, yapılmış bir mektebin yıkıldığını söylemeye utanıyorum. Acaba sıhhi[ye] erkanımız sırf ihtirasları yüzünden yaptıkları bu ilmi cinayetten dolayı zerre kadar vicdan azabı duymuyorlar mı? İlme cehli, faaliyete aczi, azme meskeneti (miskinliği) tercih etmekten utanmıyorlar mı? Toptaşı bir mektep olamaz, fakültemiz düşünsün diyen erkan-ı sıhhiye sıkılmayacak mı? Kanun-u ictimaileri, pedagoji usullerini hazırlayan tababet-i ruhiyenin her şube-i tıp gibi memleketimizdeki talihsizliğine hâlâ âlem-i tıbbımız, hele kendilerinden pek çok şey umduğumuz gençlerimiz itiraz seslerini yükseltmeyecek mi? Bizde de seririyatını talebesini düşünen hocalar işbaşına geçmeyecek mi? Bu topraklarda ilim barınamayacak mı? Artık intibah ve teceddüt saatleri çalmadı mı? Bu zulmet (karanlık) ve rüya ne vakte kadar devam edecek?

İşte bu tariflerime vesile addettiğim taharriyat-ı ilmiye müessesesi, sırf Kraepelin'in eser-i dehasıdır. O eser ölmez. Çünkü şahısla kaim değildir. Üstadın son dersi münasebetile talebe tarafından pek muazzam bir räsime-i ihtifaliye (anma töreni) yapılmış idi. Büyük salon koridorlarına varıncaya kadar talebe ve erkan-ı tıp tarafından dolmuş idi. Ön sırada

üstadın halefi olacak Leipzig hocası Prof. [Oswald] Bumke bir talebe tevazuu ile oturuyor idi. Bumke'nin yanı başında tıp fakültesi reisi cerrahi müderrisi Sauerbruch ile dahiliye alimlerinden Müller ve Romberg, Rüdin, Plaut, Spielmeier sıraları işgal ediyorlar idi. Tam saatinde Kraepelin dersine geldi, hastalarını takdim etti, takririni bitirdi, talebe cemiyeti reisi yüksek ve heyecanlı sesiyle talebenin minnet ve şükranla elini öptüğünü söyledi kıymetli bir tablo ile buket takdim etti. Diğer taraftan asistanlar namına klinik sertabibi hocalarının ayrılığından duydukları teessürü uzun uzadıya izah ettikten sonra meclis-i müderrisin reisi fakülte namına Kraepelin'in henüz çalışabilecek bir sinde (yaşta) ayrılmasından mütevellit teessüratı izah etti. Ve kendilerine uzun ömür ve sıhhat ü afiyet temenni ederek elini sıktı, her taraf heyecan içinde idi. Medid alkışlar fasılasız devam ediyor idi. Ön sırada asistanlar arasında mütevazıane mevki-i alisini işgal eden Kraepelin'in kerime-i hayrülhalefi Dr. Madam Schmidt'in gözlerinde teessür ve sevinç yaşları görülüyor idi. Bu esnada Kraepelin derin bir soğuk kanlılıkla gösterilen teveccühata teşekkürler etti. Kendisinin bu yaşında ayrılmaya muvaffak olduğundan ve herkesi bıktırmadan kürsüye veda ettiğinden duyduğu zevki anlattı, ve pek kat'i sözlerle 'Benim için ne felaket olacaktı ki ihtiyarlığıma rağmen derse devam edecektim, benden talebe istifade edemeyecekti. Fakat bunu ben anlamadan yine derse devam edecektim.' dedi. Kendi hayatını biraz nakletti. Ve gençliğin zinde bir vücutla metinane çalışması lüzumunu izah etti. Pek uzun süren alkışlar arasında salondan ayrıldı. Saat biri on geçiyordu. İlmi samimiyeti halef ve selefin yekdiğerine karşı ibraz ettiği muhabbet ve hürmet-i mütekeleyi bir de memleketimizdeki inhisar-ı ilmiyi düşünerek müteessirane ağlayarak klinikten çıktım.

Ümid ederim ki, genç arkadaşlarım artık ilmi inhisara isyan ederler ve bizde de asri, ilmi bir fakülte doğar.

Şu pek mühim hikâyeyi de yine karilerimin enzar-ı ibtisarına vaz etmekten kendimi alamayacağım. Son günü olması ve İtalya'ya azimeti dolayısıyla üstad Kraepelin'e veda ve teşekkür ediyordum. Söz memleketimiz tababet-i ruhiyesine intikal etti. Kendisinin bundan bilmem kaç sene evvel İstanbul'u ziyaret ettiğini, Ermeni, Rum, Fransız Bimarhanelerinde tedkikat-ı ilmiyede bulunduğunu fakat Toptaşı'nda gezmeye bile müsaade etmediklerini söylediği zaman hicabımdan yerlere geçtim. Bu zihniyetteki adamların hâlâ hortlak bir surette yaşadığını nasıl söyleyebilir idim. İstanbul'da da kendisinin usul-i ilmisi takip edildiğini ve bilhassa hocam Mazhar Osman'ın tamamen Kraepelin mektebinde yürüdüğünü anlattım, tevillerle meseleyi kapattım. Şimdi bu hikâye karşısında hüküm ve muhakemeyi siz veriniz.

Teşekkür: Yazarlar, Max-Planck-Institut für Psychiatrie bünyesinde bulunan Tarih Arşivi'nde (Münih) araştırma sürecinde arşive erişim ve mektupların birer kopyasının temini konusunda yardımcı olan, soruları büyük nezaket ile cevaplayan Kraepelin uzmanı iki psikiyatri tarihçisi, sevgili Wolfgang Burgmair ve Matthias Weber'e; Osmanlıca metinlerin çeviriyazısında ve kaynak temininde yardımcı olan sevgili Cem Hakan Başaran'a teşekkür ederler.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Acknowledgement: The authors would like to express their sincere gratitude to Messrs. Wolfgang Burgmair and Matthias Weber, historians of psychiatry and Kraepelin experts, for their guidance in accessing the historical archives of the Max-Planck-Institut für Psychiatrie, for providing them with copies of correspondence, and their courtesy to respond to authors queries. Thanks are also owed to our dear colleague Cem Hakan Başaran for the provision and transcription of relevant Ottoman-Turkish texts.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Arşiv Kaynakları / Archival Sources

Max-Planck-Institut für Psychiatrie, Historisches Archiv, Münih.

Tartu Üniversitesi Kütüphanesi Fotoğraf Koleksiyonu, Tartu.

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

Adasal, Rasim. “Toptaşı’ndan Bakırköy’e.” *Bakırköy’de 50 Yıl*, editör Faruk Bayülkem içinde 118-121. İstanbul: İstanbul Matbaa Meslek Lisesi, 1977.

Aksel, İhsan Şükrü. *Psikiyatri Ders Kitabı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1945.

Arkonaç, Oğuz. *Psikiyatrik Semptomlar ve Sendromlar*. İstanbul: Bakırköy Akıl Hastanesi Vakfı, 1983.

Artvinli, Fatih. “Deliliğin Aynası: Osmanlı’dan Günümüze Ruhsal Bozuklukların Toplumsal ve Tıbbi Sınıflandırması.” *Klinik Psikoloji: Bilim ve Uygulama*, editörler Mehmet Eskin, Çiğdem G. Dereboy ve Nuray Karancı içinde 317-338. Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları, 2020.

Artvinli, Fatih. “Osmanlı Devleti’nde Adli Psikiyatri: Dr. Luigi Mongeri’nin Raporları, Tespitleri ve Bir Vaka Örneği.” *Kebikeç* 47 (2019): 233-268.

Artvinli, Fatih. “Pinel of Istanbul: Dr Luigi Mongeri (1815–82) and the Birth of Modern Psychiatry in the Ottoman Empire.” *History of Psychiatry* 29, 4 (2018): 424-437.

Artvinli, Fatih. “Toptaşı Bimarhanesi Sertabibi Dr. Avram de Castro: Bir Biyo-bibliyografi.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 13, 2 (2012): 85-97.

Artvinli, Fatih. *Delilik, Siyaset ve Toplum: Toptaşı Bimarhanesi (1873-1927)*, 3. bs. İstanbul: Telemak, 2013.

Artvinli, Fatih. “More than a Disease: The History of General Paralysis of the Insane in Turkey.” *Journal of the History of the Neurosciences* 23, 2 (2014): 127-139.

Artvinli, Fatih, Şahap Erkoç ve Fulya Kardeş. “Two Branches of the Same Tree: A Brief History of Turkish Neuropsychiatric Society (1914-2016).” *Archives of Neuropsychiatry* 54, 4 (2017): 364-371.

Artvinli, Fatih ve Şeref Etker. “Bimarhaneler ve Mecanin Yönetimi: İki Taslak ve Süregelen Tartışma.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 9, 2 (2013): 1-40.

Artvinli, Fatih, Merve Kardelen Bilir Uslu, “On a Long, Narrow Road: The Mental Health Law in Turkey.” *International Journal of Law and Psychiatry* 86 (2023): 101845.

Aydın, Zuhâl. “Raşid Tahsin’in Berlin’de Yapılan IV. Uluslararası Akliye ve Asabiye Kongresi’nde Sunduğu Bildiri.” *Yeni Symposium* 37 (1999): 29-32.

Aykut, Ebru. “Herculine Barbin, “Hüviyet” ve Osmanlı’nın Tardieu’sü Doktor İbrahim Şevki.” *Herculine Barbin, Nam-ı diğer Alexina B.*, çeviri Sezin Boyabatlı, transliterasyon Ebru Aykut içinde 229–252. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2019.

- Başaran, Cem Hakan. "Prof. Tbp. Mirliva Julius Wieting Tarafından Yazılan "Gülhane Hakkında Üçüncü Lâyiha" Adlı Eserin Çeviri Yazısı." *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* sayı 24 (2018): 53-81.
- Berrios German E. ve Renate Hauser. "The Early Development of Kraepelin's Ideas on Classification: a Conceptual History." *Psychological Medicine* 18 (1988): 813-821.
- Cimilli, Can ve Levent Küey. "Türkiye Psikiyatri Derneği ve Psikiyatri Topluluğunun Uluslararası İlişkileri." *Türkiye'de Psikiyatrinin Örgütsel Belleği* içinde 75-82. Ankara: Türkiye Psikiyatri Derneği, 2010.
- Comptom Wilson M. ve Samuel B. Guze. "The neo-Kraepelinian Revolution in Psychiatric Diagnosis." *European Archive of Psychiatry and Clinical Neuroscience* 245 (1995): 196-201.
- Decker, Hannah S. "How Kraepelinian was Kraepelin? How Kraepelinian are the neo-Kraepelinians? -from Emil Kraepelin to DSM-III." *History of Psychiatry* 18, 3 (2007): 337-360.
- Dölen, Emre. *Türkiye Üniversite Tarihi I, Osmanlı Döneminde Darülfünun 1863- 1922*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Engstrom, Eric J. "On the Question of Degeneration by Emil Kraepelin (1908)." *History of Psychiatry* 18, 3 (2007): 389-04.
- Engstrom, Eric J. "Kraepelin, Social Section." *A History of Clinical Psychiatry: The Origin and History of Psychiatric Disorders*, editörler German E. Berrios ve Roy Porter içinde 292-301. London & New Brunswick, NJ: Athlone Press, 1995.
- Engstrom, Eric J. *Clinical Psychiatry in Imperial Germany: A History of Psychiatric Practice*. Ithaca: Cornell University Press, 2003.
- Engstrom, Eric J., Matthias M. Weber ve Wolfgang Burgmair. "Emil Wilhelm Magnus Georg Kraepelin (1856-1926)." *The American Journal of Psychiatry* 163, 10 (2006): 1710.
- Erkoç, Şahap. "Mazhar Osman ve Alzheimer." *Artimento* 1 (1999): 68-71.
- Erkoç, Şahap. "Mazhar Osman ve Türk Psikiyatrisi." *Mazhar Osman ve Dönemi Mecnunları Mekanları Dostları*, editörler Şahap Erkoç ve Olcay Yazıcı içinde 3-4. İstanbul: Argos İletişim Hizmetleri, 2006.
- Erkoç, Şahap. "Türkiye'de Modern Psikiyatrinin Başlangıcı ve Avni Mahmud'un *Muhtasar Emraz-ı Akliye* kitabı." *3P Dergisi* 9, 1 (2001): 123-126.
- Erkoç, Şahap ve Fatih Artvinli. "Osmanlı Devleti'nde Modern Psikiyatrinin Öncüsü: Dr. Luigi Mongeri." *Hayat Sağlık* 4 (2011): 58-61.
- Erkoç, Şahap ve Fatih Artvinli. "Yabancılaşmak mı Delirmek mi? Psikiyatriden Ödünç Bir Kavram: Alienation." *Psikeart* sayı 17 (2011): 7-11.
- Erkoç, Şahap ve Tarık Kutlar. "Uluslararası Bir Kongrede Sunulan İlk Türk Psikiyatri Bildirisi: 'Türkiye'de Ruh Hastalıkları ve Psikiyatri'." *3P Dergisi* 9, 2 (2001): 295-304.
- Erkoç, Şahap ve Tarık Kutlar. "76 Yıl Önce Kraepelin'e Armağan Olarak Yayınlanmış Tarihi Bir Yazı: Türkiye'de Psikiyatrinin Tarihçesi." *Tıp Tarihi Araştırmaları* sayı 11 (2003): 177-183.
- "Etibba-i Fahriyeden Emraz-i Akliye ve Asabiye Mütihazası Kolağası Raşid Tahsin Efendinin Terceme-i Hali." *Hamidiye Etfal Hastahane-i Alisi İstatistik Risalesi*, İkinci Sene. Dersaadet, 1317.
- Fahreddin Kerim [Gökay]. "Kraepelin'in Yetmişinci Yıl Dönümü Münasebetiyle Dediklerim." *İstanbul Seririyatı* 7, 11 (1926):1106-1110.
- Fahreddin Kerim [Gökay]. "Şerefli bir Vedâ'-ı İlmî." *İstanbul Seririyatı* 3, 5 (1922): 28-30.
- Fahreddin Kerim [Gökay]. *Ruh Hastalıkları*, 2. Baskı. İstanbul: Kader Matbaası, 1928.

- Fahredden Kerim [Gökay]. “Bakırköy Sinir ve Akıl Hastalıkları Hastanesi'nin 50. Yılı Dolayısıyla Tarihi Günlere Bakış.” *Bakırköy'de 50 Yıl*, editör Faruk Bayülkem içinde 98-105. İstanbul: İstanbul Matbaa Meslek Lisesi, 1977.
- Feighner, John, Eli Robins, Samule B. Guze, Robert A. Woodruff, George Winokur, ve Rodrigo Munoz. “Diagnostic Criteria for Use in Psychiatric Research.” *Archives of General Psychiatry* 26,1 (1972): 57-63.
- Gerhard, Uwe-Jens. “Theodor Ziehen (1862-1950).” *American Journal of Psychiatry* 161/8 (2004): 1369.
- Gözütok, Tarık Tuna. “İlk Türkçe Psikiyatri Tarihi: Avni Mahmud'un Muhtasar Emrâz-ı Akliyye Kitabının İlk Bölümü.” *Dört Öge* 7, 14 (2018): 177-210.
- Hippius, Hans, Hans-Jürgen Möller, Norbert Müller, ve Gabriele Neundörfer. *Die psychiatrische Klinik der Universität München, 1904-2004*. Heidelberg, Springer Medizin Verlag, 2005.
- Hirschmüller, Albrecht. “The Development of Psychiatry and Neurology in the Nineteenth Century.” *History of Psychiatry* 10, 40 (1999): 395-423.
- Hoff, Paul. “The Kraepelinian Tradition.” *Dialogues in Clinical Neuroscience* 17, 1 (2015): 31-41.
- Hoff, Paul. “Ludwig Binswanger (1852-1929).” *American Journal of Psychiatry* 159, 4 (2002): 538.
- Holdorff, Bernd. “Founding Years of Clinical Neurology in Berlin Until 1933.” *Journal of the History of the Neurosciences* 13, 3 (2014): 223-238.
- Hüseyin Hulki. “Fünun ve Edebiyat: İntihar ve Fikr-i İntiharın Sirayeti.” *Mizan* 19, 30 Cemaziyelevvel 1304 (24 Şubat 1887).
- İhsan Şükrü [Aksel]. “Münih'de Taharriyat-ı İlmiye Müessesinin Sene-i Devriyesi.” *İstanbul Seririyatı* 3, 4 (1922): 19-22.
- İhsan Şükrü [Aksel]. “Kraepelin için.” *İstanbul Seririyatı* 7, 11 (1926): 1110-1111.
- İhsan Şükrü [Aksel] ve Fahredden Kerim [Gökay]. “Die Geschichte der Psychiatrie in der Türkei.” *Zeitschrift für Psychiatrie und Psychisch-Gerichtliche Medizin* 48 (1926): 403-407.
- İzzeddin Şadan [Biril]. “Hatırat.” *Bakırköy'de 50 Yıl* içinde 130-136. İstanbul: İstanbul Matbaa Meslek Lisesi, 1977).
- İzzeddin Şadan [Biril]. “Dr. Raşit Tahsin Öldü- Ölülere Ancak Hakikati Borçluyuz.” *Yeni Adam* 115 (1936): 5.
- Jablensky, Assen. “Kraepelin's Legacy: Paradigm or Pitfall for Modern Psychiatry?.” *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience* 245, 4-5(1995): 186-188.
- Jablensky, Assen. “Living in a Kraepelinian World: Kraepelin's Impact on Modern Psychiatry.” *History of Psychiatry* 18, 3 (2007): 381-388
- Joseph, Jay ve Norbert A. Wetzel. “Ernst Rüdin: Hitler's Racial Hygiene Mastermind.” *Journal of the History of Biology* 46, 1 (2013): 1-30.
- Koptagel-İlal, Günsel. “Son 100 Yılda Türkiye'de Genel Çizgileriyle Psikiyatri ve Psikosomatik Hekimliğin Gelişimi.” *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi – Özel Ek Sayı* 12 (Temmuz 1981): 355-372.
- Köknel, Özcan. “1900-1950 Yılları Arasında Türkiye'de Psikiyatri.” *Türkiye'de Psikiyatrinin Örgütsel Belleği* içinde 329-343. Ankara: Türkiye Psikiyatri Derneği, 2010.
- Kraepelin, Emil. *Compendium der Psychiatrie. Zum Gebrauche für Studierende und Aerzte*. Leipzig: A. Abel, 1883.
- Kraepelin, Emil. *Einführung in die Psychiatrische Klinik*. Leipzig: Verlag von Johann Ambrosius Barth, 1916.

- Kraepelin, Emil. *Memoirs*, editör H. Hippus. Berlin: Springer-Verlag, 1987.
- Kraepelin, Emil. *Briefe und Dokumente II: 1876-1926*, editörler Wolfgang Burgmair, Eric J. Engstrom, ve Matthias M. Weber. München: Belleville, 2019.
- Mahmud, Avni. *Muhtasar Emraz-ı Akliye*. İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1326 (1910).
- Marmara, Rinaldo. *Osmanlı Hoşgörüsünün Tanığı Lape Hastanesi (1858-2008)*. İstanbul: Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2009.
- Mazhar Osman [Uzman]. “Kraepelin Öldü.” *İstanbul Seririyatı* 8, 7 (1926): 307-313.
- Mazhar Osman [Uzman]. “Kraepelin.” *İstanbul Seririyatı* 7, 11 (1926): 1103-1106.
- Mazhar Osman [Uzman]. *Akl Hastalıkları*, 2. bs. İstanbul: Kader Matbaası, 1935.
- Mazhar Osman [Uzman]. *Tababet-i Ruhiye*, 3.bs. İstanbul: Kader Basımevi, 1941.
- Mongeri [Jun.], Luigi. “Die Aetiologie und die Behandlung der Puerperalpsychosen.” *Allgemeine Zeitschrift für Psychiatrie und psychisch-gerichtliche Medicin* 57, 2-3 (1900): 397-400.
- Mongeri [Jun.], Luigi. *Patologia speciale delle malattie mentali, con sommarie considerazioni medico legali per gli studenti, medici pratici e giuristi*. Milano: U. Hoepli, 1907.
- “Necrologie.” *Archivio Italiano Per Le Malattie Nervose E Mentali, Rivista sperimentale di freniatria e medicina legale delle alienazioni mentali, organo della Società freniatrica Italiana*, 49 (1912): 279.
- Palm, Ulrich ve Hans-Jürgen Möller. “Reception of Kraepelin’s Ideas 1900-1960.” *Psychiatry and Clinical Neurosciences* 65, 4 (2011): 318-325.
- Raschid Tahsin Bëy [Tuğsavul]. “Die Geisteskrankheiten und die Psychiatrie in der Türkei.” *IV. Internationaler Kongress zur Fürsorge für Geistesranke, Berlin Oktober 1910* içinde 510-519. Berlin: Halle a. S. Carl Marhold Verlagsbuchhandlung, 1911.
- Raşid Tahsin [Tuğsavul]. *Berlin Emraz-ı Akliye ve Asabiye Kongresi*. İstanbul: Ahmet İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1910.
- Raşid Tahsin [Tuğsavul]. *Seririyat-ı Akliye Dersleri*. İstanbul: Arşak Garoyan Matbaası, 1336 (1920).
- Raşit Tahsin [Tuğsavul]. *Berlin Emraz-ı Akliye ve Asabiye Kongresi*, yayına hazırlayan Ahmet Umud Hacifevzioğlu, çeviren Betül Ünal. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 2020.
- Sanders, James L. “A Distinct Language and a Historic Pendulum: The Evolution of the Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders.” *Archives of Psychiatric Nursing* 25, 6 (2011): 394-403.
- Shorter, Edward. *A Historical Dictionary of Psychiatry*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Shorter, Edward. *A History of Psychiatry from the Era of the Asylum to the Age of the Prozac*. New York: John Wiley&Sons, Inc., 1997.
- Sorias, Soli. “Bilimsel Devrimler ve Yeni Kraepelincilik.” *Klinik Psikiyatri Dergisi* 14 (2011): 51-58.
- Soyubol, Kutluğhan. “Turkey Psychoanalyzed, Psychoanalysis Turkified: The Case of İzzettin Şadan.” *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 38, 1 (2018): 57-72.
- Şehiraltı, Mine. “Raşid Tahsin [Tuğsavul]un “Seririyat-ı Akliye Dersleri” Adlı Kitabına Göre Akl Hastalıkları.” *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* sayı 7 (2001): 35-44.
- Taşkiran, Nimet. “Türkiye Hizmetinde Büyük Bir Hekim, Süleymaniye Bimârhanesinin Son Toptaşı’nın İlk Başhekimi Louis Mongeri.” *Haseki Tıp Bülteni* 11, 1 (1973): 1-18.

- Unat, Ekrem Kadri. "Müderri Dr. Raşit Tahsin Tuğsavul." *50 Yıl Önce Ölen 8 Büyük Türk Hekimi için Anma Töreni Kitabı*, editör Ekrem Kadri Unat içinde 20-24. İstanbul: Türk Tıp Tarihi Kurumu, 1986.
- Volkman, Vamık D. "Turkey." *World History of Psychiatry*, editör John G. Howells içinde 383-399. New York: Brunner/Mazel, 1975.
- Yıldız, Mustafa. "Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve Sayımsal Elkitabı DSM-5'in Türkçe Çevirisi Üzerine." *Türk Psikiyatri Dergisi* 25, 3 (2014): 218-21.
- Weber, M. Matthias. "Ernst Rüdin, 1874-1952: A German Psychiatrist and Geneticist." *American Journal of Medical Genetics* 67, 4 (1996): 323-331.

Tezler / Theses

- Fleckner Uta. "Emanuel Mendel (1839–1907): Leben und Werk eines Psychiaters im Deutschland der Jahrhundertwende." Doktora tezi, Freie Universität Berlin, 1994.

Elektronik Kaynaklar / Electronical Sources

- Psychiatrische Klinik des Sächsischen Fachkrankenhauses für Psychiatrie und Neurologie Altscherbitz. Erişim 11 Mart 2023. https://www.skhlt.scherbitz.sachsen.de/fileadmin/user_upload/altscherbitz/pdf/Flyer/Komprimiert_Grau_Psychiatriebroschuere_Aktualisierung_2020_-_05-03-2020_PanoramabildV2.pdf

Kimyager-i Hazret-i Şehriyârî Mühendis Kimyager Dr. phil. Kyriakos Leonidas Syngros (1869 – 1955)

Chemist to His Majesty the Sultan: Engineer Chemist Dr. Phil. Kyriakos Leonidas Syngros (1869-1955)

Emre Dölen¹

¹Prof. Dr.
İstanbul, Türkiye

ORCID: E.D. 0000-0002-3670-3627

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Emre Dölen,
İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: emredolen@gmail.com

Başvuru/Submitted: 26.02.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:
30.03.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
30.03.2023

Kabul/Accepted: 18.04.2023

Atf/Citation: Dölen, Emre. "Kimyager-i Hazret-i Şehriyârî Mühendis Kimyager Dr. Phil. Kyriakos Leonidas Syngros (1869 – 1955)." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 2 (2023): 673-721.
<https://doi.org/10.26650/oba.1256817>

Öz

Kyriakos Leonidas Syngros (1869 – 1955) Osmanlı Türkiye'sinde kimya alanında doktora yapmış olan dördüncü kişidir. Sakız Adası kökenli bir ailenin çocuğu olarak 1869'da İstanbul'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini İstanbul'da tamamladıktan sonra 1888'de girdiği Zürih'deki Eidgenössischen Polytechnikum [Federal Politeknik Okulu]'ndan 1891'de mühendis kimyager olarak mezun oldu ve hemen ardından Prof. Dr. Heinrich Jacob Goldschmidt'in yönetiminde hazırladığı doktora tezi ile 1892'de Zürih Üniversitesi'nden Dr.Phil derecesini aldı. Doktora tezi o zaman yeni bulunması nedeniyle güncel olan hidroksilaminin çeşitli metaller ile oluşturduğu kompleks bileşikler üzerinedir. İstanbul'a dönünce Pierre Apéry'nin (1852 – 1918) kimyasal analiz laboratuvarında çalışmaya başladı. 1896 yılı başında II. Abdülhamid tarafından Kimyager-i Hazret-i Şehriyârî [Saray Kimyageri] olarak atandı ve bunun üzerine kendi özel kimyasal analiz laboratuvarını kurdu. 1908'de Saray Kimyagerliği görevine son verildi. 1910'da Çimento ve su kireci üretmek üzere kurulan "Arslan Osmanlı Anonim Şirketi"nin kurucuları arasında yer aldı. Bir ortağı ile birlikte 1900'lerin başlarında Beyoğlu'nda bir ecza deposunu işletti. 1922'de Türkiye'den ayrılarak Atina'ya yerleşti. Yunan Kimyasal Ürünler ve Gübre Sanayi Anonim Şirketi'nin fabrikasında çalıştı. Yunan Kimyagerler Birliği'nin kurulmasına öncülük etti, 1925'te başkan yardımcısı oldu. Syngros 1930'dan sonra çeşitli resmi ve özel kuruluşlarda kimyager olarak çalışarak 1945'de emekliye ayrıldı ve 23 Ekim 1955'de Atina'da öldü. Bu makalede Kyriakos Syngros'un yaşamı, doktora tezi ve faaliyetleri eldeki belgelerin ışığında aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: Kyriakos Syngros, Kimya Doktoraları, Kimya Laboratuvarları, Oseb Celâlyan, Aslan Çimento Fabrikası, Ecza Depocoluğu

ABSTRACT

Kyriakos Leonidas Syngros (1869-1955) is the fourth person to have obtained a doctorate degree in chemistry in Ottoman Türkiye. He was born in İstanbul in 1869 to a family originally from Chios. He graduated from the *Eidgenössischen Polytechnikum* [Federal Polytechnic School] in Zurich as an engineer in

chemistry and earned his PhD from the University of Zurich in 1892 with a doctoral dissertation on the complex compounds hydroxylamine makes with various metals. His supervisor was Prof. Dr. Heinrich Jacob Goldschmidt. Syngros returned to Istanbul, where he worked in the chemical analysis laboratory of Pierre Apéry (1852-1918). In 1896, he was appointed Chemist to the Imperial Palace by Sultan Abdul Hamid II and established his own chemical analysis laboratory. In 1908, he was dismissed from his position in the Palace. He was among the founders of the Arslan Ottoman Joint Stock Company, which had been established in 1910 to produce cement and water lime. He ran a pharmaceutical warehouse in Beyoğlu in the early 1900s alongside a partner. In 1922, Syngros left Türkiye and settled in Athens. He worked in various public and private companies, one of these being the Greek Chemical Products and Fertilizer Industry Joint Stock Company. He went on to become the vice-president of the Association of Greek Chemists. He retired in 1945 and passed away in Athens on October 23, 1955. This article aims to present his biography with a particular focus on his doctoral thesis and activities as a chemist.

Keywords: Kyriakos Syngros, Chemistry Doctorates, Chemical Laboratories, Oseb Celalyan, Aslan Cement Factory, Pharmaceutical Warehouse

Extended Abstract

Ottoman citizens started earning PhDs in chemistry in 1876. Eight doctoral theses had been completed in various countries up to 1918, such as Joseph Zanni, Mehmed Arif [Beylikçi], Mustafa Azmi [Sümen], Osman Nuri [Somer], and Avni Refik [Bekman] who received their doctorate degrees in Germany; Halil Edhem [Eldem] and Kyriakos Leonidas Syngros who received theirs in Switzerland; and Gabriel Statiropoulos who received his in the United States of America. All had first graduated from the Bachelor's program in chemistry before earning their doctorate in the field. Chronologically, Kyriakos Leonidas Syngros (1869-1955) was the fourth person to earn a doctorate degree in chemistry in Ottoman Türkiye. He was born in Istanbul in 1869 to a family originally from Chios. After completing his primary and secondary education in Istanbul, he enrolled in 1888 in the *Eidgenössischen Polytechnikum* [Federal Polytechnic School, Zurich], from which he graduated as an engineer in chemistry. He received his PhD from the University of Zurich in 1892 by defending his dissertation under the supervision of Prof. Dr. Heinrich Jacob Goldschmidt. His thesis was on the complex compounds hydroxylamine makes with various metals, which was a new research topic at that time. The working method involved precipitating the metal complex by first adding hydroxylamine hydrochloride to the metal chloride solution and then to the sodium carbonate solution. Thus, hydroxylamine complexes for zinc, cadmium, and iron metals were obtained. However, hydroxylamine complexes for nickel and manganese could not be obtained, nor were reproducible results obtained in the experiments with cobalt. During his studies abroad, Leonidas K. Syngros was supported financially by his uncle, Andreas Kyriakos Syngros (1830-1899), who had been a banker in Istanbul and later on in Greece.

When Kyriakos Syngros returned to Istanbul, he started working in the chemical analysis laboratory of Pierre Apéry (1852-1918). In 1896, he was appointed as Chemist to His Majesty

the Sultan, also referred to as Chemist to the Imperial Palace, by Sultan Abdul Hamid II and then established his own private chemical analysis laboratory. Here he partnered with Oseb Celâlyan (1870-1936), a chemistry teacher at the Civil Medical School. At the beginning of 1907, a campaign was launched to shut down Syngros' laboratory because it was unlicensed, and the campaign continued until he finally obtained a license. Correspondence among ministries had started after a notification on the matter, and although this seemed to cover all chemical analysis laboratories in Istanbul, it soon focused on Syngros' laboratory. Due to no legal regulation on the opening of chemical analysis laboratories being in existence, the correspondence among the various ministries yielded no results after a year, and in 1908, he was dismissed from his position at the Palace.

Kyriakos Syngros was among the founders of the Arslan Ottoman Joint Stock Company, which had been established in 1910 to produce cement and water lime. The Eskihisar Cement and Water Lime Factory started operating in 1911 and later went bankrupt due to a lack of capital. Following this, the Arslan and Eskihisar Unified Cement and Water Lime Factories Joint Stock Company was established in 1920. From 1910 to 1922, Syngros was a member of the board of directors of these companies. He also ran a pharmaceutical warehouse in Tepebaşı (Beyoğlu, İstanbul), a second business alongside a partner in the early 1900s.

Kyriakos Syngros left Türkiye and settled in Athens in 1922, probably due to his support of Greece in the Turkish War of Independence during the Armistice period. Upon leaving Türkiye, he left his private laboratory to his partner, Oseb Celâlyan, who would operate it until his death. In Greece, Kyriakos Syngros started working at the Greek Chemical Products and Fertilizer Industry Joint Stock Company, which was commonly known as *Lipasmata* and located in the Drapestona region of Piraeus. Among the founders of this factory were his classmate Nikola Kanellopoulos from the *Eidgenössischen Polytechnikum* in Zürich and other engineers who had graduated from the same school. He later became the manager of the factory and held this post until 1930. He pioneered the founding of the Association of Greek Chemists, became its vice-president in the first elections in 1925, and was re-elected to the same post in the elections a year later. Syngros worked as a chemist in various public and private institutions after 1930. He retired in 1945 and died in Athens on October 23, 1955. This article aims to present his biography with a particular focus on his doctoral thesis and activities as a chemist.

Giriş

Modern kimya bilimi on sekizinci yüzyılın sonlarında ortaya çıkmış olmakla birlikte çok büyük bir hızla gelişmiş ve on dokuzuncu yüzyıl hem bilim ve hem de sanayi açısından bir kimya yüzyılı olmuştur. Osmanlı Devleti de bundan etkilenmiş ve on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren çeşitli yüksek okullarda kimya dersleri verilmeye başlandığı gibi içme sularının, besin maddelerinin, ithal edilen her türlü kimyasal maddenin analizinin yapılması gündeme gelmiştir. Bunun sonucu olarak bir yandan kimyasal analiz laboratuvarları kurulurken öte yandan da buralarda çalışacak kişilerin yurtdışında eğitilmesi gerekmiştir. Özellikle yüzyılın son çeyreğinden itibaren yurtdışında kimya öğretimi görenlerin sayısında önemli artış görülür. Yurtdışında kimya öğrenimi görmüş olanlar kendi hesaplarına ve devlet hesabına öğrenim görenler olarak iki gruba ayrılabilir. Kendi hesaplarına öğrenim görenler kimya öğretimi yapılan bir okul veya fakülteye girerek diploma almışlardır. Bunlar genellikle kayıtlara geçmemiş olduğundan kaç kişi olduklarını ve adlarını saptamak mümkün değildir. Türkiye'ye dönüşlerinde bunların bir bölümünün çeşitli yabancı ve gayrimüslim okullarda öğretmenlik yaptıkları, bazılarının kimya dışındaki alanlara yönelindikleri ve çok azının kimyager olarak çalıştığı görülmektedir. Yurt dışında kendi hesaplarına kimya öğrenimi görenler içinde, biri Ermeni, ikisi Rum ve biri Türk olmak üzere dört kişi kimya öğreniminden sonra doktora da yapmışlardır.

Devletin talebi gümrük, tıbbiye veya belediye laboratuvarları gibi çeşitli laboratuvarlarda rutin kimyasal analizleri yapacak kişilerin yetiştirilmesidir. Bunun sonucu olarak devlet hesabına kimya öğrenimi yapmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerine gönderilenler de iki gruba ayrılmaktadır. Sayısı az olan birinci grubu oluşturanlar bir okul veya fakülteyi bitirerek diploma almışlar ve bazıları da kendilerinden istenmediği halde lisans öğrenimi gördükten sonra doktora da yapmışlardır. Sayısı çok olan ikinci grubu oluşturanlar, Türkiye'deki okullarda eczacılık veya tıp öğrenimi görmüş olanlar arasından seçilip belirli laboratuvarlarda çalışarak pratik yoldan kimyasal analizi öğrenmek üzere gönderilenlerdir. Bunlar dönüşlerinde üzerinde uzmanlaştıkları belirli rutin kimyasal analizleri yapmaktadırlar.¹ Devlet hesabına gönderilenlerin kimler olduğunu arşiv belgeleri yardımıyla saptamak mümkündür.

Osmanlı döneminde gerek kendi hesabına ve gerekse devlet hesabına yurtdışında kimya öğrenimi görenler arasından doktora yapmış olanlar bugüne kadar saptanabildiği kadarıyla sekiz kişidir. Bunlardan Joseph Zanni (1854 – 1934) 1876'da Heidelberg Üniversitesi'nde, Halil Edhem [Eldem] (1861 – 1938) Bey 1885'de Bern Üniversitesi'nde ve Mehmed Arif [Beylikçi] (1865 – 1942) Bey de 1891'de Halle – Wittenberg'deki Friedrich Üniversitesi'nde

1 Buna benzer bir yöntem Türkiye'de de uygulanmıştır. Başta Tıbbiyeler olmak üzere yoğun çalışan laboratuvarları bulunan okullarda kimyaya ilgi duyan öğrenciler öğrenimleri sırasında bu laboratuvarlarda hocalarının nezaretinde çalışmakta ve sonunda burada yapılan kimyasal analizleri öğrendiklerine ilişkin bir kimyagerlik sertifikası almaktaydılar.

kimya alanında doktora yapmışlardır. Buna göre, 1892’de Zürih Üniversitesi’nde doktora yapmış olan Kyriakos Leonidas Syngros (1869 – 1955) kimya alanında doktora yapan dördüncü kişi olmaktadır.

Kyriakos Leonidas Syngros (1869 – 1955)

Leonidas Syngros’un oğlu olarak 1869’da İstanbul’da doğmuş olan Kyriakos Leonidas Syngros’un biyografisi konusundaki tek kaynak ölümü üzerine Yunan Kimyagerler Birliği’nin yayın organı olan *Chimica Chronika*’da çıkmış olan kısa bir nekroloji yazısıdır.² Burada Syngros’un İstanbul’daki yaşamı konusunda çok az bilgi vardır. Doktora tezinin arkasında da, alışılmışın aksine, biyografisi bulunmamaktadır. Ayrıca, bugüne kadar bir fotoğrafı da görülmemiştir. Doktora tezinin başındaki “Meinem Onkel André K. Syngros in Verehrung und Dankbarkeit gewidmet” [Amcam André K. Syngros’a hayranlık ve minnetle ithaf ediyorum] şeklindeki ithaf, bizi amcası banker Andreas Kyriakos Syngros’a götürmektedir.

Andreas Kyriakos Syngros (1830 – 1899), II. Mahmud’un kızkardeşinin aslen Sakız’lı olan hekimi Kyriakos Georgiadis Syngros ile Nicoleta Nomikou’nun oğlu olarak 12 Ekim 1830’da İstanbul’da doğdu.³ (Resim 1). İlköğrenimini Sakız’da aldı ve 1845’de babasının izinden gitmek yerine ticarete atılmaya karar vererek İstanbul’a gelip ithalat ve ihracat işleri ile uğraşmaya başladı. 1863’de bankacılığa başlayarak Banque de Constantinople / Bank-ı Dersaadet [İstanbul Bankası]’nın kurucularından biri oldu. Zengin bir tüccar olan Ioannis Mavrocordato’nun kızı Iphigenia (1842 – 1921) ile evlendi. (Resim 2). Bu evlilikten çocukları olmadı ve çift, hayır işlerine yöneldi. 1871’de yeni bir banka kurmak üzere Atina’ya taşındı ve Ethniki Pistotiki Trapeza’nın [Genel Kredi Bankası] kurucularından biri oldu. 1881’de Epiros ve Teselya’nın ekonomik kalkınmasını sağlamak üzere Velos’da bir banka kurdu. Atina’da Kraliyet Sarayı’nın karşısına 1873’de bir malikâne yaptırdı. Bu bina ölümünden sonra eşi tarafından devlete bağışlandı ve günümüzde Yunanistan Dışişleri Bakanlığı’nın ana binası olarak kullanılmaktadır. 1885 – 1886 ve 1892 – 1895 dönemlerinde Siros ve 1890 – 1892 döneminde de Aitolokarnania millettekili olarak mecliste bulundu. Atina’da kendi adıyla anılan Syngrou Caddesi’nin açılmasına katkıda bulundu, çeşitli hastahaneler, hayır kurumları ve arkeoloji müzeleri kurdu, 1893’de Korint Kanalı’nın bitirilmesi için finansal

2 “Κυριάκος Λ. Συγγρός [Kyriakos L. Syngros] (1869 – 1955),” *Χημικά Χρονικά* (Chimika Chronica/Kimya Günlükleri) 20A (1955): 160.

3 Serdar Sarısır, “Yunanistan’ın Ekonomik ve Siyasî Hayatına Yön Veren Anadolu Kökenli Bazı Sermaye Sahipleri,” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 30, 49 (2011): 185 – 188; “Andreas Syggros,” Wikipedia, erişim 1 Şubat 2023, https://en.wikipedia.org/wiki/Andreas_Syggros; Katerina Galani, “The Galata Bankers and the International Banking of the Greek Business Group in the Nineteenth Century,” *The Economic and Social Development of the Port-Cities of the Southern Black Sea Coast and Hinterland, Late 19th – Beginning of the 20th Century*, editörler Edhem Eldem, Sophia Laiou ve Vangelis Kechriotis (Corfu: Ionian University, 2017) içinde 76. Syngros soyadı Yunan alfabesi ile Συγγρός biçiminde yazılmaktadır. Bazı kaynaklardaki “Syggros” okunuşu yanlış olup kelime içindeki çift gama (γγ) harfi (gg) olarak değil (ng) olarak okunur.

destek sağladı ve müteahhitliğini üstlendi. Andreas Syngros, 13 Şubat 1899'da bir kalp krizi sonucu Atina'da öldü.

Resim 1. Andreas Kyriakos Syngros, Osmanlı ve Yunan Krallığı nişanları ile. [“Andreas Syngros”, <http://www.ime.gr/chronos/13/en/general/gallery/economy/027.html>]

Resim 2. Andreas Kyriakos Syngros'un eşi Iphigenia. [“The First Cemetery of Athens”, athensfirstcemeteryinenglish.blogspot.com/2016/09/andreas-syngros.html]

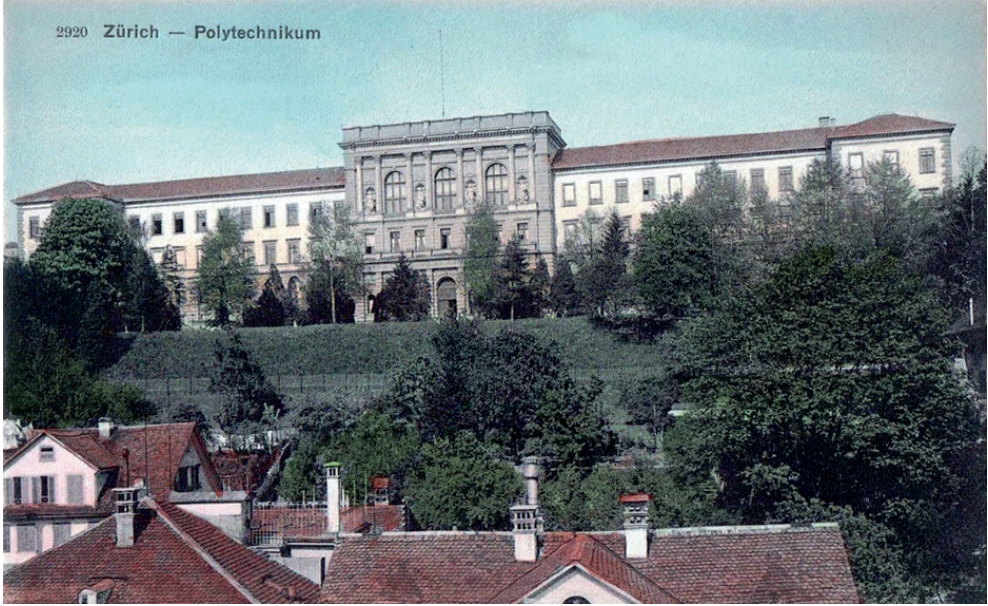
Kyriakos Syngros'un tezini amcası Andreas Syngros'a ithaf etmesi İsviçre'deki öğrenimini amcasının parasal desteği ile yapmış olduğunu ortaya koymaktadır. Andreas Syngros'un biyografisi de Syngros ailesinin Sakız (Chios) adası kökenli olduğunu göstermektedir.

Kyriakos Syngros'un Doktora Tezi

Kyriakos Syngros 1888'de girdiği Zürih'deki Eidgenössischen Polytechnikum'dan [Federal Politeknik Okulu]⁴ (Resim 3) 1891'de mühendis kimyager olarak mezun olmuş ve bunun ardından doktora çalışmasına başlamıştır. Tezinde belirttiğine göre “Bu çalışma 1891

4 Eidgenössischen Polytechnikum [Federal Politeknik Okulu] 1855'de kuruldu. Eidgenössischen Polytechnische Schule olarak da anılan bu okul 1911'de Eidgenössischen Technische Hochschule [Federal Yüksek Teknik Okulu, ETH] adını aldı. Zürih Üniversitesi'nin Zürih Kantonu'na bağlı olmasına karşılık ETH Federal Hükümet'e bağlıdır.

Ekiminden 1892 Haziranına kadar Zürih'deki Eidgenössischen Polytechnikum'un Kimya – Analitik Kimya Laboratuvarı'nda gerçekleştirilmiştir.

Resim 3. Zürih'deki Eidgenössischen Polytechnikum'un 20. yüzyıl başındaki durumunu gösteren bir kartpostal. [E. Dölen koleksiyonu].

Kyriakos Syngros'un doktora babası Prof. Dr. Heinrich Jacob Goldschmidt'dir.⁵ (Resim 4). Doktora tezinde “Bu vesileyle değerli hocam Prof. Dr. Heinrich Jacob Goldschmidt'e bu çalışmanın yürütülmesinde beni onurlandırdığı nazik yardımları için yürekten teşekkürlerimi sunmak istiyorum” diyerek teşekkür etmektedir (Resim 7a). Doktora sınavındaki ikinci jüri üyesi de Prof. Dr. Haruthiun Tigran Abeljanz'dır [Harutyun Abelyans].⁶ (Resim 5).

5 Heinrich Jacob Goldschmidt (1857 – 1937) Yahudi asıllı bir ailenin çocuğu olarak 4 Aralık 1857'de Avusturya – Macaristan İmparatorluğu sınırları içinde bulunan Prag'da doğdu. Prag Alman Üniversitesi'nde [Deutsche Universität Prag] kimya öğrenimi gördü ve 1881'de aynı üniversitede doktorasını tamamlayarak Dr. phil. unvanını kazandı. Aynı yıl Zürih'e giderek Victor Meyer (1848 – 1897) ile birlikte çalıştı, Polytechnikum'da privat doçent ve 1885'de fahri profesör oldu. 1894 – 1896 döneminde Amsterdam Üniversitesi'nde Jacobus Henricus van't Hoff'un (1852 – 1911) laboratuvarında privat doçent olarak çalıştıktan sonra 1896 – 1901 yılları arasında Zürih'te Polytechnikum'da profesör olarak görev yaptı. 1899'da Heidelberg Üniversitesi'ne çağırılmasına rağmen kabul etmeyerek 1901'de Norveç'te Oslo [Kristiania] Üniversitesi'ne kimya kürsü profesörü olarak geçti ve 1929'da emekli oluncaya kadar bu görevini sürdürdü. 1937'de Oslo'da öldü. *Österreichisches Biographisches Lexicon (1815 – 1950)*, c.2 (Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1957), 26.

6 Haruthiun Tigran Abeljanz [Harutyun Abelyans] (1849 – 1921) Ermenistan'ın Lori ilindeki Vardablur köyünde doğdu. Heidelberg Üniversitesi'nde başladığı kimya öğrenimini 1869 yaz yarıyılından itibaren Zürih Üniversitesi Felsefe [Fen] Fakültesi'nde sürdürerek 27 Kasım 1871'de mezun oldu. Johannes Wislicenus'un (1835 – 1902) danışmanlığında hazırladığı *Über den Bichloräther* [Dikloreter Üzerine] başlıklı tezi ile

Muhtemelen o dönemde Eidgenössischen Polytechnikum'un doktora verme yetkisi olmadığından doktora tezi 1892'de Zürih Üniversitesi'nin Yüksek Felsefe [Fen] Fakültesi'ne sunulmuştur.

Doktora tezinin başlığı *Ueber Verbindungen des Hydroxylamins mit Metallcarbonaten* [Hidroksilaminin Metal Karbonatlar ile Oluşturduğu Bileşikler Üzerine]'dir.⁷ (Resim 6a ve 6b). Hidroksilamin⁸ ilk kez 1865'de Alman kimyacı Wilhelm Clemens Lossen (1838 – 1906) tarafından etil nitratın kalay ve klorür asidi ile indirgenmesi yoluyla hidroklorürü biçiminde elde edildi ve adlandırıldı.⁹ Saf hidroksilamin ise 1891'de Hollandalı kimyacı Cornelius Adriaan Lobry van Troostenburg de Bruyn (1857 – 1904)¹⁰ ile Fransız kimyacı Léon Maurice Crismer (1858 – 1944)¹¹ tarafından elde edildi. Hidroksilaminin çinko ile oluşturduğu $Zn(NH_2OH)_2Cl_2$ kompleksi 'Crismer tuzu' olarak bilinir ve ısıtılınca hidroksilamin verir.

27 Şubat 1872'de doktorasını verdi. 1873'de Zürih Üniversitesi'nde habilitasyon sınavını verdi. Besin maddelerinin ve içme suyunun analizini yapmak üzere 15 Şubat 1887'de yeni oluşturulan kanton kimyagerliği görevine atandı. 20 Nisan 1884'de organik kimya profesörlüğüne atanınca bu görevinden ayrıldı ve aynı yıl İsviçre vatandaşlığına alındı. 1890'da kürsü profesörlüğüne atandı ve bu görevini 1920'de emekli oluncaya kadar sürdürdü. [*Die Geschichte des Kantonalen Labors Zürich* (Zurich: Gesundheitsdirektion Kantonalen Labors Zürich, 2016), 2 – 4, erişim 30 Ocak 2023, <https://www.zh.ch/de/gesundheitsdirektion/kantonales-labor/geschichte.html>; "Haruthiun Abeljanz," erişim 30 Ocak 2023, https://en.wikipedia.org/wiki/Haruthiun_Abeljanz].

- 7 Kyriakos L. Syngros, *Ueber Verbindungen des Hydroxylamins mit Metallcarbonaten* (Uster-Zürich: Druck von Diggelman, 1892), 46 s.
- 8 Hidroksilamin NH_2OH formülünde nem çekici beyaz kristaller oluşturan anorganik bir maddedir. Mol ağırlığı = 33,03 g/mol; erime noktası = 33 °C; kaynama noktası = 58 °C; yoğunluğu = 1,21 g/cm³; bazik özellik gösterir: $pK_a = 6,03$ ve asitlerle tuz oluşturur. Genel olarak sulu çözeltisi biçiminde kullanılır.
- 9 W. C. Lossen, "Ueber das Hydroxylamine" [Hidroksilamin Üzerine], *Zeitschrift für Chemie* 8 (1865): 551 – 553.
- 10 C. A. Lobry de Bruyn, "Sur l'Hydroxylamine Libre [Serbest Hidroksilamin Üzerine]," *Recueil des Travaux chimiques des Pays-Bas* 10 (1891): 100 – 112.
- 11 Léon Maurice Crismer, "Préparation de l'Hydroxylamine Cristallisée" [Kristalize Hidroksilaminin Elde Edilmesi], *Bulletin de la Société chimique de Paris Series 3*, 6 (1891): 793 – 795.

Resim 4. Heinrich Jacob Goldschmidt 1916'da Oslo Üniversitesi'nde deneysel ders anlatırken. ["Heinrich Jacob Goldschmidt", https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Heinrich_Jacob_Goldschmidt].

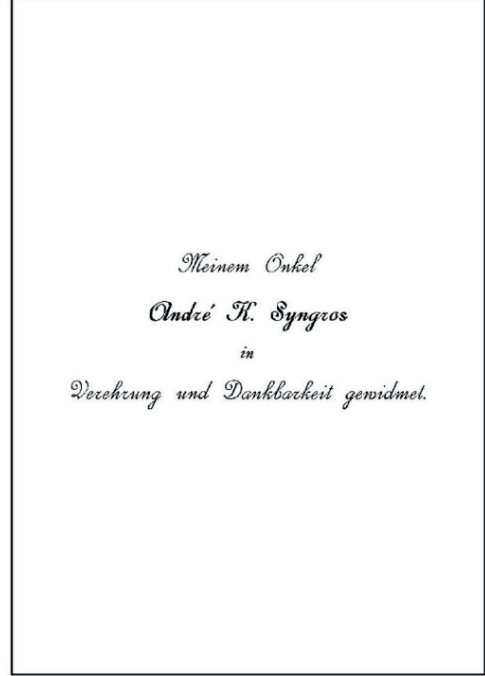
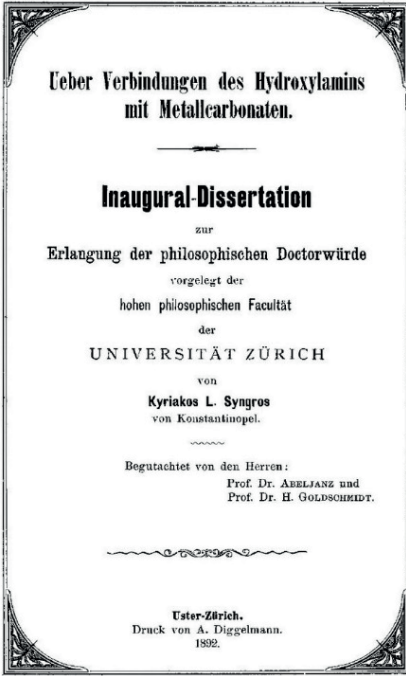

Resim 5. Prof. Dr. Haruthiun Tigran Abeljanz (1886). ["Haruthiun Abeljan", https://en.wikipedia.org/wiki/Haruthiun_Abeljanz].

Metalloenzim hidroksilamin oksidaz ve başka biyolojik sistemlerin hidroksilamin içermesi nedeniyle hidroksilaminin bazı metaller ile oluşturduğu kompleksler ayrıntılı olarak incelenmiştir.¹² Bu çalışmada hidroksilaminin nikel(II), kadmiyum(II), çinko(II) ve kobalt(II) komplekslerinin yapıları ortaya konulmuştur. Kadmiyum, çinko ve kobalt metallerinin (M) hidroksilamin ile $M(NH_2OH)_2X_2$ ($X = Cl^-$ ve Br^-) tipi kompleksler oluşturmalarına karşılık nikelin daima koordinasyon sayısı altı olan $[Ni(NH_2OH)_6]X_2$ veya $[Ni(NH_2OH)_4X_2]$ tipi kompleksler oluşturduğu saptanmıştır. Hidroksilamin biyolojik nitrifikasyon olayında yani doğadaki azot çevriminde amonyanın yükseltgenmesinde bir arabasamak oluşturmaktadır.¹³

12 M. N. Hughes ve K. Shrimanker, "Metal Complexes of Hydroxylamine," *Inorganica Chimica Acta* 18 (1976): 69 – 76.

13 Necumisia Mpongwana, Steno K. O. Ntwampe, Elizabeth I. Omodanisi, Boredi S. Chidi ve Lovasoa C. Razanamahandry, "Sustainable Approach to Eradicate the Inhibitory Effect of Free-cyanide on Simultaneous Nitrification and Aerobic Denitrification During Wastewater Treatment," *Sustainability* 11 (2019), article 6180; Aina Soler-Jofra, Julio Pérez ve Mark C. M. van Loosdrecht, "Hydroxylamine and the Nitrogen Cycle: A Review," *Water Research* 190, 15 February 2021, article 116723.

Resim 6a. Kyriakos Syngros'un doktora tezinin kapağı (solda). **Resim 6b.** Andreas K. Syngros'a ithaf (sağda). Kyriakos L. Syngros, *Ueber Verbindungen des Hydroxylamins mit Metallcarbonaten* (Uster-Zürich: Druck von Diggelman, 1892), 3.

Tezin başlangıcında tez konusu olarak metallerin hidroksilamin bileşiklerinin elde edilmesinin seçilmesinde hidroksilaminin güncelliği yanında Lossen ve özellikle Crismer'e gönderme yapılarak onların çalışmalarının genişletilerek sürdürülmesinin de etkili olduğu vurgulanmıştır (Resim 7b). Çalışma izlenen yöntem metal klorür çözeltisi ile hidroksilamin hidroklorür çözeltisinin karışımına sodyum karbonat çözeltisi katılarak metal kompleksinin çöktürülmesidir. Elde edilen çökeltinin metal, karbon, hidrojen ve azot analizleri yapılarak formülünün ortaya konulmasına çalışılmıştır. Elde edilen formülü desteklemek için kriyoskopik ölçümler yapıldığı gibi elde edilen çökeltinin yoğunluğu tayin edilerek moleküler hacim hesapları da yapılmıştır.

Vorliegende Arbeit wurde in der Zeit vom October 1891 bis Juni 1892 im chemisch-analytischen Laboratorium des Eidgenössischen Polytechnikums in Zürich ausgeführt.

Es sei mir an dieser Stelle gestattet, meinem hochverehrten Lehrer

Herrn Professor Dr. H. Goldschmidt

meinen herzlichsten Dank auszusprechen für den liebenswürdigen Beistand, mit dem er mich bei der Ausführung dieser Arbeit beehrte.

Während die Reaction des Hydroxylamins auf organische Verbindungen in den letzten zehn Jahren sehr eingehend studirt worden ist und zu wichtigen Ergebnissen geführt hat, liegen über das Verhalten dieses Körpers gegenüber unorganischen Substanzen nur wenig Beobachtungen vor. Von dem Entdecker des Hydroxylamins, Lossen, ist schon angegeben, dass das Hydroxylamin in den Lösungen mancher Metallsalze zum Theil charakteristische Niederschläge hervorruft, zum Theil Reductionswirkungen ausübt. In den letzten Jahren hat sich Crismer¹⁾ mit Doppelverbindungen des Hydroxylamins mit Metallverbindungen beschäftigt. Er hat ein Hydroxylaminzinkchlorid $Zn(NH_2O)_2Cl_2$ und ein Hydroxylaminbaryumchlorid $Ba(NH_2O)_2Cl_2$ dargestellt. Aus ersterem Körper ist es ihm gelungen, das reine Hydroxylamin zu isoliren.

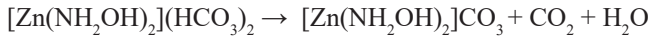
Das Hydroxylamin zeigt in seinem chemischen Verhalten eine gewisse Aehnlichkeit mit dem Ammoniak. Es schien daher nicht unmöglich, dass ihm gleich dem Ammoniak die Fähigkeit zukäme, sich mit Kobaltkoryndsalzen bei Anwesenheit von Sauerstoff zu Körpern zu vereinigen, welche als hydroxylirte Kobaltkoryndsalze aufzufassen wären. So war es nicht ausgeschlossen, dass man etwa zu Körpern, die den Lutesalzen der Kobaltkoryndbasen analog waren, z. B. zu einer Verbindung $Co(NH_2O)_2Cl_2$, kommen könnte.

Auf Veranlassung von Herrn Prof. Goldschmidt habe ich einige Versuche angestellt, um zu derartigen

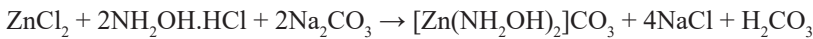
¹⁾ Bull. soc. chim. (3) 2,114.

Resim 7a (solda). Kyriakos Syngros'un Prof. Dr. H. Goldschmidt'e teşekkürü (Syngros, *Ueber Verbindungen*, 5). **Resim 7b (sağda).** Syngros'un doktora tezinin başlangıç sayfası (Syngros, *Ueber Verbindungen*, 7).

I. Çinko kompleksinin elde edilmesinde 5 g çinko klorür üzerine 10 g hidroksilamin hidroklorür ve sodyum karbonat katılıp karışımından hava geçirildiğinde $[Zn(NH_2OH)_2]CO_3$ beyaz bir çökelti halinde ayrılır.¹⁴ Burada mol olarak çinkonun yaklaşık dört katı hidroksilamin hidroklorür bulunmasına ve çinkonun genellikle koordinasyon sayısı dört olarak davranmasına karşılık elde edilen kompleks $[Zn(NH_2OH)_2]CO_3$ bileşiminde olup gerek yapılan elementel analizler ve gerekse moleküler hacim hesapları bu yapıyı doğrulamaktadır. Burada önce $[Zn(NH_2OH)_2](HCO_3)_2$ bileşiminde bir çökeltinin oluştuğu ve çözültiden hava geçirilmesi sonucunda bunun,

denklemini uyarınca dönüştüğü ileri sürülmektedir. Buna göre, kompleks oluşumuna ilişkin toplu reaksiyon denklemi günümüzdeki yazılışına göre,

14 Bu reaksiyon üzerine hava oksijeninin hiçbir etkisi olmadığına göre çözültiden neden dolayı hava geçirildiğini anlamak mümkün değildir.

olarak verilmiştir. Çinko kompleksi için ortaya konulan formül günümüzdeki bilgiler ile de uyum içindedir. Burada ayrıca kriyoskopi yoluyla hidroksilamin, sodyum karbonat, sodyum hidrojen karbonat ve çinko asetatın mol ağırlıkları tayin edilmiş ve uygulanan kriyoskopi yönteminin sağlanması yapılmıştır.

— 11 —

II. 0,1822 gr Substanz gaben beim Glühen 0,0766 gr Zinkoxyd.
 III. 0,1917 gr Substanz gaben bei der Verbrennung 0,0433 gr Kohlensäure, 0,0581 gr Wasser und 0,0809 gr Zinkoxyd.
 IV. 0,1665 gr Substanz gaben bei der Verbrennung 0,0390 gr Kohlensäure und 0,0492 gr Wasser.
 V. 0,781 gr Substanz verloren beim Behandeln mit Schwefelsäure in Bunsen'schem Kohlensäureapparat 0,1833 gr Kohlensäure.
 VI. 0,3018 gr Substanz verloren nach derselben Methode behandelt 0,0702 gr Kohlensäure.
 VII. 0,1486 gr Substanz gaben 19 cc feuchten Stickstoff bei 13,5° und 714 mm Druck.
 VIII. 0,1496 gr Substanz gaben 19,2 cc feuchten Stickstoff bei 14° und 716 mm Druck.
 IX. 0,1126 gr Substanz gaben 14,4 cc feuchten Stickstoff bei 13,5° und 720 mm Druck.
 X. 0,1116 gr Substanz gaben 14,2 cc feuchten Stickstoff bei 14° und 717 mm Druck.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
Zn	33,63	33,74	33,86	—	—	—	—	—	—	—
CO ₂	—	—	23,10	23,42	23,48	23,26	—	—	—	—
H	—	—	3,41	3,49	—	—	—	—	—	—
N	—	—	—	—	—	—	14,14	14,20	14,27	14,10

Berechnet für Zn(NH₂O)₂CO₃

	Gefunden im Mittel	Berechnet
Zn	33,74	34,03 pCt.
CO ₂	23,31	23,04 "
H	3,45	3,14 "
N	14,18	14,66 "

Das Bihydroxylaminzinkcarbonat ist ein in Wasser unlösliches, schneeweißes, mikrokristallinisches Pulver. Wird in die Suspension desselben in Wasser Kohlensäure eingeleitet, so geht es nach und nach in Lösung. Wird in die kohlensäurehaltige Flüssigkeit Luft eingeleitet, so

— 26 —

III. 0,1632 gr Substanz gaben bei einer Verbrennung in offenem Rohr 0,0483 gr Kohlensäure, 0,0356 gr Wasser und 0,0827 gr Mn₂O₄.
 IV. 0,1898 gr Substanz gaben bei einer Verbrennung im offenem Rohr 0,0568 gr Kohlensäure und 0,0454 gr Wasser.
 V. 0,5354 gr Substanz verloren bei der Behandlung in Bunsen'schem Apparat mit Schwefelsäure 0,1566 gr Kohlensäure.
 VI. 0,1499 gr Substanz gaben bei 15,5° und 724 mm Druck 9,4 cc feuchten Stickstoff.
 VII. 0,1555 gr Substanz gaben 9,8 cc feuchten Stickstoff bei 15,5° und 722 mm Druck.
 VIII. 0,1518 gr Substanz gaben 9,9 cc feuchten Stickstoff bei 14,5° und 712 mm Druck.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
Mn	36,81	37,01	36,39	—	—	—	—	—
CO ₂	—	—	29,20	29,20	29,11	—	—	—
H	—	—	2,42	2,65	—	—	—	—
N	—	—	—	—	—	6,97	6,98	7,16

Berechnet für 4MnCO₃. 3NH₂O. 2H₂O

	Gefunden im Mittel	Berechnet
Mn	36,74	36,96 pCt.
CO ₂	29,36	29,58 "
H	2,54	2,18 "
N	7,02	7,06 "

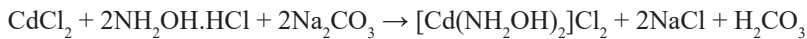
Beim Behandeln mit Säuren löst sich der Mangankörper unter Bildung eines Manganoxydulsalzes von Hydroxylaminsalz und Kohlensäure.

Kryoskopische Versuche über die Einwirkung einer Hydroxylaminsodalösung auf gelöstes Manganchlorür.

In ähnlicher Weise, wie es bei Bihydroxylaminzinkcarbonat beschrieben ist, wurden eine Reihe von Versuchen angestellt, um festzustellen, ob beim Vermengen

Resim 8a(solda). Çinko kompleksinin elementel analiz sonuçları ve formülünün çıkartılması (Syngros, *Ueber Verbindungen*, 11). **Resim 8b(sağda).** Manganın oluşturduğu çökeltinin elementel analiz sonuçları ve formülünün çıkartılması (Syngros, *Ueber Verbindungen*, 26).

II. Kadmiyum kompleksinin elde edilmesinde kadmiyum klorür, hidroksilamin hidroklorür ve sodyum karbonattan yola çıkılarak [Cd(NH₂OH)₂]Cl₂ bileşiminde bir kompleks elde edilmiştir. Gerek elementel analizler ve gerekse moleküler hacim hesapları bu yapıyı doğrulamaktadır. Buna göre, kompleks oluşumuna ilişkin toplu reaksiyon denklemi günümüzdeki yazılışına göre,

olarak verilmiştir. Yapılan analizler bu yapıyı doğruladığı gibi bu formül günümüzdeki bilgiler ile de uyum içindedir.

III. Mangan kompleksinin elde edilmesinde bir mol mangan(II) klorür, altı mol hidroksilamin hidroklorür ve dört mol sodyum karbonat reaksiyona sokulup çözüldü

hava akımı geçirilerek soluk gri renkli $4\text{MnCO}_3 \cdot 3\text{NH}_2\text{OH} \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ bileşiminde bir çökelti elde edilmiş olup yapılan metal analizi ve elementel analizler de bu formülü doğrulamaktadır.¹⁵ Burada mangan için elde edilen maddenin çinko ve demir bileşiklerinden farklı olduğu vurgulanmakta, bunun nedeni olarak kriyoskopik deney sonuçlarına göre hidroksilaminin sulu çözeltide mangan ile kompleks oluşturmasına karşılık, oluşumuna katkıda bulunduğu hidrojen karbonatın da manganın çökmesine neden olduğunu ileri sürülmektedir.¹⁶ (Resim 9a).

IV. Demir kompleksinin elde edilmesinde demir(II) klorür, çözeltilisine hidroksilamin hidroklorür ve sodyum karbonat katıldığında renk koyu kan kırmızısına döner. Çözeltiden hidrojen gazı geçirildiğinde koyu kırmızı renkli $[\text{Fe}(\text{NH}_2\text{OH})_2]\text{CO}_3$ bileşiminde bir kompleks çöker. Burada önce $[\text{Fe}(\text{NH}_2\text{OH})_2](\text{HCO}_3)_2$ bileşiğinin oluştuğu ve çözeltiden hidrojen gazı geçirildiğinde bunun $[\text{Fe}(\text{NH}_2\text{OH})_2]\text{CO}_3$ bileşiğine dönüştüğü ileri sürülmektedir. Kriyoskopik incelemeler ve yapılan analizler bu yapıyı doğruladığı gibi bu formül günümüzdeki bilgiler ile de uyum içindedir.

V. Nikel(II) klorür çözeltilisine hidroksilamin hidroklorür ve sodyum karbonat çözeltisi katıldığında çözeltinin rengi maviye döner. Çözeltiden hava geçirilince önce soluk sarımsı yeşil renkli $2\text{Ni}(\text{OH})_2 \cdot 4\text{NiCO}_3 \cdot 5\text{NH}_2\text{OH} + 7\text{H}_2\text{O}$ bileşiminde bir çökelti oluşur. Daha sonra muhtemelen saf olmayan mavi-yeşil renkli $2\text{Ni}(\text{OH})_2 \cdot 4\text{NiCO}_3 \cdot 5\text{NH}_2\text{OH} + 6\text{H}_2\text{O}$ bileşiminde ve en sonunda da azot içeriği düşük olan mavi-yeşil renkli çökeltiler oluşur. Nikelin amonyakla oluşturduğu $\text{NiCl}_2 \cdot 6\text{NH}_3$ ve $\text{NiSO}_4 \cdot 4\text{NH}_3$ gibi bileşikler göz önüne alındığında günümüzdeki yazılışına göre,

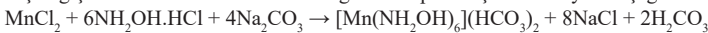

denklemleri uyarınca $[\text{Ni}(\text{NH}_2\text{OH})_6](\text{HCO}_3)_2$ bileşiminde bir kompleksin oluşması beklenir. Ancak, kriyoskopik incelemelerde donma noktasının aynı kalması günümüzdeki yazılışıyla,

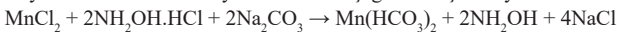

denklemleri uyarınca $[\text{Ni}(\text{NH}_2\text{OH})_3](\text{HCO}_3)_2$ bileşiminde bir kompleksin oluşumunu göstermekle birlikte bu kompleks saf olarak elde edilememiştir (Resim 9b).

15 Ancak, bu bileşiğin yapısını koordinasyon kimyası açısından açıklamak mümkün değildir. Başlangıçtaki Ligand/Metal oranının 6 olmasına karşılık bu bileşikteki Ligand/Metal oranı $3/4 = 0,75$ dir. Bu durum reaksiyon koşullarının başta ortamın pH değeri olmak üzere ayarlanmadığını ve manganın büyük kısmı karbonat biçiminde çökerken hidroksilaminin çok büyük bir bölümünün de kompleksleşmeden çözeltide kaldığını göstermektedir. Mangan(II)'nin koordinasyon sayısı olarak altı tercih ettiği göz önüne alınarak başlangıç maddelerinin mol oranlarına göre kompleksleşme reaksiyonu aşağıdaki biçimde yazılabilir:

16 Böyle bir durumda reaksiyon denklemi aşağıdaki biçimde yazılabilir:

— 29 —

III. Versuch. Wassermenge = 20 gr.

Substanz	Gewicht der Substanz	Concentration	Depression	Molecular-Gewicht
Na ₂ CO ₃	0,2418	1,209	0,511	44,7
NH ₄ OCl	0,4013	2,007	0,984	38,4
MnCl ₂ + 4H ₂ O	0,1941	—	—	—
MnCl ₂	0,1171	0,588	0,289	46,9

IV. Versuch. Wassermenge = 20 gr.

Substanz	Gewicht der Substanz	Concentration	Depression	Molecular-Gewicht
Na ₂ CO ₃	0,3329	1,665	0,591	45,7
NH ₄ OCl	0,4532	2,266	1,115	38,6
MnCl ₂ + 4H ₂ O	0,2473	—	—	—
MnCl ₂	0,1574	0,784	0,299	49,8

V. Versuch. Wassermenge = 20 gr.

Substanz	Gewicht der Substanz	Concentration	Depression	Molecular-Gewicht
Na ₂ CO ₃	0,3485	1,743	0,707	46,7
NH ₄ OCl	0,5496	2,749	1,345	38,8
MnCl ₂ + 2H ₂ O	0,2152	—	—	—
MnCl ₂	0,1674	0,836	0,330	49,6

Aus diesen Versuchen geht hervor, dass das Manganchlorür in der Hydroxylaminsodalösung nahezu dieselbe Gefrierpunktsniedrigung hervorbringt, als wäre es in der gleichen Menge reinen Wassers gelöst worden. Man kann daher nicht annehmen, dass sich das Mangan mit Hydroxylamin schon in der wässrigen Lösung zu complexen Moleculen vereinigt, wie es beim Zink der Fall war, vielmehr hat man sich vorzustellen, dass das Mangan in Form des sauren Carbonats in Lösung enthalten sei. Erst im Momente des Freiwerdens des secundären Mangancarbonats tritt dieses mit Hydroxylamin und Wasser zu der Verbindung 4 MnCO₃.3 NH₄O.2 H₂O zusammen.

— 35 —

Tiegel in Wasserstoffstrom gegläht. Erhalten wurden

- 0,0907 gr metallisches Nickel.
- II. 0,1497 gr Substanz gaben bei gleicher Behandlung 0,0560 gr metallisches Nickel.
- III. 0,2104 gr Substanz gaben bei gleicher Behandlung 0,0770 gr metallisches Nickel.
- IV. 0,1341 gr Substanz gaben, im offenen Rohr verbrannt, 0,0275 gr Kohlensäure und 0,0543 gr Wasser.
- V. 0,1883 gr Substanz gaben, im offenen Rohr verbrannt, 0,0346 gr Kohlensäure und 0,0595 gr Wasser.
- VI. 0,1600 gr Substanz gaben bei gleicher Behandlung 0,0290 gr Kohlensäure und 0,0536 gr Wasser.
- VII. 0,1182 gr Substanz gaben 8 cc feuchten Stickstoff bei 11,5° und 715 mm Druck.
- VIII. 0,1017 gr Substanz gaben 6,6 cc feuchten Stickstoff bei 7° und 710 mm Druck.
- IX. 0,1050 gr Substanz gaben 7 cc feuchten Stickstoff bei 10° und 726 mm Druck.
- X. 0,1216 gr Substanz gaben 8,2 cc feuchten Stickstoff bei 11° und 723 mm Druck.
- XI. 0,1388 gr Substanz gaben 9,2 cc feuchten Stickstoff bei 16° und 728 mm Druck.
- XII. 0,1092 gr Substanz gaben 7,6 cc feuchten Stickstoff bei 14° und 720 mm Druck.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Ni	36,75	36,74	36,59	—	—	—	—	—	—	—	—	—
CO ₂	—	—	—	17,85	18,37	18,12	—	—	—	—	—	—
H	—	—	—	3,91	3,51	3,67	—	—	—	—	—	—
N	—	—	—	—	—	—	7,37	7,33	7,63	7,64	7,39	7,65

Versucht man, aus den hier erhaltenen Werthen eine Formel zu berechnen, so nimmt man wahr, dass Nickel und Kohlensäure im Verhältniss von 3 Atomen Nickel auf 2 Moleküle Kohlensäure stehen. Nickel und Stickstoff stehen im Verhältniss von 6:5. Man kommt zu der allerdings sehr complicirten Formel 2 Ni(OH)₃.4 NiCO₃.5 NH₄O + 7 H₂O.

Şekil 9a (solda). Manganın verdiği çökelti için kriyoskopik deneyler (Syngros, *Ueber Verbindungen*, 29). Resim 9b (sağda). Nikelin oluşturduğu çökeltinin analiz sonuçları (Syngros, *Ueber Verbindungen*, 35).

VI. Kobalt(II) klorür çözeltisine hidroksilamin hidroklorür ve sodyum karbonat çözeltisi katılıp ortamdan hava geçirildiğinde bulutsu bir çökelti oluşur. Çözeltiden hava yerine hidrojen geçirilirse soluk pembe-kırmızı bir çökelti oluşur. Bu çökeltilerin bileşimleri sabit olmadığından analiz sonuçlarına göre formüllerinin çıkartılması mümkün olmamıştır.

Bu çalışmada metallerin klorür tuzlarının çözeltisine hidroksilamin hidroklorür çözeltisi ve ardından sodyum karbonat çözeltisi eklenerek metal hidroksilamin kompleksinin çöktürülmesi ve bu sırada çözeltiden hava veya hidrojen gazı geçirilmesi söz konusudur. Moleküler durumdaki oksijen ve hidrojenin oda sıcaklığında reaksiyona girmesi söz konusu olmadığından bunun nedenini anlamak mümkün değildir. Çinko, kadmiyum ve demirin hidroksilamin komplekslerinin elde edilebilmesine karşılık mangan, nikel ve kobaltın

kompleksleri elde edilememiştir.¹⁷ Tez iki yıl sonra biraz kısaltılarak yayınlanmıştır.¹⁸ Tezde metaller çinko, kadmiyum, mangan, demir, nikel ve kobalt sırasına göre incelenmişken yayında bu sıra çinko, demir, mangan, nikel ve kadmiyum olarak değiştirilmiştir. Tezdeki bazı deney ve tartışmalara yayında yer verilmediği gibi kobalt için sonuç alınamayan deneylerden hiç söz edilmemiştir. (Resim 10).

Über Verbindungen des Hydroxylamins mit Metallkarbonaten.
Von
HEINRICH GOLDSCHMIDT und KYRIAKOS L. SYNGROS.

Wir haben die Beobachtung gemacht, daß eine wässrige Lösung von Zinkchlorid und Hydroxylaminchlorhydrat beim Versetzen mit einer zur Neutralisation des gesamten Chlors ausreichenden Menge Natriumcarbonat keinen Niederschlag von Zinkcarbonat auscheidet, sondern klar bleibt. Erst wenn ein Luft- oder Wasserstoffstrom durch die Flüssigkeit durchgeleitet wird, entsteht eine weiße Fällung. Dieser Niederschlag enthält außer Zink und Kohlensäure auch Hydroxylamin. Ein ähnliches Verhalten zeigten auch Eisen-, Mangan-, Nickel- und Kobaltsalze, während Cadmiumchlorid sich etwas abweichend verhielt. Im folgenden geben wir eine Beschreibung unserer Versuche.

I. Zink.

5 g Chlorzink und 10 g salzsaures Hydroxylamin wurden in Wasser gelöst, worauf die äquivalente Menge Natriumcarbonat hinzugefügt wurde. Als durch die klar geliebene Flüssigkeit ein Luftstrom durchgeleitet wurde, schied sich, wie schon oben erwähnt, ein weißer Niederschlag aus. Eine Reihe von Analysen, die mit Präparaten verschiedener Darstellungen ausgeführt wurden, gaben Resultate, die angenähert auf die Formel $Zn(NH_2O)_2CO_2$ stimmten.

Gefunden in Mittel: Berechnet für $Zn(NH_2O)_2CO_2$:		
Zn	34.78	34.68%
CO ₂	23.61	23.04%
H	8.34	8.14%
N	13.88	14.66%

Wie aus diesen Zahlen hervorgeht, scheint hier ein Gemenge der Verbindung $Zn(NH_2O)_2CO_2$ mit etwas Zinkcarbonat vorzuliegen, da der Gehalt an Zink und Kohlensäure stets zu hoch, der Stickstoffgehalt zu niedrig gefunden wurde. Es gelang jedoch, die Doppelverbindung in reinerem Zustande zu erhalten, wenn das Durchleiten von Luft, wenn die ersten Portionen des Niederschlages ausgefallen waren, unterbrochen und der Niederschlag durch Filtration entfernt

— 146 —

I. Gewicht der Substanz	4.6172 g			
Gewicht des verdrängten Benzols	1.5095 g			
II. Gewicht der Substanz	4.3240 g			
Gewicht des verdrängten Benzols	1.3895 g			
III. Gewicht der Substanz	4.2912 g			
Gewicht des verdrängten Benzols	1.3738 g			
IV. Gewicht der Substanz	6.0180 g			
Gewicht des verdrängten Benzols	1.9618 g			
I	II	III	IV	
Spezifisches Gewicht	2.70	2.72	2.74	2.72

Im Mittel ergibt sich 2.72 als das spezifische Gewicht der Verbindung, bezogen auf Wasser von 13°. Dieser Wert wurde benutzt, um das Molekulargewicht des Hydroxylamins festzustellen. Das spezifische Gewicht des wasserfreien Cadmiumchlorids ist 3.625.

Molekulargewicht von $Cd(NH_2O)_2Cl_2$	= $\frac{249}{2.72}$ = 91.5
Molekulargewicht von $CdCl_2$	= $\frac{185}{3.625}$ = 50.5
Molekulargewicht von $(NH_2O)_2$	41.0
Molekulargewicht von NH_2O	20.5

Demnach nimmt im Molekül der Cadmiumverbindung das Hydroxylamin ein kleineres Volumen ein, als im Dihydroxylaminzinkcarbonat und im freien Zustande.

Dafs sich das Cadmiumchlorid gegen eine Hydroxylaminsäurelösung anders verhält, als das Zinkchlorid, ist jedenfalls darauf zurückzuführen, dafs die Cadmiumsalze in wässriger Lösung, wie dies sowohl durch Bestimmung der Leitfähigkeit, wie auf kryoskopischem Wege nachgewiesen ist, viel weniger dissoziiert sind, als die Zinksalze.

Es wurden noch Versuche angestellt, ob aus den Lösungen von Calcium-, Magnesium-, Blei- und Zinnsalzen hydroxylaminhaltige Niederschläge erhältlich seien. Doch konnten bis jetzt solche nicht erhalten werden.

Zürich, chem.-analyt. Laboratorium des Polytechnikums.

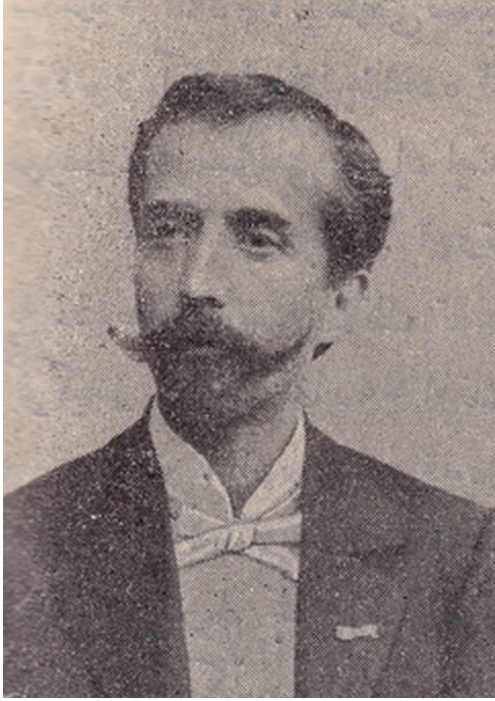
Bei der Redaktion eingegangen am 3. August 1893.

Resim 10. Heinrich Goldschmidt ve Kyriakos L. Syngros'un hidroksilaminlerin metal karbonatlar ile yaptıkları bileşikler üzerine yayınladıkları makalenin ilk ve son sayfası (Goldschmidt ve Syngros, "Über Verbindungen des Hydroxylamins mit Metallkarbonaten," 129, 146.

Kyriakos Syngros doktora sınavını verip tezini de bastırdıktan sonra muhtemelen 1892 yılının sonlarına doğru İstanbul'a dönmüştür. Henüz kendisinin bir laboratuvarı olmadığından Pierre Apéry'nin açmış olduğu kimyasal analiz laboratuvarında kimyager olarak çalışmaya başlamıştır.

17 Bunun nedeni o dönemde hidroliz konusunda yeterli bilginin olmamasıdır. Metal tuzlarının çözeltileri hidroliz nedeniyle asidiktir. Bu çözeltinin sodyum hidroksit veya sodyum karbonat gibi bir baz katılarak nötralleştirilmesine çalışılması durumunda hidroliz dengesi nedeniyle nötralleştirilen asidin yerine yeniden asit oluşur ve bu arada metalin hidroksit veya karbonatı çöker. Bu koşullarda metal kompleksinin çökebilmesi için kompleksin kararlılık sabitinin hidroksit veya karbonatın çözünürlük çarpımından daha küçük olması gereklidir.

18 Heinrich Goldschmidt ve Kyriakos L. Syngros, "Über Verbindungen des Hydroxylamins mit Metallkarbonaten," *Zeitschrift für anorganische Chemie* 5 (1894): 129 – 146.

Resim 11. Pierre Apéry.
[Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet*, c. 3 (İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, 1320), 600].

Resim 12. Pierre Apéry. [Turhan Baytop, *Eczâhâne'den Eczane'ye* (İstanbul: Bayer, 1995), 96].

Pierre Apéry'nin Kimyasal Analiz Laboratuvarı

Pierre Apéry (1852 – 1918)¹⁹ Ortaköy'de eczanesi bulunan eczacı Nicolas Apéry'nin (1802 – 1884) oğlu olarak İstanbul'da doğdu. Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin eczacı sınıfından 1872'de mezun oldu. 1874'de Yüksek Kaldırım 68 numarada bulunan ve 1850'de kurulmuş olan Velits ve ortaklarına ait eczahaneyi satın aldı. Grande Pharmacie [Büyük Eczahane] adını verdiği bu eczahane çok ünlüydü. 1898 ve 1908'de iki kez yer değiştiren eczahane de hekimler için çeşitli ülkelere ait yüzden fazla bilimsel dergiyi içeren bir kütüphane ve okuma salonu bulunuyordu. (Resim 11 ve 12). Öğrenimi sırasında kimyagerlik sertifikası da almış olduğu anlaşılan Pierre Apéry eczahanesinden bağımsız olarak Taksim'de Ayaspaşa Caddesi ile Kazancı Yokuşu arasındaki Ahır Sokak No. 11 adresinde her türlü kimyasal, mikroskopik,

19 Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, 1985), 398-399; Michèle Nicolas "Eczacı Pierre Apéry (1852 – 1918) ve Bilimsel Yayınları," *IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri (4 – 5 Haziran 1998; İstanbul)*, ed. Emre Dölen (İstanbul: Marmara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, 2000) içinde, 125-140; Michèle Nicolas, "Pierre Apéry et ses Publications scientifiques," *Revue d'Histoire de la Pharmacie* 94 (2006): 237-247.

tıbbi ve endüstriyel analizlerin yapıldığı bir analiz laboratuvarı [Laboratoire de Recherches et Analyses Chimiques, Microscopiques, Médicales et Industrielles] kurdu. (Resim 13 ve 14).

LABORATOIRE D'ANALYSES CHIMIQUES

MÉDAILLES D'OR ET DIPLOMES D'HONNEUR
aux Expositions Internationales d'Ostende (1888),
de Gand (1889), de Toulon (1890) et de Spa (1891)

PIERRE APÉRY

CHIMISTE EXPERT ASSERMENTÉ
près la Municipalité du VIe Cercle
et les Consuls d'Allemagne, d'Autriche-Hongrie
et de Grèce

DIRECTEUR
de la « Revue Médico-Pharmaceutique »

MEMBRE
de la Société I. de Médecine et de la Société
de Pharmacie de Constantinople;
des Sociétés d'Hygiène, Chimique et de Pharmacie
de Paris,
de la Société des Sciences naturelles de l'Algérie
et d'autres Sociétés savantes

Resim 13. Pierre Apéry'nin laboratuvarının rapor kâğıdındaki anteti. [Mert Sandalçı ve Gülnur Sandalçı, *Belgelerle Türk Eczacılığı III/2* (İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı, 2005), 25].

Laboratoire d'Analyses chimiques

DIRIGÉ PAR

PIERRE APÉRY

Chimiste-Expert près la Municipalité du
6e Cercle et les Consuls d'Allemagne,
d'Autriche-Hongrie et de Grèce.

Directeur de la
REVUE MÉDICO-PHARMACEUTIQUE
Membre de plusieurs Sociétés savantes
Diplômes d'honneur et Médailles d'or
aux Expositions d'Hygiène
de GAND, OSTENDE, TOULON et SPA.

ANALYSES DE CHIMIE BIOLOGIQUE
URINES, CALCULS, LIQUIDES EXTRAITS DE KYSTES
ET ÉPANCHÉMENTS, DIVERSES SÉCRÉTIONS HU-
MAINES.

ANALYSES DE DENRÉES ALIMENTAIRES
et Produits Pharmaceutiques

EXAMENS MICROSCOPIQUES
Sédiments urinaires, sperme, sang, tissus, cristaux, etc.

EXPERTISES CHIMICO-LÉGALES
EXACTITUDE-PROMPTITUDE

PRIX MODÉRÉS

Pharmacie dite **VELITS**
68, rue Yuksek-Caldırım-Galata et rue Ahir, 11, Péra
CONSTANTINOPLÉ.

Resim 14. Pierre Apéry'nin laboratuvarının ilânı. [Baytop, *Eczâhâne'den Eczane'ye*, 97].

Pierre Apéry çeşitli mesleki derneklerin kurucusu, üyesi, yöneticisi ve başkanı olarak görev yaptı, *Gazette Médicale d'Orient* ve *Journal de la Société de Pharmacie de Constantinople* gibi dernek dergilerinin yayınlanmasına katkıda bulundu. Kendisi de 31 Ocak 1888'den 1914 yılı sonuna kadar *Revue Médico-Pharmaceutique* adında bir dergi yayınladı. Toplam 27 cilt olan bu dergi önceleri aylık ve 1900'den itibaren 15 günlük olarak yayımlandı. (Resim 15). Kendisi bu dergilerde çok sayıda makale yayınladı. Üç yıllık bir çalışma sonucunda 1892'de 440 sayfalık *Annuaire Oriental de Médecine et de Pharmacie*'yi [Şark Tıp ve Eczacılık Rehberi] yayınladı.

safran, gliserin ve “sel de seignette” (potasyum sodyum tartarat) örneklerini de analiz etmiş ve bunların da taşış edilmiş olduğunu belirlemiştir.²¹

Pierre Apéry'nin laboratuvarını kurduğu tarih konusunda bir bilgi olmamakla birlikte bunun VI. Belediye Dairesi'nin analizlerini üstlendikten sonra 1899 yılı içinde olduğu söylenebilir.

Kyriakos Syngros, Pierre Apéry tarafından yayınlanmakta olan *Revue Médico-Pharmaceutique* adlı dergiye bazı yazılar da yazmıştır. Dergide Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde çıkan kimya ve eczacılık dergilerindeki bazı makaleler özetlenmektedir. Bu kapsamda Almanca dergilerdeki bazı makaleler “Revue des Journaux allemands” başlığı altında Kyriakos Syngros tarafından dergilerin adları da belirtilerek 1895'te özetlenmiştir.²² Burada, kaynak belirtilmeden “L'ékazote” başlığı altında ayrıntılı olarak aktarılan konu, asal gazlardan argon elementinin havada bulunuşu sırasında yaşanan bilimsel tartışmalardır. Argon elementinin keşfi 30 Kasım 1894 tarihinde resmen açıklanmıştır. Syngros bu yazısında elementin keşfinden söz etmez; ancak Syngros'un yazısından kısa süre önce açıklanmış olan bu keşfin, onun kullandığı kaynaklara yansımamış olması doğaldır. Bir elementin keşfine giden yoldaki tartışmalar ilk kez Türkiye'de yayınlanmakla birlikte o tarihte Türkiye'de bunları anlayıp değerlendirebilecek kaç kişinin bulunduğu sorusu da cevapsız kalmaktadır.

Kimyager-i Hazret-i Şehriyârî Dr. Kyriakos Syngros

II. Abdülhamid döneminde sarayda Hazine-i Hassa-yı Şâhâne Nezâreti'ne bağlı olarak çalışan ve buradan maaş alan çok sayıda hekim, dişçi, eczacı ve kimyager bulunmaktaydı. Aynı dönemde, “Kimyager-i Hazret-i Şehriyârî” unvanı altında sürekli olarak bir veya iki kimyager görev yapmıştır. Sarayda bir kimya laboratuvarı olmayıp bu kimyagerler istenilen analizleri kendi laboratuvarlarında yapmaktaydılar. Naşid Baylav “Abdülhamid'in hususî kimyahanesi” başlığı altında aşağıdaki bilgiyi vermektedir:²³

Abdülhamid II zamanında kimyagerlik ilerlemişti. Hünkâr ehemmiyet derecesini takdir ederek ilerlemesine çalışmış, saray için müteaddit kimyagerler tâyin eylemiştir. En önce bu mevkii Leh mültecilerinden bir kemancının oğlu olan Bongowski²⁴ [Bonkowski] işgal edip pašalığa kadar yükselmiş ve büyük nüfuz sahibi olmuştur. Daha sonra Dr. Saint Gros [Syngros] paşa²⁵ da saray kimyageri olmuştur. Bir müddet yani bir buçuk sene kadar sarayda

21 “Laboratoire Chimique de Pierre Apéry – Service Municipal du VIe Cercle,” *Revue Médico-Pharmaceutique* 4, 12 (31 Aralık 1891): 210.

22 Dr. K. Syngros, “Revue des Journaux Allemands,” *Revue Médico-Pharmaceutique* 8, 1 (31 Ocak 1895): 11 – 12.

23 Naşid Baylav, *Eczacılık Tarihi* (İstanbul: Yörük Matbaası, 1968): 183 – 184.

24 Kimyager ve Eczacı Charles Bonkowski Paşa (1841 – 1905). Biyografisi için bkz. Feza Günergun, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacısı Bonkowski Paşa (1841-1905),” *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi (İstanbul, 17-19 Şubat 1988)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992), 229-252.

25 Burada Syngros adı yanlış olarak Saint Gros olarak okunmuş ve kendisine bir de pašalık verilmiştir.

iki Alman kimyageri de hizmet etmiş iseler de bunlardan biri sarayda bir zatın zehirlenme neticesi olarak öldüğünü tahlil neticesinde söylemesi üzerine izi belli olmamak üzere meydandan kaybolmuş diğeri Bavyalı kimyager Arnold idi. Bu da Bongowski Paşa ile geçinemiyerek memleketine dönmüştür. Abdülhamid Kimyagerliğe ne derece ehemmiyet vermekte olduğunu Bongowski [Bonkowski] ve Saint Gros [Syngros]'tan başka adı geçen Vensan Zanni'nin oğlu Jozef [Joseph] Zanni'yi hususî kimyagerliğine tâyin etmek suretiyle ispat eylemiştir. Dr. Zanni Almanya'da tahsil etmiş, İstanbul'a dönüşünde 30.000 altın frank sarfıyla ilk defa olarak bir kimya lâboratuvarı kurmuştu. Abdülhamid; Mavroyani ve Hacı Ali Paşalar vasıtasile bundan haberdar olunca eski dostunun oğlu Dr. Zanni'yi yanına çağırıp bu hareketinden dolayı kendisini takdir buyurmuş ve lâboratuvarının himayesini de üzerine almışlardır.

İstanbul'a dönen Kyriakos Syngros bir süre Pierre Apéry'nin laboratuvarında çalıştıktan sonra nasıl olduğunu bilmediğimiz bir şekilde II. Abdülhamid tarafından fark edilerek 13 Ocak 1896 tarihinden itibaren 500 kuruş maaş ile Mabeyn-i Hümayûn Kimyageri olarak atanmıştır.²⁶ Pierre Apéry tarafından yayınlanmakta olan *Revue Médico-Pharmaceutique* adlı derginin 15 Şubat 1896 tarihli sayısında, bu görevlendirmenin haberi verilmiştir.²⁷

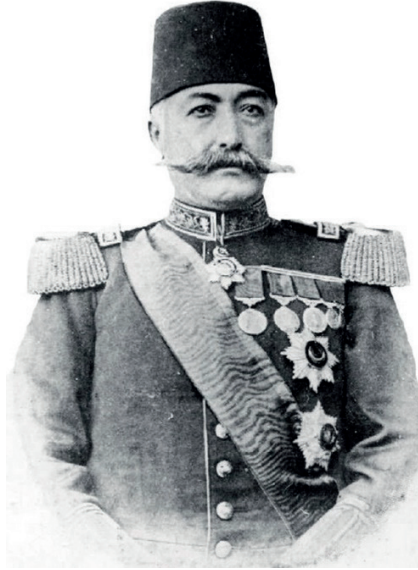
Zürih Üniversitesi kimyagerlerinden Mösyö Dr. K[yriakos] Syngros, ki Pierre Apéry ile birlikte Kimyasal Analizler Büyük Laboratuvarı'nı [Grand Laboratoire d'Analyses Chimiques] yönetmektedir, irâde ile Saray Kimyageri olarak görevlendirilmiştir. Bu dostumuz Syngros için övünülecek bir unvandır ve herkes bunu alkışlayacaktır. Dr. K. Syngros ciddi bir kimyagerdir ve bu görevi layikiyle yapacağına inanıyoruz.

Bu habere göre, Syngros'un 1896 yılı başında Kimyager-i Hazret-i Şehriyârî olarak atanmış olduğu kesindir. Elimizde Kyriakos Syngros'un Kimyager-i Hazret-i Şehriyârî olarak yaptığı bir analizin raporu bulunmaktadır.²⁸ II. Abdülhamidin başhekimi [Sertabî-i Hazret-i Şehriyârî] Said Paşa (Resim 16) tarafından gönderilmiş olan alkol dolu bir şişe içindeki ve kime ait olduğu bilinmeyen kum örneği [safra kesesi taşı] Kyriakos Syngros tarafından analiz edilmiştir. Antetsiz bir kâğıda Fransızca olarak yazılan 5/18 Ekim 1906 tarihli analiz raporu kırmızı mühür mumu ile mühürlenmiş bir zarf içinde Said Paşa'ya gönderilmiştir. (Resim 17 ve 18).

26 «Mabeyn Erkân-ı Sihhiyesi» defterinde “Kimyager Saint Gros Efendi: İsviçre Darülfünun-ı Tıbbiyesi'nden/ Mabeyn-i Hümayûn Eczahanesi'ne tayini: 1 Kânun-ı sâni [1]311 [13 Ocak 1896]/Hazine-i Hassa-yı Şâhâne'den maaş tahsisi 1 Kânun-ı sâni [1]311 [13 Ocak 1896]/500 [kuruş]” kaydı bulunmaktadır. Syngros kelimesi burada da yanlış olarak “Saint Gros” olarak okunmuştur. [Rengin Dramur, “1324 (1907) – 1333 (1914) Tarihli «Mabeyn Erkân-ı Sihhiyesi» Defterlerinden Saray Eczacı ve Doktorlarının Künyeleri,” *Tıp Tarihi Araştırmaları* sayı 3 (1989), 161].

27 “Nominations,” *Revue Médico-Pharmaceutique* 9, 2 (15 Şubat 1896): 13.

28 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Y.PRK.SGE 10/72, 29 Şaban 1324 (18 Ekim 1906).

Resim 16. Sertabib-i Hazret-i Şehriyârî Said Paşa. [*Servet-i Fünûn*,33, 849 (1323/1907): 260].

Syngros'un Laboratuvarı ve Kuruluş Tarihi

Syngros'un "Galata, Yüksekaldırım No. 52" adresinde her türlü kimyasal analizin yapıldığı bir laboratuvarı vardır. Bu laboratuvarın kimin tarafından ve ne zaman kurulduğu konusunda değişik dönemlere ilişkin belegeler arasında önemli çelişkiler bulunmaktadır. Elimizdeki en eski belge 5/18 Ekim 1906 tarihli bir zarf başlığıdır.²⁹ Burada laboratuvar, "Kimyager-i Hazret-i Şehriyârî *Kiryako Singros tarafından müesses* [kurulmuş] hurdebini [mikroskopik] ve kimyevî [kimyasal] ve sınaî tahlilât [analizler] darü'l-ameliyâtı [laboratuvarı]" şeklinde tanımlanmaktadır. Zarf başlığında laboratuvarın kendisi tarafından kurulduğu belirtilmekle birlikte kuruluş tarihi verilmemektedir. Zarfın sol köşesinde Osmanlı arması vardır. (Resim 19). Zarfın başlığının Fransızcasında, "Amerika Birleşik Devletleri yeminli uzman kimyageri" ifadesi yer almaktadır.³⁰

29 BOA, Y.PRK.SGE 10/72, Lef 1.

30 Buradaki ifadenin "Amerika Birleşik Devletleri Sefareti veya Konsolosluğu" olması gerekir.

N° 13269

Son Excellence le Sr Saïd Paşa
Médecin en chef de S. M. I. le Sultan
etc etc etc

Vous m'avez honoré hier
en me confiant l'analyse d'un Sable contenu dans
un flacon à l'emploi habituel rempli d'alcool.
Ce sable couleur de l'orange est un Sable contenant
des pigments biliaires combinés avec la chaux
(Bilirubinate & biliverdinate calcique).
La présence des pigments biliaires était ainsi démontrée
j'ai ensuite recherché la présence de la Chole-
stérine mais quoique j'en aie fait un examen très mi-
nution je ne suis par parvenu à trouver sa présence.

Après Excellence en même temps mes respects les
plus profonds
votre humble Serviteur

Jr H. Syngros

Cong. pl. le 5/ Octobre 1906.

Resim 17. II. Abdülhamid'in başhekimi Said Paşa tarafından gönderilmiş olan alkol dolu bir şişe içindeki kum örneğinin Kyriakos Syngros tarafından yapılan analizine ilişkin 5/18 Ekim 1906 tarihli Fransızca analiz raporu (BOA, Y.PRK.SGE 10/72, Lef 2).

No. 13269

Ekselansları Said Paşa, Sultanın Başhekimi vs. vs. vs.

Alkol dolu bir şişe içinde bir kum örneğinin analizini bana emanet ederek beni şerefliendirdiniz. Portakal rengindeki bu kum, bilirubin ve bilirubin kalsik [kalsiyum tuzu] ile karışık öd pigmentleri içermektedir.

Bu öd pigmentlerinin varlığı böylece gösterildikten sonra, cholésterin [kolesterol] varlığına baktım. Her ne kadar çok dikkatli inceleme yaptımsa da varlığını belirleyemedim.

Bu vesile ile en derin saygılarımı sunarım.

İstanbul, 5/18 Ekim 1906

Hizmetkârınız Dr. K. Syngros

Resim 18. II. Abdülhamid'in başhekimi Said Paşa tarafından gönderilmiş olan kum örneğinin Kyriakos Syngros tarafından yapılan analizine ilişkin 5/18 Ekim 1906 tarihli Fransızca analiz raporunun çevirisi.

Syngros, laboratuvarın ruhsatı konusunda yaşadığı sorunlar sırasında Dâhiliye Nezâreti'ne verdiği 13 Haziran 1907 tarihli dilekçesinde³¹ Zürih'te kimya öğrenimini tamamlayıp doktorasını verdikten sonra İstanbul'a döndüğünde "Mâbeyn-i Hümâyûn Kimyageri" olarak atandığını, analizlerin fennin gelişmesine uygun olarak "icra edilebilmesi için bir kimyahâne küşâd ederek Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye kimya muallimlerinden Oseb Celâlyan Efendi ile birlikte on üç seneden beri" çalışmakta olduğunu belirtmektedir (Resim 20 ve 21). Burada ilk kez ortak olarak Oseb Celâlyan'ın adı geçmekte ve bir kuruluş tarihi verilmektedir. Buna göre laboratuvarın kuruluş tarihi 1907 – 13 = 1894 olmaktadır. Eğer yukarıda adı geçen dilekçesinde laboratuvarı atanmasının ardından kurduğu konusunda verdiği bilgi doğruysa kuruluş tarihi en erken 1896 olmalıdır. Bunlara karşılık, 2 Nisan 1918 tarihli bir analiz raporunun ve zarfının başlığında "Zürih Darülfünunu mezunu kimyager *Kiryako Singros ile Darülfünun-ı Osmanî Tıp Fakültesi kimya muallimlerinden Oseb Celâl[yan] tarafından müesses* [kurulmuş] hurdebinî [mikroskopik] ve kimyevî [kimyasal] ve sınaî tahlilât [analizler] darü'l-ameliyâtı [laboratuvarı]" – *1889 senesinde tesis olunmuşdur*" denilmektedir. (Resim 22a ve 22b). Burada daha önceki bilgilerden farklı olarak laboratuvarın 1889'da Oseb Celâlyan ile birlikte kurulmuş olduğu belirtilmektedir.³² Kuruluş tarihi olarak verilen 1889'un doğru olması mümkün değildir. Bu tarihte Syngros İsviçre'de ve Oseb Celâlyan da Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin Eczacı Sınıfı'nda öğrencilerdir.

31 BOA, DH.MKT 1141/60, 2 Zilhicce 1324 (17 Ocak 1907), Lef 6.

32 Mert Sandalci, *Belgelerle Türk Eczacılığı I/2* (İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı, 2002) 79; *Belgelerle Türk Eczacılığı III/2* (İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı, 2005), 68 – 69.

کیمیاگر حضرت شہریاری کیریاکو سینگروس طرفندن مؤسس خردہ بینی و کیمیوی و صنایع
تحلیلات دارالعملیاتی غلطہ ده بوکسک قالد برمدہ نومرو ۵۲

LABORATOIRE D'ANALYSES CHIMIQUES, MICROSCOPIQUES ET INDUSTRIELLES
du Dr K. SYNGROS

Chimiste de S. M. I. le Sultan, Chimiste expert assermenté des États-Unie d'Amérique, etc.

52, – Yuksek-Kaldirim, Galata, Constantinople, – 52.

Resim 19. Kyriakos Syngros tarafından yapılan analiz 18 Ekim 1906 tarihli raporunun zarfının başlığı. [BOA, Y.PRK.SGE 10/72 Lef 2].

داعینفہ نہ جید اربابہ

مردودہ کار کردہ
قولہی روزیج وار الفتنہ لکھی قیسی و کیمیا کر دو قوتی شہادت نامہ ایڈرسار قہ عہودت عا جہازہ سرہ لطفہ جید معرفت سہ ما اعظمہ
مظہر اولورہ مد غیر مد موطفا ماہیہ ہرہ جابہ نکلا کیمیا کر نسبتہ اوسہ و اجرا اولوجہ قیسیات ترقیات قیسیہ بہ توفیقاً
اجرا اربابہ جید اربابہ بر کیمیا خانہ کت و ابرارک مکتب طیبہ ملکیت کیمیا خانہ جید اربابہ اوسہ جویان افندی ایدر لکھی مذکور
کیمیا خانہ دہ اولورہ اولورہ سنہ و نیز و رضای عالی و ازہ سنہ و مقصبات قیسیہ تطبیقا کر کت ماہیہ ہرہ جابہ نکلا دہ
و کر کت خابہ جید اربابہ قودیع اولورہ قیسیات کت اجرا سید ایضاً صدہ صدہ سہ و جرت ابرہ کلکہ بولشہ اولورہ جودہ
سہرمانت جید سنہ طرف جاکر نہ و جودہ قیسیات کت کیمیا خانہ جابہ نکلا قیسی و آبرجی قہ نہ جید اربابہ قیسی
مخصوصہ سلاخی اختصاصی قیسی قہ نہ جابہ ہرہ نہ مراعتہ انکلام کز من اضر اربابہ اولورہ قیسیہ سہرمانت
مقصبات کت ایضاً خصوصیت کت اولورہ اولورہ جودہ اولورہ اسرارہ جابہ نکلا ایدر اربابہ قیسیہ اولورہ اولورہ

Resim 20. Kyriakos Syngros tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne yazılan 13 Haziran 1907 tarihli dilekçe. [BOA, DH.MKT 1141/60, 2 Zilhicce 1324 (17 Ocak 1907), Lef 6].

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi Cânib-i Sâmi'si'ne

Ma'rûz-ı çâkerleridir,

Kulları Zürih Darülfünunu'nda ikmâl-i tahsil ve kimyager doktor şahâdetnâmesi ahz ile Dersaadet'e avdet-i âcizânemde lutf-ı celîl-i hazret-i şehriyâr-ı uzmâyâ mazhar olarak min gayr-i haddin muvazzafen Mâbeyn-i Hümâyûn-ı Cenâb-ı Mülûkâne Kimyageri ta'yin olunmuş ve icrâ olunacak tahlilâtın terakkiyât-ı fenniyyeye tevfikân icrâ edilebilmesi için bir kimyahâne küşâd ederek Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şâhâne kimya mu'allimlerinden Osep Celâlyan Efendi ile birlikte mezkûr kimyahânede on üç seneden beri rızâ-yı âlî dâiresinde ve mukteziyât-ı fenniyyeye tatbikan gerek Mâbeyn-i Hümâyûn-ı Cenâb-ı Mülûkâne'den ve gerek hâricden tevdi' olunan tahlilâtın icrâsıyla ifâ-yı hüsn-i hizmete sa'y ü gayret edegelmekte bulunmuş isem de bu defa Şehremânet-i Celîlesi'nden taraf-ı çâkerâneme vukû' bulan tebligatda kimyahâne-i âcizinin kaydı ve ayrıca nezâret-i celîlelerinin me'zûniyet-i mahsûsasının dahi istihsâli zımında hâk-i pâ-yı nezâret-penâhilerine müraca'at etmekliğim lüzûmu ihtâr edilmiş olduğundan merâsim ve mu'amelât-ı mukteziyenin ifâsı husûslarının lâzım gelenlere emir ve havâle buyurulmasını istirhâma mücâseret eylerim. Emr u fermân hazret-i menlehü'l-emrindir.

Fî 31 Mayıs sene [1]323 [13 Haziran 1907]

Kimyager-i Hazret-i Şehriyârî
Galata'da Yüksekkaldırım'da 52 numarolu kimyahânede
Doktor Singros bendeleri

Resim 21. Kyriakos Syngros tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne yazılan 13 Haziran 1907 tarihli dilekçenin [BOA, DH.MKT 1141/60, 2 Zilhicce 1324 (17 Ocak 1907), Lef 6] transkripsiyonu.

Mütareke döneminin ardından Syngros Türkiye'yi terk ederek Yunanistan'a gidince, laboratuvar Oseb Celâlyan tarafından sürdürülmüştür. Laboratuvara ilişkin 18 Ocak 1933 tarihli bir raporun başlığında "Darülfünun Tıp Fakültesi Eczacı ve Dişçi Şubesi kimya ve mepası miyah [hidroloji] muallimi Kimyager *Oseb Celâlyan tarafından müesses* tıbbî, sınaî ve kimyevî tahlilât darülameliyatı – 1889 senesinde tesis olunmuştur" kaydı vardır.³³ (Resim 23). Burada Oseb Celâlyan kendisinin kurucu olduğunu ileri sürmekte ve kuruluş tarihi olarak 1889 yılını korumaktadır.

33 Mert Sandalcı ve Gülnur Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı III/2* (İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı, 2005), 70.

چوریخ دارالفنونندن ماذون کیمیا کرکیاقو سینغروس ایله دارالفنون وطب فاکولتہسی اجزای شعبہسی کیمیا معلمارندن کیمیا کیراسپ جلا طرفندن مؤسس
صناعی و کیمیوی و خرده بیخی تحلیلات دارالعملیاتی غلطہده یوکسک قالدیرمده نومرو ۵۲

۱۸۸۹ سنہسنده تاسیس اولمشدر

LABORATOIRE
D'ANALYSES CHIMIQUES MICROSCOPIQUES ET INDUSTRIELLES
DU Dr K. SYNGROS
DIPLOMÉ DE L'ÉCOLE POLYTECHNIQUE DE ZÜRICH
Chimiste expert assermenté des États-Unis d'Amérique, etc.
ET DE Mr H. DJÉLALIAN
PROFESSEUR DE CHIMIE A L'UNIVERSITÉ ET A L'ÉCOLE DE PHARMACIE
52, Yuksek-Kaldırım, Galata Constantinople, 52
LABORATOIRE FONDÉ EN 1889

N° 26695 Constantinople, le 2 Avril 1918

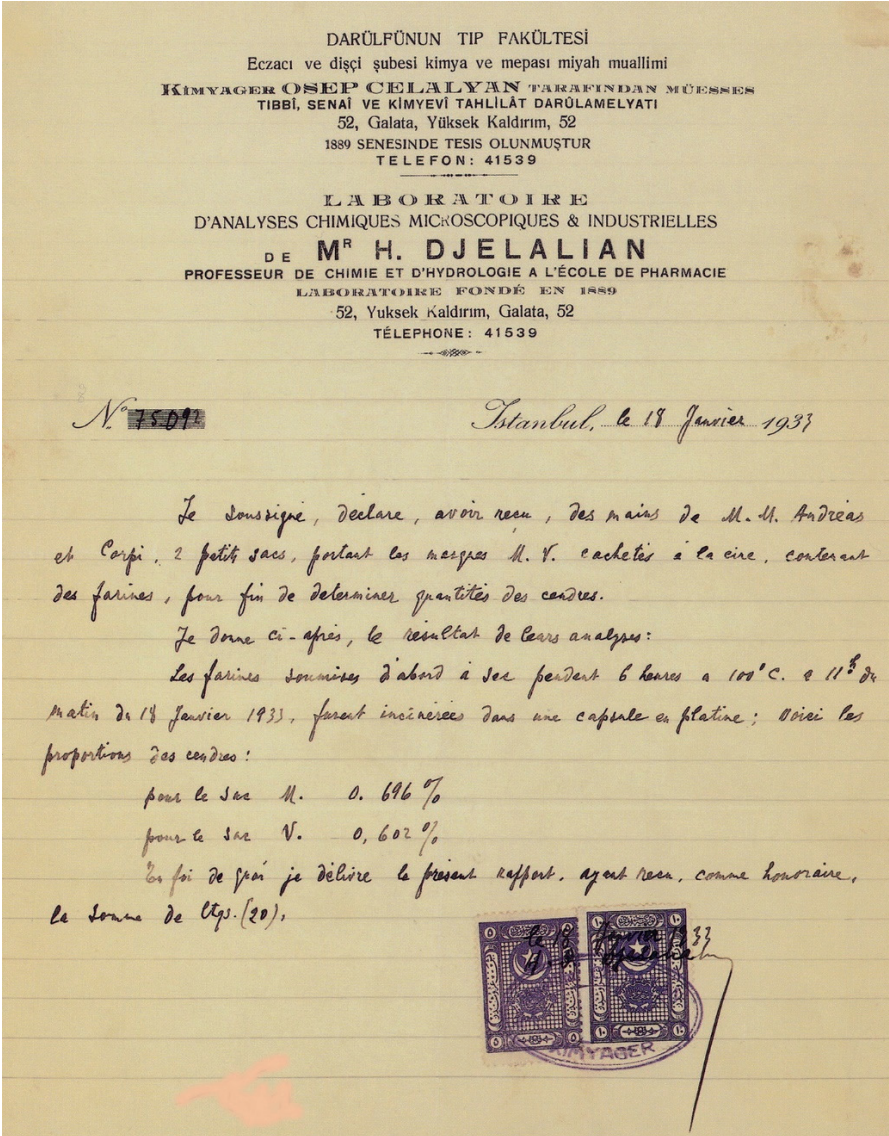
Muy aray enamine lo sarı 2. 186° Tornail Bey
au point de vue Wassermann
"Ca réaction Wassermann franchement
negative."

H. S. Djelalian Dr. K. Syngros

زوریخ دارالفنونندن ماذون کیمیا کرکیاقو سینغروس ایله دارالفنون عنانی طب فاکولتہسی کیمیا معلمارندن
اوسپ جلال طرفندن مؤسس خرده بیخی و کیمیوی و صناعی تحلیلات دارالعملیاتی
۱۸۸۹ سنہسنده تاسیس اولمشدر — غلطہده یوکسک قالدیرمده نومرو ۵۲

LABORATOIRE D'ANALYSES CHIMIQUES, MICROSCOPIQUES & INDUSTRIELLES
DU Dr K. SYNGROS ING. CHIMISTE
DIPLOME DE L'ÉCOLE POLYTECHNIQUE DE ZÜRICH
Chimiste expert assermenté des États-Unis d'Amérique etc.
ET DE Mr H. DJÉLALIAN
PROFESSEUR DE CHIMIE A L'UNIVERSITÉ & A L'ÉCOLE DE PHARMACIE
52, Yuksek-Kaldırım, Galata, Constantinople, 52
LABORATOIRE FONDE EN 1889

Resim 22a (üstte). Syngros ve Celalyan laboratuvarında yapılan 2 Nisan 1918 tarihli bir analiz raporunu [Sandalcı ve Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı I/2*, 79]; **Resim 22b (altta).** Rapor zarfının başlığı (altta) [Sandalcı ve Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı III/2*, 69].

Resim 23. Kyriakos Syngros'un ayrılmasından sonraki döneme ilişkin 18 Ocak 1933 tarihli bir analiz raporu ve laboratuvarın Oseb Celâlyan tarafından 1899'da kurulduğunu belirten başlığı.
[Sandalcı ve Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı III/2*, 70].

Bütün bunlardan bir sonuç çıkartmak gerekirse, laboratuvarın 1894 – 1896 yıllarında Syngros tarafından kurulmuş olduğu, Oseb Celâlyan'ın ortak olarak alındığı ve sonunda laboratuvarın Celâlyan'a kaldığı söylenebilir. Laboratuvarın kuruluşunda muhtemelen Kyriakos Syngros'un amcası Andreas Syngros'un da parasal katkısı vardır. Anlaşıldığına

göre, daha sonra Pierre Apéry'nin laboratuvarının kuruluş tarihi olan 1889, Syngros tarafından sahiplenilmiş ve kendi laboratuvarının kuruluş tarihi olarak alınmıştır. Oseb Celâlyan'ın ölümünden sonra laboratuvarın ne olduğu konusunda bugüne kadar bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Kimyager Dr. Syngros'un Ortağı Eczacı Oseb Celâlyan (1870 – 1936)

Babası Kayseri eşrafından tüccar Stephan Celâlyan olup 1870'de Üsküdar'da doğdu.³⁴ (Resim 24 ve 25). Asıl adı Hovsep olmakla birlikte adını Oseb olarak kullanmıştır. İzmit'deki Bahçecik Amerikan Koleji'nden 1887'de mezun olduktan sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin Eczacı Sınıfı'na girdi ve 28 Ağustos 1307 [9 Eylül 1891]'de eczacı diplomasını alarak mezun oldu.³⁵ Bir süre bazı özel okullarda öğretmenlik yaptıktan sonra 1893'de açılan bir sınavı kazanarak 21 Kânun-ı sâni 1308 [2 Şubat 1893]'de 300 kuruş maaşla Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin Eczacı Sınıfı'na Kimya-yı Uzvî [Organik Kimya] ve Kimya-yı İspençiyârî [Farmasötik Kimya] muallim muavini olarak atandı. 15 Nisan 1311 [27 Nisan 1895]'de 200 kuruş maaşla ek görev olarak okulun ikinci eczacılığına atandı ise de 30 Teşrin-i sâni 1311 [12 Aralık 1895]'de bu görevinden istifa etti. Kısa bir süre sonra, Hicaz'a giden Mektebi Tıbbiye-i Mülkiye Eczacıbaşısı Eşref Efendi dönene kadar onun yerine 8 Muharrem 1314 [20 Haziran 1896]'da yarı maaşla vekil tayin edildi.³⁶ Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'deki muallimlik görevini sürdürürken 1890'lı yılların ikinci yarısında Dr. Kyriakos Syngros'un Galata'da Yüksek Kaldırım Caddesi 52 numarada açtığı analiz laboratuvarında onunla birlikte çalışmaya başladı.

Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nâzırı Zeki Paşa Maarif Nezâreti'ne yazdığı 5 Kânun-ı evvel 1322 [18 Aralık 1906] tarihli yazısında Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Müdüriyeti'nin 2 Teşrin-i evvel 1322 [15 Ekim 1906] tarih ve 158 sayılı yazısı ile on beş seneye yakın bir süredir muallim muavini olan ve birkaç seneden beri eczacı ikinci sınıfa haftada üç saat Kimya-yı Uzvî [Organik Kimya] ve üçüncü sınıfa haftada bir saat Kimya-yı Tahlilî [Analitik Kimya] dersini bir muallim gibi vermekte bulunan Oseb Celâlyan Efendi'nin memuriyet unvanının Kimya-yı Uzvî ve Kimya-yı Tahlilî muallimi olarak düzeltilmesinin talep edildiğini belirterek gereğinin yapılmasını istemiştir. Bu istek 27 Kânun-ı evvel 1322 [9 Ocak 1907] tarihinde onaylanmıştır.³⁷

34 Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, 410; Arsen Yarman, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi* (İstanbul: Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Vakfı, 2001), 612-613.

35 Bir kaynakta babasının a'sâr mültezimlerinden olduğu, İstanbul'da H. 1285 [1868 – 1869] yılında doğduğu ve İstanbul'daki İngiliz okullarında öğrenim gördüğü, Türkçe, Arapça, Farsça, Ermenice, Fransızca ve İngilizceyi konuşup yazdığı, Rumca'yı ise yalnız konuştuğu belirtilmektedir. ["Oseb Celâlyan hakkında biyografik not," Atatürk Kitaplığı, Bel_Mtf_064402].

36 BOA, MF.MKT 321/10, 8 Muharrem 1314 (20 Haziran 1896).

37 BOA, MF.MKT 972/33, 24 Zilkade 1324 (9 Ocak 1907).

Resim 24. Oseb Celâlyan.
[*Genç Kimyager* 1, 9 (1 Mayıs 1328/1912):
149].

Resim 25. Oseb Celâlyan.
[Turhan Baytop, “Eczacı hocalar,” *Türkiye Eczacılar Almanığı*, haz. Remzi Kocaer (İstanbul: Kulen Basımevi, 1966) içinde, 45].

1909’da Askeri ve Sivil Tıbbiyeler Tıp Fakültesi çatısı altında birleştirilirken kurulan Eczacı ve Dişçi Mektepleri Kimya-yı Gayr-ı Uzvî [Anorganik Kimya] muallim muavinliğine, 1911’de bu dersin muallimi Fehmi Rıza [Anlı; 1874 – 1943] Bey’in istifası üzerine bu dersin muallimliğine getirildi ve bu görevini 1933’de yeni kurulan İstanbul Üniversitesi’nden dışlanıncaya kadar sürdürdü. 1927 – 1928 ders yılından itibaren konulan Mebhasü’l-miyah [Hidroloji] dersini de okutmuş ve 1932’de *Hidroloji* adlı ders kitabını yayınlamıştır. 1910’da Ticaret Mekteb-i Âlisi’nde ilk kimya derslerini vermeye başlamış ve burada bir kimya laboratuvarı kurmuştur. Eczacı Mektebi’ndeki hocalığı yanında Gümrük, Vilâyet ve Afyon Alkaloidleri Fabrikası Kimyagerliği gibi görevlerde de bulunmuştur. Kocataş Suyu için yaptığı analizler dikkat çekmiş ve Taşdelen ile Uludağ sularının analizi de kendisine verilmiştir. 1929 – 1931 döneminde Surp Pırğıç Ermeni Hastahanesi İdare Heyeti üyesi seçilmiş ancak görev süresi bitmeden istifa etmiştir. Oseb Celâlyan başta İngilizce ve Fransızca olmak üzere çok sayıda dil bilen, kimya yanında botanikle de ilgilenen ve öğrencileri tarafından çok sevilen bir hocaydı. 27 Haziran 1936’da şeker hastalığı nedeniyle İstanbul’da ölmüştür.

Oseb Celâlyan, Darülfünun Tabiiyye Şubesi’nde de Analitik Kimya dersleri vermiş ve bu derslere ilişkin ders kitabını 1913 – 1914’de *Tahlilât-ı Kimyeviye Dersleri* [Analitik Kimya

Dersleri] adı altında iki cilt olarak yayınlamıştır.³⁸ Kitap anorganik ve organik kalitatif analize ilişkin kapsamlı bir ders kitabı olup formül ve denklemler Latin harfleri ile yazılmış, terim ve maddelerin Fransızca karşılıkları verilmiştir. Kitabın üzerinde “Darülfünun-ı Osmanî Ulûm-ı Tabîyye Şubesi’nde tedris olunmaktadır” kaydı vardır. (Resim 26 ve 27).

Eczacı ve Dişçi Mekteplerinde anlattığı dersler asistanı Ahmed Rıza Bey tarafından derlenmiş ve 1923’de *Kimya-yı Gayr-ı Uzvî* [Anorganik Kimya] adı altında basılmıştır.³⁹ Bu kitap anorganik kimya ders notları olup formül ve denklemler Latin harfleri ile yazılmış ve madde adlarının Fransızca karşılıkları da verilmiştir. Kitabın başlığının altında “Muallim-i muhterem Oseb Celâlyan Bey Efendi’nin takrirleridir” kaydı vardır ve kitap “Tıp Fakültesi Eczacı ve Dişçi Şuabâtı birinci sınıfına mahsusdur.”

Syngros’un Laboratuvarının Ruhsat Sorunu

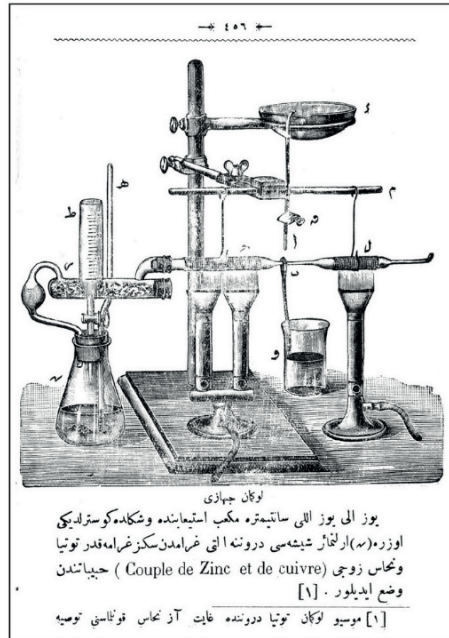
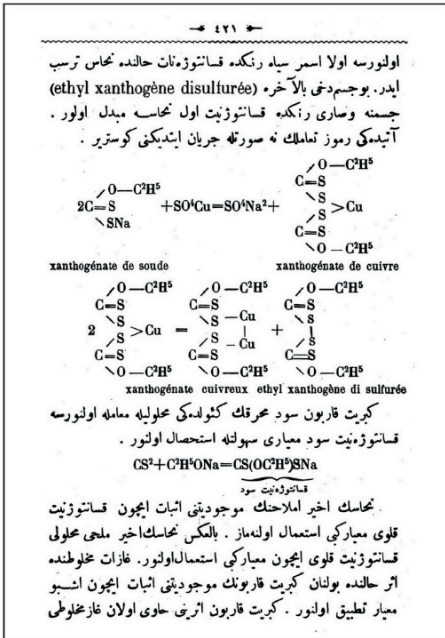
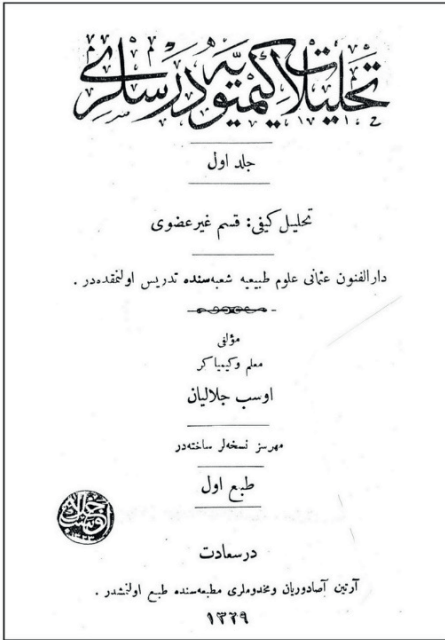
Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne tarafından hazırlanıp Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nâzırı Zeki Paşa imzası ile Dâhiliye Nezâreti’ne gönderilen 20 Kânûn-ı evvel 1322 [2 Ocak 1907] tarih ve 345 sayılı yazıya göre⁴⁰ resmi ruhsatları olmadığı halde İstanbul’da çeşitli yer ve evlerde özel olarak kimyahanelerin açıldığı ve buralarda analizler yapıldığı gibi çeşitli müstahzarların [ilâçların] da üretildiği konusunda duyular alınmıştır. Bunun üzerine öncelikle bunların nerelerde ve kimler tarafından kurulduğunun tespiti için Hıfzıssıhha-yı Umûmiye Sermüfettişi Rasim Paşa’ya yazılan yazı üzerine VI. Belediye Dairesi (Beyoğlu) Sıhhiye Müfettişliği ile Eczahaneler Müfettişliği tarafından yapılan tahkikat sonucunda, Galata’da Yüksekkaldırım’da 52 numaralı dükkânın üzerinde ‘Kimyager Singros Efendi’ tarafından bir kimyahane kurularak üzerinde “Zât-ı Hazret-i Padişâhînin Kimyageri Kiriyakos Singros” yazan bir levha ile üzerinde “Tahlilhâne-i Singros ve Celâlyan” yazan ikinci bir levhanın asılmış olduğu, bunun karşı sırasında Kulekapısı’na yakın yerdeki 681 numaralı apartmanın kapısında da “Kimyager Vasilyadi ve Vakalis”⁴¹ yazan bir levhanın bulunduğu tespit edilmiştir.

38 Oseb Celâlyan (Muallim ve Kimyager), *Tahlilât-ı Kimyeviye Dersleri, Cild-i evvel: Tahlil-i Keyfi: Kısım-ı Gayr-ı Uzvî* [Kalitatif Analiz: Anorganik Kısım] (Dersaadet [İstanbul]: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1329 [1913], 748 + 2 s.; *Cild-i Sani: Tahlil-i Keyfi: Kısım-ı Uzvî ve Tahlilât-ı Umûmiye* [Kalitatif Analiz: Organik Kısım ve Genel Analizler], Dersaadet [İstanbul] 1330[1914], 532 + 2 s.

39 Oseb Celâlyan, *Kimya-yı Gayr-ı Uzvî*, naşiri: Eczacı ve Dişçi Şuabâtı Kimya-yı Gayr-ı Uzvî Asistanı Adana’lı Eczacı Ahmed Rıza (İstanbul: Necm-i İstiklâl Matbaası, 1339 [1923], 360 s.

40 BOA, DH.MKT 1141/60, 2 Zilhicce 132 (17 Ocak 1907), Lef 1.

41 Bu kişilerin adları her belgede biraz farklı bir biçimde yazılmaktadır.

Resim 26. Oseb Celalyan'ın *Tahlilât-ı Kimyeviye Dersleri* adlı kitabının 1913'de yayınlanan birinci cildinin kapak sayfası ve transkripsiyonu (üstte) ve kitaptan iki sayfa (altta). [Oseb Celalyan, *Tahlilât-ı Kimyeviye Dersleri, Cild-i Evvel: Tahlil-i Keyfi – Kısım-ı Gayr-ı Uzvi* (Dersaadet: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbbasi, 1329), 421 ve 456].

(T) Hamzın fosforu mevcut olanları zaman

Hamzın fosforu mevcut olanları zaman (b) Hamzın fosforu mevcut olanları zaman	Hamzın fosforu mevcut olanları zaman
Hamzın fosforu mevcut olanları zaman	Hamzın fosforu mevcut olanları zaman

Yedinci bölüm

Genel Madde ve Tahlil İçin Kullanılan Reaktiflerin Genel Çizelgesi

Genel Madde ve Tahlil İçin Kullanılan Reaktiflerin Genel Çizelgesi	Genel Madde ve Tahlil İçin Kullanılan Reaktiflerin Genel Çizelgesi
--	--

Resim 27. Oseb Celalyan'ın *Tahlilât-ı Kimyeviye Dersleri* adlı kitabının 1914'de yayımlanan ikinci cildinin kapak sayfası (üstte) ve katyonların ayrılma ve aranmasına ilişkin genel çizelge (altta).

Singros tarafından saç boyası üretmek için izin istenmiş bulunduğu, müstahzarların yalnız müfettişlerce denetlenen eczahane laboratuvarlarında üretiminin söz konusu olduğu, insan ve hayvan ifrazatlarının tahlil için bulunabileceği kimyahanelerde bu tür üretimlerin yapılamayacağı vurgulanarak eczahanelerden farklı yerlerde kurulmuş olan kimyahanelerin denetim dışı olduğu, bunların ruhsatlarının olup olmadığı, sahiplerinin kimyagerlik diplomalarının bulunup bulunmadığı bilinmediğinden bunun araştırılması gerekmiştir. VI. Daire sınırları içinde bulunan eczahanelerin tümünde olmasa da Reboul⁴², Della Sudda⁴³, Apéry⁴⁴, Zanni⁴⁵ ve Friedman⁴⁶ gibi tanınan ve meşhur eczahanelerin özel olarak birer tahlilhanelerinin bulunduğu, Apéry gibi bazılarının da evlerinde özel tahlilhaneleri olduğu ve buralarda çeşitli analizlerin yapıldığı ve preparatların hazırlandığı, gene bu çevrede Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'den diploma alıp halen Balıklı Rum Hastahanesi eczacılarından olan Vasilyadi ile Vakalis tarafından açılmış olan tahlilhanede her çeşit analizin yapıldığı görülmektedir. Bu tahlilhaneler resmi ruhsat alınarak açılmamış oldukları gibi mükemmeliyetleri, mesul müdürlerinin bilimsel yeterlikleri bilinmediği gibi ruhsatsız olarak tahlilhanelerin açılması zararlı olduğundan, Singros ile Vasilyadi ve Vakalis'in durumlarının tahkiki ve eğer ruhsatları yoksa ruhsat almaları gerektiğinin kendilerine tebliği ve ruhsatname alınıncaya kadar faaliyetden men edilmeleri gereklidir. Laboratuvarlarda yapılan analizlere gelince, bunların hastalıkların teşhisine yardımcı olacak analizlere yönelik olması, analiz raporu verebilmek için analizin kimler tarafından yapıldığının Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne tarafından bilinmesi ve kayıtlı olması, kendilerine ruhsatname verilmesi ve bunların denetlenmesinin Eczahaneler Müfettişliği'nce yapılması istenilmektedir.

Bu yazı üzerine Dâhiliye Nezâreti tarafından Zabtiye Nezâreti ile Şehremâneti'ne yazılan 3 Kânûn-ı sâni 1322 [16 Ocak 1907] tarih ve 1219 numaralı yazıda⁴⁷ konu özetlendikten sonra Singros ile Vasilyadi ve Vakalis'in ruhsatlarının olup olmadığının tahkiki ve eğer ruhsatları yoksa ruhsat almak için başvurularının kendilerine tebliği ve ruhsat alınıncaya kadar faaliyetden men edilmeleri, eğer ruhsatları varsa kimyahanelerinin Hıfzıssıhha-yı Umûmiye Eczahaneler Müfettişleri tarafından belirsiz aralıklarla denetlenmesinin sağlanması istenilmiştir.

42 Jean Cesar Reboul (1870 – 1944) 1895'de Beyoğlu'nda Grande Pharmacie Parisienne [Büyük Paris Eczahanesi]'ni açtı. Eczahanesinde bir analiz laboratuvarı da vardı.

43 Georgio Della Sudda (1835 – 1913) babasından kalan Beyoğlu'ndaki Büyük Eczahane'nin yönetimini 1895'de Léon Friedman'a bıraktı.

44 Pierre Apéry'nin (1852 – 1918) eczahanesinden bağımsız olarak her türlü analizin yapıldığı bir laboratuvarı da vardı.

45 Joseph Zanni'nin (1854 – 1934) eczahanesinden bağımsız olarak 1891'de kurduğu her türlü analizin yapıldığı bir laboratuvarı da vardı.

46 Viyana'da kimya öğrenimi görmüş olan Musevi asıllı Léon Friedman bir süre Georgio Della Sudda'nın eczahanesinde çalıştıktan sonra 1895'de bağımsız bir kimyasal analiz laboratuvarı açtı. Della Sudda'nın kızı ile evlenip din değiştirecek Irineu soyadını aldı.

47 BOA, DH.MKT 1141/60, Lef 3.

Dâhiliye Nezâreti'nin bu yazısı Zaptiye Nezâreti tarafından 15 Kânûn-ı sâni 1322 [28 Ocak 1907] tarihli yazı ile gereği için Beyoğlu Mutasarrıflığı'na gönderilmiştir.⁴⁸ Zaptiye Nezâreti'nin 30 Mart 1323 [12 Nisan 1907] tarihli yazısı⁴⁹ ile resmi ruhsatları olmadan kimyagerlik yapan Vasilyadis ve Vakalis'e ruhsat almalarının bildirildiği, ancak kimyagerliğe ilişkin bir nizamnamenin bulunmamasının ruhsat almada zorluk çıkardığı belirtilmektedir.

Bu gelişmelerin ardından Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne tarafından hazırlanıp Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nâzırı Zeki Paşa imzası ile Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen 22 Nisan 1323 [5 Mayıs 1907] tarih ve 48 sayılı yazıda⁵⁰ Dâhiliye Nezâreti tarafından Singros ile Vasilyadi ve Vakalis tarafından açılmış olan kimyahanelerin ruhsatlarının olup olmadığının incelenmesi konusunda yazılan 16 Ocak 1907 tarihli yazı üzerine VI. Belediye Dairesi tarafından yaptırılan inceleme sonucunda bunların ruhsatsız olduğunun anlaşıldığı, ancak yapılan yazışmalardan bunlara ruhsat almalarının tebliği ve ruhsat alınincaya kadar faaliyetten men edilmesi konusundan söz edilmediği görüldüğünden bu konuda gereken cevabın verilmesi istenilmektedir. Bu yazı üzerine, Dâhiliye Nezâreti tarafından 16 Ocak 1907 tarihli yazısına ek olarak Şehremâneti ve Zaptiye Nezâreti'ne yazılan 5 Mayıs 1323 [18 Mayıs 1907] tarihli yazıda⁵¹ bu kimyahanelerin ruhsatsız olduğu belirtilmiş olmakla birlikte ruhsat almak için başvuruda bulunmalarının tebliğ edilip edilmediğinin ve ruhsat alınincaya kadar faaliyetten men edilip edilmediklerinin bildirilmemiş olması nedeniyle bu konuda bilgi verilmesi istenilmiştir.

Bu gelişmeler üzerine, Syngros 31 Mayıs 1323 [13 Haziran 1907] tarihinde Dâhiliye Nezâreti'ne bir dilekçe vererek⁵² Zürîh Darülfünunu'nda öğrenimini tamamlayıp kimyager doktor diplomasını alarak İstanbul'a döndüğünde Mâbeyn-i Hümâyûn Kimyageri olarak tayin edildiğini, yapılacak analizlerin fennin gelişmesine uygun olması için bir kimyahane açarak Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye muallimlerinden Oseb Celâlyan Efendi ile birlikte on üç seneden beri gerek saraydan ve gerekse dışarıdan gelen analizleri yaparak çalıştığını, Şehremâneti'nden yapılan tebligatta kimyahanelerin kaydı ve gerekli iznin verilmesi için Dâhiliye Nezâreti'ne başvurmasının belirtildiğini söyleyerek bu konuda gereğinin yapılmasını istemektedir. Bu dilekçe üzerine Dâhiliye Nezâreti derhal Şehremâneti'ne 31 Mayıs 1323 [13 Haziran 1907] tarihli bir yazı⁵³ yazarak Syngros konusunda yapılan işlemlerin bildirilmesini istenmiştir.

Dâhiliye Nezâreti'nin 5 Mayıs 1323 [18 Mayıs 1907] tarih ve 223 sayılı yazısına Zaptiye Nezâreti tarafından verilen 12 Haziran 1323 [25 Haziran 1907] tarih ve 232 sayılı

48 BOA, ZB 389/105, 15 Kânûn-ı sâni 1322 (28 Ocak 1907).

49 BOA, ZB. 72/116, 30 Mart 1323 (12 Nisan 1907).

50 BOA, DH.MKT 1141/60, Lef 4.

51 BOA, DH.MKT 1141/60, Lef 5.

52 BOA, DH.MKT 1141/60, Lef 6.

53 BOA, DH.MKT.1141/60, Lef 7.

cevapta⁵⁴ Galata'da Yüksekaldırım'da 681 numaralı apartmanda iken şimdi Aynalıçeşme'de İstavridi [Stavridis] Eczahanesi'nde icra-yı sanat eden Vasilyadis ve Vakalis çağrılarak Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'ye başvurarak ruhsat almalarının kesinlikle ihtar edildiği, Yüksekaldırım'da 52 numarada icra-yı sanat eden Kimyager Syngros ile Oseb Celâlyan Efendi'nin de talep ettikleri ruhsatname verilmediğinden on beş seneden beri burada çalıştıklarını beyan ettiklerinin Beyoğlu Mutasarrıflığı'ndan alınan yazıdan anlaşıldığı belirtilmektedir.

Şhremâneti tarafından Dâhiliye Nezâreti'nin 31 Mayıs 1323 [13 Haziran 1907] tarih ve 261 sayılı yazısına verilen 18 Haziran 1323 [1 Temmuz 1907] tarih ve 248 sayılı cevapta⁵⁵ Altıncı Belediye Dairesi tarafından adı geçenlere ruhsat almaları ve ruhsat alınincaya kadar faaliyetten men edilmelerine ilişkin tebligatın yapılmış olduğunun anlaşıldığı belirtilmektedir.

Tebligatı alan Syngros, Dâhiliye Nezâreti'ne verdiği 28 Haziran 1323 [11 Temmuz 1907] tarihli dilekçesinde⁵⁶ Şhremâneti'nin tebliğine göre Rumî 30 Haziran [13 Temmuz] Cumartesi gününe kadar Dâhiliye Nezâreti'nden bir ruhsat alarak kendilerine gösteremediği takdirde kimyahanesinin kapatılacağı belirtildiğini, şu anda ruhsat başvurusu hakkında Dâhiliye Nezâreti ile Mekâtib-i Askeriye Nezâreti arasında yazışmalar yapıldığını ve bunlar sonuçlanıncaya kadar kimyahanesinin kapatılmamasını talep etmiştir. Bu dilekçe üzerine Dâhiliye Nezâreti'nden Şhremâneti'ne yazılan 1 Temmuz 1323 [14 Temmuz 1907] tarihli yazıda⁵⁷ ruhsat konusunda yazışmaların sürdüğü ve bu konu sonuçlanıncaya kadar kimyahanenin kapatılmasının uygun olmayacağı bildirilmektedir.

Dâhiliye Nezâreti'nden Umûm Mekâtib-i Askeriye Nezâreti'ne yazılan 10 Temmuz 1323 [23 Temmuz 1907] tarih ve 88 sayılı yazıda⁵⁸ Syngros'un ruhsat için Mekteb-i Tıbbiye Nezâreti'ne başvurduğunu ve yalnız eczacılar ile eczahanelere ruhsat verildiği belirtilerek isteğinin reddedildiğini belirttiği ifade edilerek bu kere resmen ruhsat başvurusunda bulunduğu ve icra-yı sanat için gerekli ruhsatın verilmesi işleminin bir an önce yapılması istenilmektedir. Dâhiliye Nezâreti'nin bu yazısına Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne adına Mekâtib-i Askeriye Nezâreti tarafından verilen 14 Teşrin-i evvel 1323 [27 Ekim 1907] tarih ve 213 sayılı cevapta⁵⁹ adı geçen kimyahanesinde icra-yı sanat edip etmemesinin ve kendisine ruhsat verilmesinin Zaptiye Nezâreti ile Dâhiliye Nezâreti'nin yetkisinde olduğu belirtilmektedir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezâreti'nden Zaptiye Nezâreti'ne yazılan 17 Teşrin-i sâni 1323 [30 Kasım 1907] tarih ve 869 sayılı yazı⁶⁰ ile Vasilyadi ve Vakalis ile Syngros resmen ruhsat talep

54 BOA, DH.MKT 1141/60, Lef 10.

55 BOA, DH.MKT 1141/60, Lef 11.

56 BOA, DH.MKT 1141/60, Lef 8.

57 BOA, DH.MKT 1141/60, Lef 9.

58 BOA, DH.MKT 1141/60, Lef 12.

59 BOA, DH.MKT 1141/60, Lef 13.

60 BOA, ZB 23/33, 17 Teşrin-i sâni 1323 (30 Kasım 1907).

ettiklerinden gereğinin yerine getirilmesi istenilmiştir. Zaptiye Nezâreti ise bir işlem yapmak yerine Dâhiliye Nezâreti'nin bu yazısını 27 Teşrin-i sâni 1323 [10 Aralık 1907] tarih ve 1139 sayılı yazı⁶¹ ekinde gereği yapılmak üzere Beyoğlu Mutasarrıflığı'na göndermiştir.

Arşivdeki belgeler burada sona eriyor ve dolayısıyla olayın nasıl sonuçlandığını ve bu laboratuvarlara ruhsat verilip verilmediğini bilemiyoruz. Olayların gelişimine baktığımız zaman ruhsat meselesinin yüksek makamlardaki bazı kişilerin yönlendirmesi ile Syngros'a karşı düzenlenmiş olan bir operasyon olduğu görülmektedir. Olayın yapılan bir ihbar üzerine İstanbul'daki kimyasal analiz laboatuvarlarının araştırılması, ruhsatsız olanların ruhsat almaları için uyarılması ve ruhsat alınıncaya kadar faaliyetten men edilmesi biçiminde başlamasına karşılık olay hemen Altıncı Belediye Dairesi sınırları içindekiler ile sınırlandırılmıştır. Başlangıçta bu sınırlar içinde bütün eczahanelerde olmamakla birlikte Reboul, Della Suda, Grand Turc, Pierre Apéry ve Joseph Zanni gibi “ma'rûf ve meşhûr olan” eczahanelerin özel laboatuvarlarının bulunduğu ve Apéry gibi bazılarının da eczahanedan bağımsız özel laboatuvarlarının olduğundan söz edilmekle birlikte bir daha bunların adı anılmamıştır. Oysa, en azından Apéry ve Zanni'nin laboratuvarları da Syngros'unki ile aynı konumda olup ruhsatsızdır. Diğer laboratuvar sahiplerinin bilinen ve tanınan kişiler olmasına karşılık on üç yıldan beri Kimyager-i Hazret-i Şehriyârî unvanını taşıyan Syngros'un kim olduğunun bilinmediğinin ileri sürülmesi ve araştırılmasının istenilmesi hiç inandırıcı değildir. Olayın arkasında bir çıkar çatışmasının olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, dönemin koşullarına göre böyle bir operasyonun II. Abdülhamid'in bilgisi dışında yürütülmesi de düşünülemez. Eczacılar ve eczahanelerin denetlenmesine ilişkin yasal mevzuat olmakla birlikte bağımsız kimyasal analiz laboatuvarlarının açılması, ruhsatlandırılması ve denetlenmesi konusunda herhangi bir yasal mevzuatın olmadığı görülmektedir. Zaptiye Nezâreti'nin bir yazısında bu durumun sıkıntı yarattığından söz edilmektedir. Başlangıçta Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin Syngros ve Vasilyadis'in laboatuvarlarının araştırılması, ruhsatları yoksa ruhsat almalarının ihtarı ve ruhsat alınıncaya kadar faaliyetten men edilmeleri şeklindeki talebi bir yıl süreyle Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne, Dâhiliye Nezâreti, Zaptiye Nezâreti, Şehremâneti ve Beyoğlu Mutasarrıflığı arasında sonuçlanamayan uzun yazışmalara neden olmuş ve ruhsatın kimin tarafından verileceği sorunu ortada kalarak taraflarca birbirlerinin üzerine atılmıştır.

Bir yıl süren ve nasıl sonuçlandığını bilemediğimiz bu olayın ardından Syngros'un Kimyager-i Hazret-i Şehriyârî'lik görevine son verildiği görülmektedir. Syngros bunun üzerine görevinin bağlı bulunduğu Hazine-i Hassa-yı Şâhâne Nâzırı Sakızlı Ohannes Paşa'ya (1836 – 1912; nâzırlığı: 1897 – 1908) bir dilekçe ile başvurmuştur. (Resim 28).

61 BOA, ZB 391/92, 27 Teşrin-i sâni 1323 (10 Aralık 1907).

Resim 28. Hazine-i Hassa-yı Şâhâne Nâzırı Sakızlı Ohannes Paşa (1836 – 1912). [Sakızlı Ohannes Paşa, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/17776>].

Ohannes Paşa'nın II. Abdülhamid'e yazdığı 22 Eylül 1324 [5 Ekim 1908] tarih ve 607 sayılı yazıda⁶² Kimyager Syngros Efendi'nin verdiği dilekçede on beş yıldır Mabeyn-i Hümâyûn kimyageri olarak istihdam edilmekte iken yakın zamanda açığa çıkarılarak bu şerefden mahrum bırakıldığından söz ederek hiç olmazsa fahrî olarak bu göreve devam etmesine izin verilmesini istediğini ve “mağazasında Arma-yı Osmanî mu'allak [asılı] bulunması” göz önüne alınarak isteğinin uygun görüldüğü belirtilmektedir. Bu yazıdan kısa bir süre sonra Ohannes Paşa görevden ayrıldığı gibi bu konuda II. Abdülhamid'in cevabının ne olduğu bilinmemekle birlikte Syngros'un görevden alınmış olduğu halde laboratuvarında asılı bulunan Osmanlı armasını indirmemiş olduğu görülmektedir.

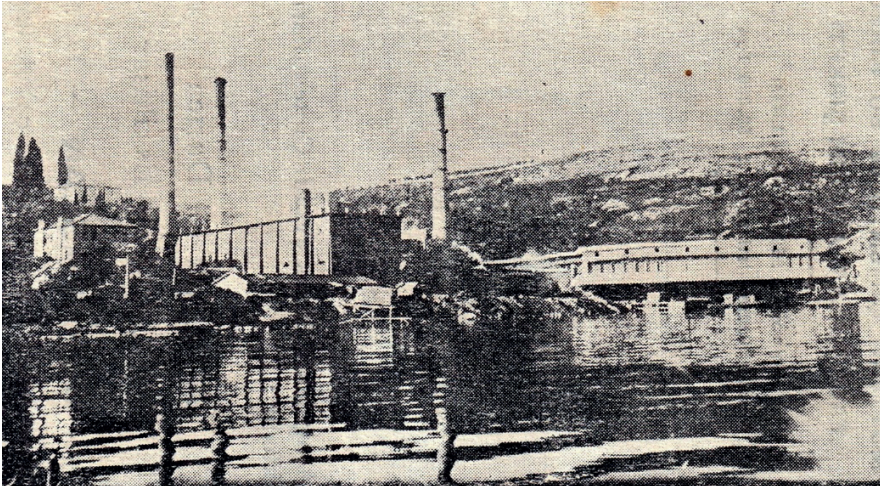
Syngros ve Arslan Çimento Fabrikası

İkinci Meşrutiyet'in ardından İttihat ve Terakki tarafından uygulamaya konulan “millî iktisad” politikası kapsamında yerli sermayeye dayanan şirketlerin desteklenmesi gündeme

62 BOA, Y.MTV 313/28, 9 Ramazan 1326 (5 Ekim 1908).

gelmiştir. Bu kapsamda Osmanlı uyruğundaki Rumlar tarafından 1910 yılı sonlarında çimento ve su kireci üretmek üzere “Memâlik-i Osmaniye’de Sun’i Çimento ve Şo İdrolik İmâline Mahsus «Arslan» Osmanlı Anonim Şirketi” kurulmuştur.⁶³ Şirketin nizamnamesi 20 Aralık 1910’da onaylanmış, 31 Aralık 1910’da iradesi çıkmış ve 12 Ocak 1911’de mahkeme tarafından tescil edilmiştir.⁶⁴ Başlangıç sermayesi 50.000 lira olup beşer liralık 10.000 hisseye bölünmüştür. Şirket tarafından kurulan Darıca Çimento ve Su Kireci Fabrikası Ekim 1911 ortalarında faaliyete geçmiştir.⁶⁵ (Resim 29).

Şirketin kurucuları⁶⁶ Mühendis Kimyager Andrea Hadji Kyriacou, Tüccar Constantin Glitsos, Mimar Müttehhit Marco G. Langas, Mühendis Kimyager *Kyriaco Syngros*, Démétrius Yanacopoulo ve Tüccar Nicolas Zarcalis’dir.⁶⁷ (Resim 30).

Resim 29. Darıca’daki Arslan Çimento Fabrikası’nın genel görünümü.
[*Türk Çimento Fabrikaları 1933 Ajandası* (İstanbul: 1932)].

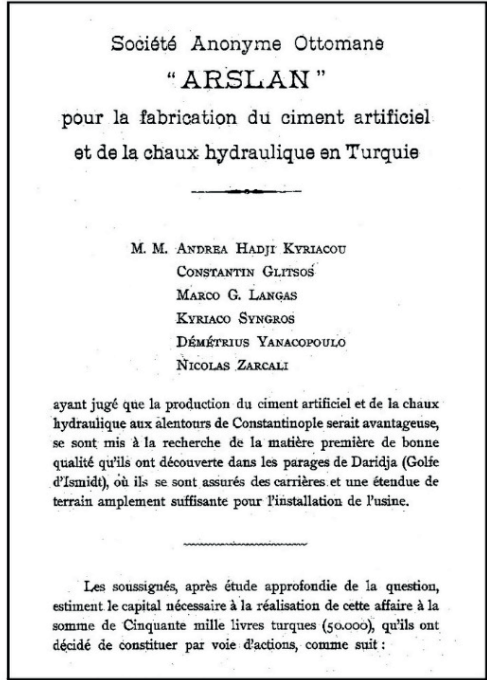
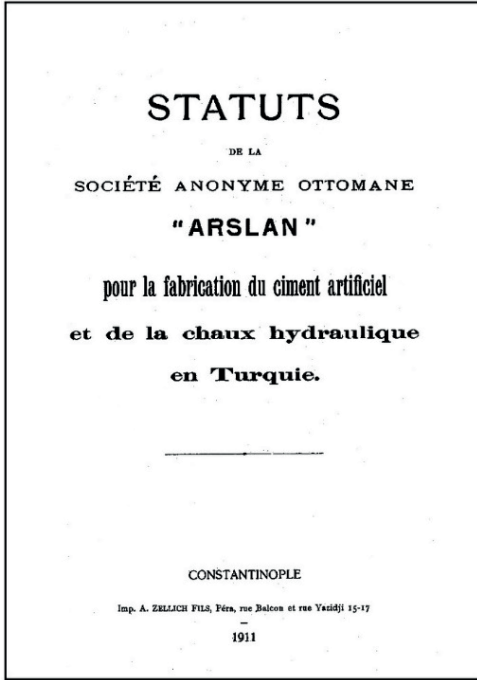
63 Şirketin kuruluşu sırasında devlete sunulan nizamnamesinde Türkçe adı “Memâlik-i Osmaniye’de Sun’i Çimento ve Şo İdrolik İmâline Mahsus «Arslan» Osmanlı Anonim Şirketi” olarak belirtilmiştir. Şirketin adının Fransızcası değişmemekle birlikte Türkçe adı 25 Ekim 1916’da yapılan olağanüstü genel kurula sunulan yönetim kurulu faaliyet raporunda “Memâlik-i Osmaniye’de Sun’i Çimento ve *Su Kireci* İmâline Mahsus «Arslan» Osmanlı Anonim Şirketi” olarak geçmektedir. Dâhili nizamnamnin bir yıl sonra, 1917’de yapılan yeni baskısında yeniden “şo idrolik” ifadesi kullanılmış olmakla birlikte daha sonraki yıllarda “su kireci” ifadesine dönülmüştür.

64 BOA, Mukavelat Defteri 19, 205 – 210.

65 Emre Dölen ve Murat Koraltürk, *Aslan Çimento – İlk Çimento Fabrikamızın Öyküsü (1910 – 2012)* (İstanbul: Tarih Vakfı ve Oyak Aslan Çimento, 2013), 24 – 31.

66 Burada ve bundan sonra kişilerin adları Fransızca belgelerde yazıldığı biçimde verilecektir.

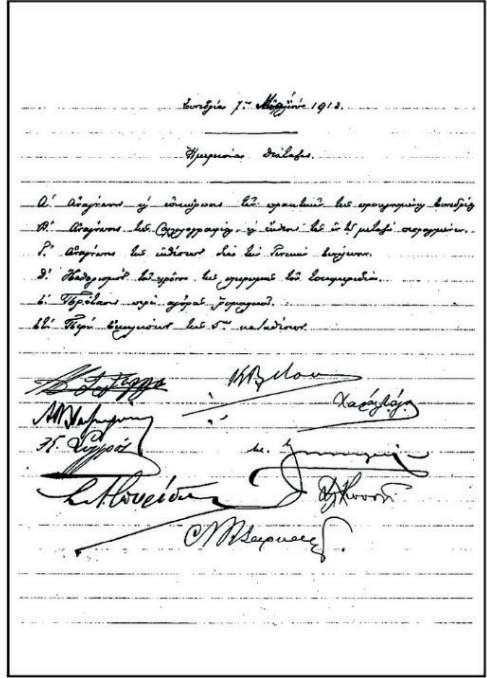
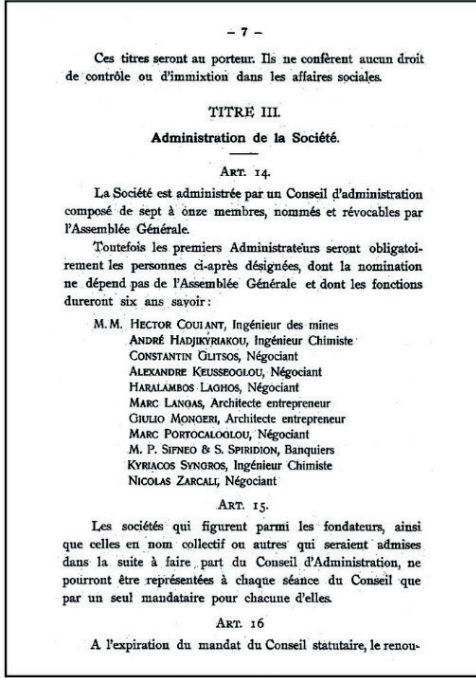
67 *Statuts de la Société Anonyme Ottomane “Arslan” pour la Farication du Ciment Artificiel et de la Chaux Hydraulique en Turquie* (Constantinople: A. Zellich Fils, 1911), 2; Mukavelat Defteri 19, 205

Resim 30. “Arslan” Osmanlı Anonim Şirketi’nin 1911’de Fransızca olarak basılmış olan Nizamnâme-i Dâhilîsi’nin kapak sayfası (solda) ve kurucuların adlarının bulunduğu başlangıç sayfası (sağda) [*Statuts de la Société Anonyme Ottoman “Arslan”*. Constantinople: A. Zellich Fils, 1911), 2]

Şirketin Yönetim Kurulu, Genel Kurul tarafından seçilen 7 – 11 üyeden oluşmakla birlikte ilk kuruluşta altı yıl süreyle aşağıdaki şekilde belirlenmiştir:⁶⁸ Hector Coulant (Maden Mühendisi), André Hadjikyriakou (Kimyager Mühendis), Constantin Glitsos (Tüccar), Alexandr Keusseoglou (Tüccar), Haralambos Laghos (Tüccar), Marc Langas (Mimar Müteahhit), Giulio Mongeri (Mimar Müteahhit), Marc Portokaloglou (Tüccar), M. P. Sifneo. & S. Spiridion (Bankerler), *Kyriacos Syngros* (Kimyager Mühendis), ve Nicolas Zarcali (Tüccar). (Resim 31).

68 *Statuts de la Société Anonyme Ottoman “Arslan”*. Constantinople: A. Zellich Fils, 1911), 7 (Madde 14).

Resim 31. Solda, “Arslan” Osmanlı Anonim Şirketi’nin 1911’de Fransızca olarak basılmış olan Nizamname-i Dâhili’si’nde ilk altı yıl için belirlenmiş olan Yönetim Kurulu üyeleri. [Statuts de la Société Anonyme Ottoman “Arslan,” (Constantinople: A. Zellich Fils, 1911), 7]. Sağda, şirketin 1910 – 1916 yılları arasında Rumca olarak tutulmuş olan Yönetim Kurulu karar defterinden 1912 yılına ilişkin bir sayfa. Soldan üstten üçüncü imza Kyriakos Syngros’un Yunan alfabesi ile imzasıdır. [Dölen ve Koraltürk, *Aslan Çimento*, 41].

Şirketin Yönetim Kurulu’nun 1916’da 9 kişi olarak seçilmiş olduğu ve Kyriakos Syngros’un üyeliğini koruduğu görülmektedir,⁶⁹ Bu Yönetim Kurulu Başkan H. G. Laghos ve Başkan Yardımcısı N. Zarcalis ile üyeler M. Sifneo, S. Spiridion, K. Syngros, J. Mongeri, M. Langas, H. Coulant, A. Hadjikyriakou ve A. Keusseoglou’ndan oluşmaktadır.

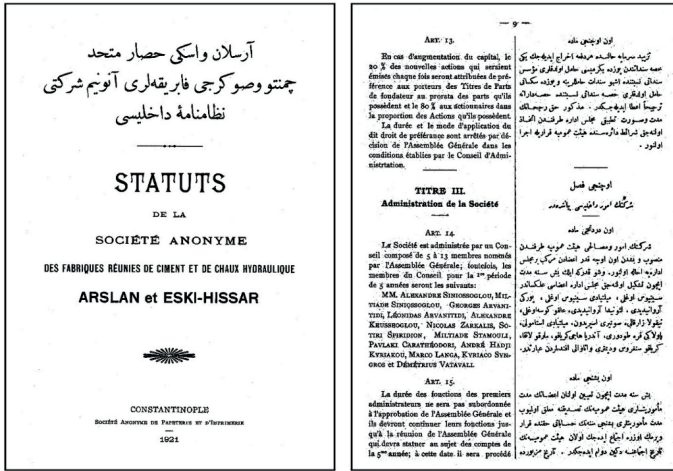
“Arslan” şirketinin kuruluşundan kısa bir süre sonra gene Osmanlı uyruğundaki Rumlar tarafından “Eskihisar Sun’i Portlad Çimentoları ve Su Kireci Anonim Şirketi” kuruldu ve kuruluş iradesi 30 Mayıs 1911’de çıktı. Şirket tarafından kurulan Eskihisar Çimento ve Su kireci Fabrikası 12 Nisan 1912’de faaliyete geçti.⁷⁰ Eskihisar Fabrikası’nın sermaye yetersizliği nedeniyle iflas etmesi üzerine iki şirket birleştirilerek “Arslan ve Eskihisar

69 *Société Ottoman “Arslan”/Memâlik-i Osmaniye’de Sun’i Çimento ve Su Kireci İmâlîne Mahsus «Arslan» Osmanlı Anonim Şirketi. Rapport du Conseil d’Administration (Assemblée Générale Extraordinaire du 12/25 Octobre 1916) / 12 Teşrin-i evvel sene 1916 Tarihinde Suret-i Fevkaladede İnikad Eden Hissedarân Heyet-i Umûmiyesi’ne Takdim Olunan Heyet-i İdare Raporu* (Constantinople/Dersaadet: A. Zellich Fils, 1916/1332), 3.

70 Dölen ve Koraltürk, *Aslan Çimento*, 28 – 30.

Müttehid Çimento ve Su Kireci Fabrikaları Anonim Şirketi” kuruldu ve kuruluş iradesi 9 Ekim 1920’de çıktı.⁷¹ Bu yeni şirketin Dâhili Nizamnamesi’nin 14. maddesine göre Yönetim Kurulu Genel Kurul tarafından seçilen 5 – 13 üyeden oluşmakla birlikte ilk beş yıl için belirlenen yönetim kurulunda Kyriakos Syngros da yer almaktadır.⁷² (Resim 32).

Kurtuluş Savaşı’nın ardından Kyriakos Syngros’un da içinde bulunduğu bazı Rumların Türkiye’yi terk ettikleri ve bunun sonucunda şirketin Rumlara ait sermayesinin Türkler ve levantenler lehine el değiştirdiği görülmektedir.⁷³ (Resim 33).

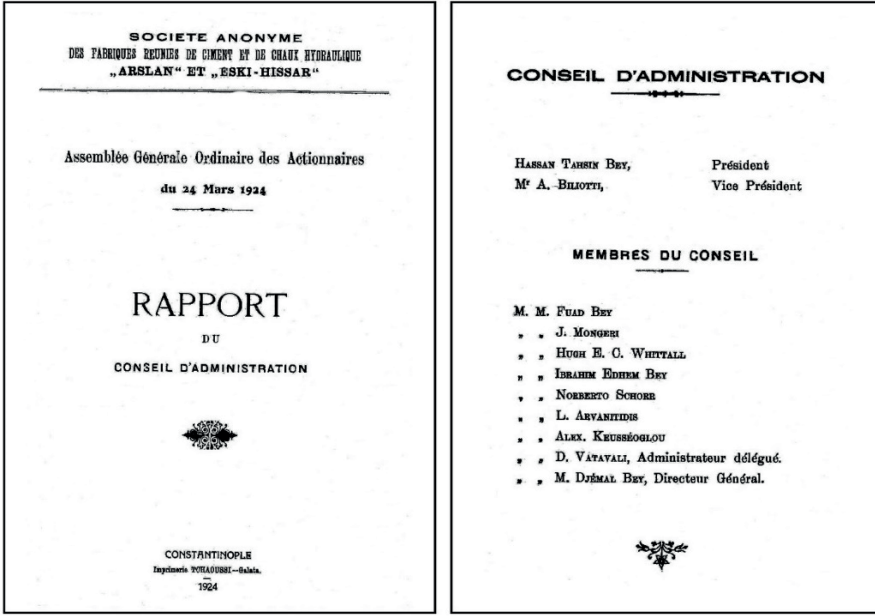

Resim 32. Solda, Türkçe ve Fransızca basılmış olan Arslan ve Eskihişar Müttehid Çimento ve Su Kireci Fabrikaları Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisi'nin kapak sayfası. Sağda, şirketin ilk beş yıl için belirlenen Yönetim Kurulu üyelerinin adlarının bulunduğu sayfa [*Statuts de la Société Anonyme des Fabriques réunies de Ciment et de Chaux hydraulique Arslan et Eski-Hissar* (Constantinople: Société Anonyme de Papeterie et Imprimerie, 1921), 9 ve Madde 14].

71 Dölen ve Koraltürk, *a.g.e.*, 52 – 56.

72 *Statuts de la Société Anonyme des Fabriques Réunies de Ciment et de Chaux Hydraulique Arslan et Eski-Hissar / Arslan ve Eskihişar Müttehid Çimento ve Su Kireci Fabrikaları Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisi* (Constantinople: Société Anonyme de Papeterie et d'Imprimerie, 1921), 9. Bu ortak Yönetim Kurulu aşağıdaki kişilerden oluşmaktadır: Alexandre Siniossoglou, Miltiade Siniossoglou, Georges Arvanitidi, Leonidas Arvanitidi, Alexandre Keusseoglou, Nicolas Zarkalis, Sotiri Spiridion, Miltiade Stamouli, Pavlaki Carathéodori, André Hadji Kyriakou, Marco Langa, *Kyriako Syngros* ve Démétrius Vatavali.

73 Société Anonyme des Fabriques Réunies de Ciment et de Chaux Hydraulique Arslan et Eski – Hissar, *Rapport du Conseil d'Administration (Assemblée Générale Ordinaire des Actionnaires du 25 Mars 1924)* (Constantinople/Dersaadet: Imprimerie Tchaoussi, 1924/1340), 3. Burada 1920’de beş yıl için belirlenen Yönetim Kurulu’nun 1921 – 1922’de dağıldığı ve sermayenin kısmen el değiştirmesi sonucunda aşağıdaki Yönetim Kurulu’nun oluştuğu görülmektedir: Hasan Tahsin Bey (başkan), A. Biliotti (Başkan yardımcısı), Fuad Bey, J. Mongeri, Hugh E. C. Whittall, İbrahim Edhem Bey, Norberto Schore, L. Arvanitidis, Alex. Keusseoglou, D. Vatavali (Murahhas üye) ve Djemal (Cemal) Bey (Üye ve Genel Müdür).

Resim 33. Solda, Arslan ve Eskişehir Müttehid Çimento ve Su Kireci Fabrikaları Anonim Şirketi'nin 1923 yılına ilişkin Yönetim Kurulu Faaliyet Raporu'nun kapak sayfası. Sağda, Yönetim Kurulu üyelerinin adları [*Rapport du Conseil d'Administration* (Constantinople: Imprimerie Tchaoussi, 1924), 3].

Syngros'un Ecza Depoculuğu

Elimizde yeterli kaynak olmamakla birlikte bazı belgeler Dr. Kyriakos Syngros'un en azından 1907 – 1908 döneminde Beyoğlu'nda Tepebaşı'nda bir ecza deposu işlettiğini veya drog ticareti yaptığını göstermektedir.

Bunlardan birincisi 29 Mart 1313 [11 Nisan 1907]'de Kastamonu'dan gönderilmiş bir mektubun zarfıdır. Zarfın üzerinde Osmanlıca “Dersaadet'e gidecektir/Beyoğlu'nda Galatasarayı civarında ecza tüccârı izzetlû Singros Efendi'ye mahsus arizadır” ve Fransızca olarak da “Monsieur C. Syngros, Droguiste/Constantinople/Péra” yazılıdır.⁷⁴ (Resim 34).

Elimizdeki ikinci belge Fener'de Pharmacie Centrale [Merkez Eczanesi]'ni işleten Eczacı Kostaki Thomades tarafından 1907'de Yenicami postahanesinden gönderilmiş bir posta kartıdır. Kartın üzerinde adres olarak Osmanlıca “Beyoğlu Tepebaşı'nda Singros Ecza Deposunda” ve Fransızca olarak da “Monsieur Le Docteur K. Syngros à Péra / Droguerie K. Syngros Tepé Bashi” yazılıdır.⁷⁵ (Resim 35).

74 Sandalcı ve Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı I/2*, 234.

75 Sandalcı ve Sandalcı, *a.g.e.*, 238.

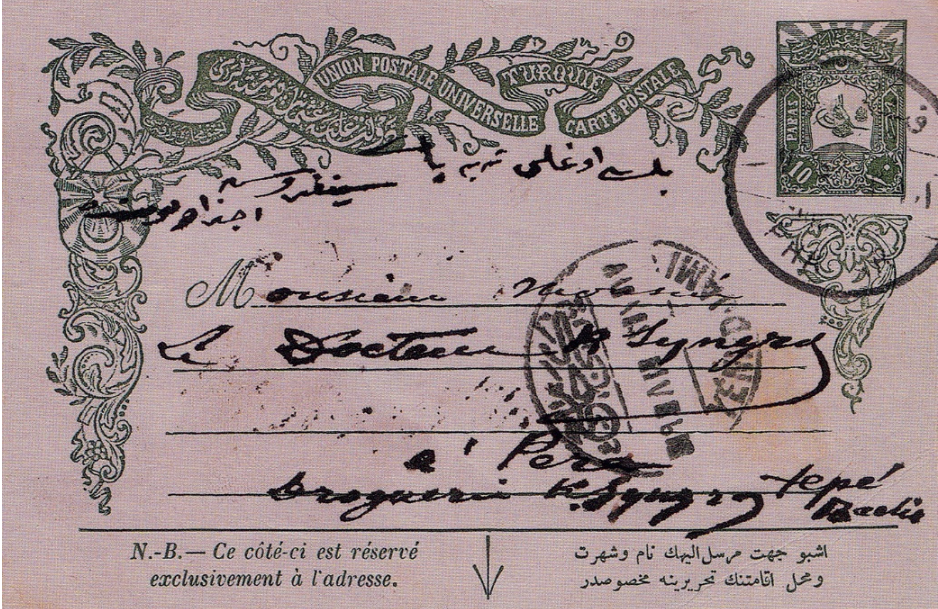
Posta kartının arka yüzündeki tarih 17 Mart 1907'dir ve 21 Mart Çarşamba günü yapılacak olan bir buluşma konusunda bilgi verilmektedir. (Resim 36). Kartın ön yüzündeki posta damgasındaki Rumî tarihte yıl okunamamakla birlikte "17.1" açıkça okunmaktadır. Buna göre tarihlerdeki günler Rumî ve yıl ise Miladî takvime göredir ve kart 30 Mart 1907 Cumartesi günü yazılmış olup buluşma tarihi 3 Nisan 1907 Çarşamba günüdür. Kartın arka yüzü (Resim 36)'da ve çevirisi de (Resim 37)'de verilmiştir.

Ecza deposu için *Annuaire Oriental du Commerce*'in 1908 sayısında "Syngros (K.) et Cie, R. Tépé Bachi, 35" kaydı bulunmaktadır.⁷⁶ Bütün bu belgeler Kyriakos Syngros'un ortağı Panaikidis ile birlikte 1900'lerin başlarında Beyoğlu'nda Tepebaşı Cad No. 35 adresinde bir ecza deposunu işlettiğini göstermektedir.

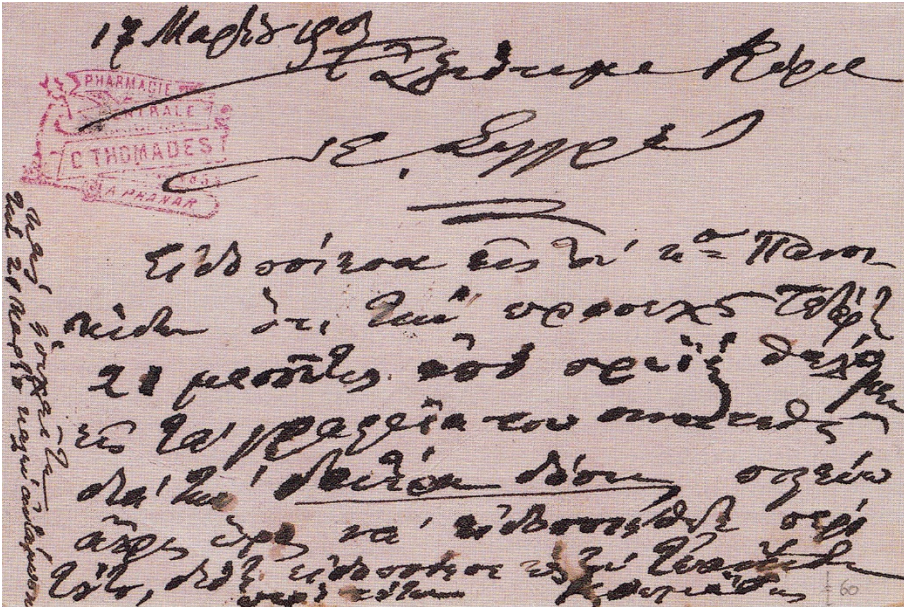

Resim 34. K. Syngros'un ecza deposuna 1907'de Kastamonu'dan gönderilen mektubun zarfı. [Sandalcı ve Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı* 1/2, 234].

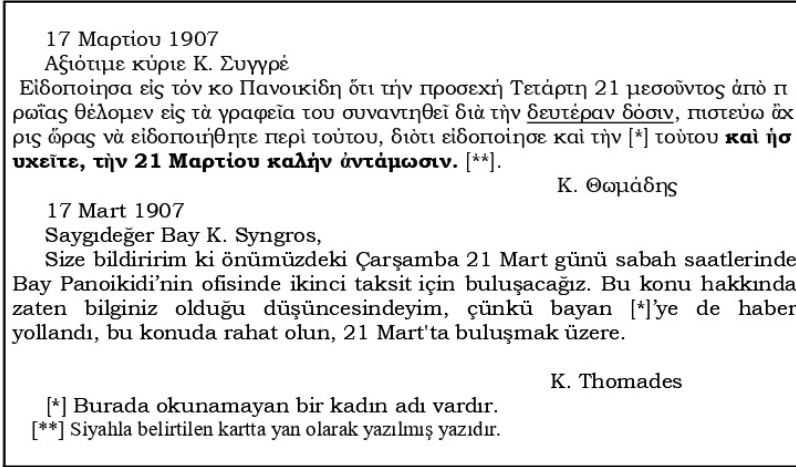
76 R. César Cervati, *Annuaire Oriental du Commerce*. 21. baskı (Constantinople: Typo-Lithographie E. Pallamary et Cie., 1908), 1122.

Resim 35. Fener’de Merkez Eczahanesi’nin sahibi Kostaki Thomades’in 1907’de K. Syngros’un ecza deposuna gönderdiği posta kartının ön yüzü. [Sandalcı ve Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı* 1/2, 238].

Resim 36. Fener’de Merkez Eczahanesi’nin sahibi Kostaki Thomades’in 1907’de K. Syngros’un ecza deposuna gönderdiği posta kartının arka yüzü. [Sandalcı ve Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı* 1/2, 238].

Resim 37. Kostaki Thomades’in 1907’de K. Syngros’un ecza deposuna gönderdiği posta kartının arka yüzünün çevirisi.

Syngros’un Yunanistan’daki Yaşamı (1922 – 1955)

Kyriakos Syngros 1922’de İstanbul’dan ayrılarak Yunanistan’a gitti ve Atina’ya yerleşti.⁷⁷ Zürih’den arkadaşı Nikola Kanellopoulos’un kurucularından olduğu Pire’nin Drapestona bölgesinde bulunan ve Lipasmata olarak bilinen Yunan Kimyasal Ürünler ve Gübre Sanayi Anonim Şirketi’nin [Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων] fabrikasında çalışmaya başladı.⁷⁸ Daha sonra fabrikanın müdürü oldu ve 1930’a kadar görevini sürdürdü. (Resim 38).

77 Kyriakos Syngros 1922’de Yunanistan’a gittiğinde amcası Andreas Syngros 1899’da ve eşi de 1921’de ölmüştü. Yunanistan’daki çalışma yaşamında ailesinden çok Zürih’teki öğrenciliği sırasında ilişki kurduğu Yunanlı sınıf arkadaşlarının etkisinin olduğu görülmektedir.

78 Şirket asitler, kimyasal gübreler ve genel olarak kimyasal ürünler üretmek ve pazarlamak amacıyla 1909’da Nikola Kanellopoulos’un (1864 – 1936) önderliğinde çoğu Zürih Politeknik Okulu mezunu olan kimyager, mühendis ve ziraatçiler tarafından kuruldu. Fabrika 1911’de üretime başladı ve 1914’de üretilen asitlerin konulması için gerekli damacaneleri üretmek üzere bir cam fabrikası kuruldu. Ancak cam üretimi hızla gelişerek ve çeşitlenerek 1920’de dünyada 3. veya 4. sıraya yükseldi. Birinci Dünya Savaşı sırasında sıkıntıya düşen şirket savaştan sonra hızla toparlandı ve gelişmesini sürdürdü. 1922’de Anadolu’dan gelen 40.000 dolayındaki mülteci genel olarak Pire bölgesine yerleşerek gecekondu mahalleleri kurdular ve birçoğu fabrikada işçi olarak çalışmaya başladı. Fabrika 1934’de 4.000 kişi çalıştırıyordu. Şirket İkinci Dünya Savaşı sırasında büyük sıkıntıya düştü. Savaş sonrası Marshall yardımından alınan kredilerle fabrika genişletildi ve tesisler teknolojik olarak yenilendi. Giderek genişleyen fabrikanın binalarının sayısı 147.000 m² kapalı alanı kapsayan 109 binaya ulaştı. 1970’li yılların sonlarından itibaren enerji krizi, ekonomik durgunluk ve uluslararası rekabet gibi nedenlerle şirketin ekonomik durumu sarsıldı ve 1992’de tasfiyeye gitti. Yunan Ulusal Bankası tarafından alınan şirket bu bankanın yan kuruluşu olan bir turizm şirketine devredildi. Fabrika 1999’da üretimini durdurdu. Turizm şirketi çok değerlenmiş olan fabrika arazisini başka amaçlarla kullanmak üzere tüm tesisatı hurda olarak satın Ağustos 2003’de binaların tümünü yıkmaya başladı. Günümüzde geriye, depolar, baca, cam fabrikası, elektrik santrali ve Nikollaos Kanellopoulos Enstitüsü’nün binası ile Krakaris iskelesinin taşıma bandı kalmıştır. Fabrikanın mevcut arazisi günümüzde yerel belediye tarafından bir park olarak düzenlenmeye çalışılmaktadır.

1930'da Devlet Genel Kimya Laboratuvarı'na bağlı Kaçakçılıkla Mücadele Birimi'ne atandı ve burada kimyasal analizler yaptı. 1935'de bu görevinden ayrılarak Kimyagerler Emekli Sandığı'ndan emekli olduğu 1945'e kadar serbest olarak çalıştı. Bu son dönemde 1937 – 1939 arasında iki yıl Tedarik Bakanlığı'na bağlı araştırma kurumunda geçici eleman olarak ve 1937 – 1944 arasında da Atina'da bulunan özel bir laboratuvarında çalıştı. 1945'de çalışma yaşamından tümüyle çekildi ve 23 Ekim 1955'de Atina'da öldü.

Kyriakos Syngros gerek kimya alanındaki geniş bilgisi ve gerekse karakteri ve davranışları nedeniyle meslektaşları tarafından takdir edildi ve sevildi. Hem bu özellikleri ve hem de en büyük sanayi kompleksinin yöneticisi olarak Yunanlı Kimyagerler Birliği'nin kurulmasına öncülük etti ve 15 Şubat 1925'de yapılan ilk seçimlerde Nikola Zarpa başkanlığında oluşan Yönetim Kurulu'nda başkan yardımcısı oldu. Bir yıl sonraki seçimlerde de yeniden aynı göreve seçildi.⁷⁹

Resim 38. Pire'nin Drapetsona bölgesindeki Lipasmata olarak bilinen ve 1999'da terk edilmiş ve 2003'de yıkılmış olan Yunan Kimyasal Ürünler ve Gübre Sanayi Anonim Şirketi'nin fabrikasından kalanların ve arazisinin günümüzdeki görünümü. [<https://www.protothema.gr/greece/article/917163/keratsini-drapetsona-allazoun-opsi-ta-palaia-lipasmata/>].

Kyriakos Syngros'un otuz yıl İstanbul'da kimyagerlik yapmış, yaklaşık on yıl süreyle Kimyager-i Hazret-i Şehriyârî unvanını taşımış, Arslan Çimento'nun kurucularından ve

79 “Κυριάκος Λ. Συγγρός (1869 – 1955),” *Χημικά Χρονικά* 20Α (1955), 160.

yöneticilerinden olmuş bir kişi olarak kalıcı bir iz bırakmadığı görülmektedir. Kendisi hakkındaki bilgiler son derece sınırlı olduğu gibi bir fotoğrafına da rastlanmamıştır.

Teşekkür: Bu makalenin ortaya çıkmasında birçok kişinin çeşitli düzeyde katkısı oldu. Bu kişilerin tümüne ve Syngros'un doktora tezinin bir kopyasını sağlayan Emir Öngüner'e, Syngros için *Revue Médico-Pharmaceutique* dergisini tarayan ve Fransızca çevirileri yapan Prof. Dr. Feza Günergun'a, Syngros'un ölümü üzerine çıkan nekroloji yazısını Türkçe özeti ile birlikte gönderen İo Çokona'ya ve Yunanca çevirileri yaptığı gibi yeni kaynaklar da bulan Prof. Dr. İrini Dimitriyadis'e özellikle teşekkür ederim.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Acknowledgement: The preparation of this article is indebted to a number of contributions in different aspects and I am grateful to all for their assistance. I thank Emir Öngüner for providing me with a copy of Syngros' doctoral thesis, Professor Feza Günergun for her search and findings of Syngros in the volumes of *Revue Médico-Pharmaceutique* and translations from French, and to Çokona for the Syngros obituary and its Turkish synopsis. I especially thank Professor İrini Dimitriyadis for directing me to new sources and translations from Greek texts.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Basılı Kaynaklar / Printed Sources Arşiv Kaynakları / Archival Sources

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT): 1141/60, 2 Zilhicce 1324 (17 Ocak 1907).

Maarif Nezâreti Mektubî Kalemi (MF.MKT): 321/10, 8 Muharrem 1314 (20 Haziran 1896); 972/33, 24 Zilkade 1324 (9 Ocak 1907).

Zabtiye Nezâreti Evrakı (ZB): ZB. 389/105, 15 Kânûn-ı sâni 1322 (28 Ocak 1907); 72/116, 30 Mart 1323 (12 Nisan 1907); 23/33, 17 Teşrin-i sâni 1323 (30 Kasım 1907); 391/92, 27 Teşrin-i sâni 1323 (10 Aralık 1907).

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV): 313/28, 9 Ramazan 1326 (5 Ekim 1908).

Mabeyn Erkanı ve Saray Görevlileri Mârûzâtı (Y.PRK.SGE): 10/72, 29 Şaban 1324 (18 Ekim 1906).

Mukavelat Defteri 19, s. 205 – 210.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı

Oseb Celâlyan hakkında biyografik not, Bel_Mtf_064402.

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

Baylav, Naşid. *Eczacılık Tarihi*. İstanbul: Yörük Matbaası, 1968.

Baytop, Turhan. "Eczacı hocalar." *Türkiye Eczacılar Almanacağı: 1966*. Hazırlayan Remzi Kocaer içinde 40 – 64. İstanbul: Kulen Basımevi, 1966.

Baytop, Turhan. *Türk Eczacılık Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, 1985.

Baytop, Turhan. *Eczâhâne'den Eczane'ye*. İstanbul: Bayer, 1995.

Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet*, c. 3. İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, 1320.

- Crismer, Léon Maurice. “Préparation de l’Hydroxylamine Cristallisée.” *Bulletin de la Société chimique de Paris*, Series 3, 6 (1891): 793 – 795.
- Cervati, R. César. *Annuaire Oriental du Commerce*. 21. baskı. Constantinople: Typo-Lithographie E. Pallamary et Cie., 1908.
- Dramur, Rengin. “1324 (1907) – 1333 (1914) Tarihli «Mabeyn Erkân-ı Sıhhiyesi» Defterlerinden Saray Eczacı ve Doktorlarının Künyeleri.” *Tıp Tarihi Araştırmaları* sayı 3 (1989): 133 – 163.
- Dölen, Emre ve Murat Koraltürk. *Aslan Çimento – İlk Çimento Fabrikamızın Öyküsü (1910 – 2012)*. Gözden geçirilmiş ikinci baskı. İstanbul: Tarih Vakfı ve Oyak Aslan Çimento, 2013.
- Galani, Katerina. “The Galata Bankers and the International Banking of the Greek Business Group in the Nineteenth Century.” *The Economic and Social Development of the Port-Cities of the Southern Black Sea Coast and Hinterland, Late 19th – Beginning of the 20th Century*. Editörler Edhem Eldem, Sophia Laiou ve Vangelis Kechriotis içinde 45 – 79. Corfu: Ionian University, 2017.
- Goldschmidt, Heinrich ve Kyriakos L. Syngros. “Über Verbindungen des Hydroxylamins mit Metallkarbonaten.” *Zeitschrift für anorganische Chemie* 5 (1894): 129 – 146.
- Günergun, Feza. “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacısı Bonkowski Paşa (1841-1905),” *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi (İstanbul, 17-19 Şubat 1988)* içinde 229-252. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992.
- Hughes, M. N. ve K. Shrimanker. “Metal Complexes of Hydroxylamine.” *Inorganica Chimica Acta* 18 (1976): 69 – 76.
- “Κυριάκος Λ. Συγγρός [Kyriakos L. Syngros] (1869 – 1955)”, *Χημικά Χρονικά* (Chimika Chronica/Kimya Günlükleri), 20A (1955): 160.
- Lobry de Bruyn, C. A. “Sur l’Hydroxylamine Libre.” *Recueil des Travaux chimiques des Pays-Bas* 10 (1891): 100 – 112.
- Lossen, W. C. “Ueber das Hydroxylamine.” *Zeitschrift für Chemie* 8 (1865): 551 – 553.
- Mpongwana, Necumisia, Steno K. O. Ntwampe, Elizabeth I. Omodanisi, Boredi S. Chidi ve Lovasoa C. Razanamahandry. “Sustainable Approach to Eradicate the Inhibitory Effect of Free-cyanide on Simultaneous Nitrification and Aerobic Denitrification During Wastewater Treatment.” *Sustainability* 11(2019), article 6180.
- Nicolas, Michèle. “Eczacı Pierre Apéry (1852 – 1918) ve Bilimsel Yayınları.” *IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri (4 – 5 Haziran 1998; İstanbul)*. Editör Emre Dölen içinde 125 – 140. İstanbul: Marmara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, 2000.
- Nicolas, Michèle. “Pierre Apéry et ses Publications scientifiques.” *Revue d’Histoire de la Pharmacie* 94 (2006): 237 – 247.
- Oseb Celalyan, *Tahlilat-ı Kimyeviye Dersleri, Cild-i Evvel: Tahlil-i Keyfî – Kısım-ı Gayr-ı Uzvi* (Dersaadet: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1329).
- Österreichisches Biographisches Lexicon (1815 – 1950)* 2. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1957.
- Sandalcı, Mert ve Gülnur Sandalcı. *Belgelerle Türk Eczacılığı I/2*. İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı, 2002.
- Sandalcı, Mert ve Gülnur Sandalcı. *Belgelerle Türk Eczacılığı III/2*. İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı, 2005.

- Sarısrı, Serdar. “Yunanistan’ın Ekonomik ve Siyasî Hayatına Yön Veren Anadolu Kökenli Bazı Sermaye Sahipleri.” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 30, 49 (2011): 183 – 204.
- Société Anonyme des Fabriques Reunies de Ciment et de Chaux Hydraulique Arslan et Eski-Hissar/Arslan ve Eski-hisar Müttehid Çimeto ve Su Kireci Fabrikaları Anonim Şirketi. Rapport du Conseil d’Administration (Assemblée Générale Ordinaire des Actionnaires du 24 Mars 1924 / 24 Mart 1340 (1924) Tarihinde Suret-i Adiyede İnikad Eden Hissedarân Heyet-i Umûmiyesi’ne Takdim Olunan Meclis-i İdare Raporu.* Constantinople/Dersaadet: Imprimerie Tchaoussi, 1924/1340.
- Société Ottoman “Arslan” / Memâlik-i Osmaniye’de Sun’i Çimento ve Su Kireci İmâline Mahsus “Arslan” Osmanlı Anonim Şirketi. Rapport du Conseil d’Administration (Assemblée Générale Extraordinaire du 12/25 Octobre 1916) / 12 Teşrin-evvel sene 1916 Tarihinde Suret-i Fevkaladede İnikad Eden Hissedarân Heyet-i Umûmiyesi’ne Takdim Olunan Heyet-i İdare Raporu.* Constantinople/Dersaadet: A. Zellich Fils, 1916/1332.
- Soler-Jofra, Aina, Julio Pérez ve Mark C. M. van Loosdrecht. “Hydroxylamine and the Nitrogen Cycle: A Review.” *Water Research* 190 (15 February 2021): article 116723.
- Statuts de la Société Anonyme Ottomane “Arslan” pour la Fabrication du Ciment Artificiel et de la Chaux Hydraulique en Turquie / Memâlik-i Osmaniye’de Sun’i Çimento ve Su Kireci İmâline Mahsus «Arslan» Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-i Dâhiliyesi.* Constantinople: A. Zellich Fils, 1911.
- Statuts de la Société Anonyme des Fabriques réunies de Ciment et de Chaux hydraulique Arslan et Eski-Hissar / Arslan ve Eski-hisar Müttehid Çimeto ve Su Kireci Fabrikaları Anonim Şirketi Nizamname-i Dâhilisi.* Constantinople: Société Anonyme de Papeterie et Imprimerie, 1921.
- Syngros, Kyriakos L. *Ueber Verbindungen des Hydroxylamins mit Metallcarbonaten.* Uster-Zürich: Druck von Diggelman, 1892.
- Türk Çimento Fabrikaları 1933 Ajandası.* İstanbul: 1932.

Elektronik Kaynaklar / Electronic Sources

- “Andreas Syngros.” Wikipedia. Erişim 1 Şubat 2023. https://en.wikipedia.org/wiki/Andreas_Syngros
- “Andreas Syngros.” Foundation of the Hellenic World. Erişim 15 Aralık 2022. <http://www.ime.gr/chronos/13/en/general/gallery/economy/027.html>
- Die Geschichte des Kantonalen Labors Zürich* (Zurich: Gesundheitsdirektion Kantonalen Labors Zürich, 2016, 2-4). Erişim 30 Ocak 2023. <https://www.zh.ch/de/gesundheitsdirektion/kantonales-labor/geschichte.html>
- “Haruthiun Abeljanz.” Wikipedia. Erişim 30 Ocak 2023. https://en.wikipedia.org/wiki/Haruthiun_Abeljanz
- “Keratsini-Drapetsona.” Protothema. Erişim 30 Ocak 2023. <https://www.protothema.gr/greece/article/917163/keratsini-drapetsona-allazoun-opsi-ta-palaia-lipasmata/>
- “Sakızlı Ohannes Paşa”. Salt Araştırma. Erişim 15 Aralık 2022. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/17776>
- “The First Cemetery of Athens: Fables of Identity – Andreas Syngros.” Erişim 15 Aralık 2022. athensfirstcemeteryinenglish.blogspot.com/2016/09/andreas-syngros.html

The Foucault Pendulum of the Phanar Greek Orthodox College in Istanbul: The First in Istanbul?

İstanbul Fener Rum Ortodoks Lisesi'nin Foucault Sarkacı: İstanbul'da Bir İlk mi?

Panagiotis Lazos^{1,2}

¹National Hellenic Research Foundation, Institute of Historical Research (NHRF/IHR), Athens, Greece

²National and Kapodistrian University of Athens, Department of Primary Education, Athens, Greece

ORCID: PL. 0000-0001-7517-656X

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Panagiotis Lazos,
National and Kapodistrian University of Athens,
Department of Primary Education, Athens,
Greece National Hellenic Research Foundation,
Institute of Historical Research (NHRF/
IHR), Athens, Greece

E-posta/E-mail: taklazos@gmail.com

Submitted/Başvuru: 17.04.2023

Revision requested/Revizyon tarihi:
25.04.2023

Last revision received/Son revizyon:
29.04.2023

Accepted/Kabul: 30.04.2023

Atıf/Citation: Lazos, Panagiotis. "The Foucault Pendulum of the Phanar Greek Orthodox College in Istanbul: The First in Istanbul?" *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 2 (2023): 723-741. <https://doi.org/10.26650/oba.1284348>

ABSTRACT

Foucault's pendulum is one of the most important scientific achievements of the French physicist Léon Foucault. The performance of the experiment in 1851 was the first tangible proof of the Earth's rotation. The relative technical simplicity and beauty of the experiment led to many repetitions of it, the manufacture of related pendulums by scientific instrument manufacturers, and the permanent or temporary installation of such pendulums in educational institutions for teaching as well as aesthetic reasons.

The Phanar Greek Orthodox College in İstanbul is the oldest operating school of the city's Greek community. After many moves during the first four centuries of its operation, the College found a permanent home in an impressive privately owned building in Fener in 1881. The building hosts a rich collection of scientific instruments, acquired mainly in the last quarter of the 19th century by French manufacturers and at the beginning of the 20th by Germans and Austrians. In 1912 special changes were made to the building to house a Foucault pendulum which was manufactured by the German company Max Kohl. This paper presents the history of this device, which is one of the first (perhaps the first) used in the Ottoman Empire.

Keywords: Foucault pendulum, Phanar Greek Orthodox College, Max Kohl, İstanbul, Physics, Greek School

ÖZ

Foucault sarkacı, Fransız fizikçi Léon Foucault'nun en önemli başarılarından biridir. Bu alet ile 1851 yılında gerçekleştirilen deney, Yer'in döndüğüne ilk somut kanıt getirmiştir. Deneyin teknik basitliği ve güzelliği çok kere tekrarlanmasına ve bilimsel alet yapımcıları tarafından çok sayıda sarkacın üretilmesine sebep olmuştur. Böylelikle sarkaçlar, gerek öğretim amaçlı olarak gerekse estetiği sebebiyle eğitim kurumlarında kalıcı veya süreli olarak yer bulmuştur.

İstanbul'daki Fener Rum Ortodoks Lisesi, Rum toplumunun bu şehirde faaliyette bulunan en eski okuludur. Kuruluşunu izleyen ilk dört yüz yıl içinde çok kez yer değiştiren okul, 1881'den beri Fener semtinde, özel mülk olan

heybetli binasında eğitim vermektedir. Okulun çok zengin bir bilimsel alet koleksiyonu vardır. Aletlerin büyük kısmı 19. yüzyılın son çeyreği Fransız ve 20. yüzyıl başı Alman ve Avusturyalı üreticilerinin elinden çıkmıştır. Aralarında, Alman şirketi Max Kohl tarafından üretilen ve 1912’de satın alınan bir Foucault sarkacı vardır. Aletin gelmesiyle okulun binasında özel değişiklikler yapılmıştır. Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki ilk sarkaç olabileceğini düşündüğümüz aletin hikâyesini sunmaktadır.

Anahtar sözcükler: Foucault sarkacı, Fener Rum Erkek Lisesi, Max Kohl, İstanbul, Fizik, Rum okulu.

The Foucault Pendulum

The Foucault pendulum is a device that demonstrates the rotation of the Earth. It was invented by French physicist Léon Foucault (1819-1868) and presented in 1851¹ in the Panthéon in Paris.² The experiment involved suspending a long pendulum with a heavy weight (bob) at the end from a fixed point. When the pendulum was set in motion, it swung back and forth in a straight line, but over time, the plane of the swing appeared to rotate clockwise or counterclockwise, depending on the hemisphere in which it was located. This is because the swing plane of the pendulum was not affected by the rotation of the Earth, which causes the apparent rotation of the plane as it is seen by an observer on Earth.³

To conduct the experiment, a tall, free-standing structure was needed, such as a tower, or the inside of a large dome. The pendulum should be long enough to allow for a clear rotation of the swing plane over time, typically no more than 10m in length, in order to oscillate for hours without significant loss of amplitude.⁴ The weight at the end of the pendulum should be heavy enough in order to maintain high kinetic energy and the oscillation for a long period of time, but be light enough to have reduced volume and consequently a reduced cross-sectional area in the direction of motion to avoid excessive air resistance.

It is important that the swing of the pendulum is carried out on a vertical plane. To ensure this happens, it is necessary to bring the bob to rest at some point out of balance by means of a thread, which is then burned to start the oscillation. The plane of the swing can be marked with chalk or another visible material to track its rotation over time. To maximize the effect, the pendulum should be allowed to swing for several hours or even a full day. The rotation of the swing plane is more pronounced at locations closer to the poles. At the equator, there is no rotation of the swing plane.

After Foucault conducted the experiment, it was repeated in Reims, Amiens, Cologne, St Jacques and elsewhere. The educational value of the experiment led to the installation of

1 Léon Foucault, "Démonstration Physique du Mouvement de Rotation de la Terre au Moyen du Pendule," *Comptes Rendus de l'Académie des Sciences* 32 (1851): 135-138.

2 William Tobin and Brian Pippard, "Foucault, his Pendulum and the Rotation of the Earth," *Interdisciplinary Science Reviews* 19, 4 (1994): 326-337.

3 For further information on the reason the Foucault pendulum is considered to be an experimental demonstration of Earth's rotation see Alicia Ault, "How Does Foucault's Pendulum Prove the Earth Rotates?," *Smithsonian Magazine*, accessed April 24, 2023, <https://www.smithsonianmag.com/smithsonian-institution/how-does-foucaults-pendulum-prove-earth-rotates-180968024/>

For an early mathematical theory about Foucault pendulum see: Rev. J. Challis, "A Mathematical Theory of M. Foucault's Pendulum Experiment," *The London, Edinburgh, and Dublin Philosophical Magazine and Journal of Science* 3, 19 (1852): 331-334.

4 H. Richard Crane, "The Foucault Pendulum as a Murder Weapon and a Physicist's Delight", *The Physics Teacher* 28, 5 (1990): 268. Foucault used a pendulum with a length of 67m and a bob with a weight of 28kg.

pendulums in universities and schools everywhere⁵ and made this pendulum an essential tool for physics teachers.⁶ For the same reasons many instrument makers included some version of the Foucault pendulum in their catalogs.

During the 20th century shorter versions of the pendulum, usually driven electrically to maintain their amplitude, were installed in museums and educational settings.⁷ Two well-known Foucault pendulums still working today are in the UN Headquarters in New York, a gift from the Netherlands in 1955⁸ and the other one is in an exhibit in the Deutsches Museum in Munich.⁹

The Phanar Greek Orthodox College and its Collection of Scientific Instruments

The Phanar Greek Orthodox College (Fener Rum Erkek Lisesi in Turkish and Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή in Greek) was founded shortly after the fall of Constantinople, in 1454, by the Patriarch George Gennadios Scholarios. After many adventures, the College acquired its own building at the top of a hill in the Fener district of İstanbul in 1882. Expenses were met by donations from the renowned banker of the time Georgios Zarifis (1810-1884) and the Vatopedi Monastery on Mount Athos. The impressive building, by architect Constantinos Dimadis (?-1901), has a characteristic color which it owes to the red bricks from which it is built, and which make it a unique piece of architecture.¹⁰ This is why the school is well known, especially among the locals, as the “Red School”.

Until the 19th century, the curriculum of the College was clearly oriented to classical education (ancient Greek and Latin literature, theology, philosophy) since most of the enrolled students were to become clergymen. The social and economic changes in the Greek community during the Ottoman Empire gradually caused changes in the curriculum from the start of the 19th century and then a little faster after 1850.¹¹

5 For an example, see Westropp Roberts, “A Foucault Pendulum at Dublin,” *Nature* 51 (1895): 510-511.

6 Crane, “The Foucault,” 264-269.

7 For some examples see: Haym Kruglak, Larry Oppliger, Rene Pittet, and Stanley Steele, “A Short Foucault Pendulum for a Hallway Exhibit,” *American Journal of Physics* 46 (1978): 438-440; Byron E. Leonard, “A Short Foucault Pendulum for Corridor Display,” *The Physics Teacher* 19 (1981): 421-423.

8 “United Nations Gifts,” accessed January 12, 2023, <https://www.un.org/ungifts/foucault-pendulum> ; “UN Photo Digital Asset Management System,” accessed January 12, 2023, https://dam.media.un.org/CS.aspx?VP3=DamView&VBID=2AM94S7SH9_C&PN=1&WS=SearchResults&FR_1=1&W=1280&H=577

9 “Foucault’s Pendulum – See the Earth Rotate,” accessed January 12, 2023, <https://www.deutsches-museum.de/en/museum-island/exhibitions/foucaults-pendulum>

10 Σάββας Τσιλένης, “Η Μεγάλη του Γένους Σχολή στην Κωνσταντινούπολη και ο αρχιτέκτονας της Κωνσταντίνος Δημάδης”, *The World of Buildings* 16 (1998): 100-112.

Σάββας Τσιλένης, “Το κτίριο της Μεγάλης του Γένους Σχολής και ο δημιουργός της Κ. Δημάδης” (Proceedings of the Fourth Conference Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή. Ιστορία και προσφορά, Εταιρεία Μελέτης της καθ’ ημάς Ανατολής, Αθήνα, 2004: 323-366);

Mine Esmer, Ömer Dabanlı, Ruba Kasmı, Lana Kudumovic, Aynur Çiftçi, and Selcen E. Cesur, “Mekteb-i Kebir ya da Kırmızı Mektebi Belgelemek,” *Mimar.ist* 22, 74 (2022): 72-82.

11 For example, the course of physics was introduced in the academic year 1851-1852.

This slow but steady change is clearly highlighted through the creation of a rich collection of more than 300 scientific instruments for teaching physics and chemistry.¹² The instruments were acquired in less than twenty years through donations, like that of twenty-two instruments by the imperial architect Hadji-Stefanis Gaitanakis in the academic year 1865-1866.¹³ The next year another ninety instruments were bought with money raised by various donations. In the academic year 1878-1879 the College bought about sixty second-hand instruments from Ελληνικό Λύκειο, a Greek private school in Péra (Beyoğlu), İstanbul facing serious economic problems.¹⁴ In the academic year 1880-1881¹⁵, the construction of a new building at the College was accompanied with the collection of a significant amount of donations for a new physics laboratory. This led to the purchase of 142 new instruments from various French makers.¹⁶

The collection continued to be enriched through the first half of the 20th century as well. Around 1910-1913 the College bought a few instruments made mainly by the German company “Max Kohl” (among which were the instruments in question in this study), but also by the Austrian company “W.J. Rohrbach’s Nachfolger”. Finally, a set of instruments from the USA Company CENCO were donated to the College in 1949-1950 by Stefanos Stefanidis, a Greek shipping tycoon living in New York.¹⁷ The value of the donation was equal to 20.000 Turkish pounds (*kuruş* or *liras*)

Changes to the Building and Purchase of Instruments During the Academic Year 1912-1913

The director of the College, Mihail Kleovoulos, in his report about the College’s activities during the academic year 1912-1913, stated that during this year improvement works were carried out in the College’s building, among which some related to the so-called “dome of the Observatory” as well as the experimental physics classroom.¹⁸ We believe that among the work carried out in the dome was the installation of a hook in one of the horizontal wooden

Τάσος Γριτσόπουλος, *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, Vol.2, (Αθήνα: 2004), 176.

12 Panagiotis Lazos, George N. Vlahakis and Constantine Skordoulis, “Instruments and Laboratories in the Schools of the Greek Community of Istanbul, 1850–1960,” in *Scientific Instruments between East and West*, ed. Neil Brown, Silke Ackermann, and Feza Günergün (Leiden: Brill, Brill, 2020), 168-86.

13 Ευστάθιος Κλεόβουλος, *Λογοδοσία περί του σχολικού έτους 1856-1866 της εν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης του Γένους Σχολής*, (Εν Κωνσταντινουπόλει: Τύποις Ανατολικού Αστέρου, 1866), 30.

14 Γρηγόριος Παλαμάς, *Έκθεσις της πνευματικής και υλικής καταστάσεως της Μ. Του Γένους Σχολής, κατά το σχολικό έτος 1878-1879*, (Εν Κωνσταντινουπόλει: Τύποις Ανατολικού Αστέρου, 1879), 145-150.

15 Γρηγόριος Παλαμάς, *Έκθεσις της πνευματικής και υλικής καταστάσεως της Μ. Του Γένους Σχολής, κατά το σχολικόν έτος 1880-1881*, (Εν Κωνσταντινουπόλει: Πατριαρχικό Τυπογραφείο, 1881), 168-174.

16 Γρηγόριος Παλαμάς, *Έκθεσις της πνευματικής και υλικής καταστάσεως της Μ. Του Γένους Σχολής, κατά το σχολικόν έτος 1879-1880*, (Εν Κωνσταντινουπόλει: Πατριαρχικό Τυπογραφείο, 1880), 114.

17 *Έκθεσις των πεπραγμένων εν τη Μ. Σχολή κατά το σχολικόν έτος 1949-50*, (Φανάριον, 1950), 5-6.

18 Μιχαήλ Κλεόβουλος, *Έκθεσις των πεπραγμένων εν τη Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή κατά το σχολικόν έτος 1912-1913*, (Εν Κωνσταντινουπόλει: Τύποις Αδελφών Γεράρδων, 1914), 31. It is noted that the experimental physics classroom is located directly under the “dome”.

beams (Image 1) and the construction of a hatch connecting the floor of the “dome” to the ceiling of the experimental physics classroom (Image 2).

Image 1. The hook for suspending the pendulum (Photo: D. Papinis)

The red line on image 3 represents the distance between the hook in the dome and the floor of the experimental physics classroom. This distance is 12.1m therefore the length of the Foucault pendulum should be something less than that. Apart from changes in the building, Kleovoulos wrote in the same paragraph that necessary additions were made to the collection of physics instruments and the natural history museum. No further information is given on the type of additions. However, we certainly believe that a part, if not the whole, of the approximately twenty-five instruments and devices manufactured by Max Kohl (see Appendix), surviving in the College were purchased then.

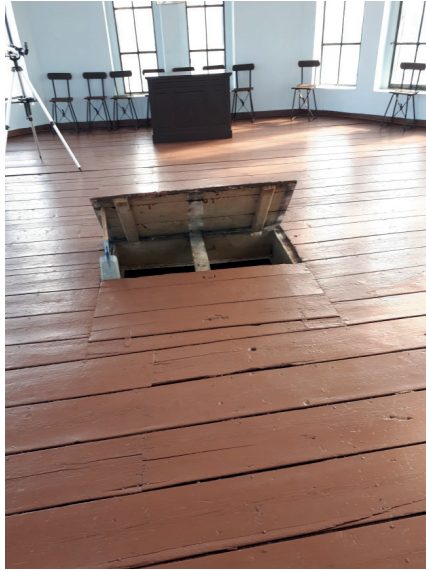

Image 2. The hatch for the pendulum (Photo: D. Papinis)

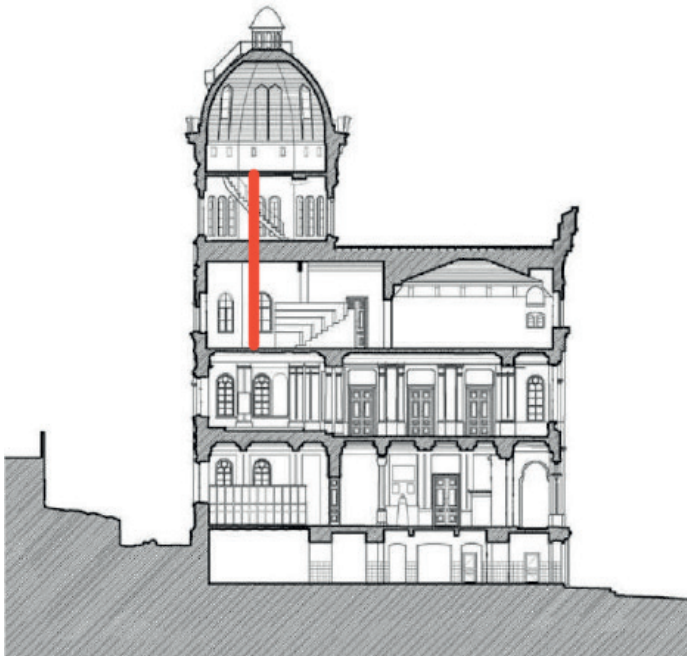

Image 3. The position of the Foucault pendulum in the College building.¹⁹

19 Esmer, Dabanlı, Kasmı, Kudumovic, Çiftçi, and Cesur, “Mekteb-i Kebir ya da Kırmızı Mektebi Belgelemek,” 75.

The Pendulums of the College's Collection

Among these instruments there are two related to Foucault's pendulum.²⁰ The first is not really a Foucault pendulum, as it has a short thread length and a small mass; it's rather a model to demonstrate the principle of operation of the device. It is a simple pendulum, made of ivory with a metal spike as a pointer and it is suspended from a metal frame on a base that can be rotated (Image 4). The rotation is achieved through a centrifugal machine (Image 5). The base has a horizontal disk with the geographical points N, O²¹, S and W (Image 6). The rotation of the base represents the rotation of the Earth and when the pendulum is set to oscillate it is observed that the plane of its oscillation remains constant and independent of the rotation of the base. Essentially, the arrangement demonstrates the behavior of Foucault's pendulum at one of the Earth's two geographic poles. Both the pendulum and the centrifugal machine are manufactured by Max Kohl (Image 7).

Image 4. Small pendulum for demonstrating the principles of Foucault's experiment from the collection of the College (Photo: P. Lazos).

20 Perhaps it is a coincidence, but the University of Athens also acquired a Foucault pendulum and a Weinhold's apparatus for Foucault's pendulum made by Max Kohl Company one year later, during the academic year 1913-1914. *Κατάλογος των βιβλίων και οργάνων των φροντιστηρίων και εργαστηρίων του Εθνικού Πανεπιστημίου, Τόμος Β'* (Εν Αθήναις: Εκ του τυπογραφείου Παρασκευά Λεώνη, 1914), 289, 291.

21 The letter O stands for Ost, indicating the German route of the device.

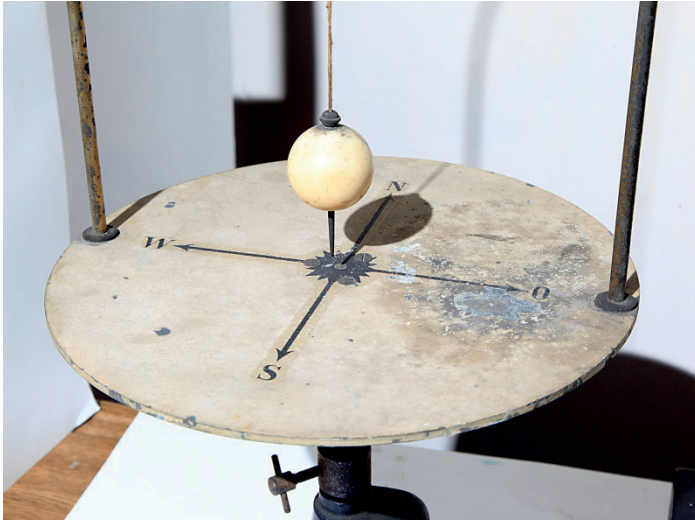

Image 5. The disk of the pendulum with the geographical points (Photo P. Lazos).

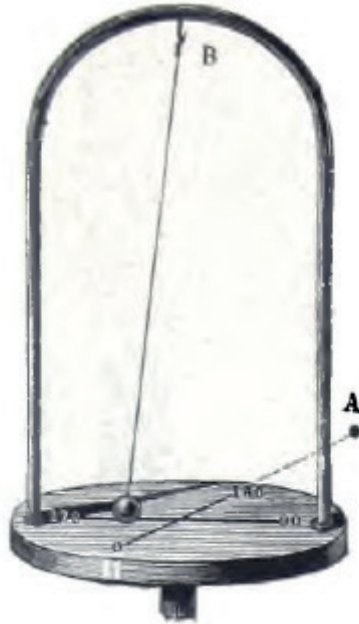

Image 6. Pendulum for Foucault's experiment.²²

²² Max Kohl, *Physikalische Apparate, Preisliste 21* (Chemnitz, 1905), 203. The code number of the apparatus in the catalog is 22003.

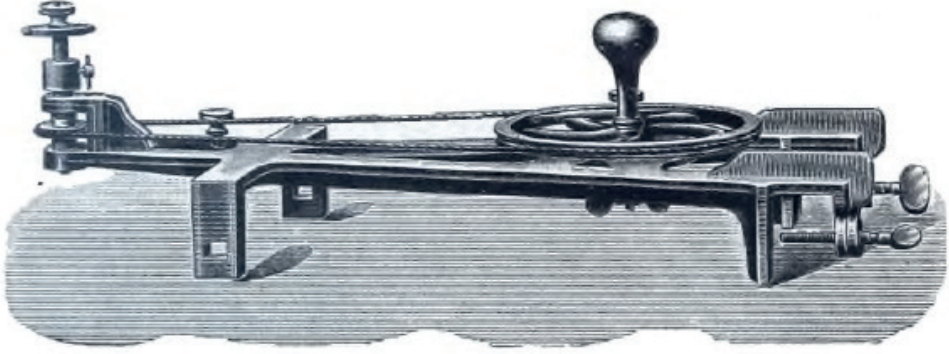

Image 7. Large centrifugal machine to be used in horizontal and vertical direction.²³

The second device, known as Weinhold's apparatus²⁴ for Foucault's pendulum, is an actual Foucault pendulum. It consists of the pendulum and a metal base with adjustable height and three leveling screws, which bears the name of the manufacturer (Image 8). The Max Kohl company's catalog described the set as follows: "A cast-iron ball of 10 cm in diameter, attached to a long thin steel wire with cardanic suspension of steel, swings over a round plate which may be raised and lowered by a lever. The ball is fitted with a pencil immersed into coloured glycerine which, in swinging draws a line on the plate, when the latter is raised. The center of gravity of the ball has been ascertained in a mercury-bath.²⁵ Weight of the ball about 4 kgs, plate lined with paper."²⁶ (Image 9).

23 Kohl, *Physikalische Apparate, Preisliste 21*, 200-201. The code number of the apparatus in the catalog is 21979.

24 Adolf F. Weinhold, *Physikalische Demonstrationen* (Leipzig: Von Quandt & Handel, 1881), 97-102.

25 For the experiment to succeed, it is important that the point of suspension be exactly over the ball's center of gravity. To assure that the ball floats on mercury and then the upper point of the ball is selected for the suspension.

26 Kohl, *Physikalische Apparate, Preisliste 21*, 198.

Image 8. The Weinhold's apparatus for Foucault's pendulum from the collection of the College (Photo P. Lazos).

Image 9. Weinhold's apparatus for Foucault's pendulum made by Max Kohl.²⁷

²⁷ Kohl, *Physikalische Apparate, Preisliste 21*, 198. The code number of the apparatus in the catalog is 21960.

Who Ordered and Installed the Pendulum?

There is no evidence about who was responsible for purchasing these instruments or installing the pendulum. It is, however, difficult to make such a purchase without the technical and educational support of a physics teacher. It is, therefore, considered necessary to present some facts about the College's teachers that could have been engaged in the pendulum installation. Theoretically, the teacher of physics and mathematics at the Phanar Greek Orthodox College at the time when the instruments were purchased was Cornilios Spatharis (1869-1914) (Image 10).

Image 10. Cornilios Spatharis.²⁸

He was the son of Andreas Spatharis, teacher of mathematics and physics who served the College for thirty-six years. However, Cornilios Spatharis was constantly absent from 1908 due to a serious illness. He was replaced by his good friend Athanasios Ioannou in physics and by Georgios Lianopoulos in mathematics. Cornilios Spatharis graduated from the Phanar Greek Orthodox College in 1886 and studied at the Sorbonne University where the famous Jules Henri Poincaré (1854-1912) was among his professors. When his father fell ill, Cornilios returned to İstanbul to replace him both at the Phanar Greek Orthodox College and at the Ioakimio Girls' School. He stopped teaching in 1908 when he contracted tuberculosis. After traveling to Crete and Switzerland for treatment, he settled in 1913 in

²⁸ *Ημερολόγιο του έτους 1906*, (Εν Κωνσταντινουπόλει: Εθνικά Φιλανθρωπικά Καταστήματα εν Κωνσταντινούπολει, 1905), 32.

Odessa, where his sister Emilia lived, and began teaching at the local Greek School for boys.²⁹ He died in May 1914.

Athanasios Ioannou (Image 11) was a physicist. He was born in Kayseri in 1868. He graduated the Phanar Greek Orthodox College in 1886, together with Cornilios Spatharis, and then he returned to his hometown, and he taught physics and mathematics until 1890 in the Rodokanakios Priestly School.³⁰ Then, he studied physics at the University of Athens, where he prepared a doctoral thesis³¹. When Ioannou returned to İstanbul, besides Phanar Greek Orthodox College, he taught mathematics, physics and chemistry at Zografeio Greek High School, where he also served as director in 1913-1914 and 1916-1922.³² He was a member of the Greek Philological Association of Constantinople from 1894 while he wrote textbooks on arithmetic, experimental physics and organic and inorganic chemistry. Ioannou was in charge of the physics laboratory of Zografeio Gymnasium, and he had significant experience in experimental physics (Image 12). He died in Athens in 1956.

Image 11. Athanasios Ioannou.³³

29 Σταύρος Θ. Ανεστίδης, *Πατριαρχικής Μεγάλης του Γένους Σχολής Πάνθεον. Δεκαεπτά Προσωπογραφίες*, (Αθήνα: Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχιολιτών, 2019), 165.

30 Αθανάσιος Ιωάννου, *Μαθήματα Χημείας Ανοργάνου και Οργανικής* (Εν Κωνσταντινούπολει, Εκ του τυπογραφείου Κ. Μακρίδου και Ι. Αλευρόπουλου, 1921), 6.

31 Αθανάσιος Ιωάννου, *Πραγματεία περί της ατομικότητας των στοιχείων, Εναίσιμος επί διδασκαλία διατριβή* (Εν Αθήναις: Εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ιωάννου Νικολαΐδου, 1894).

32 Βασίλειος Βετσόπουλος, “Οι δάσκαλοί μου της Πόλης,” *Αρχαίον Θράκης* 161 (1969): 200-202.

33 *Ημερολόγιον Ελπίς του 1914, Εκδιδόμενον επιμέλεια των μαθητών του Ζωγράφειου Γυμνασίου* (Εν

George Lianopoulos was a mathematician. Until his death in 1922, he worked almost continuously for 50 years at the Theological School of Halki (Heybeliada Ruhban Okulu), where he taught mathematics, physics, geology and cosmography.³⁴ In 1909, in recognition of his service, his former students collected the necessary amount of money, so that his son could continue his studies after High School.³⁵ Lianopoulos also taught physics and mathematics at the Commercial School of Halki, and mathematics at the Phanar Greek Orthodox College.

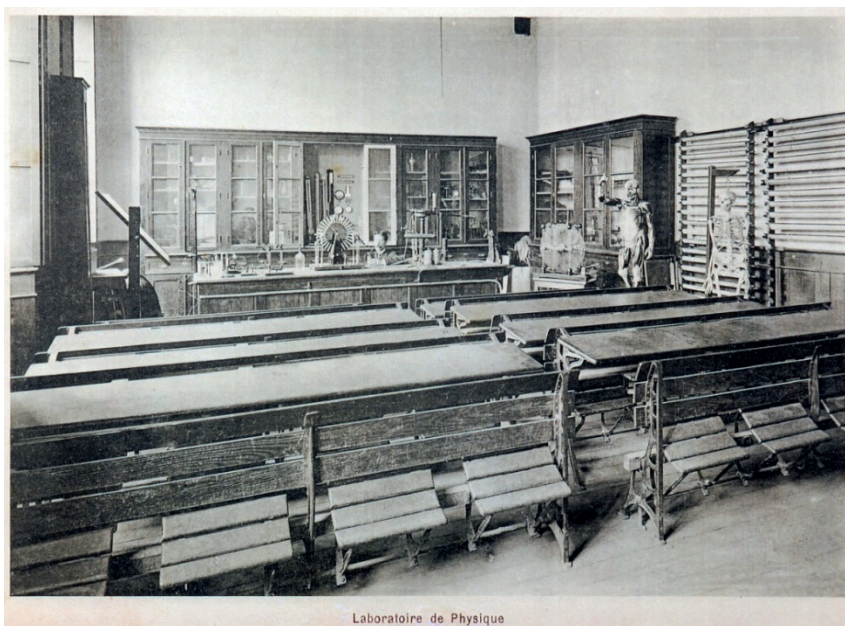

Image 12. Athanasios Ioannou in the physics laboratory of Zografeion Greek High School, 1907-1908.³⁶

Since Lianopoulos was mainly a math teacher with limited experience in experimental physics, we think that the pendulum was probably chosen and installed either by Spatharis, who perhaps had seen such a pendulum during his studies in France, or by Ioannou. It remains unknown if the pendulum was permanently suspended in place or if it was removed every time after the experiment was carried out.

The Pendulum in the Lessons - Then and Now

There are no written records about how and when this Foucault pendulum was used in the College, but it is certain that it was not idle. According to oral testimony of Fanis

Κωνσταντινούπολι: Τυπογραφικά Καταστήματα Δ. Πρωτόπαππα, 1914), 39.

34 Απόστολος Μέξης, *Η εν Χάλκη Ιερά Θεολογική Σχολή. Ιστορικά σημειώματα (1844-1935)* (Κωνσταντινούπολη, 1933), 120-121, 133.

35 Μέξης, *Η εν Χάλκη Ιερά Θεολογική Σχολή. Ιστορικά σημειώματα (1844-1935)*, 158.

36 *Lycée Zographeion, Constantinople (Péra) 1907-1908* (İstanbul, 1908).

Vasageorgis, a student at the College who graduated in 1960, the pendulum was used for a demonstration in the academic year 1959-1960 by Konstantinos Pappas, a 1957 Phanar graduate and mathematics teacher for a short time at the College. The bob was fixed in a not vertical position by means of a thread. After having the bob completely motionless the thread was burned and the oscillation started. If the disc was raised up to a certain height, the bob could draw a line of glycerin on it. After the first passing of the bob over the disc, the disc was lowered, and the lesson continued. About half an hour later the disc was raised again, and a new line was drawn. Then the students were asked to observe the last line of glycerin, that obviously formed an angle with the first line, and this would trigger a conversation between the teacher and the students about the Earth's rotation.

Pappas must have seen this demonstration by Emiliios Karousos, teacher of physics and mathematics until the late 1950s.³⁷ It seems that after Karousos's retirement the demonstrations stopped.

At the beginning of the new millennium the ceiling of the experimental physics classroom was repaired, and the hatch opening was totally covered. Now only the upper part is visible in the "dome". As a result, it is no longer possible to set up the pendulum in its initial position. We believe that the reinstallation of the pendulum would serve a dual purpose. First, it would highlight the rich cultural and material history of the College. In addition, the use of the Foucault pendulum in today's teaching process could be useful to give students an insight into the Earth's rotation. It is true that the effectiveness of the pendulum in teaching is a matter of intense debate.³⁸ However, we think that the simultaneous use of the two devices that the College has would be a useful strategy for demonstrating the rotation of the Earth in an easy comprehensible way.

Concluding Notes: Was this Pendulum the First in İstanbul?

This is both an interesting question and a difficult one to be answered definitively. It is certain that this pendulum was the only one in the Greek schools in İstanbul. We have not located any relevant reference to any other institution in İstanbul, without of course being able to exclude the existence of such a pendulum. Moreover, we were informed there "is no sign of any Foucault pendulum [...] or of any such experiment in the written records or archives" in the Kandilli Observatory.³⁹ However, there "are still few locations in the

37 Παναγιώτης Λάζος, "Ο φυσικομαθηματικός Αιμίλιος Καρούσος (1886-1970), 45 χρόνια προσφοράς," in *Η Λογισμένη της Πόλης. Εκπαιδευτικοί και λογοτέχνες της σύγχρονης περιόδου*, ed. Ευαγγελία Αχλάδη and Σάββας Τσιλένης, 67-83, Σισμανόγλειο Μέγαρο - Γενικό Προξενείο της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη & Εταιρεία Μελέτης της καθ' ημάς Ανατολής, 2023.

38 For an argument in favor of the use of the pendulum in teaching see Crane, "The Foucault," 264-269. For an argument against it, see John Oprea, "Geometry and the Foucault Pendulum," *The American Mathematical Monthly*, 102, 6 (1995): 515.

39 Mustafa Aktar (Professor of Geophysics, Boğaziçi University Kandilli Observatory and Earthquake Research

Observatory (old warehouses, etc.) which are not fully explored and where remains of larger instruments may exist”.

An exhaustive investigation of the subject is beyond the scope of this article. We believe, however, that this open question deserves further research as well as the wider question of what the situation in the Ottoman Empire was.⁴⁰

APPENDIX - Max Kohl, A Pioneer in the Manufacture of Teaching Scientific Instruments

Max Hans Robert Kohl (1853-1908) founded a precision engineering company in the German city of Chemnitz in 1876. The company was successful and in just two years employed nineteen employees. The production concerned devices and systems for scientific purposes and mainly for use in laboratories of educational institutions, such as schools and universities.

The company moved several times as its business grew, finally settling in 1898-1899 in a large privately owned factory with a basement, four floors and an attic, employing more than 200 employees.⁴¹

Max Kohl served concurrently as an unpaid alderman of the city of Chemnitz from 1905 until he died of diabetes in 1908.⁴² The company continued to operate without interruption, now taking a joint-stock form. At its peak in the first half of the 1910s, it employed 500 employees, while a second five-story building was built next to the first, for carpentry and assembly work.

An important reason for the company’s great success was the publication of luxurious, multilingual and voluminous trade catalogs with rich illustrations and thousands of devices and instruments.⁴³ The catalogs also contained several pages of positive comments from professors, teachers, scientists and ordinary people who had bought or tried the company’s products. The geographical spread of these people is impressive, as they literally come from all over the world, which highlights the spread of the company’s network.

Institute, İstanbul), email message to author, May 6, 2023.

40 In modern Turkey there are at least two Foucault pendulums, one in the Ege University Observatory (ca. 1965) and one in the Çanakkale Onsekiz Mart University (ÇOMÜ) (ca. 2002). Zeri Eker, Osman Demircan, Halil Kirbiyik, and Selcuk Bilir, “Astronomy in Modern Turkey,” in *Organizations, People and Strategies in Astronomy* Vol 2, ed. Andre Heck (Duttlenheim: Vennegeist, 2013), 205, 208.

41 “Max Kohl Chemnitz – Mit Geschick und Sorgfalt zum Erfolg,” Chemnitz-Gestern-Heute.De, accessed February 14, 2023, <https://chemnitz-gestern-heute.de/max-kohl-chemnitz/>.

42 Jasmin Mohammad, “Max Kohl” in: *Sächsische Biografie*, hrsg. vom Institut für Sächsische Geschichte und Volkskunde e.V., accessed February 14, 2023, [https://saebi.isgv.de/biografie/Max_Kohl_\(1853-1908\)](https://saebi.isgv.de/biografie/Max_Kohl_(1853-1908))

43 Paolo Brenni, “The Evolution of Teaching Instruments and Their Use Between 1800 and 1930,” *Science & Education* 21 (2012):191–226. DOI: 10.1007/s11191-010-9326-z. Brenni wrote that the catalogs “seemed to be attained by elephantiasis.”

The company faced financial difficulties after the First World War and the financial crisis of the interwar period but managed to cope, although reducing staff and production. Ultimately, it was the Second World War that marked the end of the company's career as, although the building infrastructure remained relatively unscathed, the engineering equipment was transferred to the Soviet Union as part of war reparations. In 1949 the company was absorbed by the East German state company VEB Buchungsmaschinenwerk Karl-Marx-Stadt.

Nowadays, a large number of the company's designs are preserved in universities, schools and museums around the world. Among them are the three secondary Greek schools of İstanbul, namely the Phanar Greek Orthodox College, the Zografeio Greek High School (Özel Zoğrafyon Rum Lisesi) and the Zappeion Greek School for Girls. Today, all these schools operate as co-educational institutions.

Acknowledgement: The author would like to thank Dr. Şeref Etker for the discussion that led us to this particular research, Prof. Dr. Feza Günergun for her help and support and the three unknown reviewers for their useful comments.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Teşekkür: Yazar, bu araştırmaya götüren tartışmaya vesile olduğu için Dr. Şeref Etker'e, yardım ve desteği için Prof. Dr. Feza Günergun'a, ve faydalı yorumları için kimliği gizli tutulan üç hakeme teşekkürlerini sunar.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

BIBLIOGRAPHY / KAYNAKÇA

Printed Sources / Basılı Kaynaklar

- Brenni, Paolo. "The Evolution of Teaching Instruments and their Use Between 1800 and 1930." *Science & Education* 21 (2012):191–226.
- Challis, J. "A Mathematical Theory of M. Foucault's Pendulum Experiment." *The London, Edinburgh, and Dublin Philosophical Magazine and Journal of Science* 3, 19 (1852), 331-334.
- Crane, Richard H. "The Foucault Pendulum as a Murder Weapon and a Physicist's Delight." *The Physics Teacher* 28, 5 (1990): 264-269.
- Eker, Zeki, Osman Demircan, Halil Kırbıyık, and Selçuk Bilir. "Astronomy in Modern Turkey." In *Organizations, People and Strategies in Astronomy*, Vol. 2. Edited by Andre Heck, 195-216. Duttlenheim: Venngeist, 2013.
- Esmer Mine, Ömer Dabanlı, Ruba Kasmı, Lana Kudumovic, Aynur Çiftçi, and Cesur E. Selcen. "Mekteb-i Kebir ya da Kırmızı Mektebi Belgelemek." *Mimar.ist* 22, 74 (2022): 72-82.
- Foucault, Léon. "Démonstration physique du Mouvement de Rotation de la Terre au Moyen du Pendule." *Comptes Rendus de l'Académie des Sciences* 32 (1851): 135-138.
- Kohl, Max. *Physikalische Apparate, Preisliste 21*. Chemnitz, 1905.

- Kruglak, Haym, Larry Opplinger, Rene Pittet, and Steele Stanley. "A Short Foucault Pendulum for a Hallway Exhibit." *American Journal of Physics* 46 (1978): 438-440.
- Lazos, Panagiotis, Vlahakis, N. George, and Constantine Skordoulis. "Instruments and Laboratories in the Schools of the Greek Community of Istanbul, 1850–1960." In *Scientific Instruments Between East and West*. Edited by Neil Brown, Silke Ackermann, and Feza Günergun, 168-86. Brill, 2020.
- Leonard, E. Byron. "A Short Foucault Pendulum for Corridor Display." *The Physics Teacher* 19 (1981): 421-423.
- Lycée Zographeion, Constantinople (Péra) 1907-1908*. İstanbul, 1908.
- Oprea, John. "Geometry and the Foucault Pendulum." *The American Mathematical Monthly* 102, 6 (1995): 515-522.
- Roberts, Westropp. "A Foucault Pendulum at Dublin." *Nature* 51 (1895): 510-511.
- Tobin, William and Brian Pippard. "Foucault, His Pendulum and the Rotation of the Earth". *Interdisciplinary Science Reviews* 19, 4 (1994): 326-337.
- Weinhold, F. Adolf. *Physikalische Demonstrationen*. Leipzig: Von Quandt & Handel, 1881.
- Ανεστίδης, Σταύρος Θ.. *Πατριαρχικής Μεγάλης του Γένους Σχολής Πάνθεον. Δεκαεπτά Προσωπογραφίες*. Αθήνα: Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχιολιτών, 2019.
- Βετσόπουλος, Βασίλειος. "Οι δάσκαλοί μου της Πόλης". *Αρχαίον Θράκης* 161 (1969): 200-202.
- Γριτσόπουλος, Τάσος. *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, Vol.2. Αθήνα: PUBLISHER?, 2004.
- Εκθεσις των πεπραγμένων εν τη Μ. Σχολή κατά το σχολικόν έτος 1949-50*. Φανάριον, 1950.
- Ιωάννου, Αθανάσιος. *Πραγματεία περί της ατομικότητας των στοιχείων, Εναίσιμος επί διδακτορία διατριβή*. Εν Αθήναις: Εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ιωάννου Νικολαΐδου, 1894.
- Ιωάννου, Αθανάσιος. *Μαθήματα Χημείας Ανοργάνου και Οργανικής*. Εν Κωνσταντινουπόλει: Εκ του τυπογραφείου Κ. Μακρίδου και Ι. Αλευρόπουλου, 1921.
- Κατάλογος των βιβλίων και οργάνων των φροντιστηρίων και εργαστηρίων του Εθνικού Πανεπιστημίου, Τόμος Β'*. Εν Αθήναις: Εκ του τυπογραφείου Παρασκευά Λεώνη, 1914.
- Κλεόβουλος, Ευστάθιος. *Λογοδοσία περί του σχολικού έτους 1856-1866 της εν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης του Γένους Σχολής*. Εν Κωνσταντινουπόλει: Τύποις Ανατολικού Αστέρως, 1866.
- Κλεόβουλος, Μιχαήλ. *Εκθεσις των πεπραγμένων εν τη Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή κατά το σχολικόν έτος 1912-1913*. Εν Κωνσταντινουπόλει: Τύποις Αδελφών Γεράρδων, 1914.
- Λάζος, Παναγιώτης. "Ο φυσικομαθηματικός Αιμίλιος Καρούσος (1886-1970), 45 χρόνια προσφοράς." In *Η Λογιοσύνη της Πόλης. Εκπαιδευτικοί και λογοτέχνες της σύγχρονης περιόδου*, edited by Ευαγγελία Αχλάδη and Σάββας Τσιλένης, 67-83. Σισμανόγλειο Μέγαρο - Γενικό Προξενείο της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη & Εταιρεία Μελέτης της καθ' ημάς Ανατολής. 2023.
- Μέξης Απόστολος. *Η εν Χάλκη Ιερά Θεολογική Σχολή. Ιστορικά σημειώματα (1844-1935)*. Κωνσταντινούπολη, 1933.
- Παλαμάς, Γρηγόριος. *Εκθεσις της πνευματικής και υλικής καταστάσεως της Μ. Του Γένους Σχολής, κατά το σχολικόν έτος 1878-1879*. Εν Κωνσταντινουπόλει: Τύποις Ανατολικού Αστέρως, 1879.
- Παλαμάς, Γρηγόριος. *Εκθεσις της πνευματικής και υλικής καταστάσεως της Μ. Του Γένους Σχολής, κατά το σχολικόν έτος 1879-1880*. Εν Κωνσταντινουπόλει: Πατριαρχικό Τυπογραφείο, 1880.
- Παλαμάς, Γρηγόριος. *Εκθεσις της πνευματικής και υλικής καταστάσεως της Μ. Του Γένους Σχολής, κατά το*

σχολικόν έτος 1880-1881. Εν Κωνσταντινουπόλει: Πατριαρχικό Τυπογραφείο, 1881.

Τσιλένης, Σάββας. “Η Μεγάλη του Γένους Σχολή στην Κωνσταντινούπολη και ο αρχιτέκτονας της Κωνσταντίνος Δημάδης”. *The world of Buildings* 16, (1998): 100-112.

Ημερολόγιο του έτους 1906. Εν Κωνσταντινουπόλει: Εθνικά Φιλανθρωπικά Καταστήματα εν Κωνσταντινούπολει, 1905.

Ημερολόγιον Ελπίς του 1914, Εκδιδόμενον επιμέλεια των μαθητών του Ζωγράφειου Γυμνασίου. Εν Κωνσταντινουπόλει: Τυπογραφικά Καταστήματα Δ. Πρωτόπαππα, 1914.

Electronic Sources / Elektronik Kaynaklar

Ault, Alicia. “How Does Foucault’s Pendulum Prove the Earth Rotates?” *Smithsonian Magazine*. Accessed April 24, 2023. <https://www.smithsonianmag.com/smithsonian-institution/how-does-foucaults-pendulum-prove-earth-rotates-180968024/>

Chemnitz-Gestern-Heute.De. “Max Kohl Chemnitz – Mit Geschick und Sorgfalt zum Erfolg.” Accessed February 14, 2023. <https://chemnitz-gestern-heute.de/max-kohl-chemnitz/>

Deutsches Museum. “Foucault’s Pendulum – See the Earth Rotate.” Accessed January 12, 2023. <https://www.deutsches-museum.de/en/museum-island/exhibitions/foucaults-pendulum>

Mohammad, Jasmin. “Max Kohl” in: *Sächsische Biografie*, hrsg. vom Institut für Sächsische Geschichte und Volkskunde e.V. Accessed February 14, 2023. [https://saebi.isgv.de/biografie/Max_Kohl_\(1853-1908\)](https://saebi.isgv.de/biografie/Max_Kohl_(1853-1908))

United Nations. “United Nations Gifts.” Accessed January 12, 2023, <https://www.un.org/ungifts/foucault-pendulum>

United Nations Photo Digital Asset Management System. Accessed January 12, 2023. https://dam.media.un.org/CS.aspx?VP3=DamView&VBID=2AM94S7SH9_C&PN=1&WS=SearchResults&FR=1&W=1280&H=577

Bi't-tecrübe İsbât: On Dokuzuncu Yüzyıl İstanbul'unda Deney ve Fizik Aletleri Üzerine Notlar (1809-1876)

“Confirmed by Experiment”: Notes on Physics Instruments and Experimentation in 19th-Century Istanbul (1809-1876)

Feza Günergun¹

¹Prof.Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: F.G. 0000-0002-8996-4863

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Feza Günergun,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: fezagunergun@yahoo.com

Başvuru/Submitted: 10.04.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:
23.04.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
01.05.2023

Kabul/Accepted: 02.05.2023

Atıf/Citation: Günergun, Feza. "Bi't-tecrübe İsbât: On Dokuzuncu Yüzyıl İstanbul'unda Deney ve Fizik Aletleri Üzerine Notlar (1809-1876)." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 2 (2023): 743-799.
<https://doi.org/10.26650/oba.232413>

ÖZ

Bu çalışma, 19. yüzyılda modern bilimlerin Türkiye'ye girmesini sağlayan belli başlı kurumlar olan Mühendishane-i Berri-i Hümayun, Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane, Mekteb-i Harbiye'de ve Osmanlı-Fransız iş birliği içinde kurulan bir orta öğretim kurumu olan Mekteb-i Sultani'de verilen eğitim içinde deneyin yerini belirlemeye yöneliktir. Ardından, 1863 yılında Darülfünun'da verilen dersler ile halkın deney ile tanışması konu edilecek ve Darülfünun-i Osmanî'de (1870) deneyin yeri sorgulanacaktır. Deney ile kanıtlama (*bi't-tecrübe ispat*) kavramının, bu kurumlara girişi, anlaşıldığı kadarıyla Avrupa dillerinden çeviri-derleme yoluyla üretilen fizik ders kitaplarıyla olmuştur. Ancak olguların ve fizik yasalarının öğrenciye deney ile kanıtlanabilmesi, bilimsel aletlerin varlığına bağlıdır. Bu doğrultuda, anılan kurumlar için Avrupalı üreticilere ısmarlanan fizik aletleri belirlenmeye çalışılmıştır. Osmanlı Arşivi belgeleri arasında çok az sayıda alet listesi bulunması ve getirilen aletlerin korunamamış olması, değerlendirme yapmayı güçleştirmektedir. Bu makale, konuya giriş mahiyetindedir. Osmanlı orta öğretim kurumlarına (idadiler) getirilmiş aletlerin ve gayrimüslim okullardaki fizik aletleri koleksiyonlarının ilerde incelenmesiyle daha büyük bir resim şüphesiz ortaya çıkacaktır.

Anahtar sözcükler: Deney, Deney Yapma, Fizik Aletleri, Osmanlı İmparatorluğu, Eğitim Tarihi, Mühendishane-i Berri-i Hümayun, Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane, Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Sultani, Darülfünun

ABSTRACT

The present study examines the emergence of experimentation in the Ottoman schools of engineering, medicine, and military arts that were founded in Istanbul to teach modern sciences, as well as in *Mekteb-i Sultani*, an Ottoman-French secondary school. The study also addresses how the Istanbul population encountered experiments through the public conferences organized at *Darülfünun* [House of Sciences] that opened in 1863. This article

also questions the fate of experimentation in *Darülfünun-i Osmani*, which was established in 1870. The students in these institutions first encountered experiments in the Turkish translations of European physics textbooks. Because demonstrations (*bi't-tecrübe ispat*) depend on the availability of scientific instruments, didactic instruments were purchased from European instrument makers in order to establish cabinets of physics in these schools. However, the scarcity of archival documents related to imported instruments and the absence of collections render making a full assessment of experimental teaching in Istanbul's educational institutions difficult. The present article is introductory in nature, and future research on instruments purchased for Ottoman secondary schools and the collections kept in non-Muslim schools of the Empire will surely provide a greater picture.

Keywords: Experiment, Experimentation, Physics Instruments, Ottoman Empire, History of Education, *Mühendishane-i Berri-i Hümayun*, *Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane*, *Mekteb-i Harbiye*, *Mekteb-i Sultani*, *Darülfünun*

Extended Abstract

Experiment and experimentation are doubtlessly essential components of scientific research and science teaching. The cooperation between artisans and natural philosophers in Europe in the 17th century went on to produce various kinds of scientific instruments that paved the way for scientific discoveries and inventions. Experimentation made its way into classrooms over time, and the production of didactic scientific instruments increased accordingly. In the 19th century, many European high schools and universities were endowed with physics cabinets, the instruments of which are presently regarded as part of the scientific heritage.

As an introduction to the subject matter, this paper will first take a glance at the optical experiments described by the 16th-century scholar Taqî al-Din and at Ottoman ambassadors' encounters with scientific demonstrations in Paris and Vienna in the 18th century. This paper will also examine the meaning and use of the term *tecrübe*, which is used for experimentation and testing. The paper will then focus on the emergence of experimentation in the Ottoman educational institutions that were created in Istanbul in the 19th century and on the familiarity Istanbul residents had with experiments through public conferences.

Little is known about experimentation in Ottoman institutions (i.e., at the imperial palace and educational military institutions) prior to the 19th century. However, the 16th-century ottoman scholar Taqî al-Din, the founder of the Istanbul observatory, placed special emphasis on experimentation by describing about 50 experiments in optics in his *Kitabu Nûr* [Book of Light]. He was a follower of al-Haytham's (11th c.) experimental studies on optics. Ottoman diplomats of the 18th century working in Paris and Vienna found the opportunity to witness experiments and demonstrations in European cabinets and observatories and expressed their astonishment in their embassy reports. Among these diplomats were Yirmisekiz Mehmed Chelebi, Mehmed Said Efendi, and Mustafa Hattî Efendi.

Ottoman students probably first encountered the notion of ‘proof by experiment (*bi't-tecrübe ispat*) in the 19th century through textbooks translated from French. Among the translators were Yahya Naci Efendi, a professor of the Imperial School of Engineering (*Mühendishane-i Berri-i Hümayun*). The two treatises on mechanics and electricity he penned in 1809 and 1812 respectively are fully based on experiments. Ishak Efendi, a professor at the same school, treated several physics experiments in one chapter of his four-volume science encyclopedia of 1832-34. Despite the emphasis given to experimentation, no evidence is found that they had conducted experiments in the classroom.

The Imperial School of Medicine (*Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane*) had been reformed by Viennese physicians in 1838 and had a splendid physics cabinet (*hikmethane*) according to travelers who visited the school in 1848. The instruments of the cabinet were often used by Derviş Pasha, who was in charge of teaching physics and chemistry during the 1842-43 school year. A graduate of the Engineering School of Istanbul, Derviş Pasha also studied for a few years at École des Mines in Paris. He captured the attention of authorities both for his successful experimental teaching and for the experiments his students performed at the graduation ceremonies in the presence of Sultan Abdulmejid (r. 1839-1861). As Turkish had become the teaching language of the school, the physics teacher Antranik Gircikyan translated Adolphe Ganot's *Traité élémentaire de physique expérimentale et appliquée* into Turkish in 1876. This translation indicates that experimentation was still on the educational agenda.

The Military School (*Mekteb-i Harbiye*) had an electrostatic machine in 1835 when Sultan Abdulmejid visited the school. Derviş Paşa and the two French experts who were charged with reforming the school's curriculum in 1845 had presumably called attention to the need for scientific instruments for teaching purposes. In fact, archival documents and the witness accounts of travelers who visited the school in 1846, as well as a photograph taken in the late 19th century, confirm the presence of a rich cabinet of scientific instruments (*Âlât-ı fenniye salonu*). Experiments on physics and chemistry were conducted at the graduation ceremonies, as was the case in the medical school.

A good number of scientific instruments were purchased from France in 1858 for the teacher's training school (*Darülmualimin*) in Istanbul and were kept in a college (*Darülmaarif*) where students could examine them under the supervision of their teachers. A few years later, these instruments were transferred to the House of Sciences (*Darülfünun*), where they were used in 1863 by Derviş Pasha during public courses and conferences on physics and chemistry. A large public gathering attended these courses and considered the experiments as strange and odd doings (*umur-i garibe*). On this occasion, Derviş Pasha compiled a book on experimental physics in Turkish in 1864, the first of its kind published in Türkiye. *Darülfünun* was moved to the Nuri Pasha Mansion in 1864, which was devastated a

year later by a fire that wiped out all the instruments. Although a list of scientific instruments had been made by Hoca Tahsin, the director of *Darülfünun* when it reopened in 1870, and the purchase was sanctioned by the sultan, these instruments did not find their way to Istanbul.

Lycée impérial de Galata-Sérai (*Mekteb-i Sultani*) was a high school created in 1867 under Ottoman-French cooperation and received 34 boxes of teaching materials, including scientific instruments. Science courses were given by French teachers during the first three years when the school operated under French administration. They presumably conducted experiments with the instruments purchased from Paris.

The scarcity of the lists of received instruments kept in the Ottoman Archives and the non-conservation of instruments render making a full assessment difficult. The present article is introductory in nature, and future research on instruments ordered for Ottoman secondary schools (*idadis*) in Istanbul and Anatolia as well as on the collections kept in non-Muslim schools in the Empire will surely provide a greater picture.

*Bilim ve bilim tarihi konusundaki
ufuk açıcı bilgi ve fikirlerinden sürekli istifade ettiğim
Dr. ŞEREF ETKER'e saygı ve teşekkür ile*

Giriş

Bilimin gelişmesinde deney ve gözlemin birinci derecede etkili olduğu bilinen bir gerçektir. Araştırma laboratuvarlarında yapılan deneyler yeni bilgilerin keşfedilmesini sağlarken, eğitim kurumlarında yapılan deneyler, öğrencilere bir olguyu gösterme, bir yasayı kanıtlama amacını taşır. Öğretim amaçlı deneylerde kullanılan aletler, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Avrupa ülkelerinde yaygın olarak üretilmiş, yalnızca yüksek öğretimde değil orta öğretimde ve bilhassa fizik ve kimya derslerinde kullanılmıştır. Üreticilerin yayınladığı kataloglar, imal edilen aletlerin çeşitliliğini göstermektedir. Bu makale, Osmanlıların deney ile ilişkisini irdeleyecek bir çalışmaya giriş olarak nitelendirilmelidir. Makale, modern bilimlerin Türkiye'ye girişine öncülük eden birkaç öğrenim kurumunda üretilen fizik kitaplarında deneyi ve özellikle bu kurumlar için Avrupa'dan getirtilen fizik aletlerini ele alınacaktır. Bu doğrultuda yapılan literatür çalışması sırasında toplanan malzemenin bir kısmı sunulacaktır. Bu yüzden makalenin başlığında “notlar” ifadesi kullanılmıştır. İstanbul ile sınırlı tutulan bu çalışmanın geliştirilmesi ve özellikle imparatorluğun çeşitli şehirlerinde açılan idadilerin bilimsel aletleri ile ilgili belgelerin incelenmesi, şüphesiz yeni bilgiler getirecektir. Osmanlı İstanbul'undaki yabancı ve gayrimüslim okulların bilimsel alet koleksiyonları da bu makalenin dışında bırakılmıştır. Bu okullar üzerine araştırmalar henüz başlangıç aşamasındadır.¹ Gerek idadiler gerekse yabancı ve gayrimüslim okulların koleksiyonlarının araştırılması, imparatorluk okullarındaki bilimsel alet koleksiyonlarının genel resmini tamamlamamızı sağlayacaktır. Bu makale yalnızca, eğitim kurumlarında deneyin yeri üzerinde düşünmeyi ve sorular sormayı amaçlamaktadır. Konuya girmeden önce, Osmanlı'da deney konusuna eğilmemde Dr. Şeref Etker ile “Osmanlı bilimi” üzerine yaptığımız sohbetlerin, bilimsel alet araştırmalarına yönelmemde, Dr. Silke Ackermann'ın önerisiyle uluslararası Bilimsel Aletler Komisyonunun (Scientific Instruments Commission, SIC, IUPHST) 34. Bilimsel Aletler Sempozyumunun 2016 yılında İstanbul'da düzenlenmesinin etkili olduğunu belirtmek isterim.

1 İstanbul'daki yabancı ve gayrimüslim okulların 19. yüzyıl alet koleksiyonları üzerinde yapılan iki çalışma için bkz. Panagiotis G. Lazos, *Epistēmōnikē organa kai peiramatikē didaskalia tōn physikōn epistēmōn stēn Theologikē Scholē tēs Chalkēs* [Heybeliada Teoloji Okulu'nda Bilimsel Aletler ve Doğa Bilimlerinin Deneysel Öğretimi]. Atina: İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi Heybeliada Ruhban Okulu, 2021; Feza Günergun (derleyen), “Deney ile Eğitmek: İstanbul Saint-Joseph Lisesi'nde Deneysel Fizik – Alet Bilgi Kartları” (İstanbul: Saint-Joseph Lisesi, 2023), 186 s. (fotokopi); 2016 yılında İstanbul Üniversitesi Hamam Kültürü Müzesi'nde düzenlenen sergide İstanbul Üniversitesi ve özel koleksiyonlardan seçilmiş bir dizi bilimsel alet sergilenmiştir. Sergi kitabı için bkz. Feza Günergun, *Bilginin İzinde / Pursuing Knowledge* (İstanbul: özel yayın, 2016), 149 s.

Modernleşme Öncesi Osmanlı Türkiye'sinde Deney ve *Tecrübe* Teriminin Kullanımı Üzerine

On dokuzuncu yüzyıl öncesinde, Osmanlı kurumlarında (Saray, öğretim kurumları, askeri kurumlar vd.) deney yapılıp yapılmadığı, yapıldıysa ne zaman başladığı veya bilim konusunda kaleme alınan eserlerde bir olguyu veya bir ilkeyi ispatlamak amacıyla deneye ne ölçüde yer verildiği konusundaki bilgilerimiz, bugün itibarıyla yetersizdir. Orta Çağ İslam dünyasında üretilmiş bilim eserlerini miras alan Osmanlı âlimleri acaba ünlü âlim Hasan ibnü'l-Heysem'in (965-1040) *Kitab al-Manazır*'ında ve Kemaleddin el-Farisi'nin (1267-1319) *Kitab Tankih al-Manazır*'ında yer alan optik deneylerini ne ölçüde incelemiş ve tekrarlamışlardı? İbnü'l-Heysem'in, kendinden önce gelen alimlerden farklı olarak yalnızca gözleme dayalı açıklamalar vermediği, bir hipotezi sınamak için deney tasarladığı bilinmektedir.² Onun bu deney geleneğini, İstanbul'da kurduğu rasathane ve yaptığı astronomi gözlemleriyle tanıdığımız Takiyüddin el-Rasîd'in 16. yüzyılda sürdürdüğü anlaşılmaktadır: Takiyüddin, *Kitâbu Nûri* adlı eserinde, yaklaşık elli deney düzenegi üzerinden ışığın yapısını, yayılımını ve rengin niteliğini ayrıntılı bir şekilde incelemiştir.³ Bunlardan birinde, duvarda delik açarak karanlık odaya ışık göndermiş, ışığın çizdiği yolu görünür kılmak için odayı duman ile bulanıklaştırmış ve ardından bir ip veya cetvel kullanarak ışığın saydam ortamda doğrusal hareketini kanıtlamıştır.⁴ Diğer bir deneyde, bir levhaya açtığı deliğin üzerine lehimlediği borudan, levhanın arka tarafında ateş yakarak geçirdiği ışığın, ışıklı nesnenin her noktasından küresel olarak yayılmasını incelemiştir.⁵

Takiyüddin, İbnü'l-Heysem'in izinden giderek, deney için, Arapça *abr* kökünden gelen ve incelemek, araştırmak, ölçmek anlamına gelen *i'tibâr*⁶ terimini kullanmıştır. *Kitâbu Nûri*'de verdiği deneyleri bizzat yapmış mıdır? İbnü'l-Heysem'den aktardığı deneyler dışında kendi tasarladığı deneyler var mıdır? Takiyüddin'den sonra başka Osmanlı alimleri, acaba optikte veya başka alanlarda deney yapmayı sürdürmüşler midir? Yoksa, İstanbul'daki rasathanenin yıkılmasıyla birlikte astronomik gözlemler kesildiği gibi, Takiyüddin'in ölümüyle optik deneyleri de son mu bulmuştur? Bu sorular, yeni araştırmalar ile şüphesiz aydınlatılacaktır.

2 İbnü'l-Heysem'in deneyleri için bkz. Abdelhamid İbrahim Sabra. *The Optics of Ibn al-Haytham. Books I, II, II: On Direct Vision. With Translation, Introduction, Commentary, Glossaries* (London: The Warburg Institute, 1989); Hüseyin Gazi Topdemir, "Işığın Yayılımının Niteliği Konusunda Üç Önemli Adım: İbnü'l-Heysem, Kemalüddin el-Farisi, Takiyüddin b. Maruf." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Dergisi* 38, 1-2 (1998): 381-403.

3 Takiyüddin ibn Marûf, *Kitâbu Nûri Hadakati el-Ebsâr ve Nûri Hadikat el-Ezâr (Işığın Niteliği ve Görmenin Oluşumu Üzerine)*, değerlendirme ve çeviri Hüseyin Gazi Topdemir (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2017); Işık-renk ilişkisiyle ilgili altı deney için bkz. Sena Aydın, "Işığın Hakikatini Aramak: Osmanlılarda Gökkuşluğu, Hâle ve Renk Sorunları (1300-1600)" (Doktora Tezi, Medeniyet Üniversitesi, 2022), 233-245.

4 Takiyüddin ibn Marûf, *Kitâbu Nûri*, 43.

5 Takiyüddin ibn Marûf, *a.g.e.*, 85.

6 Sözlükte "bir halden başka bir hale geçmek, gizli bir şeyi açığa çıkarmak, bir şeyi incelemek" gibi anlamlara gelen *i'tibâr* kelimesi, hadis terimi olarak ferd veya garîb olduğu düşünülen bir hadisin başka bir isnadla rivayet edilip edilmediğinin araştırılmasıdır. Salahattin Polat, "İ'tibâr," *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 23 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001), 455.

Manyetik alan üretmesi ve özellikle demiri çekme özelliği olan mıknatıs, Gilbert (1544-1603), Galileo (1564-1642) ve benzeri Avrupalı bilginlerin deney alanına girdiği gibi Osmanlı alimlerinin de ilgi alanına girmiş olabilir. Mıknatıs ve Yerkürenin manyetik özellikleri, navigasyonda manyetik pusula kullanan Osmanlı denizcileri arasında ilgi görmüştür. Her ne kadar Müteferrika, İstanbul Bebek'teki Kaymak Mustafa Paşa Camiinde kıblenin yönünün manyetik pusula ile hesaplanabileceği iddiasını, usturlap ile daha doğru yön tayini yapılabileceğini gösteren münecimler karşısında kaybetmiş ise de iki sene sonra *Füyuzat-ı Mıknatısıyye*'yi (Mıknatısın Yararları, 1732) yayınlarak mıknatısın güvenilirliğini açıklamaya çalışmıştır.⁷ Bu eser, on sekizinci yüzyılın ilk yıllarında İngiliz hükümetinin, boylamı en yüksek hassasiyetle hesaplayacak yönteme ödül koymasının ardından kaleme alınan Avrupa eserlerine dayanır. Müteferrika, kible tayininde manyetik pusulanın kullanılmasını desteklemiş ise de bu olay ve yayınladığı çeviri, onun mıknatıslarla deney yaptığını göstermez.

Osmanlı diplomatlarının 18. yüzyılda Avrupa'da deney ve 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'da icat edilen bilimsel aletler ile tanışmasına kadar geçen süre içinde Osmanlı'da ne olmuştur? On sekizinci yüzyılda bilimsel deneylerde kullanılmanın dışında Avrupa'da günlük kullanıma giren aletler (barometre, termometre, vakum pompası ve elektrik makinesi) ne ölçüde Osmanlı'ya gelmiştir? Osmanlı alimleri bu aletlere ne ölçüde ilgi gösterdikleri ve kullandıkları cevap bekleyen sorulardır.

Arapça'dan *tecrıbe* teriminden türetilmiş *mücerreb* (*probatum est*) sıfatına Osmanlıca literatürde sıkça rastlanır. On altıncı yüzyıl yazarlarından Sufi simyager Ali Çelebi el-İzniki'nin *Mecmuatü'l-mücerrebat* adlı eserinin başlığı dikkat çekicidir. Bu eser, tecrübe edilmiş (denenmiş, doğruluğu onaylanmış) bir dizi işlem (safılaştırma, damıtma vd.) ve reçete (ilaç, terkip) derlemesidir. Burada *mücerreb* terimi, bir olguyu veya yasayı kanıtlamak için yapılan kimya deneylerine karşılık gelmez.⁸ Osmanlı hekimleri *mücerreb* terimini bir ilacın veya tedavinin kullanıldığını, denendiğini ve etkili olduğunu ifade etmek için kullanmışlardır. Bir ilacın uygulanması ile elde edilen etkisi arasındaki bağlantı gözlenmiştir. Deneme anlamındaki *tecrübe*, çalışmalarını teoriye değil, denemelere ve gözleme dayandıran Avrupalı empirikler ve zanaatkârlar elinde gerçek bir araştırma yöntemi olmuş; bilimsel bir gerçeği gösterme amacıyla deney yapma (*expérimentation*) girişimlerinin temelini teşkil etmiştir.⁹ On altıncı yüzyılın Osmanlı hekim ve simyagerleri, tecrübe (deneme) geleneğini acaba on yedinci yüzyıl Avrupa'sında görülen ve olguları ispat için deney yapma faaliyetine

7 B. Harun Küçük, "Science and Technology," *A Companion to Early Modern Istanbul*, yay. haz. Shirine Hamadeh ve Çiğdem Kafesçioğlu (Leiden & Boston: Brill, 2020) içinde, 621.

8 Feza Günergun, "Convergences in and around Bursa: Sufisme, Alchemy, Iatrochemistry in Turkey, 1500-1750," *Entangled Itineraries – Materials, Practices, and Knowledges across Eurasia*, yay. haz. Pamela H. Smith (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2019) içinde, 237.

9 Robert Halleux, "Expérience," *La Science classique, XVIe-XVIIIe Siècle, Dictionnaire critique*, yay. haz. Michel Blay ve Robert Halleux (Paris: Flammarion, 1998) içinde 516-517.

niçin dönüştürmemişlerdir? Doğru bir değerlendirme için on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Türkiye'sinde basılmış fizik kitaplarının ve sözlüklerin gözden geçirilmesi gerekir. Ancak burada birkaç örnek üzerinde durmak istiyoruz.

On dokuzuncu yüzyıl başında, Mühendishane hocalarından Yahya Naci Efendi, ilerideki sayfalarda görüleceği gibi, *expérimental* (deneysel) sıfatının karşılığı olarak *bi't-tecrübe isbat* ifadesini kullanmıştır. Bu tamlama içindeki *tecrübe*, *deneysel*'in bugünkü anlamına karşılık gelmektedir. Yahya Naci, çevirilerinde, Fransız doğa bilimci Mathurin-Jacques Brisson'un (1727-1806) *Traité élémentaire ou Principes de Physique fondés sur les Connaissances les plus certaines, tant anciennes que modernes, et confirmés par l'Expérience* başlıklı eserinden yararlanmıştı. *Bi't-tecrübe isbat* ifadesi, başlığın sonundaki *confirmés par l'expérience* ifadesinin tam karşılığıdır. Bu ifade, Yahya Naci'den önce de kullanılmış olabilir. Mühendishane Kütüphanesi'nin kitap listesinde, Brisson'un kitabının başlığı "Usul-i Hikmet-i Tecrübiyye" şeklinde çevrilmiştir.¹⁰ Burada da *Tecrübiyye* sıfatının "experimental" (deneysel) karşılığı olarak kullanıldığı görülür.

Tecrübe terimi on dokuzuncu yüzyılın teknik ile ilgili belgelerinde genellikle, bir ürünü deneme (Fr. *essai*) yani kalitesini veya bileşimini belirleme veya iyi çalışıp çalışmadığını kontrol etme anlamında kullanılmıştır. Bu anlamdaki kullanım zanaatkarların uygulamalarından doğmuştur. Aşağıdaki örnekler bu anlamı yansıtmaktadır: Tüfek namlularının tecrübesi, tophanede dökülen topların tecrübesi, yeni icad topun tecrübesi, topların tecrübe endahtı, denizdeki bir çekdirmeye gülle atılmasının tecrübesi, madenlerin tecrübesi (verimliliğinin belirlenmesi), fırın kurularak madenin tecrübesi, cihazların (sismograf, yangın söndürme, vinç, tulumba vs.) tecrübesi, dumansız barutun tecrübesi, pamuk tohumunun ekilerek tecrübe edilmesi, tecrübe tarlaları, gemilerin şartnameye uygun imal edilip edilmediğinin tecrübesi, elektrikli arabanın tecrübesi, konserve gıdaların tecrübesi, ilaçların (Dr. Koch'un verem ilacının, kolera ilacının) ve kimyevi maddelerin tecrübesi gibi.

Osmanlı Diplomatlarının On Sekizinci Yüzyılda Avrupa'da Bilimsel Aletler ve Deney ile Tanışması

On sekizinci yüzyılda Avrupa başkentlerine gönderilen Osmanlı diplomatları, ziyaret ettikleri kurumlarda bilimsel yenilikler, aletler ve deney ile tanışma fırsatı bulurlar. Aşağıdaki paragraf, onların hangi alet ve deneyler ile tanışmış olabilecekleri hakkında bir fikir verebilir düşüncesiyle bu makaleye alınmıştır. Diğer taraftan, aletler üzerinden Osmanlı-Avrupa arasında bir karşılaştırma yapmamızı da sağlayacaktır.

On altıncı yüzyılın sonunda Avrupa'nın bazı şehirlerinde, günlük yaşamda kullanılan aletleri (sapsız gözlük, terazi, saat, taşınabilir güneş saati, kadran, usturlap, yerölçüm aletleri

10 Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne – Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)* (İstanbul: Eren yayıncılık, 1995), 282.

gibi) yapan zanaatkâr atölyeleri vardı. Bu atölyeler, aynı zamanda, bilim insanları için de çemberli küre, yer ve gök küreler ve usturlap gibi aletleri üretmekteydi. Aristo'nun Doğa'nın nefret ettiğini söylediği boşluğun varlığını ispatlayan barometre, on yedinci yüzyıl sonunda, hava durumu tahmini için günlük hayatta kullanılmaya başlandı. Kısa süre sonra termometre de meteorolojik ölçümlere girdi. Aynı yüzyılda icat edilen vakum pompası, elektrik makinesi ve Leyden şişesi yeni deneylerin önünü açtı. Newton, beyaz ışığın renklerden oluştuğunu gösteren prizma deneyini 1672'de yayınladıktan sonra, gerçeği yalnızca deney ve gözlem yaparak arama akımı (Deneyci Newtonculuk), İngilizceden ve Hollanda dilinden yapılan çeviriler ile Fransa'da yayıldı. On sekizinci yüzyılda çok sayıda alet, demonstrasyon modelleri, minyatür makineler üretildi; üniversite profesörleri, özel öğretmenler ve doğa felsefesi konferansları verenler için simülasyon düzenekleri tasarlandı. Alet üreticileri, bu aletlerin (eğik düzlem, çarpmanın etkilerini göstermek için asılı toplar, makara sistemleri, pompa modelleri ve hatta Atwood makinesi), ticaretini yapmaya başladılar.¹¹

Dolayısıyla, on sekizinci yüzyılda Paris'e gönderilen Osmanlı diplomatlarının bazıları, yukarıda sayılan araç-gereç ve düzenekler ile tanıştılar. Bu karşılaşma, fizik aletleri ve doğa tarihi koleksiyonu yapan kişilerin *cabinet*'lerini (koleksiyon odaları) ziyaretleri sırasında oldu. Yirmisekiz Mehmet Çelebi, (ö. 1732), yaklaşık bir sene süren Paris sefaretinde (1720-21) Paris Rasathanesi'ni gezmiş, buradaki bilimsel aletlerden sefaretnamesinde hayranlıkla bahsetmiştir. Ayrıca, Onsenbray Kontu'nun (Louis Léon Pajot, 1678-1754) fizik ve doğa bilimleri koleksiyonunun bulunduğu *cabinet*'sini ziyaret etmiştir. Burada kendisine çeşitli deneyler (*jeux de la nature*), mekanik aletler, balmumundan anatomik modeller, bitki ve hayvan resimleri gösterilmiştir. Çelebi'nin 1741-42 yıllarında Paris'te Osmanlı sefiri olarak bulunan oğlu Mehmed Said Efendi (ö. 1761) de, yirmi yıl sonra Onsenbray'ın *cabinet*'sini ziyaret etmiş ve çeşitli deneyleri izlemiş, çukur aynalar ile bir tahta parçasının su altında yakılmasına, bir elmas parçasının eritilmesine tanık olmuştur.¹² Said Efendi'nin deney izlediği bir başka mekân, Paris'te deneysel fizik dersleri veren Sieur Pagny'nin *cabinet*'sidir. Pagny, Fransa kraliçesinin fizik hocası ve Paris Üniversitesi'nde *démonstrateur* (bilimsel teorileri deney yaparak kanıtlayan kimse) olup, koleksiyonunda 400'den fazla makine vardır. Said Efendi, *cabinet*'nin düzenine, Sieur Pagny'nin bilgisine ve yaptığı deneylere hayran kalmıştır. Said Efendi'nin hangi deneyleri izlediği bilinmemektedir.

1748'de Viyana'ya giden Osmanlı Elçisi Mustafa Hattı Efendi, Viyana Rasathanesinde gördüğü iki cam küreli statik elektrik makinesini tarif etmiş, 20-30 kişinin halka olup birinin

11 Anthony Turner, "Instrument," *La Science Classique, XVIIe – XVIIIe Siècle, Dictionnaire critique*, yay. haz. Michel Blay ve Robert Halleux. Paris: Flammarion, 1998, 572-578.

12 Feza Günergun, "The Ottoman Ambassador's Curiosity Coffin: Eclipse Prediction with De La Hire's "Machine" Crafted by Bion of Paris," *Science between Europe and Asia – Historical Studies on the Transmission, Adoption and Adaptation of Knowledge*, yay. haz. Feza Günergun ve Dhruv Raina (Dordrecht, Heidelberg, London, New York: Springer, 2011) içinde, 112.

parmağına makineden çıkan “ateşin rüzgârı” isabet ettiğinde onun bedeninde oluşan sarsıntının diğerlerine geçtiğini, kendisinin de bunu bi'n-nefs tecrübe ettiğini sefaretnamesine yazmıştır. Rasathane ziyaretinde izlediği ikinci deneyde, aralarında 3 *zira* (yaklaşık 220 cm) olan iki iskemlenin üzerine konan bakır taslardan birine nar-ı müştail [alevli ateş] konduğunda diğer bakır tasın 7-8 dirhem tüfek sesi gibi ses verdiğini duymuştur. Üçüncü deneyde ise ufak cam şişeler taşa ve tahtaya vurulduğu halde şişeler kırılmamıştır. Bunun sebebi sorulduğunda, “şişe, ateşten çıktığında hemen soğuk suya sokulduğunda böyle [kırılmaz] olur” cevabını almıştır. Hattı Efendi bu deneyi şöyle yorumlamıştır: “Lakin bu cevâb sâlim değildir; âteşten çıkan şişe suya tayanmamak gerektür.” Viyanalı müneccimbaşı, Hattı Efendi'ye bu şişelerden ve taşlardan hediye etmek istemiş ise de Sefir kabul etmemiştir. Kabul etmemesi dikkat çekicidir. Rasathane'de ayrıca, içinde aynası olan ve dışındaki iki tahta çubuk döndürüldüğünde uzun kâğıt üzerine resmedilmiş manzaraların film gibi akıp geçtiği bir *sanduka* görmüştür.¹³

Mühendishane Hocası Divan-ı Hümayun Tercümanlarının Çevirilerinde Deney

Osmanlı askeri kurumlarında (dökümhaneler, tersaneler, humbaracı, lağımçı ve mimar ocakları vb. birimler) tezgâh başında usta-çırak yöntemiyle alınan teknik eğitimin, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Mühendishanelerde kurumsallaştığı bilinmektedir.¹⁴ Bu kurumlarda verilen teknik eğitim, büyük ölçüde, mühendis yetiştiren Fransız okulları için hazırlanmış eserlerden yapılan çeviri ve derlemelere dayanmaktaydı. Mühendishanelerin öğretim kadrosunun farklı kurumlardan yetişmiş bireylerden oluştuğu görülür. Kuruluş yıllarında ağırlıklı olarak medrese kökenliler ile Avrupalı asker ve mühendisler ders vermiştir. İlk gruba Hendesehâne'nin ilk hocası matematikçi Said Efendi, Seyyid Osman Efendi, matematikçi Gelenbevi İsmail Efendi (1730-1790), matematikçi Müftüzâde Palabıyık Mehmed Efendi'yi dahil edebiliriz. İkinci grup içinde Baron de Tott, matematik ve istihkâm dersleri veren André-Joseph Lafitte-Clavé ve Joseph Gabriel Monnier, teorik ve uygulamalı matematik dersleri veren Sieur Kermovan, Mühendis İngiliz Selim yer alır.¹⁵ Zamanla Mühendishane'den yetişen mühendisler de öğretim kadrosuna katılmıştır: Bunların en tanınmışı Başhoca Hüseyin Rıfki Tamani'dir (öl. 1817). III. Selim döneminde

13 Mustafa Hattı Efendi, *Viyanâ Sefaretnamesi*, yay. haz. Ali İbrahim Savaş (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 37-38.

14 Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne*; Mustafa Kaçar, “Osmanlı İmparatorluğunda Askeri Sahada Yenileşme Döneminin Başlangıcı,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, yay. haz. Feza Günergün (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1995) içinde, 209-225; M. Kaçar, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Teknik Eğitimde Modernleşme Çalışmaları ve Mühendishanelerin Kuruluşu (1808'e kadar),” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları II*, yay. haz. Feza Günergün (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1995) içinde, 69-137.

15 Kaçar, “Osmanlı İmparatorluğunda Askeri Sahada Yenileşme,” 209-225; Kaçar, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Teknik Eğitimde Modernleşme,” 69-137.

(1789-1808), mühendishanelere yeniden düzen verilirken, modern bilim ve tekniklerin Avrupa kaynaklarından çeviri yoluyla Türkçeye kazandırılması ve bunların okutulmasını hızlandırmak için Divan-ı hümayun baş tercümanları görevlendirilmiştir. Bunların biri, Avrupa’da fen bilimleri öğrenimi görmüş olan Rum asıllı Yahya Naci Efendi (öl. 1824) ve mühtedi bir Yahudi’nin oğlu olan Mühendishane kökenli İshak Efendi’dir (öl. 1836). Yahya Naci’nin oğlu Mehmed Ruhiddin Efendi ve İshak Efendi’nin oğlu Mahmud Sami Efendi de on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Mühendishane’de ders vermişlerdir.¹⁶

Yahya Naci ve Bi’t-tecrübe İsbât

Eğitimde deneyin kullanıldığı başlıca dallardan fizik ve kimyanın Mühendishanelerde ilk defa ne zaman okutulmaya başlandığına bilmiyoruz. Ancak, modern fizik ve kimya konularını deneylerle açıklayan ilk bağımsız Türkçe eserler Yahya Naci Efendi tarafından hazırlanmıştır. Yahya Naci, Avrupa’da fen bilimleri öğrenimi gördüğünü bizzat yazmıştır. Risalelerini kaleme aldığı yıllarda İstanbul’daki İngiliz Büyükelçiliğinde önce maslahatgüzar ve sonra büyükelçi (1810-1812) olarak görev yapan Stratford Canning, onun fen bilimlerindeki bilgisinin derinliğinden bahsetmektedir. Asıl görevi Bâb-ı Ali’de Fransızca hocalığı, Divan-ı Hümayun’da tercümanlık olan Yahya Naci, Avrupa’dan dönüşünden sonra Mühendishane’de geometri ve Fransızca dersleri (1804) vermiştir. Daha sonra Mühendishane öğrencilerine Avrupa kitaplarından tercüme yolu ile *hikmet-i tabiiye*’yi (fizik) öğretmekle görevlendirilmiş ve sırasıyla üçüncü ve ardından ikinci hocalığa yükselmiştir. Avrupalı yazarların eserlerinden yararlanarak hazırladığı ve deney kavramının kuvvetle vurgulandığı iki çeviri (1809, 1812) bu görevleri sırasında hazırlamıştır.¹⁷

Yahya Naci’nin her iki eserinin yazılış yöntemi, Mühendishane’de okutulan ders kitaplarından farklıdır. Konular, deneyler ile kanıtlanarak (*bi’t-tecrübe isbat*) işlenmiştir. Yahya Naci, eserlerini “Güzel saydığım yola (*bi’t-tecrübe isbat*) başvurarak, gözlenen, tecrübe edilen ve bilinen şeylerden bilinmeyen şeyleri elde etmek hususunda acizane güç sarf ederek” yazdığını belirtir.¹⁸

Yahya Naci’nin işlediği konuları deneylerle açıklayan ilk çalışması, 1809 tarihli *Risale-i Hikmet-i Tabiiye*’dir. Burada fırlatılan cisimlerin (merminin) hareketi, patlayıcı maddeler (barut), su ve havanın kimyasal özellikleri vb. konular işlenmiştir. Mekanik deneyinde, serbest düşme sırasında cismin aldığı yolun zamanın karesiyle orantılı olduğu Atwood düzeneği ile ispatlanır.¹⁹ Galileo ve sonradan Fransız ve İngiliz alimlerinin yüksek kulelerden

16 Ekmeleddin İhsanoğlu, *Başhoca İshak Efendi (Türkiye’de Modern Bilimin Öncüsü)* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1989), 17, 24.

17 Ebru Ademoğlu, “Yahya Naci Efendi ve Fırlatılan Cisimlerin Hareketiyle İlgili Eseri “Risale-i Hikmet-i Tabiiye (1809),” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 4, 1 (2002): 28, 32.

18 Ademoğlu, *a.g.e.*, 32.

19 Serbest düşme yasası: Başlangıçta hareketsiz olan bir cisim boşlukta serbest düşmeye bırakılırsa, düşme

attıkları cisimlerle düşen cismin hızının artış oranını *bi't-tecrübe isbat* ettiklerini belirttikten sonra, bilim insanlarının bu oranların doğruluğunu *Atwood nam hakîmin ihtira eylediği âlet* ile *bi't-tecrübe* tasdik ettiklerini bildirir. Aleti tarif eder ve çalışma prensibini açıklar. Deney metninde, aletin kısımlarından olan *makara*, *cedvel*, *üstüvaneler* (silindirler) ve *dirhemleri* (ağırlıklar) harfler ile belirtmiş ve ‘Şekil 1’ e gönderme yapmış ise de eserde aletin çizimi yer almamaktadır. Deneyin sonunda, “evvelki saniyede kat’ olunan mesafe 1, ikinci saniyenin hitâmında kat’ olunan mesafeler mecmu’ı 4, üçüncü saniyenin hitâmında kat’ olunan mesafeler mecmu’ı 9 olduğu kezalik müşâhede” olunmasının serbest düşme yasasını ispatladığını yazar.²⁰

Yahya Naci Efendi'nin tanımasını verdiği Atwood aleti.

Mathurin-Jacques Brisson, *Traité élémentaire ou Principes de Physique*, Tome 1 (Paris: 1797), Levha 3.

Risale-i Hikmet-i Tabiiyye'de bir dizi kimya deneyi de yer alır. Yanma olayının gerçekleşmesi için hava gerektiği iki deney ile ispatlanır.²¹ Bunlardan biri “hava tulumbası içindeki mum” deneyidir: Hava tulumbasının [vakum pompasının] cam fanusu içine yanmakta olan bir mum yerleştirilip hava boşaltılırsa mum söner, sönmeden önce hava verilirse mum

sırasında alınan yol, geçen sürenin karesi ile orantılıdır ($s = \frac{1}{2} gt^2$).

20 Ebru Ademoğlu, “Yahya Naci Efendi ve Modern Fizik Konusundaki Eseri,” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2002), 76-77.

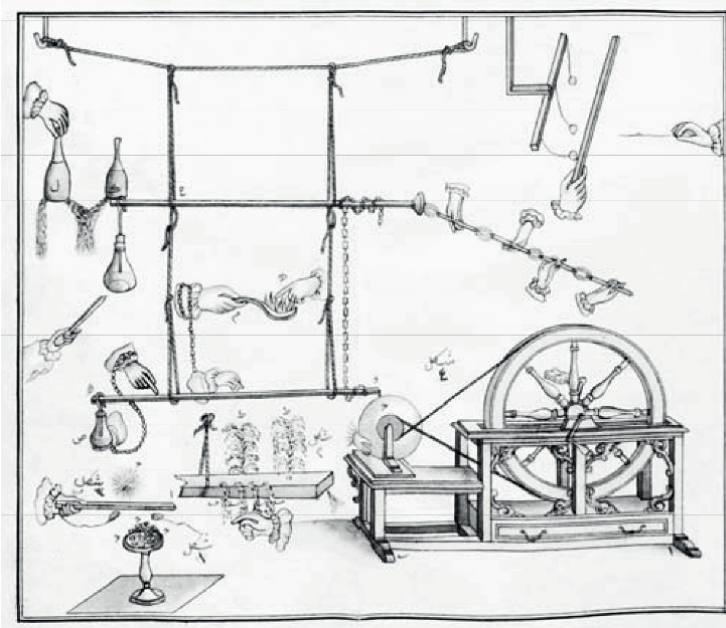
21 Ademoğlu, a.g.tez, 88.

daha şiddetli yanar. Diğeri, “madenden masnu burmalı mücef küre” deneyidir. Böyle bir kürenin içine siyah bir kömür parçası konup ateşte kızdırılsa, soğuduktan sonra kömürün yanmamış ve hâlâ siyah olduğu görülür; ancak soğumadan önce küreye bir delik açılrsa, içine hava gireceğinden, kömür aniden yanmaya başlar.

Bir başka deney havanın bileşimiyle ilgilidir: “Su üzerinde mum yakma” deneyi ile, havanın biri solunuma ve yanmaya elverişli, diğeri elverişsiz iki *havadan* (gazdan) oluştuğu ispatlanır. Bunlardan birincisi oksijen (*hava-yı hayati*), diğeri azot’tur (*hava-yı la-hayate-leh*). Bir başka deney ile oksijen elde eder: Bir *mangal* üzerine oturtulan bir *sürahi* içinde cıva oksit (HgO) ısıtılır ve elde edilen oksijen su üzerinde toplanır. Bu deney, Lavoisier’in oksijen eldesi deneyi ile aynıdır. Bir başka deney, kızdırılmış demir boru içinden su buharı geçirerek suyu bileşenlerine ayırıştırma deneyidir. Bu aynı zamanda hidrojen elde etme deneyidir ve elde edilen gaz bir cam fanus içinde toplanır. Lavoisier’in demir tozu üzerinden su buharını geçirerek hidrojen elde ettiği deney ile prensipte aynıdır. Suyun senteziyle ilgili iki deneyden söz edilir. Birincisi, oksijen ve hidrojen gazlarının elektrik kıvılcımı ile yakılmasına dayanır; ancak bu basit bir deney olmadığı için, Yahya Naci Efendi ayrıntısına girmeyeceğini bildirir. İkinci sentez deneyi, bakır oksidin, cıva üzerinde toplanmış hidrojen içinde pertavsız ile yakılmasıdır.

Yahya Naci, elektrikle ilgili deneyleri *Risale-i Seyyale-i Berkiyye* (1812) adlı çalışmasında toplamıştır. Elektrik deneylerinin, bir eğitim kurumlarıyla bağlantılı bir eserde karşımıza çıkışı, eğer daha erken değilse, Yahya Naci’nin bu eseriyle olur. Eserin başlığındaki *seyyale-i berkiyye* terimi, Fransızca kitaplarda elektrik için kullanılan *fluide électrique* teriminin çevirisidir. Yahya Naci, bu deneyleri, Fransız Kraliyet Bilimler Akademisi Üyesi ve Fransa Kralının çocuklarının fizik ve doğa bilimleri öğretmeni Mathurin-Jacques Brisson’un (1723-1806) Fransız ortaöğretim kurumlarında okutulan popüler fizik kitaplarından biri olan *Traité élémentaire ou Principes de Physique*’in elektrik bölümünden seçerek almıştır. Seçtiği 10 deneyi özetleyerek Türkçeye çevirmiş ve deneylerde adı geçen alet ve düzeneklerin çizimlerini içeren bir levhayı çeviriye eklemiştir.²²

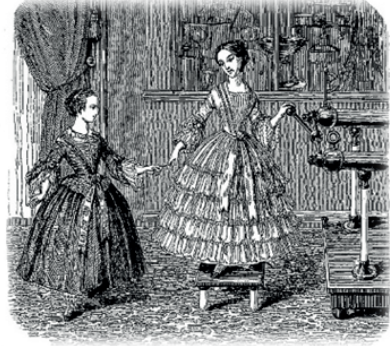
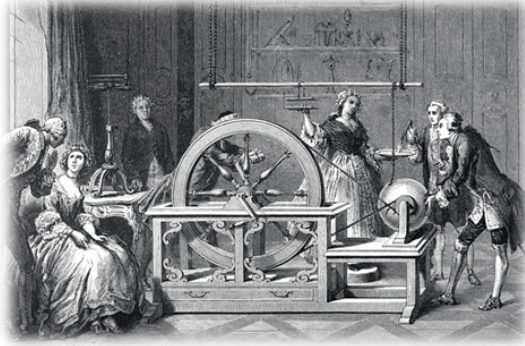
22 Feza Günergun, “Deneylerle Elektrik Tanıtın Bir Türkçe Eser: Yahya Naci Efendi’nin Risale-i Seyyale-i Berkiyye’si,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 9, 1-2 (2007-2008): 19-50. Risale’nin transliterasyon için bkz. s. 32-42; Deneylerin günümüz Türkçesine çevirisi için bkz. s. 42-50.

Risale-i Seyyale-i Berkiyye'nin sonundaki levhada deney âlet ve çizimleri
Feza Günergün, “Deneylele Elektriği Tanıtan Bir Türkçe Eser: Yahya Naci Efendi'nin Risale-i Seyyale-i Berkiyye'si,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 9, 1-2 (2007-2008): 25.

Yahya Naci'nin seçtiği deneyler için gerekli olan statik elektrik, risalenin sonunda çizimini verdiği tekerlekli üreticin (*âlet-i berkiyye*) cam veya kristal küresi çevresinde oluşturulur. Bu üreteç, Fransız fizikçi Abbé Nollet (1700-1770) tarafından icat edilmemiş olsa da Nollet'nin 1747'de bu aletin yapımını yayınlaması ve Fransa Kraliyet Sarayı'nda bu alet ile çok sayıda deney yapması sebebiyle “Abbé Nollet'nin Elektrik Makinesi” adıyla tanınmıştır.²³ Bu üreteçten elde edilen elektrik birden fazla deneyde kullanılır. Deneylerden birinde elektriğin hafif cisimleri (kum, maden talaşı, kepek vs) çektiği ispatlanır. Bu cisimler çiçek demetine veya sorguca benzer bir şekil alırlar. Bir diğeri, insan vücudunun elektriği ilettiğini ispatlayan deneydir, ancak levhada resmedilmemiştir. Yalıtkan bir taburede ayakta duran bir kişi, bir eli ile elektrik üreticine dokunmaktadır. Diğer elini bir başka kişiye yaklaştırdığında, ikinci kişinin yüzünde serin bir hava eser, iki kişinin elleri arasında kıvılcımlar oluşur. Eğer parmakları birbirine değerse her iki kişi de kuvvetle sarsılır.

23 Sürtünme ile elektrik üreten ilk aletlerden biri, Otto von Guericke (1602-1686) tarafından tasarlanmıştır. Von Guericke'nin makinesinde elektrik sülfürden imal edilmiş bir küre ile üretilmekteydi. On sekizinci yüzyılın ortasına doğru cam küreler kullanılmaya başlanmış, küreyi döndüren makine geliştirilmiş ve aletin tepesine bir metal çubuk asılmıştır. Böylece, makinenin ürettiği elektrik, metal bir zincir ile bu çubuğa iletilmiştir. Wittenberg'li Mathias Bose'nin (1710-1761) geliştirdiği bu düzenek bugün “Abbe Nollet'nin Elektrik Makinesi” olarak tanınmaktadır. Günther Dörfel ve Ernst Wehreter, “The Fifty Percent Machines — A Short History of Influence Machines and an Elementary Theory of Their Efficiency: An Attempt,” *Annalen der Physik* 533, 1 (2021): 2000465 (1-6). <https://doi.org/10.1002/andp.202000465>

Solda. “Abbé Nollet’in Elektrik Makinesi,” erişim 04 Mart 2023, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hawksbees_Electrical_Machine_by_Jean-Antoine_Nollet.jpg
Resmin orijinali için bkz. Jean-Antoine Nollet’in *Leçons de Physique expérimentale* (Paris: Durand, 1767).

Sağda. İnsan vücudunun elektrik iletkenliğini gösteren deney. Elektrik makinesini tutan hanım Mascart Taburesi veya Elektrik Taburesi olarak bilinen yalıtkan tabure üzerindedir. Adolphe Ganot, *Cours de Physique purement expérimentale à l’Usage des Personnes étrangères aux Connaissances mathématiques*. Paris : Chez l’Auteur-Editeur, 1859, 445.

Risale-i Seyyale-i Berkiyye’de aktarılan elektrik deneyleri, on sekizinci yüzyıl Avrupa’sında sık yapılan deneylerdir. Yahya Naci Efendi, her iki çalışmasında verdiği fizik, kimya ve elektrik deneylerini Mühendishane’deki derslerinde anlatmakla yetinmiş görünmektedir. Her iki risalenin metninde, deneyleri bizzat yaptığını gösteren bir ipucu yoktur. Mühendishane’nin alet-edevat listelerinde de yukarıdaki deneylerde kullanılan aletler görülmez.²⁴ Yahya Naci Efendi, alet yokluğundan dolayı risalelerdeki deneyleri derslerinde yapmamış olsa bile, Mühendishane öğrencilerini deney ve deney ile kanıtlama (*bi’-tecrübe isbat*) kavramı ile tanıştırmış olduğunu söyleyebiliriz.

Risalelerde deney tariflerinin yer alması, şüphesiz, Türkiye’de fen bilimleri eğitiminde bir yeniliktir. Ancak bu metinlerin asıl önemi, Yahya Naci’nin, olguları deney ile kanıtlamayı (*bi’-tecrübe ispat*) ön plana çıkarmasıdır. Aşağıda özetleyerek aktardığımız ifadeleri,²⁵ elektrik deneyleri ile henüz karşılaşmamış öğrencilerine deneyin ne olduğunu ve amacını açıklamak için yazmış olması olasıdır.

Deney yapan bilginler (*hükemâ-i mücerribîn*), özel araç ve gereçler vasıtasıyla araştırma (*taharri*) ve deney (*tecrübe*) yapmışlar, çeşitli cisimler üzerindeki elektrikselsel çekme ve itme olaylarını gözlemlemişlerdir. Elektrik elde etmek için en uygun karmaşık aletleri (*âlât-ı mürekkebe*) *icâd ve ihtirâ*’ etmişlerdir. Bu deneyleri farklı zamanlarda, değişik hava koşullarında tekrarlamışlar, üretim ve uygulama sırasında meydana gelen ilginç olguları

24 Risalelerin yazıldığı yıllara yakın 1801 ve 1816 tarihli listeler için bkz. Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne*, 373-388.

25 Özetleme, F. Günergun’un “Deneylerle Elektrikli Tanıtan Bir Türkçe Eser” başlıklı makalesinden yapılmıştır.

inceleyip doğrulamışlardır (*tedkik ve tasdik*). Elektrığın özelliklerini ve yerküredeki bütün cisimlerde bulunduğunu *bi't-tecrübe ispat* etmişlerdir. Bilginler, *amel ü sanat* ile küçük çapta üretilen elektrik ile atmosferde doğanın gücüyle çok büyük çapta meydana gelen yıldırım, şimşek ve gök gürültüsü olgularını karşılaştırmışlardır. Bunların kaynağının aynı olması gerektiğini kanıtlamak (*bi't-tecrübe isbât*) için deneylere başvurmuşlar.

Bu ifadeler ile, on yedinci yüzyılda Otto von Guericke, Robert Boyle, Isaac Newton'un başı çektikleri ve on sekizinci yüzyılda sayıca artan deneyci bilginleri niteleyen *savants expérimentateurs* terimi de *hükema-yı mücerribin* olarak Türkçe bilim literatürüne böylece girmiş olmaktadır. Ancak, deneyin bilimsel araştırmalarda kullanılması, yirminci yüzyıl ortalarına doğru Türkiye'de görülecektir. Bununla birlikte, doğa olaylarını ve yasaları deney ile kanıtlama geleneği, on dokuzuncu yüzyılda Türkiye'deki öğretim kurumlarında yeşermeye başlayacaktır. Diğer taraftan, Yahya Naci, bilimsel araştırma için *taharri* terimini (muhtemelen *recherche*'in karşılığı olarak) ilk kullananlardan biri olabilir. Deney ağırlıklı bir eseri kaleme alması, faydalandığı Fransızca eserin yapısından kaynaklanmış olabilir ise de burada Yahya Naci'nin kişisel tercihinin, yurtdışında aldığı eğitimin ve 'deney ile ispat' kavramına verdiği önemin de etkisi göz ardı edilmemelidir. Risalelerin yazılışında, Yahya Naci'nin *hikmet-i tabiiye*'yi öğretme görevi yanında, yazarın kadro derecesini yükseltme (*nakl-i merâtib*) isteği veya zorunluluğu da etkili olmuş olabilir.

1806 Kanunnamesi, Mühendishane dışından birinin Mühendishane'de hocalığa tayininde veya Mühendishane hocalarının daha yüksek bir kadroya tayinleri için "*fünûn-ı berrîye ve bahriyeye [dair] resail-i nafia te'lif ve kütüb-i lâzime tercüme*" etmelerini istemektedir.²⁶ İkinci ve üçüncü hocalığa tayin edildiği bilinen Yahya Naci'nin bu terfileri sağlamak için anılan iki risaleyi hazırlamış olması mümkündür. Bu durum bir anlamda hazırlanan çalışmaların niçin yazma halinde kaldığını da açıklayabilir. Bugünkü tabir ile kadro derecesini yükseltme amacıyla yapılan bu iki çalışma, askeri mühendislerin mesleki uygulamalarda gerek duydukları pratik bilgi sağlayan birer eser olmadığı gibi, askeri mühendis yetiştirmek için okutulan temel dersler ile doğrudan ilgili değildir. 1806 tarihli kanunname,²⁷ Mühendishanelerin kuruluş amacı açıkça belirtilmiştir: "*Fünûn-ı berrîye ve bahriyeden hendese ve hesap ve coğrafya fenlerini*" yaymak ve Osmanlı devleti için çok gerekli olan "*sanayi-i harbiyenin talim ve ta'âlümü ve kuvveden fi'ile ihrâc*" etmek. Bu hedef doğrultusunda verilen dersler içinde daha ziyade anılan konularda ve yine Kanunname'de sık geçen *fünun-i harbiyye* (harp sanatı) konularında kitapların basılmasına öncelik verilmesi doğaldır.

Yahya Naci'nin Avrupa aldığı eğitim, "İslam ülkelerinde tabii bilimlerin çökmeye yüz tuttuğunu" görmesine neden olmuş ve bu yüzden doğa bilimlerini Avrupa'da üretilmiş

26 Kaçar, "Mühendishane Kanunnamesi (1806)"

27 Kanunname'nin Latin harflerine çevirisi ve 1795 tarihli olamayacağına dair bir değerlendirme için bkz. Kaçar, "Mühendishane Kanunnamesi (1806)". Basılmamış metni tarafıma ileten M. Kaçar'a teşekkür ederim.

bilim eserlerinden alarak Türkçeye aktarma arzusunu duymuştur.²⁸ Onunla aynı yıllarda yaşayan Küçük Seyyid Mustafa (doğ. 1774) da bilimin ancak Avrupa’da öğrenileceğini düşünenlerdendir. Ancak, Mühendishane’nin açılmış olması onu Avrupa’ya gitmekten vazgeçirmiştir. 1794’te Mühendishane’ye öğrenci olarak kaydolmuş, sonraki yıllarda okulda öğretim üyeliği yapmıştır.²⁹ Yahya Naci ne kadar ‘deney ile ispat’ meraklısı ise Seyyid Mustafa’nın amacı da matematiği istihkâmlara uygulamaktır. III. Selim’in Okmeydanı, Levend Çiftliği ve İstanbul’un değişik yerlerinde istihkâm modelleri inşa ettirmesiyle emeline kavuşmuştur.³⁰ Yahya Naci ve Mühendis Küçük Seyyid Mustafa, muhtemelen tanışıyorlardı ve her ikisi de III. Selim’in yenilikçi döneminde yaşamışlardı. Biri için deney yapmak, diğeri için istihkâm modellerini kullanmak bilimsel ve teknik bilgiyi öğrenmenin ve öğretmenin en doğru yöntemleriydi.

Yahya Naci, bu eserlerini derste kullanmış ise, derste deney yapmamış olsa bile, öğrencilere deneyin ne olduğunu ve hangi amaçla yapıldığını, kısaca deney kavramını tanıtmıştır. Dolayısıyla Mühendishane öğrencilerinin deney kavramı ile on dokuzuncu yüzyılın başında tanıştıklarını ileri sürebiliriz. Gelecekte ortaya çıkacak yeni bilgilerin bu tanışmayı daha erken tarihe çekmesi mümkündür. Özetle, Yahya Naci ile, deney ve deneyile ispat kavramları Türk bilim literatürüne girmiş ise de on dokuzuncu yüzyılın başlarında Mühendishane derslerine deney yapıldığına dair bilgimiz yoktur.

İshak Efendi ve Deneye Uzaktan Bir Bakış

Mühendishane-i Berri-i Hümayun’un baş hocası İshak Efendi’nin 1831-34 yılları arasında basılan, ağırlıklı olarak matematik ve mekanik olmak üzere, astronomi, optik ve doğa bilimlerini kapsayan dört ciltlik eseri *Mecmua-yı Ulum-i Riyaziye*, modern bilimlerin Türkiye’ye girişini sağlayan temel eser olarak nitelendirilmiştir.³¹ Bu eserin fizik konularına ayrılan 3. ve 4. ciltlerinin basılmasıyla, Mühendishane öğrencileri, fiziğin tüm konularına giriş niteliğinde derli toplu bilgi edinme olanağı bulmuşlardır.³² Ancak, İshak Efendi’nin eserinin yayınlandığı yıllarda, Mühendishane’de son sınıfta verilen mekanik (*ilm-i cerr-i eskal*) dersi dışında Mühendishane’de fizik dersi yoktur.³³ Buna rağmen İshak Efendi,

28 E. Ademoğlu, “Yahya Naci,” 32.

29 Kemal Beydilli, *Mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizâm-ı Cedid’e Dair Risâlesi* (İstanbul: Selenge, 2023), 55-56.

30 Beydilli, a.g.e., 67-71. Küçük Seyyid Mustafa’nın *Diatribes de l’Ingénieur Sâid Moustapha, sur l’État Actuel de l’Art Militaire du Génie et des Sciences à Constantinople* adlı eserinin ilk baskısı 1803’te İstanbul’da Üsküdar Matbaasında yapılmıştır. Eser 1807 ve 1810’da Paris’te yeniden basılmıştır. Türkçe çevirisi yazma olarak Topkapı Sarayı Kütüphanesinde. Osmanlı Türkçesi metnin Latin harflerine çevirisi, tıpkı basımı ve 1803 Fransızca baskısı için bkz. Beydilli, a.g.e. 61-74, 75-93 ve 95-127.

31 İhsanoğlu, *Başhoca İshak Efendi*, 89.

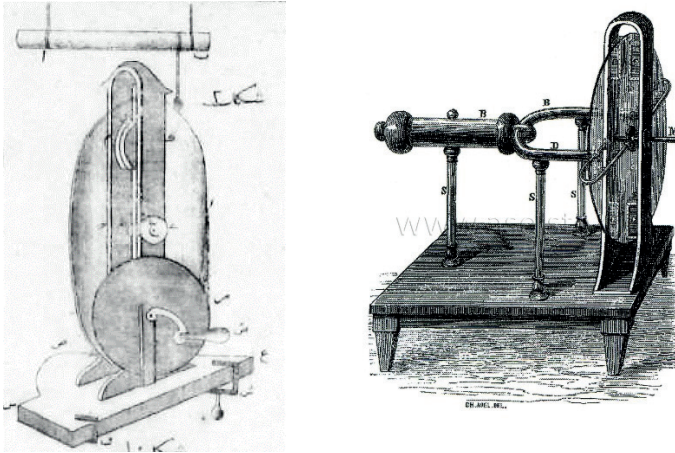
32 Meltem Akbaş [Kocaman], “Osmanlı Türkiyesi’nde Modern Fizik (19. Yüzyıl),” (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2008), 41.

33 Akbaş [Kocaman], a.g.tez, 10.

tercüme ettiği Fransızca kitaplardan yararlanarak, eserinde fizik aletleri ve deneylerini konu etmiştir. *Mecmua-yı Ulum-i Riyaziye*, bilimsel aletler ve onlarla yapılan deneyler açısından henüz incelenmemiştir. Eserin, 29 sayfalık kimya bölümünde (c. 4, 1834) deney ve kimya aletlerinden bahis yoktur. Isı bölümünde (c. 4, 1834) bir termoskop (*mizanü'l-hararet*) çizimi ve tarifi verilmiş, aynı cildin elektrik bölümünde (c. 4, 1834) ise statik elektrik üreten bir makinenin çizimi ve tarifi verilmiştir.³⁴

Burada dikkat çekici olan, Yahya Naci Efendi ile İshak Efendi'nin farklı elektrik makinelerini tanıtmış olmalarıdır. Yahya Naci, yukarıda görüldüğü gibi, büyük bir tahta tekerlek ile döndürülen cam bir küreden oluşan Abbé Nollet tipi bir elektrik makinesinin tarifini vermiştir. İshak Efendi'nin eserinde ise, İngiliz bilim insanı ve alet yapımcısı Jesse Ramsden'in (1735-1800) geliştirdiği ve küçük bir tekerleğin büyük bir cam diski döndürdüğü âletin tarifini ve çizimi vardır.

34 İshak Efendi'nin elektrik bölümü ile ilgili iki yayına başvurduk. İlk yayın, Sevim Tekeli'nin, "Batılılaşma Son Dönem: İshak Hoca," başlıklı makalesidir (*Erdem* 5, 11 (1988): 437-466). Bu makale, Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma ve statik elektrik makinesinin tarihine dair çok kısa bir girişten sonra *Mecmua-i Ulum-i Riyaziye*'nin 4. cildinde yer alan elektrik bölümünün günümüz Türkçesi'ne çevirisini içerir. Bu bölümün elektrik tarihi açısından değerlendirilmesi yapılmamış, İshak Efendi'nin kullandığı terimlerin karşılıkları incelenmemiştir. Örneğin *münîr* teriminin gündelik hayatta kullanılan sözlük anlamı tercih edilerek metinde "ışıklı" olarak çevrilmiştir. İkinci eser, Abdullah Haris Toprak'ın "Modern Avrupa Fizikî'nin Osmanlı Devleti'ne Geçişi: Başhoca İshak Efendi'nin *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye*'sinde Isı ve Elektrik Bahisleri" başlıklı yüksek lisans tezidir (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Medeniyetler İttifakı Enstitüsü, İstanbul 2014). Bu tezde, ısı ve elektrik bölümlerinin Latin harflerine çevirisi (transliterasyonu) yer almaktadır. Burada da *münîr* kelimesine *ışık yayan* anlamı verilmiştir. İshak efendi bu terimi *électrisé* (elektriklenmiş) sıfatı için kullanmış olmalıdır. Örnek: "Bir cisim kendinde olan madde-i elektrikiyyeyi cism-i âhara i'tâ eylemez ise ol cisme *münîr* ve gayrısına i'tâ iden cisme *nâkil* tesmiye olunur. Ancak metnin başka bir yerinde, "ol kimesne bir *münîr* üzerinde olub nâkil-i elektrîkî ile ittisâl olsa zikir olunan âsâr-ı elektrîkînin mecmû'unu tahsil etmiş olarak bir şahs-ı uhrâ ol kimesnenin burnuna veya gözlerine vesâir âzâlardan birine parmağını vaz' eylese şerâre zuhûr iderek ikisi dahî şerâre-i merkûmeye göre darb ve ra'ş'e hissiderler." Yazmıştır ki, burada *münîr*, yalıtkan özelliği olan Mascart taburesi anlamına gelmektedir. Anlaşılan İshak Efendi *münîr* kelimesini farklı anlamlarda kullanmıştır.

Solda. İshak Efendi'nin elektrik makinesi çizimi (*Mecmua-i Ulum-i Riyaziye*, c. 4, 1834, Levha 11, Şekil 2); **Sağda.** J. Ramsden'in tek iletkenli elektrik makinesi ("Machine électrique de Ramsden," L'Association de Sauvegarde et d'Etude des Instruments Scientifiques et Techniques de l'Enseignement (ASEISTE), erişim 10 Mart 2023, www.aseiste.org)

İshak Efendi'nin çizimini, oldukça basit olduğundan, ilk bakışta Ramsden'in makinesine benzetmek zordur.³⁵ Çizimde, dairesel cam disk elips şeklinde görünmektedir. Disk ise, onu tutan ters U şeklindeki tahta dikmenin içinde değil fakat arkasında gibi durmaktadır. İletken tek olup dikey diski çevreleyen dişli boru bulunmamaktadır. Camda toplanan elektrik yükü, yatay iletkenlere değil, bir metal zincir ile aletin tepesinde asılı olan çubuğa nakledilir. İshak Efendi'nin sözünü ettiği "yastıklar" ise, tahta dikmenin iç tarafında ve yukarısında yarım daire şeklinde görülen ve cama sürterek elektrikleme sebepleri olan deri parçalarıdır.

İshak efendi, aleti tanıttıktan sonra, bir dizi basit elektrik deneyini açıklar. Bunlar Yahya Naci'nin verdiklerine benzeyen deneylerdir. Ancak Yahya Naci'nin dili, İshak Efendi'ninkine göre daha basittir ve deney tanımları daha kolay anlaşılır. Belki de açıkladığı deneylerin yapılışını fen bilimleri öğrenimi sırasında bizzat görmüş olması, deneyleri anlayarak aktarmasına sebep olmuştur. İshak Efendi ise kaynak metindeki cümleleri, iyi Fransızcasına güvenerek en iyi şekilde çevirmeye çalışmıştır.

Mecmua-yı Ulum-i Riyaziye'nin fizik konularına ayrılan üçüncü cildinin (1832) mekanik bölümüne ait levhalarında, palangalar gibi bazı pratik aletler yanında, bazı fizik prensipleri açıklamakta kullanılan çizim ve aletler görülür. Aralarında, sifon olayını açıklamak için

35 A. H. Toprak, yukarıda adı geçen tezinde, İshak Efendi'nin tarif ettiği ve çizimini verdiği aletin Francis Hawksbee'nin (1660-1713) elektrik makinesi olduğunu yazmıştır (Toprak, *Modern Avrupa Fiziği'nin Osmanlı Devleti'ne Geçişi*, 58, dipnot 93). Hawksbee'nin makinesinde elektrik, aletin üzerine yerleştirilmiş bir cam kürenin döndürülmesiyle elde edildiğinden, İshak Efendi'nin cam disk taşıyan çizimi Hawksbee'nin aletine ait olamaz.

kullanılan Tantalos kabı³⁶ (İshak Efendi kabın içine su içmek için eğilen Tantalos'u çizmiştir); suyun kaldırma kuvvetini ispat eden terazili düzenek; içinde bir oyuncak çocuk bulunan sıvı dolu bir şişe (su içindeki bir cismin basınç uygulamasıyla alçalıp yükseldiğinin ispatı), ve bir barometre bulunur. Bunlar arasında teknik olarak en gelişmiş olanı bir vakum pompasıdır. Bilindiği gibi ilk vakum pompası, Evangelista Torricelli'nin İtalya'da (1608-1647) boşluğun varlığını ispat etmesinden sonra, Almanya'da Magdeburg'lu Otto von Guericke (1602-1686) tarafından icat edilmiş ve İngiliz fizikçi Robert Boyle (1627-1691) ve diğer Avrupalı bilim insanları tarafından geliştirilerek değişik tipleri üretilmiştir. İshak Efendi'nin tanıttığı, Abbé Nollet (1700-1770) tipi, tek pistonlu bir vakum pompasıdır. Ancak Nollet'nin modelinde bulunan ve pompayı daha hızlı çalıştırmak için makineye eklenmiş olan tekerlek bulunmaz. İshak Efendi, aletin tanımını ve çizimini verdiği gibi çalışma şeklini ayrıntılı olarak açıklar. Vakum pompasını *muhalliyetü'l-hevâ* veya *hava tulumbası* olarak adlandırır. Aletin esasını, içi boş dikey bir silindir olan *şirinka* [şırınga] ile onun içinde hareket eden bir *stürgü* [piston] yani, pompa oluşturur. İshak efendi pompa ve piston terimlerini kullanmaz. Piston ayak ile aşağıya, bir kulp ile yukarıya çekilerek (veya varsa, tekerlek döndürülerek) vakum sağlanır. Ayrıca bir *tablası* ve onun üzerinde bir *fanus*'u vardır.³⁷ Piston peş peşe hareket ettirilerek vakum arttırılabilir. Bu alet 18. ve 19. yüzyıl Avrupa'sında vakum altında çeşitli deneyler yapmak için kullanılırdı: Magdeburg yarım küreleri, su fiskiyesi, torba patlatma deneyleri gibi. Ancak Mühendishane'nin alet edevat listelerinde³⁸ vakum pompası görülmediğinden anılan deneyler 1830lu yıllarda muhtemelen yapılmamıştır.

İshak Efendi'nin derslerde bu aletler ile deney yaptığını dair bilgi bulunmamaktadır. Mühendishane'yi 1831-32 yılında ziyaret eden J. De Kay, İshak Efendi'nin büyük bir salonda bir divan üzerinde oturarak ve çubuğunu tüttürerek önündeki elyazması kitaptan hafif sesle ve cümle cümle okuma yaptığını ve yerde oturan öğrencilerin okunan cümleleri kâğıda yazdıklarını anlatır.³⁹ 1833 yılında *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanan bir yazıda ise, derslerin kütüphanede yapıldığını, dersin hesap ve çizimlerinin hoca gelmeden önce kara tahtalara yazıldığı bildirilmekte⁴⁰ ancak deney aletlerinden söz edilmemektedir.

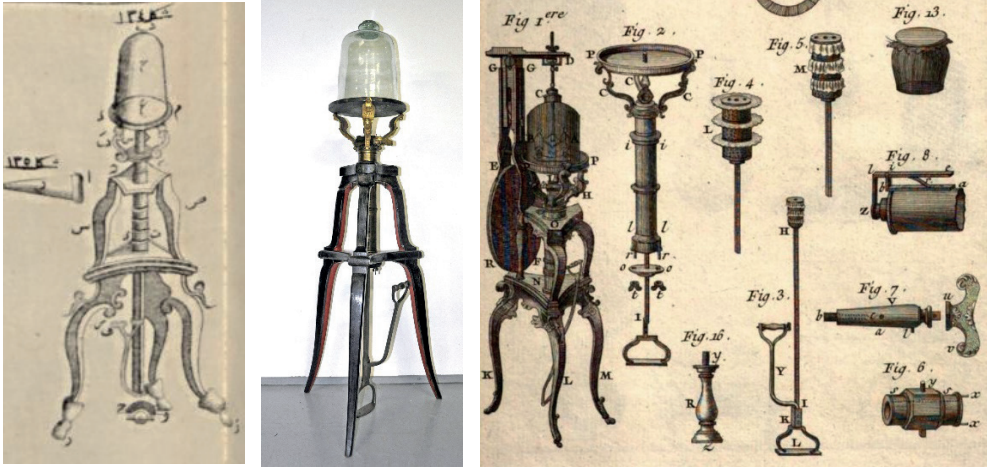
36 Bu kap ismini Yunan mitolojisinde tanrıların Zeus'un oğlu Tantalos'a verdikleri cezadan almıştır. Tantalos, içmek için suya eğildiğinde su uzaklaşmakta (kapta sifon yaparak boşalmakta) ve Tantalos hiçbir zaman suya ulaşamamaktadır (Tantalos işkencesi).

37 İshak Efendi, *Mecmua-yı Ulum-i Riyaziye*, cilt 3 (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1248 / 1832), 381-393.

38 1801, 1816, 1822, 1826, 1836 tarihli alet-edevat listeleri. Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne*, 373-421.

39 İhsanoğlu, *Başhoca İshak Efendi*, 23, 29.

40 Aynı yer.

Solda. Hava tulumbası. İshak Efendi, *Mecmua-i Ulum-i Riyaziye*, cilt 3 (İstanbul, 1832, Levha 11, şekil 134. **Ortada.** Vakum Pompası (“Machine pneumatique à un Corps de Pompe, Collège des Godrans de Dijon,” L’Association de Sauvegarde et d’Etude des Instruments Scientifiques et Techniques de l’Enseignement (ASEISTE), erişim 15 Mart 2023, www.aseiste.org **Sağda.** Abbé Nollet’in tekerlekli vakum pompası ve parçaları. Mathurin-Jacques Brisson, *Dictionnaire raisonné de Physique*, cilt 3 (Paris: yayıncı yok, 1781), Levha 24.

Bir başka husus da derslerin son sınıf öğrencileri tarafından hocaların kitaplarından (Hüseyin Rıfki Tamani ve İshak Efendi) anlatıldığıdır. Bu tarz ders işleme söz konusu olduğuna göre, İshak Efendi’nin kitabında yer verdiği deneyleri derste bizzat yapmış olması olası görünmemektedir. Bazı deneyler hakkında kitaplarda sınırlı da olsa bilgi verilmiş, ancak uygulama yapılmamıştır.

Mühendishane’de kimya, fizik, cebir ve coğrafya hocalığı yapmış olan Bostanizâde Hacı Mustafa Bey’in (öl. 1878)⁴¹ 1850 tarihinde Mühendishane-i Berri-i Hümayun Litografya Destgâhı’nda basılan 16 sayfalık *Alât-ı Kimyeviyye Risalesi*⁴² de maalesef Mühendishane’de kimya deneylerinin yapılp yapılmadığı sorusuna cevap verememektedir. Zira bu eser, yalnızca kimya aletlerinin tariflerini içermekte, bunlarla yapılabilecek deneyleri aktarmamaktadır.

Mühendishane’nin 1848 Nizamnamesi’nde, ikinci sene öğrencilerinin ders programında *cerr-i eskal* ile birlikte fizik dersi (*hikmet-i tabiiye*) görülür. Ancak Nizamname’deki bir ifade, 1850li yıllara kadar Mühendishane’de niçin fizik deneylerinin yapılmadığını açıklar:⁴³ Sebebi, Mühendishane’de fizik dersi verecek bir hocanın ve ders için gerekli *alât-i hikemiyye* bulunmamasıdır. Öğrenciler haftada bir gün Mekteb-i Harbiye’de verilen fizik derslerine

41 Biyografisi için bkz. Meltem Akbaş [Kocaman], “Osmanlı Türkiye’si’nde Modern Fizik,” 34.

42 Emre Dölen, *Türkiye’de Yayınlanan İlk Laboratuvar Kitabı, Alât-ı Kimyeviyye Risalesi (1850)* (İstanbul: Türkiye Kimya Derneği, 2015).

43 Mehmed Esad’ın Mühendishane-i Berri-i Hümayun adlı eserinden (s.79) iktibasla Meltem Akbaş [Kocaman], “Osmanlı Türkiye’si’nde Modern Fizik,” 16.

girmek için bu okula gitmek zorundadırlar. Mühendishane için gerekli alet ve edevat temin edildikten ve okula birer fizik ve kimya hocası alındıktan sonra dersler Mühendishane'de yapılabilecektir. Alet eksikliğinin giderilmesi için 1853 yılında girişimde bulunulmuş ve “fen-i hikmet-i tabiiye ve ilm-i kimyaya müteallik edevatin” 12.500 kuruş ödenerek alınması için irade çıkmıştır.⁴⁴ Bu aletlerin nereden alındığı ve Mühendisane'ye gelip gelmediğine dair belge bulamadık ama 1853 sonrasında, özellikle 1860lardan sonra Mühendishane'de fizik dersi verildiği belirlenmiştir.⁴⁵

Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane'nin Hikmethanesi ve Tıp-Cerrahi Sınıflarında Deney

Tıphane ve Cerrahhane'nin birleştirilmesiyle 1838 yılında Galata Sarayı'nda askeri tıp okulunun (Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane) açılmasından önce, 1837 yılında, Hekimbaşı Ahmed Necip Efendi (hekimbaşılığı 26 Mart 1837 – 14 Mayıs 1839) bir takrir vererek, tıp eğitiminin daha sağlıklı yapılabilmesi için, içinde yatakhaneleri, dershanesi, kütüphanesi, eğitim malzemesi (levhalar, maketler resimler) için odaları, bir diseksiyon odası, kimya ve fizik aletlerinin korunacağı bir oda da içeren geniş bir bina istemiştir.⁴⁶ Bu istekleri devlet tarafından görüşülerek kabul edilmiş ancak yeni bir bina inşa etmektense Galata Sarayı'ndaki Enderun Mektebi, Tıbbiye'ye tahsis edilmiştir.⁴⁷ Ahmed Necib mührünü taşıyan söz konusu takrirden, inşası istenilen yeni binada “kemika ve fizika aletleri ve takımları hıfz olunmağa bir hazine” bulunması istenmektedir. Takrirden, söz konusu aletlerin Tıphane-i Amire'de var olup da yeni binaya inşa edilip o binaya geçildiğinde mevcut aletlerin korunabilmeleri için bir oda istendiği anlamını çıkabilir mi? Hekimbaşı takrirden, ideal bir tıp okulunda olması gereken bölümleri saymıştır: yeni bina yapılırken, yatakhaneler, diseksiyon odası ve benzeri mekanların olmasını istediği gibi, ileride alınacak fizik ve kimya aletleri için de bir de oda yapılmasını da istemiş olabilir. Tıphane-i Amire'de fizik derslerinin 1833'de verilmeye başlandığı bilinmektedir.⁴⁸ Ancak bu derslerde aletler ile deney yapıldığına dair bilgi bulunamamıştır.

Hazırlık sınıflarının ders programında yer alan fizik ve kimya derslerinde deney uygulaması, eğer daha önce değilse, Derviş Mehmet Emin Efendi'nin (1817-1879)⁴⁹ bu

44 27.10.1269 (3 Ağustos 1853) tarihli irade. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), I. MVL 280/1090. Meltem Akbaş [Kocaman], “Osmanlı Türkiyesi'nde Modern Fizik,” 40.

45 Fizik öğretmenlerinin biyografileri için bkz. Akbaş [Kocaman], “Osmanlı Türkiyesi'nde Modern Fizik,” 34-39.

46 Ali Haydar Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1999), 168; Akbaş [Kocaman], “Osmanlı Türkiyesi'nde Modern Fizik,” 109. Takrir için bkz. BOA, C. SH 11-532, H. 29 Safer 1253 (4 Haziran 1837) dosyası içindeki 7 Safer 1253 (13 Mayıs 1837) tarihli takrir.

47 BOA, HAT 1263/4892, H. 27 Safer 1253 (2 Haziran 1837).

48 Akbaş [Kocaman], “Osmanlı Türkiyesi'nde Modern Fizik,” 94.

49 Feza Günergün, “Derviş Mehmed Emin Pacha (1817-1879), Serviteur de la Science et de l'État ottoman,” *Médecins et Ingénieurs Ottomans à l'Âge des Nationalismes*, yay. haz. Méropi Anastassiadou-Dumont

okula geometri, fizik ve kimya dersleri vermekle görevlendirildiği 1842 yılında başlamıştır. Okul nâzırı Dr. Karl Ambros Bernard, 1842-43 yılı faaliyet raporunda, okulun bu genç hocasının deney yapma becerisini ve okulda mevcut olan bilimsel aletleri aşağıdaki sözlerle övmektedir:⁵⁰

Fizik dersleri, bir taraftan matematiksel hesaplar, diğer taraftan okulun *Hikmethanesinin* (*cabinet*) muhteşem âletleri ile yapılan açık ve anlaması kolay ispatlı uygulamalar (*démonstrations*) ile desteklenmektedir. Matematik, kimya, fizik ve mineraloji konularında çok bilgili olan genç hoca Derviş Efendi'nin bu dalların hepsini birden verebilecek nitelikte olduğunu ve derslerini öğrencilerine en faydalı olacak şekilde verebilmek için büyük emek sarf ettiğini kabul etmeliyiz.

Derviş Efendinin sınıfta öğrencileriyle birlikte yaptığı deneyleri, mezuniyet törenlerinde yapılan deneyler izlemiştir. Öğrenciler, 18 Eylül 1843 tarihinde Grande Salle du Cabinet de Physique'de yapılan mezuniyet töreninde, Sultan Abdülmecid'in önünde çektikleri kurada kendilerine çıkan deneyleri yapmışlardır.⁵¹

1848 yangınından önce Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane'yi ziyaret eden Charles Mac Farlane, okulun muhteşem bir *Gabinetto Fisico*'ya sahip olduğunu yazar:⁵²

There was a good anatomical theater, and excellent "Gabinetto Fisico," stocked with electrical machines, galvanic batteries, hydraulic presses, and nearly every machine and adjunct necessary to teach and experimentalize in the physical sciences; and all these things were of the most perfect kind, having been purchased of the best makers in Christendom; and thanks to the vigilant care and scrupulous neatness of some Germans (sic) employed in the establishment, they were all, as yet, in excellent order. I fear, however, that this apple-pie order denoted that they were seldom used. I was told afterwards that except a big electrical machine which the Turks were pretty constantly employing as a mere plaything, hardly any machine or apparatus in this cabinet was ever touched.

Mac Farlane'in 1847'deki tanıklığına göre, 1842-43 ders yılı sonunda Derviş Efendi'nin Ergani madenlerinde mühendis olarak görevlendirilmesiyle, *Hikmethane*'deki aletlerin fizik derslerinde kullanılmasından ve bunlarla deney yapılmasından vazgeçilmiştir.

Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane'yi Mac Farlane ile aynı yıl ziyaret eden bir başka yabancı Dr. John Mason'dur. Mason, İskoçya Serbest Kilisesi'ni temsil eden 'Yahudiler Arasında Hristiyanlığı Yayma Komitesi' adına Haziran 1847- Ağustos 1849 arasında İstanbul'da

(İstanbul: IFEA & Maisonneuve et Larose, 2003) içinde, 171-183.

50 Semavi Eyice, "Dr. Karl Ambros Bernard (Charles Ambroise Bernard) ve Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'ye Dair Birkaç Not," *Türk Tıbbının Batılılaşması: Verwestlichung der Türkischen Medizin*, yay. haz. Arslan Terzioğlu ve Erwin Lucius (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay, 1993) içinde, 113-118.

51 Aynı yer.

52 Charles Mac Farlane, *Turkey and its Destiny: The Result of Journeys Made in 1847 and 1848 to Examine into the State of that Country*, Vol.2 (Philadelphia: Lea and Blanchard, 1850), 163.

bulunmaktadır. Mason da Tıbbiye'yi Ekim 1848 yangınından önce ziyaret etmiştir. Tıp ve Cerrahi sınıflarının ilk ve ikinci senesinde (öğrencinin okuldaki 5. ve 6. Senesinde) fizik dersi gördüğünü ve derslerin Lucien Rouet tarafından okutulduğunu yazar ama deney yapılıp yapılmadığını belirtmez. Okulda bir *museum of physics* (fizik müzesi) bulunduğunu ancak bu müzenin, koleksiyonunu düzen içinde tutacak ve hocaların derslerde yapacakları deney aletlerini hazırlayacak bir *preparator*'e⁵³ ihtiyacı olduğunu yazar.⁵⁴ Mason'un okulun doğa bilimleri koleksiyonunun kuruluşu ile verdiği bilgiler, Mac Farlane'in verdiği bilgiler ile uyum içindedir. Ancak Mac Farlane, aletlerinin bazılarının ismini verip bunların "Alman" görevliler tarafından mükemmel bakım altında tutulduğunu söylerken, Mason bunların düzenlenmesi gerektiğini belirtir. Mac Farlane'e göre, Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane'nin kimya laboratuvarı, fizik salonu kadar mükemmel olmasa bile, araç ve gereçleri yeterli sayıdadır. Öğrenciler, adi metalleri altına çevirme ve hayat iksirini keşfetme ümidiyle kimya ders ve deneylerine, diğerlerine göre çok daha fazla ilgi göstermektedir.⁵⁵

Yangından iki sene sonra, 1850 yılı başında Ser-etibba-i Hazret-i Şehriyari'nin⁵⁶ Meclis-i Vâlâ'ya sunduğu takrir, övgüyle bahsedilen fizik aletleri koleksiyonunun yangında yanarak yok olduğunu bildirir. Takrire göre, daha önce Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane'nin kütüphanesinde bulunan bütün kitaplar (*bilcümle kitab*) ile *nümunehane*'sinde [sonraki adıyla *Hikmethane*] bulunan fizik aletleri (*fizika ve edevat-ı hikemiyye*) yangında yok olmuş ve bu sebepten dolayı öğrencilerin dersleri eksik kalmıştır. Ser-etibba-i Hazret-i Şehriyari, söz konusu kitap ve aletlerinin çok gerekli olanlarının ekte gönderdiği listeye (*defter*) uygun olarak Paris'ten getirtilmesini istemiştir. Maliye Nazırı ile yapılan görüşmelerde istenilen malzemenin ederinin Maliye Hazinesinde bırakılması uygun görülmüş ise de satın alınması istenen aletlerin sayı ve fiyatlarının listede yazılı olmaması sorun yaratmıştır. Fiyatlar İstanbul'da belirlenemeyeceği ve fiyat olmadan alım yapmak mümkün olamayacağı için, Meclis-i Vâlâ, listenin Paris'e gönderilebilmesi için Fransızca olarak düzenlenmesini istemiştir. Neticede Meclis, Mekteb-i Tıbbiye öğrencileri için istenen kitap ve alet fiyatlarının Paris'e sorulmasına karar vermiştir.⁵⁷ Anılan belgenin ekinde kitap ve âlet listesi bulunamamıştır.

Mekteb-i Tıbbiye'nin 1850-51 öğretim yılının tamamlanmasının ardından 21 Haziran 1851'de Humbarahane Kışlasında, Sultan Abdülmecid'in huzurunda yapılan mezuniyet töreninde fizik deneylerinin yapıldığının bildirilmesi,⁵⁸ 1850 siparişinin okula geldiğini

53 Derste yapılacak deneyleri hazırlayan kişi.

54 John Mason, *Three Years in Turkey* (London: John Snow, 1869), 191 (ilk baskı 1860).

55 *A.g.e.*, 166.

56 Hekimbaşı Salih Efendi, Ekim 1849'den Hekimbaşılığın lağvedildiği 17 Nisan 1850 tarihine kadar hekimbaşılık yapmıştır. Bkz. Sinem Serin, *Osmanlı Sağlık Sisteminin Yönetimi Hekimbaşılık Kurumu* (İstanbul: Kitabevi, 2021), 297. Salih Efendinin botanikle ilgili yayınları için bkz. Feza Günergün ve Asuman Baytop, "Hekimbaşı Salih Efendi ve Botanikle İlgili Yayınları," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 2 (1998): 293-317

57 BOA, MVL 324/45, 25 Rebiülevvel 1266 / 8 Şubat 1850.

58 Yeşim Işıl Ülman, "Mekteb-i Tıbbiye'nin 1850-51 Öğretim Yılı Faaliyet Raporu ve Mezuniyet Töreni,"

veya 1848 yangınından bazı aletlerin kurtarılmış olabileceğini düşündürür. Törende, fizik hocası Balasides'in⁵⁹ soruları üzerine 6. sınıftan bir öğrenci pilin yapımını anlatmış, 1 dm uzunluğundaki demir teli, pil ile kızdırarak pilin enerjisini kanıtlamıştır. Diğerleri ise, turnike deneyi⁶⁰ ve elektrik çanı⁶¹ düzeneği ile yaptığı elektrostatik deneyidir.

Tıbbiye *hikmethanesinin* on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde, II. Abdülhamid'in emriyle derlenen fotoğraf albümlerinde yer alan fotoğrafı okulun fizik aletleriyle ilgili bir fikir vermektedir. Buradaki âletler, 1850 yılında Paris'ten getirilmek istenen, sonradan getirilen aletler veya eskiden kalmış aletler olabilir. Aletler düzensiz olarak büyük bir odanın ortasında toplanmıştır.

1870li yıllarda fizik hocası olan Antranik Gırcıkıyan'ın fizik aletlerinin de tamirini yapmış olduğu bilgisi, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında fizik derslerinde deney yapıldığını ve gerekli fizik aletlerinin bulunduğunu gösterir.⁶² 1865-1879 yılları arasında kesintisiz olarak Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane'de fizik hocalığı yapmış olan Antranik Gırcıkıyan, aynı zamanda Adolphe Ganot'nun *Traité élémentaire de Physique expérimentale et appliquée* adlı eserini *İlm-i Hikmet-i Tabiiye* (1876) adı altında Türkçeye çeviren kişidir.⁶³ Çevirinin hazırlanmasında, Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane'nin 1870'de Türkçe eğitime geçmiş olmasının etkisi olabilir. Herhangi bir fizik kitabı değil de Ganot'nun deneysel fizik kitabının çevrilmiş olması, Mekteb-i Tıbbiye'de fizik derslerinin deney ile güçlendirildiğinin bir göstergesidir. Bu durum, Tıbbiye'nin ders programının, 1838 yılında, bir Avrupa tıp fakültesi (Viyana'daki Josephinum) örnek alınarak hazırlanmasından kaynaklanmaktadır.

1859 yılında, Mekteb-i Tıbbiye nazırı, Darülmualimin talebesi için sipariş edilen fizik aletlerini Mekteb-i Tıbbiye'ye almak istemiştir.⁶⁴ Ancak Maarif Nazırı, aşağıdaki üç

Osmanlı Bilimi Araştırmaları 4, 1 (2002): 57-64.

59 Dimitraki Balasides (Valasidi / Balasidi Efendi]. Avrupa'da fizik öğrenimi görmüştür. 1850-1879 yılları arasında Mekteb-i Tıbbiye'de fizik öğretmenliği yapmıştır. Akbaş [Kocaman], "Osmanlı Türkiye'sinde Modern Fizik," 102-103.

60 Elektrik çarkı deneyi: Elektrik gücünün sivri uçlarda sebep olduğu mekanik etkiyi göstermek için yapılan bir elektrostatik deneyidir. Aletin tarihçesi ve deneyin açıklaması için bkz. Günergun (derleyen), "Deney ile Eğitmek: İstanbul Saint-Joseph Lisesi'nde Deneysel Fizik – Alet Bilgi Kartları," 37"; "Tourniquet électrique," L'Association de Sauvegarde et d'Etude des Instruments Scientifiques et Techniques de l'Enseignement (ASEISTE), erişim 15 Mart 2023, www.aseiste.org

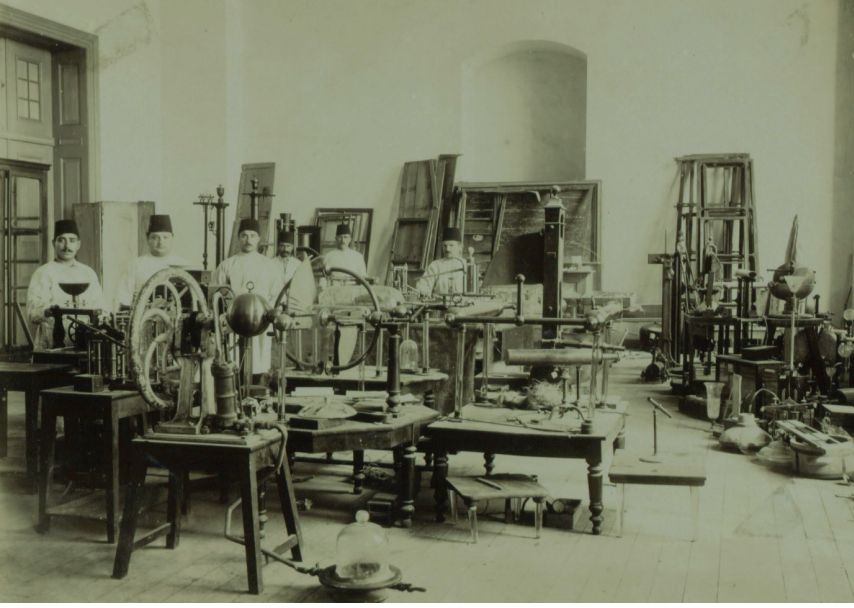
61 Bir metal çubuğa bağlı üç metal çandan ve iki pirinç toptan oluşan düzenek ile yapılan elektrostatik deneyi: Elektriğin temas veya etki ile iletildiğini ve ayrıca elektrik yüklü cisimlerin birbirine olan çekme-itme etkisini gösterir. Bkz. "Carillon électrique," L'Association de Sauvegarde et d'Etude des Instruments Scientifiques et Techniques de l'Enseignement (ASEISTE), erişim 15 Mart 2023, www.aseiste.org

62 Akbaş [Kocaman], "Osmanlı Türkiye'sinde Modern Fizik," 103-104, 111.

63 Meltem Akbaş [Kocaman], "Between Translation and Adaptation: Turkish Editions of Ganot's *Traité*," *Science between Europe and Asia – Historical Studies on the Transmission, Adoption and Adaptation of Knowledge*, yay. haz. Feza Günergun ve Dhruv Raina (Dordrecht, Heidelberg, London, New York: Springer, 2011) içinde, 177- 191.

64 BOA, A}. MKT.MHM 160/97 H. 25.12.1275 (26 Temmuz 1859).

gerekleyle bu isteği reddetmiştir:⁶⁵ İlk olarak, Darülmuallimin talebesi, fizik dersleri için Fatih'ten Humbarahane'ye gidip gelmeyi reddedecektir. İkinci olarak, Mekteb-i Tıbbiye'de fizik dersleri tıp ile ilgili olacağından, Darülmuallimin talebesi bundan yarar sağlamayacaktır. Ayrıca, Darülmuallimin'de fizik okutan Safvet Bey, bu dersi Türkçe okutmaktadır ve hedef, fiziği Türkçe okutan öğretmen yetiştirmektir. Mekteb-i Tıbbiye'de eğitim Fransızca olduğundan fizik dersleri Fransızca verilmektedir ve Tıbbiye hocaları dersleri Türkçe vermeye rağbet etmeyeceklerdir.

Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane Hikmethanesi, İstanbul, 19. yüzyılın son çeyreği, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, II. Abdülhamid Fotoğraf Albümleri 90558/16
Feza Günergün, *Bilginin İzinde / Pursuing Knowledge* (İstanbul: özel yayın, 2016), 99.

Aletlerin sıkışık düzeni, hepsini tanımaya imkânı vermemektedir. Ancak en arkada, serbest düşme olayında yol-zaman ilişkisini ispat için kullanılan iki Atwood aleti bulunmaktadır. En önde yerde, sehpa üstündeki vakum pompasına bağlı cam fanus ve altındaki disk; elektrik deneyinde kişileri yalıtılmak için kullanılan Mascart taburesi, bir başka sehpa üzerinde bir teleskop, onun yanındaki sehpa tek iletkenli Ramsden elektrik makinesi, bir elektrik makinesinin iki iletken borusu, yalıtılan ayaklı küre (iletim ile elektriklenmeyi ispat için) görülebilir. Duvara yaslanmış tahta çerçeveler, muhtemelen eski dolapların parçalarıdır. Bu resim Galatasaray Tıbbiyesinin 1848'de yanmasından sonra taşınmış olduğu Haliç'teki Humbarahane'de çekilmiş olabilir.

65 BOA, A}. MKT.MHM 161/83 H. 07.01.1276 (6 Ağustos 1859).

Mekteb-i Harbiye'nin *Alât-ı Fenniye Salonu*

1834 yılında Selimiye Kışlası'ndaki sıbyan bölüklerinin Pangaltı'daki Mekteb-i Harbiye'ye nakledilmesiyle hazırlık eğitimine başlayan Mekteb-i Harbiye'deki bilimsel aletler ile ilk bilgi, 1835 yılına aittir: Okulu 1 Temmuz 1835'te teftişe gelen II. Mahmud (1875-1839), kütüphanede bulunan elektrik makinesinin çalıştırılmasını istemiştir.⁶⁶ İzleyen yıllarda, eğitim için gerekli aletler Avrupa'nın değişik şehirlerinden peyderpey alınmış olmalıdır. Zira 1846 yılında Fransız Eğitim Bakanlığı tarafından İstanbul'a gönderilen Stanislas Bellanger, Harbiye'yi ziyaretinde okuldaki koleksiyonu *splendid* (mükemmel) olarak nitelemiştir.

1838 yılı başında veya daha önce, Mekteb-i Harbiye için yurtdışından satın alınacak aletlerin bir listesinin hazırlandığı ve bu yolda Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa'nın (1800-1858) girişimlerinin olduğu anlaşılmaktadır. Mart 1838 tarihli bir arşiv belgesinde “yeni kurulacak (?) Mekteb-i Harbiye”de bulunması gerekli 'alet ve edevatın melfuf defteri'nden söz edilmektedir.⁶⁷ Defter, belgenin ekinde bulunamamıştır. Ancak belgeye göre, Mustafa Reşid Paşa, Londra'da bulunduğu sırada, defterde yazılı aletler için fiyat almış ve bunlardan yalnızca litografya takımını satın almıştır. Aynı belge, okul açıldığında diğer aletlerin de hazır olmasını vurgulamakta ve bunların peyderpey alınması hususunda izin istemektedir. Aynı tarihi taşıyan bir başka belge, yine geri kalan aletlerin alımıyla ilgilidir. Acaba bunlar İngiltere'den mi alınmalı yoksa Reşid Paşa Paris'e gittiğinde orada fiyat araştırması yapmış en uygun fiyatlı ve en iyi aletleri Paris'te mi seçmelidir? İrade, aletleri Raşid Paşa'nın Paris'e gittiğinde belirlemesi ve masrafların Mansure Hazinesi'nde karşılanarak bir tüccar aracılığıyla getirilmesi şeklindedir.⁶⁸ Ancak, 'melfuf defter'deki aletlerin Paris'ten satın alınıp okula gönderilip gönderilmediği kesin değildir.

1845 yılında Mekteb-i Harbiye'de, eğitim seviyesini yükseltmek için bir dizi yeni düzenlemeler (nizamname hazırlanması, Erkan-ı Harbiye sınıfının açılması vd.) başlatılır. Topçu Sınıfı programına fizik ve kimya dersleri eklenir ve bu dersleri vermesi, ders kitaplarını yazması için daha önce Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane'de fizik ve kimya dersleri vermiş olan Derviş Efendi görevlendirilir. Derviş Efendi ayrıca, Fransız subaylar Mougnot, Magnan ve Dubreuil ile birlikte, École de Saint-Cyr'i model olarak okulun 1848'de yayımlanacak olan nizamnamesini de hazırlar.⁶⁹ Deneye önem veren bir hoca olarak, fizik aletlerinin seçiminde (söz konusu defterin/listenin hazırlanmasında) ve Mekteb-i Harbiye'nin *Âlat-ı Fenniye Salonu*'nun kuruluşunda da yer almış olabilir. Derviş Efendi, Mekteb-i Harbiye'nin 15

66 Meltem Akbaş [Kocaman], “Osmanlı Türkiyesi'nde Modern Fizik,” 156; Gülşah Eser, “Harbiye Mektebi'nin Türkiye'de Modern Bilimlerin Gelişmesindeki Yeri (1834-1876),” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2005), 15.

67 BOA, HAT 1173/46425, 29.12.1253 (26 Mart 1838).

68 BOA, HAT 1172/46385, 29.12.1253 (26 Mart 1838).

69 Feza Günergun, “Derviş Mehmed Emin Paşa,” 176.

Ekim 1846 tarihli açılış töreninde, Sultan Abdülmecid'in huzurunda deneyler yapacak ve hidrojen dolu bir balonu uçuracaktır.⁷⁰ Deneylerin Sultan'ın beğenisini kazanması üzerine, Derviş Efendi üç gün sonra mirliva (tuğgeneral, paşa) rütbesine yükseltilecektir.⁷¹ Takip eden yıllarda deney, mezuniyet törenlerinin olmazsa olmazları arasına girecektir. Ağustos 1847'de yapılan sene sonu sınavlarında öğrenciler kimya ve fizik sorularını deney yaparak cevaplamışlardır. 1848 mezuniyet töreninde Derviş Paşa yine Abdülmecid'in huzurunda deney yapmış, lülelerden su fışkırtarak basınç ile suyun hızı ve debisi arasındaki ilişkiyi (Bernouilli denklemleri) göstermiştir.

1845 yılında başlatılan düzenlemeler çerçevesinde Harbiye'nin matbaası için Viyana'dan bir litografya tezgâhı ve diğer bazı makineler alınır.⁷² Fizik aletlerinin siparişi için bir liste hazırlanarak, bunların Paris'teki Osmanlı sefaretini tarafından temini istenir: "... tanzim olunan defterde muharrer âlât-ı hikemiye ile sair bazı edevat-ı mukteziyenin şimdiden Paris sefaret-i seniyyesi marifetiyle mübayaa ve celbi".⁷³ Aynı dosyada yer alan bir başka belge, aynı isteği tekrarlamaktadır: Mekteb-i Harbiye nazırı Emin Paşa tarafından gönderilen defterde yer alan ve Paris'ten alınması kararlaştırılmış aletlerin, "şiddet lüzumu" ifadesini kullanılarak, acilen getirtilmesini istemektedir. Aciliyetin sebebi, Mekteb-i Harbiye'de ders vermesi kararlaştırılmış yerli ve yabancı muallimlerin kısa zaman sonra göreve başlayacak olmalarıdır. Aletler, onlar gelmeden önce hazır olmalıdır. Nihayet 1 Aralık 1845'de, masrafı tahminen 225 bin kuruş olan aletlerin, poliçeleri geldikçe satın alınması ve hazineden masrafının ödenmesi hususunda irade çıkmıştır.⁷⁴

Stanislas Bellanger'in Mekteb-i Harbiye'nin alet koleksiyonu için 1846 yılında kullandığı ve yukarıda belirtilen 'mükemmel' ifadesi, 1845 sonunda sipariş edilen aletlerin Mekteb-i Harbiye'ye kısa sürede ulaştığını düşündürür. Ancak Paris Sefiri Kallimaki Bey'in Hariciye Nazırı Âli Paşa'ya yazdığı 7 Mart 1850 tarihli mektup, aletlerin tümünün hemen teslim edilmediği yönündedir. Mektuptan anladığımız göre, Mekteb-i Harbiye'nin fizik ve kimya derslerinde kullanılacak aletlerin isimlerini içeren bir liste, 1845'te Hariciye Nezareti tarafından Paris'teki Osmanlı sefaretine gönderilmiş ve sefaret, Nazır Âli Paşa'nın önerisi üzerine "Mr. Pixie" ile temasa geçmiştir.⁷⁵ Bu kişi, çok sayıda Fransız ve yabancı bilim insanına alet yapmış olan, Paris'te büyük bir atölyesi bulunan Nicolas-Constant Pixii-Dumotiez'dir.⁷⁶

70 George Cioranescu, *La Mission de Stanislas Bellanger dans l'Empire Ottoman* (Thessaloniki: Balkan Studies, 1984), 100.

71 BOA, HAT 1645-28, 27.10.1262 (18 Ekim 1846).

72 BOA, İ.HR. 32/1465, 01.12.1261 (İradesi: 1 Aralık 1845) ve 28.07.1261 (2 Ağustos 1845) tarihli belgeler.

73 BOA, İ.HR. 32/1465, 01.12.1261 (İradesi: 1 Aralık 1845).

74 BOA, İ.HR. 32/1465, 01.12.1261 (İradesi: 1 Aralık 1845).

75 BOA, HR.TO 70/73, 07 Mart 1850.

76 Nicolas Constant Pixii'nin (1776-1861), 19. Yüzyılın en tanınmış alet yapımcılarından biridir. Mekanik enerjiyi elektrik enerjisine dönüştüren ilk elektromanyetik jeneratörlerden biri, André-Marie Ampère'in (1775-1836) elektroliz deneylerinde gerek duyduğu elektrik akımını elde etmek için, Antoine Hippolyte Pixii (1808-1835) tarafından Pixii atölyesinde 1832'de üretilmiştir. Friedrich Steinle, "Electromagnetism and field physics,"

Paris Sefiri, Şubat 1850’de alet yapımcısını arayıp siparişin durumunu sorduğunda, aletlerin Mart 1850 sonuna doğru İstanbul’a gönderileceğini öğrenmiştir.⁷⁷ Siparişin büyük kısmı, 4 Mayıs 1850’de, 5 kasa içinde Marsilya üzerinden *Méditerranée* gemisiyle İstanbul’a gitmek üzere yola çıkmıştır.⁷⁸ Pixii’ye sipariş edilen ancak Mayıs başında teslim edilmemiş olan 3 alet, 29 Mayıs 1850’de İstanbul’a gönderilmiştir.⁷⁹ Bu üç alet hakkında aşağıda bilgi verilmiştir. Elimizde gönderilen aletlerin resmi bulunmadığı için kesin karar vermek zordur:

“*Un appareil à engrenage pour le magnétisme de rotation (Bir dişli tertibatıyla döndürülen bir diskin mıknatıslanmış iğneyi döndürdüğünü gösteren alet)*. Bu alet, mekanik işi elektrik enerjisine dönüştüren ‘Pixii’nin manyetoelektrik aleti’ olabilir. Bir dişli çark ile döndürülen mıknatısın ürettiği elektromanyetik indüksiyon üzerinden elektrik akımı elde edilir. İlk elektromanyetik jeneratörlerden biri olan bu alet, aynı zamanda elektrik akımı ile tedavi edilen hastalıklarda kullanılmaktaydı.⁸⁰ Diğer taraftan, döndürülen bir bakır diskin mıknatıslanmış ibreyi döndürdüğünü gösteren ‘Arago aleti’ olabilir.

Un grand appareil de Mr. Biot pour les images colorés (Renkli resimler için Mösyö Biot’nun büyük aleti). Söz konusu alet, Fransız fizikçi Jean-Baptiste Biot’nun (1774-1862) geliştirdiği polarimetre olabilir. Bu alet ile ışığın polarizasyonu incelenmekte ve bazı maddelerin polarize ışığı çevirme gücü ölçülmektedir.⁸¹

Un aimant naturel monté (Doğal mıknatıs) Tahta bir çerçeveye monte edilmiş doğal mıknatıslar, manyetik özellik gösteren cisimleri kaldırmak için kullanılırdı.⁸²

Oxford Handbook of History of Physics, yay. haz. Jed. Z. Buchwald ve Robert Fox (Oxford: Oxford University Press, 2013) içinde, 557.

77 BOA, HR.TO 70/73, 07 Mart 1850.

78 Paris Sefiri Kallimakı Bey’in Hariciye Nazırı Âli Paşa’ya 07.05.1850 tarihli mektubu. BOA, HR.TO 571/8, 07 Mayıs 1850.

79 Paris Sefiri Kallimakı Bey’in Hariciye Nazırı Âli Paşa’ya 29 Mayıs 1850 tarihli mektubu, BOA, HR.TO 70/74, 29.05.1850.

80 “Appareil magnétoélectrique de Pixii,” *Encyclopédie des Instruments de l’Enseignement de la Physique du XIIIe au Milieu du XXe Siècle*, c. 3, yay. haz. Francis Gires (Niort: ASEISTE, 2016), 984-985.

81 “Polariscope ou Polarimètre de Biot,” *Encyclopédie des Instruments de l’Enseignement de la Physique du XIIIe au Milieu du XXe Siècle*, c. 2, yay. haz. Francis Gires (Niort: ASEISTE, 2016), 746.

82 “Aimant naturel armé,” *Encyclopédie des Instruments de l’Enseignement de la Physique du XIIIe au Milieu du XXe Siècle*, c. 2, yay. haz. Francis Gires (Niort: ASEISTE, 2016), 797.

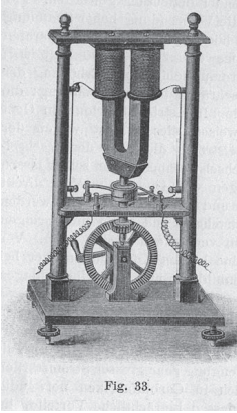
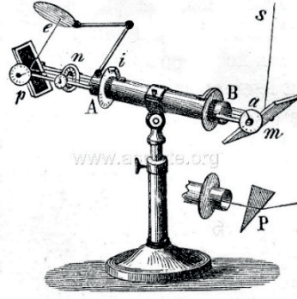

Fig. 33.

Solda. Pixii atölyesinde, A. M. Ampère için imal edilen ve ilk manyeto-elektrik doğru akım jeneratörü (1832) olarak bilinen makine. “Wechselstromerzeuger,” erişim 15 Mart 2023, <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Wechselstromerzeuger.jpg>

Ortada. Jean-Baptiste de Biot'nun polarimetresi (Gires, *Encyclopédie*, c.2, 746)

Sağda. Doğal mıknats (Gires, *Encyclopédie*, c.2, 797)

1848'de ve izleyen yıllarda Mekteb-i Harbiye için Paris'ten çeşitli aletler gönderilmiştir.⁸³ Bunların bir kısmı, önceden sipariş verilen aletler olabildiği gibi, yeni aletler de sipariş edilmiştir. Aralarında, harita almada veya çiziminde kullanılan jeodezi aletleri de bulunmaktadır. Derviş Paşa'nın nazırlığı döneminde (1853-59) de Avrupa'dan çeşitli aletler getirilmiştir.⁸⁴

1848 yılında, listesine ulaşılamamış olsa da, Mekteb-i Harbiye için Fransız alet yapımcısı Gambey'e bir grup jeodezi aleti sipariş edilmiştir.⁸⁵ Henri Prudence Gambey (1878-1847) dönemin önemli bilim insanlarına (Dulong, Petit, Fresnel, Coulomb) jeodezi, jeomanyetizma ve astronomi aletleri üreten bir alet yapımcısıdır. Sipariş geldiğinde Gambey vefat ettiğinden, siparişi atölyenin başına geçmiş olan dul eşi almıştır. Jeodezi aletlerinin büyük kısmını Mart 1850 sonunda hazır olmuş, ancak teodolitin tamamlanması 2-3 ay daha gecikmiştir. Paris'teki sefir, 29 Mayıs 1850'de Pillet / Villich Urille'e faturaları göndermiştir.

1856 senesinde 7 sandık içinde yeniden bir grup jeodezi aleti gelir.⁸⁶ Değişik firmalara toplam 6435 Frank ödenerek satın alınan aletlerin hangi kuruma geldiği belirtilmemiş ise de sipariş Mekteb-i Harbiye'ye için verilmiş olmalıdır. Aletlerin satın alındığı firmaların isimleri Arap harfleriyle yazılmış olduğundan biri hariç isimlerini belirlemek mümkün olmamıştır.

83 Mektep için alınması kararlaştırılan aletlerin masrafının 4330 franklık poliçe senedinin karşılığı olan 19700 kuruşun Hazine'den ödenmesi için bkz. C.MF 70-3457, 27.6.1264 (31 Mayıs 1848)

84 8 Eylül 1856 tarihinde teslim alınan nivo, pantometre, iskandil, pusula ve sair alet, Derviş Paşa'nın getirttiği aletlerden olabilir. Bkz. BOA, HR.TO 427/27.

85 İstanbul'daki Hariciye Nezareti ile Paris Sefareti arasındaki yazışmadan BOA. HR. TO. 70/73

86 08 Eylül 1856 tarihinde 7 sandık içinde teslim olunmuş aletin listesi için bkz. BOA HR.TO 427/27.

Ancak iki teodolitın Brunner firmasından alındığı belirlenebilmiştir.⁸⁷ Çeşitli resim, harita ve kitaplar dışında, listede aşağıdaki aletler bulunmaktadır:

İşaret[lemede] kullanılan mir [mira], 20 adet	Pusulalı grafometr, 3 adet
Teodolit ma ayak, 2 adet	Diğer nevi nivo, 6 adet
Nivo, 2 adet	İskandil ve ona müteallik eşya, 1 adet
Pusulalı pantometr, 5 adet	Diğer iskandil, 1 adet
Mesaha mastarı, 5 adet	Diğer iskandil, 1 adet
Ayaklı nivo, 3 adet	

1857 yılında, iki teodolit, Mühendis Ritter'in⁸⁸ isteği üzerine tamir edilmek üzere Paris'e gönderilmiştir.⁸⁹ Edhem Paşa, Mart 1857'de Paris sefaretine gönderdiği telgrafta bu aletlerin École de Ponts et Chasussés'de (Paris) tamir ettirilmesini istemiştir. Teodolitler, alet yapımcısı Brunner tarafından tamir edilmiştir. Paris sefiri, tamir edilmiş aletleri Ağustos 1857'de Ali Galip Paşa'nın (Hariciye Nazırı, 1829-1858) adresine, faturalarla birlikte postalamıştır. Brunner'in faturasından École de Ponts et Chasussés adına yapılan tamiratın teknik ayrıntılarını (parça yapımı, aletin ayarı, kutusunun içinin yenilenmesi vs.) okumak mümkündür. Bu iki teodolit, 1856 yılında satın alınan iki teodolit değil, daha önce alınmış ve kullanılmış iki teodolit olmalıdır. Tamirata Mühendis Ritter tarafından istendiğine göre, tamir edilip demiryolu güzergahlarını belirleme veya başka bayındırlık çalışmalarında kullanılması düşünülmüş olabilir.

87 Brunner, Astronomi, jeodezi, denizcilik ve optik aletler yapımcısı. 183, Rue Vaugirard, Paris.

88 Osmanlı arşivi kayıtlarında Ritter ile ilgili az belge vardır: Maaşıyla ilgili bir belge (1857); İzmir demiryolunda görevlendirilmesi (1861), Meclis-i Maabir (Conseil des Travaux Publics) üyeliği (1864), nişan ile ödüllendirilmesi (1864), Turuk-u Maabir müdürlüğü (1868).

89 BOA, HR.TO 71/65, 18.08.1857.

Harbiye Mektebi Alât-ı Fenniye Salonu, İstanbul, 19. Yüzyılın son çeyreği. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi II. Abdülhamid Fotoğraf Albümleri 91011/30 (Günergun, *Bilginin İzinde*, 99)

Yukarıdaki fotoğraf, Yıldız Albümlerine 'Alât-ı Fenniye Salonu' olarak girmiş ise de yalnızca fizik ve kimya aletlerini içermez. Salonun ortasındaki camlı dolaplar mineraloji ve belki de fosil örnekleri içerir.⁹⁰ Arka kısımdaki at ve at iskeleti muhtemelen Mekteb-i Harbiye'nin Baytar Sınıfı için getirilmiştir. Çoğu camdan yapılmış kimya aletleri büyük cam dolaplara alınmıştır. Küçük boyuttaki fizik aletleri de cam dolaplar içinde olabilir. Büyük boyuttaki fizik aletleri açıkta sergilenmiştir. Bunlardan belirleyebildiklerimiz şunlardır: Salonun orta boşluğunda, serbest düşme olayında yol-zaman ilişkisini ispat için kullanılan iki Atwood düzeneği; resmin sol ön taraflarında tek pistonlu ve manometreli bir vakum pompası (cam fanusu eksik); vakum pompasının önünde yerde bir çift emme-basma tulumba; fotoğrafın sol alt köşesinde camı kumaş ile kaplı, çift iletkenli Ramsden elektrik aleti; at modelinin önünde, göremediğimiz merkezkaç kuvveti aletine takılı olduğu düşünülen ve

90 Mineraloji veya fosil koleksiyonunun nasıl ve nereden geldiğine dair henüz bilgi bulunamamıştır. Osmanlı Arşivi (BOA) kayıtlarına göre, Derviş Efendi'nin 1841 yılında Paris'teki eğitimini tamamlayıp İstanbul'a dönerken değişik arazi tiplerine ait kaya ve fosil örnekleri ve bazı nadir fosillerin alçı kalıplarını ısmarlamıştır. (Günergun, "Derviş Mehmed Emin Paşa," 181). Ancak bu siparişin parasının ödenip devlet tarafından satın alınıp Türkiye'ye getirildiğine dair belge bulunamamıştır. Getirilmişler ise, acaba bu koleksiyon Mekteb-i Harbiye'nin Alât-ı Fenniye salonunda teşhir edilen koleksiyon mudur?

bir zincir/çubuk üzerinde hareket eden kütlesi farklı iki top; yine at modelinin önünde bir yer veya gök küre; at iskeletinin önünde çift iletkenli Ramsden elektrik aleti; alçak camlı dolapların arasında içbükey iki ayna ve fotoğrafta iyi seçilemeyen / belirlenemeyen diğer aletler. Bu aletlerin hemen hepsinin Derviş Paşa'nın deneysel fizik kitabı *Usul-i Hikmet-i Tabiiye*'sinde (1865, 1870) yer aldığını kaydetmek gerekir.

On dokuzuncu yüzyılın ortasında, Mekteb-i Harbiye'nin dershanesi ve bilimsel aletler salonu (*Cabinetto Fisico*) mükemmeldir. Bu büyük salonda, İngiltere, Fransa ve Almanya'da üretilen alet ve edevat bulunur. Fizik derslerinde kullanılmak üzere Dr. Smith'in⁹¹ Amerika yapımı elektrikli telgrafı (*electro-telegraph*), güzel elektrik makineleri, her cins elektrikli alet bunlar arasındadır. Aletler, salonu çepeçevre saran ve maundan yapılmış camlı dolaplarda saklanmaktadır. Salonda, sınavlara nezaret edecek olan Sultan için bir tür taht vardır. Mac Farlane bu ziyaretinde (14 Mart 1848) Derviş Paşa ile de görüşmüş, Paşa kendisine okulun henüz yeni olduğunu, aletler hariç diğer koleksiyonların geliştirilmeye muhtaç olduğunu ifade etmiştir.⁹² Mac Farlane'a göre, Alat-ı Fenniye Salonu, Tarabya ve Büyükdere'ye giden yol üzerinde bulunan ve Mekteb-i Harbiye'nin Erkân-ı Harbiye Sınıflarının yer alan binadır.⁹³

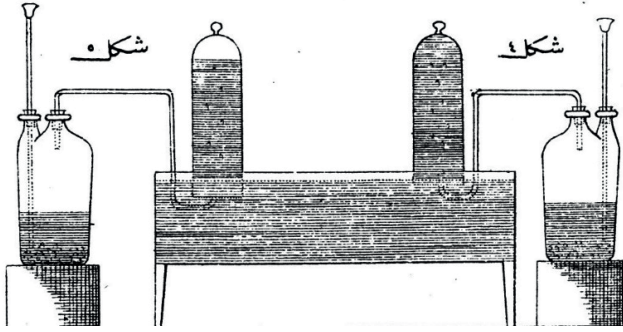
Derviş Paşa'nın, Mekteb-i Harbiye öğrencileri içine telif ettiği kimya kitabı 1847 yılında basılır.⁹⁴ Dört levhada, biri yüksek fırın kesiti olmak üzere 31 kimya düzeneğinin çizimi vardır. Bu düzeneklerin bir kısmı laboratuvarında kurulabilecek tiptedir. Derviş Paşa, Sultan Abdülmecid'in huzurunda uçurduğu hidrojen balonu için gerekli gazı muhtemelen kitabında da açıkladığı aşağıdaki yöntemle elde etmişti. Ancak kitapta, bu düzenek olmaksızın, elde gerekli kimyasal maddeler bulunduğu, cam kaplar içinde sınıfta yapılabilecek birçok basit kimya deneyi vardır.

91 Maden mühendisi ve mineraloji uzmanı Dr. John Lawrence Smith (1818-1883), Sultan Abdülmecid'e Ağustos 1847'de Beylerbeyi Sarayı'nda elektrikli telgrafı tanıtan üç Amerikalıdan biridir. Mac Farlane'in Mart 1848'de Mekteb-i Harbiye'de gördüğü elektrikli telgraf, bu ekibin tanıtımında kullandığı alet olabilir. Telgrafın Türkiye'ye girişi ve J. L. Smith'in anılan tanıtımı için bkz. Yakup Bektaş, "Displaying the American Genius: The Electromagnetic Telegraph in the Wider World," *The British Journal for the History of Science* 34 (2001): 199-232; Mineralog olarak J. L. Smith'in Türkiye'deki çalışmaları için bkz. Gönenç Göçmengil ve Fatma Gülmez, "John Lawrence Smith'in Osmanlı İmparatorluğundaki Mineraloji, Maden ve Jeokimya Araştırmalarına Katkıları," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 22,2 (2021): 219-239.

92 C. Mac Farlane, *Turkey and its Destiny*, 170.

93 Bina bugün Harbiye Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı (Cumhuriyet Cad., Harbiye, İstanbul) olarak hizmet vermektedir.

94 Derviş Mehmed Emin Paşa, *Usul-i Kimya* (Dersaadet: Darü't-tıbbatü'l-amire, 1 Rebiülevvel 1263 / 17 Şubat 1847), 386 s., 4 levha.

Solda. Çinko talaşına seyreltik sülfat asidi etkisiyle hidrojen gazı eldesi (Şekil 4); **Sağda.** Bakır talaşına derişik nitrat asidi etkisiyle azot oksit eldesi (Şekil 5). Derviş Mehmed Emin Paşa, *Usul-i Kimya* (Dersaadet: Darü't-tıbbatü'l-amire 1263 / 1847), Levha 2.

Deney Halka Açılıyor: Derviş Paşa ve Darülfünun'da Fizik Ders ve DeneYleri

İstanbul halkının toplu olarak deney ile tanışması, Ayasofya civarında Mimar Gaspare Fosatti'nin (1809-1883) tasarladığı ve 1846'da inşasına başladığı büyük ve gösterişli Darülfünun binasında hazırlanan bir dershanede⁹⁵ Derviş Paşa'nın verdiği fizik dersleriyle olmuştur.⁹⁶ 13 Ocak 1863'de başlayan derslere, en azından ilk haftalarda, 400–500 kişi katılmıştır.⁹⁷

Darülfünun derslerinde kullanılan aletlerin listesi elimizde bulunmamaktadır. Bunlar ne zaman ve nereden İstanbul'a getirilmiştir? 1862 yılı sonuna ait belgelerde “mukaddemen Avrupa'dan celb olunan ve Maarif Dairesi'nde mevcut aletlerin dolaplarıyla beraber” nakli söz konusudur.⁹⁸ Bu aletler (*âlât-ı hikemiyye*), derslerin başlamasından 15 gün önce, Darülfünun binasındaki dershaneye taşınmıştır.⁹⁹

Aşağıdaki belgeler ışığında, “mukaddemen Avrupa'dan celb olunan ve Maarif Dairesi'nde mevcut aletlerin,” 1858'de Darümuallimin için getirtilen fizik aletleri olduğu

95 Derviş Paşa'nın fizik ve kimya dersleri için, Darülfünun binasında Tebdil-i Kavânin İdaresi için tanzim edilmiş odalardan bir- ikisi [sic] dershaneye dönüştürülür. BOA, A}MKT.MHM 244/49 (26 Rebiülahir 1279 / 21 Ekim 1862)

96 Arşiv belgesine göre, Derviş Paşa o tarihte Meclis-i Maadin Reisidir, fizik ve kimya konularındaki *maharet-i kâmile* sebebiyle bu dersleri vermekle görevlendirilmiştir. BOA, A}MKT.MHM. 252/57, 21.07.1279 (12 Ocak 1863); Paşa, Darülfünun'da fizik dersleri vermekle görevlendirildiğini *Usul-i Hikmet-i Tabiiye*'nin (1864) girişinde de belirtmiştir.

97 Dersler haftada iki defa yapılmaktadır. Meclis-i Vâlâ'dan sadarete yazılan takrir BOA, I.MVL 481/21829, 13 Şaban 1863 (3 Şubat 1863).

98 BOA, A}MKT.MHM 248/35 (07 Cemaziyelahir 1279 / 30 Kasım 1862); . BOA, A}MKT.MHM 250/16 (22 Cemaziyelahir 1279 / 15 Aralık 1862).

99 7 Receb 1279 (29 Aralık 1862) tarihli *Takvim-i Vakayi* haberinden nakleden Mahmud Cevat İbnü'ş Şeyh Nafi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı – XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*, haz. Taceddin Kayaoğlu (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001), 71.

anlaşılmaktadır. Ocak 1860 tarihli bir belgede durum şöyle özetlenmektedir: “Mukaddemce Darümuallimin talebesi için Paris’e sipariş verilen” ve bir kısmı İstanbul’a gelmiş olan aletlerin nereye konulacağı düşünülürken mekanının geniş olması sebebiyle Darümaarif akla gelmiştir. Maarif Nezareti içinde bulunan Meclis-i Muhtelit azalarından ve söz konusu aletler konusunda bilgisi bulunan Galip Paşa ve Tahsin Bey çağrılmış; bu kişiler, aletleri tek tek inceledikten sonra yazdıkları raporda, aletlerin “pek nazik” ve muhafazası lazımeden” olan aletler olduğunu bildirmişlerdir. Bu sebeple, bunların, Darülfünun “inşa ve ikmal” olana kadar Darümaarif dershanesine konulmasına ve fizik bilimi öğrenimine yeteneği olan öğrencilerin (tahsile kesb-i istidad eden talebenin) haftada bir gün Darümaarif’e gelerek hocalarından öğrenim görmesi ve aletlerin korunması için dolapların yapılması kararlaştırılmıştır. Bu görüşler, Sultan iradesiyle onaylanmıştır.¹⁰⁰

Özetlemek gerekirse, 1847’de açılan, ancak ilk yıllarda Arapça, Farsça ve matematik eğitimi vermekten öteye gidemeyen Darümuallimin’de¹⁰¹ fizik derslerinin açılması (*hikmet-i tabiiye ilminin dahi talimi ve tefhimi*) üzerine getirilen fizik aletleri, üç yıl sonra Darülfünun derslerinde kullanılan aletlerdir. Darümuallim’e getirilecek fizik aletlerin listesi 1858 yılının başlarında hazırlanmış ve bu aletlerin yaklaşık 12 500 Frank tutan bedelinin Maarif-i Umumiye Nezareti’nin yazısı üzerine hazineye tesviyesi gündeme gelmiştir.¹⁰²

Mahmud Cevat, güvenilir kaynaklardan duyulduğuna göre aletlerin İbrahim Edhem Paşa tarafından hediye edildiğini, *nümunehâne*, *kimyahâne* ve bir de *kütübhâne*’nin İbrahim Paşa’nın maddi desteği ile kurulduğunu, aletler gibi örneklerin de İbrahim Edhem Paşa tarafından temin edildiğini belirtir.¹⁰³ İbrahim Edhem Paşa aletlerin seçilmesine katkıda bulunmuş veya alınmasına aracı olmuş olabilir. Ancak arşiv belgelerine¹⁰⁴ göre, fizik ve kimya aletleri devlet tarafından satın alınmıştır. Bu belgelere göre, İstanbul’da *mukaddemen* açılmasına karar verilen fizik ve kimya konferansları için gerekli olan *tecrübe âlâtı, ol vakit taraf-ı saltanat-ı seniyyeden olmak üzere Avrupa’dan celp kılınmıştır*. Belgelere, aletlerin

100 BOA, I. DH. 450/29771, 24.06.1276 (18 Ocak 1860)

101 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 1-2 (İstanbul: Eser Kültür Yayınları, 1977), 572.

102 BOA, A.} MKT.MHM. 129/94, H. 03.09.1274 (17 Nisan 1858)

103 Mahmud Cevat, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, 71, 73. Mahmud Cevat, Mustafa Fazıl Paşa’nın Maarif Nazırı olduğu dönemi olaylarını yazarken “ileride “ilm-i kimya ve hey’et dersleri dahî küşad olunacağından kimyâhâne ve nümünehâne ve diğer derşhâne ve bir de kütübhâne te’sisi elzem görünmekle... bu def’a dahî zikr olunan dersler için tahsis kılınan meblağ ve iştirâ olunabilen birçok alat ve nümüneler yerli yerine vaz olunduğu gibi ... dört bin cild kadar müellifat tanzim olunan yeni dersaneyeye vaz’ edilmiştir” ifadesini kullanmıştır (s. 71). Takibeden Maarif Nazırı Nevres Paşa döneminde, anılan birimlerin İbrahim Edhem Paşa’nın ‘himemat-ı maddiyesiyle’ tesis edildiklerini yazar (s.73). Kimyahane’nin gerçekten kurulup kurulmadığı ve 4000 kitabın kimin tarafından verildiği belli değildir. Tophane Müşiri Halil Paşa tarafından verilmiş olabilecek kitapların ve derşhanenin daha sonra (Darülfünun’un Maliye Nezaretine tahsis edilmesiyle birlikte le birlikte Çemberlitaş’taki Nuri Efendi Konağı’na taşındığı ve bir müddet sonra çıkan yangında yanmış oldukları bildirmektedir. Not 176). Aletler de taşınmış ve kitaplarla birlikte yanmış olmalıdır.

104 BOA, A.}MKT.MHM. 244/49, 26.04.1279 (21 Ekim 1862) ve A.}MKT.MHM. 252/57, 21.07.1279 (12 Ocak 1863).

hangi tarihte alındığına dair bilgi vermek yerine *mukaddemen* ve *ol vakit* ifadeleriyle yetinilmiştir. Yine belgelere göre, aletler alındığı zamanlar, fizik ve kimya konularında birer *ders-i umumi* açılmasına karar verilmiş ise de bunları gerçekleştirmek *her nasılsa* mümkün olmamıştır. Ancak yukarıda belirtildiği üzere, *mukaddemen* ve *ol vakit* getirilen aletler, 1860 yılı başında Darülmuallimin için getirilen fizik aletleridir.

Derviş Paşa'nın 13 Ocak 1863'te verdiği ilk fizik dersi, aynı zamanda Darülfünun'un açılış dersidir. Dolayısıyla, Darülfünun'un fizik deneyleriyle açılmış olduğunu söylemek yanlış olmaz. Paşa, ilk derste fizik biliminin önemini anlattıktan sonra, havanın niteliklerini (*mahiyet-i hava*) ve elektriğin gücünü (*kuvve-i elektrikiyye*) ve değişik konulara ait yasaları aletler kullanarak deneylerle göstermiştir. İlk ders hakkında gözlem ve düşüncelerini yazan Münif Paşa'ya göre, anlatılan konular, deneyler ile fiilen gösterilmiş ve kanıtlanmıştır (*irae ve isbat*). Deneylerle ilk defa karşılaşan izleyiciler, bunları hayretle (*mucib-i taaccüp*) karşılayıp *umur-i garibe* olarak nitelemişlerdir. Derviş Paşa, bir elektrik makinesinden kıvılcımlar (*ateş şerareleri*) üretmiş ve insan bedeninin elektriği ilettiğini kanıtlayan meşhur deneyi yapmıştır: İnce bir tel ile elektrik aktardığı kişiye el veyahut başka bir şeyle ile dokunarak mavi renkli kıvılcımlar oluşturmuştur. Ayrıca, bazı kimyasal maddeler kullanarak, bir demir teli tutuşturup yakmıştır.¹⁰⁵ Yaklaşık bir sene sonra, Derviş Paşa'nın fizik derslerine devam edenler, Padişah sayesinde açılan fizik ve kimya derslerinden 'ziyadesiyle istifade' ettiklerini teşekkürleriyle birlikte dile getirmişlerdir.¹⁰⁶ Öğrencilere göre bu dersler sayesinde, "bu ilm-i kevn ü fesadda mucib olan bir takım asar-ı acibe ve garibenin keyfiyet-i esasiyesinde kudret ve azamat el-hey'e ne merkezde olduğuna bir kat daha kesb ü vukuf ve malumat olunmuş"tur. Müdavim efendiler, ilk defa karşılaştıkları deneylerin gösterdiği doğal gerçekleri garip ve acayip belirtiler olarak nitelemişler ve bunları Allah'ın büyüklüğünün ve gücünün ispatı olarak görmüşlerdir. Yazıda, Maarif-i Umumiye Nazırı Edhem Paşa'ya da halkın *malumat-ı nafia* eğitimi almaları yolunda yaptığı güzel işlere teşekkür vardır. Son satırlarda yer alan "cem ve telifine muvaffak olduğumuz *Usul-i hikmet-i tabiiye* kitabının" basılmasına teşekkür edilmektedir. Buradaki *olduğumuz* fiili, yazının, o tarihte 'Maarif-i Umumiye Nazırı Celilesi Müsteşarı' olan Derviş Paşa tarafından *Takvim-i Vekâyi*'ye gönderildiğini düşündürür.

Derviş Paşa'nın derslerde işlediği konuların ayrıntılarını bilmiyoruz. Ancak, derslere başladıktan kısa bir süre sonra görevli olarak 1,5 aylığına Paris'e gitmiş ve fizik derslerini Mekteb-i Harbiye Nazırı Saffet Paşa üstlenmiştir. Derviş Paşa, döndükten sonra Ağustos 1863'te fizik derslerine yeniden başlamış ve derslere ara verildiği 1863 yılı sonuna kadar ders vermeyi sürdürmüştür. Fizik dersine haftada iki gün olarak 29 Mart 1864 tarihinde yeniden başlanmıştır. Derviş Paşa fizik derslerini bitirdikten sonra, Ekim 1864'te kimya derslerine

105 Münif Paşa, "Darülfünun'da Ders-i Amm Vuku-i Küşadı," *Mecmua-yı Fünun* sayı 7 (Receb 1279 /Aralık 1862): 301-304. Bkz. *Mecmua-i Fünun – Osmanlının ilk Bilim Dergisi*, inceleme ve metin Ali Budak (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2011), 165-166.

106 *Takvim-i Vekâyi*, Def'a 742, 26 Şevval 1280 (4 Nisan 1864), 2.

başlamıştır.¹⁰⁷ Özetle Darülfünun'da Ocak 1863 ile Ekim 1864 arasında, 3 ay tatil (Ocak-Şubat-Mart 1864) dışında 19 ay süreyle fizik dersleri verilmiştir.

Darülfünun binasında eğitimin sürdürülmesi mümkün olmamış, bina tamamlanınca 1864 yılında önce Maliye sonra Adliye ve Evkaf Nezaretlerine tahsis edilmiş ve dersler, Çemberlitaş'taki Nuri Paşa Konağı'nda sürdürülmüştür. Fizik ve kimya derslerinde kullanılan alet ve malzeme de konağa nakledilmiş olmalıdır. Konakta Nisan 1865'de başlayan fizik derslerini Binbaşı Ahmed Efendi vermiştir.¹⁰⁸ Konağın 1865 yılında yanmasıyla tüm derslerle birlikte fizik dersleri de son bulmuştur. Muhtemelen Avrupa'dan getirilmiş olan malzeme de konakla birlikte yanıp kül olmuştur.

Deneysel Fizik Eğitiminin Temel Kitabı: Derviş Paşa'nın *Usul-i Hikmet-i Tabiiye'si*

Darülfünun'da fizik dersleri için Derviş Paşa'nın öğrencilerinden Kaymakam Sabit Bey'in *Hikmet-i Tabiiye'sinin* birinci cildi yardımcı ders kitabı olarak önerilmiş ve kitap, "Darülfünun karşısındaki çorapçı dükkanı ile Beyazıd'da Kâğıdcı Mustada Efendinin dükkanında" satışa sunulmuştur.¹⁰⁹ Ancak Derviş Paşa'nın Darülfünun'da verdiği *hikmet-i tabiiye* derslerinin en kalıcı ve faydalı sonucu, ilk Türkçe deneysel fizik eserini Türk bilim literatürüne kazandırmış olmasıdır.¹¹⁰ Fizik konuları, bu eserin ilk baskısından (1865) önce Türkçe kitaplarda parça parça yer almış ise de,¹¹¹ *Usul-i Hikmet-i Tabiiye*, yalnızca fizik konularına hasredilmiş ve bütün fizik konularını bir arada işleyen ilk kitap olarak nitelendirilebilir. Hattâ, 24 levha içinde 337 şekil içermesi ve çok sayıda fizik deneyine yer vermesi sebebiyle, Türkçe yazılmış ilk 'deneysel fizik kitabı' olarak nitelendirilmelidir.

Derviş Paşa, önsözde, eseri iki makale olarak tasarladığını, bunlardan birincisinde *ecsam-i mevzune* [tartılabilir cisimler, *corps pondérables*] ve ikincisinde *ecsam-i gayri mevzune* [tartılamaz cisimler, *corps impondérables*] konu edildiğini bildirir. Birinci grupta madde, kuvvetler, hareket ağırlık; katılar, sıvılar ve gazlar; ikincisinde ses, ısı, ışık, manyetizma ve elektrik (elektrostatik, elektrodinamik) konularını işler. Kitabın düzeni, aynı yıllarda Fransa'da basılan deneysel fizik kitaplarınınkiyle benzerdir.¹¹²

107 Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi 1 – Osmanlı Döneminde Darülfünun* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2009), 69-70.

108 Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi 1*, 70.

109 Aynı yer.

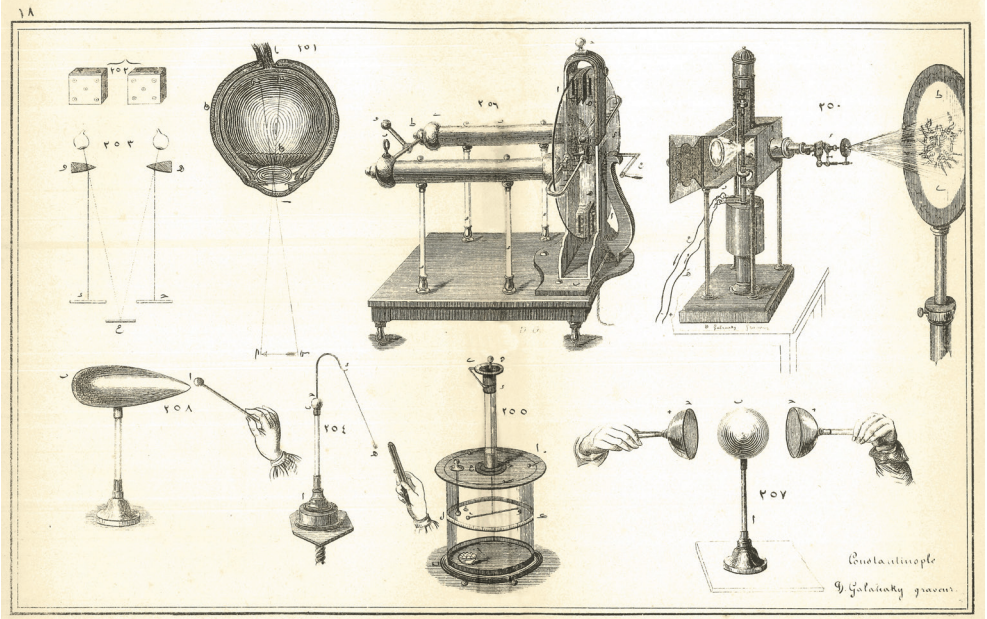
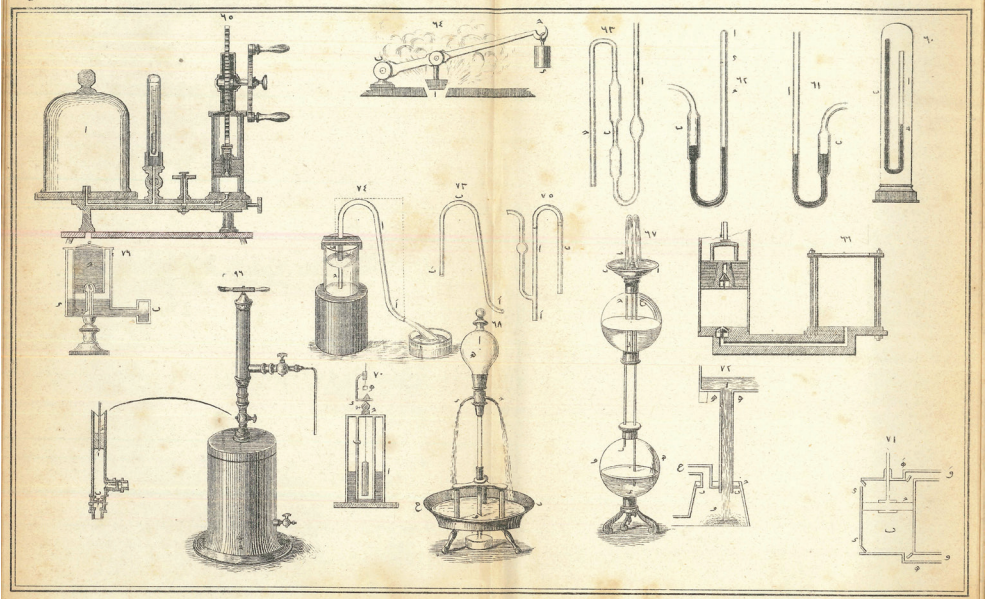
110 Eserin iki baskısı yapılmıştır: Derviş Mehmed Emin bin Mustafa, *Usul-i Hikmet-i Tabiiye* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1281/1864. İlk baskı üzerindeki hicri tarih 1281 olup 1864 ve 1865 yıllarına karşılık gelmekte ise de *Takvim-i Vekayi'nin* 26 Şevval 1280 (4 Nisan 1864) tarihli sayısında Darülfünun'daki fizik dersleriyle ilgili bir yazıda eserin 'tab ve temsil' olduğunun belirtilmesi, eserin basım tarihini 1864 olarak kabul etmemiz gerektiğini gösterir. Mekteb-i Sanayi Matbaasında (İstanbul) yapılan ikinci baskı 3 Safer 1287 (5 Mayıs 1870) tarihini taşır.

111 Örnek olarak İshak Efendi'nin yukarıda adı geçen *Mecmua-i Ulum-i Riyaziye* adlı dört ciltlik eseri (1830-34) verilebilir.

112 Örnek olarak Adolphe Ganot'nun deneysel fizik kitapları verilebilir: Adolphe Ganot, *Traité élémentaire de*

Kitabın sonundaki levhalarda 337 şekil yer alır. Bu levhalarda fizik ilkelerini (örneğin bileşik kaplar ilkesi) gösteren çizimler yanında Avrupa'da eğitim kurumlarında kullanılan çok sayıda deney aletinin çizimi de bulunur. Bu makalede bütün aletlerin listesini vermek mümkün değildir. Ancak fiziğin her dalından vereceğimiz bazı örnekler, Avrupa fizik ders kitaplarındaki deneylerin Derviş Efendi'nin kitabıyla (ilk baskı 1865) Türkiye'deki eğitim kurumlarına girdiğini gösterir. Ganot'nun deneysel fizik kitabının Türkçe çevirisinin ilk baskısı 11 yıl sonra, 1876'da yapılacaktır.

Merkezkaç kuvvet aleti, palangalar, eğik düzlem aleti (çizimi); Atwood aleti, Mariotte tüpü, Pascal küresi, barometreler, Magdeburg yarım küreleri; Pascal deneyinin fiçısı; Masson aleti; vakum pompası, Heron çeşmesi; Sturmius (veya kesikli akan) çeşmesi; silindirik hidrostatik terazi, areometreler; ses boruları için körük yatağı; siren aleti; rezonatör, Chladni şekilleri; Gravesande's halkası; Leslie küpü; Leslie diferansiyel termometresi; Rumford termometresi, kadranlı pirometre, içbükey aynalar, Ingenhousz aleti, kriyometre, Papin tenceresi, buhar makinesi, karanlık oda, mercekler, Newton prizması, Newton çarkı, teleskop, güneş mikroskopu, Ramsden elektrik makinesi; laternaya takılmış güneş mikroskopu (projeksiyon makinesi); Coulomb/Cavendish yarıküreleri; izole edilmiş elektrik pandül, Coulomb terazisi, yalıtılmış elipsoid, altın varaklı elektroskop; yalıtkan saplı diskler, Æpinus kondansatörü, Leyden şişesi, Franklin şişesi, elektrostatik iletkenler, elektrik yumurtası, Leyden şişelerine bağlanmış statik elektrik yükleyici, kurbağa deneyi için basit statik elektrik yükleyici, Volta pili, Nobili galvanometresi, pusula iğnesi, eğim pusulası vd.

Derviş Mehmed Emin bin Mustafa, *Usul-i Hikmet-i Tabiye*, 2. bs. (İstanbul: Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1287 / 1870). **Üstte**. Levha 5; **Altta**. Levha 18.

Galatasaray Mekteb-i Sultanisi İçin Paris'ten Getirilen Fizik Aletleri (1867)

1 Eylül 1868'de İstanbul'da açılan ve Osman Nuri Ergin'in Osmanlı Türkiye'sinde devlet tarafından açılan ilk lise olarak tanımladığı Mekteb-i Sultani'nin tarihi konusunda yapılmış olan yayınlarda, okulun kuruluşunda birden fazla etmenden söz edilir. Bunlar arasında, Tanzimat kurumlarının iyi öğrenim görmüş, dil bilen bürokrat ihtiyacı; daha az masrafla öğrenci yetiştirmek düşüncesiyle Paris'teki Mekteb-i Osmani'nin (1857-1864) kapatılması sayıldığı gibi, okulun açılmasının 1856 tarihli Islahat Fermanı ile olan ilgisi vurgulanır. Osmanlı devletinin Islahat Fermanı ile gerçekleştirmeye söz verdiği eğitim reformlarının, fermanın ilanından 10 yıl geçmesine rağmen uygulamaya konulmaması üzerine Fransa Devleti'nin 23 Şubat 1867'de Bâb-ı Âli'ye verdiği eğitim reformu projesi – bazı yazarlara göre muhtıra – başlıca etken olarak görülür. Fransa, bu proje/muhtıra ile, Osmanlı'da yaşayan Müslüman ve gayrimüslim değişik millet mensuplarının birlikte öğrenim görebileceği karma bir eğitim sistemini önermektedir. Bu doğrultudaki ilk görüşmeler, Sadrazam Âli Paşa (1815-1871), Hariciye Nazırı Keçecizade Fuad Paşa (1814-1868) ve Fransa'nın Osmanlı Devleti nezdindeki sefiri Nicolas Prosper Bourée (İstanbul'daki sefaret 1866-1870) arasında yapılmıştır. Osmanlı yöneticilerinin eğitimi modernleştirme arzusu, Fransa'nın Doğu ülkelerinde nüfuzunu artırma isteği ile birleşmiş, Fuad Paşa'nın, Avrupa seyahati (Haziran - Ağustos 1867) sırasında Sultan Abdülaziz'i ikna etmesi neticesinde rüşdiyeler ile medreseler arasında Avrupa tarzı bir orta öğretim kurumunun açılması kesinlik kazanmıştır. Yöneticilerin ve öğretim kadrosunun büyük kısmı Fransa Maarif Nezareti tarafından belirlenmiştir. Okul müdürü Louis Salvé (1815-1893), eğitim programında Türkçe, Fransızca, Fransızca bilimsel etimolojiyi anlayabilmek için Latince ve Yunanca dersleri yanında tarih, coğrafya, hukuk, matematik, fizik, kimya ve doğa bilimleri derslerinin de bulunduğunu bildirir. Fizik derslerinden ayrı olarak mekanik ve uygulaması da ayrı bir ders olarak verilmekteydi. Galatasaray'daki (Beyoğlu) kışla, Mekteb-i Sultani'ye tahsis edilir. Osmanlı hükümeti, kışlanın okula dönüştürülmesi, eşya ve ders malzemesi ve 'fenni koleksiyonlar'ın satın alınması için 400.000 Fransız francı yanında senelik 500.000 Fransız francı ödenek tahsis etmiştir.¹¹³

François Georgeon, Osmanlı elitinin çocuklarını yetiştiren Mekteb-i Sultani'nin, Fransa'nın sömürgelerinde açtığı *Lycée colonial* tipi bir lise olmayıp, *Lycée napoléonien* modelinde kurulduğunu yazar.¹¹⁴ Napoléon Bonaparte'ın (1769-1821) buyruğu ile 1802'de

113 Louis de Salvé, "L'Enseignement en Turquie - Le Lycée impérial de Galata-Sérai," *Revue des Deux-Mondes* (15 Octobre 1874): 845; İhsan Sungu, "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu," *Belleten* 7, 28 (1943): 315-347; Adnan Şişman, *Galatasaray Mekteb-i Sultânisi'nin Kuruluşu ve İlk Eğitim Yılları: 1868-1871* (İstanbul: yayıncı yok], 1989); François Georgeon, "La Formation des Élités à la Fin de l'Empire ottoman, Le Cas de Galatasaray," *Revue des Mondes musulmans et de la Méditerranée* sayı 72 (1994): 15-25.

114 Georgeon, "La Formation des Élités," 18.

açılan bu orta öğretim kurumları, Fransız Devrimi öncesinin kraliyet kolejlerinden, askeri okullardan ve kısmen de Birinci Cumhuriyet'in (1795-99) okullarından ilham alınarak kurulmuştur. Bu yatılı okullar, verdiği güçlü bilim eğitimi ile tanınır.¹¹⁵ Okulun, bilim eğitimine verdiği önem, Mekteb-i Sultanî'ye de yansımış olmalıdır.

Paris Sefiri Mehmed Cemil Paşa (sefaretî 1856-1872), Hariciye Nazırı Fuad Paşa'ya yazdığı 25.10.1867 tarihli mektupta, 'İstanbul'daki mektep' (*au collège de Constantinople*)¹¹⁶ için satın alınan alet, malzeme ve sandık masrafının toplam 19.618,35 Fransız Fransı tuttuğunu bildirmekte ve bu meblağın Hazine tarafından ödenme sürecinin başlatılmasını istemektedir.¹¹⁷ Mektubun ve ekindeki faturaların incelenmesinden, anılan *collège*'in 1 Eylül 1868'de açılacak olan Mekteb-i Sultani olduğu anlaşılır. Mektupta, Mekteb-i Sultani adının geçmemesi doğaldır, zira okula bu isim Ağustos 1868'de verilecektir. Okul ile ilgili belgelerde, açılacak okulun adı "Mekteb-i umumi-i idadi" olarak verilmiştir ki *collège* terimi bu ifadeye karşılık gelebilir.¹¹⁸

Aynı mektubun ekinde dört fatura vardır. Bunlardan ilk ikisi alet ve malzemenin (7.442, 69 ve 146 Fransız fransı), üçüncüsü kitapların (11.900,70 Fransız fransı), dördüncüsü sandıklama (529 Fransız fransı) faturasıdır. Kitaplara ait faturada değişik bilim dallarına ait çok Fransızca ders kitabı, sözlükler vb eserler yer almaktadır ki, bu da malzemenin Fransızca öğrenim verecek bir okul (Mekteb-i Sultani) için alınmış olduğunu düşündürür. 1867-68 yıllarında İstanbul'da Fransızca öğrenim veren başka bir devlet okulu (*collège*) bulunmamaktadır.

Mekteb-i Sultani'nin ders programı Fransız Maarif Nazırı Victor Duruy (1811-1894) tarafından hazırlanmış, idareci ve öğretim kadrosu da (Türkçe verilen dersler haricindeki kadro) Fransa Maarif Nezareti tarafından belirlenmiştir.¹¹⁹ Malzeme listesi de Fransa'da hazırlanmış olmalıdır. Alet, malzeme ve kitaplar, Charles Delagrave firmasından¹²⁰ alınmıştır. Colombier firmasından kesilen sandıklama masrafının faturasına göre, tüm malzeme Ekim

115 Philippe Savoie, "Création et Réinventions des Lycées (1802-1902)," *Lycées, Lycéens, Lycéennes, Deux Siècles d'Histoire* (Paris: Institut national de Recherche pédagogique, 2005) içinde, 59-71; Yannick Clavé, "La Création des Lycées et des Provisours par Napoléon Bonaparte," Le Site historique de la Fondation Napoléon, erişim 31 Mart 2023, <https://www.napoleon.org/histoire-des-2-empires/articles/la-creation-des-lycees-et-des-provisours-par-napoleon-bonaparte/#:~:text=Le%20lyc%C3%A9e%20napol%C3%A9onien%20s'inspire,rigueur%20dans%20les%20C3%A9tudes%20scientifiques>.

116 "*au collège*" ifadesinin tekil olması gözden kaçmamalıdır.

117 "Le montant de ces fournitures qui sont destinées au collège de Constantinople s'éleve à 19 618 frs 35". BOA, HR. ID. 1456/83, 25.10.1867.

118 Okulun adı, 12 Aralık 1867 ve 15 Mart 1868 tarihli iki arşiv belgesinde Mekteb-i Umumi-i İdadi olarak verilmiştir. 14 Ağustos 1868 tarihli belgede ise adı Mekteb-i Sultani olarak geçmektedir. Bkz. Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c.1-2, 481-482.

119 Louis de Salvé, "L'Enseignement en Turquie," 845.

120 Ch. Delagrave & Cie, Lib.-Éditeurs-Commissionnaires, 78, Rue des Écoles, Paris.

1867'de Paris'ten 34 sandık içinde İstanbul'a gönderilmiştir.¹²¹ Fizik, kimya ve doğa tarihiyle ilgili malzeme dört sandık içine dağıtılmıştır. Mekanik enerjinin elektromanyetik induksiyon ile elektrik enerjisine dönüşümünü göstermede kullanılan Clarke makinesi, tek başına bir sandık içindedir.¹²²

Alet ve malzeme faturasında, fizik ve kimya aletleri, kimyasal maddeler, mineral koleksiyonu, iskeletler (kedi, köpek, at), samanla doldurulmuş hayvanlar, Yunan ve Roma tarihini ve sanatını temsil eden objeler ve heykelcikler (Milo Venüsü, savaşı gladyatör, Apollon ve Akilleus heykelcikleri vd.), Louvre müzesinde sergilenen bazı eserlerin röprodüksiyonları (Rembrant, Raphael vd) yer almaktadır. Faturalarda yer alan malzeme üzerindeki çalışmamız devam etmekte olup bu makalede yalnızca fizik aletleri ele alınacaktır (Bkz. EK 1).

Fizik aletleri arasında, mekanik, hidrostatik, akustik, optik, elektrostatik ve elektrodinamik alanında deney yapmayı, çeşitli fizik kanunlarını deneysel olarak kanıtlamayı mümkün kılan 50 kadar alet vardır. Bunlar, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, bir Fransız lisesinin fizik salonunda (*cabinet de physique*) bulunan aletlerdir. Örneğin bütün cisimlerin boşlukta aynı anda yere düştüğünü (serbest düşme yasası) kanıtlayan Newton tüpü; Newton'un ünlü optik deneyini tekrarlayarak beyaz ışığın renkli bileşenlerden oluştuğunu kanıtlamak için Flint prizma, hava basıncını ölçmek için barometreler, bileşik kaplar âleti, statik elektriğin etkilerini ispatlayan aletler ve diğerleri. Clarke makinesi¹²³ de okula gelen aletler arasındadır.

Mekteb-i Sultaninin ilk yıllarında fizik deneylerinin yapılıp yapılmadığını belgeleyemiyorsak da fizik hocasının Fransız olması (öğretmenleri Fransız Maarif Nezareti atıyor) ve okulda 50 kadar aletin bulunması, deney yapılmış olabileceğini düşündürmektedir. Fransız öğretmenlerin 1871'de Fransa'ya dönmelerinden sonraki durum hakkında henüz bilgi bulunmamaktadır.

Darülfünun-i Osmanî Müdürü Hoca Tahsin'in Avrupa'dan Getirtilmesini İstedığı Fizik Aletleri (1870)

Nuri Paşa Konağının 1865'te yanması üzerine kapanan ve yine Çemberlitaş semtinde (bugünkü Basın Müzesi'nin bulunduğu binada) Şubat 1870'de açılan *Darülfünun-i Osmanî*'deki derslerde deneyin yeri tartışmalıdır. 1870-73 yılları arasında faaliyet gösteren bu kurumun ders programlarına bakıldığında, Şubat 1870'teki resmi açılışı yapılmadan önce, müdür Hoca Tahsin Efendi'nin (1811-1881) yönetiminde düzenlenen Ramazan

121 Colombier Emballeur, 11, Rue Pierre-Sarrasin, Paris.

122 BOA, HR. İD. 1456/83, 25.10.1867

123 Pratik kullanımı olan ilk elektromanyetik makine olarak nitelendirilir. İrlandalı bilimsel alet üreticisi Edward Marmaduke Clarke (1806-1859) tarafından geliştirilmiştir.

konferanslarının (Aralık 1869) hepsinin fen ve doğa bilimleri ile ilgili konularda¹²⁴ verilmiş olması, derslerde deney yapılmış olabileceğini düşündürür. Ramazan 1287 (Aralık 1870) ayı konferanslarında da benzer konuların işlenmesi fen ve doğa bilimleri konusunda anlatılanlara karşı mutaassıp çevrelerce duyulan tepkiyi belirginleştirir.¹²⁵ Tahsin Efendi'nin, yaşam için oksijene gerek olduğunu ispat gayesiyle, bir fanusun içine koyduğu kuşun fanusun havasını boşaltarak ölümüne sebep olduğu deneyi de muhtemelen bu konferansların birinde yapmıştır. Bu deney ve diğer bazı gelişmeler, Hoca Tarsin Efendi'nin Darülfünun müdürlüğünden alınmasıyla sonuçlanmıştır.¹²⁶

Paris'te görevli bulunduğu yıllarda (1857-? ve 1862-69) materyalist felsefe ile tanışan ve modern bilimler ile ilgilenen Hoca Tahsin, fizik derslerinde deney yapmanın önemini de Paris yıllarında özümsemiş olmalıdır. Bu düşünce doğrultusunda, “hikmet-i tabiiye dersinin icra-yı ameliyatı”nda¹²⁷ kullanılacak fizik aletlerinin bir listesini¹²⁸ (Bkz. Ek 2) hazırlayarak, Mayıs 1870'de Meclis-i Kebir-i Maarife sunarak, aletlerin Paris'ten satın alınmasını istemiştir. Tahminen dokuz-on bin Fransız frangına ulaşacak masrafın Maarif bütçesinden ödenmesi için 5 Eylül 1870'de irade çıkmıştır.¹²⁹ Belgelerde, aletlerin Fabre de Lagrange vasıtasıyla satın alınarak İstanbul'a getirilmesi söz konusu edilmiştir. Bu kişi, eğitim amaçlı olarak üç boyutlu geometrik şekillerin modellerini imal eden bir kişidir.¹³⁰

1870 ders programında fizik derslerine haftada 2 saat ayrılması ve Hoca Tahsin'in Aralık 1870'de Darülfünun müdürlüğünden alınmış olması sebebiyle bu sipariş verilmemiş olabilir. Verilmişse bile, Avrupa'ya sipariş edilen bilimsel aletlerin üretimine sipariş sonrasında

124 Ekmeleddin İhsanoğlu, “Darülfünun Tarihçesine Giriş,” *Belleten* 54, 210 (1990): 701.

125 Ömer Faruk Akün, “Hoca Tahsin,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 18 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), 198-206.

126 Hoca Tahsin, Nisan 1869- Aralık 1870 arasında müdürlük yapmıştır. Akün, “Hoca Tahsin,” 198.

127 Darülfünun-i Osmani'nin 1870 ders programına göre fizik dersleri haftada iki gün birer saat verilecektir. İhsanoğlu, “Darülfünun Tarihçesine Giriş,” 724-725.

128 *Liste des Instruments de Physique à l'Usage du Dar-ul-funoun (Fizik alâtına dair defterin suretidir).*

Bu listenin içinde yer aldığı irade dosyasına (İ. DH. 618/43038) İhsanoğlu 1990'da (İhsanoğlu, “Darülfünun Tarihçesine Giriş,” 725) işaret etmiştir. Dölen 2009'da [Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi 1*, 114] listenin bir sayfasının resmini vermiştir. Ancak listeden verdiği sayfa, bugün BOA sitesinde İ. DH. 00618 dosyası içindeki listeye ait değildir. Başka bir dosyadan alınmış olmalıdır. Zira verdiği liste sayfasında, aletler konularına göre sınıflandırılmış ve fiyatları verilmiştir. Halbuki incelediğimiz İ. DH. 618 dosyası içindeki listede aletler konuya göre sınıflandırılmamış, beher fiyatlar verilmemiş, sadece sipariş adetleri belirtilmiştir. Bu durumda iki farklı listenin düzenlenmiş olduğu düşünülür. İncelediğimiz ve ekte verdiğimiz liste için bkz. BOA, İ. DH. 618/43038 08-06-1287 (5 Eylül 1870) Maarif Lef 3.

129 BOA, İrade Dahiliye (İ. DH) 618/43038.

130 İki silindirin keşişmesini temsil eden modeli için bkz. “Modèle mathématique de Fabre de Lagrange,” Musée des Sciences et de la Technologie de Canada, erişim 04 Mart 2023, <https://ingeniumcanada.org/fr/scitech/artefact/modele-mathematique-de-fabre-de-lagrange>

De Lagrange'in imal ettiği modellerinin kataloğu için bkz. Fabre de Lagrange, *A Catalogue of a Collection of Models of Ruled Surfaces ; With an Appendix, Containing an Account of the Application of Analysis to Their Investigation and Classification by C.W. Merrifield* (London: George E. Eyre and William Spottiswoode, 1872); Yapımcının modelleri hakkında bilgi için bkz. South Kensington Museum, *Handbook to the Special Loan Collection of Scientific Apparatus* (London: Chapman and Hall, 1876), 45.

başlandığı ve üretim süresinin -- çok sayıda alet istendiği hallerde -- beş yıl sürebildiği göz önüne alındığında, aletler Darülfünun-i Osmanî kapandıktan sonra İstanbul'a gelmiş olabilir. Ancak, aletlerin İstanbul'a geldiğine dair belge bulunamamıştır.

Hoca Tahsin'in listesinde 110'dan fazla farklı alet yer almaktadır. Bazı aletlerden birden fazla sipariş edildiği göz önüne alındığında sipariş eden alet sayısı daha da yükselmektedir. Listenin hazırlandığı tarihte, İstanbul piyasasında Derviş Paşa'nın *Usul-i Hikmet-i Tabiiye*'sinin 2. baskısı (1870) ile A. Ganot'nun *Traité élémentaire de Physique expérimentale*'inin değişik tarihli baskıları mevcuttur.¹³¹ Hoca Tahsin'in listenin sonundaki notta,¹³² sipariş edilecek ses borularının ve körüğün A. Ganot'nun 1886 tarihli *Traité*'sinde (13. baskı) verilen şekillerdeki gibi olmasını ister: "Dili hareketli ses borusu" ile "Dili serbest ses borusu"nun (*Traité*, Şek. 178 ve Şek. 180); düğüm ve karın noktalarının varlığının ispatı için gerekli boruların *Traité*'dekiler (Şek. 181, 182, 183 ve 184) gibi olması istenmektedir. Ne tip körük istendiğine işaret için şekil numarası verilmemiş ise de Şek. 164'i vermek mümkündü. Sipariş edilecek diğer aletlerin isimleri bir bilimsel alet yapımcısının katalogundan alınmış gibi görünmektedir. Aletlerin toplam fiyatını hesaplayabilmeleri (9.000 – 10.000 Fransız fransı) için fiyat içeren bir kataloğa ihtiyaç olduğu gibi, bazı aletlerin fiziki tanımları da bunların bir fizik kitabından değil bir alet yapımcısının katalogundan çıktığına işaret etmektedir: "Atwood makinesi, çok güzel model, maun ağacından büyük sütun" (Machine d'Atwood, très beau modèle, grande colonne en bois d'acajou); Cilalı ceviz ağacından bir masaya monte edilmiş büyük merkezkaç kuvveti aleti (Grand appareil de forces centrifuges monté sur une table en noyer verni). Hoca Tahsin'in listesi incelendiğinde, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında bir Fransız lisesinde fizik eğitimi için kullanılan hemen hemen bütün aletlerin sipariş edilmiş olduğu görülür.¹³³

Sonuç

Optik olguları kanıtlamak için yapılan deneylerin Osmanlı bilim literatürüne girişi, bugünkü bilgilerimiz ışığında, Takiyüddin'in Arapça olarak Mısır'da kaleme aldığı *Kitâbu Nurî* adlı eseriyle olmuştur. Takiyüddin'in anılan eserinin yalnızca dört nüshasının günümüze gelmiş ve medreselerde okutulan bazı astronomi ve matematik kitapları gibi sonraki tarihlerde yaygın kopyalanmamış olması, bu eserin ve deney kavramının bilim çevrelerinde yaygınlaşmadığını düşündürür. Takiyüddin'de gördüğümüz ve İbnü'l-Heysem'e dayanan deney ile kanıtlama geleneğinin Osmanlı'da ne ölçüde sürdürüldüğünü henüz bilmiyoruz.

131 Ganot'nun eserinin Türkçe tercümesi 1876'da yayımlanacaktır. Akbaş [Kocaman], "Between Translation and Adaptation," 178.

132 "Les tuyaux à anche battante et libre figures 178 et 180, et les tuyaux sonores pour la démonstration des noeux et lignes ventres figures 181, 182, 183, et 184 de l'oeuvre de Ganot, 13e édition année 1868 avec une soufflerie ou l'on puisse adapter ces differents tuyaux [6 adet]"

133 Örnek olarak bkz. Francis Gires (editör), *L'Empire de la Physique – Cabinet de Physique du Lycée Guez de Balzac d'Angoulême*. Niort : ASEISTE, 2006.

Basit optik düzeneklerini bizzat kendisi imal etmiş olabilir ise de Takiyüddin'in zanaatkarlar ile ne ölçüde iş birliği içinde olduğu belirsizdir. Ancak, on yedinci ve on sekizinci yüzyıl Avrupa'sındaki gibi bilimsel alet tasarlama, üretme ve deney yapma konusundaki yaygın faaliyetin aynı yüzyılların Osmanlı bilim çevrelerinde ve kurumlarında görülmediği söylenebilir. Varsa bile, bunlar istisnai ve birbirinden bağımsız çalışmalar olmalıdır.

Deney ile kanıtlamaya olan ilgi, on dokuzuncu yüzyılın başında, modern bilimlerin Osmanlı Türkiye'sine girişini sağlayan askeri okul hocalarının Avrupa dillerinden çeviri-derleme yoluyla hazırladıkları metinlerde mevcuttur. Mühendishane hocalarından Yahya Naci ve İshak Efendi'nin eserlerinde deney açıklamalarına yer verilmiş ise de bu hocaların sınıfta deney yaptıklarına dair bilgi bulunamamıştır. Deneyin sınıfa girmesi, Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane ve Mekteb-i Harbiye'nin ders programında yer alan *hikmet-i tabiiye* (fizik) dersleriyle olmuştur. Deneyler özellikle Avrupa'da öğrenim gördükleri sırada deney ile tanışmış olan hocalar (Derviş Paşa, Antranik Efendi) ile yabancı hocalar (Lucien Rouet) tarafından Avrupa'dan satın alınan fizik aletleriyle yapılmıştır. Sınıfta yapılan deneyler mezuniyet törenlerinin programına da girerek Padişah katına taşınmıştır. Fizik deneylerinin İstanbul halkı ile tanışması, 1863 yılında, Darülfünun binasının dersane olarak düzenlenen bir odasında Derviş Paşa tarafından verilen fizik dersleri sayesinde olmuştur. Bu fizik derslerinde 1858'de Darülmualimin için Paris'ten getirilen aletler kullanılmıştır. Bu aletler daha sonra fizik derslerinin yapıldığı Çemberlitaş'taki Nuri Paşa Konağı'na taşınmış, bu konağın 1865 yılında yanmasıyla da ortadan kalkmıştır. 1870 yılında, Darülfünun müdürü Hoca Tahsin Efendi, görevden alınmadan kısa süre önce Paris'ten getirtilmesini istediği fizik aletlerinin bir listesini hazırlamış ise de bu aletlerin sipariş edildiğine veya İstanbul'a geldiğine dair bilgi bulunamamıştır. İlk Darülfünun'da Derviş Paşa deneyli dersler vermiş, İkinci Darülfünun'a Hoca Tahsin fizik aletleri satın almak istemiş ise de her iki kurumun kısa ömürlü olması sebebiyle eğitimde deney geleneği yerleşmemiştir. 1900 yılında açılan Darülfünun-i Şahane'nin Fünun Şubesi'nde *Tecrübi Fizik* (Deneysel Fizik) adlı bir ders yer alsada ne ölçüde deney yapıldığını belirlemek için yeni araştırmalar gerekmektedir.

On dokuzuncu yüzyılın sonunda, Osmanlı topraklarındaki öğretim kurumları (örneğin Anadolu ve Balkanlar'daki idadiler) için de fizik aletleri satın alınmıştır. 1867'de Osmanlı-Fransız iş birliği çerçevesinde açılan Mekteb-i Sultani'ye getirilen zengin öğretim malzemesi içinde de çok sayıda fizik aleti de yer alır. Listedeki aletler, Fransa'daki liselerde kullanılan fizik aletlerinin hemen hemen aynısıdır. On dokuzuncu yüzyılda gayrimüslim tebaa tarafından İstanbul'da açılan okulların da birer fizik aleti koleksiyonuna sahip olduğu, bugün bu okullardaki tarihsel fizik aletlerinin varlığından anlaşılmaktadır.

Fizik aletleri genellikle Paris'teki imalatçılara sipariş edilmiştir. Derviş Paşa'nın Darülfünun öğrencileri için Fransızca kaynaklardan derlediği *Usul-i Hikmet-i Tabiiye* (1864) ve Antranik Gircıkyan'ın A. Ganot'dan çevirdiği *İlm-i Hikmet-i Tabiiye* (1876), on

dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Fransa'da yayınlanan deneysel fizik kitaplarının içinde yer alan hemen hemen tüm deneyleri ve fizik aletlerinin çizimlerini içermektedir. İlginç olan, Gırcıkıyan'ın çevirdiği Fransızca kitabın başlığındaki *expérimental* sıfatını Türkçe başlığa alınmamış olmasıdır. Diğer bir ifadeyle çeviri *İlm-i Hikmet-i Tabiiye [-yi Tecrübiyye]* başlığını taşımamaktadır. Herhalde Osmanlı Türkiye'sinde o yıllarda fizik ile deneysel fizik arasında henüz bir ayrım yapılmamaktaydı.

Deneyin sınıfa girmesinde, Mühendishane'den mezun olduktan sonra Paris öğrenim gören Derviş Paşa'nın deney yapma merakının etkili olduğuna şüphe yoktur. *Bi't-tecrübe* ispat kavramını 19. yüzyıl başında yazdığı iki risale ile Mühendishane'ye getiren Yahya Naci (öl. 1824) ile Derviş Paşa (1817-1879) arasındaki ailevi bağlar dikkat çekicidir. Kaynaklara göre Derviş Paşa, Yahya Naci'nin torunu (Darüşşura-yı Askeri azalarından Nureddin Mehmed Emin Paşa'nın (ölm. 1865) kızı ile evlenmiştir. Böylece Yahya Naci ile kitap sayfalarına giren deney, ailesine damat giren Derviş Paşa tarafından sınıfta ve halk önünde sürdürülmüştür.

Osmanlı coğrafyasında astronomi aletlerinin (rub'u tahtası, usturlab, güneş saati, kıblenüma gibi) imal edildiği bilinmektedir. Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, doğa olaylarını anlamak için on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Osmanlı'da niçin fizik aletlerinin tasarlanmadığı ve üretilmediği, istisnalar dışında deney yapılmadığı sorusu, cevap bekleyen bir soru olarak karşımızda durmaktadır. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, Avrupa'dan satın alınarak eğitim kurumlarına getirilen fizik aletlerinin ne ölçüde sınıfta kullanıldığı ve kullanılmadıysa bunun sebepleri de Osmanlı dönemi bilim tarihi yazılırken üzerinde düşünülmesi gereken meselelerdir.

EK 1 - MEKTEB-İ SULTANİ İÇİN 1867 YILINDA PARİS'TEN SATIN ALINAN VE İSTANBUL'A GÖNDERİLEN FİZİK ALETLERİ

BOA, HR.İD. 1456/83, 25 Ekim 1867

Mécanique	Cosmographie
Poulie fixe - Souffles	Globe céleste
Treuil des puits	Globe terrestre
Roue de carrière	Globe de Copernic
Engrenage cylindrique	
Engrenage conique	Électromagnétisme
Bielle à manivelle	Lame cuivre et zinc
Excentrique circulaire	Elément de Daniel
Excentrique circulaire en	Elément de Bunsen
Modele de parallelogramme de Watt	Pile de 10 éléments de Bunsen
Pompe aspirante et élévatoire	Appareil electrodynamique
Pompe aspirante et foulante	Electroaimant
Dessins en grande dimension: Roue en dessous, de côté de dessus;	Bobines pour l'induction
Dessins en grande dimension: Turbine Fontaine, Jouvel, Locomotive (2 adet)	Machine de Clarke
Pesanteur	Bobine de Rhumkorff
Trébuchet de télégraphe
Triangle pour l'équilibre stable et instable	Fil de magnésie (50 m)
Equilibriole	
Cône et cylindre remontant le plan incliné	[Miscellaneous]
Tube pour la chute des corps dans le vide	Appareil de grêle
Hydrostatique	Pistolet de Volta
Dessin d'une presse hydraulique Appareil des vases de Pascal; fond commun pour les 3 vases	Tabouret [de Mascart?]
Flacons à densité	Ludion et le bonhomme
Aérometre [aréometre] de Nicholson	Lentilles montées sur pile
Aérometre [aréometre] divers à poids constant	Prisme monté sur pile
Appareil pour les vases communicants (tube recourbé porté par une planche)	Sablier bois blanc
Baromètre à cuvette	Balançoire élastique
Baromètre de Fortin	Carillon
Tube de Mariotte	Eolipyle
Magnétisme	Perce cartes
Aimant en fer à cheval	Bouillant de Franklin
Acoustique et optique	Marteau d'eau
Morceaux de bois donnant la gamme quand on les jette par terre	Briquetage
Miroirs plans, concave, convexe 0,19	Carreau étincelant
Prisme de Flint	Eolipyle
Disque de verre peint	Perce cartes
	Bouteille de Franklin

	Marteau d'eau
3 grandes sphères	Briquetage
Horloge	Carreau étincelant

EK 2 - DARÜLFÜNUN İÇİN GETİRTİLMESİ İSTENEN FİZİK ALETLERİ LİSTESİ

Hazırlayan: Hoca Tahsin (1811-1881)

LISTE DES INSTRUMENTS DE PHYSIQUE A L'USAGE DU DAR-UL-FUNOUN FİZİK ALÂTINA DAİR DEFTERİN SURETİDİR.

BOA, İ. DH. 00618/43038 H. 08-06-1287 (5 Eylül 1870)

Maarif Lef 3, 23 Cemaziyelevvel 1287 (21 Ağustos 1870)

- (1)Pendule compensateur
- (1)Bouillant de Franklin
- (1)Marmite de Papin 1 litre et 1/2 de capacité
- (1)Briquet à air en cuivre
- (1)Photomètre de Wheatstone pour comparer l'intensité des lumières artificielles, dans sa boîte
- (3)Miroirs plan, concave et convexe en glace, montés sur pieds mobiles sur leur axe de 22 centim[ètres] de diamètre
- (1)Appareil à 7 miroirs parallèles pour la réunion des 7 couleurs prismatiques et la récomposition de la lumière
- (1)Appareil monté tout en cuivre pour la démonstration de la réflexion de la lumière
- (1)Petite cave en glace pour la réfraction de la lumière déposée pour être adoptée à l'appareil ci-dessus
- (1)Lentille de chaque espèce suivante: plan concave, concave convexe, divergente de 12 centim[ètres] de diamètre montée sur pied en cuivre à mouvement
- (1)Une lentille achromatique pour raies du spectre
- (1)Une collection de 14 verres trempés de toutes formes pour les expériences de polarisation
- (1)Appareil de Newton pour les anneaux colorés
- (1)Aimant naturel, monté avec ouverture petite dimension, support en bois et vase suspendu pour le charger graduellement
- (1)Balance de torsion de Coulomb dans une cage carrée, en glace, monte sur un socle acajou et disposée pour les expériences de déviation magnétiques
- (1)Sphère de cuivre creuse de Coulomb avec plan d'épreuve, sur pied de verre isolé
- (1)Sphère de cuivre, isolée, sur pied de verre avec ses deux enveloppes mobiles
- (1)Poche conique de mousseline avec support
- (2)Ellipsoïde en cuivre isolé pour démontrer que le maximum de torsion électrique est plus grand aux extrémités des corps qu'à leur centre
- (1)Carillon électrique à trois timbres pour suspendre au conducteur
- (1)Appareil à balles de sureau pour démontrer la théorie de la grêle
- (1)Appareil pour fendre le fil de fer dans l'eau par étincelle électrique
- (1)Pointe métallique, s'adaptant sur le conducteur de la machine électrique

- (1)Condensateur de Aepinus ou de Dischenoun (?) à deux disques
- (1)Vernier
- (1)Machine à diviser, modèle de M. Bianchi
- (1)Appareil pour démontrer la porosité dit la pluie de mercure
- (1)Appareil à jet d'eau dans le vide
- (1)Fil à plomb
- (1)Balance de Roberval à parallélogrammes portant ... kilogrammes avec poids devant disposés sur le socle de 2000 grammes, boîte de acajou, dessus marbre blanc
- (1)Machine d'Atwood très beau modèle, grande colonne en bois d'acajou avec pendule à seconde, pièces pour le mouvement uniforme et retardé cet.
- (1)Support en cuivre avec crochets pour suspendre les pendules simples de différentes longueurs
- (1)Grand appareil de forces centrifuges, monté sur une table en noyer verni, mouvement en engrenage avec manivelle, trois portant billes d'ivoire, tubes pour balles et matras pour liquides, globe élastique.
- (6)Boules d'ivoire avec crochets et fils à support.
- (1)Piézomètre d'Arsted [Oersted] modifié par Dupretz et Saigney
- (1)Appareil pour la pression de bas en haut
- (1)Appareil pour la pression latérale
- (1)Appareil de Haldat
- (1)Appareil de Pascal, modèle de Masson pour vérifier le paradoxe statique
- (1)Tourniquet hydraulique
- (1)Presse hydraulique, modèle pouvant servir aux usages de laboratoire
- (1)Balance hydrostatique avec accessoires sensibles à 5 milligrammes avec une série de poids de 1 kilogramme et pouvant servir pour les pesées dans les cabinets de physique
- (1)Niveau à bulle d'air de 32 centim[ètres] de long avec étui
- (2)Aréomètres de Fahrenheit en verre
- (2)Aréomètres l'un pour les liquides plus légers et l'autre pour les liquides plus lourds que l'eau
- (1)Aréomètre universel pour les liquides plus légers et plus pesants que l'eau
- (1)Endosmomètre de Dutrochet
- (1)Tube de Mariotte graduée avec sa cuvette et le trépied en fer.
- (1)Manomètre de Bourdon, boîte en fonte, robinet à raccord pour pression 3 à 9 atmosphères.
- (1)Manomètre à air libre, grande cuvette en fonte et ajutage en cuivre de 4 atmosphères.
- (1)Manomètre à air comprimé divisé sur tube, monté sur bois, cuvettes en fer, robinets en cuivre et tuyaux en plomb, 12 atmosphères
- (1)Baroscope
- (1)Récipient dit crève-vessie.
- (1)Récipient pour poser la main
- (1)Appareil à jet d'eau dans le vide
- (1)Fontaine de compression avec pompe foulante et ajutage pour jet d'eau contenant 5 litres.

- (1) Vessie avec ajutage en cuivre pour démontrer l'expansibilité de l'air
- (1) Fontaine de Héron, nouveau modèle entièrement en cristal montée en cuivre
- (1) Syphon intermittent ou vase de Tantale
- (1) Flacon de Mariotte pour la pression des liquides
- (1) Timbre métallique à rouage pour démontrer que le son ne se propage pas dans le vide
- (1) Vitroscope de Mr Duhamel
- (1) Appareil qui représente le mouvement moléculaire d'une m(?) de aérienne, produit par un choc simple
- (1) Appareil pour l'étude optique des mouvements vibratoires de Mr Lissajous [Jules Antoine]. Il se compose de 6 diapasons armés de miroirs, trois supports et une lunette.
- (1) Cloche elliptique munie d'un manche.
- (4) Plaques vibrantes en laiton de divers formes: circulaire, carré, triangulaire, polygone de 35 centim de diamètre ou de côté avec un support pour ces plaques.
- (2) Membranes circulaires en papier de 30 centim[ètres] de diamètre
- (1) Archet pour faire vibrer les plaques
- (1) Anneau de Gravesande
- (1) Appareil pour les points 0° et 100° du thermomètre
- (1) Appareil pour le maximum de densité de l'eau
- (1) Thermomètre métallique de Bréguet modifié par son neveu
- (1) Pyromètre de Vedgood [Wedgewood]
- (1) Thermomètre à maxima et minima de Rutherford
- (1) Thermomètre à maxima de Halferdin (?)
- (1) Appareil de Dalton, pour mesurer la tension de la vapeur d'eau entre 0° et 100°
- (1) Appareil de Gay Lussac et Thénard pour le mélange des gaz et vapeurs et leur élasticité avec robinets en fer et échelle sur métal
- (1) Hygromètre de Daniell avec thermomètre dans sa boîte.
- (1) Appareil de Regnault avec deux thermomètres, divisés en 100 (?) pouvant s'approcher l'un de l'autre à volonté pour les influences électriques
- (1) Excitateur à deux manches en cristal
- (1) Carreau fulminant de Leyde
- (4) Bouteilles de Leyde, moyenne et première grandeur
- (1) Bouteille de Leyde à armatures mobiles pour analyse de la bouteille de Leyde [sic]
- (1) Batterie électrique de 4 boccas sans la boîte avec électromètre à cadran
- (1) Excitateur universel pour toutes les expériences électriques
- (1) Oeuf électrique avec tige mobile et robinet pour faire voir l'électricité dans le vide, dans l'air comprimé et à travers différents gaz
- (1) Carreau magique monte sur un pied isolé.
- (1) Vase conique pour enflammer l'alcool au moyen de la bouteille de Leyde
- (1) Puce verre

(1)Thermomètre électrique Kinnersley

(1)Pile de Volta de 50 couples zinc et cuivre avec rondelles de drap de 4 centim[ètres] montée entre trois colonnes de cristal

(1)Pile de Wollaston de 12 éléments

(1)Pile de Münch de 50 éléments et ses accessoires pour la lumière électrique

(1)Pile de Daniell de 6 éléments à courant constant, bocal cylindrique et vase pourvu de 5 centimètres sur 20 dans une boîte.

(2)Piles de Grene [Grenet?] à lame de platine avec deux pinces et conducteur en cuivre, deux grandeurs.

(1)Bobine d'induction puissante de Ruhmkorff

(1)Boîte renfermant deux grands faisceaux composés de 6 faisceaux de 50 centimètres de longueur avec leur contact

(1)Aiguille aimantée pour répéter les expériences d'Aersted [Oersted] sur la déviation de l'aiguille par les courants électriques

(1)Excitateur zinc et cuivre pour la grenouille

(10)mètres chaîne ou cordon métallique

(250)grammes fil de cuivre recouvert de soie de 5/10e millimètres de diamètre

(250)grammes fil de cuivre recouvert de soie de 1 (?) millimètre de diamètre

(1)Grand appareil de Melloni avec tous ses accessoires se composant d'une pile thermoélectrique et d'un multiplicateur à 2 aiguilles, à une lampe Locatelli à réflecteur cet, cet.

(1)Appareil pour renforcer le son

(1)Appareil de Tyndall pour démontrer que le frottement développe de la chaleur quelques dessins agrandis des différents modes de chauffage, cheminée poêle à air chaud, à eau chaude cet.

(1)Spectroscope modifié par Dubosc et Grandeau

(4)Piles de bichromate de potasse de Bunsen

(2)Piles de chaque modèle qui ont paru depuis 1867

(1)Arc voltaïque

Les tuyaux à anche battante et libre figures 178 et 180, et les tuyaux sonores pour la démonstration des noeuds et lignes ventres figures 181, 182, 183, et 184 de l'oeuvre de Ganot, 13e édition année 1868 avec une soufflerie ou l'on puisse adapter ces différents tuyaux. [6 adet]

Teşekkür: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)'deki HR.İD. 1456/83 numaralı defterin kurumun web sitesinde bulunmayan eksik sayfalarını temin ederek Mekteb-i Sultani'ye Paris'ten gelen fizik aletlerinin listesini tam olarak vermeme sağlayan Prof. Dr. Nuri Güçtekin'e teşekkür ederim.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Bu makale İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi (BAP) tarafından desteklenen BYP-2020-36030 nolu proje kapsamında gerçekleştirilmiştir. Yazar, BAP birimine desteği için teşekkür eder.

Acknowledgement: I thank Prof. Dr. Nuri Güçtekin for providing me with the lacking pages of a list kept at the Ottoman Archives, Directorate of State Archives, Presidency of the Republic of Türkiye (BOA, HR. İD. 1456/83). Thanks to his courtesy, I was able to publish in this article, the complete list of physics instruments imported from Paris, France for the Mekteb-i Sultani (Istanbul).

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: This article has been produced thanks to the financial support provided by the Scientific Research Projects Coordination Unit of Istanbul University. Project Nr. B.Y.P-2020-36030. The author would like to thank the Coordination Unit for the material aid it provided.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Arşiv Kaynakları / Archival Sources

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Maarif (C.MF) 70-3457.

Cevdet Sıhhiye (C. SH) 11-534

Hariciye İdari (HR. ID) 1456/83.

Hariciye Tercüme Odası (HR.TO) 70/73, 71/65, 571/8, 70/74, 427/27

Hatt-ı Hümayun (HAT) 1173/46425, 1172/46385, 1645-28, 1263/4892.,

İrade Dahiliye (İ. DH) 450/29771, 00618/43038.

İrade Hariciye (İ.HR) 32/1465,

İrade Meclis-i Vâla (I.MVL) 280/1090, 481/21829.

Meclis-i Vâlâ (MVL) 324/45.

Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (A } MKT.MHM) 129/94, 160/97, 161/83, 244/49, 248/35, 250/16, 252/57.

Mustafa Kaçar Arşivi

Mustafa Kaçar, “Mühendishane Kanunnamesi (1806).” Basılmamış metin.

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

Ademoğlu, Ebru. “Yahya Naci Efendi ve Fırlatılan Cisimlerin Hareketiyle İlgili Eseri “Risale-i Hikmet-i Tabiiyye (1809).” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 4, 1 (2002): 25-56.

Akbaş [Kocaman], Meltem. “Between Translation and Adaptation: Turkish Editions of Ganot’s *Traité*.” *Science between Europe and Asia – Historical Studies on the Transmission, Adoption and Adaptation of Knowledge*. Yayına hazırlayan Feza Günergun ve Dhruv Raina içinde 177-191. Dordrecht, Heidelberg, London, New York: Springer, 2011.

Akün, Ömer Faruk. “Hoca Tahsin.” *TDV İslam Ansiklopedisi* 18: 198-206. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.

Bayat, Ali Haydar. *Osmanlı Devleti’nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1999.

Bektaş, Yakup. “Displaying the American Genius: The Electromagnetic Telegraph in the Wider World.” *The British Journal for the History of Science* 34 (2001): 199-232.

- Beydilli, Kemal. *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne – Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)*. İstanbul: Eren yayıncılık, 1995.
- Kemal Beydilli, *Mühendislerimizden Seyyid Mustafa ve Nizâm-ı Cedid'e Dair Risâlesi*. İstanbul: Selenge, 2023.
- Brisson, Mathurin-Jacques. *Dictionnaire raisonné de Physique*, cilt 3. Paris: yayıncı yok, 1781.
- Cioranescu, George. *La Mission de Stanislas Bellanger dans l'Empire Ottoman*. Thessaloniki: Balkan Studies, 1984.
- Derviş Mehmed Emin bin Mustafa, *Usul-i Hikmet-i Tabiiye*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1281/1865.
- Derviş Mehmed Emin bin Mustafa, *Usul-i Hikmet-i Tabiiye*, 2. Baskı. İstanbul: Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1287/1870.
- Derviş Mehmed Emin Paşa. *Usul-i Kimya*. Dersaadet: Darü't-tıbbatü'l-amire, 1263 / 1847.
- Dölen, Emre. *Türkiye Üniversite Tarihi 1 – Osmanlı Döneminde Darülfünun*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Dölen, Emre. *Türkiye'de Yayınlanan İlk Laboratuvar Kitabı, Alât-ı Kimyeviye Risalesi (1850)*. İstanbul: Türkiye Kimya Derneği Yayınları, 2015.
- Dörfel Günther, ve Ernst Wehreter, “The Fifty Percent Machines — A Short History of Influence Machines and an Elementary Theory of Their Efficiency: An Attempt.” *Annalen der Physik* 533, 1 (2021): 2000465 (1-6).
- Ergin, Osman. *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt 1-2. İstanbul: Eser Kültür Yayınları, 1977.
- Eyice, Semavi. “Dr. Karl Ambros Bernard Bernard (Charles Ambroïse Bernard) ve Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'ye Dair Birkaç Not.” *Türk Tıbbının Batılılaşması: Verwestlichung der Türkischen Medizin*. Yayına hazırlayan Arslan Terzioğlu ve Erwin Lucius içinde 97-119. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1993.
- Ganot, Adolphe. *Traité élémentaire de Physique expérimentale et appliquée*, 13. Baskı. Paris: Chez l'Auteur-Editeur, 1868.
- Georgeon, François. “La Formation des Élités à la Fin de l'Empire ottoman, Le Cas de Galatasaray.” *Revue des Mondes musulmans et de la Méditerranée* Année sayı 72 (1994): 15-25.
- Gires, Francis (editör). *Encyclopédie des Instruments de l'Enseignement de la Physique du XIIIe au Milieu du XXe Siècle*, 3 cilt. Niort: ASEISTE, 2016.
- Gires, Francis (editör). *L'Empire de la Physique – Cabinet de Physique du Lycée Guez de Balzac d'Angoulême*. Niort: ASEISTE, 2006.
- Göçmengil, Gönenç ve Fatma Gülmez. “John Lawrence Smith'in Osmanlı İmparatorluğundaki Mineraloji, Maden ve Jeokimya Araştırmalarına Katkıları.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 22, 2 (2021): 219-239.
- Günergun, Feza. *Bilginin İzinde / Pursuing Knowledge*. İstanbul: özel yayın, 2016).
- Günergun, Feza (derleyen). “Deney ile Eğitmek: İstanbul Saint-Joseph Lisesi'nde Deneysel Fizik – Alet Bilgi Kartları.” İstanbul: Saint-Joseph Lisesi, 2023.
- Günergun, Feza, ve Asuman Baytop. “Hekimbaşı Salih Efendi ve Botanikle İlgili Yayınları.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 2 (1998): 293-317.
- Günergun, Feza. “Convergences in and around Bursa: Sufisme, Alchemy, Iatrochemistry in Turkey, 1500-1750.” *Entangled Itineraries – Materials, Practices, and Knowledges across Eurasia*. Yayına hazırlayan

- Pamela H. Smith içinde 227-257. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2019.
- Günergun, Feza. “Deneylerle Elektriği Tanıtan Bir Türkçe Eser: Yahya Naci Efendi’nin Risale-i Seyyale-i Berkiyye’si.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 9, 1-2 (2007-2008): 19-50.
- Günergun, Feza. “Derviş Mehmed Emin Pacha (1817-1879), Serviteur de la Science et de l’État ottoman.” *Médecins et Ingénieurs Ottomans à l’Âge des Nationalismes*. Yayına hazırlayan Méropi Anastassiadou-Dumont içinde 171-183. İstanbul: IFEA & Maisonneuve et Larose, 2003.
- Günergun, Feza. “The Ottoman Ambassador’s Curiosity Coffet: Eclipse Prédiction with De La Hire’s “Machine” Crafted by Bion of Paris,” *Science between Europe and Asia – Historical Studies on the Transmission, Adoption and Adaptation of Knowledge*. Yayına hazırlayan Feza Günergun ve Dhruv Raina içinde 103-123. Dordrecht, Heidelberg, London, New York: Springer, 2011.
- Halleux, Robert. “Expérience.” *La Science classique, XVe-XVIIIe Siècle, Dictionnaire critique*. Yayına hazırlayan Michel Blay ve Robert Halleux içinde 511-522. Paris: Flammarion, 1998.
- Işıl Ülman, Yeşim. “Mekteb-i Tıbbiye’nin 1850-51 Öğretim Yılı Faaliyet Raporu ve Mezuniyet Töreni.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 4, 1 (2002): 57-64.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. “Darülfünun Tarihçesine Giriş.” *Belleten* 54, 210 (1990): 699-738.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Başhoca İshak Efendi (Türkiye’de Modern Bilimin Öncüsü)*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1989.
- İshak Efendi. *Mecmua-yı Ulum-i Riyaziye*. Cilt 3. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1248 / 1832.
- Kaçar, Mustafa. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Askeri Teknik Eğitimde Modernleşme Çalışmaları ve Mühendishanelerin Kuruluşu (1808’e kadar).” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları II*. Yayına hazırlayan Feza Günergun içinde 69-137. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1995.
- Kaçar, Mustafa. “Osmanlı İmparatorluğunda Askeri Sahada Yenileşme Döneminin Başlangıcı.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*. Yayına hazırlayan Feza Günergun içinde 209-225. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1995.
- Küçük, B. Harun. “Science and Technology.” *A Companion to Early Modern Istanbul*. Yayına hazırlayan Shirine Hamadeh ve Çiğdem Kafesçioğlu içinde 607-633. Leiden & Boston: Brill, 2022.
- Lagrange, Fabre de. *A Catalogue of a Collection of Models of Ruled Surfaces ; With an Appendix, Containing an Account of the Application of Analysis to Their Investigation and Classification by C.W. Merrifield*. London: George E. Eyre and William Spottiswoode, 1872.
- Lazos, Panagiotis G. *Epistēmōnikē organa kai peiramatikē didaskalia tōn physikōn epistēmōn stēn Theologikē Scholē tēs Chalkēs* [Heybeliada Teoloji Okulu’nda Bilimsel Aletler ve Doğa Bilimlerinin Deneysel Öğretimi]. Atina: İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi Heybeliada Ruhban Okulu, 2021.
- Mac Farlane, Charles. *Turkey and its Destiny: The Result of Journeys made in 1847 and 1848 to Examine into the State of that Country*, cilt 2. Philadelphia: Lea and Blanchard, 1850.
- Mahmud Cevat İbnü’ş Şeyh Nafi. *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı – XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*. Hazırlayan Taceddin Kayaoğlu. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001.
- Mason, John. *Three Years in Turkey*. London: John Snow, 1869.
- Mecmua-i Fünun – Osmanlının ilk Bilim Dergisi*. İnceleme ve metin Ali Budak. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2011.
- Mustafa Hattı Efendi. *Viyana Sefaretnamesi*. Yayına hazırlayan Ali İbrahim Savaş. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.

- Münif Paşa. "Darülfünun'da Ders-i Amm Vuku-i Küşadı." *Mecmua-yı Fünun* sayı 7 (Receb 1279 /Aralık 1862): 301-304.
- Nollet, Jean Antoine. *Leçons de Physique expérimentale*. Paris: Durand, 1767.
- Polat, Salahattin. "İ'tibâr." *TDV İslam Ansiklopedisi*. 23: 455. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.
- Sabra, Abdelhamid Ibrahim. *The Optics of Ibn al-Haytham. Books I, II, II: On Direct Vision. With Translation, Introduction, Commentary, Glossaries*. London: The Warburg Institute, 1989.
- Salvé, Louis de. "L'Enseignement en Turquie - Le Lycée impérial de Galata-Sérai." *Revue des Deux-Mondes* (15 Octobre 1874): 836-853.
- Savoie, Philippe. "Création et Réinventions des Lycées (1802-1902)," *Lycées, Lycéens, Lycéennes, Deux Siècles d'Histoire* içinde 59-71. Paris: Institut national de Recherche pédagogique, 2005.
- Serin, Sinem. *Osmanlı Sağlık Sisteminin Yönetimi Hekimbaşılık Kurumu*. İstanbul: Kitabevi, 2021.
- Seyyid Mustafa. *Diatribes de l'Ingénieur Séid Moustapha, sur l'État Actuel de l'Art Militaire du Génie et des Sciences à Constantinople*. Paris: Imprimerie Impériale, 1807.
- South Kensington Museum. *Handbook to the Special Loan Collection of Scientific Apparatus*. London: Chapman and Hall, 1876.
- Steinle, Friedrich. "Electromagnetism and field physics." *Oxford Handbook of History of Physics*. Yayına hazırlayanlar Jed. Z. Buchwald ve Robert Fox içinde 533-570. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Sungu, İhsan. "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu." *Bellefen* 7, 28 (1943): 315-347.
- Şişman, Adnan. *Galatasaray Mektebi-i Sultânisi'nin Kuruluşu ve İlk Eğitim Yılları: 1868-1871*. İstanbul: yayıncı yok, 1989.
- Takîyüddin ibn Marûf, *Kitâbu Nûri Hadakati el-Ebsâr ve Nûri Hadikat el-Enzâr (Işığın Niteliği ve Görmenin Oluşumu Üzerine)*. Değerlendirme ve çeviri Hüseyin Gazi Topdemir (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2017).
- Tekeli, Sevim. "Batılılaşmada Son Dönem: İshak Hoca." *Erdem* 5, 11 (1988): 437-466.
- Topdemir, Hüseyin Gazi. "Işığın Yayılımının Niteliği Konusunda Üç Önemli Adım: İbnü'l-Heyssem, Kemalüddin el-Farisi, Takîyüddin b. Maruf." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 38, 1-2 (1998): 381-403.
- Turner, Anthony. "Instrument." *La Science Classique, XVIe – XVIIIe Siècle, Dictionnaire critique*. Yayına hazırlayan Michel Blay ve Robert Halleux içinde 572-578. Paris: Flammarion, 1998.
- Tezler / Theses**
- Ademoğlu, Ebru. "Yahya Naci Efendi ve Modern Fizik Konusundaki Eseri." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2002.
- Aydın, Sena. "Işığın Hakikatini Aramak: Osmanlılarda Gökkuşak, Hâle ve Renk Sorunları (1300-1600)." Doktora Tezi, Medeniyet Üniversitesi, 2022.
- Eser, Gülşah. "Harbiye Mektebi'nin Türkiye'de Modern Bilimlerin Gelişmesindeki Yeri (1834-1876)." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2005.
- Akbaş [Kocaman], Meltem. "Osmanlı Türkiyesi'nde Modern Fizik (19. Yüzyıl)." Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2008.
- Toprak, Abdullah Haris. "Modern Avrupa Fiziği'nin Osmanlı Devleti'ne Geçişi: Başhoca İshak Efendi'nin Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye'sinde Isı ve Elektrik Bahisleri." Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2014.

Elektronik Kaynaklar / Electronic sources

- L'Association de Sauvegarde et d'Étude des Instruments Scientifiques et Techniques de l'Enseignement (ASEISTE). "Carillon électrique." Erişim 15 Mart 2023. www.aseiste.org
- L'Association de Sauvegarde et d'Étude des Instruments Scientifiques et Techniques de l'Enseignement (ASEISTE). "Machine pneumatique à un Corps de Pompe, Collège des Godrans de Dijon." Erişim 15 Mart 2023, www.aseiste.org
- L'Association de Sauvegarde et d'Étude des Instruments Scientifiques et Techniques de l'Enseignement (ASEISTE). "Machine électrique de Ramsden." Erişim 10 Mart 2023. www.aseiste.org
- L'Association de Sauvegarde et d'Étude des Instruments Scientifiques et Techniques de l'Enseignement (ASEISTE). "Tourniquet électrique." Erişim 15 Mart 2023. www.aseiste.org
- Clavé, Yannick. "La Création des Lycées et des Proviseurs par Napoléon Bonaparte." Le Site historique de la Fondation Napoléon. Erişim 31 Mart 2023. <https://www.napoleon.org/histoire-des-2-empires/articles/la-creation-des-lycees-et-des-proviseurs-par-napoleon-bonaparte/#:~:text=Le%20lyc%C3%A9e%20napol%C3%A9onien%20s'inspire,rigueur%20dans%20les%20%C3%A9tudes%20scientifiques>
- Musée des Sciences et de la Technologie de Canada. "Modèle mathématique de Fabre de Lagrange." Erişim 04 Mart 2023, <https://ingeniumcanada.org/fr/scitech/artefact/modele-mathematique-de-fabre-de-lagrange>
- Wikimedia. "Abbé Nollet'nin Elektrik Makinesi." Erişim 04 Mart 2023. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hawksbees_Electrical_Machine_by_Jean-Antoine_Nollet.jpg
- Wikimedia. "Wechselstromerzeuger." Erişim 15 Mart 2023. <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Wechselstromerzeuger.jpg>

İslam ve Osmanlı Dönemi Bilim Tarihi Yazımı için İhtarlar: Ahmed Midhat Efendi'nin *Tarih-i Ulûm*'una Cevdet Paşa'nın Tenkitleri

Admonitions for Writing History of Science in the Islamic and Ottoman Period: Cevdet Pasha's Critique of Ahmed Midhat's *Tarih-i Ulûm*

Kenan Tekin¹

¹Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Yalova, Türkiye

ORCID: K.T. 0000-0002-0823-0658

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Kenan Tekin,

Yalova Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Yalova, Türkiye

E-posta/E-mail: kenan.tekin@yalova.edu.tr

Başvuru/Submitted: 27.02.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:
01.03.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
16.04.2023

Kabul/Accepted: 18.04.2023

Atıf/Citation: Tekin, Kenan. "İslam ve Osmanlı Dönemi Bilim Tarihi Yazımı için İhtarlar: Ahmed Midhat Efendi'nin *Tarih-i Ulûm*'una Cevdet Paşa'nın Tenkitleri." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 2 (2023): 801-840.
<https://doi.org/10.26650/oba.1256863>

ÖZ

Son dönem Osmanlı'da bilim tarihiyle ilgili yazılan birçok eser alandaki ilk eser olarak değerlendirilmiştir. Kanaatimizce son dönem Osmanlı bilim tarihinin ilkleri arasında zikredilmeye değer iki yazar ve eserleri göz ardı edilmiştir. Bunlar İbn Haldun'un (ö. 1406) *Mukaddime*'sinin bilimlerin tanıtımı ve tarihiyle ilgili altıncı bölümünü özgün katkılarıyla tercüme eden Ahmed Cevdet Paşa (ö.1895) ile John Draper'ın (ö. 1882) din ve bilim arasındaki ilişkilere bilim tarihi merkezli yaklaşımını kendi katkılarıyla *Nizâ-ı İlm u Din* adıyla tercüme eden Ahmed Midhat Efendi'dir (ö.1912). Bu makalede, her iki düşünürümüzün bilim tarihiyle ilgili katkılarını buluşturan Ahmed Midhat Efendi'nin *Tarih-i Ulûm* adlı eserine Cevdet Paşa'nın T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde müsvedde halinde bulunan değerlendirmelerini incelemekteyiz. Cevdet Paşa'nın değerlendirmelerinin *ilim, fen, maarif, ve sanat* gibi kavramların yerinde kullanımı, Osmanlı bilim tarihi yazımında katkıları olan ilim adamlarının atlanmaması, bilim tarihiyle ilgili önemli kaynakların dikkate alınması gibi günümüz bilim tarihi yazımı için bile geçerliliğini sürdüren bazı ihtarlar içerdiğini ortaya koymaktayız. Cevdet Paşa'nın değerlendirme yazısı üzerinden, son dönem Osmanlı bilim tarihi literatürü üzerine yapılan taramalarda kitap değerlendirmelerinin de dikkate alması gerektiğine işaret etmekteyiz. Makalenin ekinde, incelenen değerlendirmenin çeviri yazısını neşretmekteyiz.

Anahtar sözcükler: Ahmed Cevdet Paşa, Ahmed Midhat Efendi, Osmanlı bilim tarihi, İslam'da bilim, İlim, Fen, Sanat, *Tarih-i Ulûm*

ABSTRACT

Various late Ottoman contributions to the history of science have been identified as pioneering works in the field. However, contributions from two late Ottoman intellectuals, namely Ahmed Cevdet Pasha (d.1895) and Ahmed Midhat Efendi (d.1912), have hitherto been neglected. In fact, both wrote

works that dealt with the history of science. Cevdet Pasha translated the last chapter of Ibn Khaldun's (d. 1406) *Muqaddimah*, which he considered as a kind of history of science and made original contributions to the account, while Ahmed Midhat translated John Draper's (d.1882) *History of the Conflict between Religion and Science*, which contains Midhat's own addendums. This paper, however, draws attention to one work that brings together Ahmed Cevdet's and Ahmed Midhat's interest in the history of science, Cevdet's review of Ahmed Midhat's unpublished work titled *Tarih-i Ulûm* [The History of the Sciences]. Cevdet Pasha's draft review of *Tarih-i Ulûm* is actually preserved in the Ottoman Archives in Istanbul. By considering Cevdet's acute analysis of some concepts such as *'ilm* [science], *fann* [discipline], *ma'ârif* [knowledge of particulars], *sinâ'at* [arts], and *san'at* [crafts] and his still relevant warnings for writing about the history of science in the Islamic and Ottoman periods, I closely analyze the review and provide a transcription of the document in the addendum. I conclude that Cevdet Pasha's review indicates that late Ottoman laudatory and many times critical reviews (*taqrîds*) contain narratives about the history of science and thus should be placed within that literature.

Keywords: Ahmed Cevdet, Ahmed Midhat, Ottoman History of Science, Islamic Science, 'ilm, Fann, San'at, *Tarih-i Ulûm*

Extended Abstract

This paper aims to analyze Ahmed Cevdet Pasha's (d. 1895) review of Ahmed Midhat Efendi's (d. 1912) unpublished work titled *Tarih-i Ulûm*. A draft of this review is preserved in the Ottoman Archives in Istanbul. The review deserves attention for several reasons. First, it brings together contributions Cevdet Pasha and Ahmed Midhat made to the history of science. While Ahmed Midhat is known to have written a history of the sciences through his correspondence with Fatma Aliye Hanım (d.1936), Cevdet Pasha's daughter, the review contains specific references to the introductory section Cevdet Pasha was sent, thus providing further information about Midhat Efendi's work. Secondly, the review contains Cevdet Pasha's brief account of the history of science and his warnings on historiography that are still relevant. Cevdet Pasha's brief mention of the rise and decline of sciences in Islamic history and their growth in Europe indicates that he continued to hold to a similar account he had provided in his translation of the sixth chapter of Ibn Khaldun's (d.1406) *Muqaddimah*, which contain the translator's original additions.

Cevdet Pasha criticized Midhat's *Tarih-i Ulûm* (1) for not being inclusive enough, (2) for misusing concepts, (3) for not making use of some important sources, and (4) for improperly using the Turkish language. As for the first, Cevdet Pasha pointed out how Ahmed Midhat's history of late Ottoman science was not comprehensive as it lacked mention of some important figures who had played a role in the transmission and development of modern science in the Ottoman domain, including İsmail Gelenbevî (d. 1791), Hüseyin Rıfıkı Tamânî (d. 1817), Şânîzâde Mehmed Atâullah (d. 1826), and Hüseyin Tamânî's son Emin Pasha (d. 1851), as well as Hoca İshak Efendi (d. 1836) whom Ahmed Midhat had noted. Cevdet spends most of the review on the second critique, pointing out some problematic uses of concepts such as *'ilm* [science/knowledge], *fann* [discipline], *ma'ârif* [knowledge of particulars], *san'at* [crafts], and *sinâ'at* [arts]. Cevdet vehemently rejected a division of sciences into religious

and worldly sciences, pointing out that he had never heard of such a division and that it was inconsistent due to religious sciences including worldly matters and worldly sciences such as metaphysics including religious matters such as discussions on the existence of the Necessary Existent and matters of the afterlife. Also, a noteworthy analysis of the concept of *'ilm* is that this concept terminologically refers to the sciences, while ordinarily signifying knowledge in general. Thus, Cevdet warned Midhat, as well as the reader, against confusing these two meanings of *'ilm*, which has commonly occurred to refer to science in modern times when interpreting religious texts that contain the word *'ilm* in reference to knowledge. Cevdet's analysis of the words *san'at* and *sinâ'at* also showed again how the modern period uses the first meaning in place of the second, which has since become a well-established misuse in Turkish. Nevertheless, Cevdet painstakingly pointed out that *san'at* refers to occupations, while *sinâ'at* refers to crafts that require knowledge.

Although Cevdet's notes on the third critique on significant sources for history or science and on the fourth critique on the proper use of Turkish and Turkification of scientific terminology take up less room in his review, both are items that he had dwelled on in his previous work on the history of the sciences. On two occasions, Cevdet's review emphasizes *al-Filâḥa l-Nabaṭiyya*, as a crucial source for the history of ancient sciences, particularly regarding the 19th-century obsession with the origins of science. In this regard, Cevdet believed India to be the cradle of civilization, while giving precedence to Babylon over Egypt regarding the development of civilization. As for the proper use of language, Cevdet praised Turkish for its fine features and suggested inventing scientific terms by benefitting from Arabic lexicons while also hinting at reforming Ottoman Turkish script for better dictation.

All in all, Cevdet's review of Midhat's ultimately unpublished work titled *Tarih-i Ulûm* shows that book reviews have contained substantial narratives on the history of the sciences. This is not the only review in which Cevdet provided an account of the sciences. As noted in the paper, several of Cevdet's laudatory reviews (*takrîz*) actually include narratives on the history of the sciences. As a result, these reviews all show that Cevdet had made use of such occasions to propagate his narrative on the development of sciences. Hence, I argue that these book reviews should be included in the Turkish literature on the history of science and mined for their succinct accounts of developments.

Giriş

Türkçe yazılmış ilk bilim tarihinin kime ait olduğuna dair farklı yazarlara işaret edilmektedir. Adnan Adıvar'ın (ö. 1955) *Osmanlı Türklerinde İlim* başlıklı eseri hem kapsamlı olması hem de Latin harfleriyle basılması dolayısıyla Cumhuriyet dönemi bilim tarihi çalışmaları arasında özel bir yer edinmiştir.¹ Fakat, bilim tarihine olan ilginin daha gerilere gittiği bilinmektedir. Özellikle geç Osmanlı döneminde Sâlih Zeki'nin (ö. 1921) matematik tarihiyle ilgili çalışmalarının modern dönemdeki yeni bilim anlayışı çerçevesinde yazılan bilim tarihi çalışmalarına öncülük ettiği ileri sürülmektedir.² Yine Bursalı Mehmed Tâhir'in (ö. 1925) *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri* adlı çalışması daha savunmacı hüviyetteki bilim tarihi yazıcılığında öncü çalışmalar arasında sayılmaktadır.³ Daha ufak çaplı olmakla birlikte Ali Suâvi'nin (ö. 1878) *Ulûm Gazetesi*'nin ilk sayısında yayınladığı "Türk" başlıklı makalesi bu tarzda özet bir bilim tarihi içermektedir.⁴ Osmanlı'nın daha önceki dönemlerine bakıldığında ilimleri tasnife yönelik eserlerin de bilim tarihi yazımı açısından önem arz ettiği görülmektedir. Örnek olarak, Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin (ö. 1561) Arapça olarak yazdığı, ancak oğlu tarafından Türkçeye *Mevzû'âtü'l-Ulûm* adıyla çevrilen eseri ve Yahya Nev'î Efendi'nin (ö. 1599) Türkçe olarak yazdığı *Netâyicü'l-Fünûn* zikredilebilir. Bu eserler bilimlerin tarihiyle ilgili bilgi vermekle birlikte modern anlamda bilim tarihi yazıcılığının öncüleri sayılmamaktadır.⁵ Zira modern dönemdeki bilim tarihi yazıcılığı on dokuzuncu

- 1 Adnan Adıvar'ın bilim tarihi araştırma ve yayınları üzerine bkz. Feza Günergün (ed.), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Adnan Adıvar Özel Sayısı)* 7, 2 (2006).
- 2 Sâlih Zeki'nin bilim tarihi araştırma ve yayınları üzerine bkz. Feza Günergün (ed.), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Salih Zeki Özel Sayısı)* 7, 1 (2005).
- 3 Türk bilim tarihiyle ilgili bibliyografik bir kaynak için bkz. İhsan Fazhoğlu (ed.), *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (Türk Bilim Tarihi Özel Sayısı)* 2, 4 (2004); Feza Günergün (ed.), *Türkiye'de Bilim, Teknoloji ve Tıp Tarihi Çalışmaları (1973-1998)* (Ankara: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2000); *İTÜ (Dosya: Bilim ve Teknoloji Tarihi)* sayı 84 (Eylül-Aralık 2019). Osmanlı dönemi bilim ve teknoloji tarihiyle ilgili toplu makaleler için bkz. Yavuz Unat (ed.), *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji: Makaleler* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2010). İngilizce olarak Osmanlı bilim tarihi yazımıyla ilgili bkz. Berna Kılınç, "Ottoman Science Studies: A Review," *Turkish Studies in the History and Philosophy of Science, Boston Studies in the Philosophy of Science*, c. 244, ed. Gürol Irzık ve Güven Güzeldere (Boston: Springer, 2005) içinde 251–263; Cemil Aydın, "Beyond Culturalism? An Overview of the Historiography on Ottoman Science in Turkey," *Multicultural Science in the Ottoman Empire*, yay. haz. E. İhsanoğlu, K. Chatzis ve E. Nicolaidis (Turnhout: Brepols, 2003) içinde, 201–215.
- 4 Suâvi'nin bu makalesi modern dönemde milliyetçi bakış açısıyla bilim tarihi yazımının arka planında oryantalistlerin kışkırtmalarının yattığı göstermektedir. Bu makalenin içerisinde yer aldığı *Ulûm Gazetesi*'nin bir tahlili için bkz. Kenan Tekin, "A Journal of Science Without Boundaries: Ali Suavi's *Ulûm Gazetesi*," *International Perspectives on Publishing Platforms*, ed. Meghan Forbes (New York: Routledge 2019) içinde, 177-199.
- 5 Taşköprizâde ve Nev'î dahil olmak üzere Osmanlı erken modern döneminden on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına kadar birçok eseri tanıtan Remzi Demir, bunları bilim tarihi eserleri olmaktan ziyade Türk bilim tarihinin temel kaynakları olarak tanıtmaktadır. Demir'in bu çalışmasına göre modern anlamda bilim tarihi yazımının öncüsü Sâlih Zeki'dir. Bkz. Remzi Demir, "Türkiye'de Bilim Tarihi Araştırmalarının Gelişimine Genel Bir Bakış (1532-1993)" *Türkiye'de Bilim Tarihi Araştırmalarının Dünü ve Bugünü: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Bilim Tarihi Anabilim Dalı'nda Yapılan Çalışmalar*, yay. haz. Esin Kâhya, Melek Dosay Gökdoğan vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 2003)

yüzyılda ortaya çıkan bilim anlayışına dayanmaktadır. Bu çalışmanın amacı Osmanlı modern döneminde öncü olmakla birlikte akim kalan bir çalışmaya yani Ahmed Midhat Efendi'nin (ö. 1912) *Tarih-i Ulûm* adlı eserine dikkat çekmek ve Ahmed Cevdet Paşa'nın (ö. 1895) bu çalışma üzerine yazdığı değerlendirme üzerinden kitap eleştirilerinin Türkçe bilim tarihi yazıcılığı açısından önemine işaret etmektir.

Ahmed Cevdet Paşa ve Ahmed Midhat Efendi'nin son dönem Osmanlı'da bilim tarihiyle ilgili yazına ilk olmasa da öncü katkılarda buldukları söylenebilir. Hem alim hem devlet adamı kimliğiyle bilinen Cevdet Paşa, Tanzimat döneminin hukuk, eğitim, dil gibi çeşitli alanlardaki reformcu çabalarına, eserleri ve devletin üst düzey kademelerindeki çeşitli görevleriyle katkıda bulunmuştur. Cevdet Paşa, aşağıda görüleceği üzere, bir tür bilim tarihi olarak gördüğü İbn Haldûn'un (ö. 1406) *Mukaddime*'sinin altıncı faslını Türkçeye tercüme etmiş ve eksik olarak gördüğü kısımları kendi özgün eklemeleriyle tamamlayarak eseri güncellemiştir.⁶ Cevdet Paşa'nın bu tercüme yaptığı katkılar Osmanlı'da modern bilim tarihi yazımının öncüsü olarak kabul edilebilir. *Mukaddime* tercümesine yaptığı eklemelerin dışında Cevdet Paşa'nın ilmi eserlere yazdığı takrizler, diğer bir ifadeyle övgü merkezli takdimleri ve özel yazışmalarında ele aldığı kitap değerlendirmeleri de bilim tarihiyle ilgili anlatımını içermektedir. Bunların önemli bir kısmı kendi otobiyografisine ayrılan tezkire ve tetimmesine eklenmiştir.⁷ Yayınlanmış olan bu değerlendirmeler içerisinde bilim tarihiyle ilgili en dikkat çekici ve kapsamlı olanı Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın (ö. 1919) *Riyâzü'l-Muhtâr* adlı astronomiyle ilgili eserine yazılan takriz ve değerlendirmedir.⁸ Cevdet Paşa'nın bilim tarihiyle ilgili en kapsamlı ve önemli kitap değerlendirmesi ise T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde (BOA) müsvedde halinde bulunmaktadır. Cevdet Paşa bu değerlendirmeyi Ahmed Midhat'ın *Tarih-i Ulûm*'una, yazarın talebi üzerine yazmıştır. Bu makalede söz konusu değerlendirme yazısını tahlil ederek ekinde çeviri yazısını neşredeceğiz.⁹

çinde, 1-92.

- 6 Cevdet Paşa'nın *Mukaddime* tercümesiyle ilgili bir çalışma için bkz. Kenan Tekin, "Islamic Philosophy and the Globalization of Science: Ahmed Cevdet's Translation of the Sixth Chapter of Ibn Khaldun's Muqaddimah," *The British Journal for the History of Science* 55, 4 (2022): 459-475. doi:10.1017/S0007087422000346
- 7 Cevdet Paşa önceleri bu takrizleri seciyeli yazım tarzına örnek olması için yer vermiştir. Cevdet Paşa'nın 40. Tezkirede ilk yer verdiği takrizler Rusçuklu Mehmet Ali Fethi Efendi'nin jeolojiye dair Arapça'dan Türkçeye çevirdiği bir esere (*İlm-i Tabakatü'l-Arz*) Arapça olarak yazdığı takriz, Fatih Efendi'nin *Hatimetü'l-Eş'âr* adlı eserine Türkçe bir takriz, Çamiç Ohannes'in *Miftâhu'l-Fünûn* adlı mantıkla ilgili tercümesine Arapça olarak yazılan takriz, Sâib Efendi'nin *Nân u Helva* adlı Farsça'dan yapılan bir tercümesine Farsça takriz, Hacı Destanzâde Hacı Abdullah Petrici Efendi'nin Hristiyanlara (nasârâ) reddiye olarak yazdığı bir esere Arapça olarak yazdığı takrizdir. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir: 40 – Tetimme*, yay. Cavid Baysun (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991), 75-78. Önceleri daha çok bir eseri övmek için yazılan takrizlerin zamanla daha eleştirel bir türe dönüştüğü ve bu dönüşümde Cevdet Paşa'nın önemli bir rol oynadığı, takriz türü üzerine yapılan çalışmalarda belirtilmektedir. Bkz. Mustafa İsmet Uzun ve Ahmet Turan Aslan, "Takriz," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), c. 39 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), 472-474; Nagihan Gür, "Klasik Türk Edebiyatında Takriz" (Doktora Tezi, Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014).
- 8 Cevdet Paşa, *Tezâkir: 40 – Tetimme*, 250-58, 264-69.
- 9 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y. EE) 37/50

Ahmed Midhat Efendi her ne kadar daha çok edip ve gazeteci yönleriyle bilinse de hem Cevdet Paşa'nın değerlendirdiği eseri hem de John Draper'ın *Nizâ-ı İlm u Dîn* adıyla çevirisini yaptığı ve bu çeviri içerisine serpiştirdiği *İslâm ve Fünûn* başlıklı eseriyle bilim tarihi yazımına doğrudan katkıda bulunmuştur. Aslında Osmanlı matbaa kültürüne yaptığı sıra dışı katkılar dolayısıyla “kırk beygir gücünde yazı makinesi” olarak bilinen Ahmed Midhat'ın bu alanla da ilgilenmesi çok şaşırtıcı değildir. Hatta bilime olan ilgisi yayın hayatının erken dönemlerinde çıkartmış olduğu *Dağarcık* adlı dergiye kadar götürülebilir. Ahmed Midhat, edebi eserlerinde de Osmanlı okurunu bilgilendirmek amacıyla bilimsel konuları irdelemiştir. Cevdet Paşa'nın değerlendirmelerinden de anlaşılacağı üzere bir kısmını tamamladığı belli olmakla birlikte nihai kaderi belli olmayan *Tarih-i Ulûm* adlı eser muhtemelen bu başlık altında son dönem Osmanlı'da yazılan ilk eserdir. Cevdet Paşa'nın tenkitlerinden başka böyle bir eseri yazmakta olduğu Ahmed Midhat'ın bazı eserlerindeki atıflardan anlaşılmaktadır. Özellikle Ahmed Midhat'ın Fatma Aliye ile mektuplaşmalarında hem eserin yazıldığı tarih, hem de kendisinin Cevdet Paşa'nın tenkitlerine tepkisi görülmektedir.

Bu yazıda öncelikle *Tarih-i Ulûm*'un yazım sürecine bakacağız. Ardından Cevdet Paşa'nın tenkitlerini tahlil edeceğiz. Cevdet Paşa'nın tenkitleri bize Ahmed Midhat'ın eserinin içeriğiyle ilgili ipuçları vermektedir. Yine söz konusu tenkitler, Cevdet Paşa'nın genel olarak bilim tarihi özel olarak Osmanlı dönemi bilim tarihi yazımıyla ilgili ihtarlarını içermektedir. Dolayısıyla, makalenin kalan kısmında Cevdet Paşa'nın halen geçerliliğini sürdürdüğünü düşündüğümüz uyarıları ve *ilim, fen ve sanat* gibi kavram analizleri üzerinde duracağız.

***Tarih-i Ulûm*'un Yazılış Süreci**

Ahmed Midhat'ın *Tarih-i Ulûm* adlı bir eseri yazmakta olduğu Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye'ye yazdığı mektuplarda kendisi tarafından belirtilmiştir. Nitekim 8 Mart 1310/20 Mart 1894 tarihli mektubunda “bir *Tarih-i Ulûm* yazmakla meşgulüm” demektedir.¹⁰ Birkaç gün sonra yazdığı bir diğer mektupta, Fatma Aliye'den aldığı mektubun *Tarih-i Ulûm*'a çalıştığı sırada geldiğini ifade etmektedir. 27 Nisan 1310/9 Mayıs 1894 tarihli mektubundan Ahmed Midhat'ın *Tarih-i Ulûm*'un ilk kısmını tenkit etmesi için Cevdet Paşa'ya gönderdiği anlaşılmaktadır. Ahmed Midhat, bu mektubunda “*Tarih-i Ulûm* için üstadımızın, paşa

ve 37/51. Cevdet Paşa'nın Ahmed Midhat Efendi'nin *Tarih-i Ulûm* adlı eserinin girişini değerlendirdiği bu belgelerden 37/50 numaralı evraklar Ali Utku tarafından Ahmed Midhat'ın bilim tarihi yazımıyla ilgili çabaları çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bkz. Ali Utku, “Ahmed Midhat'ın Tamamlayıp Yayınlayamadığı Eseri: “*Tarih-i Ulûm*” ve Cevdet Paşa'nın İzah, Şerh, ve Mütalaaları,” *Şiraze 2* (Kasım-Aralık 2020): 36-47. Utku, Cevdet Paşa'nın, Y. EE, 37/50'de kayıtlı tenkitlerinin ilk iki sayfasının çeviriyazısını da neşretmiştir. Aynı kısmın farklı bir neşri için bkz. Ahmet Zeki İzgöer ve İsmail Kara, *Cevdet Paşanın Layihaları: Devlet Din Islahat Hukuk Maarif* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021), 422-423. İzgöer ve Kara'nın hazırladıkları bu kitapta söz konusu tenkitlerin bir kısmının farklı bir müsveddesi olduğu anlaşılan BOA, Y. EE, 32/44 nolu belgenin çeviriyazısı da neşredilmiştir. Bkz. İzgöer ve Kara, *Cevdet Paşanın Layihaları*, 404-411.

10 Ahmed Midhat Efendi, *Fazıl ve Feylesof Kızım: Fatma Aliye'ye Mektuplar*, haz. F. Samime İnceoğlu ve Zeynep Süslü Berktaş (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 199.

pederimizin hatıra, gönüle bakmayarak şiddet göstermesini niyaz ederim. Korkum yalnız İslâm'a aid olan husûsâttadır. Avrupa'ya aid şeylerden evelallah korkmam" demektedir.¹¹ Bu ifadelerin devamında Fatma Aliye'nin de bu eseri okuyup eleştirilerini paylaşmasını isteyen Ahmed Midhat, *Mufasssal* başlığı altında yazdığı tarihin sansüre takılması sebebiyle "en ciddi bir eserim olsun diye" *Tarih-i Ulûm*'u yazmaya girişmiştir. Eseri, *Tarih-i Cevdet*'in ikinci baskısının ciltleri ebadında dört cilt olarak tasarladığını ifade eden Ahmed Midhat, Avrupalı bilim adamlarının eserlerini de eleştirmeyi hedeflemektedir.¹² Fakat aynı şeyi İslam alimleri için yapamayacağını itiraf etmektedir. İslam bilim tarihi için Kâtib Çelebi'nin (ö. 1657) *Keşfu 'z-Zunûn*'u ve İbn Hallikan'ın (ö. 1282) *Vefeyâtu'l-A 'yan*'ını kullandığı anlaşılan Ahmed Midhat, bu kısım için mevcut tabakât kitaplarını yeterli bulmayarak, hatalarını düzeltmesi için eserin mukaddimesini Cevdet Paşa'ya sunmuştur.

1 Mayıs 1310/13 Mayıs 1894 tarihli mektuptan Ahmed Midhat'ın kısa bir süre sonra hem Cevdet Paşa'nın hem de Fatma Aliye'nin *Tarih-i Ulûm*'un ilk kısmına yönelik eleştirel notlarını almış bulunduğu anlaşılmaktadır.¹³ Ahmed Midhat'ın tepkilerine bakılacak olursa, Cevdet Paşa'nın eleştirilerine nazaran, Fatma Aliye'ninkiler övgü ile birlikte bazı eleştiriler de içermektedir. Öyle anlaşılıyor ki, Fatma Aliye de Cevdet Paşa gibi, Ahmed Midhat'ın bilimler tarihine bazı isimleri ilave etmesi gerektiğini düşünmektedir. Bunların ayrıntısına değinmeyen Ahmed Midhat, sadece Fatma Aliye'nin Kimyager Derviş Paşa (ö. 1879) ile ilgili katkılarına işaret etmektedir.¹⁴

Cevdet Paşa ve Fatma Aliye'nin değerlendirmelerini birkaç defa okuyan Ahmed Midhat, önceleri her iki değerlendirmeyi heyecanla karşılayarak eserin içinde neşretmeyi düşünmüş ancak zamanla Cevdet Paşa'nın eleştirilerini nasıl yayınlacağı hakkında fikirlerini değiştirmiştir. Hem matbaa işlerine hem de gazete, roman ve saire yayınlamaya hayatını adayan Ahmed Midhat, eline geçen her yazıyı potansiyel yayın malzemesi olarak görmekteydi. Dolayısıyla Cevdet Paşa'nın eleştirilerine de aynı gözle baktığı şu ilk tepkilerinden anlaşılmaktadır:

Hazret-i üstâdın muhtirasını dahi okudum. Azîm teşekkürler ederim. İnsan hatalarını tashih ettirdikçe hatadan sâlim olarak tekemmül eder. Bunu mukaddimenin altına aynen derc edeceğim. Hem de mukaddimede bulduğu hataları tashih etmeksizin haliyle ibkâ edeceğim de hazret-i üstâdın tashihlerini dahi kavis içine alacağım ki herkes yanlış hangisi doğru hangisi olduğunu görerek doğruyu isbât eden izâhâtı dahi muhtırada bulsunlar diye.¹⁵

11 Ahmed Midhat, *a.g.e.*, 214.

12 Aynı yer.

13 Ahmed Midhat, *a.g.e.*, 216.

14 Ahmed Midhat, *a.g.e.*, 217.

15 Aynı yer.

Birkaç gün sonra Cevdet Paşa'nın eleştirel notlarını tekrar okuyan Ahmed Midhat, bu defa eleştirilerin “pek husûsî olduğunu” söylemektedir. En çok fıkıhla ilgili eleştirileri (*Mecelle*, Osmanlı fetva kitapları ve siyerle ilgili notları kastediyor olmalı) beğendiğini vurgulayan Ahmed Midhat, konuyla ilgili Cevdet Paşa'yı överek istediği gibi çekinmeden yazmaya onu teşvik etmekte ve hatalarıyla ilgili gönlü kalmadığı gibi teşekkürünün artacağını belirtmektedir.¹⁶ Satır aralarında Ahmed Midhat'ın aslında bu eleştirileri nedense çok da yerinde bulmadığı görülmektedir. Nitekim 8 Mayıs 1310/20 Mayıs 1894 tarihli mektubunda Paşa'nın eleştirilerini yeniden okuduğunu ve bunların kendisini hayran bıraktığını belirten Ahmed Midhat, bu ifadelerin devamında Cevdet Paşa'nın “işâret buyurduğu yerlerin birçoğu imlâ yanlışı ki “*ehaduhâ*” yerine “*ahduhâ*” yazılması gibi, bazıları bizim Hüseyin'in hataları ve tâ-yı sakine yerine taharrük eylediği zaman dala münkalib olacağına adem-i ri'âyetten husûle gelen hatâlar bizim ictihâdât-ı imlâiye mahsûlleridir. Bunlar bir şey değil” demektedir.¹⁷ Bu ifadelerin devamında önemseydiği eleştirilere örnek olarak *iştibâh* yerine *müşâbehet* ve *san'at* ile *sınâ'at* arasındaki farka değinen Ahmed Midhat, hem kendisinin hem de Osmanlıların Cevdet Paşa'nın eleştirilerinden istifade edeceğini belirtmektedir. Sonuç olarak Ahmed Midhat böyle bir eleştiriye bin övgüden yeğ bulduğunu ifade etmekle beraber aslında Cevdet Paşa'nın eleştirilerinin sınırlı olduğunu da göstermeye çalışmaktadır.¹⁸

Aralık 1894 tarihli mektubunda, Ahmed Midhat, Fatma Aliye sayesinde haberdar olduğu John Draper'in din ve bilim çatışmasıyla ilgili kitabına reddiye yazmakta olduğunu, fakat bunu yayınlamadan önce *Tarih-i Ulûm*'un yayınlanması gerektiğini belirtmektedir. Çünkü orada yazdıklarının onu tekrara düşmekten kurtaracağını düşünmektedir.¹⁹ Ahmed Midhat'ın Draper'in bahsi geçen kitabını çevirip eleştirileriyle beraber yayınladığı bilinmekle birlikte *Tarih-i Ulûm*'un basılmadığı anlaşılmaktadır. Cevdet Paşa'nın bu eserin mukaddimesine yaptığı eleştirilerin bunda bir katkısı olduğunu düşünmekteyiz.

Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Ulûm*'a Eleştirileri

Cevdet Paşa, incelediğimiz kitap değerlendirmesinin başında Ahmed Midhat'ın *Tarih-i Ulûm* adlı eserinin mukaddimesini ve bir bölümünü tenkit etmesi için kendisine gönderdiğini ifade etmektedir. Buna binaen Cevdet Paşa söz konusu mukaddimeyi okuyup düşüncelerini yazılı olarak Ahmed Midhat'la paylaşmak için söz konusu değerlendirmeyi yazmıştır. Cevdet Paşa'nın değerlendirmenin girişinde belirttiğine göre kendisi de çoktan beri bir

16 Ahmed Midhat, *a.g.e.*, 218.

17 Ahmed Midhat, *a.g.e.*, 219.

18 Ahmed Midhat, *a.g.e.*, 220. Burada değinilen imla hataları Cevdet Paşa'nın yazdığı müsveddede olmadığına göre muhtemelen bunlara nüsha üzerinde değinmiş olabilir. Cevdet Paşa'nın kendisine mütalaa edilmesi için gönderilen metnin üzerinde değişikliklerde bulunduğu müsveddedeki (P yerine Q yazıldı tarzındaki) bazı açıklamalarından anlaşılmaktadır.

19 Ahmed Midhat, *a.g.e.*, 267.

bilimler tarihi yazmayı arzu etmiş fakat bunu “gerçekleşmesi güç bir iş” olarak görmüştür.²⁰ Çevirisini yaptığı İbn Haldun’un (ö. 1406) *Mukaddimesi*’nin altıncı faslının bir tür bilimler tarihi olduğunu ifade etmekle birlikte, bilimlerin İbn Haldun’un zamanından kendi dönemine çokça değiştiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla bilim tarihine *Mukaddime*’nin altıncı faslının tercümesiyle katkıda bulunduğunu ima etmekte, fakat daha sonra Avrupa’da bilim alanındaki sıra dışı gelişmelerle bilim tarihinin yazılmasının güçleştiğini ileri sürmektedir. Cevdet Paşa yine de Ahmed Midhat’ın kitabına yazdığı eleştirilerde özellikle İslam ve Osmanlı dönemi bilim tarihinin yazımıyla ilgili uyarılarda bulunarak genel bir çerçeve sunmaktadır. Burada sunduğu bilim tarihi anlatımı, *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldun*’a yaptığı eklemeler ve katkılara paralellik arz etmektedir. Cevdet Paşa’nın Ahmed Midhat’ı kısmen tercüme ve kısmen telif olan bu eserine yönlendirmesi oradaki bilim tarihi anlatımını hayatının son yıllarına kadar sahiplendiğini ortaya koymaktadır.

Tarih-i Ulûm’a yazdığı değerlendirmenin girişinde özet bir bilim tarihine yer veren Cevdet Paşa’nın buradaki anlatımına göre İslam bilim tarihinde bir yükseliş ve çöküş yaşanmıştır. Batı ise, İslam dünyasından aldığı bilimleri geliştirerek yükseliş dönemini devam ettirmektedir. Cevdet Paşa, tercüme hareketlerinden sonra Müslüman filozofların Yunancadan tevarüs ettikleri ilimlere çok önem verdiklerini ve birçok buluş yaparak onları geliştirdiklerini ileri sürmektedir. Fakat daha sonra İslam dünyasındaki siyasi karışıklıklar yüzünden dünyayı gezen medeniyetin Avrupa’ya geçtiğini ve medeniyete tabi olan felsefî ilimlerin de peşi sıra Avrupa’ya gittiğini not etmektedir. Cevdet Paşa bilimlerin Avrupa’da çokça geliştiğini ve eskiden tabiat felsefesinin birer konuları olan fizik ve kimyanın başlı başına birer bilim haline dönüştüğünü vurgulamaktadır.²¹ Bu gelişmelere işaret etmesinin bir nedeni Ahmed Midhat’a bilim tarihi yazımının ne derece zorlaştığını göstermektir.

Cevdet Paşa, bir tür bilim tarihi yazdığını düşündüğü İbn Haldun’un, Meşrik, yani Mısır ve doğusunda kalan İslam topraklarındaki bilimsel gelişmelerden yeterince haberdar olmadığını, söz konusu gelişmelerin de Moğol istilasıyla beraber yakılan kütüphanelerle birlikte yok olduğunu söylemektedir. Paşa burada, İslam bilim tarihindeki bazı gelişmelerin İbn Haldun gibi tarihçiler tarafından bilinmediği veya kayıt altına alınmadığı için göz ardı edildiğine işaret etmektedir. İslam tarihinde bilimlere yapılan katkılara bir örnek olarak geometri alanındaki gelişmelere dikkat çeken Cevdet Paşa, bu bilimlerin muhtemelen İbn Rüşd’ün çalışmalarıyla birlikte Avrupa’ya aktarıldığını, orada Avrupalılarca geliştirildiğini ve şu son haliyle Doğulu alimlere gösterilse tanınamayacağını ifade etmektedir. Bir diğer örnekte astronomiye değinen Cevdet Paşa, Avrupa’da bu alanda teleskopla yeni keşiflerin gerçekleştiğini ve Yunan astronomisinin temel bazı iddialarının çürütüldüğünü

20 BOA, Y. EE, 37/50, 1.

21 Aynı yer.

belirtmektedir.²² Cevdet Paşa'nın, *Mukaddime-i İbn Haldun Tercümesi*'nde görülen 'gezgin bilim' teorisini ve bilim tarihi anlatımını bu yazıda devam ettirdiği görülmektedir.

Cevdet Paşa'nın bilim tarihindeki gelişmelere değinmesinin nedeni, yukarıda da belirttiğimiz üzere Ahmed Midhat'a bu işin güç olduğunu ve üstesinden gelemeyeceğini anlatmaktır. Nitekim, İbn Haldun'un verdiği bilgilerin, bilimlerin on dokuzuncu yüzyılın sonlarındaki durumu ile karşılaştırıldığında, içindekiler sayfasından öteye geçmeyeceğini ileri süren Cevdet Paşa, sonuç olarak bilim tarihi yazımının zor olduğunu söyleyerek bir edebiyatçı için bunun daha da güç olduğunu belirtmektedir. Bu sözlerin devamında Ahmed Midhat'ın böyle tehlikeli bir işi üstlendiğini yazarak, edebi bir ifadeyle bunun ne Akdeniz'e ne de Karadeniz'e gemiyle seyahat etmeye benzediğini, bu işin dünya seyahati için okyanusları geçmeyi gerektiren bir seyahat olduğunu belirtmektedir. Bu benzetmeyle Cevdet Paşa, Ahmed Midhat'ın o dönemde Beykoz'dan İzmit'e bir kotra gemisiyle yaptığı ve *Sayyadane Bir Cevelan* adıyla kitaplaştırdığı seyahatine göndermede bulunmuş olabilir.²³ Cevdet Paşa, Ahmed Midhat'ın *Ahmed Metin ve Şirzad* adlı romanına da telmihte (hatırlatmada) bulunmuş olabilir.²⁴ Zira bu romanın kahramanı bir gemiyle Akdeniz yolculuğuna çıkmakta ve eserde söz arasında bilimlerle ilgili bilgiler verilmektedir.

Cevdet Paşa her ne kadar sonuç olarak Ahmed Midhat'ı *Tarih-i Ulûm*'u yazma çabasından dolayı tebrik etse de tenkitlerine giriş mahiyetindeki bu ifadeleri ve devamında gelen eleştirileri Ahmed Midhat'ı teşvik etmekten ziyade cesaretini kırarak çalışmanın akim kalmasına etkiye bulunmuş olabilir. Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Ulûm*'a yönelttiği eleştirileri eksik bilgiler, yanlış kavram kullanımı, bilim tarihi yazımında bazı önemli eserlerin göz ardı edilmesi ve dil ile ilgili hassasiyetlerini gösteren imla yanlışları şeklinde sınıflandırabiliriz. Dolayısıyla Cevdet Paşa'nın bilim tarihi yazımında önemsedığı hususları şu şekilde sıralayabiliriz: (1) bilime önemli katkılarda bulunan kişilerin atlanmaması, (2) kavramların terminolojik ve sözlük anlamlarının karıştırılmayarak yerinde kullanılmaları, (3) bilim tarihi yazımı için önemli olan kaynakların dikkate alınması ve (4) dilin (Türkçenin) doğru kullanımı. Her ne kadar dil ile ilgili eleştirileri doğrudan bilim tarihi yazımıyla ilgili görünmese de Cevdet Paşa'nın genel olarak dil konusundaki hassasiyeti ve Türkçeye verdiği önem birçok çalışmasına olduğu gibi bu değerlendirmeye de yansımıştır.

Osmanlı'da Modern Bilimin Öncüleri

Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Ulûm*'u değerlendirirken dikkat çektiği hususlardan birisi, geç Osmanlı bilim tarihi yazımında modern bilimin üretilmesine, aktarılmasına ve

22 Aynı yer.

23 Ahmet Mithat Efendi, *Sayyadane Bir Cevelan* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017).

24 Ahmed Midhat Efendi, *Ahmed Metin ve Şirzad yahut Roman İçinde Roman* (İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1892).

Türkçeleştirilmesine katkıda bulunan öncü bilim adamlarının atlanmamasıdır. Paşa'nın ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Ahmed Midhat bilimle ilgili gelişmeleri kaydederken bazı kişileri atlamış veya göz ardı etmiştir. Örneğin dille ilgili gelişmelerden bahsederken Âsım Efendi'den (ö. 1819) Behcet Efendi'ye (ö. 1834) geçerek Şânîzâde'yi (ö. 1826) atlamıştır.²⁵ Cevdet Paşa ise Şânîzâde'nin ilmi faaliyetleri ve Beşiktaş'ta kurulan Cemiyet-i İlmiye'deki rolü dolayısıyla atlanmaması gerektiğini not etmektedir. Özellikle de Behcet Efendi'ye nazaran bilim alanına daha fazla katkıda bulunduğunu, Behcet Efendi'nin Şânîzâde'yi çekememesi dolayısıyla Şânîzâde'nin başına gelenlere değinmektedir. Şânîzâde'nin Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi'nde İsmail Ferruh Efendi'yle (ö. 1840) birlikte ilim tahsil etmek isteyenleri okuttuğu (Şânîzâde'nin bilimlere ilgi duyanları, Ferruh Efendi'nin ise edebiyata ilgi duyanları okuttuğu) belirtilmektedir. Behcet Efendi'nin sırf Şânîzâde'yi sürgüne göndermek için bu cemiyeti Bektaşiler ile ilişkili göstermeye çalıştığını söyleyen Cevdet Paşa, sonuç olarak Cemiyetin bilimlere ve Osmanlı edebiyatına önemli hizmetlerde bulunduğunu vurgulamaktadır.²⁶

Cevdet Paşa'ya göre, Ahmed Midhat'ın *Tarih-i Ulûm*'unda son dönem Osmanlı bilim tarihiyle ilgili anlatımda çevirileriyle matematiksel bilimlere önemli katkılarda bulunan İshak Efendi'den (ö. 1836) bahsedilmesine rağmen ondan önce Hendeschâne-i Berriye hocası olan Hüseyin Rıfka Tamânî Efendi (ö. 1817) ve İsmail Gelenbevî'den (ö. 1791) bahsedilmemesi diğer bir eksikliktir. Ayrıca Hüseyin Rıfka Tamani'nin oğlu Mehmed Emin Paşa'nın (ö. 1851)²⁷ Mekteb-i Harbiyye programlarını düzenleyen ve Osmanlıdaki tartı ve ölçüleri metre ve kiloya uyarlayan kişi olduğunu, yine integral ve diferansiyel hesap gibi yeni bilimlerin inceliklerini araştırdığını not eden Cevdet Paşa, Gelenbevî'nin ise Hüseyin Rıfka Efendi'den önce Mekteb-i Bahriyyede matematik hocası olması ve matematik alanında yazdığı güzel bir eserle ve logaritma cetvellerini Türkçeye aktarmakla bilimlere yaptığı katkı dolayısıyla bilim tarihine eklenmeyi hakkettiğini vurgulamaktadır.²⁸ Dolayısıyla Cevdet Paşa'ya göre son dönem Osmanlı'da modern bilimlerin tarihine yoğunlaşan bir eser, çeşitli katkıları bakımından mutlaka İsmail Gelenbevî, Hüseyin Rıfka Tamânî, Hoca İshak Efendi, Şânîzâde ve Emin Paşa'ya yer vermelidir.

Bilim Tarihi Yazımında Kavramların Doğru Kullanılması

Cevdet Paşa'nın değerlendirme yazısında en çok üzerinde durduğu hususlardan biri, Ahmed Midhat'ın kavramları kullanımındaki dikkatsizliği olduğu söylenebilir. Dolayısıyla değerlendirme yazısında *ilim*, *fen*, *ma'ârif*, *san'at*, *sınâ'at* gibi kelime ve kavramları nispeten

25 BOA, Y.EE 37/51, 4.

26 BOA, Y.EE 37/50, 5.

27 Mehmed Emin Paşa'ya atfedilen ancak şimdiye kadar bulunamamış olan iki eserini tespit eden ve Paşa'nın az bilinen İngiltere dönemini ele alan bir çalışma için bkz. Atilla Polat, "Mekteb-i Harbiye Nazırlarından Matematikçi Mehmed Emin Paşa'nın Biyografisine Giriş," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 20, 2 (2019): 59-73.

28 BOA, Y.EE 37/50, 5.

uzunca ve bazen mükerreren açıklama gereği görmüştür. Ahmed Midhat'ın eserinden bir ifadeye veya söze gönderme yaparak bu kavramlarla ilgili açıklamalarda bulunmaktadır. Örneğin, Ahmed Midhat'ın "Arab dahi ma'ârif-i ta'lîmiyye ve dünyeviyyeyi Yunandan almıştır" cümlesini hem *ma'ârif* kelimesinin yerine *ulûm* kelimesi kullanılması gerektiği (çünkü burada Ahmed Midhat Yunancadan aktarılan bilimlerden bahsetmektedir, tikel bilgilerden değil) hem de ilimlerin *ta'lîmî* ve *dünyevî* şeklinde bilinen bir taksiminin söz konusu olmadığını *ilim*, *fen* ve *marifet* kelimelerinin sözlük ve ıstılahi anlamlarını uzunca açıklayarak göstermeye çalışmaktadır.

Cevdet Paşa, ilimlerin, *ta'lîmî* (matematiksel) ilimler ve *dünyevî* ilimler şeklinde taksim edilmesinin kabul gören bilimsel terminolojiye uygun olmadığını söylemektedir.²⁹ Aslında İslam bilim tarihinde matematik bilimler için *te'âlîm* kelimesi kullanıldığı için Midhat'ın kullandığı *ta'lîmî* ifadesini garipsemiş olabilir. Nitekim Cevdet Paşa Arapların Yunanlardan aldıkları felsefi ilimlerin üç kısım olduğunu ve bunların doğa felsefesi (*hikmet-i tabiiyye*), matematiksel bilimler (*ulûm-ı ri'yâziyye denilen te'âlîm*) ve metafizik (*hikmet-i ilâhiyye*) olduklarını belirtirken bu sonuncusunun ruh, ahiret ve Zorunlu Varlık gibi konuları ele aldığını söyleyerek, metafiziğin uhrevî konuları içerdiğini anımsatmaktadır. Diğer yandan dini bir ilim olan fıkıhın bazı dünyevî konuları içerdiğini söyleyen Cevdet Paşa aslında Ahmed Midhat'ın ifadesinin altında sadece dünyevî ilimlerin alındığına yönelik yanlış bir kanaatin olduğuna işaret etmektedir. Söz konusu yanlışlığı hem felsefi ilimlerin öteki âlemle ilgili konuları içerdiğine hem de dini ilimlerin bu dünyayla ilgili konulara yer verdiğine işaret ederek göstermektedir. Ayrıca Midhat'ın buradaki tasnifinin klasik ilimler tasnifiyle uyuşmadığını ortaya koyan Cevdet Paşa, sonuç olarak Ahmed Midhat'ın kullandığı "*ma'ârif-i ta'lîmiyye ve dünyeviyye*" tabirini duymadığını, dolayısıyla bu tabirle ne demek istendiğini anlamadığını vurgulamaktadır.³⁰

Cevdet Paşa için "*ma'ârif-i ta'lîmiyye ve dünyeviyye*" ifadesi sadece sınıflandırmanın yanlışlığıyla ilgili bir problemi içermemekte, aynı zamanda bu ifadede *ma'ârif* kelimesi yerinde kullanılmamaktadır. Burada *ma'ârif* yerine kullanılması gereken kelime *ulûm* kelimesi olduğundan bunun tekili olan *ilim* kavramının sözlük ve terminolojik anlamlarını açıklamaktadır. Bu açıklamalar İslam dünyasında kısmen değiştirilen Aristotelesçi bilim anlayışı ve felsefesi çerçevesindedir. *İlim* sözlükte bilmek ve biliş, ıstılahta ise bir birlik yönüyle bir arada tutulan meseleler demektir. Cevdet Paşa bu son anlamıyla her ilmin (bilimin) mesâilden yani problemlerden oluştuğunu ve bir ilmin meselelerini kavrayarak elde edilen melekeye de *ilim* denildiğini belirtmektedir.³¹ İlmin ıstılahi anlamına örnek olarak ikincil akledilirler ile ilgili olan meselelere Mantık ilmi dendiğini, yine bu ilimde yetkinleşen birisinin elde ettiği meleke için ilim kelimesinin kullanıldığını söylemektedir.³²

29 BOA, Y.EE 37/50, 6.

30 Aynı yer.

31 BOA, Y.EE 37/50, 6.

32 Y.EE 37/50, 6. Mantık ilmini örnek olarak kullanması, Cevdet Paşa'nın mantık el kitaplarının girişleri üzerine

Cevdet Paşa *ilim* kavramıyla ilişkili olan *fen* kelimesinin de sözlük ve ıstılahi anlamlarını açıklamaktadır. Bir ilmin değişik ilimlere ayrılabilceğini not ederek *fen* kelimesinin ıstılahi anlamda ilimlerin alt dalları için kullanıldığına işaret etmektedir. Örnek olarak Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ına değinen Cevdet Paşa, bu kitabın aslında Arapça gramerini (nahiv) içerdiğini, fakat zamanla sarf ve ıstılah ilimlerinin bu kitaptan alınarak ayrı birer ilim haline getirildiklerini söylemektedir. Felsefenin de doğal bilimler (*tabî'ıyyât*) ve matematik bilimler (*riyâziyyât*) gibi çeşitli ilimlere ayrıldığını, bunların her birinin daha başka alt ilimlere ayrıldıklarını ifade eden Cevdet Paşa, bir ilmin alt dalı olduğu ana bilime nazaran *fen* olarak isimlendirildiğini söylemektedir. Sözlükte *fen* kelimesinin türlü ve çeşit demek olduğunu belirtmektedir. Mesela *fenn-i hisâb* denildiğinde bir üstteki bilimin bir kısmı olduğuna işaret edilmektedir. Yani *fenn-i hisâb* derken matematik bilimlerin bir alt dalı olduğu vurgulanmış olmaktadır. Dolayısıyla, Cevdet Paşa'ya göre üstünde daha başka bir ilim dalı olmayan hikmete (felsefeye), *fenn-i hikmet* denilmez.³³

Cevdet Paşa nihayet sözü Ahmed Midhat'tan alıntılacağı cümlede yerinde kullanılmamış olduğunu düşündüğü *ma'ârif* kelimesine getirmektedir. *İlim* ve *fen* kelimeleriyle ilgili açıklamalarının akabinde *ma'ârif* kelimesinin tekili olan *ma'rifet* kelimesini *ilim* kelimesiyle karşılaştırmaktadır. *Ma'rifet* kelimesinin de *ilim* gibi bilmek anlamında kullanılmasına rağmen aralarında kullanım bakımından fark olduğunu belirtmektedir. *İlim* tümel ve birleşik şeyler için kullanılmaktayken, *ma'rifet* basit ve his ile bilinen tikel şeyler için kullanılmaktadır.³⁴ Cevdet Paşa'ya göre kavramların özünü ve önermeleri bilmek *ilim*, bir kişinin şahsi suretini zihinde canlandırmak *ma'rifettir*. Yine, felsefi bilimlerde külli kaideleri bilmek *ilim*, bunların sonuçlarını bilmek ise *ma'rifettir*. Cevdet Paşa, *ma'rifetin* daha çok uygulamaya yönelik bilgiler için kullanıldığına işaret etmektedir. *Ma'ârifin*, *ma'rifet* kelimesinin çoğulu olduğunu, şiir ve inşa (edebiyat, kompozisyon) gibi alanların *ma'âriften* sayıldığını ifade etmektedir. Ayrıca medreselerde teorik (*nazarî*) ilimlerle uğraşanlara *ulema* ve öğrencilere *talebe-i ulûm* denilmesini, uygulamalı işlerle uğraşanlara ise *ashâb-ı hüner* ve *ma'ârif* denilmesini de *ilim* ve *ma'rifetin* farklı kullanımlarına bağlayan Cevdet Paşa, on dokuzuncu yüzyılda kurulan umumi mektepleri gözetken bakana *ma'ârif nazırı* denilmesini bu duruma bağlamaktadır. Sonuç olarak, Cevdet Paşa *ma'ârif-i ta'lîmîyye* ifadesini garipsemekte, Ahmed Midhat'ın yeni kavramlar icat etmesini eleştirmekte ve ortada bir gerekçe yokken yeni terimler ortaya koymanın doğru olmadığını belirtmektedir.³⁵

yazılan şerh ve haşiyelerdeki klasik ilim anlayışıyla ilgili tartışmalara vakıf olduğunu göstermektedir. Söz konusu el kitaplarından en önemlileri olan *İsâgûcî*, *Şemsiyye* ve *Metâ'ilü'l-Envâr* üzerine onlarca şerh ve haşiyeye yazılmıştır. Bu mantık metinlerinin girişleri üzerine yapılan yorumlarda klasik ilim teorisi genişçe ele alınmıştır. Cevdet Paşa'nın öğrenimi sırasında mantık derslerine önem verdiğini hatta akranlarına Gelenbevi'nin *Burhân*'ını okuttuğunu biyografisinden öğrenmekteyiz. Yine kendisi okullarda okutulmak üzere *Mi'yâr-ı Sedad* adlı bir mantık kitabı yazmış, değerlendirmelerinde de bu esere atıfta bulunmuştur.

33 BOA, Y.EE 37/50, 7.

34 Aynı yer.

35 BOA, Y.EE 37/50, 7. Cevdet Paşa'nın bu kısımda üstü çizilen bir ifadesinden Ahmed Midhat Efendi'nin *ulûm-ı*

Ahmed Midhat'ın *Tarih-i Ulûm*'un ilerleyen sayfalarında yine ilimleri dinî ve dünyevî ilimler olmak üzere ikiye ayırması, Cevdet Paşanın yeniden *ilim* kelimesinin sözlük ve ıstılahi anlamlarına dönerek ilimleri tekrar sınıflandırmasına sebep olmuştur. Cevdet Paşa burada, İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinde de tercih edilen ve klasik sonrası İslam dünyasında yaygın olan ilimler tasnifini benimsemiş görünmektedir. Bu sınıflamaya göre ilimler öncelikle akli ve nakli ilimler olarak ikiye ayrılmakta, akli ilimler felsefenin meşhur sınıflamasına uygun olarak teorik ve pratik ilimler olarak ayrılmakta, nakli ilimler ise din ve dil ilimleri olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.³⁶ Cevdet Paşa bu taksime daha ayrıntılı bir şekilde *Beyânu'l-Unvan* adlı eserinde yer verdiğini belirtmektedir.³⁷

Cevdet Paşa ikinci defa bu meseleyi Ahmed Midhat'ın gönderdiği bölümün ilimlerin oluşturulması ve bir araya getirilmesiyle ilgili olan ikinci kısmına yazdığı değerlendirmede ele almaktadır. Burada Cevdet Paşa, *ilim* kelimesinin sözlük ve ıstılahi anlamlarına yeniden göndermede bulunarak bu bölümde ilmin bilgi değil bilim anlamındaki kullanımının söz konusu olduğunu ifade etmektedir. Yukarıda zikredilen ilimler sınıflamasına değinen Cevdet Paşa, hikmet yani felsefenin alt dalları olan metafizik, doğa bilimleri ve matematik bilimlerin bilgi değerine kısaca değinmektedir. Metafizikte kullanılan delillerin çoklukla zanni olduğunu, doğa bilimlerin duyu ve tecrübeye dayanması, bunların da hatalı olma ihtimalleri dolayısıyla bu bilimlerde kullanılan delillere itiraz yöneltilebileceğini belirten Cevdet Paşa, sadece matematik bilimlerin doğruluğu apaçık olan önermelere dayandıkları için reddedilemeyeceklerini belirtir. Cevdet Paşa'nın bu açıklamalarından Ahmed Midhat'ın doğa bilimlerinden elde edilen bilgiler ile matematik bilimlerden elde edilen bilgileri eşit tuttuğu bir anlatıma yer vermiş olabileceği hissedilmektedir. Dolayısıyla Cevdet Paşa bu iki alanda kullanılan önermelerin bilgi değeri arasındaki fark için Ahmed Midhat'ı *Mi'yâr-ı Sedad* adlı eserinin ilgili bölümüne yönlendirmektedir. Bu mantık kitabında, Cevdet Paşa burhânî bilgilere ulaştıran fitriyyât, müşahedât, hadsiyyât, mücerrebât gibi önerme türlerini açıklarken kendisi apaçık olarak bilinen önermeler arasında da bir derece farkı olduğuyla ilgili uzunca bir açıklama yapmaktadır. Buna göre apaçık olan bilgilerimiz ya salt akılla bilinenler (*bedîhiyyât-ı akliyye*) ya da sadece hisle veya hem akıl hem de hisle bilinen apaçık bilgiler (*bedîhiyyât-ı hâriciyye*) olarak ikiye ayrılmaktadır. Bilgi değeri bakımından salt akılla elde edilen bilgilerde şüpheye mahal olmadığı, his ile, veya hem akıl hem de hisle elde edilen önermelerde ise en nihayetinde duyu organlarına dayanmaları ve bunların hem yanılabilmeleri hem de eksik tümevarıma dayanmaları yani tümevarım probleminde maruz kalmaları dolayısıyla daha düşük derecede bir bilgi değerine sahip olduğu ifade edilmektedir.³⁸ Cevdet Paşa'nın Ahmed Midhat'ın *Tarih-i Ulûm*'unun bu bölümüyle ilgili değerlendirmelerine

ta'limîye tabiriyle matematiksel bilimleri (*ulûm-ı ri'yâziyye*) kastettiği anlaşılmaktadır.

36 BOA, Y.EE 37/50, 10.

37 Cevdet Paşa'nın ilimler taksimi için bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Beyânu'l-Unvan* (İstanbul: Matbaa-i Osmâniye, 1289), 35-39.

38 Ahmed Cevdet Paşa, *Mi'yâr-ı Sedad* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1293), 102-106.

dönecek olursak, Ahmed Midhat'ın ilimleri dinî ve dünyevî şeklinde ayırmasını problemlî gören Cevdet Paşa, böyle bir tasnifin bilinmediğini söylemekle yetinmemekte, aynı zamanda yaygın olan tasnifi paylaşarak bu ayırımın neden doğru olmadığını ortaya koymaktadır.

Cevdet Paşa, ilimler tarihiyle ilgili bir eserde, ilimlerin oluşturulması ve sınıflandırılması (*tedvin ve taksim*) söz konusu edilirken ilmin ıstılahi anlamının göz önünde bulundurulması gerektiğini belirtmekle birlikte hem bilimle ilişkili olması hem de muhtemel karışıklıkları önlemek için ilim kelimesinin bilgi anlamındaki kullanımıyla ilgili bazı açıklamalarda bulunmaktadır. Cevdet Paşa'yı bu açıklamalarda bulunmaya sevk eden şey Ahmed Midhat'ın bilgi anlamında olan ilim kelimesini bilim anlamında anlaşılacak bir bağlamda kullanmış olması olabilir. Bunu, Ahmed Midhat'ın eserinin 60. sayfasına göndermede bulunarak Kur'an-ı Kerim'in bazı ayetlerini zikreden Cevdet Paşa'nın bu ayetlerde geçen ilim kelimesinin ıstılahi değil lügavi anlamlarda anlaşılması gerektiğini ifade etmesinden çıkartabiliriz.³⁹ Dini metinlerde geçen ilim kelimesiyle ilgili buna benzer bir karışıklık modern İslam dünyasında çok yaygındır. Cevdet Paşa'nın zikrettiği ayetler ve birçok hadiste bilgi anlamında kullanılan ilim, bilim anlamında kullanılmış gibi yorumlanmaktadır. Dolayısıyla, Cevdet Paşa'nın bu açıklamalarını her ne kadar Ahmed Midhat'ın kitabında belirli bir kullanım ile irtibatlı olarak yapmaktaysa da genel olarak bir tembih ve hatırlatmada bulunmak istediğini, bilgi anlamındaki ilim üzerinde biraz fazla durmasından anlamaktayız.

Cevdet Paşa, öncelikle peygamberlerin bilgisiyle diğer insanların bilgisini ayırarak, bu sonuncular için bilgi türlerini açıklamaktadır. Peygamberlere verilen bilgi ilhamdır. Dolayısıyla onlara bilim değil bilgi verildiğine işaret edilmektedir. Diğer insanların bilgiyi elde etme durumlarını açıklamak için, bilginin (ilmin) önce tasavvur ve tasdiğe ayrıldığını belirten Cevdet Paşa, idrak manasında kullanılan bilginin ya nazarî (sonradan kazanılan, aposteriori) ya da bedihî (bir çaba sarf etmeden kavranılan bilgiler, apriori) olduğunu vurgular. Dolayısıyla apaçık olan kavramsal bilgiler, sonradan elde edilen kavramsal bilgiler, apaçık olan yargısal bilgiler ve sonradan elde edilen yargısal bilgiler şeklinde bilginin klasik kaynaklarımızdaki dörtlü taksimine işaret etmektedir. Bilgi olarak ilmin tanımını yapmanın güçlüğüne işaret eden Cevdet Paşa, bu konuların ayrıntılı olarak Kelam kitaplarında ele alındığını söylemektedir. Cevdet Paşa kısaca filozofların ilmi (bilgiyi) “bir şeyin zihinde hâsıl olan sureti” şeklinde tanımladıklarını, bazı kelamcıların ise “alim ile malum arasında bir taalluktan ibaret olan nisbet-i mahsûsa” yani bilen kişi ile bilinen nesne arasında oluşan özel ilişki veya bu şekilde kişide oluşan bir sıfat şeklinde tanımladıklarını not etmektedir.⁴⁰

Kavramların yerinde kullanımıyla ilgili olarak Cevdet Paşa'nın üzerinde durduğu diğer bir konu *san'at* ile *sinâ'at* arasındaki farktır. Cevdet Paşa *san'at* kelimesinin iş anlamında kullanıldığını, aynı zamanda söz konusu işin melekeye dönüşmesine de *san'at* dendiğini

39 BOA, Y.EE 37/50, 11.

40 BOA, Y.EE 37/50, 12.

belirtmektedir. *San'ata* örnek olarak terzilik, tahtacılık ve yazıcılık zikredilmektedir. Terim olarak işten ziyade meslek için kullanıldığı, dolayısıyla mesleğinde maharetli olan kişiler için “*san'atkâr adam*” denildiğini not etmektedir. *Hirfet* kelimesinin ise çiftçilikten yazıcılığa kadar geçim kaynaklarını elde etmek anlamında kullanıldığını, elinin emeğiyle ailesini geçindiren kişilere *muhterif* denildiğini belirten Cevdet Paşa bu kelimenin *san'at* kelimesinden daha genel bir kullanıma sahip olduğunu ifade etmektedir. “*San'at u hirfet*” şeklindeki her iki kelimenin beraber söylendiği günlük kullanımda *hirfetin* daha düşük olan işler için kullanıldığı *san'at* kelimesinin ise daha muteber olan meslekler için kullanıldığını belirtmektedir. Dolayısıyla *san'at* ile *hirfetin* benzer anlamlara sahip olduğu, ancak bunlardan ilkinin yaygın kullanıma göre daha yüce meslekler için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu ikisi arasındaki farkı göstermek üzere birisini övmek için “*san'atkâr adamdır*” dendiğini ama “*hirfetkâr adamdır*” denmediğini hatırlatmaktadır.⁴¹

Cevdet Paşa *sinâ'at* kelimesinin sözlükte *hirfet-i sâni'a* (işçinin işine) yani işçilik demek olduğunu, ıstılahta ise amelin keyfiyetine (işin nasıl yapılacağına) ilişkin bilgi demek olduğunu not etmektedir. *Sinâ'at* kelimesinin *san'at* ile *hirfet* kelimelerinden esas farkı onun ilimle ilişkili olmasıdır. Diğer ikisi ilme dayanmak zorunda değildir. *Sinâ'atın* bir amelin tekrardan elde edilen ilim şeklinde de tarif edildiğini, muhakkiklerin ise *sinâ'atı* kendisinden düşünmeksizin iradi eylemler çıkan zihni bir meleke şeklinde tanımladıklarını belirtmektedir. Dolayısıyla, nahiv *sinâ'atı*, mantık *sinâ'atı* gibi kullanımların söz konusu olduğu ve mantıktaki “beş sanat” ifadesindeki sanat kelimesinin aslında *sinâ'at* olduğu Cevdet Paşa tarafından hatırlatılmaktadır. *Sinâ'at* kelimesinin *sinâ'ât* ve *sanâyi'* şeklinde iki tür çoğul yapıldığını, *san'at* kelimesinin ise *san'ât* şeklinde çoğul yapıldığını söylemektedir. Sonuç olarak, geometri için *ilim*, mimarlık için *sinâ'at*, çiftçilik için *san'at* kelimelerinin, mimarlık ve müzikînaslık gibi muteber işler için *sanâyi'* kelimesinin kullanıldığı not edilmektedir. Cevdet Paşa, bu üç kelimeyi tercümede kullanılabilecek Fransızca kelimeleri de tavsiye etmektedir. Ona göre *science* kelimesi *ilim* ile, *métier* kelimesi *san'at* ile, *art* kelimesi *sinâ'at* ile tercüme edilebilir.⁴²

Cevdet Paşa'nın Ahmed Midhat'ın kullandığı bazı ifade ve sözler üzerine genişçe *ilim*, *fen*, *ma'rifet*, *san'at* ve *sinâ'at* gibi kavramları tahlil etmesi ve geçmiş dönemlerde yaygın olan tasniflere dikkat çekmesi, bilim tarihi yazımında asıl kaynakların doğru anlaşılması ve yorumlanması için, kavramların ilgili dönemlerdeki ıstılahtı anlamlarının göz önünde bulundurulması gerektiğini göstermektedir. Buradan yola çıkarak Cevdet Paşa'ya göre bilim

41 BOA, Y.EE 37/50, 16.

42 BOA, Y.EE 37/50, 17. Cevdet Paşa'nın *san'at* ile *sinâ'at* kelimelerinin birbirine karıştırdıkları yönündeki tespiti Babanzâde Ahmed Naim Bey tarafından da gözlenmiştir. Ayrıca, Babanzâde de *art* kelimesinin *sinâ'at* kelimesiyle Türkçeye tercüme etmektedir. Bkz. İsmail Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak: Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2016), 268-271. Kara'nın tespitine göre Babanzâde, Cevdet Paşa'nın mantık ve münazara eserlerinden bazı kavramları açıklarken istifade etmiştir. Bkz. *a.g.e.*, 95, 99.

tarihi yazımında günümüzdeki değil, geçmiş dönemlerdeki bilim anlayışının esas alınması gerektiği söylenebilir. Bununla irtibatlı olarak, geçmiş kaynakların ihmal edilmemesi de Cevdet Paşa'nın dikkat çektiği hususlardandır.

Bilim Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: *Felâhat-ı Nabatîye*

Cevdet Paşa, Ahmed Midhat'ın *Tarih-i Ulûm* kitabının ilk cildi için yazdığı değerlendirmede iki farklı yerde bilimler tarihi yazılırken göz ardı edilmemesi gerektiğine inandığı *Felâhat-ı Nabatîye* adlı kaynağa değinmektedir. İlk yerde Cevdet Paşa, “*Felâhat-ı Nabatîye* ki onu mütalaa edenler Tevrat'tan çok eski bir kitab olduğuna hüküm ederler” ifadeleriyle eseri tanıtmaktadır.⁴³ İbn Vahşiyye (10. yüzyıl) tarafından Keldaniceden Arapçaya çevrildiğini, Avrupa kütüphanelerinde nüshaları olmadığı için henüz Avrupalı filozoflar tarafından incelenmediğini, ancak Avrupa'daki ziraat ilminin kaynağının bu kitap olduğunu söylemektedir.⁴⁴ Cevdet Paşa'nın bu kitaba değinmesinin nedeni Ahmed Midhat'ın ilimlerin ve medeniyetin kökenleriyle ilgili ifadeleri olabilir. On dokuzuncu yüzyılda ırkçı ve milliyetçi söylemlerin ortaya çıkmasıyla birlikte bu konu özel bir ilgi görmüştü. Cevdet Paşa *Felâhat-ı Nabatîye*'de “Babil'in sair bilâda faik olduğu ve hep ihtiraâtın Babil'den zuhûr ettiği ve Mısır'ın bazı ihtiraâtı var ise de Babil'e taklid yolunda idüğü muharrerdir” diyerek bilim ve medeniyetin beşiği olarak Mezopotamya'yı işaret etmektedir. Cevdet Paşa, coğrafya üzerinden yaptığı akli çıkarımlarla da medeniyetin Mısır'dan önce Babil'de ortaya çıktığını göstermeye çalışmaktadır. Ancak, kendisinin bilim ve medeniyetin ilk olarak Hindistan'da çıktığına inandığını “*Felâhat-ı Nabatîye*'de Hind lafzını görmedim. Lakin hazret-i Adem'in âlem-i şemse sefer ederek oradan pek çok tohumlar getirdiğini ve ehl-i Babil'e bu gıdayı zirâiyetini ta'lim ettiğini yazıyor. Bu âlemden maksudı Hind olmak muhtemeldir.” ifadelerinden çıkarabiliriz.⁴⁵

İkinci yerde ise ilimlerin aktarımı bağlamında Ahmed Midhat'ın Fenikelilerden, Mısırlılardan, Mezopotamyalılardan, Hintlilerden kendilerine derli toplu kitapların ulaşmadığı yönündeki ifadelerini ret bağlamında Cevdet Paşa, Hint dilinden astronomi alanında yapılan Arapça çevirilere ve Mezopotamya medeniyetinin ürünü olarak gördüğü sekiz büyük cilt tutan İbn Vahşiyye'nin *Felâhat-ı Nabatîye* adlı ziraat ile ilgili eserine değinmektedir.⁴⁶ Cevdet Paşa'nın hem bilimlerin kökeni hem de İslam dünyasına aktarımı bakımından *Felâhat-ı Nabatîye*'yi önemli bir kaynak olarak gördüğünü söyleyebiliriz.

43 BOA, Y.EE 37/50, 9.

44 *Felâhat-ı Nabatîye* ile ilgili bir araştırma için bkz. Elaine Van Dalen, “Scientific Method in Late-Antique Paganism: The (Rational) Empiricism of Al-Filâha l-Nabatîyya (The Nabatean Agriculture)” *Arabica* 68, 5-6 (2021): 510-56. Van Dalen'in bu makalesinde belirttiğine göre *Felâhat-ı Nabatîye* muhtemelen geç antik dönemde (6-9. yüzyıllar arasında) bir araya getirilmiştir. Bu da Ahmed Cevdet'in tahmin ettiği gibi eserin Tevrat'tan daha eski bir tarihte yazılmadığını göstermektedir.

45 BOA, Y.EE 37/50, 9.

46 BOA, Y.EE 37/51, 1.

Osmanlı Türkçesinin Bilim Dili Olmaya Uygunluğu

Cevdet Paşa'nın hem diğer eserlerinde hem de incelediğimiz değerlendirme yazısında önemle üzerinde durduğu konulardan bir diğeri ise dil meselesidir. Türkçenin diğer pek çok dilin sahip olmadığı bazı incelikleri ve meziyetleri olduğunu belirten Cevdet Paşa, Osmanlı diline pek çok Arapça, Farsça ve diğer dillerden kelime ve ibare girmesine rağmen Türkçe gramerin muhafaza edildiğini, böylece dilin hem lügatçe hem de edebiyatça zenginleştiğini belirtmektedir. Bilim dili olduğu tartışmasız olan Arapçadan terminolojiyi alarak kendisine mal ettiğini vurgulamaktadır. Cevdet Paşa, Avrupa'da fen bilimlerindeki yaratıcılıkla beraber yeni kavramların türediğini ve bu kavramların Arapçada benzeri olabileceğini, olmadığı takdirde Türkçenin ahengine uygun bir şekilde yeni terimlerin ileri sürülmesi gerektiğini yazmaktadır. Ahmed Midhat'ın da bu konulardaki katkılarından dolayı Osmanlılar tarafından takdir edildiğini söylemektedir.⁴⁷ Türkçenin bilim dili olması ile ilgili temel sıkıntılardan birinin imlayla ilgili olduğunu düşünen Cevdet Paşa, bu durumdan şikayetçi olarak adeta imlada reform talebinde bulunmaktadır.⁴⁸

Cevdet Paşa'nın dile verdiği önemin bir başka tezahürü de Ahmed Midhat'ın gönderdiği metindeki imla hatalarına dikkat çekmesidir. Örneğin zaten çoğul olan *âlihe* kelimesinin *âliheler* şeklinde ikinci defa çoğul yapılarak kullanılmasını eleştirmektedir.⁴⁹ Paşa, konuyla ilgili doğru kullanımlar için Ahmed Midhat'ı *Kavâid-i Osmâniyye* adlı çalışmasına yönlendirir. Cevdet Paşa'nın dille ilgili ihtarlarını dikkate alarak bilim tarihi yazımında dilin doğru kullanımının önemine vurgu yaptığımızı söyleyebiliriz.

Sonuç

Ahmed Midhat'ın *Tarih-i Ulûm*'u üzerine Cevdet Paşa'nın yazdığı kitap değerlendirmesini tahlil eden bu makalemizde, son dönem Osmanlı'da bilimle ilgili eserler üzerine yazılan takriz ve benzeri kitap kritiklerinin bilim tarihi yazını içinde sayılması gerektiğine dikkat çekmeye çalıştık. Cevdet Paşa'nın bu değerlendirme yazısında ve yukarıda işaret ettiğimiz diğer takrizlerinde, incelediği kitaplardaki eksikliklere işaret etmekle yetinmediğini, aynı zamanda bilim tarihiyle ilgili önemli açıklamalar verdiğini gördük. Dolayısıyla değerlendirmelerinin sadece birer eleştiri olmaktan öte bilim tarihiyle ilgili özgün anlatımlar içerdiği söylenebilir. Nitekim Cevdet Paşa, *Tarih-i Ulûm*'un kendisine gönderilen kısımlarını yakın okumaya tabi tutarak çeşitli açılardan eleştirmekle yetinmemiş, bu vesileyle İslam ve Osmanlı bilim tarihindeki gelişmelerle ilgili bir çerçeve sunmuş ve bilim tarihi yazımında dikkat edilmesi gereken hususlara göre ayrıntılı bir şekilde yer vermiştir. Cevdet Paşa, Ahmed Midhat'ı eserindeki yazım yanlışları, konuyla ilgili eksik bilgiler, kavramların yerinde kullanılmaması

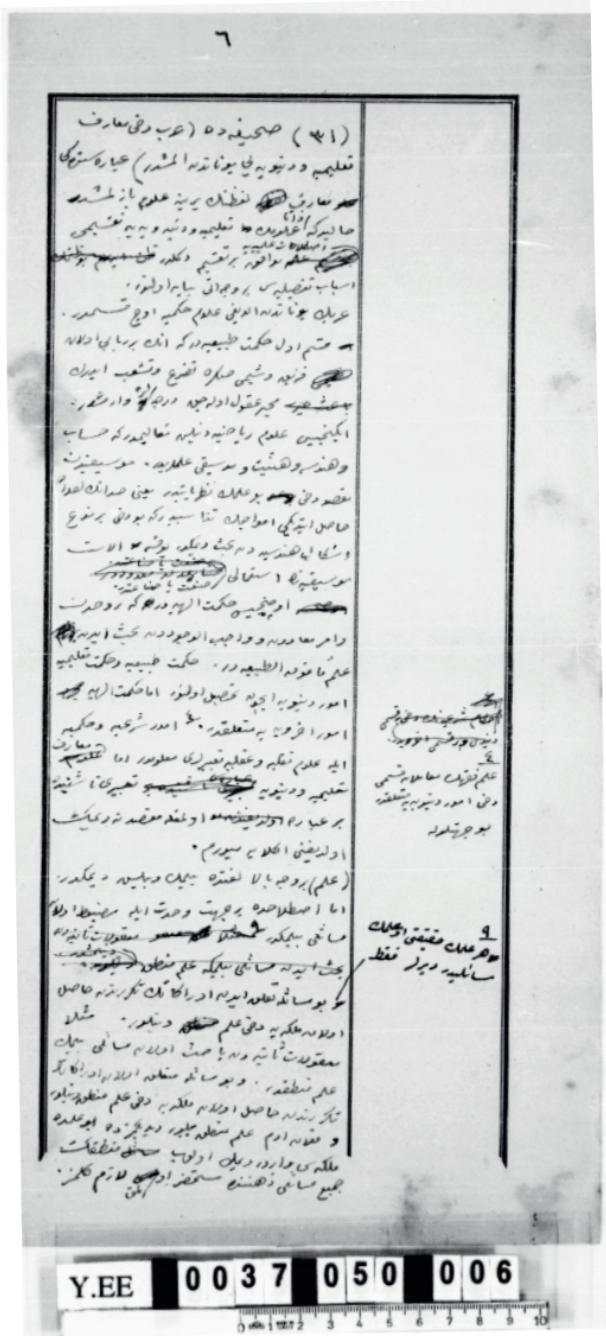
47 BOA, Y.EE 37/50, 15.

48 Aynı yer.

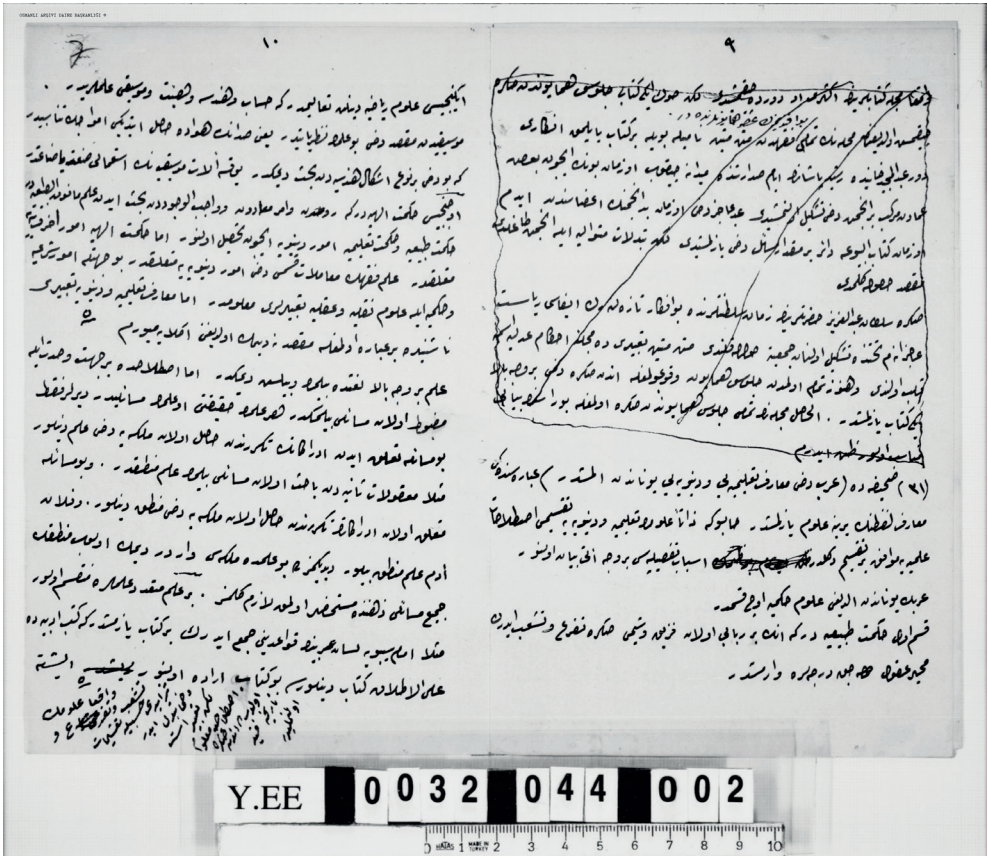
49 BOA, Y.EE 37/50, 8.

gibi değişik konularda eleştirmekle yetinmemiş, aynı zamanda İslam ve Osmanlı dönemi bilim tarihi yazımı için uyarılarda bulunmuştur. Cevdet Paşa, bilim tarihine önemli katkıda bulunan bilim adamlarının göz ardı edilmemesi gerektiğine, yine İslam bilim tarihinin on ikinci yüzyıldan sonra gerilediği tarzındaki modern dönemdeki anlatıma karşı bilimlerin on altıncı yüzyıla kadar geliştine, Osmanlı son döneminde bilime çeşitli katkılarda bulunan alimlerin olduğuna vurgu yapmaktadır.

Cevdet Paşa'nın uyarı ve eleştiride bulunduğu konulardan en önemlisi, modern zamanların bilim tarihi yazımında kavramların değişen anlamlarının dikkate alınmamasıdır. Bu bağlamda, Cevdet Paşa özellikle Ahmed Midhat'ın *ilim*, *ma'rifet*, *fen* ve *san'at* kavramlarıyla bu kavramların parçası oldukları ifadeleri daha dikkatli kullanması konusunda uarmıştır. Kavram analizlerinden, Cevdet Paşa'nın özellikle modern zamanlarda bilim-din çatışması söylemi esas alınarak bilim tarihinin yazılmasının problemlerine işaret etmeye çalıştığını söyleyebiliriz. İslam ve Osmanlı dönemi bilim tarihiyle ilgili sunduğu çerçeve ve uyarılarda bulunduğu hususlar göz önüne alınarak, Cevdet Paşa'nın değerlendirmesini Türkçe bilim tarihi literatüründeki öncü eserler arasında saymamız gerekmektedir. Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Ulüm*'a yazdğı tenkitlerin ve kavram tahlillerinin halen İslam ve Osmanlı bilim tarihini araştıranlar için önemli bilgiler ve uyarılar içermesinden dolayı ekte çeviri yazısını neşrediyoruz. Böylece, Ahmed Midhat'ın bu tenkitleri ilk aldığı Fatma Aliye'ye yazdğı mektuplarında ifade ettiği neşretme arzusunu da gerçekteştirmiş bulunuyoruz.

Resim 1. Cevdet Paşa'nın, Ahmed Midhat Efendi'nin *Tarih-i Ulûm*'una, kendi el yazısıyla yazdığını düşündüğümüz müsvede halindeki değerlendirmesinden bir sayfa (BOA, Y.EE. 37/50, 6).

Resim 2. Cevdet Paşa'nın, Ahmed Midhat Efendi'nin *Tarih-i Ulüm*'una yazdığı değerlendirmenin nispeten temize çekilmiş kısmından bir sayfa (BOA, Y.EE. 32/44, 2)

EK - Ahmed Cevdet Paşa, [Ahmed Midhat Efendi'nin *Tarih-i Ulûm*'unu Müntekidâne Mütalaa]

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Y.EE. 37/50 ve 37/51

Bihi

Üdebâ-yı asrımızın mümtâz ve serbülendi Ahmed Midhat Efendi hazretleri ismi müsemmasına mutâbık olarak *Tarih-i Ulûm* nâmıyla bir kitâb-ı nâyâb tahrîr ve te'lifine meşrû buyurmuş ve müntekidâne mütalaa olunmak üzere mukaddimesini göndermiş olduğundan ibtidâ sathîce okundu. Mebâdisinden netâyicine istidlal olundu.

Lisanımızda envâ-ı ulûma dair bunca güzel eserler yazılmakta olduğundan bir de tarih-i ulûm yazılmasını çoktan beri arzu ederdim. Lakin pek müşkil bir iş olduğundan bunu temenni-yi muhâl-i âdi sırasında tutardım. Ve eğerçi *Mukaddime-i İbn Haldun*'un fasl-ı sâdisi tarih-i ulûm demek ise de ulûmun İbn Haldun asrındaki haliyle şimdiki ahvâli arasında fark-ı azîm var.⁵⁰

Kütüb-i Yunaniyye lisan-ı Arabîye nakl u tercüme olundukta hükemâ-yı İslâmiyye ânların üzerine mükibb u münhemik oldular. Yeniden yeniye çok şeyler buldular. Sonra bilâd-ı şarkîyye envâ-i ihtilâlât ile herc ü merc olunca seyyah-ı cihan peymâ-yı medeniyet Avrupa kıtasına intikal etti. Ona tâbi olan ulûm-ı hikemiyye dahi arkasından gitti. Lakin gittiği gibi kalmadı. Çok teşa'ub etti, pek ziyade vüs'at buldu. Her bâbı birer büyük kitap oldu desem hak tabir olmaz. Zira hikmet-i tabiiyenin birer bâbı olan fizik ve şîmi [Fr. chimie] pek vâsi' birer ilm-i müstakil oldu.

İlm-i mantıkın eşkâl-i malûmesi gibi Öklid'in eşkâl-i hendesîyesi dahi kâbil-i zamm u ilâve olmadığı halde hükemâ-yı İslâmiyye ceyb ve tamam-ı ceyb, mümâs ve tamam-ı mümâs gibi nice dekâyik-i hendesîye keşf u istihrâc ve fenn-i zîci tevsî ve ikmâl ettikten başka havâss-ı adedden bahis olan aritmâtîkâ ilminde i'mâl-i fikr ile fenn-i cebr ve mukâbeleyi tevlîd u tecsîmine bezl-i cehd-i cehd eylemişler idi. İbn Haldun ulema-yı Mağribden olduğu halde Meşrûkîn bu yoldaki terakkiyatından habîr olmuş ise de mertebe-i terakkiyatı tamamıyla öğrenememişti. Halbuki Şarkın ahvâli serâpâ muhtel ve hükûmât-ı İslâmiyye münhal olarak vahşi Moğollar Buhara ve Semerkant ve Hârezm ve Horasan kitabhanelerini yıktılar. Hükemâ-yı Yunaniyye ve ulema-yı İslâmiyyenin mahsul-i fikirleri olan bunca kitapları yaktılar. Ve Bağdadı istila ettiklerinde ulûm-ı akliyye ve nakliyyeye dair bergüzâr-ı eslâf olan kütüb-i nefiseyi Dicle nehrine attılar.

Köşede bucakta kalan âsâr-ı selef ile beraber cebir dediğimiz mevlûd-i nevdâd dahi şâyân-ı şefkat bir lakît-i ayb gibi elden ele tedâvül ederek galiba hatime-i felâsife-i İslâm olan İbn

50 İbn Haldun *Mukaddimesi*'nin söz konusu altıncı faslı Ahmed Cevdet tarafından Osmanlıcaya çevrilmiş ve çokça ilgi görmüştür. Latin harfleriyle baskısı için bkz. İbn Haldun, *Mukaddime: Osmanlı Tercümesi*, terc. Ahmed Cevdet Paşa, haz. Yavuz Yıldırım vd. (İstanbul: Klasik Yayınları, 2008).

Rüşd'ün âsârıyla beraber Avrupa kıtasına aşırılıp felâsife-i Avrupa onu büyüttüler, terbiye ettiler. Ona yeni lisan öğrettiler. Müvellidleri olan ulema-yı Şarka verilip de görseler onu tanıyamazlar ve lisanını anlamazlar. [Y.EE 37/50, 1]

İlm-i hey'et ise Avrupada esasından değışti. Gökler kabil-i inkisam olmamak gibi nice kavâid-i Yunaniyye bozuldu. Dürbîn icad olundu. Gözle görülemeyen nücûm dürbînler ile görülür oldu. Fenn-i elvân meydana çıkıp nücûmun ziyalarından ecza-yı terkibiyelerine istidlal edilir oldu. Mûsikî ve müceddeden ihtirâ olunan fûnûn ve sinâ'ât ve san'ât bahislerine girişmeyelim. Zira bahis uzar sadeden çıkılmış olur.

El-hasıl İbn Haldun'un vermiş olduğu malumat ve tafsilat şimdiki tarih-i ulûmun bir fihrist-i icmâlî olur ve pek nakıs kalır. Tarih-i ulûm zaten bir bahr-i azîm olup şimdi onu Bahr-i Muhît-i Garbî ile birleştirmek lazım gelir. Bu ise mecma'ul-bahreyn-i şark ve garb olan bir edîb-i kamilin pek büyük ve pek çok külfetli zahmetler ihtiyar etmesine tevakkuf eder. İşte Midhat Efendi böyle bir emr-i hatîri deruhde etmiştir.⁵¹ Bu azîmeti ise ne Akdeniz seyahatlerine benzer ne de Argo sefinesiyle Karadenize sefer gibidir. Devr-i âlem için Çin sevâhiline kadar gitmek üzere Bahr-i Muhît-i Garbî'ye açılmak ister. Ahsen-i ibtidâ ise hüsni-intihaya delil olmakla şimdiden zât-ı âlîlerini lisân-ı teşekkürle tebrik eylerim. Arzu buyurdıkları intikâdâta dahi ber-vechi âti devam ederim. [Y.EE 37/50, 2]

...⁵² “5” sahifesinde (iştirak) yerine müşareket, “14” sahifesinde (mevzu'una yerine (mevzu'uyla) yazılmasının sebepleri bilinmek için *Tertib-i Cedid Kavâid-i Osmaniye*'nin (79) sahifesine atf-ı nazar buyrulması müstercâdır.⁵³

51 Bu cümlemin devamından sayfa sonuna kadarki metin sonradan not olarak eklenmiş ve önceden yazılan aşağıdaki ifadeler kare içerisinde alınıp üzerlerine çizgi çekilmiş, esas metinden çıkarılmak istenmiştir. Çıkarılan pasaj şöyle: “Geçen sene bir kotra ile Marmara denizine sefer edip kenarlarda dolaşarak avdet ile hayli malumat-ı coğrafiyye getirmiş idi. Lakin bu azîmeti ne Akdeniz seyahatlerine benzer ne de Argo sefinesiyle Karadeniz seferine benzer. Devr-i âlem için gayet büyük bir vapur ile Bahr-i Muhît-i Garbiyye açılıp da diyar-ı Siniyye kadar gitmek ister. Rabbim selamet versin her vecihle onu muvaffak buyursun duasını tekrardan başka bizce bir diyecek yok. Ya arzu buyurdıkları intikâd yolunda ona ne muâvenet eyleyeceğiz. Hiç. Hiç mi? Hiç. Yok yok öyle de olmaz. Hiç olmaz ise onu teşvik ile teşyi yolunda biz de bir eski başerde ile kıyı sularında dolaşırçasına âlem-i hayal ve hafızaya bir sefer edelim de ratb u yabis her ne ele geçerse takdim edelim.”

52 3. sayfanın baş tarafından birkaç satırlık kısım yırtılmıştır. Ancak BOA, Y. EE, 32/44 numaradaki evraktan bu kısmın *Mecelle*'nin yazımıyla ilgili olduğunu tahmin etmekteyiz. Bu evrak içinde bulunup bizim çeviri yazısını verdiğimiz evrakta bulunmayan notlardan birisi şöyledir: “Mukaddime'nin (24) sahifesinde *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*'nin Sultan Abdülaziz devrinin âsârından olduğu beyân buyrulmuş. Vâkı'a öyledir. Lakin devr-i Abdülmecid Hânî'de ve Reşid Paşa'nın sadaretinde ilm-i fikhîdan icâbât-ı asriyyeye uyacak surette *Metn-i Metin* namıyla bir kitab telif olunmak lüzumu tezekkür olunarak bazı ulemadan mürekkeb bir encümen teşkil olunup abd-i âciz dahi azâlığına tayin olunmuş idim. *Kitabü'l-Büyyü*'a dair hayli şeyler yazıldı. Lakin tebeddülât ve tahavvülât vukuuyla işe bir netice verilmeden encümen dağıldı. Sonra devr-i Abdülaziz Hânî'de Halep valiliğinden adliye nezareti makamına getirildiğinde bu bahis tazelandı ve riyaset-i âcizanem tahtında bir cemiyet-i ilmiyye teşkil ve *Metn-i Metin* nâmı *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* nâmına tebdil olundu. Hayli kitablar yazıldı. Lakin henüz tamamlanmadan teceddüd-i saltanat vuku buldu ve iki kitabı vefî-nimet efendimizin evâil-i saltanatlarında tab' olundu. İşte işin hakikati budur! Bunu nasıl yazmak lazım gelirse ifa-yı muktezası re'y-i rezîn-i âlîlerine müfeyvazdır. Maksud-ı âcizi hakikat-i hali ihtardan ibarettir.”

53 Cevdet Paşa, Midhat Efendi'nin *Tarih-i Ulûm*'unu değerlendirirken sayfa numaralarına farklı şekillerde atıfta bulunmuştur. Bazen çift tırnak kullanarak, bazen parantez içerisinde sayfa numaralarını yazıp yanında da sahife kelimesini ekleyerek ilgili sayfalara işarette bulunmuştur. Örneğin: “5” sahifesinde; (12) sahifede. Bazen de

Mukaddimenin (11) sahifesinde *Fetâvâ-yı Feyziyye*'den sonra *Behce* ve *Netice*'nin de ilavesi esbabının ber-vechi dahi beyanı münasib görünmüştür. Hâlâ Fetvahâne bu dört kitaptan aynen nakl ile fetva verir. Bu kütüb-i erba'a fetvahânenin en başlı me'hazı olup *Ali Efendi Fetâvâsı* cümlesinden mevsûk ve muteberdir. Fakat mesâil-i kalîlede fetvaları itlâkı üzere nakl olunamayıp diğer kütüb-i fetâvânın tasrihatıyla ifta olunur. Binaen aleyh *Ali Efendi Fetâvâsı*'ndan sonra diğer üçünden biri zikr olundukta baki ikisinin de zikri lazım gelir. Mevcud olan Türkçe fetvalarda bulunmayan bir mesele istiftâ olundukta Fetvahâne kütüb-i fikhîye-i Arabîyyeden şifâhen cevap verir ise de fetva yazmaz. Bi't-tercüme fetva yazabilmek için fukahadan mürekkep bir encümen yapıp da orada tercüme olunmak usûl-i mer'iyye iktizâsındandır. Bu usûl dahi Ebussuûd Efendi'den sonra teesüs etmiştir. Çünkü bu tercüme yolunu şâhrâh eden Ebussuûd Efendi'dir. Ve mütekelliminin hatimesi Kemal Paşazâde olduğu gibi fukaha-yı Rum'un hatimesi de Ebussuûd Efendi'dir. Ândan sonra bu tercüme işi fetvahâneye katılmıştır. Ve fetvahâne de pek mükemmel ve ilm-i fikihta mahir müsevvidler yetişip lisan-ı Osmanî dahi bir mertebe daha kesb-i nezaket eylemiş olduğundan fetvahâne heyeti âleme merci olmuştur. Verilen fetvalar ise daima baş müsevvidin ceridesinde mukayyet olarak lede'l-icab andan nakl ile fetva verilegelmiştir. İşte bu fetvaları Ali Efendi cem'etmiştir. Diğer kütüb-i selâse dahi bu yolda tertib olunmuştur. Bunların fazl u meziyyeti Fetvahâne hey'etine ait olup cem'ine himmet eyleyen zevât-ı kiramın nâmları dahi hayr ile yâd oluna gelmiştir. [Y.EE 37/50, 3]

(12) sahifede (yazılmamış olduğunu zann âh.) ibaresindeki (olduğunu) lafzının tayyına cüret olduğunun sebebi *Tertib-i Cedid Kaâaid-i Osmaniye*'nin (69) sahifesine müracaatla malum olur. Lakin burada dahi birkaç söz ile bir mertebe daha izah-ı meram edelim. Sanmak ve zan ve zu'm ve tahmin ve 'add ve i'tibar ve i'tikad etmek ve bunların emsali kelimeler ef'âl-i kulûbdandır ki onların mâ-ba'di birer terkiib yani cümle olup mazmunları olan nisbet-i zihniyye kalbe mahsus olduğundan onlara ef'âl-i kulûb denilmiştir. Nitekim ben onu saygılı bir adam sanırdım denilir, onun saygılı adam olduğunu sanırdım denilmez. Ama tanımak, sezme ve bir şahsın suretini zihinde tahayyül etmek ef'âl-i kulûbdan addolunmaz. Arapça ma'rifet dahi böyle bir emr-i cüz'iyi tanımak ve bir basit manayı zihinde tahayyül etmek makamlarında istimal olunup terkipler üzerine dahil olmadığına mebni ef'âl-i kulûbdan addolunamaz. Lisanımızda bilmek lafzı iki makamda istimal olduğu gibi anın Arapçası olan (ilim) lafzı dahi iki suretle istimal olunur. Ve ef'âl-i kulûbdan olduğu surette iki mef'ûle müteaddi olur (*küntü a'lemuhu ediben*) gibi ki ben onu edib bilirdim demek olur. Ve bir mef'ûle müteaddi olduğu surette ef'âl-i kulûbdan sayılmaz (*'alimtü hâlehu*) gibi ki onun halini bildim demek olur.

İlim ile ma'rifet arasında diğer bir fark dahi vardır ki ma'rifet bir şeyi bilmez iken öğrenip

bir başlık gibi sayfa numarasını kullanmıştır. Örneğin: Sahife 47. Belgelerdeki kullanımı çeviriyazıda aynen korumayı tercih ettik.

de bilmek demek olduğundan cehl ile mesbûk olduğuna mebni (Allahu ‘ârifun) denilmez. Ama ilmin umumu olduğundan (*Allahu ‘âlimun*) denir. Kavâid-i Arabiyye ile meşgul olanlar bu dakikalara riayet eylemek mecburiyetinde bulunmak tabiidir. Lakin *Kavâid-i Osmaniyye*’yi cem’ederken icra olunan tedkîkât sırasında me‘a’t-te‘accüb gördüm ki lisanı bozulmamış bir Türk, filan adamı iyi sanırdım diyor, iyi olduğunu sanırdım demiyor. Kudema-yı münşiyân-ı Osmaniyân dahi bu dakikalara riayet eylemekte oldukları halde karîbu’l-‘ahdde zuhur eden galatât arasında filan iş tesviye olundu sanırım diyecek yerde filan işin tesviye olunduğunu sanırım tabiri dahi zuhur etti. Lakin halis lisan-ı mâderzâdiyle tekellüm eden Türkler öyle demiyorlar. Zemaşeri’nin dekâyık-ı Arabiyyeyi mesâil-i hikemiyyeye muadil tutması işte bu gibi hikmetlere mebnidir ki mesâil-i hikemiyye ile dekâyık-ı edebiyye zekâvet ve fetânetin mihakkidir. [Y.EE 37/50, 4]

“15” Sahife münderecatına dair bazı ihtârât

İlm-i fikh kitaplara ve kitaplar bablara münkasimdir ve bablar dahi fasıllara taksim olunur. Kitaplardan biri (Kitabu’s-Siyer)dir ki kütüb-i fikhın ekserisinde on üçüncü kitap olmak üzere mukayyettir. Buna Kitab-ı Cihad ve Kitab-ı Meğâzî dahi denir. Siyer sîretin cem’idir. Sîret lügatte yürüyüş manasınadır. İstîlâhât-ı fukahada askerinin suret-i seyr ve hareketi ve a‘dâ ile olan muamelat-ı meşru‘a ve hukuk-ı milliyesi demektir. Emval-i ganâimin taksimi ve müste‘men ve haraç ve cizye ahkamı hep Kitab-ı Siyerde mündericidir. Hukuk-ı milelden bahsolunduğu sırada hukuk-ı millet-i İslâmiyyenin milel-i saireye karşı ne olduğunu bilmek için bu kitaba müracaat olunmak lazım gelir. Devlet-i Abbasiyenin en parlak devri olan Harun Reşid zamanında muamelat-ı cihâdiyye tekessür etmekle imam Muhammed aleyhi rahmetü’s-Samed hazretleri bu kitabın mündericâtını müstakillen bir cilt olarak telif edip imamı Serahsi onu şerh etmiş Münib Efendi dahi tercüme eylemiştir.⁵⁴ Ondandır Münib Efendi’nin ilm-i fikhîta olan bidâ‘ası malum olur. Lakin asrının tehâtubuna göre tercüme lisanı olduğundan onunla kendisinin edebiyattaki mertebeye mahareti anlaşılmaz. *Mecmua-i Münşeât*’ı mütalaa olunursa elsin-i selase üzere edebiyatta olan maharet-i fevkaladesi müstebân olur. Merhum Âli Paşa’dan ‘âriyet olarak alınıp mütalaa olunmuş idi. Bir nüshasını edinemedim ki şimdi onunla istişhad eyliyeyim. Lakin eser-i hâmesi olan *Zeyl-i Devhatü’l-Meşâyih* mütalaa buyrulsa lisan-ı Osmanideki kuvve-i kalemiyesinin bir dereceye kadar kadri anlaşılır. Tarz-ı kadim inşamızın islahına bir çığır açmış gibidir.

Çünkü Okçuzâde’nin fazl u kemaline diyecek yoktur. Lakin münşeati yüzü yazılmış belki boyanmış telli pullu gelinler gibi o kadar sanâyi‘-i bediyyeye müstağraktır ki lisan-ı Osmanînin hüsn ü âni görünmez olmuştur. Hoca Sadeddin Efendi’nin âsârı ona nisbetle çok sade ise de yine muğlaktır. Veysi’nin sebku ü ifadesi pek güzeldir lakin bir müşrike evsaf-ı nebeviyyeyi bir

54 Münib Efendi ve *Terceme-i Şerhu’s-Siyeri’l-kebir* adlı eseriyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Ahmet Özel, “Ayıntâbi, Mehmed Münib,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 4 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), 245-246.

mümin-i hakikinin ağzından çıkan tavr u eda ile söylettirir. Bu ise belagata münafidir. *Nergîsî Münşeati* ise tumturak elfâz ve tetabü-i izâfât ile memlu olup arada kavâid-i lisana muğayir terkipler bulunur. Karaçelebizâde Aziz Efendi ânlarla nisbetle ehvendir. Lakin o kadar seci' meraklısıdır ki secilere meâniyi feda ediverir. Eğerçi Münib Efendi dahi sanâyi'-i bediyyeye riayet eyler ise de manayı muhasenât-ı lafziyyeye feda etmez. Hemşehrîsi olan Âsım Efendi ilmen onun ka'bına varmamış ise de *Kâmus* ve *Burhân-ı Kâtî*' tercümeleleriyle daha büyük hizmet eylemiş olduğu müsellemtândır. [Y.EE 37/51, 3]

Âsım Efendi'den Şânîzâde'ye geçilecek iken Behcet Efendi'ye atlanmış. Halbuki lisan-ı Osmanîde ıstîlâhât-ı tıbbiyyeyi vaz' ile büyük hizmet eyleyen Şânîzâde'dir. *Tarih*'i dahi şayan-ı mütalaadır. Latinceyi de pek iyi bilenlerdendir. *Teşrih*'i ve *Hamse*'si ilm-i tıbda maharetini isbata iki şahittir. Doğrusu asrının yegane tabib ve feylesofu idi. *Tarih-i Cevdet*'in (11) cildinin (15) sahifesinde beyan olunduğuna göre o zaman hekimbaşılık dahi onun hakkı idi.⁵⁵ Lakin o zaman hekimbaşılık hastalara baktırıcı bir memuriyet demek olup hekimbaşılardan hakikaten tabib olmaları mültezem değil idi. Behcet Efendi'nin cedit Hayrullah Efendi asrının huzzâk-ı etibbasından imiş. Ama Behcet Efendi hem-asrî olan Şânîzâde ve Arif Hikmet Bey ve sair fuhûl-ı ulema sırasında sayılmaz imiş. Lakin dühât-ı asırdan hoşsohbet ve hazırcevap bir zat-ı ma'ârif-simat olup deha ve zekası hasebiyle büyük pederinin mansabını zabt eylemiştir. Dühât-ı asırdan olan memurin-i siyasiyenin esâmîsi ta'dâd olunacak olursa onun ismi çok yukarılara çıkarılmak lazım gelir. Devr-i Selim Hânîde mevleviyetle Mısır'a gitmiş olduğundan Napolyon'un Mısır'ı suret-i istilasına dair yazmış olduğu tarihçesi devr-i Mahmud Hânîde tab' olunmuştur. Ondan başka bir de *Hezâr Esrâr*'ı vardır ki nâ-tamam kaldığından biraderi Abdülhak Efendi onu itmam ettirmiştir. Başka eserlerini görmedim.

Behcet Efendi hekimbaşı olduğunda Şânîzâde dahi vak'a-nüvis nasb olunmakla İzzet Molla bak şu halimize ki bir müverrih hekimbaşı ve başhekim vak'anüvis oldu demiş. Bu gibi sebeplerden naşî Behcet Efendi Şânîzâdeyi istirkâb ederek nihayet nefyettirmiştir.

Çünkü o zaman Beşiktaşta bir encümen-i ulûm⁵⁶ ve ma'ârif olup müdiri Melek Paşazâde sadr-ı Anadolu payelülerinden Abdulkadir Bey ve başhocaları Şânîzâde ile Ferruh Efendi imiş. Her kim bir fennin tahsili için encümene müracaat eyler ise onu okutmak yahut hoca tayiniyle okutturmak bu encümenin vazifesi olup eğer ulûma dair ise Şânîzâde'nin ve edebiyata dair ise Ferruh Efendi'nin vazifesi imiş. Encümenin masarfatı 'ârifâne ile idare olunup a'zâsı memuriyetle taşralara gittiklerinde dahi hisse-i 'ârifânelerini encümene gönderirler imiş. Bu encümenin okutup ya okutturup yetiştirmiş olduğu adamlara yetiştik, onlar ile çok görüştük.

55 Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* (İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1292). Bu cildin bir kopyası için bk. Süleymaniye Kütüphanesi, Hasib Efendi no 384.

56 Kulüb kelimesinin üstü çizilip yerine encümen kelimesi yazılmıştır.

Bektaşilerin def u izalesi sırasında Behcet Efendi def-i rakip için bu encümenecma‘-ı Bektaşiyân rengi vermekle Şânîzâde’nin nefyine lüzum gösterilmiş Ferruh Efendi ile Kadri Bey dahi onun nârına yanıp onunla beraber nefy olunmuşlar. Fakat Ferruh Efendi o zaman *Tefsir-i Mevâkib*’i telif ile meşgul olduğundan Sultan Mahmud Han hazretleri onun uzak mahalle gitmesini tecviz buyurmayıp tefsiri itmam üzere Kadıköy karyesine nefyetmekle Ferruh Efendi tefsirini Kadıköy’de itmam etmiştir.⁵⁷ [Y.EE 37/51, 4]

Bu encümen ulûm ve edebiyat-ı Osmanîyyeye hayli hizmet eylemiştir. Payidar olsa daha çok hizmet eyliyecek idi. Lakin Behcet Efendi⁵⁸ def-i rakib için bu encümeni dağıtmıştır. Tafsili *Tarih-i Cevdet*’in on ikinci cildinin (212) sahifesindedir.⁵⁹ Lakin *Şânîzâde Tarihi*’nin ahirinde bu dakikaya ima için (*Hâzihi gayetü tarihina el-meğya [?] bi-sebebi Behcet Ğâlina*) deyu muharrer olduğundan şu ibareyi şerh edeyim. Behcet Efendi’nin istihdam ettiği etıbbadan (Ğalina) nam tabib onun sayesinde iyice meydan almış ise de Şânîzâde’nin şöhreti onun şöhretini bastırmakla Şânîzâde’yi Behcet Efendi mansıbından dolayı istirkâb eylediği gibi Ğalina dahi sînâ‘at-ı tıbdaki maharetinden dolayı istirkâb edermiş. Binaen aleyh Şânîzâde’nin idbârından ikisi dahi mübtehic ve memnun olmuşlardır. (*Ğâli*) ğulüvvden ism-i faildir. Ve *ğâlina* lafzına bizim mütecavizimiz ve müteaddimiz manası verilebilir. Ber-vech-i bâlâ ma‘hûd tabibin de ismi olduğundan bunda san‘at-ı ibhâm ve tevriye vardır.

İshak Efendi’nin *Ulûm-ı Riyâziyye*’si⁶⁰ meydana olmakla hüsn-i hizmetine lisan-ı senâ ile teşekkür ve duadan başka diyecek bir şey yoktur. Lakin ondan evvel Mühendishane-i Berriyye hocası olan Hoca Hüseyin Efendi’nin de hizmeti unutulmamalıdır ki İshak Efendi’den evvel *Kitab-ı Öklidis*’i lisan-ı Osmanî üzere pek münakkah olarak tahrir etmiş ve pek güzel bir *Mecmua-i Mühendisîn* vücuda getirmiştir. Bu Hüseyin Efendi Arabistan ordusu müşiri iken Dımeşk-i Şam’da tımâr-ı hayat eyliyen Emin Paşa’nın pederidir. Bu Emin Paşa dahi Avrupa’dan en mükemmel malumat ile İstanbul’a gelip Mekteb-i Harbiyye programlarını tanzim ve zirâ‘-ı Osmanîyyenin metreya ve kıyyelerin kiloya nisbeti gibi mesâil-i mühimmeyi hall ü teşrih ve İstanbul’da ibtidâ tamamî ve tefâzulî gibi fûnûn-ı cedidenin dekâyikinden bahs eden meşhur Emin Paşa’dır.

Hüseyin Efendi’den evvel Mekteb-i Bahriyye’de riyaziyyât hocası olan meşhur Gelenbevi Hoca İsmail Efendi’nin ismi dahi tarih-i ulûma derc olunmalıdır ki lisan-ı Arabî üzere pek çok telifat-ı muteberesi olduktan başka bin iki yüz tarihinde mekteb-i bahriyede

57 Sonradan metin gözden geçirilirken şu kısım silinmiş: “Bu encümen ol vakte göre ulûm ve ma‘ârifeye çok hizmet eylemiştir lakin Behcet Efendi def-i rakip için bu cemiyet-i ilmiyyeyi dağıtmıştır. Dühât-ı asırdan olan memurin-i siyasiyenin esâmîsi yazılacak olursa onun ismi yukarılara çıkarılır. Ama ulûm ve ma‘ârifeye hizmet edenlerin esâmîsi yazılırken onu mevâni’ sırasına yazmak lazım gelir.”

58 Behcet Efendi’nin hayatı ve eserleri için bk. Nil Sarı, “Behcet Mustafa Efendi,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 5 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 345.

59 Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* (Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1301), 212-214.

60 İshak Efendi’nin hayatı ve eserleri için bk. Ekmeleddin İhsanoğlu, “Başhoca İshak Efendi,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 22 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), 529-530.

okutturulmak üzere lisan-ı Osmani üzere hesap ve cebir ve mesahaya dair pek münakkah olarak on cüz kadar bir risale-i müfide yazmış ve logaritma cetvelini lisanımıza nakl etmiştir. [Y.EE 37/50, 5⁶¹]

(31) sahifede (Arab dahi ma'ârif-i ta'lîmiyye ve dünyeviyyeyi Yunandan almıştır) ibaresindeki ma'ârif lafzının yerine ulûm yazılmıştır. Halbuki zaten ulûmun ta'lîmiyye ve dünyeviyyeye taksimi ıstılâhât-ı ilmiyyeye muvafık bir taksim değildir. Esbab-ı tafsiyyesi ber-vech-i âtî beyan olunur.

Arabın Yunandan aldığı ulûm-ı hikemiyye üç kısımdır. Kısım-ı evvel hikmet-i tabî'iyedir ki onun birer bâbı olan fizik ve şîmî sonra teferru ve teşâ'ub ederek muhayyir-i 'ukûl olacak derecelere varmıştır. İkincisi ulûm-ı riyâziyye denilen te'âlimdir ki hesap ve hendese ve hey'et ve mûsiki ilimleridir. Mûsikiden maksat dahi bu ilmin nazariyâtıdır. Yani sadânın havada hasıl ettiği emvâcın tenasübüdür ki bu dahi bir nevi eşkal-i hendesiyeden bahs demektir. Yoksa âlât-ı mûsikiyenin istimali san'at ya sını'attır. Üçüncüsü hikmet-i ilâhiyyedir ki ruhtan ve emr-i me'âddan ve Vâcibü'l-Vücut'dan bahs eden ilm-i mâ-fevka't-tabîadır.

Hikmet-i tabî'iyeye ve hikmet-i ta'lîmiyye umur-ı dünyeviyye için tahsil olunur. Ama hikmet-i ilâhiyye umur-ı uhreviyyeye müteallıktır. İlm-i fikhın muamelat kısmı dahi umur-ı dünyeviyyeye müteallıktır. Bu cihetlerle umûr-ı şer'iyeye ve hikemiyye ile ulûm-ı nakliyye ve akliyye tabirleri malumdur. Ama ma'ârif-i ta'lîmiyye ve dünyeviyye tabiri nâ-şinîde bir ibare olmakla maksad ne demek olduğunu anlayamıyorum.

(İlim) ber-vech-i bâlâ lugatta bilmek ve biliş demektir. Ama ıstılahta bir cihet-i vahdet ile mazbut olan mesâili bilmektir. Her ilmin hakikati o ilmin mesâilidir derler. Fakat bu mesâile taalluk eden idrakâtın tekerrüründen hasıl olan melekeye dahi ilim denilir. Mesela ma'kulât-ı sâniyyeden bâhis olan mesâili bilmek ilm-i mantıktır. Ve bu mesâile müteallık olan idrakâtın tekerrüründen hasıl olan melekeye dahi ilm-i mantık denilir. Ve filan adam ilm-i mantık bilir dediğimizde bu ilimde melekesi vardır demek olup mantığın cemi'-i mesâili zihninde müstahzar olmak lazım gelmez. [Y.EE 37/50, 6]

Bir ilim müteaddid ilimlere münkasım olur. Mesela İmam Sibeveyh lisan-ı Arabînin kavâidini cem'ederek bir kitap yazmıştır ki kütüb-i edebiyede ale'l-ıtlak kitab denilirse bu kitap irade olunur. İşte bu kitabın hâvî olduğu mesâile ilm-i nahiv denilmiştir. Sonra ondan mesâil-i sarfiyye ve iştikâkiyye tefrîk ile birer ilm-i müstakil ittihaz edilmiştir.

61 Arşivdeki sıralamaya göre bu sayfa, 4. sayfa'dan sonra geliyor. Fakat, bağlamdan bu sayfanın 4. sayfanın devamı olmadığı anlaşılıyor, çünkü metinde yeni bir konuya geçilmiş ve Ahmed Cevdet doğrudan bu encümen dediğine göre önceden söz konusu encümen bahsedilmiştir. Yine arşivdeki sıralamaya göre son sayfalar gibi görünen birkaç sayfanın buraya yerleşmesi gerektiğini düşündüğümüz için sıralamayı değiştirdik. Fakat sayfa numaralarının arşivdeki gibi muhafaza ettik. Yaptığımız sıralamanın doğru olduğu metnin yayınlanmış olan farklı bir nüshasındaki sıralamaya uygun olmasından da anlaşılabilir. Önceki versiyon için bkz. Ahmet Zeki İzgöer ve İsmail Kara, *Cevdet Paşanın Layihaları: Devlet Din Islahat Hukuk Maarif* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021), 404-411. Arşiv belgesi için bkz. BOA, Y. EE, 32/44.

Kezâlik ilm-i hikmet dahi hikmet-i tabî'yye ve hikmet-i riyâziyye ve hikmet-i ilâhiyye kısımlarına münkasim olmuştur. Ve bu kısımlar dahi aksâm-ı müteaddideye taksim olunmuştur. Mesela fizik ve kimya ilm-i hikmet-i tabî'yyenin ve hesap ve hendese te'âlîm denilen hikmet-i riyâziyyenin birer kısmıdır. Bu kısımlar birer ilm-i müstakil olmakla ânlarla ilim ıtlak olunur. Mesela ilm-i tıp ve ilm-i hesap ve ilm-i hendese denilir. Lakin bunlar üst tarafındaki bir maksimin aksâmı olduklarından anlara fen dahi denilir. Ve (fen) lugatta sınıf ve türlü ve çeşit demek olduğundan mesela fenn-i hesap denildikte üst tarafındaki ilmin bir kısmı olduğu işrâb edilmiş olur. Ama fenn-i hikmet denilmez zira üst tarafında ona maksim olacak bir ilim yoktur.

Ma'rifet dahi ilim gibi bilmek ve biliş demek ise de mevâki'-i istimalce beynlerinde fark vardır. İlim ber-vech-i bâlâ mürekkebata ve külliyyata ve ma'rifet basit ve his ile bilinen cüz'î şeylere taalluk eder. Mesela bir adamı sulehâdan bilmek bir ilm-i tasdikîdir ve insan mahiyetini tasavvur etmek bir ilm-i tasavvurîdir. Ama bir şahsı bilmek ve tanımak ve suret-i müşahhasasını tahayyül etmek makamında örfen ma'rifet lafzı kullanılır.

Kezâlik fûnûn-ı hikemiyenin kavâid-i külliyesini bilmek ilimdir ve hep nazariyat kabilindedir. Ama bu kavâid-i külliyyenin netâyicine muttali olmak ma'rifettir ki nazariyât-ı mahza derecesinde kalmayıp tatbikât-ı amelîyeye temas eder. İşte bu cihetle şiir ve inşâ gibi bâdi-i şeref ve itibar olan şeyler hep ma'ârifden addolunur. Ma'ârif dahi ma'rifetin cem'idir. Beyne'n-nâs ma'rifetli adam tabir olunmuş ve medreselerde sırf nazariyat ile meşgul olanlara ulema ve talebe-i ulûm ve tatbikât-ı amelîyeye girişenlere ashab-ı hüner ve ma'ârif denilmesi bundan münbaistir. Mekatib-i umûmîyeye nezâret eyleyen zata ma'ârif nâzırı denilmesi şu mütala'alardan dolaydır.

Elhasıl, ulûm-ı ta'lîmiyye ve ma'ârif-i ta'lîmiyye tabirleri müstamel değildir. Ve eğerçi te'âlîmin icra-yı tatbikatı ma'âriften ma'dud ise de örf ve ıstılahımızda böyle bir tabir yoktur. Ama yeniden ıstılah vaz olunup olunmaması başka meseledir. (*Li-kulli kavmin en yastaliha*) fehvâsınca icaba göre yeniden yeniye ıstılah vaz'ı tabiidir. Ama herkes bi-lâ mücib bir ıstılah-ı cedid vaz' etmek dahi caiz olmaz derler. Ve lede'l-hâce vaz' olunacak olduğu takdirde evvela mana-yı ıstılahîsini tayin ve tefsir edip de ondan sonra istimal etmek lazım gelir. [Y.EE 37/50, 7]

Mebhas 1

Sahife 47

Bu sahifenin hamışine şiir hakkında bir iki söz yazdım. Aynen öyle yazılması fikriyle değil belki irade buyrulduğu vecihle yazılmak üzere bu babda olan mütalaat-ı kâsıraneyi arz edeyim.

Kavâid-i Arabiye için *Kitab*'da (yani *Kitab-ı Sibeveyh*'de) âyât-ı Kur'aniyye ile istişhâd olduğu gibi eş'âr-ı Arab ile de istişhâd olunur da ehâdis-i şerife ile istişhâd olunmaz. Halbuki İmrü'l-Kays'ın kelamı bir kaidenin isbatına şahid tutulup da kâil-i (*ene efsahu men netaka bi'd-dâd*) aleyhi's-salât ve's-selâm hazretlerinin kelamıyla istişhâd olunmaması ne garip sözdür denilebilir. Onun sırr u hikmeti ise budur ki nazm-ı Kur'an-ı Kerim mütevatiren bize vasıl olmuştur. Eş'âr-ı Arab dahi mevzûn ve mukaffa olduğundan elfâzı oldukça tebdîl ve tağyîrden masûn kalır. Ama buleğâ-yı Arabın hutbeleriyle istişhâd olunmaz zira nutk bi'l-mana kabilinden olarak rivayet olunmuş olması muhtemeldir. Ehâdis-i nebeviyenin mütevatiri bir iki hadisi şerifden ibarettir. Ma'a haza bazı eimme-i hadis nakl bi'l-manayı tecviz etmişlerdir. Binaenaleyh ehâdis-i şerifenin elfâzı aynen bize vasıl olmuş idüğünü suret-i kat'iyede isbat edemeyiz.

Nazım ile şiir arasında fark budur ki nazım kelam-ı mevzûn ve mukaffadır ama şiir kelam-ı manzum ve muhayyel demektir. İstilah-ı ehl-i mantıkta ise şiirin mevzûn olması şart değildir. Çünkü şiir sinâ'ât-ı hamseden birisi olan kelam-ı muhayyel demektir, mevzûn olsun mensûr olsun. Şu hale göre bu bahsin suret-i tahriri re'y ve tensîb-i âlîlerine menûttur.

Sahife 48

(İlah ve âlihelere) ilâh mabud demektir cem'i âlihedir. Binaenaleyh ilahlara yahut âliheye deyu tashih buyrulmak üzere ihtar kılınır. [Y.EE 37/50, 8]

Sahife 50

(Elfâz denilen şey meâninin kavâlibi ise âh.) Elfâz meaninin kavâlibi olduğu gibi nükûş dahi elfâzın kavâlibidir. Bir sebikenin maktûba muvafık düşmesi kalıbının tamamıyla ona göre yapılmasına mütevakıftır. Matlub olan mananın bi-tıbkîhi kâlibu'l-elfâza ifrâğı dahi elfâzın sakk u sengi kavâide mutabık olmaya tevakkuf eder. Bunun için her lisanı sarf ve nahiv ve belagata dair pek çok kitaplar yazılmış olduğu gibi lisan-ı Osmanîde ihtiyacâta göre risaleler yazılmıştır. Lakin nakş u hatta gelince noksanlarımız vardır. Mesela bir fabrikacıya şu kadar dökme/donma demir boru gönder deyü bir mektub yazılsa matlub olan çekiçle dökme demir midir yoksa eritilip de ifrâğ olunmuş demir midir anlaşılmaz. Bunun sebebi ise hareket-ı lafziyemiz sekiz olduğu halde alametlerinin üçten ibaret bulunması ve onların da ekser hutûtumuzda metruk ve mehcür olmasıdır.

Sahife 54

Felâhat-ı Nabatîye ki onu mütalaa edenler Tevrat'tan çok eski bir kitab olduğuna hüküm ederler. Lakin halen Avrupa kitabhânelerinde bir nüshası bulunmadığından hükemâ-yı Avrupa onun münderecatını tedkike başlamadılar. Halbuki Arabdan aldıkları ilm-i ziraatın me'hazı bu kitaptır. Bin bu kadar sene mukaddem İbn Vahşîyye bu kitabı lisan-ı Keldanîden

lisan-ı Arabîye nakl u tercüme etmiştir. Bu kitabda Babil'in sair bilada faik olduğu ve hep ihtiraâtın Babil'den zuhûr ettiği ve Mısır'ın bazı ihtiraatı var ise de Babil'e taklid yolunda idüğü muharrerdir. Edille-i akliyye dahi bunu müeyyeddir. Zira Nil vadisinde Nil'in getirdiği çamurdan başka hububat bitürecek toprak yoktur. Bu vadide bir kavmin ta'ayyüşü sedler ve tür'alar inşasına mevkuftur. Binaen alâ zâlik bu vadide tevattun eden kavmin sanayi'a aşına bulunmuş olması lazım gelir. Babil tarafında ise hal-i bedâvette bulunan bir halk te'ayyüş ile havayic-i zarurîyesini ve ba'dehu refte refte havayic-i kemaliyesini istihsal edebilir. Bu misillü edille-i mevkiîyeye atf-ı nazar-ı dikkat olunursa Babil'in Mısır'dan akdem idüğüne kanaat hasıl olur.

Felâhat-i Nabatiye'de Hind lafzını görmedim. Lakin hazret-i Adem'in alem-i şemse sefer ederek oradan pek çok tohumlar getirdiğini ve ehl-i Babil'e bu gıdayı ziraiyyetini talim ettiğini yazıyor. Bu âlemden maksudı Hind olmak muhtemeldir. [Y.EE 37/50, 9]

Mebhas 2

Sahife 56

(Vaz' u tedvin-i ulûm)

Bâlâda beyan etmiştik ki (ilim) lugatte idrak yani bilmek ve biliş manasınadır. Istılahta dahi bir cihet-i vahdet ile mazbut olan mesâili bilmektir yahut bu mesâile taalluk eden idrakatın tekerrüründen hasıl olan melekedir. Burada ulûm mana-yı istilahiyye mahmuldür zira tedvin olunan şeyler mesâildir. Binaenaleyh her ilmin hakikati o ilmin mesâilidir demişler.

Ulûm-ı müdevvenenin taksimatı eser-i hâme-i acizî olan *Beyanu'l-Unvan* nâm risalenin hatimesinde ber-tafsil beyan olunmuştur.⁶² Tekrar itnâb-ı kelama hacet yoktur. Fakat burada dahi muhtasarca bir taksim yapalım. Ulûm-ı müdevvene bizce ulûm-ı nakliyye ve akliyyeye, ve ulûm-ı nakliyye ulûm-ı şer'îyye ve ulûm-ı lisaniyyeye taksim olunur. Ulûm-ı şer'îyenin enva-ı kesiresi vardır. Ulûm-ı lisaniyye dahi on iki fendir ki ulûm-ı edebiyye tesmiye olunur.

Ulûm-ı akliyye hikmet ve felsefe demektir ki hikmet-i ameliyye ve hikmet-i nazariyye kısımlarına münkasimdir. Hikmet-i ameliyye tehzîb-i ahlak, tedbîr-i menzil, siyaset-i müdüdür. Hikmet-i nazariyye hikmet-i tabî'yye ve hikmet-i riyâziyye ve hikmet-i ilâhiyyedir. Mantık dahi bir ilm-i müstakildir. Lakin cümle ulûmun mukaddimesi hükmündedir. İlm-i hikmet-i ilâhiyyenin ekser edillesi zanniyât kabilindedir. Hikmet-i tabî'yye delilleri dahi müşahede ve tecrübeye müsteniddir. Galat-ı hiss ise mukarrer olmakla men'den yani lâ-nüsellim deyü cerh olunabilmekten tahlîsi müşkildir. Ama ulûm-ı riyâziyye burhanları hep ulûm-ı müteârefeye müstenid olmakla gayet vazih olarak lâ-nüsellim demeye mahal bulunamaz.

62 Bkz. Cevdet Paşa, *Beyanu'l-Unvan* (İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1273), 31-36.

İşte ilmin mana-yı istilahasine göre taksimatı bundan ibarettir. Ama mukaddimenin (61) sahifesinde yazıldığı vecihle ulûmun diniyye ve dünyeviyyeye taksimi maruf değildir. Bedîhî-yi aklî olan ulûm-ı müte'ârefe ile bedîhî-yi hissî olan müşahedâtın kuvvet ve vuzuhça fark ve tefavütleri *Mi 'yâr-ı Sedad'*ın (104) sahifesini mütalaa ile mütenassih olurum. [Y.EE 37/50, 10]

Sahife 60

(*Ve 'alleme Ademe'l-esmâ*) ve (*Hel yestevi'l-lezine ya 'lemûne ve'l-lezine lâ ya 'lemûn*) ve emsali âyât-ı kerimede (ilim) mana-yı lugavîsine mahmul olarak ale'l-ıtlak bilmek ve biliş demektir. Cenab-ı hakk Adem aleyhisselama herşeyi yani a'yân ve evsâf ve meânîyi ve havâss-ı eşyayı ilhâm etmiştir. Sair enbiya-yı 'izâm aleyhimüsselama dahi vahy u ilham ile nice esrar-ı ilâhiyyesini bildirmiştir. Sair insanlara gelince (ilim) evvela tasavvur ve tasdike münkasim olur. Şöyle ki bir şeyi bi-lâ hükm ta'akkul etmeye tasavvur ve me'a'l-hüküm ta'akkul etmeye tasdik denilir. Ve tasavvur ve tasdikten her biri ya bedîhî veya nazarîdir. Bedîhînin husûlü fikre mütevakkıf olmaz. Vücut ve 'ademi tasavvur etmek ve nefy ile isbat müctemi' olmaz deyü tasdik etmek gibi. Nazarî (kesbî) fikr u nazara muhtaç olur. Melek ve cin mefhumlarını tasavvur ve "Sâni' kadîmdir" ve "Âlem kadîm değildir" kaziyelerini tasdik etmek gibi.

Elhasıl idrak manasına olan ilmin bazısı bedîhî ve bazısı nazarîdir. Zira kaffesi bedîhî olsa herşeyi bilmemiz lazım gelir. Bu ise bâhiren butlandır. Ve eğer kaffesi nazarî olsa hiçbir ilim hasıl edemeyiz, zira hiç bedîhî olmayıp da ilimler hep nazarî olsa hep meçhuller nazarîlerdir kesb olunmak lazım gelir. Ve nazarîden nazarîye müracaat olunup da dönüp dolaşarak evvelki nazarîlerden birine müntehi olursa devr lazım gelir. Ve eğer ila gayri'n-nihâye giderse teselsül lazım gelir. Devr ve teselsül ise ikisi de batıldır. Öyle ise ulûmun bazısı bedîhî ve bazısı fikr ile kesb olunan nazarî olduğu sabit olur.

(Fikr) bir meçhule tevassul için umur-ı malumeyi tertib etmektir. Bu umur-ı malume eğer tasavvura muvassıl ise (kavl-i şârih) tarif denilir ve eğer tasdike muvassıl ise (kıyas) delil ve hüccet denilir.⁶³ [Y.EE 37/50, 11]

Mana-yı istilâhiyye mahmul olan ilmin hakikati mesâilinden ibaret olduğu beyan olunmuştu. Ama idrak yani bilmek ve biliş manasına olan ilmin hakikati nedir? İşte burası ilm-i kelamın en dakik bahislerindedir. Tafsilatına girişilecek olursa içinden çıkmak müşkil olur. Lakin izah-ı meseleye medar olmak için birkaç mukaddimenin ber-vech-i ati iradı münasib görünmüştür.

Cumhur-ı hükemâ ilmin tarifinde birşeyin zihinde hasıl olan suretidir ki cüz'iyâyâ müteallık olursa meşâirde yani kuvva-yı hissiyede, ve külliyâyâ müteallık olursa nefis-i

63 Bu sayfanın sonunda yer alan şu ifadelerin üstü çizilmiştir: "İlmin hakikati nedir burası ilm-i Kelamın en dakik bahisleridir. Tafsilatına girişilecek olursa içinden çıkmak müşkil olur. Fakat izah-ı meram için bahrenden katre kabilinden olarak birkaç söz söyleyelim." Bir sonraki paragraftan anlaşılacağı üzere bu ifadeler gözden geçirilerek yeniden yazılmıştır. Dolayısıyla Cevdet Paşa'nın metnini nasıl düzelttiğini göstermesi açısından silinen kısımları burada belirttik.

natıkda mürtesim olur dediler. Ve hükemâdan bazı muhakkikin ilmin her halde mahalli nefs-i natıkadır fakat külliyyâtı bizzat ve cüz'iyâtı âlâtı olan kuvva-yı hissiyye vasıtasıyla idrak eyler dediler. Bu makamda külli ve cüz'inin mana-yı mantıkîleri maksuddur. *Mi'yâr-ı Sedad'*ın (3) ve (4) sahifelerine nazar buyrula.

Edille-i sem'iyenin delaletine göre ilmin mahalli kalbtir. Lakin bazı muhakkikînin beyanına göre burada kalbden maksad yürek dediğimiz uzv-ı mahsus olmayıp belki süveyda-yı kalbe taalluk eden ve insanın mâ-bihi'l-ımtiyazı olan ruh demek olur.

Mütakelliminden bazıları (ilim) alim ile malum arasında bir taalluktan ibaret olan nisbet-i mahsusadır ve bazıları o taallukun sahibi olan bir sıfat-ı hakikiyedir dediler. Ve bazıları ilm-i mutlak zaruri (bedîhî)dir zira herkesin kendi vücudunu bilmesi zaruri olup bunun zımında ise ilm-i mutlak bulunur dediler. Ve bazıları ilm-i mutlak nazarîdir lakin tahdid ve tarif güçtür, taksim ve temsil ile tarif olunabilir dediler.

Bu bahisler ilmin mana-yı lugavisine ait olmakla ilmin mana-yı ıstılahiyyesi için vaz' olunan mebhâs-i saniden hariç olduğu halde bi'l-münasebe bu mebhâsa dahil oluvermiştir. [Y.EE 37/50, 12]

Sahife 65

Bu sahifede nutkdan bahs olunuyor. Nutk ikidir: nutk-ı zahiri ve nutk-ı batınıdır. Nutk-ı zahiri söylemektir, nutk-ı batını idraktır ki nutk-ı zahiri ondan tevellüd eyler. Çünkü tûtî yalnız bellediği kelimeleri söyler. Ama onları tasrif edemez. Mesela bellediği gibi gel buraya der, ama ondan geldim, gelirim, gelmezsin, gelmeliydin gibi kelimeleri istinbat edemez. İnsan ise gel kelimesinin manasını belledikten sonra gelmek maddesinde tasarruf ile cemi'i müstakkatını istinbat eyler. Bu ise insanın fasl-ı mümeyyizidir. Bu dahi Cenab-ı Hakk'ın insana ihsan buyurmuş olduğu fikr ve nazar ile hasıl olur.

Yine bu sahifede sîga-i halden bahs olunmakla bir hatıra beyanına mecbur oldum. (Hal) hakikatte mazi ve müstakbel arasında bir an-ı gayr-ı münkasımdır. Zaman ise la-ekall iki an kadar olmakla hal dediğimiz hakikat-i halde zaman değildir. Geliyor der iken bu kelimenin yarısı zaman-ı maziye ve yarısı müstakbele ait olur. Arablar ise zaman-ı hakikiyye itibar etmekle ona mahsus bir sîga ihdasına mecburiyet görmemişler. Fakat *lâ* lafzını ekseriya nefy-i istikbal ve *mâ* lafzını nefy-i hal makamında istimal etmişlerdir. Şu hale göre *mâ yansuru* yardım etmiyor ve *lâ yansuru* yardım etmez deyü tercüme olunuyor. Elsin-i sairede ise örf ve adete göre bir zaman-ı hal-i itibarî vardır. Mesela vapur kalkıyor denildikte şimdi yani şu birkaç dakika zarfında kalkmak üzeredir demek olup şu birkaç dakikalık zaman hal itibar edilmiş olur. Ve şimdi şiiire itibar olunmuyor denildikte bulunduğumuz devir bir zaman-ı hal itibar edilmiş oluyor. Bu türlü itibarat ise ahkam-ı zamaniyyeye tabi olduğundan şimdi nice bilad-ı Arabiyede buna ihtiyac görülerek bazılarında yazıyor makamında *hâlen yektübü* ve

bazılarında 'ummal [?] yektübü diyorlar. Bazılarında dahi bir *ba* ilavesiyle *bâ ketebe* lafzı kullanılıyor. [Y.EE 37/50, 13]

Elsine-i marufenin sıyag-ı sarfiyece en vüs'atlı lisan-ı Türkîdir. Mesela (yazıvermeliydi) sîgasının manası Arapça (*kâne yenbeği en yektube bi-lâ külfetin*) deyü ifade olunabilir. Diğer lisanlarca dahi böyle birkaç cümle ile tercüme olunur.

Zaman-ı mazi iki kısma taksim ile biri (dı) ve diğeri (miş) sîgalarıyla istimal olunması da Türkçenin muhasenâtındandır. Ama lisan-ı Arabîde ikisi de bir sîga ile ifade olunur. Mesela (*kâle*) dedi yahut demiş deyü iki suretle tercüme olunur. Ve (*kâle fûlanün*) diyen kimse acaba fîlandan bizzat mı işitmiş yoksa bi'l-vasıtı mı? İki manaya da muhtemel olur. Ve bir adam pek mevsûk bir zattan adı bir vasıtı ile bir söz işitip de sözünü teyid ve takviye için vasıtayı tayy ile (*kâle fûlanun*) diyerek ol mevsuk adamdan rivayet eylese yalan söylemiş olmaz. Bu ise tedlîs demek olup bunu irtikab eden ravinin rivayeti ilm-i usûl-i hadisçe makbul olmaz. Binaenaleyh ehâdis-i şerifenin rivayetinde (*semi'tu an fûlanin ennehu kâle*) demek lazım gelir. Türkçede ise bu türlü tedlîse ihtimal yoktur.

Bu dakikalardan gafil olup da Arabînin her fiil-i mazisini (dı) sîgasıyla tercüme edenler çok defa hatada bulunurlar. Vakıan müverrihler yetişmedikleri zamanın vukuatını hikâye eder iken (miş) sîgasını kullanmak lazım olduğu halde çok defa (dı) sîgasını istimal ederler. Lakin bu bir nevi mecazdır. Şöyle ki müverrih kendisini o zaman içinde yaşıyor gibi farz ederek o vukuatı müşahede etmişçesine hikâye etmekle o vukuatın muhakkaku'l-vuku' olduğunu iddia etmiş olur. Ve ber-kaide (miş) sîgasını istimal ettikde adı surette beyan-ı mesmuat kabilinden olur. Böyle tabirce bir küçük fark ile ifadesinin derece-i kuvvetini ifade edebilmek ise lisanın muhasenâtından madûd olur. [Y.EE 37/50, 14]

İşte bu türlü dakikalar lisan-ı Türkîye mahsus olan nüket ve mezâyâdandır. Türkler Asya-yı vüsta beriyelerinde lisanlarına bu meziyet ve mükemmeliyeti nasıl vermişler düşündükçe insana hayret gelir. Bir çok efâzıl bir yere gelip de bir lisan tanzimine sa'y etseler bu kadar muntazam ve mükemmel bir lisan yapamazlar.

Vakıan lisan-ı Osmanîde müfredat-ı Türkîyenin çoğu terk ile onların yerine Arabî ve Farsîden ve elsine-i saireden pek çok lafızlar ahz ile bir lisan-ı mahsus yapılmış ise de kavâid-i sarfiyesi muhafaza olunarak müfredat-ı elfâz alınmış ve lügatların en güzelleri intihâb olunmuştur. Ale'l-husus lügatçe en zengin olan Arab lisanı me'haz-ı aslı olmakla lisan-ı Osmanî edebiyatça zengin olduğu gibi ıstılâhât-ı ulûm-ı Arabîyeyi dahi alıp kendisine mal etmiştir. Lisan-ı Arabînin ise lisan-ı ulûm ve ma'ârif olduğu müsellemtandır.

Mukaddimât-ı meşruhaya nazaran lisan-ı Osmanînin lisan-ı ulûm ve ma'ârif olması için ne kaldı? Tercüme işi kaldı. Halbuki nice ulûm-ı hikemiye lisan-ı Osmanîye nakl ile ekser ıstılâhât-ı ilmiye Osmanlılarca malum olmuştur. Vakıan (*tezâyüdi'l-ulûm bi-telâhuki'l-*

efkâr) hükmünce Avrupa’da yeniden yeniye fûnûn-ı hikemiyye ihtira ve ıstılâhât-ı cedide vaz’ olunmakta olduğundan bunların lisanımıza nakli pek mühim bir şeydir. Ve eğerçi ıstılâhât-ı cedidenin ekseriya Arapça aynı ya şebîhî bulunur ise de bulunmayanı da var. İşte onların me’ânisini hakkıyla bilip de lisanımızın ahengine ve şivesine muvafık isimler vaz’ etmek hayli dikkat ve himmete mevkuftur. Bunca yıllardan beri bu emr-i mühime ömrünü sarf eden Midhat Efendi’nin hep Osmanlılar tarafından alkışlanması bunun için değil mi?

Demek oluyor ki lisan-ı Osmanî en mükemmel bir ilim lisanı olmaya müsta’iddir. Şu kadar var ki bâlâda iş’âr olduğu üzere imlaca noksanımız olduğundan elfâzımızı tamamıyla kağıt üzerinde nakşedemeyiz. Bu cihetle bir çok ecnebi isimleri söylendiği gibi okutturacak surette yazamıyoruz. Bu ise tarih ve coğrafya ilimlerinde çok müşkilata bâdî oluyor.

Yine (65)inci sahifede (ulûm-ı müdevvene bir emr-i meçhûle tevassul için umur-ı malûmeyi tertibden ibarettir) ibaresi var. Bu ise bâlâda beyan olduğu üzere fikr u nazarın tarifidir. Hep kütüb-i hikemiyye ve kelamiyede fikir bu vecihle tarif olunur. Ulûm-ı müdevvenede tertib olunan ancak bir cihet-i vahdet ile mazbut olan mesâildir. Mesâil ise hep kavaid-i külliye-i nazariyye olduklarından tederrüs ve taallüm ile umur-ı malume sırasına geçtikten sonra onlardan ahkam-ı fer’iyye istinbâtı için tertip olunan kıyaslarda kübrâ vakı olurlar. [Y.EE 37/50, 15]

Mesela mesâhası talep olunan bir arsanın mürabbau’l-şekl olduğu görüldükte (Her murabba’ın iki dıl’ı yekdiğere darb olundukta hasılı darbı o murabba’ın mesâha-i sathîsine müsavidir) mesele-i hendesiyesi (Bu arsa murabba’dır) suğrasına zamm ile şekl-i evvelden bir kıyas tertib olunur. Bu kıyasın suğra ve kübrası umur-ı malumeden olup onların tertibiyle (Bu arsanın iki dıl’ının hasıl-ı darbı mesâha-i sathîsine müsavidir) neticesi istihsal olunur. Ve suğra ile kübranın bu vecihle tertibine fikr denilir. Sair ulûm-ı müdevvenenin mesâili dahi bu vecihle birer kıyasa kübra kılınarak onlardan nice fûrû’ât istintac olunur. Bu ise ulûmun tarifi olmayıp belki gayet ve faidesidir.

Mebhas 3

Sahife 73

İnsana en ibtidâ canib-i feyyâzdan ifâze ve ihsân buyrulan ilim yani idrâk bedihiyyât-ı evveliyye ve fitriyedir. Çocuk henüz bir şeyi bilmediği halde kımâtın kendisinden başka birşey olduğunu ve kendisinin kımât olmadığını idrak ve müşahedât ile tevsî’ ve teksîr-i malumat eyliyerek havâyic-i zarûriyye ve kemaliyyesini istihsâle sa’y eder. Havâyic-i zaruriyye ise bi’t-tab’ havâyic-i kemaliyyeden mukaddem olmakla insanın ibtidâ me’kûlât ve melbûsât için lazım olan san’atların ve ba’dehu sînâ’ât-ı kemaliyyenin tahsiline kıyam etmiş olması ve binaen ‘alâ zâlik ziraat ve hıyâtât san’atları müdevvinlik ve müelliflik sînâ’atından mukaddem husûle gelmesi tabiidir. Gelelim san’at ile sînâ’atın farkına.

(San'at) şügl, kâr, iş demektir. Ve bir adamın daimî iştiğal ettiği amel ve kâra da san'at denilir ki kesret-i mümârese ile bi't-tab' sâni'de hasıl olan meleke demek olur, yazıcılık, terzilik, dülgerlik gibi. Örf ve ıstılahımızda daima öyle bir meleke manasında isti'mâl kılınır. Ve san'atkar adamdır denildikte hırfetinde maharet ve melekesi var demek olur.

(Hırfet) medar-ı taayyüş olan cihet-i kesb demektir ki rençberlikten yazıcılığa varınca bi'l-cümle vücuh-ı iktisaba şamil olur. Ve her ne vecihle olursa olsun ki yemîniyle 'iyâlini i'âşe eden kimseye muhterif denilir. Binaen 'alâ zâlik san'ata nisbetle hırfet e'amdır. Ve san'at u hırfet denildikte hırfet örf-i ammeye göre san'ât-ı mutebereden olmayan a'mâl-i habîseye mahmul olur. Ve bu cihetle san'at ve hırfet arasında fark bulunur.

Ve makam-ı medhde san'atkar adamdır denir ama hırfetkar adamdır denilmez. Ve ikisinde dahi ilme müstenid olmak manası melhuz değildir. Bu mana ancak sînâ'at kelimesinde vardır. [Y.EE 37/50, 16]

(Sînâ'at) lügatta hırfet-i sâni'a denir ki işçilik demek olur. İstılahda keyfiyet-i amele müteallık olan ilim demektir. Ve bazıları sînâ'atı bir amel üzerine temerründen hasıl olan ilimdir yahut melekedir deyü tarif etmişler. Bazı muhakkikîn de (*el-sînâ'atu meleketün nefsâniyyetün tasduru 'anha el-ef'âlu l-ihitiyâriyye min ğayri revîyyetin*) yani sînâ'at bir meleke-i zihniyedir ki ef'âl-i ihtiyâriyye ândan bi-lâ-revîyye sâdir olur demişler. Bazılar dahi her ilim ki kesret-i mümârese ile insana hırfet gibi ola ona sînâ'at denir demişler.

Binaen alâ zâlik, sînâ'at-ı nahv, sînâ'at-ı meani, sînâ'at-ı beyan, sînâ'at-ı bedî', sînâ'at-ı mantık ta'birâtı beyne'l-ulema müsta'meldir. İlm-i mantıkda mevzu bahis olan sînâ'at-ı hams dahi bu kabildendir.

Sînâ'atın cem'i sînâ'ât ve sanâyi' gelir. Ama san'atın cem'i ber-kaide san'ât gelir. Mukaddemât-ı meşrûhaya nazaran ilm-i hendese bir ilm-i müstakildir. Bu cihetle ilm-i hendese denildiği gibi ulûm-ı ri'yâziyyenin bir kısmı olduğundan fenn-i hendese dahi denilebilir. Ve ilm-i ri'yâziyyenin bir sınıfı bir türlü demek olur. Ama mimarlık sînâ'at ve dülgerlik san'at ve rençberlik hırfettir. Ve hırfet diğerlerinden e'amm olduğuna mebni bazı münşiyân hiref u sanâyi' ibaresini isti'mâl etmişler ve sanâyi'den mimarlık ve mûsikişinaslık gibi melekât-ı mutebere ve hirefden işgâl-i saire kasd eylemişlerdir.

Elhasıl san'at denildikte el işlerinde hasıl olan meleke manası zihne tebâdür eder. Sînâ'at ise keyfiyet-i amele taalluk eden ilim demektir. Şu hale göre *siyans* [Fr. *science*] ilim ile tercüme olunduğu gibi (*metiye* [Fr. *metiere*]) san'at ile ve (âr [Fr. *art*]) sînâ'at ile tercüme olunabilir zannedirim. Lakin bu bâbda hakemiyyet zât-ı âlilerindedir. (Nefis) calib-i münâfese olacak mertebe fâhir ve muteber olan şeydir. Nefâsetin tayin derecesi ise örf ü âdet-i millete göredir. Avrupa'da ressamlık ve heykeltraşlık pek merğûb ve muteber bir hırfet olup bizde dahi ez-kadîm hattatlık ve mücellidlik bayağı onlara mukabil tutulmuştur. [Y.EE 37/50, 17]

Bihi

Üçüncü cüze dair muhtıra-i acizane

Sahife 82

Bu sahifenin çok yerinde sını'atın cem'i olan sanâyi' ve bazı mahallinde san'atın müfredi olan san'at lafızları istimal buyrulmuş. İkinci muhtıra-i acizanede san'at ile sını'atın farkları beyan olunmuştu. Artık mahallerine göre istimalleri müellif hazretlerinin re'y u icthadlarına müfevvezdir. Fakat (83) sahifedeki sanâyi' tabirleri yerine san'at yahut san'ât yazılmak münasip olur zannederim. (94) sahifedeki sanâyi' lafzı hakkında dahi nazar-ı dikkat-i 'aliyyelerini celb ederim.

Sahife 97

(Fenikelilerden, Mısırlılardan, Mezopotamyalılardan, Hintlilerden bize az çok muntazam kütüb-i müdevvene etmemiş âh.) buyruluyor. Halbuki Halife Mansur zamanında Hind lisanından kitaplar tercüme olunduğu *Mukaddime-i İbn Haldun Tercümesi*'nin üçüncü cildinin (105) ve (136) sahifelerinde mündericidir.⁶⁴

Harran kütüphanesini de unutmayalım ki bin sene mukaddem orada Nabat (Süryani-i kadîm) kitaplarıyla memlu bir kütüphane var idi. Hâfız-ı kütübü de kütüb-i Nabatiye'nin esrarına vakıf imiş ki İbn Vahşiyye onun ianesiyle Nabat'ın ilm-i hey'etinden bir kitabını lisan-ı Arabiye nakletmek üzere mukaddimesini tercüme etmiş ki kitab pek büyük olduğundan itmamına vaktinin müsaid olmayacağını görüp terk ederek Nabat'ın daha muhtasar bir kitabını tercüme karar verip (?) *Felâhat-ı Nabatiye*'yi lisan-ı Arabiye nakl u tercüme etmişti ki sekiz büyücek cilde münkasim bir kitabdır. Hükemâ-yı İslâmiyyenin fenn-i ziraata dair telif ettikleri kitapların mehazı işte bu kitaptır. Bu kitab sonraları tâk-ı nisyâna itilmiş ise de madum olmayıp sekiz cildi de en eski bir antika olarak mahfuz kalmıştır.

Sahife 115

(Hesap, hendese, hey'et, mûsiki, tabâbet ve hikmet-i ahlakiyye ve diniyyeden ibaret idi ki el-yevm mekteplerde sekiz on sene zarfında bunlardan kırk kat daha ziyade tahsil-i ilm edilmekte olduğu görülmektedir âh) buyrulmuş. Pek mübalağalı bir söz. [Y.EE 37/51, 1]

Ulûm-ı hikemiyye o kadar müşa'ab ve teferrü' etmiştir ki şimdi cümlesini ihata kimse için kabil olamadığından usûl-i ihtisas meydana çıkmış ve hocalar ve mektepler ayrılarak

64 Cevdet Paşa, İbn Haldun'un tercümesini yaptığı altıncı faslına ilimler tarihiyle ilgili düştüğü notlara işaret ediyor. İlgili kısımda özellikle Hint dilinden Arapçaya *Kelile ve Dimne* ve *Sind-Hind* gibi ahlak ve astronomi alanında aktarılan birkaç esere değiniyor. Bkz. Ahmed Cevdet, *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldun* (İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1277), 105, 136.

on sene zarfında nice mahir muhasibler ve mühendisler ve tabibler ve fûnûn-ı sairede mahir zatlar yetişiyor. Lakin bu ilimler bir adamda müctemi' olamıyor ve olamaz. Hükemâ-yı sâlîfe ise bu ilimleri câmi idiler. İbn Sina'nın telifatını gözümüzün önüne koyalım. Görürüz ki hikmet-i tabî'iyye ve ilâhiyyede ve ilm-i hey'ette ve fenn-i ezyâcda yed-i tûlâsı var bir tabib-i hâzik ve mühendis-i mahir imiş. Şimdi öyle mütefennin adam yetiştirecek bir mektep var mı bilmiyorum. Hele müellefatını tedris edebilecek bir mütefennin hoca yok ve eğerçi her fenni başka başka daha mükemmel surette talim edecek muallimler çok lakin bu müellefatın mündericatını on senede tahsil etmek âlemde nadir gelen zatlara müyesser olabilir. Kırk katı size caba.

İhtâr-ı mahsus

(104) sahife

Vahdet-i vücuda kail olan sufiyyenin (*lâ-mevcûde illallâh*) kelimaları mütekellimin tarafından katıyyen merdud ve münker olmakla beraber bu makama yakışmadığından afv-ı âlilerine ma'zûren bir satır kadar yerini çiziyorum.

Sahife 116

Medâris yerine tekâyâ yazdım zira Pisagores usûlüne benzer bizim tekyelerimizdir. Medreselerimiz Aristo usûlü üzeredir. [Y.EE 37/51, 2]

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Arşiv kaynakları / Archival Sources

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE), 37/50, 37/51 ve 32/44

Basılı kaynaklar / Printed Sources

Ahmed Cevdet Paşa. *Beyanu'l-Unvan*. İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1273.

Ahmed Cevdet Paşa. *Mi'yâr-ı Sedâd*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1293.

Ahmed Cevdet Paşa. *Tarih-i Cevdet*, cilt 11. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1292.

Ahmed Cevdet Paşa. *Tarih-i Cevdet*, cilt 12. Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1301.

Ahmed Cevdet Paşa. *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldun*. İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1277.

- Ahmed Cevdet Paşa. *Tezâkir: 40 – Tetimme*, yayınlayan Cavid Baysun. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- Ahmed Midhat Efendi. *Ahmed Metin ve Şirzad Yahut Roman İçinde Roman*. İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1892.
- Ahmed Midhat Efendi. *Fazıl ve Feylesof Kızım: Fatma Aliye'ye Mektuplar*, hazırlayanlar F. Samime İnceoğlu ve Zeynep Süslü Berktaş. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.
- Ahmet Mithat Efendi. *Sayıyadane Bir Cevelan*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.
- Aydın, Cemil. "Beyond Culturalism? An Overview of the Historiography on Ottoman Science in Turkey." *Multicultural Science in the Ottoman Empire*, editörler Ekmeleddin İhsanoğlu, Kostas Chatzis, Efthymios Nicolaidis içinde 201-215. Turnhout: Brepols, 2003.
- Demir, Remzi. "Türkiye'de Bilim Tarihi Araştırmalarının Gelişimine Genel Bir Bakış (1532-1993)." *Türkiye'de Bilim Tarihi Araştırmalarının Dünü ve Bugünü: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Bilim Tarihi Anabilim Dalı'nda Yapılan Çalışmalar*, yayına hazırlayanlar Esin Kahya, Melek Dosay Gökdoğan, Remzi Demir, Hüseyin Gazi Topdemir ve Yavuz Unat içinde 1-92. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 2003.
- Fazlıoğlu, İhsan (Editör). *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (Türk Bilim Tarihi Özel Sayısı) 2, 4* (2004).
- Günergun, Feza (Editör). *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Adnan Adıvar Özel Sayısı) 7, 2* (2006).
- Günergun, Feza (Editör). *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Salih Zeki Özel Sayısı) 7, 1* (2005).
- Günergun, Feza (Editör). *Türkiye'de Bilim, Teknoloji ve Tıp Tarihi Çalışmaları (1973-1998)*. Ankara: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2000.
- İbn Haldun. *Mukaddime: Osmanlı Tercümesi*, cilt 3. Tercüme Ahmed Cevdet Paşa, hazırlayanlar Yavuz Yıldırım, Sami Erdem, Halit Özkan ve M. Cüneyt Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2008.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Başhoca İshak Efendi." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 22: 529-530. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- İTÜ (Dosya: *Bilim ve Teknoloji Tarihi*). Sayı 84 (Eylül-Aralık 2019).
- İzğöer, Ahmet Zeki ve İsmail Kara. *Cevdet Paşanın Layihaları: Devlet Din Islahat Hukuk Maarif*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021.
- Kara, İsmail. *Bir Felsefe Dili Kurmak: Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- Kılınç, Berna. "Ottoman Science Studies: A Review." *Turkish Studies in the History and Philosophy of Science. Boston Studies in the Philosophy of Science*, editörler Gürol Irzık ve Güven Güzeldere içinde 251–263. Boston: Springer, 2005.
- Özel, Ahmet. "Ayıntâbî, Mehmed Münib," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 4: 245-246. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.
- Polat, Atilla. "Mekteb-i Harbiye Nazırlarından Matematikçi Mehmed Emin Paşa'nın Biyografisine Giriş." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 20, 2 (2019): 59-73.
- Sarı, Nil. "Behcet Mustafa Efendi." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 5: 345. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Tekin, Kenan. "A Journal of Science Without Boundaries: Ali Suavi's *Ulüm Gazetesi*." *International Perspectives on Publishing Platforms*, editör Meghan Forbes içinde 177-199. New York: Routledge, 2019.

- Tekin, Kenan. "Islamic Philosophy and the Globalization of Science: Ahmed Cevdet's Translation of the Sixth Chapter of Ibn Khaldun's *Muqaddimah*." *The British Journal for the History of Science* 55, 4 (2022): 459-475.
- Unat, Yavuz (Editör). *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji: Makaleler*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2010.
- Utku, Ali. "Ahmed Midhat'ın Tamamlayıp Yayınlamadığı Eseri: "Tarih-i Ulûm" ve Cevdet Paşa'nın İzhah, Şerh ve Mütalaaları." *Şiraze* 2 (Kasım-Aralık 2020): 36-47.
- Uzun, Mustafa İsmet ve Ahmet Turan Aslan, "Takriz." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 39: 472-474. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.
- Van Dalen, Elaine. "Scientific Method in Late-Antique Paganism: The (Rational) Empiricism of Al-Filāḥa l-Nabaṭiyya (The Nabatean Agriculture)." *Arabica* 68, 5-6 (2021): 510-56.

Tez / Thesis

- Gür, Nagihan. "Klasik Türk Edebiyatında Takriz." Doktora Tezi, Balıkesir Üniversitesi, 2014.

Tıbb-ı Cedîd Ne Kadar Yenidir? Osmanlı Tıbbında Yenilik Tartışmaları ve Yeninin Mahiyeti (1650-1750)

How New is New Medicine (Tıbb-ı Cedîd)? Debates on Novelty in Ottoman Medicine and the Nature of the New (1650-1750)

Mustakim Arıcı¹ , Esra Aksoy²

¹Prof. Dr. İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, İstanbul, Türkiye

²Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Amasya, Türkiye

ORCID: M.A. 0000-0002-3021-3571;
E.A. 0000-0003-4332-0576

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mustakim Arıcı,
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: mustakimarici@gmail.com

Başvuru/Submitted: 14.03.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:
28.03.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
18.04.2023

Kabul/Accepted: 03.05.2023

Atıf/Citation: Arıcı, Mustakim ve Esra Aksoy. "Tıbb-ı Cedîd Ne Kadar Yenidir? Osmanlı Tıbbında Yenilik Tartışmaları ve Yeninin Mahiyeti (1650-1750)" *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 2 (2023): 841-876. <https://doi.org/10.26650/oba.1265335>

ÖZ

Osmanlı'da birçok alanda köklü dönüşümlerin yaşandığı on yedinci yüzyıldan ortaya çıkan tıp literatürü ve gelişmeler, Osmanlı tıbbının on dokuzuncu yüzyılın sonuna kadarki serüvenine ışık tutar mahiyettedir. Bu geçiş evresinin anlaşılmasında "yeni" kavramı ve "yeni" olarak adlandırılan olgular merkezi bir role sahiptir. "Yeni", tikel olarak birçok şeye sıfat olan terimler ve tasavvurlar öbeğine karşılık gelmektedir. "Yeni" bu belirleyici, tanımlayıcı rolünün yanında tümel olarak da bir zihniyete tekabül etmektedir. Ne var ki birçok söylemin üzerine bina edilen bu tasavvurun modern araştırmalarda tikel ve tümel boyutlarıyla sorgulandığını, tahlile konu edildiğini söylemek zordur. Bu makalede "yeni"nin özellikle tümel, yani zihniyet anlamında bütünüyle *nevzuhur* bir şey olmadığını, *kadim* paradigmayla ilişkisini ve *kadim*'in genişleme çabası olarak görüldüğünü ifade ettik. Çalışmamız 1650-1750 yılları arasındaki tıp literatüründe "yeni"nin mahiyetini sorgulama, ilgili zihniyeti çözümlenme iddiasında olup genel bir çerçeve çizme ve bu çerçeveyi tamamlayacak makalelerle tikel problemlere uygulama motivasyonu yazılmıştır.

Anahtar sözcükler: Cedit, Tıbb-ı Cedid, Osmanlı Tıbbı, İatrokimya, Paracelsusçuluk, Crollius, Sennert, Salih Bin Nasrullah İbn Sellûm, Hayâtizâde Mustafa Feyzi

ABSTRACT

The 17th century was a period characterized by profound transformations in various areas of the Ottoman Empire, and the medical literature and developments that emerged at that time offer an insight into the journey of Ottoman medicine until the end of the 19th century. In understanding this transitional çerçe period, the concept of the new and the phenomena it encompasses play a central role. In addition to its defining and descriptive functions, new as a term also corresponds to a mentality as being universal. However, this concept, which forms the basis of many discourses, has not been thoroughly examined and analyzed in modern research with regard to its particular and universal dimensions. This article stated the new to not be something completely new, especially in the universal sense of mentality and its relationship with the old paradigm, but to be seen as an attempt to expand the ancient paradigm. This study aims to question the nature of the new in the medical literature between 1650-1750, to analyze the associated mentality, and to establish a general framework applicable to specific issues through complementary articles.

Keywords: New, New Medicine, Ottoman Medicine, Iatrochemistry, Paracelsianism, Oswald Crollius, Daniel Sennert, Salih Bin Nasrullah İbn Sallûm, Hayâtizâde Mustafa Feyzi

Extended Abstract

This article aims to study the concept of new in the medical literature between 1650-1750. The study's main resources are books written by physicians and non-physicians who worked in medical application and preparation of pharmaceuticals. Although studies have been made on this topic, their main focus was on the definition of new as a term in medicine and drug treatment. In other words, these studies highlighted the meaning of the concept of new in iatrochemistry without taking into consideration other uses of this term in other domains. Indeed, new had multiple interpretations as a term in various disciplines during the period under study. In this context, new as a term can be classified in three layers. However, one should note that these layers are not severe classifications and occasionally overlap. The present article will examine the concept of the new in geography, in the works of contemporary and later scholars (*muta'akhhirūn*), and in terms of the medical paradigm and literature (e.g., perspectives, diseases, plants, units of measurement, practices, pharmaceutical equipment, physician's offices). The article will also examine new in the literature such as changes that occurred with regard to book titles, the order of encyclopedic works (*tertib-i jadid*), and translations (*tarjamat*), as well as regarding juridical (*fiqh*) issues that have emerged since the founders of Islamic schools of thought (*madhhab*).

The new world refers to the American continent as well as the new in a geographical sense. The new world was discussed in medical writings in terms of plants that had been imported from the continent and employed in medicine. The phrases that correlate to new (*muta'akhhir*) as a term in a chronological sense were typically employed in respect to people or scholars who lived after the so-called old (*mute'addim*) period. The geographical and historical contexts are not irrelevant to what was considered new in terms of the medical paradigm and literature. This was due to the fact that, beginning in the 16th century, new diseases, new plants, new pharmaceutical ingredients, novel approaches and instruments for producing medications, new therapies, and fresh perspectives had entered the medical literature. This study specifically explores whether the so-called new concepts found in Ottoman medicine were incorporated into and justified within the pre-existing medical paradigm or if they contributed to the search for a new paradigm. The study's hypothesis is that what had been deemed new in 17th-century Ottoman medicine led to a shift in the paradigm's content by incorporating it within and modifying old medicine. To investigate how Paracelsian medicinal texts had been incorporated into Ottoman medicine through translations by Ibn Sallūm would be feasible from this perspective. Recent research has revealed that the passages that attacked humoral pathology and those of Paracelsus' medicine that dealt with astrology and occult science had not been extant in the original text and were only integrated during the translation process. Ibn Sallūm was instrumental in these translations and said that Paracelsus had plundered from ancient chemistry and philosophy rather than creating the

new chemical medicine. As a result, the idea of Paracelsianism is seen as a slippery term in the secondary literature. In conclusion, Paracelsus only had an impact on Ottoman medicine in terms of the usage of chemical drugs, which were then modified and utilized in humoral pathology. The theory of humoral pathology additionally offered a basis for new ailments and new plants that weren't mentioned in the old texts. For instance, humoral pathology was employed to convey the pathophysiology of diseases and the characteristics of plants. The article's subsequent sections cover what was regarded as new and what was influenced by it with regard to fiqh discussions, the dissemination of new knowledge in medical clinics, and novel methods of writing. The article also addresses the new pharmacological equipment and measurement units. This research has led to the suggestion that, rather than being a brand-new paradigm, this concept of new medicine in the Ottoman Empire was often confined to modern information being added to traditional medical knowledge. More specifically, the terms *adm* and *jadd* in the 17th and 18th centuries were used exclusively to denote antique medicine (an older framework) in which new materials had been assimilated.

“Li-küllü cedîdin lezzetün.
Yeni olan her şeyin bir tadı vardır.”
Mehmed Suûdî Efendi, *Târîh-i Hind-i Garbî*

“Li-küllü cedîdin lezzetün ‘atîkun.
Her yeninin eski bir tadı vardır.”
Ömer Şifâî, *Minhâcû’ş-şifâ fi tabbî’l-kimyâ*

I. Giriş

Osmanlı modernleşme tarihi yazımında “yeni” (*cedîd*) daha çok bilimsel/teknolojik, siyasi/bürokratik anlamları karşılar. Aynı kökten gelen “*tecdîd*” ise öncekinden ayrıştırılması pek de mümkün olmamakla birlikte ağırlıklı olarak dini ve siyasi alanlardaki bazı tekliflere ve yenileşme arayışlarına tekabül etmektedir. *Cedîd* ile yakın alakası olan ıslah, tanzim, reform, asrılık, muasırlaşma, garplılaşma, batılılaşma, çağdaşlaşma ve benzerleri Osmanlı-Türk modernleşme tarihinde önce çıkan kavramlardır.

Özellikle, çağdaş Türk düşünce tarihinin müelliflerinden Niyazi Berkes, Hilmi Ziya Ülken ve diğer birçok isim, Osmanlı modernleşme ve çağdaşlaşma hareketlerinin tarihini ve temsilcilerinin görüşlerini aktarırken sözü siyasi yenilgilerle irtibatlandırarak bu psikoloji sayesinde askeri alandaki yenileşmenin hâkim olduğu yeni bilim unsurlarının alımlanma serüvenine¹ odaklanırlar. Ancak, Osmanlı’da yeni bilim unsurlarına yönelmenin arkasında bir kesim devlet ricali ve ulemanın merakının yattığı ve bu motivasyonun askeri ve siyasi başarısızlıklardan önce geldiği² tezi tartışılmayı hak etmektedir. Bunun hâkim anlatının yerini alması bu yaklaşımı destekleyecek tarihsel verilerin varlığının gün geçtikçe ortaya çıkmasıyla ve bunu doğrulayacak araştırmaların yapılmasıyla olabilecektir.

Sadece İslâm dünyası ve Osmanlı’nın alıcı olduğu anlatıda madalyonun öteki yüzü, yani Batı’nın İslâm ve Osmanlı ilim ve kültür dünyasından yaptığı aktarımlar ve alımlamalar³ alanın klasiklerinin pek de dillendirdiği bir şey değildir. Batı’da, Osmanlı ilmiye sistemine ve kütüphanelerine duyulan ilgiyi gösteren somut örnekler⁴ bulunmaktadır. Bu minvalde,

1 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 4. bs. (İstanbul: Ülken Yayınları, 1994), 25-27.

2 İhsan Fazlıoğlu, “Gelecek Geçmiş Şimdi Kılma Bilinci: Çağdaş Dönemde İslâm-Osmanlı Mirası ile İlişkilerin Kökleri Üzerine,” editör Lütfü Sunar, *Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce: Türk Düşüncesi*, c.1 (Ankara: Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB), 2020), 66.

3 Bu alımlamanın bir örneği için bkz. Hans Daiber, “The Reception of Islamic Philosophy at Oxford in the 17th Century: The Pooocks’ (Father and Son) Contribution to the Understanding of Islamic Philosophy in Europe,” *The Introduction of Arabic Philosophy into Europe*, editör Ch. E. Butterworth ve B. A. Kessel (Leiden: Brill, 1994) içinde, 65-82.

4 İstanbul medreseleri, kütüphaneleri ve matbaa faaliyetleri için Giambattista Toderini’nin (1728-1799) eseri bütünüyle bu ilginin canlı bir tanığıdır. Bu eser, Osmanlı başkentindeki ilmi ve kültürel atmosferi sunan bir rapor olarak kaleme alınmıştır. Eserin 1787’de İtalyancası, 1789’da Fransızcası ve 1790’da Almancası

Osmanlı'daki bilimsel çalışmalara yönelik kısmi de olsa bir alakadan bahsetmek yerindedir.⁵ Dolayısıyla iki dünyanın birbirini tanıma isteği, gayreti ve karşılıklı bilgi aktarımı bu dönemi anlamada daha doğru bir zemin sunabilir.

Bir kısmına yukarıda atf yapılan literatür en genel anlamda çağdaş Türk düşünce tarihi yazıcılığını, özel anlamda da Osmanlı bilim tarihi ve “yeni tıp” (*tıbb-ı cedid*) konusunda yapılan çalışmaları yönlendirici, onlar için söylem belirleyici bir yerde durmaktadır. Yeni tıp hakkında hususen daha belirleyici bir literatür daha vardır. Bu literatürde genel olarak yeni tıp ve özel olarak da on yedinci yüzyıldaki hekimlerin yenilik arayışlarında iatrokimya ve Paracelsusçuluk etkisi öne çıkarılır.⁶ Bu yaklaşıma karşı yeni tıp hakkında daha ihtiyatlı bir dil kullanan çalışmalar⁷ da söz konusudur. Bu makalede, birincil kaynaklar temelinde yeni tıp zihniyetinin mahiyeti tartışmaya açılacaktır.

II. Osmanlı Tıbbında “Yeni” ve “Yeni”nin Anlam Katmanları

1650-1750 arası dönemde⁸ Osmanlı tıbbında “yeni” olan şeyler nelerdir ve en genel anlamda “yeni” nedir? Bu sorulara verilecek yanıtlar için çeşitli kaynaklar olmakla birlikte, bu araştırmanın kaynakları dönemin hekimlerinin eserleri ve tıp, eczacılık gibi alanlarda yazan ancak hekim olmayan müelliflerin eserleriyle sınırlandırılmıştır. Bu kaynaklar üzerine yapılan modern araştırmalarda çoğunlukla “yeni”nin tek bir karşılığına odaklanıldığı ve yeni tıbbın iatrokimya bağlamında tanımlanmasının öne çıkarıldığı, buna karşılık diğer anlatılara temas edilmediği görülmektedir. Halbuki dönemin kaynaklarında “yeni”nin çok katmanlı bir karşılığı olup buradan bir zihniyet çözümlemesi yapmak mümkündür. Sözü edilen dönemin arifesinde Dâvûd-i Antâkî (ö. 1008/1599) ve Emir Çelebi (ö. 1048/1638), ve on yedinci

yayımlanmıştır. Bkz. Giambattista Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü (Türklerin Edebiyatı)*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018).

- 5 Toderini daha özel olarak on yedinci yüzyıl öncesinde Kadızâde-i Rûmî'den (ö. 844/1440'tan sonra), Ali Kuşçu'dan (ö. 879/1474), Uluğ Bey Zici'nin İstanbul'da Farsça'ya yapılan ve II. Bayezid'e (salt. 1481-1512) sunulan çevirisinden, Takiyyüddin Râsîd'dan (ö. 993/1585), Mustafa b. Ali er-Rûmî el-Muvakkit'ten (ö. 979/1571) bahseder, Avrupalıların çiçek aşısını İstanbul'a borçlu olduğunu bildirir. Bkz. Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü*, 77-78, 83-85.
- 6 Felix Klein-Franke, “Paracelsus Arabus: Eine Studie zur ‘alchemistischen Medizin’ im Orient,” *Medizinhistorisches Journal* 10, 1 (1975): 50-54; Nil Sarı, M. Bedizel Zülfiyar, “The Paracelsian Influence on Ottoman Medicine in the Seventeenth and Eighteenth Centuries,” *Transfer of Modern Science & Technology to the Muslim World*, editör Ekmeleddin İhsanoğlu (İstanbul: IRCICA, 1992), 157-179; Nil Sarı, “Tıp: Osmanlı Dönemi,” *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 41 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 109-110; Küçük, “New Medicine and the Hikmet-i Tabî'yye Problematic in Eighteenth-Century Istanbul,” *Texts in Transit in the Medieval Mediterranean*, editörler Y. Tzvi Langermann ve Robert G. Morrison (University Park, USA: Penn State University Press, 2021) içinde, 222-242.
- 7 Natalia Bachour, *Oswaldus Crollius und Daniel Sennert im frühneuzeitlichen Istanbul – Studien zur Rezeption des Paracelsismus im Werk des osmanischen Arztes Sâlih b. Nasrullah ibn Sallum al-Halabi* (Freiburg: Centaurus-Verlag, 2012), 60-61.
- 8 Bu makalede on yedinci yüzyılın ikinci yarısı ile Yanyalı Esad Efendi'nin (ö. 1143/1731) vefat tarihi arasındaki dönem çalışılmıştır. Buna binaen çalışmaya konu olan isimler ve eserleri yaklaşık olarak bu dönem aralığına göre belirlenmiştir.

yüzyılın ortalarından itibaren hekimbaşı Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm (ö. 1080/1669), Hakîm-i Dendânî (ö. 1092/1681 civarı), Hayatîzâde Mustafa Feyzî (ö. 1103/1692), Müneccimbaşı Ahmed Dede (ö. 1113/1702), Ömer b. Sinan el-İznîkî (1116/1704'te sağ), Şâbân-ı Şifâî (ö. 1116/1705), Hayatîzâde damadı Süleyman Efendi (ö. 1128/1716), Ali Münşî el-Bursevî (ö. 1146/1733), Ömer Şifâî (ö. 1155/1742), Ebü'l-Feyz Mustafa b. Mehmed (1163/1750'de sağ) gibi müelliflerin eserlerinde en genel anlamda “yeni”nin ne olduğuna dair kayda değer miktarda veri bulunmaktadır. Çalışmaya konu olan literatürde “yeni”ye tekabül eden tasavvurun ve bu anlamda kullanılan kavramlar ve türevlerinin (*cedîd*, *müteahhir*, *hâdis*, *selef*, *nev*) ve bazen bu kavramlar kullanılmadan da “yeni”ye dair bir uygulamanın tartışıldığı görülmektedir. Bu çerçevede “yeni” olarak görülmesi mümkün olan tasavvur üç katmanda ele alınabilir. Ancak bu katmanların birbirinden bağımsız kompartımanlar olmadığını, yer yer iç içe geçtiğini vurgulamakta fayda var. Bu makalede “yeni”nin şu katmanları ve alt başlıkları öne çıkarılacaktır:

A. Coğrafi anlamda “yeni”

B. Zamansal anlamda “yeni”, çağdaşlar ve sonrakiler

C. Tıp paradigması ve literatürü bakımından “yeni”

1. “Yeni” bir bakış açısı bir bakış açısı

2. Yeni hastalıklar

3. Yeni bitkiler

4. Eczacılıkta yeni ölçüler, yeni uygulamalar ve yeni aletler

5. Yeni mekanlar: Hekim dükkanları

6. Tıp literatüründe yeni başlıklar, içerikte düzen değişikliği, yeni çeviriler ve derlemeler, fıkıh literatüründe yeni problemler (a) Muhtevada yenilik, başlıklarda dönüşüm ve yeninin tıp eserlerindeki yansımaları; (b) Ansiklopedik tıp eserlerinde düzen değişiklikleri (*tertîb-i cedîd*); (c) Telif-tercüme türüne yeni bir soluk: Latince'den/İtalyancadan muhtasar çeviriler; (d) Yeni tıbbî problemlerin fikhî bağlamı ve nevâzil literatürü; (e) Derlemeler ve notlar.

A. Coğrafi Anlamda “Yeni”

Bu anlamda “yeni”, literatürde *cedîd* kelimesiyle karşılanmış ve Yeni Dünya (*âlem-i cedîd*, *arz-ı cedîd*, *el-erdu'l-cedîd*, *ed-dünye'l-cedîde*, *Yeñî Dünyâ*) tabiri ile Batı Hind kıtası (*Hind-i Garbî*), yani Amerika kıtaları kastedilmiştir. Amerika'nın keşfedilmesinden ve böyle bir diyardan bahseden ilk Osmanlı kaynakları Pîrî Reis'in (ö. 960/1553) *Kitâb-ı*

Bahriyye'si, Seydi Ali Reis'in (ö. 970/1562) *Kitâbü'l-Muhîl fî ilmi'l-eflâk ve'l-ebhur*'udur. Osmanlı ilim dünyasında Amerika hakkında ayrıntılı bilgiler veren kaynak ise Mehmed Suûdî Efendi'nin (ö. 999/1591) on altıncı yüzyılın sonlarında (Zilhicce 991) kaleme aldığı *Târih-i Hind-i Garbî* veya *Hadîs-i Nev* adıyla bilinen eseridir. Eserin üçüncü ve en geniş bölümü Amerika kıtası hakkındadır. Bu eserin bizim açımızdan önemli bir özelliği yeni dünyadaki bitkiler ve hayvanlar hakkında bilgi vermesi ve bunların bir kısmının görsellerini içermesidir. Bir coğrafya ve tarih eseri olmasının yanında İslâm kültüründe "acâibü'l-mahlûkât" olarak bilinen literatüre eklenen kitabın bu bölümündeki bilgilerin "yeni kaynaklardan" alındığını bizzat müellif zikretmektedir.⁹ Bunların İspanyolca, İtalyanca ve Fransızca kaynaklar olduğu kabul edilmektedir.¹⁰ Bu eserdeki haritalarda Yeni Dünya ifadesi ile Kuzey, Orta ve Güney Amerika olarak adlandırılan coğrafyanın tümünün kastedildiği açıkça görülmektedir. Yeni Dünya'dan bahseden diğer kaynaklar arasında Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) *Cihannümâ'sı* ve *Levami 'u'n-nûr*'u zikredilebilir.¹¹

Osmanlı tıp literatüründe Yeni Dünya'dan bahseden ilk kaynaklar, görüldüğü kadarıyla on yedinci yüzyıla aittir. Bu çerçevede, bir kullanımın tıbbi ve daha ziyade farmakolojiyi ilgilendiren tarafı, Yeni Dünya'dan getirilen ve ilaç yapımında kullanılan bitkilerin getirildikleri coğrafyaya nispetle "yeni" sıfatıyla adlandırılmalarıdır. Zira tespit edildiği kadarıyla bu bitkiler, çoğunlukla kökenleriyle yani Yeni Dünya'nın belli bölgelerinin adlarıyla adlandırılmıştır. Yeni Dünya'dan gelen bu ilaç hammaddeleri, haliyle Osmanlı dünyasına yeni girdikleri için zamansal olarak da yeni ilaçlardır (*el-edviyetü'l-cedide*).

Dönemin tıp metinlerinde Yeni Dünya'nın Avrupa'dan ayrı bir yer olduğu vurgulanmıştır. Avrupa, yeni ilaçların çıktığı yer değil, doğuya aktarım noktası olarak tasvir edildiği gibi, birçok tıbbi uygulama ve yeniliğin kaynağı ve doğrudan geldiği coğrafya olarak da sunulur. *Bilâdü'l-İfrenç* tamlaması "Avrupa ülkelerine" tekabül eder. Müellifler bu ifadeyi kullandıkları zaman Venedik, Almanya, İtalya, Avusturya (Nemse) gibi hususi yer adları vermektedirler.¹²

9 "Ma'a zâlik zübür-i evvelîn ve kütüb-i akdemîn anların şerh ve beyânını kâfil değil. Ve e'imme-i tevârihînin yed-i tûlâları anların dâmen-i irfânına vâsil değil. Pes ez in sebeb-i dâ'iyeye-i sâ'y ve taleb yevmen fe-yevmen müzdâd olub mezân-ı ma'hûdesinden istiksâ ve istinkâd olundıkda ahbâr-ı mezbûreyi ve güftâr-ı mestûreyi müştemil ve rivâyet-i mesfûre-i muhtevî ve mütekeffil **ba'zı kütüb-i muhaddese ve harâ'it-i müstahdese** cem' olunub ba'de't-terceme ve't-tefsîr alâ tarîki'l-icmâl tahrîr ve tasîr olundu." (Vurgu makalenin yazarlarına aittir). Bkz. Mehmed Suûdî Efendi, *Hadîs-i Nev*, Hacı Beşir Ağa, 475, 2b-3a.

10 Bunlar arasında Pietro Matire d'Anghiera'nın (1457-1526) *De Orbe Novo (Yeni Dünya)* adlı eseri de vardır. Özlem Öztürk, "Yeni Dünyanın Keşfi: Târih-i Hind-i Garbî Hadîs-i Nev (İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi r. 1488) ve Resimleri" (Yüksek lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2012), 67.

11 Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982), 77-79, 94; Ahmet Üstüner ve H. Ahmet Arslantürk, "İnceleme," *Kâtib Çelebi, Levâmi 'u'n-nûr fî zulmet-i Atlâs Minor*, haz. Ahmet Üstüner ve Ahmet Arslantürk (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2017) içinde, 39, 48-49, 132, 180-182. Cihannüma'yı konu alan araştırma makaleleri içeren bir yayın için bkz. *Doğumunun 400. Yıl Dönümünde Kâtib Çelebi*, editörler Bekir Karlığa ve Mustafa Kaçar (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2009).

12 Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü'l-itkân fî tedbiri bedeni'l-insân*, thk. Muhammed Yâsir b. Muhammed Cemil Zekkûr, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2018/1439), 580. Aynı ifadeyi Münecimbaşı Ahmed Dede

İbn Sellûm, Daniel Sennert'ten (1572-1637) çevrilen *İskorbüt Risalesi*'nde bu hastalığın Almanya (*bi-bilâdi Germânyâ*), Saksonya, İsviçre (*Sivîc*), Hollanda (*Felemenk*) ve Fransa'da yayıldığını söyler.¹³ İbn Sellûm Avrupalı hekimler için yer yer nereli olduklarını gösteren nisbelere veya nereden olduklarına dair ifadelere yer vermektedir.¹⁴ Dâvûd-i Antakî'nin yeni ilaçların Osmanlı literatürüne girmesinden önce *et-Tezkire*'de Avrupa coğrafyasına yaptığı atıflarda Venedik ve Venedik adalarının öne çıkması dikkatleri çeken diğer bir husustur.¹⁵ On yedinci yüzyılda Osmanlı tıp çevrelerinin Avrupa coğrafyasıyla ilişkilerindeki merkezin İtalya ve özellikle Padua olduğu görülür.

B. Zamansal Anlamda “Yeni”, Çağdaşlar ve Sonrakiler

Çalışmaya konu olan literatürde zamansal anlamda yeniye karşılık gelen tabirler çoğunlukla önceki bir zaman dilimine ve o zaman diliminde yaşayanlara nispetle kullanılmaktadır. Mesela Emir Çelebi'nin *Enmûzecü'l-tıbb*'ta kullandığı önceki filozoflar/hekimler (*hükemâ-i selef*), öncekiler (*mütekaddimûn*) ve sonrakiler (*müteahhirûn*)¹⁶ ifadelerinde tam olarak anlaşılabilen anlam bir sonraki kuşakta da görülmektedir. “Yeni”nin bu anlamı için çok zengin bir kaynak olan İbn Sellûm'un *Gâyetü'l-İtkân*'daki kullanımlarında, çok bariz bir şekilde yapılmış dönemsel bir ayrımı çıkarmak mümkün olmasa da tanımlayıcı ifadeler daha sık geçmektedir. O, eski hekimler (*mütekaddimûn*) ifadesine milat öncesi Hipokratik geleneği, Yunan ve Roma hekimlerini kapsayacak bir karşılık verir:

وقد اختلف الأطباء في إعطاء الدواء المسهل، فذهب المتقدمون وبعض الإسلاميين إلى جواز إعطاء المسهل في ابتداء هذا المرض إن كان في الدم خلط رديء.

Hekimler müşhil ilaç verilmesinde farklı görüşlere sahiptir. Önceki hekimler ve bazı İslâm dönemi hekimleri eğer kanda kötü bir salgı varsa bu hastalığın başlangıcında müşhil vermeyi doğru buldular.¹⁷

İbn Sellûm'un öncekileri, genel anlamda Ebû Bekir er-Râzî (ö. 313/925), İshak b. Süleyman el-İsrâîlî (ö. 341/953'ten sonra) ve İbn Sînâ (ö. 428/1037) gibi İslâm filozoflarını

de kullanır. Bkz. Münecimbaşı Ahmed Dede, *Fevâidü's-seniyye min havâssî'l-eşcârî'l-tıbbiyyeti'l-Efrençiyey [Risâle fi'l-edviyyeti'l-cedide]*, Bağdad, Kadiriye Medresesi 715.

13 Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Risâle fî İskûrbût*, Esad Efendi 2487, 264a.

14 Mâtyûs (*Reîsü'l-etubbâ bi-İtalyâ*), Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü'l-itkân*, 580; Amato Lusitano el-Yahûdî el-Burtugalî (ö. 1568), Riolanus el-Ferensî (ö. 1657), Johannes Baptista van Helmont el-Felemenkî (ö. 1644), Pietro Andrea Gregorio Mattioli el-Benedikî (ö. 1577), Alessio Piemontanus el-Benedikî (16. yüzyıl), Girolamo Fracastaro el-Benedikî (ö. 1553), Luis de Mercado (ö. 1611) (*Merkâdus hakîmu İsbânyâ*), Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü'l-İtkân*, 574; Marco Antonio della Tore (ö. 1519) (*min İtalyâ ve huve reîsün cellîlün*), Uraykıl es-Saksônî en-Nemselî, Julius Caesar Scaliger (1550-1618) (*Kaysar en-Nemsâvî*), Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü'l-İtkân*, 855, 856.

15 Dâvûd-i Antakî, *Tezkiretu üli'l-elbâb ve'l-câmi li'l-acebi'l-ucab*, şerh Ali Şi'rî (Beyrut: Müessesetu İzzeddin, 1991), 249, 252, 256, 280, 294, 307.

16 Emir Çelebi, *Enmûzecü'l-tıbb*, Nuruosmaniye 3463, 190b.

17 Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü'l-itkân*, 555.

ve tabiplerini de kapsamaktadır.¹⁸ Bununla birlikte o, eserinin başka yerlerinde İslâm hekimlerini Yunan geleneğinin bir devamı, ancak “sonrakiler” olarak görmüştü (*ve zehebe l-müteahhirîn min ecelli etubbâi l-İslâm*).¹⁹ Ayrıca İbn Sînâ’ya sonrakilerin lideri (*reisü l-müteahhirîn*) demesi²⁰ de bu kabulü pekiştirmektedir. Dolayısıyla “öncekiler” kavramının geniş anlamda Yunan hekimleri ve İslâm hekimlerine, dar anlamda ise İslâm öncesine tekabül ettiği görülmektedir.

İbn Sellûm’un eserindeki ikinci kullanımında sonrakiler (*müteahhirîn*) sıfatıyla geçen Avrupalı hekimler (*hükemâü l-İfrenç*) için bir milat olup olmadığı ve bu dönemlendirme bağlamında Orta Çağ Latin geleneği ile Yunan ve İslâm mirasının bu dönemlendirmeye bağlanıp bağlanmadığı ise belirgin değildir. Yaklaşık olarak on beşinci ve kısmen on altıncı yüzyıl Latin hekimleri için hem eskiler hem de “yeniler”/sonrakiler tabiri geçmektedir. Mesela damarı yarma işlemi konusundaki ihtilafları anlatırken Jacobus Sylvius’u (ö. 1555) önceki Avrupalı hekimlere (*Mütekaddimûn min etubbâi l-İfrenç ke-Salivûs*) örnek olarak verirken²¹ Marco Antonio della Tore (1452-1519), Valerius Cordus (1515-1544), Johannes Baptista Montanus (1498-1551) ve çağdaşları olan Andreas Vesalius (1514-1564) ile Luis de Mercado (1525-1611) gibi isimleri sonrakiler (sonrakiler üç gruba ayrılır / *sümme inkaseme l-müteahhirîn selâsete aksâmin*) arasında sayması iki ihtimali akla getirmektedir. Sennert ve dolayısıyla İbn Sellûm, ya daha önceki yüzyıllarda yaşamış bir başka Sylvius’u kastediyor ya da eserin az sayıdaki nüshasında yer alan bu bölümde geçen *mütekaddimûn* ifadesi sehven yazılmış olup yerine *müteahhirîn* gelmesi daha doğru olabilir. Zira damardan kan almadaki ihtilafları anlattığı pasaj esasen Sennert’ten alıntıdır²² ve bu pasajın başındaki “Hekimlerin ve sonraki Avrupalıların görüşleri arasında ihtilaf olmuştur (*kad ihtelefe ârâü l-etubbâi ve l-müteahhirîn mine l-İfrenç*)” ifadesi on altıncı ve on yedinci yüzyılın başındaki hekimleri kapsamaktadır. İbn Sellûm sonrakiler ifadesini, sakamonyanın (mahmude otu, *Convolvulus scammonia*) kullanımını anlattığı yerde, kendi dönemindeki Avrupalı hekimler için kullanmıştır. Sakamonyanın ilaç olarak hazırlanmasında her grup farklı bir yol tutmuştur: Öncekiler bir yöntem kullanırken, Oswald Crollius (ö. 1560-1608) farklı bir yöntemi tercih etmiştir.²³

Bu ve diğer örnekler incelediğinde, İbn Sellûm’un öncekiler ve sonrakiler ifadelerini zamansal anlamda ve göreceli olarak kullandığı görülür. Esasen İbn Sellûm’un tercüme ve

18 Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü l-itkân*, 579.

19 Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü l-itkân*, 555.

20 Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü l-itkân*, 472.

21 Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü l-itkân*, 578.

22 *Gâyetü l-itkân*’da “Burada söyleyen şöyle dedi (*kâle kâiluhû*)” şeklinde başlayan pasaj eserin iki nüshası dışında tahkikte kullanılan diğer nüshalarda düşmüş olup bazı nüshalarda hâmiş kısmında “Sennert dedi ki” ifadesi eklenmiştir. Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü l-İtkân*, 578 vd.. Eserin mütercimi de bu pasaja “Sennert dedi ki” şeklinde başlamıştır. Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Nüzhetü l-ebdân fî Tercemeti Gâyeti l-itkân*, çev. Hayâtîzâde Şakirdi Mustafa b. Muhammed (İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1303), 303.

23 Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü l-itkân*, 121, 122.

teelif eserlerinde, alıntı yaptığı yerlerde geçen bu tür ifadelerin, Sennert gibi onun kaynağı olan müelliflerin tanımlamaları olabileceğini gözden kaçırmamak gerekir. Nitekim iskorbüt hastalığı üzerine yazdığı risale, Sennert'ten tercüme edilmiştir. Dolayısıyla İbn Sellûm'un eserlerinde “sonrakiler” ile bütünüyle yeni bir tıp anlayışını savunan bir çevreye işaret ettiğini söylemek zordur. Aksine biraz sonra görüleceği üzere onun Paracelsus'un dahi *kadim* paradigma içinde bazı yönetsel ve kavramsal yenilikler yaptığını söylemesi veya aktarması, Paracelsus tıbbını nasıl gördüğüne yönelik açık işaretler olarak okunmalıdır.

“Yeniler”/çağdaşlar/sonrakiler ve eskiler/antikler/öncekiler ıstıhaları bağlamında on yedinci ve on sekizinci yüzyıl Osmanlı hekimlerinin kendilerini ve çağdaşlarını hangi zümrede gördükleri de önem kazanmaktadır. Bu bağlamda, çok sayıdaki örnek arasından ikisini vermek yeterli olacaktır: Şâbân-ı Şifâî, İbn Sellûm'u “müteahhirînin lideri” kabul ederken,²⁴ Ebü'l-Feyz Mustafa b. Mehmed, Dâvûd-i Antakî'yi de “müteahhirîn” arasında sayar.²⁵ Bu iki isimden İbn Sellûm, yeni olarak addedilen, yani *cedid*'i *kadim*'e eklemleyen bir isimken, Dâvûd-i Antakî'nin böyle bir sentezi savunmadığı atfı yapan isimler tarafından da bilinmektedir. Buna rağmen her ikisinin de *müteahhirîn*den sayılmasının tıp anlayışları gereği değil, yakın zamanda yaşamaları sebebiyle olduğu söylenebilir. Dolayısıyla “yeniler” ve eskiler kullanımının daha çok zamansal bağlamda ve belli dönemleri birbirine nispet ederek, yani göreceli olarak zikredildiği, bu kavramlardan ve karşılığında ismi geçenlerden hareketle çok belirgin ayrımlara gitmenin hiç de isabetli olmadığı ifade edilmelidir.

C. Tıp Paradigması ve Literatürü Bakımından “Yeni”

Bu başlık altında tartışılacak olan maddelere geçmeden önce “yeni”nin coğrafi ve zamansal bağlamda nasıl tanımlandığına kısaca temas ederek bir zemin oluşturulmaya çalışılmıştır. Zira tıp başta olmak üzere birçok alandaki gelişmeler coğrafi ve zamansal arka plandan bağımsız değildir. Söz konusu gelişmeler arasında, tıp literatürüne on altıncı yüzyıldan itibaren giren yeni hastalıklar, yeni bitkiler ve madenler, yani yeni ilaç hammaddeleri ve dolayısıyla yeni bitkisel ilaçlar, yeni kimyasal ilaçlar, yeni ilaç üretme yöntemleri ve araçları, yeni tedaviler ve tecrübeler yer alır. Bunların birçoğu için geçerli olacak ve bu makalede cevabı aranan soru şudur: Söylenen şeyler ne kadar ve hangi açıdan yenidir? Mesela ilk defa karşılaşılan bir hastalık veya ilaç bu açıdan yenidir ancak yeni hastalık fizyolojisi itibariyle yeni bir sistem içinde mi tefsir edilmiştir yoksa humoral patoloji paradigmasına mı dahil edilmiştir? Yeni karşılaşılan bitkisel bir ilaç, nitelikler teorisine göre mi derecelendirilmiştir? Velhasıl Osmanlı tıbbında yeni karşılaşılan şeyler *kadim* tıp paradigması içinde mi açıklanmış yoksa yeni bir paradigmaya geçişi mümkün kılan bir arayışa yönelme olmuş mudur? Bu çalışmanın

24 “Mesned-i riyâset-i tabâbet olan kıldvetü'l-müteahhirîn ve umdetü'l-hâzikîn Sâlih Efendi merhûm, (...) Kibâr-ı müteahhirîn ... Sâlih Efendi merhûm”. Bkz. Şâbân-ı Şifâî, *Şifâiyye*, Nuruosmaniye 3544, 16b, 27b.

25 “Etbbâ-i müteahhireden Şeyh Dâvûd Antakî”. Bkz. Ebü'l-Feyz Mustafa b. Mehmed, *Risâle-i Feyziyye fi lügâti'l-müfredâti'l-tıbbiyye*, Lala İsmail 653, 4a.

hipotezi, on yedinci yüzyıl Osmanlı tıbbında yeni karşılaşılan şeylerin *kadim* tıba eklenip, uyarlandığı ve bunun sonucunda *kadim* tıbbın içeriğinin genişlediğidir. Dolayısıyla “yeni” *kadim*’e eklenmiş bir şey olup *kadim*’in farklı bir tonu olarak adlandırılmaya daha müsait görünmektedir.

1. Yeni Bir Bakış Açısı

Erken modern dönemde, Avrupa’da yazılmış kitaplarda “yeni” kavramı birçok farklı bilim dalına ait kitabın başlığında görülür. Buradaki “yeni” kavramı, keşfedilen bilgilerin yeniliğine değil, kaynağını eski kitaplardan ziyade doğanın incelenmesinden alan yeni bir bilme yöntemine gönderme yapar.²⁶ “Yeni tıp” terimini, Paracelsusçuluk’u ve iatrokimyayı tanımlayan ve bu bağlamda “yeni”yi bir sıfat olarak gören ilk eserler, on altıncı yüzyıl Avrupa’ında yazılmıştır.²⁷ Osmanlı’da “yeni tıp” denilince bazı birincil kaynakların²⁸ ve onları takip eden çoğu modern kaynağın²⁹ daha çok öne çıkardığı ve alanda yerleşmiş olan görüş, yeni tıbbın Paracelsusçuluk ekseninde açıklanmasıdır. Öncelikle, benzeri ikincil kaynaklarda öne çıkarılan Paracelsusçuluk’un kapsamının belirlenmesinin çeşitli zorluklar barındırdığına dikkat etmek gerekir. Zira Paracelsus ve doktrini üzerine odaklanan araştırmalarda, onun fikirlerinin hangilerinin geçmiş dönemdeki tıp ve simya alimlerine ait olduğu ve hangilerinin kendi orijinal üretimi olduğu konusunda bir mutabakat bulunmamaktadır. Bu bağlamda, Bruce T. Moran’ın Paracelsusçu terimini “kaygan/güvenilmez terim” (*slippery term*)” olarak nitelmesi tam da bu belirsizliği göstermektedir.³⁰ Paracelsus sadece kimyasal uygulamaların tıbbın içerisinde yer bulmasını sağlamamıştır. O, bir yandan Galen ve İbn Sînâ gibi *kadim* otoritelerin bilgilerini reddederken³¹ diğer yandan *kadim* simya-kimya geleneğinden etkilenerek yeni bir tıp anlayışı ortaya koymaya ve yeni bilimsel bir metot geliştirmeye çalışmıştır. Genel olarak dört hılt nazariyesini ve nitelikler teorisini reddedip, yerine tuz, kükürt ve cıvadan oluşan üç element kuramını önermesi ile tanınan Paracelsus, paradigmasını inşa ederken birçok okült kavrama ve astrolojiye yer vermiştir. Ona göre makro kozmos ve mikro kozmos yani evren ve insan birbirleriyle sadece temsili olarak benzerlik göstermez

26 Steven Shapin, *The Scientific Revolution* (Chicago: The University of Chicago Press, 1996), 65-69.

27 Lynn Thorndike, “Newness and Craving for Novelty in Seventeenth-Century Science and Medicine,” *Journal of the History of Ideas* 12, 4 (1951): 584.

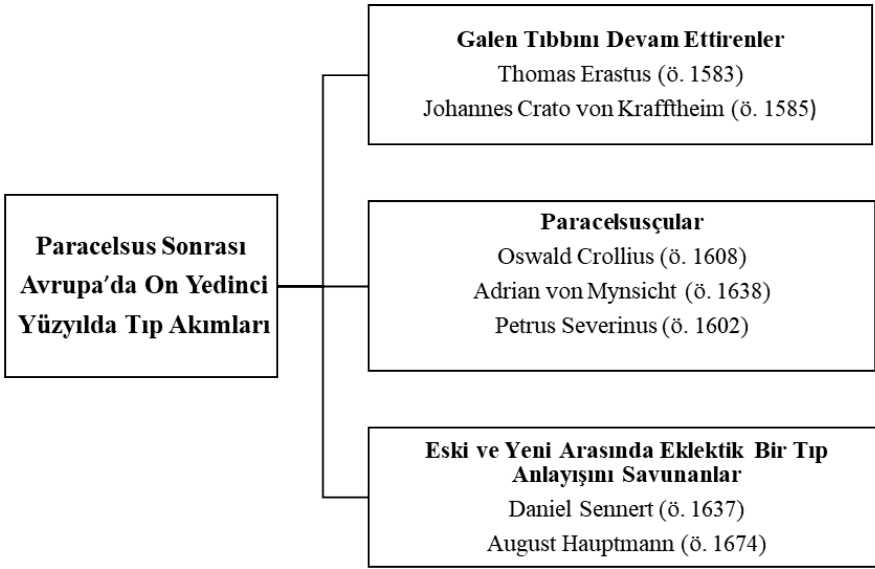
28 Örnek olarak bkz. Gevrekzâde Hasan Efendi, *Gâyetü’l-müntehâ fî tedbiri’l-merzâ*, Tahir Ağa Tekke 395, 2-4.

29 Bu kabulün bir örneği için bkz. Nil Sarı, “Tıp: Osmanlı Dönemi,” 109-110.

30 Bruce T. Moran, *Distilling Knowledge: Alchemy, Chemistry, and the Scientific Revolution* (Cambridge, MA, and London, Harvard University Press, 2005), 79-80.

31 “Es ist eine falsche probierung/ so wir das wöllen durch ein andern probieren/ durch Galenum, Auicennam, Rasin, etc. Es stehet kein prob bey jhnen/ noch bey euch/ noch bey mir: Es stehet in der Philosophia/ im grundt des Liechts der Natur: Im selben sollen die ding alle probiert werden / vnnd nicht durch die schwätzer vnnd klapperer /...” (Bunu Galen, İbn Sînâ ve Râzî gibi isimleri örnek göstererek kanıtlamaya çalışmak yanlış bir kanıtlama şeklidir. Onlar bu konuda sizden ya da benden daha fazla kanıt sunamazlar. Bu durum doğanın ışığını temel alan felsefeyle ilgilidir: Her şey onunla sınanmalıdır, bu lafebese ve gevezelerle değil). Bkz. Andrew C. Weeks, “On the Matrix (Paramiri Liber Quartus de Matrice),” *Paracelsus (Theophrastus Bombastus von Hohenheim, 1493-1541): Essential Theoretical Writings* (Leiden: Brill, 2008) içinde, 642.

aynı zamanda birbirlerini etkilemektedir. Bundan dolayı tıbbi bilgiye ulaşmak için sadece insana dair bilgi sahibi olmak yeterli olmayıp, önce makro kozmos yani evren hakkında bilgi sahibi olunmalıdır. Bu bağlamda “doğanın ışığı” (*Licht der Natur*) ile bilgi elde etmek önemli olmakla birlikte, “doğal büyü” (*magia naturalis*) ve astroloji gibi okült yöntemler de Paracelsus tarafından benimsenmiştir.³² Dolayısıyla Paracelsusçu paradigma, tıbbi uygulamalarda tek başına kimyasal ilaçların kullanımı anlamına gelmediği gibi, Paracelsusçu etkiyi sadece kimyasal ilaç üretimi ve kullanımı bağlamında açıklamak doğru değildir. Öte yandan Avrupa’da Paracelsus’un Galenci-İbn Sînâci tıbbıya yönelik tutumunun tek geçerli yaklaşım olmadığı gözden kaçırılan bir başka problemidir. Avrupa’da Paracelsusçuluğu savunanlar, *kadim* tıbbi savunanlar, eski ve yeni tıp paradigmaları arasında bir sentez arayışında olanlar gibi farklı yönelişlerin bulunduğunu³³ dikkate alarak Osmanlı’daki “yeni”yi tartışmak daha doğru bir zeminde fikir yürütmemizi sağlayacaktır.

Şekil 1. On yedinci yüzyıl Avrupa’sında, Paracelsus sonrası tıp anlayışının temel yönelişleri ve temsilcileri

Avrupa coğrafyasındaki tüm bu yönelişlerin Osmanlı tıp çevrelerine tek tek hangi kanallardan ulaştığını tespit etmek ayrı bir mesai gerektirir. Burada bilinen iki kanala ve bunların yanında on yedinci yüzyılda önceki ikisiyle iletişim halinde olan üçüncü bir kanala işaret etmek yeterlidir. İstanbul’un fethi sonrasında Bizanslı hekimlerin Avrupa ile irtibatları, bunların yanında on beşinci yüzyılın sonlarından itibaren İspanya’dan gelen Yahudi hekimler

32 Kurt Goldammer, “Der Beitrag des Paracelsus zur neuen Wissenschaftlichen Methodologie und zur Erkenntnislehre” *Medizinhistorisches Journal* 1, 2/3 (1966): 75-95.

33 August Friedrich Hecker, *Die Heilkunst auf ihren Wegen zur Gewissheit, oder die Theorien, Systeme und Heilmethoden der Aerzte seit Hippokrates bis auf unsere Zeiten* (Wien: Doll, 1813), 73.

ve beraberinde getirdikleri miras ve ilişki ağları, Avrupa ile Osmanlı arasında köprü vazifesi görmüştür. On yedinci yüzyıl ve sonrasında Osmanlı'nın Avrupa'daki tıp otoriteleri ile ilişkilerinde İtalya'nın ve özellikle Padua okulunun özel bir yeri vardır. Kökenleri on üçüncü yüzyıla kadar giden Padua okulu, Andreas Vesalius'un öncülüğünde on altıncı yüzyılda anatomide bir dönüm noktası yaşamıştır.³⁴ Bu okulun Osmanlı ile bağlarını sağlayanlar arasında Giovanni Mascellini (1612-1675)³⁵, Joseph Solomon Del Medigo (1591-1655) ve Tobias Cohen (1652-1729)³⁶ gibi isimler gelmektedir.³⁷

İbn Sellûm'un *Gâyetü'l-İtkân* adlı eserinde Padua okulunun temsilcilerine de temas ettiği³⁸ ve Avrupalı hekimlerden oluşan geniş bir isim yelpazesi verdiğini görmek mümkündür. Bu isimlerin bir kısmı, İbn Sellûm'un eserleri, bu eserlerin çevirileri ve onun çevresinde oluşan literatür sayesinde Osmanlı'da daha bilinir hale gelmiştir. On yedinci yüzyılın sonu ve devamında yazılan eserlerde bu isimlerin bir arada veya arka arkaya geçmesi yeni bir olgudur, ancak bu durum, sözü edilen isimlerin tek bir akımı temsil ettiği şeklinde algılanmamalıdır. Osmanlı tıbbında “yeni”nin ne olduğuna ve nasıl tanımlandığına, ona yönelik tavırların neler olduğuna odaklanan bu makalede *kadim* tıbbı bakış, bağlılık ve ona yönelik eleştiriler noktasında Avrupa'daki tutumun bir benzerinin Osmanlı'da olduğunu, *kadim* tıbbi bütünüyle terk edip tam anlamıyla Paracelsusçu tezleri kabul eden hekimlerin varlığını savunmak çok güçtür. Osmanlı'da bu dönemde iki temayülün öne çıktığını söylemek mümkündür: (i) Bir yanda Paracelsusçuluktan veya eklektik tezi savunanlardan hiç etkilenmeyenler, eserlerinde bunlara herhangi bir atıf yapmayanlar, yani tamamen *kadim* tıbbı bağlı kalanlar vardır. On sekizinci yüzyılda bu geleneğin tipik bir temsilcisi *el-Kânûn fi't-tıb*'ın mütercimi Tokadı Mustafa Efendi'dir (ö. 1196/1782). (ii) Diğer yanda “yeni” görüşleri ve uygulamaları *kadim* paradigmaya eklemeye çabasında olanlar bulunur. Bu ikili tasnif, daha doğru bir tablo sunabilir. İkinci gruptaki Osmanlı hekim ve müellifleri için “yeni” daha ziyade Galenci-İbn Sînâci *kadim* tıp paradigmasında bulunmayan her şeydir. Böyle olunca “yeni”, sınırı olmayan bir anlama karşılık gelmektedir ve bu açıdan sürekli genişlemektedir. On sekizinci yüzyıl ortalarında bu sentezin en iyi görebileceği eser, Abbâs Vesim Efendi'nin (ö. 1175-1161-62) *Düstûr-ı Vesîm fi Tıbbi'l-cedîd ve'l-kadîm* adlı eseridir.

34 Andrea Porzionato vd., “The Anatomical School of Padua,” *Anatomical Record* 295 (2012): 902.

35 M. Fatih Çalışır, “An Italian Physician in the Service of the Ottomans: Giovanni Mascellini (1612-1675) and his *Artis Medicæ* (1673),” *Living in the Ottoman Lands: Identities Administration and Warfare*, editörler Hacer Kılıçarslan, Ömer Faruk Can ve Burhan Çağlar (İstanbul: Kronik Yay. 2021) içinde, 253-271.

36 Abdüssamet Yılmaz, “From Padua to Istanbul: Peregrinatio Medica of Joseph Solomon Del Medigo (1591-1655) and Tobias Cohen (1652-1729),” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 1 (2023): 199-215.

37 On sekizinci yüzyıl ortalarına gelindiğinde Toderini'nin Osmanlı'nın Avrupa tıbbını yakından takip ettiğini gözlemlemesi ve bunu dile getirmesine ayrıca vurgu yapmamız gerekir. Bkz. Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü*, 73-78.

38 “Vesâlius et-Teşrihî ortaya çıktı ve anatomi üzerine inşa ettiği bir ekol kurdu (*vehtera'a mezheben*).” Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü'l-İtkân*, 581. “Fâlûbiyûs el-Cerâihî'nin (Gabriel Falloppio) yaptığı pelesenk yağdı ilacı tüm ok, kılıç, top ve tüfek yaralarına faydalıdır.” Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü'l-İtkân*, 239-40.

Natalia Bachour, İbn Sellûm üzerine hazırladığı monografide onun yeni tıp anlayışının Paracelsus'un yeni tıbbi (*nova medicina*) olmadığını, Sennert ve Crollius üzerinden yapılan Paracelsus tıbbına ait tercümelerde, Paracelsusçuluğa ait izlerin asimile edilmesi ve iatrokimya uygulamalarının humoral patolojiye eklemelenmesine dayanan bir prensibi benimsendiğini savunmaktadır.³⁹ Miri Shefer de İbn Sellûm'un yeni bilgiyi geleneksel öğrenme tarzlarından büyük bir kopuş olarak sunmak yerine *kadim* modele dâhil ettiğini belirtmiştir.⁴⁰ Bu tespitler dikkate alındığında İbn Sellûm ve benzeri diğer isimler için “yeni”, *kadim*'in karşısında ayrı bir alan değil, *kadim*'e dahil edilen birikimdir. Dolayısıyla İbn Sellûm ve çevresine göre esas olan “yeniyi alımlama yönelişinde olan *kadim* 'dir”.⁴¹ Tıp bilimlerindeki bu yaklaşımı Osmanlı düşüncesinde daha genel anlamda köklerini Kâtib Çelebi'de (ö. 1067/1657) bulan “*kadim* ile geleceği kurmak” ilkesi etrafında formüle etmek mümkündür.⁴² İbn Sellûm ve sonrasındaki bir dizi ismin zihniyet değişikliği ve yeni bir bakış açısı olarak gördükleri durum budur. Söz konusu bakış açısını yansıtan çok sayıda örnek arasından *Gâyetü'l-itkân*'in mukaddimesine⁴³

39 Bachour, *Oswaldus Crollius und Daniel Sennert im frühneuzeitlichen Istanbul*, 60-61.

40 Miri Shefer, “An Ottoman Physician and his Social and Intellectual Milieu: The Case of Sâlih bin Nasrallah Ibn Sallum,” *Studia Islamica* 106 (2011), 105, 113, 120, 121.

41 Bu açıdan *Gâyetü'l-itkân*'in kaynakları fikir vericidir. Bkz. Ek I.

42 İhsan Fazlıoğlu'nun önerdiği bu çerçevede tıp bilimleri için de geçerli gözükmektedir. Ancak Fazlıoğlu'nun “bu yüzyılın sonunda çok çeşitli değişkenler nedeniyle, *kadim* 'in terk edilerek '*cedid* ile geleceği kurmak' ilkesine dönüştüğü” savı ve “XVIII. yüzyılın artık tıp biliminin *kadim* nazarî zeminin de tedricen sorgulandığı ve yüzyılın sonunda terk edilmeye başlandığı bir yüzyıl” olduğu yönündeki iddiaları (Bkz. İhsan Fazlıoğlu, “Muhasebe Dönemi,” *İslâm Düşünce Atlası*, c. 5, ed. İbrahim Halil Üçer, genişletilmiş dördüncü baskı (İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2022) içinde, 1708-1726; a. mlf. “Kadim ile Cedid Arasında: Muhasebe Çağı'nda Tıp Bilimi,” *İslâm Düşünce Atlası*, c.5, 1819-20) tıp ve tıbbi ilimler açısından pek isabetli gözükmemektedir. Zira tıpta “kadim” sorgulanmakla beraber geçerli ve güçlü bir paradigma olduğu, *cedid*'i bünyesine katarak hâlâ merkezde olduğu müşahade edilmektedir. Terkedilmesi bir yana *kadim* paradigma yeni ilaçları, yeni teknikleri içine alma istidadiyla varlığını on sekizinci ve hatta bir yere kadar on dokuzuncu yüzyıl tıbbında bile güçlü bir şekilde sürdürmüştür. Mesela on dokuzuncu yüzyılda mikrobu bulunması sonrasında veba, kolera gibi hastalıkları miazma doktrini ve humoral patoloji kuramı ekseninde açıklamaya, tedavi etmeye çalışan çok sayıda eser hem Avrupa'da hem de Osmanlı'da yazılmaya devam etmiştir. Burada on dokuzuncu yüzyılda “bakteriyologlar” ve “yayılma karşıtları” arasında vuku bulan ihtilafları hatırlatmada fayda vardır. Önderliğini Rudolf Virchow'un yaptığı yayılma karşıtları sarı humma, veba, kolera, cüzzam ve gribin bulaşıcı karakterini inkâr ettikleri gibi hastalığın mikrop sayesinde yayıldığı fikrini de reddetmişlerdir. Bkz. Manfred Ullmann, *Islamic Medicine* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997), 91-92. Aynı veya benzer yaklaşımlar Osmanlı başta olmak üzere İslâm coğrafyasında da oldukça yaygındı. Osmanlı'da modern tıbbın kökenlerinin on dokuzuncu yüzyılın öncesine götürülemeyeceğine dair bir değerlendirme için bkz. Rhoads Murphey, “Osmanlı Tıbbı ve Kültürlerüstü Karakteri (On Altıncı Yüzyıldan On Sekizinci Yüzyıla),” çev. Tuncay Zorlu, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları 2* (1998): 265.

43 *Gâyetü'l-itkân*'in son haliyle bir araya getirilmesi (*tertib*) İbn Sellûm'un vefatından sonra oğlu Rumeli Kazaskeri Yahya Efendi'un tabip Ahmed b. Esad b. Eyyüb'a (ö. 1106/1694-95) siparişiyle olmuştur. Eseri bir araya getiren (*mürettib*) Ahmed b. Esad, Dimaşk'ta doğmuş, eğitimini orada aldıktan sonra İstanbul'a gelmiş, Fatih Dârüşşifâ'sında başhekimlik yapmıştır. Eserin kısa önsözü tıp tarihine nasıl bakıldığı kadar başka açılardan da oldukça dikkat çekicidir ve büyük bir ihtimale Ahmed b. Esad tarafından yazılmıştır. Diğer bir ihtimal, aşağıda aktaracağımız ifadelerin Yahya Efendi'ye ait olmasıdır. Daha zayıf bir ihtimal ise, bu ifadelerin İbn Sellûm'un kendisi tarafından söylenmiş olup notlar halindeki defterlerinde olmasıdır. Önemli olan burada İbn Sellûm'un nasıl görüldüğü ve yaptıklarının çevresinde nasıl algılandığıdır. Eseri Türkçeye çeviren Mustafa b. Muhammed, eserin mukaddimesinde müellifin eseri telif ve tasnif ettiğini ancak temize çekme ve düzenlemeden (*tebyîz ve tertib*) önce vefat ettiğini ifade etmektedir. Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Nüzhetü'l-*

temas edilebilir. Yeniliklere açık olmayan ve selefin büyük mirasının hakkını veremeyen çevrelerin eleştirildiği mukaddimede, İbn Sellûm'un tıp ilminin "yenileyicisi" (*müceddid*) olarak görülmesi nasıl bir bakış açısı ve zihniyete muhatap olduğumuzu ortaya koymaktadır. İbn Sellûm'un Osmanlı hekimbaşısı olması, etkisinin şahsıyla sona ermeyip belli bir çevre tarafından sarayda, payitahttaki hastanelerde, tıp konusunda yazanlar ve tıp eğitimi verilen çevreler sayesinde sonraki kuşaklarca sürdürülmesini sağlamıştır.⁴⁴ Eserlerinin nüsha sayısının yüksekliği, Arapça olanların Türkçe'ye, Türkçe olanların Arapça'ya çevrilmesi, İbn Sellûm'un tıp anlayışının başta oğlu Kazasker Yahya Efendi ve Hayâtîzâde Mustafa Feyzi Efendi olmak üzere bürokraside sürdürülmesi, on sekizinci yüzyılda nasıl bir perspektifin hayatta olduğuna ve Abbâs Vesim Efendi'ye giden yolun taşlarının nasıl döşendiğine dair önemli ipuçları vermektedir. Şimdi *Gâyetü'l-itkân*'ın mukaddimesinde yazılanlara bakalım:

إلا أن أطباء العصر أضاعوا ما ورثوه عن السلف والخلف كورثة المال وقنعوا بظن العوام إياهم أهل الكمال حتى انسند باب الاجتهاد في أمر حديث والتميز بين الجديد والرثيث إلى أن وصلت النوبة إلى واحد العصر والأوان [...] المولى صالح أفندي [...] إلى أن انغمس في عباب كتب تلك الأساطين من حكماء اليونان وأطباء اللاطين وغاص في لجاج تجاربهم حتى وصل إلى مؤدى أرانهم فاستخرج منها دررا فاخرة سميئة وتراكيب وعلاجات أنتت في أصدافها كميئة وغير ذلك من الفوائد الفريدة والأمراض الحديثة الجديدة.

Önde gelen Yunan ve Latin hekimleri tıbbın temel ve alt konularında sayılmayacak kadar ciltler meydana getirmişler, sonra onlara halef olan büyük İslâm hekimleri özenle ve derinlemesine bir kavrayışla bu temel konuları daha ayrıntılı yazmışlar, dahası bunlara birçok şey ilave etmişlerdir. Doğru kavrayışları ve sağlıklı düşünceleri sayesinde onlar bu çıkarımları yapabilmişlerdir. İlgi ve gayret hastalanıncaya ve mizaçlar bozuluncaya kadar da bu durum nesilden nesle devam etmiştir. Ne var ki dönemin hekimleri seleften gelen bu birikimi bir mirasyedi gibi heba etmiş, avamın kanaatine kapılıp zan ile iş yapmışlar ve nihayet daha önce var olmayan bir durum karşısında, yeni ile köhneleşmiş arasında ayırım yapmada içtihat kapısı kapanmıştır. Ta ki döneminin biricigi, gözdelerin gözdesi, tıp ilminin müceddidi, tıp erbabının önderi ve Osmanlı Devleti'nde hekimlerin başı, (...) üstadımız Sâlih Efendi'ye [İbn Sellûm] sıra gelinceye kadar. O, Yunan hekimleri ve Latin tabiplerinin kitaplarının sel sularına atıldı, denizlerinin dalgalarına daldı ve oradan eşsiz ve paha biçilmez incileri, sedeflerinde gizli olan ilaçları ve tedavileri çıkardı. Bunlardan başka nice eşsiz ve ince bilgileri, yepyeni hastalıkları...⁴⁵

ebdân fi Tercemeti Gâyeti'l-itkân, 3. *Gâyetü'l-itkân*'ın bir araya getirilme süreci ve çevirisi *Nüzheti'l-ebdân* hakkında yanılıcı bir bilgilendirme için bkz. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 132.

44 Sâlih b. Nasrullah'ın vefatından sonra eserlerinin tercümelere yapılmış ve bunlar birçok eserin öncüsü olmuştur. Latince kaynaklardan Arapçaya tercüme ettiği, iatrokimya uygulamalarının Osmanlı'da kullanılmaya başlaması adına bir milat olarak kabul edilen *Tercemetü'l-Tıbbi'l-cedîdi'l-kimyâ'î li-Paraselsus* isimli eseri Türkçe yazılan iatrokimya kitaplarına kaynaklık etmiştir. Bunlara örnek olarak Ömer b. Sinan İzniki'nin *Künûzü Hayâtî'l-insân kânûn-ı etebbâ-i feylesüfân*'ı, Ömer Şifâî'nin *Tıbb-ı Cedîd-i Kimyâî* adlı eseri, Gevrekzâde Hafız Hasan Efendi'nin *Gâyetü'l-müntehâ fî tedbiri'l-merzâ'sı* ve *Mürşidü'l-lîbâs fî Tercümeti Spagorya* adlı eseri verilebilir. Ayrıca İbn Sellûm'un ansiklopedik eseri *Gâyetü'l-itkân* Ebû'l-Feyz Mustafa tarafından *Nüzheti'l-ebdân fi Tercemeti Gâyeti'l-itkân* adıyla ve *Akrabadin* eseri de Hayâtîzâde damadı Süleyman Efendi tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.

45 Arapçadan Türkçeye tercüme, bu makalenin yazarları tarafından yapılmıştır. Bkz. Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü'l-itkân*, 50. Bachour, bu mukaddimeyi İbn Sellûm'un oğlu Yahya Efendi'nin yazdığını belirtmiştir (Bachour, *Oswald Crollius und Daniel Sennert im frühneuzeitlichen Istanbul*, 88-91). Mukaddimeyi İbn

İbn Sellûm'un burada var olan bir geleneği yenileyen (*müceddîd*) şeklinde bir isim olarak görülmesi önemli olduğu gibi onun Paracelsus hakkındaki kanaati de anahtar bir role sahiptir. İbn Sellûm'un *Tercemetü't-Tıbbi'l-cedîdî'l-kimyâ li-Paraselsus* eserinde⁴⁶ Paracelsus'un yeni bir ilim ortaya koyma iddiasını açık bir dille reddetmesi ve aslında onun *kadim* gelenekten beslendiğini söylemesi, Paracelsus ve Sennert gibi isimleri alımlama noktasındaki motivasyonunu da göstermektedir. Dolayısıyla İbn Sellûm'un motivasyonunda asıl olan *kadim*'dir:

واعلم أن علاقة صناعة الطب بصناعة الكيمياء أمر معلوم قديم، لكن براكلوسوس اخترع أصولاً في صناعة الطب على منوال آخر واصطلاحات جديدة وألفاظاً عجيبة زاعماً أن هذا العلم هو اخترعه، وليس الأمر كما زعم، وإنما اخترع اصطلاحات وعبارات غريبة، وما ذكره من الأصول لصناعة الطب فهو مأخوذ من الحكمة ولا علاقة لصناعة الكيمياء به. والحاصل أن مضمون ما ألفه براكلوسوس مأخوذ من الحكمة ومن صناعة الكيمياء وكل من العلمين قديم.

Şunu bil ki tıp sanatının kimya sanatıyla ilişkisinin *kadim* bir şey olduğu bilinir. Fakat Paracelsus tıp sanatında başka bir bakış açısına göre ilkeler, yeni istilahlar ve pek bilinmedik kavramlar icad etti. O bu ilmi kendisinin ortaya koyduğunu iddia etti. Halbuki durum onun iddia ettiği gibi değildir. Zira o terimler ve bilinmeyen kelimeleri icad etti, onun tıp sanatı için sözünü ettiği ilkeler felsefeden alınmadır, onun kimyasıyla bir alakası da yoktur. Velhasıl Paracelsus'un yazdıklarındaki şeyler felsefe ve kimyadan alınan şeylerdir. Ve her iki ilim de *kadim*'dir.⁴⁷

İbn Sellûm, Paracelsus'u "referanslarında gizli bir Hermetik yaklaşımın öne çıktığı bir yazar" olarak takdim etmektedir. Bunu, "Yeni, bu bağlamda geleneğin içinde bir yenidir." cümlesi dahilinde görmemiz yanlış olmaz. İhsan Fazlıoğlu'na göre Paracelsus'un yaklaşımının daha önce İslâm dünyasında bir karşılığının olması, yani gelenekte bu söyleme aşına olunması, Paracelsusçuların iatrokimya akımının Osmanlı ülkesinde yer edinmesini sağlayan faktörlerden biridir. Burada İznikli Fazıl Ali Bey'in (ö. 1018/1619) çalışmalarının önemli bir eşik olduğu⁴⁸ hatırlanmalıdır. Fazıl Ali Bey'in eserleri ve tıbb-ı kimyevi konusunda yazan diğer yazarlar sayesinde on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda Osmanlı'da dinamik bir klasik simya literatürünün bulunması önemlidir. Hatta sonraki dönemlerde de Paracelsus

Sellûm'un oğlunun yazması, yazdırması veya eserin tebyizini üstlenen hekimin yazması çevresindekilerin İbn Sellûm'u bir *müceddîd* olarak görmesi gibi kanaatlerin geçerliliğine bir hanel getirmemektedir. Aynı ifade *Gâyeti'l-itkân*'ın tercümesinin mukaddimesinde de geçmektedir: "zübdetü'l-etbâi'l-müteahhirin ... müceddîdî ilmi'l-ebdân hellâli müşkilâti't-tıbbiyye ve keşşâfi rümûzâtî'l-feylesüfiyye." Bkz. Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Nüzheti'l-ebdân fi Tercemeti Gâyeti'l-itkân*, 3.

46 Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Tercemetü't-Tıbbi'l-cedîdî'l-kimyâ li-Paraselsus* eseri Paracelsus'un tıp anlayışını benimsemiş olan Oswaldus Crollius'un *Basilica chymica* adlı eserinin Arapça çevirisi olan *el-Kimyâ ü'l-melekiyye* ve Paracelsus ve Galen tıbbi arasında bir uzlaşma arayışında ve "eklektik" bir paradigma anlayışına sahip olan Sennert'in *De chymicorum cum Aristotelicis et Galenicis consensu ac dissensu* adlı eserinin çevirisi *et-Tıbbü'l-kimyâ'i'l-cedîd* birleşiminden oluşmaktadır. Bkz. Bachour, *Oswaldus Crollius und Daniel Sennert im frühneuzeitlichen Istanbul*, 107-134.

47 Arapçadan Türkçeye tercüme, bu makalenin yazarları tarafından yapılmıştır. Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, "Anhang: Übersetzung ausgewählter Textpassagen von at-Ṭıbb al-kımiyâ'î al-ğadîd (Die neue chemische Medizin)," Bachour, *Oswaldus Crollius und Daniel Sennert im frühneuzeitlichen Istanbul* içinde, 414-415.

48 İhsan Fazlıoğlu. *Kayıp Halka: İslam-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Anlam Küresi: Felsefe-Bilim Yazıları*, (İstanbul: Papersense, 2015), 206.

etkisi ile iatrokimya uygulamalarını benimseyen hekimlerin yine de klasik simya geleneğine kayıtsız kalmadığı, örneğin Ömer Şifâî'nin Osmanlı'daki simya geleneğinin bir parçası kabul edilebilecek müstakil bir eser kaleme aldığı vurguları⁴⁹ *kadim*'in güçlü bir şekilde varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. Feza Günergun bu tartışmaya eğildiği makalesinde simya metinlerinin Anadolu'ya taşınması ve Sûfi dervişler tarafından yeniden üretilmesini Paracelsusçu yazarların iatrokimya uygulamalarının Osmanlı tarafından benimsenmesini iç dinamikleri olarak görmesi de bu perspektifi desteklemektedir.⁵⁰ Ekonomik sebeplerin de etkisiyle iatrokimya metinlerinin Bursalı derviş hekimler tarafından Türkçeye tercümesi ve derlemeleri on sekizinci yüzyılda da devam etmiştir. Günergun'a göre de Ömer b. Sinan el-İznîkî ve Ömer Şifâî burada öne çıkan isimlerdir. Bazı Osmanlı hekimleri, belki de kimyasal ilaçların etkinliği ve zehirlilik derecesi hakkında bilgi veya deneyim eksikliğinden veya doza karar vermede zorluklar nedeniyle kimyasal maddelerin tedavide kullanımına karşı olmuşlardır. Ancak kimyasal maddeler içeren yeni reçetelerin tedavüle girmesi Avrupa'da Galenistler ve Paracelsusçu doktorlar arasında yaşanan çatışma benzeri bir durumun Osmanlı'da yaşanmasına sebep olmamıştır. Dolayısıyla Osmanlı'da kimyasal maddeler içeren reçetelerin gelişi, Galenik ilaçların kullanımını engellememiştir.⁵¹ Aksine her iki türdeki ilaçların içerikleri, hazırlanması ve kullanımları aynı metinler içinde arka arkaya zikredilmiştir. Ömer Şifâî'nin *Cevherü'l-ferîd fi tubbi'l-cedîd*'i bu açıdan oldukça zengin örnekler sunan bir kaynaktır. Geleneksel reçetelerin yanında, yeni drogların kullanıldığı ilaç reçetelerine de yer verilir. Suların, ruhların damıtılması, Paracelsus, Sennert, Crollius ve başka yazarların ilaç terkipleri ayrıntılı bir şekilde açıklanır.⁵² Mesela reçetesi Crollius'a ait hayvan mummyası özü (*hülâsa-i mûmyâi'l-hayvânî*) adlı ilaç kokmamış insan mummyası (*mûmyâi'l-insânî gayr-i kerîheti'r-râyîha*) içerir.⁵³

2. Yeni Hastalıklar

Osmanlı tıp literatürüne giren bazı yeni hastalıkların tamamen yeni mi olduğu yoksa önceki literatürde başka bir şekilde bilinmek suretiyle mi var olduğu tartışılan bir meseledir. Yeni hastalık tabirindeki “yeni” için *cedîd* ve *hâdis* veya *nev* sıfat olarak kullanılan kelimelerdir. Frengi, pilika, illet-i merâkiye, iskorbüt, habis ateş (İngiliz ateşi) ve benzeri hastalıklar bu kabilden olup dönemin hekimleri bu hastalıklar hakkında müstakil risaleler yazdığı gibi ansiklopedik tıp eserleri içinde de bunlara yer verilmiştir. Ayrıca literatürde, Latince yazılan yeni hastalıklarla ilgili eserlerin muhtasar çevirileri de vardır.

49 Tuna Artun, “Hearts of Gold and Silver: The Production Of Alchemical Knowledge in The Early Modern Ottoman World” (Doktora tezi, Princeton University, 2013), 8-10, 83.

50 Feza Günergun, “Convergences in and around Bursa: Sufism, Alchemy, Iatrochemistry in Turkey, 1500-1750,” *Entangled Itineraries: Materials, Practices, and Knowledges across Eurasia*, ed. Pamela H. Smith, (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2019) içinde, 230.

51 Günergun, “Convergences in and around Bursa,” 227-257.

52 Mesela bkz. Ömer Şifâî, *Cevherü'l-ferîd fi tubbi'l-cedîd*, Hamidiye 1020, 18a, 34a, 34b, 35b, 36a, 38b, 39a, 45a, 51b, 54b, 55a, 58a, 75a.

53 Bkz. Ömer Şifâî, *Cevherü'l-ferîd fi tubbi'l-cedîd*, Hamidiye 1020, 35b.

Osmanlı tıp literatüründe bir hastalığın “yeni” olup olmadığı hakkında görebildiğimiz ilk tartışmayı Dâvûd-i Antakî yapmaktadır. Frenginin (*el-habbü'l-Efrençî*, sifilitik şankr, chancre)⁵⁴ önce Avrupalılar tarafından tanındığını, H. 807’de (1405) Arap yarımadasında görüldüğünü söyleyen Antakî, hekimlerin bu hastalıktan bahsetmediğini, “sonraki hekimlerin” onu İran ateşine (*en-nârü'l-Fârisî*) dahil ettiklerini, ancak bunun bir cehalet eseri olduğunu söyler. Ona göre bu hastalık salt bir arada bulunma ile de bulaşırken (*yu’dî*) cinsel ilişki bunu hızlandırır.⁵⁵ İbn Sellûm ise hastalığın ortaya çıkışı hakkında miladi 1490’lı yıllara tekabül eden iki farklı tarihlendirme yapmaktadır.⁵⁶ Ancak burada asıl önemli olan hastalığın Yeni Dünya’dan Avrupa’ya ve oradan İslâm coğrafyasına intikal eden *nevzuhur* bir şey olduğunu ifade etmesidir.⁵⁷

Gerek Sennert, iskorbüt hakkındaki Latince eseri *De Scorbuto Tractatus*’da gerekse İbn Sellûm bu eserden yaptığı kısaltılmış Arapça çeviride (*Risâle fi İskûrbût*)⁵⁸ iskorbütün tamamen yeni bir hastalık (*hâdis*) mı yoksa eski bir hastalık (*kadîm*) bir hastalık mı olduğunu sorgulamaktadır. Her iki yazara göre de iskorbütün yolculuğu frengi (*el-habbü'l-Efrençî*) hastalığı gibidir. Frengi ilk olarak Yeni Dünya’da ortaya çıkmış, sonra yakınlaşma ve gidip gelmeyle bulaşmış ve yaygınlaşmıştır (*serâ* ve ‘*amme bi’l-mukârabe ve’l-mücâvere*). Avrupa’da çoğunlukla Felemenk, Avusturya, İsviçre ve Rusya beldelerinde ve ayrıca Yemen’de görülmektedir. Dolayısıyla iskorbüt, ortaya çıkışı ve yayılması itibariyle tamamen yeni bir hastalıktır.⁵⁹ Ancak gerek Sennert ve gerek İbn Sellûm bu yeni hastalığı *kadîm* paradigmaya adapte etmekte, hastalığın patolojisini ve tedavisini bu çerçevede açıklamaktadırlar. İbn Sellûm, ansiklopedik eseri *Gâyetü'l-itkân*’da iskorbüte bir organa

54 Osmanlı tıp literatüründe frengi hastalığından ilk olarak *Alâim-i Cerrâhîn*’de bahsedildiği kabul görmüştür (Mesela bkz. Nuran Yıldırım, “On Beşinci Yüzyıla Ait Türkçe Cerrâhnâmeler,” *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi* 1, 1 (2011): 19-28). *Alâim-i Cerrâhîn*’de “Firenk uyuzu, kurhâ, mâl-ı Firencese” olarak zikredilen hastalık Hz. Nûh veya Hz. Mûsâ zamanından beri görülen ve havanın zehirlenmesiyle ortaya çıkan bir hastalık olarak anlatıldığına göre (Bkz. İbrahim b. Abdullah, *Alâ'im-i Cerrâhîn: Cerrâh-nâme*, haz. Mehmet Gürlek (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016), 220) bunun tıp tarihinde frengi olarak bilinen hastalıkla aynı şey olmasına ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Bu eserdeki hastalığın patolojisi Antakî ve İbn Sellûm gibi hekimlerin anlattığından büyük ölçüde farklıdır. Frengiye özgü şankrlar, önce kabarcık (*habbe*) olarak gelişip sonra ülserleşirler (*karha*).

55 Dâvûd-i Antakî, *en-Nüzhetü'l-mübhice fi teşhîzi'l-eshâni ve ta'dili'l-emzice*, Şehid Ali Paşa 2109, 150a.

56 Antakî’nin *en-Nüzhetü'l-mübhice* adlı eserin gerek en erken tarihli yazma nüshalarında ve gerek matbu nüshasında geçen 807 tarihi hatalı olmalıdır. Bkz. Antakî, *en-Nüzhetü'l-mübhice*, Şehid Ali Paşa 2109, 150a; Fatih 3643, 99a; *en-Nüzhetü'l-mübhice fi teşhîzi'l-eshâni ve ta'dili'l-emzice*, c. 3 (Beirut: el-Mektebetü’s-Sekafiyye, [t.y.], 179). Tıp tarihinde hastalığın ilk görüldüğü tarih olarak kabul edilen 1494-95 yılları hicri 899-900’e denk gelmektedir. Dolayısıyla İbn Sellûm’un zikrettiği üzere hicri 900’lü yılların hemen öncesi veya sonrasında doğru olduğu kanaatindeyiz.

57 İbn Sellûm Arapça eseri *Gâyetü'l-itkân*’da H. 904, Türkçe eseri *Gâyetü'l-beyân*’da 900’e yakın zamanda ifadesini kullanır. İbn Sellûm, *Gâyetü'l-itkân*, 945-46; *Gâyetü'l-beyân*, Fâzıl Ahmed 975, 282b. *Gâyetü'l-beyân*’ın Arapça çevirisinde mütercim H. 904 yılını zikreder. *Gâyetü'l-beyân fi tedbîri bedeni'l-insân*, thk. Muhammed Yâsir b. Muhammed Cemil Zekkûr (Dimaşk: Menşûrâtü'l-hey’eti'l-âmmeti’s-Süriyeti'l-kitâb, 2013), 868.

58 Bu eserin neşri yeni hastalıkları tartışacağımız makale içinde olacaktır.

59 Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Risâle fi İskûrbût*, Esad Efendi 2487, 264a.

özgü olmayan hastalıklar bölümünde frengi ve pilika hastalıklarıyla art arda yer vermektedir. Eserin bu bölümünde, ilgili risalesinin de özeti sunulmaktadır.⁶⁰ Yeni bir hastalığın *kadîm* paradigma içerisinde açıklanması yaklaşımı, Hayâtîzâde Mustafa Feyzi'nin yeni hastalıklar üzerine yazdığı *Hamse*'sinde⁶¹ de görülür. Ayrıca Hayâtîzâde, pilikayı tedavi etmek için çağdaş Latin kaynaklarını kullanmakla beraber verilen tedavi, yeni kimyasal tıbbi yaklaşımlara dayanmamaktadır.⁶²

Yeni hastalıklar bütünüyle yeni ortaya çıkan hastalıklardan olabildiği gibi geçmişteki hekimler tarafından ayırt edilememiş, yani teşhis konulamamış ve sonradan gelen hekimler tarafından tanımlanmış hastalıklar da olabilmektedir. Bu bağlamda Hayâtîzâde'nin yeni hastalıkları (*marazân-ı cedidân*) konu edinen *Hamse*'sinde geliştirdiği tıp felsefesi ve patoloji yorumu oldukça dikkat çekicidir. Hayâtîzâde bu durumu illet-i merâkiyye hastalığı örneğinde açıklamaktadır.

Hükemâ'-yı mütেকaddiminden Arap ulemâsı ve Yunan tabibleri illet-i merâkiyyeyi sevdâ'-yı merâkiyyeden fark etmeyip illet-i merâkiyyeye, sevdâ'-yı merâkiyye dediler. Amma Latin hükemâsının müteahhirleri fark eylediler ve illet-i merâkiyyeye mübtelâ olanların ekserinde alâ'im-i sevdâ olmadığını ispat eylediler ve 'illet-i merâkiyye, sevdâ'-yı merâkiyyeye yakındır' dediler.⁶³

Yukarıdaki verilen alıntılardan anlaşıldığı üzere, bu ve bu çalışmanın diğer bölümlerindeki bazı örnekler, dönemin eserlerinin sadece uygulamaya yönelik alanlarla kendini sınırlamadığını, teorik bir tartışma zemininin bulunduğuna işaret etmektedir.

3. Yeni Bitkiler⁶⁴

“Yeni” kavramı, yeni bir coğrafyadan göreceli olarak yakın bir zamanda Osmanlı dünyasına giren ilaç hammaddeleri ve ilaçlar için de kullanılmıştır. Yeni Dünya'dan gelen, *kadîm* kitaplarda bahsedilmemiş ve yeni keşfedilmiş olan bitkiler “yeni” olarak nitelenmişler ise de bu sıfat, Çin, Maçın, Hotan gibi Asya'dan gelen ve Osmanlı pazarına yeni giren bazı bitkiler için de kullanılmıştır. Yeni bitkiler üzerine kaleme aldığı Arapça eserinde Münecimbaşı Ahmed Dede, peygamber ağacını (*Guaiacum officinale*) ve sâsâfras (*Sassafras albidum*) ağacını Yeni Dünya'dan gelen yeni bitkiler olarak nitelendirirken çöpçiniyi

60 Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü'l-İtkân*, 954-58; a. mlf. *Nüzhetü'l-ebdân fî Tercemeti Gâyeti'l-itkân*, 546-47.

61 Hayâtîzâde'nin beş risalesinden müteşekkil olan *Hamse*'nin tenkitli neşir çalışması devam etmektedir.

62 Sara Nur Yıldız, “A Strange Affliction from Abroad: The Ottoman Chief Imperial Physician Hayâtîzâde's Treatise on the Polish Plait (*Plica polonica*),” *Intellectual History of the Islamicate World* 10 (2022): 4.

63 Hayâtîzâde Mustafa Feyzi, *Risâle-i İlet-i Merâkiyye*, Hacı Selim Ağa 868, 3b.

64 Bu makaleyi tamamlamak üzere, “On Yedinci Yüzyıl Osmanlı Tıbbında Yeni Bitkiler: İbn Sellûm, Hayâtîzâde, Münecimbaşı Ahmed Dede Örnekleri” başlıklı bir makale hazırlanmakta olduğundan, bu bölüm kısa tutulmuştur.

(*Smilax china*) Çin ve Hotan bölgelerinden getirilen yeni bir bitki olarak ele almaktadır.⁶⁵ Bu maddelere ve bunlardan yapılan ilaçlara on yedinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı tıp çevrelerinde gösterilen ilginin boyutları, söz konusu hammadde ve ilaçların pazara ve tıp literatürüne yoğun olarak girmiş olmasından anlaşılmaktadır.⁶⁶ Yeni droglara ve bunlardan yapılan ilaçlara, tek bir drogu tanıtan Türkçe ve Arapça risalelerde,⁶⁷ birden çok yeni maddeyi ve ilacı bir arada tanıtan eserlerde,⁶⁸ hacimli ansiklopedik tıp eserlerinin “ilaç terkipleri (*akrâbâdîn*)” bölümlerinde⁶⁹ yer verilmiştir.

İlgili literatürde hangi maddelerin, nerelerden ve hangi güzergahlar üzerinden getirildiği, ne zamandan itibaren kullanıldığı, eczacılık dışındaki kullanım alanlarına dair bilgiler sadece tıp tarihi çalışmaları açısından değil, siyasi ve kültür tarihi çalışmaları için de önemlidir. Bu kaynaklarda ilaç yapımında kullanılan hammaddelerin farklı dillerdeki adları, fiziki özellikleri, hangi nitelikte ve derecede oldukları, en etkili özellikleri, ayırt edici ve kendine has özellikleri (*hassiyeye*), sıra dışı özellikleri ya da açıklanması güç yanları (*garâib*), hangi hastalıklarda kullanılacağı, nasıl ilaç haline getirilip hangi dozlarda kullanılacağı, yaş ve cinsiyete göre kullanım farklılıkları, diğer yeni ilaçlardan farklı tarafları ve onlarla benzer yanları gibi çok ayrıntılı bilgiler bulmak mümkündür. Tıp eserlerinde “yeni” olarak nitelendirilen ve haklarında ayrıntılı bilgi verilen bu bitkilerin, tıbbi uygulamalarda yer bulup bulmadığının tespitini arşiv belgeleri üzerinden yapmak mümkündür. Örneğin hicrî 1102 (1690-91) tarihli bir arşiv belgesinde drog isimleri ve miktarlarının bulunduğu listede peygamber ağacı ve çöpçini bulunmaktadır.⁷⁰

4. Eczacılıkta Yeni Ölçüler, Yeni Terimler, Yeni Uygulamalar

İbn Sellûm, *Gâyetü'l-itkân*'ın “Eczacılık Pratiğinde Gereksinim Duyulan Temel İlkeler” başlıklı Birinci Makalesi'nin Birinci Cüz Birinci Babının Üçüncü Faslı'nda “Ağırlık ve Hacim Ölçüleri” başlığı altında eczacılıkta ve ilaç üretiminde kullanılan ölçüleri tanıtır. Müellif burada ağırlıklı olarak klasik ölçü birimlerini, bunların Yunan ve İslâm dönemlerindeki

65 Münecimbaşı Ahmed Dede, *Fevâidü's-seniyye min havâssî'l-eşcârî't-tubbiyyeti'l-Efrençîyye* [*Risâle fi'l-edviyeti'l-cedide*], Bağdad, Kadiriye Medresesi, nr. 715.

66 Yeni bitkilerin tedarikine ve oluşturduğu pazara dair kına kına bitkisi özelinde konuyu tartışan bir makale için bkz. Feza Günergun ve Şeref Etker, “From Quinaquina to ‘Quinine Law’: A Bitter Chapter in the Westernisation of Turkish Medicine,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 14 (2013): 41-68.

67 Bir örnek için bkz. Salim Ayduz ve Esmâ Yıldırım, “Bursalı Ali Münşi ve Tuhe-i Aliyye/Kına Kına Risalesi adlı eserinin çevirisi,” *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 8 (2002): 85-106.

68 Bir örnek için bkz. Münecimbaşı Ahmed Dede, *el-Fevâidü's-seniyye*.

69 İbn Sellûm, *Gâyetü'l-beyân*'da Yeni Dünya'dan geldiğini belirttiği ya da “yeni” olarak nitelendirdiği yedi farklı bitkiye atıf yapmaktadır. Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü'l-beyân*, Fâzıl Ahmed 975, 55a-55b, 59a, 63a, 63b-64a, 78a-79b, 83a-84b, 97b-98b. Hayâtîzâde ise, frengi risalesinde “edviye-i erba'a” olarak nitelendirdiği palusentu (peygamber ağacı), siparine (*sarsaparilla*), saffrafs ve çöpçiniyi, müstakim fasıllarda açıklamıştır. Hayâtîzâde Mustafa Feyzi, *Risâle-i Maraz-ı Efrencî*, Hacı Selim Ağa 868, 63b-72b.

70 Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz (editörler), *Osmanlılarda Sağlık II* (İstanbul: Biofarma, 2006), 206-207 (Belge 551).

karşılıklarını ve farklılıklarını anlatır. Ancak müellif bu başlıkta bir şeyi daha yapmak ister ve döneminde Avrupa’da kullanılan farklı ölçü birimlerine Sennert’ten iktibasla yer verir. Bu paragraf Avrupa’da ilaç yapımında ölçü birimlerinin kullanıldığını ve bunların Osmanlı’da bulunduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

Eczacılık, ağırlık ve hacim ölçülerinin bilgisi olmadan tamam olmaz. Böylelikle eczacı gerekli olan ölçüyü takdir edebilsin. Şimdi ülkelerin büyük bir çoğunluğunda sonraki hekimlerinin tamamı tarafından kullanılan ölçüleri anlatacağız (*ve'l-nezkür el-ân el-evzâne'l-müsta'mele fi ekseri'l-büldân 'inde cüllî'l-etubbâi'l-müteahhirîn*). Sennert şöyle der: İlaç yapımında bir araya getirilen şeyler ya sayı ile ya ağırlık ile ya da hacim ile belirlenir.

Hacimle belirlenenler, bunların içinde ölçüsü büyük olanlar, küçük olanlar, akıcı olanlar vardır ki bunun belirli ölçüsü olur. Kuru olanlar vardır ki bu el ile belirlenir, çoğu otta kullanılan kabza, yarım kabza gibi. Büyük kabza iki el ile, yarım kabza bir el dolusu, hafif bir kabza parmak uçlarıyla alınan ölçü.

Akıcı cisim bazen keyl ile bazen vezn ile ölçülür. Daha çok kullanılan vezn’dir.

Kabza konusunda [tarih boyunca] hekimler arasında bir ihtilaf yokken ağırlıklarda farklı görüşler olmuştur. Yunanlıların kullandıkları ile İslâm hekimlerinin farklı farklıdır. **Aynı şekilde günümüzde Avrupalı hekimlerin kullandıkları ağırlık ölçüleri öncekilerden farklıdır** [vurgu, bu makalenin yazarlarına aittir]. Burada ağırlık ölçülerinde bu kitap için ve içinde geçen bileşik ilaçlar için elverişli olanları anlatacağım. Burada söz konusu görüş ayrılıklarının anlatılmasına gerek yoktur.

Bir, sayıların başlangıcıdır ve bütün sayıların bölündüğü ve nihayetinde gidip durduğu şey 1’dir. Bunun gibi bütün ağırlık ölçüleri de habbeye dayanır. Bu da İslâm, Yunan ve Avrupalı hekimlerin büyük bir çoğunluğunun ittifakıyla ortalama bir buğday tanesidir. Bu, sayılardan 1’in muadilidir. Bütün ağırlıklar, habbenin bir araya getirilmesiyle. Sennert şöyle der: Habbe ağırlıkların temelidir. Ağırlıkların dayandığı şey olan habbe ortalama buğdaydır.⁷¹

Gâyetü'l-itkân’da ağırlıklar ve ölçüler sorununa yönelik bir tür standartlaştırma diyebileceğimiz bu teşebbüsünün pratikte tam bir karşılık bulmadığını İbn Sellûm’dan sonraki kuşaklardan olan ve İbn Sellûm mütercimi Ebü'l-Feyz Mustafa b. Mehmed’den öğreniyoruz. Müellif *Düsturu't-tabîb fi ameli mizâni't-terkîb* adlı eserinde farklı geleneklerden gelen uygulayıcıların farklı ölçüler kullanmasının yol açtığı zorluklardan bahsetmektedir. Özellikle hekimlerin ve aktarların bir ağırlık ölçüsüne farklı karşılıklar verdiğini ve bunun bilinmesi gerektiğini ifade etmektedir. Zira bu durum bileşik ilaçların yapımında içeriklerin dozajının belirlenmesinin önünde büyük bir engeldir.⁷²

Gâyetü'l-itkân’da yer alan farklı damıtma yöntemleri, Johannes Jacob Wecker’in (1528-1586) *Antidotarium Generale Liber*’inden tercüme edilerek verilmiştir.⁷³ Eserin

71 Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü'l-itkân*, 57-59.

72 Ebü'l-Feyz Mustafa b. Mehmed, *Düsturu't-tabîb fi ameli mizâni't-terkîb*, Nuruosmaniye 3602, 51b-53a. Bu konuda kısa bir tartışma için bkz. Küçük, “New Medicine,” 227-228.

73 Bachour, *Oswaldus Crollius und Daniel Sennert im frühneuzeitlichen Istanbul*, 98-100.

bazı nüshalarında oldukça ayrıntılı bir şekilde görselleri çizilen damıtma aletlerinin nasıl çalıştıkları ve kullanıldıkları hakkında verilen bilgiler⁷⁴ sonraki iatrokimya literatürünün de kaynağı olmuştur. *Gâyetü'l-itkân*'ın Birinci Makalesi'nin son fasıllarından biri de eşdeğer ilaçlar (*ebdâl*) hakkındadır. Bu kısımda verilen bilgiler, eczacının o dönemde Avrupa'da kullanılan terminolojiyi bilmesi açısından için iyi bir örnektir:

اعلم أن المتقدمين كجالينوس وغيره ذكروا الأدوية أبدالاً كثيرة، ونحن الآن نذكر هنا ما اصطاح عليه في زماننا
حكماء الإفرنج، خصوصاً أهل البندقية.

Şunu bil ki Galen ve diğerleri gibi öncekiler ilaçlar için birçok muadil belirlemişlerdir. Biz ise şimdi burada günümüz Avrupalı hekimlerinin, özellikle de Venediklilerin terminolojisine göre konuşacağız.⁷⁵

Gâyetü'l-itkân'ın büyük oranda Wecker'in *Antidotarium Speciale* eserinin II. ve III. bölümlerinden tercüme olduğu kabul edilen⁷⁶ “Mürekkebe İlaçlar” kısmında da yeni terimler, teknikler ve tedaviler hakkında da söylenecek çok şey olmakla birlikte burada bir örnekletilmiştir. “Tuzların İşlenmesi Hakkında” başlıklı fasılda tuzların işlenmesinin İslâm hekimlerinin eserlerinde üzerinde durmadığı bir şey olduğunu ifade eden müellif bunu çağdaş Avrupalı hekimlerin zikrettiğini, kendisinin de onların yolundan gideceğini söyler.⁷⁷ Tuzların işlenmesi ve hangi hastalıklarda kullanılacağını anlatıldığı bu fasıl eserin birçok kısmı gibi sonraki müelliflere ilham kaynağı olmuştur.

5. Yeni Mekanlar: Hekim Dükkanları

Yeni tıpta kullanılan maddelere, örneğin bitkisel ya da kimyasal maddelere ulaşmada ve yeni tıp çerçevesinde oluşan bilginin yayılmasında bir diğer önemli etken ise, sağlık hizmetinin hekim dükkanları aracılığıyla verilmesidir. Bu bağlamda hekim dükkanlarının tıbbın teorik bilgisinin önemini kaybetmesinde ve ilaç uygulamalarına ağırlık veren pratik bir tıp anlayışının ortaya çıkmasında önemli bir rol oynadığı iddia edilmiştir. Örneğin Emir Çelebi'nin Unkapanı'nda hekim dükkânı açması Harun Küçük tarafından “skolastik eğitim alan hekimin piyasaya çıkışı” olarak nitelendirilmiştir. Böylelikle hekim dükkanları aracılığıyla tıbbın uygulamaya dönük tarafı gelişmiş ve ilaç pazarının tıbbi uygulamalara etkileri olmuştur.⁷⁸ Bu tespitlere katılmakla birlikte dönemin tıbbına dair teorik tartışmaların olmadığı ve yeni tıp uygulamalarının yeterli teorik arka plan olmadan kullanıma girdiği yönündeki değerlendirmelerin doğru bir zemine dayanmadığı, bu makalenin farklı bölümlerindeki iddialardan anlaşılacaktır. Hekimlerin dükkân açıp, tıp hizmeti vermesi

74 Sâlih b. Nasrullah, *Gâyetü'l-itkân*, 142-146.

75 Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü'l-itkân*, 150.

76 Bachour, *Oswaldus Crollius und Daniel Sennert im frühneuzeitlichen Istanbul*, 87-106.

77 Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü'l-itkân*, 271.

78 Yazar döneme ait hekim dükkanlarını bir harita aracılığıyla da göstermektedir. Bkz. Harun Küçük, *Science Without Leisure: Practical Naturalism in Istanbul, 1660-1732* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2019), 145, 157-158.

elbette on yedinci yüzyılda başlamamıştır; on yedinci yüzyıl öncesinde de dükkân açarak “esnaf tabip” olarak çalışan hekimbaşılardan olduğu bilinmektedir.⁷⁹ Ayrıca kanunnamelerde tabip, cerrah ve kehhallerle ilgili bulunan maddelerden, esnaf tabiplerin ahilik teşkilatının bir parçası olduğu ve hem yeterliliklerinin hem de verdikleri hizmetin kontrol edildiği görülmektedir.⁸⁰ Örneğin, 1700 yılında hekimbaşı tarafından İstanbul’un değişik bölgelerindeki hekimler ve cerrahlar imtihan edilmiş, 25 hekim ve 28 cerrah dükkanına çalışma izni verilmiştir.⁸¹ Bundan dolayı burada “yeni” olarak nitelendirilen durum on yedinci yüzyıl itibarıyla hekim dükkanlarının sayısında yaşanan artış ve bu bağlamda oluşan ilaç piyasasının tıbbi uygulamaları yönlendirici etkisidir. Özellikle yabancı hekim sayısındaki artış ve bu hekimlerin ilaçlarda kullanılan maddelerin ticaretinde önemli rol oynaması dikkat çekicidir. İbn Sellûm *Gâyetü'l-beyân* adlı eserinde kimyasal bir maddenin⁸² Avrupa’dan getirilip, Galata’da satıldığına temas etmektedir.

Selec-i madeni dediklerini Frenkler güherçileden yaparlar adına sâlpârûnilâ derler, İstanbul’a getirirler, satarlar, hâlâ şimdi İstanbul’da yaparlar ve biz dahi yaparız.⁸³

Oluşan ilaç pazarının dönemin eser yazımına etkisini ise, uzun yıllar Arap, Acem ve Latin hekimlerden tıp öğrendiğini belirten Mehmed b. Ali’nin *Terceme-i cedîde fi’l-havâssi’l-müfredede* adlı eserinin sebep-i telif kısmında görmek mümkündür. Müellif, ilaç yapımında kullanılan bitkilerin aslında İstanbul’da da yetiştiğini ama bilinmediği için insanların “Galata’da Frenk ve Rum keferelerinden” onları yüksek ücretle satın almak zorunda kaldıklarını, bu durumu önlemek için kendisinin bitkilerin tanınmasını sağlayacak resimli “yeni” bir tercüme yaptığını söylemiştir.⁸⁴

Yabancı hekimler sadece ilaç pazarında oynadıkları rolle değil, yaptıkları uygulamalarla da “*tıbb-ı cedîd*” bağlamında önem arz etmektedir. Hicrî 1115 (1703) tarihli bir arşiv belgesinde, Frenk hekimlerinin *kadim* tıp uygulamalarını bırakıp, “*tıbb-ı cedîd*” adı altında yeni ilaçlar hazırladıkları ve bu ilaçlarla insanlara zarar verdikleri bilgisi bulunmaktadır. Bundan dolayı İstanbul’da ve Edirne’de bulunan hekimlerin dükkanlarının teftiş edilmesi ve ehil olmayanların dükkanlarının kapatılmasına karar verilmiştir. Ayrıca ehil olup, ruhsatlı bir şekilde dükkanlarını işleten yabancı hekimlerin yanlarında yetiştirilmek üzere sadece bir

79 Hekimbaşı Ahî Çelebi (ö. 931/1524) ve Mûsâ’nın (ö. 1056/1646) hekim dükkanları bulunmaktadır. Ali Haydar Bayat, *Osmanlı Devleti’nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2017), 21, 41.

80 Ayten Altıntaş ve Hanzade Doğan, “Osmanlı’da Serbest Hekimlik Yapan Esnaf Tabip,” *Osmanlılarda Sağlık I*, editörler Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz (İstanbul: Biofarma, 2006), 265-271.

81 Liste için bkz. Sinem Serin, *Hekimbaşılık Kurumu* (İstanbul: Kitabevi 2021), 179-182.

82 İbn Sellûm burada doğal güherçileden elde edilen, kar gibi beyaz potasyum nitrat tozundan (selec-i madeni) bahsetmektedir. Sâlpârûnilâ olarak okunan kelime, Fransızca’da güherçile anlamına gelen ‘salpêtre’ olmalıdır.

83 Sâlih b Nasrullah, *Gâyetü’l-beyân*, Köprülü 975, 138a.

84 Mehmed bin Ali, *Terceme-i Cedîde fi’l-Havâssi’l-Müfredede (1102/1690)*, editörler Bülent Özaltay ve Abdullah Köse (İstanbul: Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği, 2006), 13.

tane yardımcı (*şakirt*) bulundurabileceği belirtilmiştir.⁸⁵ Yeni tıp uygulamaları bağlamındaki bu özel teftişin sadece Frenk hekimlerine yönelik olması, yabancı hekimlerin ve çalıştırılacak *şakirt* sayısına kısıtlama getirilmesi dikkat çekicidir.

6. Tıp Literatüründe Yeni Başlıklar, İçerikte Düzen Değişikliği, Yeni Çeviriler ve Derlemeler, Fıkıh Literatüründe Yeni Problemler

a. Muhtevada Yenilik, Başlıklarda Dönüşüm: “Yeni”nin Tıp Eserlerine Yansımaları

Bir kavram olarak “yeni”, tıp eserlerinin içeriğinden önce kendini başlıklarda gösterir. Bu makalenin önceki başlıklarında da ifade edildiği üzere, eser adlarında kullanılan “yeni” sıfatıyla tamamen ayrı bir tıp geleneği ve tıp anlayışı değil, “kadim’e eklenen yeni” kastedilmektedir. İbn Sellûm’un *Tercemetü’l-Tıbbi’l-Cedîd’l-Kimyâi li-Paraselsus*, Hayâtîzâde Damadî Süleyman Efendi’nin *Terceme-i Akrahadîn el-Cedîd’i*, Ali Münşî’nin *el-Fevâidü’l-cedîde ve’l-kavâ’idü’t-tıbbiyyetü’s-sedîde’si*, Ömer Şifâî’nin *el-Cevherü’l-ferîd fi’t-tıbbi’l-cedîd ve el-Fevâidü’l-cedîde’si*, Abbas Vesîm Efendi’nin *Düstûrü’l-Vesîm fi’t-tıbbi’l-cedîd ve’l-kadîm’i* bu bakış açısını sergileyen eserlerdir. Ayrıca iatrokimyayı ifade etmek üzere bu dönem eserlerinde geçen *kimyâi* terimi da tıpta yeni bir zihniyeti imlemektedir. Bu bağlamda, birçok eser arasından Ömer Şifâî’nin *Tuhfetü’l-ahbâb fi tıbbi’l-kimyâvî’sini* zikredebiliriz.⁸⁶ Müneccimbaşı Ahmed Dede’nin *Risâle fi’l-edviyeti’l-cedîde* olarak da bilinen *el-Fevâidü’s-seniyye min havâssî’l-eşcârî’t-tıbbiyyetü’l-Efrençîyye* adlı risalesini de bu gruba ekleyebiliriz. Öte yandan, eser adlarında “yeni”ye tekabül eden sıfatlar geçmese de *Gâyetü’l-itkân* ve *Gâyetü’l-beyân* gibi eserler yeni tıp zihniyetine öncülük etmişlerdir. Mehmed b. Ali’nin *Terceme-i cedîde fi’l-havâssî’l-müfredde* adlı eserinin başlığında geçen “yeni” sıfatı, tıp zihniyetinden ziyade, yapılan tercümenin yeniliğine işaret etmektedir. *Cedîd’in* tek başına veya *kadim* ile birlikte geçtiği eser adlarının tıp ve eczacılık alanlarına has olmadığını, anılan dönem ve sonrasında astronomi başta olmak üzere farklı sahalardaki eserlerin başlıklarında da karşımıza çıktığını hatırlamakta fayda bulunmaktadır.

b. Ansiklopedik Tıp Eserlerinde Düzen Değişikliği (*Terfîb-i cedîd*)

İbn Sînâ’nın *el-Kanûn*’unda tıbbın genel ilkeleri (i) el-Külliyât başlığı altında ele alınır. Ardından (ii) Müfred ilaçlar bölümüne, (iii) sonra baştan aşağı organlara doğru sırayla her bir organa mahsus hastalıklar bölümüne, (iv) nihayet tek bir organa özgü olmayan hastalıklar, salgın hastalıklar, kırık-çıkıklar, zehirlenmeler ile ilgili bölümlere geçilir. Alternatif örnekler olsa da bu iç düzenin çok yaygın olduğu ve asırlarca takip edildiği bilinmektedir. Bu çalışma kapsamında incelenen ansiklopedik türdeki tıp eserleri, ansiklopedik eserlerin muhtasarları

85 Yılmaz ve Yılmaz, *Osmanlılarda Sağlık II*, 238 (Belge 576)

86 Ömer Şifâî, *Tuhfetü’l-ahbâb fi tıbbi’l-kimyâvî*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi T3917.

veya tercümelerinde genel ilkeler bölümünün (el-Külliyât) adı değişse de, bunların çoğunlukla eser başında yer aldığı görülür. İbn Sellûm ise *Gâyetü'l-itkân*'a böyle bir bölüme değil de (i) farmakolojinin genel ilkeleri ve kavramlarıyla başlar, tıbbın genel ilkeleri bu eserde yer almaz. Ardından (ii) müfred ilaçlar, (iii) her bir organa mahsus hastalıklar ve (iv) bir organa özgü olmayan hastalıklar bölümleri gelir. İç düzendeki bu kısmi değişikliğin sonraki bölümler ve alt bölümler için ne oranda devam edip ne kadar değiştiği de önemli bir sorudur. Bu meseleye bir organa mahsus hastalıklarla ilgili bölüm bağlamında değinilecektir. İbn Sellûm'daki bu değişikliğin dönemin Latince tıp eserleriyle ilişkili olması muhtemeldir, ancak bu ayrı bir araştırmayı hak edecek bir problemdir.

Gâyetü'l-itkân'da külliyat bölümünün olmaması, eseri Türkçe'ye çeviren Sultan Ahmed Dârüşşifâsı başhekimî Ebü'l-Feyz Mustafa b. Mehmed'in dikkatini çekmiştir. O, *Hülâsatü't-tbb* adlı eserinin mukaddimesinde tıbbın yukarıda sayılan dört bölümden oluştuğunu, İbn Sellûm'un ise *Gâyetü'l-itkân*'da yeni bir düzenle (*tertib-i cedîd*), yani birinci bölümle değil de İbn Sînâ'daki ikinci bölümle esere başladığını belirtir. Ebü'l-Feyz Mustafa Efendi, tıp ilmini öğrenmek isteyen bir grubun kendisinden Külliyat kapsamındaki meseleleri özetlemesini istemesi üzerine *Hülâsatü't-tbb* adlı eserini kaleme aldığını ifade eder ve eserine Külliyat bölümüyle başlar.⁸⁷ Ebü'l-Feyz Mustafa b. Mehmed'in alışlagelen düzenden ayrılmayı yeni bir şey olarak görmesi doğaldır. Peki bu düzen değişikliği devam ettirilmiş midir? Ebü'l-Feyz'in akranı Abbas Vesim Efendi *kadim ve cedîd* sentezi olan şaheseri *Düstûr*'a kısa da olsa bir Külliyat ile başlarken İbn Sînâ'yı takip etmiştir. Ancak eserin temel bölümlerinde ne İbn Sînâ ne de İbn Sellûm'da görülen bir sıralama vardır. Abbas Vesim Efendi eserin düzenine dair tartışmayı ise temel bölümlerde değil, her bir organa mahsus hastalıklar bahsinin başında yapar. İbn Sînâ *el-Kânûn*'da hastalıklara baş ile başlar.⁸⁸ İbn Sellûm'a göre faydaları ayan beyan durumda olan baş, bu sebeple organların en yücüsüdür, duyu ve hareketin kaynağıdır. Bu sebeple her bir organa özgü hastalıklara baştan başlamak yerindedir.⁸⁹ Abbâs Vesim Efendi hastalıklara baştaki organlarla başlama şeklindeki klasik tertibe karşın yeni bir tertipten bahseder. Bu tertibe göre hastalıklara baş ile değil, insanda canlılık için daha öncelikli güçler olan beslenme ve arzu güçlerinin meskeni olan organlar ile başlanması daha isabetlidir. Ancak Abbas Vesim Efendi, ilgili kısımda bu yeni sıralamayı değil de eski sıralamayı tercih eder. Onun klasik düzeni sürdürmesinin, İstanbul'daki meslektaşlarının alışkanlıklarıyla ilgili olduğunu anlıyoruz:

Ma'lûm ola ki bu **sinâ'at-i cedîde** ehâlisî indinde emrâz-ı cüz'iyeyi beyânda **tertib-i mabkûl** Putriyûs nâm tabîbiñ ba' dehû re'isü'l-fen olan Sülüyosıñ tertîbidir ki insânda olan kuvâdan evvelki kuvvetiñ âfâtından hâsıl olan emrâzı beyân edüp ba' dehû ikinci kuvvetin âfâtından hâsıl olan emrâzı sümme ve şümme beyân etmekdir. Ammâ kuvvet-i gidâ' iyye-i

87 Ebü'l-Feyz Mustafa b. Mehmed, *Hülâsatü't-tbb*, Bağdatlı Vehbi 1390, 1b-2a.

88 İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-tbb*, c. 2, editör Muhammed Emin Dannâvî (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 5.

89 Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Gâyetü'l-İtkân*, 380.

bizim vücüdümüzde olan kuvânın cümlesinden evveli ve mukaddem ‘add olunmuşdır ki bizim vücüdümüz anınla bâkî olur. Zîrâ müddet-i hayât müddet-i tegziyeye merbûtdır. İmdi kuvvet-i gıdâ’iyyenin dahi evveli ve muqaddemi olan kuvvet-i şâhiye-i hayvâniyyeden olmağla kuvâ-yı hayvâniyyeninîñ âfâtından hâdiş olan emrâzı beyân etmek lâzım idi. **Lâkin fî-zamâninâ hâzâ Dâru’s-Saltanatı’l- Ulyâ etubbâsinıñ ekseri bu tertîb-i cedîdeye âşinâ olmayup tertîb-i mütেকaddimîne mümâreseleri olduğı ecilden bu fakîr dahi silk-i mütেকaddimîne münselik ve ma‘lûm ve meşhûr olan tarîk üzere tertîbine şürû‘ eyledim** (Vurgular bu makalenin yazarlarına aittir).⁹⁰

Tablo 1. *el-Kânûn fî’t-tıbb, Gâyetü’l-itkân ve Düstûru’l-Vesim fî tıbbi’l-cedîd ve’l-kadîm*’in Ana Bölümlerinin Düzeni

	İbn Sînâ, <i>el-Kânûn fî’t-tıbb</i>	İbn Sellûm, <i>Gâyetü’l-itkân</i>	Abbâs Vesim Efendi, <i>Düstûru’l-Vesim fî tıbbi’l-cedîd ve’l-kadîm</i>
			Mukaddime: Tıbbın Genel İlkeleri
I.	Birinci Kitap: Tıbbın Genel İlkeleri (el-Umûrû’l-Külliyye fî’t-tıbb)	Birinci Makale: Eczacılığın Genel İlkeleri	Birinci Kitap: Hayvani ve insani güçlere arız olan hastalıklardan erkeklerle ilgili olanlar: Baştan ayağa kadar tek tek organlara göre anlatım
II.	İkinci Kitap: Müfred İlaçlar (el-Edviyetü’l-müfred)	İkinci Makale: Mürekkebe İlaçlar	İkinci Kitap: Kadın, çocuk ve bebek hastalıkları
III.	Üçüncü Kitap: Her bir organa mahsus hastalıklar (el-Emrâz)	Üçüncü Makale: Her bir organa mahsus hastalıklar	Üçüncü Kitap: Herhangi bir organa has olmayan hastalıklar, bunların sebepleri, belirtileri ve tedavileri
IV.	Dördüncü Kitap: Bir organa özgü olmayan hastalıklar (el-Emrâzullefî lâ tahtassu bi-‘udvin bi-aynihî)	Dördüncü Makale: Bir organa özgü olmayan hastalıklar	Dördüncü Kitap: Kimyevi ve Galeni tıp bağlamında basit ve bileşik ilaçlarla ilgili tümel ve tikel yaklaşımlar

c. Telif-Tercüme Türüne Yeni Bir Soluk: Latineden/İtalyancadan Muhtasar Çeviriler

Osmanlı ilim ve kültür zihniyeti, İslam düşünce ve bilim geleneğindeki zengin tercüme mirasını devralmış ve bu mirasa birbirinden farklı yenilikler eklemiştir. Mantık, İslâmî ilimler, felsefî ilimler ve edebiyat sahaslarında Arapçadan Türkçeye ve Farsçaya, Farsçadan Türkçeye ve Arapçaya, Türkçeden Farsçaya ve Arapçaya çok sayıda eserin birebir tercümesi, şerhli tercümesi veya muhtasar tercümesi yapılmıştır. Tıp konusunda da, bu sayılan kombinasyonların çoğunda tercüme örneklerinin olduğu bilinmektedir. Özellikle on yedinci yüzyılın ortalarından itibaren tıp ve eczacılıkta bunlara bir başka kaynak dil olan Latineden

90 Abbâs Vesim Efendi, *Düstûr-ı Vesim fî Tıbbi’l-cedîd ve’l-kadîm*, Râgıp Paşa 946, 13b-14a. Hastalıkların baştan ayağa doğru sıralandığı klasik tertibin yaygınlığını gösteren örneklerden biri de Yazıcı Mehmed Bursevî’nin (1137/1724’te sağ) *Mecmû’a fî’t-tıbb mine’l-mücerrebât* (1137/1124) adlı eseridir. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen vd., *Osmanlı Tıbbî Bilimler Literatürü Tarihi*, c.1 (İstanbul: IRCICA, 2008), 346-47.

Arapçaya ve Türkçeye, İtalyancadan Türkçeye, İtalyancadan Süryanice alfabetisiyle Arapçaya muhtasar tercüme eserler eklenmiştir. İbn Sellûm ve çevresinin 1650'li yıllardan başlayan tercüme mesaisinde Daniel Sennert, Oswald Crollius, Luis de Mercado gibi isimlerin eserlerinin muhtelif hacimlerde kısaltılarak çevirilerinin yapıldığına, bunların bir kısmında kaynak metnin yarıya yakınının, üçte biri, dördte biri ve hatta beşte birinin çevrildiğine şahit olmaktayız. Bu kısaltmaların ve bazı tasarrufların yapılmasının nedenlerinin araştırılması ve bunların tam anlamıyla değerlendirilmesi metinlerin karşılıklı çalışılmasıyla mümkün olacaktır. Elimizdeki verilerden hareketle ilk varsayımımız muhtasar çevirinin ilgili çevrenin ihtiyacına yönelik olduğudur. İkincisi, çeviriye konu olan metinler ve buradaki görüşlerin bir kısmının Galenci-İbn Sînâcı tıbbı dayanması ve bu paradigmanın da zaten çok iyi biliniyor olmasıdır. Yani bilinen bir sistemin unsurlarının Latince'den uzun uzadıya çevrilmesi zait görülmüş olabilir. Nitekim Bachour da yaptığı metinsel karşılaştırmada tercüme yapılırken tekrarlardan kaçınıldığını ve Arapça metnin, pratikte gerekli ve ilgilenilen konuyla sınırlandırıldığını belirtip, Latince metinlerin seçici ve pragmatik bir şekilde kullanıldığını belirtmiştir. Ek olarak Latince metinler içerik ve kavramsal anlamda Osmanlı kültürü ve humoral patoloji paradigması ile uyumlu hale gelecek şekilde asimile edilmiş ve ilgili yerler ya yeniden düzenlenmiş ya da metne dahil edilmemiştir.⁹¹ Her halükârda ortada risale veya ansiklopedik eserlerin içinde bölümler şeklinde kısaltılmış bir çeviri literatürü vardır. Bu eserlerin konulara göre dağılımına baktığımızda yeni bitkilerin, ilaçların ve hastalıkların önemli bir yer tuttuğu görülmektedir.

d. Yeni Tıbbî Problemlerin Fıkhî Bağlamı ve Nevâzil Literatürü

“Yeni”, tıp literatüründe bir başka boyutta da kendini gösterir. Fıkıh tarihinde “mezhep imamlarından sonra ortaya çıkmış fıkhî meseleler için kullanılan *nâzile* (ç. *nevâzil*) terimi” on yedinci yüzyıl Osmanlı tıp ve fıkıh literatürünü anlamada da özel bir yere sahiptir. Her dönemde yeni karşılaşılan problemlerin on yedinci yüzyılda bir literatüre konu olması birçok meseleyle ilgilidir. Bu dönemde ve takip eden asırda bazı keyif verici bitkilerin, uyuşturucu maddelerin genel anlamda veya tıbbi ihtiyaçlar için kullanımı ve bazı “yeni uygulamaların” cevazı meselesi birçok polemğin ve alt literatürlerin meydana gelmesini sağlamıştır. Bu makalede ön plana çıkarılan tıbbî ve fıkhî bağlamları olan birkaç örnek olmakla beraber daha önce bilinmeyen maddelerin ilaç yapımında kullanılmasıyla ilgili tek bir örneğe odaklanılmıştır: On yedinci yüzyılda tedavide kullanılan nohut yakasının veya merheminin akıntıya (*mâ'û'l-hummasa*) sebep olması ve dolayısıyla abdesti bozup bozmadığı, Hanefî mezhebinden olan bir kişinin Şâfî mezhebini taklit edip edemeyeceği tartışmasının oluşturduğu literatür.

Ebü'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Alî eş-Şürünbülâlî (ö. 1069/1659), kaleme aldığı küçük hacimli bir eserde bu “yeni gelip çatan” (*el-hâdisa*) meseleye cevap aramaktadır.⁹²

91 Bachour, *Oswaldus Crollius und Daniel Sennert im frühneuzeitlichen Istanbul*, 374-377.

92 Şürünbülâlî, *el-Ahkâmü'l-mülahasanâ fi hükmi mâi'l-hummasa*, Çelebi Abdullah 401/3, 27b.

Onun buradaki görüşlerinin akabinde birçok risale yazılmıştır. Tasavvuf tarihinin önemli simalarından olan Abdülğanî b. İsmâîl en-Nâblusî (ö. 1143/1731) bu konuya ayrı bir mesai vermiştir. Nablusî, usta hekimlerin icat ettiği (*ihtera 'ahû*) bir ilaç ile nohut merheminin dağlama yapılan yere konulduğunu ve hekimlerin, bu ilaç ve merhem in oradaki maddeyi çektiğini iddia ettiklerini belirtir. Yazdığı risalelerde bir Hanefî alimi olarak problemin fikhî yönünü tartışır.⁹³ Bu konuyu daha derinlemesine gündemine alan isim fetva emini Mehmed Fikhî el-Aynî'dir (ö. 1147/1734). İlk yazdığı eserde "hekimlerin, tedavi rehberlerinde öncekilerin ortaya koymadığı bir teknik geliştirdiklerini (*kad ahdesse 'l-etubbâu fi tedâvîhim san 'aten lem yeda 'hâ kudemâuhum*)", bunun Anadolu'da, Arap şehirlerinde çok fazla yaygınlaştığını söyler. Hatta bu ilacın kullanılmadığı bir Osmanlı şehri olmadığı zannını dile getiren müellif, uygulamanın özellikle İstanbul'daki yaygınlığına dikkat çeker. Beraberinde akıntı getiren bu ilaçla alınan abdest sahibinin özür sahibi olup olmadığı ekseninde dönen tartışmada daha önce yazan ve dağlama olan kişinin özür sahibi olmadığını iddia eden Şürûnbülâlî ve ona ret mahiyetinde yazılan eserlerde konunun tam anlamıyla tartışılmadığını, kendisinin de ilmî anlamda yeterli düzeyde olmasa da konuyu ilgili kaynaklardan derleyerek bir risale yazmaya giriştiğini belirtir.⁹⁴ Bu ilk risalesini yazdıktan sonra Nablusî'nin risalelerini görme imkanı olan Aynî, büyük hatalar ihtiva ettiğini söylediği Nablusî'nin görüşlerini eleştiren ikinci bir eser yazar.⁹⁵ Mehmed Fikhî el-Aynî bu problem hakkında İstanbul'da hararetli bir tartışma olduğunu ve İstanbul'daki çevreler ile ihtilaf içinde bulunduğunu kaydeder. Nohut yakısı üzerine bu üç müellifin eseri dışında başka eserler de vardır. Bu eserler esas itibariyle birer fikhî eserdir. Öte yandan yazılmalarına sebep olan durum ise yeni bir tıbbî uygulamadır ve bu yönüyle bunlar tıp literatürünün bir parçasıdır. Ancak yeni karşılaşılan durumların fikhî bağlamını sadece ilgili eserlerden de tespit etmenin de mümkün olmadığını söyleyebiliriz. Söz konusu problemlerin fetva ve kadılık makamlarını da meşgul ettiğini dikkate aldığımızda, taranması gereken önemli sayıda arşiv kaynağının olduğu ortaya çıkmaktadır.

e. Derlemeler ve Notlar

On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Osmanlı tıp literatüründe hekim olmayan kişilerin bedensel hastalıkların ilaçlarına yönelik reçete ve tedavi önerilerinden oluşan derleme yazımının ön plana çıktığı fikri üzerinde de durmak gerekir. Bu dönemde ilaç reçetelerinin, özellikle iatrokimya uygulamalarını içeren reçetelerin çok yaygın bir şekilde dolaşıma girdiği ve hatta yeni tıp anlayışının tıbbın teorik problemlerine önem vermeksizin tamamen yeni reçeteler üretme motivasyonuna sahip olduğu dahi iddia edilmiştir.⁹⁶ Bu çalışmanın ilgili başlıklarında özellikle dönemin hekimbaşlarından İbn Sellûm ve Hayâtîzâde başta olmak

93 Nablusî, *el-Mekâsîdü 'l-mumahhasa fi beyâni keyyi 'l-hummasa*, Esad Efendi 916, 14b. Diğer eseri için bkz. Nablusî, *el-Ebhâsü 'l-mülahhasa fi ahkâmi keyyi 'l-hummasa*, Reşid Efendi 251, 13b-15a.

94 Mehmed Fikhî el-Aynî, *Feydu 'l-hayy fi ahkâmi 'l-keyy*, Reşid Efendi 251, 31b-32a.

95 Mehmed Fikhî el-Aynî, *el-Mekâsîdü 'l-mumahhasa fi ahkâmi keyyi 'l-hummasa*, Esad Efendi 916, 17a-b.

96 Küçük, *Science without Leisure*, 143-144; Küçük, "Eleven. New Medicine," 222-242.

üzere daha birçok hekimin eserlerinin teorik tartışmalar ve tıp felsefesine yönelik tahliller barındırdığı açık bir şekilde gösterildi. Aynı şekilde yeni hastalıkları, yeni bitkileri tanıtmaya ve bunları humoral patolojiye dahil etme gayretindeki müstakil eserlerin teorik yönlerini görmezden gelmek mümkün değildir. Bu bağlamda tıp teorisine önem verilmeksizin reçete temelli tıp anlayışı iddiasına katılmamakla birlikte, hekim ve hekim olmayan kişiler tarafından reçetelerin derlendiği tespiti oldukça isabetli görünmektedir. Burada Ebû Bekir Nusret Efendi'nin (ö. 1208/1794 [?]) *Mâ hazara fi 'l-tıbbi 'r-rûhânî ve 'l- cismânî* adlı eseri en dikkat çekici örneklerden⁹⁷ biridir. Ebû Bekir Efendi, birçok önemli tıp kitabını okuduğunu ve bunun yanında uzman hekimlerden de bilgiler öğrendiğini, sonrasında ise bu bilgileri bizzat deneyip faydasını gördüklerini bu eserde topladığını belirtmektedir. Böyle bir eser yazmış olmasına rağmen, her insanın mizacının farklı olduğu ve mizaca göre tedavinin de farklı olabileceğinden dolayı ilaçların bir hekime danışılıp öyle kullanmasını tavsiye etmiştir.⁹⁸

Müelliflerin, müstensihlerin, sahafların, kütüphanecilerin, okuyucuların ve başkalarının yazma eserlere aldığı kayıtlar (*kuyûdât*) bireylerin ve toplum hafızasının birçok ögesini barındırmaktadır. Yazma eserlerin vikayelerinde, zahriyelerinde, derkenarlarında ve başka yerlerinde karşımıza çıkan notlar arasında bazen bir bazen birden çok ilacın reçetesini görmek mümkündür. Daha ayrıntılı bir inceleme isteyen bu mirasa dair iyi bir örnek olarak Ali Ufki'nin (ö. 1675 [?]) içeriğinde beste ve güfteler bulunan *Mecmua-i Sâz ü Söz* adlı eserinin sayfa kenarlarına yazılmış tıbbi içerikli reçetelerin zikredilmesi yerinde olur.⁹⁹

Sonuç

Bu makalede Osmanlı tıbbında tikel ve tümel boyutlarıyla “yeni” kavramının çözümlemesini yapmaya çalıştık. Ortaya koyduğumuz şablonda “yeni”nin coğrafi ve zamansal açıdan tekabül ettiği anlamları, tıpta ise tikel olarak kullanıldığı olgu ve durumları ve tümel anlamda nasıl bir zihniyete karşılık geldiğini göstermeye gayret ettik. “Yeni”nin, karşıtı olan eski ya da *kadim* ile ilişkisini merkeze almadan bu tartışmanın yapılamayacağı aşıkardır. Zira neye “yeni” denildiğini bilmek ve onu ayırt etmek için eskinin, *kadim*’in mahiyetini, sınırlarını ve tarihini bir ölçüde kavramak zaruridir. Bu da on yedinci yüzyıl Osmanlı tıbbının İslâm tıbbıyla ve daha geriye giderek Yunan tıbbıyla irtibatının, Hipokratik külliyyat, Galenik külliyyat, bunların Süryanice ve Arapça’ya tercüme süreçleriyle, Emevîler ve Abbâsîler dönemlerinden itibaren gelişen İslâm tıp literatürüyle ilişkisinin belli ölçüde

97 Akif Ercihan Yerlioğlu, “May Those Who Understand What I Wrote Remember This Humble One”: Paratextual Elements in Eighteenth-Century Ottoman Medical Manuscripts,” *Yıllık: Annual of Istanbul Studies* 2 (2020): 35-51.

98 Şule Yüksel Özkaya, “Bir XVIII. Yüzyıl Müellifi Ebû Bekir Nusret Efendi'nin “Mâ-Hazara Fi't-Tıbbi'r-Rûhânî Ve'l- Cismânî” Adlı Tıp Eserinin İncelenmesi ve Transkripsiyonu” (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2017).

99 Burcu Şen-Utsukarçi ve Gökçe Toprak, “Ali Ufki'nin Mecmua-i Sâz ü Söz'ündeki İlaç Reçeteleri”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 19, 2 (2018): 187-218; Judith I. Haug, “Medical Knowledge in 'Alî Ufuqî's Musical Notebook (Mid-17th Century),” *Intellectual History of the Islamicate World* 6, 1-2 (2018): 117-143.

bilinmesine bağlıdır. Öte yandan böyle bir problemi araştırmak “yeni” olarak adlandırılan olguların geldiği dünyanın, yani Avrupa ve hatta Çin, Hindistan ve Amerika’dan gelen ürünlerin tedavüle girme süreçlerini, Avrupa’da hastalıklar, tedaviler, ilaçlar gibi tıpta yaşanan gelişmelerin tarihini, alandaki ikincil literatürü bir nebze olsun takip etmeyi zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla geniş ve hacimli bir literatürün taranmasını ve okunmasını gerektiren bir problemin ve kavramın tarihine ve mahiyetine dair bir araştırmada bu durumun gereğine olabildiğince riayet ettik. Nihayetinde Osmanlı’da “yeni tıp zihniyetinin” büyük oranda yeni şeyleri *kadim*’e ekmeleme motivasyonu ile çalıştığını gösterdik. On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda *kadim*, tıpta pür olarak *kadim* anlamında, *cedîd* ise *kadime* eklenmiş *cedîd* anlamındadır. Bu anlamları dikkate almak kaydıyla *kadim* ve *cedîd* ilişkisinde terazinin iki kefesinde ağırlık on dokuzuncu yüzyıl ortalarında bile hâlâ *kadim*’de iken “yeni” de gittikçe sıklığını arttırmıştır. Humoral tıbbın modern tıp karşısında terazideki ağırlığını kaybetmesi on dokuzuncu ve hatta yirminci yüzyılda olabilmektedir. Bütün bunları dikkate aldığımızda on yedinci ve on sekizinci yüzyıllardaki Osmanlı tıbbını çalışmak öncesi ve sonrası arasındaki köprüyü inşa etme gayretleri olarak görülebilir. Bu anlamda da makalemiz bu gayretin küçük bir yansıması olma hedefindedir.

Bu makalede ilgili dönemdeki “yeni” tıp zihniyetine odaklandık ve bir çerçeve sunmaya gayret ettik. Çalışmamızda sunduğumuz çerçeveyi tikel anlamda belli problemlere uygulama maksadıyla yeni bitkiler ve yeni hastalıklar üzerine iki ayrı makalenin yazım süreci devam etmektedir.

EK - *Gâyetü'l-itkân*'da Geçen Eser Adları ve Atıf Sayıları

1. Epidemya (Hipokrat), 1
2. Aforizmalar / (el-Fusûl), 2
3. Hastalıklar hakkında / fi'l-Emrâz (Hipokrat), 1
4. Kitâbü'l-Cerrâhe (Hipokrat), 1
5. Kitâbü'l-Kurûh (Hipokrat), 1
6. İç Hastalıklar / el-Emrâzü'd-dâhile (Hipokrat), 1
7. Kadın Hastalıkları / Emrâzü'n-nisâ (Hipokrat), 3
8. Külliyyatü'l-Hayevân (Aristoteles), 1
9. Epidemya Şerhi (Galen), 2
10. Unsurlar / Ustukussat (Galen), 1
11. Basit Droglar / el-Edviyetü'l-müfrede (Galen), 7
12. Glaukon (Galen), 1
13. Endîrtûn (Galen), 1
14. Meyâmir / Kâtâtâyûs (Galen), 11
15. İlaçların Özelliklerinin Açıklanması / Beyânü Havâssi'l-edviye (Galen), 1
16. Hiletü'l-ber' (Galen), 9
17. El-İlel ve'l-arâz (Galen), 3
18. Kâtâcânîs (Galen), 5
19. Mizâcü'l-edviye (Leonis ?), 1
20. el-Künnâş (Serâbiyûn), 4
21. el-Havî fi't-tıbb (Râzî), 9
22. el-Mansûrî (Râzî), 2
23. Kâmilü's-sınâ'a (Mecûsî), 2
24. el-Kanûn fi't-tıbb (İbn Sînâ), 47
25. el-Külliyyât (İbn Rüşd), 1
26. Şerhu Külliyyâti'l-Kânûn (K. Şîrâzî), 1
27. Şifâü'l-eskâm ve devâü'l-âlâm (Hacı Paşa),
28. [Tezkire'yi zikretmiyor ama] Dâvûd-i Antâkî'ye atıflar var

Teşekkür: Makalemiz TÜBİTAK fonuyla desteklenen “17. Yüzyıl Osmanlı Düşünce Arayışlarının Mahiyeti ve Yanyalı Esad Efendi'nin Katkıları” TÜBİTAK-ARDEB 1003 Projesi (2020-2023) 119K823 Ana Projenin bir çıktısıdır. Bu vesileyle ana projenin yürütücüsü Prof. Dr. Sait Özervarlı'ya teşekkür ederiz. Projenin üç yıla yakın süren tarama ve kaynakların okunma evresindeki değerli katkıları için Faruk Akyıldız'a, bu sürecin yarıya yakın bir kısmındaki kıymetli destekleri için Elif Akdin Önder'e teşekkür ederiz. Çalışmanın ilk halini okuyan, tenkitleri ve önerileri ile katkı sağlayan Prof. Dr. Tuncay Zorlu, Prof. Dr. Mustafa Kaçar ve Doç. Dr. Abdurrahman Atçıl'a teşekkür ederiz. Kıymetli önerileri ve tashihleri için makalenin anonim hakemlerine şükranlarımızı sunarız.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemişlerdir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmişlerdir.

Acknowledgement: Our article is a product of the TÜBİTAK-ARDEB 1003 Project (2020-2023) 119K823 with the support of TÜBİTAK funding, titled “The Nature of the 17th century Ottoman Intellectual Quests and the Contributions of Esad of Ioannina.” We would like to take this opportunity to thank the project leader, Prof. Dr. Sait Özervarlı. We extend our thanks to Faruk Akyıldız for his valuable contributions during the extensive three-year process of research and reading of sources, and to Elif Akdin Önder for her precious support during approximately half of this period. We would like to thank Prof. Dr. Tuncay Zorlu, Prof. Dr. Mustafa Kaçar, and Assoc. Prof. Dr. Abdurrahman Atçıl for reading the initial draft of the study and providing their critiques and suggestions. We are also grateful to the anonymous referees of the article for their valuable suggestions and corrections.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Yazma Eserler / Manuscripts

Abbâs Vesim Efendi, *Düstûr-ı Vesim fi Tıbbi'l-cedîdi ve'l-kadim*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Râgıp Paşa 946.

Dâvûd-i Antakî, *en-Nüzhethü'l-mübhice fi teşhîzi'l-ezhâni ve ta'dili'l-emzice*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2109 (H. 1018); Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 3463 (H. 1034).

Ebü'l-Feyz Mustafa b. Mehmed, *Hülâsatü't-tıbb*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi 1390 (H. 1192).

_____, *Düstûru't-tabîb fi ameli mîzânî't-terkîb*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye 3602 (H. 1136).

_____, *Risâle-i Fezziyye fi lügâti'l-müfredâti't-tıbbiyye*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail 653 (H. 1173).

Emir Çelebi, *Enmüze'ü't-tıbb*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye 3463 (H. 1034).

Gevrekzâde Hasan Efendi, *Gâyetü'l-müntehâ fi tedbiri'l-merzâ*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Tahir Ağa Tekke, 395.

Hayâtîzâde Mustafa Feyzi, *Risâle-i İllet-i Merâkiyye*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa 868, Kopyalanma Tarihi 1104 (1693).

_____, *Risâle-i Maraz-ı Efrencî*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa 868, Kopyalanma Tarihi 1104 (1693).

Mehmed Fikhî el-Aynî, *Feydu'l-hayy fi ahkâmi'l-keyy*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi 251, 25b-36b, (H. 1104).

Mehmed Fikhî el-Aynî, *el-Mekâsîdü'l-mumahhasa fi ahkâmi keyyi'l-hummasa*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 916, 17a-31b.

- Mehmed Suûdî Efendi, *Hadîs-i Nev*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa 475 (H. 1142).
- Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Fevâidü's-seniyye min havâssi'l-eşcârî'l-tubbiyyeti'l-Efrensiyye [Risâle fi'l-edviyeti'l-cedide]*, Bağdad, Kadiriye Medresesi 715.
- Nablusî, *el-Mekâsîdül-mumahlhasa fi beyânî keyyi'l-hummasa*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 916, 14b-17a.
- _____, *el-Ebhâsü'l-mülalhasa fi ahkâmî keyyi'l-hummasa*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi 251, 8b-12a.
- Ömer Şifâî, *Cevherü'l-ferid fi tubbi'l-cedid*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye 1020.
- _____, *Tuhfetü'l-ahbâb fi tubbi'l-kimyâvî*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi T3917 (H. 1142).
- Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm, *Risâle fi İskûrbût*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2487, 263b-271a.
- _____, *Gâyetü'l-beyân*, Fâzıl Ahmed 975.
- Şabân-ı Şifâî, *Şifâiyye*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye 3544.
- Şürûnbülâlî, *el-Ahkâmü'l-mülalhasa fi hükmi mâi'l-hummasa*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah 401, 27b-30b.

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

- Adıvar, Adnan. *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982.
- Altıntaş, Ayten ve Doğan Hanzade. “Osmanlı’da Serbest Hekimlik Yapan Esnaf Tabip.” *Osmanlılarda Sağlık I*. Editörler Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz içinde 265-271. İstanbul: Biofarma, 2006.
- Aydüz Salim ve Esmâ Yıldırım. “Bursalı Ali Münşi ve Tuhfe-i Aliyye/Kına Kına Risalesi Adlı Eserinin Çevirisi.” *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 8 (2002): 85-106.
- Bachour, Natalia. *Oswaldus Crollius und Daniel Sennert im frühneuzeitlichen Istanbul – Studien zur Rezeption des Paracelsismus im Werk des osmanischen Arztes Salih b. Nasrullah ibn Sallum al-Halabi* Freiburg: Centaurus-Verlag, 2012.
- Bayat, Ali Haydar. *Osmanlı Devleti’nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2017.
- Coşkun Yılmaz ve Yılmaz Necdet (Editörler). *Osmanlılarda Sağlık II*. İstanbul: Biofarma, 2006.
- Çalışır, M. Fatih. “An Italian Physician in the Service of the Ottomans: Giovanni Mascellini (1612-1675) and his *Artis Medicæ* (1673).” *Living in the Ottoman Lands: Identities Administration and Warfare*. Editörler Hacer Kılıçarslan, Ömer Faruk Can ve Burhan Çağlar içinde 253-271. İstanbul: Kronik Yay. 2021.
- Daiber, Hans. “The Reception of Islamic Philosophy at Oxford in the 17th Century: The Pococks’ (Father and Son) Contribution to the Understanding of Islamic Philosophy in Europe.” *The Introduction of Arabic Philosophy into Europe*. Editörler Charles E. Butterworth ve Blake A. Kessel içinde 65-82. Leiden: Brill, 1994.
- Dâvûd-i Antakî. *Tezkiretu üli'l-elbâb ve'l-câmi li'l-acebi'l-ucab*. Şerh eden Ali Şi’rî. Beyrut: Müessesetu İzzeddin, 1991.
- _____. *en-Nühzetü'l-mühice fi teşhîzi'l-ehzâni ve ta’dili'l-emzice*, c.3. Beyrut: el-Mektebetü’s-Sekafiyye, [t.y.].

- Fazlıoğlu, İhsan. *Kayıp Halka: İslam-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Anlam Küresi: Felsefe-Bilim Yazıları*. İstanbul: Papersense, 2015.
- _____. “Gelecek Geçmiş Şimdi Kılma Bilinci: Çağdaş Dönemde İslâm-Osmanlı Mirası ile İlişkilerin Kökleri Üzerine.” *Müslüman Dünyada Çağdaş Düşünce: Türk Düşüncesi*. Editör Lütfü Sunar içinde 64-83. Ankara: Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB), 2020.
- _____. “Muhasebe Dönemi.” *İslâm Düşünce Atlası*, c.5. Editör İbrahim Halil Üçer içinde 1708-1726. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2022.
- _____. “Kadim ile Cedid Arasında: Muhâsebe Çağı’nda Tıp Bilimi.” *İslâm Düşünce Atlası*, c.5. Editör İbrahim Halil Üçer içinde 1817-1821. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2022.
- Goldammer, Kurt. “Der Beitrag des Paracelsus zur neuen Wissenschaftlichen Methodologie und zur Erkenntnislehre.” *Medizinhistorisches Journal* 1, 2-3 (1966): 75-95.
- Günergun, Feza. “Convergences in and around Bursa: Sufism, Alchemy, Iatrochemistry in Turkey, 1500-1750”, *Entangled Itineraries: Materials, Practices, and Knowledges across Eurasia*. Editör Pamela H. Smith içinde 227-257. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2019.
- Günergun Feza ve Şeref Etker. “From Quinaquina to ‘Quinine Law’: A Bitter Chapter in the Westernisation of Turkish Medicine.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 14 (2013): 41-68.
- Haug, Judith I. “Medical Knowledge in ‘Alî Ufuq’'s Musical Notebook (Mid-17th Century).” *Intellectual History of the Islamicate World* 6, 1-2 (2018): 117-143.
- Hecker, August Friedrich. *Die Heilkunst auf ihren Wegen zur Gewissheit, oder die Theorien, Systeme und Heilmethoden der Aerzte seit Hippokrates bis auf unsere Zeiten*. Wien: Doll, 1813.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz ve Veysel Bulut. *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi*, c.1. İstanbul: IRCICA, 2008.
- İbn Sînâ, *el-Kânûn fi’l-tıbb*. Editör Muhammed Emin Dannâvî. Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1999.
- Klein-Franke, Felix. “Paracelsus Arabus: Eine Studie zur “alchemistischen Medizin” im Orient.” *Medizinhistorisches Journal* 10, 1 (1975): 50-54.
- Karlığa, Bekir ve Mustafa Kaçar (Editörler). *Doğumunun 400. Yıl Dönümünde Kâtip Çelebi*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2009.
- Küçük, Harun. *Science Without Leisure: Practical Naturalism in Istanbul, 1660-1732*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2019.
- _____. “New Medicine and the Hikmet- i Tabî’iyye Problematic in Eighteenth- Century Istanbul.” *Texts in Transit in the Medieval Mediterranean*. Editör Y. Tzvi Langermann ve Robert G. Morrison içinde, 222-242. University Park, USA: Penn State University Press, 2016.
- Mehmed bin Ali. *Terceme-i Cedide fi’l-Havassi’l-Müfreda (1102/1690)*. Editörler Bülent Özalpay ve Abdullah Köse. İstanbul: Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği, 2006.
- Moran, Bruce T. *Distilling Knowledge: Alchemy, Chemistry, and the Scientific Revolution*, Cambridge: Harvard University Press, 2005.
- Murphey, Rhoads. “Osmanlı Tıbbi ve Kültürlerüstü Karakteri (Onaltıncı Yüzyıldan Onsekizinci Yüzyıla).” Çeviren Tuncay Zorlu. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 2 (1998): 263-292.
- Sâlih b. Nasrullah İbn Sellûm. *Gâyetü’l-beyân fi tedbîri bedeni’l-insân*. Tahkik Muhammed Yâsir b. Muhammed Cemil Zekkûr. Dimaşk: Menşûrâtü’l-hey’eti’l-âmmeti’s-Sûriyeti’l-kitâb, 2013.

- _____. *Gâyetü'l-İtkân fî tedbîri bedeni'l-insân*. Tahkik Muhammed Yâsir b. Muhammed Cemil Zekkûr. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2018/1439.
- _____. *Nûzhetü'l-ebdân fî Tercemeti Ğâyeti'l-itkân*. Çeviren Hayatizâde Şakirdi Mustafa b. Muhammed. İstanbul: Matbaa-i Osmâniye, 1303.
- _____. “Anhang: Übersetzung ausgewählter Textpassagen von at-Ṭıbb alkîmiyâ'î al-ğadîd (Die neue chemische Medizin). Natalia Bachour. *Oswaldus Crollius und Daniel Sennert im Frühneuzeitlichen Istanbul* içinde 414-464. Freiburg: Centaurus-Verlag, 2012.
- Sarı, Nil ve M. Bedizel Zülfikar. “The Paracelsusian Influence on Ottoman Medicine in the Seventeenth and Eighteenth Centuries.” *Transfer of Modern Science & Technology to the Muslim World*. Editör Ekmeleddin İhsanoğlu içinde 157-179. İstanbul: IRCICA, 1992.
- Sarı, Nil. “Tıp (Osmanlı Dönemi).” *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 41: 101-111. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.
- Shapin, Steven. *The Scientific Revolution*. The University of Chicago Press, Chicago, 1996.
- Serin, Sinem. *Hekimbaşılık Kurumu*. İstanbul: Kitabevi, 2021.
- Shefer, Miri. “An Ottoman Physician and his Social and Intellectual Milieu: The Case of Salih bin Nasrallah Ibn Sallum.” *Studia Islamica* 106 (2011): 102-123.
- Şen Utsukarçi, Burcu ve Gökçe Toprak. “Ali Ufki'nin Mecmua-i Saz ü Söz'ündeki İlaç Reçeteleri.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 19, 2 (2018): 187-218.
- Thorndike, Lynn. “Newness and Craving for Novelty in Seventeenth-Century Science and Medicine.” *Journal of the History of Ideas* 12, 4 (1951): 584-598.
- Toderini, Giambattista. *Türklerin Yazılı Kültürü (Türklerin Edebiyatı)*. Çeviren Ali Berktaş. İstanbul: Yapı Kredi, 2012.
- Ullmann, Manfred. *Islamic Medicine*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken, 1994.
- Üstüner, Ahmet ve H. Ahmet Arslantürk. “İnceleme.” Kâtib Çelebi, *Levâmi 'u'n-nûr fî zulmet-i Atlâs Minor*. Hazırlayan Ahmet Üstüner ve H. Ahmet Arslantürk içinde 17-182. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2017.
- Weeks, Andrew C. “On the Matrix (Paramiri Liber Quartus de Matrice).” *Paracelsus (Theophrastus Bombastus von Hohenheim, 1493-1541): Essential Theoretical Writings*. Leiden: , The Netherlands: Brill, 2008.
- Yerlioğlu, Akif Ercihan. “May Those Who Understand What I Wrote Remember This Humble One”: Paratextual Elements in Eighteenth-Century Ottoman Medical Manuscripts.” *Yıllık: Annual of Istanbul Studies* 2 (2020): 35-51.
- Yıldırım, Nuran. “On Beşinci Yüzyıla Ait Türkçe Cerrahnâmeler.” *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi* 1, 1 (2011): 19-28.
- Yıldız, Sara Nur. “A Strange Affliction from Abroad: The Ottoman Chief Imperial Physician Hayâtizâde's Treatise on the Polish Plait (Plica polonica).” *Intellectual History of the Islamicate World*, 10 (2022): 1-38.
- Yılmaz, Abdüssamet. “From Padua to Istanbul: Peregrinatio Medica of Joseph Solomon Del Medigo (1591-1655) and Tobias Cohen (1652-1729).” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 1 (2023): 199-215.

Tezler /Theses

Artun, Tuna. "Hearts of Gold and Silver: The Production of Alchemical Knowledge in the Early Modern Ottoman World." Doktora tezi, Princeton University, 2013.

Özkaya, Şule Yüksel. "Bir XVIII. Yüzyıl Müellifi Ebû Bekir Nusret Efendi'nin "Mâ-Hazara Fi't-Tıbbı'r-Rûhâni Ve'l-Cismâni" Adlı Tıp Eserinin İncelenmesi ve Transkripsiyonu." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2017.

Öztürk, Özlem. "Yeni Dünyanın Keşfi: Târih-i Hind-i Garbî Hadis-i Nev (İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi r. 1488) ve Resimleri." Yüksek lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2012.

Milli Mücadele Döneminde Samsun'da Kurulmuş Bir Eczacı Derneği: Anadolu Türk Eczacı Birliği (1922)

A Pharmacist Association Established in Samsun During the Turkish War of Independence: The Turkish Pharmacists Union of Anatolia (1922)

Eyüp Talha Kocacık¹

¹Eczacı, Kocacık Eczanesi, Sağlık Cad. No. 3/L Adapazarı, Sakarya, Türkiye

ORCID: E.T.K. 0000-0002-6667-1339

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Eyüp Talha Kocacık,

Kocacık Eczanesi, Sağlık Cad. No: 3/L Adapazarı, Sakarya, Türkiye

E-posta/E-mail: eyuptalha@kocacik.com

Başvuru/Submitted: 27.02.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:

12.03.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:

22.04.2023

Kabul/Accepted: 25.04.2023

Atf/Citation: Kocacık, Eyup Talha. "Milli Mücadele Döneminde Samsun'da Kurulmuş Bir Eczacı Derneği: Anadolu Türk Eczacı Birliği (1922)." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 2 (2023): 877-908.

<https://doi.org/10.26650/oba.1244175>

öz

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki eczacıların mesleki örgütlenmesi 6 Kasım 1863 tarihinde *Société de Pharmacie de Constantinople* (Cemiyet-i Eczacıyan der Asitâne-i Aliyye, Dersaadet Eczacı Cemiyeti) isimli derneğin kurulmasıyla başlamıştır. Ülkedeki sivil eczacıların büyük çoğunluğu gayrimüslim olduğundan, eczacı dernekleri de gayrimüslimlerin idaresinde gelişmiştir. İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra eczacılar içerisinde dernekleşme faaliyeti farklı bir safhaya geçmiş, 20 Ağustos 1908 tarihinde Türk ve Müslüman eczacılar tarafından İstanbul'da, Osmanlı Eczacı İttihad Cemiyeti ismiyle bir dernek kurulmuştur. İstanbul dışında dernekleşme daha geç başlamıştır. İkinci Meşrutiyet'in (1908) ilanı ile birlikte Selanik'te, Edirne'de, İzmir'de, Samsun'da ve Trabzon'da birer eczacı derneği kurulmuştur. Bu makalede 1922 yılında Samsun'da, Sivas 3. Kolordu Başeczacısı Yarbay Eyüp Sabri'nin [Bülgin] başkanlığında kurulmuş olan Anadolu Türk Eczacı Birliği incelenecektir. Birliğin kuruluş amacı, yapısı ve çalışmaları incelenmiş, kurucularının biyografileri ve derneğin yayın organı olan *Genç Eczacı* dergisi üzerine bilgiler verilmiştir.

Anahtar sözcükler: Anadolu Türk Eczacı Birliği, Eczacı Dernekleri, Eczacılık Tarihi, Eczacılık Dergileri, *Genç Eczacı*, Samsun Tarihi, Milli Mücadele

ABSTRACT

Pharmacists in the Ottoman Empire organized for the first time on November 6, 1863 and established the *Société de Pharmacie de Constantinople* (*Cemiyet-i Eczacıyan der Asitâne-i Aliyye, Dersaadet Eczacı Cemiyeti*). These Ottoman pharmacist associations flourished under the control of civilian pharmacists, with the vast majority in the Empire being non-Muslim. After the declaration of the Second Constitutional Monarchy in 1908, societal activities among pharmacists reached a new stage, and Turkish and Muslim pharmacists leagued together to found the *Osmanlı Eczacı İttihad Cemiyeti* [Society for the Union of Ottoman Pharmacists] in Istanbul on August 20, 1908. The

establishment of pharmaceutical societies outside Istanbul had started, albeit rather late. The proclamation of the Second Constitution paved the way for the establishment of pharmacist associations in Thessaloniki, Edirne, İzmir, Samsun, and Trabzon. This article will focus on the *Anadolu Türk Eczacı Birliği* [Turkish Pharmacists Union of Anatolia], which was established in Samsun in 1922 during the Turkish War of Independence. Its founding president was Lieutenant Colonel Eyüp Sabri Bülgin, Chief Pharmacist of the Third Army Corps in Sivas. The present study will provide information on its activities and introduce its founders, as well as its journal, *Genç Eczacı* [Young Pharmacist].

Keywords: Turkish Pharmacists Union of Anatolia, Pharmacist Associations, History of Pharmacy Pharmaceutical Journals, *Genç Eczacı*, History of Samsun, Turkish War of Independence

Extended Abstract

Pharmacies were first established in Samsun in the 1880s by non-Muslim Ottoman pharmacists. Samsun's first Turkish pharmacist, Ali Rahmi Taşan, didn't open the pharmacy called *Osmanlı Şifa Eczanesi* until 1908. Following the proclamation of the Constitutional Monarchy, a pharmaceutical society was established in 1910 in Samsun, which had 20 pharmacies. It was called *Osmanlı Eczacılar İttihad Cemiyeti* [Society for the Union of Ottoman Pharmacists]. The society decided that pharmacies would be closed on Sundays and would implement shift work.

In the later years of the Turkish War of Independence (1919-1923), more precisely on October 5, 1922, pharmacists in Samsun leagued together once again to establish the *Anadolu Türk Eczacı Birliği* [Turkish Pharmacists Union of Anatolia]. The Turkish War of Independence, which had started in 1919, should have encouraged its establishment. The founding President of the Union was Lieutenant Colonel Eyüp Sabri Bülgin, Chief Pharmacist of the Third Army Corps in Sivas. Its Secretary General was pharmacist Emin Refik Bey. Having Anatolia and Turkish embedded in the name of the union was done to support the initiatives that had been undertaken toward becoming a nation-state. Emphasis was placed on having the association involve all Turkish pharmacists in Anatolia. Any pharmacist with a diploma could become a member without discrimination, regardless of if one was a freelance, public, or warehouse pharmacist. The union also had a representative in Istanbul.

Soon after the union's founding, Fridays were declared a holiday, and shift work was introduced. Requests were made to the Ministry of Health and Social Welfare on issues concerning all the pharmacists in Anatolia. The union aimed to increase pharmacists' professional knowledge in light of scientific developments and to develop the rules members of the profession were to follow. In order to serve this purpose, a publication was launched in May 1923 titled *Genç Eczacı* (Young Pharmacists). At least four issues of this monthly were published. The publisher and director of the periodical was Emin Refik Bey, the founding Secretary General of the Union. The headquarters of the monthly was *Kamer Eczanesi* [The

Pharmacy of Kamer] and was owned by Ahmet Cevat Akıska, who would later be elected Secretary General.

Founded in 1909 in Istanbul, *Devlet-i Osmaniye Eczacılar Cemiyeti* [Pharmacists' Society of the Ottoman Empire] had not been shut down during the Balkan Wars or World War I, but was unable to operate. After the Turkish Pharmacists Union of Anatolia was founded in Samsun, the members of the society in Istanbul changed its name in 1922 to *Türkiye Eczacıları Cemiyeti* [Pharmacists' Society of Türkiye] in nationalistic solidarity as a result of the expansion of the Turkish War of Independence. The change in name started a legitimacy discussion between the Turkish Pharmacists' Union of Anatolia and the Pharmacists' Association of Türkiye. The main issue of the discussion was which association represented all pharmacists in Türkiye. Despite heavy correspondence and bilateral meetings, members were unable to reach a definitive conclusion. As these discussions went on, Turkish pharmacists in Izmir founded an association called *Türk Eczacılar Cemiyeti* [Society of Turkish Pharmacists] on June 1, 1923. The pharmacists of İzmir may have taken the union founded in Samsun as an example. The society in İzmir fostered ideas similar to the unions that had been established in Samsun and İstanbul.

Whether the Turkish Pharmacists' Union of Anatolia was shut down or not is unknown. According to local newspapers in Samsun, however, the association is known to have been active in 1926, with no information after this date being found. The establishment of *Türk Farmakoloğ Birliği* [Turkish Union of Pharmacology] was established in 1930 and involved pharmacists from all over the country. It functioned as a professional association for a while, which indicates that the Turkish Pharmacists' Union of Anatolia had stopped its activities between 1926-1930.

The Turkish Pharmacists' Union of Anatolia was the first pharmacist association founded solely by Turkish pharmacists, as well as the first pharmaceutical association bearing the epithet of Turkish in its name. According to its regulations, the association stipulated that only Turkish pharmacists could become members. Also, all Turkish pharmacists with a diploma in Turkey were welcomed as members.

Giriş

Osmanlı eczacıları, mesleki örgütlenmelerine 1863 yılında İstanbul'da kurdukları *Société de Pharmacie de Constantinople* isimli dernekle başlamışlardır.¹ Bu derneğin faaliyetinin durmasından sonra İstanbullu eczacılar 1875-76 yılında (H. 1292) *Comité Pharmaceutique* (Eczacılar Meclisi) adıyla bir mesleki dernek kurmuşlar ancak dernek 1882'de devlet tarafından kapatılmıştır.² 1879 yılında, eczacı Charles Bonkowski'nin başkanlığında *Société de Pharmacie de Constantinople* yeniden açılmış ve Cemiyet-i Eczacıyan der Asitane-i Aliyye ve Dersaadet Eczacı Cemiyeti adlarıyla üç yıl faaliyet gösterdikten sonra 1882 yılında kapatılmış ise de 10 yıl aradan sonra yeniden çalışmalarına başlamıştır.³ II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra İstanbul'da Osmanlı Eczacı İttihad Cemiyeti'nin (*Union Pharmaceutique Ottomane*) kuruluşuyla, Türk eczacılar da meslek derneklerinin yönetiminde yer almışlardır.⁴

Eczacıların İstanbul'da 1860lı yıllarda başlayan örgütlenmesi, İstanbul dışında ancak II. Meşrutiyet'ten sonra gerçekleşmiştir. Ağustos 1908'de Selanik'te *L'Union des Pharmaciens de Salonique* (Selanik Eczacılar İttihad Cemiyeti) adıyla bir eczacı derneği kurulmuştur. Millet ittihadına dayanarak kurulan bu derneğin başkanlığını Edouard Sabetai Isaac de Abravanel (1870-1961) yapmıştır.⁵ İstanbul dışında kurulmuş başka bir dernek de Manastır ve Edirne Eczacılar Cemiyeti adıyla 1909 öncesinde kurulmuştur. Kuruluş tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte 27 Ocak 1909 tarihinde Harbiye Nezareti'ne gönderilen yazıda dernekten gelen Aralık 1908 tarihli dilekçeler konu edilmiştir.⁶ 1909'da İzmir'de *Association des Pharmaciens de Smyrne (Farmakeftiki Enosis Smirneon, İzmir Eczacılar Birliği)* adıyla bir eczacı derneği kurulmuştur.⁷ İleriki sayfalarda söz edilecek olan ve Samsun'da 1910'da kurulan Osmanlı Eczacılar İttihad Cemiyeti'ni aynı tarihlerde, Trabzon Osmanlı Eczacılar Cemiyeti izlemiştir. Anadolu ve Rumeli'de görülen bu dernekleşme eczacıların kendi

1 Turhan Baytop *Türk Eczacılık Tarihi Araştırmaları* (İstanbul: Abdi İbrahim, 2000), 21-22.

2 Eyüp Talha Kocacık, "Comité Pharmaceutique / Eczacılar Meclisi ve Lağvediliş Süreci, 1880-1882," *Journal of Turkish Studies* 55 (2021), 179-196; Eyüp Talha Kocacık, "Comité Pharmaceutique / Eczacılar Meclisi," *Eczacı Dergisi*, 23 Ekim 2021, erişim 20 Şubat 2023, <https://www.eczacidergisi.com.tr/comite-pharmaceutique-eczacilar-meclisi/>

3 Turhan Baytop, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Eczacılık Cemiyetleri," *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, yay. haz. Ekmeleddin İhsanoğlu (İstanbul: Edebiyat Fakültesi ve IRCICA, 1987) içinde, 144-145.

4 Baytop, a.g. makale, 148-149; Eyüp Talha Kocacık, "Osmanlı İttihad Cemiyeti'nin (Union Pharmaceutique Ottomane) Kuruluşu ve Nizamnamesine Göre Yapısı," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 23, 1 (2022): 138-140.

5 Şeref, Etker, "Eczacı Hamdi Bey Hangi Tarihte Öldü?" *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 23, 2 (2022), 429.

6 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO) 3479/260899, 4 Muharrem 1327 (26 Ocak 1909). Bu arşiv belgesinde Manastır ve Edirne Eczacılar Cemiyeti ismi geçmekte olduğu halde iki ayrı dernek mi, yoksa tek bir dernek mi olduğu anlaşılmamaktadır. Bahse konu dernek/dernekler ile ilgili elimizde henüz başka bilgi olmadığından bu konu açıklanmaya muhtaçtır. Konuyla ilgili ileride bulunacak yeni bilgilerle İstanbul dışında kurulan eczacı derneklerinin tarihi daha eskiye götürülebilir.

7 Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi Araştırmaları*, 153.

sorunlarını çözmeye yönelik olabildiği gibi, bu dernekler II. Meşrutiyet'in ilanının doğal etkisiyle veya İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönlendirmesiyle de kurulmuş olabilirler.

Milli Mücadele dönemine gelindiğinde, Temmuz 1920'de Trabzon'da Türk ve Türk olmayan eczacılar tarafından Trabzon Eczacılar Cemiyeti kurulmuştur.⁸ İzmir'de 1 Haziran 1923 tarihinde Türk Eczacılar Cemiyeti adıyla bir dernek kurulmuştur.⁹ İzmir'deki derneğin kurucularının tamamının Türk olması ve bir Anadolu şehrinde kurulmuş olması, bu makalede tanıtılacak olan ve 1922'de Samsun'da kurulan Anadolu Türk Eczacılar Birliği'nden (ATEB) etkilenmiş olabileceğini veya ATEB'in kuruluşundaki hassasiyetleri gözettiğini düşündürür.¹⁰ Keza, Trabzon'da 1920'de açılan cemiyet de ATEB için bir ilham kaynağı olmuş olabilir.

Anadolu Türk Eczacı Birliği'nin Kurulmasından Önce Samsun'daki Eczacılar, Eczaneler ve Dernekleşme Faaliyetleri

Samsun'daki ilk eczanelerin 1880'de faaliyette olduğu tespit edilmiştir. Ermeni ve Rum tebaadan adları bilinen beş eczacı şunlardır: N. Christides, Kostantin Konstantinides, P. Pagonara, Bedros Stefanyan ve Th. Thalassinos.¹¹ Bu eczacılardan sadece N. Christides, askeri eczacı olup, eczane sahibi değildir. Memur olarak 1880-1894 yılları arasında Samsun'da görev yapmıştır.¹²

1883'te, S. Antonyades ve C. Attanasiades isimli eczacılar da Samsun'da eczane açmıştır.¹³ Samsun'daki bu eczanelerden sonra bilinen ilk Türk eczanesi 1908'de Eczacı Ali Rahmi [Taşan] Bey¹⁴ tarafından Saathane Meydanı'nda Osmanlı Şifa Eczahanesi adıyla faaliyete geçmiştir. Ali Rahmi Bey'den sonra 1909'da Necip Bey belediyenin karşısına Eczahane-i Samsun adıyla bir eczane açarken, Necdet Bey de Gümrük Caddesi'nde eczane açarak şehirdeki Türk eczane sayısını üçe çıkartmışlardır.¹⁵

8 Mesut Çapa ve Rahmi Çiçek, *Yirminci Yüzyıl Başlarında Trabzon'da Yaşam* (Trabzon: Serander Yayınları, 2004), 284; Eyüp Talha Kocacık, "İstanbul ve Anadolu Eczanelerinde Mesai Saatleri ve Nöbet Uygulamaları: Bir Tarihçe," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 22, 1 (2021): 162.

9 *İzmir Türk Eczacılar Cemiyeti Nizamnamesi* (İzmir: İleri Matbaası, 1935), 7.

10 Eyüp Talha Kocacık, "Bilinmeyen Bir Eczacılık Cemiyeti: Türk Eczacılar Cemiyeti (İzmir)," *Eczacı* 17, 189 (2021): 20-21.

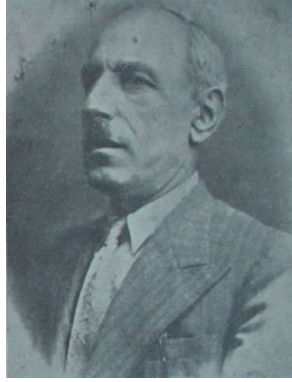
11 Raphael C. Cervati, *L'Indicateur Ottoman Annuaire Almanach du Commerce et de l'Industrie* (Constantinople: J. Pallamary, 1880), 730.

12 Raphael C. Cervati, *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature* (Constantinople: J. Pallamary, 1894), 942.

13 Raphael C. Cervati, *L'Indicateur Ottoman. Annuaire Almanach du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature* (Constantinople: J. Pallamary, 1883), 610.

14 Ali Rahmi Bey 1908-1936 arasında Samsun'da eczacılık yapmıştır. 1919'da Samsun'da belediye başkanlığı yapan Ali Rahmi Bey, 1936'da eczanesini Mustafa Özman'a devretmiştir. Daha sonra Ankara Numune Hastanesi Eczacılığı görevini 1938'de vefatına kadar sürdürmüştür. "Meslek Haberleri," *Farmakoloğ* 8, 4-6 (1938), 69. Cumhuriyetin kurulmasından sonra eczanesinin ismini Şifa Eczanesi olarak değiştirmiştir. Eczane Özman'a devredilince adı Yeni Şifa Eczanesi olarak değiştirilmiştir. Mert Sandalcı, *Eczacılık Tarihi Notları* (Yayınlanmamış).

15 Baki Sarısakal, *Samsun Sağlık Tarihi-Samsun Araştırmaları-4* (Samsun: Barış Gazetesi Yayınları, 2005), 83.

Resim 1. Ali Rahmi Taşan (ö.1938). *Farmakoloğ* 8, 4-6 (1938): 69

1910 yılında, Samsun'da Osmanlı Eczacılar İttihad Cemiyeti adıyla bir meslek derneği kurulmuştur. Aynı tarihlerde Trabzon'da, Trabzon Osmanlı Eczacılar Cemiyeti adıyla da bir dernek açılmıştır. Bu derneklerin bölgesel yakınlıları göz önüne alındığında birbirlerinden etkilendikleri¹⁶ söylenebileceği gibi, her iki derneğin de Osmanlı milletler ittihadına dayanarak 1908'de İstanbul'da kurulan Osmanlı Eczacı İttihad Cemiyeti'nden etkilenecek kurulduğu düşünülebilir. 1910 yılında Samsun'da faaliyette olan eczane sayısının yirmiye aştığı görülmektedir. Dernekleşen eczacılar ilk iş olarak pazar gününü tatil yaparak nöbetçi eczane uygulamasına başlamışlardır.¹⁷

1910'da Samsun'da kurulmuş olan Osmanlı Eczacılar İttihad Cemiyeti'nin faaliyetine hangi yıla kadar devam ettiği belirsizdir. İstanbul'da kurulan Osmanlı Eczacı İttihad Cemiyeti gibi, Samsun'daki cemiyet de uzun süre yaşamamış olmalıdır. Derneğin kurulduğu dönemde Samsun'da dört Türk eczacı, eczane sahibiydi: Ali Rahmi Bey, Necip Bey, Necdet Bey ve askeri eczacı olarak Şükrü Bey.

Samsun'da 1922'ye kadar toplam kırk üç eczacı tespit edilmiş olup, bunların üçü askeri eczacıdır. Askeri eczacıların ikisi Türk diğeri Rum'dur. Geri kalan kırk eczacının dokuzu Türk iken otuz biri Rum ve Ermeni'dir. 1922'ye kadar Samsun'da eczacılık yapan eczacıların listesi **Tablo 1**'de verilmiştir.¹⁸

16 Bu iki cemiyetin de kendi şehirleri için nöbet uygulamasını başlatması birbirlerine olan etkisini açıkça göstermektedir. 1910'da Samsun, Türkiye'de ilk Pazar nöbeti uygulamasının yapıldığı şehir olurken, aynı yıl Trabzon'da da altı aylık gece nöbetleri çizelgesi oluşturularak, Türkiye'de ilk gece nöbeti uygulaması yapılmıştır. Bkz. Kocacık, "İstanbul ve Anadolu Eczanelerinde," 158-164.

17 Sarısakal, *Samsun*, 84.

18 Arto Mezburyan, *Ermeni ve Ermeni Kökenli Eczacılar, Kimyagerler*, el yazması, İstanbul Ermeni Patrikliği Kütüphanesi; Cervati, *L'Indicateur 1880*, 730; Cervati, *L'Indicateur 1883*, 610; Raphael C. Cervati, *L'Indicateur Ottoman Annuaire Almanach du Commerce et de l'Industrie* (Constantinople: J. Pallamary, 1885), 490; Raphael C. Cervati, *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature* (Constantinople: J. Pallamary, 1890), 730; Raphael C. Cervati, *Annuaire Oriental du*

Tablo 1. 1880-1922 Yılları Arasında Samsun'daki Eczacıların Adları ve Faaliyet Tarihleri	
Eczacının/Eczanenin Adı	Faaliyet Tarihi
N. Christides / Askeri Eczacı	1880-1894
Konstantin Konstantinides / Sıhhat Eczahanesi	1880-1922
P. Pagonara	1880-1890
Bedros Stefanyan	1880-1911
Th. Thalassinos	1880-1922
S. Antonyades	1883-1885
C. Athanassiades	1883-1885
Lanaras	1888- ?
G. Garofalides	1893-1896
Şükrü Bey / Askeri Eczacı	1896-1912
Haritun Hintliyan / Londra Eczahanesi	1900-1917 (?)
Garabet Sogomon Papazyan	1903-1905
Setrak Fındıklıyan	1904-1906
H. Kürkçüyan	1905- ?
K. Arekelyan	1905- 1914
C. Kamberides	1909-1922
Ali Rahmi [Taşan] Bey / Osmanlı Şifa Eczahanesi	1908-1936
Necip Bey / Eczahane-i Samsun	1909- 1914
Canatides	1909-1912
Kosti Kostantanidi	1909-?
Necdet Bey	1909- ?
Th. Demetriades	1909-1922
P. (A.) Raptarchis	1908-1921
Hristo Fevrides	1910- ?
Todoraki Arzuoğlu / Todoraki Eczahanesi	1910- ?
P. Rapodorakis / Rapodorakis Eczahanesi	1910- ?
Kirkor Araklıyan / İstanbul Eczahanesi	1910- ?
Mihail Petrides	1910- 1911
Hüseyin Efendi / Askeri Eczacı	1911- ?
Kelleciyan	1911- ?
Onnik Sariboğosyan	? -1916

Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature (Constantinople: J. Pallamary, 1893), 942.; Raphael C. Cervati, *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature* (Constantinople: J. Pallamary, 1896), 1084; Raphael C. Cervati, *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature* (Constantinople: E. Pallamary, 1909), 2099; The Annuaire Oriental Ltd., *Annuaire Oriental, Commerce, Industrie, Administration, Magisture de l'Empire Ottoman* (Constantinople: E. Pallamary, 1912), 1833; The Annuaire Oriental Ltd., *Annuaire Oriental, Commerce, l'Industrie, l'Administration, Magisture de l'Orient* (Constantinople: E. Pallamary, 1913), 1693; The Annuaire Oriental Ltd., *Annuaire Oriental, Commerce, l'Industrie, l'Administration, Magisture de l'Orient* (Constantinople, 1914), 1608; Alfred Rizzo, *Annuaire Oriental, Oriental Directory. Commerce, Industrie, Administration, Magistrature* (Constantinople: Imprimerie de l'Annuaire Oriental, 1921), 1435; Alfred Rizzo, *Annuaire Oriental, Oriental Directory. Commerce, Industrie, Administration, Magistrature* (Constantinople: Imprimerie de l'Annuaire Orinetal, 1922), 1379; Mert Sandalci, *Eczacılık Tarihi Notları* (Yayınlanmamış); Remzi Kocaer, *Türkiye Eczacılar Almanığı 1966* (İstanbul: Kulen Basımevi, 1966), 239; Sarısakal, *Samsun*, 82-84.; Eyüp Talha Kocacık, "İstiklal Caddesinden Yüzler: Eczacı Kimyager Ahmed Cevad Akıska ve Galatasaray Eczanesi," *Eczacı* 18, 197 (2022), 22-23.

D. Kamberides	1911-1921
Pavlaki P. Haritides	1908-1921
Sebuh Işılyan	1913-1922
H. Hristoforides	1913-1922
Taflanides	1915-1922
Şerif Canbaz	? -1924
Emin Refik Bey	1922- ?
Ahmet Cevat [Akıska] Bey / Kamer Eczahanesi	1920-1932
Nikola Çobanoğlu	1921- ?
Mehmet Seyyid [Ceylan] / Hilal Eczahanesi	1921-1928
Ömer Fuat Bey / Şems Eczahanesi	1921-1923 (?)
Münir Kemal [Akay] Bey / Vatan Eczahanesi	1921-1966

Anadolu Türk Eczacı Birliği'nin Kuruluşu ve Yapısı

1922'ye gelindiğinde Samsun, Ankara'daki Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin yönetimi altında olmakla birlikte, saltanat ve hilafetin kurumları da resmi olarak devam etmektedir. Böyle bir ortamda Milli Mücadelenin başladığı 19 Mayıs 1919 tarihinden üç yıl sonra, Samsun'da 5 Ekim 1922 tarihinde Anadolu Türk Eczacıları Birliği (ATEB) adıyla bir dernek kurulmuştur.¹⁹ Derneğin kuruluş amacı nizamnamesinde şöyle ifade edilmiştir:²⁰

Eczacılık san'atının asr-ı hâzır terakkiyatından Türk eczacılarının manevi ve maddi istifade-i ilmiye ve fennîyelerini temin etmek, eczacılığa müteallik istihzârât ve i'mâlâtta Anadolu vatanının menâbi-i ibtidâyesini tedkik ve isti'mâl ederek istihzâlât-ı milliye vücûda getirmek fennin terakkiyatı nisbetinde Türk eczacılarının ma'lûmât-ı fenniye ve sinâîyelerini tezyîde çalışmak, meslekî hukukları aramak ileride fennî ve ilmî bir gazete çıkarmak, müstahsilât ve müstahzarât-ı dâhiliyenin revâcını temin için teşebbüsât-ı ilmiyede bulunmak, gayrî ilmî bir surette ve halkın izarına satılan edviye-i muzırra ve gayrî muzırmanın salâhiyet bey'u şîrâsından hükümeti haberdar etmek ve eczacıların umûr-ı hayriye ve ilmiyede gösterecekleri yararlıkları tesbit ve tevsî' eylemektir.

ATEB'in kuruluş amacını anlatan cümleye bakıldığında "Türk eczacıları" ifadesi özellikle dikkat çekmektedir. Derneğin adında bulunan "Anadolu" kelimesi tüm Anadolu'da bulunan eczacıları içerdiğini ifade etmekle birlikte ülkenin siyasi konjonktürünün de bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Derneğin kurucu başkanlığını Sivas 3. Kolordu Başeczacısı Yarbay Eyüp Sabri [Bülgin] Bey²¹ yaparken genel sekreterlik görevini Ecz. Emin Refik Bey yapmıştır. ATEB'in nizamnamesine göre derneğin yönetim kurulu beş kişiden oluşmaktadır ve yönetim kurulu üyelerinin seçimine sadece Samsun'daki eczacılar katılabilir.²²

19 "Hey'et-i İdare Raporu," *Resimli Eczacı Gazetesi* 13, 30 (1339): 27.

20 Hey'et-i Tahririye, "Çok Yazık İhtilafı Kim Çıkartıyor," *Genç Eczacı* 1, 4 ([1]339), 52.

21 Eyüp Talha Kocacık, "Cumhuriyetin İlk Eczacı Generali: Eyüp Sabri Bülgin," *Eczacı* 18, 199 (2022), 24-25.

22 Muzaffer, "Eczacı Birliği," *Resimli Eczacı Gazetesi* 13, 27 (1339): 7.

Resim 2 (solda). ATEB'in kurucu başkanı Eyüp Sabri Bülgin (ö. 1946). *Farmakoloğ* 16, 7-9 (1946): 110. **Resim 3 (sağda).** Anadolu Türk Eczacı Birliği'nin mührü. Dernek adına yaptırılan mührün ortasında kuruluş tarihi olan hicri 1341, üstünde 'Anadolu,' altında ise 'Türk Eczacı Birliği' yazılıdır. Eyüp Talha Kocacık Koleksiyonu.

Derneğin kurulmasından sonra eczacılığı ilgilendiren çeşitli konularda girişimde bulunduğu görülmektedir. İlk olarak hammadde ve drogların kaliteli ve uygun fiyatlı olarak temin edilmesi adına şirket kurulması yönünde çalışmalar başlatılmış, Anadolu'da bulunan eczacılardan bu konuda görüşleri istenmiştir. Nizamname uyarınca bilimsel ve mesleki bir gazete çıkarılmak için harekete geçilmiş ve *Genç Eczacı* adını taşıyan gazetenin işlemlerini yürütme görevi genel sekreter Emin Refik Bey'e verilmiştir. Derneğin kurulmasının ardından Anadolu'da bulunan tüm Türk eczacılar (eczane sahibi, asker, serbest, memur, ecza deposu sahibi gibi) üye olmaya davet edilmiştir. Tarihsel olarak ATEB'den sonra kurulduğunu iddia ettikleri Türkiye Eczacıları Cemiyeti'yle (TEC) resmi görüşmeler yapmak üzere İstanbul'da bulunan Eczacı Kimyager Abdüsselam Bey'i murahhas aza olarak tayin etmişlerdir.

آناتولى آناتولى
تورک اجزاصی برلگی تورک اجزاصی برلگی
مرکز عمومی

Resim 4 (solda). Anadolu Türk Eczacı Birliği'nin kâğıtlarında kullandığı başlık. Eyüp Talha Kocacık Koleksiyonu. **Resim 4 (sağda).** Üzerinde 'Anadolu Türk Eczacı Birliği Merkez-i Umumiyesi' yazılı başlık. Eyüp Talha Kocacık Koleksiyonu.

ATEB yönetim kurulu, üyelerinin talepleri üzerine Samsun merkezinde geçerli olmak üzere eczanelerin cuma günü tatil olmasını ilân etmiş ve iki eczanenin nöbet tutmasını sağlamıştır. Bu uygulama, Samsun Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürlüğü'ne kabul ettirilmiş ve nöbet listesi polis merkezlerine düzenli olarak gönderilmiştir. Eczanelerin nöbet süresi, cuma sabahından cumartesi sabahına uzayan zam dilimini kapsamaktadır.

6 Mart 1339 (6 Mart 1923) tarihinde dernek yönetim kurulu Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti'ne müracaat ederek şura-ı ispençiyari (eczacı şurası) kurulmasını talep etmiştir. Başvuruda ayrıca eczanelerin şehirlere göre sınırlandırılması, eczacılıkta kullanılan hammadde ve drogların satışının yapılacağı bir laboratuvarın kurulması gibi çeşitli talepler de iletilmiştir. Vekâlet'in 27 Mart 1923 tarihinde Samsun Sıhhat ve İctimai Muavenet Müdürlüğü'ne gönderdiği yazıda ATEB'in taleplerinin kayda alındığı, kısa süre içerisinde bu konular üzerine çalışılacağı ifade edilmiştir.²³

Dernek ilk olağanüstü kongresini 22 Mayıs 1923 tarihinde yapmış ve yeni bir yönetim kurulu seçilmiştir. Beş kişiden oluşan yeni yönetim kurulunda şu isimler yer almıştır.²⁴

Reis-i evvel: Eyüp Sabri [Bülgin] Bey

Reis-i sâni: Ömer Fuat Bey

Kâtip: Ahmet Cevat [Akıska] Bey

Muhasebe Veznedar: Hüseyin Mehmet Bey

Aza: Emin Refik Bey

ATEB'in kurucu başkanı olan ve olağanüstü kongrede yeniden başkan seçilen Yarbay Eyüp Sabri [Bülgin] Bey Eylül 1923'te Haydarpaşa Askeri Hastanesi başeczacılığına atanmış ve İstanbul'a göç etmiştir.²⁵ ATEB'in kurulduktan sonraki faaliyetleri hakkında elde edebildiğimiz bilgiler bunlarla sınırlı iken Türk Farmakoloğ Birliği'nin 1931'deki kongresine Ankara'daki eczacıları temsilen katılan Eyüp Sabri Bey, yaptığı konuşmada, ATEB'i Aralık 1923'de kendi istekleriyle kapattıklarını söylemektedir.²⁶ Aynı dönemde Hasan Mehmet [Derman] Bey de ATEB'in faaliyetini durdurduğunu söylemiş fakat tarih vermemiştir.²⁷ Bu bilgiler böyle iken Şubat 1926'da yerel basına yansıyan haberde ATEB'in faaliyetine devam ettiği anlaşılmaktadır. Yapılan yeni seçimde yönetim kuruluna seçilen eczacıların isimleri şu şekilde belirlenmiştir: [Mehmet] Sey[y]id [Ceylan] Bey, Şevket Bey, Münir Kemal [Akay] Bey, Osman Zeki Bey.²⁸ Yerel basından ayrıca 1925 ve 1926 yılı salnamelerinde Samsun'da faaliyette olan ve adı Türk Eczacılar Birliği olarak geçen bir eczacı derneği görülmektedir.²⁹ Bahse konu dernek ATEB'dir. Bu tarihten sonra, ATEB ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamış olup, derneğin, kendiliğinden dağılan dernekler arasına karışmış

23 "Hey'et-i İdare Raporu," *Resimli Eczacı Gazetesi* 13, 30 (1339): 27-30.

24 "Birliğin Fevka'l-âde İctimai," *Resimli Eczacı Gazetesi* 13, 30 (1339): 26.

25 "Tayin," *Genç Eczacı* 1, 4 ([1]339), 66.

26 "Kongre Zabıtları," *Farmakoloğ* 1, 10 (1931), 286-287.

27 Hasan Mehmet [Derman], "Meslek Teşekkülü Nasıl Olmalıdır?," *Farmakoloğ* 1, 7 (1931): 184.

28 Sarsakal, *Samsun*, 90.

29 *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926* (İstanbul: Matbaa-ı Amire, 1926), 567; *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-1927* (Ankara: Matbuat Müdüriyet Umumisi, 1927), 776.

olduğu düşünülmektedir. Zira 1930'da İstanbul'da kurulan Türk Farmakoloğ Birliği'ne tüm şehirlerden temsilciler katılmış ve bir süre sonra İstanbul'daki Türkiye Eczacıları Cemiyeti (TEC), Türk Farmakoloğ Birliği ile birleştirilmiştir.³⁰

ATEB'in kurulmasından sonra Samsun'da 1922-1926 yılları arasında faaliyete başlayan eczacılar olmuştur. Tespit edilebilen 13 eczacının 1'i hariç 12'si Türk'tür.³¹ ATEB'in kurulmasından önce eczane işletmeye başlayan 5 Türk eczacı varken 1926'ya geldiğinde 18 eczacının olduğu görülmektedir. Samsun'da eczane sahibi eczacıların yanında ecza deposu sahibi olan 2 eczacı da tespit edilmiştir. Cumhuriyetin kurulmasıyla şehirdeki Türk eczacı sayısı hızla artarken Türk olmayan eczacılar şehirden ayrılmış veya eczanelerini kapatmıştır. **Tablo 2'**de adları verilen eczacıların ATEB'in üyesi olup olmadıkları kesin olmamakla birlikte Eylül 1923'de *Genç Eczacı* gazetesinin eki olarak "Samsun Hey'et-i Merkeziyesinden Bir Grup" notuyla verilen fotoğrafta on üç kişi bulunmaktadır. Buradan hareketle **Tablo 2'**de adları geçen eczacıların büyük bir kısmının ATEB üyesi olduğu söylenebilir.

Resim 5. Anadolu Türk Eczacı Birliğinin Samsun Hey'et-i Merkeziyesinden bir grup. *Genç Eczacı* 1, 4 ([1]339), 66+VI.

30 "Türkiye Eczacıları Cemiyetinin Farmakoloğ Birliğine İltihakı Hakkında Her İki Teşekkül Mümessilleri Arasında Kararlaştırılan Maddeler," *Farmakoloğ* 1, 11 (1931): 304. Eyüp Talha Kocacık, *Farmakoloğ Dergisinin Özetli Bibliyografyası ve İncelemesi* (İstanbul: Eczacılık Tarihi Araştırma Derneği, 2016), 25.

31 "Société Anonyme Turque d'Études de Publications et d'Entreprises Économiques", *Annuaire Commercial Turc - Türk Ticaret Salnamesi 1924-1925* (Constantinople, 1925), 115; Sarısakal, *Samsun*, 90.

Tablo 2. 1922-1928 Arasında Samsun'da Eczane Açan Eczacılar ve Faaliyet Tarihleri	
Eczacının / Eczanenin Adı	Faaliyet Tarihi
Mehmet Seyyid [Ceylan] / Hilal Eczahanesi	1921-1928
Ömer Fuat Bey / Şems Eczahanesi	1921-1923 (?)
Leftarya Koyunidis	1922-1923
Mehmet Şükrü [Kaygusuz] Bey / İstikamet Eczahanesi	1923-1928
İstanbul Eczahanesi	1923- ?
Ekrem Hamdi Bey / Ekrem Hamdi Eczahanesi	1923-1928
Kimyager Ali Fuat Bey	1923- ?
İbrahim Mekki Bey / Sağlık Eczahanesi	1923- ?
Hüseyin Kemal Bey / Kanaat Eczahanesi	1923- ?
Mehmet Cemal Bey / Yıldız Eczahanesi	1925- ?
Şevket Bey / Merkez Eczahanesi	1926-1928
Osman Zeki Bey / Eczahane-i Sıhhat [Sıhhat Eczahanesi]	1926- ?
Mehmet Seyyid [Ceylan] Bey ve Mehmet Şükrü [Kaygusuz] Bey / İstikamet-Hilal Eczahanesi ³²	1928- ?

Anadolu Türk Eczacı Birliği'nin Yayın Organı *Genç Eczacı*

ATEB nizamnamesinde derneğin amacını açıklayan "...fennin terakkîyatı nisbetinde Türk eczacılarının ma'lûmât-ı fenniye ve sînâiyelerini tezyîde çalışmak, meslekî hukukları aramak ileride fennî ve ilmî bir gazete çıkarmak..." cümlesinden hareketle, bilimsel ve mesleki bir dergi çıkarmak için kurucu yönetim kurulu tarafından genel sekreter Emin Refik Bey'e görev verilmiştir.³³

1923 yılı başında hazırlıkları başlatılan *Genç Eczacı*, Mayıs 1923'te yayın hayatına başlamıştır.³⁴ Naşit Baylav kitabında *Genç Eczacı* hakkında bilgi verirken, özel koleksiyonunda 2. ve 3. sayılarının olduğunu kaydetmiş ve 3. sayının kapak fotoğrafını yayınlamıştır. Baylav'ın vefatının ardından koleksiyonu dağılmış olduğundan bahse konu gazeteler kaybolmuştur.³⁵ Türkiye'deki kütüphaneler ve özel koleksiyonlarda ender bulunan sayılarından 4. sayı, Halil Tekiner tarafından bulunmuş ve yayınlanmıştır.³⁶ Dördüncü sayının diğer bir örneği bu makalenin yazarının şahsi koleksiyonunda bulunmaktadır. En az dört olarak yayınladığını tespit ettiğimiz derginin, yayın hayatına ne zaman son verdiği

32 M. S. Ceylan ve M. Ş. Kaygusuz bu sırada birlikte verilmiştir. 1928'de eczane sınırlaması kanundan sonra M. S. Ceylan'ın Hilal Eczahanesi kapatılmış ve iki eczacı ortak olarak İstikamet-Hilal Eczahanesi adıyla yeni bir eczane açmıştır. Sarısakal, *Samsun*, 99.

33 "Hey'et-i İdare Raporu," *Resimli Eczacı*, 28.

34 Naşit Baylav, *Eczacılık Tarihi* (İstanbul: Yörük Matbaası, 1968), 296.

35 Bahse konu gazete üzerine Prof. Dr. Turhan Baytop'un teşvikiyle eczacılık öğrencisi Ergin Yazıcıoğlu Samsun'da araştırma yaptığını ve gazeteye ulaşamadığını kaydetmiştir. Ergin Yazıcıoğlu, "Samsun'da Yayımlanan Genç Eczacı Dergisi Hakkında (A propos du journal Genç Eczacı / Le Jeune Pharmacien publié à Samsun)," *I. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı (11 Mayıs 1990, İstanbul) Özet Bildiriler* (İstanbul: Mustafa Nevzat Eczacılık, Tıp ve Kültür Evi Yayınları, 1990), 37-38.

36 Halil Tekiner, "Samsun'da Çıkan Genç Eczacı Dergisinin Yeni Bulunan Bir Sayısı (1923)," *X. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı (6-8 Haziran 2012; İstanbul) Bildiriler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2014), 199-205.

belirlenmemiştir. Fakat devlet salnameleri, derneğin 1926 yılında faaliyette olduğuna işaret etmekte ve derginin varlığından bahsetmektedir. Bununla birlikte, Samsun'da çıkarılan gazete ve dergilerin listelerini yayınlayan 1925 ve 1926 yılı salnamelerinde *Genç Eczacı*'nın adı geçmemektedir.³⁷

Resim 6 (solda) *Genç Eczacı* dergisinin 4. sayısının (15 Eylül 1339/1923) dış kapağı.

Eyüp Talha Kocacık Koleksiyonu. **Resim 6 (sağda)** *Genç Eczacı* dergisinin (15 Eylül 1339/1923) iç kapağı. İç kapaktaki resim, 'Anadolu Türk Eczacı Birliği tarafından Der Saadetteki eczacılar mahfeli ile görüşmek üzere izam ve bu defa avdet buyuran gazetemiz heyet-i tahririyesinden Eczacı Kimyager Ahmed Cevad Bey (Akıska)'nın resmidir. Eyüp Talha Kocacık Koleksiyonu.

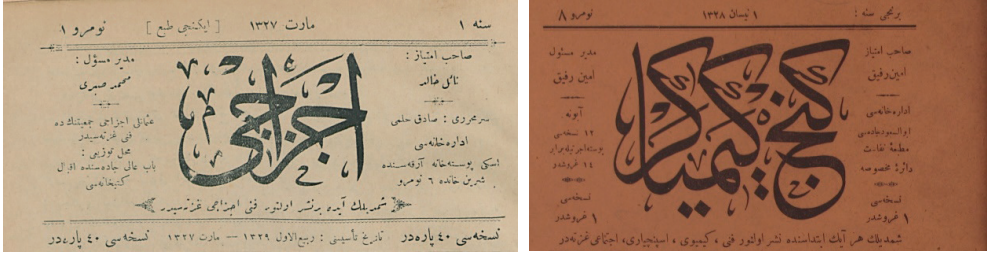
ATEB tarafından yayınlanmaya başlanılan bu derginin başlığındaki "Genç" sözcüğü üzerinde durmaya değerdir. İkinci Meşrutiyet'in (1908) ardından adında genç sözcüğü bulunan çeşitli gazeteler/dergiler yayınlamıştır.³⁸ *Genç Eczacı*'nın yayınlanmaya başladığı dönemde, derginin adında bu sözcüğü kullanması, genç eczacılar tarafından kurulan bir yayını temsil edebileceği gibi, 1911'de *Genç Kimyager* dergisinin mesul müdürlüğünü yapmış olan Emin Refik Bey'in *Genç Eczacı*'nın da imtiyaz sahibi ve müdürlüğü yapıyor olması bu adı almasında etkili olmuş olabilir.

37 *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926*. (İstanbul: Matbaa-ı Amire, 1926), 570; *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-1927* (Ankara: Matbuat Müdüriyet Umumisi, 1927), 776.

38 *Genç Kalemler*; *Genç Tabib*, *Genç Mühendis* vd.

Genç Eczacı'nın Yapısal Özellikleri

Gazete üçüncü hamur kâğıda siyah-beyaz basılmıştır. İç ve dış kapaklar (3 s.), numarasız sayfa (1 s.), numaralı sayfalar (17 s.), ilan sayfaları (5 sayfa) olmak üzere toplam 26 sayfa olup, sonunda ayrıca ATEB'in Samsun Merkez Heyeti'in fotoğrafının basılı olduğu sayfa bulunmaktadır. Dış kapakta, başlığın altında "İçindekiler" yer alır. Kapak sayfasındaki başlık hattat Halim Bey [Özyazıcı, 1898-1964] tarafından yapılmıştır.³⁹ Başlığın altında "Anadolu Türk Eczacı Birliğinin şimdilik ayda bir neşrolunan fennî gazetesidir." ifadesi yer almaktadır. Başlığın solunda yukarıdan aşağıya "Sahib-i imtiyaz ve müdiri: Emin Refik, İdarehanesi: Mecidiye Caddesinde Kamer Eczahanesi daire-i mahsusa, Adres: Samsun posta kutusu 68, nüshası 15 guruşdur" yazmaktadır. Gazetenin senelik abonelik ücreti taşra ve İstanbul için 160 kuruş iken 6 aylığı 90 kuruştur.

Resim 7 (solda). *Eczacı* gazetesinin 1. sayısının iç kapağı. Eyüp Talha Kocacık Koleksiyonu.

Resim 7 (sağda). *Genç Kimyager* gazetesinin 8. sayısının dış kapağı. Emre Dölen Koleksiyonu.

Gazete Samsun dışında İstanbul'da Babiâli Caddesi'nde Sudi Bey'in kütüphanesinden dağıtılmaktadır. Gazetenin iki kapağından sonra gelen "meslek havadisleri" başlıklı sayfasına numara verilmediği halde gelen sayfanın numarası 50'den başlayıp 66. sayfaya kadar devam etmiş, sonda bulunan ilânlar, haberler ve fotoğrafın olduğu altı sayfaya numara verilmemiştir. Bu sayıdaki numaralardan anlaşıldığı gibi sayfa numarası ilk sayıdan itibaren devam eder şekilde verilmiştir.

Derginin daimi yazı heyetinde üç isim bulunmaktadır. Eczacı Mekteb-i Âlisi Kimya-yı İspençiyârî ve Tahlil-i Gıdaî sabık Muavin Vekili Eczacı Kimyager Ahmet Cevat [Akıska]

39 İstanbul'da 1911'de Eczacı Mehmed Kâmil Bey ve Eczacı Emin Refik Bey tarafından yayınlanmaya başlanan *Genç Kimyager* dergisinin başlığı da hat üslubu olarak *Genç Eczacı*'nunkine benzemektedir. *Genç Kimyager* gazetesinin başlığında hattatın imzası olmamakla birlikte aynı hattat tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Bkz. Eyüp Talha Kocacık, "Genç Kimyager Dergisi Üzerine Bir İnceleme," *X. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı (6-8 Haziran 2012; İstanbul) Bildiriler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2014), 191-192; Aynı dönemde 1911'de *Eczacı* Nail Halid [Tipi] Bey tarafından yayınlanan *Eczacı* dergisinin başlığı da hattat Halim Bey tarafından yapılmıştır. Bkz. Şeref Etker, "Eczacılıkta Hat Örnekleri," *VI. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı (5-7 Haziran 2002; İstanbul) Bildiriler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2003), 335-341.

Bey, Rüsumat Müdüriyeti Kimyageri Eczacı Kimyager Mehmet Hüseyin Bey ve Eczacı Mekteb-i Âlisi Kimya-yı İspençiyârî ve Tahlilî sabık Muavin Vekili Eczacı Kimyager Münir Kemal [Akay] Bey'dir.⁴⁰

Genç Eczacı'nın İçeriği

Dergide bilimsel makaleler, haberler, ilânlar ve iki fotoğraf bulunmaktadır. “Meslek Havadisleri” bölümünde (iç kapak sonrası numaratsız sayfa) aşağıdaki bilgiler yer almaktadır:

- Ahmet Cevat [Akıska] Bey'in Samsun'dan İstanbul'a hareket ettiği ve Türkiye Eczacıları Cemiyeti ile görüşmeye yapacağı;
- İstanbul'daki eczacıların bir kısmının eczacılık nizamnamesine aykırı hareketlerde bulunduğu ve bu sebeple Sıhhiye Vekaleti tarafından ceza verildiği söylenirken detaylı bir açıklama yapılmadığı; diğer meslektaşların da nizamnamenin hükümlerine uygun davranması gerektiği;
- Sarıkamış'taki Şark Cephesi kimyagerlerinden ve *Genç Eczacı* gazetesinin yazarlarından Necmeddin [Gülgeç] Bey'in Haydarpaşa Hastanesi kimyagerliğe tayin edildiği.

“Meslek Şuûn” (s. 66) bölümünde şu bilgiler yer almaktadır:

- ‘Sakkarin Hakkında Kanun’un maddeleri;
- ‘Kinin Hakkında Bir Tamim’ başlığı altında piyasa satılan kinin komprimelerinin içeriğinin uygun olmadığı bu sebeple Ziraat Bankası'ndan alınacak devletin tercih edilmesi gerektiği;
- ‘Genç Eczacı’ başlığı altında yurtdışından serbestçe Türkiye'ye ilaçların getirilip satılmasının doğru olmadığını, bunun yerine yerli müstahzarların tercih edilmesinin doğru olacağı;
- ‘Tayin’ başlığı altında ATEB'in kurucu başkanı Eyüp Sabri [Bülgin] Bey'in Haydarpaşa Hastanesi başeczacılığına tayin edildiği;

İlanlar kısmındaki (s. 66 sonrası) ilan konuları sırayla şöyledir:

- “Yerli Müstahzarlara Rağbet Edelim” başlığı altında Eczacı Kimyager Ömer Hikmet Bey'in ürettiği Ömer Hikmet Ampulleri'nin tanıtımı ve yerli müstahzaratçılığa vurgu;

40 “Daimi Hey'et-i Tahririye,” *Genç Eczacı* 1, 4 ([1]339), 66+1.

- Ömer Hikmet Ampulleri'nin de Samsun ve Anadolu vilayetlerinden temin etmek isteyenlerin Samsun'daki Kamer Eczanesi'ne müracaat edebilecekleri;
- Pek nefis surette tab edilen *Süs Gazetesi*'nin okuyuculara tavsiyesi;
- Mecidiye Caddesi'ndeki Anadolu Büyük Merkez Ecza Deposu'nun sahibi Eczacı Raşid Can Bey'in Merk [Merck] fabrikasının Anadolu temsilcisi olduğu ve istenilen siparişlerin doğrudan fabrika fiyatına verileceği;⁴¹
- Subaşı'nda Bağdat Caddesi üzerinde Eczacı Mümtaz Said Bey'e ait Ecza-i Tıbbiye Deposu'nun bulunduğu;⁴²
- Dersaadet Eski Zabıta Caddesi Kafkas Hanı Numero 20 adresinde Nazaryan Efendiye ait Nazaryan Ecza-i Tıbbiye Deposunda taşra için uygun fiyatlarla müstahzar satışı yapıldığı;
- Mecidiye Caddesi'nde Şems Matbaası ve Mücellithanesinin bulunduğu;
- Konya'daki İstikamet Eczahanesi Hulusi Komprime İmalathanesi müstahzarlarının (Hulusi Sıtma Komprimeleri, Hulusi Kuvvet Şurubu, Hulusi Kolonyası) Samsun'da, Mecidiye Caddesi'ndeki Lale Ticarethanesinden temin edilebileceği;
- Tıp Fakültesi Dışçı Mektebi Muallimlerinden Dış Tabibi Ahmed Refik Bey'in Samsun'a geldiği ve Hükümet Dairesi karşısındaki Mevlevihane Caddesi'ndeki muayenehanesinde hasta kabulüne başladığı.

Tablo 3. <i>Genç Eczacı</i> 'nın 4. Sayısının (15 Eylül 1339/1923) 'İçindekiler'i		
Makale Adı	Makale Yazarı	Sayfa No.
Meslek Havadisleri		-
Çok Yazık İhtilafı Kim Çıkıyor	Hey'et-i Tahririye	50-55
Sinaî Kautçuk [Kağuşuk]	Kimyager Necmeddin [Gülgeç]	55-60
Kesif İyod Tanen Şurubu (Siroop iodannique concentré)	Eczacı Kimyager Mehmed Esad	60-61
Da'ül-hafir (Scorbut)	Dış Tabibi Mümtaz Said	62-63
Tedavi-i Cedide L'acide acetyloxyaminophrene (?)	Tabib Bakteriyolog Hakkı	64-65
Meslek Şuûn [Meslek - İşler]		66
İlanlar, Haberler ve Fotoğraf		-

41 Eczacı Raşid Can Bey'in ne zaman ve hangi okuldan mezun olduğu tespit edilememiştir. Fakat buradaki ilandan Samsun'da ecza deposu işlettiği anlaşılmaktadır. Depoculuk yaparken eczanesi olup olmadığı netleştirilemediğinden Tablo 2.'ye adı yazılmamıştır.

42 Eczacı Mümtaz Said Bey'in ne zaman ve hangi okuldan mezun olduğu tespit edilememiştir. Fakat buradaki ilandan Samsun'da ecza deposu işlettiği anlaşılmaktadır. Depoculuk yaparken eczanesi olup olmadığı netleştirilemediğinden Tablo 2.'ye adı yazılmamıştır.

Anadolu Türk Eczacı Birliği ile Türkiye Eczacıları Cemiyeti Arasındaki Anlaşmazlık

ATEB'in kurulmasından sonraki ilk ses Trabzon'da eczacılık yapmakta olan S. Muzaffer Bey'den gelmiştir.⁴³ Muzaffer Bey, *Resimli Eczacı Gazetesi*'nin Nisan ve Haziran 1923 sayılarında yazdığı "Eczacı Birliği" başlıklı iki makalesinde ATEB nizamnamesini eleştirmiş ve birleşmenin olması gerektiği zamanda yeni bir eczacılık derneğinin kurulmasının doğru olmadığını kaydetmiştir.⁴⁴ Muzaffer Bey'in eleştirilerinin en önemlisi, ATEB nizamnamesinin tüm Türkiye'deki eczacıları kapsayacak seviyede olmadığıdır. Zira nizamnamede, ATEB'in yönetim kurulunun sadece Samsun Hey'et-i Merkeziyesi üyeleri içinden seçilmesini öngören bir madde bulunmaktadır. Merkez heyeti de, Samsun'da eczacılık faaliyeti yapan eczacıları kapsamaktadır.⁴⁵

Muzaffer Bey'in Nisan 1923'teki yazısında eczacıların birlikte hareket etmelerinin gerektiğini, birleşmenin olması gereken zamandan ayrı ayrı cemiyet kurmanın doğru olmadığından bahsederken Trabzon'da kurdukları Trabzon Eczacı Cemiyeti'nin işlevsel olmadığına vurgu yapmıştır. Eczacının sadece para kazanan bir esnaf grubu olmadığını, bilimsel bir meslek grubu olduğuna dikkat çekmiştir. Bilimsel ilerlemenin de tüm diplomalı eczacıların birleşerek tek bir çatı altında toplanmalarıyla olabileceğini vurgulanmıştır. Yazının devamından ATEB'in nizamnamesini incelediğini ve sadece Samsun ile sınırla kalmış bir merkez heyeti olan bir derneğin tüm eczacıları temsil edemeyeceğini söylemiştir. Bu yazının üzerine ATEB, *Genç Eczacı* gazetesinin 1 numaralı sayısında Muzaffer Bey'e yönelik bazı cevaplar vermiştir.⁴⁶ Bu yazının ardından Muzaffer Bey,yeni bir yazı kaleme alarak *Genç Eczacı*'da yayınlanması ricasıyla ATEB'ne göndermiştir. *Genç Eczacı*'nın ikinci sayısında yayımlandıktan sonra *Resimli Eczacı Gazetesi*'nde de yayımlanan Muzaffer Bey'in bu yazısı özetle şöyledir:⁴⁷

43 S. Muzaffer Bey'in tam olarak hangi yıl ve hangi okuldan mezun olduğunu bilinmemektedir. 1919 yılında Trabzon'da Ferah Eczahanesi'ni çalıştırmaktadır. 1925 yılında da Trabzon'da aynı isimli eczaneyi işleten Muzaffer Bey, 1931 yılında Bursa'da Yeni Eczane'yi işletmiştir. Mert Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı I* (İstanbul: Dr. Nejat Eczacıbaşı Vakfı, 1997), 144; Mert Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı III* (İstanbul: Dr. Nejat Eczacıbaşı Vakfı, 1999), 207-209.

44 Muzaffer, "Eczacı Birliği," *Resimli Eczacı Gazetesi* 13, 27 (1339): 7; Muzaffer, "Eczacı Birliği-2," *Resimli Eczacı Gazetesi* 13, 29 (1339): 6-7.

45 ATEB'in kurucu başkanlığını yapan Eyüp Sabri [Bülgin] Bey, kuruluş tarihinde Sivas 3. Kolordu başeczacısıdır. Derneğin nizamnamesinde yönetim kurulunun Samsun'da faaliyette olan eczacılardan seçilebileceği maddesi olduğu halde Eyüp Sabri Bey'in nasıl kurucu başkan olduğu tam olarak açıklanamamıştır. Bu durum ileride bulunacak başka belgelerle açıklanabilir. Şimdiki bilgilerimizle ancak şu yorumlar yapılabilir: 3. Kolordu, Samsun'u da kapsayan bir bölge olduğundan Eyüp Sabri Bey'in durumu nizamnameye engel teşkil etmeyebilir. Ayrıca derneğin adında Türk ifadesinin olması ve Milli Mücadele'yi destekleyen bir tavrının olması gibi sebeplerden dolayı askeri bir eczacının dernek başkanlığı önemli görülmüş olabilir.

46 Burada bahsedilen yazının olduğu *Genç Eczacı* gazetesine henüz ulaşılammıştır.

47 Muzaffer, "Samsundaki Türk Eczacı Birliğine" *Resimli Eczacı Gazetesi* 13, 30 (1339): 23-24, 'Eczacı İlave'si içinde.

“*Resimli Eczacı Gazetesi*’nde yazdığım makalemden sonra gazetenizde *Genç Eczacı* imzasıyla yayınladığınız yazınız beni rencide etmiştir. Makalemin içeriğinde kimseye saldırı veya korkutma bulunmamaktadır. On dokuz yıllık mesleki tecrübeme dayanarak Samsun gibi dar bir bölgede toplanmış pek kıymetli ama sayıları çok az olan meslektaşlarımın tüm eczacıları temsil edemeyeceğini söylemiştim. Bu sözler kendi düşüncelerim olduğundan özgürce söyleyebilirim. Yoksa İstanbul ve Samsun arasında bir rekabet veya ayrılık çıkarma niyetinde değilim. İstanbul ve Samsun derneklerini ve gazetelerini yakından takip ediyorum. Her iki taraf da meslek adına güzel ve iyi adımlar atmaktadır. Her iki gazeteyi [*Resimli Eczacı Gazetesi* ve *Genç Eczacı*] yakından takip ediyorum. İkisine de baktığımda sanki aynı elden çıkmış gibi aynı fikirleri (bir şirket, müstahzar fabrikası ve bir depo kurulması) savunuyor. Aynı şeyleri yapmaya çalışılan bir yerde bu ikilik nedendir? İki tarafın ayrı ayrı çalışması, sermayeyi ikiye bölmesi mi daha iyidir, yoksa birleşmek mi? Hiç şüphesiz birleşmek. Tüm eczacıların oylarıyla toplanmış bir birlik olur da bu işler öyle yapılırsa sen ben meselesi ortadan kalkmış olur. Benim seçmediğim bir grup eczacı yeni bir idareyi temsil etmemeli. Ben böyle düşünürken sizlerin de böyle düşündüğünü zannediyorum.”

Muzaffer Bey’in yazısından sonra ATEB, İstanbul’daki temsilcisi Kimyager Eczacı Abdüsselam Bey aracılığıyla, Türkiye Eczacıları Cemiyeti’ne (TEC) Nisan 1923’te resmi bir yazı göndermiştir. Yazıda ATEB’in Türkiye’deki tüm Türk eczacıları kapsadığı ve esaslı bir dernek olduğu vurgulanırken, TEC’in tüm eczacıları nasıl temsil ettiği, adındaki “Türkiye Eczacıları” ifadesi neye dayanarak kullandıkları sorulmuştur.⁴⁸

İstanbul’da hastane eczacısı olan Zekeriya Bey, Mart 1923’te TEC’e yazı yazarak ATEB’e üye olup olmama konusunda fikir sormuştur. TEC, Zekeriya Bey’e verdiği cevapta, üye sayısı 12’i bulmayan Samsun’daki derneğin mesleğe ve meslektaşlara faydalı olamayacağını belirtmiş ve TEC’in üye sayısının 340’a yakın olduğunu ve tüm Türkiye’yi temsil ettiğini vurgulamıştır.

ATEB’in Nisan 1923’te TEC’e gönderdiği yazıya TEC’in verdiği cevap elimizde olmamakla birlikte *Resimli Eczacı Gazetesi*’nin Temmuz 1923 sayısında Eczacı Nahid Bey’in “İhtilafı Kim Çıkartıyor” başlıklı makalesi ATEB’e verilen cevap niteliğindedir.⁴⁹ Nahid Bey’in yazısı yayınlanmadan önce Haziran 1923 tarihinde ATEB genel sekreteri Eczacı Kimyager Ahmet Cevat Bey, TEC ile resmi görüşmeler yapmak üzere görevlendirilmiş ve İstanbul’a gönderilmiştir.⁵⁰ Ahmet Cevat Bey, ATEB adına TEC yetkilileri ile yaptığı görüşme neticesinde, her iki derneğin arasında bir hizip olmadığı ve derneklerin meslek ve meslektaşlar adına çalıştığını beyan etmiştir.

48 *İstanbul Müzayede* 26. *Müzayede Kataloğu* Lot No: 3547 (İstanbul: Bilnet Matbaacılık ve Reklam A.Ş., 2012), 274.

49 Eczacı Nahid, “İhtilafı Kim Çıkartıyor,” *Resimli Eczacı Gazetesi* 13, 30 (1339): 6-8.

50 “Samsun Eczacı Birliğinden 15 Haziran 39 tarih 54 umumi, 3 hususi numero ile mevrud tahrirat suretidir,” *Resimli Eczacı Gazetesi* 13, 30 (1339): 16.

Resimli Eczacı Gazetesi'nin aynı sayısında bugün elimizde olmayan *Genç Eczacı* gazetesinin 2. sayısında yer alan bazı yazılar yayınlamıştır. *Genç Eczacı*'dan aynen aktarılan bu yazılar içerisinde ATEB'in kuruluşundan Mayıs 1923'e kadar yaptığı faaliyetleri anlatan idare heyeti raporu ile olağanüstü kongrenin raporu vardır.

TEC'den yapılan bu karşı duruştan sonra ATEB, *Genç Eczacı* gazetesinin Eylül 1923 tarihli 4. sayısında Hey'et-i Tahrîriye imzalı "Çok Yazık İhtilafı Kim Çıkıyor" başlıklı makalede, TEC'e ağır eleştirilerde bulunmuştur: Bu yazıda, TEC'in ATEB'den çok sonra kurulduğu, tüm sivil, askeri ve serbest eczacıları temsil etmediği, Anadolu'da bulunan ve sayıları 265'e ulaşan eczane sahibi eczacıyla sayıları bundan iki misli olan askeri eczacılardan alınan oyların ispatlanması gerektiği, hali hazırda TEC'in yeni bir nizamnamesinin olmadığı eski cemiyetten kalan nizamname ile idare edilmeye çalışıldığı ifade edildikten sonra sadece İstanbul'daki eczacıların oylarıyla seçildiklerinden dolayı İstanbul Eczacıları Cemiyeti adını kullanmaları gerektiği söylenmiştir. Ayrıca TEC'in nizamnamesine derneğe üye şartları arasına neden "Türk eczacı" ifadesinin yazılmadığı vurgulanmıştır. Türk olmayan eczacıların derneğe asil üye olmalarının doğru olmadığına işaret edilmiştir. Türk olmayan eczacıların muhabir veya fahri olarak derneğe üye olmalarının doğru olacağı söylenmiştir. Eczane sahibi eczacıların dışındaki eczacıların neden derneğe üye alınmadıkları sorgulanırken, tüm Türk eczacıların tek bir çatı altında toplanması gerektiği görüşü vurgulanmıştır.⁵¹

Anadolu Türk Eczacıları Birliği'nin Olağanüstü Kongresi

Anadolu Türk Eczacıları Birliği'nin olağanüstü kongresi, daha önce de belirtildiği gibi, 22 Mayıs 1923 tarihinde birlik merkezinde yapılmıştır. Toplantıyı Başkan Eyüp Sabri Bey açmıştır. Gündem, birlik sekreteri Emin Refik Bey tarafından okunmuştur. Gündemin okunmasından sonra Ahmet Cevat [Akıska] Bey, idare heyeti raporunu okumuştur. Raporun okumasında sonra yeni idare heyeti seçimine geçilmiştir. Seçim sonucunda Reis-i evvel: Eyüp Sabri [Bülgin] Bey, Reis-i sani: Ömer Fuat Bey, Kâtip: Ahmet Cevat [Akıska] Bey, Muhasebe Veznedar: Hüseyin Mehmet Bey ve Aza: Emin Refik Bey seçilmiştir. Yeni idare heyetine seçilen bazı üyeler özel işlerinden dolayı kabul etmeyeceklerini söylemişlerse de sonunda kabul etmek zorundan kalmışlardır. Bu durum henüz netleştirilmemiştir. Toplantı sonunda bazı üyeler defteri imzalamadan ayrılmıştır. İkinci toplantıda bu durum açıklığa kavuşturulacaktır. Bunun üzerine gerekli diğer işlemler yapılmış ve toplantı saat 12'de sona ermiştir.⁵²

Olağanüstü kongrede Ahmet Cevat [Akıska] Bey tarafından okunan idare heyeti raporunda özetle aşağıdaki bilgiler yer almaktadır:⁵³

51 Hey'et-i Tahrîriye, *Çok Yazık*, 50-55.

52 "Birliğin Fevka'l-âde İctimai," *Resimli Eczacı Gazetesi* 13, 30 (1339): 26.

53 "Heyet-i idare Raporu," *Resimli Eczacı Gazetesi* 13, 30 (1339): 27-31.

“Birliğimizin idare heyetinin görevi nizamnamemizin 43. maddesi mucibince son bulmuştur. Bu sebeple yeni idare heyeti seçimi yapılacaktır. Seçim yapılmadan öne 230 gün boyunca görev yapan idare heyetimizin raporunu sizlere sunuyoruz. Birliğimiz 5 Teşrin-i evvel 1338 tarihinde, valiliğin 7791 numarasıyla tescil edilmiştir. Birliğimiz kurulmasından sonra 6 Mart 1339 tarihinde Sıhhiye Muavenet İçtimaiye Vekaleti'ne müracaat ederek bugüne kadar kurulmayan şura-yı işpençiyarinin kurulmasını talep etmiştir. Müracaatta eczanelerin sayılarının sınırlanması gerektiği istenirken eczacılık mesleğini korumak ve yerli üretimi artırmak için laboratuvar malzemelerinden vergi alınmaması gerektiği yazılmıştır. Başvurudan sonra Samsun Sıhhiye Muavenet İçtimaiye Müdüriyeti'nden 27 Mart 1339 tarihli 3365500 numaralı cevap gelmiştir. Cevapta taleplerin olumlu karşılandığı ve hayat geçirilmek için çalışıldığı söylenmiştir. İdare heyeti bundan başka milli bir ilaç şirketi kurmak için çalışmalara başlamıştır. Bu çalışmaların yürütülmesi yakın zamanda çıkarılacak olan *Genç Eczacı* gazetesinin yazı heyetine verilmiştir. Yazı heyeti bu konuda taşrada bulunan meslektaşlarımızdan malumat toplamıştır. İdare heyetimi nizamnamenin ilgili maddesi uyarınca mesleki ve fenni bir gazete çıkarılmasına karar vermiştir. Gazete çıkarılması sekreter Emin Refik Bey'e havale edilmiştir. Bu hafta zarfında gazete dağıtımına başlanacaktır. Birliğimizin kurulmasından çok zaman sonra İstanbul'daki meslektaşlarımız üç beş kişinin teşvikiyle bir cemiyet tesis etmiştir. Güya bu cemiyet tüm Türkiye'deki eczacıları temsil edermiş gibi hareket etmeye çalışmıştır. İstanbul'daki arkadaşlarımızla bir birliklik sağlanmaya çalışılmışsa da başarılı olunamamıştır. Efendiler, mütarekeye müteakip İstanbul'un vaziyeti gözler önündedir. Askeri arkadaşlarımız canları pahasına cepheden cepheye koşuyor, biz zavallı siviller mahrumiyet ve yokluk içerisinde çalışıyoruz. İstanbul'daki arkadaşlarımız da bizler için bir şey yapmak şöyle dursun hiçbir zorluk içerisinde değillerdi. İstanbul'da sıhhiye meclisine kabul buyurulan iki eczacı üye ile güya tüm Türkiye'deki eczacıların hakları korunuyordu. Bu durum bizleri büyük bir üzüntü içine sokmuştur. Biz arzu ediyoruz ki sıhhiye meclisi gibi bir de şura-yı işpençiyari kurulsun ve eczacıların hakları hekimlerin kontrolünde kalmak zorunda olmasın. İstanbul'daki Türk eczacılarımızın birliğimizle aynı şeyleri istemesini talep ederiz. Birliğimizin kasasında 26800 kuruş toplanmış bunun 15774 kuruşu harcanmıştır. 11026 kuruşu birlik hesabımızda durmaktadır. İdare heyetimiz üyelerimizin talepleri doğrultusunda Cuma günlerinde şimdilik Samsun merkezinde olmak şartıyla nöbet uygulaması başlatmıştır. Her hafta iki eczane nöbetçi kalması sağlanmış ve bu durum sıhhiye müdüriyetine ve polis merkezine bildirilmiştir. İdare heyetimiz ikiden fazla eczane olan bölgelerdeki arkadaşlarımızın nöbet uygulamasını tatbik etmelerini arzu ve temenni eder. Yerli ilaçlarımızın ve milli sanayimizin oluşmasını sağlamak için milli Türk eczacı müstahzaratından oluşan sergimizin açılması uygun zaman kadar ertelenmiştir. İşte efendiler yeni idare heyeti seçimi için şimdi vazifeyi sizlere bırakıyoruz Cenabı hak amaçlarımızı gerçekleştirebilmek için yardım etsin.”

Türkiye Eczacıları Cemiyeti'nin Kuruluşu Üzerine Değerlendirme

Yukarıda ATEB tarafından TEC'e yapılan eleştirilen en başından TEC'in tarih olarak daha sonra kurulduğu gelmektedir. TEC'in kuruluş tarihini Baytop, 13.6.1924 olarak vermektedir.⁵⁴ Kocaer, tam kuruluş tarihi vermezken 13.6.1924 günü kongre yapıldığını ve başkanlığa

54 Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, 1985), 372.

Ethem Pertev Bey'in seçildiğini söylemektedir.⁵⁵ Baylav da konuyla ilgili olarak “*Eczacılar cemiyeti, cumhuriyet devrinde ilk kongresini 13.6.1924’te topladı.*” ifadesini kullanmıştır.⁵⁶ Esas itibarıyla TEC, 1909’da kurulan Devlet-i Osmaniye Eczacılar Cemiyeti’nin devamıdır: 1909’da İstanbul’da kurulan bu cemiyet, bir süre faaliyetine devam ettikten sonra Balkan ve Dünya Savaşları nedeniyle çalışamaz duruma gelmiştir. Milli Mücadele’yi takiben ülkede oluşan devrimler neticesinde Devlet-i Osmaniye Eczacıları Cemiyeti’nin üyeleri bir araya gelerek cemiyetin adını Türkiye Eczacıları Cemiyeti olarak değiştirmiştir.⁵⁷ Bu isim değişikliğinin tam tarihi bilinmemekle birlikte *Resimli Eczacı Gazetesi*’nin Kânunusani 1339 [Ocak 1923] sayısının üzerinde “*Türkiye Eczacı Cemiyeti’nin naşiri efkârıdır*” ifadesi bulunmaktadır.⁵⁸ Ayrıca 5 Mayıs 1923 tarihinde TEC tarafından hastane eczacısı Zekeriya Bey’e yazılan yazıda cemiyetin üzerinde Türkiye Eczacıları Cemiyeti yazan başlıklı kağıdı kullanılmıştır.⁵⁹ Tüm bu bilgiler ışığında, TEC 1922 yılının son aylarında kurulmuş olmalıdır.⁶⁰

Resim 8 (solda). Türkiye Eczacıları Cemiyeti’nin kâğıtlarında kullandığı başlık. Eyüp Talha Kocacık Koleksiyonu. **Resim 8 (sağda)** Üzerinde Türkiye Eczacıları Cemiyeti Merkez-i Umumiyesi yazılı başlık. Eyüp Talha Kocacık Koleksiyonu.

Ülkemiz için bu tip derneklerin kuruluş tarihlerini tam olarak tespit etmenin zor olduğunu unutulmalıdır. Zira İlhami Tez, *Farmakoloğ* dergisinde eczacılık cemiyetlerini tarihi üzerine eczacı Nail Halit Tipi ile yaptığı röportaj dizisinde şu ifadeleri kullanmaktadır: “*Türkiye’de eczacı cemiyetlerinin tarihini yazan her kuruluşun mebde’ ve müntehasını tesbite çalışırken, insan, hakikaten güçlük çekmekte ve zaman zaman tereddütlere düşmektedir. Mevzu, enteresan olduğu nisbette çetin ve bilhassa uzun zaman çalışmayı müstelzimidir.*”⁶¹

55 Remzi Kocaer, *Türkiye Eczacılar Almanığı 1949* (İstanbul: Hüsnütabiat Basımevi, 1949), 116.

56 Baylav, *Eczacılık Tarihi*, 413.

57 Farmakoloğ, “Mesleğimizin Türkiye’deki Tarihçesi,” *Farmakoloğ* 3, 7 (1933): 700; İ. T. [İlhami Tez], “Geçmiş Günlerimiz: Türkiye’de Eczacı Cemiyetlerinin Tarihi-III,” *Farmakoloğ* 21, 4 (1951): 172.

58 *Resimli Eczacı Gazetesi* 13, 24 (1339) kapak sayfası.

59 *İstanbul Müzayede* 26. *Müzayede Kataloğu Lot No: 3547*, 274.

60 Türkiye Eczacıları Cemiyeti’ne ait elimizde bulunan nizamname 24 Mart 1924 tarihlidir. Bu bilgiler göz önüne alındığında derneğin ilk nizamnamesinin daha eski tarihli olabileceği düşünülmektedir. *Türkiye Eczacıları Cemiyeti Nizamnamesi* (İstanbul: Yeni Matbaa, 1340), 14 sayfa.

61 İ. T. [İlhami Tez], “Geçmiş Günlerimiz,” 172.

Anadolu Türk Eczacı Birliği'nin Kurucu ve Yöneticilerinin Biyografileri

ATEB'in kurucuları ve üyeleriyle ilgili bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Tespit edilebilen kurucu ve yöneticilerinin biyografileri bu bölümde verilmiştir.

Eyüp Sabri [Bülgin]

Erzincan'da doğan Eyüpzade Salih Bey'in oğlu Eyüp Sabri Bey, askeri rüştiyeyi bitirdikten sonra askeri tıbbiyeye devam etmiş ve eczacı diplomasını alarak askeri görevine başlamıştır. 27 Şubat 1902'de askeri eczacı olarak mezun olduktan sonra on iki yıl boyunca farklı görevlerde orduya hizmet etmiş, 1913'te binbaşı rütbesiyle Yemen'e gönderilmiştir. Yemen'deki görevi sırasında 1917'de yarbaylığa terfi etmiş ancak 1919'da burada esir düşmüştür. 1922'ye kadar Yemen'de esir kaldıktan sonra anayurda geri dönmüş ve 1922'de Sivas 3. Kolordu başeczacılığına atanmıştır. Buradan sonra Haydarpaşa Hastanesi başeczacılığı görevine getirilmiştir. 1924'te albaylığa terfi etmiş ve Diyarbakır 7. Kolordu başeczacılığına, oradan da Milli Savunma Bakanlığı Sıhhi ve Baytari İlaç ve Malzeme Hesapları Tetkik ve Teftiş Komisyonu Başkanlığı'na, 1929'da Teftiş Dairesi 3. Şube Müdürlüğü'ne atanmıştır. 1930'da İstanbul'da kurulan Türk Farmakoloğ Birliği'nin kurucuları arasındadır.⁶² Türk Farmakoloğ Birliği kurulurken Ankara'da görev yapan Eyüp Sabri Bey, Ankara'da bulunan eczacıların temsilcisi olarak kongrelere katılmış, meslek siyasetinde aktif rol almıştır. Uzun yıllar bu meslek derneğinin faaliyetlerine katılmış, yönetim kurullarında görev yapmıştır. Hatta vefat ettiği yıl bu derneğin yönetim kurulu üyesiydi.⁶³

1935'te Gülhane Hastanesi başeczacılığına getirilmiş ve Ağustos 1935'te Tuğgeneral rütbesine terfi etmiştir.⁶⁴ General olduktan sonra hastanedeki başeczacılık görevine devam etmiş, ders programına yeni alınan farmakotekni dersinin hocalığını yapmış ve 1942'de Sıhhiye Dairesi başkan yardımcılığına getirilmiştir. Aynı yıl Milli Savunma Bakanlığı İstanbul Muayene Heyeti Başkanlığı görevine getirilmiş ve 10 Temmuz 1943 tarihinde tuğgenerallik rütbesinden emekli olmuştur.⁶⁵ Emekli olduktan sonra da aynı görevi, vefat ettiği 21 Ekim 1946 tarihine kadar sürdürmüştür.⁶⁶

Emekli olunca, Fatih'te, Aşirefendi caddesinde Eyüp Sabri Bülgin Eczanesi adıyla bir eczane açmış ve vefat edene kadar eczaneyi de işletmiştir. Eczane, 1948'de Eczacı Sadri Şaylan'a⁶⁷ devredilmiş, Şaylan da bu eczaneyi Tahtakale'ye taşıyarak İtimat Eczanesi adıyla

62 *Türkiye Eczacıları Cemiyeti Nizamnamesi* (İstanbul: Hüsnütabiat Basımevi, 1954), 3.

63 Kocacık, "Cumhuriyetin İlk Eczacı Generali," 24-25.

64 "Meslek Haberleri," *Farmakoloğ* 5, 5-7 (1935): 1044.

65 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA) 30-11-1-0/161-14-13, 10 Temmuz 1943; Hasan Derman, "General Eyüp Sabri Bülgin," *Farmakoloğ* 13, 4-6 (1943): 86-88.

66 Hasan Derman, "General Eyüp Sabri Bülgin," *Farmakoloğ* 16, 7-9 (1946): 115-116.

67 Şaylan, ilk eczanesini Eskişehir'de Sadrettin Neşet adını kullanarak Sıhhat Eczanesi adıyla açmış ve 1941'e

yeniden açmıştır.⁶⁸ Anadolu Türk Eczacı Birliği'nin kurucu başkanlığını yapmış olan Bülgin, Türk Farmakolog Birliği'nin (1930) ve Tıp Ailesi Yardımlaşma Cemiyeti'nin (1943) de kurucuları arasındadır.⁶⁹ Mezarı, Edirnekapı Şehitliğindedir.⁷⁰

Ahmet Cevat [Akıska]

Ahmet Cevat Bey 1895'te doğmuş, 1917'de İstanbul'daki Eczacı Mektebi'nden diploma alarak mezun olmuştur. Mezuniyetin ardından bir süre Farmasötik Kimya'da asistanlık yapmış ve Emraz-ı Zühreviye Hastanesi'nde eczacı olarak çalışmıştır. Burada ayrıldıktan sonra önce Yozgat'ta bir eczane açmış ardından Samsun'a taşınmış ve Mecidiye Caddesi'nde 1920'de Kamer Eczahanesi adıyla bir eczane açmıştır. 1933'de eczanesini İstanbul'a taşımıştır. Kamer Eczahanesi'ni Cennetzade Sadettin Ahmet [Gürel] Bey'e devretmiştir. İstiklal Caddesi'nde Eczacı Miltiyadis Velidjanidis'in Galatasaray Lisesi'nin karşısındaki eczanesini devralmış ve Galatasaray Eczanesi adıyla tekrar işletmeye başlamıştır. Dellasuda, Rebul, Kanzuk gibi İstiklal Caddesi'nin meşhur eczaneleri arasında başarı sağlayan Ahmet Cevat Bey, eczanesinin yanında bir laboratuvar kurmuş ve ilaç üretimi de yapmıştır. *Oftalmin Cevat, Tatlı Müshil, Algopan kaşe, Pektoaljin Cevat, Gren Tax, Dinamin Sirop, Trak pastil, Palpitine komprime, Pantoksin, Cold Krem Suzan* adıyla ürettiği ilaçlar çok ünlenmiştir. Oftalmin Cevat en çok meşhur olan ilaçlarındandır.⁷¹

Resim 9 (solda). Ahmet Cevat Akıska. *Genç Eczacı* 1, 4 ([1]339), iç kapak.

Resim 9 (sağda). Ahmet Cevat Akıska'nın yaşlılık dönemi. Oftalmin Cevat adlı müstahzar için yapılmış efemeral belgeden. Eyüp Talha Kocacık Koleksiyonu.

kadar işletmiştir. Sonra İstanbul'a gelerek 1941'de Anadolu Laboratuvarı'nın kurucularından olmuştur. 1947'de Anadolu Ecza Deposu'nu ortaklarıyla birlikte açmıştır. 1948'de Eyüp Sabri Bey'in eczanesi devir almış ve İtimat Eczanesi adıyla işletmiştir. Mert Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı V* (İstanbul: Dr. Nejat Eczacıbaşı Vakfı, 2006), 288; Mert Sandalcı, *Eskişehir Eczacılık Tarihi* (İstanbul: Eskişehir Eczacı Odası, 2013), 35.

68 “Kendi Âlemimizde Olup Bitenler ve Piyasa Haberleri,” *Farmakoloğ* 18, 6 (1948): 193.

69 “Tıp Ailesi Yardımlaşma Cemiyeti Nizamnamesi,” *Farmakoloğ* 13, 4-6 (1943): 90-96.

70 Farmakoloğ, “General Eyüp Sabri Bülgin'i Kaybettik,” *Farmakoloğ* 16, 7-9 (1946): 110-112; “General Eyüp Sabri Bülgin,” *Cumhuriyet*, 22 Ekim 1946, 2.

71 “Meslek Haberleri,” *Farmakoloğ* 3, 1-2 (1933): 618; Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı V*, 11-12.

Münir Kemal [Akay]

Münir Kemal Bey 1891’de doğmuş, 1917’de Eczacı Mektebi’nden mezun olmuştur.⁷⁴ Hicaz ve Cidde’de gümrük kimyageri olarak çalışmış bu sırada İngilizlere esir düşmüştür. 1919’da esareti biten Münir Kemal Bey Samsun’a gelerek Aralık 1921’de Mecidiye Caddesi’ne Vatan Eczahanesi açmıştır. Münir Kemal Bey 1926’da ATEB’in yönetim kurulunda görev yapmıştır. 13 Şubat 1970’deki vefatından sonra, oğlu Dr. Ecz. Kâmuran Akay bir süre eczaneyi işletmiş ve 1975’te kapatmıştır. Kâmuran Akay 1925’te doğmuş ve 1946’da Eczacı Okulu’ndan mezun olmuştur.⁷⁵ 1950’de Zürih’te Eidgenössische Technische Hochschule’de (ETH) doktora yaptıktan sonra Samsun’a gelmiş, 1952’de Karadeniz Ecza Deposu’nu, 6 Aralık 1956’da Samsun’da Adeka İlaç Fabrikası’nı kurmuştur.⁷⁶

Resim 11 (solda). Münir Kemal Akay; **Resim 11 (sağda).** Kâmuran Akay
“Tarihçemiz,” Akaypharma, erişim 22 Haziran 2022, <https://akaypharma.com/icerik/tarihcemiz>

Ömer Fuat Bey

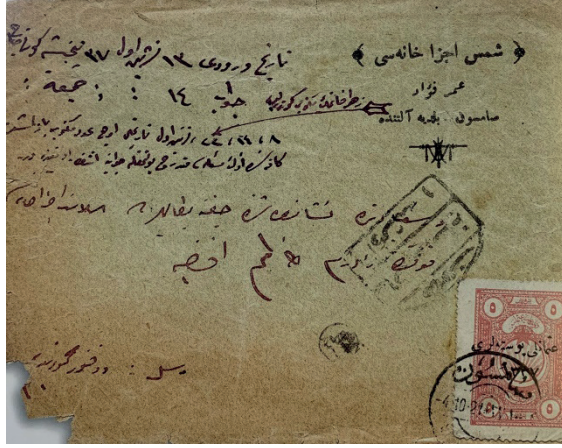
Ömer Fuat Bey’in Samsun’da Şems Eczahanesi’ni hangi tarihte açtığı bilinmemekle beraber, eczane 1921’de faaliyettedir. 22 Mayıs 1923’te ATEB’in yönetim kuruluna seçilmiş ve ikinci başkanlık görevini yapmıştır. Samsun Belediyesi’nin altında bulunan eczane daha sonra 1904’de diplomasını alan Şevket İbrahim Kenber’e satılmıştır. Kenber eczaneyi 1949’a kadar aynı adla çalıştırmaya devam etmiştir. Kenber, 1969’da Gebze’deki Şems Eczanesi’nde faal gözükmektedir.⁷⁷

74 Kocaer, *Türkiye Eczacılar Almanığı 1949*, 337.

75 Kocaer, *a.g.e.*, 370.

76 Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı V*, 12.

77 Mert Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı I-2* (İstanbul: Dr. Nejat Eczacıbaşı Vakfı, 2002), 206-207; Kocaer, *Türkiye Eczacılar Almanığı 1949*, 319; Kocaer, *Türkiye Eczacılar Almanığı 1966*, 278.

Resim 12. Ömer Fuat Bey'in 'Şems Eczahanesi'nin başlıklı zarfı.
Mert Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı I-2*, 206-207.

Resim 13. Samsun Belediyesi Binasında en sağdaki dükkân Ömer Fuat Bey'in Şems Eczahanesi (solda) ve Şems Eczahanesi'nin Dıştan Görünüşü (sağda).
Mert Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı I-2*, 206-207.

Hüseyin Mehmet Bey

Soyadı tespit edilememiştir. 1923'te ATEB'in yönetim kuruluna seçilmiş ve veznedar olarak görev yapmıştır.

Ekrem Hamdi Bey

Ekrem Hamdi Bey 1923'te Samsun'da, Mecidiye Caddesi'ndeki Reji Fabrikası'nın arkasında Ekrem Hamdi Eczanesi'ni açmıştır. 1928'de yürürlüğe giren eczane sayılarını

sınırlayan yasa çevresinde eczanesi kapatılmıştır.⁷⁸ Eczanenin kapanmasından sonra Ekrem Hamdi Bey, Şevket İbrahim Bey ile Samsun Müttelit Ecza Deposu'nu açmıştır. Ecza deposu 1930'da faaliyetine devam etmekteydi. Şevket İbrahim Bey'in eczacı olup olmadığı kesin değildir. Makalemizde adları geçen Şevket İbrahim Kenber veya Merkez Eczahanesi sahibi Şevket Bey'in aynı kişiler olup olmadığı ileride çıkacak başka belge ve bilgiler ile açığa çıkacaktır.

Mehmet Seyyid [Ceylan]

Mehmet Seyyid Bey 1889'da Maraş'ta doğmuştur. Stajını Maraş'taki Vartan Eczahanesi'nde yapmıştır. 1911'de eczacı diplomasını almış ve Hicaz'da göreve başlamıştır. 1912'de Cidde'de görev yapmıştır. 1919'da Mudanya'da eczane açan Mehmet Seyyid Bey, 1921'de Samsun'a gelerek Hilal Eczahanesi'ni açmıştır. Eczane sayısını sınırlayan 1928 tarihli yasa çevresinde eczanesi kapatılmıştır. Mehmet Şükrü [Kaygusuz] Bey tarafından 1923'te açılan İstikamet Eczahanesi'ne ortak olarak İstikamet-Hilal Eczahanesi adıyla faaliyetine devam etmiştir. Bu eczanenin 1934'te adı "İstikamet" olarak Mehmet Şükrü Bey'e ait görünmesi, Mehmet Seyyid Bey'in ortaklıktan 1934'ten önce ayrılmış olduğunu düşündürür.⁷⁹

Ceylan, 1936'da Sağlık Bakanlığı Hıfzısıhha Enstitüsü Komprimehane Müdürlüğüne tayin olur. 1943'de Ankara Numune Hastahanesi Eczacılığı'na getirilir ve 1954'te emekli olana kadar bu görevde kalır. Ceylan, 1966'da vefat eder. Ölümünden evvel Ankara'da Bayrı Eczanesi'nde mesul müdürlük yapmıştır.⁸⁰ 1926'da ATEB'nin yönetim kurulunda görev yapmıştır.

Şevket Bey

1926'da faaliyette olan Samsun'daki Merkez Eczahanesi'nin sahibidir.⁸¹ 1926'da ATEB'nin yönetim kurulunda görev yapmıştır. Soyadı tespit edilememiştir.

Osman Zeki Bey

Samsun'daki Sıhhat Eczahanesi'nin sahibidir. Osman Zeki Bey'in soyadı ve eczanenin ne zaman açıldığı belirlenememiştir. 1926'da ATEB'in yönetim kurulunda görev yapmıştır.⁸²

Sonuç ve Değerlendirme

Anadolu Türk Eczacı Birliği, 5 Ekim 1922 tarihinde Samsun'da kurulmuştur. 1926 yılında faaliyetine devam etmekte olduğu anlaşılmaktadır. Eczacıların dernekleşmeye başlamasından

78 Sarısakal, *Samsun*, 92-93; Sandalcı, *Eczacılık Tarihi Notları* (yayınlanmamış).

79 Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı I-2*, 125; Sarısakal, *Samsun*, 92.

80 Kocaer, *Türkiye Eczacılar Almanığı 1966*, 256.

81 Sarısakal, *Samsun*, 99.

82 Sarısakal, *a.g.e.*, 90, 97.

sonra kurulmuş olan eczacı derneklerinin içerisinde kurucularının tamamı Türk eczacılar olan ve adında “Türk” ifadesi bulunan ilk dernektir. Nizamnamesinde sadece Türk eczacıların üye olabileceği şartı getiren ATEB, aynı zamanda Türkiye’de bulunan diplomalı tüm Türk eczacıları üye olarak kabul etmektedir. Derneğin adında bulunan “Anadolu” ifadesi hem ülkenin siyasi konjonktüründeki tarafını gösterirken hem de ülkenin tüm eczacıları temsil etmeyi amaçladığına işaret etmektedir.

Derneğin içerisinde, Samsun eczacılarından oluşan ve “Samsun Hey’et-i Merkeziyesi” adı verilen bir topluluk vardır. Nizamnameye göre, dernek yönetim kurulu, Samsun Hey’et-i Merkeziyesi üyeleri içinden yani Samsun’da eczacılık yapanlar arasından seçilebilmektedir. Böylece, başka şehirlerdeki ATEB üyelerinin yönetim kuruluna seçilmeleri ve seçinde oy kullanmaları mümkün olmamaktadır. Halbuki, derneğin kurucu başkanı Eyüp Sabri Bülgin, kuruluş sırasında Sivas’ta görev yapmaktadır. Bu durum, derneğin nizamnamesi ile çelişmekte ise de, Eyüp Sabri Bey’in asker olması, veya bilemediğimiz bazı olaylar, onun Samsun dışında olmasına rağmen başkan seçilmesini engellemiştir.

ATEB’in kurulmasının ardından Ankara’da bulunan Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti’ne bir şura-ı ispençiyari kurulması için resmi talepte bulunmuştur. Derneğe Samsun Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürlüğü aracılığıyla cevabi yazı yazılmış olması, ATEB’in dernek kimliğini meşrulaştırdığı gibi meslek ve meslektaş adına çalıştığının açık ifadesidir.

Derneğin kurulmasından sonra yaptığı ilk faaliyetlerden biri, Cuma günü nöbet uygulamasını başlatarak eczacıların tatil yapmalarına olanak sağlamasıdır. Samsun’daki eczacıların daha önce Pazar günü tatil yaparak nöbet tuttukları bilinmektedir. Bu uygulamayı Samsun’da gayrimüslim eczacılar tarafından kurulan Osmanlı Eczacılar İttihat Cemiyeti getirmişti. Samsunlu eczacıların hafızalarında olan uygulama, 1922’de ATEB ile birlikte Müslümanların ibadet ve tatil günü olan Cuma gününe alınmıştır. 1922’deki bu tam günlük Cuma nöbeti uygulaması Cumhuriyet tarihinde ancak 1927’de yayınlanan Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun ile genel ve zorunlu hale gelecektir.

ATEB nizamnamesi gereği yöneticiler Mayıs 1923’ten itibaren *Genç Eczacı* adıyla bir yayın organı yayınlamaya başlamıştır. Bu dergi en az 4 sayı olarak yayınlanmıştır.

Yapılan araştırmada Türkiye Eczacıları Cemiyeti’nin tarihsel olarak ATEB’nden sonra, 1922 yılının sonundan bir veya ikinci ayından kurulduğu saptanmıştır. TEC ile ATEB arasında yaşanan anlaşmazlığın çözümü için karşılıklı olarak resmi yazılar ve dernek gazetelerinde makaleler yazılmıştır. Çözüm için ATEB önce İstanbul’daki seçilmiş temsilcisi Eczacı Kimyager Abdüsselam Bey’i görevlendirmiş daha sonra İstanbul’a görüşmeler için dernek genel sekreteri Ahmet Cevat [Akıska] Bey’i göndermiştir.

ATEB'in İstanbul seçilmiş temsilcisinin bulunması, derneğin Samsun dışında da üyesi olduğunu göstermektedir. Öte yandan hastane eczacısı Zekeriya Bey'in ATEB'e üyelikle ilgili TEC'e dilekçe yazması, ATEB'in belirli bir ölçüde farklı yerlerde etkin olduğunu göstermektedir. Ayrıca ATEB'in 1923'te İzmir'de kurulan Türk Eczacılar Cemiyeti'ni etkilemiş veya Trabzon'da kurulan eczacı derneğinden etkilenmiş olduğu söylenebilir.

İleride dönemin ulusal ve Samsun'un yerel basınında yapılacak taramalar ile ATEB ile ilgili bilgilerin zenginleşmesi, *Genç Eczacı* gazetesinin bugün elimizde olmayan sayılarının bulunmasıyla da derneğin çalışmaları hakkında yeni bilgilere ulaşılması ümit edilir.

Teşekkür: Makalenin hazırlanma aşamasında yaptığı eleştirilerle metnin olgunlaşmasını sağlayan Prof. Dr. Emre Dölen'e çok teşekkür ederim.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Acknowledgement: I would like to present my thanks to Prof. Dr. Emre Dölen for his helpful comments during the preparation of this article.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Arşiv Kaynakları / Archival Sources

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO) 3479/260899, 4 Muharrem 1327 [26 Ocak 1909].

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Ankara

30-11-1-0/ 161-14-13, 10 Temmuz 1943.

Eyüp Talha Kocacık Koleksiyonu, Sakarya

Ahmet Cevat Akıska'nın fotoğrafı ('Oftalmin Cevat' adlı müstahzar için yaptırılmış efemeral belgeden);

Anadolu Türk Eczacı Birliği'nin Başlığı, Anadolu Türk Eczacı Birliği'nin Mührü, *Eczacı* 1, 1 (1327),

Genç Eczacı 1, 4 ([1]339), Kamer Eczahanesi Mührü, Kamer Eczahanesi'ne Ait Fatura Örneği, Türkiye

Eczacıları Cemiyeti'nin Başlığı.

Emre Dölen Koleksiyonu, Sakarya

Genç Kimyager 1, 8 (1328).

İstanbul Ermeni Patrikliği Kütüphanesi, İstanbul

Mezburyan, Arto. *Ermeni ve Ermeni Kökenli Eczacılar, Kimyagerler*. (El yazması, yayınlanmamış)

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

Baylav, Naşit. *Eczacılık Tarihi*. İstanbul: Yörük Matbaası, 1968.

Baytop, Turhan. "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Eczacılık Cemiyetleri." *Osmanlı İlmî ve Meslekî*

- Cemiyetleri*. Yayına hazırlayan Ekmeleddin İhsanoğlu içinde, 143-154. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ve IRCICA, 1987.
- . *Eczâhâne'den Eczane'ye Türkiye'de Eczaneler ve Eczacılar (1800-1923)*. İstanbul: Bayer, 1995.
- . *Türk Eczacılık Tarihi Araştırmaları*. İstanbul: Abdi İbrahim, 2000.
- . *Türk Eczacılık Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, 1985.
- “Birliğin Fevka'l-âde İçtimai.” *Resimli Eczacı Gazetesi* 13, 30 (1339): 26.
- Cervati, Raphael C. *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*. Constantinople: E. Pallamary, 1909.
- . *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*. Constantinople: J. Pallamary, 1894.
- . *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*. Constantinople: J. Pallamary, 1890.
- . *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*. Constantinople: J. Pallamary, 1893.
- . *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*. Constantinople: J. Pallamary, 1896.
- . *L'Indicateur Ottoman Annuaire Almanach du Commerce et de l'Industrie*. Constantinople: J. Pallamary, 1880.
- . *L'Indicateur Ottoman Annuaire Almanach du Commerce et de l'Industrie*. Constantinople: J. Pallamary, 1885.
- . *L'Indicateur Ottoman. Annuaire Almanach du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature*. Constantinople: J. Pallamary, 1883.
- Çapa, Mesut. Çiçek, Rahmi. *Yirminci Yüzyıl Başlarında Trabzon'da Yaşam*. Trabzon: Serander Yayınları, 2004.
- “Daimi Hey'et-i Tahririye.” *Genç Eczacı* 1, 4 ([1]339): 66+I.
- Derman, Hasan. “General Eyüp Sabri Bülgin.” *Farmakoloğ* 13, 4-6 (1943): 86-88.
- . “General Eyüp Sabri Bülgin.” *Farmakoloğ* 16, 7-9 (1946): 115-116.
- [Derman], Hasan Mehmet. “Meslek Teşekkülü Nasıl Olmalıdır?” *Farmakoloğ* 1, 7 (1931): 181-186.
- Develioğlu, Ferit. *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2010.
- Dölen, Emre. “Genç Kimyager Dergisi Üzerine Bir İnceleme.” *Bilim-Felsefe-Tarih* 1, 1 (1991): 9-50.
- Eczacı Nahid. “İhtilafı Kim Çıkartıyor.” *Resimli Eczacı Gazetesi* 13, 30 (1339): 6-8.
- Etker, Şeref. “Eczacılıkta Hat Örnekleri.” *VI. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı (5-7 Haziran 2002; İstanbul) Bildiriler*. Editör Afife Mat içinde 335-341. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2003.
- . “Eczacı Hamdi Bey Hangi Tarihte Öldü?” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 23, 2 (2022): 425-430.
- Farmakoloğ. “Farmakoloğ Ahmet Cevat Bey.” *Farmakoloğ* 3, 3-4 (1933): 645.
- . “General Eyüp Sabri Bülgin'i Kaybettik.” *Farmakoloğ* 16,7-9 (1946): 110-112.
- . “Mesleğimizin Türkiye'deki Tarihçesi.” *Farmakoloğ* 3, 7 (1933): 696-706.
- “Hey'et-i İdare Raporu.” *Resimli Eczacı Gazetesi* 13, 30 (1339): 27-30.

Hey'et-i Tahririye. "Çok Yazık İhtilafı Kim Çıkıyor." *Genç Eczacı* 1, 4 ([1]339): 50-55.

İ. T. [İlhami Tez]. "Geçmiş Günlerimiz: Türkiye'de Eczacı Cemiyetlerinin Tarihi-III." *Farmakoloğ* 21, 4 (1951): 172-175.

İstanbul Müzayede 26. Müzayede Kataloğu. İstanbul: Bilnet Matbaacılık ve Reklam A.Ş., 2012.

İzmir Türk Eczacılar Cemiyeti Nizamnamesi. İzmir: İleri Matbaası, 1935.

"Kendi Âlemimizde Olup Bitenler ve Piyasa Haberleri." *Farmakoloğ* 18, 6 (1948): 193.

Kocacık, Eyüp Talha. "Bilinmeyen Bir Eczacılık Cemiyeti: Türk Eczacılar Cemiyeti (İzmir)." *Eczacı* 17, 189 (2021): 20-21.

———. "Comité Pharmaceutique / Eczacılar Meclisi ve Lağvediliş Süreci, 1880-1882." *Journal of Turkish Studeis* 55 (2021): 179-196.

———. "Cumhuriyetin İlk Eczacı Generali: Eyüp Sabri Bülgin." *Eczacı* 18, 199 (2022): 24-25.

———. "Genç Kimyager Dergisi Üzerine Bir İnceleme." *X. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı (6-8 Haziran 2012; İstanbul) Bildiriler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 5198, 2014), 189-197. Editör

———. "İstanbul ve Anadolu Eczanelerinde Mesai Saatleri ve Nöbet Uygulamaları: Bir Tarihçe." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 22, 1 (2021): 139-198.

———. "İstiklal Caddesinden Yüzler: Eczacı Kimyager Ahmed Cevad Akıska ve Galatasaray Eczanesi." *Eczacı* 18, 197 (2022): 22-23.

———. *Farmakoloğ Dergisinin Özetli Bibliyografyası ve İncelemesi*. İstanbul: Eczacılık Tarihi Araştırma Derneği, 2016.

———. "Osmanlı İttihad Cemiyeti'nin (Union Pharmaceutique Ottomane) Kuruluşu ve Nizamnamesine Göre Yapısı." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 23, 1 (2022): 137-199.

Kocaer, Remzi. *Türkiye Eczacılar Almanacağı 1949*. İstanbul: Hüsniyatı Basımevi, 1949.

———. *Türkiye Eczacılar Almanacağı 1966*. İstanbul: Kulen Basımevi, 1966.

"Kongre Zabıtları." *Farmakoloğ* 1, 10 (1931): 275-289.

"Meslek Haberleri." *Farmakoloğ* 3, 1-2 (1933): 618.

"Meslek Haberleri." *Farmakoloğ* 5, 5-7 (1935): 1044.

Muzaffer. "Eczacı Birliği." *Resimli Eczacı Gazetesi* 13, 27 (1339): 6-7.

Muzaffer. "Eczacı Birliği-2." *Resimli Eczacı Gazetesi* 13, 29 (1339): 6-7.

Muzaffer, "Samsundaki Türk Eczacı Birliğine" *Resimli Eczacı Gazetesi* 13, 30 (1339): 23-24 ('Eczacı İlave'si içinde).

Rizzo, Alfred. *Annuaire Oriental, Oriental Directory. Commerce, Industrie, Administration, Magisture*. Constantinople: Imprimerie de l'Annuaire Orinetal, 1921.

———. *Annuaire Oriental, Oriental Directory. Commerce, Industrie, Administration, Magisture*. Constantinople: Imprimerie de l'Annuaire Orinetal, 1922.

"Samsun Eczacı Birliğinden 15 Haziran 39 tarih 54 umumi, 3 hususi numero ile mevrud tahrîrat suretidir." *Resimli Eczacı Gazetesi* 13, 30 (1339): 16.

Sandalcı, Mert. *Belgelerle Türk Eczacılığı I*. İstanbul: Dr. Nejat Eczacıbaşı Vakfı, 1997.

———. *Belgelerle Türk Eczacılığı I-2*. İstanbul: Dr. Nejat Eczacıbaşı Vakfı, 2002.

———. *Belgelerle Türk Eczacılığı III*. İstanbul: Dr. Nejat Eczacıbaşı Vakfı, 1999.

- . *Belgelerle Türk Eczacılığı V*. İstanbul: Dr. Nejat Eczacıbaşı Vakfı, 2006.
- . *Eskişehir Eczacılık Tarihi*. İstanbul: Eskişehir Eczacı Odası, 2013.
- “Société Anonyme Turque d'Études de Publications et d'Entreprises Économiques”, *Annuaire Commercial Turc - Türk Ticaret Salnamesi 1924-1925*. Constantinople, 1925.
- Sarısakal, Baki. *Samsun Sağlık Tarihi Samsun Araştırmaları-4*. Samsun: Barış Gazetesi Yayınları, 2005.
- “Tayin.” *Genç Eczacı* 1, 4 ([1]339): 66.
- “Türkiye Eczacıları Cemiyetinin Farmakoloğ Birliğine İltihakı Hakkında Her İki Teşekkül Mümessilleri Arasında Kararlaştırılan Maddeler.” *Farmakoloğ* 1, 11 (1931): 304.
- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926*. İstanbul: Matbaa-ı Amire, 1926.
- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1926-1927*. Ankara: Matbuat Müdüriyet Umumisi, 1927.
- Tekiner, Halil. “Samsun’da Çıkan Genç Eczacı Dergisinin Yeni Bulunan Bir Sayısı (1923).” *X. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı (6-8 Haziran 2012; İstanbul) Bildiriler*. Editörler Afife Mat ve Halil Tekiner içinde 199-205. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2014.
- The Annuaire Oriental Ltd. *Annuaire Oriental, Commerce, Industrie, Administration, Magisture de l'Empire Ottoman*. Constantinople: E. Pallamary, 1912.
- . *Annuaire Oriental, Commerce, L'Industrie, L'Administration, Magisture de l'Orient*. Constantinople: E. Pallamary, 1913.
- . *Annuaire Oriental, Commerce, L'Industrie, L'Administration, Magisture de l'Orient*. Constantinople: E. Pallamary, 1914.
- “Tıp Ailesi Yardımlaşma Cemiyeti Nizamnamesi.” *Farmakoloğ* 13, 4-6 (1943): 90-96.
- Türkiye Eczacıları Cemiyeti Nizamnamesi*. İstanbul: Hüsnütabi Basımevi, 1954.
- Türkiye Eczacıları Cemiyeti Nizamnamesi*. İstanbul: Yeni Matbaa, 1340.
- Yazıcıoğlu, Ergin. “Samsun’da Yayınlanan Genç Eczacı Dergisi Hakkında (A Propos du Journal Genç Eczacı / Le Jeune Pharmacien Publié à Samsun).” *I. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı (11 Mayıs 1990, İstanbul) Özet Bildiriler* içinde 37-38. İstanbul: Mustafa Nevzat Eczacılık, Tıp ve Kültür Evi Yayınları, 1990.

Elektronik Kaynaklar / Electronic Sources

- Akaypharma. “Tarihçemiz.” Erişim 22 Haziran 2022. <https://akaypharma.com/icerik/tarihcemiz>
- Kocacık, Eyüp Talha. “Comité Pharmaceutique / Eczacılar Meclisi.” *Eczacı Dergisi*, 23 Ekim 2021. Erişim 20 Şubat 2023. <https://www.eczacidergisi.com.tr/comite-pharmaceutique-eczacilar-meclisi/>

Diyabette Beslenmenin Bir Asırlık Serüveni: Dr. Mehmet Kâmil ve Dr. Muzaffer Beylerin *Şekerliler Ne Yemelidir?* Adlı Eseri - Değerlendirme ve Çeviriyazı

A Century-Long Adventure of Nutrition in Diabetes: An Assessment and Transliteration of Dr. Mehmet Kâmil and Dr. Muzaffer's *What Should Diabetics Consume?*

Elif Günalan¹

¹Doç. Dr., İstanbul Sağlık ve Teknoloji Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Beslenme ve Diyetetik Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: E.G. 0000-0002-3644-5066

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Elif Günalan,
İstanbul Sağlık ve Teknoloji Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Beslenme ve Diyetetik Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: elif.gunalan@istun.edu.tr

Başvuru/Submitted: 11.04.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:
20.04.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
23.04.2023

Kabul/Accepted: 25.04.2023

Atıf/Citation: Günalan, Elif. "Diyabette Beslenmenin Bir Asırlık Serüveni: Dr. Mehmet Kâmil ve Dr. Muzaffer Beylerin *Şekerliler Ne Yemelidir?* Adlı Eseri - Değerlendirme ve Çeviriyazı." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 2 (2023): 909-944.
<https://doi.org/10.26650/oba.1280879>

öz

Kan şekeri seviyesinin anormal yüksekliği ile karakterize metabolik bir hastalık olan diyabetin beslenmeyle yakın ilişkisi yüzyıllardır bilinmektedir. Diyabette tıbbi beslenme tedavisine yönelik ilk bilimsel yaklaşımlar ise 20. yüzyılın başlangıcı itibarıyla yoğunlaşmaktadır. Ancak, bu dönemin diyet önerileri ve klinik uygulamalarına ilişkin literatür oldukça sınırlıdır. Bu çalışmada, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında Harf Devrimi henüz uygulama sürecindeyken, Osmanlı Türkçesiyle yazılan *Şekerliler Ne Yemelidir?* (İstanbul, 1929) adlı kitapçıktan edinilen bilgiler ışığında yaklaşık bir asır öncesindeki diyabetik tıbbi beslenme tedavisi incelenmiştir. Kitapçık, Şişli Etfal Hastanesinde Dâhiliye uzmanı olan Dr. Mehmed Kâmil (Berk) ile Cerrahpaşa Hastanesi diyabet uzmanı Dr. Muzaffer Şevki (Yener) Beyler tarafından yazılmıştır. Diyabet kitapçığı olarak hazırlanan eser, o dönemin tıbbi tecrübeleri çerçevesinde şeker hastalarının takip etmesi gereken beslenme önerilerini içermektedir. Bu çalışmada eserde yer alan bilgiler dönemin bilimsel literatürü ve günümüz uygulamaları ile karşılaştırılarak diyabette klinik beslenme tedavisinin günümüze dek değişimi değerlendirilmiştir. Ayrıca, eserin tam metni Türkçe'ye çevrilerek, yazarları hakkında da bilgi verilmiştir.

Anahtar sözcükler: Diyabet, Beslenme, Perhiz, Gıda, Dr. Mehmed Kâmil Berk, Dr. Muzaffer Şevki Yener, Şişli Etfal Hastanesi

ABSTRACT

Diabetes is a metabolic disease characterized by abnormally high blood sugar levels and has been known for centuries to be closely related to nutrition. The first scientific approaches to medical nutrition therapy regarding diabetes intensified at the beginning of the 20th century. However, the literature on dietary recommendations and clinical practices for this disease is quite limited. This study investigates medical nutrition therapy regarding diabetes from a century ago in light of information obtained from a booklet titled

What Should Diabetics Eat? (Istanbul, 1929), which was published in Ottoman Turkish while the Alphabet Reform being implemented in the early years of the Turkish Republic. The booklet was written by Dr. Mehmet Kâmil, an internist at Şişli Etfal Hospital, and by Dr. Muzaffer, the physician at Galatasaray High School. The work was prepared as a diabetes booklet and includes nutritional recommendations that diabetic individuals should follow within the framework of the medical experience of that period. This study compares the recommendations given in the booklet both with the scientific literature of the period and with current practices and evaluates the changes that have occurred in clinical nutrition therapy regarding diabetes up until the present day. The present article also includes information about the authors of the booklet, as well as its full text in Latin characters.

Keywords: Diabetes, Nutrition, Diet, Food, Dr. Mehmed Kâmil Berk, Dr. Muzaffer Şevki Yener, Şişli Etfal Hospita

Extended Abstract

Diabetes involves a group of metabolic dysfunctions characterized by high blood sugar levels caused by the body's inability to produce insulin, insulin resistance, or a combination of both. Nutrition undisputedly has one of the most significant roles in managing diabetes. In planning a nutritional schedule for a diabetic individual, personal factors such as body weight and lifestyle can be effective alongside developments in health technologies. The first scientific findings about medical nutrition therapy regarding diabetes intensified in the early period of the 20th century. However, the literature on dietary recommendations and clinical practices during this time were quite limited. The current study investigates medical nutrition therapy regarding diabetes from a century ago using information obtained from the booklet *What Should Diabetics Eat?* written in Ottoman Turkish in Istanbul in 1929. The authors were Dr. Mehmet Kâmil, an internist at the Şişli Etfal Hospital, and Dr. Muzaffer, the physician of the Galatasaray High School. The diabetes booklet includes nutritional recommendations about what diabetics should follow. Accordingly, the physicians from this period recommended changes to nutrition in order to treat their patients with diabetes and the accompanying obesity, weakness, and stomach, intestine, liver, and kidney diseases. However, physicians were considered not likely to be able to convey the details of a diet to patients, to have patients note these down or remember it, or to write down a diet in line with the conditions of the period. Dr. Kâmil and Dr. Muzaffer stated that they had written the diabetes booklet to eliminate these challenges.

This diabetes booklet briefly presents the main topics in the table of contents. The booklet has seven sections that define diabetes and its types, etiology, physiology, and the conditions requiring diet therapy in an easily understandable way. The items patients are allowed to eat and drink are described in the first five sections. The first section deals with fresh meat, offal, meat preserves, and other nitrogenous foods, as well as fresh fish, fish preserves, fish-derived foods and edible sea creatures, eggs, oils, cheeses, green vegetables, fruits, dried fruits, canned vegetables, spices, pickles, soups, and beverages. The second section

addresses essential oils and olive oils, while the third section discusses vegetables and raw fruits with less starch. The fourth section covers foods equivalent to 10 g of wheat bread, and various examples of the amount of food to be consumed in a day. The fifth section deals with some general opinions about offal, fish dishes, meat and vegetables, salads and snacks, personalized treatments, special rules about drinks, how to serve meals, and meal schedules. The sixth section provides some special diets such as the urinalysis diet, a vegetable diet, and an oat diet, as well as some complementary information on foods containing gluten and sugar-free fruits. The seventh chapter finishes with some recommendations for diabetics and a summary of the booklet.

In order to evaluate the diabetic medical nutrition therapy the authors recommended, this article compares the contents of the booklet with the scientific literature of the period as well as with current practices. This comparison highlights the changes that have occurred in clinical nutrition therapy regarding diabetes from the 1930s up to the present day. This article also transliterates the full text of the booklet from Ottoman Turkish written with Arabic characters into Turkish with Latin characters. Brief information is also given about the two medical doctors who authored the book.

This study is offered to the centennial of the Republic of Türkiye in commemoration of all Republican physicians who, similar to Dr. Mehmet Kâmil Berk and Dr. Muzaffer Şevki Yener, made contributions to medical treatment with great zeal.

Giriş

Geçmişten günümüze halk arasında şeker hastalığı olarak bilinen diyabet, vücudun yeterli insülin üretememesinden, insüline karşı direnç göstermesinden veya bu durumların her ikisinin birlikte görülmesinden kaynaklı yüksek kan şekeri seviyeleri ile karakterize olan bir grup fizyolojik işlev bozukluğu hastalığıdır.¹ Diyabetik bireylerde kardiyovasküler hastalıklar gibi makrovasküler komplikasyonların yanı sıra diyabetik böbrek hastalığı, diyabetik retinopati ve nöropati gibi mikrovasküler komplikasyonlara da sebep olabilmektedir. Bu komplikasyonlar diyabetli bireylerde mortalite artışı, körlük ve böbrek yetmezliğiyle sonuçlanabilmektedir.² Tüm bu problemlerin giderilmesi için ise kan şekeri kontrolünün sağlanabilmesi gerekir. Bu noktada beslenme temelli tedavi stratejileri önem kazanmaktadır. Diyabetik bireyin besin örüntüsünün planlanmasında sağlık teknolojilerindeki güncel gelişmelerle birlikte bireyin vücut ağırlığı ve yaşam tarzı gibi kişisel faktörler de etkili olabilmektedir.³

Diyabet yaşam kalitesini etkileyen önemli bir küresel halk sağlığı sorunu olup, diyabetle mücadelenin örgütsel bir organizasyon varlığında gerçekleşmesi elzemdir. Bu bağlamda, 1950 yılında kurulan Uluslararası Diyabet Federasyonu 160 ülke ve bölgeden 240'dan fazla ulusal diyabet derneğinin çatı kuruluşu olarak görev yapmaktadır.⁴ Ülkemizde ise diyabetle kitlesel mücadelenin 1955 yılında Türk Diyabet Cemiyeti'nin (TDC) kurulması ile birlikte başladığı görülür.⁵ TDC diyabetin tanı ve tedavisinde eğitsel ve bilimsel faaliyetlerin gerçekleştirilmesine yönelik önemli bir misyon ve vizyon üstlenmenin yanı sıra, diyabete yönelik politikaların oluşturulmasına da destek vermektedir.⁶ 1955 öncesinde ise ülkemizde diyabet hastalarına uygulanan tedavi stratejileri hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Bu makalede Türkiye'de diyabette uygulanan tıbbi beslenme tedavisi konusunda kaleme alınan ve 1929 yılında Osmanlı Türkçesiyle basılan *Şekerliler Ne Yemelidir?* adlı eser incelenmiştir.⁷ İncelenen eser, o tarihte Şişli Etfal Hastanesinde Dahiliye mütehasssısı olan Dr. Mehmed Kâmil Bey ile Galatasaray Lisesinin hekimi Dr. Muzaffer Bey tarafından kaleme alınmıştır. Diyabet kitapçığı olarak hazırlanan eser, şeker hastalarının takip etmesi gereken beslenme önerilerini içermektedir. Buna göre, o dönemde şeker hastalığı ve bu hastalığa eşlik eden şişmanlık, zayıflık, mide, bağırsak, karaciğer ve böbrek hastalıklarında hekimlerin hastalarını tedavi için beslenmeye yönelik değişiklikler önerdikleri ifade edilmektedir. Hastalar ise

- 1 Anjali D. Deshpande, Marcie Harris-Hayes, ve Mario Schootman, "Epidemiology of Diabetes and Diabetes-related Complications," *Physical Therapy* 88, 11(2008): 1254-1264.
- 2 Joanne B. Cole ve Jose C. Florez. "Genetics of Diabetes Mellitus and Diabetes Complications," *Nature Reviews Nephrology* 16, 7(2020): 377-390.
- 3 Andrew Reynolds ve Jim Mann. "Update on Nutrition in Diabetes Management," *Medical Clinics* 106, 5 (2022): 865-879.
- 4 Uluslararası Diyabet Federasyonu, erişim 10 Nisan 2023, <https://idf.org/who-we-are/about-idf/history.html>
- 5 Hüsrev Hatemi, *Türkiye'de Endokrinoloji ve Diyabet Tarihi* (İstanbul: 121 Medikal, 2013).
- 6 Türk Diyabet Cemiyeti, erişim 10 Nisan 2023, <https://diyabetcemiyeti.org/kurumsal/hakkimizda>
- 7 Mehmed Kâmil ve Muzaffer, *Şekerliler Ne Yemelidir?* (İstanbul: y.y., 1929), 40 s. (12,5 x 9,5 cm). Bu makalede, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi'ndeki nüsha kullanılmıştır.

hekimlerin önerdikleri diyeti takip ettikleri takdirde tedavi olmaktadır. Ancak, hekimlerin diyetin detaylarını hastalara eksiksiz aktarmaları ve not ettirmeleri, hastaların ise diyeti hafızalarında tutmaları ve yazıya geçirmeleri oldukça zordur, hatta dönemin koşullarına göre mümkün görülmemektedir. Eserin yazarları ise bu zorlukları ortadan kaldırmak amacıyla söz konusu kitapçığı ele aldıklarını ifade etmişlerdir. Bu bağlamda, kitapçığın kapak sayfasında da şeker hastalarının takip etmesi gereken perhizin anlaşılır dilde özetlendiği belirtilmiştir.

Kitapçıkta şeker hastalığı tanımı, tipleri, ortaya çıkışı, hastalık fizyolojisi ve diyet tedavisi hastaların anlayabileceği şekilde detaya girilmeden yedi bölümde verilmiştir. Hastaların yiyebileceği ve içebileceği gıdalar ise ilk beş bölümde anlatılmıştır. Bu bölümlerden ilkinde, şeker hastalarının tüketebileceği taze et, sakatat, et konserveleri, diğer azotlu besinler, taze balıklar, balık konserveleri, balıktan türevlenen gıdalar ve suda yaşayan yenilebilir deniz canlıları, yumurtalar, yağlar, peynirler, yeşil sebzeler, kuru meyveler, taze meyveler, sebze konserveleri, baharat ve turşular, çorbalar ve içecekler yer verilmiştir. İkinci bölümde iç yağlar ve zeytinyağları, üçüncü bölümde az içli sebzeler ve çiğ meyveler, dördüncü bölümde 10 gram buğday ekmeğine muadil olan gıdalar ve 1 günlük yemek miktarını gösteren örnekler ele alınmıştır. Beşinci bölüm şeker hastalarının tüketebileceği sakatat, balık yemekleri, etlerle beraber sebze, sebzeli etler, salatalar ve çerezler hakkında bazı genel görüşleri, kişiye özel tedavileri, içeceklerle ilgili özel kuralları, yemeklerin servisi ve öğün örüntüsünü içermektedir. Bu bölümler dışında, altıncı bölümde idrar tahlili diyeti, sebze diyeti, yulaf diyeti gibi bazı özel diyetler, bazı tamamlayıcı bilgiler, glutenli gıdalar ve şekerli meyveler anlatılmıştır. Son olarak yedinci bölümde ise şeker hastalarına yönelik bazı öneriler ve kitapçığın özeti yer almaktadır.

Bu makalede, *Şekerliler Ne Yemelidir?* adlı eserde verilen bilgilerle bahsi geçen dönemde Amerika ve Avrupa'da diyabetik bireylere uygulanan tıbbi beslenme tedavisi yaklaşımları karşılaştırılmış, ülkemizde Cumhuriyet'in ilk yıllarında uygulanan diyabette beslenme tedavisi değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, incelemesi yapılan eserdeki bilgileri daha net bir şekilde açıklayabilmek adına eser yazarlarının hayat hikayeleri makalede sunulmuştur. Ayrıca, eserde verilen bilgiler ile günümüz bilimsel literatürü karşılaştırılarak diyabetin tanımı, tipleri, tanısı ve beslenme tedavisine yönelik yaklaşık bir asırlık süreçte yaşanan değişimin incelenmesi amaçlanmıştır.

Söz konusu eserin yazıldığı yıllarda halkın diyabete karşı bilinçlendirilmesine yönelik dünya genelinde bilinen bir kitlesel organizasyon olmamasına rağmen, henüz yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde diyabetin bir halk sağlığı sorunu olarak görülmesi oldukça dikkat çekicidir. Eser Cumhuriyet'in ilk yıllarında Harf Devrimi henüz uygulama sürecindeyken Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmıştır. Yazarların bu kararında, yazılı iletişimde halkın henüz Latin harflerine alışmamış olması endişesinin etkili olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda, özellikle metabolik hastalıkların tıbbi beslenme tedavilerine ilişkin Osmanlı

Türkçesiyle yazılmış eserlerin günümüz bilimsel literatürüne aktarılması ülkemiz bilim tarihi açısından önem arz etmektedir.

Bu çalışma, Cumhuriyetimizin 100. yılına armağan olarak kaleme alınmıştır. Bu vesileyle eserin yazarlarından Dr. Mehmed Kâmil (Berk) ve Dr. Muzaffer Şevki (Yener) Beyler ile birlikte bu süreçte emeği geçen tüm Cumhuriyet hekimlerini saygıyla anmaktayız.

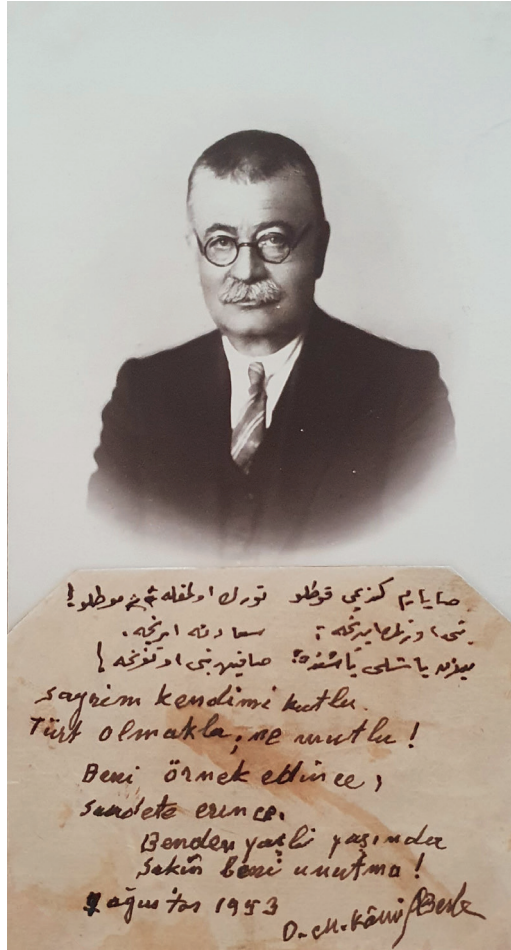
Dahiliye Mütihassısı Dr. Mehmet Kâmil Berk (1878-1958)

Şekerliler Ne Yemelidir? adlı eserin birinci yazarı olan Dr. M. Kâmil Bey'in hayatına ilişkin olarak burada sunulan bilgiler kızı Prof. Dr. Asuman Baytop'un "Bir Hastane Hekimi Dr. M. Kâmil Berk (1878-1958), Mesleki Faaliyetleri ve Bilimsel Yayınları" başlıklı makalesinden özetlenmiştir.⁸ Bu bilgilere göre, Cumhuriyet döneminin ünlü iç hastalıkları hekimlerinden biri olan Dr. Mehmet Kâmil Berk, Kadırğa'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'den 1902 yılında mezun olduktan sonra, mektebin Viladi ve Nisai Seririyatı (Doğum ve Kadın Hastalıkları Kliniği) yardımcılığında yaklaşık bir yıl görev yapmıştır. 1904 yılından itibaren 3,5 yıl süreyle Niğde'de belediye hekimi olarak görev yapmış, burada kazandığı parayı Avrupa'da tıp bilgisini artırmak üzere kullanmıştır. Pastör Enstitüsü de dahil olmak üzere Paris'teki bilim kurumlarında 2,5 yıl kadar tıbbın birçok alanında eğitim alan Kâmil Bey, 1910 yılında İstanbul'a dönmüştür.

Dr. Kâmil Berk, hekimlik kariyeri boyunca İstanbul'daki Yenibahçe Vakıf Gureba (1910-1914), Cerrahpaşa (1914-1919 arası başhekim) ve Şişli Etfal (1919-1932; 1922-25 arası başhekim) hastanelerinde görev yapmıştır. Eserin yazıldığı 1929 yılında Şişli Etfal Hastanesi'nde dahiliye mütihassısıdır. Şişli Etfal'den 1932 yılında emekli olduktan sonra özel muayenehanesinde hastalarına hizmet vermeye devam etmiştir. Dr. M. Kâmil, Atatürk'ün Dolmabahçe'deki son hastalığı sırasında, 15 Ekim 1938'den itibaren Atatürk'ün vefatına kadar (10 Kasım 1938) onu tedavi eden hekimlerden biri olmuştur.

Dr. Kâmil Berk birçok metabolik hastalığın tedavisine yazmış olduğu perhizlerle rehberlik eden Cumhuriyet'in yetiştirdiği değerli hekimlerden birisidir. Hekimliği süresince laboratuvar tetkiklerine önem veren Dr. Kâmil Bey hastaları tarafından çokça sevilen, meslektaşlarına saygılı, yardımsever ve yardımını gördüğü kişilere karşı oldukça vefakâr örnek bir şahsiyet olmuştur.

8 Asuman Baytop, "Bir Hastane Hekimi Dr. M. Kâmil Berk (1878-1958), Mesleki Faaliyetleri ve Bilimsel Yayınları," Bilim Tarihi, erişim 20 Şubat 2023, http://www.bilimtarihi.org/pdfs/mehmet_kamil.pdf
A. Baytop'un anılan makalesi, 1999 yılında *Arslan Terzioğlu'na Armağan 60. Doğum Yılı Anısına* adlı kitap içerisinde aynı başlıkla yayımlanan makalesinin genişletilmiş şeklidir.

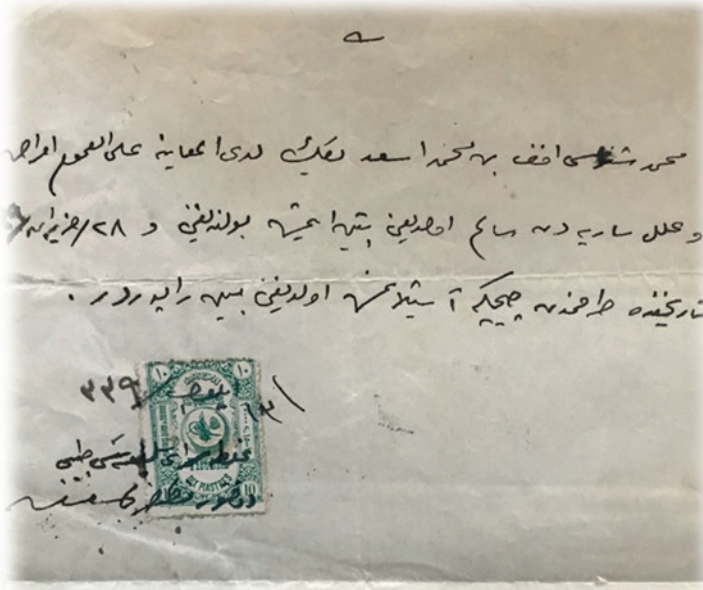
Resim 1. Dr. Mehmet Kâmil Berk'in elyazısını taşıyan fotoğrafı (7 Ağustos 1953)⁹

Eserde de diyabet hastalarının diyet takibinde idrar şeker seviyelerinin incelenmesi gerekliliğinden bahsetmesi hastalarını tedavi ederken bilimsellikten ödün vermediğinin açık bir göstergesidir.⁶ Hekimlik deneyimi dışında ise iyi bir bilim insanı olarak bilinen Dr. M. Kâmil Bey'in 1913-1958 yılları arasında en az 270 yayını kaleme aldığı bilinmektedir. Makalesi bulunan dergiler arasında kendi yayımladığı *Türk Tıp Mecmuası*'ndan başka, *Anadolu Kliniği*, *İstanbul Seririyatı*, *İzmir Kliniği*, *Klinik*, *Poliklinik*, *Stihhiye Mecmuası*, *Tedavi Notları*, *Tıp Dünyası* ve *Şişli Çocuk Hastanesi Tıbbî Müsamere Zabıtları* gibi tıp dergilerinin yanı sıra *Farmakoloğ* ve *Türk Eczacıları Birliği Mecmuası* gibi eczacılık dergileri de bulunmaktadır.

9 Prof. Dr. Asuman Baytop arşivi, İstanbul.

Türk Diyabet Cemiyeti'nin Kurucusu: Dr. Muzaffer Şevki Yener (1897-1959)

Şekerliler Ne Yemelidir? adlı eserin diğer yazarı, eserin kapağında Dr. Muzaffer olarak geçmektedir. Dr. Muzaffer Bey'in "Galatasaray Sultanisi Tabibi Doktor Muzaffer Şevki" olarak imzaladığı 13 Eylül 1923 tarihli bir aşı raporundan Dr. Muzaffer Şevki olduğu saptanmıştır. Türkiye'de diyabetin tanınmasına ve diabet araştırmalarına öncülük eden bu hekim, 1923 yılında Türkiye tıp literatüründe insülini tanıtan ilk yazıyı kaleme alan ve 1955'te Türk Diyabet Cemiyeti'ni kuran Dr. Muzaffer Şevki Yener'dir.¹⁰

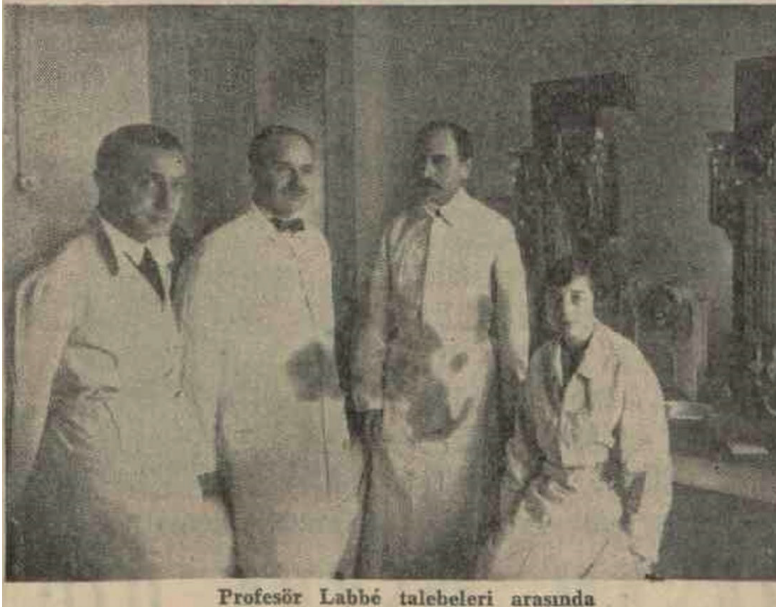
Resim 2. Dr. Muzaffer Şevki imzalı aşı raporu, 13 Eylül 1339 (13 Eylül 1923) ¹¹

Muzaffer Ş. Yener, Muallim Ahmet Şevki Bey'in oğlu olarak İstanbul'da doğar. 1918'de Tıp Fakültesi'nden birincilikle mezun olur. 1923'te Paris'e gitmeden önce, İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi'nin Tedavi Seririyatı ve Farmakodinami Laboratuvarı'nda Akil

10 Muzaffer Şevki Yener hakkındaki bilgiler şu yayınlardan derlenmiştir. 11. Senelik Diabet Günü'nde Prof. Dr. Muzaffer Şevki Yener'in hatırasını anmak üzere Doç. Dr. Celâl Öker tarafından yapılan konuşma için bkz. "Muzaffer Şevki Yener," *Diyabet* 1 (1961): 8-12 içinde; Bedi N. Şehsuvaroğlu, "Muzaffer Şevki Yener," *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 22, 1 (1959): 404-405; Emine Çaykara ve Tuna Yıldırım, "1955'ten Bugüne," *Diyabet* 15, 45 (Ağustos 2014): 15-16 (14-19); "Marcel Labbe Öldü – İlim Alemi Kıymetli bir Uzunu Biz de Bir Dostumuzu Kaybettik" *Cumhuriyet*, sayı 5413, 8 Haziran 1939, 7, s. 5-6. Bu haber içinde M. Ş. Yener ile Labbe'nin ölümü üzerine yapılan söyleşi vardır.

11 Osmanlıca Fiskal Pullu, Galatasaray Lisesi Tabibi 1923, erişim 10 Nisan 2023, <https://www.ilgimezat.com/urun/5109894/osmanlica-fiskal-pullu-galatasaray-lisesi-tabibi-1923>

Muhtar'ın yanında muallim muavini olarak çalışır. Aynı zamanda Galatasaray Lisesi'nde okul hekimliği yapar. Diyabete gönül vermesinde Fransız hekim ve Türk dostu Marcel Labbe'nin etkisi olmuştur. Labbe, 1922'de İstanbul'a geldiğinde, İstanbul Üniversitesi'nde hiperglisemi, endokrin/böbrek ve karaciğer yetmezliği ve diyabet konularında konferanslar vermiştir. Muzaffer Yener'e göre, diyabet konusunda verdiği konferans, Türkiye'de bu konuda yapılmış ilk bilimsel konuşmadır. Yener, 1923'te Paris'e gittiğinde Labbe onu servisine kabul etmiş ve Muzaffer Şevki beş yıl boyunca Labbe'nin Hôpital de La Pitié'deki kliniğinde asistan olarak çalışmıştır. Bu süre içinde orijinal çalışmalar yapmış ve bunları Fransa'da bildiri olarak sunmuş ve yayınlamıştır. Muzaffer Şevki 1928'de yurda döndükten sonra 1933'e kadar İstanbul Şehremaneti Cerrahpaşa Hastanesi'nde Dahiliye Poliklinik Şefi olarak görev yapmıştır. Bu sırada Galatasaray Lisesi'ndeki okul hekimliğini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. 1933 Üniversite Reformu'nda II. Dahiliye Kliniğinde doçent olarak, diyabet uzmanı Prof. Erich Frank'ın yanında çalışmaya başlamıştır. 1951'de profesör olmuş, 1952'de yeni kurulan Ftizyoloji Kliniği (Tüberküloz ve Göğüs Hastalıkları Kliniği) direktörlüğüne getirilmiştir. 1955'te Türkiye Diyabet Cemiyetini kurmuştur. 130'dan fazla Türkçe ve Fransızca yayınının 23'ü tüberküloz, 27'si diyabet üzerinedir. 1923 senesinden beri diyabet hastalığı konusundaki Türkçe ve Fransızca olarak yaptığı 27 yayını 1951 yılında kitaplaştırmıştır.¹² 1959 yılında Paris'te vefat etmiştir.

Resim 3. Dr. Muzaffer Şevki Bey (sol başta) Profesör Marcel Labbé (soldan üçüncü) ile birlikte (Paris, c. 1926)¹³

12 Mustafa Şevki Yener, *Diabet, Etüd ve Yayınlarım* (İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1951).

13 "Marcel Labbe Öldü," *Cumhuriyet*, sayı 5413, 8 Haziran 1939, 7, s. 5-6.

Şekerliler Ne Yemelidir? Adlı Eserde Diyabetin Tanımı, Tipleri ve Etiyolojisi

Şekerliler Ne Yemelidir? başlıklı eserde şeker hastalığının tanımı hastalığa yönelik bazı patolojik bulgular üzerinden açıklanmıştır. Bu bulgular aşağıdaki şekilde sıralanmaktadır.¹⁴

- Hastaların idrar ve kanlarında glikoz ve/veya diğer çeşit şekerlerden bazılarının normalden fazla bulunması,
- Hastalarda çok su içme ve çok yemek yeme ihtiyacının görülmesi ve
- Hastaların vücutlarındaki fazla miktarda azotlu maddelerin glukozla birlikte idrar yoluyla atılması

Bu semptomlar günümüzde hiperglisemi, glukozüri, polidipsi, hiperfaji ve proteinüri olarak adlandırılmakta olup diyabet semptomları arasında sıklıkla aranmaktadır.¹⁵ Öte yandan, eserde şeker hastalığının iki tipinin olduğu ifade edilmiştir. Bu bölümde aşağıdaki ifadeler yer verilmiştir:¹⁶

Biri şişmanların şeker hastalığı, diğeri de za'iflerin şeker hastalığıdır. Birinci nev' şeker hastalığına mübtelâ olanlar uzun müddet yaşarlar ve tedbir-i ekliye devâm eylemekle idrâr ve kandaki şeker hâl-i tabî'îye iner. İkinci nev' şeker hastalığından muzdarib olanlar ya'ni şeker hastalığını bedeninin fazla sarfiyâtı ile şekerli ve azotlu maddelerin idrâr tarihiyle fazla çıkmasını mücib olduğundan günden güne zayıflayanlar, icâb eden, devâ'î ve gıdâ'î tedbire ri'âyet eylemezlerse sür'atle erirler.

Bu kısımda şişmanların (ve yaşlıların) şeker hastalığı olarak ifade edilen diyabet günümüzdeki Tip II diyabet olup, zayıfların (ve çocukların) şeker hastalığı ise Tip I diyabetir. Eserde diyabet tedavisi hakkında bilgi verirken buradaki sınıflandırmaya uygun bir diyet verilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Günümüzde diyabetin 4 tipinin olduğu kabul edilmekte olup bu tipler aşağıda açıklanmıştır:¹⁷

- **Tip 1 Diyabet:** Pankreasta otoimmün beta hücre yıkımından kaynaklanan, insülin üretiminin olmaması ya da çok az olmasıyla karakterize diyabet tipidir.
- **Tip 2 Diyabet:** İnsülin üretimi olmasına rağmen hedef dokularda meydana gelen direnç sebebiyle insülinin etkin bir şekilde kullanılmaması durumudur. Bu bireylerin yaklaşık %60-90'ı şişmandır.
- **Gestasyonel Diyabet:** Gebelik sırasında bazı kadınları etkileyen bir glikoz intolerans şeklidir.

14 Mehmed Kâmil ve Muzaffer, *Şekerliler Ne Yemelidir?*, 4.

15 Anup Ramachandran. "Know the Signs and Symptoms of Diabetes." *The Indian Journal of Medical Research* 140, 5 (2014): 579.

16 Mehmet Kâmil ve Muzaffer, *a.g.e.*, 4.

17 American Diabetes Association. "Diagnosis and Classification of Diabetes Mellitus." *Diabetes Care* 33, Supplement_1 (2010): 62-69.

- **Diğer Tipler:** Pankreas hastalıklarının, beta-hücre fonksiyonu veya insülin etkisiyle ilişkili spesifik genetik kusurların, ilaçların veya kimyasalların neden olduğu diyabet grubudur.

Öte yandan, eserde vücuda besinlerle alınan şekerin karaciğer ve pankreas gibi organların hormonlarının diğer iç organlara etki etmesiyle kullanıldığı ifade edilmiştir. Burada, pankreasın Langerhans adacıklarındaki beta hücrelerinden salgılanan ve kandaki glukozun hücrelere alımını sağlamakla görevli olan insülin hormonunun kastedilmiş olabileceği düşünülmektedir.¹⁸ Nitekim, insülin hormonu keşfi 1921 yılında gerçekleşmiş olup 1923 yılında Nobel Tıp / Fizyoloji ödülüne layık görülmüştür.¹⁹ Eserin 1929 tarihinde yazılmış olması, bu ihtimali güçlendirmektedir. Ayrıca, yazarlar kitapçığı hastalara yönelik hazırladığı için bu kısımda detaylı tıbbi bilgi vermeyi uygun görmediklerini ifade etmişlerdir. Hastalığın etiyojisi ise besinlerle alınan şekerin kullanılmayarak idrar ile atılması üzerinden açıklanmıştır.

Şekerliler Ne Yemelidir? Adlı Eserde Diyabette Tıbbi Beslenme Tedavisi

Beslenme, diyabetin önlenmesi ve yönetiminde glisemik kontrolün sağlanması, diyabet ilişkili komplikasyonların giderilmesi, ideal vücut ağırlığının sürdürülmesi ve yaşam kalitesinin artırılması için tedavinin temel yapıtaşlarıdır.²⁰ Diyabetin tıbbi beslenme tedavisine ilişkin tarihsel süreç incelendiğinde ortaya konulan yaklaşımların insülin hormonu keşfi öncesi ve sonrası olarak şekillendiği görülmektedir. İnsülin hormonu keşfedilmeden önceki süreçte (1915-1922) yüksek yağlı, düşük karbonhidratlı diyetler diyabet yönetiminde yoğun olarak önerilmektedir.²¹ Bu tarihlerde, diyabet hastalığının karbonhidrat intoleransı olarak tanımlanması bu noktada önem arz eder. Bu bağlamda, iki diyet yaklaşımı yaygın bir şekilde kullanılmış olup, sonuçları uzun yıllar tartışılmıştır. Bunlardan ilki, Frederick Madison Allen (1879-1957) tarafından önerilen karbonhidrattan kısıtlı düşük kalorili Allen diyetidir. Bu diyetle enerji içeriğinin 400-500 kalori/gün olması sebebiyle açlık diyeti olarak da bilinir.²² Nitekim, bu diyeti uygulayan kişiler arasında çok düşük seviyede enerji alımına bağlı olarak açlık sebebiyle ölen bireylerin de olduğu bilinmektedir.¹⁶ Diyabetli bireyler arasında sıklıkla uygulanan bir diğer diyet ise Elliott P. Joslin tarafından önerilen günlük alınması gereken

18 Celeste C. Quianson ve Issam Cheikh, "History of Insulin," *Journal of Community Hospital Internal Medicine Perspectives* 2, 2 (2012): 18701.

19 Lars Rydén ve Jan Lindsten, "The History of the Nobel Prize for the Discovery of Insulin," *Diabetes Research and Clinical Practice* 175, (2021): 108819.

20 Emel Özer, "Diabetes Mellitus'ta Diyet Tedavisinin Tarihsel Süreci," *Journal of Istanbul Faculty of Medicine* 61, 4 (1998): 521-525.

21 Allan Mazur, "Why Were "Starvation Diets" Promoted for Diabetes in the Pre-insulin Period?," *Nutrition Journal* 10, 1 (2011): 1-9.

22 Frederick M. Allen, "Studies Concerning Diabetes," *Journal of the American Medical Association* 63,11 (1914): 939-943.; Eric C. Westman, William S. Yancy, and Margaret Humphreys. "Dietary treatment of diabetes mellitus in the pre-insulin era (1914-1922)." *Perspectives in biology and medicine* 49, 1(2006): 77-83.

enerjinin yaklaşık %2'sinin karbonhidratlardan, %70'inin ise yağlardan geldiği diyetdir.²³ Bu diyet ise Tip I diyabetli bireylerin hayatta kalma şansının artırılmasında oldukça başarılıdır. Ancak, yüksek yağ alımının uzun dönemde diyabetik makrovasküler ve mikrovasküler komplikasyonlara etkisi tartışma konusu olmuştur.²⁴

Şekerliler Ne Yemelidir? adlı eserde diyabetik bireylere uygulanan beslenme tedavisinin amacının, zayıf bir hastanın yavaş yavaş toparlanması ve şişman bir diyabetlinin ise yavaş yavaş normal kilosuna yaklaşmasını sağlamak üzere idrar ve kandaki şekerin miktarını azaltacak derece bir beslenme düzeni oluşturmak olduğu ifade edilmiştir. Bunun için, diyabetlilerin ihtiyaç duydukları, gıdaları vücutlarının günlük harcadıkları enerji dikkate alınarak tahmin ve takdir edilmesi uygun görülmüştür. Eserde diyabeti olan bireyler için önerilen beslenme tedavisine yönelik genel kurallar **Tablo 1**'de özetlenmiştir. Buna göre, günlük önerilen yağ ve protein alımının dönemde uygulanan diyetlere benzer şekilde oldukça yüksek olduğu, karbohidrat tüketiminin ise sınırlandırıldığı belirlenmiştir. Ancak, Allen ve Joslin diyetlerinde uygulanan enerji kısıtlaması bu kitapçıkta bir diyet kuralı olarak önerilmemektedir. Nitekim, Dr. Mehmet Kâmil Bey ve Dr. Muzaffer Bey ara öğünlerde dahi 300 grama kadar kaymak tüketimini önermişlerdir.²⁵ Benzer şekilde dönemdeki diğer eserler incelendiğinde kaymak, krema ve dondurma gibi yağlı besin öğelerinin verildiği hastalarda diyabet ataklarının kesildiği rapor edilmiştir.²⁶ Ayrıca, eserde 10 gram buğday ekmeğine muadil gıdaların verilmiş olması diyetin esnekliği ve kişiye özel olmasına katkı sağlamıştır.²⁷ Öte yandan, besin maddelerinin makrobesin oranları incelendiğinde muadil olan kısmın daha çok gıdadaki karbonhidrat miktarını ifade etmiş olabileceğini düşündürmektedir. Yine de verilen gramajlar günümüz gıdalarını tam olarak yansıtmamaktadır.

Tablo 1. Dr. Mehmed Kâmil Bey ve Dr. Muzaffer Bey'in <i>Şekerliler ne Yemelidir?</i> adlı eserinde Diyabetli Bireyler İçin Beslenme Önerileri	
Enerji Alımı	Enerji kısıtlaması yapılmamış olup bazı özel diyet durumlarında günlük enerji alımının düştüğü görülmektedir.
Karbonhidrat	Şeker hastalığının derecesine göre şekerli, unlu, nişastalı besinlerden kaçınılması gerektiği ifade edilmiştir. Örnek diyet listelerinde de karbonhidrat içeren besinlerin çok az verildiği görülmüştür.
Protein	Et ve et ürünlerinin tüketimi, süt, peynir, yumurta ve kaymak tüketimi yoluyla bol miktarda protein alımı söz konusudur.

- 23 Osama Hamdy ve Mohd-Yusof Barakatun-Nisak, "Nutrition in Diabetes," *Endocrinology and Metabolism Clinics* 45, 4 (2016): 799-817; Elliott P. Joslin. *The Treatment of Diabetes Mellitus: With Observations Upon the Disease Based Upon One Thousand Cases*. Philadelphia, PA: Lea & Febiger, 1916; E. P. Joslin, H. F. Root, P. White, A. Marble, and C.C. Bailey, *The Treatment of Diabetes Mellitus*, 8th Edn. London: Henry Kimpton, 1947.
- 24 George Henderson, "Court of Last Appeal – The Early History of the High-fat Diet for Diabetes," *Journal of Diabetes and Metabolism* 7, 8 (2016): 1-6.
- 25 Mehmet Kâmil ve Muzaffer, *Şekerliler ne Yemelidir?*, 22.
- 26 Henry J John, "Dietary Invalidism," *Annals of Internal Medicine* 32, 4 (1950): 595-610.
- 27 Mehmet Kâmil ve Muzaffer, *a.g.e.*, 19.

Yağ	Bitkisel ve hayvansal yağların bol miktarda tüketimleri önerilmiş, yağlı kaymak tüketimi özellikle istenmiştir.
Alkol	Tüm doğal ve tatlandırıcı alkollü içeceklerin şeker içerikleri göz önüne alınarak hekim kontrolünde tüketilmesi uygun görülmüştür.
Mikrobesin Takviyesi	Vitamin ve mineral takviyesi alımından bahsedilmemiştir.
Tuz / Sodyum	Açık bir sodyum kısıtlaması yapılmamış olup aşırı tuzlu ürünlerin dikkatli kullanımı önerilmiştir.

İnsülinin keşfinden sonraki periyotta diyabet diyetlerindeki karbonhidrat miktarı giderek artırılmıştır. Özellikle, diyabetli bireylerde kardiyovasküler hastalıklardan ölümlerin artması diyetdeki doymuş yağ ve toplam yağ içeriği gibi besinsel risk faktörlerinin kısıtlanmasını gerektirmiştir.²⁸ Günümüzde ise otoriteler arasında farklılıklar olmakla birlikte diyabette beslenme tedavisinde karbonhidratlardan gelen enerjinin yaklaşık %44-60, proteinlerden gelen enerjinin %15-20, yağlardan gelen enerjinin ise %20-35 seviyelerinde olması önerilmektedir.²⁹ Glisemik indeksi düşük, lif içeriği yüksek kompleks karbonhidratlar tüketilmesi elzemdir.³⁰ Et ve et ürünlerinin tüketimi ile doymuş yağ tüketimi ise günümüz diyabet tedavisinde sınırlandırılmaktadır. Öyle ki, aşırı ve işlenmiş et tüketiminin diyabet gelişimi için güçlü bir risk faktörü olduğu saptanmıştır.³¹ İncelemesi yapılan eserde önerilen beslenme tedavisinde ise diyabetik bireylerin öğünlerinde sıklıkla et ve et ürünlerine yer verildiği görülmekteydi. Ayrıca, kızartma diyabetli bireylerin kullanabileceği bir pişirme yöntemi olarak önerilmiş olup,³² günümüzde bu durum da kabul görmemektedir. Dönemler arasında bu şekilde farklılıkların görülmesinin sebepleri arasında ise günümüzdeki verilerin daha çok korelasyon çalışmalarına dayanması, insülinin klinikte yoğun olarak kullanılması, geçmişten günümüze gıda teknolojisindeki değişiklikler ve geleneksel/yemel beslenmeden uzaklaşılmasıyla fast-food kültürünün yaşam tarzımızda önemli bir yer teşkil etmesi şeklinde sıralanmaktadır. Eserde önerilen “yavaş yemek, çok ve iyi çiğnemek, öğün sırasında çok su içmemek” esasları ise halen kabul gören diyet kurallarındandır.³³ Bu kurallar dışında diyabetli bireylerin uyku düzenine özen göstermesi, ağız ve diş sağlığını koruması ve yorulmadan gün içerisinde düzenli yürüyüşler yapması istenmiştir.³⁴ Tüm bu kurallar diyabetli bireylerin yaşam kalitesinin yükseltilmesine katkı sağlamakta olup günümüzde de sıklıkla klinisyenler ve diyetisyenler tarafından önerilmektedir.

-
- 28 William B. Kannel ve Daniel L. McGee, “Diabetes and Glucose Tolerance as Risk Factors for Cardiovascular Disease: The Framingham Study,” *Diabetes Care* 2, 2(1979): 120-126.
- 29 Nutritional Recommendations for Individuals with Diabetes, erişim 10 Nisan 2023, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK279012/>; Canadian Diabetes Association Clinical Practice Guidelines Expert Committee. Canadian Diabetes Association Clinical Practice Guidelines for the Prevention and Management of Diabetes in Canada. *Canadian Journal of Diabetes* 37, Suppl 1 (2013): S1–212.
- 30 Andrew Reynolds ve Jim Mann, “Update on Nutrition in Diabetes Management,” *Medical Clinics* 106, 5 (2022): 865-879.
- 31 Neal Barnard, Susan Levin, ve Caroline Trapp, “Meat Consumption as a Risk Factor for Type 2 Diabetes,” *Nutrients* 6, 2(2014): 897-910.
- 32 Mehmet Kâmil ve Muzaffer, *a.g.e.*, 11 ve diğerleri.
- 33 Ayşe Baysal, *Beslenme*. Hatiboğlu Yayınevi, 2004.
- 34 Mehmet Kâmil ve Muzaffer, *a.g.e.*, 38.

Sonuç

Şekerliler Ne Yemelidir? kitapçığı birkaç yönden önemlidir. Birincisi, yazarları bu konuda dönemin Türkiye'deki en yetkin uzmanlarıdır ve diyabetlilerin diyeti konularındaki en güncel bilgiyi hastalarının yararlanmaları için özetlemişlerdir. Dolayısıyla bu kitapçık Türkiye diyabet tarihi bakımından bir referans oluşturmaktadır. Kitapçığın günümüzde yalnızca iki kopyasının bulunabilmesi, onun hastalar tarafından çokça kullanıldığını gösterebilir. Üzerinde fiyat olmamasından, yazarları tarafından hastalarına ücretsiz olarak verildiğini kabul edebiliriz.

Bu çalışmada *Şekerliler Ne Yemelidir?* adlı eserde verilen bilgiler dönemin ve günümüzün bilimsel literatürüne göre değerlendirilmiştir. Eserde diyabet hastasının diyetinin her yönüyle düşünülmesi, diyabetlilere önerilen besinsel bileşenlerin çok çeşitli olması, karbonhidrat değişim listesi içermesi, gıda maddeleri dışında yapay şeker ve bazı müstahzarlara yer verilmesi, idrardaki şeker miktarının takibine göre diyetin yönlendirilmesi, kişilerde diyabetin yönetimini sadece diyetle sınırlandırmayıp genel temizlik, ağız ve diş sağlığı ve uyku hijyeni gibi konuları da içermesi sebebiyle eserin yazıldığı döneme göre oldukça üstün özelliklere sahip olduğu söylenebilir. Henüz Türkiye Diyabet Cemiyeti gibi kitleleri diyabet hakkında bilgilendirebilecek bir organizasyon olmamasına rağmen Dr. Mehmed Kâmil Bey ve Dr. Muzaffer Bey hazırladıkları diyabet kitapçığıyla hastalarının yaşam kalitelerini artırabilmeyi amaçlamışlardır. Dr. Mehmet Kâmil Berk ve Dr. Muzaffer Şevki Yener, tıp eğitiminden sonra her ikisi de Paris'teki laboratuvarlarda ve dönemin ünlü hekimleriyle çalışmışlardır. Fransa'da kazandıkları bilgi ve tecrübenin izlerini birlikte kaleme aldıkları eserde görmek mümkündür. Diğer taraftan, eserin yazılış tarihi öncesinde Fransa'da bulunmaları, eserde uyguladıkları tıbbi beslenme tedavisi yaklaşımlarının ise genel olarak dönemin bilimsel literatürüne ve klinik bulgularına uygun olmasını sağlamıştır.

Önerilen beslenme stratejilerinden yüksek yağ, işlenmiş ve kırmızı et tüketimi günümüz diyabet tedavisinde artık tartışmalıdır. Karbonhidrat tüketimi ise kompleks karbonhidratların tüketimi söz konusuysa bu ölçekte sınırlandırılmamaktadır. Dönemler arasında farklılıklar olması, diyabetin fizyopatolojisinin daha iyi anlaşılması, gıda endüstrisindeki değişiklikler, tedavi teknolojilerindeki ilerlemelerle birlikte coğrafi, sosyal ve kültürel faktörlerden kaynaklanabilmektedir.

Diyabet küresel bir halk sağlığı sorunu olup, tarihsel süreçte gelişmiş ülkelerin uyguladıkları diyet stratejilerine ilişkin çeşitli yayınlar söz konusudur. Ancak, ülkemizdeki hekimlerin ve bilim insanlarının diyabet gibi metabolik hastalıklarla mücadelede uygulamış oldukları geçmiş tedavi stratejileri tam olarak bilinmemektedir. Bu çalışmanın, ülkemizde yaklaşık bir asır öncesinde uygulanan diyabet tedavisini incelemesi sebebiyle geçmiş ve gelecek literatür arasında köprü vazifesi göreceği ve ileride gerçekleştirilecek benzer nitelikte çalışmalar için de öncü nitelikte olacağı düşünülmektedir.

EK - ÇEVİRİYAZI

Şekerliler Ne Yemelidir?

Şeker hastalığına mübtela olanların ta'kîb eylemesi îcâb eden tedâbir-i ekliyi, perhizi muhtasar ve açık olarak muhtevîdir.

Doktor Mehmed Kâmil

Etfâl Hastahânesi Dâhiliye Mütchassısı

Doktor Muzaffer

Galatasaray Lisesi Tabîbi

İstanbul

1929

Glikoz Mikyâsı

İki üç dakika zarfında idrardaki şeker mikdârını sür'atle ve doğru olarak ölçmek için

basit ve herkesin kolaylıkla kullanabileceği bir âlettir.

Şeker hastalığından kurtulmağı arzu edenlere bu âlet elzemdir.

Derûnundaki mi'yâr bitince Eczacı Kimyager Hulki [Gökнар] Laboratuvarına

tahriren mürâca'at ediniz.

Maksadımız: Şeker hastalığı, şişmanlık, za'iflik, mi'de ve bağırsak, karaciğer ve böbrek... ilh. hastalıklarında ta'kîb edilmesi îcâb eden tedâbir-i ekliyi, perhizi tabîb-i müdâvîler hastalarına tavsiye ederler ve hastalar da tavsiyeleri veçhile hareket ederek istifâde eylerler. Ancak tabiblerin perhizin teferru'âtını zikr eylemeleri ve not ettirmeleri ne kadar gayr-ı mümkün ise hastaların anları hâtırlarında tutmaları ve yazmaları da o kadar müşkildir. Binâ'enaleyh bu ciheti teshîl için şu risâlecikleri tertîb eyledik. Bu risâleciklerle tedbir-i ekli, perhiz tatbîki müşkilâtını ber-taraf eylemeğe muvaffak olacağımızı ümîd ediyoruz.

Doktor Mehmed Kâmil ve Doktor Muzaffer

Fihrist**Sahife**

Maksadımız	1
Ta'rif.....	4
Fizyoloji ve Fizyoloji-i Marazî	5
Tedbîr-i Eklî Lüzûmu	7
Şekerlilerin Yiyebileceği ve İçebileceği Maddeler	7
I. Birinci Kısım.....	11
1-Taze Et. 2-Hayvanâtın Sakatları. 3-Et Konserveleri. 4-Diğer Azotlu Müstahzarlar. 5-Taze Balıklar. 6-Balık Konserveleri. 7- Balık Müştekatından Olan ve Suda Yaşayan Hayvanât-ı Mugaddiye. 8- Yumurtalar. 9- Yağlar. 10-Peynirler. 11- Yeşil Sebzeler. 12- Kuru Meyveler. 13- Meyveler. 14- Sebze Konserveleri. 15- Bahârât ve Turşular. 16- Çorbalar. 17-Meşrûbât	
II. İkinci Kısım	17
18-Şuhum ve Züyut	
III. Üçüncü Kısım.....	18
19-Az İçli Sebzeler. 20-Çi Meyveler	
IV. Dördüncü Kısım	19
“10 Gram” Buğday Ekmeğine Mu‘âdil Olan Gıdâlar. Bir Nümûne. Bir Günlük Yemek Mikdârına Âid Nümûne	
V. Beşinci Kısım. Ba‘zı Mutâla‘ât-ı Umûmiye	32
A[elif]. Hayvânâtın Sakatları Hakkında Husûsî Müsâ‘adeler	
B[ba]. Balık Yemekleri. T[te]. Etlerle Berâber Sebze. C[cim]. Sebzeli Etler	
D[dal]. Salatalar. R[rı]. Çerezler	
1) Husûsî İstibtâb	2) Meşrûbâta Âid Kavâ‘id-i Husûsiye:
A. Mütenevvi‘ Sular. B. Çay ve Kahve C. Kakao	

D. Limonata R. Meşrûbât-ı Küuliye. S[sin]. Kremalar ve Kaymaklar. S[sad. Süt	
3) Yemeklerin Taksîmi	
A. Sabah Yemeği veya Birinci Kahvaltı. B. İkinci Kahvaltı. C. Öğle Yemeği. D. İkinci Yemeği. Sa. Akşam Yemeği	
VI. Altıncı Kısım.....	34
A. İdrar Tahlil Perhizi. B. Ba'zı Husûsî Perhizler:	
1) Sebze Perhizi Günü, 2) Yulaf Perhizi Günü	
3) Ba'zı Mutâla'ât-ı Mütemmeme 4) Glutenli Gıdâlar 5) Şekeri Alınmış Meyveler	
VII. Yedinci Kısım: Muhtasar Tavsiyeler.....	38
1) Şekerlilere Ba'zı Muhtasar Tavsiyeler. 2) Hülâsâ	

Şeker Hastalığına Mübtelâ Olanlar Ne Yemelidir?

Ta'rif: Şeker hastalığı idrâr ve kanda glikozun ve nâdir olarak glikozla berâber ve ender olarak glikozdan mâ'adâ diğer nev' şekerlerden ba'zılarının dâ'imî olarak, hâl-i tabî'iden, fazla bulunmakla ve hastaların da çok su içmek ve çok yemek ihtiyacıyla berâber idrâr tarihiyle glikozla berâber bedenlerinden ziyâde mikdârda azotlu maddeleri itrâh eylemekle muttasıfıdır.

Şekilleri: Şeker hastalığının iki nev'i vardır: biri şişmanların şeker hastalığı, diğeri de za'iflerin şeker hastalığıdır. Birinci nev' şeker hastalığına mübtelâ olanlar uzun müddet yaşarlar ve tedbir-i ekliye devâm eylemekle idrâr ve kandaki şeker hâl-i tabî'îye iner. İkinci nev' şeker hastalığından muzdarib olanlar ya'ni şeker hastalığını bedeninin fazla sarfiyatı ile şekerli ve azotlu maddelerin idrâr tarihiyle fazla çıkmasını mücib olduğundan günden güne zayıflayanlar, îcâb eden, devâ'î ve gıdâ'î tedbire ri'âyet eylemezlerse sür'atle erirler.

Sûret-i Husûl ve Tekevvünü: Bedene gıdâlar vâsıtasıyla giren şekerin sarfını ve andan hayâtî bir şekilde istifâdeyi te'mîn [5] eden karaciğer ve pankreas gibi guddelerle anların ba'zı ifrâz-ı dâhîlîlerinin diğeri guddât-ı dâhîliye ve adalâta te'sîr eylemesiyle şekerin sûret-i sarf ve ihtirâkını te'mîn eylediği esâsı etibbâca ma'lûmdur. İşte gıdâlar vâsıtasıyla kana giren şekerin sarf edilemeyerek idrâr ile çıkması ve bu esnâda ba'zı azotlu maddelerin de fazla itrâhını mücib olan şu hâl-i marazîyi îzâh için birçok nazariyeler serd edilmiş ise de yalnız tabîbleri alâkadar eden mezkûr nazariyeler şeker hastalığının tedbir-i ekliisini tebdil ve tağyir

edemediğinden şeker hastalığına mübtelâ olanların neler yemesi, îcâb ettiğini pratik bir sûrette gösterecek olan şu risâlede bu husûsun zikr ve tasrihi zâ'id ad edilmiştir.

Fizyoloji: Şekerlerin fi'l-i i'tidâdeki, besilenmekdeki rolü pek mühimdir. Şekerler ya doğrudan doğruya (kamış şekeri, pancar şekeri, her nev' meyvelerin levolüz şekeri gibi) ekl olunması veyâhûd unlu ve nişastalı mevâddın cihâz-ı hazmı ifrâzâtı, muhammerâtı (li'âbin ptiyalini, pankreas guddesinin ifrâzi gibi) te'siriyle şeker hâline geçmesi suretiyle bedene dâhil olur.

İşbu şekerlerin, nişastaların cümlesi ince bağırsaklarda glikoz ve Levolüz hâline inkılâb eder. Glikoz doğrudan doğruya ince bağırsaklardan bedene geçer. Levolüz ise bağırsaktan imtisâs edilir. Yine glikoz olur. Bu suretle imtisâs edilen her iki [6] glikozda karaciğerden geçerken bir "ihtiyât ve iddihâr maddesi" olan glikojene inkılâb eyler ve mezkûr glikozen [glikojen] maddesi de bedenın ihtiyâcı nisbetinde azar azar yine glikoza inkılâb eylemek üzere kana geçerek adalât vâsıtasıyla sarf ve ihrâk edilebilir.

Fizyoloji-i Marazi: Şu suretle yavaş yavaş bedende sarfı îcâb eden glikozun muvâzene-i ihtirâkı, ya'ni yenilen gıdânın muhtevî olduğu veyâ hazırladığı şekerin karaciğerde iddihârı ve sonra yavaş yavaş sarfı muhtel olunca glikozun kanda terâküm edeceği ve adalâtın ânı kullanamayarak idrâr tarikiyle çıkacağı tabi'idir ki işte bu marazî hâle "şekerli diyabet veya şeker hastalığı" nâmı verilir. Şu hâle nazaran idrardaki glikozun mikdârı ekl edilen şekerlerle ve nişastalı mevâddın mikdârıyla mütenâsib olacağı tabi'idir.

Şekerlerin inkılâbında tekevvün eden şu hâl bedende diğerk ba'zı fizyoloji tahavvüller, fi'l-i tagaddinin diğerk cihetlerinde tagayyürler tevlid eder. Ez cümle albuminli mevâd ile her nev' yağların sarf ve istihlâkında, şeker hastalığının derecesine göre, az veya çok derecede gayr-ı tabi'ilik tezâhür eder. İşte, tedâvî edilemeyen şeker hastalığının tevlid ettiği şu âkıbet idâme-i hayât nokta-i nazarından pek ehemmiyetlidir ve mebd'e'inde kâbil-i tedâvî olan şeker hastalığı gıdâ ihmallerden ta'kîb edilmesi îcâb eden ba'zı tedbir-i eklilere adem-i [7] ri'âyetden dolayı kesb-i vehâmet eder ve tedâvîsi müşkil bir safhaya girmekle berâber bu suretle beden için sem olan ensice tagayyürüyle tahassül eden semî maddelerin tekevvünüyle ba'zen vahîm ihtilâtlar tevellüd eyler.

Tedbîr-i Eklî Lüzûmu: Ma'rûzât-ı sâbıkâ şeker hastalığında, hastalığın derecesine göre, şekerli unlu ve nişastalı maddelerden tevakkîyi îcâb eylediğini ihtâr eyler. Şekerler ve unlu gıdâlardan ictinâb edince uzviyetin muhtâc olduğu kaloriyi te'mîn için âna mu'âdil mikdârda yağlar, et ve balık gibi azotlu maddeleri fazla yemek îcâb ederse de her vakada bu suretle sırf yağlı ve azotlu gıdalarla besilenmek ba'zen ihtilâtı mûcib olur. Binâ'en aleyh tabîb-i müdâvinin göstereceği lüzum üzerine, idrârda sık sık şeker aramak ve yirmi dört saatlik mikdârını ta'yîn eylemek suretiyle ahvâl-i umûmiye-i marîza muvafık bir gıdâ-

münâsib bulmak icâb eyler ve bu suretle ba'zı unlu ve şekerli maddeleri, idrardaki şekerin mevcudiyetine ve mikdârına göre, azaltub çoğaltmakla uzviyetin besilenmesine kâfi bir gıdâ listesi ta'yîn eder.

Şekerlilerin Yiyebileceği ve İçebileceği Maddeler: Şeker hastalığının tedâvîsi için icâb eden tedbir-i ekliye â'id olmak üzere şimdiye kadar birçok usuller zikr ve tasrih edilmiş [8] ise de esâs i'tibârıyla kandaki glikoz mikdârı ve bu glikozun mihânikiyet husûlü i'tibârıyla, âna ve tarz-ı tagaddiyeye merbût olan ba'zı şeker hastalığı ihtilâtlarının, ya'ni şeker hastalığı ile berâber bedeninin bir tarafında bir cihazında (ciğerler, kalb, böbrek gibi) takarrür eden bir âfet-i uzviyenin vücudundan dolayı tatbiki icâb eyleyen devâi ve arazî müdâvât ber-taraf edilince, şeker hastalığının tedâvî-i esâsîsi hâl-i hazırda ancak tedbir-i ekli ve gıdâiye, münâsib bir himye-yi gıdâ'iyeye münhasır kalır.

Şeker hastalığında himye-yi gıdâ'iyeye, tedbir-i ekliden maksad, za'if bir hastanın yavaş yavaş toplamasını ve şişman bir şekerlinin de, pek tedrîci olarak, vezn-i tabî'ye az çok yaklaşmasını te'mîn eylemek üzere idrâr ve kandaki şekerin mikdârını tenkis edecek derece bir gıdâ tertîb eylemek olduğu mesrûdât-ı ânifeden tahakkuk eylemekdedir. Binâ'en aleyh diyabetlilerin muhtâc oldukları şekerli, yağlı ve albuminli gıdâları bedenlerinin yevmî ziyâ'ı nazar-ı dikkate alınmak ve bu te'mîn ancak şekerlilere bir müddet-i mu'ayyene zarfında “tecrûbe ta'âmı” nâmı verilen terkîbi mu'ayyen bir gıdâ tertîb etmekle ve bu esnâda şekerliyi taht-ı müşahedeye alub tecrûbe ta'amının terkîbine nazaran yevmî idrâr mikdârıyla muhtevî olduğu şekerin mikdârını, vezn-i bedenî, hülâsa uzviyetin işbu tecrûbe ta'amından kazanç ve ziyâ'ını hesâb eylemekle kâbil olabilecektir. [9] İşte bu suretle şekerlilerin mâ'iyet-i karbon [karbonhidrat] nâmı verilen şekerlerle onlara ve nişastalılara, nebâtî ve hayvânî yağlara, mevâdd-ı albuminiye veya proteiniyye tesmiye edilen azotlu maddelere derce, ihtiyâc ve tahammülü ta'yîn eyledikten sonra aylarca ve senelerce devâm eylemesi icâb eden ve hastanın arzusunu ve iştihâsını tatmin ederek nefret ve istikrâh husûle getirmeyen ve ma'amâfih fi'l-i iğtidânın, besilenmenin muvâzene ve mubâdelesini de haleldâr eylemeyen bir gıdâ tertîb ve ta'yîni elzemdir ki bu da ancak hastanın elinde “gıdâların, yemeklerin mevâdd-ı esâsiyesinin mu'âdilini gösterir bir gıdâ mukâyesenâmesi, risâlesi” ile kâbildir. İşte bu ciheti nazar-ı i'tibâra alarak şekerlilerin ta'kîb edecekleri gıdâ hatt-ı hareketi göstermek üzere şu risâlecîği tertîb eyledik. İşbu risâlede gıdâlar beş kısma taksîm edilmiştir.

“I. Birinci Kısım” yalnız diyabet, ya'ni kan ve idrarda şekerin çoğalması basit bir şekilde olup kan, kalb, ciğerler, böbrek vesâ'ire gibi bedeninin ahşâ ve a'zâsında âfet-i uzviye-i mühimme mevcûd olmayan şekerlilerin yiyecekleri gıdâyı hâvîdir.

“II. İkinci Kısım” yağları ve azotlu maddeleri fazla olmasından dolayı kıymet-i gıdâ'iyeleri pek fazla olan yemekleri muhtevî olup bu nev' gıdâlar şekerlilerin dâ'imî yiyeceklerini teşkil eder.

“III. Üçüncü Kısım”da zikr edilecek gıdalar kat’i bir memnû’iyet ve müzâd-ı istitbâb bir hâl olmadığı takdirde az ve münâsib mikdârda [10] alınabilen ve fakat “sıkı perhiz”de memnû’ olanlardır.

“IV. Dördüncü kısım” mâ’iyet-i karbon nâmı verilen şekerli, unlu ve nişastalı gıdaları muhtevîdir.

“V. Beşinci Kısım” dahî idrâr tahlili ile bedenin hâl-i umûmîsini tedkîk ve ta’yîn eylemek suretiyle ta’kîbi icâb eden ma’lûmatı ve ba’zı husûsî gıdalarla mütemmim ba’zı mutâla’aları câmi’dir.

İşte itamayı şu suretle dört kısma ayırdıktan ve tedbir-i eklinin tarz-ı tatbîki ve usûl-ı tabh ve ihzârı hakkında mücmel ma’lûmatı hâvî “VI. Altıncı Kısım”a dahi ba’zı mutâla-ât-ı umûmiyeyi, meşrûbâta â’id mutâla’ât-ı husûsiyeyi, et’imenin zamân ve mikdâr ve terkîb ve tertibini nâtik “hamiyye “himye tatbîki” hakkındaki hatt-ı hareketi ve ara sıra diyabetin suret-i seyrini tedkîk eylemek üzere “idrâr tahlili” hamiyyesini himyesini ve tedavi esnasında ara sıra tatbiki nâfi’ ba’zı perhiz nümûnelerini “VII. Yedinci Kısım” olarak ilâve eyledik.

Şekerlilerin yemek zamanları usret-i hazma mübtelâ olanları gibi dakikası dakikasına tesbit edilmekte büyük bir menfa’at yoktur. Ma’amâfih sabah, öğle, akşam yemekleri zamanları oldukça sâbit olmakla beraber “yavaş yemek, çok ve iyi çiğnemek, yemekler esnâsında çok su içmemek, su ihtiyâcını pek küçük bardaklarla ve az mikdârda su ile fâsıllı alınmak üzere tatmin eylemek” esâsını hiç hatırdan çıkarmamalıdır. [11]

I. Birinci Kısım

Yalnız diyabete ya’ni kan ve idrârda şekerin çoğalması basit bir şekilde olup kan, kalb, ciğerler, böbrek vesâ’ire gibi bedenin ahşâ ve a’zâsında âfet-i uzûbe-i mühimme mevcûd olmayan şekerlilerin yiyecekleri gıdayı hâvîdir.

1-Tâze Et: Sığır, dana, koyun, kuzu, tavuk, piliç, hindi, kaz, ördek, av hayvanları ve kuşları.

Şekerliler bu hayvanların etlerini, yağlarını, derilerini yerler. Iskarada, yağda kızartma, unsuz mayonezli basit salçalı, suda pişmiş, söğüş hâlinde yeşil sebze ile veya kapama sûretinde ihzâr olunur.

2-Hayvânâtın Sakatları: Dil, baş, yürek, akciğer, karaciğer, işkembe, böbrek, beyin, paça. Bu gıdalar unsuz olarak ve şekl-i ma’lûmda tabh ve ihzâr olunur.

3-Et Konserveleri: Kurumuş et, tütsülenmiş et, tuzlanmış et, jambon, pasdırma, sucuk, (tuzlu et, salamura, ve jambon ihzârında ba’zen şeker veya un ilâve ederler). [12]

4-Diğer Azotlu Müstahzarlar: Peptonlar, somatoz [somatose], nutroz [nutrose], ökazın [eucasine], tropon [tropone], pirinç albümini, çavdar glütenu, gliadin, glüten ve bunlara müşâbih bi'l-cümle müstahzarlar.

Bu nev husûsî müstahzarların ne suretle yenileceği ve yemekleri nasıl hazırlanacağı bu müstahzarların içindeki ta'rifelerde muvazzahan zikr edilir.

5-Tâze Balıklar: Her nev' deniz veya tatlı su balıkları ya'ni iskorput, uskumru, izmarit, istakoz, istiridye, orkinos, barbuniye, palamut, tekir, çinekob, çağanoz, çapak, çaçe, hamsi, dülger, dil, sazan, sivri, torik, tarak, tatlı su levreği, tatlı su kefalı, tatlı su kayası, turna, tırpanma, kızılkanad, karidis, kaya, kalkan, kalkan yavrusu, karagöz, kırlangıç, kolyoz, küçük torik, kefal, gelincik, lüfer, midye, mercan, mersin, nevrek, yayın, yılan balıkları.

Şekl-i Tabh ve İhzârı: Iskarada, tavada kızarmış, haşlanmış veya pilâki hâlinde. Eğer una veya peksimad ununa batırılarak kızartılmış ise de yemeden evvel üzerindeki unu, derisini kazıyıp kaldırmak lâzımdır. Çaşni ve lezzet vermek için her nev' unsuz salçalar ve bi't-tercîh fazla tereyağı ve limon ilâvesi mümkündür. [13]

6-Balık Konserveleri: Tütsülenmiş ve kurumuş, tuzlanmış balıklarla sardalya, lakarda, kutu sardalyaları, çiroz.

Bu gıdaların fazla tuzlu olanları tarik-i hazmîyi fazla tahrîş edeceği cihetle mikdârında bir dereceye kadar i'tidâl lâzımdır.

7-Balık Müştekatından Olan ve Suda Yaşayan Hayvanât-ı Mugaddiye: Siyah hayvar, balıkyacağı, balık yumurtaları, karada veya suda yaşayan kabuklu hayvanât (istiridye, midye, istakoz, kaplumbağa, yengeç, karidis, kurbağa ... ilh.).

Bu gıdalar çiy veya dâ'imâ unsuz olmak şartıyla herhangi bir sûretde ihzâr olunmalıdır.

8-Yumurtalar: Tavuk, hindi, kaz, ördek ve kuş yumurtaları. Bunlar çiy olarak yenilebileceği gibi unsuz olmak üzere herhangi bir sûretde yalnız veya diğer yemeklere karıştırmak suretiyle ekl edilir.

9-Yağlar: Nebâtî veya hayvânî yağlar, tereyağı, içyağı, kuyruk yağı, sade yağ, kaz yağı, zeytünüyağı, susam yağı, pamuk yağı, şırlağan yağı, margarin, koko yağı (Hindistan cevizi yağı), kaymaklar, kremalar.

Husûsî istitbâb ile mikdârı tahdîd olunmamış ise iyi ve yağlı kaymakdan günde 300 grama kadar müsâ'iddir. Yemeklerin ve salçaların terkiibine dâhil olmak üzere bolca konulabileceği [14] gibi matbahdada un ilâve olunmadan, birçok et balık ve sebze ve yumurta yemekleri hazırlamak ve anlara salça yapmak için kullanılır. Kaymak şekerlilerin tegaddîlerine muhtas agdiyenin en mühimlerinden birini teşkil eder (aşâğıda tatbik-i himye bahsine mürâca'at).

10-Peynirler: Her nev' peynirler müsâ'iddir. Bâhusûs günde elli grama kadar ekl edildiği takdîrde kuvve-i gıdâ'iyyesi yüksek olduğundan şekerliler istifâde ederler. Kaşar, kaşkaval, beyaz salamura, kirli hanım, dil peyniri, tulum peyniri, lor, gravyer, rokfor, suvis, pötibör, kâmenber ve envâ'ı.

11-Yeşil Sebzeler: İçleri (Ayşekadın fasülyesi gibi), irice çekirdekleri (çekirdekli balya gibi) olmamak şartıyla yeşil sebzelerin cümlesi müsâ'iddir. Ez cümle yeşil salata, marul (beyaz, kırmızı nev'i), kıvırcık salata, hindibâ, frenk salatası, maydanoz, tarhun, sığır dili, kaz ayağı, dereotu, na'ne, taze soğan, kuru soğan, sarımsak, yeşil büber, çok taze turplar ve bâhusûs yeşil yaprakları, salatalık, domates, semizotu, taze ve içsiz fasulye (çalı, yer çalısı), içsiz bakla, patlıcan, çekirdeksiz balya, sakız kabağı, asma kabağı, et kabağı, kuşkonmaz, pancar yaprağı, ıspanak, pazı, labada, yeşil kereviz, havuç yeşilliği, karnabahar, lahana, karalahana, frenk lahanası, [15] şalgam yeşilliği, enginar, kuzukulağı, mülhiye, ebegümeci, kuru balya, pırasa, tere, su teresi, mantarlar (her nev'i ve her suretle yenebilir). Bu sebzeler yağ ile, et suyu ile, et ile pişirilir ve ba'zıları, ıspanak gibi, yağda kavrulabilir.

12-Kuru Meyveler: Ceviz, fındık, badem, Şam fıstığı, Amerikan fıstığı (i'tidâl üzre yemek şartıyla müsâ'iddir). Bunlardan unsuz salçalar ve taratorlar da yapılırlar.

13-Meyveler: Tatlı olmayan meyveler hâliyle veya sakkarin, kristalloz [sodyum sakkarin] veya diğer şeker makâmına kâ'im mevâdd ile pişirilerek kompostu tarzında ihzâr olunur.

14-Sebze Konserveleri: (11) inci numroda zikredilen sebzelerden yapılan konservelerin cümlesi müsâ'iddir.

15-Bahârât ve Turşular: Lahana, patlıcan, büber, kereviz, hıyar turşuları, âdî zeytun, yeşil zeytun, tuz, karabüber, kırmızı büber, tarçın, karanfil, hardal, anason, kimyon, kekik, sa'ter [zater, zahter], sirke, limon ve diğer bahârât (yemekler arasında yenebilir).

16-Çorbalar: Buraya kadar zikr ettiğimiz gıdâlar heman basit olanları idi. Halbûki yine o gıdâlardan diğer ba'zı gıdâlar ihzârı da kâbilidir. Ez cümle yeşil sebze çorbası, yumurta ile terbiye edilmiş (unsuz ve pirinçsiz) çorbalar, et ve balık, [16] çorbalar (birinci kısımda ve on beşinci numroya kadar zikredilen mevâdd ile yapılan çorbaların cümlesi müsâ'iddir).

17-Meşrûbât: Bilcümle tabî'î veya sun'î ma'den suları ile meşrûbât küûliyeden mikdâr-ı devâ'ide olmak üzre müsâ'iddir. Düz, rakı, mastika, konyak, rom, viski, kirş [kirsch], az şekerli şarablar (şarabların cümlesinde az çok şeker vardır. Binâ'en aleyh ya ictinâb eylemeli veyahut tabibin müsâ'adesiyle ve ta'yîn eylediği mikdârda içilmelidir), şekersiz çay ve kahve, şekersiz limonata ve hoşaf (şeker yerine sakkarin ve buna mûmâsil maddeler konması mümkündür). Saf gliserin veya levöloz şekerini konmak ciheti tabîb-i müdâvîden sorulmalıdır. [17]

II. İkinci Kısım

Bu kısımda diyabetlilerin (şeker hastalığına mübtelâ olanların) yiyebilecekleri ağdiyeden yalnız kıymet-i gıdâ'iyeleri fazla olanları cem' edilmiştir ki bu suretle hastaların tagaddîsi husûsunda yiyebilecekleri gıdâların en kuvvetlileri, kuvve-i mugaddiyeleri en fazla olanları bir araya cem' edilmiş olacaktır.

18-Şuhûm ve Züyût: Tereyağı, içyağı, kuyruk yağı, kızarmış yağ, her nev' nebâti yağlar (zeytunyağı, susam yağı, pamuk yağı, vejetalin, koko yağı), balık yağı, süt müştekâtından taze kaymak, kuru kaymak, muhtelif peynirler (taze, beyaz, salamura, dil, kaşar, kaşkaval, tulum, çömlek, gravyer, Flenk peynirleri), et yemekleri koyun, kuzu, tavuk, kaz, ördek, piliç, dana, sığır, av hayvanları (şeker hastalığında etin kıymet-i gıdâ'iyesi muhtevi olduğu yağla mütenâsibdir. Binâen aleyh yağlı koyun eti za'if öküç veya inek ve dana etinden daha muvâfıktır); hayvanların bi'l-umûm sakatları; tütsülenmiş, kurutulmuş ve tütsülenmişleri; yumurtalar (yumurtaların kâffesinin kıymet-i gıdâ'iyeleri büyük olup bi'l-hâssa müsâvî ve zinde sarısı beyazından yedi def'a daha mukavîdir. Havyar, balık yumurtası da bu meyândadır). [18]

III. Üçüncü Kısım

Bu kısım, bir memnû'iyet-i kat'iyeye ve müzâd-ı istitbâb olmadığı ya'ni yemekde bir mahzur bulunmadığı takdîrde âfide işâret edilen ve az mikdârda yenmesine cevâz verilebilen yemeklerin listesini hâvîdir. Lâkin sıkı bir perhize lüzum görülürse (ya'ni unsuz, şekersiz, nişastasız perhiz) bu gıdâlar tamâmıyla memnû'dur.

19-Az İçli Sebzeler: (Unsuç ve şekersiz olarak et suyu, yağlar ve etlerle pişmiş); Günde bir çorba kaşığı mikdârı kök kereviz, havuç, şalgam, bayır turpu, salsifi [tekesakalı], ıspanak kökü, taze fasulye, taze bezelye, taze bakla (salata veya basdı hâlinde pişirilmiş).

20-Çiy Meyveler: Yirmi dört sa'atde ancak elli gram mikdârında elma, armud, şeftâli, kaysı ile günde bir yemek kaşığı dolusu mikdârında ağaç çileği, âdi çilek, Frenk üzümü ve günde üç yemek kaşığı âhududu, böğürtlen ve kezâ günde üç yemek kaşığı yaban mersini yenebilir. Şekersiz veya sakkaroz ve kristalloz ile tatlılandırılmış erik, elma, armud, kaysı, şeftâli, vişne, çilek, kibâre portakal kabuğu, ayva, yaban mersini kompostosu ile günde on beş gram şekersiz kakao yenebilir.[19]

IV. Dördüncü Kısım

Bu kısım mâ'iyet-i karbonî fazla olan gıdâları hâvîdir. Sıkı perhizde bunlar tamâmıyla memnû'dur. Ancak sıkı perhizde olmayan hastaların derece-i tahammülüne marazın devirlerine, idrârda ve kanda şekerin derece ve zamân-ı fikdânına göre tabîb tarafından ta'yîn ve tesbît olununca yenilmesi müsâ'id ve muvâfıktır. Şekerlileri yeknesak bir gıdâdan

kurtarmak ve bu suretle anların iştihâ ve arzu ve ağız tatlarını tatmin etmek için hastalıklarını teşdîd etmeyecek derecede, gıdâlarını tebdil ve tenevvi‘ etmek elzem olduğundan bu husûsda rehber olabilmek ve “buğday ekmeği” esâs ittihâz edilmek üzere ber vech-i âtî ba‘zı gıdâların “nisbet ve mu‘âdil gıdâ”ları ya‘ni buğday ekmeğinin mu‘ayyen bir mikdârına diğer gıdâların ne mikdârı mu‘âdil olduğu zikr edilmiştir.

“10 gram” buğday ekmeğine ber-vech-i âtî gram mikdârında gıdâlar mu‘âdildir [üç gram takrîben bir dirhemdir]:

“7” gram patates, buğday, pirinç nişastalarıyla bisküvilere ve sago, tapyokaya [tapioca], makarna, nuy [nouille, erişte] erişte ve kuskusa, çokolata ve kuru incir;

“7,5 gram” buğday ununa, kuru fasulye, nohud ve mercimek ununa; [20]

“12 gram” çavdar ekmeğine, zyoiyaha [soyaya/soya ekmeğine], siyah ekmeğe, köy ve Graham [kepek] ekmeğine, nohud ve mercimek ve kuru fasulye ve kuru baklaya;

“13 gram” glutenli bisküviye, taze çi kestaneye;

“20 gram” kakaoya, taze baklaya, kuru soğana;

“21 gram” Frenk maydanozu köküne, muza;

“30 gram” patatese, taze incire, üzüme;

“45 gram” havuca;

“50 gram” kök kerevize;

“60 gram” kiraz, vişne, elma, armud, ananas ve şalgama;

“75 gram” ekşi karadut, Frenk üzümü, içsiz fasulye, körpe taze bamyaya;

“85 gram” çileğe;

“100 gram” kaysı, şeftâli, karnabahar, mantar ve lahanaya;

“120 gram” ağaç çileği, karpuz ve yaban mersinine;

“135 gram” süte, domatese;

“150 gram” âhudutı ve eriğe; şekersiz saklanarak yalnız meyveleri yenmek üzere meyve konservesine; yoğurt ve kaymak ve pırasaya;

“160 gram” portakal ve tadsız kavuna (kabuğuyla tartılmak üzere); [21]

“200 gram” biraya, ıspanaka, içsüz hıyara;

“250 gram” şekeri alınmış meyvelere (armud, elma, kaysı, şeftâli, incir), havuca ve kefire;

Dördüncü kısımda münderiç ağdıyenin tarz-ı tatbikine dâ’ir bir nümüne ve misâl zikir etmek işbu perhizin suret-i tatbikini teshil edeceği tabî’îdir. Gıdaları, yiyecekleri iki sınıfa taksîm eylemek mümkündür: Birinci sınıfdakiler “Esâs Yiyecekler” (I, II inci kısımda toplananlar) olup mâ’iyet-i karbonsuz, unsuz ve nişastasız ve şekersizdir. İkinci sınıfta olanlar da mâ’iyet-i karbonî ya’ni un; nişasta ve şekeri hâvî “Tâlî Yiyecekler” (III ve IV üncü kısımda toplananlar)dır. İşte şu esâsâta binâ’en ve hastanenin derece-i tahammülüne göre mâ’iyet-i karbonlu yemekler tezyîd veya tenkis edilmek ve esâs yemeklerle tâlî yemekler nazar-ı i’tibâra alınmak üzere bir günlük yemek mikdâr ve nev’î şu suretle olabilir:

1. Birinci Kahvaltı:

(Esâs Yiyecekler) Çok koyu olmamak üzere çay veya kahve, soğuk et, bir yumurta, tereyağı;

(Tâlî Yiyecekler) 20 gram ekmeç;

2. İkinci Kahvaltı:

(Esâs Yiyecekler) Herhangi bir şekilde pişirilmiş iki yumurta; [22]

3. Öğle Yemeği:

(Esâs Yiyecekler) yumurtalı et suyu, yeşil ve içsüz sebzeli et, peynir, tereyağı;

(Tâlî Yiyecekler) 75 gram patates veya 25 gram beyaz ekmeç; yâhud 120 gram çilek ve 15 gram beyaz ekmeç ve üçüncü kısımdan bir yemek;

4. İkindi Yemeği:

300 gram kaymak (15 gram beyaz ekmeğe mu’âdildir);

5. Akşam Yemeği:

(Esâs Yiyecekler) mikdâr-ı münâsib ve kâfi et (sıcak veya soğuk; sebze veya salata ile);

(Tâlî Yiyecekler) Yulaf unu çorbası (25 gram ekmeğe mu’âdildir); üçüncü kısımdan bir yemek (mecnû’ı 100 gram beyaz ekmeğe mu’âdildir). [23]

V. Beşinci Kısım: Ba’zı Mutâla’at-ı Umûmiye

Bu bahisde birinci, ikinci ve üçüncü kısımdaki et’imenin tabh, ihzâr ve ekli hakkında ba’zı mütemmim ma’lûmât dercedilmiştir. Burada 1) Hayvanâtın sakatları hakkında husûsî

istitbâb ile balık yemekleri; sebzeli etlerin şekli ekli ve suret-i tabhı için ba'zı ma'lûmat, salatalar ve çirozlar; 2) Meşrûbâta â'id kavâ'id-i hususiye; 3) Yemeklerin günün muhtelif sa'atlerine sûret-i taksîm ve tevzî'i beyân edilmiştir. 1) Hayvanâtın sakatları hakkında husûsî istitbâb balık yemekleri, sebzeli etlerin şekli ekli ve sûret-i tabhı salatalar ve çirozlar için muhtasar ba'zı ma'lûmat i'tâsı herhalde şekerlilerin tagaddiyesi husûsunda pek nâfi'dir.

A-Hayvanâtın Sakatları Hakkında Husûsî İstitbâb ve Müsâ'adeler.

Öküz Dili: Herhangi şekilde olursa olsun tuzlanmış veya tütsüde kurutulmuş, unsuz salçalarla hazırlanmak üzere kızartılmış, konserve hâlinde olarak muhtelif sûretlerle ihzâr olunur. Öküzün diğer aksâm-ı dâhiliyesini, sakatlarını yemek âdet olmamıştır.

Dana Dili: Öküz dili gibidir. Bundan başka dananın böbreği, ciğerleri, beyni haşlanmış veya ıskarada veya münâsib [24] salçalarla pişmiş olarak veyâhud ciğer kıyması, bumar tavası (bunlar 100 grama kadar müsâ'iddir), unsuz salçalarla hazırlanır. Paça yemeği, dökdürmesi, yahnisi, şekersiz elmasiye şeklinde ihzârı münâsibdir.

Koyun Sakatları: koyun ve kuzu başlarının söğüşü, firını ile böbreği, karaciğeri, akciğeri ıskara, tava veyâhud soğanla yemek hâlinde hazırlanır. İşkembesi muhtelif suretlerle tabh edildiği gibi bumarı, paçası da şekerlilerin tagaddisinde yemek tenevvü'ünü te'mîn eder.

B. Balık Yemekleri: Her nev' balık yemeklerine müsâ'ade vardır. Balıklar şekerlilerin tagaddisinde çok ehemmiyetlidir. Bâ-husûs İstanbul Boğazı gibi balıkları pek mütenevvi' olan mahallerde bu husûs gayet kıymetdâr bir vâsita-i tagaddiyedir. Balıkların tarz-ı tabh ve ihzârı çok tahavvül eder. Bunları basit kaynamış olarak, pilâkî hâlinde, salçalı veya salçasız, baharât maydanoz veya limon ilâvesiyle, erimiş veya yanmış yağ ile, ıskarada, tavada veya firunda, mayonezli, domates salçası ile, zeytunyağı veya tereyağı ile hazırlanabilir.

T. Etlerle Berâber Sebze: Kızartma etlerle birlikte çok mikdârda sebze veya salata yenmemelidir. Bâ-husûs kırmızı etlerin veya tavuk, ördek gibi kümes hayvanları etlerinin, av [25] hayvanları ve ada tavşanı, kır tavşanı etlerinin tabh-ı ihzârında herhalde fazla mikdârda sebze terfiki icâb eder. Yeknesak hayvânî gıdâlardan bıkan şekerlilere bu nev' yiyeceklerin tenevvi'i ile iştihâ ve arzuları tatmin edilir.

C. Sebzeli Etler: I inci kısımda zikr ve ta'dâd edilen sebzelerin cümlesi istenildiği kadar yenebilir. Hattâ fazla mikdârda yenmesi müraccahdır. Et suyu veya diğer bir et hülâsası ile pişirilerek veya tereyağı ilâve ederek hazırlanması pek müraccahdır. Taze kaymak veya mütehasır kaymak, mütenevvi' baharât ilâvesine müsâ'ade vardır. Esnâ-yı tabh ve ihzârlarında her nev' un ve un müştekâtından ictinâb edilmelidir. Yağsız hazırlanan yemeklere sofrada tereyağı veya zeytunyağı konabilir. Lahana, soğan, domates, kabak, asma yaprağı gibi ba'zı sebzelerin piriñsiz et dolması şeklinde ihzârı pek muvâfıkdır. Yemeklerin

yeknesak olmamasını te'mîn için bu sûretle her gün değişdirilebilir. Dolmaların içi için et, karaciğer, yumurta, mantarlarla berâber mütenevvi' sebzeler ve ba'zı bahârât intihâb olunur. Etlî veya kıymalı sebze basdırmaları da pek muvâfıktır. Ispanak, yeşil salata, kuşkonmaz, hodan ve yeşil kereviz gibi sebzeler et ile veya yumurta ile hazırlanır. III. üncü kısımda zikr edilen sebzelerin ancak orada yazılan mikdârda ve haftada en çok iki def'a yenilebileceğini de hatırdâ tutmalıdır. [26]

D. Salatalar: Zeytunyağı, sirke ve limon ile tuz veya büber, unsuz mayonezli olarak hazırlanır. Marul, yeşil salata, hıyar, hindiba, kıvırcık hindiba, Frenk salatası ve emsâli de bu sûretle ihzâr olunur. Ba'zı sebzelerin ez cümle patlıcan, yeşil büber, lahana, hıyar, kereviz, domates... ve turşuları da yemeklere çâşni vermek ve iştihâyı tatmin eylemek için her dâ'im elzemdir.

R. Çerezler: Bu meyânda peynirleri (50 grama kadar), bâ-husûs yağlı peynirleri zikr ederiz. Peynirlerle berâber mikdâr-ı kâfi tereyağı yemek de mümkündür. Bilhassa lor, dil, kaşkaval ve Hollanda peynirlerinin ekmezsiz yenmesi pek mümkündür.

2) Meşrûbâtâ Â'id Kavâ'id-i Husûsiye: Burada mütenevvi' sularla çay ve kahve, kakao ve envâ'ı, limonatalar ve hoşaf lar, meşrûbât-ı küüliye, kremalar ve kaymaklar, süt ve ba'zı müştekâtı cem' edilmiştir.

A. Mütenevvi' Sular: Ale'l-umûm iyi sular, hakîki veya sun'î hâmis-i karbonlu ma'den suları şâyân-ı tavsiyedir. Yalnız Karlsbad, Vişi [Vichy] gibi emlaha ve mevâdd-ı mü'essiresi fazla olan ma'den sularının zamân ve mikdâr-ı isti'mâli hakkında bir tabîbin re'yini almak icâb eder.

B. Çav ve Kahve: Sabah ve ikinci kahvaltılarında pek koyu olmayarak ve tatlandırmak için sakkarin ve emsâli ilâve [27] edilerek içilir. Ihlamur, papatya gibi menkû'ât da yine sakkarin ile içilir. Çay yerine kaymaklı kahve içilebileceği gibi yemeklerden sonra da sâde kahve içmek arzuya tâbî'dir.

C. Kakao: Bir def'ada beş gram kadar (bir kahve kaşığı dolusu) kakao tozu ile hazırlanır. Eğer kakaonun terkîbine nazaran husûsî ve bünyevî bir mahzuru yok ise bunu günde bir def'a ve bi't-tercih ikinci zamânı içmek müreccahdır. Kakaonun kıymet-i gıdâ'iyyesini artırmak için içine bir yumurta sarısı ilâve olunabilir. Eğer bu mikdârdan fazla sarfı arzu edilirse ekme mikdâr-ı yevmîsinin tenkisi icâb eder. Tatlandırma için sakkarin ve kristalloz gibi mevâddan münâsib mikdârı ilâvesi de mümkündür.

D. Limonatalar ve Hoşaf lar: Limon, portakal, mandalina gazlı sularla veya sakkarin ve emsâli tatlandırıcı maddeler veya 15 gram kadar gliserinle hazırlanır. III üncü kısımda zikr edilen meyvelerden, oradaki kuyûd dâhilinde olarak, yine sakkarin ve emsâli ile hazırlanan hoşaf lar da kâbil-i ekldir.

R. Meşrûbât-ı Kûûliye: Hafif, beyaz ve şekerli şaraplarla mâ'iyet-i karbonî (şeker ve emsâli ve nişasta ve müştekatı) pek az biralar içilebilir. Şekeri fazla olan tatlıca meşrûbât içilmemelidir. Şarabların ekserisine şeker ilâve ederek anlara [28] husûsî bir lezzet ve letâfet vermek mu'tad olduğundan bu hususa dikkat edilmesi gâyet elzemdir. Şarabların mikdâr-ı yevmiyesine gelince bu husûsda ancak doktorun vesâyâsına ittibâ' eylemelidir. Ba'zı ahvâlde az mikdârı bile muzır olabilir. Rakılar, rom, mastika, düz [duziko] ve emsâli ancak tabîdden müsâ'ade alınmak suretiyle içilebilir. Şeker hastalığının esbâbı meyânında karaciğer ve pankreas gibi uzuvların hastalıkları bir mevki'-i mühim işgâl ve küûlün a'zâ-yı mezkûreye te'sîr-i mühimmi de âşikâr olduğundan esâsen meşrûbât-ı kûûliye memleketimizde muğaddî olmakdan ziyâde keyf vermek için içildiğinden şekerlilerin bu nev' meşrûbâtdan tevakkî eylemeleri pek münâsibdir.

S (sin). Kremalar ve Kaymaklar: Husûsî bir tezâd ve istitbâb, bir mâni'-i mahsus olmadığı takdirde günde 300 gram kadar kaymak gerek çay ve gerek kahve ile karıştırılarak her vakit ekl edilebilir [I inci kısma mürâca'at].

S (sad). Süt: Şekerlilerin beslenmesi husûsunda süt etin bir mu'âdili gibi ad edilmelidir. Etin uzun müddet yenilmesi te'sîriyle artık nefret ve istikrâh gelen vekâyî'de et yerine süttten istifâde imkânı vardır (IVüncü kısma mürâca'at). Yalnız bu hususda bir tabibin re'yine mürâca'atla marazî ahvâle göre tensîb edeceği sâde süt veya kaymak perhizleri tatbîk olunur. [29]

3) Yemeklerin Taksîmi: Yemeklerin günün muhtelif saatlerine sûret-i taksîm ve tevzî'i dahi şekerlileri beslemek için ehemmiyetli bir cihettir. Bu husûsda tarz-ı tagaddî yalnız üç başlıca yemeğe (kahvaltı, öğle ve akşam) inhisâr etdirilmeyip bunların arasına iki ufak yemek (İkinci kahvaltı, ikinci yemeği) daha ilâve etmek lâzımdır. Bu yemekler için en müsâ'id zamanlar şunlardır:

A. Sabah Yemeği veya Birinci Kahvaltı: (Adi Perhizde): İlk kahvaltı mebzûl olmalı ve vücuda fazla mevâdd-ı gıdâ'îye tedârik eylemelidir. Binâ'ên aleyh et ve yumurta muvâfıktır. Sabah yemeğini fazla tenevvü' ettirmeğe hâcet yoktur. Bu yemekde ekmeğin müsâ'ade edilen mikdâr-ı yevmîsinin rub'ı yenilebilir. Bâ-husûs fazlaca mikdârda tereyağı ilâve etmek pek münâsibdir (ekmek ve ânın mu'âdilleri hakkında IV üncü kısma mürâca'at).

(Sıkı Perhizde): 50 veya 100 gram tereyağı, 1-2 fincan kahve veya çay, 60-70 gram soğuk et [sögüş, beyin, jambon... gibi saf etler], arzuya göre pişirilmiş iki yumurta münâsib ve kâfidir. Daha sıkı ve tenzil edilmiş perhizde sabahları et hazf ve ânın yerine tereyağı ikâme olunur.

B. İkinci Kahvaltı. (Adî Perhiz): Eğer birinci kahvaltıda et yenilmiş ise ikinci kahvaltının muhtelif şekilde hazırlanan yumurta yemeklerine (meselâ elli gram tereyağıyla

[30] sahanda yumurta, rafadan yumurta, et suyu içinde yumurta terbiyesi veyâhud limonla çalkalanmış yumurta) hasrı müreccahdır. Bundan mâ'adâ sardalya, tütü balığı, havyar ve bunlara müşâbih mevâdda mürâca'at olunabilir. İkinci kahvaltıdan sonra hastalar mi'dede bir zücret, şişkinlik, darlık, ağırlık gibi bir hâl his ederlerse bir yudum konyak veya kirş [kirsch] alabilirler. Eğer doktor tarafından süt tavsiye edilmiş ise tavsiye ettiği mikdârın bir kısmı ikinci kahvaltıda alınabilir.

(Sıkı Perhizde): Sıkı perhiz için ikinci kahvaltıda bir küçük fincan et suyu (bir veya iki yumurta sarısı ile) içmek münâsibdir. Şâyed yevmî et mikdârı azaltılmış perhizler tatbîk edilirse ikinci kahvaltıda et yenilmesi câ'iz değildir.

C. Öğle Yemeği. (Âdî Perhizde): hastaların perhiz yemeğinden usanmaması için sabah kahvaltılarının hilâfına olarak öğle yemeğini gâyet tenevvi' etmelidir. Çünkü yemekden bıkmak son derecede muzırdır. Öğle yemeğinde bir günlük ekme mikdârının sülüs veya nisfi yenilmelidir. Bunun ekme olması şart olmayıp az veya çok un veya şekeri hâvî olan ve istenilen mikdârlarda intihâb edilen diğer gıdâlardan olması da câ'izdir (Dördüncü IV kısma mürâca'at). Ma'amâfih öğle yemeğinde ekme makâmına ka'im yemeklerden bir iki tabakdan fazlasına gitmemek lâzımdır. Yazın meyveler [31] ve kışın kuru sebzeler, unlular ve patates intihâb edilir. Mikdârları mümkün olduğu kadar doğru ve dikkatle ölçmek ve tartılmak elzemdir.

Bu yemekde çorba makâmında yumurta ile terbiyeli et suyu, etli çorba, sebze çorbası, sebzeli et suyu... ilh. yenir. Et ile çorbayı koyulaştırmak için yumurta sarısı, kaymak kullanılabilir. Nötroz da kâbil-i isti'mâldir.

Sebzeli Etler veya Etli Sebzeler: Gevrek, taze ve kâfi derecede yağlı öküz, koyun, kuzu ve tavuk eti gerek yalnız pişirilip yanına sebze konmak ve gerek sebze ile karışık olarak sâde veya et suyu ile pişirmek üzere ihzâr olunur. Bu husûsda arzuya göre domates salçası, soğan, hardallı salçalar, salatalar, turşular, limon veya sirke ... ilâve olunur. Etin üzerinde bulunan yağı yemek lâzımdır. Kaynamış yağ fazla mikdârda yendiği zaman kızarmış yağa nisbetle daha suhûletle kâbil-i hazımdır.

Soğukluk: Sıkı perhizde yalnız (I birinci kısım) da muharrer yemiş, ceviz ve şekersiz reçellerle (lâhikada) tesbit edilen ağdiyeye müsâ'ade vardı.

(Sıkı Perhiz): Sıkı perhizde öğle yemeğinde bir kâse yumurtalı et suyu ile (birinci kısım)dan münteheb bir çerez, 150 gram haşlanmış sebzeli et veya mu'âdili veyâhud balık, bunların yerine de bir tabak unsuz yumurta, 150 gram sebze veya salçalı [32] kızartma (Birinci I kısma mürâca'at), şekersiz meyvelerden 1-2 kaşık, 25-30 gram peynir ve tereyağı ve birkaç adet turp veya ceviz, takriben 50 gram mikdârında kremayı hâvî kahve alınabilir. Öğle yemeğinde çorba ile çerez arasına yalnız bir veya iki tabak yemek sıkıştırmakla bir

parça daha basitleştirilebilir. Sıkı perhizde etin (balığın dahî) vezni umûmîsi tamâmıyla mu'ayyendir. Yalnız şekl-i ihzârına göre yirmi dört saate taksîm olunur.

D. İkinci Yemeği. (Âdî Perhiz'de): Öğle ve akşam yemekleri arasında yalnız bir küçük ikinci yemeği yenecektir. Bir yumurta ile bir fincan çay veya kahve veya onbeş gram kakao ve bol bol kaymak veya bir yumurta ile hazırlanmış bir fincan kakao. Eğer doktorun tavsiyesine ittibâ' en ekmeğin rub'ı bu yemekde yenecekse bunu dördüncü IV kısımdaki diğer ekmeklerle veya mevsim yaz ise nev' ve mikdârları dördüncü kısımda yazılı olan meyvelerle mübâdele kâbildir.

(Sıkı Perhiz'de): 200 gram çay veya kahve, 50-100 grama krema ile bir yumurta, et mikdârının tahdîd edildiği sıkı himyede ise iki yumurta sarısı, kahve ve çay ile iktifâ olunur.

Sa. Akşam Yemeği. (Âdî Perhiz'de): Akşam yemeği sebze veya salatalı ve bolca etli olmalıdır. Bundan başka ufak bir çerez ilâve olunabilir (peynirler, havyar, sardalyalar; tuzlu Ringa balığı) ve bi't-tercîh tütsülenmiş veya tuzlanmış balık, ba'zen et yemelidir. [33] Tabîbin tavsiyesi üzerine tamamen veya kısmen sahan yumurta yemeğiyle mübâdele edilebilir.

Yumurta Yemekleri: Rafadan, yağda, hazır lop, sucuklu veya pasdırmalı, kıymalı, mantarlı, ispanaklı yumurtalar.

Et Yemeği: Akşamları bi't-tercîh sıcak veya soğuk kızartmalar ve söğüşler; tuzlu et; et veya balık salatası; biftek, rozbif, külbasdılar, kebablar ekl olunacaktır. Tabîb tarafından müsâ'ade edilen ekmeğin rub'ı akşam yemeğinde yenilecektir.

(Sıkı Perhiz'de): Birinci ve ikinci kısımlardaki çerezlerle iki yumurta veya (Birinci ve III. Üçüncü kısımlar)daki unsuz yumurta yemeklerinden herhangi biri, hafif et yemeği, (I inci ve III üncü kısımlar)daki sebzeler ve salatalar, peynir, tereyağı, yoğurtdan ibâret olmak üzere akşam yemeği bi't-tab'î basitleştirilebilir.

Sıkı ve mahdud perhizde her yemekde ve yirmi dört sa'atde yenecek mikdârı kat'î bir sûtetde kayd ve tesbît edilmesi elzemdir. Bu halde çerezleri ve yumurta yemeklerini mümkün olduğu kadar tenevvü' ettirmek îcâb eder. Sıkı himye tatbîk hâlinde, gıdâ-yı tâlî olarak, yirmi dört sa'ate taksîm edilmek üzere ancak ba'zı fabrikaların ihzâr eyledikleri ekmek ve çöreklerden bi'l-hesâb verilebilir ki bunların içindeki nişa[sta] mikdârı mu'ayyendir. [34]

VI. Altıncı Kısım

Bu kısımda idrâr tahlîli günleri hamıyye himyesi ile ba'zı husûsî perhizler ve şeker hastalığı tedâvisine â'id mütemmim ma'lûmât zikr edilmiştir.

A. İdrâr Tahlîli Günleri'nin Himyesi Hamıyyesi. Birinci Kahvaltı: Şekersiz, iki kaşık kesif

kremayı hâvî bir fincan çay ve kahve; tabibin ta'yîn edeceği mikdârda buğday ekmeği; bolca tereyağı; iki yumurta; 80-100 gram soğuk et.

İkinci Kahvaltı: 80-100 gram soğuk et (eğer ilk kahvaltıda et yenmemiş ise); bir fincan et suyu.

Öğleyin: Et suyunda bir yumurta; mikdâr-ı kâfi et (haşlanmış veya kızarmış balık, av hayvanâtı, kümes hayvanâtı, koyun, dana); unsuz olmak şartıyla yumurta; tereyağı veya her hangi bir yağla istihzâr edilmiş ispanak, karnabahar, lahana ve emsâli sebze; tabibin ta'yîn edeceği mikdârda buğday ekmeği; yağlı peynirler.

İkinci Yemeği: Şekersiz, iki kaşık koyu kremalı bir fincan çay veya kahve; tabibin ta'yîn edeceği mikdârda ve adedde buğday ekmeği ve yumurta.

Akşam Yemeği: Biftek veya soğuk kızartma; Zeytunyağı [35] ve sirke ile çaşnilendirilmiş salatalar; hazır lop veya sahanda yumurta; tabibin ta'yîn edeceği mikdârda buğday ekmeği ve tereyağı; peynir.

(İdrâr. Birinci kahvaltıdan sonra başlanarak ertesi sabahın birinci kahvaltısına kadar toplanacaktır. İdrar tefessüh etmemesi için derûnuna yarım kaşık toz hâlinde hâmız-ı bor [borik asit] ilâve olunacaktır. İdrârın mikdâr-ı yevmiyesine dikkatle litre hesabıyla – bir ma'den suyu şişesi takriben bir litre mâyi' alır –ölçmeli ve bundan küçük bir şişe doldurarak heman o gün laboratuvara göndermeli. Üzerine isim, târih, mikdar-ı bevl yazılmalıdır).

B. Ba'zı Himyeler. Ekseriyâ tavsiye edilen ve diyabet tedâvisinde tatbiki elzem olan ba'zı husûsu himyelerinin nümûnelerini âtiye derc ediyoruz:

1) Sebze Perhizi Günü. Birinci Kahvaltı: Bir fincan sâde kahve, bir iki yumurta sarısı. İkinci kahvaltı yağda bir yumurta veya pek az et suyunda bir yumurta sarısı; içsiz sebze ve salata. **Öğle yemeği:** bir küçük kâse iyi et suyu; dört yumurta sarısı ile 75-100 gram tereyağı veya zeytunyağı; içsiz muhtelif sebze ve salatalar; bir fincan şekersiz kahve, ikinci kahvaltısı: bir küçük kâse et suyunda iki yumurta sarısı. **Akşam Yemeği:** Bir küçük [36] kâse et suyu; 75 gram yağ; dört yumurta sarısı; içsiz sebze ve salata (yalnız birinci kısımdaki sebze ve salatalara müsâ'ade vardır. Hem yumurta ve hem sebze perhizi günlerinde yumurta sarısı yerine tam yumurta verilebilir).

Şekerlilerin haftada bir veya iki gün sebze perhizi yapmaları şeker hastalığının tedâvisi husûsunda pek büyük âmildir.

2) Yulaf Perhizi Günü: 250 gram yulaf unu hafif bir ateşde iki sa'at (tabibin tavsiyesi üzerine buna gliadin, pirinç albümini gibi bir albümin nebâtiden yüz gram ilâve olunabilir) üç dört litre suda kaynatılır. Sonra hepsi elekden geçilerek buna üç yüz gram tereyağı ilâve ve

arzuya göre tuzlanır. Bu çorba sekiz def'ada ve her iki sa'atde bir kâse olmak üzere ısıdılarak yenir. Buna unsuz salçalar konabilir (domates gibi). Yulaf gününde yulafla berâber aynı zamanda bir mikdâr şarab, çay, kahvaltı, et suyu, taze limon suyuna müsâ'ade vardır. Yulaf ikinci kahvaltı veya akşam yemeği gibi mu'ayyem yemeklere tahsis edilmiş ise daha fazla mikdâr meselâ bir kısım yulaf için iki buçuk üç kısım tereyağı kullanmak mümkündür.

Gerek sebze ve gerek yulaf perhizlerinin sûret ve yevm-i tatbik ve devâmı her halde bir tabibin re'y ve tavsiyesiyle yapılmalıdır. [37]

3) Mutâla'ât-ı Mütemmim: Diyabetlilere mahsûs ekmeke ve çöreklerden tamâmıyla unsuz olanlarla beyaz ekmeği ve nisbeten daha az unu hâvî olanları tefrîk lâzımdır. Birincilerinin bi'n-nazariye istenildiği kadar sarf ve istihlâk olunmalarında mahzur yok ise de kolaylıkla istikrâh tevîd ettiklerinden yine mahdûd mikdârda isti'mâl olunmalıdırlar. İkincilere gelince bunlardan ne kadar ekmeğe mu'âdil oldukları hesâb edilerek o kadar ekmeğe tekâbül eden mikdârda müsâ'ade vardır (te'âdül mikdârı için IV dördüncü kısma bakınız).

4) Ba'zı mü'esseselerin nebâtî albümin ve gayr-ı muzır nâmını verdikleri ba'zı mâ'iyet-i karbonlarla mu'ayyen nisbetde terkîb ederek yaptıkları ekmeke ve bisküvi vesâ'ireyede fazla i'timâd eylememelidir. Bu kısmen bir hatâ ve kısmen de bile bile bir iğfaldır.

5) Meyveler: Bir usûl-ı mahsûs vâsıtasıyla şekeri alınmış meyveler yapılmaktadır. Eğer meyveler pek tatsız ve lezzetsiz gelirse yemeden evvel âdi veya mütebbel sakkarin veya tarçın, limon kabuğu gibi bir madde ile bir müddet kaynatılabilir. Kendi usareleriyle pişirilen meyvelerden bi'z-zât evde dahî ihzâr olunabilir (IV. Üncü kısma mürâca'at) [38]

VII. Yedinci Kısım

1-Şekerlilere Ba'zı Muhtasar Tavsiyeler: Şekerlilerin, diğer hastalar gibi, yemeklerden sonra gezinmeleri elzemdir. Düz veya az meyilli bir mahalde fazla yorulmamak üzere yürümeleri lâzımdır.

Şeker hastalığına mübtelâ olanların ağızları hassasdır. Bâ-husûs şekerlilerin tükürükleri şekeri hâvî olduğundan mikropların sühuletle ve sür'atle neşv ü nemâsı için pek müsâ'id bir zemîndir. Bundan dolayı şekerlilerde diş etleri iltihâbları pek çoktur. Hattâ şekerlilerin hanakları ba'zen çok şiddetli olur.

Şu halde, şekerliler her yemekden sonra dişlerini, ağızlarını ve boğazlarını iyice yıkamalı; çalkalamalı. Münâsib diş tozu veya sabunla temizlemeli ve gargara eylemelidir. Hele yatarken ağzı temizleyip yatmak, geceleyin uykuda ve ağır istirahatde iken, mikropların sür'at ve suhûlet-i tekessürünü men' eder. Bâ-husûs dişlerinde çürüklük olan şekerlilerin herhalde dişçilere mürâca'at eylemeleri elzemdir.

Şekerlilerin yatıp kalkma zamânlarını da tanzim eylemelidir. Akşam yemeğinden iki, iki buçuk sa'at sonra yatmağı i'tiyâd edip mu'ayyen bir müddet uyumalı ve istirahat eylemelidir. Yatak odası havadar olmalı ve gündüz ziyâ görmelidir. [39]

Hazm-ı mi'devîyi, yemeklerden sonra sıkıntı gelmemesini te'mîn eylemek icâb eylediği gibi def'-i tabî'yi de intizamına koymalıdır. Bu cihet fi'l-i tagaddide pek ehemmiyetlidir. Hattâ tedâvî-i mihânîki mü'essesesi bulunan mahallerde muntazaman devâm ile tabibin tavsiyesi ve nezâreti altında muntazam harekât-ı bedeniyye icrâ eylemek pek muvâfıktır.

Şekerliler bedenlerinin taharetlerine de dikkat eylemelidir. Bâ-husûs cild üzerindeki terin kurumasiyla ânın terkîbindeki maddelerin tevazzu' ve teraküm eylemesi ve buna da her dâ'im havada bulunan tozların inzimâm eylemesi cildin taharrüşünü mücb olacağından sık sık yıkanmak, sabunlanmak, banyo eylemek pek muvâfıktır.

2-Hülâsâ: Şeker hastalığı bedene gıdâ vâsıtasıyla dâhil olan mâ'iyet-i karbonların, nişastalı ve unlu gıdâların ve şekerlerin sarf edilmeyerek idrâr vâsıtasıyla çıkması demek olduğundan bu husûsda en mühim tedbir bu nev' gıdâları beden sarf edebileceği mikdârda yemek ve sarf edilip edilmediğini idrârda şeker bulunup bulunmadığı ile anlamak icâb eder. Şu halde idrâr tahlîli gıdâ mikdârını ta'yîne esâs olduğundan idrardaki şekerin mikdârına veya mefkûdiyetine göre gıdâdaki mâ'iyet-i karbon mikdârını azaltmak veya çoğaltmak icâb edecektir ki bu cihet tedâvînin esâsıdır. İşte şu küçük risâlemiz şeker hastalığına mübtelâ olanların yiyecekleri hakkında muhtasar ve müfid ma'lûmâtı câmi' olduğundan, [40] tabî-i müdâvîlerinin tavsiye eyledikleri tagaddî esâsını, bi'z-zât bu risâlecikle ta'kîb edeceklerinden tedâvî husûsunda kendilerine çok fâ'ideli bir rehber olacaktır.

[Arka kapak]

Şekerliler Ne Yemelidir?

Şeker hastalığına mübtelâ olanların ta'kîb eylemesi icâb eden tedâbir-i ekliyi, perhizi muhtasar ve açık olarak muhtevîdir.

Doktor Mehmed Kâmil

Etfal Hastahânesi Dâhiliye Mütchassısı

Doktor Muzaffer

Galatasaray Lisesi Tabîbi

Teşekkür: Değerlendirmesi yapılan eserin Osmanlı Türkçesinden çeviriyazısını hazırlayan Prof. Dr. Rıfat Günelan'a; eserin ikinci yazarı olan 'Dr. Muzaffer'in Prof. Dr. Muzaffer Şevki Yener olduğuna dikkatimizi çeken ve M.Ş. Yener ile M. Labbe'nin birlikte çekilmiş resmini ileten Dr. Şeref Etker'e; Dr. Mehmet Kâmil Berk'in fotoğrafını aile arşivinden temin ederek yayınlamama izin veren Prof. Dr. Feza Günergun'a; Dr. Muzaffer imzalı aşu raporunu internet üzerinden temin eden İstanbul Sağlık ve Teknoloji Üniversitesi, Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanı Burak Delibaş'a katkıları için teşekkürlerimi sunarım.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Acknowledgement: I am grateful to Prof. Dr. Rıfat Günalan for transliterating the Ottoman Turkish text under study into latin characters; to Dr. Şeref Etker for identifying Dr. Muzaffer Şevki as . Muzaffer Şevki Yener and for providing his photo taken together with Dr. Marcel Labbe; Prof. Dr. Feza Günergün who provided the photograph of Dr. Mehmet Kâmil Berk kept in her family archive; Burak Delibaş (Library Manager, İstanbul Health and Technology University) for providing the vaccination document signed "Dr. Muzaffer" from the internet.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Arşiv Kaynakları / Archival Sources

Asuman Baytop Arşivi (İstanbul)

Dr. Mehmet Kâmil Berk'in kendi yazısını taşıyan fotoğrafı (7 Ağustos 1953).

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

Allen, Frederick M. "Studies Concerning Diabetes." *Journal of the American Medical Association* 63, 11 (1914): 939-943.

American Diabetes Association. "Diagnosis and Classification of Diabetes Mellitus." *Diabetes Care* 33, Supplement_1 (2010): S62-S69.

Barnard, Neal, Susan Levin, ve Caroline Trapp. "Meat Consumption as a Risk Factor for Type 2 Diabetes." *Nutrients* 6, 2(2014): 897-910.

Baysal, Ayşe. *Beslenme*. Hatiboğlu Yayınevi, 2004.

Baytop, Asuman. "Bir Hastane Hekimi Dr. M. Kâmil Berk (1878-1958), Mesleki Faaliyetleri ve Bilimsel Yayınları." *Arslan Terzioğlu'na Armağan 60. Doğum Yılı Anısına*, Editörler Erwin Lucius, Afife Mat, Öztan Öncel, ve Bülent Özeltay içinde 453-464. İstanbul: Isis, 1999.

Canadian Diabetes Association Clinical Practice Guidelines Expert Committee. Canadian Diabetes Association Clinical Practice Guidelines for the Prevention and Management of Diabetes in Canada. *Canadian Journal Diabetes* 37, Suppl 1 (2013): S1-212.

Cole, Joanne B. ve Jose C. Florez. "Genetics of Diabetes Mellitus and Diabetes Complications." *Nature Reviews Nephrology* 16, 7(2020): 377-390.

Çaykara, Emine ve Tuna Yıldırım. "1955'ten Bugüne." *Diyabet* 15, 45 (Ağustos 2014): 14-19.

Deshpande, Anjali D., Marcie Harris-Hayes ve Mario Schootman. "Epidemiology of Diabetes and Diabetes-Related Complications." *Physical Therapy* 88, 11(2008): 1254-1264.

Hatemi, Hüsrev. *Türkiye'de Endokrinoloji ve Diyabet Tarihi*. İstanbul: 121 Medikal, 2013.

Hamdy Osama ve Mohd-Yusof Barakatun-Nisak. "Nutrition in Diabetes." *Endocrinology and Metabolism Clinics* 45, 4 (2016): 799-817.

Henderson. George. "Court of Last Appeal – The Early History of the High-fat Diet for Diabetes." *Journal of Diabetes and Metabolism* 7, 8 (2016): 1-6.

John, Henry J. "Dietary Invalidism." *Annals of Internal Medicine* 32.4 (1950): 595-610.

Joslin Elliott P, H. F. Root, P. White, A. Marble, ve C. C. Bailey. *The Treatment of Diabetes Mellitus*, 8th edition. London: Henry Kimpton, 1947.

- Joslin, Elliott P. *The Treatment of Diabetes Mellitus: With Observations Upon the Disease Based Upon One Thousand Cases*. Philadelphia, PA: Lea & Febiger, 1916.
- Kannel, William B. ve Daniel L. McGee. "Diabetes and Glucose Tolerance as Risk Factors for Cardiovascular Disease: the Framingham Study." *Diabetes Care* 2, 2(1979): 120-126.
- "Marcel Labbe Öldü – İlim Alemleri Kıymetli bir Uzuvunu Biz de Bir Dostumuzu Kaybettik" *Cumhuriyet*, sayı 5413, 8 Haziran 1939, 7. s. 5-6.
- Mazur, Allan. "Why Were "Starvation Diets" Promoted for Diabetes in the Pre-insulin Period?." *Nutrition Journal* 10, 1 (2011): 1-9.
- Mehmed Kâmil ve Muzaffer, *Şekerliler Ne Yemelidir?* İstanbul, 1929.
- "Muzaffer Şevki Yener." *Diyabet* 1 (1961): 8-12.
- Özer, Emel. "Diabetes Mellitus'ta Diyet Tedavisinin Tarihsel Süreci." *Journal of Istanbul Faculty of Medicine* 61, 4 (1998): 521-525.
- Quianzon, Celeste C. ve Issam Cheikh. "History of Insulin." *Journal of Community Hospital Internal Medicine Perspectives* 2, 2 (2012): 18701.
- Ramachandran, Anup. "Know the Signs and Symptoms of Diabetes." *The Indian Journal of Medical Research* 140, 5 (2014): 579.
- Reynolds, Andrew ve Jim Mann. "Update on Nutrition in Diabetes Management." *Medical Clinics* 106, 5 (2022): 865-879.
- Rydén Lars ve Jan Lindsten. "The History of the Nobel Prize for the Discovery of Insulin." *Diabetes Research and Clinical Practice* 175, (2021): 108819.
- Şehsuvaroğlu, Bedi N. "Muzaffer Şevki Yener." *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 22, 1 (1959): 404-405.
- Westman, Eric C., William S. Yancy ve Margaret Humphreys. "Dietary Treatment of Diabetes Mellitus in the Pre-insulin Era (1914-1922)." *Perspectives in Biology and Medicine* 49, 1(2006): 77-83.
- Yener, Mustafa Şevki. *Diabet, Etüd ve Yayınlarım*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1951.

Elektronik Kaynaklar / Electronic Sources

- Baytop, Asuman. "Bir Hastane Hekimi Dr. M. Kâmil Berk (1878-1958), Mesleki Faaliyetleri ve Bilimsel Yayınları," Bilim Tarihi, erişim 20 Şubat 2023, http://www.bilimtarihi.org/pdfs/mehmet_kamil.pdf
- Cumhuriyet*, sayı 5413, 8 Haziran 1939.
- İlgi Mezat. "Osmanlıca Fiskal Pullu, Galatasaray Lisesi Tabibi 1923." Erişim 10 Nisan 2023. <https://www.ilmimezat.com/urun/5109894/osmanlica-fiskal-pullu-galatasaray-lisesi-tabibi-1923>
- Nutritional Recommendations for Individuals with Diabetes. Erişim 10 Nisan 2023. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK279012/>
- Türk Diyabet Cemiyeti. Erişim 10 Nisan 2023. <https://diyabetcemiyeti.org/kurumsal/hakkimizda>
- Uluslararası Diyabet Federasyonu. Erişim 10 Nisan 2023. <https://idf.org/who-we-are/about-idf/history.html>

İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İstanbul Üniversitesi Eczacı Okulu Öğrencisi Nahide Bursa (Torolsan)'dan Anılar ve Heybeliada Florası Herbarium Defteri

Recollections of Nahide Bursa (Torolsan), a Student at İstanbul University's School of Pharmacy During World War II, and her Herbarium Notebook on the Princes Islands

Berrin Torolsan¹

ÖZ

Nahide Bursa (Torolsan), II. Dünya Savaşı yıllarında İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Eczacılık Okulu'nda öğrencidir. 1946 yılında bu okuldan mezun olduktan sonra mesleki stajını Beyazıt Eczanesinde yapmıştır. Prof. Dr. Rosenthaler ve Prof. Dr. Heilbronn'un öğrencisi olmuştur. Öğrenimi sırasında kullandığı kitaplar, not defterleri, Eczacılık Okulu diploması, rozeti ve kullandığı bir kısım malzeme, kızı Berrin Torolsan tarafından korunmaktadır. Korunan malzeme içinde, Prof. Dr. Heilbronn'un dersleri çerçevesinde Heybeliada'dan ve Çamlıca tepesinden topladığı bitkileri içeren bir herbarium defteri de vardır. Berrin Torolsan bu yazıda anılan malzemeyi görsellerle tanıtmakta, annesinin hocaları hakkında anlattıklarını nakletmekte ve annesiyle ilgili anılarına yer vermektedir.

Anahtar sözcükler: Nahide Bursa (Torolsan), Anılar, İstanbul Üniversitesi, Eczacılık Okulu, Heybeliada Florası, Çamlıca Florası, Herbarium Defteri, Nebat Defteri

ABSTRACT

In the 1940s, during World War II, Nahide Bursa (Torolsan) was a student at İstanbul University's School of Pharmacy, which was then part of the Faculty of Medicine. After graduating, she completed her internship at the Beyazıt Apothecary. Two of her tutors were legendary figures: Professor Dr. Rosenthaler and Professor Dr. Heilbronn. Among the books, notes and memorabilia lovingly preserved by her daughter, Berrin Torolsan, are Nahide Bursa's diploma, pharmacist badge, and a herbarium notebook in which she annotated plant samples collected during botanical excursions made with Heilbronn to the island of Heybeliada in the Sea of Marmara and to Çamlıca hill in İstanbul. Berrin Torolsan recalls her mother's anecdotes about her student years, school, and the teachers who shared their immense knowledge with her. Those years were a time of limited resources with the threat of calamity ever present, but the era's hopes and idealism still shine through.

Keywords: Nahide Bursa (Torolsan), Recollections, İstanbul University, School of Pharmacy, Flora of Khalki, Flora of Çamlıca, Herbarium Notebook

¹Yazar ve Yayıncı, Cornucopia Magazine, İstanbul, Türkiye

ORCID: B.T. 0009-0003-6585-4429

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Berrin Torolsan,
Cornucopia Magazine, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: bt@cornucopia.net

Başvuru/Submitted: 28.03.2023

Kabul/Accepted: 18.04.2023

Atıf/Citation: Torolsan, Berrin, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İstanbul Üniversitesi Eczacı Okulu Öğrencisi Nahide Bursa (Torolsan)'dan Anılar ve Heybeliada Florası Herbarium Defteri." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 2 (2023): 945-954. <https://doi.org/10.26650/oba.1272290>

Geçenlerde birşeyler ararken rahmetli annem Nahide Bursa Torolsan'dan (1925-2009) kalma bir el çantasının içinde unutulmuş bir kart buldum. Minik bir zarfın içindeki kartta 'İstanbul Üniversitesi İspençiyari Kimya ve Galenik Enstitüleri' yazıyordu. Annem, 1946 yılında İstanbul Üniversitesi, Tıp Fakültesinin Eczacı Okulundan mezun oldu. Bundan 77 yıl önce bu şekilde isimlendirilen bu bölümlere günümüz Türkçesiyle belki, Farmasötik Kimya ve Galenik Enstitüleri demek uygun olur. O zamanlar henüz Eczacılık Fakültesi kurulmamıştı. Bunlar, Tıp Fakültesi bünyesindeki Eczacı Okulu içindeki enstitülerdi. Eczacılık Fakültesinin resmen kurulması daha 1962 yılına kadar bekliyecekti. 4 Kasım 1963'de İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi törenle öğrenime başlamış ve Prof. Dr. Turhan Baytop, yeni Fakültenin ilk dekanı olmuştu.

Nahide Bursa Torolsan (portre) ve İstanbul Üniversitesi Eczacılık Okulu önünde
(Berrin Torolsan Arşivi)

Annem Nahide Bursa Torolsan, Kandilli Kız Lisesi'nden mezun olduktan sonra, eczacı olmaya karar vermiş. Bu seçimi nasıl yaptı bilmiyorum, ama onun kişiliğine çok uygun, yerinde bir karar olduğunu düşünüyorum. Olağanüstü bir hafızaya ilâveten, matematik, fizik ve kimya gibi fen konularına yeteneği vardı. Pratik zekasıyla olayları, ister sosyal veya ekonomik ciddi meseleler olsun veya isterse yemek tarifleri veya terzilik gibi basit ev işleri konuları olsun, derhal formüle eder, çabucak başarılı bir şekilde sonuçlandırır. Onun bu çözüm bulma yeteneğine bir örnek verebilirim: Eğitimi bitirince, zorunlu olan meslek stajımı, o günlerin iyi bilinen ve oldukça işlek olan, Beyazıt Meydanının karşısındaki Beyazıt Eczanesi'nde yapmış. Mevsim kış olduğu için soğuk algınlığı şikâyetleri çok fazlamış. Anlattığına göre, müşteriler receteleriyle gelir ve ilaçlar hazırlanana kadar, duvar kenarında sıralanmış Thonet iskemlelere oturup beklermiş. Doktor reçetelerindeki preparatlar, eczanenin arka tarafındaki laboratuvarında hazırlanmış. Tabii bazı hastalar sabırsızlanır, çocuklar huysuzlanır, eczacı

kalfası ve asistanların da eli ayağı dolaşmış. Kısa bir süre sonra, annem kalfaya şöyle bir teklifle gelmiş: “*Filanca doktor hep aynı öksürük şurubunu yazıyor, bir diğeri bu pastilleri veriyor. Acaba biz sabahtan bu şurubu bol miktarda kaynatıp, şişelere doldursak, pastilleri, fitilleri de hazırlayıp etiketlesek ve gelen müşterilere beklemeden versek nasıl olur?*” Galiba Ermeni olan Kalfa Efendi, “*Sen ne akıllı kızsın, be ! ...*” demiş ve o günden sonra böyle yaparak, bu ‘*serî üretimle*’ hem çalışanlar hem de müşteriler oldukça rahatlamışlar.

Nahide Bursa Torolsan'ın 'Eczacılık Diploması' (19.VII.1946) ve Eczacılık rozeti
(Berrin Torolsan Arşivi)

'İstanbul Üniversitesi İspençiyari Kimya ve Galenik Enstitüleri' antetli kart ve zarf
(Berrin Torolsan Arşivi)

Annem, Üniversitedeki öğrencilik anılarını ve deneyimlerini keyifle anlatırdı. Ben ilkokula giderken, bir süre Beyazıt'ta oturduk. O zamanlar Beyazıt Meydanı, ortasındaki muhteşem fiskiyeli mermer havuzu, ulu çınarları, esnaf kahvehaneleriyle olağanüstü güzeldi. Üniversite bahçesi de yetişkin ağaçları, çiçek tarhları ile bakımlı yemyeşil bir parktı ve halka açıktı. Annemle beraber bazen küçük kardeşimi de alıp, Üniversite bahçesine giderdik. Bana okulunu gösterir, hangi büyük kapıdan her sabah girdiğini, farklı derslerin değişik binalarda olduğunu anlatır, arkadaşları ve hocalarından bahis ederdi.

Hocalarından hep takdir ve övgüyle söz eder ve sıklıkla, “Bizler kendi ülkemizde Avrupa eğitimi almak şansına sahip müstesna bir kuşağız” derdi.¹ Özellikle hocası Profesör Alfred Heilbronn² -- zannedirim, botanik (nebatat) derslerine giriyordu, -- ile ilgili anılarını da şöyle anlatırdı: “Zaman zaman hocamızla birlikte sınıfımız arazide bitki arama gezilerine çıkardı. İlkbaharda Çamlıca'ya, Boğaz tepelerindeki kırlara veya Adalara giderdik. Profesör Heilbronn yerden bir bitki koparır ve öğrencilerine gösterir, ayınısından bizim de bulmamızı isterdi. Biz daha onu arayıp, buluncaya kadar, bir başka yeni bitkiyi elinde sallamaz mı?” Annemin özenle tuttuğu ve muhafaza ettiği herbaryum defterciği (15 cm x 20 cm, ca. 70 yaprak),³ içinde o günlerden kalma Heybeliada'dan ve Çamlıca'dan toplanmış kuru bitkilerle halâ duruyor. Bitkileri iyi tanırdı, bazen benimle birlikte bahçemizde veya kırlarda dolaşırken yabancı bitkileri gösterir ve isimlerini söylerdi. İlkokula bile gitmiyordum, ama o zamandan aklımda kalanları da hiç unutmadım: Oğulotu ve Ballıbaba (*arıların en sevdiği bitkiler*), Yılanyastığı (*dokunma, zehirli*), Romen papatyası (*çayı yapılır*), Gülhatmi (*öksürüğe iyi gelir*) vb. Diğer süs çiçekleri ve ağaçlardan da hep isimleriyle söz ederdi. “Erguvanlar ne güzel açtı”, “Beni Büyük Ceviz'in orada bekle”, “Çamın altında oturalım” gibi.

Biraz defter ve ders kitaplarını karıştırınca, Profesör Heilbronn'un 1939 tarihli *İспенçiyari Nebatat (Pharmakobotanik)*⁴ kitabındaki önsözünden, Türkiye florasındaki tıbbi bitkilerin yerel Türkçe isimlerine önem verdiği ve hatta bu konuya hassasiyet gösterdiği anlaşılıyor. Kendisinden önceki meslekdaşlarının Anadolu'ya seyahatlerinde topladıkları bitki örneklerinin halk arasında bilinen isimlerini de kaydetmiş olmalarına bilhassa teşekkür ediyor. Zaten annem de kitabın içindeki bütün bitkilerin yanına Türkçe isimlerini kurşun kalemle not etmiş. Demek ki hocaları, hem Latince hem de Türkçe isimlerini öğrencilerine soruyordu.

1 Asuman Baytop, “İstanbul Üniversitesi Eczacı Mektebi'nde (1933-1962) Görev Almış Yabancı Öğretim Üyeleri,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 12, 2 (2011): 1 – 21.

2 Asuman Baytop, “Ord. Prof. Dr. Alfred Heilbronn'un (1885-1961) İstanbul Üniversitesi'ndeki Bilimsel Faaliyetleri,” *Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları*, yay. haz. Feza Günergun (Ankara: TÜBİTAK, 2004) içinde, 316-333.

3 Defterde 43 bitki örneği vardır. Örneklerin listesi için makalenin ekindeki listeye bakınız.

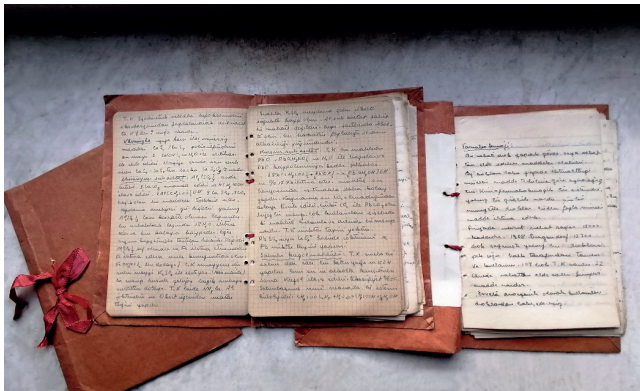
4 Alfred Heilbronn, *İспенçiyari Nebatat (Pharmakobotanik): Angiospermlerin (Bilhassa Tıbbi Nebatların) Sistematığı*, çev. Sara Akdik (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1940).

Yine mikroskop altında lam-lamel arasına koydukları bitkilerin dokularını incelediklerini, hatta soğan zarının pek hoş görüntü verdiğini anlatmıştı. Hocalarından birinin de, yanılmıyorsam, Profesör Rosenthaler,⁵ “İlaçla zehirlerin arasında sadece doz farkı vardır”, diye sıklıkla tekrarlayarak, öğrencilerini uyardığını hatırlar ve bizim de bu gerçeği hiç unutmamamızı isterdi.

Yine hocalarıyla ilgili bir başka anekdot: Herr Professor ders anlatırken sıra kokain, heroin vb uyuşturuculara gelince, hocanın: “*Bu yöntemler basittir, fakat prensip olarak siz öğrencilerime öğretmemeyi tercih ederim*” diyerek dersi bitirdiğini ve o değerli hocaların hepsinin nasıl bir ahlâk anlayışı ve hatta şevkâtle öğrencilerini eğittiğini, belki biraz da özelemlerle dile getirirdi.

Nahide Bursa Torolsan'ın kitapları ve not defterleri (üstte ve altta) (Berrin Torolsan Arşivi)

5 Leopold Rosenthaler'in (1875-1962) kısa biyografisi için bkz. Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınları, 1985), 432.

Güzel annemin maalesef hiç kendi eczanesi olmadı. O çok sevdiği eczacılık mesleğini yapmak da ona kısmet değilmiş. Üniversiteden mezun olur olmaz, babam Halil Torolsan (1918-1996) ile evlenmiş ve kısa zaman sonra da ben dünyaya gelmişim (1948). Bütün eğitimi ve bilgi birikimi, laboratuvarlarda, havanlar, pipetler, hassas teraziler arasında geçmiş olan annem, kendisinden sonraki yeni nesil modern eczacıları, biraz müstehzi, “*diplomalı bakkallar*” olarak nitelendirirdi. Çünkü onun için eczacılık bir bilim olduğu kadar, zenaattı da. Raftan alıp hazır ilacı vermek de neydi? Ben ve kardeşim büyüdükten sonra, eczane açmak herhalde bu sebepten ona hiç cazip gelmedi. Üniversitede kariyer yapmak için de artık geç kalmıştı. Ama daima ailede sağlık sorunları olduğu zaman danışılan, üşenmeden bilgi veren veya kişileri doğru hekimlere yönlendiren, ufak tefek yaralanmalarda seve seve yardıma koşan ve büyük küçük bütün aile fertlerinin iğnelerini yapan hep annem oldu. Onun dikkatle iğne kutusundan yeni bir iğne seçişini (ucu keskin olsun, acıtmasın diye), enjektörünü küçük metal kutusunda kaynatışını, minik cam ampule tık tık vurarak, havasını almasını ve nihayet ampulün içindekini enjektörüne çekerek, bize şırınga edişini bugün gibi hatırlıyorum. Ya iğnelerin hep yeni oluşundan ya da elinin hafifliğinden, gerçekten pek acıtmazdı. Onun iğnesini unutmayan bir de üst kat komşumuz var. Bir yılbaşı gecesi sabaha karşı bir davetten eve dönen annemle babamı daha kapıdan girerken, apartman komşumuzun eşi koşarak karşılıyor. Eşinin iğnesini yılbaşı olduğu için yapacak kimse bulamadıklarını ve sancısı olduğunu söylüyor. Acaba annem yapabilir miydi? Tabii, annem hemen enjektörünü alıp, koşuyor. Elli sene sonra hâlâ üst kat komşumuz, Işık Hanım, “*Ah, annenin gece elbiseleri içinde gelip, o gece beni sancularımdan kurtardığını hiç unutamam...*” diye anlatır.

Nahide Bursa Torolsan'ın iğne takımı ve ampulleri (Berrin Torolsan Arşivi)

Cumhuriyetimizin ilk yıllarında varolan idealizmi, gençlerin nasıl gayret ve özveriyle derslerine çalışarak, bilinçle seçtikleri mesleklerinde ilerleyerek, toplumda yerlerini almaları; ayrıca eğitimcilerin de nasıl titizlikle öğrencilerini yetiştirttiklerini ve bunların, bir dünya savaşının bütün dehşetiyle sürmekte olduğu, Türkiye dahil bütün ulusların savaşın gölgesinde yaşamaya çalıştıkları bir zamanda olması, bence unutulmaması gereken anlardır. Bu satırları yazmamın sebebi, neredeyse bir asır evvel toplumdaki kolektif duygu, düşünce ve anlayışın, hem Milli Eğitim tarihimize, hem de ülkemizin sosyal tarihine bir referans olması dileğidir.

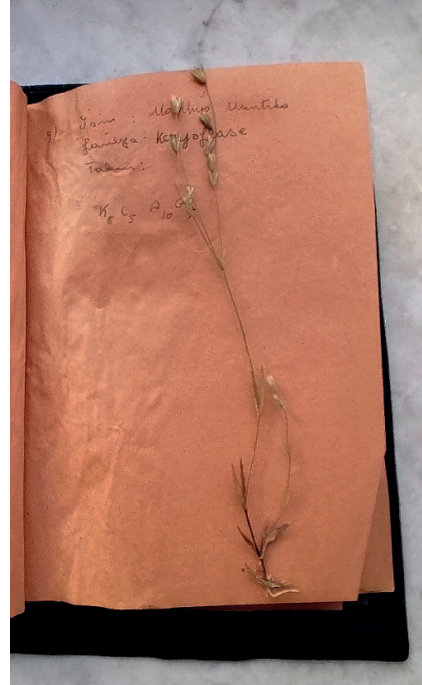
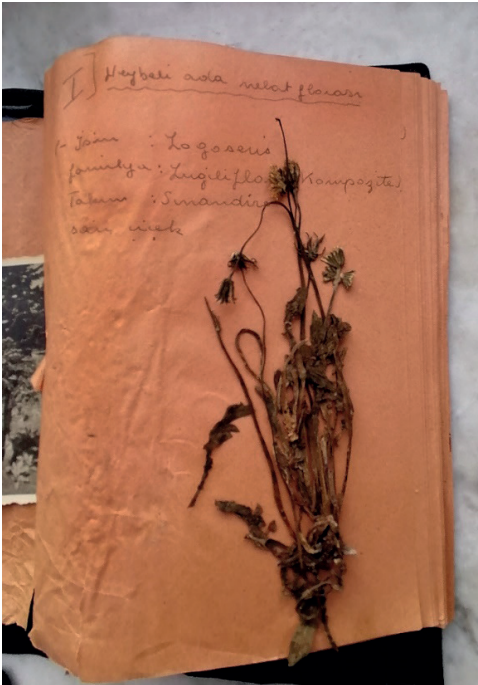
Ek - Nahide Bursa Torolsan'ın 'Nebatat Defteri'ndeki Bitkilerin Listesi ve Defterden Örnek Sayfalar (Berrin Torolsan Arşivi)

Açıklama: 'Nebatat Defteri' iki bölümden oluşmaktadır. 'Heybeliada Nebat Florası' ve 'Çamlıca Nebat Florası'. Birinci bölümde (Heybeliada) numaralandırılmış 27, numarasız 5 örnek bulunur. İkinci bölümde (Çamlıca) 11 örnek yer alır. Her örnek için Latince isim, familya ve takım adları yanında bazı örneklerin Türkçe isimleri verilmiştir. Ayrıca bitkinin bazı özellikleri kaydedilmiştir: Koyu sarı çiçek, mor çiçek, sarı çiçek dikenli, zigomorf boğaz tüyleri, mahmuz yapmış, çiçek sapı uzun, çiriş yapılı gibi. A (Andoecium, erkek organlar, stamenlerin toplamı), P (Perigon veya pistil), K (Kaliks, çanak yaprak, sepal), C (Korolla, taçyaparak, petal) ve G (Gineceum / dişi organ) harfleri yanında çiçeklerin organ sayıları belirtilmiştir. Defterde, Latince terimler (isim, familya, takım) genellikle Türkçe okunuşları ile verilmiş olup bazı yazım hataları var (Örneğin Lathyrus yerine Lateus). Bunun sebebi, Latince terimler ile yeni tanışmakta olan Eczacı Okulu öğrencilerinin, gezi sırasında bitkileri tanıtan hocalarından sözlü olarak duydukları bu terimleri kayda geçirirken bazen yazmakta zorluk çekmeleridir. Aşağıdaki listede, yazım hataları düzeltilmiş, köşeli parantez içinde olan terimler liste yayına hazırlanırken eklenmiştir. Listeyi gözden geçiren Prof. Dr. Neriman Özhatay'a teşekkür ederiz.

I – Heybeliada Nebat Florası

- 1-Lagoseris [Asteraceae]
- 2-Erodium (Leylek Gagası), Geraniaceae
- 3-Euphorbia (Sütlege), Euphorbiaceae
- 4-Geranium, [Geraniaceae]
- 5-Calendula (Yabani nergis), Tubiflorae, [Asteraceae]
- 6-Alyssum (Altın Çiçeği), Cruciferae
- 7-Muscari, Liliaceae

- 8-Carex, Cyperaceae
9-Cistus (Laden), Cistaceae
10-Lavandula stoechas, Lamiaceae
11-Asphodelus microcarpus, Asphodelaceae
12-Asphodelus fistulosus, [Asphodelaceae]
13-Calicotome, [Fabaceae]
14-Vicia hybrida, Papilionaceae [Fabaceae]
15-Erica (Funda), Ericaceae
1-Symphytum orientale (Karakafes), Boraginaceae
2-Ranunculus (Düğün çiçeği), Ranunculaceae
3-İsim yok, bitki örneği var
4-Calepina, Cruciferae
5-[Arum] (Dana ayağı), [Araceae]
6-[Raphanus sativus] (turp), [Brassicaceae]
7-Scrophularia [nodosa] (Siraca), Scrophulariaceae
8-Rumex acetosella (Kuzukulağı), [Polygonaceae]
9-Moenchia mantica, Caryophyllaceae,
10-Anemone (Dağ Lalesi), [Ranunculaceae]
11-Artemisia (Papatya) [Pelin otu] [Asteraceae]
12-Diviniana [Viola?] (Menekşe), Violaceae
Euphrasia, Scrophulariaceae [günümüzde Orobanchaceae]
Aira caryophyllea (Tavşan bıyığı) Gramineae
Sedum (Dam kuruğu) [Crassulaceae]
Lathyrus
Orchis (Orkide) [Orchidaceae]
Çamlıca Nebat Florası
Ranunculus ficaria, Ranunculaceae
Poterium spinosum, Rosaceae
Cistus, [Cistaceae]
Ornithogalum [Liliaceae]
Gagea amblyopetala = Gagea chrysantha, [Liliaceae]
Romulea, Iridaceae
Erodium, Geraniaceae
Juniperus oxycedrus, Cupressaceae
Calepina, [Cruciferae]
Mus [yapraklı kara yosunu]
Liken

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Arşiv Kaynakları / Archival Sources

Berrin Torolsan Arşivi (İstanbul, Türkiye)

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

- Baytop, Asuman. "İstanbul Üniversitesi Eczacı Mektebi'nde (1933-1962) Görev Almış Yabancı Öğretim Üyeleri." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 12, 2 (2011): 1 – 21.
- Baytop, Asuman. "Ord. Prof. Dr. Alfred Heilbronn'un (1885-1961) İstanbul Üniversitesi'ndeki Bilimsel Faaliyetleri." *Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları*. Yayına Hazırlayan Feza Günergün içinde 316-333. Ankara: TÜBİTAK, 2004.
- Baytop, Turhan. *Türk Eczacılık Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınları, 1985.
- Heilbronn, Alfred. *İspençiyari Nebatat (Pharmakobotanik): Angiospermlerin (Bilhassa Tıbbi Nebatların) Sistematiği*. Çeviren Sara Akdik. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1940.

Sergi – Deney ile Eğitmek: İstanbul Saint-Joseph Lisesinde Deneysel Fizik (5 Nisan – 28 Mayıs 2023)

An Exhibition – Educate Through Experience: Experimental Physics at the Lycée Saint-Joseph of İstanbul (April 5th – May 28th, 2023)

Mustafa Aktar¹

¹Prof. Dr., Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü emekli öğretim üyesi, İstanbul, Türkiye

ORCID: M.A. 0000-0001-7982-8916

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mustafa Aktar, Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü emekli öğretim üyesi, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: aktar@boun.edu.tr

Başvuru/Submitted: 01.05.2023 • **Kabul/Accepted:** 02.05.2023

Atıf/Citation: Aktar, Mustafa. "Sergi – Deney ile Eğitmek: İstanbul Saint-Joseph Lisesinde Deneysel Fizik (5 Nisan – 28 Mayıs 2023)." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 2 (2023): 955-965. <https://doi.org/10.26650/oba.1290561>

Anahtar Sözcükler: Fizik Eğitimi, Deney İle Öğrenme, Bilimsel Aletler Tarihi, İstanbul Saint-Joseph Lisesi
Keywords: Phycis Teaching, Experiential Learning, History of Scientific Instruments, Lycée Saint-Joseph of İstanbul

Saint-Joseph Lisesi'nde bir zamanlar fizik eğitimi için kullanılmış olan deney aletleri bir araya getirilerek bilim tarihi açısından önemli bir sergi oluşturulmuştur. Bu değerli koleksiyonun gün yüzüne çıkarılmasında gerek Lise yönetiminin bilim kültürü konusundaki duyarlılığı ve gerekse küratör Prof. Dr. Feza Günergün'un bir uzman olarak katkıları büyük bir rol oynamıştır.

Sergi, sadece başlık açısından bakıldığında bile, Türkiye eğitim tarihinde bir ilk olması açısından büyük bir önem taşır. Ayrıca, sergilenen objelerin kalitesi ve çeşitliliği göz önüne alındığında, bu girişimin hem okul tarihi ve hem de Fransız eğitim geleneği açısından da önemli katkılar sağlaması beklenir. Kanımca bu sergiyi sadece bilim ve eğitim ekseninde değerlendirmek de yeterli olmaz. Büyük bölümü XIX. yüzyıla ait olan bu aletlerin her biri mükemmel bir tasarım örneği olarak o yıllara özgü ince bir estetik kaygısını, hassas bir el işçiliğini, bilinçli bir malzeme seçimini, bugün artık rastlanmayan özen ve ustalık örneğini de yansıtmakta ve bu yönüyle neredeyse bir sanat sergisi olarak da değer kazanmaktadır.

Sergi, lise yerleşkesi içinde yer alan Caporal Evi'nin üst katında yer alır. Bu bina gerek konum açısından, gerekse görsel açıdan bu tür bir sergi için seçilebilecek belki de en uygun mekan olabilir. Binanın mimari yapısı, yüksek tavanları, dar kemerli pencereleri, ferforje trabzanları ile aletlerin üretildiği XIX. yüzyıl sonu atmosferini birebir yansıtır durumdadır. Ayrıca bu binanın 1960'lı yıllarda gerçek anlamda fizik deneyleri için kullanılmış olduğunu da hatırlatmakta yarar var. Sergi, ikisi büyük, birisi küçük üç odadan oluşan, yaklaşık 100 metrekarelik bir alana yayılmıştır. Yerleşme düzeni konulara göre dokuz ayrı bölüme ayrılmıştır: Yerçekimi-Mekanik, Elektrostatik, Elektrodinamik, Hidrostatik, Optik, Akustik, Astronomi, Gazların Özellikleri ve Isı. Bu sınıflama düzeni (manyetik konusu da eklenirse) XIX yüzyıl fizik deney aletleri için kullanılan standart tasnif yöntemidir¹. Her kategori için boyu bir buçuk metreyi aşmayan birer camekan hazırlanmış ve sergilenen yaklaşık 80 alet konularına göre bu camekânlar içerisine yerleştirilmiştir.

Bugünkü bilgilerimiz ışığında bakıldığında, bu deney aletlerinin ne zaman ve nasıl alındığı, Saint-Joseph Lisesi laboratuvarlarına nasıl geldiği, ilk eğitimin kimler tarafından, ne şekilde verildiği gibi konularda henüz bilgi sahibi değiliz. 1900 yılı civarı basılmış olan iki eski Saint-Joseph kartpostalı, o dönemde okulda mevcut olan aletler hakkında bazı ipuçları verir. Bugün sergide yer alan aletlerin büyük bölümünü o eski fotoğraflarda görmek mümkündür. Örneğin yerçekimi (Atwood Aleti, Su Çekici), optik (Güneş Işığı Mikroskopi), gazlar (Vakum Fanusu ve Emme Diski, Sturmus Çeşmesi, iki adet Magdeburg Yarıküresi), ısı (Papin Tenceresi, Kadranlı Pirometre) ve hidrostatik (su turnikesi, bileşik kaplar aleti, çifte silindri hidrostatik terazi, Masson-Pascal Aleti) gibi aletler 1. numaralı kartpostalda yer almıştır. Bu fotoğrafta yer alan bazı aletlerin lisenin ilk kurulduğu tarih olan 1881'de henüz çok yeni üretilmiş olduğu göz önüne alınırsa (örn. Wimshurst Makinası 1880 ortalarında geliştirildi) okul laboratuvarının o dönem için son derece güncel olduğu anlaşılıyor.

1 ASEISTE (Association de Sauvegarde d'Etude des Instruments Scientifiques et Techniques de l'Enseignement. <http://www.aseiste.org>

“Deney ile Eğitmek: İstanbul Saint-Joseph Lisesinde Deneysel Fizik” sergisinde gazların özellikleri (önde) ve ısı (arkada) konularıyla ilgili aletler (Fotoğraf: Feza Günergun)

“Deney ile Eğitmek: İstanbul Saint-Joseph Lisesinde Deneysel Fizik” sergisinde hidrostatik aletlerinin sergilendiği bölüm (Fotoğraf: Feza Günergun)

Saint-Joseph Lisesi’nde öğrencilerin katılımı ile gerçekleşen bu fizik deneyleri Osmanlı-Türkiye eğitim sisteminde ilkler arasında sayılır. Bu açıdan, söz konusu deneylerin ilk

kuşakların eğitiminde nasıl bir rol oynadığı ilginç bir araştırma konusudur. Laboratuvarın gelişiminin (deneylerin seçimi, aletlerin kullanımı, vb) Fransa’daki örneklere benzer bir süreç izlediğini düşünmek çok yanlış olmaz. Bilindiği gibi Fransa’da fizik deneylerinin önem kazanması ve bunların bizzat öğrenciler tarafından yapılması düşüncesi 1902 yılı eğitim reformundan sonra ağırlık kazanmıştır.² Oysa Fransız eğitiminde fizik deneylerinin yer alması fikri ilk kez Fransız Devrimi sırasında doğmuş ve daha 1796 yılında Convention’un bir kararıyla zorunlu hale getirilmişti. Söz konusu kararda, her departmanda merkezi bir okulun (Écoles Centrales) kurulması ve bunların her birinde bir kütüphane, bir botanik bahçesi, bir fizik odası (Cabinet de Physique) ve bir doğa tarihi odası oluşturulması şart koşulmuştu. Kısa sürede sayıları 70’i geçen bu tür okullar Napoléon döneminde büyük bir gelişme gösterdi. Fizik Odası geleneği fen eğitimine paralel olarak XIX. yüzyıl boyunca inişli çıkışlı devam etti. Fen eğitiminin gerçek ivme kazanması ise sanayi devrimi ile oldu. XIX. yüzyıl, okullarda sosyal profilin değiştiği ve önceliklerin yeniden tanımlandığı bir dönemdir. Geçmişte, çocuklarına edebiyat, felsefe, tarih öğretmek isteyen aristokratların yerini, sanayi devrimini üstlenmiş ve dolayısıyla fen bilimine öncelik veren orta sınıflar almıştı. Bu dönüşüm deney aletlerinin üretimini de ciddi biçimde artırmıştı. Ancak bu yıllarda deneylerin hepsi hocalar tarafından yapılıyor ve öğrenciler ise sadece izleyici olarak katılıyorlardı. Aletlerin büyük bölümü öğrencilerin eline verilemeyecek kadar değerli ve hassastı. Zaten bunların bir bölümü sadece eğitim için değil, gerçek fizik araştırmalarında da kullanılabilir nitelikteydi. Bu nedenle firmalar, ürettikleri her aletle ilgili son derece uzun ve ayrıntılı kullanım kılavuzları oluşturmuştu. Çoğu zaman öğrenciler ödev olarak bunları okumak ve öğrenmek zorunda kalırdı³. Anlaşılması giderek karmaşıklaşan bu deneyleri uygulamak zorlaştı. 1902 yılı eğitim reformundan sonra bu anlayış yavaş yavaş terkedildi. Yeni eğitim sisteminde fizik deneyleri basitleştirilmeli ve hocaların elinden alınıp, tamamen öğrencilere teslim edilmeliydi.⁴ Bu dönüşüm oldukça uzun bir zaman aldı, hatta birçok görüşe göre 1960’lara kadar sürdü. Günümüzdeki modern eğitimde, deney aletleri sadece uzman hocaların dokunabildiği birer mücevher olmaktan çıkmış, en hoyrat öğrencilerin bile eline bırakılacak kadar yalın, ucuz, yenilenebilir ve aynı zamanda da emniyetli bir alet niteliği taşımaya başlamıştır. Bu tarihsel süreçten geriye, XIX. yüzyıl son yarısı ile XX. yüzyılın ilk çeyreği arasında üretilmiş, öğrenci için düşünülmüş ancak sonradan pek kullanılmamış, hassas ve değerli aletlerden oluşan bir kültür mirası kalmıştır. Saint-Joseph Lisesi’nde sergilenen aletleri de, aynı Fransa’dakiler gibi bu mirasın bir parçası olarak düşünmek yanlış olmaz. Nitekim altında Cabinet de Physique yazan 1900 tarihli iki kartpostal ve 1960’larda okul laboratuvarlarında deneyleri yaşamış

2 Maryline Coquidé, “Instruments scientifiques, instruments pédagogiques (1902-1965). Du laboratoire à la classe, des instruments pour donner à voir dans l’enseignement des sciences naturelles,” *Bulletin d’Histoire et d’Épistémologie des Sciences de la Vie* 13, 2 (2005): 271-293

3 Francis Gires (editör), *Physique impériale, cabinet de physique du lycée Impérial de Périgueux* (Niort: ASEISTE, 2004), 198 s.; Francis Gires (editör), *L’Empire de la physique, cabinet de physique du lycée Guez de Balzac d’Angoulême* (Niort : ASEISTE, 2006), 392 s.

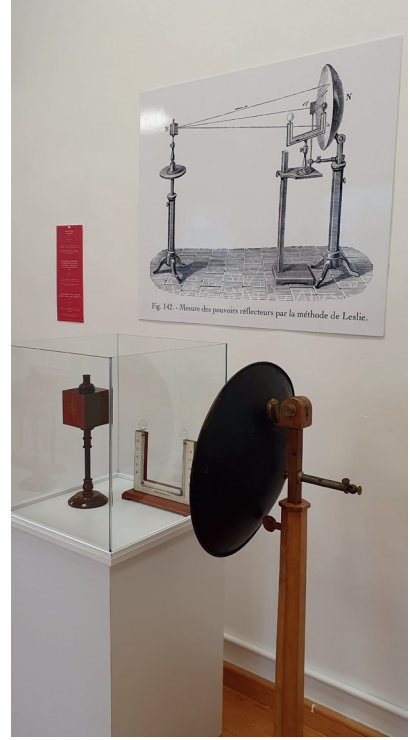
4 Maryline Coquidé, 2005.

olanların anıları bu gelişme çizgisini doğrular niteliktedir. İlk kuruluş yıllarında sayıları 10-15 kişiyi geçmeyen öğrenciler ile bu deneyleri hakkında yapmak belki daha kolay olmuştur. Ancak benim kişisel olarak yaşadığım 1960'larda, her biri 40 kişiyi aşan birden fazla sınıflar için, ne alet, ne de hocaların yetişebilmesi mümkün değildi.

Sergiyeye dönecek olursak, yerleşme düzeninin yukarıda belirtilmiş olan dokuz ana başlık esasına göre gruplandırıldığını görürüz. Her aletin yanı başına Türkçe ve Fransızca kapsamlı bir açıklama metni eklenmiştir. Açıklamalarda aletin adı, hangi fizik deneyi için kullanıldığı, bu fizik probleminin bilim tarihi açısından kısa bir tanıtımı ve aletin nasıl kullanıldığına yönelik bilgiler yer alır. Bu aşamada küratör Prof. Dr. Feza Günergun'un verdiği önemli bir katkıdan da söz etmek yerinde olur. Bilim tarihi açısından bakıldığında bu tür deney aletlerinin künyelerini oluşturmanın hiç de kolay olmadığını ve başlı başına bir araştırma konusu olduğunu belirtmek gerekir. Bildiğimiz kadarıyla sergilenen bu aletler en az yarım asır boyunca çok az kullanılmış ve uzun yıllar depolarda kapalı kalmıştır. 1960'larda Saint-Joseph'deki kendi öğrencilik yıllarımda, Frère Henri adlı kimya hocamız bizlere laboratuvarında yoğun bir şekilde kimya deneyleri yaptırmıştı. Ancak aynı yıllarda fizik deneylerinin kimyaya oranla çok daha az yapıldığı da hatırlıyorum. Belki de bu yüzden, sergide yer alan fizik aletlerinin büyük bölümünü hiç hatırlamadığımı belirtmem gerekir. O yıllarda fizik deneyleri 2021 yılında kaybettiğimiz Frère Raymond adı ile bilinen hocamız Pierre Caporal tarafından yönetilirdi. Sınıf küçük guruplara ayrılır, o gün o guruba hangi alet rast geldiyse sadece o aletle ilgili bilgi edinilirdi. Yıl içindeki deney günleri de sayılı olduğu için yılda en fazla 2-3 aleti kullanma imkanı olur, büyük bir bölümünü tanıma fırsatı pek doğmazdı. Ancak meraklı öğrenciler için laboratuvar kapıları her zaman açıktı. Elektrostatik, elektrodinamik gibi risk taşıyan deneyler öğrencilere pek yaptırılmazdı. Bunları Frère Raymond kendisi yapar ve öğrenciler ise seyretmekle yetinirdi. Özellikle kıvılcımlar çıkaran ve ark oluşturan spektaküler deneylerin öğrenciler tarafından büyük bir ilgiyle izlendiğini hatırlıyorum. Frère Raymond'un 1995 yılında emekli olduğu göz önüne alınırsa sergideki aletlerin büyük bölümünün en az 30 yıldır kullanılmamış olduğunu söylemek herhalde yanlış olmaz. Bunları gerçek anlamda kullanmış olan bu son hocaların da aramızdan ayrılmış olması, deneyimlerini ilk elden günümüze aktarma fırsatının da çoktan kaçmış olduğunu gösterir. Bu nedenle küratör Prof. Günergun, aletleri tek tek ele alarak yeniden bir künye oluşturmak zorunda kalmıştır. Aletlerin bir bölümü XIX. yüzyıl Fransız liselerinde de yaygın olarak kullanıldığı için bunlar hakkında ayrıntılı bilgiler bulmak nispeten kolay olmuştur. Nitekim yakın bir tarihte yayınlanan ve XVIII. yüzyılın ortasından XX. yüzyılın başına kadar fizik eğitiminde kullanılan aletleri konu alan bir ansiklopediden⁵ geniş ölçüde yararlandığımızı anlıyoruz. Buna rağmen bazı sorunlu aletlerin gerek nadir olması, gerekse bazı parçalarının eksik olması

5 Francis Gires (editör), *Encyclopédie des Instruments de l'Enseignement de la Physique du XVIIIe au Milieu de XXe Siècle*, 2 cilt (Niort: Aseiste, 2016) ISBN-10: [2952341532, ISBN-13: [978-2952341530.

nedeniyle künyesini çıkarmak oldukça zor olmuştur. Bunun için çok sayıda eski katalogları taramak ve yurtdışı uzmanların görüşüne başvurmak gerekmiştir. Prof. Günergun'un bilim tarihi konusundaki yoğun deneyimi ve uluslararası bağlantıları bu konuda önemli bir katkı sağlamıştır. Bu arada sergi anlayışı açısından beni çok etkilemiş olan bir başka ayrıntıdan da söz etmek isterim. Koleksiyon içinde ayakları camdan yapılmış bir taburenin de yer aldığını görüyoruz. Mascart taburesi adı verilen bu küçük mobilyayı, elektrostatik deneyi yapan hocalar üzerine çıkararak, yerden izolasyon sağlamak için kullanırlardı. Prof. Günergun koleksiyonda bulduğu bu tabureyi de sergiye dahil etmiş ve teknik bir açıklama yapmak yerine, Paris Salonlarında bu tabureler üzerinde deney yapan aristokrat hanımları gösteren eski bir gravürü de sergiye ekleyerek bilim tarihinin bir başka gerçeğini vurgulamıştır.

“Deneyle Eğitme: İstanbul Saint-Joseph Lisesinde Deneysel Fizik” sergisinden iki köşe. Solda: Mascart taburesi ve insan bedeninin iletkenlik deneyine katılan Gizem Amaç. Sağda: Reflektörlerin gücünü ispat eden deney (Leslie termometresi ve Leslie kübü ile) (Fotoğraf: Feza Günergun)

“Deney ile Eğitmek: İstanbul Saint-Joseph Lisesinde Deneysel Fizik” sergisinde Nollet’in çifte konisiyle deney yapan bir genç ziyaretçi (8 Nisan 2023) (Fotoğraf: Feza Günergun)

Sergide yer alan aletlerin gönderme yaptığı fizik deneylerinin Arşimed, Newton gibi yüzyıllar öncesine ait fizik problemlerini de ele aldığını görüyoruz. Bunlar özellikle yerçekimi, ivme, merkezkaç kuvveti gibi temel kavramların anlatılması için kullanılan, pedagojik anlamda son derece yararlı deneylerdir. Gerçek yaşamdan bir örnek vermek gerekirse, benim kişisel olarak ivme kavramıyla tanışmam Saint-Joseph laboratuvarlarından hatırladığım Atwood ya da benzeri bir alet sayesinde olmuştur. Yerçekimi-Mekanik gibi konular, öğrenciler için her zaman yapılması kolay, zihne hızlı yerleşen ve kalıcı izler bırakan deney türleri olmuştur. ASEISTE’nin oluşturduğu eski aletler envanterine göre, Yerçekimi-Mekanik kapsamında geliştirilen deney türlerinin sayısı 120’nin üzerindedir. Bu aletler arasında ilk bakışta bir deney aleti gibi gözükmeyen, ölçü alma gerektirmeyen, öncelikle şaşırtmak ve ilgi uyandırmak için kullanılan küçük objeler de vardır. Sergide yer alan Nollet’in Çifte Konisi, Newton Sarkacı gibi bir aletler bu örnekler arasında sayılabilir. Nitekim sergi kataloğunda Nollet’in Çifte Konisi için haklı bir biçimde ‘oyuncak’ nitelemesi yapılmıştır. Ancak geçmişte bu aletin Fizik Deney Odalarının bir vazgeçilmezi olarak kabul edildiği de gözden kaçmamalıdır. Sergide, öğrencilerin kullanıp unutamadığı bu basit aletler dışında, o yılların güncel bilgi düzeyine daha fazla yaklaşan, ama çalıştırması ve anlaşılması da bir o kadar zor olan aletler de yer alır. Elle döndürülen küçük bir çark ile 50.000 volt gibi yüksek gerilimi üretebilen Wimshurst Makinası, ya da x-ışını üreten cam tüpler, buhar makinası, refraktometre gibi aletler bu karmaşık türler için iyi birer örnektir. Bu arada koleksiyon içinde çok sayıda elektrik deşarj tüpünün bulunması da (Crookes, Geissler, Puluş, forsolu mineral içeren, pervaneli Crookes, vb) dikkati çeken bir unsur olmuştur. Işın konusuna yönelen bu özel ilgi, bazı hocaların bu konuda çalışmalar yapmış olabileceğine ve belki de bunun uzantısı olarak x-ışınlarının tıbbi uygulamalarını (Röntgen) yapmış olabileceğine

işaret eder. Bu kuşkusuz daha ayrıntılı bir araştırma gerektiren ilginç bir konudur. Sergide yer alan aletlerin bir bölümünün de sadece eğitim için değil, günlük yaşamdaki uygulamalar için de kullanılmış olabileceği akla gelmektedir. Buna örnek olarak Yazıcı Termometre (Jules Richard), barometre, anometre gibi cihazları sayabiliriz. Bu aletlerin XX. yüzyıl boyunca sinoptik meteoroloji istasyonların standart ekipmaları arasında yer aldığı unutulmamalıdır.

Koleksiyon malzemesine koruma açısından bakıldığında, genel olarak aletlerin bugüne kadar oldukça iyi şartlarda muhafaza edilmiş olduğunu söylemek mümkündür. Prof. Günergun bazı aletlerin küçük onarımlar geçirdiğini ve bazı önemsiz eksikler için ek parçalar imal edildiğini aktarmıştır. Daha önce de değinildiği gibi XIX. yüzyılda üretilen laboratuvar aletlerinin gerek malzeme ve gerek işçilik açısından çok özel nitelikleri vardır. Aletlerde malzeme olarak pirinç, bakır, cam ve özel bazı ahşap türleri kullanılmıştır ve bunların aynısının temini bugün güç olabilir. Ayrıca bu malzemenin işlenmesi de el becerisi açısından yüksek düzeyde özen ve deneyim gerektirebilir. Saint-Joseph Lisesi yönetiminin bugüne kadar çok iyi bir şekilde koruduğu bu koleksiyonu bundan sonra da aynı titizlikle koruyacağı konusunda hiçbir bir kuşku yoktur. Nitekim halen mükemmel bir biçimde yaşatılmakta olan Doğa Tarihi Müzesi bu geleneğin en güzel örneğini oluşturur. Sergi bitiminde, koleksiyonunun en azından küçük bir bölümünün okul içinde, herkesin göreceği bir vitrine aktarmak doğru bir adım olabilir. Bu küçük, ama daimi sergi, koleksiyonun varlığını her an akıllarda tutarak, korunmasını sağlayacak en etkin yöntem olabilir. Prof. Günergun, bu sergide yer alan malzemenin tüm koleksiyonun sadece bir bölümünü kapsadığını ve benzer boyuttaki diğer bir bölümün ise henüz ele alınmadığı bilgisini paylaşmıştır. Bugün için, en azından sergilenen bu bölüme ait bir katalogun oluşmasının çok yararlı olacağını düşünüyorum. Ancak ilerde okuldaki tüm koleksiyonu içeren kapsamlı bir envanterin yapılması ana hedef olmalıdır.

Sergilenen bu aletlerin büyük bir bölümü, Osmanlı-Türk eğitim dünyasına giriş yapan ilk deney aletleri arasındadır ve bu anlamda özel bir değer taşımaktadır⁶. Bu nedenle koleksiyonun Türkiye eğitim ve bilim dünyasının bilgisine ve erişimine açılmasının önemli olduğunu düşünüyorum. Bu amaçla objeleri tek tek tanıtan, okula ait bir WEB sayfası oluşturulmak yararlı olabilir. Ayrıca koleksiyonun uluslararası bir boyuta ulaşması için de ASEISTE gibi bilgi paylaşım ortamlarında yayımlanacak olması güzel bir haberdır.

Kanımcı bu sergi ardarda gelmesini umduğum bir dizi bilim tarihi araştırmasının ilk ve önemli halkasını oluşturacaktır. Eğitim ve bilim tarihine yaptıkları bu önemli katkılarından dolayı, başta Saint-Joseph Lisesi Yönetimi ve küratör Prof. Dr. Feza Günergun olmak üzere tüm emeği geçenleri kutlamak gerekir.

6 Bu konuda İstanbul'daki diğer okulların (Örn. Robert College, Galatasaray Lisesi, vb.) koleksiyonları ile bir karşılaştırma yapmanın yararlı olacağı kesindir. Ancak birkaçı hariç [örn. Panagiotis Lazos, George N. Vlahakis ve Constantine Skordoulis, "Instruments and Laboratories in the Schools of the Greek Community of Istanbul, 1850–1960," *Scientific Instruments between East and West*," edited by Neil Brown, Silke Ackermann and Feza Günergun (Leiden: Brill, 2019)] bu okullardaki koleksiyonların envanteri henüz tamamlanmış değildir.

“Deney ile Eğitme: İstanbul Saint-Joseph Lisesinde Deneysel Fizik” sergisini ziyaret eden Saint-Joseph Lisesi mezunları. Soldan sağa: Kimya Müh. Dr. Manuk Çolakyan, Prof. Dr. Nüzhet Dalfes ve Prof. Dr. Mustafa Aktar (12 Nisan 2023) (Fotoğraf: Feza Günergun)

Sergiyi 12 Nisan 2023 tarihinde, Saint-Joseph Lisesi’nin üç mezunu (Mustafa Aktar, Manuk Çolakyan ve Nüzhet Dalfes) olarak gezdik. Aletler bizi öğrencilik günlerimize geri götürdü. Aşağıda iki sınıf arkadaşımın sergi izlenimlerini bulacaksınız.

Manuk Çolayan’ın Kaleminden Deney Anıları

Caporal Evi, adını okulda uzun müddet fizik öğretmenliği ve müdürlük yapmış Pierre Caporal’dan (Fr. Raymond) alır. Bu bina çeşitli dönemlerde, değişik amaçlarla kullanılmıştır. Örneğin 1912 yılında, Balkan Savaşı’nda cepheden gelen yaralıların tedavisi için Kızılay tarafından işletilen bir hastane olarak hizmet vermiştir ve başhekimi Doktor Süreyya Paşa’dır.⁷ Hatta hatırladığım kadarıyla bir söylentiye göre o devrin ilk Röntgen cihazlarından birisi buradadır. Laboratuvarda varlığını hatırladığım yüksek gerilimle çalışan aletleri ve X-ışını üreten tüpleri göz önüne alırsak, böyle bir cihazın okulda bulunması şaşırtıcı değildir.

Okulda bu aletlerin talebelerin eğitiminde nasıl kullanıldığına dair biraz bilgi vermek faydalı olur zannedirim: Orta okulda, yedinci ve sekizinci sınıflarda deneyler, hocalarımız tarafından yapılır, öğrenciler ise seyirci olarak katılırlardı. İleriki sınıflarda öğrenciler deneyleri kendileri yaparlardı. Meraklı öğrenciler, özel izinle, tehlike arz etmeyen, planladıkları deneyleri, ders saati dışında minimum gözetimle kendileri de yapabilirlerdi. Örneğin arkadaşım Prof. Nüzhet Dalfes ve ben çeşitli konsantrasyonlarda glikoz solüsyonlarının optik aktivitesini (rotasyon) ölçmüştük. Deney sırasında, planladığımız bir gözlemle de karşılaşmış, ölçüm tüpü içinde bekletilen glikozun spesifik rotasyonunun değiştiiğini

⁷ Dr. Fuat Süreyya Paşa (İsfendiyaroğlu, ö. 1939), cerrah ve kadın hastalıkları mütehassısı, Kadıköy, Caferağa’daki Şifa Hastanesinin sahibi. Galatasaray Lisesinde okumuştur. Dr. Şeref Eter’in notu.

izlemiştik ve böylece glikoz çözeltilerinin mutarotasyonu hakkında bilgi edinmiştik. Bilindiği gibi, mutarotasyon, suda çözünmüş glikozun α - ve β - anomerlerinin dengesindeki değişiklik nedeniyle bir çözeltilin optik dönüşündeki değişikliktir. Halka zincir totomerizm mekanizması nedeniyle, α - ve β - kademeli olarak gelişir ve bir denge durumu oluşana kadar birbirine dönüşür. Oda sıcaklığında glikoz çözeltilerinde bu termodinamik denge bir kaç saatte oluşur. Böylece, on yedi yaşımızda glikoz hakkında ve kimyasal tepkimelerin dengesi hakkında birçok Şey öğrenmiştik. Kullandığımız polarimetre bugün serginin bir parçası olarak ziyaretçilere sunulmuş. Bu yaptığımız deneyin prensiplerini yıllar sonrasında Chief Technology Officer (CTO) olarak görev yaptığım, selülozik atıklardan glikoz üreten bir firmada tekrar karşıma çıkacağı o vakitler hiç aklıma gelmemişti.

Deneysel fizikle iç içe olduğumuz diğer bir yer ise, ders saatleri dışında veya hafta sonları, meraklı birkaç arkadaşın bir araya gelip çalıştığı elektronik laboratuvarıydı. Bu laboratuvar, fizik laboratuvarına bağlı olmasa da fizik laboratuvarlarındaki bazı aletleri kullanımıza açmışlardı. Örnek olarak o vakitler fiyatı bir servet olan osiloskopu, voltmetreleri sayabiliriz.

Öğrencileri en çok etkileyen elektromekanik ve elektrostatik deneyler olurdu. Bu deneyleri Fr Raymond kendisi yapar ve adeta bir sihirbazlık Őovu niteliğinde olurdu. Örnek olarak, bir Van de Graaff jeneratörü ile bir flüoresan lambayı yakmak bize çok ilgi çekici gelmişti. İki elektrod arasında elektrik bir ark oluşturmak diğer bir deneydi. Anımsadığım kadarıyla, laboratuvarda, hatırı sayılır büyüklükte bir Faraday kafesi ve bir de yüksek gerilim jeneratörü de vardı. Geissler, Puluğ tüpü vs ile yapılan deneyler de bu tür deneylerin arasındaydı.

Aslında bu tür aletlerin Saint-Benoit, Robert College, Zografeion, Zappeion, Fener gibi okullarda da bulunduğunu biliyoruz. Bunlardan Zappeion, Zografeion'in çoğu Fransız ve Amerikan yapımı aletlere donatılmış 450'ye yakın deney aleti koleksiyonu bulundurmaktadır. Bu sergi bir tek okula ait olanları aynı çatıda toplayan bir ilk. Bu saydığımız okullardaki aletlerin çokluğunu ve çeşitliliğini göz önüne alırsak, İstanbul'da özel kuruluşlar ya da devlet tarafından finanse edilebilecek ve bu gibi aletleri bir çatı altında toplayan büyük bir sergi, ya da bu aletlerin bir online envanteri çıkarılabilir. Diğer bir olasılık, birçok emek verilerek hazırlanan bu sergiyi okulun kendi bünyesinde, kalıcı bir sergi olarak saklamasıdır.

Nüzhet Dalfes'in okul anıları

11. sınıf öğrencileri olarak benim ve 'bilim yoldaşım' Manuk'u okulun fizik laboratuvarına girip ilgimizi çeken bir alet etrafında 'Amerika'yı yeniden keşfetmemiz, Saint-Joseph Lisesi'nin meraklı öğrenciye verdiği önemi çok güzel örnekliyordu. Ciddiyetinizi, farkındalığınızı fizik hocasına hissettirdiğiniz zaman kapılar açılıyordu. Manuk'un tüm kimya bilimi jargonuyla anlattığı, bu 'bilim maceramızın' gerçekleşmesinde o günler cumartesi günleri okulun olmasının ve ayrıca, bir Fransız eğitim geleneği olarak, çarşamba öğleden sonralarımızın da boş olması çok önemli bir katısı oldu. Tabii, lisede aldığımız eğitimin

kalitesi sayesinde, hemen hemen hiçbirimizde üniversiteye girme konusunda ciddi bir kaygı yoktu; meraklarımızın peşinden giderek okulun altyapısından rahatça yararlanabiliyorduk.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü üyelerinden bir grup. “Deney ile Eğitmek: İstanbul Saint-Joseph Lisesinde Deneysel Fizik” sergisinde. Soldan sağa: Gaye Danışan, Kaan Ata, Yunus Emre Fenerci (arkada, doktora öğrencisi), Özge Hazar, Kaan Üçsu (arkada), Feza Günergun, Meltem Kocaman, Barışcan Ersöz, Gönenç Göçmengil (27.04.2023)
(Fotoğraf: Gizem Amaç)

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Lisans Programı öğrencilerinden bir grup (Soldan sağa: İlyada Şahin, Ayşe Ela Gürses, Rana Soydan, Zehra Özden, Ergiz Gizer) ve Feza Günergun (03.05.2023) (Fotoğraf: Ekin Abdioğlu)

Global Origins of Modern Science

Modern Bilimin Küresel Kökenleri

James Poskett. *Horizons: Global Origins of Modern Science* (Mariner Books Digital Edition, March 2022), 565 s., ISBN: 978-0-358-26570-2

Abdüssamet Yılmaz¹

¹İTÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Bilim ve Teknoloji Tarihi Programı, İstanbul, Türkiye

ORCID: A.Y. 0000-0001-8460-5258

Corresponding author/Sorumlu yazar:

Abdüssamet Yılmaz, İTÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Bilim ve Teknoloji Tarihi Programı, İstanbul, Türkiye

E-mail/E-posta: yilmaza21@itu.edu.tr

Submitted/Başvuru: 16.04.2023 • **Accepted/Kabul:** 18.04.2023 • **Published online/Online yayın:** xxxxx

Citation/Atf: Yılmaz, Abdüssamet, "Global Origins of Modern Science." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24, 2 (2023): 967-970.
<https://doi.org/10.26650/oba.1284349>

Keywords: History of Science, Global History, Imperialism, Colonialism

Anahtar Sözcükler: Küresel Tarih, Bilim Tarihi, Emperyalizm, Sömürgecilik

Have you ever wondered what the world would be like if global trade networks had never existed? Would the West have ever questioned their knowledge of the natural world unless the Americas had been discovered? Starting with the discoveries of the New World and then taking key moments in global history, James Poskett's book titled *Horizons: The*

*Global Origins of Modern Science*¹ attempts to show how modern science has been made through global encounters. *Horizons* joins the flourishing body of knowledge in motion by giving scientific credit to as many cultures as possible. As a result, Poskett challenges the Eurocentric history of science narratives and argues the story that four or five isolated, disinterested, brilliant minds made modern science to be nothing but a myth. Furthermore, Poskett claims that a global history of science is now needed more than ever, as the world we live in today should form a future between the twin forces of globalization and nationalism (p. 440). In the epilogue titled “The Future of Science”, James Poskett argues that we are in a New Cold War characterized by a scientific rivalry over artificial intelligence and space exploration and that we need to remind ourselves how the legacies of the scientific past and their unequal power relations had resulted in the contexts of slavery, empire, and war.

Horizons' layout follows a chronological framing of four parts, each of containing two chapters. In the first part titled “The Scientific Revolution c.1450-1700,” Poskett begins with the chapter “New Worlds,” which covers the developments in the life sciences that resulted from the novelties Europeans had encountered in the New World, and moves on to the second chapter titled “Heaven and Earth,” which is about the advanced astronomical knowledge that existed in the Muslim, Chinese, and Indian worlds around the 16th-17th centuries. The second part is titled “Empire and Enlightenment c.1650-1800: and starts with the bold chapter named “Newton’s Slaves.” In so doing, the book questions the myth that portrays Newton, Boyle, and Locke as isolated, disinterested, great minds who pushed the edge of the envelope during the Scientific Revolution. The book then moves on to show how the trade networks had contributed to Enlightenment thought in the chapter “Economy of Nature”. Poskett traces the scientific exchanges that occurred in India, China, and Japan as he tries to show how the development of natural history was nothing unique to Europe but rather something from which Europeans had benefited.

The overarching argument of the book is that science as a human activity has concerned transmission, exchange, and circulation knowledge among various cultures. Underlying all these circulations, Poskett presents trade networks, pilgrimages, missionaries, and even piracy. For instance, Poskett exhaustively tells us the story of Carl Peter Thunberg, who went to Japan as the head surgeon of the Dutch trading post, and how his collection of specimens had helped the first Linnaean natural history book of Japanese plants. On the other hand, Poskett does not refrain from enjoying weak sources to make them fit his narrative. Poskett presents a thrilling story about the Ottoman astronomist Taqi al-Din Muhammed ibn Ma'ruf (1526-1585). During Taqi al-Din's voyage in the Mediterranean, the story goes, “...Suddenly, a galley pulled up alongside the ship that Taqi al-Din was sailing on. Fighting quickly broke

1 As it is indicated above, the review is based on the digital edition of the book which does not follow a standard pagination. Therefore, the numbers cited may vary in different formats.

out, as the pirates launched themselves onto the deck... As a learned man, the pirates knew, he would be worth a lot of money. A few months later, Taqi al-Din was sold as a slave to a Renaissance scholar in Rome” (pp. 84–85). Unfortunately, any reader who wants to know more about Taqi al-Din will be disappointed at being unable to find a solid account of this. Poskett’s story is based on Avner Ben-Zaken’s assumption that Taqi al-Din’s exposure to Italian sources and culture may have been a result of falling captive to pirates,² because in the margin of one of his manuscripts, Taqi al-Din had made a note referring to his use of Ambrogio da Calepino’s (1435-1511) multilanguage dictionary,³ and the meager primary source suggesting this uncorroborated connection belongs to Salomon Schweigger’s (1551-1622) uncredited journal.

In the third part titled “Capitalism and Conflict c.1790-1914,” Poskett traces the global origins of the biological sciences. In the first chapter named “Struggle for Existence,” Poskett claims that the concept of evolution had not been entirely new when Charles Darwin compiled his *On the Origins of the Species*, for China and Japan had had similar ideas for ages that were deeply present in their existing religious beliefs. In the next chapter titled “Industrial Experiments,” Poskett delves into the physical sciences to demonstrate how the development of these sciences had gone hand in hand with the progressive agendas of governments and factories. The last part is titled “Ideology and Aftermath c.1914-2000” and is devoted to the dog-eat-dog scientific rivalry. In the first chapter called “Faster Than Light,” Poskett focuses on Albert Einstein. He again undresses the isolated scientist figure by arguing that Einstein had traveled the globe from Buenos Aires to Shanghai and worked with many scientists from many countries around the world due to his belief in the value of international collaboration. In the next chapter titled “Genetic States,” Poskett brings the book’s focus to the Cold War, showing how genetics had been a requisite for the process of nation-building at that time. From the Mexican Agricultural Program funded by the Rockefeller Foundation to Mao’s “scientific farming” and the Israeli search for relation in genetics, race, and nationalism, Poskett gives us sound examples of the development of modern genetics in the second half of the 20th century that were closely tied to state agendas.

Poskett underlines in the introduction, “This is not simply a story of the triumph of globalization. After all, cultural exchange came in lots of different forms, many of which were deeply exploitative” (p. 14). In this sense, *Horizons* fulfills its promise to reveal how globalism has brought about exploitation. In general, the book is a valuable attempt to form an alternative path to the notoriously obsolete Eurocentric history of science. His bibliography,

2 “Avner Ben-Zaken, *Cross-Cultural Scientific Exchanges in the Eastern Mediterranean, 1560–1660* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2010), 25-26.

3 George Saliba, “The World of Islam and Renaissance Science and Technology,” in *The Arts of Fire: Islamic Influences on Glass and Ceramics of the Italian Renaissance*, ed. Catherine Hess (Los Angeles: J. Paul Getty Museum, 2004), 70-71.

on the other hand, is colorless if not completely narrow, for it contains mostly printed sources in English, with most of his images and illustrations having been taken from Wikipedia and Alamy.

While Poskett's *Horizons* gives the reader an exciting retelling of the history of science, the book reminds us of two important issues about writing history. First, how can one reach a wider audience? Should we really just fill some of the gaps with thrilling narration in order to appeal to the public at the expense of being misleading? Secondly, how can one write a coherent global history? How much are we influenced by today's political and global understanding of the world? And does one have to master various languages and spend overt time researching the subject matter, or is taking a reasonable glance at the secondary literature that made it into the Anglo-Saxon world and compiling a book mainly based on these enough?

AMAÇ-KAPSAM

Osmanlı Bilimi Araştırmaları - Studies in Ottoman Science, bilim, teknoloji ve tıp tarihi konularında hakem değerlendirmesinden geçmiş, Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Almanca dillerinde yazılmış orijinal araştırma makaleleri, derleme makaleler, çeviri makaleler yanında, araştırma notları, katkılar, kitap tanıtımları ve toplantı raporları yayımlar. Ocak ve Temmuz aylarında yayınlanır.

Derginin kapsadığı konular arasında, özellikle bilim, teknoloji ve tıp alanında etkin olmuş kurumların tarihi; değişik bilim dallarının ve tekniklerin gelişimi; bilimsel ve teknik bilginin toplumlar arasında aktarımı; bilim ve teknik kitapların çevirileri; bilim eğitimi tarihi; bilim insanlarının özgeçmişleri ve ilgili konular yer almaktadır. Eczacılık tarihiyle ilgili yazılar da kabul edilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde Türkiye'deki bilimsel etkinliklerin tarihi (14-20.yüzyıllar) özellikle dergi kapsamı içinde olup, Cumhuriyet dönemi Türkiye'sindeki (1923'ten sonra) bilimsel etkinlikleri inceleyen yazılar da yayımlanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun yayılmış olduğu bölgelerdeki (Ortadoğu ve Balkanlar) bilimsel faaliyetlerle ilgili yazılar da kabul edilmektedir.

EDİTORYAL POLİTİKALAR VE HAKEM SÜRECİ

Yayın Politikası

Dergi yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser; Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing başlığı altında ifade edilen ilkeler için: <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

Gönderilen makaleler derginin amaç ve kapsamına uygun olmalıdır. Orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmayan, her bir yazar tarafından içeriği ve gönderimi onaylanmış yazılar değerlendirmeye kabul edilir.

Makale yayınlanmak üzere Dergiye gönderildikten sonra yazarlardan hiçbirinin ismi, tüm yazarların yazılı izni olmadan yazar listesinden silinemez ve yeni bir isim yazar olarak eklenemez ve yazar sırası değiştirilemez.

İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, araştırma/veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir. Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

İntihal

Ön kontrolden geçirilen makaleler, iThenticate yazılımı kullanılarak intihal için taranır. İntihal/kendi kendine intihal tespit edilirse yazarlar bilgilendirilir. Editörler, gerekli olması halinde makaleyi değerlendirme ya da üretim sürecinin çeşitli aşamalarında intihal kontrolüne tabi tutabilirler. Yüksek benzerlik oranları, bir makalenin kabul edilmeden önce ve hatta kabul edildikten sonra reddedilmesine neden olabilir. Makalenin türüne bağlı olarak, bunun oranın %15 veya %20'den az olması beklenir.

Çift Kör Hakemlik

İntihal kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir. Editör, makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakemlikten geçmesini sağlar ve makale biçimsel esaslara uygun ise, gelen yazıyı yurtiçinden ve /veya yurtdışından en az iki hakemin değerlendirmesine sunar, hakemler gerek gördüğü takdirde yazıda istenen değişiklikler yazarlar tarafından yapıldıktan sonra yayınlanmasına onay verir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin orijinal olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle ilgili materyaller (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir.

Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır, bu bağlamda “yazar” yayınlanan bir araştırmanın kavramsallaştırılmasına ve dizaynına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel süpervizyonu tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen tüm bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Tüm yazarlar yazar sıralamasını Telif Hakkı Anlaşması Formunda imzalı olarak belirtmek zorundadır.

Yazarlık için yeterli ölçütleri karşılamayan ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler “teşekkür / bilgiler” kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir.

Bütün yazarlar, araştırmanın sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebilme potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler. Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit ederse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Hakem Süreci

Daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir dergide halen değerlendirmede olmayan ve her bir yazar tarafından onaylanan makaleler değerlendirilmek üzere kabul edilir. Gönderilen ve ön kontrolü geçen makaleler iThenticate yazılımı kullanılarak plagiarizm için taranır. Plagiarizm kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir. Editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, cinsel yöneliminden, uyuğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar.

YAZARLARA BİLGİ

Seçilen makaleler en az iki ulusal/uluslararası hakeme değerlendirmeye gönderilir; yayın kararı, hakemlerin talepleri doğrultusunda yazarların gerçekleştirdiği düzenlemelerin ve hakem sürecinin sonrasında baş editör tarafından verilir.

Hakemlerin değerlendirmeleri objektif olmalıdır. Hakem süreci sırasında hakemlerin aşağıdaki hususları dikkate alarak değerlendirmelerini yapmaları beklenir.

- Makale yeni ve önemli bir bilgi içeriyor mu?
- Öz, makalenin içeriğini net ve düzgün bir şekilde tanımlıyor mu?
- Yöntem bütünlüklü ve anlaşılır şekilde tanımlanmış mı?
- Yapılan yorum ve varılan sonuçlar bulgularla kanıtlanıyor mu?
- Alandaki diğer çalışmalara yeterli referans verilmiş mi?
- Dil kalitesi yeterli mi?

Hakemler, gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalmasını sağlamalı ve yazar tarafında herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdır. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir.

Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir.

AÇIK ERIŞİM İLKESİ

Dergi açık erişimlidir ve derginin tüm içeriği okura ya da okurun dahil olduğu kuruma ücretsiz olarak sunulur. Okurlar, ticari amaç haricinde, yayıncı ya da yazardan izin almadan dergi makalelerinin tam metnini okuyabilir, indirebilir, kopyalayabilir, arayabilir ve link sağlayabilir. Bu BOAI açık erişim tanımıyla uyumludur.

Derginin açık erişimli makaleleri Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>) olarak lisanslıdır.

ETİK

Yayın Etiği İlke ve Standartları

Osmanlı Bilimi Araştırmaları - Studies in Ottoman Science, yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser; Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing başlığı altında ifade edilen ilkeler için adres: <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

Gönderilen tüm makaleler orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde

olmamalıdır. Yazar makalenin orijinal olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirilmediğini beyan etmelidir. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle bağlı materyaller (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir. Her bir makale editörlerden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirilmeden geçirilir. İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, araştırma/veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir.

Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırma Etiği

Osmanlı Bilimi Araştırmaları - Studies in Ottoman Science araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser. Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.

- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.
- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir.
- Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır.
- Araştırma katılımcılarının özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır.
- Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır.
- Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır.
- Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir.
- İnsan denekler ile yapılan deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdiklenmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.
- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluşta gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluştan çalışma yapılacağına dair onay alınmalıdır.
- İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, "yöntem" bölümünde katılımcılardan "bilgilendirilmiş onam" alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

YAZILARIN HAZIRLANMASI

Aksi belirtilmedikçe gönderilen yazılarla ilgili tüm yazışmalar ilk yazarla yapılacaktır. Makale gönderimi online olarak ve <http://oba.istanbul.edu.tr> adresinden erişilen <http://dergipark.gov.tr/login> üzerinden yapılmalıdır. Gönderilen yazılar, makale türünü belirten ve makaleyle ilgili detayları içeren (bkz: Son Kontrol Listesi) kapak sayfası; editöre mektup, yazının elektronik formunu içeren Microsoft Word 2003 ve üzerindeki versiyonları ile yazılmış elektronik dosya eklenerek gönderilmelidir. Yazıların üzerinde yazarların kimliğini gösteren herhangi bir bilgi (Ad, soyadı, kurum vs.) bulunmamalıdır. **Not:** Tüm yazarların imzaladığı Telif Hakkı Anlaşması Formu Formu makalenin

yayına kabul edilmesinden ve kabul bilgisinin yazara ulaştırılmasından sonra hazırlanıp Editör'e yazışma alanından gönderilmelidir.

1. Yazılar, Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Almanca olarak hazırlanabilir. Yazıların, 10 000 kelimeyi (dipnotsuz) ve 120 dipnot sayısını aşmaması tercih edilir.
2. Ana metin, çift aralıklı 11 punto ile Times New Roman fontlarıyla MS Word formatında elektronik dosya olarak hazırlanır. PDF dosyası gönderilmemesi rica olunur. Makale başlığı büyük harflerle ve 12 punto koyu; ara başlıklar küçük harflerle ve 11 punto koyu yazılır.
3. İngilizce araştırma ve derleme makalelerinin, araştırma notu ve çeviri yazıların ilk sayfasına, 150-200 kelime (anahtar sözcükler hariç) İngilizce özet eklenir; opsiyonel olarak 150-200 kelime Türkçe özet de eklenebilir. İngilizce olmayan makalelerde, 150-200 kelime makale dilinde özet, 150-200 kelime İngilizce özet ve 600-800 kelime İngilizce genişletilmiş özet de eklenmelidir. Özetlerin sonunda, en fazla 10'ar adet makalenin dilinde ve İngilizce anahtar sözcük bulunmalıdır. Her anahtar sözcük birden fazla kelime içerebilir. Kitap ve toplantı tanıtımları ve editöre mektuplara özet ve bibliyografya gerekmez. Bunlar DergiPark'a yüklenirken "Özet" alanına yazının ilk paragrafı yüklenir.
4. Ekler, ana metnin arkasına, kaynakçanın önüne yerleştirilmelidir. Eklerin kaynakları, ek başlığı altında ve ayrıca kaynakçada belirtilmelidir.
5. Yüzyıllar ve tarihler açık ve tam yazılır: "Onbeşinci yüzyıl", "29 Ekim 1923" gibi. İngilizce metinlerde BCE ve CE, Fransızca metinlerde AEC ve EC, Türkçe metinlerde MÖ ve MS kullanılması önerilir.
6. Kısa alıntılar paragraf içinde çifte tırnak arasında verilir. Uzun alıntılar tırnak işaretleri kullanılmadan sadece soldan iki kez girinti (tab) yapılmış olarak ve 10 punto ile verilir.
7. Resimler ve şekillerin altyazıları bulunmalıdır. Bu altyazılarda görselle ilgili açıklama ve kaynak verilmelidir. Altyazılarda verilen kaynaklar makale sonundaki kaynakçada yer almalıdır. Resimler, şekiller ve altyazıları metnin içine, yayımlanması istenilen yerlere yerleştirilmiş olmalı, hepsi metnin sonunda toplanmamalıdır. Ayrıca bütün resimler ve şekiller DergiPark sistemine ayrı ayrı yüklenmelidir. Resimler ve şekiller ayrı ayrı numaralandırılır. Alt yazıları 9 punto ile yazılır.
8. Not ve bibliyografya derginin benimsediği ve Chicago Manual of Style 16'yı temel alan referans sistemine uygun olmalıdır (Bkz: Kaynaklar)
9. Dipnotlar (8 punto) her sayfanın altında verilir. Dipnot numarası metin içinde üst simge ile belirtilir. Dipnot referans numaraları noktalama işaretlerinden sonra konulmalıdır (³⁵ veya ²³).
10. Gönderilen metin ve özetler, kullanılan dilin (Türkçe, İngilizce, Fransızca, Almanca) dilbilgisi ve yazım kurallarına uygun olarak yazılmış değildir. Editör, gönderilen metnin ve özetlerin Türkçe ve yabancı dil düzenlemesini yapmakla sorumlu değildir. Anadili İngilizce veya Fransızca olmayan yazarlar, metin ve özetlerini dergiye göndermeden önce dil düzenleme hizmetlerinden faydalanmalıdır.
11. Yayınlanmak üzere gönderilen makale ile birlikte yazar bilgilerini içeren kapak sayfası gönderilmelidir. Kapak sayfasında, makalenin başlığı, yazar veya yazarların bağlı oldukları kurum ve unvanları, kendilerine ulaşılacak adresler, cep, iş ve faks numaraları, ORCID ve e-posta adresleri yer almalıdır (bkz. Son Kontrol Listesi).

Kaynaklar

Osmanlı Bilimi Araştırmaları - Studies in Ottoman Science dergisi, tarih, dil bilim ve güzel sanatların da dahil olduğu insan bilimleri konularında araştırma yapanların çoğu tarafından kullanılan "dipnot ve kaynakça" belgeleme sistemini benimsemiştir. Bu sistem, bibliyografik bilgilerin dipnotlarda ve bir

kaynakçada gösterilmesine dayanır.

Dergiye katkıda bulunacak yazarların, aşağıdaki örneklere dayanarak dipnotları düzenlemeleri ve kaynakça oluşturmaları rica olunur. Bu örnekler, yazarlara kolaylık sağlamak amacıyla, Chicago Manual of Style kılavuzundan (http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html) ilavelerle derlenmiştir. Dipnot-kaynakça yöntemi hakkında ayrıntılı bilgi ve çok sayıda örnek Chicago Manual of Style'in 16. baskısının 14. ve 15. bölümlerinde yer almaktadır.

Her özgün araştırma makalesinin, derleme makalesinin ve çeviri yazının sonuna bir kaynakça eklenir. Kaynakça dipnotlarda ve resim altı yazılarında verilen tüm kaynakları kapsamalıdır. Kaynakça, Arşiv Kaynakları, Yazma Kaynaklar, Basılı Kaynaklar ve/veya Elektronik Kaynaklar olarak dört ana başlık altında oluşturulur. Kaynakçada, basılı kaynaklar yazar soyadına göre alfabetik olarak sıralanır. Arşiv malzemesi ve yazma eserler kaynak gösterilirken, arşiv ve kütüphanenin bulunduğu şehir, resmi adı ve tasnifi açık olarak belirtilmeli belge/yazma numarası, varsa tarihi verilmelidir.

Soyadı taşımayan yazarlar (örn. Salih Zeki) bibliyografyada ilk isminin baş harfi altında ve 'Salih Zeki' şeklinde yazılır. Soyadı almış yazarlar kaynakçaya soyadlarıyla girilir (örn. Adivar, A. Adnan).

Örnekler:

ID ilk dipnot, **SD** sonraki/kısa dipnotlar, **K** kaynakça

Kitap, tek, iki ve üç yazarlı

Dört ve daha fazla yazar için Kaynakça'da bütün yazarlar belirtilir, dipnotlarda yalnızca birinci yazar belirtilip ardına "ve diğerleri" anlamında "vd." yazılır.

ID Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, 1985), 55.

SD Baytop, *Eczacılık Tarihi*, 175.

K Baytop, Turhan. *Türk Eczacılık Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, 1985.

ID Sevtap Kadioğlu ve Gaye Şahinbaş Erginöz, *Belgelerle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Mülteci Bilim Adamları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2017), 35.

SD Kadioğlu ve Şahinbaş Erginöz, *Belgelerle İstanbul Üniversitesi*, 41.

K Kadioğlu, Sevtap ve Gaye Şahinbaş Erginöz. *Belgelerle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Mülteci Bilim Adamları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2017.

ID İrfan Dağdelen, Hüseyin Türkmen, ve Nergis Ulu, *Türk Kütüphaneciliğinden İzdüşümler: Nail Bayraktara Armağan* (İstanbul: Büyükşehir Belediye Başkanlığı - Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005), 21.

SD Dağdelen, Türkmen ve Ulu, *Türk Kütüphaneciliğinden*, 25.

K Dağdelen, İrfan, Hüseyin Türkmen ve Nergis Ulu. *Türk Kütüphaneciliğinden İzdüşümler: Nail Bayraktara Armağan*. İstanbul: Büyükşehir Belediye Başkanlığı, Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005.

KİTAP, yazara ek olarak çevirmen veya hazırlayan varsa

Hazırlayan varsa, dipnotta "çev." yerine "haz."; kaynakçada "Çeviren" yerine "Hazırlayan" kullanılır.

İD Brian Cotterell ve Johan Kamminga, *Endüstri Öncesi Teknolojilerin Mekaniği*, çev. Atilla Bir (İstanbul: Literatür, 2001), 95.

SD Cotterell ve Kamminga, *Endüstri Öncesi*, 99.

K Cotterell, Brian ve Johan Kamminga, *Endüstri Öncesi Teknolojilerin Mekaniği*. Çeviren Atilla Bir. İstanbul: Literatür, 2001.

KİTAP, çok ciltli

İD Pirî Reis, *Kitab-ı Bahriye*, yay. haz. Ertuğrul Zekâi Ökte (İstanbul: TTT The Historical Research Foundation Istanbul Research Center, 1988), 1:155.

SD Pirî Reis, *Kitab-ı Bahriye*, 2:35.

K Pirî Reis. *Kitab-ı Bahriye*. Yayına hazırlayan Ertuğrul Zekâi Ökte. 4 cilt. İstanbul: TTT The Historical Research Foundation Istanbul Research Center, 1988.

Kitap içinde bölüm veya kitabın bir kısmı

İD Feza Günergün, "Metroloji: Geleneksel Ölçü ve Tartılardan Metre Sistemine," *Osmanlı Uygarlığı 1*, haz. Halil İnalçık ve Günsel Renda (Ankara: Kültür Bakanlığı, 2002) içinde, 405.

SD Günergün, "Metroloji," 408.

K Günergün, Feza. "Metroloji: Geleneksel Ölçü ve Tartılardan Metre Sistemine." *Osmanlı Uygarlığı 1*, yayına hazırlayanlar Halil İnalçık ve Günsel Renda içinde 403-417. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2002.

Kitap içinde önsöz, sunuş, giriş ve benzeri kısımlar

İD Gürol İrzık, Kostas Gavroglu'nun *Bilimlerin Geçmişinden Tarih Üretmek* adlı kitabına önsöz (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 8.

SD İrzık, önsöz, 9.

K İrzık, Gürol. Kostas Gavroglu'nun *Bilimlerin Geçmişinden Tarih Üretmek* adlı kitabına önsöz, 7-11. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.

Kitap, elektronik olarak yayımlanmış

Eğer kitap birden fazla formatta yayımlanmış ise, kullanılan formatı referans verilir. Online başvurulmuş kitaplar için URL verilir. İstenirse erişim tarihi eklenir. Eğer sayfa numarası yoksa, bölüm başlığını veya başka bir sayı eklenebilir.

İD Ernst E. Hirsch, *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi I* (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1998) Erişim 14 Mart 2018, <http://kitaplar.ankara.edu.tr/detail.php?id=847>.

SD Hirsch, *Dünya Üniversiteleri I*, 206.

K Hirsch, Ernst E. *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi I*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1998. Erişim 14 Mart 2018. <http://kitaplar.ankara.edu.tr/detail.php?id=847>.

Dergi makalesi, telif

İD Asuman Baytop, "İstanbul Üniversitesi Eczacı Mektebi'nde (1933-1962) Görev Almış Yabancı Öğretim Üyeleri," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 12, 2 (2011), 9.

SD Baytop, "Eczacı Mektebi'nde," 3-5.

K Baytop, Asuman. "İstanbul Üniversitesi Eczacı Mektebi'nde (1933-1962) Görev Almış Yabancı Öğretim Üyeleri." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 12, 2 (2011): 1-21.

Dergi makalesi, çeviri

İD Gert Schubring, "Hüseyin Tevfik Paşa: 'Lineer Cebir'in Mucidi," çev. Sevtap Kadioğlu, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 8,2 (2007), 51.

SD Schubring, "Hüseyin Tevfik Paşa," 53.

K Schubring, Gert. "Hüseyin Tevfik Paşa: 'Lineer Cebir'in Mucidi," çeviren Sevtap Kadioğlu. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 8,2 (2007): 49-54.

Dergi makalesi, elektronik

Eğer DOI (Digital Object Identifier) numarası verilmiş ise eklenir. Eğer yoksa ve yayıncı veya bilim dali gerekli kılıyor ise erişim tarihi eklenir.

İD Gaye Danışan Polat, "Kamal, an Instrument of Celestial Navigation in the Indian Ocean, as Decribed by Ottoman Mariners Piri Reis and Seydi Ali Reis," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 19 (2017): 3, erişim 2 Mart 2018, doi:10.30522/iuoba.356875.

SD Danışan Polat, "Kamal," 5-6.

K Danışan Polat, Gaye. "Kamal, an Instrument of Celestial Navigation in the Indian Ocean, as Decribed by Ottoman Mariners Piri Reis and Seydi Ali Reis." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 19 (2017):1-12. Erişim 2 Mart 2018. doi:10.30522/iuoba.356875.

Gazete makalesi, baskı

İD Adnan Adıvar, "Fikir Hareketleri ve Yabancı Diller," *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1948, 2.

SD Adıvar, "Fikir Hareketleri," 2.

K Adıvar, Adnan. "Fikir Hareketleri ve Yabancı Diller." *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1948.

Gazete haberi, elektronik

Gazete makale ve haberleri genellikle kaynakçaya alınmaz. Alındığı takdirde yukarıdaki gösterimler kullanılır. Makalenin veya haberin yazarı belli değilse referansa haber veya makalenin başlığı ile başlanır.

İD "Bugün, Dünyanın En Çekici Sayısı 'Pi'nin Günü," *Cumhuriyet*, 14 Mart 2018, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/teknoloji/50565/Bugun__dunyanin_en_cekici_sayisi__pi_nin_gunu.html.

SD "Bugün, Dünyanın En Çekici Sayısı 'Pi'nin Günü."

K "Bugün, Dünyanın En Çekici Sayısı 'Pi'nin Günü." *Cumhuriyet*, 14 Mart 2018. Erişim 14 Mart 2018. http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/teknoloji/50565/Bugun__dunyanin_en_cekici_sayisi__pi_nin_gunu.html.

Kitap tanıtımı

İD Feza Günergün, "İkinci Meşrutiyet'in Tabip Örgütleri," Şeref Etker'in *İkinci Meşrutiyetin Tabip Örgütleri* adlı eserinin tanıtımı, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 18 (2017), 122, <http://dergipark.gov.tr/iuoba/issue/30995/335998>.

SD Günergün, "İkinci Meşrutiyet'in," 123.

K Günergün, Feza. "İkinci Meşrutiyet'in Tabip Örgütleri." Şeref Etker'in *İkinci Meşrutiyetin Tabip Örgütleri* adlı eserinin tanıtımı. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 18 (2017): 122-124. <http://dergipark.gov.tr/iuoba/issue/30995/335998>.

Tez

ID Kaan Ata, "Barış İçin Atom Programı'nın Türkiye'de Çekirdek Fiziğinin Kurumsallaşmasına Etkisi" (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012), 82.

SD Ata, "Barış İçin Atom," 73.

K Ata, Kaan. "Barış İçin Atom Programı'nın Türkiye'de Çekirdek Fiziğinin Kurumsallaşmasına Etkisi." Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012.

Ansiklopedi maddesi

ID Turhan Baytop, "Eczacılık Öğretimi," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3 (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1994), 126-127.

SD Baytop, "Eczacılık Öğretimi," 126.

K Baytop, Turhan. "Eczacılık Öğretimi." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 3: 126-127. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1994.

Yayımlanmamış bildiri

ID Erdal İnönü ve Harun Doğan, "Türk Bilimcilerinin Adlarıyla Anılan Bazı Buluşlar" (Bilim Tarihi, Felsefesi ve Sosyolojisi Çalışma Grubu'nun II. Ulusal Sempozyumu'nda sunulan bildiri, Assos, 18-20 Haziran 2004).

SD İnönü ve Doğan, "Türk Bilimcilerinin."

K İnönü, Erdal ve Harun Doğan. "Türk Bilimcilerinin Adlarıyla Anılan Bazı Buluşlar." Bilim Tarihi, Felsefesi ve Sosyolojisi Çalışma Grubu'nun II. Ulusal Sempozyumu'nda sunulan bildiri, Assos, 18-20 Haziran 2004.

Yazma eser

ID Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T6833, 48a.

SD Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, T6833, 51b.

K Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T6833, 1a-70b.

ID Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3682, 26a.

SD Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan*, Ayasofya 3682, 23b.

K Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3682, 1a-311a, Kopyalanma tarihi 10 Rebiülevvel 1135 (19 Aralık 1722).

Arşiv belgesi

ID Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Askeriye (C.AS.) 71/3352, 9 Şevval 1211 (7 Nisan 1797).

SD BOA, C.AS. 71/3352.

K Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Cevdet Askeriye (C. AS) 71/3352, 9 Şevval 1211 (7 Nisan 1920).

ID Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), E. 3202-2=597-2-7.

SD TSMA, E. 3202-2=597-2-7.

K Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA). E. 3202-2=597-2-7.

Web sitesi

ID "Bilginin İzinde," Bilim Tarihi, erişim 14 Mart 2018, http://www.bilimtarihi.org/bilginin_izinde.html

SD “Bilginin İzinde.”

K Bilim Tarihi. “Bilginin İzinde.” Erişim 14 Mart 2018. http://www.bilimtarihi.org/bilginin_izinde.html.

E-posta veya metin iletisi

Genellikle yalnızca dipnotlarda verilir. Kaynakçada yer alma zorunluluğu yoktur.

d Gökşin Sanal, yazara e-posta iletisi, 16.10.2015.

SON KONTROL LİSTESİ

Aşağıdaki listede eksik olmadığından emin olun:

- Makalenin türü
- Başka bir dergiye gönderilmemiş olduğu
- İngilizce yönünden kontrolünün yapıldığı
- Yazarlara Bilgide detaylı olarak anlatılan dergi politikalarının gözden geçirildiği
- Referansların derginin benimsediği Chicago Manual of Style’ı temel alan referans sistemine uygun olarak düzenlendiği
- Telif Hakkı Anlaşması Formu (Yazar, makale yayına kabul bilgisini aldıktan sonra göndermelidir.)
- Daha önce basılmamış materyal (yazı-resim-tablo) kullanılmış ise izin belgesi
- Kapak sayfası
 - ✓ Makalenin kategorisi
 - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
 - ✓ Yazarların ismi soyadı, unvanları ve bağlı oldukları kurumlar (üniversite ve fakülte bilgisinden sonra şehir ve ülke bilgisi de yer almalıdır), e-posta adresleri
 - ✓ Sorumlu yazarın e-posta adresi, açık yazışma adresi, iş telefonu, GSM, faks numarası
 - ✓ Tüm yazarların ORCID’leri
- Makale ana metni
 - ✓ Önemli: Ana metinde yazarın / yazarların kimlik bilgilerinin yer almamış olması gerekir.
 - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
 - ✓ Özetler: 150-200 kelime makale dilinde ve 150-200 kelime İngilizce
 - ✓ Anahtar Kelimeler: Maksimum 10 adet makale dilinde ve 10 adet İngilizce
 - ✓ Makale ana metin bölümleri
 - ✓ Teşekkür, Çıkar çatışması, Finansal destek belirtilmelidir
 - ✓ Kaynaklar
 - ✓ Tablolar-Resimler, Şekiller (başlık, kaynak ve alt yazılarıyla)

İLETİŞİM

Baş editor : Feza GÜNERGUN

E-mail : oba@istanbul.edu.tr

Tel : (212) 455 57 00 - 15978

Adres : İstanbul Üniversitesi Edebiyat

Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü

Balabanağa Mah. Ordu Cad. No: 6

Laleli Fatih 34134 İstanbul, Türkiye

AIM AND SCOPE

The journal *Studies in Ottoman Science-Osmanlı Bilimi Araştırmaları* publishes peer-reviewed original research articles (in Turkish, English, French and German), review articles and articles in translation on the history of science technology and medicine. Research notes, addenda, book reviews and reports of scientific meetings in the field are also accepted. The journal is published in January and July.

The journal covers research on the history of science, technology and medicine especially dealing with the historical aspects of scientific institutions; the development of scientific disciplines and techniques; the transmission of scientific and technical knowledge among various societies; the translation of scientific and technical books; the science education; biographies of scientists and many other themes of the history of science. History of pharmacy is also included in the scope. Focus is given on the history of scientific activities in Turkey during the Ottoman Empire (14-20th c.) and occasionally during the Turkish Republic (beginning as from 1923). The historical studies dealing with science in former Ottoman territories such as the Middle East and the Balkans, are also welcomed.

EDITORIAL POLICIES AND PEER REVIEW PROCESS

The journal is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

The subjects covered in the manuscripts submitted to the Journal for publication must be in accordance with the aim and scope of the Journal. Only those manuscripts approved by every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Changing the name of an author (omission, addition or order) in papers submitted to the Journal requires written permission of all declared authors.

Plagiarism, duplication, fraud authorship/denied authorship, research/data fabrication, salami slicing/salami publication, breaching of copyrights, prevailing conflict of interest are unethical behaviors. All manuscripts not in accordance with the accepted ethical standards will be removed from the publication. This also contains any possible malpractice discovered after the publication.

Plagiarism

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. If plagiarism/self-plagiarism will be found authors will be informed. Editors may resubmit manuscript for similarity check at any peer-review or production stage if required. High similarity scores may lead to rejection of a manuscript before and even after acceptance. Depending on the

type of article and the percentage of similarity score taken from each article, the overall similarity score is generally expected to be less than 15 or 20%.

Double Blind Peer-Review

After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by the editors-in-chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope. The editor provides a fair double-blind peer review of the submitted articles and hands over the papers matching the formal rules to at least two national/international referees for evaluation and gives green light for publication upon modification by the authors in accordance with the referees' claims.

Author Responsibilities

It is authors' responsibility to ensure that the article is in accordance with scientific and ethical standards and rules. Authors must ensure that submitted work is original. They must certify that the manuscript has not previously been published elsewhere or is not currently being considered for publication elsewhere, in any language. Applicable copyright laws and conventions must be followed. Copyright material (e.g. tables, figures or extensive quotations) must be reproduced only with appropriate permission and acknowledgement. Any work or words of other authors, contributors, or sources must be appropriately credited and referenced.

All the authors of a submitted manuscript must have direct scientific and academic contribution to the manuscript. The author(s) of the original research articles is defined as a person who is significantly involved in "conceptualization and design of the study", "collecting the data", "analyzing the data", "writing the manuscript", "reviewing the manuscript with a critical perspective" and "planning/conducting the study of the manuscript and/or revising it". Fund raising, data collection or supervision of the research are not sufficient for being accepted as an author. The author(s) must meet all these criteria described above. The order of names in the author list of an article must be a co-decision and it must be indicated in the Copyright Agreement Form. The individuals who do not meet the authorship criteria but contributed to the study must take place in the acknowledgement section. Individuals providing technical support, assisting writing, providing a general support, providing material or financial support are examples to be indicated in acknowledgement section.

All authors must disclose all issues concerning financial relationship, conflict of interest, and competing interest that may potentially influence the results of the research or scientific judgment.

When an author discovers a significant error or inaccuracy in his/her own published paper, it is the author's obligation to promptly cooperate with the Editor-in-Chief to provide retractions or corrections of mistakes.

Peer Review Process

Only those manuscripts approved by its every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by editor-in-chief for their

INFORMATION FOR AUTHORS

originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope. Editor-in-chief evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, sexual orientation, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors and ensures a fair double-blind peer review of the selected manuscripts.

The selected manuscripts are sent to at least two national/international referees for evaluation and publication decision is given by editor-in-chief upon modification by the authors in accordance with the referees' claims.

Editor-in-chief does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the Journal.

Reviewers' judgments must be objective. Reviewers' comments on the following aspects are expected while conducting the review.

- Does the manuscript contain new and significant information?
- Does the abstract clearly and accurately describe the content of the manuscript?
- Is the problem significant and concisely stated?
- Are the methods described comprehensively?
- Are the interpretations and conclusions justified by the results?
- Are references made to other works in the field adequate?
- Is the language acceptable?

Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and they must report to the editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author's side.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editor and excuse himself from the reviewing process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential and that this is a privileged interaction. The reviewers and members of editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The anonymity of the referees is important.

OPEN ACCESS STATEMENT

The journal is an open access journal and all content is freely available without charge to the user or his/her institution. Except for commercial purposes, users are allowed to read, download, copy, print, search, or link to the full texts of the articles in this journal without asking prior permission from the publisher or the author. This is in accordance with the BOAI definition of open access.

The open access articles in the journal are licensed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license.

ETHICS

Standards and Principles of Publication Ethics

Studies in Ottoman Science-Osmanlı Bilimi Araştırmaları is committed to upholding the highest

standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

All submissions must be original, unpublished (including full text in conference proceedings), and not under the review of any other publication synchronously. Authors must ensure that submitted work is original. They must certify that the manuscript has not previously been published elsewhere or is not currently being considered for publication elsewhere, in any language. Applicable copyright laws and conventions must be followed. Copyright material (e.g. tables, figures or extensive quotations) must be reproduced only with appropriate permission and acknowledgement. Any work or words of other authors, contributors, or sources must be appropriately credited and referenced.

Each manuscript is reviewed by one of the editors and at least two referees under double-blind peer review process. Plagiarism, duplication, fraud authorship/denied authorship, research/data fabrication, salami slicing/salami publication, breaching of copyrights, prevailing conflict of interest are unethical behaviors.

All manuscripts not in accordance with the accepted ethical standards will be removed from the publication. This also contains any possible malpractice discovered after the publication. In accordance with the code of conduct the editor will report any cases of suspected plagiarism or duplicate publishing.

Research Ethics

Studies in Ottoman Science-Osmanlı Bilimi Araştırmaları adheres to the highest standards in research ethics and follows the principles of international research ethics as defined below. The authors are responsible for the compliance of the manuscripts with the ethical rules.

- Principles of integrity, quality and transparency should be sustained in designing the research, reviewing the design and conducting the research.
- The research team and participants should be fully informed about the aim, methods, possible uses and requirements of the research and risks of participation in research.
- The confidentiality of the information provided by the research participants and the confidentiality of the respondents should be ensured. The research should be designed to protect the autonomy and dignity of the participants.
- Research participants should participate in the research voluntarily, not under any coercion.
- Any possible harm to participants must be avoided. The research should be planned in such a way that the participants are not at risk.
- The independence of research must be clear; and any conflict of interest or must be disclosed.
- In experimental studies with human subjects, written informed consent of the participants who decide to participate in the research must be obtained. In the case of children and those under wardship or with confirmed insanity, legal custodian's assent must be obtained.

INFORMATION FOR AUTHORS

- If the study is to be carried out in any institution or organization, approval must be obtained from this institution or organization.
- In studies with human subject, it must be noted in the method's section of the manuscript that the informed consent of the participants and ethics committee approval from the institution where the study has been conducted have been obtained.

MANUSCRIPT ORGANIZATION AND FORMAT

All correspondence will be sent to the first-named author unless otherwise specified. Manuscript is to be submitted online via <http://dergipark.gov.tr/login> that can be accessed at <http://oba.istanbul.edu.tr> It must be accompanied by a title page specifying the article category (i.e. research article, review etc.) and including information about the manuscript (see the Submission Checklist). Manuscripts should be prepared in Microsoft Word 2003 and upper versions. In addition, Copyright Agreement Form that has to be signed by all authors must be submitted.

1. The journal publishes manuscripts in Turkish, English, German or French. Preferably, the manuscript should not exceed 10,000 words (not including notes) and 120 notes.
2. Manuscript should be written in MS Word format, double-spaced and in 11 point Times New Roman font. We kindly ask you not to send a pdf file. The title should be written with capital letters (12 point, bold), sub-headings in lower case letters (11 point, bold).
3. For research articles; reviews, research notes and translations in English, an abstract of 150-200 words (excluding keywords) in English is to be added to the first page of the article; optionally an abstract of 150-200 words (excluding keywords) in Turkish can be added as well. For non-English articles; an abstract of 150-200 words in the language of the article, an abstract of 100-150 words in English, and an extended abstract of 600-800-words in English should also be included. Maximum 10 keywords will be provided underneath both of the abstracts. Each keyword can include more than one word. No abstract and bibliography are needed for research notes, addendum, book & scientific meeting reviews, and letters to the editor. While uploading addendum, book review and letter to the editor files on the DergiPark system, please enter the first paragraph of the article in the abstract section.
4. Appendixes, with related bibliographical references, are placed after the main text, and before the bibliography. Their references should be included in the bibliography.
5. Centuries and dates should be written in full: fifteenth century, 29 October 1923. For dates please use BCE and CE in English texts, AEC and EC in French texts, and MÖ and MS in Turkish texts.
6. Short quotations should be given between double quotes within the paragraph. Long quotations (10 points) should have double indentation on the left (only), without quotes.
7. Figures and images should include captions with related bibliographical references. Bibliographical references mentioned in the captions should be included in the bibliography. Their captions should be incorporated within the text, and not be collected at the end of the manuscript. Also, they should be separately uploaded to DergiPark system. Captions of images

and figures should be numbered separately. Captions should be in 9 points.

8. Notes and bibliography must be in line with journal's reference style based on Chicago Manual of Style (16th edition).
9. Notes (8 point) should be given at the bottom of every page, signalled by superscript numbers in the main text. Reference numbers should follow the punctuation marks (.35 ,23).
10. Submitted manuscripts and abstracts should be conformed with the grammar and orthography of the language (Turkish, English, German and French) in which they were written. English and French language editing will not be provided by the editor. Non-English and non-French speaking authors are kindly invited to consult language editing services before sending their manuscript and abstract.
11. A title page including author information must be submitted together with the manuscript. The title page is to include fully descriptive title of the manuscript and, affiliation, title, e-mail address, postal address, phone, fax number of the author(s) and ORCIDs of all authors (see The Submission Checklist).

References

Studies in Ottoman Science - Osmanlı Bilimi Araştırmaları has adopted the “**notes and bibliography**” documentation system preferred by many in the humanities, including those in literature, history, and the arts. This style presents bibliographic information in notes and, a bibliography.

Authors who would send proposals to the journal are kindly invited to follow the examples given below when writing the footnotes and compiling the bibliography. These examples are borrowed from the *Chicago Manual of Style* (http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html). A few more examples have also been added. Further information and numerous examples about the “notes and bibliography” system are available at the 14th and 15th chapters of the *Chicago Manual of Style* (16th edition).

A bibliography is needed at the end of research (original) articles, review articles and articles in translation. It should include all sources given in footnotes, captions and appendixes. The bibliography can include separate sections such as archival, manuscript, secondary, and/or electronic sources. Secondary sources are listed after the author's name. When referring to archival material and manuscripts please note the name of the library and the collection, number and date of the document used if available.

Authors who do not have surnames (i.e. Salih Zeki), should be listed according to their first names: Salih Zeki should enter the bibliography under the letter S. Authors with surnames are listed after their surnames (i.e. Adivar, A. Adnan).

Examples:

fn (first note), sn (subsequent/short notes), bib (bibliography).

Book, one author

fn Zadie Smith, *Swing Time* (New York: Penguin Press, 2016), 315–16.

sn Smith, *Swing Time*, 320.

bib Smith, Zadie. *Swing Time*. New York: Penguin Press, 2016.

Book, two authors

fn Brian Grazer and Charles Fishman, *A Curious Mind: The Secret to a Bigger Life* (New York: Simon & Schuster, 2015), 12.

sn Grazer and Fishman, *Curious Mind*, 37.

bib Grazer, Brian, and Charles Fishman. *A Curious Mind: The Secret to a Bigger Life*. New York: Simon & Schuster, 2015.

Chapter or other part of an edited book

In a note, cite specific pages. In the bibliography, include the page range for the chapter or part.

fn Henry David Thoreau, "Walking," in *The Making of the American Essay*, ed. John D'Agata (Minneapolis: Graywolf Press, 2016), 177–78.

Sn Thoreau, "Walking," 182.

bib Thoreau, Henry David. "Walking." In *The Making of the American Essay*, edited by John D'Agata, 167–95. Minneapolis: Graywolf Press, 2016.

In some cases, you may want to cite the collection as a whole instead.

fn John D'Agata, ed., *The Making of the American Essay* (Minneapolis: Graywolf Press, 2016), 177–78.

sn D'Agata, *American Essay*, 182.

bib D'Agata, John, ed. *The Making of the American Essay*. Minneapolis: Graywolf Press, 2016.

Translated book

fn Jhumpa Lahiri, *In Other Words*, trans. Ann Goldstein (New York: Alfred A. Knopf, 2016), 146.

sn Lahiri, *In Other Words*, 184.

bib Lahiri, Jhumpa. *In Other Words*. Translated by Ann Goldstein. New York: Alfred A. Knopf, 2016.

E-book

For books consulted online, include a URL or the name of the database. For other types of e-books, name the format. If no fixed page numbers are available, cite a section title or a chapter or other number in the notes, if any (or simply omit).

fn Jane Austen, *Pride and Prejudice* (New York: Penguin Classics, 2007), chap. 3, Kindle.

sn Austen, *Pride and Prejudice*, chap. 14.

bib Austen, Jane. *Pride and Prejudice*. New York: Penguin Classics, 2007. Kindle.

fn Brooke Borel, *The Chicago Guide to Fact-Checking* (Chicago: University of Chicago Press, 2016), 92, ProQuest Ebrary.

sn Borel, *Fact-Checking*, 104–5.

INFORMATION FOR AUTHORS

bib Borel, Brooke. *The Chicago Guide to Fact-Checking*. Chicago: University of Chicago Press, 2016. ProQuest Ebrary.

fn Philip B. Kurland and Ralph Lerner, eds., *The Founders' Constitution* (Chicago: University of Chicago Press, 1987), chap. 10, doc. 19, <http://press-pubs.uchicago.edu/founders/>.

sn Kurland and Lerner, *Founders' Constitution*, chap. 4, doc. 29.

bib Kurland, Philip B., and Ralph Lerner, eds. *The Founders' Constitution*. Chicago: University of Chicago Press, 1987. <http://press-pubs.uchicago.edu/founders/>.

fn Herman Melville, *Moby-Dick; or, The Whale* (New York: Harper & Brothers, 1851), 627, <http://mel.hofstra.edu/moby-dick-the-whale-proofs.html>.

sn Melville, *Moby-Dick*, 722–23.

bib Melville, Herman. *Moby-Dick; or, The Whale*. New York: Harper & Brothers, 1851. <http://mel.hofstra.edu/moby-dick-the-whale-proofs.html>.

Journal article

In a note, cite specific page numbers. In the bibliography, include the page range for the whole article. For articles consulted online, include a URL or the name of the database. Many journal articles list a DOI (Digital Object Identifier). A DOI forms a permanent URL that begins <https://doi.org/>. This URL is preferable to the URL that appears in your browser's address bar.

fn Shao-Hsun Keng, Chun-Hung Lin, and Peter F. Orazem, "Expanding College Access in Taiwan, 1978–2014: Effects on Graduate Quality and Income Inequality," *Journal of Human Capital* 11, no. 1 (Spring 2017): 9–10, <https://doi.org/10.1086/690235>.

sn Keng, Lin, and Orazem, "Expanding College Access," 23.

bib Keng, Shao-Hsun, Chun-Hung Lin, and Peter F. Orazem. "Expanding College Access in Taiwan, 1978–2014: Effects on Graduate Quality and Income Inequality." *Journal of Human Capital* 11, no. 1 (Spring 2017): 1–34. <https://doi.org/10.1086/690235>.

fn Peter LaSalle, "Conundrum: A Story about Reading," *New England Review* 38, no. 1 (2017): 95, Project MUSE.

sn LaSalle, "Conundrum," 101.

bib LaSalle, Peter. "Conundrum: A Story about Reading." *New England Review* 38, no. 1 (2017): 95–109. Project MUSE.

fn Susan Satterfield, "Livy and the *Pax Deum*," *Classical Philology* 111, no. 2 (April 2016): 170.

sn Satterfield, "Livy," 172–73.

bib Satterfield, Susan. "Livy and the *Pax Deum*." *Classical Philology* 111, no. 2 (April 2016): 165–76.

fn Rachel A. Bay et al., "Predicting Responses to Contemporary Environmental Change Using Evolutionary Response Architectures." *American Naturalist* 189, no. 5 (May 2017): 465,

<https://doi.org/10.1086/691233>.

sn Bay et al., "Predicting Responses," 466.

bib Bay, Rachael A., Noah Rose, Rowan Barrett, Louis Bernatchez, Cameron K. Ghalambor, Jesse R. Lasky, Rachel B. Brem, Stephen R. Palumbi, and Peter Ralph. "Predicting Responses to Contemporary Environmental Change Using Evolutionary Response Architectures," *American Naturalist* 189, no. 5 (May 2017): 463–73. <https://doi.org/10.1086/691233>.

News or magazine article

Articles from newspapers or news sites, magazines, blogs, and the like are cited similarly. Page numbers, if any, can be cited in a note but are omitted from a bibliography entry. If you consulted the article online, include a URL or the name of the database.

fn Farhad Manjoo, "Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera," *New York Times*, March 8, 2017, <https://www.nytimes.com/2017/03/08/technology/snap-makes-a-bet-on-the-cultural-supremacy-of-the-camera.html>.

sn Manjoo, "Snap."

bib Manjoo, Farhad. "Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera." *New York Times*, March 8, 2017. <https://www.nytimes.com/2017/03/08/technology/snap-makes-a-bet-on-the-cultural-supremacy-of-the-camera.html>.

fn Rebecca Mead, "The Prophet of Dystopia," *New Yorker*, April 17, 2017, 43.

sn Mead, "Dystopia," 47

bib Mead, Rebecca. "The Prophet of Dystopia." *New Yorker*, April 17, 2017.

fn Tanya Pai, "The Squishy, Sugary History of Peeps," *Vox*, April 11, 2017, <http://www.vox.com/culture/2017/4/11/15209084/peeps-easter>.

sn Pai, "History of Peeps."

bib Pai, Tanya. "The Squishy, Sugary History of Peeps." *Vox*, April 11, 2017. <http://www.vox.com/culture/2017/4/11/15209084/peeps-easter>.

fn Rob Pegoraro, "Apple's iPhone Is Sleek, Smart and Simple," *Washington Post*, July 5, 2007, LexisNexis Academic

sn Pegoraro, "Apple's iPhone."

bib Pegoraro, Rob. "Apple's iPhone Is Sleek, Smart and Simple." *Washington Post*, July 5, 2007. LexisNexis Academic.

Readers' comments are cited in the text or in a note but omitted from a bibliography.

Eduardo B (Los Angeles), March 9, 2017, comment on Manjoo, "Snap."

Book review

fn Michiko Kakutani, "Friendship Takes a Path That Diverges," review of *Swing Time*, by Zadie Smith, *New York Times*, November 7, 2016.

sn Kakutani, "Friendship."

bib Kakutani, Michiko. "Friendship Takes a Path That Diverges." Review of *Swing Time*, by Zadie Smith. *New York Times*, November 7, 2016.

Encyclopaedia entry

fn Mogens Herman Hansen, "Athenian Democracy," *The Oxford Classical Dictionary*, 3rd ed. (Oxford, UK: Oxford University Press, 1996).

sn Hansen, "Athenian Democracy."

Bib Hansen, Mogens Herman. "Athenian Democracy." *The Oxford Classical Dictionary*, 3rd ed. Oxford, UK: Oxford University Press, 1996.

Interview

fn Kory Stamper, "From 'F-Bomb' to 'Photobomb,' How the Dictionary Keeps Up with English," interview by Terry Gross, *Fresh Air*, NPR, April 19, 2017, audio, 35:25, <http://www.npr.org/2017/04/19/524618639/from-f-bomb-to-photobomb-how-the-dictionary-keeps-up-with-english>.

sn Stamper, interview.

bib Stamper, Kory. "From 'F-Bomb' to 'Photobomb,' How the Dictionary Keeps Up with English." Interview by Terry Gross. *Fresh Air*, NPR, April 19, 2017. Audio, 35:25. <http://www.npr.org/2017/04/19/524618639/from-f-bomb-to-photobomb-how-the-dictionary-keeps-up-with-english>.

Thesis or dissertation

fn Cynthia Lillian Rutz, "King Lear and Its Folktale Analogues" (PhD diss., University of Chicago, 2013), 99–100.

sn Rutz, "King Lear," 158.

bib Rutz, Cynthia Lillian. "King Lear and Its Folktale Analogues." PhD diss., University of Chicago, 2013.

Paper presented at a meeting of a conference

fn Rachel Adelman, "'Such Stuff as Dreams Are Made On': God's Footstool in the Aramaic Targumim and Midrashic Tradition" (paper presented at the annual meeting for the Society of Biblical Literature, New Orleans, Louisiana, November 21–24, 2009).

sn Adelman, "Such Stuff as Dreams."

bib Adelman, Rachel. "'Such Stuff as Dreams Are Made On': God's Footstool in the Aramaic Targumim and Midrashic Tradition." Paper presented at the annual meeting for the Society of Biblical Literature, New Orleans, Louisiana, November 21–24, 2009.

Manuscripts

fn Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, Istanbul, Istanbul University Rare Books and Manuscripts Library, MS T6833, 48a.

sn Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, MS T6833, 51b.

bib Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, Istanbul, Istanbul University Rare Books and Manuscripts Library, MS T6833, 1a-70b.

INFORMATION FOR AUTHORS

fn Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, Istanbul, Süleymaniye Library, MS Ayasofya 3682, 26a.

sn Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan*, MS Ayasofya 3682, 23b.

bib Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, Istanbul, Süleymaniye Library, MS Ayasofya 3682, 1a-311a. Copied on 10 Rabi I 1135 (19 December 1722).

Archival documents

fn Ottoman Archives of the Turkish Prime Ministry (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA), Cevdet Askeriye (C.AS.) 71/3352, 9 Şevval 1211 (7 Nisan 1797).

sn BOA, C.AS. 71/3352.

bib Ottoman Archives of the Turkish Prime Ministry (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA). Cevdet Askeriye (C. AS) 71/3352, 9 Şevval 1211 (7 Nisan 1920).

fn Topkapı Palace Museum Archives (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, TSMA), E. 3202-2=597-2-7.

sn TSMA, E. 3202-2=597-2-7.

bib Topkapı Palace Museum Archives (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, TSMA). E. 3202-2=597-2-7.

Website content

fn Katie Bouman, "How to Take a Picture of a Black Hole," filmed November 2016 at TEDxBeaconStreet, Brookline, MA, video, 12:51, https://www.ted.com/talks/katie_bouman_what_does_a_black_hole_look_like.

sn Bouman, "Black Hole."

bib Bouman, Katie. "How to Take a Picture of a Black Hole." Filmed November 2016 at TEDxBeaconStreet, Brookline, MA. Video, 12:51. https://www.ted.com/talks/katie_bouman_what_does_a_black_hole_look_like.

fn "Privacy Policy," Privacy & Terms, Google, last modified April 17, 2017, <https://www.google.com/policies/privacy/>.

sn Google, "Privacy Policy."

bib Google. "Privacy Policy." Privacy & Terms. Last modified April 17, 2017. <https://www.google.com/policies/privacy/>.

fn "About Yale: Yale Facts," Yale University, accessed May 1, 2017, <https://www.yale.edu/about-yale/yale-facts>.

sn "Yale Facts."

bib Yale University. "About Yale: Yale Facts." Accessed May 1, 2017. <https://www.yale.edu/about-yale/yale-facts>.

Personal communication

Personal communications, including email and text messages and direct messages sent through

social media, are usually cited in the text or in a note only; they are rarely included in a bibliography.
fn sn Sam Gomez, Facebook message to author, August 1, 2017.

SUBMISSION CHECKLIST

Ensure that the following items are present:

- Confirm that “the paper is not under consideration for publication in another journal”.
- Confirm that final language control is done.
- Confirm that journal policies detailed in Information for Authors have been reviewed.
- Confirm that the references cited in the text and listed in the references section are in line with journals's reference system based on Chicago Manual of Style.
- Copyright Agreement Form (will only be sent after the article has been accepted for publication)
- Permission for non-published material
- Title page
 - ✓ The category of the manuscript
 - ✓ The title of the manuscript both in the language of the manuscript and in English
 - ✓ All authors' names and affiliations (institution, faculty/department, city, country), e-mail addresses
 - ✓ Corresponding author's email address, full postal address, telephone and fax number
 - ✓ ORCID's of all authors.
- Main Manuscript Document
 - ✓ Important: Please avoid mentioning the the author (s) names in the manuscript.
 - ✓ The title of the manuscript both in the language of the manuscript and in English
 - ✓ Abstracts (150-200 words) both in the language of manuscript and in English
 - ✓ Key words: maximum 10 words both in the language of manuscript and in English
 - ✓ Manuscript body text
 - ✓ Acknowledgements, grant supports, conflicts of interest should be indicated
 - ✓ References and bibliography
 - ✓ All tables, illustrations (figures) (including title)

CONTACT INFO

Editor-in-chief : Feza GÜNERGUN

E-mail : oba@istanbul.edu.tr

Phone : +90 (212) 455 57 00 - 15978

Address : Istanbul University, Faculty of Letters,
Department of History of Science
Balabanağa Mah. Ordu Cad. No: 6
34134 Laleli, Fatih, Istanbul, Turkey

COPYRIGHT AGREEMENT FORM / TELİF HAKKI ANLAŞMASI FORMU

Istanbul University
İstanbul Üniversitesi

Journal name: Studies in Ottoman Science
Dergi Adı: Osmanlı Bilimi Araştırmaları

Copyright Agreement Form
Telif Hakkı Anlaşması Formu

Responsible/Corresponding Author <i>Sorumlu Yazar</i>	
Title of Manuscript <i>Makalenin Başlığı</i>	
Acceptance date <i>Kabul Tarihi</i>	
List of authors <i>Yazarların Listesi</i>	

Sıra No	Name - Surname <i>Adı-Soyadı</i>	E-mail <i>E-Posta</i>	Signature <i>İmza</i>	Date <i>Tarih</i>
1				
2				
3				
4				
5				

Manuscript Type (Research Article, Review, etc.) <i>Makalenin türü (Araştırma makalesi, Derleme, v.b.)</i>	
--	--

Responsible/Corresponding Author:
Sorumlu Yazar:

University/company/institution	<i>Çalıştığı kurum</i>	
Address	<i>Posta adresi</i>	
E-mail	<i>E-posta</i>	
Phone: mobile phone	<i>Telefon no; GSM no</i>	

The author(s) agrees that:
The manuscript submitted is his/her/their own original work, and has not been plagiarized from any prior work, all authors participated in the work in a substantive way, and are prepared to take public responsibility for the work, all authors have seen and approved the manuscript as submitted, the manuscript has not been published and is not being submitted or considered for publication elsewhere, the text, illustrations, and any other materials included in the manuscript do not infringe upon any existing copyright or other rights of anyone. İSTANBUL UNIVERSITY will publish the content under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license that gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform and build upon the material by providing appropriate credit to the original work.
The Contributor(s) or, if applicable the Contributor's Employer, retain(s) all proprietary rights in addition to copyright, patent rights. I/We indemnify İSTANBUL UNIVERSITY and the Editors of the Journals, and hold them harmless from any loss, expense or damage occasioned by a claim or suit by a third party for copyright infringement, or any suit arising out of any breach of the foregoing warranties as a result of publication of my/our article. I/We also warrant that the article contains no libelous or unlawful statements, and does not contain material or instructions that might cause harm or injury. This Copyright Agreement Form must be signed/ratified by all authors. Separate copies of the form (completed in full) may be submitted by authors located at different institutions; however, all signatures must be original and authenticated.

Yazar(lar) aşağıdaki hususları kabul eder
Sunulan makalenin yazar(lar)ın orijinal çalışması olduğunu ve intihal yapmadıklarını,
Tüm yazarların bu çalışmaya aslı olarak katılmış olduklarını ve bu çalışma için her türlü sorumluluğu aldıklarını,
Tüm yazarların sunulan makalenin son halini gördüklerini ve onayladıklarını,
Makalenin başka bir yerde basılmadığını veya basılmak için sunulmadığını,
Makalede bulunan metnin, şekillerin ve dokümanların diğer şahıslara ait olan Telif Haklarını ihlal etmediğini kabul ve taahhüt ederler.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ'nin bu fikri eseri, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile yayınlamasına izin verirler.
Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfla bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.
Yazar(lar)ın veya varsa yazar(lar)ın işverenin telif dâhil patent hakları, fikri mülkiyet hakları saklıdır.
Ben/Biz, telif hakkı ihlali nedeniyle üçüncü şahıslarca vuku bulacak hak talebi veya açılacak davalarda İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ ve Dergi Editörlerinin hiçbir sorumluluğunun olmadığını, tüm sorumluluğun yazarlara ait olduğunu taahhüt ederim/ederiz.
Ayrıca Ben/Biz makalede hiçbir suç unsuru veya kanuna aykırı ifade bulunmadığını, araştırma yapılırken kanuna aykırı herhangi bir malzeme ve yöntem kullanılmadığını taahhüt ederim/ederiz.
Bu Telif Hakkı Anlaşması Formu tüm yazarlar tarafından imzalanmalıdır/onaylanmalıdır. Form farklı kurumlarda bulunan yazarlar tarafından aynı kopyalar halinde doldurularak sunulabilir. Ancak, tüm imzaların orijinal veya kanıtlanabilir şekilde onaylı olması gerekir.

Responsible/Corresponding Author: <i>Sorumlu Yazar;</i>	Signature / İmza	Date / Tarih
	/...../.....

